БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Майның Бири-биле, эргим эштер!

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч.
май
1
понедельник
№ 103 (14003)
1925 чылдан үнелеттинген.
Өртээ 3 көп.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотомонтажы.

МАГАЛЫГ ХҮН — МАЙНЫҢ БИРИ

Чыскаалган чоп тиигин-биле
Чылар-чылбас базып орар,
Чычын, торгу — өңгүр
хептер
Чырыткылаң чайынналыр
Магалыг хүн —
Майның бири.

Ырлаш-чооңга катты-чуган,
Ыры-шоор чаңгыланыр,
Хөглүг үнү улам киткеп,
Көвей чонну омакшылар
Магалыг хүн —
Майның Бири.

Кыйгырыглар, лозуң, туктар
Кырынмека ниискип
хүлээр,
«Ура» база диңмиттелир —
Улус улам сорук кирер
Магалыг хүн —
Майның Бири.

Делегейниң диштеринге
Ленинниң күжүн алдаржыдар
Кадыыр, Маска ээлери
Каттыжыышкынның байырлаан
кээр
Магалыг хүн —
Майның Бири.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

БӨГҮН

Байыр, чыскаал, ырлыг,
хөглүг
Магалыг Май ноорлап
келди.
Өөрүшкүлүг, кежик-чолдуг
Өргүн чонум хей-аът кирди.

Чечтиликтен бичии чаштар
Чечектер дег сагланчыпты.
Кырывыста чоргаар, турлуг
Кызыл туктар хөлбеңнешти.

Мөңге черге тайбың чарлаан
Болгун чонуң кыйгы-үнү
Бөмбүрзектиң коңгазы боол,
Бөгүн сүрлүг чаңгылады.

Малон МОНГУШ.

КҮШ-АЖЫЛДЫҢ, ТАЙБЫҢНЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

Бөгүн Тыва черле Тайбыңның, Найыралдың, Күш-ажылдың улуг, чырык байырлалы —улустар аразының эп-сеткил каттыштырылгазының Хүнү — Май Бир аалдап келген. Хоорай, суурлар бөгүн кашкаагызындан артык шиметтинип, кана-даа баарга кызыл туктар, лозуңнар, плакаттар «Тайбың» деп сөс хөй черге бижиттинген. Бүгү делегейниң кижилериниң хан-дамырында синникен күзел-соруу ам боттанып, дайын дег коргунчуг сөстү кажан-даа дыңнавазының барымдаалары бар апарган. Совет эрге-чагырганы тургускан дораан, Советтер чуртунуң ленинчи партиязы, Совет курүне дайынга болгаш эжелекчи чорукка удур демисежип, делегейде кандыг-даа социал тургузуглуг чурттар-биле эп-найыралдыг чурттаарының политиказын бир дугаарында илеп үндүрген. Сөөлгү чылдарда делегей аразының хүнжүүрлүг чоруун чавырылдыраарының улуг хемчеглери алдынган.

Кайы-даа чурттар кижилерге чедир чепсегленир чорукта уштунуп, шериглиг күчү-күжүн улам быжыглаарынга үндүрүп турган хөй түңнүг чарыгдалдарын кижилерниң чаагай чоруунга ажыглаарын көрүп турар болу берген. Ынчангаш XXI чүс чылды ядролуг чепсек чок утпуур күзел-сорулгаларының боттандырылгазының эге базымнары кылдынган. Ядролуг чепсекти шенээрин хоруурун бүгү кижи төрелгетен негеп турар болу берген. Оон-биле чергелештир космоска чепсеглээринге удурланган үннер кайыттан бээр дыңналып, тайбыңче чүткүлдүг, кожа-хелбээ чурттаарының дыңнаат коңгазы чер бөмбүрзээнге күштүг-биле чалгынанган. Бо-ла бүгү чаагай херектерниң эгелекчилери — совет кижилер.

Май Бириниң бо чылгы байырлалы бистиң чуртта чаа-чаа болуушкуннар-биле кавсырлашкан. Ооң чаңгыс-ла чижээнге улус депутаттарының соңгулдалар кампаниязы болур. Аңаа кижилер ажык-чарлык чоруктуң принцибин удуртулга болдуруп, депутаттарның кандидаттарын боттары деңнеп үндүрген. Соңгулдалар мурнунуң политиктиг дискуссиялары демократтыңның долу күш-биле бистиң амыдыралывысче кел чыдарының кескү херечизи. Эде тургустунуушкунуң революстуг хөгжүлдези чаа үе-чадаже шилчип, ооң оруунга таварышкан келгилээн моондакторну чок кылырының хемчеглери алдынган.

Совет Тываның ажылчы чону Май Бириниң байырлалынга боттарының күш-ажылчы белектерин сөңнеп турар. Бо чылдың бирги кварталында үлетпүр бүдүрүлгезиниң продукциязы эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, 2,2 миллион рубльге өскен. Үлетпүр продукциязының өзүлдезин күш-ажылдың бүдүрүкчүлүг чоруун улгаттырганындан чедип алдынган. Чурттакчы шөлүн ажыглалга кииреринге, хереглел бараанналын бүдүрери болгаш чонга ачы-дуза чедирериниң илангыт даалгалары боттанган.

Улуг ажыл-агыйын дегжүдериниң чаа аргаларын ажыглап эгелээн бис. Республикада 169 кооперативтер ажылдап турар. Ында 2700 кижи хаара туттунган болгаш кооперативтерниң сайгарган продукциязындан 5,2 миллион рубльдиң орулгазы алдынган. Ажылчыннарының айда ортумак шалыңы 228 рубль четкен. Бо сан-түң эрткен чылгызындан оранчок улгаткан.

Республиканың агроүлетпүр комплекизинде Май Бирге уткуштур калбарган күш-ажылчы чарыштарга шылгарааннарының саны база эвээш эвес. Эът садарының күрүне планнарын республиканың ажыл-агыйлары 105,2 хуу боттандырган. Сүт садары база ажыр күүсеттинген.

Республиканың тараажылары часкы сезон ажылдарынче ам калбаа-биле кирипкен. Шык базырыышкынын болгаш чер аңдарылгазын кыска хуусаада, бедик агротехниктиг дүрүмнерге дүүштүр чорудар дээш бистиң тараажыларывыс Май бүдүүзүнде эрестиг ажылдааннар. Бо чылдың магадылалдыг дүжүдүн алыр, мал чемнерин четчири-биле белеткеп алырының бүгү магадылалын олар тургусканнар.

Тываның транспортунуң болгаш харылзаазында байырлал бүдүүзүнүң өөрүнчүг медээлери бар. Республикада чүък сөөртүүрү эрткен чылдаазындан 1,9 хуу өскен. А хамаатылар ужар-чүүлдүң ажылдакчылары бо чылдың бирги кварталында күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн эрткен чылдыындан дыка бедиткен. Олар үш айлар дургузунда 69.000 пассажирлерни аргыштырган. Харылзаа ажылдакчылары кол ажыл-чорудулгазының даалгаларын ажыр күүсеткенин база рапорттааннар.

Тываның тараажылары, малчыннары, тудугжулары, дагжылары, интеллигенциязы, сургуулдары болгаш студентилери бүгү делегейниң депшилгелиг кижи төрелгетенниң байырлалын олар-биле бир деңге уткуп, чырык черге Найыралды, Тайбыңны, Күш-ажылды алдаржыдарынга үнүп каарлар.

Байыр чедириишкиннери

Делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Май 1-ниң таварыштыр СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң адреезинге даразында черлерден республиканың ажылчы чонунга байыр чедирген телеграммалар келген: СЭКП Бурят обкомундан, Бурят АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумундан болгаш Министрлер Чөвүлелинден, СЭКП Калмык обкомундан, Калмык АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумундан болгаш Министрлер Чөвүлелинден, СЭКП Якут обкомундан, Якут АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумундан болгаш Министрлер Чөвүлелинден, СЭКП Алтай болгаш Красноярск крайкомнарындан болгаш крайкүүскомнарындан, СЭКП Даг-Алтай, Иркутск, Ровно, Новосибирск, Чита, Хакас обкомнарындан болгаш облкүүскомнарындан, Сибирьниң Кызыл туктуг шериг округунуң Шериг чөвүлелинден болгаш Политиктиг эргелелинден, Забайкальениң Кызыл туктуг кызыгаар округунуң Шериг Чөвүлелинден болгаш Политиктиг килдизинден.

Моолдуң Араттың Революстуг намының Убса-Нур, Баян-Ульгий, Завхан аймак комитеттеринден болгаш арат депутаттарының хуралдарының күүседикчи эргелелдеринден телеграммалар база келген.

Ол телеграммаларда Май Бирин таварыштыр республиканың ажылчы чонунга чүректиң ханызындан байыр чедирипкилээн. СЭКП-ниң XXVII съездизиниң болгаш партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин амыдыралга боттандырарынга чедиишкиннерни, кадыкшылды, аас-кежикти болгаш бүгүдеге экини күзээн.

АЖЫГЛАЛДА КИИРГЕН

XXVII Күш-ажылчы медээлер

Аъш-чем программазын күүседир талазы-биле Кызыл районда Кур-Чер суурнуң ажылчын кооперациязының баштаар чери бодтуг хемчеглерни ап турар. «Тиилелге» совхозтуң тудугжулары Майның байырлалының бүдүүзүнге аъш-чем шыгжаар склады болгаш кондитер цегин ажыглалга кииргеп.

Хоочун садыгжы Дарья Ондар цехке кылдынган печеньени, коржиктерни, песочниктерни болгаш даяргандан кылган өске-даа чемнерни вотчем-дүжүнен залчыларга, суурнуң чурттакчы чонунга садып эгелээн.

360 дөрбелчин метр аъш-чем шыгжаар склад улуг күштүг соодукчуну тургускан. Чоннуң саткан продукциязын саржагны болгаш эътти ында шыгжап, херегләэн үелеринде үндүрүп ап, Кызылче-даа чорудуп турар.

Бо тудугларны ажыглалга кииреri-биле совхозта ажыл-агый эргелекчизи Дыктаа-оол Ооржак кызымаккай чорууну көргүзүп, тудуг материалдары-биле хандырылганы доктаамал чорудуп келген.

Белек-оол ОНДАР.

ЭР СААНЧЫЛАРНЫҢ ҮЛҮҮ

Таңдыда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң Красноярка сүт-бараан фермазының коллективи бирги кварталда 300 тонна сүттү күрүнеге дужаагаш, планындан ажыр 45 тонна сүттү бүдүрген.

Ында 19 саанчы ажылдап турар. Оларның аразында чаңгыс эр саанчы Андрей Оюн беш чыл дургузунда ажылдааш, мурнакчыларның одуруунга туржуп келген. Оон белүүнде 27 саар инек бар. Эрткен чылын бир саар инекке онаажтыр 2496 килограмм сүттү саап, фермага бирги черни ээлээн болгаш районда «Сүт мунчу» саанчыларның одуруунче кирген.

А «Коммунизмниң херели» совхозтуң сүт-бараан фермазының хоочун саанчызы Николай Оюн бирги кварталда коллективтиң планындан ажыр 36 тонна сүттү күрүнеге садарынга база үлүүн киирген.

Владимир ФОМИН.

Май байырлалының кыска интервьюлары

Майның баштайгы чазы. Овр Таңдыда «Коммунизмниң херели» совхозтуң кол агроному Владимир Бегзиевич Шимитке хамаарыштыр дорт-ла чугаалап болур. Чүге дизе, ол ук совхозта ажылдаанындан бээр үр болбаан. Барып-барып, майысылап Кызылдан кадээже ажылдап чоруп деп чүве белен эвес херек.

В. Б. ШИМИТ

Бистер В. Шимит-биле совхозтуң кол тараалан шөлү —Оңгар-Ховуга ужурашкаш, ооң чамдык айтырыгларын сонуургаан бис:

— Владимир Бегзиевич, бо чылын совхозтуң кол агроному болуп эгелээн-дир силер, чүден эгеледиңер?

— Улус-биле таныжылгадан эгеледим. Мында бо, Оңгар-Хову бригадазын хөй чылдарда удуртуп келген хоочун тараажы О. Комбужап база № 1 бригаданың агроному Х. Ховалыг олар дыка-ла дузалажып, хамык чүүлдү таныштырып турлар. А директор К. Хертектиң арга-сүмелеринге даянып турар мен.

— Бо чылын планыңар кандыг ирги?

— Планывыс улуг. 5 муң гектар черге тараа база 1340 гектарга сигеннерин тарыыр бис. Картофель, турнепс, ко...

— Часкы тарылгаге чаа чүүлдер чүү барыл, Владимир Бегзиевич?

— Чаа чүүл болза, аренда кероозинче база бот-орулгажарылгаже киреен бис. Алыс түңнел дээш ажылдаар. Ооң түңнелинде 12 механизаторну кызырдывыс. Аттестация эрткен. Звеноларның кежигүннери шупту чүүлдү би...

— Делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — чаштып болган күш-ажылдың байырлалы Май 1-ни канчаар уткуп тур силер, Дарыы-Сүү Дукурович?

— Өртемчейниң бүгү чонунуң чылдын-на демдеглеп эрттирип турары Майның Бирин эде тургустунуушкун үезинде уткуп тур мен. Амгы үеде кижи бүрүзү бодунга онаашкан үүлезин бүдүрер база ол дээш харыысалгалыг болур ужурлуг. Чолаачы кижиниң, ылангыя пассажирлерни ол-бо черлерже аргыштырары-биле холбашкан ажылда ажылдап турар чолаачы кижиниң ажылынга кол чүүл — кылып турар ажылын чаа деңнелче көдүрүп, үениң негелдезинге дүүштүр организастаары. Бо негелделерни дыка сагып чоруур мен.

Д. Д. ОНДАР.

— Эде тургустунуушкуннуң чалакчызы — кижи болгай. Бо дугайында чүнү бодап чоруур силер?

— Бистиң чуртувуста чорун турар эде тургустунуушкуннуң чалакчызы болганымда, аңаа төлептиг бараан болур дээш кызымак ажылдап турар мен. Мээң ындай-бөөр аргыштырып турар пассажирлерим дээргелер...

...дырар, культуралыг белдер дээш кызыдып турар мен. Бодумну бодумнуң ажылдап турарым Чадаана АТБ-ның ээзүүр зээм мен деп санап чор мен. Бо чылдың эрткен дөрт айларында планымны хуусаа бетинде ажыр күүсеткен. Май 1-ни төлептиг ажыл-ижим-биле уткуп, байырлап тур мен.

Кызылдың педагогика институдунуң эртем ажылының талазы-биле проректору, физика-математика эртемнериниң кандидады, доцент Ю. А. Хворовка бистиң корреспондентивис Лариса МОНГУШ айтырыг салган.

— Бистиң чуртувуста күш-ажылдың, тайбыңның, частың бо байырлалын эде тургустунуушкуннуң байдалында чаа-чаа чедиишкиннер-биле, чаартылгалар-биле уткуп турар болгай. Юрий Алексеевич, бо байырлалдың бичии мурнунда студентилерниң эртем конференциязы эртпен-дир. Ол конференция студентилерниң эртем ажылында чаартылгаларны, чедиишкиннерни база илереткен боор аа?

— Ийе. Апрель 18-тен 21-ге чедир конференцияны эрттирдивис. Ол черле бөгай эвес эртти, ооң чорудулгазында-даа, ында кылган илеткелдерниң шынарында-даа чаа тенделделер, чедиишкиннер бар болду. Конференцияга 28 секция ажылдаан. 536 студент болгаш 109 башкы киришкен, 243 студент илеткел кылган. Абаканның педагогика институдундан аалчылар база киришкен, ол ышкаш, бо чылын бир-ле дугаар, Красноярскиниң кедээ ажылдагый институдунуң Тывада филиалының студентилери...

Ю. А. ХВОРОВ.

...болгаш хоорай школаларындан өөреникчилер база киришти.

Эртем талазы-биле бир чаа чүүлдүвүс — бо чылын бистиң чамдык кафедраларывыстың республиканың Улус өөредилге министерствозу-биле школаларга өөредиглиг номнары, методиктиг сүмелер белеткээр талазы-биле дугуржулганы чарганы. Бүдүрүлге черлеринге, организацияларга дузалажып турар кафедраларывыс база бар. Ынчалза-даа шиитпирлеттинмээн айтырыгларывыс хөй.

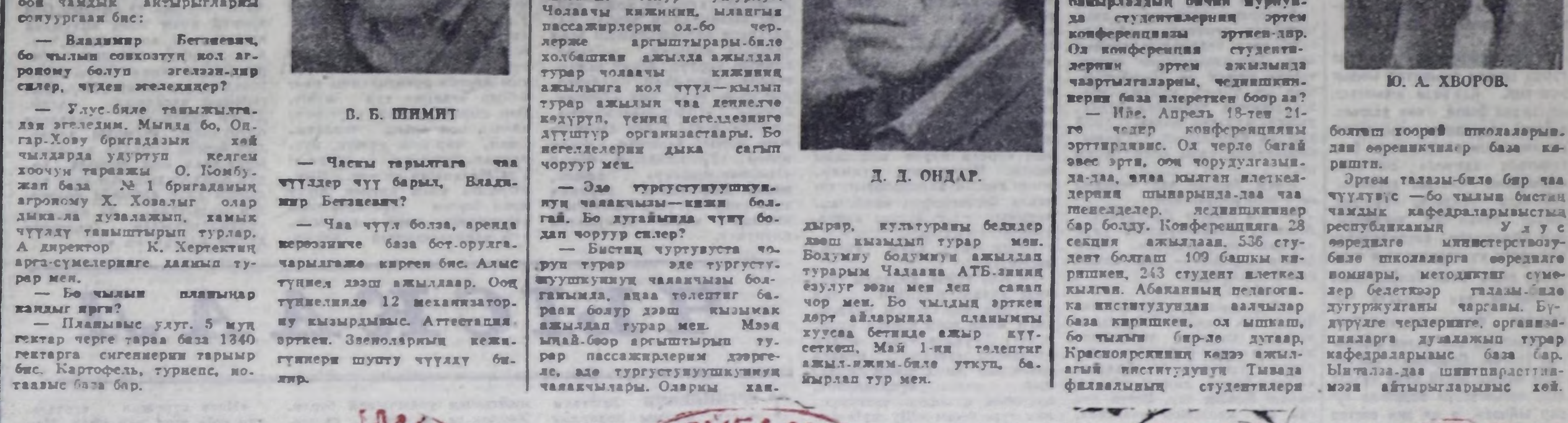

Айланмаа Доржунуң «Найыралдыг чаштар бис» деп чуруу.

Частың, күш-ажылдың, тайбыңның, найыралдың байырлалы

ОНЗАГАЙ ЧАС

Бо чылдагы часты онзагай деп санаар мен. Чүге дээрге политиктиг реформаның баштайгы үе-чадазында кирип турар улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле чаа Хоойлуну долу күжү-биле ажыглап эгелээн бис. Соңгулдалар дугайында ол чаа Хоойлу чурттуң күрүне эрге-чагыргазының дээди органынга төлээлежилгениң демократтыг арга-биле хаңдырарынга үндезинни тургускан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бо чылгы соңгулдалар бир янзы эрткен.

Мурнунда кандыг турган ийик? Ол-бо округтан соңгудар депутатты баш удур тодарадып каар. Ону бир коллектив депшидер, өскелер деткиир, үнчүлери бадылаар турган болгай. Соңгуур кижиниң дугайын орта билир хамаанчок, адын-сывын безин орта таныывайн, барып бадылап турган бис. А ол чылын ындыг эвес болган.

Баштай күш-ажылчы коллективтерге депшидилге хуралдары болган. Аңаа эң төлептиг кижилерни салаа базып санап, оларга бүзүрел көргүзер болза, чүнү канчап кылдаарын айтырып тургаш, оларның аразындан ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидатты депшидип үндүрер. Кымны депшидерин хуралдың киржикчилери коллективтиг бот-биле шиитпирлээр.

Бистиң туберкулёзка удур диспансерге болган ындыг хуралга мээң адымны адаарын билбээн мен. Калы ажылдап турар эш-өөрүм ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр мени адаарга дээрзин, сүрээдеп турганымны чажырбайн. Оон округтуң соңгулда комиссиязынга бүрүткээри-биле соңгулда мурнунуң хуралынче кирген. Аңаа чаңгыс мен эвес, алды кижи болган бис. Бистиң аравыска башкылар, инженерлер, мээң коллегам эмчи В. А. Верещагин база бар болган. Шупту төлептиг кижилер. Кандидат бүрүзү дээш төлээлекчилер саналын берип, «боттарының» кижилериниң эки талаларын чугаалап турду. Ол болган дискуссия үезинде бистиң республиканың интернационалчызы эскерттинип көөр. Чижээ, орус кандидат В. А. Верещагин дээш тыва М. М. Чанзан сөс ап турду, тыва Д. С. Монгуштуң дугайын М. С. Козлов таныштырган, Б. Д. Байыр-оол бистиң бирээзинге Л. Т. Марченконуң дугайында эки сөстерни чугаалаан, а мен корей кижи мен, мээң дугайымда орус, тыва дээш өске-даа национал кижилери чүве чугаалап турду.

Ол хуралга округка кандидат кылдыр бүрүткеттирген үш кижиниң бирээзи болуп кирдим. Март 26-да соңгукчуларның хөй кезии мен дээш бадылаан, ынчангаш ССРЭ-ниң улус депутады деп харыысалгалыг хүлээлгеге онаалдым.

Чоннуң мээң көргүскен бо бедик бүзүрелин хөйнү хүлээндирер чорду. Кижи бо дунюжун эрткен амыдыралындаа бодап, моон соңгаар ол бүзүрелди шынзыктырар дээш канчаар ажылдаарын даа сайгарып көөр. Ырак Приморьеге тараачын кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген мен. Медицина институдун дооскан соонда, Тывага ажылдап чедип келген мен. Эң баштайгы күш-ажыл кылып эгелээн черим — Өвүр район. Туберкулёзка удур диспансерге кол эмчи болуп, 1968 чылдан бээр ажылдап мен. Коллектив удуртуру черле белен эвес, а чоннуң бо даандырган хүлээлгезин база күүседир апаар, ынчангаш каш дакпыр күженип кижиниң ажылдаары мендеч негеттинип турар. Ужуражылгалар үезинде мээң берген чагыгларны күүседири — кол сорулгам.

Частың бо кайгамчык байырлалы шак мынчаар мээң онзагай болган. Депутат эш-өөрүмге, округтуң соңгукчуларынга, республиканың бүгү ишчилеринге изиг байырымны чедирип, даандырган хүлээлгени күүседир дээш бүгү күжүмнү бээримни хүлээнир-дир мен.

Константин ПОЙ.
ССРЭ-ниң улус депутады, эмчи.

К. Ондар—Май 1-ни апрельде уткаан

Таңды районда чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң идик септээр цегиниң мастерлери—үени мурнап турар ишчилер. Олар ай, квартал планнарын доктаамал ажыр күүседип келгениинден амгы үеде майның үлүүн доозуп турарлар. Хоочун мастер Анатолий Ежековтуң ээлчээнде мурнакчылар хөй. Оларның бирээзи — Кызыл-оол Ондар.

ЧУРУКТА: социалистиг чарыштың тиилекчилериниң бирээзи Кызыл-оол Ондар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Төнмээн төөгү

ТЫВА ООЛДУГ ОРУС ИЕ

Ол ужуражылга мырыңай согур душ бооп болган чүве. Оон ачызында эки кижи-биле таныжып алган мен. Аъш-чем дугайында аар-саар чүүлдерни артынга турган улгады берген орус херээжен үгбай-биле чугаалажы бербээн болзувза, ол ужуражылга болбас турган ийик. «Кижилер чугаалажып таныжар» дээри шын чүве чораан.

— А мээң силер ышкаш оглум бар — деп, орус үгбай чугаалады. — Артында-да кап-кара.

— Таан кайывам ам —деп, белен бүзүреведим. — Силер сарыг кижи ышкажыл силер. Азы өөнер ээзи кара бе?

— Мээң оглум тыва оол-дур ийин — диди.

— Орус кижи тыва оолдуг, солунун аа!—деп элдепсиндим.

— Садыглаар болза, садыглаңар. Чок болза, дараазында садып алыкчыга чайлап бериңер —деп, садыгжы шыжыга берди.

Садыглажып тура, ол үгбайның кайда чурттап турарын биле тыртып алдым. Эът садып алыр дээн кижилерниң хөйү-даа кончуг. Оларның аразынга демги үгбамны чидирип алган мен. Тыппайн бардым. Экизи көрген, кайда чурттап турарын айтырып алганым эки болган.

Ол үгбай сагыжымдан үнместээн. Сагыжымга бо-ла кирип көөр. Оон канчап тыва оолдуг апарганы мени соңнуургадып турду. Бир-ле катап албан-биле ооң бажыңынга дилеп чорааш, четтим-даа. Улуг-Хемниң оң талакы эриин дугаар шөйлү берген кудумчуларының бирээзинде кызыл сыдлыг кадап каан бичежек ак бажың бар. Тыва оолдуг орус ие ында чурттап орар.

— Бистиң дугайывыста бижиир чүү боорул аан—деп, ава порукс(?)ээр чугаалаан чүве. — Амыдыралым аайы-биле ону азырап алган кижи мен.

— Бистиң дугайывыста онзагай чүү боор, өске улустар-биле бир дөмей чурттап чораан бис—дээш, оолдуң авазы чөпшээрешпээн чүве.

Ынчалза-даа канчап тыва оолдуг апарганын, ол ие-биле чугаалажып тура, оң-биле биле тыртып алдым. Ие оглу-биле ужурашкан соонда мээң харыы бээрин манавайн, кижилерге чугаалап бээр дээш дэстүнмейн бардым. Барып-барып кижилерниң найыралының байырлалының хүнү Май Бирде эки кижиниң дугайында улус билип алыр болза, ында багай чүү деп. А орус ие биле оон тыва оглу мээң доскел чок болганымны улуг-ла буруудатпас боор деп идегедим.

Ол мынчаар болган. Оолдуң иези ынчан Тываның суурларының бирээзинде уруглар садиктинге ажылдап турган. Оол база ол садикке турган. Ынчан олар нешкилер турбааны чугаажок. Ыммын-даа буруузу чок чылдагааннардан, оолду эки карактаар кижи чок болу берген. Ие кижиниң сеткилинге оолчугаш чоок апарып, ону азырап алган. Тыва оолчугаш орус ие кижиниң холунга өзүп, ооң төрээн оглу-биле дөмей апарган. Азырап, кижизидип өстүргеш, школаны доостургаш, өглеп баштап каан. Оолду ооң төрүл-төрелдеринден база оспаксыратпаан. Оларның-биле оол аргыжып чоруур. Бодунуң дугайында хөй чүве чугаалаксавас недеп билип алган чүвем-не бо.

Оолдуң-даа, ооң иезиниң адрезин-даа, кайы суурга чурттап турганын-даа тодаргай айытпадым. Чүге дээрге оларның дугайында бижиириниң долу чөпшээрелин иешкилерден албаан мен. А Май Бир байырлалы —эки кижилер дугайында чугаалап болур эң таарымчалыг хүн чедип келди. Бо төөгү ам-даа уланчылыг. Иешкилерниң ийелдиирзи-биле ужурашканым соонда улам тодаргайы-биле оларның дугайында номчукчуга чугаалап бээр мен. Ынчалза-даа ариг баарлыг орус ие кижиниң адын, алазының адын алап каайн. Ону Мария Андреевна деп хүндүлеп адаар.

Чедир бижиттинмээн чүүлдер барын көргеш, чогаадып каан төөгү-дүр деп бодай бербеңер. Ол ылап амыдыралга болган чүве. Оон дугайында чугаа ам-даа мурнувуста.

Шаңгыр-оол СУВАҢ.

ДӨЗЕП ААЛЫ

Мээң ада-ием Бай-Тайганың чаа тургустунган «Кызыл-Даг» совхозта малчылап чоруур улус. Олар мурнунда «Тээли» совхозка хойжулап турган. Үк салбыр совхоз боол аңгыланырга ам ында артканнар. Ачамны Санчыдап Хертек дээр, авам ады Каадыр Чымба.

Чогум хамыызындан өөр болза, оларда онзагай чүве чок —чүс-чүс ажылчын өөрү дег, ак сеткилдиг ажылдап, чурттап, ажы-төлүн чагып сургап, кижизидип чоруурлар. Шынап-ла, бүгү назынында мал кадарары берге болгай, ынчалза-даа олар ол ыяк ажылындан кажан-даа чарылбастар. Боттарының ажылгыр, кежээзи-биле ол берге ишти кылып чоруурлар.

Бо чүүлүмге оларның дугайында эвес, а ажы-төлүнүң дугайында кандыг чугаалап, чамдык төлеп чок аныяк эш-өөрүмге чагыг никириксээш, ону бижип орар кижи мен. Бистер, ада-иевистиң алды оглу, хөөчүннарывыстың чагыг-сөзүн ёзугаар ак сеткилдиг ажылдаар, чурттаар дээш кызып чоруур бис. Оларның «Эки чоруңар» дээн сөстери биске эргим, ону кажан-даа утпайн чоруур бис. Мээң бо сөстеримни чаңгыс суур чурттугларывыс, таныыр, билир кижилеривис бадыткаар.

А республикада чурттап турар шупту аныяктар ындыг эвес-тир. Ада-иези ажылгыр, кежээ-даа болза, ону дөзевес, а багай үүлгедиглер кылырынга, чер кезип толарынга, боттарының ада-иези дег улуг кижилерни бастып дорамчылаарынга сундугар чүве-дир. Ындыг төлеп чок эш-өөрүмнүң урушуундан республикада кем-херек үүлгедишкинни өзүп турар дизе, чазыг болбас боор. Шынап-ла, дуу Кызылда, Чадаанада... шош-садаа үндүргөн кижилерниң хөй кезии аныяктар болгай. Оларның ада-иелери кайын багай чүве нүзээр деп, чагыг-сөзүн берип-ле турар ыйнаан, а ол эки сөстер «кулак даштыы»-биле эртип, херек үүлгедишкинниң дег «маадырлыг» чорукпарга сундугуп турар-дыр.

Частың, күш-ажылдың болгаш тайбыңның байырлалы— Май 1-биле ада-иемге байыр чедирип ор мен. Бо кайгамчык хүн-биле чүгле бодумнуң эвес, ажы-төлүн төлептиг кылдыр кижизидивен, оларны улус ажыл-агыйының бүгү адырларында чедимишкинниг ажылдап чоруур, мээң ада-иевем дег, ажыл-ишчи, кежээ ада-иелерге база изиг байырымны сөлүн дамчыдыштыр чедирип ор мен.

Дагбы ХЕРТЕК.
Башкы.
Шагаан-Арыг хоорай.

ЭРТТИРЕР ЧУРУМГА ХАМААРЫШТЫР

Богүн — Май 1.. Ажылчы чон ону демдеглеп, бөгүн чыскаалче үнер. Мурнуку үелерде бистиң чурттувуска кол дуунда чылда ийи катап чыскаал эрттирип турган: ол дээрге Май 1-де болгаш ноябрь 7-де.

Ниитилелдиң демократтыг дылгазын, ажык-чарлыг чорукту калбарткан соонда чурттуң хамаатыларынга хостуг эргелерниң дыка хөй херимнерин магадылаан. Оларның бирээзи эрткен чылдың июль 28-те ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын ёзугаар хамаатыларга хуралдарны, митингилерни, чыскаалдарны эрттирериниң чурумун доктааткан. Ол чүүлдерни кайы-даа үеде кузумчуларга, шөлдерге, тускай бажың-балгаттарга эрттирерин чөпшээрээн. Ол дээрге политиктиг хостуг эргени тывыскан ының бадыткалы болур. Шак ол чыскаалдарга, митингилерге, чыыштарга хамаатылар социал-экономиктиг хөгжүлдеге, эде тургустунуушкунга шаптыктап турар бүгү чүүлдерге хамаарыштыр негелдени тургузар эргени берген.

Бисте берип турар эргелер, шынап-ла, хөй. Ооң-биле холбаштыр хүлээлгелер дугайын база чугаалаар апаар. Кижи бүрүзү күрүне мурнунга, ниитилел мурнунга хүлээлгелиг болгай. Бисте чамдык кижилер боттарының эргелерин эки билир, а хүлээлгелерин уттуп алыр таварылгалар бар. Хостуг эргелерни шын ажыглаары дээрге хоойлу-дүрүмнерни хажык чок сагыыры. Тургустунган чурумну хажытпазы, күрүнеге, ниитилелге, өске кижилерге хора, когарал чедирбези болгай. А бисте ол эргелерге сылдап алгаш, болуглежир, шош-содаа үндүрер болгаш өске-даа таарымча чок чүүлдер болдурар фактылар бар.

Үк Чарлыкта хуралдарны, чыскаалдарны эрттирер чурумунуң дугайында тодаргай айыткан. Оларны эрттирер дугайында билдириишкинни улус депутаттар Совединиң күүсекчи комитединче кирерин чурумчуткан. Ону он хонук бурунгаар кирер болгаш чыскаалдың сорулгазын, эрттирер байдалын, кала эрттирерин, эгелээр болгаш доостур үезин айтыр. Ол ышкаш киржикчилериниң сан-түңүн, удуртукчуларның ат-фамилияларын, чурттап турар черлерин айтыр.

Үк билдириишкинниң күүс-ком өөренип көргеш, харыызын бээр. Аңаа чөпшээрешкениниң азы чөпшээревээнин, үени, черин канчаар өскертир дээнин дыңнадыр. Күүскомнуң шиитпири-биле чөпшээрешпес болза, ол дугайын үстүнде турар органнарга хомудап болур.

Ындыг хуралдар, чыскаалдар эрттирип, ону организастап турар кижилер совет хоойлуларны болгаш тургустунган корум-чурумну, сагылга-чурумну шыңгыы сагыыр хүлээлгелиг. Ок-чепсек, азы улустуң калыкшылынга, амы-тынынга хора чедирип болгу дег чүүлдерни боттарынга албас.

Бир эвес чыскаалдар, митингилер эрттирериниң чурумун хажыдар, хоойлу-дүрүм үрээшкиннерин болдурар болза, административтиг хемчег алыр, азы кезенче херээнге онаар. А бир эвес ол хажыдышкыннар үүрмек, улуг хемчээлдиг эвес болур болза, 300 рубль чедир торгаар ийикпе, чамдык таварылгаларда чурум үрээшкинниң байдалын көрүп тургаш, хоругдалга 15 хонук чедир олуртуп болур.

Административтиг хемчег хүлээткен соонда бир чыл иштинде ындыг чурум үрээшкинин катаптаар болза, бир муң рубль чедир торгаар ийикпе, эдип-чазаар ажылдарга бирден ийи ай чедир шиидер, шалыңның 20 хуузун тырттырар.

Чыскаалдар, митингилер организастаан кижи ындыг чурумну административтиг хемчег соонда чыл дургузунда катаптаар болза, хосталгазын 6 ай чедир казып, азы эдип-чазаар ажылдарга бир чылга чедир шиидип болур ийикпе, 2000 рубльге чедир торгап болур.

Шак ындыг чыскаалдарга, митингилерге азы өске-даа черге Совет күрүнениң азы ниитилелдиң тургузуун дүжүрер талазы-биле ажылдар чорудкан ийикпе, ССРЭ Конституциязынга чүүлдешпес чүүлдер кылган болза, ол ышкаш совет хоойлуларны күүседиринге шаптыктап, ындыг сорулгаларга материалдар, хуудустар белеткеп тарадыр болза, хосталгазын үш чыл чедир хуусаада казып шиидер ийикпе, ийи муң рубль чедир торгап болурун ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чоокта чаа үндүрген Чарлыында айыткан.

Ол-ла үүлгедиглерни база катап кылганда азы бөлүк кылдыр дүгүржүп, чыглып алгаш кылганда азы ону моону-биле тарадыр техниктиг херекселдер ажыглаанда хосталгазын чеди чыл чедир казып, азы беш муң рубль чедир торгап болурун хоойлу көрүп турар.

Үк Чарлыкта националдар аразынга чөрүлдээлер үндүрериниң-биле үүлгедишкиннер кылганда кандыг хемчег онаарын база айтып турар.

Демократия, ажык-чарлыг чорук — ол дээрге кара турачында аажылаашкын эвес. Боттарының күзел-сорууз илередиринге чыскаалдар, митингилер болгаш өске-даа хөйнүң мурнунга ажыл чорударын чөпшээрел каапы чогумчалыг болгаш кижи дээш сагыш салышкынының бир хевири болур. Чүгле ону кижизиг ёзу-биле ажыглаар, хөй ниитиниң эрге-ажыктарынга дүүштүрер херек.

Сагаан-оол МОНГУШ.
Юрист.

КЫЗЫЛ-ЧЫРАА ФЕРМАЗЫНДА

Сүт-Хөл районнуң Карл Маркс аттыг совхозта Кызыл-Чыраа фермазында 207 төрүттүр инектиң 72-зи төрээн, оларны бызаа ажаакчылары Анай Ондар, Рая Ондар, Сайын Монгуш ажаап турар.

А ферма бирги кварталда күрүнеге саар сүт планын күүседип, ооң шыңарын экижидип турар. Ферманың саанчылары боттарынга бижиглээн 23 инээниң бирээзинден-не хөй сүттү саап алыр дээш кызымак ажылдап турар. Саанчылар Май-оол Монгуш, Дас Иргит, Салбакай Монгуш, Николай Монгуш олар бир инектен 413-300 литр сүттү саап ап, мурнуку одуругда чоруп турар.

Алдын-оол ОНДАР.

ЧЫСКААЛ

Чогум кайы чыл ол дээрзин мынчага дээр чеже-даа черзилеп бодаагаш, орта тодарадып чадаан мен. Хар-назынымны санап, төрээн черим — Чыргакының ол үедеги ниити хөгжүлдезиниң деңнелин бодаарымга, чүү-даа болза, 1933 азы 34 чылдарның кайы бирээзиниң чазы боор ийин оң.

Ачам бир-ле чер чорааш, өгге шай аартап ора:

— Ам даарта Дүвүрениң Алаакта улаан-булуңга улуг чыскаал болур дидир. Ону барып көрейн — деп авамга чугаалай-дыр.

Авам ора:

—Оон чыдып каарга кайын боор. Сеелгуле ындыгмындыг дижип, чемелешсе канчаар сен. Кончуг кувискаалчы шаг-дыр бо. Талаар. «Улаан-булуң дижир улуг, чараш бажың бар. Ишти дуган дег медээжок каас-кол, ымыраа-сээк тейип турар» деп, дээвалдың урутгары чугаалажып келди. Оглун ооза бараанын-даа көргей, ускарып ал, харын —дээрге, амыраашт, ол дүне үр-ле удуваан мен.

— Тура халы, кежээпей. Найыр-наадымга баар кижи сабыйтыр удуп чытпас боор — дээрге, ковайып келгеле кызыл-бут үне халыдым. Уйгум кевээр, чаңгыс караактап өрү-куду шыгаан көөрүмге, ачамның ээрлиг шилгги аъды баглаашта былгырып каан. Чүген-чуларын ыңгайлыг радыр кастаглыг бажын ол бо кагып тур. Өөңүс Чушмалыгда кыштаандан Аныяк Улуг Чыргакыларның кат тышканы Белдир деп черге чазаглап көжүп келген чүве. Чап-чаа-ла херел орар хүнну уткуй чылчырыктап келирүмге, дээр ана күскү кылама дош-ла. Сырынның өткүт соок деп чүвези чымыртпайн-дыр шивегейлеп, арын-баштың ажынаадыр хаарып турар. Дешкилеп халывыштаан, кыштадыр сүт дээртип көр-бөөн арны-бажымны сеткилде таптап чүнүп алдым.

Думчуктуг хөм идимни бүт кырынга тура-ла кирип тептеримге, тас ошку кежи тонумну авам салгара куржааш, хойнумга чыл ашкан ийи борбак курут хойладып берди. Чечен-кыс дунмамның хээзиин ааткызынтыг кавайда бербендирип каан. Ховазының улуг эргээн сорук, чулчуруп чыдыр.

Өгден үнүп, ачам аъттаныптарга:

— Аът хойза, аңдарлы бердиң, халак. Ачаңдан так туттунуп чор, оглум —дээш, авам мени ээр соонга олуртупту. Дүүңден тура бүдүү эдерикзеп турган, мендээн элзээ дап Анай үгбам караамым чажы бүдэнейниң, авамның эдээнден туттунупкан тур. Ачам «Шу-шу!» деп чоруй, тепсениптерге, кужур шилги орукту куду чаңнадыр саликтапты.

Узун, соок сарыг дыттарлыг, кидин-не чечектелип частып орар чодураалыг арыг дап үнүп кээривиске, дазыргай аалак костүп келди.

— Аа, бо-ла! Ии, кижиниң хейүн — дээрге, ачамның колдуувун адаандан бакылап көөрүмге, чон, аът-хөл деп чүвениң хөйүн канчаар! Ада имилеме, Ыыт-даалш, чуугаа-соот, ыры-шоор чиршон. Улаан-булуңу-ла ол боор оң, шөйлүп чоруткан медээжок улуг хүрең бажың тур. Оон ырак эвесте кырынче үнер чадалыг дөп-дөрбелчин сери тур. Оон аза ааттарын тудуштур эдерик бижиктерлиг кызыл таалымбалары куржай орааан көөр. Та чеже кулаш, та чеже-а эвес ийнеэв! Ында чүнү-чүнү бижээн ирги? Номчуп, кыйгырып көрген болза!

Аяк кээлиг ак-көк торгу додарлыг хураган кежи тон-нуг, кылачайның чоруур кара-хүрең барбажыгажын эгин тавагып азынган, шыгыртайнып чоруур, бедик ээжектерлиг, кара-саар идиктерлиг кижи (улус ону «Тергилекчи», «Сүму тергилекчизи-дир» деп бүдүү сымыражыр чорду) баштаан кезек эрлер үймеп-хөлзээн чоннуу «Мыйаар-мыйаар» диижип, идир дээр демги сериниң хүн үнер чүгүнге каът-каът кылдыр шала тегериктей олуруп-ту.

Тергилекчи баштаан торгу, чычын додарлыг тонныг, чоннуң даргалар дижири улустар сери кырынче чадалап үнүпкээн эвеспе. Оон аразында кижи магадап ханмас, аянныг деп чүвези аажок, бир-ле черже сургуулдап чорутан мээң Сергежикей үгбам сагышка кирер аныяк херээжен кижи база бар болду. «Дастык даргазы-дыр! Көрүңер даан, даргазынар»—деп, бир кижи ынаар сымыраны-дыр. Даргалар иңдирге четчележип турупгарга, хамык чон тура халышты. Чүгле болур ирги дээш корткаш ачамның эдээнден туттунупкан сиринейнип тур мен.

Демги тергилекчи хөрээн көзаадыр чедүргүлээш, кыйгырып чугаалай берди: «Тыва-ла ыдегелдиг, эргим эштер! Бо хүн болган болза, Сээн-Хемчик кожууннуң Чыргакы сумузунуң адыы арат бүгүдеези бүгү амылыг кижи төрелгетенниң сүр күжүн демдеглеп кээр Май 1-ниң хүнүн байырлап чыглып турар тур. Мен болган болза, силер арат бүгүдеге туюлдуң онза идегелдиг эргим-мерген кувискаалчы изиг байыр чедирип тур мен!». Оон кырган-дижең, улуг-бичии хамык чон адыш часкавышаан, чир-шоң дүжүп, кускуннап-курайлап, «Ура-а! Ура-а!» дижип-ле тур... Кыркырынга улам киткеп, шуут изий берген ара-албатыны тергилекчи арай деп оожуктур чавырылдырып алгаш, кыйгызын уламчылай берди. Хелчок-ла медерел салып, дыңнап тур мен.

«...Бирээде, болган болза, эргим эштер! Мал-маганны эндере азырап өстүрер. Ынчангаштың өреме-сүттүг, аъттыглыг болур бис... Хамык арат бүгүде! Ийиде, болган болза, тараа-быдааны чаза тарып алгаштың, тодуг-догаа чурттаар...» сут-сут дигаадээш, оон «Үште болган болза, туюлдуң онза идегелдиг эргим эштер! Бижик билбес чорукту когуп үзе узуткап чок кылылыңар!» дээш, тергилекчи чудуруу-биле каабаш дээрге, ачамче көре-көре, хөөгейндир ыглап бадырыптым. Ачам мээң аксымны будүү дуй тудуп, ужубажымны суйбап, бодунче чыыра куспактааш: «Канчап бардың, оглум? Ала-хөңнүле ыглап канчаарың ол» — деп аргалай-дыр. «Авам-биле сени бижик билбес дээш көгүн үзүп, узуткаары ол-дур. Өлүрери ол ышкажыл, ачай. Авам чокка канчаар мен. Ини!»—деп дам-на бардым. Оон хөөкүй ачам мээң холумдан апкаш, чон аразы-биле чүткүп, ырадып аппаргаш, соора билгенимниң ужур-чөвүн угаадып, эде чазамыктап, мысымны часкарып кагды. Дедир демги-ле чериинге олурупташ, авамнып хойладып берген курудун хемирип, ында-хаая өөш тыртып чоруй оожургадым. Ам кээп чаңымда улус арныынче көөрүнден ыдыксап, ол хиремде хүлүмзүрбүшаан, иштимде дидим кайгап ор мен...

«Мөге хүрежин эгелээр-дир оо!» дээн чар үнду. Мен ышкаш балдыр-бээжек оолдар ыймактажып хүрешкенин көөр боордан башка, билек дег кырлаң-кырлаң, чудуруk ышкаш мөчек-мөчек шыңганнарлыг, даг дег начыннар шодак-шуудаан ыгый-дыгый кеткеш, эр ала ээргиплештир кылайты девип-девип, мыя бо келгеш, айыс ап, кара черни ширтилеп, көк дээрни хөлбеңнедир тепсегилээрге, кижи шуут аңгадап каар чорду. Мындаа шагаада кырган-ачамның ыдып орган тоолунда Каңгывай-Мерген кайын-на девип үнүп келир ирги деп ол-бо тыпыранайнып дилегвидим, сураг. Хүреш деп чүвени магадап ханмаан мен.

«Ам аът чарыжы барып көрээли шүве, оглум»—дээш, ачам мени чудукка бедиктендиргеш, ушкарыпты. Ажытелүн ушкарган, чиилдедир эдерткен, аъттыг, чадаг улус-биле дүлгээзиннелип, улаан-булуң дужунда Аныяк-Чыргакының сайлыг кежиин ковурадыр кежип ал-ла, Хову-Аксының чараш даштыг кадыр хаваан өрү сөктүп үнүп келдивис.

Дем-не келген чарыш аъттары ховчуларын так даап каапкан кызыл-бут оолдарны: октап кааңкы дег, ол-бо аскымнап, девиржип турлар. Оларның челдерни согун чүү дег кылдыр чазай таараашт, ыдык-челдеринге торгу чаламалар баглагылааш, кудурукатарын үш-буттай өрүп, уштарын чазылбазын дээш, чиңге баглар-биле шидий баглагылап каан. Дестүнмейн, доңгайты шеле соп турар чыраа-саяк аъттарлыг ийи кончуг тырын эр — Сумбуу биле Чиңит-Баштыг чарышты чазап бадырар дээш. Карадыт ховузунуң бажынче сыгыртпышаан чоруптту.

Чыылган чондан озалааш деп кырында элээн хөй кижи олур. Ачам мени оларга эдертип келди. Топтап көрдүм: Улуг-Чыргакының Куңдаммай ирей. Бактаар ашак, дүлей Аржаанмаң, мал-маганы хөй, сарлыы безин эндерик Сандан. Чола аалазы Чүүлчок кырган; Аныяк-Чыргакының Чептүгбей, Хүрен-Койта: Дагыр-Шеминиң хоор аъттыг Мендекей, Моолга шуулгеш, кээ ат алган дижири Көк-Хаазы, Тевек-Кежеге; Хорумнуг-Кежигден ала-бута чекыр чылгылыг Ангырак, Дижи-Чок... деп кезек ашактар бот-боттарының аразында даңза солчуп таакпылашкан медээжок хөөрежип орлар.

Леге салдыг Куңдаммай ирей ора:

— Магалыг-ла шаг-дыр бо. Ам-на тоол шаг бистиң бо Чыргакы хөм савазынга бодараан -дыр оо! Мындыг чагай, тодуг-догаа, каас-шыйык, омак-сергек, хөй-аъттыг, эрге-шөлээлиг, бижикбилиглиг амыдыралды бо назында кым көрүп чораан боор. Улуг назылыг кырган мен чаа ёзунуң ара-албатызының найыр-наадымын, адыг-чарыжын мага ханадыр көрүп ор мен. Ам чорта өбргимзе-даа, хомудалым чок ийин — деп, хойлаарагында суддуң тос аякка куткаш, өрү-куду чажып олур.

— Мен Моолга шуглуп турумда, мутур чээрби харлыг— деп, Көк-Хаазы эгелеп чорда. «Сүлде бо! Аъттар келди-ле!» дишкен соонда, тура-ла халыштывыс. Довурак-доозун ховуну куду шөйлүп-ле олур. Сактырга, чер-даа шимчеп турган ышкаш. «Ка-кейниң Көк-Боразы эртип олур. Курай-курай!» деп, ынаар бир кижи кускуннай-дыр. «Ок-кедек, кошкар-еле! Мээң Эзир-Карам ооң соондан чүс ча дурту куштандырып олур ышкажыл!»—деп, Сандак ашак бөргүн чайып алгырып тур. «Мээң Салбак-Доруум дээ согуннадып кел чыдыр! Кончуг улдуруктуң доразуп доора кыйыптайн бо!»—деп. Койта хейде-ле чүрээ хөөреп, довурак чажып, өрү шурап тур... Адак сеелгуле, мээң даңгаар сестирим улустуң «Дүлеек келди-ле!»— дижип, бичии уруглар коргудары, үнү чок, дүлей, дурузунчуг Дүлеек ашак көк кежегезин даап алган, кара-сарыг аъды-биле бо шурадып келди. Сеелгуле дыңнаарымга, үнү чок мугулай кижи боорга, хеекүйну кээргээш, 50 кепеек-биле шаңнаан дээр чораан.

Май 1-ниң байырлалын бичии оолак шаамда эң баштай шак мынчаар көргенимден бээр хөй чылдар эртсе-даа, ону эпти-ле бо-ла сактып кээр-дир мен.

Куулар ОРГУ.

БЕЖЕН СЕСКИ ЧАЗЫМ

Май Биринң байырлалын Чадаанага 1931 чылда бир дугаар көргенимни утпаан мен. Бора-Булак хову-зунга Хараган деп черге чазаглап чыткан бис. Ыяштар баштарында дөрбелчин кызыл пестер баглап алган, аъттыг кижилер аалдар санай шаптыкканчып турар мындыг. Чүү болган чоор дээш дыңнаалдарынга: «Май чыскаалы болур» дижир, улустуң чугаазы ол. Ынчаш он дөрт харлыг эржигеш кижи чүү боор, аът мунупкаш, улус-биле мындыг болдум.

Ыяштар баштарында мындыг алган кызыл пестерни «Тук» деп ынчан бир дугаар билип алганым ол чүве. Улустуң туткулаан тук-тарында сарыг будук-биле «Май Бири делгеревин!» деп бижип каан. Тыва бижиктиг дээрезин апкан кижи болгай мен. Чадаанага улус-биле кады түтсүп келдим.

Ол хүн кожууннуң бүгү сумуларындан кижи келген. Езулуг-ла кижи бажы кызырт, аът бажы оргу чүве ол болган. Ынча хөй кижи хайынганын база бир дугаар көргеним ол чүве.

Чыскаал эгелээн. Ол үениң кожуун чагыргазының даргаларының ат-сывын-даа билир эвес мен. Нам кожкомунуң, кожууннуң, арево кожкомунуң даргалары индирге үнүп кээп, улусту хей-хей-ле черлерге эрттирип келдим. Чүгле ону бир дугаар көргенимни ам сактып олурарым ол-дур.

Тыва бижик чогааттынга-ла үр болбаан. Бижик билбес чорук узуткаар дээш ажыл чер-черлерге кедергей калбарып турган үе. Кижилерниң идепкейи-даа кончуг. Май Бириниң байырлалы — делегейниң депшилгелиг чонунуң байырлалы, кандыг-даа аймак сөөк кижилерниң эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү деп чүвени тыва араттар биле берген.

Май чыскаалы көрген хүнүмде аът чарыштырып, мөге хүрештирген. Бора-Хөл ховаларындан келген дорут аът эртип келген. Шынады, та шолазы Саваар-Көк Шырбаң деп мөге шүүлген. Ынчангы чыскаалды сактырымга дыка-ла солун кылдыр эрттирген.

Оон бээр бо чылын таптыг-ла бежен сес чыл эртип турар. Ол чылдан эгелээш Май Бирин байырлалынга үргүлчү киржип апардым. Май Бириниң байырлалын, частың өөрүшкүлүг байырлалын бо чылын бежен сес дугаар уткуп тур мен. Меңге чурттаар байырлалдың хүнү.

Феликс СЕГЛЕНМЕЙ.

Күш-ажылдың болгаш партияның хоочуну.

1886 чылда Чикагога

АКШ-тың Чикаго хоорайының ажылчыннарының маадырлыг демиселиниң болгаш полиция-биле оларның мөчүлдежишкининиң дугайында тураскаал кылдыр Майның Бирин чыл бүрүде байырлап демдеглээр дугайында шиитпирни Ийиги Интернационалдың 1-ги (Париж) конгрези түс чыл бурунгаар, 1889 чылдың июльда хүлээп алган.

Чикагонуң 80.000 ажыл ажылчыннары холдарындан туттунчуп, туктарын тудуп алгаш, ырлашпышаан, 1886 чылдың май 1-де Мичиган-Авеню кудумчузу-биле тайбың чыскаалып эрткеннер. Сес шактыг ажыл хүнүн доктаадырын олар негеп турганнар. Дараазында хүнде — май 2-де чыскаал база болган. Май 3-те 50.000 ажылчыннар база катап чыскаалып үнген болгаш эскерлиикчи, саттыныкчы кижилерни бүдүрүлге ээлери байлар ажылчыннарже ыдалааныңга шыңгыы улурланыышкынын илергейлээннер.

А майның 4-түң хүнү бүгү делегей пролетариадының сагыш-сеткилинге кезээде артып калган. Кожээ ажыл-агый машиналарын бүдүрер заводтуң ажылчыннарының ажыл соксадыышкынының демиселин деткээн митинг ол хүн болган. Кажан митинг хооступ турда, шөлге каргыс шагдаа-ларының улуг отряды кеступ келген.

Полицейжилер ажылчыннарже араатаныг бау-биле халдап, оларны соккулап туруп берген. Ол аразында хевертен частыышкын дыңналып, өрт болу берген: хөрецнитен байларының ажылчыннарга удур ыдалааны саттыныкчы болгаш өштүк-чоңгээчи кижи бомба октапкан болган. Дүвүреңни, девидээшкин эгелээн. Ындыг-бээр маңнапкан ажылчыннарны полицейжилер каргыс шагдаалар араатаныг бау-биле боолааннар. Саттыныкчы болгаш байларга хөлзелеңген өштүк-чоңгээчи кижиниң «ажылчын» болуп чагдынып алгаш, полицейжилерже өжегерзээ октапкан бомбазы чазылганындан бир полицейжи өлген, бежи аар балыглаган: оон кем-буруузун ажылчыннарже чүүй каап, оларны тургулдеп, буруудатканнар. Ол мөчүлдежиишкиниң үезинде 200 чыгдам ажылчыннар балыгланган болгаш оларның ханы Чикагонуң кудумчуларынга частың чайык суу дег төгүлген.

Ажылчыннарга, оларның чөптүг демиселинге удур калчаалыг кампанияның, америк эрге-чагыргалар дараазында хүнде-ле дораан эгелей берген. Чикаго хоорайга болгаш бүгү чуртка ажылчыннарны, демилгелиг кижилерни буруудадып, оларны истеп сүрүп, бежыңнарынга чиндизиишкиннерни ындыг. Чүс-чүс ажылчыннарны каре-бежынмарже киир октаан. Ажылчыннар ортузунга суурлыг болгаш күш-ажыл кижилериниң эрге-ажыы дээш чалбыыштыг демиселчилерни — сес кижини судка киирген. Оларның аттары: Альберт, Р. Парсонс, Август Спайс, Самюел Дж. Филден, Майкл Шваб, Адольф Фишер, Джордж Энгел, Луис Линг болгаш Оскар Ниб. Оларның бежин америк судтуң кээргел чок араатаныг дерзии шииткелин бузуглаар шаажылап өлүрген. Альберт Парсонс шаажылаар үезинде мынча деп кыйгырыг салган: «Чоннуң үнү кажан-даа дыңналы бээр!». Ажылчын ангының херээ дээш амы-тынын капиталче удур чиндиг тулчуушкунга берген чалбыыштыг демиселчилерниң аттары Май Бириниң кызыл туктарында мөңге-биле бижиттинген.

Бо чылын Майның Бирин бүгү делегейже онзалап демдеглеп турар: оон туттунза чогу кол ховуннарының бирээзи — Тайбың дээш демиселди делегей аразынга политиктиг чаа бодаашкын чигези-биле илергейлээн. Оон ындаа делегейге Майның Бирин эң-не баштай демдеглээнден бээр 1989 чылы ... чыл болуп турар.

1891 чылда Россияга

Май Бирин делегейниң хөй чурттарынга хары утда 1890 болгаш 1891 чылдарда калбаа-биле демдеглээн. Май Бириниң байырлалдары капиталдың мөлчүлгезинге удур, ажылчыннарның, күш-ажылчы тараачыннарның эргелери, тайбың дээш демиселдиң тугунуң адаа-биле эртип, ажылчы чоннуң эп-сеткил каттыштырылгазын илергейлеп турган.

Россияның девискээринге Май Бирин бир-ле дугаарында 1891 чылда Петербургка демдеглээн. (кажан Польша Россия империязының составынга турган үеде Май Бирин Варшавага 1890 чылда демдеглеп эрттирген). Россияның ажылчын ангызының — пролетариадының баштайгы маёвкаларын Владимир Ильич Ленин бедик-биле үнелеп көрген. «Чырыкче болгаш билигже бодунуң оттуушкунун, кандыг-даа мөлчүлгеге болгаш күчүлээшкинге удур, киштилекдиң социалистиг эде тургусту-нуушкуну дээш демиселдиң акы-дуңма эвилелинге бодунуң каттыжыышкынын ажылчыннар баштайгы маёвкаларга байырлап турган» деп, делегей пролетариадының болгаш бүгү ажылчы чоннуң улуг башкызы болгаш баштыңчызы чигези-биле тайылбырлап айыткан.

Хаан чазааның каргыс шагдааларының истеп сүрүүшкүннери, эрги бау-чурумнуң каржы хоруушкуннары турза-даа, Россияның ажылчын ангызы Май Бириниң байырлалын демдеглеп, боттарының социал-политиктиг эргелери, хосталгазы дээш, капиталдың дарлалынга удур маадырлыы-биле демисежип, 8 шактыг ажыл хүнүн доктаадып тургузарын соксаал чокка негеп келген.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязы тиилээн соолунде, Май 1-ниң хүнү Советтер чуртунуң ажылчын ангызының, бүгү күш-ажылчы чонунуң чырыткылыг байырлалы, частың, күш-ажылдың болгаш тайбыңның байырлалы болу берген. Майның Бирин совет кижилер өртемчейниң депшилгелиг бүгү улустары-биле, күш-ажылдың кижилери-биле кады империализмге удур, тайбың, демократия болгаш социал депшилгге дээш демиселге чедиишкиннериниң, улустарның эп-сеткил каттыштырылгазының көргүзүү кылдыр демдеглеп, байырлап турар.

Бистиң чуртувус — социализмниң амыдыралга херек кырында хамыктың мурнай боттандырган чурт-тур. Революстуг эде тургустуушкун бүгү чуртта улам калбарган. СЭКП-ниң XXVII съездизи, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязы принципиалдыг ужур-дузалыг шиитпирлерни хүлээп алган болгаш партияны, совет улусту эде тургустуушкуннуң революстуг теориязы-биле чепсеглээн.

1917 чылда Тывага

Делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Тыва черге эң-не баштай демдеглеттинген революстуг байырлал болуп, тыва улустуң төөгүзүнге кезээде артар. Майның Бирин эң баштай Тывага 1917 чылда Белоцарскиге (амгы Кызылга) демдеглээн. Революстуг байырлалга тураскаатпан митингиге колдуунда тудуг ажылчыннары киржипкан. «Россияның делегей байдалының болгаш крайның революстуг келир үезиниң дугайында» Минусинск Совединиң даргазы коммунист И. Г. Сафьянов илеткел кылган. Революстуг күштерни сырый каттыштырар, эрги. реакциялыг чанчылдарның орнунга революстуг чаа чанчылдарны бадыткаар дээш дозунуң адаа-биле Майның Бирин ынчаарда демдеглээн.

1918 чылдың Майның Бирин Тывага база нарын, дүвүреңчиг үеде демдеглеттинген. Ынчан Май Бириниң байырлалынга киржикчилерниң мындыг сактыышкыны бар: «1918 чылдың Май 1-де, эртенгиниң 10 шак турда Совет кежигүннери, Белоцарскиниң үжен шаа ажылчыннары чыскаалып үнгеннер. Олар Кызыл тугун тудуп алгаш, тор, эштек кудумчуларны дамчыштыр, сериэи чок бежиннарның чаңы-биле чоргаар базып эрткеннер. Оларның аразынга элээн каш тыва эр кижилер база чорээн».

Күүском даргазы С. К. Беспалов чыскаалганнарның мурнунга допчу чүве чугаалаан: «Эштер! Ам дээрезинде, бөгүн дыка-ла эвээш-тир бис, ынчалзажок даарта бистиң эштеривис ыракта хөй болур...» Край Совединиң күүскомунуң даргазы большевик С. Беспалов болгаш коммунист Н. Крюков баштаан кызыл гвардейжи отряд Туран кулактарының контрреволюстуг туре халыышкынын бастар дээш 1918 чылдың май 2-де ынаар чорупкан. Кулактарның туре халыышкынын дүргени-биле баскан, ынчалзажок Тыва черге чоннуң аас-кежии дээш демиселге Совет Россияның шынчы оолдары С. Беспалов, Н. Крюков, А. Норкин олар өлүрткен.

Май Бирин дараазында чылдарда, кажан хамааты дайыны Советтерниң тиилелгези-биле доозулганда, Тывага калбаа-биле демдеглеп келген. Ылангыя 1922 чылдың Май Бириниң чыскаалынга, кажан Тывага национал-хосталгалыг революция тиилээнинден бээр он ай эрткенде, крайның күш-ажыл кижилери онзагай байырлап демдеглээн. РСФСР-ниң Тывага консул төлээзи Ф. Г. Фальский чыскаалганнарның мурнунга чүве чугаалаан болгаш революстуг улуг байырлал-биле холбаштыр аныяк Тыва Арат Республиканың ажылчы чонунга акы-дуңманың изиг байырын чедирген. Тываның хамаарыштыр чоруун Владимир Ильич Ленин баштаан Совет чазактың хүлээп көргениниң дугайында декларацияны консул номчуурга, чыскаалганнар диилиттиг алгыш часкаашкыны-биле өөрүп уткаан.

Май Бирин бүгү чурттуң девискээринге демдеглээр байырлаар дугайында шиитпирни ТАРН ТК 1925 чылдың апрельде хүлээп алган.

ЧАА АРГА

Бистиң чуртувуска эде тургустуушкун, политиктиг болгаш экономиктиг чаа бодаашкын боттанып эгелээнинин соонда ангы-ангы социал тургузугулуг күрүнелер-биле экономиктиг харылзаалар улам калбарып, кайы-даа чурт бодунга ажыктыг чүүлдерни ап эгелээн.

СТАВРОПОЛЬ. «Ставропольполиметр» бүдүрүлге каттыжыышкыны биле англи «Джон Браун Инжиниарс энд Констракторз» деп фирма АСЕТКО дээр англи-совет инженер-садыг компаниязын тургускан болгаш Ставропольде улуг бүдүрүлге комплекизин чаарты дерип эгелээн. Каттышкан бо компанияда англи болгаш совет банкылар, бүдүрүлгелер база киржип турар. Компанияның сорулгазы улуг. Ол бирги ээлчегде 300 млн. доллар акшаның продукциязын бүдүрериниң керээзин чарган. Совет Эвилелиниң чиг эдин болгаш Англияның нарын дериг-херекселдерин ажыглап тургаш, бир чылда-ла 200 муң тонна полиэтиленни бүдүрер. Оон киирген орулганы компанияның кежигүннери киирген улуг-хуузун барымдаалап үлежир.

МИНСК. Белоруссияның найысылалы биле ПУР-нуң найысылалы Варшава хоорайның аразында агаар харылзаазындан аңгыда, автобус шимчээшкини база ажыттынган. Ийи хоорайның аразынга пассажирлер аргыштырар транспорт — «Икарустар». Орукка аргышкан чоп он шак хире үе үндүрер.

(СЭТА).

ТӨӨГҮ ХЕРЕЧИЛЕРИ

Тывага улусчу революция тиилээн соонда республиканың чону бодунун улуг байырлалы-биле кады делегейниң күш-ажыл кижилериниң байырлалы — Май 1-ни кончуг массалыы-биле демдеглеп эрттирип турган. 30 чылдарның үезинде Тываның чону колдуунда кошкун амыдыралдыг, быдаргай чурттап турган-даа болза, Майның байырлалында аалдарындан аъттыг четкилеп келгеш, кожуун-сумуларның төптеринге чыскаалып эртер турган.

А найысылал Кызылга улуг байырлалдар амгы Октябрьская кудумчузунуң чанынга шөлге эртер турган.

ЧУРУКТАРДА: 1931 чылда Кызылга болган Май чыскаалы.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

Май 1-ниң бүдүүзүнде болган СЭКП ТК-ның апрель (1989 ч.) Пленумунуң ажылының түңнелдери, М. С. Горбачевтуң аңаа чугаазы делегей парлалгазының болгаш хөй-ниитиниң кичээнгейиниң төвүнде туруп турар.

⊙ ПРАГА. «Амгы байдалда партийжи кадрларга чергелделер өске бүгү удуртукчуларга ышкаш, база-ла мындыг принципиалдыг болгаш шыңгыы болур ужурлуг. Ажылдың стилин оларның шиитпирлиг чаартыры, кижилерже хандыр чоокшулаары, оларның айтырыгларын шиитпирлээри, эрге-ажыктарын болгаш сагыш-сеткил күзээшкиннерин хандырары эргежок чугула» деп, «Руде право» солун онзалап демдеглээн.

⊙ УЛАН-БАТОР. СЭКП-ниң, совет улустуң, Совет чурттуң, социализмниң эрге-ажыктарынга эргежок чугула политиктиг шиитпирни СЭКП ТК-ның Пленумунга хүлээп алган деп Моол Арат Республиканың радиозунуң дамчыдылгазынга айыткан.

⊙ ПЕКИН. СЭКП-ниң XXVII съездизин болган үеден соңгаар партия Төп Комитединиң составынга улуг өскерилгелерни Пленумга кылган болгаш реформаларның политиказын аңаа идепкейлиг деткээн деп, Синьхуа агентилел демдеглээн. Партияның ээзи СЭКП ТК-ның ол Пленуму улам-на быжыглаан.

⊙ ПАРИЖ. «Эде тургустуушкунну улам-на шиитпирлиг, күжениишкинниг болгаш идепкейлиг уламчылап чорударынга СЭКП-ниң шиитпирлиин Пленум тодаргай бадыткаан-дыр» деп, Францияның «Юманите» солуну бижээн.

⊙ БОНН. СЭКП ТК-ның Пленумунуң түңнелдери — улуг хемчээлдиг реформаларны боттандырарынче Совет Эвилелиниң оруунга эң-не чугула үе-чада болган. Совет удуртулганың туружун Пленумнуң улам-на быжыглааны чигзиниг чок-тур» деп Барыын Германияның телевидениезиниң дамчыдылгазынга айыткан.

(СЭТА).

Час бодаашкын — боттаныышкында

КИЖИ ТӨРЕЛГЕТЕННИҢ ЧАСКЫ БАЙЫРЛАЛЫ

Совет кижилер Тайбыңның болгаш Күш-ажылдың байырлалын чоннуң болгаш социализмни чаартырының эрге-ажыктарынга дүүштүр боттарының амыдыралын эде тургузары дээш улам күжениишкиниг, улам өзүп турар идепкейлиг чоруктуң байдалдарында уткуп турар. Бо революсчу чорудулганың дөрт чылдарының дургузунда социалистиг экономиканы чаартырының таваан салыры дээш шудургу ажылдар кылдынып келген. Эртем-техниктиг депшилгениң, машина тудуушкунунуң сайзыраңгайжыдарының улуг программалары ажылдап кылдынган болгаш боттанып турар. Улус ажыл-агыйның структуразы талазы-биле чаартыры эгелээн, ону социал сорулгаларже углаары боттанып турар.

Эде тургустуушкунну судалы кескү шынарлардыг апарган. Ол дугайын Май 1-ниң дыка хөй коллективтерниң уткуп турары күш-ажылчы чедиишкиннери херечилеп турар. 1989 чылдың бирги кварталында ССРЭ-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының күүселдезиниң чооктa чаа парлаттынган түңнелдери экономиканы социал углуг кылдыр шилчидериниң угланыышкыны чайгылыш чок боттанып турарын көргүскен. Эрткен кварталда ниити национал продукция беш хуу, аалдынган национал орулга — дөрт хуу, ниити делгеге ажыктыг күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү — 4.5 хуу өскен.

Оон-биле чергелештир эде тургустуушкундан манаан турган улуг идегелдериңис долу боттанырынга чедир ам-даа ырак деп чүве көстүп турар. Чамдык таарымча чок байдалдарның каттышкаанындан байдал харын-даа нарыыдаан. Ниитилел бүдүрүлгезиниң хөгжүлдезинде чогуур шапкын темпилер, ажыктыг чорук чедип алдынмаан. Чурттакчы чоннуң акша орулгалары-биле ону бараан-биле хандырарының аразында карышкак ам-даа хевээр арткан. Улус ажыл-агыйының кол-кол бүдүрүлге адырларында ортумак ажыл төлевириниң өзүлдези ажыл төлевириниң өзүлдези-биле күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезиниң аразында карышкак база хевээр боол арткан. Оон түңнелинде чурттакчы чоннуң акша шыгжамыры бирги кварталда 10,8 млрд. рубльге өскен болгаш 307,5 млрд. рубль четкен.

Май 1-ниң шугдуунуң көрүүшкүнү тургустунуп келген бергедээшкиннерни ажып эртериниң оруктарын тода көөр арганы биске берип турар. Бараан курлавырларын база ачы-дузаны көвүдедириниң, доозулбаан тудугларны шиитпирлиг кызырарының, эргелеп башкарылгага чарыгдалдарны улам ыңай эвээжедириниң, чурт камгалалынга чарыгдалдарны улуг хемчээлге, ынчалзажок бодамчалыг кызырарының талазы-биле немелде хемчеглерни алыры эргежок чугула.

Эде тургустуушкунун оруу-биле чедиишкиниг бурунгаарлаарынга биске шуптузуска тайбың дээр эргежок чугула. Ниити кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдерин колдай барымдаалап, чаа угаап бодаашкындан чылган чаартыкчы даштыкы политиканы удуртулга болдурган, бистиң чурт-тайбынче чүткүлдүг үнелиышкыны-биле чайгылыш чок чорупорар.

Амгы делегейниң дүвүрелдиг турар нарын айтырыгларын таарыштыр шиитпирлээринге бистиң саналдарывыс үнелеп четтинмес. Ол дээрге Афганистандан совет шериглерни үндүрерин доосканы, өске-даа девискээр чорулдааларын ажып эртеринге боттут салыышкыннары-дыр. Ол дээрге совет Чепсектиг Күштериниң 500 муң кижиге чангыс талалыг кызырар дугайында шиитпир, 10 муң танкыларны, 8,6 муң үгер-боо системаларын, 800 дайынчы самолёттарны оортан уштуганы-дыр. Ол дээрге шериг бүдүрүлгезиниң чамдык кезиин тайбың орукче, чоннуң херэглел бараанарын бүдүрериниче шилчиткени-дыр. Ол дээрге шериг сорулгаларынга ажыглаар кылдыр болбаазыраткан ураныы бүдүрерин соксатканы-дыр. Ол дээрге ССРЭ-ниң, Варшава Керээзиниң киржикчилери өске чурттарның Европада ядролуг тактиктиг чепсектиң талазы-биле ангы тус чугаалажыышкыннарны эң чоокку үеде эгелээр дугайында НАТО чурттарынга саналдары-дыр.

Совет тайбың инициативалар делегейниң хөй-ниитиниң улам өзүп турар деткимчезин ап келген. Чижээлээрге, ол дугайын япон Киото хоорайга эрткен КНО-нуң боо-чепсектерни дүжүрериниң талазы-биле конференциязының түңнелдери херечилеп турар. Оон киржикчилери боо-чепсектерни дүжүрерин дамчыштыр делегейге айыыл чок чоруктуң принцивин бадыткаттынып турарын сеткил ханыышкын-биле демдеглээн. Ортумак болгаш оон эвээш ыраккышылдыг ракеталар талазы-биле совет-америк керээ чардынган. Химиктиг чепсекти хоруурунуң болгаш узуткаарының дугайында Конвенцияны ажылдап кылыры төнчү чадазында келген деп чугаалап болурун ол бүгү бериимдаалары база АКШ-биле харылзаалажылгаа хүн айтырыгының бирги черинге совет болгаш америк стратегтиг халдакчы чепсектерин, РУК талазы-биле керээни күштүг боор арттырбышаан, 50 хуу кызырарының дугайында айтырыг боол артып турар. Бо айтырыг талазы-биле керээни белеткээри элээн шимчеттинген. Европада аңаа чепсектиг күштерни кызырарының дугайында чугаалажыышкыннарда ниити туруштуң эге хевирлери көстүп кел чыдар. Эң улуг ийи шериг бөлүглежиишкиннериниң аразында шериг удур туржуушкунунуң айыылын эвээжедириниче угланган, бузурежилгени болгаш айыыл чок чорукту быжыглаарының талазы-биле бот-боттарын немештирип турар чаа хемчеглерни дүүштүрүп көөрүн эгелээн.

Ынчалзажок Барыын чүкте бүгү-ле кижилер совет инициативаларны деткип, хүлээп көрбейн турар. Чамдык чурттарда делегейниң эрги көрүжү-биле шыгаавышаан, шериг-политиктиг удур туржуушкуннуң аргазы-биле ыйылдап турар салдарлыг бөлүктер бар. А чамдыктары совет эгелээшкиннерден сестип-даа турар. Өске бир чамдыызы ССРЭ-де ажыл-херектер кандыг апаарын деп манагзынып, кандыг күштер колдай бээрин доогаштырып оруп даа турар. Эде тургустуушкуннуң болгаш чаа угаап бодаашкынны Барыын чүкке айыыл-халап кылдыр көрүп, оларны хажыдыр көргүзүп, бистиң тургустунган ол-бо айтырыгларны үрдүндүрерин кызыдып, ол дээш мага хаџып турарлары-даа бар.

Боо-чепсектерни дүжүреринге ажыы-биле шаптыктаарын, харын-даа буурадырын кызыдып турар күштер НАТО-да база аңаа орбайн турар. Европада америк тактиктиг ядролуг чепсекти чаартырының талазы-биле АКШ-тың болгаш Англияның өске чурттарга чыгап турар планы чогум-на ол сорулгага дүгжүп турар. Чугаа болза, «Ланс» деп ракеталарны чаа, улуг ыраккышылдыг ракеталар-биле солуур дугайында боол турар. Бир эвес ындыг шиитпир хүлээп алдынар болза, ол боо-чепсекти дүжүрериниң чорудуун хаажыладырының оруунга улуг бергедээшкиннерни тургузары билдингир. НАТО-нуң ядролуг планнаашкын талазы-биле бөлүүнүң Брюссельге апрель 19-20-де эрткен хуралынга ГФР, Бельгия, Дания болгаш Греция америк планнарны деткиириниң дала-галааны таварынга эвес болгай.

НАТО-да бот-боттарын деткиишпес, ол-бо башка баар чорук Барыын чүкте хөй-хөй бөлүктерниң дүвүрелиниң илерели боол турар. Чамдык кижилер дипломаттыг инициатива Москваның холунда деп шыжыгып турар. А колдуг кезии Барыын чүктүң салдарлыг ажылдакчыларында херекти канчалдыр база кайы углуг чорударының талазы-биле тодаргай ут-шиг чогунга дүвүреп турар. «Горбачевтуң чаа угаап-бодаашкын политиказынга Барыын чүктүң харыызы бүзүрел чок ындаралдыг болдуруп турары илдең факт-тыр» деп, Лондонда стратегтиг шинчилелдер институдунуң илеткелиниң авторлары демдеглээн.

Бо бүгү шупту каттышкаш, СЭКП ТК-ның 1989 чылдың Май 1-ге Кыйгырыгларында: «Бөмбүрзектиң улустары! Ядролуг чепсек чок болгаш күш дөгевес делегей дээш демисежиңер! Ниити кижи төрелгетен ужур-дузалыг, аажок улуг айтырыгларны шиитпирлээринге күжениишкиннериңерни чаа политиктиг бодалга үнделээн каттыштырыңар!» дээш оолдургарлын онзагай ужур-дузалыг көргүзүп турар.

Геннадий ШИШКИН.

(СЭТА).

ДАШТЫКЫ СПЕЦИАЛИСТЕР

ЧЕРНОВЦЫ. (СЭТА-ның корр. В. Целех). Делегейниң кадык камгалалының Бүгү-делегей организациязындан келген бир бөлүк специалистер Украинаның Черновцы хоорайында ажылдап турар. Ол улуг делегей организациязының янзы-бүрү чурттардан төлээлеттирген улуг эртем ажылдакчыларын хоорайның эрге-чагыргазы болгаш хөй-ниитизи чалап келген. Ында чалаттырып келген дуржулгалыг специалистерниң кол сорулгазы болза, сооңгу каш чылдарда тыптып келген уруглар аарыының чылдагаанын тодарадып, ону эмнээриниң аргаларын тывар талазы-биле совет эмчилерге дузалажыры болур.

Ол уруглар аарыы эрткен чылдың күзүнүнде кончуг нептерей берген. Школа назынны четпээн 160 ажыг бичии чаштарның хеп-херертен бажының дүгү таварып дүжүп туруп берген. Уругларны чурттуң эң эки эмнелге черлеринге кыйгырып эмнеп келген, оларның кадыы чүгээр апаарга аалдарынче чандырып чорудупкан. Бичии уруглар массалыы-биле ындыг янзылыг аарыгга таваржы бээр деп чүве моон мурнунда делегейге көстүп көрбээн. Аарыгның чунуун уржуундан тыптып келирин база оон өскүдүкчүзү чүү болурун мынчага чедир тодараттынмаан. Ол бүгүнү тодарадып, аарыгны кандыг янзылыг эмнеп чадырыңың, оон ногун чок кылырының аргаларын дилеп тывар дээш делегейниң уруглар аарыының талазы-биле бедик эртем-билиглиг эмчилери Черновцыга чедип келген.

— Моон мурнунда көстүп көрбээн аарыгның тыптып келгениниң чылдагааннарын тодарадыр база ону узуткаар чок кылырының аргаларын дилеп тывар дээш совет эмчилерге дузалажып чедип келген бис. Кандыг-даа чурттуң, кандыг-даа националь чонунуң кадыын камгалаары, янзы-бүрү аарыгларны дүргени эмнээриниң аргаларын дилеп тывары кадык камгалал талазы-биле делегей организациязының хүлээлгези болур. Украинада илерей берген бо чаа аарыгның тыптып келгениниң чылдагаанын илередиринге база ону эмнээриниң аргаларын дилеп тыварынга дузалажыр дээш чедип келген бис. Ону бурун шиитпирлеп кылыптар бис дээрзин ам дээрезинде чугаалаары берге. Ону үе көргүзе бээр — деп, Нидерландыдан келген токсикология эмчизи доктор Бартолд Саннсер СЭТА-ның корреспондентизинге чугаалаан.

Даштыкыдан келген эртемден эмчилер бо хүннерде бүгү талалыг шинчилелдерни кылып турар.

ВЬЕТНАМДА АМЕРИКАННАР

ХОШИМИН. (СЭТА). Вьетнам улуска удур АКШ-тың агрессчи дайыны доозулганындан бээр 16 чыл эрткенде ук дайынның хоочун киржикчилери — американнар вьетнам черле база катап чедип келгеннер. Олар — «Вьетнамны катап тургузар талазы-биле хоочуннарның программазы» организациязының кежигүннери. Ынчангаш бо удаада тайбың тургузукчу сорулга-биле Вьетнамда келгеннер. АКШ-ка бодунуң чуртунга олар эки тура-биле 30 муң доллар акшаны чыып алгаш, Мурнуу Вьетнамда далай чоогунуң Вунгтау хоорайының чурттакчыларынга улуг эмнелге черин тудуп бергеннер. Дайынның уржуктарын узуткаар талазы-биле вьетнам улуска дузалаары, Вьетнам Социалистиг Республиканың болгаш Американың Каттышкан Штаттарының аразынга харылзааларны экижидеринге ындаар шаа-биле идигип бээри — бистиң кол сорулгавыс болуп турар деп, ол американнар медеглээн.

БАШТАЙГЫ ХОСТУГ МАЙ

Ленинградта Тайбың шөлүнүң чанында бир бажыңда Россияга эң баштай хостуг эрттирген Май Бир чыскаалының киржикчизи Николай Иванович Васин чурттап турган. Ол оон мурнунда чажыт эрткилээн маевкаларга хөй катап киришкен, ынчангаш чурттуң найысылалы Ленинградка 1917 чылда болган баштайгы хостуг чыскаалга киришкенин ол мынчаар бижээн.

Демир кылыглар заводунуң болгаш өске-даа бүдүрүлгелерниң большевиктери-биле болгаш кызыл гвардейжилери-биле кады Финляндия вокзалдың чанынга чыылган бис. Выборг таланың өске заводтарының ажылчыннары-биле аңаа каттыжып алгаш, оон Марс шөлче чорупкан бис.

Шөлдүң ортузунга чүък машиназының кырынга индир кылган. Индирге Төп Комитеттиң, Петроград комитединиң, большевиктерниң шериг организацияларының туктары киискип турган. Чыскаалгам чонга бөгүн Владимир Ильич чүве чугаалаар деп сураг дораан тарай берген. Ынчангаш улуг шөл дораан-на ыржым апарган.

Кижи бүрүзүнүң кичээнгейи — индирде. Баштыңчыыстың индирже камчаар үне бергенин болгаш бөргүн ужулганын топтап көрүп турдум. Муң-муң кижилер чиртилээн «Ура!»-биле Ленинни уткаан. Ленин холун көдүрүп каап, дески үн-биле чугаалап эгеледи:

— Бөгүн, делегейниң пролетарийлериниң сагыш-сеткил каттыштырылгазының хүнүнде, Петроградтың ажылчы чоннары болгаш солдаттары найыралдың холдарын бүгү делегейниң ажылчы чоннарынче сунуп тур. «Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!» деп кыйгырыг бөгүн делегейге тараар болгаш бүгү чурттарның ажылчы чоннарын тайбың болгаш социализм дээш демиселге каттыштырар — деп, Ленин чугаалаан.

Май Бирниң ужур-дузазының дугайында болгаш орус революцияның сорулгаларының дугайын Владимир Ильичиниң чугаазындан чыскаалганнар улуг кичээнгей-биле дыңнааан. Ленин болдунуң чугаазын доозуптарга, күчүлүг «Ура-а!» диңмирээп үнген. Сактырымга, ол күчүлүг үннер бөмбүрзекке чаңгыланы берген дег болду.

Хостуг Май. Мооң мурнунда ынча хөй кижи Май Бир чыскаалынга чыгдып көрбээн, ол хире күштүг ураалашпаан. Ол байырлал мээң сагыжымга кезээ мөңгеде уттундурбас арткан.

ДЕМДЕГЛЕП ТУРГАНЫ

1938 чылдың май 1-де ТАР-ның төвү — Кызыл хоорайның чыскаал шөлүн лозуңнар, туктар-биле каастаан, баштыңчыларның чуруктарын асыпкан, радио дыңнаар чернери чук-чукке тургузулган, өске-даа чүүлдер-биле кончуг солун, камчаар-даа аай чок революстуг утка-шынарлыг, чайынналган кызыл кылдыр шимеп каан турган.

Эртенгиниң 9 шакта Кызыл хоорайның бүгү коллективтериниң, школа черлериниң лозуңнары, туктары бажын кажааларының иштинге кызыңайнып, янзы-бүрү чуруктар, диаграммаларның бажы карапайнып хайнып үнген. Удаткан-даа чок, таптыг-ла 10 шакта Кызылдың бүгү коллективтери, араттың рев-шерии, школачылар ол-бо чүктерден революстуг лозуңнарын октап, хөгжүм-музыкалыг, ыр-шоорлуг чыскаалга келгеш, чыскаал шөлүнге кызыл айыраң кылдыр бүрүн чыскаалыпкан.

Эртенгиниң 11 шакта чыскаал эгелээн. Оон бүгү чыскаал индир баары-биле эрткеш, Ленин кудумчузун куду баткаш, профэвилел ТК-зының чанында кудумчулар белдиринге тараан.

Революстуг лозуңнарын октап, ураалаан, хөгжүм, музыка ырлаткан, янзы-бүрү революстуг ыр-шоорун ырлашкан хөй арат чоннуң чаңгыс эп-сеткилдиг, революстуг сүр күжүнүн быжыг, магалыг чаагайы аажок болган.

Хүндүскүнүң 4 шактан эгелээш, совет хамаатыларының школазының күш-культур шөлүнге Кызыл хоорайның коллективтеринден шүүлген эң дээре хол, бут бөмбүүнүң командаларының маргылдаалыг оюну болган. Аңаа каттышкан школаның, АРЭ ТК-ның, каттышкан школаның башкыларының, хоорай чагыргазының, совет хамаатылар школазының хол бөмбүүнүң командалары болгаш база совет хамаатылар школазының, Кур типографияның бут бөмбүүнүң командалары киржип ойнаан. Хол, бут бөмбүүнүң командаларының ойнаан түңнели болза, хол бөмбүүнүң бир дугаар черни каттышкан школаның башкылар командазы, ийи дугаар черни башкы сургуулдарының командазы, 3 дугаар черни ТК-ның командазы ээлээн. Бут бөмбүүнге совет хамаатылар школазының командазы типография командазын үдүп каан.

Ол хүнүн кежээ 9 шактан эгелээш, Шагдыр-Сүрүн аттыг клубка Культур яамызының коллективинден «Чечектер» деп шии үндүрген.

1938 чылдың 5 айның 2 хүнүнде Шериг хоорайынга кончуг солун янзы-бүрү оюннар болуруң дыңнааш, Кызыл хоорайның бүгү чурттакчы чоннары чыглып чеде берген. Ол хүн болгулаан чүүлдерниң дончузу болза:

1. АРШ-тан аъттыг янзы-бүрү (ыяш арта халыыр, хаак кезер, аът дескиндир маңнап турда аъттаныр, дүжер) сургуулдары;

2. АРШ-тан аңгы-аңгы черге идик-хевин чыып кеттингеш, кончуг дүрген эзер, чолаан, аъдын дерип мунар оюн;

3. Орал камгалаарынга белен деп тамыр сургуулунуң 1 дугаарын шеригден, 2 дугаарын хоорайның анылактарындан дужааган;

4. Бөө болгаш ыяш, демир, кара-буга сургуулу;

5. Хоорайның каттышкан шокар командалары хол бөмбүү ойнаан;

6. Эр-херээженнерниң чадаг чарыжы болгаш 64 мөге салган.

Оолдарның 500 метрге чарыжының бир дугаарын эрги шериг Айыжы, оон соондан ревшериг Дажый-оол, электри станциязында Самбуу келген.

Херээженнерниң 100 метрге чарыжының бир дугаарын Куртипографта Диизенмаа, оон соондан саайак болгаш каттышкан школаның Диизенмаа деп келген.

Хүрештиң шүүлдезин шеригде Түкпээ алган болгаш оон ужурун Тес-Хем кожуундан ам совтыватранста Аракчаа былаашкан.

Ук оюннар эң-не шынарлыг, эң-не солун бооп эртгенин көрүкчүлер кончуг магадап турган.

Шагдыр-Сүрүн клубка каттыжып чыылган коллективтер болза Культур яамызы, Устывыш эвилели. Лаг үлетпүрү, профес ТК, харылзаа эгелээр чер, каттышкан школа. Аңаа Май Бирээниң дугайында илеткел болган. Илеткел доозулган дораан каттышкан школаның ыры, шулук, күш-культур болгаш хөй янзы кончуг солун оюннар көргүскенин көрүкчүлер ында сонуургап турган.

Чазак черниң коллективиниң уткулга хуралынга өш Базыр-Сат илеткээн. Оон доораазы-биле коллективтиң болундан янзы-бүрү ыры, хөгжүм, тоол, илби болгаш база массалыг оюн болган.

Хоорай чагыргазының коллективинге Май Бир дугайында илеткел соонда шии болгаш янзы-бүрү оюннар көргүскен.

АРШ-ка уткулга хуралын АРШ-тың комиссары Биче-оол ажыткан. Май бирээниң дугайында АРШ-тың командири Лакпа кончуг делгерелгейни-биле илеткел кылган. Илеткелдин соон зарый «Аас-кежиктиглер» деп кончуг солун шииниң АРШ-тың уранчыларындан көргүскенин көрүкчүлер кончуг сонуургап көргеннер.

1939 чылдың 4 айның 30 хүнүнде Шагдыр-Сүрүң аттыг клубка болган байырлыг уткулга хуралынга кежээниң 7 шакта хоорайның чурттакчылары сыныштас кылдыр чыглып келди. Клубтуң иштинде Кызыл хоорайда коллективтерниң Май 1-ге хоалашпыр үндүрген хөй хана солуннарын делгээн. Хурал кылыр өрээлиниң ол-бо чарыкты ханаларында лозуң, чуруктарны кызыл чайт кылдыр алыпкан.

Байырлал хүннеринде база хөгжүм чергелиг кончуг солун оюннар болган. Оон ыңай Куркинотеатрга, совет хамаатылар клувунга, совет хамаатылар школазының клувунга база уткулга хуралдары болгулаан. Хуралдар соонда янзы-бүрү массалыг оюн чүүлдери болгулаан.

(Эрги парлалга арыннарындан).

Сергей ПЮРБЮ.

Байырлал. Чыскаал. Бо дээрге кижи бүрүзүнге чоок, эргим болуушкуннардыр. Аңаа каас, омак болгаш хөглүг ужуражыры шагдан бээр чаңчыл болган. Ону бо чурукта үжен чылдарның аныяктарындан көрүп болур. Кыстарның бирээзи ча-биле согун тудуп алган, чыскаал соонда спортчу маргылдаалар болгаш оюн-тоглаа болуру илдең. Чурукту күрүне архивинден алган.

ЧАС

Аялыы хүнүн халазында
Ада-чуртум чуруп каапкан:
Саян, Таңдым маңнайын
көр —
Чайыннаалдыр херел
тырткан.
Шулураашкан урүглар дег,
Ойда, хемде сокаш кынмас
Судактарның даажын дыңна—
Омак, хөглүг ырлар ында.
Калбак шынаа узун дургаар
Мөңгүн ышкаш кыңгырашкан
Хамнааректар үнүн дыңна —
Сеткил өөртүр өннер ында.
Чүрээң согуу кандыг эвес,
Шала кежээ дыңнаалап көр:
Чүткүп турган эмдик аът
дег —
Частың келген демдээ ол-дур.
Ак хар ышкаш чодураның
Айлыс чыдыы агаар долган
Айдын дүне алаакка бөр —
Аңай-караң ында магат.

ЧАСКЫ БОДАЛ

Чывар биле Хөртүк ийи ойлап дести.
Чылыг биле Хөрзүн ийи ошкажыпты.
Каш айда көрүшпээнден ындыгаар бе? —
Карак чажы дамырак бооп, кыланнашты.
Чассыташаан Чылыг улам чыыра тутту —
Сактып маааан Хөрзүн аңаа таалап туру.
Шылыгзааны ие чок чидип, арлы берди.
Ширай арны улам чырып, хүлүмзүрдү.
Ынчан Хөрзүн хөөп, аартап эгеледи.
Ынчап чоруй ногаан үнүш төрүп алды.
Ынакшыл бе азы Час бе, сеткилимге
Ындыг бодал төрүттүнген ырлап тур мен.

Салчак МОЛДУРГА.

КЫЗЫЛ ХҮНДЕ

Кежээликтей нелээ
Хемче кирип кагдыныс.
Долбан кызыл өңнүг
Долааканың чаражын!
Чиңге будук салында
Чивеңнежип чалнашкан —
Кызыл-хүнде, кежээ
Кылаңнаажы дам баар.

Чарашпайым менче
Чазыы сүргей көре-дир.
Долбан кызыл чаагы
Долаана дег хып тур.

Кара-оол САРЫГБАЙ.

АМЫДЫРАЛ СИЛГИЗЕ-ДАА

Амыдырал-чурттаалгага
Аас-кежиик, өөрүшкү,
Качыгдал-даа, муңгарал-даа
Кандыг чүве турбас дээрин!
Ажылынга эки диртип,
Алдар-мактал чаалап ап,
Чамдык өйде «аайлашпайн»,
Чазып, эндеп, тайып-даа
боор.

Амыдырал шуурганы
Аай-дедир силгизе-даа,
Аңаа черле алыспайн
Алызындан кижи бооп көр.

Зоя ДОНГАК.

Эрчим.

МУГУР 50 ЧЫЛ МУРНУНДА

1939 чылдың май айның 5-те «Хостуг арат» солун майның 1 чаазын Кызыл хоорайга эрттиргениниң дугайында мынчаар бижип турар.

«Бүгү делегейниң дарлаткан арат чоннарының революстуг сүр күжүн көөр, революстуг сеткил-сагыжын катаптаарының интернационалдыг хүнү — Майның 1 чаазын ТАР-ның төвү Кызыл хоорайга мурнуку чылдардан онза утка-шынарлыг болдуруп эрттирген.

Майның 1 хүнүнде эртенгиниң 9 шакта АРШ, тыва, совет школаларының өөреникчилери болгаш бүгү чурттакчы чону тус-тус коллективтер аай-аайы-биле хамык туктарын, лозуңнарын, чуруктарын, диаграммаларын, өске-даа шимелде каастаглазын тудуп алгаш, индир шөлүнге чыскаалыпкан турда, ТАРН ТК-ның, ТАР чазаа-ның кежигүннери болгаш ССРЭ-ниң болгаш МАР-ның ТАР-да бүрүн эргелиг төлээлери индир кырынга үнүп келген соонда-ла эш Базыр-Сат Майның 1 чаазының 50 чыл болган оюн уткаан байырлыг индир хуралын ажыткан. Ук хүннүң ужур-уткалыының дугайын чугаалавышаан, лозуңнар октап, ураалап, индир хуралын хаарын чарлаан. Оон дараазы-биле бүгү чыскаалган чон АРШ баштаан, бөлүк-бөлүк аайы-биле лозуң, чечектер октап, ураалап, шимчеп чорупканнар.

Майның ийиги хүнүнде Кызыл хоорайның чурттакчы чону стадион шөлүнге янзы-бүрү күш-культура чүүлү болгаш маргылдаалыг оюннар көрүп эрттирген.

Улуг-Хем кожууннуң төвү Шагаан-Арыг хоорайга 4 айның 30-де уткулга хуралынга 200 ажыг кижи олурушкан. Орта мал, чер ажылының яамызының сайыды эш Товарищтай илеткел кылган. Орус дыл кырынга база илеткел болган. Оон дараазында профэвилел үүрүнден «Узун-Кара, Семис-Кара» деп шии үндүрген соонда, массалыг оюннар болган.

Май 1-де. Эртен 9 шактан эгелеп Көк-Чыраа, Шагаан-Арыг, Хайыракан, Кара-Даг сумуларындан келген чон-биле хоорайның чону катай 1063 кижи индир шөлүнге чыскаалыпкан. Орта эштер Даржаа, Товарищтай база школачылар байыр чедиргилээн.

Чыскаал тараан соонда, 32 мөге салган. Аңаа баазаза Чигжит шүүлген, мөге Сагаан-оол үжүүрлешкен. 21 аът чарыштырган, 10 аът челиштирген, 5 аът чыраалаткан. Кежээ массалыг оюн болган.

Май 2-де. Хол бөмбүүнүң 4 командазы маргышпын ойнаан, арөэ командазы тиилээн, школа командазы 2 дугаар черни ээлээн. Оон дараазы-биле чериниң уауи, бедиин халаан, орта Шагжы тиилээн. Байырлал кежээзинде шайлалга болган.

Кожуунда тыва чон май 4-ке чедир 204 га, совет хамаатызы чон 150 га, курэконом 840 га тараазы тарып алган.

Бии-Хем кожууннуң төвү Туран хоорайга уткулга хуралын 4 айның 30-де кылган, аңаа 250 ажыг кижи олурушкан. Орта нам кожкомунуң даргазы эш Амыртаа илеткел кылган, орус дыл кырынга школа эргелекчизи Петров илеткээн. Оон нам чазактың мурнундан эш Чадамба байыр чедирген.

Май 1-де чыскаалга 400 ажыг кижи үнген, орта эштер Сундуй, Амыртаа, Чадамба, Шадрин олар байыр чедиргилээн. Чыскаал соонда хол бөмбүүнүң маргылдаазы болган, орта тыва командазы тиилээн. Дараазы-биле 16 мөге салган, орта кызыгаар шерииниде Анай-оол шүүлген. Тарлагда эш Даваа ужуурлешкен. Кежээ Өөкте кирип өөренир школадан шии үндүрген.

Май 2-де хоорайның чону хеглеп, ойнап хүнзээн болгаш кежээзинде совет хамаатылардан шии үндүрген.

Таңды кожууннуң төвү Бай-Хаак хоорайга 4 айның 30-де уткулга хуралын нам кожкомунуң даргазы Коңзам-Хаай ажыткан, орта 100 ажыг кижи олурушкан, аңаа АРШ-тың комиссары Биче-оол илеткел кылган, орус дыл кырынга база ол илеткээн.

Май 1-де чыскаалга 380 кижи үнген, орта Сүүр-оол, Биче-оол, Митрашкин олар байыр чедирген. Чыскаал соонда 16 мөге хүрешкен, орта Сарыг-оол шүүлген, ужуурлешкен кижи Чыргалаң. 8 аът чарыштырган. Хол бөмбүүнүң 2 командазының маргылдаазы болган. Орта тыва команда тиилээн. Кежээ нам үүрүнден «Хайыраан бот» деп шии үндүрген.

Май 2-де школадан хүндүс күш-культур көргүскен, кежээ шии үндүрген. Кожуунда майның 1-ге чедир 997 га тараа тарааан».

КОЖАЛАР: «МӨГЕН-БҮРЕН» — «БАДРАЛ»

Мөңгүн-Тайгада «Мөген-Бүрен» совхоз биле Моолдуң Увс аймаааның «Бадрал» күрүне ажыл-агыйының аразында найыралдыг харылзаа улам-на быжыгып турар. Бо чылдың февральда «Бадралдың» мал ажылының тускай эртемниглери, мурнакчы малчыннары мөген-бүренчилерге аалдап кээп чораан. Олар малчыннарга барып, тускай эртемниглер-биле ужуражып, арга-дуржулга солушкан. Увс аймактың тергиин малчыннары Буюнхоо, Динстэ, сарлык кадарчылары Баадыр-Сүгү, хой бригадири Бады-Сүхэ, мал эмчизи Сураган олар составтыг төлээлер бистиң республиканың «Чүсчү-малчын звено» клувунуң кежигүнү Маадыр-оол Намзын, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Чүглүр-оол Тарын-Базыр база Сарыг-оол Сагаан оларның коданнарынга барып, оларның ажыл-агыйы, амыдырал-чурттаалгазы-биле таныжып, арга-дуржулгазын солушканнар. Ынчан Буянхоо Тарын-Базырны, а Динстэ Намзынны социалистиг чарышка кыйгырган.

Малды ажаап, азыраарында база малчыннарның амыдыралында ол ышкаш тускай эртемниглеривистиң ажылында эки чүүлдерни көрүп, билип алгаш, ону боттары барып ажыглаарын моол өңнүктер чугаалааннар. А бистер моол өңнүктерниң арга-дуржулгазының дугайын совхозтуң бүгү малчыннарынга таныштырып турар бис.

Оон дараазында бистиң «Мөген-Бүренниң» төлээлери — малчыннар Сарыг-оол Сагаан, Чүглүр-оол Тарын-Базыр база зооветспециалистер И. Улар-оол, К. Монгуш, бригадир В. Саая олар моол өңнүктерге барып чедип, оларның ажыл-ижи-биле таныжып, аразында арга-дуржулгазын сонуургап, ажыктыг хөй-ле чүүлдерни билип алгаш келгеннер. Бистиң төлээлеривис совхозунга келгеш, моол малчыннарының дуржулгазын эш-өөрүнге тайылбырлап бергеннер.

Апрельдиң бирги чартыында кожавыс «Бадралдың» партком секретары А. Батачир, каттыжыышкынның даргазы С. Сайжрах, профэвилел комитединиң даргазы О. Лхагвасурэн, революстуг аныяктар эвилелиниң комитединиң секретары Б. Баяндуурэн, херээженнер чөвүлелиниң даргазы С. Дуламсурэн, суму секретары Ш. Буинжусурэн, улусчу контроль комитединиң даргазы Г. Жаргал дээш шупту 11 кижи бистиңиге кээп, ийи хүн дургузунда бистиң ажыл-иживис-биле таныжып, арга-дуржулгавысты солуштувус. Мөген-Бүренниң хамык-ла албан черлери, организацияларының ажылы-биле бүрүн таныштылар. Оон соонда ийи ажыл-агыйның төлээлери чыглып алгаш, түңнел семинарны эрттирдивис.

Аңаа «Мөген-Бүрен» совхозта партком секретары С. Ховалыг, кадээ Совет күүскомунуң даргазы В. Саая, совхоз директору О. Амыртак, профком даргазы К. Успун, комсомол райкомунуң төлээзи О. Наксыл-оол олар эде тургустунуушкунуң негелдезин ёзугаар канчаар ажылдап турарын аалчыларга таныштырган.

Ужуражыышкынның түңнелинде найырал кежээзи организастаан. Байырлыг хуралга чүве чугаалап тургаш, «Мөген-Бүренниң» партком секретары С. Ховалыг, «Бадрал» күрүне ажыл-агыйының партком секретары А. Батачир олар ийи ажыл-агыйның аразында найыралчы харылзаа дээрге совет-моол найыралдың улам-на быжыгып турарының херечизи дээрзин айытканнар.

Кежээниң түңнелинде найыралчы концерт болган. Аңаа совхозтуң контора аппаратының херээжен ажылдакчыларының «Чүңгүда» база Ю. Өскен биле А. Доштут-оолдуң «Чазын садка чечектер магалыг» деп ырларын, музыка школазының өөреникчилериниң «Аъдым», «Декей-оо» деп танцыларны күүсеткенин моол өңнүктер улуг сонуургал-биле көрген. А «Бадрал» ажыл-агыйның революстуг аныяктар комитединиң секретары Б. Баяндуурэн биле клуб директору О. Боларманың моол национал хөгжүм херекселдеринге ойнавышаан ырлааның көрүкчүлер магадаан.

Ийи ажыл-агыйның малчыннарының аразында социалистиг чарыжының түңнелин үндүрүп, арга-дуржулга солчуру-биле бистиң «Мөген-Бүренниң» төлээлери бо чылдың октябрьда моол өңнүктерге аалдап чедер планныг бис.

Кара-оол УСПУН.
Мөңгүн-Тайга район.

РСФСР-ниң Улус өөредилге министерствозунуң национал школаларының эртем-шинчилел институдунун Тывада лабораториязы «Тыва дылдың методиказы» деп тускай эртем талазы-биле биче эртем ажылдакчызының хостуг албан-дужаалынга кирерлерниң конкурузун чарлап турар.

Конкурстуң хуусаазы чарлалды парлаан сөөлүнде бир ай болур.

Лабораторияның адрези: Кызыл хоорай, С. Тока кудумчузу, бажың № 3 «А», телефоннары № 3-05-66, 3-05-40.

Кызылдың эът комбинады дугурушкан өртек ёзугаар малды хамаатылардан садып ап турар. Малды хүлээп алыр хүннери: понедельник, вторник, среда, четверг — эртенгиниң 8 шактан хүндүскүнүң 15 шакка чедир.

Телефону 4-14-47.

«ШЫННЫҢ» ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Май 1-ниң байырлалынга тураскаадкан «Шын» солуннуң шаңналы дээш хүреш «Хүреш» стадионга май 1-де 14 шакта эгелээр.

Хүрежир дээн мөгелер болгаш мөге салыкчылары май 1-де 13 шакта «Хүреш» стадионга чыглыр.

агаар

Республиканга булуттаң, чаъс чок. Чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 7—12 метр. Чамдык районнарга күштелир.

Кызылга улуг өскерилге чок агаар болур. Чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 7—12 метр. Хат дүне чоорту күштелир. Агаар найысылалга дүне 2—4 градус соок, хүндүс 10—12 градус чылыыр.

Автоорукчуларга кестүүр эки.

КИНО

МАЙ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Оранжевый дождик» 11.20, «Вам что, наша власть не нравится?» 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Москва слезам не верит» 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 102» 9.20, 12.20, «Третий дракон» 10.40, 14.00, «Работа над ошибками» 16.00, «Тринадцатый апостол» 17.50, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Трагедия в стиле рок» 13.00, 16.10, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Роня, дочь разбойника» 13.30, «Ожившие легенды» 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

МАЙ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Осторожно, Василек!» 11.20, «Вам что, наша власть не нравится?» 9.30, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Москва слезам не верит» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 102» 9.00, 12.00, «Третий дракон» 10.20, 13.30, «Работа над ошибками» 15.20, 19.10, «Тринадцатый апостол» 17.00, 20.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Отцы» 10.00, «Трагедия в стиле рок» 12.40, 15.50, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Зловредное воскресенье» 12.00, «Оживше легенды» 13.50, 15.40, 17.30, «Последняя охота» 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «На окраине, где-то в городе» 14.00, «Пурпурная роза Каира» 16.00, 18.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Легенда о Нарайяме» 13.00, 15.50, 18.40 шактарда.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 1

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Мультфильм. 8.30 Концерт. 8.50 «Янгантау». Башкир курорт дугайында телефильм. 9.10 Концерт. 9.55 Барымдаалыг фильм. 10.25 И. Штраус. Концерт. (ГДР ТВ-зп). 11.10 В. Астафьев. «Кертиктер». Автор номчуур. 11.40 «Хоглуг ноткалар». 12.40 Телефильм. «Бис болгаш бистиң чуртувус». 13.10 «Майның хүлүмзүрүглери. Уруглар концерти». 13.40 Москва. Кызыл шөл. Делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Май 1-ге тураскаадкан дамчыдылга. Төңгеде — «ССРЭ-ниң улустарының танцылары болгаш ырлары». 16.00 «Циркке шуптузу ыпак». 16.40. «Алды хем кожир орук». Телефильм. 17.05 «Бот херээжен таныжып алырын кузеп турар». Уран-чечен фильм. 18.25 «Хере туруптаалынар». Эстрада программазы. 21.00 «Үе». Делегейниң ажылчы чоннарының хүнү Май 1-ниң байырлаанының дугайында репортаж. 21.45 Киноконцерт. 22.40 Телефильм. 23.10 Фильм-концерт. 23.45 «Автопортрет». Телефильм. 23.55—02.35 Хоккей. Делегей чемпионады. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы. Чапсарда — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бойдус-биле эптежиг». 8.40 Улусчу өялгалар. 8.50 Мультфильмнер. 9.10 Барымдаалыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

9.55 Делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Май 1-ге тураскааткан байырлыг чыскаал.

МОСКВАДАН

11.05 Фильм-концерт. 11.40 Барымдаалыг фильмнер. 12.20 Н. Сидельников. «Орус тоолдар». 12.50 Мультфильм. 13.10 «Майның хүлүмзүрүглери. Уруглар концерти». 13.40 Москва. Кызыл шөл. Делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү Май 1-ге тураскаадкан дамчыдылга. Төңгелде «ССРЭ улустарының танцылары болгаш ырлары». 16.00 Шулук чогаалы. Лучезар Еленков. (Болгария). 16.10 «Эртинелер ортулуу». Мультфильм. 1-ги кезээ. 17.00 Концерт.

КЫЗЫЛДАН

18.20 Кызылдың ажылчы чоннарының Май 1 чыскаалының дугайында репортаж.

МОСКВАДАН

18.50 «Сүт чугаа». Уран-чечен фильм. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Барымдаалыг фильм. 20.40 Телефильм. 21.00 «Үе». Делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү Май 1-ниң байырлаанының дугайында репортаж. 21.45 Хоккей. Делегей чемпионады. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы. 23.45—02.00 «Мерген угааныыг». Уран-чечен телефильм. 1—2 сериялары.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары

◆ Редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; ◆ партийжи амыдырал килдизи — 3-36-52; 3-36-25; ◆ совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-90; 3-41-23; ◆ үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; ◆ пропаганда килдизи — 3-34-57; ◆ культура килдизи — 3-39-15; ◆ информация килдизи — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ бухгалтерия — 3-43-41; ◆ очулга килдизи — 3-34-93; ◆ тыдырыкчылар — 2-27-41; ◆ солун немелейн баргаалдаар — 2-32-73-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Көмчээли 2 парлалга ажазы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыынының херектеринге талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 275. ТС—00314

республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 3 среда
№ 104 (14004)
1925 чылдан үндезилеттинген.
Өртээ 3 кеп.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ, АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРНИҢ, ИДЕГЕЛДЕРНИҢ ЧАЗЫ

Кызыл Шөлге Май Бирниң чыскаалы

Эде тургустунуушкуннуң бешки чазы бистиң Төрээн чуртувустуң делгемнеринде көрнү базым-биле чоруп турар. Совет кижилер бо чылдың Майның Бирни бистиң ниитилелдиң амыдыралының бүгү адырларын чаартырының талазы-биле идиим, улуг хемчээлдиг болалдарны амыдыралга боттандырарынга өргежок чугула долу күш-биле ужуражып турар.

Партияның инициативазын ёзугаар миллион-миллион кижилерниң кызымаккай туруузукчу ажыл-ижи-биле боттандырып чорудуп турар революстуг чаартылгалар 1985 чылдың тээгүлүг апрель хүннеринден эгелээн. Ажылчы чон чаңгыс черге таптаашкынның даамчыразын ап октааш, билектерин сывырнып кааптааш, боттарының салым-хуузунуң ээзи, боттарының амы болгаш кежиир-даа үезиниң ёзулуг тургузукчу ээлери деп чүвени долузу-биле медерел билгеннер. Ооң үндезини—демократчыдылганы, ажык-чарлыг чоруктуң чорудулгаларының улам ханылаашкыны. Советтерниң ленинчи ролюнуң катап тургузуушкуну, экономиканы экижидеринче, чоннуң чаагай чоруун бедилеринче угланган шиитпирлиг хемчеглер ол боор турар. Чогум-на ооң ужурундан СЭКП ТК-ның чоокта чаа болган Пленумунга М. С. Горбачев совет кижилерниң социализм дээш, кижини ёзулуг кедүргеп, ооң сонуургалдарынга хүүшкен, чаартынган болгаш гуманныг овур-хевирлиг социализм дээш туржуп турарын онзалап айыткан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединге улус депутаттарының соңгулдалары социалистиг демократияның күжүн, бистиң улусту эрге-чагырганың тыдалын база катап бадыткап көргүскен. Политиктиг реформаларны чорударынга, ниитилелдиң демократчыдарының хөгжүдүн калбартырынга, эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарынга херии базымнар кылдынган. Совет улус соңгулдалар үезинде эде тургустунуушкунну мооң-даа соңгаар улам ханыладыры дээш, ону улам-на шиитпирлиг болгаш дидим боттандырары дээш, бистиң амыдыралывыстың бүгү талазынга өскерилгелерни улам шалыпкыын болдурары дээш туржуп турарын илереткен.

Май Бирниң эртенинде улам-на каас-шиник хевир кирип, аныяк-чалыы апарган Москваның каасталга-шимелделди кижилерниң ол бүгү дээш омак-сергек арын-шырайын чайынналдыр көргүзүп турган. Ооң өндүр улуг овур-хевиринден К. Маркстың, Ф. Энгельстиң, В. И. Ленинниң портреттери, паннода ажылчы чоннуң тээгүде бирле дугаар күрүнезиниң сүлде-демдээ — Кадыыр болгаш Маска чайнап турган. Сенат суургазында — ССРЭ-ниң сүлдези. Кремль хаалазын дургаар — ак-дуюма эвилелдешкен республикаларның сүлделери, янзы-бүрү өңнерлиг, хорагайлаан национал угулзалар. Дыка хөй айыраан кызыл туктар аразындан ССРЭ-ниң күрүне тугу онзаланып, киискип турган.

«ССРЭ — бистиң бүгүдениң ниити бажыңывыс»—деп, совет кижилер чоргаар чугаалап турар. Эде тургустунуушкуннуң чугула сорулгазы —эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, автономнуг областарның болгаш округтарның тээгү, социал-экономика болгаш культура талазы-биле онзагай чүүлдерин барымдаалап тургаш, националдар аразынга харылзааларны улам сайзыраңгайжыдары боор турар. СЭКП ТК-ның националдар аразынга харылзааларны сайзыраңгайжыдарының талазы-биле ам болур Пленуму хөй-ниитиниң улуг сонуургалын болдуруп, олар аңаа улуг идегелди салып турар.

Чер-черниң партия болгаш совет органнары социал адырда национал культураның болгаш дылдың, экологияның талазы-биле шыңгыы айтырыгларны шиитпирлээр дээш улуг ажылдарны кылып чорудуп турар. Националдар аразынга харылзаалар айтырыглары, совет социалистиг федерацияны сайзырадыры, эвилелдешкен республикаларның, областарның болгаш округтарның суверенниг чоруун быжыглаары, ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның компетенцияларын тодаргай аңгылаары дээн ышкаш ындыг айтырыгларның талазы-биле хөй хоойлу төлевилелдерин ажылдап кылып турар. Ниити эвилелдиң девискээрлер эрге-ажыктарының тудуп холбаалыг болур чоруун чедип алыр сорулга-биле республикаларның экономиктиг тускайлаң болгаш харылзаалыг чоруун улам бүдүүзү-биле калбартып турар.

—Шөлдүң кырынга бот-тыныгыр хөгжүмнүң байырлаалдыг аялгазы чаңгыланып эгелээн. В. И. Ленинниң мавзолейиниң аалчылар идиирлери долган.

Чүс ажыг чурттуң профэвилел болгаш ажылчы шимчээшкинниң Профэвилелдерниң бүгү-делегей федерациязының, өске-даа организацияларның төлээлери, хөй санныг даштыкы аалчылар Майның Бирниң байырлалынга чедип келген.

База-ла мында даштыкы күрүнелерниң Москвада турар дипломаттыг төлээ черлериниң баштыңнары турганнар.

Эртенгиниң 10 шак. В. И. Ленинниң мавзолейиниң төп ишиириче эштер М. С. Горбачев, В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, Е. К. Лигачев, В. А. Медведев, В. П. Никонов, Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, В. М. Чебриков, Э. А. Шеварднадзе, А. Н. Яковлев, А. П. Бирюкова, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, Ю. Д. Маслюков, Г. П. Разумовский, Н. В. Талызин, Д. Т. Язов, О. Д. Бакланов олар үнүп келген.

База-ла мында—кескү совет шериг начальниктери турган.

Фанфарлар чаңгыланган болгаш Майның Биринге, совет улуска алдар болдурган көрзал салыышкынназы диңмиттелип турган. Пионерлер партия болгаш чазак удуртукчуларынга чечектерни сөңнеп туткан.

Байырлалдың бажының туктарлыг бөлүк ажыткан. Москваның тугуп Моссоветтиң күүсекомунуң даргазының оралакчызы А. И. Костенко кедүрүп алган чораан. Хоорайның тугувун адаа-биле күш-ажылчы коллективтерниң төлээлекчилери базып чораннар. Оларның аразында — ССРЭ-ниң улус депутады, Москваның уран-шевер шактар заводунуң бригадири Н. С. Глазков, МУТИ-ниң проректору профессор Л. С. Гордеев, № 785 школаның директору улус өөредилгезиниң тергиини Ю. Г. Дрёмина, Москваның геодезия аэрофото болгаш картография инженерлериниң институдунуң студентизи М. Е. Фролов, № 57 поликлиниканың кол эмчизиниң оралакчызы Ю. М. Истомина, машина кылыр М. И. Калинин аттыг заводтуң слесарь-эптекчилер бригадири Х. Х. Галимов олар базып эрткеннер. Бирги кварталдарының түңнелдери-биле социалистиг чарышка тиилээн найысылал районнарын бөгүн оларның төлээлээрнинге илегээн.

Шөлге найысылалдың районнарының колонналары кирип келген. СЭКП-ниң XXVII съездизиниң болгаш Бүгүэвилелдиң XIX партконференциязының шиитпирлерин Москваның күш-ажылчы коллективтериниң канчаар боттандырып турарының дугайында кижи бүрүзүнге билдингир чугаалап турар көргүзүглерни олар тудуп алгаш чораннар.

ССРЭ-ниң улус депутады, найысылалдың «Компрессор» заводунуң токарьлар бригадири В. А. Лунев мынча дээн:

— Кандидаттарның программаларын бистиң амыдыралывыска кол чүүлге —эде тургустунуушкуннуң херээнге практиктиг ужур-дузазын совет кижилерниң эң шынгыызы-биле үнелеп, тодаргайканы соңгулда кампаниязының үезинде олар сөглээн сөс-биле ажыл-херектиң тудуш холбаалыг болуруң тодаргай көргүскен. Ажылчын аңгы СЭКП-ниң айыткан угланыышкынын дээш аңаа-ла бадылавайн, бодунга чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедири дээш хемчеглеге үлүүн улам улгатырар хүлээлгени алган.

Найысылалдың Пролетар районунуң колоннзында бир транспарантыда: «Ажылчыннарның инициативазын боок тудар нормативтер чок болзун!»—деп бижип каан. Ону судно тудукчулары москвачылар тудуп алгаш эрткен...

— Кижилерниң сонуургалынга хоралыг эвес, оларның үре-түңнелдиг, эки шынарлыг кылдыр ажылдаарынга идиглиг арыг орулганы, кийрип алыр нормативтерни биске тургузарын чедип алыр дээш дыка-ла улуг күш үндүрген бис—деп, ол заводтуң партком секретары В. И. Соколов демги транспарантының утказын тайылбырлаан. Удуртулганың дужаап командылаар аргазын ажып тиилээп чорук бистер ам-на төлевирлерге деңнээр чоруктуң узуткап, бот-орулга-чарылганы экономиканы экижидериниң дээштиг чепсээ болдуруп шыдаарынга кижилерниң бүзүрелин быжыктырган. Бистер ак сеткилдиг эки ажылдап билир-даа бис...

Реформа болуунуң аргаларын ам-даа бүрүн ажыдып күш четпейн турар. Ол дугайын СЭКП ТК-ның апрель (1989 чыл) Пленумунга демдеглээн. Ындыг болзажок, реформаның бүрүн боттаныр болуруунуң бүгү барымдаалары бар, ол дээрге ону совет улустуң чайгылып чок деткип турары болур. Бодувустуң чаагай чоруувусту, амыдыралывыстың бай-шыырак болуруң чүгле боттарывыс чедип алыр ужурлуг бис деп чүвени совет кижилер эки билир. Ону чедип алырының оруу чаңгыс—ажыы улуг болгаш шынары эки күш-ажыл, эки түңнел көргүзүглер дээш ажылдаары.

Байырлал мурнунуң хүннеринде судно тудукчулары «Луч» дээр чаа серияның баштайгы теплоходун чыып зоптээрин дооскаш, ону шенеп эгелээн. Ындыг суднолар-биле чурттуң улуг хемнеринге янзы-бүрү чүъктерни сөөртүр болгаш пассажирлер аргыштырар. Баштайгы суднолары удавас Иртыштың хем транспортчулары ажыглап эгелээр.

Сураглыг публицист, ССРЭ-ниң улус депутады Ю. Д. Черниченко:

— Эде тургустунуушкуннуң чедиишкини аъш-чем программазының кандыг янзылыг шиитпирлеттинеринден улуу-биле хамааржыр. СЭКП ТК-ның мартта болуп эрткен Пленуму ук программаның политиктиг ужур-дузазын онзалап демдеглээн. Аъш-чем программазы дүрген шиитпирлеттинген тудум чурттуң мурнунда туруп турар хөй санныг чидиг айтырыглар боттары-ла шиитпирлеттине бээр. Ынчангаш кедээге ажылды организастаарының кереэ, аренда хевирлерин калбартыр дээш, оларны шиңгээдип алырынга дузалажыр дээш бистер база-ла аңаа орбас ужурлуг бис — деп, бистиң айтырыывыска ол харылаады.

Москва-Сортировочная депонуң коллективи Перов районунуң колоннзында чыскаалып алган Кызыл Шөлге келген. 70 чыл мурнунда бо коллективке болган субботникке В. И. Ленин киржип, бодунуң үлегер-чижээ-биле ажылчыннарны бедик бүзүреңнүг болгаш күрүнезинге халас күш-ажылче соруктуг кииргеn.

— Бо чылын бежен дугаар субботникке кириштим. Күш-ажылдың ол байырлалын чыл санында демдеглээри, аңаа киржири бистерге, коллективтиң хоочуннарынга, чаңчыл апарган — деп, күш-ажылдың хоочуну, хүндүлүг демир-орукчу В. Я. Лион чугаалады. Виктор Яковлевич пенсияладаандан бээр 20 чыл ажа берген. Ындыг болзажок, ол төрээн бүдүрүлгезиниң ажыл, амыдыралындан хоорулбайн, аңаа үргүлчү кээп, ленинчи субботниктерге киржип турар. Москваның ажылчын аңгызының чаагай чаңчылы ындыг. Найысылалының экономиказын хөгжүдер, тудуг-суурун калбартыр дээш москвачылар чыл санында доктаамал бедик бүдүрүкчүлүг ажылдап келген. Ылаңгыя тудугжулар хөй ажылды кылып турар. Оларның бердинген күш-ажылының ачызында Москваны долгандыр Мурнуу-Барыын, Кузьминки, Ливаново, Марьино, Ясенево, Тушино, Тропарево дээн ышкаш чаа районнар тыптып келген.

Москваның бажың тудар комбинадының мурнакчы ажылчыны П. Т. Хоркин:

— Эде тургустунуушкун биле тудуг деп сөстер чаңгыс уктуг сөстер. Эде тургустунуушкун дээрге чүнүң-даа мурнунда дааңдырган ажыл-херек дээш бедик харыысалга-дыр. Мен ажык-чарлыг чорук, демократия дээш туржуп чоруур кижи мен. Ынчаарга чүгле ол дугайын чугаалап, өскелерни олче кыйгырып турбаан. Боду хол-дапты-биле ажылдап чоруур кижилерниң ажыы чок. Кижи бүрүзүнүң эде тургустунуун чорууруң ооң ажылдажындан көөр херек — деп чугаалады.

Москваның муң-муң ажылчыннары ындыг бедик мерелиг. Оларның бирээзи Москваның «Салют» бүдүрүлгеге каттыжылгыныңның слесары Николай Прохоров Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип келгенден бээр элээн үе эрткен. Ол Афганистандан төрээн коллективинге ийи Кызыл Сылдыс орденниг чедип келген. Бедик мергежилдиг ажылчын дайын шөлүнден келгеш, ийи чыл хире ажылдап чорүй Ленин орден-биле шаңнаткан. Сагыш човангыр болгаш принципиалдыг ажылчынның улус депутаттарының Первомай район Совединиң депутады боор турары база-ла таварыыга эвес.

— Бистиң партиявыстың болгаш чазаавыстың тайбыңга ынакшылдыг политиказы эде тургустунуушкун, экономиктиг болгаш политиктиг чаа бодаашкын деп сөстер-биле бадыткаттынып турар. Ындыг угланыышкыннарның амыдыралда боттанып турарын делегейниң хөй-ниитизи эскерип көрүп турар. Чижээ, совет удуртулга шериг күжүн кызыргаш, оон алдынган акша-хөреңгини кадык камгалалынга болгаш кижилерниң амыдыралын экижидеринге ажыктыг өскө-даа адырларны хөгжүдеринге ажыглап эгелээнин делегейниң чону магадап көрүп турар—деп, интернационалчы хоочун дайынчы Кызыл Шөлге биске чугаалады.

Ооң чугаазы шын. Чүгле бо чылдың баштайгы айларында шериг бүдүрүлгелеринге 27 млрд. рубльдиң чоннуң херглел бараанарын бүдүрген.

Бөгүн Кызыл Шөлде даштыкы чурттардан келген аалчылар эвээш эвес. Акы-хүнна социалистиг чурттардан, хөгжүп орар чурттардан хөй аалчылар келген. Европаның болгаш өске-даа диптерниң сайзыраңгай капиталистиг чурттарының херенгитен бөлүктер н и к е төлээлекчилерни база-ла көрүп болур. Бот-боттарынга ажыктыг кады ажылдажылганы хөгжүдеринге эде тургустунуушкуннуң делгем оруктуажыдып турарын оларның бистиң чуртувуста чедип келгеш, найысылалдың ажыл-иштчилериниң Май байырлалын байырлап турарын сонуургап көрүп турары база бадыткап турар. Чурттуң өске хоорайларының бүдүрүлгелери-биле бир демей, Москваның элээн хөй бүдүрүлгелери даштыкы чурттарның фирмалары-биле каттышкан бүдүрүлгелерни, каттыжылгыннарны, фирмаларны тургузуп, чоннуң херглел бараанарын бүдүрүп турар.

Чоннуң негелде-хереглелин эки хандырар дээш москвачылар янзы-бүрү аргаларны ажыглап турар. Аъш-чем, чиик үлетпүр, тудуг материалдары болгаш оон-даа өске бараанарны бүдүрүп турар кооперативтер найысылалда хөй. Чижээ, «Энергострой» кооператив Москваның чурттакчыларынга дача кылыр тудуг материалдарын каш чыл бурунгаар кылып эгелээн. Оларның бүдүрүп турары дача бажыңчыгаштарының шынары эки, өртээ үнези чиик.

Чоннуң кадыын камгалап, хүн бүрүдеги амыдыралынга херектиг чүүлдерин бүдүрүп берип турар кижилер дугайын чамдыкта байыр-чыскаал хүннеринде уттуптар болбайн бис. Бо ухаада хоорайның кол кадык камгалал эргелелиниң начальниги А. М. Москвичевтен Кызыл Шөлге интервью алдывыс:

— Найысылалда «Здоровье» деп программа боттанып эгелээн. Ооң кол сорулгазы — эге звено болур поликлиникаларның материал-техниктиг баазазын быжыглаары, оларны эки специалистер-биле четчелээри болгаш диагностиканың, профилактиканың, эмнээшкинниң дешпилделиг аргаларын калбаа-биле ажыглаары болур. «Өг-бүле эмчизи» дээр деңнилгелиг арганы москвачылар кончуг деткип турар. Программаның боттанышкынын хоорай Советтериниң холга алганы ону күүседип болурунуң магадылалын тургускан — деп, ол чугаалады.

Кызыл Шөлге чыскаалып келген чоннуң янзы-бүрү кезектериниң төлээлекчилери-биле ол хүн ужуражып чугаалашкан бис. Башкылар, эмчилер, артистер, чогаалчылар дээш оон-даа өске мергежилдиг кижилери эде тургустунуушкуннуң боттаныып эгелээни-биле чергелеттир ажык-чарлыг чоруктуң, демократияның калбарып орарын, чурттада байдалдарының чоорту экижип бар чыдарын сеткил ханып чугаалап турдулар.

Ийи шак хире үеде улам чылаан байырлал чыскаалы доозулган. Чыскаалды түп туткан кижилерниң болгаш күш-культурукчуларының колонналары хаттан. Чыскаалдың доозулганын фанфаралар дыңнаткан.

В. БЕЗБРЕЖНЫЙ,
Б. ГРИЩЕНКО,
М. ЗАХАРЧУК,
С. САХНО,
А. СУЛЬДИН
(СЭТА-ның корр.).

ЧААРТЫЛГАНЫҢ ТУГУНУҢ АДАА-БИЛЕ

Май Бирни Тывага байырлааны

Май Бирниң байырлалын чылдың демдеглеп келген бис. Ол хиренинде бо байырлалдың бир-ле онзагай талазы бар. Чүге дээрге ооң чыл санында-ла өөрүшкү-маңнайны кижилерге доктаамал шаңнаары. Май байырлалын кижи бүрүзү четтикпейн манаар. Ооң бир чылдагааны — Май 1 делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыжылгазының хүнү болуп турарында. А ол дээрге аажок өндүр улуг херек болур. Ылаңгыя политиктиг чаа бодаашкын үезинде ооң ужур-дузазы дыка улгаткан. СЭКП-ниң болгаш Совет күрүнениң иштики база даштыкы политиказында даштыкы күрүнелер-биле быжыг харылзааларны тургузарының чугулазын айтып турарындан совет кижилерниң күзел-чүткүлдеринге чоок.

Ооң аңгыда Майда онзагай лириктиг аян база бар. Бо байырлал биске часкы чылыг хүнну, ногаараарып орар үнүштү шаңнаар. Ооң уламындан ол хүнде хоорайларның болгаш кудумчуларның каастаалгазы бойдустуң ол чурумалы-биле чергележип турар. Ол чорук кижи бүрүзүнүң өөрүшкүзүн хайныктырар.

Бистиң республиканың ажылчы чону бо чылдагы кайгамчык Майны СЭКП ТК-ның апрель (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлери-биле ханы таныжып, ону калбак деткиишкинниң байдалдарында уткаан. Бүдүрүлгелерниң, ажыл-агыйларның болгаш организацияларның аразында социалистиг чарыштың түңнелдерин байырлал бүдүүзүнде база үндүрүп, часкы сагыш-сеткилдерге чырыкты улам немээн. Ооң канчаар эрткени-биле бөгүн номчукчуларны таныштырдывыс.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Май 1 байырлалынга үткүштүр хоорайның каасталгазы каш хонук бурунгаар эгелээн. Чуртталга бажыңнарында, албан черлеринде астынган лозуң, плакаттар ону кылып белеткээн кижилерниң ак сеткил-биле күүседкенин бадыткаар. Чуруп, каастап кааны бир-ле онзагай, чараш, кескү болзун дээш оларның оралдашканы илдең.

Май 1-ниң эртенинде Кызылга чылыг салгын ойнап, астынган туктарны, лозуннарны холбеннеткеп. Ылаңгыя найысылалдың төп шөлүнде —Ленин шөлүнде тургустунган туктуташтарның бырлаңнаажы янзы-бүрү өңнүг чечектер чажыпкан хол кыры дег сагындырар. Кудумчуларда тургустунган радиоларда хөглүг хөгжүм эртен эртежик-ле ойнай берген, сагыш-сеткилди кедүрүп кээр ырлар чаңгыланган.

Эртенгиниң 10 шак. Ленин шөлүнде тургускан үрер хөгжүм чыскаалдың эгелээрин чарлаан ышкаш байырлалчыг аялганы ойнай берген. Хоорайның ажылчы чонунуң чыскаалынга киришкеннерге байыр чедирери-биле чүгле республиканың партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының удуртукчулары эвес, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары база шөлге турган.

Ажылчы чоннуң байырлыг чыскаалын хоорай школаларының спортчу чаштарының колоннзы ажыткан. Ооң соо-биле школалар дугаар аайы-биле эрткилээн. Ылаңгыя № 1 школаның өөреникчилериниң болгаш башкыларының арыннарында өөрүшкү чайнаан. Оларның чаа школазы бистиң чуртувустуң улустарының акы-дуңма найыралының ачызында төрүттүнген. Республиканың ажылчы чонунга шеф дузазын көргүзүп келген москвачылар ону бо дооступ турар өөредилге чылының эгелээр мурнунда, хуусаадан эрте ажыглаалга киирип, чаа школаны оларга белекке берген.

Тываның улус ажыл-агыйының дээди эртемниг специалистерин белеткеп турар үш дээди өөредилге черлериниң башкылары болгаш студентилери тус-тус колонналар аайы-биле эрткеннер. Институт бүрүзү боттарының өөредип турар мергежилиниң аайы-биле эмблемаларны чараш кылдыр каастап кылган. Оларның соо-биле тускай ортумак өөредилге черлериниң — техникумнарның, училищелерниң сургуулдары чоруп орда тургустунган радиога «Комсомолчулар, оолдар болгаш кыстар! Билиглерни, күш-ажылчы болгаш хөй-ниитичи ажыл-чорудулганың чаңчылдарын чүткүлдүг шиңгээдип алыңар! Эде тургустунуушкунга идепкейлиг киржиңер!» деп кыйгырыг чаңгыланган.

СЭКП ТК-ның «Бистиң ниитилеливистиң шимчедикчи күжү —ажылчын аңгы делгерезин!» деп кыйгырыынга харылзаар ишчилер хоорайда хөй. Маадырлыг ажылчын аңгыны каттыштырып турар бүдүрүлгелер — Кызылдың тууйбу заводунуң, Улуг-Хемниң мал-үлетпүр ажыл-агыйының, республика типографиязының, электри четкилериниң, «Каа-Хем» разрезтиң коллективтери соңнуг-муржуп шөлден эрткеннер. Боттарының эрес-шудургу

(Уланчызы 2-ги арында).

ЧУРУКТАРДА: Кызылга болган чыскаал үезинде.

ЧААРТЫЛГАНЫҢ ТУГУНУҢ АДАА-БИЛЕ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

күш-ажылы-биле эде тургустунуушкуннуң херээнге салымышкынын киирип турар ажылчын аңгының төлээлеринге чоргаарланмас арга чок. Хөй-хөй ажылчыннарны каттыштырган бүдүрүлге — Кызылдың даараныкга фабриказы бо чылдың бирги кварталында керээлиг хүлээлге ёзугаар продукция бээриниң планын бүрүн күүсеткеш, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң планын 116,3 хуу, орулга киирип алыр планын — 109,7 хуу боттандырган, республикага бирги черни ап, СЭКП обкомунуң, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, профобчөвүлелдиң база ВЛКСМ обкомунуң шилчилир Кызыл тугун чаалап алган.

Тываның автобүдүрүлгезиниң коллективинден тургустунган колонна шөлге кестүп келирге, байыр чедириишкиннериниң состери радиога база чаңгыланган. Тываның ырак-узак суурларынче чүък сөөртүр, пассажир аргыштырар талазы-биле кескү түңнелдерни сөөлгү үеде чаалап ап турар бо транспорт коллективи бо чылдың баштайгы кварталында пассажир аргыштырар планын 101,9 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң планын 103,1 хуу күүсеткен болгаш планнаттынган карыылгазын 12,1 хуу кызырган. Ол чедиишкиннери дээш социалистиг чарышка база бирги черни ап, СЭКП обкомунуң, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, профобчөвүлелдиң болгаш ВЛКСМ обкомунуң шилчилир Кызыл тугу-биле байырлал бүдүүзүнде шаңнаткан.

Республиканың автотранспорт бүдүрүлгелериниң ажылдакчылары база бо чылдың Май байырлалын чедиишкиннерлиг уткаан. Тываның кайы-даа булуңунга шагның кайы-даа үезинде чедип, улус ажыл-агыйының чүъгүн сөөртүп турар чолаачыларының ажыл-ижи кажан-даа мактаарлыг, республиканың суддазы болуп турар транспортчуларга хүндүткел улуг, бүзүрел бедик. № 1 АТБ-ның чолаачызы, коммунист Вячеслав Николаевич Кошелевко бедик бүзүрел көргүзүп, ону ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр Кызылдың Чөөн № 646 национал-девискээр соңгулда округунга база бүрүткээни таварылга эвес.

Делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнүнге тураскааткан байырлыг чыскаалга киришкен бир колоннаны өскези солуп, бир мергежилдиң кижилериниң эрткен-биле өскелери эртип турган. Ынчалза-даа оларны чаңгыс чүүл — тайбың, күш-ажыл, эде тургустунуушкун, социализмни чаартыр оруга каттыштырып турган. Оларның эчис сорулгазы чаңгыс — совет кижилерниң чаагай чорууну улам мынай бедидеринге бодунуң салымышкынын шылаар таа-биле киириштирери. Оларның күзел-чүткүлдерин холда туткан транспарантылары болгаш плакаттары бадыткаан. Ажык-чарлыг чорук, калбак демократчыдылганың илерээшкинин бо чылдагы Май база катап көргүскен.

Байырлыг чыскаал үр болбаан, бир шак хире болганда дооступ берген. Ынчалза-даа келир үеже, чаагай сорулгаже бурунгаарлаан хоорайжыларның шимчээшкинин кажан-даа соксавас.

КЫЗЫЛ-МАЖАЛЫК

Барыын-Хемчик районнуң төвү Кызыл-Мажалык суурнуң кудумчулары байырлал шинчи кирген. Частың болгаш күш-ажылдың байырлалы Май Биргe тураскааткан ажылчы чоннарның чыскаалы эртенгиниң 10 шакта эгелээн. Чыскаалганнарның холдарында эвилелдешкен республикаларның туктары киискип чораан.

Чыскаалганнарның мурнуку одуруунда — чадаг-терге мунган школачылар. Май мурнунуң социалистиг чарыжының тиилекчилери — Кызыл-Мажалыкта ажыл-агыйлар аразында дежкип чоруур механизастаттынган колоннаның РСФСР-ниң алдарлыг тудугжузу Шойдар-оол Күжүгетке удурткан комплекстиг бригадазының кежигүннери, бот-орулга-чарылгалыг септелге участогунуң Моңгуш Ханмаа баштаан штукатур-малярлар бригадазының ишчилери база ол-ла участокта ажылдап турар Кестик-оол Ооржактың бригадазы чыскаалганнарның мурнуку одуруунга чораан.

Байырлал хүннеринде «Мажалык» агитбригаданың боттывынтыр артистери чыылганнарга чоңга аян тудуп, солун концертти көргүскен. Культураның болгаш дыштанылганың Хомушку Чүргүй-оол аттыг паркынга спортчу маргылдаалар болгаш 32 мөгениң хүрежи солун болган.

АК-ДОВУРАК

Эрткен чылдың түңнелдери-биле Бүгү-эвилелдиң социалистиг чарыжынга тиилээш, СЭКП Төп Комитединиң, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ВЦСПС-тиң болгаш ВЛКСМ ТК-ның шилчилир Кызыл тугу-биле шаңнаткаш, чурттуң эң эки бүдүрүлгелериниң санынга кирген В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажыл-ишчилери делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү,— Май Бирни күш-ажылчы чедиишкиннерлиг демдеглээн. Чалыы назын хоорайы Ак-Довурактың кудумчуларын каас-шиник кеттинген даг-дүгү тывыкчылары дола берген. Оларның аразында партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, күш-ажылчы базымын Тываның даг-дүгүн бүдүрүлгезинден эгелеп чоруур ашактар дээш, кымнары чок дээр.

Май мурнунуң социалистиг чарыжының тиилекчилери чыскаалганнарның мурнуку одуруунга эрткен. Оларның холдарында чүзүн-баазын чечектер, комбинаттың ишчилериниң күш-ажылчы көргүзүглерин бижээн плакаттар. Байырлал хүннеринде хоорайның Культура ордузунга солун концерт болган. Частың болгаш тайбыңның байырлалынга тураскааткан спортчу оюннарны чыылган чон магадап көрген.

ЧАДААНА

Чөөн-Хемчик районнуң ажыл-ишчилери Май 1-ниң байырлалын күш-ажылчы чедиишкиннер-биле уткуур дээш кызымаккай ажылдаан. Бирги кварталдың түңнели-биле алырга, район күрүнеге сүт садарының планын 105,8, эъттиң 110 хууларга күүсеткен. Сүт бүдүрерин «Чыраа-Бажы», «Хөндергей» совхозтар боттандырган.

Бүдүрүлгениң хемчээли эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 8,2 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 4,4 хуу өскен, орулга планы 101,2 хуу күүсеттинген. Керээ ёзугаар бүдүрүлге планы 100 хуу болган.

Районнуң тудуг организацияларының бот-орулга-чарылгалыг ажылдарны 107 хуу, оон боттарының күжү-биле чуртталга-тудуг ажылдарын 105,7 хуу кылдыр күүсеткен.

Чүък сөөртүрүнүң планы 104,7, пассажирлер аргыштырылгазын 113,6 хуу боттандырган.

Бо бүгү кылдынган ажылдарже районнуң чурттакчылары бүрүзү чоргаарланып, частың байырлалының чыскаалынче көдүрлүүшкүннүг үнгеннер. Холдарында транспарантылар, лозуңнар болгаш туктар, шарлар туткан чон Чадаана хоорайның Ленин кудумчузунче шууржуп турган.

Эртенгиниң 10 шак турда чыскаал эгелээн. Хоорайның дугаары 1, 2, 3 школаларының колонналары баштап, индирниң баары-биле эрткеннер. Ура, каткы-хөг, ыр-шоор чаңгыланып турган. Келир үениң ажылчыннары Чадааннның ОПТУ-6-ның сургуулдары чаңгыс кижи дег эрткеннер. Мурнакчы бүдүрүлгелерниң коллективтери хей-аът кириишкиннинг ураалап, ырлажып, индир баары-биле марштавышаан эрткеннер.

Ыңай алып каан туктар, транспарантылар, лозуңнар хоорайны байырлалдыг шинчи киирип турган.

Чыскаал соонда спортчу маргылдааларга киржири-биле чон Чадаана аттыг стадионга келгеннер. Аңаа мөге хүрежи, хол бөмбүү, шыдыраа болгаш спорттуң өске-даа хевирлеринге маргылдааларны көргеннер.

ШАГААН-АРЫГ

Делегейниң ажылчы чонунуң эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү—Май 1 байырлалының чыскаалынче район төвүнден он ажыг колонна үнген. Индирде районнуң партия, совет органнарының удуртукчулары, күш-ажыл хоочуннары тургулапкан. Чыскаалды эвилелдешкен он беш республикаларның туктарын туткан, өңгүр шарлар, чечектер-биле шиметтинген Шагаан-Арыг ортумак школазының аныяк спортчулары, уругларның спорт школазының өөреникчилери, школа коллективи ажыткан.

Профтехучилищениң коллективи дараазында колоннага чораан. Оларның холдарында лозуңнар, туктар, өңгүр, чиик, чараш шарлар, айыраң чечектер чайгып чораан. Оларның дараазында күш-ажылчы коллективтер туттунуунда боттарының туруштары-биле ырлыг, каткы-хөглүг чоруп органнар.

Тайбыңның, частың болгаш күш-ажылдың байырлалын районнуң бүгү ажыл-ишчилери бедик көдүрлүүшкүннүг уткаан. Ылангыя 1989 чылдың бирги кварталының социалистиг чарыжының түңнели-биле мал ажылының мурнакчылары болганнар — түс-түс ажыл-агыйлардан саанчылар А. Навашпай, М. Түлүш, Л. Сапаа, О. Санаажык, хойжулар Л. Олчамай, А. Байлак-оол, К. Ондар, бызаа ажаакчылары С. Капустина, Ч. Байырмаа болгаш оон-даа өске он-он мурнакчыларга частың байырлалы ийи дакпыр өөрүшкүнү соңнээн.

Ол ышкаш бо чылдың бирги кварталында мал продукциязын бүдүрерин болгаш садып алырын көвүдедир, мал бажын өстүрер талазы-биле районнарның болгаш ажыл-агыйларның аразында чарлаан чарышка тиилекчи болуп шылгараан «Ак-Туруг» совхозтуң бүгү ажыл-ишчилеринге ындыг бедик чедиишкинни алганы база күш-ажылчы улуг байырлал болуп турар. Күш-ажылдың байырлалында ажыл-ишчи алдарны чедип алган ак-туругжуларның үлегерин өске ажыл-агыйлар эдерер апаар.

Байырлалга тураскааткан чыскаал соонда район төвүнге болгаш чурттакчылыг суурларга байырлалдың концерттери, дыштанылга кежээлери болгаш спортчу оюннарга маргылдаалар болуп эрткилээн.

САРЫГ-СЕП

Каа-Хем районнуң ажылчы чону Бүгү-делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Май 1-ниң байырлалын күш-ажылчы чедиишкиннер-биле бедик көдүрлүүшкүннүг уткуп алган. Ол хүн район төвү Сарыг-Сепке байырлыг митинг болган. Совхозтардан, школалардан, албан, бүдүрүлге черлеринден мурнакчыларны байырлалдың митингизинче чалаан.

Ук митингиге СЭКП райкомунуң бирги секретары В. Б. Петров районнуң ажыл-агыйларында, школаларда, бүдүрүлгелерде болгаш өске-даа албан организация черлеринде байдалды, планныг онаалда талазы-биле күүселделерниң түңнелин чугаалавышаан, киржикчилерге күш-ажылчы чаа-чаа чедиишкиннерни күзеп, Май Бирниң байырын чедирген. Оон соонда «Ленинчи орук» совхозтуң хоочун малчыны, аныяктарның дагдыныкчызы Л. Б. Карма, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы, районнуң херээженнер чөвүлелиниң даргазы А. Г. Орлова, школачыларның мурнундан Сарыг-Септиң № 2 школазында өөреникчилерниң комсомол комитединиң секретары Аржаана Допул олар байыр чедирип, кыска чүве чугаалааннар.

Дараазында индир мурну-биле ажылчы чоннуң шимелде-каастаалгалыг колонналары чыскаалдыг шууржуп эрткен. Бир дугаарында-ла эвилелдешкен он беш республикаларның туктарын хөлбеңнедир туткулап алган мотоциклдиг спортчулар эрткен. Оон соонда дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, школачылар, үлетпүр бүдүрүлге черлериниң ажылчыннары ураа-биле өөрүшкү-маңнайлыг эрткилээн. Олардан Дерзиг-Аксында ыяш ажыл-агый пунктузунуң ажылчыннары эрткен дөрт ай иштинде бедик көргүзүглүг болган. Чүл дээрге ол ыяш пунктузу тудуг материалын 5 муң кубометрни белеткээр тургаш, 6 муң ажыг кылдыр күүсеткеш, мурнакчыларның одуруунда санаткан. Ынчангаш оон ажылчыннары Май Бирни улуг өөрүшкү-биле уткааннар.

Чыскаал соонда аңгы-аңгы хевирлерге спортчу маргылдаалар болгаш оюн-концерттер болгулаан.

КЫЗЫЛ РАЙОН

Боттарының күш-ажылчы туруштарындан Май Бир байырлалының чыскаалынче Кызыл районнуң ажыл-ишчилери үнгеннер. Районнуң ажыл-ишчилери ажылды башкарарының мурнакчы аргаларын шиңгээдип ап, продукция бүдүрериниң хемчээлин көвүдеткен, ачы-дузазы чедирерин улгаттырган. Эң ылангыя «Тиилелге» совхозтуң тараажылары, «Көк-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермазының саанчылары бедик бүдүрүкчүлүг ажылдааннар. Бо коллективтиң кежигүннери саанчылар инек бүрүзүнден ортумаа-биле чылда 3 муң килограмм сүттү саап алган. Кижилерниң ажылдаарынга болгаш чурттаарынга таарымчалыг байдалды фермага тургусканы күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн дыка көдүрген. Бо чылын Көк-Тей фермазында малчыннар бажыңы ажыглаалга кирген. Саанчыларның, кадарчыларның амыдырал хандырылгазы экижээн.

Шак ындыг янзылыг күш-ажылчы чедиишкиннерниң дугайында район төвүнге болган байырлыг чыскаалга ажыл-ишчилер рапорттааннар.

Байырлал шинчи киир шиметтинген суурларга база байырлыг чыскаалдар, маргылдаалар, оюн-тоглаа эрткен.

Май Бир — күш-ажылдың, тайбыңның, найыралдың, аас-кежиктиң байырлалы. Каткы-хөглүг, күш-ажылчы туруш-соруктуг хөөнү Май Бир байырлалын каастаан.

ЭРЗИН

Эрзин суурга болган Май чыскаалынга 28 колонна киришкен. Мотоциклистер, чадаг-тергежилер болгаш күш-культуржуларның соонда эрткен бир одуругга хүндүлүг кижилер —күш-ажылдың хоочуннары болгаш Маадыр иелер чораан.

Күш-ажылчы коллективтерниң мурнуку одуруун Май мурнунуң социалистиг чарыжының тиилекчилери септелге-тудуг участогу биле АКМК-3-түң коллективтери эжелээн. Олардан чолаачы Юрий Ламажап, тудугжу Октябрь Күжүгет болгаш өске-даа мурнакчылар чонга билдингир.

Байырлал хүннеринде оюн-тоглаа, концерт болгаш спортчу маргылдаалар Эрзинге болгаш өске-даа суурларга организастыг эрткилээн. Байырлалдыы хөглүг болгаш ажыктыг эрттирген чон чаа күш-биле ажылдап кирипкен.

САМАГАЛДАЙ

Тес-Хем районнуң ажылчы чону делегейниң эп-сеткил каттыштырылгазының хүнүн күш-ажылчы ёзу-биле эрттирген. Ылангыя районнуң урам чүүл көрүлдезин апрель 29-та эрттиргени чоннуң хей-аъдын улам көдүрген. А дараазында хүн бүгү ажыл-агыйларга, бүдүрүлгелерге, школаларга болгаш өске-даа коллективтерге Май мурнунуң субботниги болган.

Май чыскаалы. Ол бодунуң 215 чыл оюн демдеглээн Самагалдайга эртенгиниң он шакта эгелээн. Суурнуң эң баштайгы тургустунган кол кудумчузунга колоннаны чадаг-тергежилер болгаш спортчулар баштаан. Школалар болгаш ясли-садтар — оларның дараазында. Оон соонда Май Бир мурнунуң социалистиг чарыжының тиилекчилери коллективтерниң кежигүннери базып орган. Олар — район болгаш септелге-тудуг коллективтерниң ажылчыннары-дыр.

Байырлал хүннеринде спортчу маргылдаалар, оюн-тоглаа хөй болган. Аъш-чем болгаш өске-даа барааннарның делгелге-садыгларын база организастаан. Байырлалды кижи бүрүзү ажыктыг, хөглүг болгаш хей-аъттыг эрттирген.

ТЭЭЛИ

Район төвүнүң албан черлериниң, организацияларның болгаш бүдүрүлгелериниң конторалары-биле эгелээш, чуртталга бажыңнарынга чедир каастап, шимеп кааны кажангызындан-даа артык каас-чараш-даа, көрүштүг-даа.

Делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының байырлалының хүнүнде СЭКП Бай-Тайга райкомунуң административтиг бажыңының баарында шөлче бай-тайгажылар эрте-ле каас-шиник кеттинип келген, каткы-хөглүг, ыры-шоорлуг кээп эгелээн. Оон-биле чергелештир радио дамчыштыр музыкалар база чаңгыланган. Чыылганнарның холдарында туткан туктар, лозуңнар, чечектер болгаш янзы-бүрү өңнерлиг шарлар чыылганнарны улам аян киирген. Кижилерниң арын-шырайында хүлүмзүрүг, каткы-хөг, өөрүшкү көскүзү ковчуг.

Эртенгиниң 10 шак. Май 1-ниң байырлыг чыскаалының бирги колоннаазы мотоциклистер, чадаг-тергежилер. Оон соонда школа болгаш Май 1-ниң мурнунуң социалистиг чарыжының тиилекчилери чуртталга-коммуналдыг ажыл-агый, амыдырал хандырылгазы бүдүрүлге эргелелдериниң коллективтериниң колонналары эрткилээн. Ниитизи-биле он чеди колонна киришкен.

Чыскаалып эрткилээн колонналарга радио дамчыштыр байыр чедириишкиннери болгаш Май 1-ниң кыйгырыглары үзүктел чок диңмиттелип чаңгыланган.

Чурттакчылыг суурларга шак ындыг байырлалдыг чыскаалдар болуп эрткилээн.

Байырлыг чыскаал соонда район болгаш чурттакчылыг суурларның төптеринге спортчу маргылдааларны организастап эрттиргилээн.

МУГУР-АКСЫ

Мөңгүн-Тайга районнуң төвүнүң кудумчулары байырлал шинчи кирген. Май 1-ниң чыскаалынга киржири-биле школачылар, албан черлериниң, организацияларның болгаш бүдүрүлгелериниң коллективтери организастыг-биле ВЛКСМ-ниң 50 чылы аттыг стадионга чедип келгеннер.

Байырлыг чыскаалга чыылганнарга СЭКП райкомунуң бюро кежигүнү, агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы С. К. Ондар Май 1-ниң байырлалын таварыштыр районнуң ажыл-ишчилеринге күш-ажылчы чедиишкиннерин демдеглеп, эп-сеткил каттыштырылгазының байырлалын таварыштыр байыр чедирип чүве чугаалаан.

Митинг соонда районнуң ажылчы чонунуң байырлыг чыскаалы эгелээн. Колонналарны школачылар, уруглар садының коллективтери баштап чорааннар. Оларның соо-биле мурнакчы бүдүрүлгелер тудуг-септелге участогунуң, амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң болгаш хереглекчилер ниитилелиниң коллективтери эрткен. Чыскаалганнарның кырынга кызыл туктар, лозуңнар, өңгүр транспарантылар чайгып, ыры-шоору диңмиттелип тургулаан.

Байырлыг чыскаал соонда стадионга спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге маргылдаалар болуп эрткен.

ХАНДАГАЙТЫ

Бүгү чурттавызы дег, Хандагайты суур болгаш совхозтар төптери байырлал шинчи киир шиметтинген. Өвүрнүң суурларынга Май 1 байырлалын уткаан хуралдар хөй кезиинде апрель 30-де болгулаан. Аңаа күш-ажылчы коллективтерниң төлээлери бо чылдың эрткен айларында боттарының чедиишкиннерин демдеглевишаан, Май 1-ге уткуштур канчаар ажылдааның түңнелин чугаалапкан.

Май 1-де ажылчы чоннуң чыскаалы Хандагайтыга организастыг эрткен.

Районнуң ажылчы чонунуң байырлыг чыскаалының соонда стадионга хүреш болгаш спортчу оюннарга маргылдаалар эрткилээн.

Май 1-ниң байырлалы совхозтар төптеринге болгаш өске-даа чурттакчылыг черлерге база байырлыг байдалга эрткен. Кайы-даа ыр-шоор, оюн-тоглаа, каткы-хөг диңмиттелип турган.

Бүгү-делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыжыышкынының хүнү — чырыткылыг Май 1-ни чыылган чон өөрүшкү-маңнайлыг эки уткаан.

Май Бирниң байырлалдары Тоора-Хемге, Хову-Аксыга болгаш республиканың өске-даа чурттакчылыг черлеринге политиктиг бедик көдүрлүүшкүннүң байдалынга эрткен. Ол черлерниң чурттакчылары партияның XXVII съездиниң, СЭКП-ниң XIX партия конференциязының шиитпирлерин амыдыралга чедиишкинниг боттандырарынга шиитпирлиин илергейлээн.

ЧУРУКТАРДА: Кызылга болган чыскаал үезинде.

КИЖИ ТӨЛҮ КАЯА-ДАА ЧОРУУР

1. Берге чылдар

Мурнуу Урал. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Челябинск областының девискээринге дайзыннар четпээн, дары чыды чыттанбаан-даа болза, шыырак, чаңгыс эр кижилер дөгере фронтуже чоруй баарда, хоорайларга болгаш көдээге артып калган херээженнер, кырганнар, назы четпээн ажы-төл Кызыл Шериглиг аъш-чем, идик-хеп, ок-чепсек-биле үзүктел чок хандырар дээш дүн-хүн дивейн ажылдап, база-ла тулчуушкунда-биле дөмей бачым турган.

Еткульск районунуң Мурнуу Батуринада «Панфилов» колхозтуң колхозчузу Варвара Фёдоровна Минеева, ашаа Карл Иосифович зайыын эгелээри билек, фронтуже аъттаныптарга, улуу-ла беш харлыг үш кыс уруглары-биле артып калган. Колхозтуң инек фермазынче дал бажында ажылдап чоруткаш, кежээ орай чанып келирге, ээн бажыңга хлеб, шай-биле борастаныш хүннээн уруглары удуткулап калган чыдар. Чамдыкта оларын аъдан-биле оттургаш, ашкарып-чемгерер. Ачазының чагаазын катап-катап ыыткыр номчуп бээр.

— Ачаңар өөрү-биле кады дайзыннарны тиилеп чоруп турар-дыр. Ол чүгле тиилелге соонда чанып кээр — деп, ие бодунуң болгаш уругларының сагыш-сеткилин өөртүп чугаалагылаар.

Чолаачы дайынчы Карл Иосифович Минеев өрттенип берген машиназындан үне халып орда, дайзынның огу аңаа дээпкен. Ол барып дүшкен. Миннип кээрге, төгүлген ханы дестели берген черде чыткан. Аас-кежик боор, соондан келген өске кезектиң шериглери оон амы-тынын ап, госпитальга чедирип каан. Тиилелге соонда безин ол эмнелгеге бир чыл болган. Чүгле 1946 чылдың чазынында чанып келген. Өг-бүлези, чаңгыс чер чурттуглары ону улуг өөрүшкү-биле уткуп алган. Ынчалза-даа өөрүшкү үр болбаан. Бүдүн чартык чыл эрткенде, хеймер оглу Володя төрүттүнгеш, чаа-ла бир айлап чорда, иштинче аар балыглаткан ол кавыышкындан Карл Иосифович хенертен чок апарган.

2. Амыдыралче базым

Авай кара чажындан-на ачазындан чарылза-даа, Володя ооң дугайында хөйнү билир. Авазы аңаа ачазының эрткен оруун бирден бирээ чокка тоогуп берген. Ынчангаш ол ачазын кезээде сактып чоруур. Володя өг-бүлениң эң хеймери эр кижи болгаш, бичиизинден-не бодун шыырак кижи кылдыр санаттынып, кара ажылга дадыгып өскен. Школачы чылдарында күш-ажыл кичээлин аажок сонуургаар, чазаныкчының оңза ынак турган. Сески класс соонда күш-ажылчы курлавырлар училищезинче өөренип кирген, чазаныкчы-тудугжу мергежилди чедип алган. Оон улаштыр шериг албан хүлээлгезин күүседип эрттирген соонда, 1968 чылда төрүттүнген суурундан он ажыг километр черде Коркино хоорайның 158 дугаар кожуун чоруур механизастаттынган тудуг колоннازынга ажылдай берген. Ынчан улуг угбалары Валентина биле Зинаида тускай өг-бүле тудуп, аңгылааны бергеннер. Авазы пенсияже алган. Бичии угбазы Галя биле Володя ажылдавышаан, авазының бажың ажылынга дузалажып, кады чурттап турганнар.

Байырлалдар бүдүүзүнде эккээр шаңнал-макталдары-биле Володя авазын болгаш угбаларын үргүлчү өөртүр апарган.

— Эр-хей, шак ынчаар ажылда, оглум! Бистиң өг-бүледе чаңгыс эр кижи-дир сен. Ачаң дег ажылгыр, эрес бол! — деп, ава оглу шаңнал эккелген санында-ла чагып сеглээр, эргеледип деткиир турган.

1970 чылдың күзүнүнде Коркино хоорайның комсомол комитеди Тыва АССР-же комсомолчу путёвка-биле ажылдап чоруур тудугжулар чыыр дугайында кыйгырыг үндүрген. Ону дыңнааш, Володя шеригге кады турган эжиниң чугаазын сактып келген.

— Меңгилиг шыпкан меңгүн баштыг тайга-сыннарлыг, шаагайндыр агып чыдар арыг, кылаң суглуг, шапкын хемнерлиг Саян. Таңды сыннарының аразында Азияның төвү болган Тыва АССР-ден келген тыва кижи мен. Азияның төвүн көрбээн кижи Россияны көрбээн ол дижир апарган чүве болгай. Шериглден халашкаш, бистиңиге ажылдап чедип келиңер, оолдар — дигилеп, орус дылга шала чаптанчыг аян-биле чугаалаар биче сержант Доржу бо-ла хөөрей бээр турган. Ынчан-на Тыва чуртун көрген болза дээн бодал Володяның бажынга кирген. Кыйгырыг-биле таныжкаш, ол бүгүнү сактып, өске өөрү-биле кады чоруурун шиитпирлеп алган. Ынчалза-даа авазының болгаш угбаларының чөпшээрели чокка ырадыр кайнаар-даа чорупкап ыдавазын билгеш, ол дугайын удазынга кээп чугаалаан. Авазы үр бодаваан.

— Куш оолдары уязынга частып дорукпаш, чүк-чүкче тарап, ужуп үнер чүве болгай. Володя, сен улуг апарган кижи-дир сен, кайда ажылдаарыңны, чурттаарыңны бодуң бил. Кандыг-даа чон аразынга эш-өөрүн-биле эп-найыралдыг эдержип, күш-ажылчы тура-соруун кажан-даа салба, оглум — дээш, Варвара Фёдоровна хөй чүве чугаалавас чаңы-биле баштай оглунче, оон соонда уруу Галяже хүлүмзүрүп каан. Иезиниң чылыг сөстери Володяны чалгыннадырыпкан. Ай эрткен соонда Коркино хоорайның үжен мурнакчы тудугжулары Тываже аъттанышкан.

3. Тыва черге

— Саян сыннарының кырында келдивис — деп, бир кижиниң чугаалааныын дыңнааш, Володя чорааш-на соңгаже көрүп берген. Сүүр-сүүр кожагарлыг, шораан чалым хаяларлыг сыннар ынаар-ла шөйлү берген. Ол сыннардан чоорту белдениш баткан тайгалар элим-аргалар-биле шыптынган кестүп чыткан. Бистиң Урал даглары шак мындыг кадыр-каъттыг, мунгаш арга-ыяштыг эвес-ле болгай деп, Володя бодап чораан.

Кызыл хоорайның аэропортунга аныяк тудугжуларны чылыы-биле уткуп алган.

Хуваалдада. Володя беш өөрү-биле кады Кызыл-Мажалыктың 711 дугаар кожуун чоруур механизастаттынган тудуг колоннازының Тээлиде участогунга чедип келген. Участок чаа тургустунган болгаш оон начальниги-биле бир мастерниден аңгыда, тудуг талазы-биле тускай мергежилдиг кижилер безин чок болган. Ынчангаш Владимир Карлович Минеев баштаан чаладып келген тудугжулар чүгле ажылдаар эвес, участоктуң ажылчыннарын тудуг мергежилинге өөредир хүлээлгени база күүседип берген.

Тээли суурнуң Карл Маркс аттыг кол кудумчузунуң дал ортузунда, шагда-ла белеткеп каан, улуг эвес ниити чуртталга бажыңынга келген тудугжулар турумчуп алган.

Ыржым суур. Долгандыр кайнаар-даа көрге, тайга сыннар-ла, даглар-ла, даглар! Баштайгы дээрезе чаа келген аныяк оолдарга, ылаңгыя ажыл соонда чалгаарандыг, чаныксанчыг-даа ышкаш сагындырып турган. Ынчалза-даа ындыг хүннер үр болбаан. Участоктуң ажылчыннары тыва оолдар-биле чоок таныжып ап, өөрлежи бергеннер. Кежээлерде Культура бажыңынга кады кинолаар, танцылап ойнаар. Дыштаныр хүннерде спортчу оюннарга киржир дээш олут орбастааннар. Ажылдан хостуг үелеринде кады ойнап хөглээр үе-чергези кыстар безин чоорту эндерилген. Оларның аразындан болганчок-ла кады танцылааш тупуштары бир кыс Володяга аажок чоок болу берген. Тыва сөстер алай аар эвес, чамдыкта уругну таңцыже чалаарда, оон адын эпчок адапкаш, өөрү оолдарны каттыртып-даа турган. Ынчангаш оон Долзаң дээр адынга чоокшуладыр дээш Даша дээрин өөрүнден чөпшээредип алган. Долзаң Красноярск хоорайга сан-хөө техникумун дооскаш, Тээлиниң күрүне банкызында ол күстен бээр экономистеп ажылдап турар. Оон орус дылга ындик чок чугаалаары, эп-өөрүнге эвилең-ээлдек, оюн-баштаа Володяга таарышкан. Володя биле Долзаң ажылдан хостуг үезин дээлы кады эрттирер апарган. Кинолаар, дыштанылга кежээлерин баар. Чамдыкта суурнуң кудумчуларынга аңаа-ла селгүүстеп кылаштагылаарлар. Шак ынчаар бот-боттарының сеткилинге таарзып, ынакшыжа бергеннер. Орус, тыва өөрү оларның найыралын чараш-сынып деткээннер. Ыраккы Кара-Хөл-Бажының Алтай чурту-биле кызыгаарында Маңгыы хем унунда кыштап, чайлап чоруур Үнеш Чаш-ооловна биле Базыр Калбак-оолович Хертектер кудээзиниң сураан дыңнааш, орус кижиниң дыл, домаан, ажы-чаңын билир эвес дижип дадагалзаза-даа, уруу биле кудээзиниң арны кестүп, аалынга чедип кээрге, чаштап, чарашсынып, ыыттаар чүве тыппайн, ынчалза-даа чөпшээрешкеннер.

Удатпаан чок, оолдар чайлаглаарының мурнуу чарында улуг кудазы Варвара Фёдоровна Минеева тыва улустуң ёзузун барымдаалап, кудалары-биле таныжыпшаан, кенин айтырып, аштыг-чемниг аалдап келген. Хертектер ырак-узак черден келген кудазын өөнүң дөрүнче чалап олуртуп, сүттүг шайын кудуп, ужа-төжүн салып хүндүлээннер. Ол хүн чоок-кавы дөргүл-төрелдерин чыып, уруг-дарыгны аайлап-башкарарын дугуржуп чугаалашкан. 1971 чылдың августа, тудугжу хүнүнүң байырлалының бүдүүзүнде Володя биле Долзаңның өг-бүле туткан куда-дою эрткен. Куда дүшкен черге куу бөш чыглыр дижир. Маңаа, шынап-ла, ындыг болган. Кижи бажы кызырт. Челябинск областың Еткульск районунуң ажыл-ишчилери биле Бай-Тайгажыларының аразынга дөргүл-төрел болушкан интернационалчы найырал ол кудага быжыы-биле доңнаткан.

4. Күш-ажыл кижини каастаар

Ийиги каъдын орту чедир сала берген тудуг кырында кижи арынче каккан эртенги соок чыварны-даа херекке албайн, таваанда хөй туужу бужар көдүртүп үндүрүп келген краның башкарыкчызынче холун сунуп алган дүжүрер черинче айтып, имнээн турган. Ол болза Тээлиде ажыл-агыйлар аразының кожуун чоруур механизастаттынган тудуг колоннازының баштайгы ажылчыннарының бирээзи хоочун тудугжу Владимир Минеев-тир. Бо чаа тудугнуң чанында ийи каът эмнелге туруп турар. Ол дээрге Владимир Карловичиниң он тос чыл бурунгаар Уралдан комсомолчу путёвка-биле келгеш, өске эш-өөрү-биле кады бир-ле дугаар ол черге туткан тудуу-дур. Ынчан чаңгыс бригадага кады ажылдап, туужбу салырынга өөредип турганы оолдарындан Сарыг-оол Яков, Тойбу-Хаа Алдын-оол амгы үеде боттарының мергежилиниң ёзулуг мастерлери, дагдыныкчылар апарган. Он тос чыл дургузунда кандыг тудугларны олар кылбады дээр. Ам чаа эмнелге тудуунда Борис Сендажыевич Хертекке удурткан он чеди кижилиг бригада ажылдап турар.

— Бот-орулга-чарылга аргазы-биле ажылдап турар бис. Ажылдаан оолдаар күш-ажылдың сагылга-чурумун хажыдар бээр кижилер бисте чок. Бригадада хоочун тудугжулардан аңгыда, чаа ажылдап эгелээн аныяктар база бар. Оларны дагдыныкчыларда база быжыглаан. Владимир Карлович дээш ышкаш дагдыныкчыларывыска чоргаарланыр бис. Бистиң тудуг организациязының ажылчыннарының барык чартык кезии оон өөреникчилери. Туужбу, даш-биле тудуг кылырынга ол хөй кижилерни өөреткен — деп, бригадир В. К. Минеевтиң дугайында мактап чугаалаар.

Владимир Карлович бодунуң ажылчын мергежилинге сонуургалдыг, эш-өөрүнге дузааргак, күш-ажылга тура-соруктуу-биле коллективтиң хүндүткелин чаалап алган кижилерниң бирээзи. Ол ажылдап келген чылдарында хөй-ниити ажылдарынга база идепкейлиг киржип, улус депутаттарының Бай-Тайга район Совединиң депутадынга каш удаа соңгуттуруп келген. Амгы үеде коллективинде профэвилел комитединиң кежигүнү хөй-ниити даалгазын ак сеткилдиг күүседип турар.

Кижиниң ажыл-ишчизи, эки мөзү-бүдүжү оон хууда ажыл, амыдыралындан база көскү. Владимир Карлович биле Долзаң Базыровна Минеевтерниң өг-бүлезинге кире бээрге, аажок бодуун болгаш хүндүлээчел. Кайызы-даа чугаакыр, аяк-савазында, аъш-чеминде-ле бээр улус. Бажыңының иштидашты эмгерсенелиг, арыг-силиг. Бажыңның хүнгээр талазында аккыр, чагай улуг өг тип каан. Өг-бүле чайын аңаа чурттаар.

— Өг дээрге тыва чоннуң үе-дүптен чурттап келген, күштүң уязы дег, оран-савазы-дыр. Ону кажан-даа каап болбас — деп, Владимир Карлович ажы-төлүнге, аныяк өскенге чагып орар.

Өг-бүле хуула ажыл-агыйлыг. Инектерни, хаван, дагаазы болгаш тоолайны азырап өстүрүп, бажың долгандыр кажаа-хериминге аңныг, чараш кылдыр тудуп алган. Картофельди, ногааны тарып, аъш-чем-биле элбек чурттап орар. Чыжыргана, ходураа, инек-карак, кызыл-катты дегенизаар долдур тарып алган.

Минеевтер үш уруглуг. Улуг уруу Ольга бо чылын Тээли ортумак школазын доозуп турар. Ортузу — Надя эрткен чылын сес класс-биле кады Тээлиде уругларның чурулга школазын дооскаш, Кызылдың уран чүүл училищезинде кирип алган, челиишкинниг өөренип турар. Хеймер кызы Люда дөрт харлыг, уруглар садынга чоруп турар. Ада-ие уругларының өөредилгези, кижизидилгези дээш сагыш салып чоруурлар. Ылаңгыя оларның күш-ажылга кижизидилгези тергиин. Бичии Люда безин бодунуң шыдаар шаа-биле бажың ажылын кылырынга, дагаа, тоолай чемгерериниге ынак. Ал боттарындан эгелээш, ажы-төлүнге чедир ажылгыр, кежээ Минеевтерниң өг-бүлезин Тээли суурнуң чону мактаар. Суурда үлегерлиг өг-бүле. Күш-ажыл кижини каастаар деп чүве ол. Тодуг-догаа, каасшиник-даа. Чонунга чоргааралдыг, хүндүткелдиг.

Мурнакчы тудугжу Владимир Карлович Минеев — хөй шаңнал-макталдың ээзи. СЭКП Бай-Тайга райкомунуң болгаш райкүүскомунуң, тудуг ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң, ажылдап турары тудуг организациязының хүндүлел болгаш мактал бижиктерин бажыңының көскү черинде шилдиг хоо иштинде дедгеп салган. Оон ажылдап турар бригадазының кежигүннери район төвүнде ийи каът эмнелге тудуун Совет Тываның 45 чыл оюнга уткуштур доозар сорулганы салган, күжениишкинниг ажылдап турар. Коллективтиң сорулгазын боттандырарынга хоочун тудугжунуң киирип турар үлүү улуг. Оон күш-ажылчы базымы улам-на херии, холу тыттынгыр болзун деп күзээр бис.

Багай-оол БАРБА.

Найыралга дадыгыышкын

Эрткен үеже хая көрүптээл

ТӨРЕЛИМНИҢ УРЖУУНДАН

1930 чылда 14 кижи Тывадан Барнаулче өөренип чорупкан бис. Аңаа үш чыл өөренгеш, кижи бүрүзү чедип алган эртеминиң аайы-биле ажылдап эгелээн. Ынчан мал, чер наамызынга санакчы болу бердим. Аңаа ажылдап тургаш, алыс боду Сесерлиг чурттуг, Тываның решерлиңиге командир дужаалдыг турган Салчак Дааа-биле өг-бүле туттувус. Дүн уруувус кыс болган.

Оон бээр тантыг-ла беш үш дугаар чыл чедип турар. Варык кижи назыны чыгыы үе эрте берген. Ынчалза-даа кижиниң амыдыралынга ие өөрүшкүлүг, аяы тергиин берге хүннер кажан-даа уттундурбас болуп артып калыр-дыр. Дүн уруум божуурумда чүгле чээрби айлаан турган мен. Ийи дугаар уруглуг болур апаргаш, алган ашаамдан чарлыр ужурга таварыштым. Аарыг-аржык, өлүм-чидим-даа эвес, амыдыралга таваржып келген хат-казыргының күштүг катышкыны аас-кежиимни былаап апарган.

1938 чылдың күзүнүнде Чүрмет-Тажы, Оюн Тамчай оларның баштааны контрреволюстуг херекти «сойгалап», Тывага улуг дүвүреэзин эгелээн. Оюн Тамчай ачамның дуңмазы. Ону өлүрүп шиитпээн соолгуунде, республиканың алдын тывыш черинге санакчы-бухгалтер хүлээлгемден мени халап каапкан. Чүрмет-Тажының уруу база аңаа бир-ле албан хаап олурган. Ол база үнген.

Ам канчаар боор, амыдырзар арга херек. Өөм ээзиниң ажылының аайы-биле шериг чериниң столовазынга аяк-сава чуп ажылдай бердим. Аңаа база үр болбадым. Бир хүн мени келдирткеш, ажылдавас дугайын дыңнаткан. Оон соонда чүдек коргунчуг медээ меңээ келген. Ону кым-даа эвес, кады чурттап олурар, уруг-дарыымның адазы дыңнаткан. «Сээң-биле чарлыр апарган-дыр бис. Күрүнеге удур ажыл чорудуп турган кижиниң чоок төрели-биле кады чурттап олурар болзумза, мени ажылдан хостаар деп барган» — деп, ол дыңнаткан.

Чүнү-даа канчаар харыым чок болган. Үш харлыг уруум куспактааш, иштиг-саатыг-даа болзумза, Кызыл хоорайдан ырап, төрелдерим аразынга аргастаныр апардым. Ол 1939 чылдың август он сестиң хүнү. Дакпыр-дакпыр аар хилинчекке таа хүлүдүп алгаш, Эрбек суурда угбам сугга чеде бердим. Ол хүннү кажан-даа уттуптас мен. Өг-бүлемден чарлып, чаш уруг эдерткеш, артында удавас божуур байдалдыг, чурттаар булуң хилеп чорупканым ол. Ынчангы мээң байдалымны ам кижилер көрген болза аар! Үе-черге аныяк уруглар ам мен ышкаш сезен харже чоокшулаан. Кызыл хоорайда чурттап чорлар. Байдалды ынчан олар билир. Чүге таваржы бергенимни-даа утпааннар боор.

Ийи дугаар оглумну шала бектеенип чивгээн мен. Оглум ийи хонгаш, бүрлүп калган.

Ол үениң деңнели-биле алырга, шору бижик-билиглиг турдум. Тамчайның төрели болурумга, мени кала-даа ажылга албас. Харын-даа чоннуң дорамча-базымчазы чүдек халалыг чораан. Орустап билир болурумга, Эрбекке эмнелге пунктузу ажыттынарга, аңаа хелемечиледип каан. Аңаа бичии када ажылдадым.

Шак-ла ынчаар өг-бүле-даа чок, төрелдерим аразынга аргастанып чурттап келдим. Кадыкым база баксыраан. Соолгуде инвалид болуунуң дузаламчы акшазын алыр ужурга таварыштым. Орта ажыл кылып чораан эвес, аргажок түңнүг пенсия-дыр ийин.

Үениң маңгырыы чүү дээр боор. Бо чылын чеден алды харлаар мен. Чуртта болуп турар эде тургустунуушкунну көргеш, эрткен оруум сактып келир мен. Хорадамчыг, комудамчыг болур-дур. Кижи сагыжынга чүү-даа кирер. Мээң чоок төрелим Тамчай шынында политиктиг херек үүлгедип-даа каан болза, мээң салым-чолум берге ылаңы чүге чүктээр турганыл деп-даа бодап кээр мен. Аңдаан чылдарда-ла оларны агартып каапкан болгай. Ынчан ол дугайында чүгле суравын дыңнаар турдувус. Ам репрессия дугайында нарылаг ажыы-биле чугаалап турар-дыр. «Контр» диртип күгүрледткен кижилерниң чоок кижилери мен ышкаш база эндилеп чорааннар. «Контрларының» уруг-дарыы, кадай-хеэгеттери когаралын эгиттирип ап-даа чордулар. Бистер ышкаштарга моральдыг когаралды кым эгидерил? Чижээ, мээң амыдыралым дижик. Шериг эрге-дужаалдыг кижиниң кадайы чораан-дыр мен. Бир эвес мээң амыдыралымга дегбээн болза, ыт чуду ышкаш чурттап эрткен амыдыралым оон кээргүс өске турбас бе? Бодум ынчан аныяк турдум. Бижик-билигге өөренип алыр турдум ыйнаан. Чаңгыс уруум безин эртем-билиг чедип ап шыдаваан. Эмнелгеде санитаркалап ажылдап чору. Ам ооң бажыңында уруг-дарыын ап берип олур мен. Оода-чадаарга бажыңныг турган болзумза деп бодай бээр мен.

Бо чүүлдү солунче аңаа-ла хомудаан сеткил-биле бижип олур мен. Кым-бир кижиниң чурттаалгазынга доктар-моондак-даа ужураштырар бодавадым.

Төрелимниң уржуу дээш амыдыралдың кара хилинчээн шыдавыже көрүп келген дириг херечи-дир мен. Эрткен оруувуста чазыглар чок, каалама деп алгыржыр кижилер бар болгулаар-дыр. Ындыглар хөй-хөй ажы-төлдүң, иелерниң карааның чажын төп келгеннер болдур ийин. Олар ам чон мурнунга кара шыннын чугаалап бээр ужурлуглар. Арын-нүүр кезээде арыг ышкажык.

Лаура НАМЧАЛБАА.
Кызыл хоорай.

МООРААН КИЖИНИ АЖААП КААНЫ

Хөндөлеңге бистиң адавыстың дуңмазы Ооржак Энзи дээр кижи чурттап чораан. Мелээжок мөгээргек, байырлак, хөөремик кижи. Хөндөлеңге чок дээн бай Сотнапның малының чартыы хире малдыг мен деп, ол куруг черге мактаныр. Херек кырында аажок чалгаа кижи. Хөй черге мактаныр чораш, Чартык-Кожай деп шолага база чедингей.

Чартык-Кожайның кадайы хоочулуг хирезинде, чылдың божуур, уруг-дарыы өг сынмас улус. Бир күзүн тараа былаан ажаап кааптанда, Чартык-Кожайның кадайының эъди аарый берген. Кадыр-Хавак хелиниң, мээңии олурар хам кадайны болгаш өске-даа тудугжуларны база эккелген.

Чыылган чонга чем кыдыр ак серсиг олуруп, божаан кижиниң дыңзыдары-биле бир ирттиг база беш удур баглап алган.

Чартык-Кожайның кадайы Деңзиваа чиигээн соолгунде чок апарган. Ам канчаар, хелиң шаң-кеңгиргезин, коңга-дамбыразын кагырадып, кеңгиргезин ..., судур ашкаш, өлген кижиниң кажан үнерин, кайы утта чыдарын безин айтып каан.

Ол шагда кижиниң ажаары база чурумнуг. Ооң соогун үндүрерде, ынаа-ла хөнө алдындан үнте тыртып алыр. Чер кискип, хөммес-даа, кидиске оралгаш ой черге, калбак даш сыртандыргаш, каапкан чүве болгай. Деңзиваа чаававыс-даа мөчээн, хелиң ном-судур ашканы дээш ачылга-барылганы-даа алган. Өлген кижиниң дожн-даа эрттирип каапкан.

Деңзиваа чаавайны ажаатканының даартазында Улуг-Ховуга чыдгы кыраттан хоңган кижилер ону көрүп каан, угаан-кулу чайлы бер чазып, дезип ынай болганнар. Ол шагда чевег-хоорже кижи барбас, аза-четкерден коргар болур чүве болгай. Өлген кижиниң бараан көрген чыдгычылар ооң сүнезинин көрген бис дижип, коргуп-ыргып турганнар ол. А Деңзиваа черниң черинге ... келгеш, ковайып туруп каап, чевег чоогунда Шыырап деп кижиниң аалынга эленейиин кыланнап келген. Чогум ол-ла ..., божаан калган кижиниң хөөрдүвэ үндүрүп кааптканы ол ышкажыл.

Мактаныр Чартык-Кожай ажыы өлген кадайы өөнге кылаштап кирип келирге, корткаш, чартыктаан. Ол олчаан өлген. Божаааш мооран кижини өлген кылып, ооң соолгу мөргүлүн кылган Кадыр-Хавак хелин база ол олчаан бакстыраан, өөнделевейн өлген. А Деңзиваа назынааже чедир чурттаан.

Ооржак ЛАМА.

АЙЫЫЛДАН ЧАЙЛАТКАН

Марттың эге хүннериниң бирээзинде хүндүскүнүң үш шак үезинде Сүт-Хөл суурнуң үстүү талазында Новая кудумчузунда чурттаглта бажыңының бирээзинге өрт болган. Өрттенген бажыңның чоогунда чурттап турар Алексей Сыгдык дораан өртү эскерип каап, олче далаш-биле чүгүрүпкен.

Карактарының чаштарын тегүндүрүптер туманналган ыш бажыңның иштин дола берген, ында дериг-херекселдер чалбыраашталып, өрттенип турган. Алексей ол чоок-кавының чурттакчыларынга, районнуң өртке удур камгалал черинге медээлеп четтигипкен.

Удатпаанда өртке удур камгалал чериниң дайынчылары келгеш, өртү оон ынай хоралатпайн өжүргеннер.

Ындыг таварылгаларда эрес-дидимин көргүскен Алексей Сыгдык ышкаш кижилерни тускай шаңнал-макталга киирери күзенчиг.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

Чиижең чоруктарның оруун дуглаар

«ӨРТЭЭНИҢ ААРЫН...»

Соолгу үеде кооперативтер республикада улуг сайзыралды алган. Ол чугула херек. Чоннуу аъш-чем болгаш амыдыралдың чугула херектиг эт-севин, бараанарын четчири-биле хандырарынга ажыктыг-дыр. Ынчалза-даа кылган бараанарның өртээниң аарын чугаалаваш чоор боор. Чижээ, метрде бир рубль 10 копеек өртектиг бедүүн пөстен даараан хөйлениниң хөрээн чурук-биле кааставааш 25, харын-даа 30 рубль чедир салып турар. Ону кылып турар кижилер боттарынга ажык кылдыр хөй акшаны шиигээшкин ап турар. Оода шак ындыг бедүүн хевирниң хевин күрүне садыг черлери чүге бүдүрүп ап болбазыл!

Кооперативтер дээш-ле өртээн сан билир шаанче алап турар чиижең чоруктарны черле оожургадыр үе келген боор. Ону чедип алырда, күрүне албан черлеринге хамааржып турар кооперативтерни өжытса деп саналдыг мен.

Час келген. Рынокка аъш садары эгелээн. Ынчалза-даа мында садып турар ногаа болгаш өске-даа чемнерниң өртээ мырыңай эмин эртир улуг-дур. Бир туруг картофельди 7 рубль чедир садар. Ук өртекке садыгжылар амдажып калган. Мону база албадал-биле кызыгаарлап болурунуң аргалары бар-даа ышкаш. Чоннан картофельди бичелеп-даа садып алгаш, күрүне садыгларынга киирзе, бир туруг картофельдиң өртээ улуг дүзе, дөрт рубль болур ужурлуг.

Чиижең чоруктарның оруун дуглаар херек. Ынчангаала база күрүне садыглары баш удур хемчеглерни ала канчап баар чүвел? Чүл дизе, шиитээн аъш садар черлерин ажыдып, ону организастап көрзе. Ийи-чаңгыс кижилер ону канчап кылып ап турарыл? А аъш-чем садыгның ажылдакчыларында бүгү арга турда-ла, ону кылып албазы база чиктиг.

Кооперативтерни шуут чок кылыр дивейн тур мен. Оларны хоругдаар азы өртээн күрүнелеп албадап доктаадыр арга база чок. Чиижең хөөннер-биле демисежирниң кара чаңгыс аргазы бар-дыр. Маңаа садыг черлериниң ажылдакчыларының тывынгыр, сагынгыр, чогаадыкчы чоруу негеттинер. Шак ынчан эмин эртир өртек улгаттырар чорук эвээжээри чугаажок.

Василий МОНГУШ.
Слесарь.

АДАЗЫНЫҢ АРГАЗЫН АЖЫГЛААШ, ШҮҮЛГЕН

Хүн бүргег. Ынчалза-даа чоп аңаа уңдаравааан. Тыва кижи хүреш дээрде тывын салыр чүве-биле дөмей болгай. Кырган-даа кижи ынаар бар чыдар.

Маргылдаа эжелериниң мурнунда тыва хүреш, дзюдога база бокска көргүзүг оюннары болган. Ону «Шын» солуннуң шаңналы дээш хүрешке келген кижилер көрген. А солуннуң номчукчуларынга көргүзүг оюннар дугайында таныштырып көөрүн кызыдайн.

Он алды бичии база 16 эллээди оолдар шөлдүң ортузунче үнүп келгеш, тыва хүрештиң аргаларын көргүзүпшаан, элээн каш минуталарда хүрешкеннер. Оон соонда дзю-до хүрештиң аргаларын көргүскеннер. Стадионга олурган чон ону дыка сонуургаан. Хүрешти эгелээрде судья столунга олурган тренерниң башкарылгазы-биле көргүзүг эгелээн. Кажан ол «хаджиме» деп чугаалаарга, шөлде турган оолдар сегирип алганнар. Тыва дылга болза «эгелеңер» дээни ол. Оон мурнунда оолдар хол тудуп мендилежирде «ре» деп чугаалаан. Көргүзүг оюннар төнер чоокшулап олурда, тренер «соро мадэ» деп чарлаан. Ол чүл дээрге «Төндүрүңер» дээни ол-дур. Япон хүрешти өөренип алыры белен эвес болгай. Ону өөреникиле тренерлериниң тыптып келгени бисте өөрүнчүг. Кыскаш-биле тайылбырлаары ындыг.

Ам «Шын» солуннуң шаңналы дээш болган хүреш дугайында таныштырыйн. Ук солуннуң шаңналы дээш баштайгы маргылдаа 1962 чылда болган. Бир дугаар шаңналды күш-ажылдың хоочуну Алексей Кумаяк алган. Ол чүгле хүрешке эвес, хол бөмбүүнге республиканы адаржып турган. Ийи дугаар чылында база-ла хол бөмбүүнүң хоочун ойнакчызы, курлавырда милицияның полковниги Куулар Дугаржап алган. Оон бээр ам чээрби ажыг чыл эрткен. Ол чылдарның иштинде он ажыг мөге шүүлген. Эң-не хөй шүүлген кижи Дапыл Ооржак. Ол 6 катап шүүлген.

Бо удаада база хоочун мөгелер маргылдаага киришкен. Мооң мурнунда үш катап шүттүп чораан Иван Хүреген бо удаада база багай эвес хүрешкен. Сес мөге арткаңда Хову-Аксыдан келген аныяк мөге Борис Кууларга октадыпкан. РСФСР-ниң спорт мастери Анатолий Монгуш база сес мөге арткаңда Роберт Хомушкуга октаттырган.

Ол хүн кым шүттүрүн чугаалаары берге турган. Кол хүнүнде хүрежип чораан өгүргелиг мөгелер хүрешкен. Кажан дөрт мөге артканда безин ийи хоочун мөгелер — Роберт Хомушку, Владимир Монгуш арткан турган. Оон аңгыда, Хову-Аксыдан Борис Куулар, Таңдыдан Юрий Чыргал-оол арткан.

Соолгу дөрт мөгениң хүрештиирерге, хоочун мөгелер арттып калган. Ол болза Роберт Хомушку база Владимир Монгуш.

В. Монгуш мооң мурнунда ийи катап шүүлген, а Р. Хомушку 1983 чылда шүүлген. Бир эвес Монгуш шүттүр болза, ол ук солуннуң шаңналын үш катап алыр ийик. Бир эвес Р. Хомушку шүттүр болза, шаңналды ийи дугаар алыр.

Көрүкчүлер кымның шүттүрүн четтикпейн манап органнар. Мөге салыкчылары ийи мөгени хүрежири-биле шөлче үндүрүп келгеннер. Мөгелер девип дооскаш, хүрежири-биле белеткени бергеннер. Баштай диптиш чалап шаг болганнар. Эгин солдаандан тутчуп алгаш, кезек силгишкен-даа. Ол ийи мөге бот-боттарын эки билчир болгаш мурнай арга ажыглаан кижи октаттынып болур. Хүреш болгаш арга талазы-биле В. Монгуштуң дуржулгазы улуг. Ынчалза-даа Р. Хомушку оон база хулак чок. Ооң ачазы Киров Хомушкунуң республикага каш удаа шүттүп чорааныын чон билир. Хоочун мөгениң кол аргазы оң талакы холу-биле деңмектиң иштинче часкааш, чая иштер. Бо удаада Роберт адазының ол аргазын ажыглааш, В. Монгушту октаан.

Роберт Хомушку ийи удаа «Шын» солуннуң шаңналын алган. А Владимир Монгуш ужуурлашпкан. Үш болгаш дөрт дугаар черлерни Юрий Чыргал-оол (Таңды), Борис Куулар (Хову-Аксы) олар алган.

Солуннуң шаңналын редакторнуң оралакчызы Күстүгүр Сат тывыскан.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТА: хүреш үезинде. Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Чылдар болгаш кижилер

АДАК-БЫШКАА ЧИИК, ААС-КЕЖИКТИГ

Чер-делегей кырынга чеден чеди чыл чурттаары, чоокка чедир-ле ортумак назыны дортен четпес турган тыва улуска — мыдыг-ла белен эвес. Ынчалзажок Владимир Каттырааровичинин адак-бышкаа чиик, утаан-бодалы чарт, кадыкшылы быжыг.

— Феодалдыг Тывага терүттүнгенмен. Араттын революзу тиилеп турар үеде аъттыг халдып, аар-саар ажылдарны кылып турар апарган турдум. Ынчангаш кербээн чүвем-даа, кадырбээн хензээдаа чок ийип —деп, ол чугаалап ор. Ындыг улусту чон «Дириг төөгү-дүр он» деп чугаалажыр. А мен чогум төөгүнү эвес, харын оон бодунун төөгүзүн сонуургадым.

Район, кожуун деп сөстер чок турар шагда, биеэде чүве-дир ийин. Сүт-Хөл Ондарларынга Каттырар Назын-оол деп кижи чурттап чораан. Оон өөнге, тос-тостун өөгүнде, бо Владимир Каттырарович төрүттүнген. Ону авазы өдек-биле курагалап, кудурук сордуруп, мыйыска өшкү сүдү эмискиктеп өстүрүп каан. Сылданырга хамнар-даа хоор турган. Ажыбиле чугаалаарга, ол үенин «амыдыралын» чүктеп келген. Оон ада-иези оглунун чурттаалгазынын мындыг чаагай болу бээрин дүжээзинер-даа.

Владимир Каттырарович 1939 чылда, 27 харлыында, башкы сургуулу дооскаш, Чөөн-Хемчик кожуунунун Хөлчүктүг сумузунга башкылап эгелээн. Оон бээр Чөөн-Хемчик болгаш Сүт-Хөл районнарынын сес школазынга 42 чыл башкылаан.

Владимир Каттыраровичинин кадайы Серен Карашпайовна дөрт оолду болгаш дөрт кысты божааш, кызыгаар кижизидип берген. Оларның аразында Маадыр-даа бар. А Зиназы биле Белек-оолдун уругларынын уруглары болгаш оларнын уругларынын уруглары — 27, Кара-оол биле Хандынын — 25. Мынчап кээрге, Владимир Каттырарович сес кижинин ачазы, 94 кижинин кырган-ачазы болган. Оларнын аразында амдыызында башкылар 9, чолаачылар 7, эмчилер 5. Бухгалтер, шагдаа, инженер дээш кымнарны чок дээр. Өөреникчилер, студентилер, садикте уруглар база хөй. А бодунун уругларынын чедизи —пенсионер. 8 өг-бүле чиик машиналарлыг.

Владимир Назын-оол башкылаары, уруг-дарыг өөредирн болгаш кижизидери-биле чергелештир, көдээге баштайгы албан-хаакчыларнын бирээзи турган болгаш, чаа амыдыралды пропагандалаарынга, Кызыл Шеригге дузаламчы чыырынга, культура-массалыг ажылдар чорударынга идепкейлиг киржип келген. Ынчангаш ол «Күш-ажылчы шылгарал» медальбиле шанныткан. «Күш-ажылдын хоочуну» медальды база улуг чоргаарал-биле эдилеп чоруур. А «СЭКП-ге 50 чыл» херек демдээн ол үргүлчү кадап чоруур.

Хоочун амгы үеде Кызыл районнун Кур-Чер суурда чурттап турар-даа болза, Кызылга болгаш өске-даа черлерге бо-ла көстүр: уругларын, оларнын уругларын, уругларынын уругларынын уругларын үргүлчү чалаар. Ам мырыңай оон-даа бичии кижилер көстүп кээп турар апарган, оларнын амдыызында кырган-ачазынын кырган-ачазын чалаар шаа чок — чаш.

— Амдыызында шуптузу 102 кижи бо, удавас бирээ немежир. Бо чылын элээн баар хире — деп, хоочун каттырып ор. А каткы —аас-кежик. Владимир Каттырааровичиге аас-кежикти күзедим.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

ЧУРУКТА: күш-ажылдын хоочуну В. К. НАЗЫН-ООЛ.

Радисвет ДОНГАКТЫН фотозу.

ЧОН-БИЛЕ ХАРЫЛЗААЛЫГДА

Республикага эртем хүннери эрткен

Чыдыын-на апрельде эртем хүнүн эрттирери бисте чаңчыл апарган. Республиканың болгаш Кызыл хоорайның «Билиг» ниитилелдериниң кады организастааны бо хүннер амгы үеде бир онзагай байдалга эрткен. Аңаа эртем ажылдакчылары республиканың районнарынга болгаш хоорайның албан организацияларынга, бүдүрүлге черлеринге барып, янзы-бүрү темаларга лекцияларны номчааннар. Бежен ажыг эртемденнер чоннуң сонуургаан айтырыгларынга ханы утказыг лекцияларны кылып бергеннер.

Тывага эртем сайзыралының чугула айтырыгларынга хамаарыштыр солун чугааны эртемден З. Анайбан «Тыва кобальт» комбинаттың ажылчыннарынга таныштырган. Я. Хертек тыва чугаа культуразынга хамаарыштыр Эрзин районнуң чурттакчылары-биле ужурашкан.

Оруктар шимчээшкининге оваа-ондакты болдурбазының талазы-биле чугааны КАИ ажылдакчылары доктаамал кылып келген болгай. Ынчалза-даа ол талазы-биле калбак массага көскү чижектерге, барымдааларга даянып чугаалажыры оон-даа солун болгаш ажыктыг. Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының башкызы, техниктиг эртемнерниң кандидады А. Троянов Бии-Хем районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының ажылдакчылары-биле бо темага хамаарыштыр ажыктыг чугааны кылган.

Болуп эрткен эртем хүннеринде хоорайның хөй-хөй күш-ажылчы коллективтеринге солун ужуражылгалар болган. Тываның бүдүрүлге күчүлерин сайзырадырының айтырыглары, бойдуска хумагалыг шын хамаарылга ам кол черни ээлеп турары билдингир. Бо айтырыгларга хамаарыштыр эртемденнер К. Шактаржык, К. Күжүгет, О. Назын-оол, К. Аракчаа оларның парлалгага элээн хөй ажылдары үнгенин билир бис. Эртем хүннеринде ук эштер коллективтер мурнунга калбак тайылбырны кылганнар. Эът комбинадының, чуртталга-коммунал ажыл-агый каттыжыышкынының, туберкулез диспансериниң болгаш өске-даа коллективтерниң кежигүннеринге олар лекцияларны кылганнар.

СЭКП-ниң иштики болгаш даштыкы политиказы, партияның национал болгаш националдар аразының харылзаазының политиказының дугайы хүнүң чугула айтырыы. Ю. Аранчын, И. Дружинин, Г. Колмаков оларның тургузуп келген нарын айтырыгларын канчаар шиитпирлеп турарын ханы анализтээн чугааларын дыңнакчылар улуг сонуургал-биле хүлээп алганнар.

Националдар аразының харылзаазын чоокшулаштырып быжыглаарынга чоннуң уран чүүлүн улам сайзырадып, чоннуң чаңчылдарынга хүндүткелдиг болуп, оларны чаа, чараш чаңчылдарга сайзырадып-ажылдары интернационалчы кижизидилгениң хөй янзылыг болупларынга улуг дузалыг. Ук солун чугааларны эртемденнер Ш. Сат, О. Бартан, З. Кыргыс, К. Бичелдей олар кылганнар. Оон-даа өске эртемденнер бүдүрүлге черлеринге барып, совет эртемниң чедиишкиннеринге болгаш уруг-дарыг кижизидилгезиниң дугайында ханы утказыг лекцияларны кылганнар.

Эртемденнер чон аразынга кирип, калбак айтырыглар-биле ажык чугааны кылып, амыдыралдың айтырыгларын канчаар шиитпирлеп болурун сүмелешкен чугаа ажыктыг дээрзин, болуп эрткен хүннер көргүскен. Эртем-биле бүдүрүлгениң ханы холбаштырып, ажылчыннар-биле амыдыралчы харылзаалар эртемни улам сайзырадырынга ажыктыг дээрзин маңаа көзүлген.

Алла АСТРАХАНЦЕВА.

«Билиг» ниитилелиниң референтизи.

КУЛЬТУРА АЖЫЛЫНДА АРЕНДА

Ажылдың алыс түңнелин дааш кижилерниң сонуургалын көдүрерин, сула ажылдарын болдурбазын партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязы шыңгыы айыткан. Культура ажылынга база ону барымдаалап турар бис. Ынчалзажок ук айтырышкынны боттандырарынга доктар болуп турар чүүлдер база бар. Чижээлээрге, ажыл төлевириниң чуруму болгаш доктаамал шалың боду.

Бистиң республикада клуб ажылдакчыларының алыр акшазы чурттуң ортумак деңнелинден чавыс. Ону эдеринге ажыл төлевириниң туруму доктар болуп турар, ону амдыызында өскертип шыдавааан бис. Кижи бүрүзүнүң ажылга киржилгезин барымдаалаар бригада аргазын ажыглаар үе келген, ынчан төлевир чоннуг болур ужурлуг. Ону боттандырарда ажыл төлевириниң фондузун район деңнелинге меңнээр, төлевирни кижиниң ажылга киржилгезиниң деңнелин барымдаалап бээриниң сваварын ажылдап кылыр. Ындыг дуржулга чурттуң өске черлеринде, чижээлээрге, Смоленск областың Монастырщина районда бар.

Монастырщина район дөрт кезекке үстүнгеп. Кезек бүрүзүнде культура-тырылыышкын каттыжыышкыны турар. Ында чоннуң хостуг үезин организастаар, кино көргүзер, чогаадыкчы ажылдар кылыр бажыңнар тургустунган. Ол бажыңнарның эргелекчилеринден культура-массалыг ажылдар чорударын негеттинмес, чүгле бажыңнарны арыг-силиг тургузар, эт-херекселдин хайгаараар. Бичии суурларда ындыг. А улуг суурларда культура бажыңнары чогаадыкчы бажыңнары болуп турар. Ында клуб ажылының кандыг-даа хевирин нептередирин албадавайн турар. Ол туржук бот-тывынгыр коллективтерниң санын, оларның кылган ажылының чежезин база айтырбас, санчурагайларны кым-даа негевес. Ол черлерниң ажылының программазын чогаадыкчы бөлүктер белеткеп бээр, херек апарганда, хөгжүмчүлерин-даа чорудуп бээр. Клуб ажылының эргелиг, таптаар хевиринден ынчаар адырлып болур.

Чаа хевирже шилчээнде, коллектив ажыл төлевириниң фондузун канчаар чарыдаарын боду шиитпирлээр эргени алган. Ол чорук кижиниң ажылдааның барымдаалап төлевир бээр арганы тургускан. Ол күзелдиг кадрларны шилип алырынга, чалгаа болгаш былдамышкижилерден чарлырынга база дузалыг болган. А тускай херекчи-биле хандыртынып турар адырлар аренда кереэзинче кирер ужурлуг.

Культура-тырылыышкын ажылында аренда кереэзи-биле ажылдаар баштайгы коллектив бистиң республикада база көстүп келген. Ону боттандырар дээш улусчу чогаадыкчылганың болгаш культура-тырылыышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвүнүң болгаш Салдыг министерствозунуң ажылдакчылары бирик-ла неделя дургузунда ажылдап келгеннер. Олар Каа-Хем райкүүскомунуң культура килдизинде аренда кереэлиг коллективтиң кереэзин болгаш уставын чогаадып тургусканнар.

Аренда бригадазының кежигүннеринде клуб ажылының ажылдакчылары, хөгжүмчүлер кирген. Бот-тывынгыр уран чүүл коллективтеринге дуза чедирери, байырлалдар, темалыг кежээлер эрттирери, клуб албан черлеринге дуза чедирери, уи, кино болгаш фото-чурук тырттырары кереэле көрдүнгүлээн. Ол ажылдар районнуң бүгү девискээринде чорутуп турар. Тускай машина база хөлезилеп алган.

Культура килдизиниң чагыын күүседир бо аренда бригадазы килдистиң бир адыры болуп турар. Ажылдың мындыг хевирин СЭКП Каа-Хем райкому болгаш райкүүскем деткээн. Ындыг болганда культура ажылында аренда өске черлерге база нептерээр ужурлуг.

Сергей ОСЕРПОВ.

Методтептиң директору.

ЛЕНИНГРАД. Бүгү-эвилелдиң «Мемориал» ниитилелиниң Ленинград салбырының организастааны арыг-ыттыр неделязы Нева хоорайга бооп эрткен. 30-40 чылдарда болган 50 чылдарның эгезинде репрессияга таварышканнарга ону турасказткан. Демир-орукчуларның Культура бажыңынга чыылганнарга төөгүчүлер, публицистер, юристер, культураның ажылдакчылары чүве чугаалап берип турар. Бо неделяның кол киржикчилери — репрессия үезинге дорт таварышкан кижилер болур.

ЧУРУКТА: арыг-ыттыр неделязының үезинде ажыткан делгелгеде.

С. СМОЛЬСКИЙНИҢ фотозу (СЭТА-ның фотохроиказы).

ЧУГААЛАП ӨӨРЕДИР

Кижиниң чараш, аянныг чугаазы, оон өткүт билдиниг сөстери ол кижи кандыг кижи деп чүвени тодазы-биле бадыткап турар. Мен элээн улгады берген болгаш, кырган кижилерниң чугааларын мага хандыр дыңнап олурувсаам келир. Кырган кижилер тайга-сынга чурттап чораан болза, олар даглыг чериниң хемниниң агымы ышкаш, арай дүрген болгаш мыткыр чугаалаардар, а шынааның чурттакчыларының чугаазының аяны оон оожум болгаш далаш чок болур.

Кижилер-биле чугаалажып тургаш, ол кижилерниң чугаазының аяны-биле шала мыткыр азы далаш чок чугаадан эгелээр болза эки. А чамдыкта амыдыралда таваржып турар чижектерин ап көөр болза, чугаалажыр хамаанчок, дыңнаары безин берге кижилер тургулаар, ынчангаш чугааны хүрген тендүрүнтер болза деп бодай бергилээр сен. Чоокта чаа телевизорга ажылдакчы кижилерниң чугаазын дыңнааш, черле радиога, телевидениеге дамчыдылгаларга киржир кижилер элээн белеткенир болза эки деп бодаар кижи чордум. Дамчыдылгаларны кандыг-даа кижилер дыңнап турар болгай. Ол чугаа-домакты дыңнааш, уруг-дарыг, улуг-биче хөй кижилер кижизиттинип турар деп чүвени утпаза эки. Лекция, беседаларны дыңнакчыларның сеткил-сагыжынга уттундурбас кылдыр артсын деп бодаар болза, шын чугааларны ажыктыг.

Бистиң Чөөн-Хемчик районнуң радиоорганизатору Шаңгыр Адыш-оолович Ондарның үнү тода, өткүт болгаш дыңнаксанчыг. Оон үнүнде, чугаазында артык чүве чок. Мен бодаарымга, радиодамчыдылгаларга өөреникчилерни киириштирип турар болза, чугаа сайзыралынга оон өөредиглиг болуру чазан чок.

Мындыг база болгулаар: класска ада-ие хуралынга ийикпе, Культура бажыңынга хуралдарга чыылган чон хөй, а таптыг суртаал хевирлиг ийикпе, дуржулгазының дугайында азы шүгүмчүлелдиг саналдарны каш-ла кижи чугаалаар. Арткан хөй кезии чеже-даа сагыш-сеткили дүвүрел, ажылды экижитсе деп бодап олурган, ыыт чок олуруп-олуруп чоруй баар. Оон улус мурнунга чүве чугаалап көрбээниниң, дидинмезин сүт чугаалагылаар. Чок болза, чүве чугаала, саналда деп баар дээш хуралдарга чамдык кижилер келбес болгулаар. Ынчангаш келир үениң хамаатыларын—амгы салгалды -шын чугаалады өөредир чугула айтырыгларның бирээзи деп бодаар мен.

Анчымаа МОНГУШ.

БУЯННЫГ-ЛА БОЛГАННАР

Ынчан 1987 чылдың июль 19-та чүве. Мугур-Аксы суурга ол хүн мөге хүрежи организастаан. ВЛКСМ-ниң 50 чылы аттыг стадионга ону сонуургаап улуг, бичии чон эндерик чыылган. Артында-ла, 64 мөге хүрешкен. Ол мөгелерниң хүрежирин кичээнгейлиг көрүп олурувуста, чавывыста Өшкү-Саар Дыртык-оолович Хомушку хенертен кээп дүшту. Ам ылаптан көөрүвүске, медерелин оскунупкан чыдыр. Оон ону эмчиже дораан апарган.

ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң аныяк тракторизиниң амы-тынын камгалаар дээш район эмчилери —терапевт Вера Хемер-оол, Лариса Сами, кезер эмчи Үснүн Данчыт, дуржулгалыг педиатр Зоя Донгак, эмчи сестралары Үснүн Ковеймаа, Кан-оол Айлана, санитарка Соня Хертек олар бүгү күжүн, билиин үндүрүп, сагыш салып эмнээн. Шак ынчаар сагыш салып эмнээниниң түңнелинде, ол чоорту сегип, кадыы экижээн. Оон бээр ам ийи чыл эрткен.

Чоокта чаа совхоз силадынга чорааш, аңаа ужурашты. «Кадыың кандыгыл?» — деп, оон сонуургаан мен. Ол каң-кадык кылдыр эмнээн эмчилерге чүректиң ханызындан четтиргенин мынчаар илеретти: «Буянныг эмчи сестраларынга болгаш эмчилерге өөрүп четтирдим. Оларның чедирген дузазын кайы уттур деп мен. Амгы чаартылгалар үезинде оларның чогаадыкчы ажыл-ижинге чедиишкиннерни күзевишаан, кижилерниң кадыы дээш моон соңгаар-даа бүгү билиин, күжүн бараалгадын ажылдаарын күзээлгезин деп санаар мен».

Ол буянныг иштиг кижилеринге чылыг-чымчак үнелелин берип турарынга кымдаа каттыжар апаар. Амгы үеде тракторист төрээн суурунда өскелер дег, үлүүн киирип ажылдап чоруур.

Алыт-Түлүш БЕГЗИ.

Мөңгүн-Тайга район.

Номчукчулар саналдап, сүмелеп тур

КИЖИ БҮРҮЗҮ БИЛИП АЛЗЫН

Бо чылдың март 23-те № 69 «Шынга» кедээ бижикчи Владимир Монгуштуң «Дакпырлаваза» деп чүүлү парлаттынган. Ону номчааш, дараазында бодалдарым чугаалаксадым.

Амгы бо чаартылгалар үезинде Тываның бүгү чону мергежилдериниң аайы-биле бүзээн солуннарын, сеткүүлдерин чагыдып алгылааны чугаажок. А кырганнарывыстың хөй кезии чүгле тыва дыл кырынга үнер солуннарны чагыдып ап турары чиганиң турбас. «Тувинская правда» солунга парлаттынган чүүлдү номчувайн эрттирипкеннер база турар. Чамдык чугула материалдар турар. «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлааш, «Тываның аныяктарынга» үндүрбеске, аныяктар номчувайн баар. Ынчангаш эң-не чугула дээн чүүлдерни шупту солуннарга чырыдарын дилээр-дир мен.

Солуннарны, сеткүүлдерни кылып бүдүрүп турарының хемчээли-биле ортек-үнезин аартааның билир бис. Чамдык чедимчези чогей өг-бүлелер тыва дыл кырынга үнер солуннарны безин дегерезин чагыдар аргазы чок. Чижээлээрге, чеди уруглуг өг-бүле дижик. Оларның назы-харының аайы-биле солуннарын барымдаалап чагыдырга кылыр болза, аданиниң акша-төгериниң чарылгазынга бергедежи бергилээр. Ада-ие боттары база-ла тус-тус сонуургаар чүүлдерлиг болгай.

«Тувинская правда», «Молодёжь Тувы» солуннарны назы-хары дегүй берген кырганнар чагыртпайн турар. Чижээлээрге, бистиң суурда Даваа-Самбуу Илчимааның өг-бүлези «Шын», «Тываның аныяктары», «Улуг-Хем» солуннарын чагыдып алган. Ынчангаш кол-кол чугула чүүлдер шупту солуннарга парлаттынып турзун деп күзээр мен.

Апастасия БАДАА.

Улуг-Хем район.

ЧҮҮЛДҮГЗҮНМЕДИМ

Март 23-те № 69 «Шынга» Бай-Тайга районда Владимир Монгуштуң «Дакпырлаваза» деп чүүлү парлаттынган. Ол чүүлге хамаарыштыр дараазында бодалдарым илередиксэдим. Чижээлээрге, чалактың шиитпирлери, доктаалдары болгаш хүн бүрүнүң өске-даа чугула болушкуннары чаңгыс эвес, а чуртта дыка хөй солуннарга парлаттынар. Бо дээрге ол-бап парлаттынар чүүлдер деп санаар мен.

Кижи бүрүзүнүн күзелибиле, мергежилиниң аайыбиле чагыдылгазы ангы-ангы. Бистиң Тываны ап көрээли. Тывада хөй национал улус чурттап, ажылдап, өөренип турар. Ынчангаш олар боттарының күзелин бүдүрээр солуннарны, сеткүүлдерни амыдыралының шыдаар шаа-биле чагыдып ап турары билдингир. Ынчангаш авторнуң «Дакпырлаваза» деп чүүлү номчукчуларга дүүшпейн баар хире. Таптыг хандыр анализтээрге мындыг. Кижи бүрүзү бүгү солунну дегерезин чагыдып ап шыдавас болганда, чамдык дакпырлап парлаан чүүлдерни ангы-ангы нация чоп номчуп билип алырда таарымчалыг деп санаар мен.

Юрий ШОЙДАК.

Таңды район.

ТААРЗЫНМАДЫМ

«Дакпырлаваза» деп Владимир Монгуштуң чүүлүнге таарзынмадым. Бодум республиканың ийи база «Ленинчи оруң» солунну чагыдып алган мен. Автор моон мурнунда дакпырлап үнүп турган материалдарны номчувайн турган хевирлиг-дир.

Кижи бүрүзү авторнуң бодап турары дег, шупту солуннарны чагыдып албас болгай. Харын-даа чартык чылдыын-даа чагыттан кижи турган. Чүге дээрге амыдыралының чедер шаа-биле солуп, сеткүүлдерни чагыдып алыр. Бадый Кенештиң «Тываның аныяктарынга» «Хоозун гонорар сүрген материалдар» деп чүүлүн чон номчааны чадавас. Ол чамдык номчукчуларның аты бижиктиелериниң факт, барымдаазы чогей, тодаргай анализ чок бижээн материалынга хамаарылгазып айтып турар. Ол харын, шын.

Ынчалзажок хүннүң чугула болушкуннарын— спорт-чу медээлер, культура амыдыралынга хамаарышкан болгаш өске-даа материалдарны канчап солунга дакпырлап парлавас боор. Бо дээрге кижи бүрүзү номчуп таныжып, амыдыралда чаа чүүлдерни көрүп, билип дээш бараалгап турары ол. Бо талазы-биле мээң билип турарым мындыг.

Аргар-оол ОНДАР.

Сүт-Хөл район.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 3

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 «Гардемариннер, бурунгаар!». 4 сериялыг уран-чечен фильм. 1-ги серия. 10.10 Медээлер. 10.20 Киноальманах. 11.40 Т. Кириниктың аялгалары. 12.05 «Делегейни дескиндир». Киноальманах. 13.05 «Ол болган... болган...» 13.25 — 13.35 Мультфильм. 15.30 Медээлер. 15.45 Эде тургустунуушкун прожекторы. 15.55 Музыка эртинези. А. Дворжак. Симфония № 9. 16.45 Барымдаалыг фильм. 17.00 «Уруглар шагы». 18.00 «Дептилге. Информация. Реклама». 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Концерт. 19.20 Мультфильм. 19.25 «Гардемариннер, бурунгаар!». Уран-чечен фильм. 1-ги серия. 21.00 «Үе». 21.35 Эде тургустунуушкун прожекторы. 21.45 П. Чайковская. Концерт. 22.35 Ю. Григорович-биле интервью. 23.15 Бөгүн делегейде. 23.30 — 00.10 «Мээң ондуктеримге» музыкалыг программада Рашид Шафиев болгаш «Гунеш» бөлүк.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. 10 класс. Өөреникчиге ЭСМ дузалап турар. 9.05 Немец дыл. 10.05 «ТелеЭКО». Журнал. 10.35 Немец дыл. 11.05 Р. Шуман. Концерт. 11.40 «Хая кырында утпа». Уран-чечен телефильм. 13.15— 13.25 Медээлер. 17.05 Медээлер. 17.15 «Соңгу чүкте район». 13 сериялыг уран-чечен телефильм. 1—2 серияларын. (ЧССР).

КЫЗЫЛДАН

19.05 «Шынаам». Ашак-пай кырган-аваның тоолдары. 19.25 «Бис—интернационалчылар бис». 19.00 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Азия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Арендаларын айтырыглар болгаш дилээшкиннер». «Ленинградка ужуражылгалар». Бүрүнениң «Саян» ыры болгаш танцы ансамблиниң чогаадыкчы өөредилгезиниң дугайында. 20.45 Медээлер. 20.55 Реклама.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.35 Эде тургустунуушкун прожекторы. 21.45 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 1—2 серияларын. 23.35 «Бүтпейн барган ужуражылгалар». Барымдаалыг фильм. 00.00 — 00.55 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Днепр»—«Динамо». (Москва).

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.05 Медээлер. 17.15 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 1—2 серияларын. 19.05 Литва ССР-ниң Күртелерадиозу. «Бот-орулга-чарылгада республика. Эргелеп-башкарылганың экономиктиг аргаларынче канчап шилчиир». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Барымдаалыг фильм. 20.50 — 21.00 Концерт.

КИНО

МАЙ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Тот, кого ждет успех» 9.10, 11.20, 13.30, «Трагедия в стиле рок» 15.40, 19.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Игла» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Третий дракон» 9.00, 12.40, «Веселое волшебство» 10.50, 14.40, «Легенда о Нарайяме» 16.20, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Утреннее шоссе» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Тринадцатый апостол» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозу, хоочуннарының республика болгаш хоорай чөвүлелдери 1941 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, персоналдыг пенсионер, күш-ажылдың хоочуну Саара Сереповна ТОВАРИШТАЙНЫҢ чуртталгадан чарлыы-биле төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРГЕН

Республика эмнелгезиниң стоматология салбырындан эмчи Фёдор Алексеевич Хамиков болгаш диш кылыр техниктер Ю. Зудилов, В. Казанцев олар Сүт-Хөл районга он хонук хуусаалыг ажылдап келгеш, пенсионерлер-биле 37 кижиге кылымал диштерни кылып бергеннер.

Оларның ачы-дузазын алган кижилер техниктерге база эмчи Хамиковка улуу-биле өөрүп четтиргенин илергейлээннер.

Олар дараазында ноябрьда Сүт-Хөлге база катап аалдап келгеш, районнуң бүгү чурттакчылыг суурларын кезип турган, чонга ачы-дуза чедирерин аазааннар. Диш кылдырып алыр күзелдиглер оларны четтикпейн манап турарлар.

Бораш ОНДАР.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

367000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100 — Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары: ◆ Редактор — 3-43-34; ◆ орулакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ орулакчылары — 3-45-93; ◆ партийжи амыдырал килдизи — 3-36-42; 1-36-23; ◆ совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-99; 3-41-23; ◆ үзетнур килдизи — 3-34-40; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; ◆ пропаганда килдизи — 3-34-57; ◆ культура килдизи — 3-39-15; ◆ информация килдизи — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ бухгалтерия — 3-43-41; ◆ очулга килдизи — 3-34-93; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаза — 2-32-73-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга листи. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектерининң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чагыг № 275. ТС—00123

БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 4 четверг

№ 105 (14005)

1925 чылдан үнүп эгелээн. Өртээ 3 кеп.

Часкы хову ажылдары

МЕХАНИЗАТОР

«Коммунизмниң херели» совхозтуң № 2 трактор-хову бригадазы мал чеми тарып өстүрер кылдыр тускайлаттынган. Ол коллектив барык 1340 гектарга янзы-бүрү мал чеми культураларны тарыыр. Механизаторлар тенчү түңнел дээш ажылдаар. Ынчангаш дирекция-биле керээни чарган.

1989 чылдың часкы тарылгазынга механизаторлар шыырак белеткелдиг кирген. Коллектив кежээзиниң ужур-утказының дугайында кыжын өөренип алгаш, чазын экзаменнерни дужааган. Тарылга шөлүнүң чаа үчёдун кылган. Черни бригадага акт ёзугаар дужааган.

Хоочун механизатор Дажы-Доңдуп Оюн өөрү-биле кады баштайгы хүннерде мурнунда ажыглавайн турган курукаан черлерни андарып кирипкен. Аңаа медеги тарыыр.

ЧУРУКТА: Д.-Д. Оюн.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧЕМИШЧИДИЛГЕДЕН ОЙТАЛААН

Литваның Агроүлетпүркүркомунуң материал-техниктиг хандырылга эргелелиниң ооң чагыкчыларының бирээзи «бакка суккан». Агросадыг ажыл-агыйы болур «Капсукас» техникум бо чылдан эгелээш минералдыг чемишчидилгелер, ону хөрзүнге киирер техника садып алырындан ойталаан. Ногаа бүдүрер болгаш садар талазы-биле республикада эң улуг бо бүдүрүлге ногаа өстүрерде минералдыг чемишчидилгени моон соңгаар ажыглавас деп шиитпирлээн.

— Эки дүжүттү ажаап алгаш-даа, ногааны садарының амгы өртектери-биле мындыгла кончуг байып шыдавас бис,— деп, ажыл-агыйның директору М. Крупкайтис тайылбырлап турар.— Га бүрүзүнден 400 центнер ногаа аймаан ап турар бис. Район төвүнде болгаш суурларда ажыттынган боттарывыстың магазиннеривиске саткаш, орулгалыг апарган бис. Ниитиниң чемненилге, садыг четкизин дамчыштыр саткаш, орулга эвээш ап тур бис. Ындыг-даа болза, ногааның дүжүдүн алзан эвээжеткеш, ажыл-агыйны орулгалыг кылдыр арттырып ап болур. Кандыг арга-биле деп айтырыг тыптып кээр. Амгы үеде садып алыкчылар ногаа аймааның шыпарынга кончуг негелделиг апарган. Арыг, биригээр чугаалаарга, минералдыг чемишчидилге ажыглавайн өстүрген ногаа аймаан элээн улуг өртек-биле саткаш, орулганы ап болур. Нитраттар чок ногаа аймаа кыжын эки кадагалаттынар. Ынчап кээрге, чидириглер эвээжээр-дир. Шак ындыг арганы өске чурттарда ажыглап турар. Ногаа өстүреринге ажыглаар дээш чылдың-на 50 тонна минералдыг чемишчидилгени садып ап турдувус. Ооң ойталааны база орулга-дыр. Ооң кырынга чемишчидилгеге хөрзүнге сиңирер техника, чемишчидилгени чаптырганы дээш чарыгладары немээр болза, орулга улам көвүдээр-дир. Өстүргенивис ногааның шуптузун боттарывыс сайгарар бис. Өске бүдүрүлгелер, ниитиниң садыг, чемненилге черлерин таварыштыр сайгарарга, продукцияның үрелип хораары хөй, сайгарганы дээш төлевир база бээр апаар. Ынчангаш эки шынарлыг продукцияны бүдүргеш, ону эки кадагалап, бедик өртекке чедирип алыры— орулганың дөзү ол. Ооң кол утказы — өстүрген продукцияны шуптузун сайгарары.

Капсукасчыларның арга-дуржулгазын Литваның өске ажыл-агыйлары ажыглап эгелээн. Шяуляй, Шальчининск, Преньяйск районнарның ажыл-агыйлары болгаш кооперативтерниң чамдыызы арыг ногаа аймаан өстүреринче шилчээн. Амдызында ындыг ажыл-агыйларның саны эвээш. Минералдыг чемишчидилгелерниң гербициттерин ажыглавайн баарга, ногааның дүжүдү эвээжээр, хол-биле кылыр ажыл көвүдээринден удуртукчулар коргуп турар.

Продукцияны бүдүрүп турар ажыл-агыйлар биле херекчилерниң аразында үнген маргылдаалыг чүүлдерни шиитпирлеп болур оруктарның тыптып келгени чидиглежип олурар айтырыгны шиитпирлээринге идиг боору чугаажок.

П. БАГДАНСКИС.
(СЭТА-ның корр).

СУГГАРЫП КИРИПКЕН

«Алдан-Маадыр» совхозта Сергей Базытпаага удурткан тараа өстүрер Борбак-Тей бригадазының кежигүннери суггарылгаже кирипкен.

Олар бо чылдан эгелеп аренда аргазынче шилчээн.

Бригаданың 6 суггатчызы баштайгы хүннерде 35 гектар сула тарыыр шөлдү суггаргаш, ажылды үргүлчүлеп-шаан. Черниң хөрзүнүп бол-баазырадып, суггарылганы агротехниканың дүрүмүн ёзугаар чорудуп келгеш, чылдың-на чаагай дүжүттү өстүрүп ап турган. Ынчангаш тарааджылар баш бурунгаар бүгү шөлдерге аштаганы чорудуп, суггаргаш, байлак дүжүттү ажаап алыр дээш шудургу ажылдап турарлар.

Бораш ОНДАР.

ЧҮСТЕН ЧҮС

XXVII Күш-ажылчы медээлер

«Барлык» совхозтуң Хендалең салбырында хойжу бригаданың хойжулары бо чылдың кыштаглаашкының багай эвес эрттирген. Ниити бригада төрүүр чүс хойга онаштыр 75 хураганны камгалап алган. Эрткен чылдың бо үезинде бригада төрүүр чүс хойдан чүгле 36 хураган алгап турган. Кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенип, мал чемин эки курлавырлап, кадарчылар бот-харыысалгазын бедиткенинден мындыг көргүзүглер чедип алдынган.

Хойжу бригададан дуржулгалыг, хоочун кадарчы Кара-кыс Майын-Тараевна Чырбак-оол төрүүр чүс хойдан чүс хураганны камгалап алгаш, ам районда эң дээре хойжуларның санынга кирген. Кадарчының кодан ында 334 төрүүр хою шупту оолдапкан, ынча хураганны онча-менди камгалап алган. Ооң Ортаа-Ховуда кыштаанда мал чеми ам-даа бар, сут-биле үзүктелиишкин чок хандырып турар. Кадарчы кажаазын септеп алган. чавагглаашкынга белеткенип эгелээн.

Мурнакчы кадарчы эрткен чылдан бээр өг-бүле керээзи-биле ажылдап, ооң ажыктыг талаларын өөренип, билип алган. Кыштаглаашкынга эки белеткенип, мал чемин боду четчири-биле белеткээн турган. Чаш хураганнарны алырап, доруктуурарынга сакманчы Ламажык Тожулмаа кызымак ажылдаан.

Кара-кыс Майын-Тараевна Хендалең кожээ Совединиң депутады, хой уруглар ымның пези. Бодунуң кызымак күш-ажылы-биле ол хойжуларның, салбырның чурттакчыларының хүндүткелин чедип алган.

Бир эвес бо хойжу бригаданың өске кадарчылары шупту кулаалгезин күүседип, үстүнде кадарчы ышкаш ажылдаан болза, оларның ниити көргүзүү моон-даа бедик турар ийик. Бригадада хойжуларның чамдыызының көргүзүү куду болган. Кожазында кадарчы хой бүрүзүнден хураган ап турда, өскелери чүс башка онаштыр 60-70 хураган камгалап алганын чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Моон чамдык кадарчылар түннелден үндүрүп, Кара-кыс Майын-Тараевнаның арга-дуржулгазын көрүп, билип, өөренип алыры черле ажыктыг.

Хоңг-оол МОНГУШ.

КЫРГЫЛДА ДООЗУЛГАН

Улуг-Хем районда «Ак-Туруг» совхозтуң Кара-Сугда Даш-оол Кандаңның удурткан хойжу бригадазында өшкү кыргылдазы доозулган. Кыргылданы бригаданың малчыннары чоруткан. Николай Көк ийи хардыг 407 сергежиггежиниң бирээзинден-не 1,1 килограмм дүктү кыргаш, совхозка дужааган.

Анияк бригадир Григорий Доңдук-оолдуң Шончалай бригадазында хоочун малчын коммунист Оюйлаа Седип төрүүр өшкү бүрүзүнден бир килограмм дүктү кыргып ап, планын ажырган. Ол ышкаш малчын Оюу Даспан багай эвес түңнелди көргүскен.

Кыргылда ажылынга малчыннар Маадыр-оол Монгуш, Николай Көк, Александр Натпит, Анна Сангаажап, Биче-оол Монгуш, Машпак Ладар-оол, Бак-кыс Седип, Светлана Доржу олар кызымак ажылдап, хүнде 20-ден 25 баш чедир өшкүлерни хол-биле кыргып, мактатканнар.

Санчы-Мадып СОТНАМ.

ОНЧА-МЕНДИ КАДАРАР

Хой оолдаашкының эрттиргениниң түңнелин «Тиилелге» совхозтуң малчыннары боттарының хуралынга чугаалашкан. Бо кыжын ниитизи-биле хой оолдаашкыны организастыг, бедик деңнелге эрткенин олар демдеглээн. Николай Кужугет төрүүр 100 хойдан 117 хураганны онча-менди камгалап алгаш, малчыннар аразында социалистиг чарыштың тиилекчизи болган. Дүкүр-Кара Монгуш биле Анай-оол Мортуй-оол 100 хойга онаштыр 105, 104 хураганны камгалап алгаш, ийиги, үшкү черлерни тус-тузунда ээлээннер. А совхозтуң малчыннары ниитизи-биле төрүүр 100 хойдан 88 хураганы ап шыдааннар.

Хой оолдаашкыны доозулган-даа болза кыштаглаашкын ам-даа төнмээн. Малчыннарның мурнунда туруп турар сорулга—хураганнарны чидириг чокка чаагладып, семиртирип, деңнелдиг кылдыр үзүп бээри. Ол ажылды чедиишкинниг чорудары-биле бүгү хемчеглерни алырының чугулазын малчыннар демдеглээн. Часкы үеде сергылдан хой, хураган өлүп болур. Ынчангаш бо хүннерден эгелээш, саргыга удур санитар-профилактиктиг хемчеглерни малчын кодааннарда ап эгелей берген.

Кыш чымчак болганындан мал чеми база артып калган. Ону ээ ёзу-биле камнап кадагалаарын малчыннар дугурушкан.

Малчыннарның хуралынга Кур-Чер ажылчын кооперациязының ажылдакчыларын чалап, садыг талазы-биле хандырылганы эжиждерин оларга сүмелээн. Хойжу бүрүзүнүң аалынга автомагазин неделяда бир катап албан баргаш турар ужурлуг деп дугурушкан.

Келир кыштаглаашкынга бо хүннерден эгелеп белеткенир, кажаа-хораанны чайлаглаарының мурнунда септээр дээн ышкаш ажылдарны кылып чорударын малчыннар шиитпирлээн.

Эрепзен ТЕЖИТ.

МУРНАКЧЫ БРИГАДА

Күш-ажылдың хоочуну Болат-оол Монгуштуң удурткан Хандагайтыда АКМК-зының тудуг бригадазы боттарының ажылчыннарынга чурттаар бажыңын тудуп турар. Дөрт аал чурттаар бажыңның ийизин ажыглалгаже киирер четкен. Апрель айда база бирээзиниң таваан салып алган.

Бодунуң ажылынга мергежээн мурнакчылар Владимир Ондар, Василий Монгуш, Алексей Айдың-оол, Алексей Монгуш олар кызымак ажылдыт. Мурнакчы бригада ай, квартал планын доктаамал ажыр күүседип турар.

Айыжы СААЯ.

Специалиске сөс

КАРТОФЕЛЬДИҢ АГРОТЕХНИКАЗЫ

Картофель чылыгка, температурага, өл-шыкка, чемишчидилгеге, хөрзүнге, агаарга болгаш өске-даа түүлдерге дыка-ла негелделиг үнүш. Бир кол негелде болза картофельдиң үрезини чаңгыс аай болур ужурлуг. Чамдык үрезин эрте үнер, быжар, а чамдыктары орай. Баштай үнүп келген сыптар арткаларын хөлегелээр, ынчангаш кожаларынга дыка таарымча чок апаар. Оон аңгыда үрезинниң тыгжаарда, сорттарны база холуп болбас.

Картофельдиң дүжүткүрү хөрзүнүнүң температуразындан улуу-биле хамааржыр. Хөрзүнге хөөп каап үрезин 5°-тан эвээш эвес чылыг турда, а дазылдыгаштары 7° турда, өзүп эгелээр. Бистиң республикага чазын соок, а чайын база күзүн эрте доңат болгулаар. Часкы үеде агаарның таарымча чок чоруунга удур механизаторлар чүнү канчалза экил? Хамыктың мурнунда хөрзүннү дүрген чылыдар аргаларны ажыглаар. Ол чүл дээрге, үрезинни тарып олуртурунуң мурнунда, картофель шөлүн чалдап алыр. Чалга хөрзүнүнүң чылыы анаа дески хөрзүнден 3—4 градус чылыг болур. Тарылга шөлүнүң үстүкү казы дүрген чылыыр болганда, үрезинни дыка хайыладыр олурткап хереэ чок. Ол ышкаш картофель үнүп эгелээриниң мурнунда хөрзүннү эки-ле уллүреткени дээре. Оон аңгыда өзүмнер үнүп эгелээш үрезинни тарып олуртуру ажыктыг. Соок чылдарда бежин картофельден бедик дүжүттү доктаамал алыр дизе, дүрген бышкарының талазы-биле аңгы-аңгы сорттарны тарып олуртур херек.

Чайын болгулаар сооктан алыспазын дээш, картофельди суггарар, хөрзүнүн үлдүрертир. Картофель өл-шык хөрзүнге өзүп үнер. Оон сывының өзүп үнериниң аайы-биле сугга негелдези база аңгы-аңгы. Чижээ, картофельдиң үрезинин тарып олуртканындан сывы үнүп келгижеге чедир хөрзүнүнүң өл-шыгы 65—70 хуу, а чечээ коңгуракталып база чечектелип турда 75—85 хуу база сывы кадып, курган эгелээринден ажаап алгыжеге чедир 60—65 хуу болур ужурлуг. Картофель сывының чечээ чаа коңгургалаптып турда, өл-шык хөрзүнге четчиринден картофельдиң саны, а сып чечектелип турда база чечектелири соксаанда өл-шык четчир болза, борбак картошканың деңнизи аажокла хамааржыр.

Картофельди канчаар өстүрерил? Бо үнүш болза хөрзүнге хөй чемиштиг болурун негээр. Бир гектарга 3 тонна өдекти тен ажыглаар болзувусса, оон 3 центнерни немей ап болур бис. А минералдыг чемишчидилгени 100 килограммны 1 гектарга онаштыр чажар болзувусса, оон 28 центнерни артыкка ажаап ап болур.

А фосфор-калий чемишчидилгелерни колдады ажыглаар болза, белен үрелип, аарывас. Фосфорну чажарга картофельдиң үрезин шынары экижиир. Азоттуң, фосфорнуң база калийниң кайы-бирээзи нормазынга четпейн баар болза, оларны шиңгээдирн баксыраар. Чижээ, фосфор биле калийниң ачызы-биле картофель азотту аажок эки шиңгээдип алыр. А азот эвээш боорга, фосфор биле калийниң улуг-ла ажыы чок апаар. Ынчангаш бо үш чемишчидилгени чажарының (холуурунуң) нормазы: азот — 1, фосфор 1,1—1,3, а калий 1,2—1,5 кезек болур ужурлуг. Калийни база хлор холумактыг чемишчидилгелерни картофель шөлүнге күзүн ол шөлдү болбаазырадып тура, а хлор чок чемишчидилгелерни — калимагнезияны, сералыг ажыг (серно-кислый) калийни чазын база күзүн чажар. Азот-фосфор чемишчидилгелерни аңгы, хөрзүннү чалдап тура ажыглаар. Ынчалза-даа хлор чок калий чемишчидилгелерни ажыглааны дээре. Хөрзүннү эки болбаазырадырга, ында болуп турар физиктиг, химиктиг болгаш биологтуг болуушкуннарга дыка таарымчалыг. Хөрзүн тапталырга чүгле картофельдиң өлеринге эвес, харын ону болбаазырадырынга, эң ылаңгыя күзүн картофельди ажаап алырынга шаптыктаар. Үнүшке кислород четчир турзун деп бодаар болза, хөрзүннү доктаамал уллүрертир, кыры каъттазы бээрин хайгаарап турар. Хөрзүнүнүң кыры таптталып, кадыг каъттазы бээринден картофельдиң дүжүдү 40 хуу эвээжээр. Ынчангаш хөрзүннү чалдап алгаш, үрезин олуртурунуң бир кол чылдагааны ында.

Картофельдиң сывында база чемижинде-даа дыка хөй чемиштиг чүүлдер, эң ылаңгыя углеводтар хөй болур. Ынчангаш оларга хоралакчылар база янзы-бүрү аарыгларның өөскүдүкчүлериниң хөй чыглыр уржуу ында. Картофельди суггаттыг черлерге тараазында культуралар-биле ээлчештирип тарып өстүрери чугула: чазын чажар тараа культуралары, хөй чылдыг сигеннерни 3—4 чыл тарыыр, оон көк тараа тараш, ам-на ол шөлге картофельди 2—3 чыл уламчыр тарыыр. Ийиги вариант: чайын андарган черге картофельди 2—3 чыл уламчыр тараш, оон силос база тараа культураларын тарыыр. Үшкү вариант: күзүн тарыыр көк-тарааны ажааган соонда, картофельди 2 чыл уламчыр ол шөлге тарыпкаш, оон силос культураларны база чаңгыс чылдыг сигеннерни тарыыр.

Картофельди чүнүн соонда, кандыг культураларның мурнунда тарыырыл деп чүүлдү шиитпирлээрде, кыяр-сигенниң дазылы узун, а тараа культураларының бышкыг эвес болгаш кыска болур дээрзин база өөренип кээр херек. Капуста тараан шөлге эң ылаңгыя үрезин кылыр картошканы тарып болбас.

Картофельди тарыырынга элезинннедчек болгаш дой холумак элезинниг хөрзүн дыка таарыжыр. Чогум элезин анаа таарышпас, чүге дизе, ында чемиш чок, өл-шык база эки ызырылмас, микроэлементилер эвээш болур.

Бистиң республикага картофельдиң эки өлеринге, олуртурундан ажаап алырынга чедир үш ай херек боор турар болгай. А сентябрь бирээден эгелеп, ону ажаап эгелей бээр бис. Бисте 50—60, 60—80, 80—100 база 100—120 хонук болгаш оон-даа хөй хуусаада өзүп үнер сорттуг картофельдер бар. Бир ажыл-агыйга ийи аңгы үеде бышкар сорттарны тарыыр болза эки. 1988 чылда «Ленинчи орук» совхозтуң № 1 салбырынга суггаттыг черге эрте бышкар «уральский» деп сортту олурткаш, бир гектардан 171 центнерни, а ортумак хуусаада бышкар «огонек» сорттан 180—230 центнерни ажаап алдывыс, а ниити шөлден бир гектарга онаштыр 118 центнер болган.

Бөске таарыжыр сорттар: эрте олуртур «уральский» деп сорт, хамык негелдезин сагыырга бир гектардан 312—362 центнер дүжүттү бээр. «андретта»—300—500, «тулунский—300—450, «огонек» —300—450 центнерни бээр база бедик дүжүткүр «фаленский» деп сорт бар.

Чазын черни белеткээри. Картофель олуртур шөлдү чазын ийи катап илиирткээш, хөрзүнүнүң өл-шыгы 65—70 хуу чедир суггарар. Ооң соонда чалгын чок андазын-биле 25—27 сантиметр ханы кылдыр андарар. Үрезинни олуртурунуң мурнунда кат хонук бурунгаар 16—18 сантиметр чалдар тыртып алыр, ол ышкаш КОН-2,8 КРН-5,6 маркалыг культиваторлар-биле минералдыг чемишчидилгелерни чажар. Агрегатка маркер кылбас.

Үрезинни белеткээри, картофельди олуртуру.

Үрезинни шыгжамырдан үндүргени, сорттаар, аарып үрелген база стандартка таарышпастарын аңгылап каартар. Чылыг хүннерде 10—15 хонук дургузунда ону чылыдар, дүне чылыглап, шуглап каар. Тарып олуртурунун мурнунда пестицидтерге микроэлементилер холуп алгаш ооң-биле хорапнаар. Бир тонна үрезинге фундазолду 0,5—1, килограммны, ТМТД-ни 2,1—2,5, поликарбацинни 2,6—2,7 килограммны 5—7 литрге холаап үрезин хораппаар «Гуматокс С» деп агрегатты ажыглаар. Өске-даа ындыг машиналарны ажыглап болур.

Картофельди чалдың ортузунга, үрезин бүрүзүн чааскаандырзып аңгы олуртур. Ону уллүргей хөрзүнге 8—10, а дой-элезин холумак хөрзүнге 6—8 сантиметр ханы кылдыр олуртур. Үрезинниң майның бирги он хонуунда тарып олуртур болза эки. Бир гектар шөлге чиир картофель болза 50—55 мунну олуртур, а үрезин кылдыр ажаап алыр картофельдиң саны оон көвүдээр. Аразының хемчээли 26—28 сантиметр болур.

Үрезинни тарып олуртканының соонда бир неделя болгаш БРУ 0,7 маркалыг илиир-биле чымчадыр, ооң соонда 6—8 хонгаш база катап уллүрертир. Үп дутаарын сывы өзүп үнүп келгенде 5—7 сантиметр кылдыр уллүрертир. Суггарган соонда черле уллүрертири албан. Ол ышкаш аарыглардан база хоралакчылардан камгалаары-биле холумактарны ажыглап турган, бүлгүртүрүн утпас херек. Ооң чурумун агрономнар эки билир.

Бир эң кол негелде болза, картофель үрезинниң кадагалап шыгжаары болур. Дыка хөй специалистер олче сагыш салбас болгаш үрезинни болганчок-ла үреп алган болур. Картофель шыгжамырлары кандыг болурул дээр дугайында айтылышкын, литература-даа бисте четчир.

Виктор ШТЫРОВ.
«Үрезин» эртем-бүдүрүлге системазының организакчызы.

Эде тургустунуушкун: бодалдар, саналдар

ДЕМИВИС КАДААЛЫ

Чаа-Хөл суур эрги черинге турда, ижер суг, мал-маган, огород суггарар талазы-биле айтырыг турбаан чүве. Бажыңнар кудуктарлыг, а Чаа-Хөл хемниң суу суур иштинге агып чыдар. Чаа-Хөл суурну чаа черже кожурген соонда суг айтырыы чидиглениp келген. Эң ылаңгыя мал-маганга бээринге, огород суггарарынга суг чедишпестээн.

Чаа-Хөл суурнуң амгы турар чери шагда тараа шөлү турган чер. Ынаар бугаларны, арыктарны чон казып үндүрүп, сугну аксып, тарааны тарып чораан. Ол бугаларның, арыктарның ора-сомазы-даа артып калган. Мээң бодум хуумда чаңгыс чер чурттугларымга ындыг дилег кыйгырыым бар. Суурувустуң баарында эрги буга бар-дыр. Демивисти кадып, ону аштап-арыглап, септеп, сугдап бадырып ап көрээлинер. Ынчан суг айтырыы бистиң суурувуска бичии чавырлыр боор. Ол ажылды организастаарынга тус черниң удуртукчулары, чурттакчы чон боду база идепкейлиг киржир боор деп бодаар-дыр мен.

Кызыл-оол ЧОНДАН.

Улуг-Хем район.

САРЛЫККА ТААРЫМЧАЛЫГ

Хову-Аксының чоок-кавызы сарлыкты азырап өстүреринге таарымчалыг чер. Чайын безин сериин оран болгай. Сарлыкты кыжын, чазын, күзүн Чаңга дагларынга одарладып, чайын чоогунда тайгаларже кедегеледи үндүрүп болур. Баян-Тала, Үнгеш хемни өрүледир чайлагладыр болза ажырбас. Аңаа кайы-даа совхозтуң малы келбес чер.

Сарлык фермазын Элегес хемниң кыдыында суглуг сериин черге тургузуп болур. Азыраар малды өг-бүлелерге арендага берип кагза чогуур. Сарлыкка немелде чем херек болза, сиген кезип ап болур черлер Хову-Аксының девиескээринде бар.

Сарлыктың эъди, сүдү дээрге чиик өртектиг продукция-дыр. Бо малды азырап болур кижилер Хову-Аксындан база тыптыр бээр деп бодаар мен.

Бо ажылды «Тыва кобальт» комбинады чедиишкинниг боттандырып болур деп санап тур мен. Мээң саналымны комбинаттың удуртукчулары өөренип, ажылчыннар-биле сүмележип көрзе кандыг ирги?!

Доржу ОНДАР.
Комбинаттың бызаанчызы.

ПУНКТУЛАРНЫ ӨСКЭЭР ЧАЙЛАТСА

Амгы үеде бистиң совхозтарывыста хой чуур пунктулар бар. Малды чуп эмнээриниң эң-не идегелдиг аргазы ол. Ынчалза-даа ук пунктуларны тудуп турары, көрүп чорууурга, дыка-ла таарымча чок. Бойдус камгалалын шуут барымдаалавайн боорлур. Чижек кылдыр Сүт-Хөл районда Карл Маркс аттыг совхозтуң мал чуур ваннзазын көрүп көрээли. Ону чайын аалдар турар Кош-Суг деп черниң бажында аржаан ышкаш арыг, кылаң кара суунуң кыдыында кылып каан. Элезинче сиңген эм Кош-Сугнуң суунга чоорту каттышкаш, аксынче киир агып чыдар, а ону мал-маган ижип турар.

Бистиң тыва улус суг бажы черге мал-маганны безин тургуспас, чүдерей бээр дээр. Ол ышкаш Чөөн-Хемчик районда СЭКП-ниң XXII съездизиниң аттыг совхозтуң Мойналык деп черде хой чуур пунктуну кончуг иштиин шыкта, кара суунуң кыдыында тудуп каан. Ооң чанында өөреникчилерниң бүдүрүлге бригадазының төвү база бар. Ваннадан үнген суг Чадаана хемче кирип турар. Ында балык-байлаң бар, сугну мал-маган, кижилер ижип турар.

Байдал мындыг турда, районнуң санитар-эпидемиология станциязының ажылдакчылары ону чүге эскербейн турарыл? Оон аңгыда мал чуур пунктуларны кана, кандыг янзылыг тудар дугайында чогуур органнарның айтышкын-шиитпири база турар-ла ужурлуг.

Черле мал чуур ванналарны ам ындыг черлерге малга болгаш кижиге хоралыг болгу дег кылдыр тударын шуут хоруур, суг кыдыында пунктуларны өскээр кожурер херек. Бо дугайында Сүт-Хөл биле Чөөн-Хемчик районнарның санэпидстанцияларының ажылдакчылары чүү деп бодап турар ирги?

Алдын-оол ОНДАР,
Ийме суур.

СЭКП обкомунуң пленумунга уткуштур

ӨӨРЕНГЕНИН ПРАКТИКАГА АЖЫГЛААР

Бөдүүн болгаш чартык бөдүүн дүктүг хойлуг ажыл-агыйларының зоотехниктериниң болгаш дүк мagакчыларының семинары Өвүрде «Коммунизмче оруң» совхозтуң баазазынга болуп эрткен. Аңаа 6 районда 60 кижи киришкен.

Республиканың Агроүлетпүркүркомунуң специалистери хой ажылында амгы байдал болгаш сорулгалар, аренда база өг-бүле керээлериниң дугайында, бөдүүн база чартык бөдүүн дүктүг хойну бонитировкалаарының, дүктү класстаарының, уксаажыдылга ажылында сорулгалар, аңаа отчёт-учёт дугайында лекцияларны семинарның киржикчилеринге номчаан. Оон аңгыда Красноярскиниң дүк талазы-биле зона лабораториязының технологу И. Якушев бистиң Тываның Черногорскиде дужаап турары дүгүнүң анализин тодаргай чугаалап, дыңнаткан.

Семинарның киржикчилери Улаатай хойжу бригадазының кошкарлар болгаш төрүүр хой коданнарынга барып, ында мал-маганның байдалы база малчыннарның амыдырал-чуртталгазы-биле таныжыпканнар. Ук бригада болза, малды кодан аайы-биле аңгылаар талазы-биле өскелерге черле үлегерлиг, ынчангаш республика конкурузунга шаңналдыг черни эллээн коллектив. Хойнуң хар-назыны, өңчүзүнү база класс аайы-биле чылдын-на бонитировкалап, аңгылап турарының талазы-биле ында специалистерниң билип ап болуру чүүлдер хөй. Ажылды практика кырында көрүп, билип алыры-биле семинарның киржикчилери совхозтуң 800 тогду хойларын бонитировкалажып дузалашкан.

Үш хонук үргүлчүлээн семинарның киржикчилери көрген, билген чүүлдериниң дугайында түңнеп чугаалашкан.

Өвүрде агроүлетпүр каттыжыышкынының начальниги Шарбый-оол Сарыг-оолович КУУЛАР:

Бистиң районда хой ажылының талазы-биле сөөлгү үеде чамдык эки түңнелдер бар апарган. 1987 чылда 100 хойга оналаштыр 64 хураганны камгалап алган болзувусса, 1988 чылда—72, а бо чылдың дөрт айларында—82 хураганны камгалап алдывыс. Малчыннардан 7 өг-бүле аренда керээзи-биле ажылдап эгелээн.

Ажыл-агыйлар хойну орай оолдадып, багай эвес түңнелдерлиг болуп турар. Чаглап төрүттүнген хураганнар боолбас болур, оът-биле нады неэн сүттелир, оон ыңай хураганнар оътка кире бээр. Хой ажылынга чарыгдал эвээжээр. Хүн дурту узун, чылыг турда хураганнар колдуунда даштыгаа хүнзээр, өкпе-хөрээ аарыыр чоруктар эвээжээр, хураганнар колдуунда нелери-биле кады оъттаар апаар.

Хой ажылынга кол чүүл болза малды улуг кадарчы боду кадарарында, одар-белчиирни шын таарыштырарында. Малчын өг-бүле бүрүзү кыжын 8—10 тонна сигенни, 1 тонна комбикормуну чарыгдап турар.

Зооветеринарлыг, экономиктиг өөредилгени специалистер малчыннарның аалдарынга чедип барып эрттирип турар апарган. Чүге дээрге бригада төвүнге кадарчыларны чыыры берге, бир талазында, чер аразы ырак, ийиде, малчыннар хоюнче далажып, автомагазинче чардыгар болур. Ол ышкаш тус-тус өг-бүле бүрүзүнге барып өөредирге, олар билип алырда эки.

Малчыннарның аразында ам-даа азырадыкчы хөөннүглер бар. Ындыглар-биле боттуг ажылды чорудуп тур бис. Оон аңгыда, чоннуң амыдырал-чуртталгазының айтырынче чогуур кичээнгейни салып, эң ылаңгыя өг-бүле бүрүзү хуузунда малдыг болуру чедип алырынче улуг сагышты салып тур бис.

«Мөген-Бүрен» совхозтуң селекционер-зоотехниги Шойоол Иргитович ДЕЛГЕР-ООЛ:

— Бистиң совхозтуң хойлары хайнактаашкындан продуктулуг шынары кудулаан, ам сөөлгү үеде харын хоювус бөдүүн дүктүг шынары кирип келген. Дүк талазы-биле чер албайн турар бис. Чайгы одарларывыс ажырбас, а кыжын-на бергедей бээр бис.

Совхозтарда зоотехник-селекционерлерни кызырып каапкан, чүгле зоотехник-бригадир кижи бар, ол специалист чүгле нийти ажыл харыылаар боордан башка, уксаажыдылгаже, оон учёт-отчёдунче сагыш салбас боор-дур.

Бистер, бо семинарга келгеш, дыка хөй ажыктыг чүүлдерни билип алдывыс.

«Кызыгаар» совхозтуң кол зоотехниги Даа-Хөө Самданчапович БУДУ:

— Өвүр районнуң хойларын хар-назы, өң-чүзүнү-биле үскени эки-дир. Ону көрүксээн кижи мен. Мында хойну орай оолдадып турарын шын деп деткиир-дир мен. Декабрь, январь айларда төрүттүнген хураганнар апрель-май айларга чедир кажаага турарга чамдык аарыгларга таварыжыр база оларга чылыг кажаалар тударынга артык чарыгдалдар үнер болгай.

Хой ажылының талазы-биле улуг чутаа чорып турар болгай. Мурнуу зонага бөдүүн болгаш чартык бөдүүн дүктүг хойларны өстүрер болза эки деп бодаар мен. А төп зонада чиңге нарын дүктүг красноярск уксааның хойлары бар. Оларның дыка хөйүн ниитизээр, ынчалза-даа ында чамдык кадарчылар 100 хойдан 50—60 хире-ле хураганнар алган боор-дур. Оон бир чылдагааны ол ажыл-агыйларның удуртукчулары болгаш зооветспециалистери хойже чогуур кичээнгей салбайн турарында деп бодаар мен.

«Сүт-Хөл» совхозтуң хойжу бригадазының удуртукчузу Чаш-оол Монгушович НОРБУ:

— Бо районда кошкарларны ажаап азырап, ажыглап турары, бистииңге бодаарга, эки-дир. Ол ышкаш хойну мында чазып оолдадып турары чөп-тур. Чүге дизе чем курлавыры ковчут кызыы-дыр. Мээң сүмем чүл дээрге, Бора-Шай девискээринде хараганнарны, сай-дашты арыглааш, мал чеми тарыыр болза кандыгыл?

Бистиң республикада хойнуң продуктулуг чорууунуң кудулаапы уксаажыдылга ажылын шын эвес чорудуп турарында. Бо семинар коңгүг ажыктыг, солун болду. Ынчангаш көрген, билген чүүлүмнү черинге баргаш, ажыл-төрүмге, малчыннарга чугаалап бээр мен.

«Торгалыг» совхозтуң Чоза бригадазының удуртукчузу Виктор Чаш-оолович САРЫГЛАР:

— Теорияны практика-биле холбаары черле эргежок чүүл-дүр. Бо талазы-биле семинар дыка ажыктыг болду.

Бистиң ам хойну орай оолдадып турарывыстың чылдагааны болза, хураганнар ынчан орай болза-даа оът-сиген четчи бергенде, дораан семирип, улгады бээр. Орай хурагаңнарга өкпе аарыы, карак аарыы турбас.

Бир чүгүла айтырыг болза, хураганнар 2—2,5 хар назылыг турда, эң ылаңгыя дегидели эвээш болгаш баштай төрээн хойларның кыс оолдаарын ынчан эдержилгеге киирзе эки деп сүмелиг мен.

Чурттаар оран-бажың чок болганы-биле зоотехниктерниң ажылдан үнер-кирер чоруу дыка хөй. Ынчангаш бо-же удуртукчулар улуг кичээнгейни салыр болза эки.

«Торгалыг» совхозтуң зоотехник-селекционери Аллай-оол Шаңгыр-оолович КУУЛАР:

— Бистиң ажылывыста шаптыктап турар бир чүүл болза зоотехниктерниң ниити билииниң кошкаа. Кызылда филиалдан практикалап келген дөрткү курсчулар чегенчиг боор-дур. Оон ыңай Агроүлетпүркүркомунуң кадр килдизи чоруткан специалистерни контрольдавас, өскээр чоруй баргылаар. Чаа келген специалистерни дуржулгалыг эштерге быжыглавас-тыр бис. Малды тарып боозадыр техниктер база дүк аңгылакчылары үргүлчү солчур, оозу ковчут багай.

«Бай-Тал» совхозтан дүк аңгылакчызы Чечекмаа Иргитовна АРАПТАН:

— Маңаа чораан, элээн ажыктыг чүүлдерни билип алдым. Ону ажылымга ажыглаар мен. Борта мал ажылының хогжүлдезиниң дугайын база чугаалажып турар-дыр бис. Бистиң совхозта өшкү база бар. Сөөлгү үеде оларның чоогу эвээжеп турар, ол ышкаш бо малдың мөзү-шынары база кудулап тур. Ынчангаш специалистер өлче сагыш салыр боор деп идегеп тур мен.

Семинар, шынап-ла, ажыктыг, солун болган. Киржикчилер аңаа идепкейлиг болдулар, хөй айтырыгларны салгылаан. Эң ылаңгыя аренда керээзиниң талазы-биле специалистерниң, бригадирлерниң айтырыглары хөй болган. Аңаа Агроүлетпүркүркомнуң мал ажылының килдис эргелекчизи Б. Балчыр тодаргай харыыларны берген.

Семинарның киржикчилери «Кызыл тук» совхозта эрткен чылын садып эккелген 300 баш кошкарларны барып көрген. Олар кышты дыка эки эрткен, чүгле чер оъду-биле кыш эрткен. Чартык мунгаш кажаалыг. Бо кошкарларны баштай ук совхозка ажыглаар, оон чоорту көөр деп шиитпирлээн.

Валентина СААЯ.
Агроүлетпүркүркомунуң уксаажыдылга килдизиниң улуг зоотехниги.

ДААРАНЫКЧЫЛАР

ЧУРУКТА: Чадаанада районнуң чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң даараныкчылары.

УЖУРАЖЫЛГА ЭРТКЕН

СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң политиктиг чырыдышкын кабинединге ужуражылга эрткен. Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин эрттиргеш келген дайынчылар-биле партия, совет, комсомол органнарының, күш-ажылчы коллективтер удуртукчуларының аразынга ажык чугаа болган.

СЭКП райкомунуң секретары С. К. Күжүгет ужуражылганы ажыдып тура, Женева дугуржулгазын ёзугаар февраль 15-те афган черден совет дайынчылар шупту Төрээн чуртунче чанып келгенин, оларның эрес-маадырлыг чорууң, кадыг-бергелерге таварышканын, тус черниң чонунуң ынакшылын болгаш хүндүткелин совет дайынчыларның чаалап ап шыдааның чугаалаан.

Бистиң райондан аңаа чээрби дайынчы барып кирипкен. Совет Арминиң хүрээлениинден халашкаш, чеди кижи ортумак, дээди өөредилге черлеринче өөренип кирген, артканнары улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы участоктарында тайбың күш-ажылын эгелээн. Оларга Ак-Довурак автотранспорт бүдүрүлгезинде Борис Демиржаа, Станислав Күжүгет, «Тыва даг-дугу» комбинатта Иван Андреюшин, Владимир Сарыглар, Георгий Никифоров, «Барлык» совхозтуң Хөндөлеңде эмнелге пунктузунда Анатолий Монгуш, № 1 кежүп чоруур механизастаан колоннада Маршан Байрамуков, «Дон-Терезин» совхозта Вячеслав Монгуш, Ак-Довуракта № 3 орук-тудуг эргелелинде Николай Сарыглар, ийиги бөлүктүң инвалиди Өнер-оол Хомушку болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Ужуражылгага он бир дайынчы кээп, афган черге эрттирген дайынчы амыдыралындан сактыышкыннарны, амгы үеде ажыл-ижин болгаш амыдырал-чуртталгазын чугаалап берген. Дайынчыларның чугаазындан чурттаар оран-бажың-биле хандырылга, оларның уруглар яслиге-садикке айтырыының болгаш интернационалчы дайынчыларга көрдүнген чиңгелделерниң чамдызының херек кырында боттанмайн турары илерээн. Райкүүском даргазы С. И. Ильенков дайынчыларга байыр чедирип, чүве чугаалааш, чазактың доктааткаңы чиңгелделерни дайынчыларга көргүзери-биле хемчеглерни дарый алырып аазаан.

ВЛКСМ райкомунуң төлээлери интернационалчы дайынчыларга тураскаал белектерни тыпсып, аныяктар ортузунга интернационалчы, патриотчу кижизидилге ажылдарынга идепкейлиг киржирин олардан дилээн.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

КИЖИГЕ ИДЕГЕЛ

Ажыл-херек ужун оон-биле база катап ужуражы бердим. Сарыгзымаар шырайлыг, оон оожум, бодамчалыг карактары «бо-ла-дыр мен» дээнзиг, кижини чымчаак углап алыр. Чаңгыс чер-чурттуглары «чорааш-на боду ол» диртпен, назыны бежен хар иштинде— Бичемей Болтика ындыг кижи. Малчын-биле ужуражы бээримге-ле, оон кадайы Серживмаа база бо чедип келди. Арын-шырайындан хүлүмзүрүг ыравас ол ийи база эки билир мен.

Хой чылдарда малчыннап, мурнакчы деп ады сураглаан малчыннар-биле чугаалажырга, кижиниң сагыш-сеткилинге безин чиик боор чүве. Чүтле аал-оранынга эвес, а кана-даа ужуражы бергеш, ындыглар-биле чайгаар-ла хөөрежиксей бээр сен.

Бичемей Болтика-биле ужуражып келгеш, 1984 чылдың чалынында «Тоора-Хем» совхозка оон кодан хой хүлээп ап турганын сактып келдим. Ээр-Хаш деп черге чүве. Бир малчынны албан солуур апарган. Совхозтуң ынчаардагы кол зоотехниги Кара-оол Оюн ук коданны хүлээдири-биле Болтиканы кежүрүп эккелген.

— Баглуг хойжуң бо-ла ыйнаан. Таарыжыр-ла кижини тыпканывыс бо. Черле улуг хойжу кылдыр киирер дээш курлап каан киживис ийин— дээш, зоотехник чаа хойжуну эккелгениңге сеткили ханып, оон ак сеткилинге бүзүреп чугаалады.

Аңаа кээргениң мурнунда Болтика түр дузалакчы кадарчы турган. Ам ону улуг кадарчы кылдыр хүлээп ап турарын, аныяк хойжу хөй кодан кылдыр өстүрүп бээринге идегеп турарын кол зоотехник ынчан шын-на сеткил-биле чугаалаан ийик.

Болтика черле оожум, «чораан-на боду ол» болгаш, ынчан чүтле хүлүмзүрээш, ол-бо шимчеңгилеп каан кижи. Ону утпаан мен. Канчаарга-даа ол төрээн совхозунга хөй чылдарда ажылдап келген, кылып, тудупдаа шыдаар. Ынчан кадайын көөрүмге, «харын хөй хүлээп алдывыс, шыдавас эвес бис, таптыг ажылдаар-дыр» дээн ышкаш, арын-шырайында бүзүрел, дорт шиитпир чуруттуна берген ийик.

Малчыннар ам чурттап эгелээр бажыңының иштидаштын шинчилеп көрүп, кажаада ситеннедип каан хойларны, бүгү кодан девискээрин көрүп базып туржуктар. Кыш удур, озы чазын артында-ла бир харлыг аныяк хой хүлээп аптар ындыг кижилер ховар. А Болтика ынчан холунуң ужуун салып берипкен. Бодунуң дуржулгазынга болгаш куржунге ынанганнары ол. Ынчан хүлээп алганы хоюндан олар ам дөрт чыл улаштыр эки көргүзүглерлиг болуп келди. Ажылының кедизин көргенивис бо-дур.

— Бо чылын 100 хойдан 94 хураган алдывыс. А улуг хойнуң камгалалы 98 хуу болду. Билир болгай силер: соок эвес кыш болду, ынчалза-даа ол 94 хураган дээш, черле бүгү хой дээш демисел биске ындыг-ла амыр эвес болду—деп, Болтика чугаалады.

Эрткен чылын совхозка мал чеми эвээш болган, ынчангаш малынга сиген чедишпес деп чүвени олар баш удур-ла билген. Эв-Сүтте оларның боттарының белеткеп алганы сигени харын аргадаан. Бергедеп болур байдалдан хойжунуң ак сеткилдиг ажылы дузалаар дээрзин олар билир. Черле оваарымчалыг хойжулар Болтика биле Серживмаа хой малдың чылыг, эптиг турары, хүн бүрүде өйүнде суггарары дээш сагыш салып, кандыг күштүг үндүрбеджилер дээрил. Малының чанындан ыравааннар. Ынчангаш хой бүрүзүнүң кандызын, аңаа чүү херегин ыяк билирлер. А хой оолдапканда ол бүгү хыналда улам күштелир.

Болар совхозунга ийиги черде болган. Ажылдап, шимчеп-ле турар болза, бир түңнел черле үнер. А Серживмаа уруглары баштап алгаш сакманчылап кыштаан. Болтика оозун «чемпион» кижи диди. Шынап-ла, оон ажылынга эптиин көрген мен. Өл-чаш чүвелерни куспактап алгаш, нелеринге тывыштырып, эмзирип, чемгерип, эмискиктеп, кажаадан үндүр-кийир тудуп чоруп турда көөрге, чаш уруу дээш сагышсыраан не кижи-ле малчып боор. Бо өг-бүле хөй урут-дарыглыг. Ийи кызыы—Урана биле Людмилазын сакманчылазын дээш, чылдын-на боттарынга эккеп алыр. Ам олары аваларындан дудак чок дуржулгалыг сакманчылар апарган. Нелээн каттышкаш, 170 хире хураганнарны өстүргеш, совхозунда тергиин сакманчыларның санында кирген.

Бо өг-бүле 100 хойдан-на 96—98 хураганны, а улуг хойнуң баш санын база 98 хуу камгалап ап турганын билир мен. Ол чүл дээрге, чүнүң-даа мурнунда ниитиниң малы дээш дааңган ажылынга ак сеткилдииниң, бедик харыысалгазының херечизи.

Болар ийи-даа, чылгы-даа кадарып чораан, а хой кезиинде-ле хойга-ла ажылдап келген улус. Ынчангаш Болтикалар районда эң дуржулгалыг малчыннарның санынга кирип болур.

Бо өг-бүле ажылдың кедизин бодап ажылдап чоруур. Чылдың-на малынга сиген кезип белеткеп алыр, өлеккыштаа колдуунда-ла боттары септеп ап чоруур. Ону-мону кылып алыңар аа деп, өске кижилерге албадатпас, боттары-ла чүнү кылырын билир. Бир эвес «Тоора-Хем» совхозтуң малчыннарын чаа арга—аренда керээзинче дирекция, специалистер дүрген шиитпирлептер болза, Бичемей Колович Болтика олче кандыг-даа дадагалзал чокка киргиптер. Аңаа совуургалдыг.

Алексей НУГУУРАК.
Тожу район.

РЕСПУБЛИКА ЧЕМПИОНУ

Тес-Хем районда «Таңды-Сыны» совхозтуң сураглыг сарлыкчызы В. С. Душпун-оол-биле найысылал Кызылдың аалчылар бажыңынга ужуражы бердивис. Хоочун малчын ынчан республика чемпионунуң дипломун холга тудуп, кызыл өңнүг кожааны эгин ажылдыр астыры-биле келгени ол чүве-дир. Сарлыкчының чоруу чогуп, кады келген өөрү чемпион атка төлептиг болганынга байыр чедирип, оон өөрээнинде олурар болду.

Владимир Сыкырарович-биле чугаалажырга, алыс боду хөөрештиг-даа чорду. Өг-бүлезиниң херээжен кижи Өшкү-Саар Музан-биле тус-кайылан амыдыралдың оожуктажын тиккеш-ле, ажыл-хожулун мал-биле холбаштыра берген.

Эгезинде совхозунуң төрүүр хоюн кадаргаш, чаш төл алыры-биле чыл санында эки көргүзүглерлиг болуп келген. Кодан хоюн хүлээткеш, өшкү малды кадарып кирипкенин Владимир Душпун-оол чугаалаар болду:

— Мал бүрүзүнүң азыралы, турумчуп оъттаар черлери аңгы болурун аныяамдан тура билип келдим. Хойга бодаарга өшкү мал даглыгдаштыг черлер тевер. Хаяданче хербектениг үнеринге ааржок ынак, оон чоогунда үнген кыйыс оът, сигенни тыртылап чииринге ковчут туралыг боор чорду — деп ол сактып олурду.

— Ам сарлык коданын малдаан эгелээн ышкажыңар чүл?

— Ийет, ажыл-түле ынчаар аайлашканы ол-дур ийин. Баштайгы удаада бистиң совхозувус 107 баш сарлыкты садып алган. Ол коданы хүлээп алгаш, ам 4 хире чылдың иштинде көре бердим.

— Владимир Сыкырарович 1988 чылдың түңнелдери-биле 100 сарлыкка оналаштыр ынча бызааны онча-менди доруктуруп, өстүргеш, сарлыкчылар аразындан чемпионнаан болгай силер, оон магадылалы канчаар чедип алдыңар?

— Баштайгы удаада, ол 1985 чыл, төлүн бээр 36 сарлыктан 36 бызааны өстүрдүм. Дараазында чылда төрүүр сарлыктардан 38 бызааны коданга немедим. 1987 чылда 38 баш бызаа олчалыг болдум, төлүн бээр сарлыктарым база ынча баш турган. Эрткен чылын 57 сарлыктың баш бүрүзүнден чаш төлдү ап доруктургаш, бир дугаар черже үгеним ол. Күш-деңгели күштүг, шыырак болза-ла чаш төлү боткур, шоваа болур.

— Чылдың үелериниң аайы-биле кадат, хайгааралын канчаар таарыштырып келдиңер?

— Малдың семиртилгези одарындан хамааржыр. Күзүн ховуже аппаар-дыр мен. Улуг-Оорутнуң изиг оъдунга дыка таарыжыр. Чайын чайлаар черим — Кара-Хөл. Изигге арай багай мал. Чайын, күзүн, чазын тайгаже үндүрер хөңнүм, турам чок. Чүге дээрге өөр бөрү, адыг. Мажаалай таварышкаш оларны узуткап болур.

— Чаш төлүн алыры бээр бе?

— Инек малга бодаарга белен боор ийин. Бызаазы белен-селен аарыыр эвес. Чүгле аалга тудуп, кажаалап болбас. Ынчаар болзуңза-ла бызаазын каггаш сарлыың чоруй баар. Нелинге кагдырар болза чаш төл өлүп болур. Бызаалазыр апарганда Кезек-Хавак ховузунга сарлыктарымны бөлүп эккээр мен. Өй-өйлеп сакпара одарладып, ыңай-бээр сүрүглеп каарга эки.

— Одар сүрүп маңнажыры кайы хире?

— Эдержилге соонда буталар аңгылажып чоруп каар. Төрүүр сарлыктар малдан черле чарылбастар. Өөр чоруур. Май, июнь үезинде сарлыктарым оолдап эгелээр. Ынчан хайгааралды улам дыңзыдар апаар. Чериң черинге бызаа төрүттүнзе ыт, кушка-даа таваржып болур.

— Иштик черлерге чайгы үеде тударга сарлык мал аажок баксыраар дээр ол шын бе?

— Ындыг харын. Изигге таарышпас чорду. Ышкам, изиг черге тудар болза аңаа-ла бүдүн турган-ла куртуй бээр хевирлиг, оон ужурун билир эвес, та кандаай боор чүве ийик.

— Тараа хоорзуунга аажок оъттаар дээр, ол дугайын чүү деп бодаар силер?

— Дыңнаан мен. Ынчалзадаа ону мынчага чедир чорум ажыглап көрбедим. Чоокказында тараа шөлү база чок. Келир күзүн тараа хоорзуунга кадарып, ону шенеп көөр бодал бар.

Хову оъдунга база улуг дыка таарышпас. Изиг оъттар ховуда ховартаан болгай. Ынчангаш оон одар-белчиир черин эки билири чүгүла. Оон башка эки семиртип алыры кандыг-даа малга хамаарыштыр харыысалгалыг ажыл.

— Күрүне чагыынга кииринтир сарлыктарны дужаап турар-дыр силер, оон аңгыда кандыг продукцияны ап болуруул?

— Бо чайын 20 хире сарлыкты чаажыктырып ... кеш, саар бис. Саанчылар чурттаар өгнү совхоз бээр болган. Бир холун кедүзүү баглап алгаш саарга сарлык малдың чаажы амыр дег чугаа дыңнаан мен. Ону шенеп көөр бис.

Сарлыкчы Владимир Душпун-оолдуң сеткилин дүвүредип чоруур айтырыглар-ла хөй. Оон кадарып малдаан сарлыы өзүп, көвүдеп 197 баш четкен. Ынчангаш ону ийи аңгы коданга үзүп аңгылаары чүгүла дээрзин малчын планнап турар.

Владимир Сыкырарович-тиң кыштаар чери — Улуг-Оорут. Чаңчыгып өөренген одарындан сарлыктарны хоорууп, өске кыштагже совхозтуң дирекциязы көжүрер деп турарынга сарлыкчы хомудалын илередип турар. Оон оозу чөп болгу дег. Чүге дээрге кандыг-даа мал өөренген чуртум дээр болгай.

Сарлык мал кышкы үеде чымчак харлыг, терең оъттуг одарга ынак. Кадыр-берт хаялардыг черге оъттап хүнзээш, дүнну сирт кырынга эрттиририн сарлыкчы Владимир Сыкырарович пат билип, аңаа чаңчыгып калган.

Чылдың кайы-даа үезинде ол кодан малы-биле тудуш чоруур. Ылаңгыя кыштаа Улуг-Оорутта бичежек бажыңнарны белеткеп алган. Ажыл-түле чымыштыг апаарга, өөнүң ээзи Өшкү-Саар Шалыковна Музан аңаа чурттаары-биле дузалажып чедип келир.

Саагыг хонуктар эртерге Владимир Душпун-оолдуң ажылы улам чымыштыг апаар. Май, июнь айларда оон сарлыктары бызаалаар. Аңаа сарлыкчы шыдаар шаа-биле белеткенип алган.

Миний-оол ОНДАР.

АЖЫЛГА, АМЫДЫРАЛГА-ДАА

Билчей биле Стюра Иргиттер магалыг өг-бүлелиг улус. Ажылга кызымак, а хөй ажы-төлүн эки кижилер кылдыр өөредип, кижизидип чоруурлар. Малга стажы 23 чыл.

Бо өг-бүле ам «Кызыл-Даг» совхозтуң девискээри Бут-Ужу деп черде чазаглап турар. Кодавында 240 хой төрээн, шупту онча. Бо чылын 100 хойдан 85 хураган алыр хүлээлгелиг. Ам ниитизи-биле 90 хуу четкен. Иргиттерге сакманчы Таисья Товмит дузалажып турар.

Билчей Иргит кедээ Советтиң депутады, а өгнүң херээжен ээзи коммунист. Уруглары шупту 7 кижи. Ийи улуг уруу кайызы-даа эртемнергежилдиг. Ак-Довурак биле Кызылда өг-бүлелиг чурттап, ажылдап чоруур. Улуг оглу кедээ ажыл-агыйтехникумунда, ортун оглу шеригде, бир уруу медицина училищезинде, а хеймерлери —оглу, кызы 8, 10 класстарда өөренип турар.

Ажы-төлү база-ла ада-иези ышкаш ажылга кызымак. Школачы уруу, оглу чайын ада-иезы-биле кады тайгаже малдыың үнүптер, малын семиртип алыр.

Бо малчыннарның эки ажылдап, чурттап чоруурунуң бир кол чылдагааны—уругларында, оларның дузазында.

Григорий САРЫГЛАР.
Бай-Тайга район.

БАШТАЙГЫ БАЗЫМНАР

40 чылдарның төнчүзүнде коллективтиг ажыл-агыйже шилчиириниң шимчээшкини Тывага калбарган. Чер-черлерге колхозтар удаа-дараа тургустунуп, тыва араттар суурлуг чуртталгаже шилчип эгелээн. Коллективтиг ажылдап, чурттаарының үлегерин олар Тывага тургустунган баштайгы колхозтарның чижээнден көрген болгаш, ол ажылга ковчут идепкейлиг болганнар.

Өвүр кожууннуң Дус-Даг сумузунуң 20 ажыг өрегелериниң ниити чыглып келгеш, Таарымал деп черге суур тудуп, колхоз организастаарын шиитпирлээннер. Аңаа колхоз дугайында чорупп турган суртаал ажылы ковчут идегиг болган. 1949 чылдың июль 20 хүнүнде колхозту тургузарының дугайында шиитпир хүлээп алдынган. Аңаа тургустунар колхозтуң чижек уставының дугайында чугаалажып көрген. Бир өреге бүрүзү 1 аъттыг, 2 инектиг, 2 бызаалыг, 30 шээр малдыг; ниитизи-биле 35 баш мал-маганныг турар кылдыр дугурушкан. Артыкшылдыг малды колхозтуң херегинге кылдыр киирерин бадылаан бис. Кедээ ажыл-агыйның эт-херекселин: сиген, тараа кезер машиналарны, андазын, илиир, терге, шапак дээш өске-даа чүүлдерни колхозтуң херегинге кылдыр салган турарын база дугурушкан. Бир эвес колхозтан үнер апарза, салган эт-херегзиниң өртээниң 20 хуузун колхозчу боду алыр кылдыр доктааткан. Колхозту «Торгалыг» деп адаан.

Колхозтуң даргазынга Доржукай Доңгак соңгуттурган. А баштайгы кежигүннери Хорагай Монгуш, Думун-оол Доңгак, Төмүр Доңгак, Балыжай Монгуш дээш 20 ажыг кижи болдувус.

Чаа тургустунган колхозтуң ажыл-ижин дүрген шуудадыр дээш кызымак ажылдап кирипкен бис. Чоза хемниң унунга 50 га хире шөлге тараа аймаан тарып өстүрген. Чоза, Арыг-Бажы, Кош-Терек, Турутлар баары, Кужур-Алаагы ынчаар 95 га хире сиген шөлдүг бис. Колхозтуң мал-маганынга бээр сиген-ширбиип аймаан оон кезип ап турдувус. Мал база элээн хөй. Чылгы мал 210, мыйыстыг бода мал 225, шээр мал 750 баш. Эт-херекселге база шору. Чижээлээрге, демир андазын 24, демир илиир 16, аът тергези 4, сиген кезер машина 4 дээш эт-херекселдиң чижээнге аргамчы-багга чедир шупту бирден-бирээ чокка кирип, данзыга алдынган турган.

Чер ажылын сайзыралдып эгелээринге Түлүш Бадв, Чактар-оол Балчый, Шой Шактар-оол, Куулар Саадып дээш өскелер-даа боттарының улуун киириштиргеннер. Оон баштайгы түңнелдерин 1951 чылдың байдалы-биле көрүп көрээлиңер. Ол чылын 10214 килограмм кызыл-тасты, 22730 килограмм арбайны, 7365 килограмм чиңгетарааны тарып өстүргеш, дүжүдүн ажаап алган. Ол үеде картофельди безин тарып өстүрүп эгелээн чүве. 1951 чылда 3168 килограмм картофельди колхозчулар тарып өстүрүп алганнар. Чоза ховузу, Кара-Тей, Алдыы-Тей деп черлерге ниитизи-биле 54470 килограмм тараа аймаан тарып өстүрген. Ол үениң деңнели-биле алырга, черле багай эвес дүжүт-түр. Үстүнде адааным черлерни амгы үеде ажыглавайн турары хомудалчыг-дыр. Ол черлерде бута-даа бар, суг-даа аңаа чеде бээр.

1951 чылга чедир колхозтуң мал-маганының баш саны база элээн көвүдээн. Чылгы малдың баш саны 628 четкен, мыйыстыг бода мал—522, шээр мал 5506 баш четкен. Ниити-биле ийи-ле чыл иштинде колхозтуң малы 6656 баш чедир көвүдээн. Мал ажылын сайзырадырынга колхозтуң баштайгы малчыннары Чаш-оол Монгуш, Саадып Доңгак, Кувискаал Монгуш, Сүрүн-оол Куулар идепкейлиг ажылдааннар.

Чер, мал ажылы-биле чергелештир тудугну база сайзырадып эгелээн. Колхозтуң конторазы, склад, хлеб быжырар чер, улуг аът кажаазы, 5 чурттаар бажыңы дээш баштайгы тудуглар көстүп келген.

Колхозтуң тургустунганының соонда бир чыл болганда, машина-техника аймаа кээп эгелээн. 1950 чылда машина келди. 1952 чылда тракторну берген. Келген техниканы баштайгы чолаачылар, трактористер Монгуш Аржай-оол, Доңгак Кызыл-оол суглаар башкарып, техниканы шиңгээдип ап эгелээн чүве. «Торгалыг» совхоз хөгжүлдезиниң оруунче шак ынчаар кирген.

Колхозтуң баштайгы кежигүннериниң аразындан ам ийи-ле кижи арткан бис. Баштай ону тургузуп эгелээн кижилерниң ат-сывын колхозтуң Хүндүлел дептеринче 1969 чылда киир бижээн чүве. Ол дептерниң ис чок чиде бергени хомудалчыг-дыр. Тус черниң төөгүзүнге хамаарышкан чүүлдерни камнап, кадагалап чорза эки боор.

«Торгалыг» колхоз тургустунгандан бээр бо чылын 40 чыл боор. Ол дээрге дыка хөй кижилерниң ажыл-ишчи амыдыралы-биле холбашкан кескү болуушкун боору чугаажок. Ажыл-ишчи ёзу-биле ону демдеглээр дээш, «Торгалыг» совхозтуң ажылчыннары кызымак ажылдап турар.

Эртине КЕНДЕН.
Күш-ажылдың хоочуну.

АЖЫЛ-АГЫЙЖЫ БОЛУП КӨРЭЭЛИҢЕРЕМ

Бистиң Оттук-Даш сүт-бараан фермазы бо чылдың эгезинде коллективтиг керээ-биле ажылдап кирипкен. Ол черле эки. Улустуң сонуургалы кедерлээр. Коллективте ак сеткилдиг ажылдаан чоруурлар хөй. Оларга кочегар Юрий Маны-Хая, чунар-бажың ажылчыны Т. Маадыт-оол, трактористер Борис Шойнуу, Александр Демир-Хая, инек кадарчызы Даш-оол Болдук болгаш өскелер-даа бар. Бызаа ажаакчылары база эки ажылдап, мактадып турлар.

Оон-биле чергелештир ону-мону кылып алзывысса дээр чүтпестерлиг-ле хөй. Чүл дээрге тракторлар-биле сиген сөөртүрде, оруг хургаар төп каапкан-дыр бис. Хайыраан сиген. Кажааларының иштин дашты көөрге, санитарлыг байдалы багай-дыр. Хамык-ла бокту оваалаңдыр төп алгаш олурар бис. Кажааларның өдээ кылынваан, ону бульдозер-биле үстүрүп казып, аштап алырывысса чүл.

Чамдык улузувус ажылче 11 шакта үнер-дир, ынчап турарга канчап ажыл чогуурул. Кажааларны долгаңдыр өртке удур аңдарып кааны багай, калбак эвес, от ажа халып, улуг айыыл болуп болур. Ам хар эрээн, час келгеш, өртүң айыылдыг ле бо-дур.

Бисти удуртуп башкарып турар зоотехник, ферма эргелекчизи-даа бар-ла чүве-дир. Ажыл-агыйжы болуп көрээлиңерем.

Кара-оол ПАЗЫТЫ.
«Х Улуг хурал» совхоз.

ПЛАНЫН АЖЫРГАН

Чөөн-Хемчикте «Хендергей» совхозтуң хоочун малчыны Оолак Чүлдүмович Монгуш сөөлгү үеде өшкү малдан эгелээн. Оон коданында 255 өшкү бар. Контора ажылдакчылары чоокта чаа оон өшкүлерин кыргааш, 301,1 килограмм дүктү күрүнеге дужааган. Малчын бодунуң хүлээлгезинге бир башка оналаштыр 850 грамм дүктү алырын айыткаш, ону херек кырында 1,1 килограмм чедирген.

Арагачы ДОНГАК.

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден шаңнаары болза:

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Памчал Галина Егоровна — республика эмнелгезиниң санитарказы.

Беш уругларны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Байыр Валентина Хеймер-ооловна — республиканың стоматология поликлиниказының эмчи сестразы.

Еспорова Валентина Анисимовна — ниитиниң чемненилге трезиниң ажылчыны.

Кобылинская Татьяна Борисовна — аъш-чем садының № 10 магазининиң садыгжызы.

Королик Вера Анатольевна — Тываның электри четкилериниң техажылчыны.

Куулар Татьяна Александровна — кооператив училищезиниң склад эргелекчизи.

Лопсан Светлана Москва-ловна — республиканың психиатрия эмнелгезиниң санитарказы.

Хертек Клара Калдаровна — «Тыва тудуг» девискээр каттыжышкынының 48 дугаар тудуг эргелелиниң шеверлекчизи.

Чымба Зоя Хертековна — республиканың уруглар эмнелгезиниң ажылчыны.

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Чеди уругларны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Салчак Сендеп Чанзановна — районнуң Тээлиде харылзаа белдириниң почтачызы.

Хертек Раиса Ивановна — районнуң чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң техажылчыны.

Беш уругларны божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Маадыр Зоя Бичииевна — уруглар садының эргелекчизи, Кызыл-Даг суур.

ӨВҮР РАЙОНДАН

Тос уругларны божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Докмит Мара Дамбаевна — «Торгалыг» совхозтуң ажылчыны.

Чеди уругларны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Дагба Светлана Долаановна — «Кызыл тук» совхозтуң ажылчыны.

Тюлюш Клавдия Тенек-ооловна — «Торгалыг» совхозтуң мал эмчизи.

Алды уругларны божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Монгуш Оюнмаа Мунзуковна — Торгалыг ортумак школазының техажылчыны.

Беш уругларны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Куулар Чечек Чалзыповна — Культура бажыңының директору, Ак-Чыраа суур.

Монгуш Наталья Кужугетовна — «Коммунизмче орук» совхозтуң ажылчыны.

Монгуш Уран Лайлаевна — «Торгалыг» совхозтуң ясли-сад эргелекчизи.

Саая Вера Доржуевна — «Кызыл тук» совхозтуң ажылчыны.

Сат Антонина Тас-ооловна — «Коммунизмче орук» совхозтуң комсомол комитединиң секретары.

Тюлюш Роза Ылым-ооловна — «Торгалыг» совхозтуң ясли-садының ажылчыны.

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

Беш уругларны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Ноннат Зоя Сергеевна — уруглар садының ажылчыны, Сесерлиг суур.

Ховалыг Татьяна Сатовна — Шивилиг сес чыл школазының техажылчыны.

СҮТ-ХӨЛ РАЙОНДАН

Сес уругларны божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Ховалыг Долзат Очур-ооловна — «Алдан-Маадыр» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругларны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Ондар Кимаа Сыгыр-ооловна — «Алдан-Маадыр» совхозтуң ажылчыны.

Сат Ирина Опал-ооловна — ясли-сад ажылчыны, Ийме суур.

Беш уругларны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Биче-оол Урана Эртинеевна — «Сүт-Хөл» совхозтуң уруглар садының музыка башкызы.

Кужугет Анна Кыргысовна — «Сүт-Хөл» совхозтуң уруглар садының кижизидикчизи.

Монгуш Ирина Хоор-ооловна — кедээ библиотеканың библиотекары, Алдан-Маадыр суур.

Монгуш Роза Датчат-ооловна — райпо магазининиң садыгжызы, Ишкин суур.

Ховалыг Людмила Дашыевна — район төп эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Ховалыг Наталья Борамчаевна — «Сүт-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

ТЕС-ХЕМ РАЙОНДАН

Чеди уругларны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Балчый-оол Флюза Максимовна — «О.Шынаа» совхозтуң ажылчыны.

Баян Маасым Хандыжаповна — райпо магазининиң садыгжызы.

Шагаачы Елена Чоодуевна — «Чодураа» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругларны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Куулар Людмила Бии-ооловна — «Кызыгаар» совхозтуң ажылчыны.

Сартыыл Татьяна Кокей-ооловна — Берт-Даг ортумак школазының техажылчыны.

Беш уругларны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Шалык Зоя Натпит-ооловна — «О.Шынаа» совхозтуң ажылчыны.

Шойдак Тамара Белек-ооловна — «Чодураа» совхозтуң ажылчыны.

ЭРЗИН РАЙОНДАН

Сес уругларны божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Дагжы Надежда Идамовна — бажың ээзи, Нарын суур.

Алды уругларны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Буду Балмаа Томуровна — Ленин аттыг совхозтуң ажылчыны.

Дажысан Алефтина Содунамовна — районнуң төп эмнелгезиниң ажылчыны.

Беш уругларны божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Балган Шулуу Лопсановна — «Нарын» совхозтуң ажылчыны.

Соян Светлана Игорьевна — райпо магазининиң садыгжызы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы **Ч.-Д. ОНДАР**.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары **В. КАЖИН-ООЛ**.

Кызыл хоорай.
1989 чылдың апрель 27.

Бистиң депутадывыс

«ДЕҢЗИ КАРААН ЧАЯ БАСПАС»

Кажан чүтаа кижиниң мөзү-бүдүжүнүң, ажыл-ишчи шынарларының болгаш ажы-чаңының дугайында чоруп турда, деңзи караа чая бола бээр үнелел сөстер тургулаар. Ындыг сөстерниң бирээзи — төлептиг деп сөс. Бир эвес үстүнде чугаалааныывыс бот-шынарларга, шак ол үнелел, бүзүрелге төлептиглер кымнарыл дээр болза, бо хүннерде ССРЭ-ниң улус депутадынга депшиттирген эш-өөрлер ол дизе частырыг болбас. Ындыг бүзүрелди чаалап алганнарның бирээзи Өвүрде Саглы ортумак школазының директору коммунист Марый-оол Васильевич Дондуп. Ооң бо хүннерде национал девискээр вайы-биле Өвүрнүң № 652 соңгулда округундан ССРЭ-ниң улус депутаттарынга депшиттиргени таварылга эвес. Чүге дээрге ол бүзүрелди Марый-оол Дондуп ажыл-мергежилинге бердингени-биле, амыдыралга чүткүлдүг болгаш удуртукчу болур бот-шынарлары-биле чедип ап турар.

Келир үеде башкы болур күзел аныяк оол Марый-оолга Туран ортумак школазын доозуп, төрээн чери Ээрбекке ээп кээп, чоокта чаа өөренип турганы школазынга кижизидикчи башкы боол ажылдап эгелээн үезинде-ле тывылган. Ол күзел ону Кызылдың башкы училищезиниң күш-культура салбырынга чедирип келген. Башкы болур узун оруктуң эгези ынчаар салдынган.

Төрээн школазынга, дуржулгалыг башкыларының холунга ажылдап турган, бичии-даа бол амыдыралдың ужу-кыдыын көрүп четтигипкен аныяк кижи студент амыдыралга улуг бергедээшкин чокка чаңчыгып, өөредилгези шуудап, алызындан бот-идепкейлиг болгаш хөй-нитти ажылынга киржип, чаа-ла хөөп кирип орда, шериг албанынче ону кыйгырты берген. Ол чылдар база-ла халас эртпээн. Аныяк оол чүгле күш-дамыр сайзыралы-биле эвес, а политиктиг дадыгылышкын-даа талазы-биле белеткелди болур-чогуур таа-биле алган. Ооң-биле кады шериг албанынга турган үзүктелиишкин ону доора будалдырбаан; комсомолчу оол салган соруун чедип алырынга туруштуг боол, шеригден ээп келген дораан башкы училищезинге өөредилгезин оон ыңай уламчылаан. Каш чыл болганда өөредилгезин чедиишкинниг доосқан башкы удавайн кедээже аъттаныпкан.

Ол-ла чылын Марый-оол Дондуп баштай Өвүр районнуң Чаа-Суур, а ооң соонда амгы ажылдап турары Саглы ортумак школазынга күш-культура болгаш эге шериг белеткелин башкылап эгелээн.

Ол дээрге 1972-1973 өөредилге чылының эгези. Бир эвес, амгы үениң бедиинден көөр болза, школа амыдыралының, чаңгыс хепке куттурган чүве дег, ындыг-ла онаагай, чаа чүвези чок, бүгү-ле чүвени депшитирилгениң чижээ-биле көөрүнүң үези. Ооң-биле кады кол эртемнер база ийиги черге эртемнери деп таптаашкынныг көрүүшкүнүн ужун күш-культура, эге шериг өөредилгези, күш-ажыл кичээлдерин тоомчага шоолуг албайн турган үе. Ынчап кээрге херек билдингир: үстүнде адаттынган эртемнерниң материалдыг баазазы мырыңай пат; эргежок чүгүле дериг-херекселдер кодугс чедишпес.

Аныяк башкы ынчангаш спорт херекселдерин четчелээринден эгелээш, шериг-жидилге хереэн бедик деңнелге кедурер сорулга-биле офицерлер, шериг эштер-биле быжыг харылзааны тудуп эгелээн. Тускай эртемниг башкы ажылының эгезинден-не кичээлдерниң шынарынче, ол ышкаш өөреникчилерниң нитти дадыгыышкынынче кичээнгей салырындан ангыда, школада шериг-патриоттут, а ооң-биле кады интернационалчы кижизидилгени база шиитпирлеп, шеригжиткен оюннарга, АКӨ-нүң бөлгүмнеринге кызыгаарлаарны идепкейлиг киириштирип эгелээн. Мааа шериг албаның интернационалчы коллективке эрттирип, солдат найырал деп чүл дээрзин эки шиңгээдип алганы дыка дузалаан.

Аныяк башкы коллективинге улам чаңчыгып, бодунун, топтуг аажы-чаңныы, ажылгыр бүдүштүг-биле эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап ап эгелээн. Ол ам өг-бүлелиг, ажы-төлдүг-даа апарган. Амыдырал дээш чүткүлдүг, соруккур кижилерге — чедип алган чедиишкин дараазында базымга тепкииш болур.

Аныяк башкы Марый-оол Дондупка база ындыг болган. Ол эртем-билиин ам-даа бедиилер, өөредилгезин уламчылаар деп шиитпирлеп алган. Ынчангаш ол 1976 чылда Красноярскиниң башкы институдунга бот-өөредилге-биле киргеш, ону 1981 чылда доосқаш, дээди башкы билигниң дипломун холга туткан.

Башкы өг-бүлеге ол ийи дакпыр өөрүшкү, чүге дээрге беш уругларның иези Елена Чүлдүмовна Дондуп база тускай эртемниг башкы. Ооң-биле кады ол улус өөредилгезиниң тергиини. Амыдыралга ындыг: өг-бүлениң мергежили бир аай болганда, сонуургалы база чаңгыс, бот-боттарын деткижип билир. Ындыг улус ажылга, амыдыралга улам мергежиир, үениң тевии-биле деңге базар аргалыы хөй янзы болур. Бо дугайты Саглы ортумак школазында коммунистер, ооң эш-өөрү канчаар бодап турарыл дээр болза, Марый-оол Васильевичиге берип турар характеристикадан көөрге-ле билдингир. Мында «коллективге үлегерлиг, өг-бүлезиге төлептиг, башкы ажылынга, шилип алган мергежилинге бердинген, организакчы бот-шынарлыг» деп бижээн.

Ол шынап-ла, ындыг. Марый-оол Дондуп чүгле башкы ажылынга эвес, а удуртукчу болурунга база төлептиг болган. Школаның коллективи ону директор кылдыр депшидип үндүрген. Оон бээр ам беш чыл ажып, алды чыл чедип турар. Амгы үеде, кажан школа бүгү талазы-биле эде-хере тыртыпып, таптаашкынның «дайгаандан» үнүп турар үеде, школа директору болуру белен эвес херек. Ынчалза-даа аныяк директорга чымыштыг ол үе эргилделиг Апрель Пленумунуң соонда эде тургустунуушкунун эге базымнарынга онаашкан, школа амыдыралынга дорт хамаарылгалыг Пленумнуң шиитпирлерин амыдыралга боттандырар үеге таварышкан. А ооң соонда башкыларның Бүгү-эвилел съездизи. Кайызын-даа кандыг дээр боор, бзулут революсчу эргилдениң төөгүлүг болуушкуннарының үелери.

Ынчалза-даа школа, ооң коллективи, удуртулгазы чүгле бо хүннерде «оттуп» келген дээр болза, шынга дүүшпейн баар. Улуг Октябрьның 50 чыл оон таварыштыр школага «Кызыл тугтут Саглы ортумак школазы» деп атты тывысканы таварылга эвес, бодунуң үезинде ол атты школа төлептиг-биле бадыткан-даа турган. Ол үелерде школаларның башкылары мурнакчы дуржулганы шиңгээдип алыры чүткүлдүг куду турган. А кажан беш-алды чылдар бурунгаар чаа директор келген соонда, школаның удуртулгазы, мында методиктиг чөвүлелдер иштинки контрольду боттарының холунга алганнар.

Чаа ажылдап эгелээн, ынчалза-даа эрткен он чылдарның иштинде коллективти кончуг эки билир апарган директор бо ажылды улам сайзырангайжыдып, ол үеде кол негелделерниң бирээзи турган эмин эртир хуу сүрер чорукту чавырылдырып, өөредилгениң бүдүн шынары, кижизидилге ажылының чажыт аргаларын дилеп тып эгелээн. Кол-ла чүве — кады ажылдажылганың педагогиказын шиңгээдип алыры, амыдыралга боттандырары. Ооң схемазында чаа чүве чок-даа ышкаш: мында база-ла школа бодунуң ажыл-чорудулгазында башкы — өөреникчи — ада-ие деп үш күшке даянып. Ынчалза-даа мында чаа чүве өөреникчиге хамаарыштыр көрүүшкүнүн өскерилгени, анаа бүзүрел, ооң-биле кады ажылдажылга. Өөреникчи кижи моон соңгаар чүгле сургаашкынның, хоруушкун кылырының объектизи эвес, а башкы кижиниң дыка хөй чүүлдерин бүзүреп болуру, эш тыртып, кады ажылдаар кижизи болур ужурлуг.

Саглы школазында, ооң чаа директорунда салдынган сорулгаларны чедип алырының аргалары бар. Оларның бирээзи школаның бо хүннеринде кабинет системазынче шилчээзи-биле шилчээни. Өөредилгениң шынары дээш демисежиришкин бүгү аргаларын ол берип турар. Ооң-биле чергелештир класстан дашкаар ажылдарның хевирлери, ылангыя бөлгүмнер, спортчу секциялар, туризм болгаш чурт-шинчилел ажылдары чаа утка-шынарже шилчип, бедик деңнелче кедурлүп үнген. Бо дээрге улуг ажылдың эге чадазы деп чүве билдингир. Ынчалза-даа, мында безин, школа директору Марый-оол Васильевич Дондуптуң киирген үлүү эвээш эвес.

ССРЭ-ниң улус депутаты болу бээр өөс-кежик аңаа таварышкан. Депутаттың чымыштыг, бедик харыысалгалыг хүлээлгезин кайын, канчаар эгелээрин оон айтырган бис.

— Ийет, амгы соңгулдаларның нарыының, ылангыя бистиң № 652 соңгулда округунга хамааржыр турар үш районнардан тос кандидатураларны депшиттирип турганы, байдалдың нарын турганын көргүзүп турар. Ынчалза-даа бир эвес салдынган айтырыгга харыылаар дээр болза, хамыктың мурнунда эде тургустунуушкунуң амгы үе-чадазында тургустунуп турар айтырыглардан эгелээр деп санаар мен. А ол дээрге-ле, бирги ээлчегде, боттут херектер дээрзи билдингир болгай.

Оон ыңай, депутат башкы кижи болганда, чүгле бодунга чоок айтырыгларже чаа баскаш, азы өске Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл районнарже кичээнгей салбайн, бодунуунче «деңзи караан чаяа база бербес бе» деп база айтырган бис. Бистиң ол айтырыывыска башкы ур-даа бодаанмайн: «— Шын, мен башкы кижи болгай мен. Ынчалза-даа чаңгыс ботка хамаарышкан айтырыглар-биле кызыгаарланып каап болбас деп билир мен. Депутат кижи чазак черинде чоннуң төлээзи болганда, ол делгем бодаар ужурлуг. Бир эвес ол чурт-девискээр тыртып ажылдаар болза, ынчан ооң чоннуң төлээзи болганы херээ чок деп санаар мен. Ынчангаш кайы-даа черде соңгукчунуң чагыын күүседири оон депутат хүлээлгези болур ужурлуг. Ооң-биле кады ол соңгукчуларның эрге-ажыы, сонуургалы дээш эң-не сагыш човаачал, ол дээш кала-даа чедир туржуп шыдаар кижи болур деп санаар мен».

Ол шынап-ла чөп. Улус депутаты Марый-оол Васильевич Дондуптуң программазында кол черни кижи, кижи дээш сагыш човаашкын ээлеп турар. Ол — соңгукчуларның бүзүрелинге төлептиг депутат.

Чүлдүм ЧАП.

Бистиң тайылбырывыс

АЖЫЛ СТАЖЫ ҮЗҮЛГЕН БЕ?

Тес-Хем районнуң Шуурмак суурнуң чурттакчызы С. Ондар ындыг айтырыг сонуурган, солуп дамчыштыр харыыны бээрин дилээн:

1986 чылда аварияга таварышкаш, II бөлүктүң инвалиди болдум. Ол чылын күш-ажыл дептеримге «Инвалид болганын барымдаалааш ажылдан хостаан» деп демдеглелди кылган. Нитти ажыл стажы 19 чыл. 1988 чылда ажылдай бердим, ол организациям күш-ажыл дептерин көргеш, ажыл стажы үзүлген дээр-дир. Ол шын бе?

Бир эвес ажылдан инвалид болу бергенинер-биле хостаткан болзуңарза инвалид болуунуң хуусаазы төнген хүнүнден бээр үш ай ашпаанда ажылга кирип алган болзуңарза, ажыл стажыңар үзүктел чок болур. Чижээ, силерге 1988 чылдың сентябрь 1-ге чедир инвалид бөлүүн тургускан дижик. А силер ол-ла чылдың август 20-де эмчиниң күш-ажыл экспертиза комиссиязын эртериңерге инвалид бөлүү чок, кадык апарган деп шиитпир үндүрген-дир. Ажылче катап 1988 чылдың ноябрь 25-те кирип алган болур болзуңарза, стажыңар үзүктел чок болур турган. Чүге дээрге силерге инвалид бөлүүн сентябрь 1-ге чедир тургускан турган. А сентябрь 1-ден ноябрь 25-ке чедир 2 ай 25 хонук эрткенде ажылга кирип алган силер, өскээр чугаалаарга, инвалид бөлүүнүң хуусаазы төнгенден бээр 3 ай ашпаанда ажылдай берген. Бо таварылгада ажыл стажыңга үзүктелиишкин болбас.

А инвалид тургаш ажылдавайн орган үе ажыл стажынга (нитти-даа, үзүктел чок-даа) санаттынмас, а чүгле үзүктел чок стажы үзүктелиишкин болдурбас дээрзин утпазы чогуур.

Мария ДАРЖАП.
Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозунуң ажылдакчызы.

Кижи болгаш хоойлу

ШИИТКЕЛДИ ШЫҢГЫЫРАТСА

Бистиң республиканың девискээринде оорланыр чорук көвүдээнин солун арнындан номчуп, радиодан дыңнап, телевизордан көрүп-даа орар-дыр мен. Оорлар база-ла амгы үениң деңнели-биле «сайзырап» турар. Оларның хөй кезин туттурбас-даа, чиктен мал-маган бажы-биле баар боор-дур.

Амгы үеде чоннуң дузалал ажыл-агыйын улам хөгжүдер дугайында партия, чазак доктаал-шиитпирлерин үндүрүп турары дыка өөрүнчүг. Оорлар күрүнеге болгаш чонга дыка хөй когарал четирип турары кымга-даа билдингир. Олар чаа төрүүкен хойну-даа, инекти-даа алгаш баргаш болур. Ол ышкаш бажыңнарже киргеш, улустуң эт-севин, идик-хевин оорлаар чоруктар база көвүдээн. Оон ыңай карангыда-даа, чырык хүндүс-даа улустуң садып алган арагазын хунаап аппаар-дыр.

Оорлар, үптекчилерниң туттурбазы, тудуп алгаш-даа оларның ол херээн оттурбас чоруктар бар. Ол дээрге хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылының четпезинде. Шак ындыг оорланып, үптекчи херек үүлгеткен кижилерни көөрге, үжен хар четпээн, мооң мурнунда шииттирип чораан келген кижилер болур.

Мал-маганын, эт-севин оорлаткан кижилерге хөй-ниитиниң дузазы шуут чок. Чүгле ооң ээзи истеп-сүрүп турганн, күш четпейн баар таварылгалар дыка хөй. Чамдык кижилер шак ындыг кижилерни билип-даа турза, ону чугаалаарындан коргар, милиция черинге баарга база-ла херекке албас. Оорларны туткаш милиция черинге аккеп бээрге, ол кижини салып чорудуптар таварылгалар бар. Чамдыктарын чиик шиидер. Оон кандыг-даа түңнел үндүрбес боор-дур. Оон чедип келгеш база ол үүлгедиглиг херээн уламчылай бээрлер бар.

Кижи өлүрүп каан кижилерни хөй, хураган оорлаан кижи-биле домей шиидер боор-дур. Чамдык ындыг кижилерниң каас-коя сөстеринге алзып, оларга бүзүреп алгаш, ол кижилерни салып чорудуптар. К. Ондар дээрзи кижи өлүрүп каащ, он чылга шииттирген. Ол-ла херээн үзе баспаанда «хиимяже» үндүрүптерге, аалынга келгеш кадайын өлүрүп кааш база катап он чылга чоруптту. Ол кижини шак ынчаар үндүрбээн болза, ооң кадайы дириг чурттап чораай. Шак ындыг өлүрүкчүлерни чүге чиик шиидип турарыл?

Мунзук ОНДАР.

Чөөн-Хемчик район.

МАЙ 1-НИ ДЕМДЕГЛЭЭН

Бүгү делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының байырлалы — Май 1-ни бөмбүрзектиң күш-ажыл кижилери улуг көдүрлүүшкүн-биле демдеглеп эрттирген.

ХАНОЙ. Вьетнам Демократтыг Республиканың бүгү хоорайларынга болгаш суурларынга Май 1-ни массалыы-биле демдеглеп эрттирген. Чурттуң удуртукчу болгаш башкарыкчы күжү болур ВКП-ның ниитилел амыдыралын чаартырынче угланыышкынның бүрүн деткээнин илереткен сөстерлиг лозуңнарны болгаш транспарантыларны ол хүн чыскаалганнарның колонналарындан хөйү-биле көрүп болур турган.

УЛАН-БАТОР. Май 1-де Улан-Батор хоорайның Төп шөлүнге ажылчы чоннарның чыскаалы болуп эрткен. Партия болгаш чазактың удуртукчулары чыскаалганнарга байыр чедирген. Байырлал хүнүнде массалыг оюннар болгаш концерттер орай кежээге чедир уламчылаан.

МАНАГУА. Никарагуаның он-он муң ажылчы чону Майның байырлалын күш-ажыл-биле демдеглеп эрттирген. Профэвилелдериниң болгаш республиканың национал удуртулгазының кыйгырыы-биле суббота болгаш воскресенье хүннеринде массалыг субботниктер күш-ажылчы коллективтерге болуп эрткен. Ол хүннерде ажылдаан бүдүрүлге коллективтери хүн нормазын 15—20 хуу ажыр күүсеткилээн. Субботниктен киирген акшаны сандинисту революция фондузунче шилчиткен.

ГАВАНА. Сальвадорнуң ажылчы чоннарының национал эвилели Май 1-ниң бүдүүзүнде чурттуң бүгү чонунга кыйгырыгларны тараткан. Тайбыңны камгалаарынче, чурттуң чонунуң экономиктиг байдалын экижидеринче, чуртта тургустунуп келген кризистиг байдалды дүрген шиитпирлээринче профэвилелдери бүгү политиктиг күштерни кыйгырган.

(СЭТА).

Делегей медээлери

АФГАНИСТАН-ДА БАЙДАЛ

КАБУЛ. (СЭТА). Афганистанның чону апрель 27-де Апрель революциязының чылын демдеглеп эрттирип турда чазакка удур туржуп турар бөлүктер Кабулду ракеталар-биле боолаан. Республиканың чепсектиг күштериниң дайынчылары халдакчыларга удур өлүмнүг согугну берген.

Экстремистерниң удуртукчулары Май байырлалының хүннеринде Нангархар мөжүнүң төвү болур Джелалабад хоорайны эжелеп алыр деп сорулганы салган турган. Ынчангаш ол хоорайны дүн-хүн чок аар үгер-боолар болгаш ракеталар-биле боолап турган. Каш удаа шаап халдаашкынны кылган.

СТУДЕНТИЛЕРНИҢ ХӨЛЗЭЭШКИНИ

ПЕКИН. (СЭТА). Апрель айның сөөлгү хүннеринде Пекинниң улуг өөредилге черлериниң студентилери чуртка хөй партиялыг парламентаризмни тургузарын, албан-дужаалдыг кижилерниң хээлилеттинип саттынарынга удур демиселди күштелдирерин, эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазынга шыңгыы контрольду тургузарын негээн лозуңнарны туткулап алгаш, массалыг чыскаалды организастаап. Чыскаалганнар хоорайның улуг кудумчуларын болгаш шөлдерин таваартыр эрткен болгаш чазак черниң бажыңының чанынга доктааган.

Кыдат пайысылалдың корум-чурум камгалаар органнары ниитиниң корум-чурумун тудуп, чыскаалганнарга удур кандыг-даа күштүг ажыглаваан. Кыдаттың чазак студентилерниң негелделерин деткээнин оларга дыңнаткан. Май байырлалының хүннеринде студентилерниң хөлзээшкини оожурган. Чамдык өөредилге черлеринде кичээлдер эгелээн.

ЧИЛИ. Сантьягонуң кыдынынга кижи эргезин камгалаан массалыг митинг болган (чурукта). Фашистиг дарлалга удур ол митингиниң киржикчилери Пиночеттиң дерзии шаажылакчыларын харыысалгага киирерин негээннер. Тайбың чыскаал кылганнарны полиция болгаш карабинерлар тарааштыр сывырып турган, элээн каш кижини базыглаан.

Рейтер — СЭТА-ның фотозу.

ТУРА-СОРУУ АЖЫЛЫНДА

Кара-Хөл бажының кадыр-каскак тайгалары. Ындынче хараарга — акы-дуңма Хакасияның делгемнери, бетинче көөрге — ак-көк Тыва. Шак бо тайгалар сарлык малга өзүлүг таарышкан оран. Кодан-коданнары-биле олар мында өлүп, көвүдеп чоруурлар. Шак ол коданнарның бирээзи «Кара-Хөл» совхозтуң мурнакчы сарлыкчызы Долгар-оол Допчун-оолович Хертектиң кыштаа Кара-Дүш деп черде. Сарлыкчының кыштаг тудкан чери Хакасия биле Тываның девискээрлериниң кызыгаарында.

Ол бодун 10 чыл бурунгаар малчыннаар күзелин илереткеш, совхозтуң бир кодан сарлыын хүлээпип алган. Чылдан чылче ажыл-ижинге дуржулгазы байлакшып, багай эвес түңнелдерге келген. Ооң көргүзүглериниң сан-тургайларын сонуургаар болзувусса мындыг: эрткен 1988 чылда 100 сарлыкка хамаарыштыр 99 бызааны алган. А бо 1989 чылда малчын төрүүр 100 сарлыктан 90 бызааны алыр сорулгалыг.

Кандыг-даа ажыл чымыштыг. Бедик мергежилдиг-даа ажыл-ишчилер бергедээшкиннерге таваржы бээр-ле болгай. Долгар-оол Допчун-ооловичиниң чолдаксымаар, күш-ажылга дадыккан сиреш мага-боду, сериин тайгаларның салгынынга додуккан хүрең арын-шырайының омакчазы ажыл-иштиң «вагынга» ундарал чок чоруур дээрзин сөглеп турар. Дээнган ажылынга бердингени, өскелерге үлегерлиг сарлыкчыны совхозтуң коммунистери СЭКП кежигүнүнүң кандидадынга бо чылын киирип алган. Ол аңаа төлептиг. Долгар-оол Допчун-оолович Кара-Хөл бажының малчыннарында агитатор хүлээлгезин күүседип, политэвилелчиларлгалардан чаа дыңнаан медээлерин, солун-сеткүүлге үнген чүүлдерни таныштырып, тайылбырлап бээр хүлээлгезин ыыг күзе-биле күүседип чоруур. Оон ынай улам тодаргайлаар болзувусса, ооң хүлээнген ажыл-үүлези-ле хөй. Оларның бирээзи дагдыныкчы хүлээлгези болур. Долгар-оол Допчун-ооловичиниң бедик мергежилин үнелеп көргеш, анаа ийи аныяк кадарчыларны быжыглаан. Аныяктар Алексей Хертек, Хүлер Хертек олар дагдыныкчызындан хөйнү өөренип, боттарының мергежилин байлакшыдып чоруурлар. «Хоочун коктут...» дээр-ле болгай.

Бо чылдан эгелеп, мурнакчы сарлыкчы арнда керээзин чарып алгаш, ажылдаарынче эш-өөрүн кыйгырган. СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунуң доктаалын амыдыралга боттандырар дээш кээде ажыл-ишт улам хайныккан болгай. Ылангыя карылгалыг «Кара-Хөл» совхозка аренда керээзин чарып ап ажылдаар болза, оруулганың оруунче киргени ол.

Час. Ыланғыя сарлыкчыларга чымыштыг үе. Чүге дээрге сарлык мал часкаар кыжын төрүп эгелээр. Сарлык — сериин тайгаларның малы. Төрүүр үезинде ону ижык хем дүвүнге эккээр болзувусса, ооң төлүн албас бис. Ону тайгазынга-ла төрүдүп алза, оолдары шыырак, омча-мезди болур. Черле онзагай мал-ла болгай.

Кажан сарлык оолдары шору дорутуп, чай дүжүп кээрге, Долгар-оол Допчун-оолович бодунуң чайлаа Маныгы хемнериниң баштарынга кээр. Чылдың чайлаар чаагай оъттуг Маныгызының делгемнеринге хоочун кадарчы чайны өттүр одар-белчирниң таарын кадарып чайлаар.

«Сарлык малдаан кижи ыяар хөй сагыш салбас, амыр» — деп чамдык кижилерде боданалдар бар. Ол шын эвес. Ажыл ажыл-ла болгай. Сигенни сарлыкка белеткевес-ле харын. А ажаалдазы улуг күштүг кадарчыдан негээр мал. Сарлыктың одар-белчирин безин каш-ла ай болгаш солуур болгай. Сарлык малды эки күш-деңгелдиг кылдыр азыраарында кол чүүл одар-белчирлерин шын ажыглап билири. Чамдык шүшпең кадарчылар кандыг-даа малдың одарын чөптүг ажыглап билбес, кадарган черинге-ле ооң оъдун таарты оъткарып дүүрээр болгай. Азыраан, карактаан малын одарладып чоруур, Кара-Хөл бажы тайгаларда Долгар-оол Допчун-ооловичиниң бодунуң холдары-биле тудуп каан казанактары хөй. Ол безин «Кара-Хөл» совхозтуң мурнакчы сарлыкчызының ажыл-ишчи чоруун сөглеп турар. Тайга-таскыл сиртин теп, ниитиниң малын өстүрүп чоруур кижиниң тура-соруу ажыл-ижинде ынчаар дазылдаанган.

Сайлыкмаа КОМБУ.
Бай-Тал суур.

Акы-дуңма республикада

ЭСТРАДА ТАНЦЫЗЫНЫҢ КӨРҮЛДЕЗИ

МОЛДАВ ССР. Эстрада танцызының хоглуг көргүзүү—бирги Бүгү-эвилел фестивалы Молдав ССР-ниң найысылалы Кишинев хоорайга ажыттынган. Аңаа чоннуң сөлун танцыларын, кайгамчык тааланчыг ырларын күүсеткен.

ЧУРУКТА: жюри даргазы ССРЭ-ниң улустуң артизи Махмуд Эсамбаевке хлеб-дусту тутсуп турары.

С. ВОРОШИЛИН фотозу. (СЭТА).

МААДЫРНЫҢ ТӨРЭЭН ЧЕРИНДЕ

Совет Эвилелиниң Маадыры Хомушку Намгаевич Чүргүй-оолдуң төрээн сууру Хөндөлеңде сес чыл школазында маадырның адын эдилээн музей өрээлин ажыткан. Хоочун башкы В. А. Бинова кызыл эштерниң ажылын башкарып турар. Чаңгыс чер чурттуунуң дугайында янзы-бүрү хөй материалдарны чыгган. Стендини яяныг, чараш кылдыр дерип кылган.

Хөндөлең суурнуң бодунуң төөгүзүн, чоннуң ажыл амыдыралын көргүскен чуруктарлыг альбомнар база бар. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Тывага хамаарышкан чүүлдер хөй. Бо өрээлде эң эки ажылдыг, чурум-сагылгалыг отряд өөренип турар. Музейниң дериирин уламчылавышаан. Танкының македин, ачазы Намгайның өөнүң македин база кылыр.

Суурнуң ус-шевер кижилери музейлер чагыглапарны алгаш, ажылдап киирипкеннер. Персоналдыг пенсионер, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, маадырның кады өнчап өскен эжи Ш. К. Очур база бо ажылга дузалап турар.

Багыт-оол БАЙКАРА.
Барыын-Хемчик район.

Идеология фронтузунуң дайынчызы

АЛДАН АРТТЫ АЖЫП ТУРА...

Делгер Байыр-оолович Салчакты тес-хемчилер чурттал-газының алдан артын ашкан, көрбээн чүвези чок дагдынчыызы дижир. Ол дээрге хөлүн эртгир хөөретпээн, бажын ажыр мактавайн, хат-салгаан ваайы-биле хадып, эстеп келбээн эштер-дир. Делгер Салчак чуртталгазында шыңап-ла хейну көрген, оон хейну билгеп, хейну өөренген. Чурттал гага ынак кижи кажан-даа аңаа удур каккан шуурганга белен сиилгитпес, алдыртпас.

Делгер Байыр-оолович Салчак Тывага улуг революция чаа-ла тиилээн, ынчалза-даа оон шуурганы чуртта ам-даа хадывышаан турар үеде, 1929 чылдың апрель 14-те Бай-Тайганың Мешкен-Хөлге Байыр-оол Салчактың өг-бүлезинге төрүттүнген. Өг-бүлеге Делгерниң соонда ийи оол база төрүттүнген: Кресс Байыр-оолович Салчак — педагогика эртемнериниң кандидады. Күдер Салчак — номадылыг Хову-Аксында хоочун ажылчын болуп, бо хүннерде ажылдап чоруурлар.

Бичии Делгер чуртталгага өөрүшкү-биле кады качыгдал, муңгарал кады чоруур деп чүвени ынчап кайып эскерер. Ол чүгле алды харлыг турда, авыралдыг авазы аараш, хенертен мөчээн. Ава өлүр—будун өскүс. «Өскүзүнден өлбес» — дижир. Бичии Делгер өалдар кезип, човаланның оруун көрүп өзүп келген. Чону—чоорган, хейү—хейлер. Даай-авазы Кара-Хурт Сундуй үш чаш өскүстү холга алган. Авазының орнунга ава болуп, оларны эктинден элетпейн, хырнындан аштатпайн өстүрүп каан. Ол бо хүннерде Кызыл хоорайда чурттап орар, чеден алды харлыг, пенсионер.

Делгер Байыр-оолович чажындан-на тура-соруу быжыг, туткан холу дыңзыг кижи болуп дадыккан. Ол Кызылдың № 2 школазының 9 клазын 1946 чылда чедиишкинниг дооскан турда аңаа эге класстар башкылаар чөпшээрелди берген, Тес-Хемниң Ак-Эрик школазынга башкылаары-биле аъткарган. Успа хөлче уладп кирген узун Тестиң кежиин органи, анык эр ханы бодаан: «Башкы ажылын үр эрги мен бе?!» Чонунга бараан боору—чолдуң экизи. Шыдажыр, шырбаар апаар.

Шыңап-ла, харысалгалыг ниче баштайгы базым берге болган. Дуржулга чок, теория-биле хандыр чепсегленмээн аныяк кижиге ол чөп. Ынчалза-даа башкылар Биче-оол Дупшун, Шулуу-Маадыр Чооду олар аңаа дузалашкан. Чурттал гага кадыр турутлар-даа, хайым хемпердаа таваржыр деп чүвени ол ынчап эскерген. Адак дээрде өөреникчилериниң безин важы-чаңы, алыс характери аңгы-аңгы болгулаарын ол утаап билген. Ынчангаш ол Кызылдың башкы училищезинче өөренип кирген, ону 1958 чылда доозуп алган. Башкылап келген чылдарында ол дыка хөй кижини эртем-билигге өөреткен; эки мөзү-будушке кижизиткен. Чеже кижи сеткилинде «четтирдим» деп чоруур чүве. Тес-Хемде ажылдап, чурттап чоруур өөреникчилериниң чартык-чамдыын безин адаарга мындыг: Лаңчы Кулан — мал эмчизи. Буду Соян — зоотехник, Чечекмаа Догаачы — башкы. Клара Чиммит — районнуң курархив эргелекчизи. Анай-оол Алдын-Херел—районда спорт чөвүлелиниң даргазы. Розалия Демчик — кижи эмчизи дээш оон-даа хөй.

1961 чылга чедир башкылаан соонда Делгер Байыр-оолович Салчакты партия ажылынче шилчиткен. Тодаргайлаарга, «Кызыгаар» совхозтуң парткомунуң секретарынга ону соңгаан. Хоочунуң амыдыралында бир онзагай уттундурбас болуушкун — ону 1957 чылда партия кежигүнүнге хүлээп алганы. Кежигүнге кириришиң мурнунда ол база-ла ханы боданып, бодун шүгдүнген: «Коммунист деп хүндүлүг атты эдилеп шыдаар мен бе, эртем-билиим, эчис сорулгам кандыгыл?».

1967 чылда ол Иркутск хоорайда партияның дээди школазынче бот-өөредилге-биле өөренип кирген, ону 1975 чылда чедиишкинниг дооскан. Практика болгаш теория-биле чепсегленген кижиге амыдыралга мооңдактар туруп кээр чүве болза, ону ажып эртерниң аргаларын диле тып, ону ынап-ла ажып эртерин сорулга кылдыр салып чораан. Дагдыныышкын ажылының ажыын көрүп чораан кижи ам бодунуң ээлчээнде база дагдыныкчы апарган. Партияның дээди школазын дооскан соонда ол «О. Шынаа» совхозка, Шуурмакка партком секретары болуп ажылдаан болгаш Арыг-Бажы, Кызыл-Чыраа кедээ Советтер куусекомнарының даргазынга ажылдап чораан. Сөөлгү чылдарда Тес-Хемниң ДОСААФ райкомунуң даргазынга ол 1982 чылдан эгелеп ажылдап кирген, бо хүннерге чедир шериг баар аныктар ортузунга шериг-патриотчу кижизидилге ажылын удуртуп турар.

Оон ыңгыда ол хоочун пропагандист. Партияның хүн бүрүде чорудуп турар ажылын, айтышкынын, сорулгазын чон ортузунга пропагандалап, коммунистиң бедик адын хүндүлеллиг-биле сагып, эдилеп чоруур. Делгер Байыр-оолович Салчак кедээ болгаш район Советиниң депутадынга каш удаа соңгудуп чораан. Ол дээрге чонунуң аңаа улуг идегели болгаш бүзүрели болур. Идеология фронтузунуң дайынчызы, күш-ажылдың хоочуну коммунистиң шаңнал-макталы арбын.

Өлет ЧИНМИТ.
Тес-Хем район.

Дугуржуп, сүмелешсе

Өвүр районнуң кино четкизиниң коллективи он ийиги беш чылдың үшкү чылында чонга кино көргүзер талазы-биле планныг даалгаларын 112,8 хуута күүсеткен. Эрткен ажыл-агый чылының эки түңнелдеринге хей-аъттыг кирген коллектив бо чылдың бирги кварталында айдан айже эки көргүзүглерин чедип ап келген. Районнуң кино четкизиниң коллективи бо чылдың бирги кварталында чонга кино көргүзер талазы-биле ачы-дуза чедирериниң планныг даалгаларын 121,8 хуута күүсеткен. Онаашкан ажылынга ээ-харысалгалыг, ак сеткилдиг, кызымак ажылдакчылар бисте бар. Оларга Солчур, Саглы, Ак-Чыраа суурларының киномеханиктери Демир-оол Хомушку, Демир Доңгак, Александр Дамдын болгаш өскелер-даа хамааржыр. Коллектив кежигүннери планныг даалгаларын күүселдир дээш чамдык депшилгелиг аргаметодтарны ажылынга боттандырып турар. Ол дээрге шериг-патриоттуг темага киноларны Кызылдың кинопрокат черинден дорт чагыдып ап, баш бурунгаар репертуарлыг чарлалды азып, ол киноларга лекторийлерни кылып, кино билеттерин организацияларга садарын практикалап келген.

Ындыг-даа болза кылып турар ажылдар эде тургустуушкунуң негелделеринге четпес болуп турар. Бистиң районнуң кино четкизи Чадаананың кинопрокадындан эрги киноларны ап турар. Кызылга үнген чаа кинолар бистиң районга 7—8 айлар соннап келир. Чижээлээрге, «Дорогая Елена Сергеевна» деп кинону бистиң районда бо хүннерде чаа көрүп турар. «Кинг-Конг», «Меня зовут Арлекино» деп киноларның бисте сураа безин дыңналбас. Ол киноларның кажан келирин билбес бис. Чоп ынап-ла турар.

Ап турар киноларывыстың шынары багай, лентазы үзүк-чазык, үн оруктары үрелик болганындан кинонуң үнү багай дыңналыр таварылгалар бар. Бо-ла бүгү четпестер дээш бистиң ажылдакчыларывыс көрүкчүлерниң талазындан чөптүг шүгүмчүлелдерге таваржып турар. Районда кино көргүзериниң хүннерин доктаадып тургускан. Ол чүл дээрге неделяның среда, суббота хүннеринден өске хүннерде чонга кино көргүзер ужурлуг дээш ол. Ындыг чурум турбуже, ону болганчок-ла хажыдар таварылгалар бар. Чамдык үстүкү органнар кино ажылдакчылары-биле дугуржулга чокка кино көргүзер шактарда хуралдарны Культура бажыңнарынга эрттирип турар. Ол дээш бистиң организация ол хүннерде орулга киирип албайн баар. Чоокта чаа Хандагайты суурда организацияларның аразында уран чүүл концерттериниң көрүлдези дөрт хүн дургузунда кежээки шактарда болуп келди. Ол үениң иштинде ооңа-чаадарда чаңгыс кежээ кино көргүзер аргавыс чок болган. Бот-акшаланыышкын болгаш бот-орулга-чарылгаже кирип турар үеде, ону өөренип көөрү үстүкү органнардан кончуг хамааржыр деп бодаар мен. Концерт болгаш өске-даа культура-массалыг ажылдар чорударда дугуржулганы баш удур чорудуп, планны деңге тургузуп, бадыладып алганы дээре эвес-не. Бо талазы-биле район күүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи С. Х. Адыгжы чүнү бодап турар эргиг?

Бистиң ажылывыска үстүнде кирген чижектер ышкаш доорзындан шаптыктаар чылдагааннар шуут чок турган болза, көргүзүг оон-даа эки турар ийик.

Сөөлгү үеде Өвүр районнуң девискээринде үнүп турар кинолар кижизидилге ажылынга улуг салдарны чедирип турар дээр болза чөрле ажырбас. Чоң кино дээш негелдези үргүлчү тургузуп келген. Оларның негелдезин хандырар дээш үстүкү черлерге айтырыгларны тургузуп келген бис. Республика төвүнден ырак районнарның бирээзи болганда тургустунган айтырыгларны эчизинге чедирер дээш доктаамал контрольдан салбайн турган бис. Ооң түңнелинде бистиң районнуң кино четкизи Кызылдан киноларны бирги ээлчегде алыр чөпшээрелди чоокта чаа алган. Ол дээрге бисти аажок улуг ээ-харысалгалыг, эки шынарлыг ажылдарывысты негеп турар.

Анатолий ТОРЛУК.
Өвүр районнуң кино четкизиниң директору.

КАИ экраны

АЙЫЫЛЫ УЛУГ

Республика девискээринге апрельдиң ийиги он хонуунда 20 озал-ондак болган. Түңнелинде ийи кижи амыдыралындан чарылган, он кижи кемдээн. Эзирик чораан чолаачыларның уржуу-биле дөрт озал-ондак болган. Олла үениң дургузунда Кызылга орук шимчээшкининиң дүрүмүн хажыткан 805 янзы-бүрү таварылганы КАИ ажылдакчылары илереткен. Он хонукта 16 мотоциклди оорлаан.

Каа-Хемде «Бурунгаар» совхозтуң чылгычызы О. А. Монгуш, «Ленобдугуг» тресттиң дашчызы Н. В. Соловьёв, ыяш белеткээр комбинаттың машинизи Ю. В. Вилутов, «Эрбек» совхозтуң ажылчыны В. В. Лушков, Тыва геология экспедициязының ажылчыны П. С. Сергеев олар мотоциклди эзирик башкарып чораш туттурганнар.

Кызылдың Калинин кудумчузунга апрель 15-те 14 шак 30 минутада «Восход 3М» 32—20 ТВЛ дугаарлыг мотоциклдиң башкарыкчызы В. М. Доржу эзирик чораан хамаатгы К. К-Д. Монгушту тавартан. А 18-тиң хүнүнде Фрунзе кудумчузунга Чурттал га коммунал ажыл-агый министерствозунуң ажылчыны С. А. Соколов «ИЗ-50» маркалыг спортчу мотоциклди башкарып чалааш, дашче хоне тудупкан. Түңнелинде ол кемдээн.

Телевидение

МАЙ 4
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Мультфильм. 9.05 «Гардемариннер, бурунгаар!». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 10.15 Медээлер. 10.25 «Сут чугаа». Уран-чечен фильм. 11.50 «Уругаар шагы». 12.50 «Уежиниң портреди». 13.35 — 14.00 М. Равель. Концерт. 15.30 Медээлер. 15.45 Мультфильм. 16.55 Мультфильмнер. 17.15 «Чалыы назын танцылап, ырлап тур». 17.30 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.15 «ТелеЭКО». Журнал. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Националдар аразында харылзаа: төөгүлүг дуржулга болгаш нарын айтырыглар. Национал культураның чугула айтырыглары. 19.45 Шулук чогаалының минуталары. 19.50 «Гардемариннер, бурунгаар!». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Уе». 21.35 «Операга ынактарга». Телеклуб. 22.45 Чугула объектив. «Ынак херээжен портреди». Телефильм. 23.25—00.15 Бөгүн делегейде.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Нити биология. 10 класс. Чаа үнүштерни канчап үндүрүп алыры. 9.05 Испан дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35; 11.35 И. В. Гете. «Фауст». 9 класс. 11.05 Испан дыл. 12.05 «Соңгу чукте район». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 12.55 Медээлер. 13.05 «Соңгу чукте район». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 14.05—14.25 Барымдаалыг фильм. 17.05 Медээлер. 17.15 «Соңгу чукте район». Уран-чечен фильм. 3—4 сериялары.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Даарта — Парлалга хүнү». «Хоойлу болгаш хүлээлге». «Күрүнеге удур кем-херек үүлгедиишкиннери дээш кеземче харысалгазы». 19.30 Медээлер. 19.40 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

19.50 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.05 Латвия ССР-ниң Күртелерадиозу. «Чугаа». Националдар аразында хамаарылга дугайында. 21.00 «Уе». 21.35 «Соңгу чукте район». Уран-чечен фильм. 3—4 сериялары. 23.25—23.55 «Барымдаалыг фильм». «Бажын сүнезини».

агаар

Республиканың чамдык черлеринге хар холумактыг чаъс-таар. Мурнуу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 7—12 метр. Дүне 5—12, чамдык черлерге 7—12 градус соок, хүнүс 12—17 чамдык черлерге 3—8 градус чылыыр. Кызылга чагбас. Дүне 2—4 градус соок, хүнүс 15—17 градус чылыыр.

«Шекпээр» совхозтуң дирекциязы, парткому, кедээ Совет күүскому болгаш профэвилел комитеди СЭКП кежигүнү, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну

Монгуш Биче-оолович
ДУЮНГАРНЫҢ

мөчээнин дыңнатпышаан, оон төреллеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

ЧАРАШ ДЕВИГ ЧҮГЕ ЧОГУЛ?

Бо чылдың январь 19-та үнген № 9 «Тываның аныяктары» солунда хоочун мөгелерниң бирээзи Чадамба Ооржактың «Сөөккурлерниң хүрежи» база бо чылдың февраль 8-те үнген № 33 «Шын» солунда Василий Үзектиң «Уттундурган чаңчылдар» деп чүүлдерин номчааш тыва хүреш дугайында чугаага кирижип, бодумнуң бодалдарымны илередикседим.

Тыва хүреш дугайында мооң мурнунда чылдарда мөгелер-даа, көрүкчүлер-даа солуннарга хөй удаа бижип келгенин билир мен. Оларның хөй кезин-ле тыва хүрешти шаг-төөгүден бээр эрттирип турган чаңчылдарын сагып, ону улам сайзырадырының аргаларын сүмелеп, тыва хүрешке маргылдаалар эрттирип турда эскерткен хажыдыышкыннарны болгаш четпестерни эдип алыр талазы-биле санал-оналын киирип келген.

Ынчалза-даа улустуң ол санал-оналын херекке албайн баар, четпестерни эдип алыр талазы-биле Тываның хүреш федерациязының болгаш республиканың Күрспорт комитединиң чогум туружу билдинмейн келген.

Дөрт сонуургалдыг албан черлериниң удуртукчулары масса чоннуң санал-онал, сагыш-бодалынче кичээнгей салып, оларны үнелеп көрбейн «боттарывыс бажывыс-биле ажылдаар бис» дээрге канчап тааржыр боор. Чүгле ындыг хөөннериниң уржуу-биле солуннар арнынга четпестерни илередип бижээн бижикчилер мынчага дээр чогумчалыг харыыны солун арнын дамчыштыр албааны хомуданчыг. Чүге дээрге бижикчи кижиниң солунга чагаа бижип турарының кол сорулгазы — экиниң экизи деп деткиир, четпестерни эдип, чедир кылып алырынга бодунуң улуг-хуузун киирип турары болур. Ынчангаш хамаарышкан удуртукчулар чоннуң ындыг чагаа, медегелиниче кичээнгейни салыры албан деп бодаар мен.

Тыва хүрештиң чаа дүрүмүн чогаадып турар дээрзин Чадамба Ооржактың бижээниниден билдим. Бир эвес ындыг дүрүмнү чогаадып турар чүве болза ону үстүкү черлерге бадыладырының мурнунда тыва дылда үнүп турар солуннарга парлап, хөй-ниитиниң санал-оналын дыңнаары күзенчиг. Чадамба Ооржактың бижээнинде тыва хүрешти депээ барымдаалап, балл санап чорудар деп дүрүм телевилелинде кирген дээн-дир. Бир эвес ындаар дүрүмчүдер чүве болза, ол тыва хүреш эвес, ол дүрүмнү чогааткан бөлүктүң хүрежи болур ужурлуг чүве-дир. Тыва хүрешти хостуг хүреш-биле, азы өске национал улустарның хүрежин оттүндүр ындаар дөмейлештирген херээ чүү боор! Тыва хүреш төөгүзүнден бээр бо хүннерге чедир депээ барымдаалавайн сайзырап келгени-биле өске хүрештерден онзаланып, ылгалып турар чүвези ол. Тыва хүреш тыва хевээр артар ужурлуг. Бо талазы-биле Ч. Ооржактың тыва хүрешти депээ барымдаалавайн эрттирер дээнин бүрүнү-биле деткидим. Балл санаар дээр болза, ону деткивес-ле кижи-дир мен. Василий Үзек болза, «мөге кижи бодунга таарышкан содак, шуудак, ындыктиг болуру албан дээни чөп. Чүге дээрге, ындыг таарышкан хеви чокта ук хүреш тыва хүреш болбас. Тыва хүрешке киржип турар мөгелерниң ындыг хептиг болуру дээргеле, тыва хүрештиң кол негелдези болгай, хеви четче эвес кижини тыва хүрешке киириштирип болбас. Спорттуң кандыг-даа хевиринге тускай четче хептиг болуру—спортчу кижиниң бедик культуразы деп билир мен.

Оон аңгыда «тыва мөгелер моол мөгелерге кажан-даа күш четпейн келген»—деп түңнел үндүрген Ч. Ооржак ооң чылдагаанын «Моолдуң мөгелери хөй» деп тайылбырлаарын оралдашканынга каттышпас мен. Хамык ужур мөгелер санында эвес, ооң кол чылдагааны чүдел дээрге, бистиң тыва хүрешке киржип, өзүп орар аныяктарывыс-даа, улуг мөгелерг-даа тыва хүрешке хүрежиириниң хөй таалалыг аргазын эки шиңгээдип албаанында. Мөгелерниң хөй кезии эгин содаандан туттунчуп алгаш, кара күжүн төндүр туттчуп кээр, ындыг хүрешти көрүп олурарга кижиниң сонуургалы өжүп каар боор чүве.

Тыва хүрештиң бир негелдези дүрген болгаш чараш хүрежири болур. Маңаа хамаарыштыр каш чылдар мурнунда үре-түңнелдиг хүрежип чораан Улуг-Хемниң Хайыраканга чурттуг В. Базыр-Тараның (ол ам бистиң аравыста чок) хүрежин кончуг сонуургаар чордум. Ооң хүрежири кончуг дүрген болгаш чараш. Девиир ёзулалды эрттиргеш, удурланыкчызы-биле хол туттчуп мендилешкеш, үр тудушпайн-даа олура душкеш, удурланыкчызының буттарын чыыра туткаш, көдүрүп аппарып салыптар. Ындыг дүрген болгаш аваангыыр хүрешкен мөгени көөрге дыка чараш.

Моол хүреш биле тыва хүрештиң арга талазы-биле ылгалы чок деп бодаар мен. Ынчангаш каш чылдар бурунгаар моолдуң «Залуучуудын үнэн» тывалаарга («Аныяктарның шыны») солунга моол мөгелериниң 24 аргазын тайылбырлап бижээн турган. Ол үеде хүреш эрттирериниң удуртуп, баштап турган даргаларга «мону очулдуруп көрээлиңерем» дээримге херекке-даа албас болганнар. Мөге кижи хүрежип турары удурланыкчы мөгезиниң аргазын билири чугула болгу дег. Ону билбезинден бистиң мөгелеривис моолдарга октадып туруп бээрниң бир чылдагааны база ында деп бодаар мен.

Тыва хүрешке хүрежип чоруур мөгелер бети дээрге-ле үш, дөрт аргалыг болуп, кайы-бирээзин ажыглаарга сорулга чедип алдынмаан болза, өске бир арганы кончуг дүрген херегле́эр боор дээрзин хүрежип чораан улуг кижилерден бичиимде-ле дыңнаан мен.

Мөгелерниң девииниң талазы-биле каш сөс. Бистиң чамдык мөгелерниң девип үнүп турарын көөрге, хөй кезиниң утка-шынары, чараш хевири билдинмес. харын-даа чамдык мөгелер девип үнүптерге, көрүкчүлер чир-шоң каттыржы бээрлер, ол—шоодуг. Шаандакы улуг улустардан «мөге болуру девижинден» деп чугааны база дыңнаан мен. Чеден чылдарда Кызылга улуг байырлалдар хүрежинге кожавыс Моолдуң Убса-Нур аймаанын начыны Цэрэндорж кээп киржип турду. Ооң девип үнери дыка аяныг, чараш-даа, хүндүткелдиг-даа. «Ынчаар девип үнүп турарыңар-да ужур бар боор, аа?» — деп айтырарымга, «мээң девип үнүп турарымда мөге кижиниң бодунга ажыктыг болгаш көрүкчүлерге хүндүткелдиг утка бар»—деп, ол боданмайн-даа чугаалааш, ооң чогум ужуруп меңээ тайылбырлап бергенин сонуургаан ийик мен.

Мөге Ч. Ооржак моол өңнүктерниң мөге кижи удурланыкчызын амалап алгаш хүрештирер дүрүмүнде ужур бар дээн. Бистиң чамдык мөгелеривистиң бодап турары дег, шырак мөге шыырактан шилип алыр эвес, а шала кошкактап, амалап алыр ужурлуг дээнин деткиир мен. Шаанда тыва хүрешке ынчаар хүрежип турган чүве дээр чорду. Ооң ынай «судьялар дээрге, недеп төрээн ийи алышкы, адазы биле оглу-даа таваржы берзе, туттур-ла деп албадап туруп бээрлер»—деп бижээн бодалын бодап көөрүмге шын эвес. Чүге дээрге, оларны судьялар «ол оон-биле хүрешпес» дивээн, жеребьёвка тыртып экиэрге, ынчаар таваржы бээрин кым канчаар боор. Спорт дээрге спорт-ла болгай. Ынчалза-даа, судьяларның талазындан чамдык мөгелерни ынап-ла тиилелге чедип алырынче кызыдар, азы чаңгыс чер чурттуг улус хоржок дээш, мөгелерни солуштурар дээр хөөннер барын чажырганш чоор боор.

1988 чылда МАР-ның найысылалы Улан-Батор хоорайга Моолдуң национал революциязының улуг байырлалының хүннеринде болган мөгелер хүрежин сонуургап көрдүвүс. Дархан аварга (тулган күчүтен) мөгелер аныяк мөгелерни амалап хүрежип турдулар. Сөөлзүредир тулган күчүтен мөгелер арткан мөгелерни амалап алдылар. Тулган күчүтен мөге Дамдинге (62 харлыг кижи болду) амалаар, амалаваска-даа ооң оглу улсын начын (күрүне начыны) Баяраа таваржы берген. «Адашкылар таваржы берди» дээн чугаа-даа дыңналбаан. Дархан аварга Дамдин оглу-биле кезек хүрежип чоруй, дүжүп бергенин улуг-даа, биче-даа көрүкчүлер «ол ындыг болур ужурлуг, Баяраа-даа чаан болду»—дижип болган.

Адактың соонда бижиксеп турар чүвем болза тыва мөгелерниң хууда культуразының дугайында тренерлериниң талазындан улуг ажылды чорудары негеттинип турар деп бодаар мен. Бир эвес хүрежип турар мөге кижиниң хууда культуразы бедик болур болза, ол бодунга таарышкан хептиг-даа, тыва хүреш үезинде бүгү чаңчылдарны долузу-биле көрүштүг кылдыр күүседип-даа шыдаар. Ындыг мөгелерлиг тыва хүреш көрүкчүлерге солун-даа, чоң мөгелеринге чоргаарланыр болгай.

Григорий САНЧАА.
Кызыл хоорайның чурттакчызы.

СПОРТ

ЧЕТПЕСТЕР ДУГАЙЫНДА ЧУГАА

Самагалдай суурга «Трудовые резервы» спорт чөвүлелиниң конференциязы болуп эрткен. Хуралга районнуң школаларында кыш-культура болгаш спорт ажылының дугайында информацияны инспектор О. К. Сарыглар кылган.

Организастыг айтырыгларны чугаалапкаш, 11 кижи составтыг районнуң чаа «Трудовые резервы» спорт чөвүлелин бадылаан. Ооң даргазынга улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Ш-К. С. Кочегалы соңгаан.

Конференцияга санал берген кижилер районнуң школаларында кыш-культура болгаш спорт ажылында четпестерниң барын шүгүмчүлээн. Эң ылангыя кыш-культура башкылаашкыны школаларда куду деңнелде, спорт херекселдери чедишпес, ооң уламындан өөреникчилериниң спортка массалыг киржири багай. Чамдык школалар спорт херекселдериниң чедишпезинден район масштабтыг маргылдааларга доктаамал киришпейн турар.

Бар четпестерни чайладыр талазы-биле конференцияга тускай план-хемчеглерни хүлээп алган.

Даш-оол ТАНОВ.
Тес-Хем район.

КИНО

МАЙ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кипосборник» 10.00, «Тот, кого ждет успех» 11.20, 13.30, «Трагедия в стиле рок» 15.40, 19.00 шактарда.

Видеозал: «Игла» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Весёлое волшебство» 9.30, «Соната для рыжей девчонки» 11.00, 12.40, Киноклуб «Сказка» (школа № 5) 14.30, «Легенда о Нарайяме» 16.10, 19.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Утреннее шоссе» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Приключения бельчонка Мики» 10.00, «Работа над ошибками» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Дикое сердце» 18.00, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Отцы» 15.00, 17.40 шактарда.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100
Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары
◆ Редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары— 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93;
◆ партийжи амыдырал килдизи— 3-36-42; 3-36-25; ◆ совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-96; 3-41-23; ◆ үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
◆ агропромышленнг килдизи — 3-41-16; ◆ пропаганда килдизи — 3-34-57; ◆ культура килдизи — 3-39-15; ◆ информация килдизи — 3-37-41; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ бухгалтерия — 3-43-41; ◆ очулга килдизи — 3-34-93; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун нелбейи барганда — 2-32-75
Чылда 300 катап үнер. Неделяда 2 хуу арынга аныяк. Тиражы 25400 экз.
Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.
Чагыг № 275. ТС—00125

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 5 пятница
№ 106 (14006)
1925 чылдан үндезилеттинген.
Өртээ 3 кап.

БӨГҮН—ПАРЛАЛГА ХҮНҮ

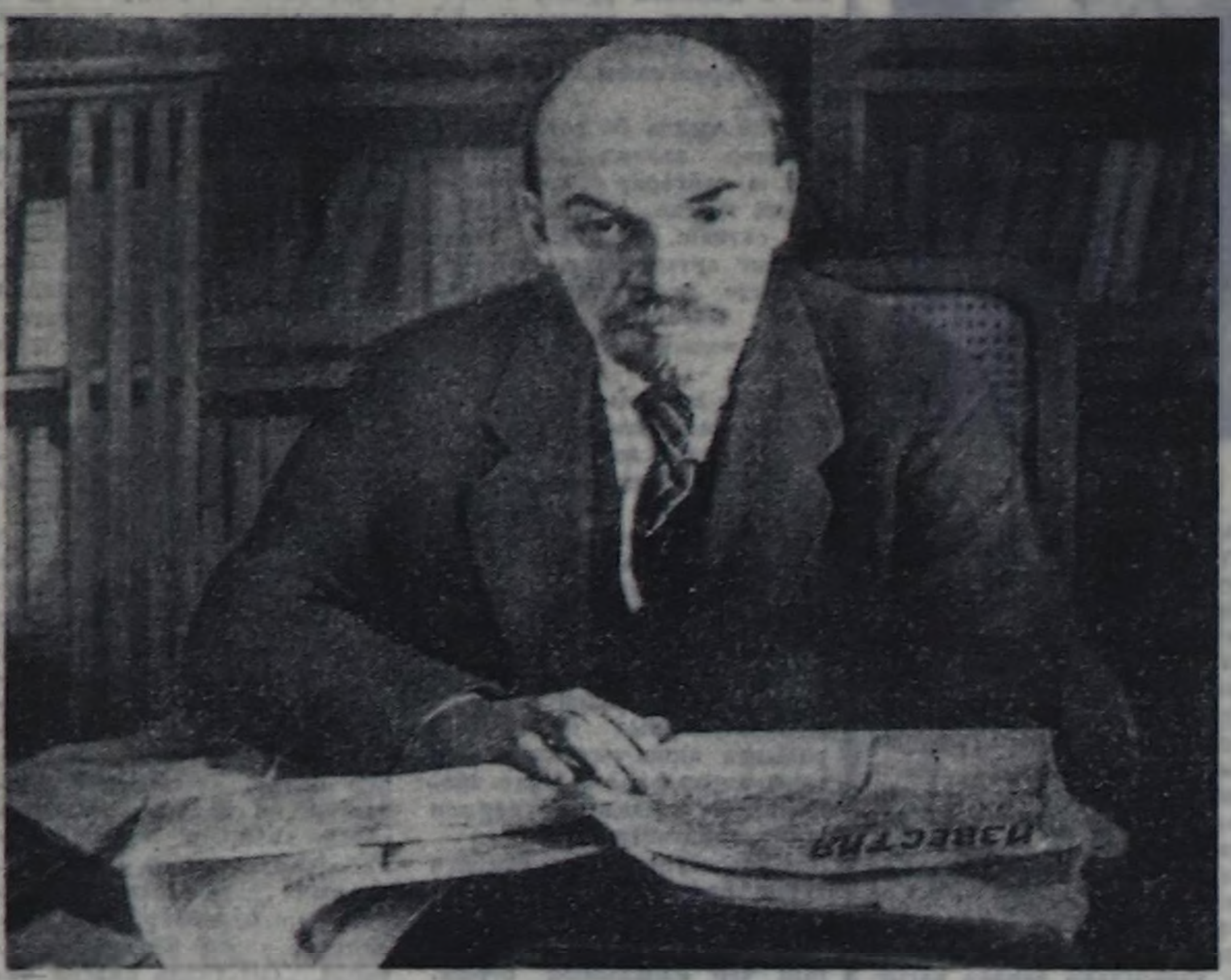

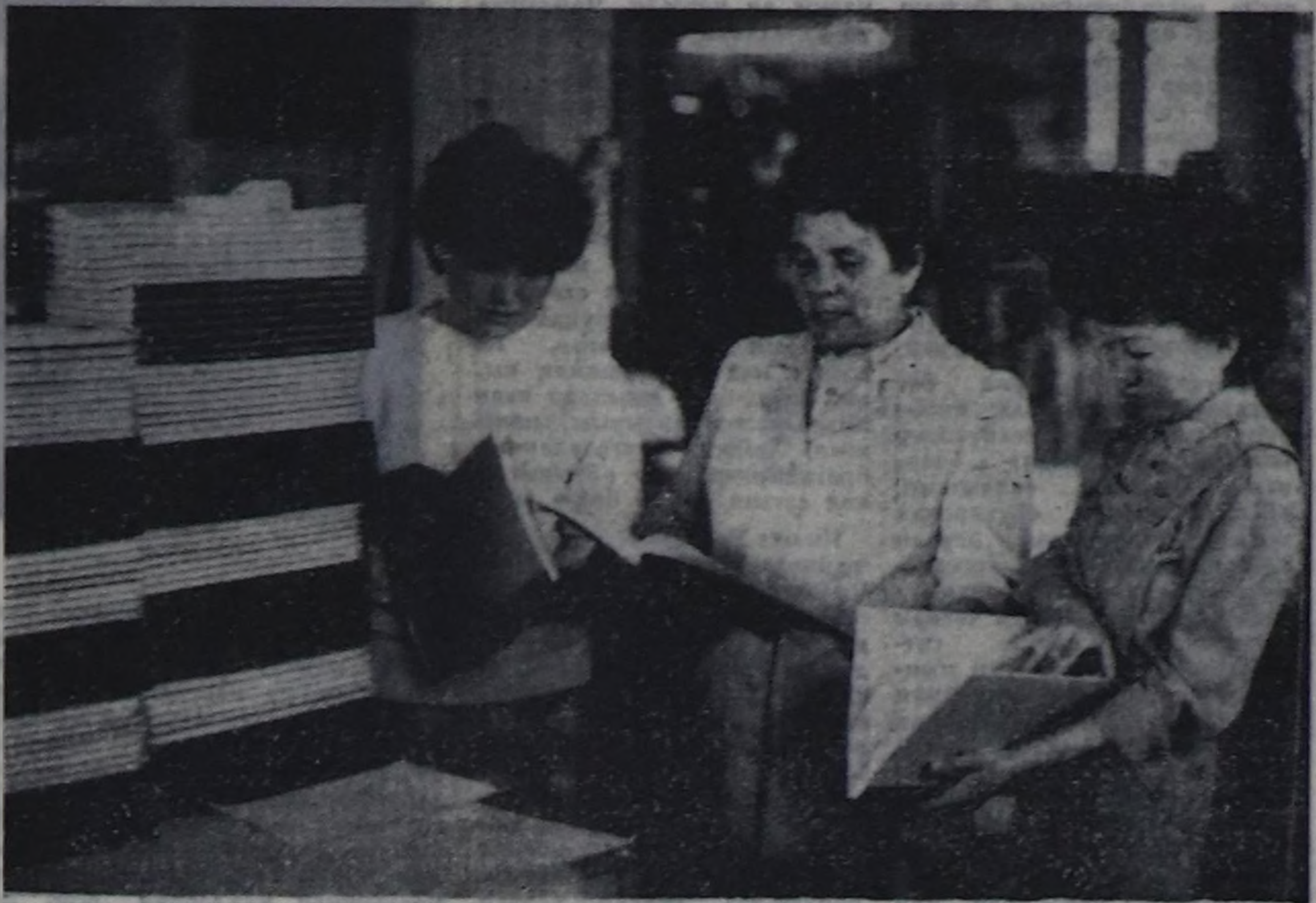

ЧУРУКТАРДА: Кызылда республика типографиязында дептерлээр цехтиң начальниги, аныяктарның дагдыныкчызы Валентина Ивановна Попова дептерлекчилер-биле. Ол бүдүрүлгеде бо цех чарышка бирги черде болуп, планныг даалгаларын ажыр күүседип турар.

Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыгда үнүп турар «Улуг-Хем» солуннуң типографиязының ажылдакчылары Парлалга хүнүн бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажылы-биле уткааннар. Наталья Санаар-ооловна Бегзи каш чыл бурунгаар Новосибирск хоорайда полиграфия училищезин дооскаш, ам ында шалыпчы ажылдаарларының одуруунда кирген.

СӨСТҮҢ ДЭЭШТИИ

Чон билген турар кылдыр

Ленинчи «Правда» солуннуң эң баштайгы номериниң үнген хүнү — 1912 чылдың май 5 — бистиң парлалгавыс төөгүзүнде онзагай. Ол Парлалга хүнү — байырлал апарган.

Совет парлалга ниитилелдиң социалистиг чаартылгазының идепкейлиг киржикчизи болуп, демократияны хөгжүдер база ажык-чарлыг чорукту калбартыр дээш принциптиг туржуп турар. Ол чуртта болгаш даштыкыда болуушкуннар дугайында шын медээлерни шалыпкын берип, социалистиг ниитилелдиң сырый каттыжыышкынынга бараан болуп, мурнакчы дуржулганы идепкейлиг пропагандалап келген. Чуртта ажыл-херектерниң байдалын бүгү улустуң контрольдаан турарын боттандырарынга, массаларның политиктиг болгаш нийти культуразын бедидеринге, улустар аразынга бот-боттарын билчир чорукту быжыглаарынга парлалганың идиг берип турары бүгүдеге билдингир.

Бөгүн бис «Шынның» бүгү номчукчуларынга, бижикчилеринге Парлалга хүнү-билеholбаштыр байыр чедирип тур бис. Ооң-биле кады бис олар-биле сүмележилге кылып, чамдык айтырыглар дугайын чугаалакседывыс.

Чугаа—бижип турар чүүлдеривистиң дээштииниң дугайында, чонну хөлзедип турар айтырыгларны солунга чырыткан соонда ол талазы-биле алдынып турар хемчеглер дугайында.

Хөй-ниити бижикчи, номчукчу бүрүзүнүң дыңнаткаты медээ, факт бүрүзү сорулгазынга четкен турар ужурлуг. Солунга үнмээн, ынчалза-даа хемчег алыры-биле чер-черде чогуур органнарже, удуртукчуларже чоруткан чагаа бүрүзүнге харыы келген турар ужурлуг. Партияның негелдези ындыг.

Маңаа ындыг чүүлдү сагындырып каары артык эвес боор. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң «Хамаатыларның саналдарын, билдириишкиннерин болгаш хомудалдарын сайгарып көөрүнүң чурумунуң дугайында» Чарлыын ёзугаар солуннар редакцияларындан чоруткан ындыг бижиктерни (чүүлдерин) дараазында хуусааларда сайгарып көөр: немей хыналда чорутпае ужурлугларын — 15 хонуктан соңгаарлатпас, а өскелерин — ай дургузунда. Бо чүүл солунга парлаттынган материалдарга база хамааржыр. А бир эвес чагаада айыттынган чүүлдерни сайгарып, шиитпирлеп көөрүнге үр үе херек апаар болза, ол дугайын авторга болгаш редакцияга бажы удур дыңнаткан турар.

Бо талазы-биле байдал бисте кандыгыл? Эрткен чылды көрээл. «Шынның» редакциязы парлаттынган болгаш парлаттынмаан 294 шүгүмчүлелдиг чагааны (чүүлдү) чер-черге сайгарып, хемчээн алыры-биле чоруткан. Оларның доңгуп-ле 63 хуузу харыылаттынып келген. А бо чылдың эрткен дөрт айларында ындыг 34 чагааның элээн хөйүнүң салым-хуузу редакцияга ам-даа билдинмейн турар.

Чамдык чижектерни кирээл. Күнгүртүг суурдан Р. Чыпсып, Д. Долчун оларның ында харылзаа салбырының ажылдакчызы Нина Хурлуктуң каржы-хажагай, ажылын орта кылбас, кижилерге тоомча чок чоруунга хомудалын солуннуң корреспондентизи Манай-оол Оюн истеп сайгаргаш, ооң түңнелин бижээн. Фактылар бадыткаттынып турар болган. Бо талазы-биле хемчег алыр болган Кызыл район районнуң харылзаа белдиринден харыы келбестээн. А ол аразында демги чагааның болгаш чүүлдүн «маадыры» бодунуң «шүгүмүн» уламчылавышааның бадыткап турар медээ база дыңналып келген. Ук чагааны бижээннерниң бирээзи пенсионер Допчут Долчун Красноярскиде өөренип турар уруунче акша шилчидер дээрге «өжээн негээн» харылзаачы түлээп албааныңдан ону Кызылга боду келгеш чоруткан. (Мурнунда база ындыг чүүлдер болуп турганын редакцияга келген ук чагаада айыткан турган). Мону чүү деп көөрүл? Кижилерниң негелде-хомудалдарынга кичээнгей чок чорук чамдыктарның «бажын эттендирип» турары ол эвес бе?

Апрель 16-да бир чагаа парлаттынган. «Чыраа-Бажы» совхозта Ыжырак Доңгак — ооң автору. Оон хууда пинектерин өске кижиниң өрезин толээри-биле тудуп алгаш барганындан бээр үш чыл апкан. Ол дугайын солунга мурнунда база бижээн. Ынчаарга бүрү деңнелдиг эрге-хоойлу органнары сайгарып турган. Түңнел чок — хөөкүй хоочун хомудавышаан. Экер-оол Кечил-оолдуң эрткен чылдың май 29-та үнген «Чырык хүнлүг малчын аалга» деп чүүлүнге огулуг харыы амга чедир чок.

Чоннуң билдириишкиннеринге, хомудалдарынга хамаарылга ындыг хевээр турар чүве болза, четпестерни эдерин чедип ап шыдавас бис.

Улуг, үндезин айтырыглар доп-дораан шиитпирлеттинге бербес-ле харын. Улус ону билип турар, ынчалза-даа бар чүүлдер-биле, хандырылгада үзүктелиишкиннер-биле эптежир арга чок. Садыгны, хандырылга адырында, транспортта ажылды четпес органнызаазынга, хоорай-суурларның арыг-шевериниң баксыраазынга, ажыл-агыйжы эвес чоруктар-биле, эрге-хоойлу үрээшкиннери-биле, бойдус камгалалында четпестер-биле шиитпирлиг демисеелдиң чогунга кижилер таарзынмайн турар—ол дугайын партия Төп Комитединиң апрель Пленумунга онзалап айыткан. Ындыг утказыг чагаалар «Шын» солунга база хөй кээп турар, олар-биле черглештир бисте «онзагай» болуп турар мал оорлаар чорук, тыва аныяктарның корум-чурумунуң, оларны ажыл-биле чедир хандырар дугайында, малчыннарның ажылдаар, амыдыраар байдалдарын экижидер дугайында хөй санныг чагаалар, материалдар парлаттынган, чамдыктарын хемчег алыры-биле районнарже чорудуп турар. Ынчалза-жок бо дүүреңниг айтырыглар талазы-биле ындыг-ындыг тодаргай чүүлдү кылыптывыс дээн харыылар келгени ховар. Эң ылапгыя солун арыннарынга үнүп турар мурнакчы дуржулганы кайда, канчаар ажыглай бергенинин дугайында. А чамдык таварылгаларда ол-бо чүүл кылдынган деп харыылар, чымчады чугаалаар болза, «хөөреттине»-даа берген болур азы, дөрт чугаалаарга, мегелээн болгулаар. Ындыг таварылгада чер-черлерден чоннуң үнү, чоптуг үнелели, бижикчилериниң шынныг медээлери херек апаар. Редакция ындыг чагааларны кузелдиг-биле хүлээп алыр.

Шын харын, парлаттынган азы хемчег алыры-биле чоруткан шүгүмчүлелдиг материалдың түңнелдиг, дээштиг болуруң чедип алыр сорулга солуннуң бодунуң, ооң кижилериниң херээ-дир. Бо талазы-биле чамдык чүүлдер кылдынып турар: солун ажылдакчылары ой-ойлеп чагаалар сайгарылгазын кылып, алдынган харыыларны бөлүктеп, кошку кылдыр парлап турарын, чагаага харыы бээр хуусаа дугайында сагындырыг бижиктер чорудуп турарын, «ытчокпайларның» (катап-катап сагындырып турза-даа, харыы бербестерниң) ат-сывын солун арыннарынга адап турар апарганывысты номчукчулар билир. Оон ангыда, харыы бербээн азы «даап» харыылаап таварылгада, ол-ла темага катап материалды бижип турар бис.

Ынчалза-даа бо бүгү ам-даа дээштиг эвес болуп турарын миннир апаар. Оон башка пайысылалывыста хөй-хөй удуртукчулардан эрткен чылын 37 шүгүмчүлелге харыыны чедир апкан. Бай-Тайга, Каа-Хем, Бии-Хем райкүүскомнар. АҮК-тер республика солунунуң дилээнге амгызындан дыңнангыр болган турар ийик. Чижээ, ссолунде адаттынган районда чурттап турар, малчыннап чораан, инвалид хоочун Сонам-Серен Балчыр бажың-балгат талазы-биле бергедеп турарын эрткен чылын база бо чылын марта бижээн, ол чагааны сайгарып көрүп, алдынган хемчеглер дугайын редакцияга дыңнадырын дилээн бижикти редакция баштай Хадын кодээ Совети, ооң соонда райкүүскомче чоруткан. Харыы сураг.

Эде тургустунуушкунуң амгы бо үе-чадазы — ёзулуг, тодаргай ажыл-херектерниң үези. Чер-черлерде чаа чүү кылдынып турарыл, ону кым канчаар кылып турарыл, экини эдерип, мурнакчы дуржулганы ажыглап турган, кым ажылының бүдүрүкчүлүүн дажок бедиткепил, кым ажыл-херекке шаптыктап олурарыл, ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын кым тооп көрбейн турарыл? Бо бүгү ам солуннуң материалдарының кол темалары апарган.

Амгы чаартылгаларга шаптыктап турар эң улуг моондак — ажыл-агыйжы эвес чорук. Ону ажып эртеринге партияга дузалаары дээрге парлалганың тергиин чугула сорулгазы-дыр. Ынчангаш ол маңаа, төпке-даа, республикаларга, облстарга, крайларга-даа, хоорайларга, районнарга-даа ажыл-агыйжы эвес чоруктуң фактыларын сайгарып көөр, алдынган бүгү хемчеглерни чон билген турар кылдыр ажык-чарлыг кылыр ужурлуг. А кол-ла чүве —корум-чурумну быжыглаар херек!» Апрель Пленумунга М. С. Горбачевтуң чугаалаан бо сөстерин маңаа удуртулга болдурар бис.

Часкы хову ажылдарын организастыг чорудар

ЭКИ СУГГАРЫЛГА—ЭЛБЕК ДҮЖҮТ

Эрткен кыш чылыг, чымчак, хар чуга болгаш, час Сут-Хөлге эрте душкен. Частың баштайгы чылыг хүннеринде-ле хар эрээн. Чылыг хүннерниң соон дарый үзүктелиишкини чок хаттыг хүннер улай-улай шуушкап туруңкан. Кандыг оес белуру баш удур билдинмээн. Чазын черле ындыг: хадыыр. Ынчалза-даа бо чазын хепертеп соон, улаа-дараа үргүлчү хадаан, көрзүнүңүк шыгын үндүр шаап эгелээн.

Бо частың онзагай байдалдарынга хамаарыштыр хоочун суггатчы Алдын-оол Кылан-майовичи Кызыл-оолдуң бодалы ындыг:

— Часкы хүн чылды чемгерер. Чалгаарап-ла болбас. Аренда хамаарылгазының байдалдарында ажылдап эгеледивис. Курлавырларны дилеп тывырынга херек кырында тодаргай ажылдаары негеттиннер. СЭКП ТК-ның март Пленумунуң шиитпирлерин амылыралга чүгле ынчаар боттандырар апаар. Совхоз мурнунга алган хүлээлгевис база хоомай эвес. Ынчалза-даа ажылдаа алган орулганы боттарывыс бижып билир болганывыста, төнчү түңнел дээш кызытпас болза черле хоржок.

— Силерге быжыглаап шөлдүң девискээри улуг бе?—деп ылавыладым.

— Элээн каш гектар немешкен ындыг чүве —дээш, бригадир суур үстүү талалында чыткан ажык ховуже хоңу-биле айытпышаан, чугаазы уламчылады —Эрткен чылын бригада керээзи-биле ажылдап турдувус. Бир гектардан 65 центнер медени кезип ажааган бис. Суггарып өстүрүп алган сула, медени совхозтуң ниити техниказы-биле кестирип турган. Ооң түңнелинде үзе сапаашкын үезинде шалың төлевиринге хамаарыштыр чамдык маргылдаалыг айтырыглар кедурлүп үнүп кээп турду. Ам бо хүннерде чүгле биске быжыглаап техниканың атызын кереп, ажылдың ажыктыы, шынарлыы дээш камналгалыг талазынче кичээнгейни салып, суггарылганы чорудуп турар бис. Арендаже киргеш, хамыкты мурнаар сорулганы салбааныбыс шынныг. Чүге дээрге ол күш-ажылды организастарының чаа хевири-дир. Ону шиңгээдип алырынга, санап өөренирнге айлар, чылдар херегледтиннер деп чүве билдингир.

Алдын-оол Кыланмайовичиниң онаашкан үүле-херээнге кызымаан «Алдан-Маадыр» совхозта шуптузу билир. Атсураглыг суггатчы, биче сеткилдиг, бодуун ншчи чонга бараан болуушкунну-биле чаңгыс чер-чурттугларының хүндүткелин чаалап алган.

Ол бо чылын совхозтуң администрациязы-биле аренда керээзин чарган. Ук керээде суггатчыларының эргелерин болгаш хүлээлгелерин ылавылап айыткаш, чарыгдалдарны болгаш орулганы баш удур көрүп, дугуржуп каап.

Аренда коллективи улам быжыглаарынга бригадир бузуреддиг. Кылып турар ажылының төнчү түңнелдеринге ханы сонуургалдыг кижилер чаңгыс бригада кылдыр каттыжкан.

— Ажылдап турар кижи черле харысалгалыг —дээш, аныяк тракторист-теринин бирээзи Александр Моңгуш чугаага киришти —Эрткен чылын элээн шыырап ажылдап, хөй тараа, сигенни ажаап өстүргеш-даа, эвээш төлевир ап, бухгалтерия ажылдакчыларынга кыпты өттүр мегеледип, падын бараан бис. Ам боттарывыс башкарыыр болу бердивис. Чүгле чок дептерни ёзугаар санажыр. Бистерни албадаар, дужаар дээр чүве база чок.

Бригадада 9 суггатчы бар. Оларның ужу —трактористер. Суггатчылар бо чылын 2562 центнер тарымал медени, бир гектар суладан 16,8 центнер дүжүттү ажаап алырын керээде көрген. Ниитизи-биле 46.764 рубльдиң продукцияны бүдүрер. Сиген кезер шөлдү үш катап суггарар. Арендаторлар шөлдү апрель эгезинде Алаш бугазының суу-биле суггарып кирген.

88 гектар шөлде сиген үрезинин чашкан. Өл-сиген сөй даштар-биле кыстырып каапканындан, азот-биле чедир чемгербейн барганындан ол девискээр ам-даа ногаарарбаан. Суггатчылар херек кырында ооң гектар бүрүзүнден 38 центнер тарымал медени өстүрерин планнаан.

Коммунист А. К. Кызыл-оолга удурткан суггатчылар бригадазы хамаарышкан участоктарынга үнүштүң өзүмнерин дең-деңни үнзүн дээш хүн бүрү дуга суггарып, чалдаар черлерни чалдап, дескилеп дооскан. Суггарылга соонда хөй чылдыг сиген-ни чамдык черлерде удур чаштырып турар. Эки суггарылга—элбек дүжүттүң үндезини, магадылалы ол.

Данзы САЛЧАК.
(Бистиң корр.).

ЧАШТЫРЫЛГА ЭГЕЛЭЭН

«Күш-ажылдың хостуу» совхозта Анатолий Натпит-оолдуң удурткан бригада-биле Чодураа салбырда Дарый-оол Седиптиң звенозу тарымал тоорук чаштырылгазын дүүн эгелээн. Бо ажылагый ниитизи-биле 950 гектарга ол культураны сула, чочак-тараа холумактыг кылдыр чажып тарыыр.

Аренда-биле ажылдап турар бо ийи коллектив бедик дүжүттү өстүрери-биле дыка белеткенгеш, ам ажылды шынарлыг кылыр дээш туржуп турар.

Май 10-да тараа культураларын чаштырып эгелээр. Интенсивтиг технологияның негелдези-биле бо хүнге чедир 270 тонна минералдыг чемишчидилгениң тарылга шөлүнге сиңирип, кол кезээн чашкан.

Кодур-оол ОЮН.
Улуг-Хем район.

ДЕПУТАТТАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

Москва хоорайның соңгулда округтарындан болгаш хөй-ниити организацияларындан депуттарган ССРЭ-ниң улус депутаттары-биле ужуражыышкын май 3-те Моссоветтиң күүскомунга боор эрткен. ССРЭ-ниң улус депутаттарының май 25-те ажыттынар бирги съездизинге белеткелге хамаарышкан чамдык айтырыгларны аңаа чугаалашкан.

Ужуражыышкынны СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, секретары, СЭКП Москва хоорkомунуң бирги секретары Л. Н. Зайков ажыткан.

СЭКП ТК-ның Чиигине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев ужуражыышкынга чүве чугаалаан.

Ажыл-херекчи болгаш улуг сонуургалдыг санал-оналдыг солчулгазының үезинде СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының бирги оралакчызы А. И. Лукьянов депутаттарның хөй санныг айтырыгларынга харыылаан.

Ужуражыышкынга эштер В. И. Воротников, Е. К. Лигачев, В. А. Медведев, Н. Н. Слюньков, В. М. Чебриков, А. Н. Яковлев, О. Д. Бакланов киришкен.

(СЭТА).

АНЫЯКТАРНЫ УЖУРАЖЫЫШКЫНЧЕ ЧАЛАП ТУР БИС

Ажылчын кужу негеттинер күш-ажылчы коллективтерниң төлээлекчилери-биле ажылга кирерин күзээн аныяктарның ужуражыышкыны 1989 чылдың май 6-да 15 шакта Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгының танцы залынга болур. Ажылга хүлээп алырының негелделерин тайылбырлаар, консультацияларны болгаш сүмелерни аныяктарга бээр.

Өөренирин күзээн аныяктарга өөредилге черлериниң адрестерин ужуражыышкын үезинде бээр.

СЭКП ОБКОМУНУҢ АНЫЯКТАР ОРТУЗУНГА АЖЫЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯЗЫ.

● ГААГА. Нидерландының премьер-министри Рудольф Любберс медеглел кылгаш, христиан-демократтыг кыйгырыг дээр партиядан болгаш хосталга болгаш демократия дээш улусчу партиядан тургустунган ооң чазаа доогандыр турар хүрээлелди камгалаарының чаа программазының айтырыгларының талазы-биле улуг бергедээшкинге таварышканын дыңнаткан.

Ону барымдаалааш, чазаңтың дүжер деп турарын нидерландыларның хаанынга дыңнадыр деп турарын премьер-министр парламентарийлер мурнунга чүве чугаалап тургаш, дыңнаткан.

● ПАРИЖ. Премьер-министр Мишель Рокар бодунуң чазакка бүзүревес дугайында резолюция кирерин национал хуралда барыын оппозицияның бүгү партия бөлүктери негээн. Бо резолюция болза Европаның экономиктиг ниитилежилгезинге интеграция талазы-биле француз чазакты шүгүмчүлээн документ болур. Резолюцияның авторларының бодалын ёзугаар алырга, интеграция чорудуушкунну Францияга быжыг турушту хаңдырбайн турар.

● ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентизи Джордж Буш хереңгитеннериниң «Америк чөвүлел» деп организациязының кежигүннериниң мурнунга чүве чугаалааш, бодунуң чугаазын Латин Америкада байдалга тураскааткан.

Америк администрациязын баштыңы Төп Америкада байдалга доктаагаш, «күш дээш революцияны экспортедип» турары дээш Никарагуаны буруулаткан. Херек кырында байдалды ап көөрге, Никарагуаның чазаа Төп Америкага байдалды тайбың шиитпирлээр дээш кожазы чурттар-биле кады ажылдажылганы чедип ап турар. АКШ-тың деткип турары контраска удур Никарагуа Республиканың камгалаар аргазын боттандыра-ры-биле кергүзүп турар совет дузаламчыны соксадырын президент негээн. Президенттиң медеглелиң ёзугаар алырга, Сальвадорга болгаш Парагвайга эрткен соңгуулалар «чоптуг өскерилгелерни көргүскен» боор турар.

● ВАРШАВА. Министр, ПУР-тың Министрлер Чөвүлелиниң кежигүнү Юзеф Олексы «Солидарность» деп профэвилелиниң бүгү польша күүсекчи комитединиң даргазы Лех Валенса-биле ужурашкан. Беседаның кол темазы профэвилелдериниң болгаш күрүне органнарының кады ажылдажылгазының дугайы болган. Польшага профэвилелдериниң хөгжүлдезинге кады ажылдажылга айтырыгларынче олар улуг кичээнгейни угландырган.

● АФИНЫ. Никарагуаның президентизи Даниэль Ортега Грецияга аян-чорук доозулган. Чуртка үш хүн шиитпирле аян-чоруунуң үезинде Даниэль Ортега Грецияның президентизи Христос Сарцетакис болгаш премьер-министр Андреас Папандреу-биле ужурашкан. Олар ийи талалыг харылзааларның айтырыгларын чугаалашкан.

● НЬЮ-ЙОРК. Флорида штатта Канаверал мугуддурда космодромдан «Атлантис» деп хөй удаа ажыглаар космос кораблин салып үндүрериниң белеткелин вторникте эгелээн. Ол корабльди май 4-те Москваның-биле 21 шак 48 минута турда салып үндүрер.

«Атлантистиң» салып үндүрери 6 хонук озалдаан. Ук корабльди баштай ужудуп үндүрерге чедир 31 секунда арткан турда, ооң механизминде үреліишкин илерээн.

Корабльге беш астронавтар ужар.

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). ССРЭде кылдынып турар реформаларга дүүшкен болушун чаа салыг хевирин Каттышкан Штаттарның ажыглаары эргежок чугула деп, америк конгресстиң төлээлекчилер палатазының орулгалар болгаш чарыгдалдар талазы-биле комитединиң кежигүнү Д. Пиз «Крисчен сайенс монитор» солунга берген интервьюзунга медеглээн.

«Социалистиг хөй чурттарда үндезин, харын-даа маадагдаанчыг өскерилгелерниң херечизи болуп турар-дыр бис. Ынчалзажок ол чурттар-биле АКШ-тың садыглажылгазы болгаш садыг харылзаалары мурнуку хевээр кошкак болуп артпышаан» деп, Д. Пиз айыткан. ССРЭ-биле садыглажылгага хамаарыштыр ылгай көрүүшкүннерин болгаш кызытаарлаашкыннарны күш чок болдурарының идеязын конгресстиң бөлүк хөй кежигүннери деткип турар деп, ол демдеглээн.

◎ ЛИМА. Интеграцияга болгаш хөгжүлдеге ажы бээр талазы-биле регион организациязы — Амазонка парламентизин тургузар сорулгалыг белетпел чөвүлел хуралы Перунуң найысылалы Лима хоорайга болган. Перунуң парламент кежигүннериниң инициативазы-биле чыылдырган ол чөвүлел хуралга Боливияның, Бразилияның, Венесуэланың, Гайананың, Колумбияның, Перунуң, Суринамның, Эквадорнуң хоойлужудулга органнарының төлээлекчилери киришкен.

(СЭТА, май 3).

Бөгүн — Парлалга хүнү

Александра Таңгытовна Ондар Алдан-Маадыр ортумак школазында эге класстарда башкылап турар. Шилип алган мергежилинге бердингеп, кезээде чаа чүүлдерни дилеп, мурнакчы арга-дуржулганы ажыглап ажылдап чоруур, башкылар коллективинде хүндүлүг кижилерниң бирээзи. Ылаңгыя чаартыкчы башкыларның дуржулгазын чедиишкининиг ажыглап турар.

Чоп ортузунга хөй-ниити ажылдарының эң идепкейлиг киржикчизи, херээженнер чөвүлелиниң даргазы. Александра Таңгытовнаның херээженнер чөвүлелдериниң активчизи кылдыр республикага сагап турар. Ыныңчангаш оон портредин республиканың Мурнакчылар аллеязынга (Гастелло аттыг паркта) эң көскү черде асканы тавырылга эвес.

ЧУРУКТА: Алдан-Маадыр школазының башкызы Александра Ондар.

Кими БУЛУГУННУҢ чураан чуруу.

САННАР, ФАКТЫЛАР

«Правда» солуннуң баштайгы номери үнген хүнден (1912 чылдың апрель 22 (май 5) эгелеп Парлалга хүнүн доктаадып турган. 1922 чылдан ону чыл бүрү демдеглеп турар апарган.

• • •

Күрүнениң парлалга черииниң дугайында баштайгы декрет 1917 чылдың декабрь 29-та үнген.

• • •

Баштайгы чылда-ла 7 муң ном-дептер ниитизи-биле 70 мал кезек тираажтыг парлаттынган. ССРЭ-ге 70 чыл дургузунда 70 млрд. кезек ном-дептер парлаттынып үнген. Ам бисте чылдын-на 2,5 млрд. кезек ном-дептерни ССРЭ-ниң улустарының 165 дылдарында үндүрүп турар.

• • •

Бистиң чурттувуста 1500 ажыг журнал парлаттынып турар. Чуртта 8 муң ажыг солунну хүн бүрү 180 млрд. кезектиг кылдыр парлап турар.

• • •

Бисте ам өг-бүле бүрүзү алды солун, журналды ап турар. Олар ССРЭ-ниң улустарының 55 дылдарында парлаттынып турар.

• • •

Парлалганың кол курлавыры — ажылчы чонунуң чагаалары.

«Правда» солун хүн бүрү 2 муң чагааны ап турар. Аналиттиг чагаалар, санал-оналдарлыг, чурттуң амыдыралында чугула айтырыгларны көдүрүп турар чагаалар ковудаан.

• • •

Финляндияның чурттакчылары боттарын делегейде эң хөй номчуур нацияның бирээзи деп санап турары тавалыга эвес. Статистиканың санаалы-биле алырга, чурттуң чонунуң 90 ажыг хуузу солуннарны 12 чыл улаштыр хүнүң-не номчуур болган. Финн типографияның парлаар машиналары эртениң-не 4-тен 5 миллион кезек чедир аңгы-аңгы солуннарны берип турар. Парлалганың тиражы бүгү чурттакчы чонунуң санынга (чаштарны безин киириштир) дең нешкен.

Финляндияның чонунуң хөй кезии чагыдылганы баш бурунгаар кылып алыр чаңчылдыг.

СҮМЕМ, БОДАЛДАРЫМ

Бистиң республиканың эң кыдыг-кызыгаар булуңнарының бирээзи болур Бай-Тайга районнуң «Кара-Хөл» совхозунда өг-бүлемниң эрес-кежээ херээжен ааш, беш урутларымның эргелиг авазы Чылбак Серенчаповна-биле чедаан үр чылдар дургузунда хойжулап, агаар-бойдустуң таарымча чок байдалдары турза-даа, ниитиниң малын өнча-менди ажаап хайгаараар, продуктулууң көвүдедир талазы-биле бердинген планнарны, социалистиг хүлээлгелерни чылдан чылче күүседип келдивис. Оон-биле кады хууда малывыстың баш саны база өс...

Солунга материал бижип чорбаан-даа бол, Парлалга хүнүн таварыштыр баштайгы чагааны бижип, бодалдарымны илередип көрейн. «Шын» солун — ынак солуну вус. Ооң кээрин четтикпейн манаар, парлаттынып турар чүүлдерин аажок сонуургаар, хөй кадарарда безин хойлап алыр мен. Кызылдан Кара-Хөлге ону самолёт-биле неделяда 6 удаа аккээрге, бригаданың почтачызы Иван Салчак аалга өй-шаанда чедирип кээр.

Сөөлгү чылдарда «Чеди чүзүн малым турда» деп ниитиниң улуг эгениң адаанда үнүп турар чүүлдер солун номчуттунгур, утка-шынары кескузу-биле эндиксен. Мал ажылын эртемге үндезилеп организастаар, чешпилгелиг аргаларны ажыглаар дугайында чаа чүүлдер бола кестип келгилээр. «Чүсчү малчын» клубтуң кежигүннериниң дуржулгазы өскелерге аажок өөредиглиг. «Тиилелге» совхозта Татьяна Бааныңның, «Барлык» совхозта Лапзытчы Содвам биле Эрес-оол Херечтиң болгаш өскелерниң-даа ажылының дугайын улуг сонуургал-биле номчудум. Ажыл телевирин үзеттирбезинге хамаарышкан айтырыгны хойжуларның көдүрүп турары чоптуг.

Оон-биле кады мурнакчыларның чедиишкиннериниң чажыттарын өг-бүле керээзи-биле оруктуг ажылдаарының түңнелдерин, аренда керээзин чамдык черлерде ажыглаан эгелээнин солун арыннарынга хөйү-биле чырыдары күзенчиг. Совхозтарывыстың орулга киирер кол адыры — хөй ажылы. Ыңчангаш сураглыг хойжуларның ажыл-ижинге турескээткен арын-плакаттарны, тускай булуңнарны манап турар бис.

Малды ажаар-тежээр, оларның шын таарыштырар, малдың аарыглары-биле демисежир талазы-биле малчыннарга тускай эртемниг-лерниң сүмелери сөөлгү үеде эвээжээн дизе, частырыг болбас.

Мал толуу чедир албас, ооң баш саны кудулаар, чылдан чылче хоңнуестээн малчыннарның ажылын ханызы-биле анализтээн чүүлдерни база парлап болгу дег. Ортумак көргүзүглер аразында база хөй, чылдагааның тодарадып бижиири чугула деп бодаар мен. Боттарынга сөстен-даа берип болгай.

Чылдың дөрт шаг аайчээнде кожер малчыннар машина-балгат чедер черлерден өскээр барбастаан, аал-өг-бөлерниң оът-ситенниг хонаштары ааззирээн. Оон кол-ла чылдагааны аъттарны, шарыларны чааждыктырып, чүък чүдүрерингэ ажыглавас-тыр. Тергелениш, шанактаныш алган чорууурлар база көзүлбес. Саралыкты, шээр малды саап, сарыжагны, аарыжыны болгаш өске-даа сүттен кылган чемнер белеткээри уттундурун бар чыдар. Бо айтырыгны моон соңгаарда-даа солун арыннарындан дужурбезе.

Аът-чем айтырыын шиитпирлээрниң негелдезинге дүүштүр хуузунда малын өстүрүп, оон алган продукциязының артыкшылын совхозка, белеткел конторазынга, базаарга күрүне өртээ-биле садып турар кижилерниң четкии, мактап, солунга чырыдар болза, оларның хей-аъдын сонуургалы улам бедиир.

Дапзын-оол ХОМУШКУ.
«Кара-Хөл» совхозтуң хойжузу.

ААЛЧЫЛАРЫ ХӨЙ-ЛЕ БОЛЗУН

Ооң ажылдаар үези эртенгиниң 7 шакта эгелээр. Бо айыткан шагындан ол оранчок эрте ажылынга кээп чаңчыга берген. Чүге дээрге ажылчын туружун көрүштүг, бодунуң ажылдаарынга эптиг кылдыр белеткеп алыр дээш ындыг. Бистиң барган хүнүвүсте республиканың болгаш чурттуң ол-бо чүгүндеп келген база ужарып белеткеп турар пассажирлер чүнү мурнай солун, сеткүүлдер садар киоскини ооп эртпезин эскердивис. Киоск эргелекчизи Анастасия Никитична Чернова садып алыкчылар-биле ажылдап турда, саадал чок. Чоннуң хереглээн канцелярия болгаш өске-даа үүрмек бараанарны ап берип, кандыызы таарзырын сүмелеп турар.

Киоскиде канцелярия бараанарындан аңгыда, янзы-бүрү брошюралар, сеткүүлдер болгаш төп солуннар баар такта делгеп салдынган. «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарны дораан алгаш баарын киоск эргелекчизи чугаалады. Төп солуннар база үр чытпас. Чорук чораан пассажирлерге солун, сеткүүлдер садып номчуур мындыг киоскилерни ниитиниң черлеринге тургусканының таарымчалыын садып алыкчылардан дыңнадым. Шынап-ла, пассажирлерни көөрүмге, төп база республика солуннарын болгаш журналдар-даа номчуп орарлар бар. Ол номчукчуларның аразындан ийи кижи-биле беседалажып, «Шын» солунга хамаарыштыр боттарының бодалдарын чугаалаарын диледим. Кызылда Агроүлетпүркомунуң ажылдакчызы Н. О. Шарап бодалын мынчаар илеретти:

— «Шында» парлаттынып турар материалдар мурнуку чылдарга деңнээрге, бир янзы апарган. Ылаңгыя шүгүмчүлелдиг материалдар хөй парлаттынып турары эки. Чүге дээрге ындыг шүгүмчүлелдер хөй янзы адырларда четпестерни чайладырынга дузалаар. Ынчалзажок солунга номчукчуларның айтырыгларынга юристерниң тайылбыр-харыылары үнгүлээр. Чер-черлерде ажыл-агыйларның удуртукчу ажылдакчылары ону сагышка албайн баргылаары харааданчыг. Чижээлээрге, малчыннарны ап көрээли. Чамдыкта үр ажылдаан малчынның стажының төлевирн алдынмайн баргылаар. Чылдың дөрт эргилдезинде кызыг-чай чок хөй кадарар улуска ону сүржүр чай кайда боор. Ажылым аайы-биле малчыннарга чеде бергеш, бо бүгүнү эскерер мен. Чижээлээрге, «Х Улуг хурал» совхозтуң малчыны Б. Б. Сенди-Хуурак стаж төлевирин чыл дургузунда ап чадааның хомудап орар. Бо дээрге малчын кижиниң кызыл кужу-биле ажылдап каап амыдыралчы айтырыы ышкажыл. Хойжу бригадаларның бригадирлери бо айтырыгже кол сагыш салыр болза эки.

Кызыл-Мажалык суурда райпода улуг экономист Н. С. Чалзып:

— «Шын» солунну номчуваc болза, республикада болуушкуннарны кайызын билип алырыл. «Хемчиктиң сылдызы» солундан районда байдалды база кижи билип орар. Ынчангаш солуннуң дузазы улуг деп санаар мен. Мурнуку чылдарда солунга колдуунда ажыл-ииштиң эки талаларын чырыдар турган. Районда-даа, үстүү черлерден-даа удуртукчулар келгеш, чүгле көргүзүглер алгаш чоруптар чүве. Амгы байдал сыр өске. Четпестерни чиге илередир, шүгүмчүлээр апарган. Ажылды ханы анализтеп тургаш, илереткен четпестерниң үезинде эдип алырынга шүгүмчүлел дузалыг деп санаар мен.

Райпо — кол хандырыкга чери. Райпо ажылдакчыларының ажылының дуржулгазын солунга парлап турары эвээш. Ынчангаш бо талазы-биле материалдарны хөйнү парлаарын күзээр мен.

Ийи номчукчунуң солунга хамаарыштыр илереткен бодалдары чөптүг. Оларның бирээзи зоотехник, а өскези бухгалтер мергежилдиг ажылдакчылар-дыр. Солунга парлаттынган өске материалдар-биле чергелештир, олар кылып турар ажылдарынга хамаарышкан чүүлдерни номчуп, боттарының тус-тус күзелдерин илередип турарын үстүнде чугаазындан билдим. Оларның күзелдери ажылывыска немелле үт-шигин бээр, моон соңгааргы ажылывыска дуза болур деп хүлээп көрдүм.

Аэропортта киоск эргелекчизи А. Н. Чернованың ажылынче катап эргип келдивис. Анастасия Никитична эрткен чылын тайбыңның болгаш эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Май 1 болгаш Парлалга хүнү — Май 5-ти эки ажылы-биле уткаан. Ам бо чылгы ындыг байырлалдарга уткуштур база мурнакчы ажылдаап. Бирги кварталдың планын 127,9 хуу күүсеткен. Киоск эргелекчизиниң аалчылары ол-бо чүктеп хөй келир. «Тувинская правда», «Шын», «Молодежь Тувы», «Тываның аныяктары» солуннар эвээш экземпляр келир болгаш, дораан тене бээр. Ынчангаш эргелекчи оларның санын арбын кылдыр бээриниң чагыын киирерин чугаалаар болду. Шынап-ла, ол чөп. Номчукчулар хөй келир болганда, ону харылаар черлер чагыгны четче хандырар болза эки.

Сырыңмаа ЧООДУ.

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайда аэропортта киоск эргелекчизи А. Н. Чернова.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ КОЛЛЕКТИВТЕ

Кандыг-даа кижи «парлаар», «парлакчы», «парлалга» деп сөстерни чугаалапкаш, ында черле чаңгыс кижи эвес, а парлаар хөй дериг-херекселдер бар, ында хөй кижилер ажылдап турар деп дораан-на бодап келир.

Ол, шынап-ла, ындыг. Парлалга черинге амылам-дан тура ажылдап келдим. Ам ол дугайында бодалдарымны бижип көрейн.

1938—1940 чылдарда Таңды кожуунуң Көк-Булуң сумузунга 4 дугаар арбаның даргазынга 5 чыл ажыг ажылдаан мен. А арбаа үүрүнүң даргазынга ажылдап турумда, тыва бижиктиң ужуктерин өөренип, сумуда арбаачыларны өөредилгеже хаара тудар, улуг-биле ортузунга ужук-бижикти кызымак өөредир үе турган чүве болгай.

Амыдырал кижини өөредир, оон бис хөй чүүлдерни көрүп, билип ап, чаа чүүлдерге чаңчыгып турган бис.

Ол чалыы шаамда «солун», «парлалга» деп сөстерниң утказын орта билбес турдум. 1943 чылда типографияга ажылдап киргеш, ам-на чүвениң ужурун тып, кижилерниң мөзү-шынар кижизидилгезинге солуннуң, парлалганың улуг ужур-дузалыын хандыр билип берген мен.

Ынчангы үе-биле деңнээрге, ам бо солун, ном-дептерни парлап турарын көөрге, дыка-ла сайзыраан.

Ынчалза-даа ында кол тускай мергежилдер ам-даа хевээр артпышаан. Ында солуннуң азы ном-дептерниң метранпажы, линотипист, корректура, цинкография ажылдакчылары деп тускай мергежилдер бар.

Солун парлап үндүрери шиң белеткээри-биле домей — коллективтиг чогаадыкчы ажыл. Аңаа парлаар материалдарны корреспондентилер бижип белеткээн соонда, аңаа үнделилеп, оон тускай макеттин чыскаап кылгаш, типографияже чорудар. Оларны үстүнде ол адааның тускай мергежилдерниң кижилери кылыр.

Метранпаж кижи частырыгдыг парлаттынган одуругларны тыпкаш, оларны линотип деп машинага эттирген одуруглар-биле чыскаай салып кылыр. Линотип деп тускай машинага коргулчундан үжүктерни, үжүктерден сөстерни, сөстерден домактарны өрүп үндүрүп турар. А ол сөстерниң болгаш домактарның частырыгларын корректорлар катап-катап номчуп, литажылдакчыларның парлап каан материалдары-биле шүүштүрүп көрүп тургаш, шын кылдыр парладыр болгай.

Ынчангаш солуннуң метранпаж, линотипист, корректорлар, цинкография ажылдакчыларын «Көзүлбес фронтуның ажылдакчылары» деп адаар бис.

Солунга чугула материал — тырттырган чуруктарны (фотографияларны) белеткеп турар цинкография цехинге кире бээрге, ында чурук дүжүрүп парлаар парын аппараттар, тускай херекселдер, химиктиг бүдүмелдерден кылган эмалдыриглер бар. Кылагар саазынга парлап каан фото-чуруктарны ол хуулгаазын цехте цинктиг калбак демирлерже хуулдуруп турар. Оон соонда солун арыннарынга чуруктар кылдыр парлаттынып үнер.

Ыныңчангаш метранпаж, линотипист, цинкограф деп тускай мергежилдиг ажылчыннарның холдарын таварып эрткеш, солуннуң коргулчудан чыскааттынган дөрт (азы оон хөй) арыннарын «Ротация» дээр парлаар тускай машинага бүдүн солун кылдыр парлап үндүрүптер. Ындыг машина бир шакта-ла 25 муң экземпляр (кезек) чедир парлап үндүрер.

Ынчангаш солуннуң оруу узун. Литажылдакчылар, корреспондентилер материалдарны бижип белеткеп каар, оон соонда ук материалдарны үстүнде бижээним тускай мергежилдиң кижилери өрүп, чыскаап, солун кылдыр парлап хуулдурар.

Типография бүдүүнүң чыды безин читпээн солуннар номчукчуларга четкеш, кижилерниң угаан-бодал, сагыжынга чаа-чаа сонуургавчыт, хөй янзы чүүлдерни, медээлерни берип, чедирип, оларның ажыл-херектеринге, амыдырал-чурттаалгазынга дузалыг болуп, байлактыдар.

Амгы үеде Кызылда республика типографиязы — хөй кижи кежигүннүг, интернационалчы коллектив.

Мен 1943 чылдың үш айының чаазында аңаа парлаар цехке өөреникчилеп ажылдап кирип турумда, ол үеде ооң директору Москвадан чалап келген Шахов деп кижи турган. Ооң оралакчызынга Оюн Билчиир-оол ажылдап келген чүве. Шахов бир чыл чартык хире ажылдааш, Москваже чоруй барган, ооң орнунга Билчиир-оол директорлай берген чүве-ле болгай. Типографияга 9 чыл ажылдаан мен.

«Шын» солунга 1954 чылдан эгелеп 1987 чылга чедир ажылдаан мен. Төрээн Тываның парлалга ажыл-херээнге эвээш-биче-даа бол, үлүүм киирип келдим. Эрткен амыдыралчы оруктарымче бергүп хая көргеш, бодамыымга, аас-кежик болгаш өөрүшкү сагыш-сеткилимни чүлеп, хей-аът киирип келир. Ынчан мээн кады ажылдап турган журналист өөрүм Доңгак Беган, Моңгуш Люндуп, Бай-Кара Хөвеңмей, Оюн Сырын-оол болгаш өскелер-даа караактарымга ам-даа көстүп келир. Мырыңай дүүн чаа кады-кожа ажылдап тургандыг-даа хары.

Партийжи сөстү чоңга чедирер дээш эвээш-биче-даа бол, солун ажылынга киржилгемни чорграал-биле эш-өөрүмге болгаш салгакчыларга чугаалаксаам келир.

Ам чүгле ында эвес, а республика типографиязында аныяк салгал өзүп келген. Чижээ, метранпаж Валентина Дударева, линотипист Надежда Быкова — ам олар безин күш-ажылдың хоочуннары, аныяк ажылчыннарның дагдынвыкчылары апаргылаан. Корректорлар Лариса Ховалыг, Юкуул Чалбаа, цинкографистер Роберт Далай, Владимир Голубков оларның аныяк салгалы бооп ажылдап турар.

Журналист кижи бүрүзү демир-ужүүнүң узун оруун чоннуң амыдыралындан шилип ап, чымыштыг ажыл-херектерге толептиг үлүүн киирерин аңаа канчап күзевес боор.

Байырлал-биле, эргим номчукчулар!

Оюн ДАНЧАЙ-ООЛ.
«Шын» солуннуң хоочун ажылдакчызы, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

БИЖИКЧИЗИ МЕН

Тывага үжүк-бижик нептерей, солун, сеткүүлдер парлаттынып эгелээн үе — 30 чылдарның жези. Баштай «Шын» солунну моол дылга парлап турду. Оон эгелээш, бөгүнге чедир ооң доктаамал номчукчузу мен. Улуг назылыг кижилер ооң номчукчулары болурундан аңгыда, доктаамал чагыкчылары болгаш бижикчилери апарганын хүн бүрүнүң үнүп турар солунундан билип турар бис.

Шагаан-Арыгны чаңгыс аал эдаар дугайында санаалдаан чүүлүм «Шынга» 1937 чылда парлаттынган. Ону чогуур албан черлерни өөренип көрүп, чүүлдүгзүнүп деткээн. Саналымны барымдаалааны мээң бижикчи ажылымга деткимчени берген. Оон соонда «Шагаан-Арыг» деп баштайгы шүлүүмнү база бижээн мен. Оон бээр солуннуң арыннарынга дыка хөй ырлар, шүлүктер, чечен чугааларны парладыр аас-кежиктиг болган мен.

Шынап-ла, солун улуг-биле кижилерге амыдыралчы чидиг айтырыгларны шын тургузуп, хүн бүрүнүң болуушкуннарын, чедер-четпестерни илередиринге база ону боолдурбазының аргаларының оруун тываарынга сүмелеп турар. Ажыл-ииштиң чогуур үезинде шын утлаанывышкынче уштап башкарарының оруун айтып келген. Кандыг-даа адырларның материалдарын парлап, ында шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларны үезинде чайладырының хемчеглерин алырының сүмелерин берип турар.

Солунга шүгүмчүлелдиг материалдар үгүлеп турар. Ынчалзажок ону парлаарының бетинде, ханы сайгарар база хандыр көөрү ам-даа эреңгей болуп турар таварылгалар бар. Эрткен чылын бистиң Тожу районнуң дугайында шүгүмчүлелдиг материалдар «Шынга» чаңгыс эвес удаа парлаттынган. Ол хирезинде ол шүгүмчүлелдерни хандыр сайгарып, тодаргай түңнел үндүрери саадап турар байдал чок эвес.

Дыка хөй тыва чурттакчылар «Шынны» чагыдпас, ону номчувайн турары хомудаачыг. Ыңчангаш «Шынның» тиражы «Тувинская правда» солундан эвээжеп турар.

Шаанда 40—50 чылдарда ажылдап турган Михаил Пахомов, Евгений Соловьёв болгаш өске-даа эштер «Шын» солунну холдан салбас чораан. Тыва дылга арыг чугаалажыр, илеткелдерни безин тывылап кылып турган хоочуннарны чон эки билир болгаш утпаан боор.

Парлалга хүнү-биле солунга чедиишкиннерни күзедим.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.
«Шынның» хоочун номчукчузу.

МУРНАКЧЫЛАРНЫ ИЛЕРЕТКЕН

Барыын-Хемчик райкүрекомунуң иштики херектер килдизиниң таңныылдар салбырының администрациязы болгаш профэвилел комитеди 1989 чылдың бирги кварталының түңнелин үндүрген. Ажылынга ак сеткилдиг, камгалап турар чериңге оорлаашкын болдурбаан, сагылгага чурумнуг таңныылдарны, контролёрларны, бригадаларны хүндүлел бижиктер болгаш өртектиг белектер-биле шаңнап демдеглээн. Бирги бригададан Василий Силуянов, Мыйдык Моңгуш, ийигизинден Доргалан Ооржак, Серенмаа Куулар, дөртүк бригададан Бяк-ыме Доңгак, Валентина Кавап, Евгений Макаленко болгаш өскелер-даа шаңнаткан. Бригадалардан бирги болгаш дөртүк бригада тиилекчи болган.

Байкара БАГЫТ-ООЛ.

Аренда керээзи: арга-дуржулга

ЧОГУМ-НА ООН БУРУНГААРЛААН

Үш-ле чыл бурунгаар «Ленинская искра» колхоз карыгдалыг ажылдап турган ажыл-агый деп бөгүн бүзүрээр арга чок. 1987 чылда 1 гадан 39,9 центнер тараазы ажаап алган, инек бүрүзүнден чылда 4072 килограмм сүттү саггаан. Бүдүрген продукцияның ниити өртээ 3 миллион рубль, а колхозтуң арыг орулгазы 2,2 миллион рубль, бүдүрүгелиниң орулгалыы 53,9 хуу болган.

1985 чылда бо совхозка 1 центнер эъттиң бот-үнези 288, а сайгарар өртээ 260 рубль турган. 1 центнер эътти саткаш, 28 рубль котаралдыг артып каар. Оон түңнелинде продукция бүдүрериниң хемчээлин көвүдедири безин колхозка ажык чок апарган.

Ажыл-агыйның экономиктиг таптаашкындан үндүрер дээш кандыг-ла-бир хемчегни алыры негеттинип келген. Акшаны кайыын алырыл? Күрүнеден чээп ап болур-ла, ынчалза-даа ооң «хөөзүн» базырып эгидер апаар болгай. Ол база ажык чок. Чээли чокта-ла колхоз күрүнеге чылдын-на 48 муң рубль өрени төлеп турган. Колхозчуларның ниити хуралынга акша-төгерикти боттары ажылдап ап, берге экономиктиг байдалдан үнер деп шиитпирлээннер.

Колхозчуларның бүдүрүп турар продукциязының бот-үнези аар, күш-ажылдың бүдүрүкчүзү чавыс, мал болгаш чер ажылының бериимчези куду деп чүвени сайгарылга көргүскен. Ол-ла бүгүнүң аразында эң багай чүве — кижилерниң боттары башкарып ажылдап өөренмээни, хөй продукцияны бүдүреринге, ооң шынарының эки болурунга, чарыгдалдарны эвээжедиринге сонуургал чогу болган. Колхозчулар колхозтуң кежигүннери эвес, а хөлезилевип ажылдап турар кижилер боор хуула бергенинден ажылдың түңнели дээш оларның сонуургалы читкен. Оларның бүдүрген продукциязын канчаар ажыглаарын, оон өртээ чүү хирел, колхозтуң орулгазы кайыын тыптып келирил, ону канчаар ажыглап турарыл деп чүвени сонуургавас турганнар.

1985 чылда ажылды организастаарының дептиилгелиг аргазын колхозка шиңгээдип ап эгелээн. А 1986 чылда аренда керээзинче шилчиир деп шиитпирлээн. Аренда керээзин шиңгээдип алыры белен эвес херек болган. Оон бир кол шылтагы — эт-херекселиниң болгаш продукцияны садып алыры база садары. Ынчангаш ажыл-агый иштинге садыглажырының өртектерин шын тодарадып алыры кончуг чугула. Бир эвес оларны шын эвес тодарадып алыр болза, арендатор ажылдап албаан акша-төгерикти ап болур азы кызымаккай, ажыл-ишчи арендатор орулга чок артып каар болур. Ажыл-агыйга иштики өртектерни шын эвес тодаратканы аренда керээзин шиңгээдип алырынга улуг шаптыктыг апаар.

Бүдүрүлгеге эргежок чугула бүгү-ле чүүлдерни, ол ышкаш ачы-дуза чедирилгезин арендатор ажыл-агыйдан болгаш өске-даа черлерден план-учёттуг өртектер ёзугаар садып алыр. Колхоз иштинге план-учёттуг өртектерни, чек системазын шиңгээдип ап тургаш тодараткан. Дериг-херекселдерни болгаш чиг эътти күрүнеден садып алганының өртээн база салып ап тура үндүрген чарыгдалдарны, шүүлелди барымдаалап, колхоз план-учёттуг өртектерни тургускан.

Үрелии, кезээ ажыл-агыйның чиг эдиниң, мал чеминиң болгаш колхозтуң бодунуң бүдүрүп турары өске-даа кезээ ажыл-агый продукциязының план-учёттуг өртектерин оларның ортумак өртээнге деңнештирген. Үстүнде адаан продукцияның план-учёттуг өртектери оларның шынарындан хамаарыштыр база өскерлип болур.

Арендаторларның бүдүрген продукциязын колхоз ажыл-агыйның иштики технологтуг өртектери-биле садып ап турар. 1 центнер продукцияны бүдүреринге үндүрген бүгү чарыгдалдарның түңүнден технологтуг өртек тургустунар. Ынчалза-даа аңаа арендаторларның ажыл-чорудулгазынга хамаарылга чок ажыл-агый иштиниң ниити чарыгдалдары кирбес. Технологтуг өртектерни санажылга өртектери-биле мыган билир херек. Санажылга өртектери керээ-биле ажылдап турар шупту коллективтерге кероэ күштүг болуп турар үеде ажыл-агыйның иштинге өскерилге чок доктаамал болур. Ажыл үезинде тыптып кээп болур өскерлиишкиннер санажылга өртектеринге салдар чок боор артып турар. Ынчангаш ажыл төлевиринге, чарыгдалдарга хамаарыштыр маргылдаалыг айтырыгларның тыптып кээп турарының чылдагааны ол. А технологтуг өртектерни, ажылга чарыгдалдарны, технологияда өскерлиишкиннерни барымдаалап эде көрүп болур. Технологтуг өртектер эң бедик, ортумак, чавыс хевирлиг боор. Ону илередирде сөөлгү үш чылдарның даразында чүүлдерни барымдаалаар: продукцияның херек кырында бот-үнези, бот-үнеде кирген чарыгдалдарның хевирлери, ажыл төлевириниң фондузу, сайгарарының ортумак өртээ.

Аренданы бистиң колхозка шиңгээдип ап эгелээнде, продукцияның бот-үнези дыка бедик болган. Ынчангаш эң бедик технологтуг өртектер кылдыр продукцияның сөөлгү 3 чылда ортумак бот-үнезин алган.

Бистиң колхозта арендаторлар аренда хөлезизин төлевейн турар. Чер, мал, техника, тудуглар дээш аренда хөлезизи кылдыр продукцияны арендаторнуң колхозка садып турары керээде көрдүнген технологтуг өртек биле ол-ла продукцияны колхозтуң өскээр сайгарган өртээниң аразында ылгалы алган.

Коллективтиң бот-орулгачарыгдалыг орулгазын тодарадыр дизе, продукцияны сайгарганындан алган өртектен, ону бүдүреринге үндүрген чарыгдалдарны чээлиге берген шалың-биле катай хаара казып каантар. Оон орулга үнүп кээр.

Ажыл-агыйның дээштиг чорудар дээш бүдүрген продукцияны технологтуг өртектер-биле сайгарганындан алыр ужурлуг планнаттынган орулганың 80 хуузунга дең түмүүт чек дептерлерни күш-ажылчы коллективке баш бурунгаар берип каар. Шак ынчап чарыгдалдарга удур механизм ажылдап эгелей берген. Ажылды канчаар чорударын, аңаа кандыг чарыгдалдарны канчаар үндүрерин коллективтиң кежигүннери боттары сүмележип шиитпирлээр апарган. Адырларның удуртукчулары акша болгаш материалдыг өнчү-херекселиниң боттарының туразы-биле чарыгдап шыдавас болу берген. Удуртукчуларның тускай эртемниглериниң чагыгын дужаар чоруу читкен. Ажылды канчаар чорударын технологтуг шугум дамчыштыр боттарының үлегер-чижээ-биле көргүзүп турар.

Аренда керээзин колхозка шиңгээдип эгелээни ажылчылчыларның бот-идепкейин күштелдирген, ажыл-агыйның орулгалыг, боттарынга ажыктыг кылдыр чорудуп болур деп бүзүрелди оларга берген.

Д. И. ПАЛИЙ.
«Ленинская искра» колхозтуң даргазы. (Ивано-Франковская областың Тысменицкий район).

АЧАВЫС — ЧОЛААЧЫ

Бистиң ачавыс Уйнушка Чүгүртүевич Моңгуш Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайга суурда чурттап, ажылдап турар. Ававыс Галина Чадамбаевна — он уругну өстүрүп кижизиткен Маадыр ие. Ол «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаткан. Бис ада-иевиске чоргаарланыр, оларны хүндүлээр бис.

Ачавыс 30 чылдарның дургузунда чолаачылап келди. Чолаачыга кандыг бергелер турбас дээрил. Ачавыстың эрткен оруу та чеже километр, ол та чеже чүъкту сөөртүп каапкан! Кыштың соогунда, чайның изиинде-даа ачавыстың кызымаан магадаар бис. Ол — совхозтуң аныяк чолаачыларының дагдыныкчызы «даянгыыжы».

Машиналарының бир-ле кезээ үрелип бээрге, олар ачавыстан бо-ла арга-сүме айтырып, сүмележкен олурарын дыңнаар бис. Чамдыктары харын ачавысты «машина эмчизи» дижирлер. Үрелген машинага ачам дээш кылырга-ла, холдуунда шимчей бээр.

Ачавыс амгы үеде «Сүт-Хөл» совхозтуң суг сөөртүр машиназын мунуп ажылдап турар.

Ачавыс удавас 60 харлаар. Эки ажылдап келгени дээш каш удаа шаңналып, мактаткан келди, өртектиг шаңналдары, хүндүлел бижиктери-даа хөй.

Ынчангаш ачавыска чоргаарланыр бис. Оон ажылынга улуг-улуг чедиишкиннерни күзээр бис.

Уруглары Лариса СААЯ, Светлана МОҢГУШ. Сагдыда башкылар.

УЛУСЧУ КОНТРОЛЬДУҢ арны

№ 4 Май 1989 ч.

ӨСКЕРИЛГЕ БАР-ДАА БОЛЗА

Коммунистерге, агроүлетпүр комплексизиниң бүгү ажылдакчыларынга СЭКП ТК-ның Чагаазын районнуң кодээ ажыл-агыйының ажылдакчыларының ажыл-херекке канчаар удуртулга болдуруп турарын улусчу контролёрлар доктаамал хынап турар. Шак ол сорулга-биле чоруткан бир хыналдага мал кыштаглаашкынын эрттирип турарының байдалын, мал продуктуларын бүдүрерин база ону күрүнеге садарын көвүдедир дээш совхозтарның кандыг хемчеглер ап чорудуп турарын көрген.

Ооң түңнели кандыг болганыл? Мал кыштаглаашкынын моон мурнунда чылда эрткениге бодаарга, элээн организастыг эртип турары илереттинген. Ону дараазында сан-түңге көргүзүп көрейн. 1987—1988 чылдарның кыжынга деңнээрге, бо чылын эът бүдүрүлгези 94,8, ону күрүнеге садары — 74,8 хуу өскен, а сүт бүдүрүлгезиниң эрги деңнелинге артканда болза, күрүнеге садары 12,8 хуу өскен. Ажыл-агыйлар 19,5 муң хураганны алган, ол эрткен чылдыындан 2,5 муң баш хой болганы ол. Ооң аңгыда, мыйыстыг бода малдың болгаш хаваннарның өлүп хораар чоруу 17, шээр малдыы — 60 хуулга кызырылган. Алдынып турар организастыг хемчеглерниң элээн дээштиг болуп турарын ол фактылар херечилеп турар. Ынчалза-даа ол көргүзүглер оожургаарының кандыг-даа барымдаазын бербейн турар, ол саннарны хынамчалыг сайгарып көөр чүве болза, ооң артында чедер-четпес чүүлдер ам-даа бар. Аңаа хамаарыштыр мындыг чүүлдү чугаалап болур. Күрүне-биле санажылга айтырыы-дыр, ону ниитиниң бүдүрүлгезин сайзырадып турган эвес, а чурттакчы чоннуң херегледдеп артыкшылдыг эът, сүдүн садып, оон-биле планды дуглаар практика ам-даа ажыглаттынып турар. Ажылдың шак мындыг хевири — ажыл-агый удуртукчуларының болгаш тускай эртемниглерниң боттарының дорт хулээлгезин чедир күүсетпейн турарын көргүзүп турар дээрзин айтыр апаар. Чижек кылдыр мындыг сааннарны көргүзүп болур. Эртип турар кыштаглаашкынның алды айларында совхозтарга 557,2 тонна эътти бүдүрген болза, күрүнеге сатканы — 855,6 тонна. Ажыл-агыйларның «Тыва» совхозтан ап турары немелде деңзилип казып каантар болза. совхозтар бо кыжын 226,3 тонна эътти херек кырында алганындан хөйнү сатканы көстүп келир. «Искра», СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг, «Чыраа-Бажы», «Большевик» совхозтар эътти бүдүрүп алганындан хөйнү сатканнар. Чоннуң артыкшылдыг малын садып алыры хоруглал чок-та ышпаан. Ындыг-даа болза, ниитиниң бүдүрүлгезин сайзырадырынче угланган хемчеглерни күштелдирбейн, белен арга-биле планын күүседип алгаш, сагыш амыр олурарга, чаа чүү чедип алдынгап дээрил? Ол чоруктуң дорт херечизи — ниитиниң малының баш санының чылдан чылче өзүп көвүдевейн турары, ооң продуктулуг чоруунуң бедивейн турары болгаш янзы-бүрү чылдагааннардан хораар чоруунуң кызырылбайн турары болур. Аңаа хамаарыштыр мындыг көргүзүг: эрткен алды айларының дургузунда бир инектен ортумак саалда эрткен чылда турганынга деңнээрге, 23 килограмм кудулаан, а бирги кварталда 47 килограмм эвээш болган. Совхозтар аайы-биле көргүзерге мындыг: «Хөндергей» совхозта 189 килограммга, «Искра»-да — 58 килограммга кудулаан болуп турар. Малдың өлүп хораар чоруу районнуң совхозтарында ниитизи-биле кудулаан турда, чүгле «Искра» совхозта эрткен кыштаглаашкынның деңнелиндеен мыйыстыг бода мал 35, хаван 13 хуу хөй өлүп хораан.

Ниитиниң малының баш санының өзүлдезинге, ооң продуктулуг чоруун көвүдедиринге малды оорга алзыр, самчыгдал кылыр чорук улуг шаптараазын болуп турар дээрзин айтыр апаар. Ындыг байдалдың бир бадыткалы мындыг: бо чылдың январь бирниң сап-медээзи-биле алырга, ажыл-агыйларның кижилер кырында мал өрези 454,8 муң рубль чедип турар. 1988 чылдың дургузунда 127,9 муң рубльге мал өрезин эгидип алган болза, ол-ла чылдың дургузунда, 218,2 муң рубльдиң чаа мал өрези немежип келген чорук — ук айтырыгның ам-даа чогумчалыг шиитпирлеттинмейн турарын херечилеп турар-дыр. Кыжын мал чайгы үеге бодаарга, дүн-хүн чокка хайгааралга турар хирезинде эрткен кыштаглаашкынның үш айларында бир инек, чээрби сес хой читкен турган болза, бо кыштың ол-ла үезинде 34 инек, 45 хой, өшкү, 16 баш хаван читкенин чүү деп тайылбырлаарыл?

Бот-акшаланышкының байдалында ажыл каржалыг болбас ужурлуг дээш деммиседи күштелип турар үеде чамдык удуртукчуларның болгаш тускай эртемниглерниң чүгле план күүселдир дээш деңзизи четпес, арган мал дужаар чорууң буруу шаар болза эки.

Районнуң чамдык ажыл-агыйларында төрүүр малдың баш санының кызырлып турары дуврелчиг. Ындыг байдал «Чыраа-Бажы» совхозта база бар. Эрткен чылдың деңнелинден 2,5 муң ажыг хураганы хөйнү алган-даа болза, хой оолдаашкынында байдал ындыг-ла өөрүнчүг түңнелдерни көргүспейн турар. Хой оолдаашкыны кол-дуунда доозулган. Ындыг турбуже, 5,2 муң хире хой ам-даа төл бербээн, төл базырыының дугайын ам чугаалаарга чегенчиг апарган. Апрель 17-ниң медээзи-биле алырга, районда 848 баш хураган өлген болуп турар. Чижектер «Искра», «Хөндергей», «Чыраа-Бажы» совхозтарда база бар. Малдың ара салыр, өлүг төрүттүнер чоруу эвээш эвес. Чижээ, «Чыраа-Бажы» совхозта ол чылдагаан-биле 500 чыгыы хураган алдынмаан болуп турар. Үстүнде фактылардан алгаш көөрге, районда байдал ниитизи-биле чиктээр-даа болза, кичээнгейге доктаамал ап, боттуг хемчеглер алза чогуур чүүлдер ам-даа хөй дээрзин билдингир. Бүгү күш ам чартык чылдың эът, сүт, дүк садар пландарын күүседиринче, кыштаглаашкынны эки доозарынче угланган.

Комбу-Мадр СЕГЛЕНМЕЙ.

Чөөн-Хемчик районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.

Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединде

ДУЗАЛАЛ АЖЫЛ-АГЫЙЖЕ КӨРНҮР

Хамаатыларның хуузунда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалының күүселдезин хынап көрген.

Хыналданың түңнелинден алгаш көөрге, республиканың совхозтары доктаалды күүседир дээш чамдык ажылдарны кылып чоруткан. Хамаатыларга сиген кезип алыр, мал кадарар черлерин, мал кажааларын бээринге, мал чемнери, тудуг материалдары садып алырынга дузаны көргүскен.

Эрткен чылын совхозтар ажылчы чонга 583 баш мыйыстыг бода малды, ийи муң ажыг хаван оглун, 63 аътты саткан. Бир чылдың дургузунда хуу ажыл-агыйларның бода малы 2,8 муң башка өскен.

Ооң-биле чергелештир үезинде айыткан доктаалды республиканың Агроүлетпүрүкому четпес күүседип турарын комитетке демдеглээн. Чурттакчы чонга аныяк малдарны, ылаңгыя хаван оолдарын эвээшти садып турар. Чурттакчы чонга хаван оолдарын садар опаалдаы бүгү совхозтарга берген, оларның иштинден даалганы чүгле «Көк-Тей» совхоз күүседип келген. Бо ажыл-агый 1689 баш хаван оглун саткаш, бердинген даалганы үш катап ажыр боттандырган. Чер-черде агроүлетпүр каттыжыышкыннарынга бо чүүл-ла ажылды башкарып удуртуп даскан-даа болза, чурттакчы чонга хаван оолдары садар планныг опаалдаларны күүседирин хандырарынче чогуур кичээнгейин салбаан, ог-бүлелерниң аңаа херегледиин өөренип көрбейн турар.

Бо чылын республиканың чурттакчы чону алды муң ажыг баш хаван оглун садып алыры көрдүнген. Ындыг-даа болза, чоннуң херегледдерин хандырарынче, совхозтарның хөй нуруузунуң удуртукчулары хаванның баш санын өстүрерин садып салбаан. Ооң уржуунда эрткен чылын совхозтардан 4,7 муң баш хаван өлген. Чөөн-Хемчик, Бии-Хем, Каа-Хем, Тожу, Таңды районнарының совхозтарында хаванның өлүп хораары хөй болуп артпышаан. «Көк-Тей» совхозтан аңгы нолдуунде бүгү ажыл-агыйлар хаванның баш санын кызырган. Чүгле эрткен чылын Чөөн-Хемчиктиң совхозтары көдүрүүр хаваннарның баш санын 59-тан 41-ге чедир кудулаткан. Каа-Хемниң ажыл-агыйлары 186-дан 132 чедир кызырган. Ооң түңнелинде эрткен чылын 31 совхозтуң чээрби чедизи ажылчы чонга хаван оглу садар даалгазын күүсетпээн, тодаргайлаарга, муң хире хаван оглун сатпаан. Мурнунда хаван фермалары турган черлерин катап тургузар, орта хаванны өстүрер тодаргай хемчеглерни албайн турарын комитет хуралынга четпес деп демдеглээн.

Хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйын сайзырадыр талазы-биле немелде хемчеглер дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын, ылаңгыя ажылчы чонга аныяк малдарны садар талазы-биле планныг опаалдаларны күүседир тодаргай хемчеглерни албааны дээш Тыва АССР-ниң Агроүлетпүрүкомунуң мал ажылының килдизиниң эргелекчизи Б. Б. Балчырны айыткан.

Республиканың Агроүлетпүрүкому хыналдадан илерээн четпестерни эдеринин, совхозтарга хаванның баш санын өстүрериниң немелде хемчеглерин алыр талазы-биле Б. Б. Балчырның ажылдаашкынын комитет хуралынга хүлээп алган.

Хайгыылчы, ооң ажыл-херээ

ХЕНЕРТЕН ХЫНААР

Хову-Аксыда «Тыва кобальт» комбинатта (Терлиг-Хая-биле катай) 350 ажыг коммунист бар. Ол дээрге улуг күш-тур. Оларның хөй кезии комбинатта ажылчыннар. Мында барык цех, участок бүрүзүнде коммунистер хаара туттунган. Ынчангаш харын олар өске ажылчыннарга үлегер-чижек боор, бызыг сагылга-чурумнуг, кызымаккай ажылдап турар. Коммунистерден харыысалгалыг болгаш негелде шыңгыы дээрзин олар эки билир. Ынчалза-даа черле хөй ажылчыннарның аразындан камналга-хумагалал чок, карак ажыттаар болгаш карак чаар чоруктар болгаш сагылга-чурум-даа талазы-биле «аскай» бээр таварылгалар тургулап кээп болур.

Ынчангаш улусчу контролёрлар кана-даа, ылаңгыя хөй ажылчынныг Хову-Аксыда кобальт комбинаты ышкаш, ындыг улуг бүдүрүлге черинге кончуг херек. Оларны харын мында шагда-ла тургускан-даа.

Гидрометаллургия цехинде тос кижи составтыг улусчу контроль бөлүү ажылдап турар. Оон даргазы ол партийжи даалганы хөй чыл иштинде ак сеткилдиг-биле күүседип турар, «Тыва АССР-ниң хүндүлүг металлургу» деп атты 1988 чылда эрес-шудургу ажылы-биле чедип алган цех мастери, хоочун коммунист А. С. Серебренников (чурукта) — комбинатка 18 чыл дургузунда ажылдап келген болгаш арга-дуржулгазы байлак, мурнакчы ажылчыннарның бирээзи.

Улусчу контролёрларның баш сукпас чери чок: кайда-ла маргылдаалыг айтырыглар, хомудалдар тургустунуп келген болдур, олар ынаар изиг дээрези-биле четкен турар. Чижээ, бир-ле катап ажылчыннар столовайынга ажый берген сүт хүлээп алган турда, улусчу контролёрлар ой-шаанда барып хынааш, дарый хемчээн алган. Борбак магазинге үрелген балык консерваларын садып келеп турда база контролёрлар ой-шаанда келгеш, актыны тургускан. Ук комбинаттың контролёрлары хомудал медээ келирге-даа, пландан алганын ёзутаар-даа, кел диртпээн «аалчылар» боор хенертен-даа чеде бергеш, хынай каап, дидим болгаш шалыпкын хелелип турарлар. Оларның деминит, удаа-дараа хөделип турары кажан оларга «Улусчу контролёр» деп тускай шыназылганы холга тыпсып берген соонда улам илерекейлээн. Оон башка ындыг документ чокта хынаар дээш баарга, хүлээп албайн-даа баар таварылгалар тургулаан.

— Чарыгдалдар, сан-хөө талазы-биле-даа, бүдүрген продукцияны шыгжап каза-галап, чүдүрүп чорудуп турары дээш улусчу контролёрларның хынавас-ла чүвези чок. Практикадан ап көөрге, медээ кээрин манап олурбайн, боттары бүдүү чыгып алгаш «карак»ааи» черин хенертен барып хынаптар болза эки чүве—деп, хайгыылчылар бөлүүнүң удуртукчузу коммунист А. С. Серебренников чугаалап турар.

Шынап-ла, хоочун ажылчын коммунистиң «карак»» черин хенертен барып хынаар дээнинге бүзүрeп болур-дур. Болап көрүңер даан: хыналда эрттирер кайы-бир цех, азы участок, столовая, магазин дижик, контролёрлар келирин баш бурунгаар билип алтар болза, олар четпестерин кончуг дүрген адырхере тыртып ап четтигиптер чадавас болгай. Ынчангаш ол контролёрлар бөлүүнүң удуртукчузунуң чугаалааны черле шын-дыр. Ол харын, чаңның ышкаш дээштиг, эки арга-дыр.

Түлүш КАЗАРБАЙ.
Таңды район.

ДУРЖУЛГА СОЛУШКАН

Районнуң хоорай болгаш кодээ Советтериниң чанында улусчу контроль бөлүктериниң семинары Чөөн-Хемчиктиң Теве-Хая кодээ Совединиң чанында улусчу контроль бөлүүнүң баазазынга болуп эрткен.

Теве-Хая кодээ Совединиң күүскомунуң секретары Е. С. Грачёваның, Чадаана хоорай Совединиң чанында улусчу контроль бөлүүнүң даргазы Д. М. Ооржактың, Хайыракан кодээ Совединиң чанында улусчу контроль бөлүүнүң даргазы О. Ч. Донгактың, Хөндергей кодээ Совединиң чанында улусчу контроль бөлүүнүң даргазы А. К. Шыдырааның ажылының дуржулгазын чыылганнар дыңнаан.

Семинар киржикчилеринге дөртен сес айтырыгны бижээн карточкаларны үлеп берген, олар ону тус-тузунда харыылааннар. Хайгыылчыларның практиктиг ажыл-чорудулгазының идепкейжидеринге ол ажыктыг болган.

Олег ОНДАР.
Чөөн-Хемчик район.

АРТЫНЧЫЛАРНЫ КАНЧААРЫЛ?

Час дүжери билек хоорай, суурларның чурттакчылары, бажың ээлери иштин, даштын богун аштап, арыглаанып эгелээр. Ооң-биле кады кетпес эргижирээн идик-хевин, улуг-биче литрлер, эмнер болгаш газ суглар шилдери дээш чүү чок дээр. Ол ышкаш эрги чылдың солун, сеткүүлдери база бар боор. Ол бүгүнү бокче октаптар ужурга таварыжыр. Чүге дээрге ол чүүлдерни дужаар черлер чок боор.

Кодээ суурларда катап ажыглаар артынчылар хүлээп алыр баазаның пунктулары чок. Кызыл хоорайның чурттакчылары бо бүгүнү дужаагаш, аңаа ховар бараанныр садып алыр талоннарны ап турар болгай. Бир эвес кодээ суурларга шак ындыг пунктуларны ажыдып каар болза база ажыктыг-даа ышкаш.

1960 чылдар үезинде ол организацияның төлээлери машиналыг суурларны кезип чораан, катап ажыглаар чиг эттн чыып ап турганын билир мен. Катап ажыглаар артынчыларны аңаа дужаагаш, уруглар ойнаар ойнаарактарга-даа орнап ап турган болгай.

Кодээ магазиннерде шил литр саваларны, газировка шилдерин ону сугар савалар чок дээш хүлээп албас боор-дур. Ону бүдүрүп турар черлерге база-ла ажыктыг болгу дег.

Бир катап Шагаан-Арыгдан Кызылче автобуска олуруптарымга, бир кырган сумказында солуннар, кефир шилдери суп алган. «Ону Кызылга дужаарым ол»—деп чугаалаар болду. Ол ышкаш эмнер шилдерин аптекалар база чүге ап болбазыл?

Ынчангаш Шагаан-Арыг хоорайга ындыг черни чүге тургузуп болбас чоор? Чок-ла болза, Кызылдан машиналыг чорул чораш, суурлардан ол чүүлдерни чыып алырының аргазын көрзе?

Розалия САГДЫ.
Улуг-Хем район.
Хайыракан суур.

КОМИТЕТТЕРДЕН ДЫҢНАДЫГЛАР

БАЙ-ХААК. Таңды районнуң С. Тока болгаш СССР-ниң 50 чылы аттыг совхозтары картофель бүдүрериниң талазы-биле районда кол ажыл-агыйлар боор турар. Ол тускай утланышкынныг ажыл-агый адыры кайы хире сайзырап турарын көөрү-биле районнуң улусчу контроль комитеди сөөлгү үш чылдарның түңнелдерин, технологияның деңнелин, ажылды организастаанын хынап көрген.

Картофель бүдүрүлгезинге ол совхозтарны тускайжыткан барымдаалыг: суггаттыг черлерлиг, органиктиг болгаш минералдыг чемишчилиглелер-биле четче хандыртынган, тускай техника-биле чепсеглээн, агаар-бойдус таарымчалыг. Ынчалза-даа картофель дүжүдү чылдан чылче эвээжеп орар. 1986 чылда бо совхозтар бир гектардан дараалаштыр 63 болгаш 86 центнер картофель ажаап алган болза, эрткен чылын чүгле 13 болгаш 16 центнерни алган. Картофельди садыглаар ужурлуг ажыл-агыйлар үрелиниш бедин бүдүре албастап калганнар. Бо чылын кайы-даа совхозта 500 ажыг тонна картофель үрелип четпес. Чегенчиг байдалдың чылдагааннары ажылдың организастаанында, агротехниканың хоочурээн четпестеринде болган. С. Тока аттыг совхозту ап көөрге мындыг: картофель өстүрер звенолорның составы үргүлчү солуур, чер участоктун оларга чери баш удур бедеткен, чемишчидип, чазын күзүн суггарып аары болдунмайн турар. Өске совхозта чер доктаамал-даа болза, агротехника сагыттынмайн турар. Бо чылын картофель олуртур 200 гектар черниң күскү суггарылгазын кылбаан.

Картофель өстүрерин механизастаарынга эргежок чугула техника совхозтарда бар, олар белен кылдыр санаттынып турар. А херек кырында совхозтарда 14 картофель олуртур машиналарның чүгле чаңгызы, 11 чаъстаалдырар машиналарның 6-зы белен, чайын күзүн херетлээр техника шуут септеттинмээнин хыналда тодараткан.

Хыналданың түңнелин район комитединиң хуралынга совхозтарның удуртукчуларының, агрономнарының, бригадирлериниң болгаш улусчу контроль бөлүктериниң даргаларының киржилгези-биле сайгарган. Ажыл-агыйларның бо чугула адырында таптаашкынны узуткаарын, звенолорның бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга сонуургалын көдүрүп турган, дүжүттү алдедир хемчеглерни алырын комитет олардан негээн.

КАА-ХЕМ СУУР. Хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйын сайзырадырының немелде хемчеглериниң дугайында доктаалды Кызыл районнуң совхозтары канчаар күүседип турарын улусчу контроль комитеди хынааш, ооң түңнелдерин хуралынга чугаалашкан.

Совхозтар удуртукчулары специалистери чоннуң хууда дузалал ажыл-агыйын улам быжыглаарын чугулалап көрбейн, мал төлүн, мал чемин ажылчы чонга садары, хуу малды ниитиниң коданындан аңгылаары, одар-белчиир болгаш сиген кезер черлерни тускайлап бээри ышкаш эге хемчеглерни безин чогуур-биле боттандырбайн турарын комитет демдеглээн. Бо чугула херекке совхозтарның эрткен чылгы киирген үлүү шоолуг эвес: 270 тонна сиген, 2679 саван, 146 тонна чарба, 1366 тонна тараа кудуруу, 1919 хаван оглу чонга саттынган. Херегледдиң хемчээлинге ол ырак четпес. Чамдык совхозтарның девискээринде дузалал ажыл-агый быжыгып-даа турда, ниитизи-биле районда хуу мал бажы эвээжеп турары демдеглеттинген. 1986 чылдагы байдал-биле деңнээрге, бода мал 1,5 хуу, өшкү, хой—7-9 хуу кызырылган болган. Сукпак болгаш Каа-Хем суурларның чурттакчыларының хуу малының эдержилгезин, тарып боозадылгазын организастаар дугайында диләглерни «Сукпак», «Көк-Тей» совхозтарның удуртукчулары тоомчага албаан.

ТУРАН. Бии-Хемниң улусчу контроль комитеди районнуң үлетпүр комбинадынга комплекстиг хыналда чоруткаш, чамдык хажыдыышкыннарны илереткен. Комбинат продукция бүдүрүп сайтарар планын ажыр күүседип турза-даа, планнаттынган ассортиментизин чедир бүдүрбейн келген. Ылаңгыя ыяш белеткээриниң, дилиг материалдары бүдүрериниң хемчээли пландан хожудап турар. Садып үндүрүп турар дилиг материалдарының шынары сортунга дүүшпезин, хемчээли айытканындан эвээш боор турарын контроль хемчээшкиннер илереткен. Автотранспорт ажыглалы, бензин чарыгдалы контроль чок. Эрткен чылын 5 тонна 400 килограмм бензин артыкка чарыгдаттынган. Комбинаттың директору биле кол кижилери ажыл-агыйжы эвес чоруктарда, учёт-отчёт ажылында сандаргай байдалды чайладырының орнунга чоптуг эвес артык чарыгдалдарны бүдүрүлгениң карылгазы кылдыр үндүр бижип турганнар. Күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң чөпшээрели чокка сыдап алгаш, 1130 рубль өртектиг беш тонна ажыг бензинни үндүр бижээннер. Күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң даргазы кол кижилер боду боор турар. Коллективтиң кежигүннерин ындыг санал-биле таныштырбаан-даа. Ооң аңгыда кассадан акша үндүрериниң чурумунуң каржы хажыдыышкыннарын, удуртукчуларның күрүне техниказын хууда, халас ажыглаар чоруктарын база хыналда илереткен.

Комбинаттың директору В. И. Иратовка, кол инженери В. Д. Романовка, кол бухгалтери П. П. Быковага дорт кижилерин район комитеди чарлаан. В. И. Иратовтуң ийи айда, В. Д. Романовтуң бир айда алыр шалыңының хемчээли-биле акшаны тыртарын комитет шиитпирлээн.

Хомудал чагаа

КЕҢГЕЙИП КАЛГАН

Кызыл-Мажалык суурда улуг Ленинниң адын эдилээн шөлге 1988 чылда тускай ыяштардан шевергин, көрүштүг-даа, бүгү боду шилдеп бүткен киоск тудуп каап. Чурттакчы чон ол улуг эвес тудугнуң доостурун чеңтиксейн, кандыг-ла-бир солуп, чаа чүүлдү оларга бараалгадырын манап турган. Киоск саат-даа чок белеп апарган, ынчалза-даа кандыг-даа өскерилге чок, хөй манааш-кын болган. Удатпаанда ол чараш киоскиниң мурнуку улуг шилиин бир-ле кижи буза шаап каапкан. Чок дээр эвес, чаа шилди әкеп, катап септелге кылган. Өскерлиишкин магазин чон «Ам-на ажыглалга кирер боор» дижип турган. Ынчалза-даа чаа 1989 чыл үнген, киоск блеэзи олчаан кургуг турбушаан.

Чоокта чаа-ла магалап турганывыс чараш киоск каракка чаржынчыг, сагышка хомуданчыг болу берген турар. Эң-не эллентиг чүүл — ол төп, кескү шелду дескиндир районнуң удуртуп баштаар албан черлери «думчуунуң баарында» күрүнениң өнчү-хөреңгизин ажыглал чок, үреп турда ынча удуртукчулар көрбээчеңнеп эртип турар.

Серии-оол САРЫГЛАР.

ЧӨПТҮГ ЧОРУКТУ САГЫЫР

Ажылчы чоннуң чугула херегләэр ховар бараанпарын садарын Улуг-Хем районнуң херегленчилер ниптилели элээн чурумчуткан. Ындыг-даа болза, садыг бүдүрүлгелери ховар бараанарны херегленчилерге садарының чурумун каржызы-биле хажыдып турары хайгыылчыларның чоруткан хыналдазындан илерээн. Ховар бараанарының дацызын Респотребсоюзтуң баштаар чери бадылаан, ону Шагаан-Арыг хоорайның үлетпүр бараанарының болгаш өске-даа магазиннерде ховар бараанарның данзызын кескү черлерде аскан.

Чоннуң чугула херегләэр бо бараанарын районо баштаар чериниң даргазының ады оон садыг талазы-биле ора-лакчызының бадылаан бижиин ёзутаар складтан садыптар шып эвес таварылгалар база бар.

Келген ховар бараанарның, оларның садып сайгарарының дугайында бижээн учёт дептери районнуң складтарында чок болганындан оон санын тодаралып алыры, кайы магазинге кашты бергенин билдинмес болган. Ховар бараанарны 17 шактан эгелеп садар чурумну районнуң херегленчилер ниптилели шиитпирлээн-даа болза, ажыл шагының үезинде садыглап келгенин чоннуң хомудап турары чөптүг болган.

Магазинге келген бараанарны чогуур үезинде сатпас, ону чажырар таварылгаларны илереткен. Март 22-де хыналда чорудуп турган хүнде үлетпүр бараанарының магазиниң бир бичии өрээлинге даштыкы сумкаларны шыгжап каан чыткан. Магазин эргелекчизи эш Волкованың тайылбыры-биле алырга, 1989 чылдың март 21-де бижээн фактурада айыткан бараанның өртээн районнуң экономистери тодаратпаан болган. Ол-ла фактурада бижиттинген чурт иштинге бүдүрген бараанарны дораан-на сада берген. Хайгыылчылар районнуң бо талазы-биле ажыл-чорудулгазында четпестерни илереткен.

Районда улусчу контроль бөлүү болгаш хөй-нийти организацияларны садыг шугумунда сагылга-чурумну быжыглаарынче угланган ажылдарны чорудуп, ында четпестерни илередип турар. Совет садыг чурумун үрээни дээш сөөлгү үеде үжеп кижиге хемчегни хүлээткен. Ындыг-даа болза, оон ажык-чарлыы четпес. Чоруткан хыналдаларының түңнелдерин, ону эдери-биле кандыг хемчеглерни алганын херегленчилерге дыңнатпайн турары четпес. Чылдың-на респотребсоюз комплекстиг хыналданы чоруткаш, ооң түңнелдерин респотребсоюзтуң болгаш районнуң баштаар черлериниң хуралдарынга чугаалашкаш, четпестерни эдериниң хемчеглерни ажылдап кылып турар. Ындыг-даа болза, четпестер ам-даа уламчылавышаан.

Складтарда, магазиннерде чамдык бараанарны херегленчилер албазы-биле дыка үр шимчээшкин чок чыдып турарындан оларның өртээн чингеткен. Хеп магазининде плащтар ийи чыл чыдып келген. Хомудалдар болгаш саналдар дептерлери магазин бүрүзүнде бар. Ындыг-даа болза, чамдыктарында хомудалдар-даа, садыгжыларга өөрүп четтиришкин-даа бижиттинмээн. Ооң чылдагаанын чүнүң-биле тайылбырлап болурул? Коллективте социалистиг чарышты багай организастаан. Магазиннерниң эргелекчилери кайы коллектив-биле социалистиг чарыштың бадылгаап болган. Экономиктиг өөредилге, дуржулга солчулгазы кошкак.

Районнуң улусчу контроль комитединиң хуралынга хыналданың түңнелин чугаалашкаш, районнуң херегленчилер ниптилелиниң баштаар чериниң даргазы Н. А. Черепанованың чоннуң чугула херегләэр бараанарын садарының чурумун экижидерин, ажылда четпестерни кыска хуусаада эдер хемчеглерни алырын хүлээткен.

Владимир БАЗ-ООЛ.
Улуг-Хем районнуң улусчу контроль комитединиң инспектору.

ФОТО-ЧУРУК БУРУУДАДЫП ТУР

Чөөн-Хемчиктиң Чадаанада бир дугаар механизастаан колоннаның херимниң иштинге кире бээрге, хүжүрүп каан тудуг материалдары ажык дээр адаанда чыдар. Ону ында чыый салганындан бээр элээн үр болганын дораап эскерип каар сен. Бажыңнарның хаалаларын шыгжаар кургаг литуратура эргижирел, үрелип чыдар. Ооң чамдыызын буза-чаза үстүп каапкан.

Механизастаан колонна районнуң суурларында болгаш Чадаана хоорайда чурттаарга бажыңнарын тудуп, ажыглалга киирип турган, аңаа чүге ажыглавайн турар чүве. Арыг чүве болза, тудуг материалын серилиг черге шыгжап алза. Колоннаның удуртукчулары камналга-хумагалал дугайында сагыш салбааны бо бүгү херечилеп турар-дыр.

Юрий МОНГУШТУҢ фотозу.

Май 5 — Парлалга хүнү

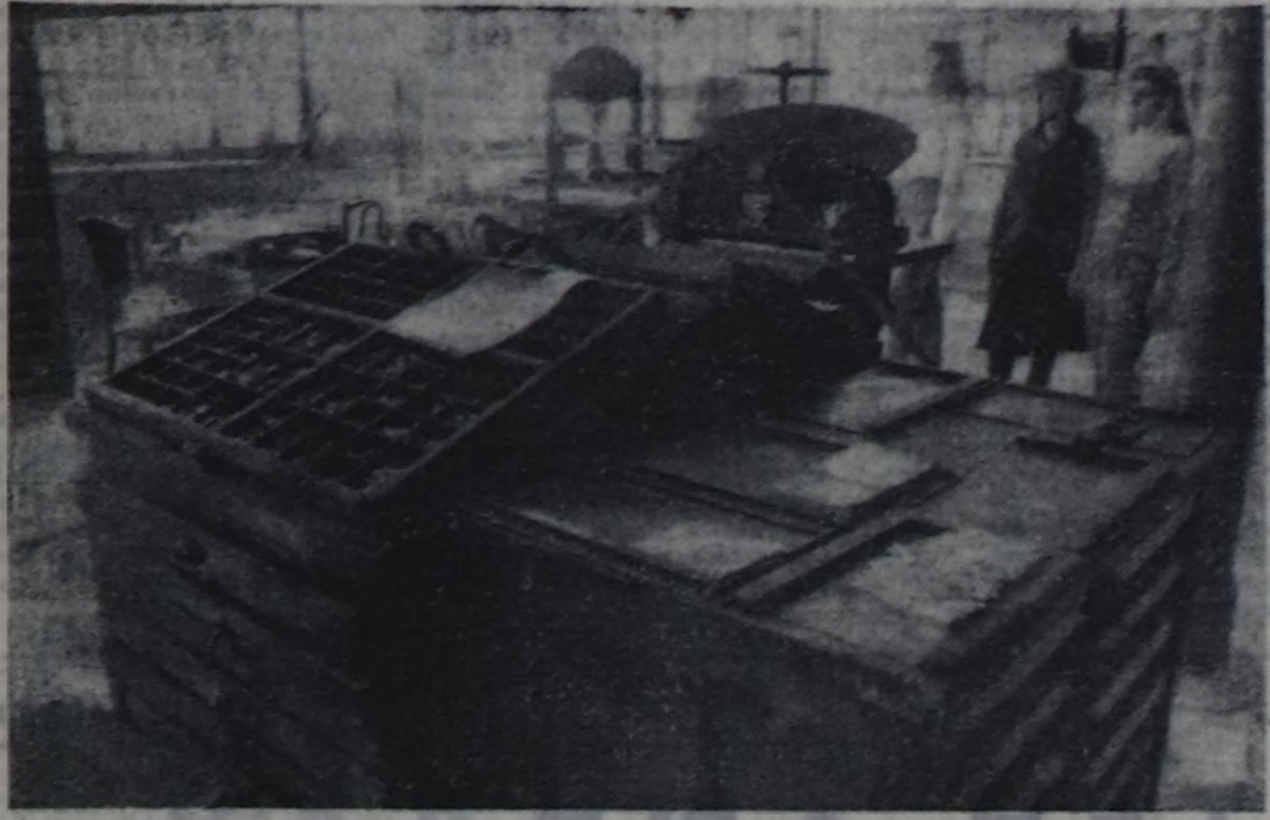

ИЛЬИЧИНИҢ МУЗЕЙИНДЕ

ЛЕНИНГРАД. Мойки хемниң эриинде турар эрги шагның бажыңынга он-он муң кижилер чылдың-на кээп турар. «В. И. Ленин болгаш «Правда солун» деп музейниң делгелгелерин мында тургускан. Мында чыып, делгээн материалдар ыраккы 1917 чылдың революстуг хүннерин катап тургузар аргалыг. В. И. Лениннин — журналистиң болгаш редакторнуң чогаадыкчы лабораториязынга кирип көөр арганы болдуруп турар.

Ындыг үр эвесте «Правда» солунну парлап турган типографияның бир залын катап тургускан. Музейни чаартып ажылдар бо хүннерде уламчылап турар. Бажыңның бүгү турасказы кезээ чоокку үеде 1917 чылда турганы ышкаш болу бээр.

ЧУРУКТАРДА: Мойки хемниң эриинде «В. И. Ленин болгаш «Правда солун» деп музейниң турары 32—2 дугаарлыг бажың. (Адаанда). «В. И. Ленин болгаш «Правда солун» деп музейниң типография залында (үстүнде).

И. НАУМЕНКОНУҢ фотолары. (СЭТА-ның фотохрониказы).

ЛАУРЕАТТАРНЫ АДААН

«Чылдың эң эки журналистиң ажылынга» чогаадыкчы конкурстуң түңнелин үндүрген. Республиканың Журналистер эвилелиниң шаңналының лауреаттарын адаан. Оларның бирээзи — «Шын» солуннуң корреспондентизи Кодур-оол Оюн. Ооң парлаткан эде тургустунуушкуннуң шиитпирлээр айтырыгларының, эң ылаңгыя социал чөптүг чорукту айтырыгларының талазы-биле материалдары жюрини болгаш номчукчу хой-ниитиниң бедик үнелелин алган. Оларның арасындан «Саар инээм чүве чогуд?», «Туттурбас оорлар» болгаш өске-даа солун материалдар бар.

Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң шаңналын «Молодежь Тувы» солуннуң фотокорреспондентизи Виталий Шайфуллинге тывыскан. «Сээң үежиң» база «Төрээн Тывам» деп ооң бөлүк фото-чуруктары, экология темазынга фоторепортажтары база лириктиг фото-чуруумалдары болгаш парлаан өске-даа чуруктары чугула темалыг, профессионал бедик деңнелдиг болган. Фотожурналист В. Шайфуллинниң чогаадыкчы ажылын аныяк номчукчулар улуг сонуургал-биле үнелеп турар.

Оон аңгыда, Журналистер эвилелиниң республика конкурзунга 1988 чылдың түңнели-биле киирилгээн өске-даа материалдарның профессионал бедик деңнелин, чугулазын болгаш идейлиг уран-чечен шынарлыын жюри база демдеглээн. Ындыгларга Кызылдың телевидение студиязының кол редакторy, Журналистер эвилелиниң кежигүнү Дакан-оол Ондарның организастап чорудуп турары партия, совет база ажыл-агый ажылдакчыларын калбаа-биле киириштирип, эде тургустунуушкунуң айтырыгларының талазы-биле дөрт теледамчыдылгалары база бар. Светлана Монгуштуң мөзү-шынар айтырыгларының талазы-биле «Тываның аныяктары» солунга парлагылааны материалдарын улус сонуургал-биле номчуп турар. «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редакторy Василий Хомушкунуң Уеба-Нур аймактың журналистери-биле эш хуузунуң ужуражылгаларының база ол аймактың ажыл-ишчилериниң ажыл, амыдыралының дугайында өрүк демдеглелдерин Барыын-Хемчик районнуң номчукчулары улуг сонуургал-биле таныжыкан.

Өске-даа журналистерниң жюриге киирген материалдары солун болгаш улуг үнелиг боон турар.

Республиканың журналистериниң чогаадыкчы конкурузу уламчылавышаан.

Всеволод ФИЛИППОВ.
Республиканың журналистер эвилелиниң баштаар чериниң секретары.

ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

МАЙ 7-ДЕ

10 шакта. Ленин кудумчузунга «Тываның аныяктары» солуннуң шаңналы дээш чиик атлетиката эстафета.

19 шакта. Культура болгаш дыштанылга паркынга дыштанылга кежээзи.

МАЙ 8-ТЕ

11 шакта. Ипподромга. Тринал. Картингиге көргүзүг онзагап.

Культураның болгаш дыштанылганың паркынга

12 шакта түскай ортумак өөредилге черлериниң болгаш профтехучилищелериниң кылган херекселдер бараалтарының делгелге-садыглаашкынының ажыдыышкыны.

14 шакта. Кызылда Пионерлер бажыңының уран чүүл коллективиниң концерти.

19 шакта. Парктың танцы шөлүнге, автооруктар технику-музунга. № 4 КПТУ болгаш «Совет Тываның 5 чылы» стадионга танцы кежээлери.

МАЙ 9-ТА

Ада-чурт дайынының киржикчилериниң турасказынга

10 шакта. Тиилелге хүнүнге тураскааткан митинг.

В. И. Ленин шөлүнге

10 шак 30 минутада Дайынчыларының болгаш аныяк армейжилериниң чыскаалы.

Театр шөлүнге

12 шакта Үрер хөгжүм байырлалы.

Хоорай чевээнге

12 шакта. Тураскаал хүнү.

«Хүреш» стадионга

14 шакта Хүреш.

Культураның болгаш дыштанылганың паркынга

19 шакта. Дыштанылга кежээзи.

Улусчу чогаадылга көрүлдези

ЭРЕҢГЕЙ ТҮҢНЕЛ

Мөңгүн-Тайга районнуң школаларының аразынга уран чүүл фестивалы болуп эрткен. Өөреникчилерниң бот-тывынгыр уран чүүл коллективтериниң концерти-биле чергелештир техниктиг чогаадылганың болгаш ус-шеверлерниң делгелгезин база организастаан. Моон мурнунда чылдар-биле деңнээрге, бо чылгы делгелге бедик деңнелге эрткенин комиссия демдеглээн.

Делгелге экспонаттарының иштинден Мугур-Аксы ортумак школазының 9 «в» клазының (удуртукчузу К. Х. Чыдым) «Угулза» кооперативиниң кылганы тыва аптаралары, эдилелдери, малчыннарга таарымчалыг кылдыр кылган стол, сандайлары көрүкчүлерни сонуургаткан. Ол кылыгларны чон садып алган.

Мөңгүн-Тайгада чонар-даштың бир хевири бар. Ону уругларның уран чүүл школазының клазынга башкы К. С. Хертек, Мугур-Аксы школазында күш-ажыл башкызы С. Х. Алдын-оол өөредилге, бөлгүмнер кичээлинге ажыглап турарлар. Мугур-Аксы школазының өөреникчилериниң чонар-даштан кылган ажылдары көрүштүг болган. Мөген-Бүрен школазында С. Х. Куланың удуртуп турары даарапылга бөлгүмүнүң аргып, даараан ойнаарактары, идик-хептери хевирлиг, аянныг кылдыр кылдынган.

Делгелгеде кол негелде — техниктиг чогаадылга кайыдаа школада барык чок болган. Шимчеп турар, кандыг-бир чүвени кылып турар, күүседип турар экспонаттар чок. Ыяштан, хөмден, мыйыстардан, демирден кылган ажылдар база ховар. Моон алгаш көөрге, школада техниктиг бөлгүмнер, фото, кино студиялары ажылдавайн турар. Чогаадыкчы, тывынгыр чорукка өөреникчилерни хаара тутпайн турар.

Делгелгеге салган экспонаттарның саны-биле, шынары-биле комиссия түңнелди үндүргеш, бирги черни Мөген-Бүрен ортумак школазынга тывыскан. Шынарлыг, тывынгыр экспонаттарны кылган өөреникчилерни өртектиг белектер-биле демдеглээн. Мугур-Аксы школазында 9 «в» класстың «Угулза» кооперативин грамота-биле шаңнаан.

Ийи школаның бот-тывынгыр артистериниң концертин көргеш, бодумнуң бодалдарымны илередикседим. Кайызы-даа школада хөйнүң ырының, танцы-самның, янзы-бүрү жанрларга ансамбльдер, шиилер, үреп номчулганың бөлгүмнери доктаамал ажылдавайн турар. Школалар ыры башкылары-биле хандыртынмаан. Ооң түңнелинде хөйнүң ырылар ансамбльдери чаңгыс үнге ырлашпышаан, танцыларны баян-биле үдевишаан. Дуэттер, триолар барык чок.

Мөген-Бүрен ортумак школазының концерт программазы ядамык, күүселдези кошкак. Ол школаның «Чер кырынга амыдырал дээш» деп литература-хөгжүмнүг композицияны орус дыл кырынга күүсеткени шору. Темазы — чер кырынга тайбыңны быдыткаары. Концертке бээрлээгеткен танцыларны («Лекей-оо», «Ээлдек шыдаажы», «Матростар танцызы») тургусканы, күүседии багай эвес. Бодавыже, ында чаа ажылдап чеде берген, уран чүүл школазының танцы клазының башкызы М. С. Хертектиң киирген үлүү эвээш эвес. Ол школаның өөреникчизи Дүрген-оол Иргиттиң сыгыртканы дыңнаксанчыг болган.

Район төвүнде турар болганындан-на боор, Мугур-Аксы ортумак школазының концерт программазы утказы шынарлыг, жанрлары байлак, күүселдези эки. Программада киирген «Хээлер» деп хөй кижи киржикчилиг, «Куулар» деп танцыларны көрүкчүлер үргүлчүлеңдиг адыш часкаашкыннары-биле хүлээп алган. Бичии уругларның (2 класс) «Ховаганнар» деп танцызын тургусканы, идик-хевин даараакы тергиин эки. «Меңги чечээ» деп литература-хөгжүм каттыжыышкынының киржикчилери Муза Салчак, Саая Борбак-оол боттарының чогааткан шүлүктерин номчааннар. «Авамга йөрээл» деп ырыны Саая Шончалай биле Салчак Мерген бедик мергежил-биле ырлааннар. «Алас хелүм» деп ырыны Салчак Чечена биле Саая Айдыңмаа олар эки күүсеткеннер. Демир хомусча тыва ырларның аялгаларын хомуставышаан ырлажып, аразында дүрген чугааларны киирип, Хертек Май-оол биле Хуван-Кара Чодураа профессионал артистер ышкаш күүседип, көрүкчүлерни магадаткан.

Ийи школаның концертин деңнеп көөрге, ийи аңгы түңнел үнүп келир. Жюри концерттерни түңнээш, бирги, ийиги черлерни тывыспааны элдеп. Аңаа-ла эреңгей бөзү-биле эки дээн номерлерни демдеглеп каан. Жюри (даргазы улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Х. С. Шолбан) эреңгейлээшкиниң аспаандан ам-даа алыртып чадаанын чон, өөреникчилер мурнунга бадыткаан. Эки деп демдеглеттинген ансамбльдерни, танцы коллективтерин шаңнаар грамоталары безин чок болган. «Соонда тывсып бээр бис» деп аазаарындан безин арны кыспаан.

Көрүлдени организастааны кошкак. Концерт эгелээр мурнунда жюри сөс ап, сорулгазын айтып, фестивальдың киржикчилери — бот-тывынгыр артистер, өөреникчилерге байыр чедирип, чедиишкиннерин күзээн болза, концерттериң шынары экижий бээр, киржикчилериниң харыысалгазы бедиир турган. Эгелээрде көрүкчүлерни дыка-ла үр манаткан. Мындыг үүрмек эскиттер улуг херек бүдүрүп алырынга моондак болган.

Эстрада болгаш национал тыва хөгжүм херекселдери (Мугур-Аксыда демир-хомусту санавааска) школаларда чок, уттундурган. Концерт костюмнери кайы-даа школада шынар чок, сцена культуразын сагып билбес, оолдарның баштарының дүгү узун, идик-хевин бастывыжаан, дырыштак, хирлиг. Мындыг чорук школаларда ниити культураның чавызын херечилеп турар.

Уругларның эстетиктиг кижизидилгезинче, ниити культураны бедидеринче улуг ичээнгейни салбас чүве болза, бүгү тала-биле сайзыраңгай хамаатыны хевирлеп кижизидери берге. Школаларга уран чүүлдүн янзы-бүрү бөлгүмнерин, каттыжыышкыннарын доктаамал ажылдадып, көрүлделерниң шынарынче, массалыг болуруунче сагыш салза, айыттынган четпестер дараазында фестивалга каттаптаттынмас ужурлуг.

Майнак САЯЯ.
Райкүүскомнуң культура килдизиниң эргелекчизи.

АДЫГЛАР

Амыдыралдан чугаа

Эң-не баштай Хайыракан дааның чаны-биле эртип чыткаш, ону дыка-ла сонуургажык мен. Довурактыг орук-биле бурулаткан чүък машиназының кырынга Кызылче өөренип бар чорааным ол-ла болгай. Ынчан мен, каш-ла чыл болгаш, ол дагның эдээнге амыдырал-чурттаалгамның бээзимнарын эгелээримни кайын билир ийик мен.

Изиг түлүк сиген кезип турар өйде колхоз төвүнге чедип келгеш, суурга ийи-ле хонгаш, зоотехник Серен-оол-биле Улуг-Хем ол чарыында Эъжим малчыннарынче чоруптувус. Шынаавың ымыраазынга ырмазы сынган аъттар Эъжим бажының серин тайгазынче баарын эндевээн, ылгыны коичуг чоруп ордар. Баштай сигенчилер бригадазынга баарывысты Серен-оол сагындырып кагды:

— Сигенчилерниң бригадири Серээпей дээр, хөөремиккей эр-ле болгай, эмчи. Ажылынга кызымак кижи, үргүлчү-ле «адыглар» деп чугаалаанып чаңныг, ол сөс ооң аксындан дүжер эвес.

— «Адыглар» деп кандыг утказыг чугаалаттынар кижи боор? — деп айтырдым.

— Адыг-Түлүштер дээри ол-дур ийин.

Эжим боду Барыын-Хемчик чурттуг болза-даа, борта үр чурттаан болгаш, бо черниң улузун эки билип, чоңдан хөйнү дыңнап алган. Мээң айтырыымны Серен-оол болуунуң барыын аялгазы-биле харыылай-дыр:

— Ындыг эвес. Шаанда адыг ижээнинге түлүш херээжен ийи ийис оолдар божупкан чүве-дир. Ол ийи оолдарын адыг-түлүштер тывылган дижир-ле болгай.

Кезек ыыт чок кожа чоруп чорувуста, эжим чугаалай-дыр:

— Серээпей «адыглар» дээрден өске, солун чүве чугаалавас кижи, аанда харын, ийи кижи бар, бирээзин Хөйлеңмей дээр. Элээн улгады берген. А бирээзи —Базыр-Аракчаа. Олар мегелеп хөөреп турда халаптыг улус болгай: адыг-хайыракан-биле хүрежип-кеп, аң-мең ээртеп мунган, Хайыракан даандан чуңма сыдымнаан, Уеза-Хөлден далай бугазын алырап дээп, чуву хөөревес чүве дээр. Удавас чеде бээр бис, көрүп, дыңнай бээр силер, эмчи — дээш, каралазын тепсенгеш, бурунгаар дап берди.

Үр болбаанда сигенчилер бригадазының турлаанга чедип келдивис. Бригадир Серээпей, шынап-ла, оюн-баштак, хөөремиккей кижи болду.

— Ээй. Адыглар, бо мал эмчизи база Адыг кижи-дир — деп, Улуг-Түлүш мени Адыг-Түлүш кылдыр фамилиям солуп, мээң-биле шагда-ла таныш кижи ышкаш Серээпей алгырып үндүрдү.

— Келген улусту акшарып-чемгериңер! Аъш чок эвес, эңдере дүлүптүңер! Ооң кедерезе, эндерик маңнажып турар хүлбүстерниң бирээзин бо ийи мөгеге даярлап бээр бис. Бо ийи кайгал семис адыг-даа даярлап эккээр магатчок — дээш Серээпей каттыргылап, чанында кожа олурган кижиже көрүнү. Ол назыны элээн улгады берген, ээр ышкаш кырлаң хаайлыг, аптара дег хөректиг, чолдаксымаар кижи Хөйлеңмей болду. Ооң чанында адыг дег күдер аныяк эр Базыр-Аракчаа ол чүве-дир.

— Алыс аңныг черниң кижизи аңнаар боор силер аа? — деп, Базыр-Аракчаа менче көрүнү.

— Ийе, бичиимден-не аңчылар эдерип өскен кижи мен — деп харыыладым.

— Бо чер ээзүлүг аң орапы, мында аң дээрге кодан сыңмас мал-ла! Бо колхозтарның ынча малы чок. Бо суттуң балыы — дээш, билээн айыткаш — алдын-сарала кадыргылар, а хем бажында кара-кара кадыргылар — дээш, салааларын арбаңнадып адыштады. —Аъттыг кижи сугну үш-дөрт кежир чортуптарга-ла, паш долу балыкты өлүр базып каар, аңаа-ла чыып алыр сен. Адыг-хайыраканның көвүдээни база оон болган, балыктаар дээш бээр чыглыр. Серемчилелдиг чорбас болза, дораан-на чиртке-ниң ол. Эрткен күзүн диңнеп чорааш, кежээ одагга эъш шиштеп олурумда, хенертен эктим кырынга чүве шимчей берди. Карак ужу-биле көөрүмге, узун дыргактарлыг, салбагар кара дүктүг хол болду. Девидээн уум-биле эгин ажыр от кырынче час ойтур октаарымга, кывар-суг чажыпкан чүве дег, от садырткайнып-ла үнген. Оон адыың борбак кызыл улуг от чуглуп чоруй барды. Эртенинде изин истеп чеде бээримге, хуюкталып калган чыдыр. Эъдин кезип көөрүмге, ийи илиг быжа берген болду — дээрге, хамык улус чир-шоң дүштү. Катты оожургай бээрге, бөлүк олурган оолдарның бирээзи:

— Хөйлеңмей акый, Хендерге ажып чыткаш, адыг-биле капчаар хүрежип турганыңны хөөреп берем — деп диледи.

— Шаам чогуд, бичии дыштанып алыйн, сиген сарааттаар кижи — дээш, Хөйлеңмей чүве чугаалаар хамаанчок, шуут-ла ийлеппи чыдыпты.

— Чугаалап кор даан, мөгө — деп, демги-ле оол база катап диледи.

— Ашак дыштаныш алдын, ону мичапма, Биче-Бут — дээш, Базыр-Аракчаа уламчылады. — Бо ашак адыгларны моорадыр октантар кижи бо. Оларны ынчаар томаартып турбас болза кайын болур. Кожай, Торгалыгда арга даамалы Опай дээр кижи бар, ол кижи адыгларны ээлетип алгаш аайлаар кижи. Хөй араганы оңгачаларга кудуп каарга, чамдыктары шуут-ла ушкулап калыр. Ушкан адыгларны тергеге салгаш, залга эккеп дегерин алыр, шуут магалыг.

— Аалдар кезип чоруур кижи кош-дүүргең эктинден дүжүрбе, адыглар бо-ла таваржыр чүве — деп, Базыр-Аракчаа чагыды.

— Адыглар, аскак хой ырады, ажылдаалыңар!—деп, Серээпей кускуннады. Улус амна ажылдап чорупту. Бис база аъттанып тывыс.

Базыр-Аракчааның аң-мең хөй дээни ылап-ла шын болган: «Хөлүн часса-даа өдүрээн часпаан». Ынчалза-даа адыг черле ховар, чаныт аң болгаш, сураа-даа дыңналбас, изи безин чок. Хөйлеңмей, Базыр-Аракчаа, Серээпей үжелээ ийи чайлаг аразы артка, дуу-кайы оранчок адыг бараан көрүп кааш, Базыр-Аракчаа — Ыргайтыже, Хөйлеңмей — Чиндиңнээш-Чайлагже караш дигеннер. Арт кырынга Серээпей чааскаан «Адыглар, кайда баадыңар!» деп алгырып туруп калган. Ооң соонда адыгны бодун көөр хамаанчок, изин безин көрген кижи дыңналбаан чүве.

Эъжим суунуң кадыргызы, шынап-ла, чажыпкан курт дег имижейнин турар. Ынчалза-даа чаңгыс аъш туржук, кодан чылгыны суг кежир ойладырга, балык бастырбас чүве. Чайлагга, харын, оолдар балыкты хол-биле өйлеп ушпуп алырлар.

Чоорту чон-биле таныжып, кижи бүрүзүнүң аажы-чаңын өөренип, чүвени биле берген мен.

Хөйлеңмей-биле Базыр-Аракчаа кайызы-даа хүрежир, удаа-дараа шүглүп чораан, шыырак мөгелер, аңнаар-меңнээр улус. Ындыг-даа болза адыг-хайыраканнан кайызы-даа коргар улус болган. Аксы-биле хөй аң-мең, адыг-хайыракан өлүрген боор, шывында, оран-чурттуң байлаанга хумагалыг. Адыг-Түлүштер черле ындыг чаңныг улус.

Мыйыс узап чүве. Аңчы Буян-Чыргал, Серээпей үжелээ алды адыр сыын адын алдывыс. Улустуң мурнунга чортуп чорумаа, хенертен аъдым кулаа сүүреш кылынды. Орук доора оъттап турган ааков улуг сыынны көрүп кагдым. Боомну эгиндөн дүжүрүп чыдырымда, соомда эштерим чеде хонуп келгеш, ийи холумдан сегирип алдылар. Эскет чок, көк оъттаан сыын ам-на бисти көрүп кааш, аргаже кара дидн.

— Чаңгыс сыын чешээреди барын уттупканың ол бе? —деп, Серээпей шыгыы айтырды. Мен чүнү-даа харыылавадым. Ийи хемниң бедииринге чедир кым-даа бук дивээн. Ыргайты биле Чиндиңнээш белдиринге артыгларывыс дүжүргеш, орук кыдыы оймакка олуруп алганывыста, ам-на чугаа-соот үнду. Серээпей мээң эктимге холун салгаш:

— Аң боолатпаан дээш хоралава, Адыг — дидир.

— Мыйызы улуг, чокпак тал дег боорга боолаар деп баадым.

— Бо база ажырбас мыйыстыр, таңдының биске хайырлааны ол-дур. Аңчы кижи тайганың эртинезин хоратпас, хумагалыг болур чоор. Өөр анны когун үспес, боос азы оолдуг аңче боо шыгаавас ужурлуг чүве.

Кезек олурувуста бистиң чанывыста карыш хире бичии шивижигеңче салаазы-биле Серээпей айытказ:

— Маңаа дегбес болза, элээн каш чылдар эртерге бо оймак ортузун каастаан шиви турар-дыр ийин—дидир.

— Улуг орук аксы черге кайын өзүп шыдаар, малмаган, кижи сый базып каап-тар-ла ыйпаан—дээш, Буян-Чыргал туруп келген.

— Че, Адыглар, аът-мыйыс баксырай бээр, Хайыракан чуртувусче чедиштээлиңер — дээш, Серээпей аъдынче кылаштапты.

Ооң соонда бир чыл болганда мени өскээр ажылдадып чорудупкан. Байлак Эъжимден, чурумалдыг Хайыракандан, омак-хөглүг Адыглардан ырап чорууру меңээ дыка-ла хомуданчыг болган.

Бир-ле катап Адыг-Түлүш Кечил-оолга тураскааткан хүреш маргылдаазы болган черге барган мен. Адыглар оолдары: Василий, Матвей, Маадыр, Андрей, Александр суглар чараш хүрешкештиң шаңналдар алгылады. Улус тарап турда, Базыр-Аракчаага ужуражы бердим. Өөрээнивисти чүге деңнээр, сагышка киирле хөөрешкен бис.

— Адыглар-биле хүрежип туру сен бе?—деп баштактанып айтырдым.

— Адыг хамаанчок аң чок болган. Эъжим балык чок өлүг суг апарган — деп кижим мындыг.

Мегелээр кижи-ле болгай дээш, ооң чугаазынга бүзүревээн мен. Ооң соонда шелээлеп алгаш, Эъжим бажы Чиндиңнээшке чеде бердим. Чиктиг чүве: ында-мында маңнашкан аңнар көзүлбес. Адыгларның соругтар деп адаары хөй хайырларның чамдызы шуут бүдүп калган. Чүгле чаңгыс улуг аң изи чытканын көрдүм. Оолдарның балык холдап турган шириктерин чушкугулап көөрүмге, черле чүве көзүлбес. Базыр-Аракчааның чугаазы ылап-ла шын болган, мен хей-ле черге ону мегелепкен деп бодаан-дыр мен. Чайлаглар бүрүзүнде шириктерни чире-чире баскылап, чаш ыяштарны сый бастыргылаап, аяң санай оруктаалдыр маңнажып каапкан машиналар истери эмге-тиксок. Одагланган черлерде октагылапкан хей-ле шилдер, сөөктер чыткылаар.

Ыргайтыга оймак ортузунда, бүдүктарында янзы-бүрү пөстер кескиндилерин баглагылап каап аныяк шивини көрүп кагдым. Кезек кайгап тургаш, ооң хөлегезинге дыштанып олуруптум. Бистиң көргенивис шививжигеш бо-ла-дыр. Улуг орук аксы-даа болза мал-маган аңаа дегбээн. Эрткен улустар эрги чаңчыл ёзутаар чаңгыс шивини ыдыктап каан.

Чиндиңнээшти куду хөй аъттыг улус кел чор. Шуптула аныяк оолдар. Оларның аразында бөргүнүң адаандан бажының дүктери көгерип улгады берген кижи чаңымга чооктулап келзе-ле, Серээпей болду. Өөрү оолдар база аъттарын баглагылааш, бистиң чанывыска чыглы бердилер.

Серээпей биеэги-ле чаңы-биле хөөреп эгеледи:

— Адыглар! — дээш, оолдарже көргеш: — Бо акыңар база Адыг кижи. Силер-даа кайып тапыр силер, моон шагда-ла чораан кижи—дээш, менче көрүнү. — Малчыннар оолдары-дыр ийин. Эъжимниң хөй сарааттар салып турган сигени шуут чок. Сен чораан соонда кукуруза тарыыр дээш хамык черни чарып каапкан, ам күү сай болган. Ынчангаш Улуг-Хем кыдыындан сиген кезер дээш ынаар бар чор бис.

Оран-таңдының аң-меңни кайы хамаанчок кырбас чүве болза черле ажырбас чүве-дир ийин. Үнүш-дүжүттү база камнаар. Адыг-Түлүштериниң бир сагыыр чуруму ол болгай. Оларның ол чурумундан чандыр баспас болза, адыглар-даа, Адыг-Түлүштер-даа амыр чурттаар бис.

Бууларган Бууралы,
Бугалаңган Демир-Сугну.
Эрес-кежээ Түлүштерни —
Эъжим чурттуг Адыгларны.

Оолчугаш КАРА-ООЛ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Гардемариннер, бурунгаар!». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 10.10 Медээлер. 10.20 «Опера ынактарга». Телеклуб. 11.30—12.30 «Чуртта. Чер». 15.25 Медээлер. 15.35 Эде тургустунуушкун прожекторy. 15.45 Уругларга фильм. «Грант капитанның уруглары». 17.10 Барымдаалыг фильмнер. 17.50 Концерт. 18.25 «Совет шериг». 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Философчу чугаалар. «Эде тургустунуушкун болгаш философия». 19.50 Мультфильм. 19.55 «Гардемариннер, бурунгаар!». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.35 Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45 «Ол болган... болган...» 22.00 «Үзел-бодал». 23.30—00.20 Улуг кижилерге мультфильм.

ИИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 2 класс. И. О. Дунаевский. 9.05 Англи дыл. 10.05 Бистиң садывыс. 10.35; 11.35 Б. Н. Полевой. «Ээлдиг кижи дугайында тоожу». 5 класс. 11.05 Англи дыл. 12.05 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 13.00 Медээлер. 13.10 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 14.00—14.30 Ритмниг гимнастика. 16.50 Медээлер. 16.55 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 5—6 сериялары.

КЫЗЫЛДАН

18.25 Киножурнал. 18.35 Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкыларының концерти. 19.10 «Аяя төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Тиилелге хүнүнге». 19.40 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.55 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.10 Казах ССР-ниң Күрттелерадиозу. 21.00 «Үе». 21.35 Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 5—6 сериялары. 23.15—23.40 [illegible] концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

16.50 Медээлер. 16.55 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 5—6 сериялары. 18.25 «Арена». Спортчу программа. 19.25 Ритмниг гимнастика. 19.55—20.10 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

МАЙ 5-ТЕ

«ПАПЫРАЛ»: «Трагедия в стиле рок» 9.30, 12.40, 15.50, 19.10 шактарда.

Видеозал: «Игла» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 154» 9.00, 13.30, «Соната для рыжей девчонки» 10.30, 12.00, «Легенда о Нарайяме» (2 сериялыг) 15.00, 17.50, 20.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Пурпурная роза Каира» 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Иван Макаревич» 14.20, «Монпарнас-19» 16.10, 18.00, «Высокий блондин в черном ботинке» 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к/б: «Отцы» 17.30, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Утреннее шоссе» 14.00, 17.50, «Дама с попугаем» 15.50, 19.40 шактарда.

АГААР

Республикага кезек булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 9—14 метр. Дүне 5, чамдык черлерге 7—12 градус соок, хүндүс 12—17, чамдык черлерге 3—8 градус чылыг.

Кызылга кезек булуттаар, чагбас, Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 9—14 метр. Дүне 2—4 градус соок, хүндүс 14—16 градус чылыг.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары

● Редактор — 3-43-34; ● оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ● орносвал — 1-34-26; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● оралакчызы — 3-45-93;
● партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; ● совет тургузуг килдизи — 3-34-98; ● айтырыглар килдизи — [illegible]; ● үлегерлер килдизи — 3-41-41;
● агроуструг килдизи — 3-41-16; ● промышленность килдизи — 3-34-57; ● культура килдизи — 3-39-15; ● информация килдизи — 3-37-11; ● чаа килдизи — 3-38-73;
● корректорлар — 3-34-19; ● бухгалтерия — [illegible]; ● очулга килдизи — 3-34-93; ● типографчылар — 2-27-61; ● солун кел бейн барганда — 2-32-75-че дыңнадыңар.

Чыдыш 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 23400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыңы № 1.

Чагыг № 275. ТС—00129

Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

1989 ч. май 5 пятница
№ 106 (14006)
1925 чылда үндезилеттинген.
Өртээ 3 поп.

БӨГҮН—ПАРЛАЛГА ХҮНҮ

ЧУРУКТАРДА: Кызылда республика типографиязында дептерлээр цехтиң начальниги, аныяктарның даалгаларын ажыр күүседип турар. Валентина Ивановна Попова дептерлекчилер-биле. Ол бүдүрүлгеде бо цех чарышка бирги черде болуп, планның даалгаларын ажыр күүседип турар.

Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыгда үнүп турар «Улуг-Хем» солунунуң типографиязының ажылдакчылары Парлалга хүнүн бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажылы-биле уткааннар. Наталья Санаар-ооловна Бегзи каш чыл бурунгаар Новосибирск хоорайда полиграфия училищезин дооскаш, ам мында шагымчы ажылдаарларның одуруунда кирген.

СӨСТҮҢ ДЭЭШТИИ

Чон билген турар кылдыр

Ленинчи «Правда» солунунуң эң баштайгы номериниң үнген хүнү — 1912 чылдың май 5 — бистиң парлалгавыс төөгүзүнде онзагай. Ол Парлалга хүнү — байырлал апарган.

Совет парлалга ниитилелдиң социалистиг чаартылгазының идепкейлиг киржикчизи болуп, демократияны хөгжүдер база ажык-чарлыг чорукту калбартыр дээн принциптиг туржуп турар. Ол чуртта болгаш делегейде болуушкуннар дугайында шын медээлерни шалыпкын берип, социалистиг ниитилелдиң сырый каттыжыышкынынга бараан болуп, мурнакчы дуржулганы идепкейлиг пропагандалап келген. Чуртта ажыл-херектериниң байдалын бүгү улустуң контрольдаап турарын боттандырарынга, массаларның политиктиг болгаш ниити культуразының бедиидеринге, улустар аразында бот-боттарын билчир чорукту быжыглаарынга парлалганың идиг берип турары бүгүдеге билдингир.

Бөгүн бис «Шынның» бүгү номчукчуларынга, бижикчилеривиске Парлалга хүнү-биле холбаштыр байыр чедирип тур бис. Оон-биле кады бис олар-биле сүмележилге кылып, чамдык айтырыглар дугайын чугаалажыксадывыс.

Чугаа—бижип турар чүүлдеривистиң дээштииниң дугайында, чонну хөлзедип турар айтырыгларны солунга чырыткан соонда ол талазы-биле алдынып турар хемчеглер дугайында.

Хой-ниити бижикчи, номчукчу бүрүзүнүң дыңнатканы медээ, факт бүрүзү сорулгазынга четкен турар ужурлуг. Солунга үнмээн-даа хемчег алыры-биле чер-черде чогуур органнарже, удуртукчуларже чорутканы чагаа бүрүзүнге харыы келген турар ужурлуг. Партияның негелдези ындыг.

Манаа ындыг чүүлдү сагындырып каары артык эвес боор. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң «Хамаатыларның саналдарын, билдириишкиннерин болгаш хомудалдарын сайгарып көөрүнүң чурумунуң дугайында» Чарлыын ёзугаар солуннар редакцияларындан чоруткан ындыг бижиктерни (чүүлдерни) дараазында хуусааларда сайгарып көөр: немей хыналда чорутпас ужурлугларын — 15 хонуктан сонгаарлатпас, а өскелерин — ай дургузунда. Бо чүүл солунга парлаттынган материалдарга база хамааржыр. А бир эвес чагаада айыттынган чүүлдерни сайгарып, шиитпирлеп көөрүнге үр үе херек апаар болза, ол дугайын авторга болгаш редакцияга баш удур дыңнаткан турар.

Бо талазы-биле байдал бисте кандыгыл? Эрткен чылды көрээл. «Шынның» редакциязы парлаттынган болгаш парлаттынмаан 294 шүгүмчүлелдиг чагааны (чүүлдү) чер-черге сайгарып, хемчээп алыры-биле чоруткан, оларныңдөңгүп-ле 63 хуузу харыылаттынып келген. А бо чылдың эрткен дөрт айларында ындыг 34 чагааның элээн хөйүнүң салым-хуузу редакцияга ам-даа билдинмейн турар.

Чамдык чижектерни киирээл. Кунгуртуг суурдан Р. Чыпсып, Д. Долчун оларның ынаа харылзаа салбырының ажылдакчызы Нина Хурлуктуң каржы-хажагай, ажылын орта кылбас, кижилерге тоомча чок чорууп-га хомудап солунуң корреспондентизи Мапай-оол Оюн четеп сайгарганы, оон түңнелин бижээн. Фактылар бадыткаттынып турар болган. Бо талазы-биле хемчег алыр болган Кызыл райкүүскомдан, районнуң харылзаа белдиринден харыы келбестээн. А ол аразында демги чагааның болгаш чүүлдүң «маадыры» бодунуң «шугумун» уламчылавышаанын бадыткап турар медээ база дыңналып келген. Ук чагааны бижээннерниң бирээзи пенсионер Донгут Долчун Красноярскиде өөренип турар уруунче акша шилчилер дээрге «ожээн негээн» харылзаачы түлээп албаанындан ону Кызылга боду келгеш чоруткан. (Мурнунда база ындыг чүүлдер болуп турганын редакцияга келген ук чагаада айыткан турган.) Мону чүү деп көөрүл? Кижилерниң негелде-хомудалдарынга кичээнгей чок чорук чамдыктарның «бажын эттендирип» турары ол эвес бе?

Апрель 16-да бир чагаа парлаттынган. «Чыраа-Бажы» совхозта Ымырак Донгак — оон автору. Оон хууда инектерин өске кижилиң өрезин төлээри-биле тудуп алгаш баргынындан бээр үш чыл апкан. Ол дугайын солунга мурнунда база бижээн. Ынаар бүрү дениелдиг эрге-хоойлу органнары сайгарып турган. Түңнел чок — хоокуй хоочун хомудавышаан. Экер-оол Кечил-оолдуң эрткен чылдың май 29-та үнген «Чырык хүндүге малчын аалга» деп чүүлүнге огулут харыы амга чедир чок.

Чоннуң билдириишкиннеринге, хомудалдарынга хамаарылга ындыг хевээр турар чүве болза, четпестерни эдерин чедип ап шыдавас бис.

Улуг, үндезин айтырыглар доп-дораан шиитпирлеттинип бербес-ле харын. Улус ону билип турар, ынчалза-даа бар чүүлдер-биле, хандырылгада үзүктелиишкиннер-биле эптежир арга чок. Садыгны, хандырылга адырында, транспортта ажылды четпес органиастаанынга, хоорай-сууражның арыг-шевериниң баксыраанынга, ажыл-агыйжы эвес чоруктар-биле, эрге-хоойлу үрээшкиннери-биле, бойдус камгалалында четпестер-биле шиитпирлиг демиселдин чогунга кижилер таарзынмайн турар—ол дугайын партия Төп Комитединиң апрель Пленумунга онзалап айыткан. Ындыг утказыг чагаалар «Шын» солунга база хөй кээп турар. олар-биле чергелештир бисте «онзагай» болуп турар мал оорлаар чорук, тыва аныяктарның корум-чурумунуң, оларны ажыл-биле чедир хандырар дугайында, малчыннарның ажылдаар, амыдыраар байдалдарын экижидер дугайында хөй санныг чагаалар, материалдар парлаттынып, чамдыктарын хемчег алыры-биле районнарже чорудуп турар. Ынчалза-жок бо дүвүренчиг айтырыглар талазы-биле ындыг-ындыг тодаргай чүүлдү кылыптывыс дээн харыылар келгени ховар. Эң ылаңгыя солун арыннарынга үнүп турар мурнакчы дуржулганы кайда, канчаар ажыглай бергениниң дугайында. А чамдык таварылгаларда ол-бо чүүл кылдынган деп харыылар, чымчады чугаалаар болза, «хөөреттинее»-даа берген болур азы, дорт чугаалаарга, мегелээн болгулаар. Ындыг таварылгада чер-черлерден чонпуң үнү, чоптуг үнелели, бижикчилерниң шынныг медээлери херек апаар. Редакция ындыг чагааларны кузелдии-биле хүлээп алыр.

Шын харын, парлаттынган азы хемчег алыры-биле чоруткан шүгүмчүлелдиг материалдың түңнелдиг, дээштиг болурун чедип алыр сорулга солунунуң бодунуң, оон кылдистерниң херээ-дир. Бо талазы-биле чамдык чүүлдер кылдынып турар: солун ажылдакчылары ой-ойлеп чагаалар сайгарылгазын кылып, алдынган харыыларны бөлүктеп, кезек кылдыр парлап турарын, чагаага харыы бээр хуусаа дугайында сагындырыг бижиктер чорудуп турарын, «ыыттыкпайларның» (катап-катап сагындырып турза-даа, харыы бербестерниң) ат-сывын солун арыннарынга адап турар апарганывысты номчукчулар билир. Оон ангыда, харыы бербээн азы «даап» харыылаан таварылгада, ол-ла темага катап материалды бижип турар бис.

Ынчалза-даа бо бүгү ам-даа дээштиг эвес болуп турарын миннир апаар. Оон башка найысылалывыста хөй-хөй удуртукчулардан эрткен чылын 37 шүгүмчүлелге харыыны чедир апкан. Бай-Тайга, Каа-Хем, Бии-Хем райкүүскомнар, АҮК-тер республика солунунуң дилээнге амгызындан дыңнангыр болган турар ийик. Чижээ, солунда адаттынган районда чурттап турар, малчыннан чораан, инвалид хоочун Сонам-Серен Балчыр бажың-балгат талазы-биле бергедеп турарын эрткен чылын база бо чылын мартта бижээн, ол чагааны сайгарып көрүп, алдынган хемчеглер дугайын редакцияга дыңналдырып дилээн бижикти редакция баштай Хадын кодээ Советче, оон соонда райкүүскомче чоруткан. Харыы сураг.

Эде тургустуушкуннуң амгы бо үе-чадазы — ёзулуг, тодаргай ажыл-херектерниң үези. Чер-черлерде чаа чүү кылдынып турарыл, ону кым канчаар кылып турарыл, экини элерин, мурнакчы дуржулганы ажыглап турган, кым ажылының бүдүрүкчүлүүн аажок бедиткенил, кым ажыл-херекке шаптыктап олурарыл, ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын кым тооп көрбейн турарыл? Бо бүгү ам солуннуң материалдарының кол темалары апарган.

Амгы чаартылгаларга шаптыктап турар эң улуг моондак — ажыл-агыйжы эвес чорук. Ону ажып эртеринге партияга дузалаары дээрге парлалганың тергиин чугула сорулгазы-дыр. Ынчангаш «...маңаа, төпке-даа, республикаларга, областарга, крайларга-даа, хоорайларга, районнарга-даа ажыл-агыйжы эвес чоруктуң фактыларын сайгарып көөр, алдынган бүгү хемчеглерни чон билген турар кылдыр ажык-чарлыг кылып ужурлуг. А кол-ла чүве —корум-чурумну быжыглаар херек!» Апрель Пленумунга М. С. Горбачевтуң чугаалаан бо сөстерин маңаа удуртулга болдурар бис.

Часкы хову ажылдарын организастыг чорудар

ЭКИ СУГГАРЫЛГА— ЭЛБЕК ДҮЖҮТ

Эрткен кыш чылыг, чымчак, хар чуга болгаш, час Суг-Хөлге эрте дүшкен. Частың баштайгы чылыг хүннеринде-ле хар эрээн. Чылыг хүннерниң соон дарый үзүктелиишкин чок хаттыг хүннер улай-улай шуушкаш турупкан. Кандыг час болуру баш удур билдинмээн. Чазын черле ындыг: хадыыр. Ынчалза-даа бо чазын хепертен соон, удаа-дараа үргүлчү хадааш, хөрзүннүң шыгын үндүр шаап эгелээн.

Бо частың онзагай байдалдарынга хамаарыштыр хоочун суггатчы Алдын-оол Кыланмайович Кызыл-оолдуң бодалы ындыг:

— Часкы хүн чылды чемгерер. Чалгаарап-ла болбас. Аренда хамаарылгазының байдалдарында ажылдап эгеледивис. Курлавырларны дилеп тыварынга херек кырынга тодаргай ажылдаары негеттинер. СЭКП ТК-ның март Пленумунуң шиитпирлерин амыдыралга чүтле ынчаар боттандырар апаар. Совхоз мурнунга алган хүлээлгевис база хоомай эвес. Ынчалза-даа ажылдап алган орулганы боттарывыс бөжын билир болганывыста, төнчү түңнел дээш кызытпас болза черле хоржок.

— Силерге быжыглаан шөлдүң девискээри улуг бе?— деп ылавыладым.

— Элээн каш гектар немешкен ындыг чүве —дээш, бригадир суур үстүү талазында чыткан ажык ховуже холу-биле айыткаш, чугаазын уламчылады —Эрткен чылын бригада керээзи-биле ажылдап турдувус. Бир гектардан 65 центнер медеени кезип ажаагын бис. Суггарып өстүрүп алган сула, медеени совхозтуң ниити техниказы-биле кестирип турган. Оон түңнелинде үзе санаашкын уезинде шалың төлевиринге хамаарыштыр чамдык маргылдаалыг айтырыглар кедурлүп үнүп кээп турду. Ам бо хүннерде чүтле биске быжыглаан техниканың ачызын көрүп, ажылдың ажыктыы, шыныы дээш камналгалыг талазынче кичээнгейни салып, суггарылганы чорудуп турар бис. Арендаже кирген, хамыкты мурнаар соруглганы салбааныс шынныг. Чүге дээрге ол күш-ажылды органиастаарының чаа хевири-дир. Ону шиңгээдип алырынга, санап өөрениринге апар, чылдар херегленнер деп чүве билдингир.

Алдын-оол Кыланмайовичиниң онаашкан үүле-херээнге кызымаан «Алдан-Маадыр» совхозта шупту билир. Аттыг-сураглыг суггатчы, биче сеткилдиг, бодуун ниити чонга бараан болуушкуну-биле чаңгыс чер-чурттугларының хүндүткелин чаалап алган.

Ол бо чылын совхозтуң администрациязы-биле аренда керээзин чарган. Ук керээде суггатчыларның эргелерин болгаш хүлээлгелерин ылавылап айыткаш, чарыгдалдарны болгаш орулганы баш удур көрүп, дугуржуп каан.

Аренда коллективти улам быжыглаарынга бригадир бүзүреддиг. Кылып турар ажылының төнчү түңнелдеринге ханы сонуургалдыг кижилер чаңгыс бригада кылдыр каттышкан.

— Ажылдап турар кижи черле харыысалгалыг —дээш, аныяк тракторизтерниң бирээзи Александр Монгуш чугаага киришти —Эрткен чылын элээн шыырак ажылдап, хөй тараа, сигенниң ажаап өстүреш-даа, эзэш төлевир ап, бухгалтерия ажылдакчыларынга кышты эттүр мете-лелип, пады бараан бис. Ам боттарывыс башкарнып боду бердивис. Чүтле чек зептерин ёзугаар санажыр. Бистерни албадавар, дужаар дээр чүве база чок.

Бригадада 9 суггатчы бар. Оларның ужу —тракторизтер. Суггатчылар бо чылын 2562 центнер тарымал медеен, бир гектар суладан 16.8 центнер дүжүттү ажаап алыры керээде көрген. Ниитизи-биле 46.764 рубльдиң продукциязын бүдүрер. Сиген незер шөлдү үш катап суггарар. Арендаторлар шөлдү апрель эгезинде Алаш бугазының суу-биле суггарып кирген.

88 гектар шөлде сиген үрезинни чашкан. Оът-сиген сай даштар-биле кыстырып каапканындан, азот-биле чедир чемгербейн барганындан ол девискээр ам-даа ногаарарбаан. Суггатчылар херек кырында оон гектар бүрүзүндэн 38 центнер тарымал медеени өстүрерин планнаан.

Коммунист А. К. Кызыл-оолга удурткан суггатчылар бригадазы хамаарышкан участоктарынга үнүштүң өзүмнерин дең-дески үнзүн дээш хүн бүрү дуда суггарып, чалдаар черлерни чаадап, дескилеп дооскан. Суггарылгага соонда хөй чылдыг сигенниң чамдык черлерде удур чаштырып турар. Эки суггарылга—элбек дүжүттүң үндезини, магадылалы ол.

Данзы САЛЧАК.
(Бистиң корр.).

ЧАШТЫРЫЛГА ЭГЕЛЭЭН

«Күш-ажылдың хостуу» совхозта Анатолий Натпит-оолдуң удурткан бригадазы-биле Чодураа салбырда Дарый-оол Седиптиң звенозу тарымал тооруқ чаштырылгазын дүүн эгелээн. Бо ажылдагыы ниитизи-биле 950 гектарга ол культураны сула, чочак-тараа холумактыг кылдыр чажып тарыыр.

Аренда-биле ажылдап турар бо ниш коллектив бедик дүжүттү өстүрери-биле дыка белеткенгеш, ам ажылды шапкыг кылыр дээш туржуп турар.

Май 10-да тараа культураларын чаштырып эгелээр. Интенсивтиг технологияның негелдези-биле бо хүнге чедир 270 тонна минералдыг чемишчиндилгени тарылга шөлүнге сиирип, кол кезээн чашкан.

Кодур-оол ОЮН.
Улуг-Хем район.

АНЫЯКТАРНЫ УЖУРАЖЫЫШКЫНЧЕ ЧАЛАП ТУР БИС

Ажылчын күжү негеттинер күш-ажылчы коллективтерниң төлээлекчилери-биле ажылга кирерин күзээн аныяктарның ужуражыышкыны 1989 чылдың май 6-да 15 шакта Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгының танцы залынга болур. Ажылга хүлээп алырының негелделерин тайылбырлаар, консультацияларны болгаш сүмелерни аныяктарга бээр.

Өөренирин күзээн аныяктарга өөредилге черлериниң адрестерин ужуражыышкын үезинде бээр.

СЭКП ОБКОМУНУҢ АНЫЯКТАР ОРТУЗУНГА АЖЫЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯЗЫ.

ДЕПУТАТТАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

Москва хоорайның соңгулда округтарындан болгаш хөй-ниити организацияларындан депутаттарга ССРЭ-ниң улус депутаттары-биле ужуражыышкын май 3-те Моссоветтиң күүскомунга боон эрткен. ССРЭ-ниң улус депутаттарының май 25-те ажыттынар бирги съездинге белеткелге хамаарышкан чамдык айтырыгларны аңаа чугаалашкан.

Ужуражыышкынны СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, секретары, СЭКП Москва хоорикомунуң бирги секретары Л. Н. Зайков ажыткан.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев ужуражыышкынга чүве чугаалаан.

Ажыл-херекчи болгаш улуг сонуургалдыг санал-онал солчулгазының үезинде СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының бирги оралакчызы А. И. Лукьянов депутаттарның хөй санныг айтырыгларынга харыылаан.

Ужуражыышкынга эштер В. И. Воротников, Е. К. Лигачев, В. А. Медведев, Н. Н. Слюньков, В. М. Чебриков, А. Н. Яковлев, О. Д. Бакланов киришкен.

(СЭТА).

Бөлгү шакта

● ГААГА. Нидерландының премьер-министри Рудольф Любберс меделгел кылгаш, христиан-демократтыг кыйгырыг дээр партиядан болгаш хосталга болгаш демократия дээш улусчу партиядан тургустунган оон чазаа долгандыр турар хуралдың камгалаарының чаа программазының айтырыгларының талазы-биле улуг бергедээшкинге таварышканын дыңнаткан.

Ону барымдаалаашчазактың дүжер деп турарын нидерландыларның хааныңга дыңнадыр деп турарын премьер-министр парламентарийлер мурнунга чүве чугаалап турганын дыңнаткан.

● ПАРИЖ. Премьер-министр Мишель Рокар баштаан чазакка бүзүревес дугайында резолюция киирерин национал хуралда барының оппозицияның бүгү партия бөлүктери негээн. Бо резолюция болза Европаның экономиктиг ниитилежилгезинге интеграция талазы-биле француз чазакты шүгүмчүлээн документ болур. Резолюцияның авторларының бодалын ёзугаар алырга, интеграция чоруу дуушкуну Францияга быжыг туруштуу хандырбайн турар.

● ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентизи Джордж Буш херекгитеннерниң «Америк чөвүлел» деп организациязының кежигүннериниң мурнунга чүве чугаалааш, бодунуң чугаазын Латин Америкада байдалга тураскааткан.

Америк администрациязының баштыны Төп Америкада байдалга доктаагаш, «күш дегээр революцияны пентередип» турары дээш Никарагуаны буруудаткан. Херек кырында байдалды ап көөрге, Никарагуаның чазаа Төп Америкага байдалды тайбың шиитпирлээр дээш кожазы чурттар-биле кады ажылдажылганы чедип ап турар. АКШ-тың деткип турары контраска удур Никарагуа Республиканың камгаланыр аргазын боттандыраары-биле кергүзүп турар совет дугаламчыны соксадырын президент негээн. Президентиниң меделгелин ёзугаар алырга, Сальвадорга болгаш Парагвайга эрткен соңгулдалар «чөптүг өскерилгелерни көргүскен» бооп турар.

● ВАРШАВА. Министр. ПУР-нуң Министрлер Чөвүлелиниң кежигүнү Юзеф Олексы «Солидарность» деп профэвилелиниң бүгү польша күүсекчи комитединиң даргазы Лех Валенса-биле ужурашкан. Беседаның кол темазы профэвилелдерниң болгаш күрүне органнарының кады ажылдажылгазының дугайы болган. Польшага профэвилелдерниң хөгжүлдезинге кады ажылдажылга айтырыгларынче олар улуг кичээнгейни углаттырган.

● АФИНЫ. Никарагуаның президентизи Даниэль Ортега Грецияга аян-чоруу дооскан. Чуртка үш хүн шинчиде аян-чоруунуң үезинде Даниэль Ортега Грецияның президентизи Христос Сарцетакис болгаш премьер-министр Андреас Папандреу-биле ужурашкан. Олар ийи талалыг харылзааларның айтырыгларын чугаалашкан.

● НЬЮ-ЙОРК. Флорида штатта Канаверал мугуддурда космодромдан «Атлантис» деп хөй удаа ажыглаар космос кораблиин салып үндүрериниң белеткелин вторникте эгелээн. Ол корабльди май 4-те Москваның-биле 21 шак 48 минута турда салып үндүрер.

«Атлантисти» салып үндүрери 6 хонук озалдаан. Ук корабльди баштай ужудуп үндүреринге чедир 31 секунда арткан турда, оон механизминде үрелиишкин илерээн.

Корабльге беш астронавтар ужар.

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). ССРЭ-де кылдынып турар реформаларга дүүшкен бодунуң чаа садыг хевирин Каттышкан Штаттарның ажыглаары эргежок чугула деп, америк конгрестиң төлээлекчилер палатазының орулгалар болгаш чарыгдалдар талазы-биле комитединиң кежигүнү Д. Пиз чоокта чаа «Крисчен сайенс монитор» солунга берген интервьюзунга медеглээн.

«Социалистиг хөй чурттарда үндезин, харын-даа магадаачыг өскерилгелерниң херечизи болуп турар-дыр бис. Ынчалзажок ол чурттар-биле АКШ-тың садыглажылгазы болгаш садыг харылзаалары мурнуку хевээр кошкак болуп артпышаан» деп, Д. Пиз айыткан. ССРЭ-биле садыглажылгага хамаарыштыр ылгай көрүүшкүннерни болгаш кызыгаарлаашкыннарны күш чок болдурарының идеязын конгрестиң бөлүк хөй кежигүннери деткип турар деп, ол демдеглээн.

⊙ ЛИМА. Интеграцияга болгаш хөгжүлдеге идиг бээр талазы-биле регион организациязы — Амазонка парламентизин тургузар сорулгалыг белеткел чөвүлел хуралы Перунуң найысылалы Лима хоорайга болган. Перунуң парламент кежигүннериниң инициативазы-биле чыылдырган ол чөвүлел хуралга Боливияның, Бразилияның, Венесуэланың, Гайананың, Колумбияның, Перунуң, Суринамның, Эквадорнуң хоойлужудулге органнарының төлээлекчилери киришкен.

(СЭТА, май 3).

Бөгүн — Парлалга хүнү

Александра Таңгытовна Ондар Алдан-Маадыр ортумак школазынга эге класстарда башкылап турар. Шилип алган мергежилинге бердинген, кезээде чаа чүүлдерни дилеп, мурнакчы арга-дуржулганы ажыглаап ажылдап чоруур, башкылар коллективинде хүндүлүг кижилерниң бирээзи. Ылаңгыя чаартыкчы башкыларның дуржулгазын чедиишкинниг ажыглап турар.

Чон ортузунга хой-ниити ажылдарының эң идепкейлиг киржикчизи, херээженнер чөвүлелиниң даргазы. Александра Таңгытовнаның херээженнер чөвүлелдериниң активчизи кылдыр республикада санап турар. Ынчангаш оон портредин республиканың Мурнакчылар аллеязында (Гастелло аттыг паркта) эң кожуу черде асканы таварылга эвес.

ЧУРУКТА: Алдан-Маадыр школазының башкызы Александра Ондар.

Кимм БУЛУГУННУН чураан чуруу.

САННАР, ФАКТЫЛАР

«Правда» солуннуң баштайгы номери үнген хүнден (1912 чылдың апрель 22 (май 5) эгелеп Парлалга хүнүн демдеглеп турган. 1922 чылдан ону чыл бүрү демдеглеп турар апарган.

• • •

Күрүнениң парлалга черинин дугайында баштайгы декрет 1917 чылдың декабрь 29-та үнген.

• • •

Баштайгы чылда-ла 7 муң ном-дептер ниитизи-биле 70 млн. кезек тиражтыг парлаттынган. ССРЭ-ге 70 чыл дургузунда 70 млрд. кезек ном-дептер парлаттынып үнген. Ам бисте чылдың-на 2.5 млрд. кезек ном-дептерни ССРЭ-ниң улустарының 165 дылдарында үндүрүп турар.

• • •

Бистиң чуртувуста 1500 ажыг журнал парлаттынып турар. Чуртта 8 муң ажыг солунну хүн бүрү 180 млрд. кезектиг кылдыр парлап турар.

• • •

Бисте ам ог-бүле бүрүзү алды солун, журналды ап турар. Олар ССРЭ-ниң улустарының 55 дылдарында парлаттынып турар.

• • •

Парлалганың кол курлавыры—ажылчы чонның чагаалары.

«Правда» солун хүн бүрү 2 муң чагааны ап турар. Аналыг чагаалар, санал-оналдарлыг, чурттуң амыдыралында чугула айтырыгларны көдүрүп турар чагаалар ковудаан.

• • •

Финляндияның чурттакчылары боттарын делегейде эң хой номчуур национ бирээзи деп санап турары таварылга эвес. Статистиканың санааны-биле алырга, чурттуң чонунуң 90 ажыг хуузу солуннарны 12 чыл улаштыр хүннүң-не номчуур болган. Финн типографияның парлаар машиналары эртенниң-не 4-теп 5 миллион кезек чедир аңгы-аңгы солуннарны бериш турар. Парлалганың тиражы бүгү чурттакчы чоннуң санынга (чаштарны безин киириштир) деңнелпкен.

Финляндияның чонунуң хой кезии чагыдылганы баш бурунгаар кызып алыр чаңчылдыг.

СҮМЕМ, БОДАЛДАРЫМ

Бистиң республиканың эң кылдыг-кызыгаар булуңнарының бирээзи болур Бай-Тайга районнуң «Кара-Хөл» совхозунда ог-бүлемниң эрес-кежээ херээжен ээзи, беш уругларымның эргелиг аваzы Чылбак Серенчаповна-биле мелээн үр чылдар дургузунда хойжулап, агаар-бойдустуң таарымча чок байдалдары туруа-даа, ниитиниң малын онча-менди ажаап кайгаараар, продуктулуун көвүдедир талазы-биле бердинген пландарны, социалистиг хүлээлгелерни чылдан чылче күүседип келдивис. Оон-биле кады хууда малывыстың баш саны база өскен.

Солунга материал бижип чорбаан-даа бол, Парлалга хүнүн таварыштыр баштайгы чагаамны бижип, бодалдарымны илередип көрейн. «Шын» солун—ынак солунувус. Оон кээрин четтикпейн манаар, парлаттынып турар чүүлдерни аажок сонуургаар, хой кадарарда безин хойлап алыр мен. Кызылдан Кара-Хөлге ону самолёт-биле неделяда 6 удаа эккээрге, бригаданың почтачызы Иван Салчак аңгыра ой-шаанда чедирип каар.

Сөөлгү чылдарда «Чедиишкин малын турда» деп ниити улуг эгенин адаанда үнүп турар чүүлдер солун, номчуттунгур, утка-шынары кескилзү-биле экижээн. Мал ажылын эртемге үндезилеп организастаар, дециллгелиг аргаларны ажыглаар дугайында чаа чүүлдер бо-ла көстүп келгилээр. «Чечү малчын» клубтуң кежигүннериниң дуржулгазы өскелерге аажок өөредиглиг. «Тиилелге» совхозта Татьяна Баавалдың, «Барлык» совхозта Даншыны Сохнам биле Эрес-оол Хертектиң болгаш өскелерниң-даа ажылының дугайын улуг сонуургал-биле номчудум. Ажыл төлевириниң үлегерчирерынга хамаарышкан айтырыгны хойжуларның көдүрүп турары чөптүг.

Оон-биле кады мурнакчыларның чедиишкиннерин таныштырарын, ог-бүле керээзи-биле орулгалыг ажылдавының түңнелдерин, аренда керээзин чамдык черлерде ажыглап эгелээнин солун арыннарынга хөй-биле чырыдары күзенчиг. Совхозтарывыстың орулга киирер кол адыры — хой ажылы. Ынчангаш сурагтыг хойжуларның ажыл-ижинге тураскаадкан арын-плакаттарны, тускай булуңнарны мааап турар бис.

Малды ажаар-тежээр, одарларын шын таарыштырар, малдың аарыглары-биле демисежир талазы-биле малчыннарга тускай эртемниглерниң сүмелери сөөлгү үеде эвээжээн диве, частырыг болбас.

Мал төлүн чедир албас, оон баш санын кудуладыр, чылдан чылче хоругвестээн малчыннарның ажылын хавызы-биле анализтээн чүүлдерни база парлап болгу дег. Ортумак көргүзүглер аравыста база хөй, чылдагааның тодарадып бижиири чугула деп бодаар мен. Боттарынга сөстен-даа берип болгай.

Чылдың дөрт шаг эргилдезинде кожар малчыннар машина-болгат чедер черлерден ырак барбастаан, аал-өглериниң оът-сигенниг хоништары ээндирээн. Оон колла чыдагааны аъттарны, шарыларны таажыктырып, чүък чүдүрериннге ажыглавас-тыр. Тергелевин, шавактаның алган чоруурлар база көзүлбес. Сарлыкты, шээр малды саап, саржагны, ааржыны болгаш өске-даа сүттен кылган чемнер белеткээри уттундуруп бар чылдар. Бо айтырыгны моон соңгаар-даа солун арыннарындан хүжүрбезе.

Аът-чем айтырыын шиитпирлээриниң неделдезинге дүүштүр хуузунда малын өстүрүп, оон алган продукциязының артыкшылын совхозка, белеткел конторазынга, базаарга күрүне өртээ-биле садып турар кижилерни деткип, мактап, солунга чырыдар болза, оларның хой-аалы, сонуургалы улам бедиир.

Данзын-оол ХОМУШКУ.
«Кара-Хөл» совхозтуң хойжузу.

ААЛЧЫЛАРЫ ХӨЙ-ЛЕ БОЛЗУН

Оон ажылдаар үези эртенгиниң 7 шакта эгелээр. Бо айыткан шагындан ол оранчок эрте ажылынга кээп чаңчыга берген. Чүге дээрге ажылчын туружун көрүштүг, болунуң ажылдаарынга эптиг кылдыр белеткеп алыр дээш ындыг. Бистиң барган хүнүвүсте республиканың болгаш чурттуң ол-бо чүгүндеш келген база ужарынга белеткенип турар пассажирлер чүнү мурнай солун, сеткүүлдер садар киоскинин оюп эртпезин эскердивис. Киоск эргелекчизи Анастасия Никитична Чернова садып алыкчылар-биле ажылдап турда, саадал чок. Чоннуң херегзээн канцелярия болгаш өске-даа үүрмек бараанннарны ап бериш, кандызы таарзжырын сүмелеп турар.

Киоскиде канцелярия бараанннарындан аңгыда, янзы-бүрү брошюралар, сеткүүлдер болгаш тeп солуннар баартакта делгеп салдынган. «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарны дораан алгаш баарын киоск эргелекчизи чугааалады. Тeп солуннар база үр чытпас. Чорук чораан пассажирлерге солун, сеткүүлдер садып номчуур мындыг киоскилерниң ниитиниң черлеринге тургусканының таарымчалыын садып алыкчылардан дыңнадым. Шынап-ла, пассажирлерниң көөрүнге, тeп база республика солуннарын болгаш журналдар-даа номчуп орарлар бар. Ол номчукчуларның аразындан ийи кижи-биле беседалажып, «Шын» солунга хамаарыштыр боттарының бодалдарын чугаалаарын диледим. Кызылда Агроүлетпүрктүркомбуң ажылдакчызы Н. О. Шарап бодалын мынчаар илеретти:

— «Шында» парлаттынып турар материалдар мурнуку чылдарга деңнээрге, бир янзы апарган. Ылаңгыя шугумчулеллиг материалдар хөй парлаттынып турары эки. Чүге дээрге ындыг шүгүмчүлелдер хөй янзы адырларда четпестерни чайладырынга дузалаар. Ынчалзажок солунга номчукчуларның айтырыгларынга юристерниң тайылбыр-харыылары үнгүлээр. Чер-черлерде ажыл-агыйларның удуртукчу ажылдакчылары ону сагышка албайн баргылаары хараадан-чыг. Чижээлээрге, малчыннарны ап көрээли. Чамдыкта үр ажылдаан малчынның стажының төлевирин алдынмайн баргылаар. Чылдың дөрт эргилдезинде кызыг-чай чок хой кадарар улуска ону сүржүр чай кайда боор. Ажылым аайы-биле малчыннарга чеде берген, бо бүгүнү эскерер мен. Чижээлээрге, «Х Улуг хурал» совхозтуң малчыны Б. Б. Сендин-Хуурак стаж төлевирин чыл дургузунда ап чадааның хомудап орар. Бо дээрге малчын кижиниң кызыл күжү-биле ажылдап каан амыдыралчы айтырыы ышкажыл. Хойжу бригадаларының бригадирлери бо айтырыгже кол сагыш салыр болза эки.

Кызыл-Мажалык суурда райпода улуг экономист Н. С. Чалаш:

— «Шын» солунну номчуваc болза, республикада болуушкуннарны кайын билип алырыл. «Хемчиктиң сылдызы» солундан районда байдалды база кижи билип орар. Ынчангаш солуннуң дузазы улуг деп санаар мен. Мурнуку чылдарда солунга кол дуунда ажыл-иштиң эки талаларын чырыдар турган. Районда-даа, үстүкү черлерден-даа удуртукчулар келгеш, чүгле көргүзүглер алгаш чоруптар чүве. Амгы байдал сыр өске. Четпестерни чиге илередир, шүгүмчүлээр апарган. Ажылды ханы анализтеп тургаш, илереткен четпестерни үезинде элип алырынга шүгүмчүлел дузалыг деп санаар мен.

Райпо—кол хандырылга чери. Райпо ажылдакчыларының ажылының дуржулгазын солунга парлап турары эвээш. Ынчангаш бо талазы-биле материалдарны хойну парлаарын күзээр мен.

Ийи номчукчунуң солунга хамаарыштыр илереткен бодалдары чөптүг. Оларның бирээзи зоотехник, а өскези бухгалтер мергежилдиг ажылдакчылар-дыр. Солунга парлаттынган өске материалдар-биле чергелештир, олар кылып турар ажылдарынга хамаарышкан чүүлдерни номчуп, боттарының тус-тус күзелдерин илередип турарын үстүнде чугаазындан билдим. Оларның күзелдери ажылывыска немелде үг-шиги бээр, моон соңгаарты ажылывыска дуза болур деп күзээн кордум.

Аэропортта киоск эргелекчизи А. Н. Чернованың ажылынче катап эргип келиили. Анастасия Никитична эрткен чылын тайбыңның болгаш эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Май 1 болгаш Парлалга хүнү—Май 5-ти эки ажылы-биле уткаан. Ам бо чылгы ындыг байырлалдарга уткуштур база мурнакчы ажылдаан. Бирги кварталдың планын 127,9 хуу күүсеткен. Киоск эргелекчизиниң аалчылары ол-бо чүктен хөй келир. «Тувинская правда», «Шын», «Молодежь Тувы», «Тываның аныяктары» солуннар эвээш экземпляр келир болгаш, дораан төне бээр. Ынчангаш эргелекчи оларның санын арбын кылдыр бээриниң чагыын киирерин чугаалаар болду. Шынап-ла, ол чөп. Номчукчулар хөй келир болганда, ону хандылаар черлер чагыгны четче хандырар болза эки.

Сырынмаа ЧООДУ.

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайда аэропортта киоск эргелекчизи А. Н. Чернова.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ КОЛЛЕКТИВТЕ

Кандыг-даа кижи «парлаар», «парлакчы», «парлалга» деп сөстерни чугаалапкаш, мында черле чаңгыс кижи эвес, а парлаар хөй дериг-херекселдер бар, мында хөй кижилер ажылдап турар деп дораан-на бодап келир.

Ол, шынап-ла, ындыг. Парлалга черинге аныямдан тура ажылдап келдим. Ам ол дугайында бодалдарымны бижип көрейн.

1938—1940 чылдарда Таңды кожууннуң Көк-Булуң сумузунга 4 дугаар арбанның даргазынга 5 чыл ажыг ажылдаан мен. А арбан үргүнүң даргазынга ажылдап турумда, тыва бижиктиң үжүктерин өөренип, сумуда арбанчыларны өөредиглгеже хаара тудар, улуг-биче чон ортузунга үжүк-бижикти кылымак өөредир үе турган чүве болгай.

Амыдырал кижини өөредир. оон бис хөй чүүлдерни көрүп, билип ап, чаа чүүлдерге чаңчыгып турган бис.

Ол чылын шаанда «солун», «парлалга» деп сөстерниң утказын орта билбес турдум. 1943 чылда типографияга ажылдап киргеш, ам-на чүвениң ужуруун тып, кижилерниң мөзү-шынар кижизидилгезинге солуннуң, парлалганың улуг ужур-дузалыын ханлыр биле берген мен.

Ынчангы үе-биле деңнээрге, ам бо солун, ном-дептерни парлап турарын көөрге, дыка-ла сайзыраан.

Ынчалза-даа мында кол тускай мергежилдер ам-даа хевээр артышаан. Ында солуннуң ады ном-дептерниң метронпажы, линотипист, корректура, цинкография ажылдакчылары деп тускай мергежилдер бар.

Солун парлап үндүрериниң белеткээри-биле домей—коллективтиг чогаадыкчы ажыл. Аңаа парлаар материалдарны корреспондентилер бижип белеткээн соонда, аңаа үндезилеп, оон тускай македин чыскаап кылган, типографияже чорудар. Оларны үстүнде ол адааным тускай мергежилдерниң кижилери кылыр.

Метронпаж кижи частырыглыг парлаттынган одуруглары тыпкаш, оларны линотип деп машинага эттирген одуруглар-биле чыскаай салып кылыр. Линотип деп тускай машинага коргулчундан үжүктерни, үжүктерден сөстерни, сөстерден домактарны өрүп үндүрүп турар. А ол сөстерниң болгаш домактарның частырыгларын корректорлар катап-катап номчуп, литажылдакчыларның парлап каан материалдары-биле шүүштүрүп көрүп тургаш, шын кылдыр парладыр болгай.

Ынчангаш солуннуң метронпаж, линотипист, корректорлар, цинкография ажылдакчыларын «Көзүлбес фронтунуң ажылдакчылары» деп адаар бис.

Солунга чугула материал—тырттырган чуруктарны (фотографияларны) белеткеп турар цинкография цехинге кире бээрге, мында чурук дүжүрүп парлаар нарын аппараттар, тускай херекселдер, химиктиг бүдүмелдерден кылган эзилдириглер бар. Кылагар саазынга парлап каан фото-чуруктарны ол хуулгаазын цехте цинктиг калбак демирлерже хуулдуруп турар. Оон соонда солун арыннарынга чуруктар кылдыр парлаттынып үнер.

Ынчангаш метронпаж, линотипист, цинкограф деп тускай мергежилдиг ажылчыннарның холдарын таварып эрткеш, солуннуң коргулчундан чыскааттынган дөрт (азы оон хөй) арынналын «Ротация» дээр парлаар тускай машинага бүдүн солун кылдыр парлап үндүрүптер. Ындыг машина бир шакта-ла 25 муң экземпляр (кезек) чедир парлап үндүрер.

Ынчангаш солуннуң оруу узун. Литажылдакчылар, корреспондентилер материалдарны бижип белеткеп каар, оон соонда ук материалдарны үстүнде бижээним тускай мергежилдиг кижилери өрүп, чыскаап, солун кылдыр парлап хуулдурар.

Типография бүдүүнүң чыды безин читтээн солуннар номчукчуларга четкеш, кижилерниң угаан-бодал, сагыжынга чаа-чаа сонуурганчыг, хөй янзы чүүлдерни, медээлерни берип, чедирип, оларның ажыл-херектеринге, амыдырал-чурттаалгазынга дузалыг болуп, байлакшыдар.

Амгы үеде Кызылда республика типографиязы—хөй кижи кежигүннүг, интернационалчы коллектив.

Мен 1943 чылдың үш айының чаазында аңаа парлаар цехке өөреникчилеп ажылдап кирип турумда, ол үеде оон директору Москвадан чаалап келген Шахов деп кижи турган. оон оралакчызынга Оюн Билчиир-оол ажылдап келген чүве. Шахов бир чыл чартык хире ажылдааш, Москваже чоруй берген, оон орнунга Билчиир-оол директорлап берген чүве-ле болгай. Типографияга 9 чыл ажылдаан мен.

«Шын» солунга 1954 чылдан эгелеп 1987 чылга чедир ажылдаан мен. Төрээн Тываның парлалга ажыл-херээнге эвээш-биче-даа бол, үлүүм киирип келдим. Эрткен амыдыралчы оруктарымче бөгүн хая көргеш, бодалырымга, аас-кежик болгаш өөрүшкү сагыш-сеткилимни чүтлеп, хөй-аът киирип келир. Ынчан мээң кады ажылдап турган журналист өөрүм Доңгак Бегзи, Моңгуш Люндуп, Бай-Кара Хөвеңмей, Оюн Сирин-оол болгаш өскелер-даа карактарымга ам-даа көстүп келир. Мырыңай дүүн чаа кады-кожа ажылдап турганзыг-даа харын.

Партийжи сөстү чонга чедирер дээш эвээш-биче-даа бол, солун ажылынга киржилгемни чоргаарал-биле эш-өөрүмге болгаш салгакчыларга чугаалаксаам келир.

Ам чүгле мында эвес, а республика типографиязында аныяк салгал өзүп келген. Чижээ, метронпаж Валентина Дударева, линотипист Надежда Быкова — ам олар безин күш-ажылдың хоочуннары, аныяк ажылчыннарының дагдыныкчылары апаргылаан. Корректорлар Лариса Ховалыг, Юкуул Чалбаа, цинкографистер Роберт Далай, Владимир Голубков оларның аныяк салгалы болгуп ажылдап турар.

Журналист кижи бүрүзү демир-ужуунуң узун оруун чоннуң амыдыралындан ап, чымыштыг ажыл-херектерге төлептиг үлүүн киирерин аңаа канчап күзеве боор.

Байырлал-биле, эргим номчукчулар!

Оюн ДАНЧАЙ-ООЛ.
«Шын» солуннуң хоочун ажылдакчызы, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

БИЖИКЧИЗИ МЕН

Тывага үжүк-бижик нептерээп, солун, сеткүүлдер парлаттынып эгелээн үе—30 чылдарның эгези. Баштай «Шын» солунну моол дылга парлап турду. Оон эгелээш бөгүнге чедир оон доктаамал номчукчузу мен. Улуг назылыг кижилер оон номчукчулары болурундан аңгыда доктаамал чагыкчылары болгаш бижикчилери апарганын хүн бүрүнүң үнүп турар солунундан билип турар бис.

Шагаан-Арыгның чаңгыс аал адаар дугаайында санаадаан чүүлүм «Шынга» 1937 чылда парлаттынган. Ону чогуур албан черлери өөренип көрүп, чүүлдүгзүнүп деткээн. Салалымны барымдаалааны мээң бижикчи ажылымга деткимчени берген. Оон соонда «Шагаан-Арыг» деп баштайгы шүлүүмнү база бижээн мен. Оон бээр солуннуң арыннарынга дыка хөй ырлар, шүлүктер, чечен чугаалары парладыр аас-кежиктиг болган мен.

Шынап-ла, солун улуг-биче кижилерге амыдыралчы чидиг айтырыгларны шын тургузуп, хүн бүрүнүң болуушкуннарын, чедер-четпестерни илередиринге база ону болдурбазының аргаларының оруун тыварынга сүмелеп турар. Ажыл-ишти чогуур үезинде шын утлавышкынче уштап башкарарының оруун айтып келген. Кандыг-даа адырларның материалдарын парлап, мында шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларны үезинде чайладырының хемчеглерин алырының сүмелерин берип турар.

Солунга шүүмчүлелдиг материалдар үнгүлеп турар. Ынчалзажок ону парлаарының бетинде, ханы сайгарар база хандыр көөрү эм-даа эрентей болуп турар таварылгалар бар. Эрткен чылын бистиң Тожу районнуң дугайында шүүмчүлелдиг материалдар «Шынга» чаңгыс эвес удаа парлаттынган. Ол хирезинде ол шүүмчүлелдерни хандыр сайгарып, тодаргай түңнел үндүрерин саадап турар байдал чок эвес.

Дыка хөй тыва чурттакчылар «Шынны» чагыттаас, ону номчуваайн турары томудаанчыг. Ынчангаш «Шынның» тиражы «Тувинская правда» солундан эвээжеп турар.

Шаанда 40—50 чылдарда ажылдап турган Михаил Пахомов, Евгений Соловьёв болгаш өске-даа эштер «Шын» солунну холдан салбас чораан. Тыва дылга арыг чугаалажыр. илеткелдерни безин тывалап кылып турган хоочуннарны чон эки билир болгаш уттуваан боор.

Парлалга хүнү-биле солунга чедиишкиннерни күзедим.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.
«Шынның» хоочун номчукчузу.

МУРНАКЧЫЛАРНЫ ИЛЕРЕТКЕН

Барыын-Хемчик райкүүсекомнуң иштики херектер килдизиниң таныылдар салбырының администрациязы болгаш профэвилел комитеди 1989 чылдың бирги кварталының түңнелин үндүрген. Ажылынга ак сеткилдиг, камгалап турар черинге оорлаашкын болдурбаан, сагылгачурумнуг таныылдарны, контролёрларны, бригадаларны хүндүлел бижиктер болгаш өртектиг белектер-биле шаңнап демдеглээн. Бирги бригададан Василий Силуянов, Мыйдык Моңгуш, ийигизинден Доргаал Ооржак, Серенмаа Куулар, дөрткү бригададан Бак-кые Доңгак, Валентина Кавай, Евгений Маляенко болгаш өскелер-даа шаңнатkан. Бригадалардан бирги болгаш дөрткү бригада тиилекчи болган.

Байкара БАГЫТ-ООЛ.

ЧОГУМ-НА ООН БУРУНГААРЛААН

Үш-ле чыл бурунгаар «Ленинская искра» колхоз карыылгалыг ажылдап турган ажыл-агый деп бөгүн бодурээр арга чок. 1987 чылда 1 гадан 39,9 центнер тарааны ажаап алган, инек бүрүзүнден чылда 4072 килограмм сүттү сааган. Бүдүрген продукцияның ниити өртээ 3 миллион рубль, а колхозтуң арыг орулгазы 2,2 миллион рубль, бүдүрүлгениң орулгалыы 53,9 хуу болган.

1985 чылда бо совхозка 1 центнер эъттиң бот-үнези 288, а сайгарар өртээ 260 рубль турган. 1 центнер эътти саткаш, 28 рубль когаралдыг артып каар. Оон түңнелинде продукция бүдүрериниң хемчээлин көвүдедири безин колхозка ажык чок апарган.

Ажыл-агыйны экономиктиг тептааршкындан үндүрер дээш кандыг-ла-бир хемчеглерни алыры негеттинип келген. Акшаны кайыын алырыл? Күрүнеден чээн ап болур-ла. ынчалза-даа оон «хөөзүнө» базырып эгидер апаар болгай. Ол база ажык чок. Чээли чокта-ла колхоз күрүнеге чылдың-на 48 муң рубль өрени төлеп турган. Колхозчуларның ниити хуралынга акша-төгериктиг боттары ажылдап ап, берге экономиктиг байдалдан үнер деп шиитпирлээннер.

Колхозчуларның бүдүрүп турар продукциязының бот-үнези аар, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү чавыс, мал болгаш чер ажылының бериимчези кудук деп чүвени сайгарылга көргүскен. Ол-ла бүгүнүң аразында эң багай чүве — кижилерниң боттары башкарлып ажылдап өөренмээни, хөй продукцияны бүдүреринге, оон шынарының эки болурунга, чарыгдалдарны эвээжедиринге сонуургал чогу болган. Колхозчулар колхозтуң кежигүннери эвес, а хөлезилеп ажылдап турар кижилер бооп хуула бергениндее ажылдың түңнели дээш оларның сонуургалы читкен. Оларның бүдүрген продукциязын канчаар ажыглаарын, оон өртээ чүү хирел, колхозтуң орулгазы кайыын тыптып келирил, ону канчаар ажыглап турарыл деп чүвени сонуургавас турганнар.

1985 чылда ажылды организастаарының деңнилгелиг аргазын колхозка шиңгээдип ап эгелээн. А 1986 чылда аренда керээзинче шилчиир деп шиитпирлээн. Аренда керээзин шиңгээдип алыры белен эвес херек болган. Оон бир кол шынары—эт-херекселди болгаш продукцияны садып алыры база садары. Ынчангаш ажыл-агый иштинге садыглажырының өртектерин шын тодарадып алыры кончуг чугула. Бир эвес оларны шын эвес тодарадып алыр болза, арендатор ажылдап албаан акша-төгерикти ап болур азы кызымаквай, ажыл-ишчи арендатор орулга чок артып каап болур. Ажыл-агыйга иштики өртектерни шын эвес тодарадканы аренда керээзин шиңгээдип алырынга улуг шаптыктыг апаар.

Бүдүрүлгеге эргежок чугула бүгү-ле чүүлдерни. ол ышкаш ачы-дуза чедирилгезин арендатор ажыл-агыйдан болгаш өске-даа черлерден план-учёттуг өртектер ёзугаар садып алыр. Колхоз иштинге план-учёттуг өртектерин, чек системазын шиңгээдип ап турган, тодараткан. Дериг-херекселдерни болгаш чиг эътти күрүнеден садып алганының өртээн база садып ап тура үндүрген чарыгдалдарны, шүүлелдин барымдаалап, колхоз план-учёттуг өртектерин тургускан.

Үрезин, кодээ ажыл-агыйның чиг эдиниң мал чеминиң болгаш колхозтуң бодунуң бүдүрүп турары өске-даа кодээ ажыл-агый продукциязының план-учёттуг өртектерин оларның ортумак өртээнге деңнештирген. Үстүнде адаан продукцияның план-учёттуг өртектери оларның шынарындан хамаарыштыр база өскерлип болур.

Арендаторларның бүдүрген продукциязын колхоз ажыл-агыйның иштики технологтуг өртектери-биле садып ап турар. 1 центнер продукцияны бүдүреринге үндүрген бүгү чарыгдалдарының түңүнден технологтуг өртек тургустунар. Ынчалза-даа аңаа арендаторларның ажыл-чорудулгазынга хамаарылга чок ажыл-агый иштинин ниити чарыгдалдары кирбес. Технологтуг өртектерни санажылга өртектери-биле ылгап билир херек. Санажылга өртектери керээ-биле ажылдап турар шупту коллективтерге кээрэ бүштүг болуп турар үеде ажыл-агыйның иштинге өскерилге чок доктаамал болур. Ажыл үезинде тыптып кээп болур өскерлиишкиннер санажылга өртектеринге салдар чок бооп артып турар. Ынчангаш ажыл төлевиринге, чарыгдалдарга хамаарыштыр маргылдаалыг айтырыгларның тыптып кээп турарының чылдагааны ол. А технологтуг өртектерни, ажылга чарыгдалдарны, технологияда өскерлиишкиннерни барымдаалап эде көрүп болур. Технологтуг өртектер эң бедик, ортумак, чавыс хевирлиг боор. Ону илередирде сөөлгү үш чылдарның дараазында чүүлдерин барымдаалаар: продукцияның херек кырында бот-үнези, бот-үнеде кирген чарыгдалдарның хевирлери, ажыл төлевириниң фондузу, сайгарарының ортумак өртээ.

Арендаңы бистиң колхозка шиңгээдип ап эгелээнде, продукцияның бот-үнези дыка бедик болган. Ынчангаш эң бедик технологтуг өртектер кылдыр продукцияның сөөлгү 3 чылда ортумак бот-үнезин алган.

Бистиң колхозта арендаторлар аренда хөлезизин төлевейн турар. Чер, мал, техника, тудуглар дээш аренда хөлезизин кылдыр продукцияны арендаторнуң колхозка садып турары керээде көрдүнген технологтуг өртек биле ол-ла продукцияның колхозтуң өскээр сайгарган өртээниң аразында ылгалын алган.

Коллективтиң бот-орулгачарыылгалыг орулгазын тодарадыр дизе, продукцияны сайгарганындан алган өртектен, ону бүдүреринге үндүрген чарыгдалдарны чээлинге берген талып-биле катай хаара казып каантар. Оон орулга үнүп кээр.

Ажыл-агыйны дээштиг чорудар дээш бүдүрген продукцияны технологтуг өртектер-биле сайгарганындан алыр ужурлуг планнаттынган орулганың 80 хуузунга деп түңнүг чек дептерлерин күш-ажылчы коллективке баш бурунгаар берип каар. Шак ынчан чарыгдалдарга удур механизм ажылдап эгелей берген. Ажылды канчаар чорударын, аңаа кандыг чарыгдалдарны канчаар үндүрерин коллективтиң кежигүннери боттары сүмележип шиитпирлээр апарган. Адырларның удуртукчулары акша болгаш материалдыг өнчү-хөрөңгиниң боттарының туразы-биле чарыгдап шыдавас болу берген. Удуртукчуларның тускай эртемниглерниң чагырып дужаар чоруу читкен. Ажылды канчаар чорударын технологтуг шугум дамчыштыр боттарының үлегер-чижээ-биле көргүзүп турар.

Аренда керээзин колхозка шиңгээдип эгелээни ажылчиннерниң бот-идепкейин күштелдирген, ажыл-агыйны орулгалыг, боттарынга ажыктыг кылдыр чорудуп болур деп бүзүрелди оларга берген.

Д. И. ПАЛИЙ.
«Ленинская искра» колхозтуң даргазы. (Ивано-Франковская областың Тысменицкий районо).

АЧАВЫС — ЧОЛААЧЫ

Бистиң ачавыс Уйнушка Чүгүртүевич Моңгуш Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайга суурда чурттап, ажылдап турар. Ававыс Галина Чадамбаевна — он уругну өстүрүп кижизиткен Маадыр ие. Ол «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаткан. Бис ада-иевиске чоргаарланыр, оларны хүндүлээр бис.

Ачавыс 30 чылдарның дургузунда чолаачылап келди. Чолаачыга кандыг бергелер турбас дээрил. Ачавыстың эрткен оруу та чеже километр, ол та чеже чүъкту сөөртүп каапкан! Кыштың соогунда, чайның изиинде-даа ачавыстың кызымаан магадаар бис. Ол—совхозтуң аныяк чолаачыларының дагдыныкчызы, «даянгыыжы».

Машиналарының бир-ле кезээ үрели бээрге, олар ачавыстан бо-ла арга-сүме айтырып, сүмелешкен олурарын дыңнаар бис. Чамдыктары харын ачавысты «машина эмчизи» дижирлер. Үрелген машинага ачам дээп кылырга-ла, холдуунда шимчей бээр.

Ачавыс амгы үеде «Сүт-Хөл» совхозтуң суг сөөртүр машиназын мунуп ажылдап турар.

Ачавыс удавас 60 харлаар. Эки ажылдап келгени дээш каш удаа шаңнадып, мактадып келди, өртектиг шаңналдары, хүндүлел бижиктери-даа хөй.

Ынчангаш ачавыска чоргаарланыр бис. Оон ажылыжынге улуг-улуг чедиишкиннерни күзээр бис.

Уруглары Лариса СААЯ, Светлана МОНГУШ. Саглыда башкылар.

УЛУСЧУ КОНТРОЛЬДУҢ арны

№ 4 Май 1989 ч.

ӨСКЕРИЛГЕ БАР-ДАА БОЛЗА

Коммунистерге, агроүлетпүр комплексиниң бүгү ажылдакчыларынга СЭКП ТК-ның Чагаазын районнуң кодээ ажыл-агыйының ажылдакчыларының ажыл-херекке канчаар удуртулга болдуруп турарын улусчу контролёрлар доктаамал хынап турар. Шак ол сорулга-биле чоруткан бир хыналдага мал кыштаглаашкынын эрттирип турарының байдалын, мал продуктуларын бүдүрериң база ону күрүнеге садарын көвүдедир дээш совхозтарның кандыг хемчеглер ап чорудуп турарын көрген.

Оон түңнели кандыг болганыл? Мал кыштаглаашкынны моон мурнунда чылда эрткенинге бодаарга, элээн организастыг эртип турары илереттинген. Ону дараазында сан-түңге көргүзүп көрейн. 1987—1988 чылдарның кыжынга деңнээрге, бо чылын эът бүдүрүлгези 94,8, ону күрүнеге садары — 74,8 хуу өскен, а сүт бүдүрүлгези эрги деңнелинге арткандаа болза, күрүнеге садары 12,8 хуу өскен. Ажыл-агыйлар 19,5 муң хураганны алган, ол эрткен чылдыындан 2,5 муң баш хөй болганы ол. Оон ангыда, мыйыстыг бода малдың болгаш хаваннарның өлүп хораар чоруу 17, шээр малдыы — 60 хуута кызырылган. Алдында турар организастыг хемчеглерниң элээн дээштиг болуп турарын ол фактылар херечилеп турар. Ынчалзажок ол көргүзүглер оожургаарының кандыг-даа барымдаазын бербейн турар, ол саннарны хынамчалыг сайгарып көөр чүве болза, оон артында чедерчетпес чүүлдер ам-даа бар. Аңаа хамаарыштыр мындыг чүүлдү чугаалап болур. Күрүне-биле санажылга айтырыыдыр, ону ниитиниң бүдүрүлгезин сайзырадып турган эвес, а чурттакчы чоннуң херектелден артыкшылдыг эът, сүдүн садып, оон-биле планы дуглаар практика ам-даа ажыглаттынып турар. Ажылдың шак мындыг хевири — ажыл-агый удуртукчуларының болгаш тускай эртемниглериниң боттарының дорт хүлээлгезин чедир күүсетпейн турарын көргүзүп турар дээрзин айтыр апаар. Чижек кылдыр мындыг саннарны көргүзүп болур. Эртип турар кыштаглаашкынның алды айларында совхозтарга 557.2 тонна эътти бүдүргеп болза, күрүнеге сатканы — 855.6 тонна. Ажыл-агыйларның «Тыва» совхоздан ап турары немелде деңзазын кагып каантар болза, совхозтар бо кыжын 226,3 тонна эътти херек кырында алганындан хөйнү сатканы кестүп келир. «Некра», СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг, «Чыраа-Бажы», «Большевик» совхозтар эътти бүдүрүп алганындан хөйнү сатканнар. Човнуп артыкшылдыг малын садып алыры хоруглал чок-ла ыйлван, мындыг-даа болза, ниитиниң бүдүрүлгезин сайзырадырынче угланган хемчеглерни күштелдирбейн, белен арга-биле планын күүседип алгаш, сатып амыр олурарга, чаа чүү чедип алдынган дээрил? Ол чоруктуң дорт херечизи — ниитиниң малының баш санының чылдан чылче өзүп көвүдевейн турары, оон продуктулуг чоруунуң бедивейн турары болгаш янзы-бүрү чылдагааннардан хораар чоруунуң кызырылбайн турары болур. Аңаа хамаарыштыр мындыг көргүзүг: эрткен алды айларның дургузунда бир инектеп ортумак саалда эрткен чылда турганынга деңнээрге, 23 килограмм кудулаан, а бирги кварталда 47 килограмм эвээш болган. Совхозтар аайы-биле көргүзерге мындыг: «Хөндергей» совхозта 189 килограммга, «Искра» — 56 килограммга кудулаан болуп турар. Малдың өлүп хораар чоруу районнуң совхозтарында ниитизи-биле кудулаан турда, чүгле «Искра» совхозта эрткен кыштаглаашкынның деңнелинден мыйыстыг бода мал 35, хаван 13 хуу хөй өлүп хораан.

Ниитиниң малының баш санының өзүлдезинге, оон продуктулуг чоруун көвүдедиринге малды оорга алыр, самчыгдал кылыр чорук улуг шаптараазын болуп турар дээрзин айтыр апаар. Ындыг байдалдың бир бадыткалы мындыг: бо чылдың январь бирниң сан-медээзи-биле алырга, ажыл-агыйларның кижилер кырында мал өрези 454.8 муң рубль чедип турар. 1988 чылдың дургузунда 127,9 муң рубльге мал өрезин эгидип алган болза, ол-ла чылдың дургузунда 218.2 муң рубльдиң чаа мал өрези немежип келген чорук — ук айтырыгның ам-даа чогумчалыг шиитпирлеттинмейн турарын херечилеп турар-дыр. Кижиниң мал чайгы үеге бодаарга, дүн-хүн чокка хайгааралга турар хирезинде эрткен кыштаглаашкынның үш айларында бир инек, чээрби сес хой читкен турган болза, бо кыштың ол-ла үезинде 34 инек, 45 хой, өшкү, 16 баш хаван читкенин чүү деп тайылбырлаарыл?

Бот-акталаашкынның байдалында ажыл каражалыг болбас ужурлуг дээш демисел күштелип турар үеде чамдык удуртукчуларның болгаш тускай эртемниглериниң чүгле планы күүседир дээш леңзизин четпес, арган мал дужаар чоруун буруу тавар болза эки.

Районнуң чамдык ажыл-агыйларында төрүүр малдың баш санының кызырлып турары дуюреничиг. Ындыг байдал «Чыраа-Бажы» совхозта база бар. Эрткен чылдың деңнелинден 2,5 муң ажыг хураганны хөйнү алгандаа болза, хой ооддаашкынында байдал ындыг-ла өөрүнчүг түңнелдерни көргүспейн турар. Хой ооддаашкынны колдуунда доозулган. Ындыг турбуже, 5,? муң хире хой ам-даа төл бербээн, төл бээриниң дугайын ам чугаалаары чегеничиг апарган. Апрель 17-ниң медээзи-биле алырга, районда 848 баш хураган өлген болуп турар. Чижектер «Искра», «Хөндергей», «Чыраа-Бажы» совхозтарда база бар. Малдың ара салыр, өлүг төрүттүнер чоруу эвээш эвес. Чижээ, «Чыраа-Бажы» совхозта ол чылдагаан-биле 500 чыгыы хураган алдынмаан болуп турар. Үстүнде фактылардан алгаш көөрге, районда байдал ниитизи-биле чиигээр-даа болза, кичээнгейге доктаамал ап, бодунуң хемчеглер алза чогуур чүүлдер ам-даа хөй дээрзин билдингир. Бүгү нүш ам чартык чылдың эът, сүт, дүк садар планнарын күүседиринче, кыштаглаашкынны эки доозарынче угланган.

Комбу-Мадр СЕГЛЕНМЕЙ.

Чөөн-Хемчик районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.

АРТЫНЧЫЛАРНЫ КАНЧААРЫЛ?

Час дүжери билек хоорай, суурларның чурттакчылары, бажың ээлери иштин, даштын богун аштап, арыглапып эгелээр. Оон-биле кады кеттпес эргижирээн идик-хевип, улуг-биче литрлер, эмнер болгаш гаэ суглар шилдерн дээш чүү чок дээр. Ол ышкаш эрги чылдың солун, сеткүүлдери база бар боор. Ол бүгүнү бокче октаптар ужурга таваржыр. Чүге дээрге ол чүүлдерни дужаар черлер чок боор.

Кодээ суурларда катап ажыглаар артынчылар хүлээп алыр баазаның пункттары чок. Кызыл хоорайның чурттакчылары бо бүгүнү дужаагаш, аңаа ховар бараанпар садып алыр талоннарны ап турар болгай. Бир эвес кодээ суурларга шак ындыг пункттарны ажыдып каар болза база ажыктыг-даа ышкаш.

1960 чылдар үезинде ол организацияның төлээлери машиналыг суурларны кезип чораан, катап ажыглаар чиг эттп чыып ап турганын билир мен. Катап ажыглаар артынчыларны аңаа дужаагаш, уруглар ойнаар ойнаарактарга-даа орнап ап турган болгай.

Кодээ магазиннерде шил литр саваларны, газировка шилдерин ону сутар савалар чок дээш хүлээп албас боордур. Ону бүдүрүп турар черлерге база-ла ажыктыг болгу дег.

Бир катап Шагаан-Арыгдан Кызыл баар автобуска олуруптарымга, бир кырган сумказында солуннар, кефир шилдери суп алган. «Ону Кызылга дужаарым ол» — деп чугаалаар болду. Ол ышкаш эмнер шилдерин аптекалар база чүге ап болбазыл?

Ынчангаш Шагаан-Арыг хоорайга ындыг черни чүге тургузуп болбас чоор? Чок-ла болза, Кызылдан машиналыг чорук чораан, суурлардан ол чүүлдерни чыып алырының аргазын көрзе?

Розалия САГДЫ.

Улуг-Хем район.

Хайыракан суур.

ДУЗАЛАЛ АЖЫЛ-АГЫЙЖЕ КӨРНҮР

Хамаатыларның хуузунда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалының күүседилгезин хынап көрген.

Хыналданың түңнелинден алгаш көөрге, республиканың совхозтары доктаалды күүседир дээш чамдык ажылдарны кылып чоруткан. Хамаатыларга сиген кезип алыр, мал кадарар черлерни, мал кажааларын бээринге, мал чемнери, тудуг материалдары садып алырынга дузаны көргүскен.

Эрткен чылын совхозтар ажылчы чонга 583 баш мыйыстыг бода малды, ийи муң ажыг хаван оглун, 63 аътты саткан. Бир чылдың дургузунда хуу ажыл-агыйларның бода малы 2.8 муң башка өскен.

Оон-биле чергелештир үе-түңде айыткан доктаалды республиканың Агроүлетпүркүркому четпес күүседип турарын комитетке демдеглээн. Чурттакчы чонга аныяк малдарны, ылангыя хаван оолдарын эвээшти садып турар. Чурттакчы чонга хаван оолдарын садар онаалданы бүгү совхозтарга берген, оларның иштинден даалганы чүгле «Көк-Тей» совхоз күүседип келген. Бо ажыл-агый 1689 баш хаван оглун саткаш, бердинген даалганы үш катап ажыр боттандырган. Чер-черде агроүлетпүр каттыжылышкыннарынга бо чугула ажылды башкарып удуртурун дааскан-даа болза, чурттакчы чонга хаван оолдарын садар планныг онаалдаларны күүседирин хандырарынче чогуур кичээнгейни салбаан, өг-бүлелерниң аңаа херегледиин өөренип көрбейн турар.

Бо чылын республиканың чурттакчы чону алды муң ажыг баш хаван оглун садып алыры көрдүнген. Ындыг-даа болза, чоннуң херегледелдерин хандырарынче, совхозтарның хөй вурууэувуң удуртукчулары хаванның баш санын өстүрериниче сагыш салбаан. Оон уржуунда эрткен чылын совхозтардан 4.7 муң баш хаван өлген. Чөөн-Хемчик, Бии-Хем, Каа-Хем, Тожу, Таңды районнарының совхозтарында хаванның өлүп хораары хөй болуп артыштаан. «Көк-Тей» совхозтан аңгы колдуунда бүгү ажыл-агыйлар хаванның баш санын кызырган. Чүгле эрткен чылын Чөөн-Хемчиктиң совхозтары кол төрүүр хаваннарның баш санын 50-тан 41-ге чедир кудулаткан. Каа-Хемниң ажыл-агыйлары 186-дан 132 чедир кызырган. Оон түңнелинде эрткен чылын 31 совхозтуң чээрби чедиси ажылчы чонга хаван оглу садар даалгазын күүсетпээн. Тодаргайлаарга, муң хире хаван оглун сатпаан. Мурнунда хаван фермалары турган черлерни катап тургузар, орта хаванны өстүрер тодаргай хемчеглерни албайн турарын комитет хуралынга четпес деп демдеглээн.

Хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйын сайзырадыр талазы-биле немелде хемчеглер дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын, ылангыя ажылчы чонга аныяк малдарны садар талазы-биле планныг онаалдаларны күүседир тодаргай хемчеглерни албааны дээш Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркүркомунуң мал ажылының килдизиниң эргелекчизи Б. Б. Балчырны айыткан.

Республиканың Агроүлетпүркүркому хыналдазан илерээн четпестерни эдеринин, совхозтарга хаванның баш санын өстүреринин немелде хемчеглерин алыр талазы-биле Б. Б. Балчырның ааааашкынын комитет хуралынга хүлээп алган.

ХЕНЕРТЕН ХЫНААР

Хову-Аксында «Тыва кобальт» комбинатта (Терлиг-Хая-биле катай) 350 ажыг коммунист бар. Ол дээрге улуг күш-түр. Оларның хөй кезии комбинатта ажылчыннар. Ында барык цех, участок бүрүзүнде коммунистер хааре туттунган. Ынчангаш харын олар өске ажылчыннарга үлегер-чижек боор, бызыг сагылга-чурумнуг, кызымаккай ажылдап турар. Коммунистерден харысалгалыг болгаш негелде шынгыы дээрзин олар эки билир. Ынчалза-даа черле хөй ажылчыннарның аразындан камналга-хумагалал чок, карак ажыттаар болгаш карак чаар чоруктар болгаш сагылга-чурум-даа талазы-биле «асызы» бээр таварылгалар тургулап кээп болур.

Ынчангаш улусчу контролёрлар каяа-даа, ылангыя хөй ажылчынныг Хову-Аксында кобальт комбинаты ышкаш, ындыг улуг бүдүрүлге черинге кончуг херек. Оларны харын ында шагдала тургускан-даа.

Гидрометаллургия цехинде төс кижи составтыг улусчу контроль бөлүү ажылдап турар. Оон даргазы ол партийжи даалганы хөй чыл иштинде ак сеткилдиг-биле күүседип турар, «Тыва АССР-ниң хүндүлүг металлургу» деп атты 1988 чылда эрес-шудургу ажылы-биле чедип алган цех мастери, хоочун коммунист А. С. Серебренников (чурукта) — комбинатка 18 чыл дургузунда ажылдап келген болгаш арга-дуржулгазы байлак, мурнакчы ажылчыннарның бирээзи.

Улусчу контролёрларның баш сукпас чери чок: кайда-ла маргылдаалыг айтырыглар, хомудаллар тургустунуп келген болдур, олар ынаар шиг дээрези-биле четкен турар. Чижээ, бир-ле катап ажылчыннар столовайынга ажыг берген сүт хүлээп алган турда, улусчу контролёрлар ол-шаанда барып хынааш, дарый хемчээп алган. Борбак магазинге үрелген балык консерваларын садып эгелеп турда база контролёрлар ол-шаанда ходелгеш, актыны тургускан. Ук комбинаттың контролёрлары хомудал медээ келирге-даа, планнап алганын ёзутаар-даа, кол диртпээн «аалчылар» боор хенертендаа чеде бергеш, хынай каап, дидим болгаш шалыпкын ходелип турарлар. Оларның демниг, удаа-дараа ходелип турары кажан оларга «Улусчу контролёр» деп тускай шыназылганы холга тыпсып берген соонда улам илдеңгейжээн. Оон башка ындыг документ чокта хынаар дээш баарга, хүлээп албайн-даа баар таварылгалар тургулаан.

— Чарыгдалдар, сан-хөө талазы-биле-даа, бүдүрген продукцияны шыгжап кадагалап, чүдүрүп чорудуп турары дээш улусчу контролёрларның хынавас-ла чүвези чок. Практикадан ап көөрге, медээ кээрин манап олурбайн, боттары бүдүү чыглып алгаш, «каразаан» черин хенертен барып хынаптар болза эки чүве—деп, хайгыылчылар бөлүүнүң удуртукчузу коммунист А. С. Серебренников чугаалап турар.

Шынап-ла, хоочун ажылчын коммунистиң «каразаан» черин хенертен барып хынаар дээнинге бүзүрел болурдур. Болан көрүнер дээн: хыналда эрттирер кайы-бир цех, алы участок, столовая, магазин дижик, контролёрлар келирин баш бурунгаар билип аптар болза, олар четпестерин кончуг дүрген эдежере тыртып ап четтигиптер чадавас болгай. Ынчангаш ол контролёрлар бөлүүнүң удуртукчузунуң чугаалааны черле шын-дыр. Ол харын, чаңның ышкаш дээштиг, эки арга-дыр.

Түлүш КАЗАРБАЙ.

Таңды район.

ДУРЖУЛГА СОЛУШКАН

Районнуң хоорай болгаш кодээ Советтериниң чанында улусчу контроль бөлүктериниң семинары Чөөн-Хемчиктиң Теве-Хая кодээ Советиниң чанында улусчу контроль бөлүүнүң баазазынга болуп эрткен.

Теве-Хая кодээ Советиниң күүскомунуң секретары Е. С. Грачёваның, Чадаана хоорай Советиниң чанында улусчу контроль бөлүүнүң даргазы Л. М. Ооржактың, Хайыракан кодээ Советиниң чанында улусчу контроль бөлүүнүң даргазы О. Ч. Доңгактың, Хөндергей кодээ Советиниң чанында улусчу контроль бөлүүнүң даргазы А. К. Шыдыраапың ажылының дуржулгазын чыылганнар дыңнаан.

Семинар киржикчилеринге дөртен сес айтырыгны бижээн карточкаларны үлеп берген, олар ону түс-түзүнда харыылаапнар. Хайгыылчыларның практиктиг ажыл-чорудулгазының идепкейжидеринге ол ажыктыг болган.

Олег ОНДАР.

Чөөн-Хемчик район.

КОМИТЕТТЕРДЕН ДЫҢНАДЫГЛАР

БАЙ-ХААК. Таңды районнуң С. Тока болгаш ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтары картофель бүдүрериниң талазы-биле районда кол ажыл-агыйлар боор турар. Ол тускай угланышкынныг ажыл-агый адыры кайы хире сайзырап турарын көөрү-биле районнуң улусчу контроль комитеди сөөлгү үш чылдарның түңнелдерин, технологияның деңнелин, ажылды организастаанын хынап көрген.

Картофель бүдүрүлгезинге ол совхозтарны тускайжытканы барымдаалыг: суггаттыг черлериг, органиктиг болгаш минералдыг чемишкиндилгелер-биле четче хандыртынган, тускай техника-биле чепсеглээн, агаар-бойдус таарымчалыг. Ынчалза-даа картофель дүжүдү чылдан чылче эвээжеп орар. 1986 чылда бо совхозтар бир гектардан дараалаштыр 63 болгаш 86 центнер картофель ажаап алган болза, эрткен чылын чүгле 13 болгаш 16 центнерни алган. Картофельди садыглаар ужурлуг ажыл-агыйлар үрезинни безин бүдүрө албастап калганнар. Бо чылын кайы-даа совхозта 500 ажыг тонна картофель үрезини четпес. Чегенчиг байдалдың чылдагааннары ажылдың организастаанында, агротехниканың хоочураан четпестеринде болган. С. Тока аттыг совхозту ап көөрге мындыг: картофель өстүрер звеноларның составы үргүлчү солчур, чер участогун оларга доктаамал быжыглаваан, чылдың-на өскертип турар. Оон хараазындан дүжүт алыр черин бат удур белеткеп, чемишчидип, чазын, күзүн суггарып аары болдунмайн турар. Өске совхозта чер доктаамал-даа болза, агротехника сагыттынмайн турар. Бо чылын картофель олуртур 200 гектар черниң күскү суггарылгазын кылбаан.

Картофель өстүрериниң механизастаарынга эргежок чүгүле техника совхозтарда бар, олар белен кылдыр санаттынып турар. А херек кырында совхозтарда 14 картофель олуртур машиналарының чүгле чаңгызы, 11 чаъстадырар машиналарның 6-зы белен, чайын, күзүн херелээр техника туут септеттинмээнин хыналда тодараткан.

Хыналданың түңнелин район комитединиң хуралынга совхозтарның удуртукчуларының, агрономнарының, бригадирлериниң болгаш улусчу контроль бөлүктериниң даргаларының киржилгези-биле сайгарган. Ажыл-агыйларның бо чүгүла алырында таптаашкынны удуткаарын, звеноларның бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга сонуургалын көдүрүп турган, дүжүттү албелир хемчеглерни алырын комитет олардан негээн.

КАА-ХЕМ СУУР. Хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйын сайзырадырының немелде хемчеглериниң дугаайында доктаалды Кызыл районунуң совхозтары канчаар күүседип турарын улусчу контроль комитеди хынааш, оон түңнелдерин хуралынга чугаалашкан.

Совхозтар удуртукчулары, специалистери чоннуң хууда дузалал ажыл-агыйын улам быжыглаарын чугулалап көрбейн, мал төлүн, мал чемин ажылчы чонга садары, хуу малды ниитиниң кодаанындан аңгылаары, одар-белчиир болгаш сиген кезер черлерни тускайлап бээри ышкаш эге хемчеглерни безин чогуур-биле боттандырбайн турарын комитет демдеглээн. Бо чугула херекке совхозтарның эрткен чылгы киирген үлүү шоолуг эвес: 270 тонна сиген, 2679 саван, 146 тонна чарба, 1368 тонна тараа кудуруу, 1919 хаван оглу чонга саттынган. Херегледиин хемчээлинге ол ыракта четпес. Чамдык совхозтарның девискээринде дузалал ажыл-агый быжыгып-даа турза, ниитизи-биле районда хуу мал бажы эвээжеп турары демдеглеттинген. 1986 чылдагы байдал-биле деңнээрге, бода мал 1.5 хуу, өшкү, хой — 7-8 хуу кызырылган болган. Сукпак болгаш Каа-Хем суурларының чурттакчыларының хуу малының эдержилгезин, тарып боозадылгазын организастаар дугайында диплеглерни «Сукпак», «Көк-Тей» совхозтарның удуртукчулары тоомчага албаан.

ТУРАН. Бии-Хемниң улусчу контроль комитеди район үлетпүр комбинадынга комплекстиг хыналда чоруткаш, чамдык хажыдылышкыннарны илереткен. Комбинат продукцияны бүдүрүп сайгарар планын ажыр күүседип турза-даа, планнаттынган ассортиментиин чедир бүдүрбейн келген. Ылангыя ыяш белеткээриниң, дилиг материалдары бүдүрериниң хемчээли планнадан хожудап турар. Садып үндүрүп турар дилиг материалдарының шынары сортунга дүүшпезин, хемчээн айытканындан эвээш боор турарын контроль хемчээшкиннер илереткен. Автотранспорт ажыглалы, бензин чарыгдалы контроль чок. Эрткен чылын 5 тонна 400 килограмм бензин артыкка чарыгдаттынган. Комбинаттың директору-биле кол кижилери ажыл-агыйны эвес чоруктарда, учёт-отчёт ажылында сандаргай байдалды чайладырының орнунга чоптуг эвес артык чарыгдалдарны бүдүрүлгениң карылгазы кылдыр үндүр бижип турганнар. Күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң чөпшээрелдинге сыдап алгаш, 1130 рубль өртектиг беш тонна ажыг бензинни үндүр бижээннер. Күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң даргазы кол кижилер боду боор турар. Коллективтиң кежигүннерин ындыг санал-биле таныштырбаан-даа. Оон аңгыда касседан акша үндүрериниң чурумунуң каржы хажыдылышкыннарын, удуртукчуларның күрүне техниказын хууда, халас ажыглаар чоруктарын база хыналда илереткен.

Комбинаттың директору В. И. Иратовка, кол инженери В. Д. Романовка, кол бухгалтери П. П. Быковага шаңгылдаларны район комитеди чарлааш, В. И. Иратовтуң ийи айда, В. Д. Романовтуң бир айда алыр шалыңының хемчээли-биле акшаны тырттарын комитет шиитпирлээн.

КЕҢГЕЙИП КАЛГАН

Кызыл-Мажалык суурда улуг Ленинниң адын эдилээп шөлге 1988 чылда тускай ыяштардан шевергин, көрүштүг-даа, бүгү боду шилден бүткен киоск тудуп каан. Чурттакчы чон ол улуг эвес тудугнуң доостурун четтикпейн, кандыг-ла-бир солун, чаа чүүлдү оларга бараалгадырын манап турган. Киоск саат-даа чок белен апарган, ынчалза-даа кандыг-даа өскерилге чок, хөй манаашкын болган. Удатпаанда ол чараш киоскиниң мурнуку улуг шилин бир-ле кижи буза шаап каапкан. Чок дээр эвес, чаа шилди эккеп, катап септелге кылган. Өскерлиишкин магазин чок «Ам-на ажыглалга кирер боор» дижип турган. Ынчалза-даа чаа 1989 чыл үнген, киоск бээзги олчаап курут турбушаан.

Чоокта чаа-ла магадап турганывыс чараш киоск караакка чаржынчыг, сагышка хомуданчыг болу берген турар. Эң-не эллептиг чүүл — ол топ, кескү шөлдү дескиндир районнуң удуртуп баштаар албан черлери «думчуупуң баарында» күрүнениң өнчү-херецгизин ажыглал чок, үреп турда ында удуртукчулар көрбээчейнеп эртип турар.

Серин-оол САРЫГЛАР.

ЧӨПТҮГ ЧОРУКТУ САГЫЫР

Ажылчы чоннуң чугула херегтээр ховар бараанпарын садарын Улуг-Хем районнуң херегленкчилер ниитилели элээн чурумчуткап. Ындыг-даа болза, садыг бүдүрүлгелери ховар бараанпарны херегленкчилерге садарының чурумун каржызы-биле хажыдып турары хайгыылчыларның чоруткан хыналдазындан илерээн. Ховар бараанпарның даңзызын Респотребсоюзтуң баштаар чери бадылаап, ону Шагаан-Арыг хоорайның үлетпүр бараанпарының болгаш өске-даа магазиннерде ховар бараанпарның даңзызын кескү черлерде аскан.

Чоннуң чугула херегтээр бо бараанпарын райпо баштаар чериниң даргазының ээзы оон садыг талазы-биле оралакчызының бадылаан бижиин ёзугаар складтан салыптар шын эвес таварылгалар база бар.

Келген ховар бараанпарының, оларның садып сайгарарының дугайында бижээн учёт дептери районнуң складтарында чок болганындан оон санын тодарадып алыры кайы магазинге каш бергенин билдинмес болган. Ховар бараанпарны 17 шактан эгелеп садар чурумну районнуң херегленкчилер ниитилели шиитпирлээн-даа болза, ажыл шагының үезинде садыглап келгенин чоннуң хомудап турары чөптүг болган.

Магазинге келген бараанпарны чогуур үезинде сатпас, ону чажырар таварылгаларны илереткен. Март 22-де хыналда чорудуп турган хүнде үлетпүр бараанпарының магазиниң бир бичии өртээ-линге даштыкы сумкаларны шыгжап каап чыткан. Магазин эргелекчизи эш Ролковзының тайылбыры-биле алырга, 1989 чылдың март 21-де бижээн фактурада айыткан бараанның өртээн районнуң экономистери тодаратпаан болган. Ол-ла фактурада бижиттинген чурт иштинге бүдүрген бараанпарны дораан-на сада берген. Хайгыылчылар районнуң бо талазы-биле ажыл-чорудулгазында четпестерин илереткен.

Районда улусчу контроль бөлүү болгаш хөй-ниити организацияларның садыг шугумунда сагылга-чурумну быжыглаарынче угланган ажылдарны чорудуп, ында четпестерни илередип турар. Совет садыг чурумунуң үрээни дээш үеде үжен кижиге хемчегни хүлээткен. Ындыг-даа болза, оон ажык-чарлыы четпес. Чоруткан хыналдаларның түңнелдерин, ону эдери-биле кандыг хемчеглерни алганын херегленкчилерге дыңнатпайн турары четпес. Чылдың-на респотребсоюз комплекстиг хыналданы чоруткан, оон түңнелдерин респотребсоюзтуң болгаш районнуң баштаар черлериниң хуралдарынга чугаалашкан, четпестерин эдериниң хемчеглерин ажылдап кылып турар. Ындыг-даа болза, четпестер ам-даа уламчылавышаан.

Складтарда, магазиннерде чамдык бараанпарны херегленкчилер албаны-биле дыка үр шимчээшкин чок чыдып турарындан оларның өртээн чиигеткен. Хеп магазининде плащтар ийи чыл чыдып келген. Хомудалдар болгаш саналдар дептерлери магазин бүрүзүнде бар, ындыг-даа болза, чамдыктарында хомудалдар-даа, садыгжыларга өөрүп четтиришкин-даа бижиттинмээн. Оон чылдагаанын чүнү-биле тайылбырлап болурул? Коллективте социалистиг чарышты багай организастаан. Магазиннерниң эргелекчилери кайы коллектив-биле социалистиг чарышты билбес болган. Экономиктиг өөредилге, дуржулга солчулгазы кошкак.

Районнуң улусчу контроль комитединиң хуралынга хыналданың түңнелин чугаалашкаш, районнуң херегленкчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы И. А. Черепанованың чоннуң чугула херегтээр бараанпарын садарының чурумун экижидерин, ажылда четпестерни кыска хуусаада эдер хемчеглерни алырын хүлээткен.

Владимир БАЗ-ООЛ.

Улуг-Хем районнуң улусчу контроль комитединиң инспектору.

ФОТО-ЧУРУК БУРУУДАДЫП ТУР

Чөөн-Хемчиктиң Чадаанада бир дугаар механизастаан колоннаның хереминиң иштинге кире бээрге, дужуруп каан тудуг материалдары ажык дээр адаанда чыдар. Ону ында чыый салганындан бээр элээн үр болганын дораан эскерип каар сен. Бажыңнарының хаалаларын шывар курагг штукатура эгиижирен, үрелип чыдар. Оон чамдыызын буза-чаза үстүрүп каапкан.

Механизастаан колонна районнуң суурларында болгаш Чадаана хоорайда чурттаалга бажыңнарын тудуп, ажыглалга киирип турган, аңаа чүге ажыглавайн турар чүве. Артык чүве болза, тудуг материалын сересиг черге шыгжап алза. Колоннаның удуртукчулары камналга-хумагалал дугайында сагыш салбаанын бо бүгү херечилеп турар-дыр.

Юрий МОНГУШТУҢ фотозу.

Май 5 — Парлалга хүнү

ИЛЬИЧИНИҢ МУЗЕЙИНДЕ

ЛЕНИНГРАД. Мойки хемниң эриинде турар эрги шагның бажыңынга он-он муң кижилер чылдың-на кээп турар. «В. И. Ленин болгаш «Правда солун» деп музейниң делгелгелерин мында тургускан. Мында чыып, делгээн материалдар ырак 1917 чылдың революстуг хүннерин катап тургузар аргалыг. В. И. Ленинниң — журналистиң болгаш редакторнуң чогаадыкчы лабораториязынга кирип көөр арганы болдуруп турар.

Ындыг үр эвесте «Правда» солунну парлап турган типографияның бир залын катап тургускан. Музейни чоруктуг ажылдар бо хүннерде уламчылап турар. Бажыңның бүгү тураскаал кезээ чоокку үеде 1917 чылда турганы ышкаш болу бээр.

ЧУРУКТАРДА: Мойки хемниң эриинде «В. И. Ленин болгаш «Правда солун» деп музейниң турары 32—2 дугаарлыг бажың (Адаанда). «В. И. Ленин болгаш «Правда солун» деп музейниң типография залында (үстүнде).

Й. НАУМЕНКОНУҢ фотолары. (СЭТА-ның фотохроникazы).

ЛАУРЕАТТАРНЫ АДААН

«Чылдың эң эки журналистчи ажылынга» чогаадыкчы конкурстуң түңнелин үндүрген. Республиканың Журналистер эвилелиниң шаңналының лауреаттарын адаан. Оларның бирээзи—«Шын» солуннуң корреспондентизи Кодур-оол Ооп. Ооң парлатканы эде тургустунуушкунуң шиитпирлээр айтырыгларының, эң-ле ангыя социал чоруктуг чорукту айтырыгларының талазы-биле материалдары жюриниң болгаш номчукчу хөй-ниитиниң бедик үнелелин алган. Оларның аразындан «Саар инээм чүве чогул?», «Туттурбас оорлар» болгаш өске-даа солун материалдар бар.

Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң шаңналын «Молодежь Тувы» солуннуң фотокорреспондентизи Виталий Шайфуллинге тывыскан. «Сээң үежиң» база «Төрээн Тывам» деп оон бөлүк фото-чуруктары, экология темазынга фоторепортажтары база лириктиг фото-чурумалдары болгаш парлаан өске-даа чуруктары чугула темалыг, профессионал бедик деңнелдиг болган. Фотожурналист В. Шайфуллинниң чогаадыкчы ажылын аныяк номчукчулар улуг сонуургал-биле үнелеп турар.

Оон аңгыда, Журналистер эвилелиниң республика конкурзунга 1988 чылдың түңнели-биле киргилээн өске-даа материалдарның профессионал бедик деңнелин, чугулазын болгаш идейлиг уран-чечен шынарлыын жюри база демдеглээн. Ындыгларга Кызылдың телевидение студиязының кол редакторунга, Журналистер эвилелиниң кежигүнү Дакан-оол Ондарның организастап чорудуп турары партия, совет база ажыл-агый ажылдакчыларын калбак-биле киириштирип, эде тургустунуушкунуң айтырыгларының талазы-биле дорт теледамчыдылгалары база бар. Светлана Моңгуштуң мөзү-шынар айтырыгларының талазы-биле «Тываның аныяктары» солунга парлагдылганы материалдарын улуг сонуургал-биле номчуп турар. «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редактору Василий Хомушкунуң Убса-Нур аймактың журналистери-биле эш хуузуннуң ужуражылгаларының база ол аймактың ажыл-иштчилериниң ажыл амыдыралының дугайында оруктар демдеглелдерин Барыын-Хемчик районнуң номчукчулары улуг сонуургал-биле таныышкан.

Өске-даа журналистерниң жюриге киирген материалдары солун болгаш улуг үнелиг боор турар.

Республиканың журналистериниң чогаадыкчы конкурзу уламчылавышаан.

Всеволод ФИЛИППОВ.
Республиканың журналистер эвилелиниң баштаар чериниң секретары.

ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

МАЙ 7-ДЕ

10 шакта. Ленин кудумчузунга «Тываның аныяктары» солуннуң шаңналы дээш чиик атлетикага эстафета.

19 шакта. Культура болгаш дыштанылга парыгынга дыштанылга кежээзи.

МАЙ 8-ТЕ

11 шакта. Ипподромга.

Триал. Картингиге көргүзүг оюннар.

Культураның болгаш дыштанылганың парыгынга

12 шакта түскай ортумак өөредилге черлериниң болгаш профтехучилищелерниң кылган херегсел бараанларының делгелге-садыглаашкынының ажыдыышкыны.

14 шакта. Кызылда Пионерлер бажыңының уран чүүл коллективиниң концерти.

19 шакта. Парктың танцы шөлүнге, автооруктар техникумунга, № 4 КППТУ болгаш «Совет Тываның 50 чылы» стадионга танцы кежээлери.

МАЙ 9-ТА

Ада-чурт дайынының киржикчилериниң тураскаалынга

10 шакта. Тиилелге хүнүнге тураскааткан митинг.

В. И. Ленин шөлүнге

10 шак 30 минутада Дайынчыларның болгаш аныяк армейжилерниң чыскаалы.

Театр шөлүнге

12 шакта Үрер хөгжүм байыралы

Хоорай чечеэнге

12 шакта. Тураскаал хүнү.

«Хүреш» стадионга

14 шакта. Хүреш.

Культураның болгаш дыштанылганың парыгынга

19 шакта. Дыштанылга кежээзи.

Улусчу чогаадылга көрүлдези

ЭРЕҢГЕЙ ТҮҢНЕЛ

Мөңгүн-Тайга районнуң школаларының аразынга уран чүүл фестивалы болуп эрткен. Өөреникчилерниң бот-тывынгыр уран чүүл коллективтериниң концерти-биле чергелештир техниктиг чогаадылганың болгаш ус-шеверлерниң делгелгезин база организастаан. Моон мурнунда чылдар-биле деңнээрге, бо чылгы делгелгеге бедик деңнелге эртемниг комиссия демдеглээн.

Делгелге экспонаттарының иштинден Мугур-Аксы ортумак школазының 9 «в» клазының (удуртукчузу К. Х. Чылым) «Үгулза» кооперативиниң кылганы тыва аптаралары, элиледери, малчыннарга таарымчалыг кылдыр кылган стол, сандайлары көрүкчүлерни сонуургаткан. Ол кылыгларны чон садып алган.

Мөңгүн-Тайгада чонар-даштың бир хевири бар. Ону уругларның уран чүүл школазының клазынга башкы К. С. Хертек. Мугур-Аксы школазында күш-ажыл башкызы С. Х. Алдын-оол өөреникчиге, бөлгүмнер кичээлинге ажыглап турарлар. Мугур-Аксы школазының өөреникчилериниң чонар-даштан кылган ажылдары көрүштүг болган. Мөгөн-Бүрен школазында С. Х. Кулаштың удуртуп турары заараштыга бөлгүмүнүң эртип, заараан ойнаарактары, идик-хептерни хевирлиг, аянныг кылдыр кылдынган.

Делгелгеде ноя негелге — техниктиг чогаадылгага кайы-даа школада барык чок болган. Шимчеп турар, каптыг-бир чүвени кылып турар, күүседип турар экспонаттар чок. Ыяштан, хөмден, мыйыстардан, демирден кылган ажылдар база ховар. Моон алгаш көөрге, школада техниктиг бөлгүмнер, фото, кино студиялары ажылдавайн турар. Чогаадыкчы, тывынгыр чорукка өөреникчилерни хаара тутпайн турар.

Делгелгеге салган экспонаттарның саны-биле, шыңгары-биле комиссия түңнелин үндүргеш, бирги черни Мөгөн-Бүрен ортумак школазынга тывыскан. Шыңгарлыг, тывынгыр экспонаттарны кылган өөреникчилерни өртектиг белектер-биле демдеглээн. Мугур-Аксы школазының 9 «в» клазының «Үгулза» кооперативин грамота-биле шаңнаан.

Ийи школаның бот-тывынгыр артистериниң концертин көргеш, бодумнуң бодалдарымны илередикседим. Кайы-даа школада хөйнүң ырызының, танцы-самның, янзы-бүрү жанрларга ансамбльдер, шиилерниң, уран номчулганың бөлгүмнери доктаамал ажылдавайн турар. Школалар ыры башкылары-биле хандыртынмаан. Оон түңнелинде хөйнүң ырылар ансамбльдери чаңгыс үнге ырлашпышаан, танцыларны бээн-биле удээншаан. Дуэттер, триолар барык чок.

Мөгөн-Бүрен ортумак школазының концерт программазы ядамык, күүселдези кошкак. Ол школаның «Чер кырынга амыдырал дээш» деп литературлуг-хөгжүмнүг композицияны орус дылга кырынга күүсеткени шору. Темазы — чер кырының тайбыңының бадыткаары. Концертке бараалгаткан танцыларны («Деке-оол», «Эзилдек шыңгыраашы», «Матростар танцызы») тургусканы, күүсеткени багай эвес. Бодавыже, мында чаа ажылдап чеде берген, уран чүүл школазының танцы клазының башкызы М. С. Хертектиң киирген үлүү эвээш эвес. Ол школаның өөреникчизи Дүргөн-оол Иргиттиң сыгыртканы дыңнаксаазыг болган.

Район төвүнде турар болганындан-на боор, Мугур-Аксы ортумак школазының концерт программазы утказынныг, жанрлары байлак, күүселдези эки. Программада киирген «Хээлер» деп хөй кижи киржилгелиг, «Куулар» деп танцыларны көрүкчүлер уругларның адыш часкаашкыннары-биле хүлээп алган. Бичии уругларның (2 класс) «Ховагаппар» деп танцызын тургусканы, идик-хевиниң дээраны тергиин эки. «Меңги чечээ» деп литературо-хөгжүм каттыжыышкынының киржикчилери Муза Салчак, Саая Борбак-оол боттарының чогааткан шүлүктерин номчааннар. «Авамга йөрээл» деп ырыны Саая Шончалай биле Салчак Мерген бедик мергежил-биле ырлааннар. «Авыс хелдым» деп ырыны Салчак Чечена биле Сайн Алдынмаа олар эки күүсеткеннер. Демир хомуска тыва ырларының аялгаларын хомуставышаан ырлажып, аразында дүргөн чугааларны киирип, Хертек Май-оол биле Хүнан-Кара Чодураа профессионал артистер ышкаш күүседип, көрүкчүлерни магададыкан.

Ийи школаның концертин деңнеп көөрге, ийи аңгы түңнел үнүп келир. Жюри концерттерниң түңнээш, бирги, ийиги черлерни тывыспааны эдеп. Аңаа-ла эреңгей бүдүрүг эки дээн номерлерни демдеглеп каан. Жюри (даргалы улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Х. С. Шолбан) эреңгейлээшкиниң аспааннан ам-даа адырлып чадааны чок, өөреникчилер мурнунга бадыткаан. Эки деп демдеглеттинген ансамбльдерни, танцы коллективтерин шаңнаар грамоталары безин чок болган. «Соонда тыпсып бээр бис» деп аазаарындан белен арны кыспаан.

Көрүлдени организастааны кошкак. Концерт эгелээр мурнунда жюри сес ап, сорулгазын айтып, фестивальдың киржикчилери — бот-тывынгыр артистер, өөреникчилерге байыр чедирип, чемишкиннерин күзээн болза, концерттерниң шынары экижиир боор. Киржикчилерниң хырынсалгалы бедиир турган. Эгелээрде көрүкчүлерниң дыка-ла үр манааткан. Мындыг үрүмек эскиттер улуг херек бүдүрүүн алырынга моондак болган.

Эстрада болгаш национал тыва хөгжүм херекселдери (Мугур-Аксыдан демир-хомусту санаваска) школаларда чок, үттүндүрген. Концерт костюмнери кайы-даа школада шынар чок, сцена культуразын сагып билбес, оолдарның баштарының дүгү узун, идик-хевин бестынмаан, дырышкак, херлиг. Мындыг чорук школаларда ниити культураның чавызын херечилеп турар.

Уругларның эстетиктиг кижизидилгезинче, ниити культураның бедилеринче улуг кичээнгейни салбас чүве болза, бүгү тала-биле сайзыраңгай хамаатыны хевирлеп кижизидери берге. Школаларга уран чүүлдүң янзы-бүрү бөлгүмнерин, каттыжыышкыннарын доктаамал ажылдадып, көрүкчүлерниң шынарынче, массалыг болдурунче сагып салза, айыттынган четпестер дараазында фестивальга каттаптаттынмас ужурлуг.

Майнак СААЯ.
Райкүүскомнуң культура килдизиниң эргелекчизи.

АДЫГЛАР

Амыдыралдан чугаа

Эң-не баштай Хайыракан дааның чаны-биле эртип чыткаш, ону дыка-ла сонуургажык мен. Довурактыг орук-биле бурулаткан чүък машиназының кырынга Кызылче өөренип бар чорааным ол-ла болган. Ынчан мен, каш-ла чыл болгаш, ол дагның эдээнге амыдырал-чурттаалганың базымнарын эгелээримни катап билир ийик мен.

Изиг түлүк сиген кезип турар өйде колхоз төвүнге чедип келгеш, суурга ийи-ле хонгаш, зоотехник Серен-оол-биле Улуг-Хем ол чарыында Эъжим малчыннарынче чоруптувус. Шынааның ымыраазынга ырмазы сыптап аъттар Эъжим бажының серипп тайгазынче баарын эндевээн, ылгыны ковчуг чоруп орлар. Баштай сигенчилер бригадазынга баарывысты Серен-оол сагындырып кагды:

— Сигенчилерниң бригадиры Серээпей дээр, хөөремиккей эр-ле болгай, эмчи. Ажылынга кызымак кижи. Үргүлчү-ле «адыглар» деп чугаалаажыр чаңныг, ол сөс ооң аксындан дүжер эвес.

— «Адыглар» деп кандыг утказыг чугааладтынар кижи боор? — деп айтырдым.

— Адыг-Тулуштер дээри ол-дур ийин.

Эжим боду Барыын-Хемчик чурттуг болза-даа, бөрта үр чурттаан болгаш, бо черниң улузун эки билип, чоодан хөйнү дыңнап алган. Мээң айтырыымны Серен-оол бодунуң барыын аялгазы-биле харыылай-дыр:

— Ындыг эвес. Шаанда адыг ижээнинге түлүш херээжен ижи ийис оолдар божупкан чүве-дир. Ол ийи оолдарын адыг-түлүштер тывылган дижир-ле болгай.

Кезек ыыт чок кожа чоруп чорувуста, эжим чугаалай-дыр:

— Серээпей «адыглар» дээрден өске, солун чүве чугаалавас кижи, аанда харын, ийи кижи бар, бирээзи Хөйлеңмей дээр. Элээн улгады берген. А бирээзи —Базыр-Аракчаа. Олар мегелеп хөөреп турда халаптыг улус болгай: адыг-хайыракан-биле хүрежип кеп, аң-мең эзертеп мунган, Хайыракан даадан чуңма сыдымпаан, Уена-Хөлден далай бутазын азырап дээш, чүнү хөөревес чүве дээр. Удавас чеде бээр бис, көрүп, дыңнай бээр силер, эмчи — дээш, караланын тепсевгеш, бурунгаар дап берди.

Үр болбаанда сигенчилер бригадазының турлаанга чедип келдивис. Бригадир Серээпей, шынап-ла, оюн-баштак, хөөремиккей кижи болду.

— Эй, Адыглар, бо мал эмчизи база Адыг кижи-дир —деп, Улуг-Түлүш мени Адыг-Түлүш кылдыр фамилиям солуп, мээң-биле шагда-ла таныш кижи ышкаш Серээпей алгырып үндүрду.

— Келген улусту актарып-чемтерээцер! Эът чок эвес, эндере дүлүптүңер! Оон кедерезе, эндерик маңнажып турар хүлбүстерниң бирээзин бо ийи мөгеге даялап бээр бис. Бо ийи кайгал семис адыг-даа даялап эккээр магатчок — дээш Серээпей каттыргылаан, чанында кожа олурган кижиже көрүнду. Ол пазыны элээн улгады берген, ээр ышкаш ырлап хаайлыг, аптара дег хөректиг, чолдаксымаар кижи Хөйлеңмей болду. Оон чанында адыг дег күдер аныяк эр Базыр-Аракчаа ол чүве-дир.

— Алыс аңныг черниң кижизи аңнаар боор силер аа? — деп, Базыр-Аракчаа менче көрүнду.

— Ийе, бичиимден-не аңчылар эдерип өскен кижи мен — деп харыылададым.

— Бо чер эзулут аң оравы, мында аң дээрге кодап сыңмас мал-ла! Бо колхозтарның ынча малы чок. Бо суугнуң балыы — дээш, билээн айыткаш — алдын-сарала кадыргылар, а хем бажында кара-кара кадыргылар — дээш, салааларын арбаңнадып алышталы. —Аъттыг кижи сугну үш-дөрт кежир чортуптарга-ла, паш долу балыкты өлүр базып каар, аңаа-ла чыып алыр сен. Адыг-хайыраканның көвүдээни база оон болган, балыктаар дээш бээр чыглыр. Серемчилелдиг чорбас болза, дораан-на чирткениң ол. Эрткен күзүн диңнеп чорааш, кежээ одагга эът шиштеп олурумда, хенертен эктим кырынга чүве шимчей берди. Карак ужу-биле көөрүмге, узун дыргактарлыг, салбагар кара дүктүг хол болду. Девидээн уум-биле эгин ажыр от кырынче час ойтур октаарымга, кывар-суг чажыпкан чүве дег, от садырткайнып-ла үнген. Оон адының борбак кызыл улуг от чуглуп чоруй барды. Эртенинде изин истеп чеде бээримге, хуюктанып калган чыдыр. Эъдин кезип көөрүмге, ийи илиг быжа бергеп болду — дээрге, хамык улус чир-шоң дүштү. Каткы оожургай бээрге, бөлүк олурган оолдарның бирээзи:

— Хөйлеңмей акый, Хеплерге ажып чыткаш, адыг-биле капчаар хүрежип турганыңны хөөреп берем — деп диледи.

— Шаам чогул, бичии дыштанып алыйн, ситеп сараттаар кижи — дээш, Хөйлеңмей чүве чугаалаар хамаан чок, шуут-ла ийлеңип чыдыпты.

— Чугаалап көр даан, мөге —деп, демги-ле оол база катап диледи.

— Ашак дыштанып алзын, ону ынчанма, Биче-Бут — дээш, Базыр-Аракчаа уламчылады. — Бо ашак адыгларны моорадыр октаптар кижи бо. Оларны ынчаар томаартып турбас болза кайын болур. Кожай, Торгалыгда арга даамалы Опай дээр кижи бар, ол кижи адыгларны заңгыттыг алгаш аайлаар кижи. Хөй араганы оңгачаларга кудуп кааргa, чамдыктары шуут-ла ушкулап калыр. Уткан адыгларны терегеге салгаш, залга эккеп дегерип алыр, шуут магалыг.

— Аалдар кезип чоруур кижи кош-дүүрген эктинден дүжүрбе, адыглар бо-ла таваржыр чүве — деп, Базыр-Аракчаа чагыды.

— Адыглар, аскак хөй ырады, ажылдаалыңар!—деп, Серээпей кускуннады. Улус ам-на ажылдап чорупту. Бис база аъттаныптывыс.

Базыр-Аракчааның аң-мең хөй дээн ылап-ла шын болган: «Хөлүн часса-даа өдүрээп часпаан». Ынчалза-даа адыг черле ховар, чажыт аң болгаш, суура-даа дыңналбас, изи безин чок. Хөйлеңмей, Базыр-Аракчаа, Серээпей үжелээ ийи чайлаг аразы артка, дуу-кайы оранчок адыг бараан көрүп каапш. Базыр-Аракчаа — Ыргайтыже, Хөйлеңмей — Чиндиппээш-Чайлагже караш дигеннер. Арт кырында Серээпей чаасказа «Адыглар, кайда баадыңар!» деп алгырып туруп калган. Ооң соонда адыгны бодуп көөр хамаанчок, ийип безин көрген кижи дыңналбаан чүве.

Эъжим суунуң кадыргызы, шынап-ла, чажыпкан курт дег ымыңейнип турар. Ынчалза-даа чаңгыс аът туржук, кодап чылгыны суг кежир ойладырга, балык бастырбас чүве. Чайлагта, харын, оолдар балыкты хол-биле өйлеп уштуп алырлар.

Чоорту чон-биле таныжып, кижи бүрүзүнүң аажы-чаңын өөренип, чүвени биле берген мен.

Хөйлеңмей-биле Базыр-Аракчаа кайызы-даа хүрежир, улаа-дараа шүглүп чораап, ыныраак мөгелер, аңнаар-меңнээр улус. Ындыг-даа болза адыг-хайыракандан кайызы-даа коргар улус болган. Аксы-биле хөй аң-мең, адыг-хайыракан өлүрген боор, шынында, оран-чурттуң байлаанга хумагалыг. Адыг-Түлүштер черле ындыг чаңныг улус.

Мыйыс үеш чүве. Аңчы Буян-Чыргал, Серээпей үжелээ алды адыр сыын адып алдывыс. Улустуң мурнунга чоруп чорумда, хенертен өдүм кулаа сүүреш кылынды. Орук доора өттап турган аажок улуг сыынны көрүп кагдым. Боомну эгиндеп дүжүрүп чыдырымда, соомда эштерим чеде хонуп келгеш, ийи холумдан сегирип алдылар. Эскет чок, бөк өттаан сыын ам-на бистиң көрүп каапш, аргаже карап дидн.

— Чаңгыс сыын чөпшээрелиниң барын үттүпканың ол бе? —деп, Серээпей шыңгыы айтырды. Мен чүнү-даа харыылавадым. Ийи хемниң белдиринге чедир кым-даа бук диннээн. Ыргайты биле Чиндиннээш белдиринге артыгларывыс дүжүргеш, орук кыдыы оймакка олуруп алганывыста, ам-на чугаа-соот үнду. Серээпей мээң эктимге холун салгаш:

— Аң боолатпаан дээш хорадава, Адыг — дидир.

— Мыйызы улуг, чокпак таг дег боорга боолаар деп баадым.

— Бо база ажырбас мыйыстыр, таңдының биске хайырлааны ол-дур. Аңчы кижи тайганың эртинезин хоратпас, хумагалыг болур чоор. Өөр аңны когун үспес, боос азы оолдуг аңче боо шыдаавас ужурлуг чүве.

Кезек олурувуста бистиң чанывыста карыш хире бичии шинижигенче салаазы-биле Серээпей айыткаш:

— Маңаа дегбес болза, элээн каш чылдар эртерге бо оймак ортузун каастаап шиви турар-дыр ийин—дидир.

— Улуг орук аксы черге кайын өзүп шыдаар, малмаган, кижи сый базып кааптар-ла ышпаан—дээш, Буян-Чыргал туруп келген.

— Че, Адыглар, эът-мыйыс бакемрай бээр. Хайыракан чуртувуске челээптээлиңер — дээш, Серээпей аъдынче кылаштапты.

Ооң соонда бир чыл болганда мени өскээр ажылдадып чорудупкан. Байлак Эъжимден, чурумалдыг Хайыракандан, омак-хөглүг Адыглардан ырап чорууру мээң дыка-ла хомуданчыг болган.

Бир-ле катап Адыг-Түлүш Кечил-оолга тураскааткан хүреш маргылдаазы болган черге барган мен. Адыглар оолдары: Василий, Матвей, Маадыр, Андрей, Александр суглар чараш хүрешкештиң шаңналдар алгыладылар. Улус тарап турда, Базыр-Аракчаага ужуражы бердим. Өөрээннивисти чүгле деңнээр, сагышка киирле хөөрешкен бис.

— Адыглар-биле хүрежип туру сен бе?—деп баштактанып айтырдым.

— Адыг хамааныкок аң чок болган. Эъжим балык чок өлүг суг апарган — деп кижим мындыг.

Мегелээр кижи-ле болгай дээш, ооң чугаазынга бүзүревээн мен. Оон соонда шелээлеп алгаш, Эъжим бажы Чиндиннээшке чеде бердим. Чиңгиг чүве: ында-мында маңнашкан аңнар көзүлбес. Адыгларның соруглар деп адаары хөй хайырларның чамлыызы шуут бүдүп калган. Чүгле чаңгыс улуг аң изи чыткаңын көрдүм. Оолдарның балык холдап турган шириктерни чүшкүтүлап көөрүмге, черле чүве көзүлбес. Базыр-Аракчааның чугаазы ылап-ла шын болган, мен хей-ле черге ону мегелепкен деп бодаан-дыр мен. Чайлагнар бүрүзүнде шириктерни чирее-чирее баскылап, чаш ыяштарны сый бастыргылаан, аң сапай оруктаадыр маңнажып каапкан машиналар четерн эмге-тикчок. Оаглангап черлерде октагылапкан хей-ле шилдер, сөөктер чыткылаар.

Ыргайтыга оймак ортузунда, бүдүктеринде янзы-бүрү пөстер кесиндилери баглагылап каан аныяк шивини көрүп кагдым. Кезек кайгап тургаш, ооң хөлегезинге дыштанып олуруптум. Бистиң көргенивис шивижигеш бо-дадыр. Улуг орук аксы-даа болза мал-маган аңаа дегбээн. Эрткен улустар эрги чаңчыл ёзугаар чаңгыс шивини ыдыктап каан.

Чиндиннээшти куду хөй аъттыг улус кел чор. Шупту-ла аныяк оолдар. Оларның аразында бөргүнүң адаанда бажының дүктери көгерип улгады берген кижи чанымга чоокшулап келзе-ле, Серээпей болду. Өөрү оолдар база аъттарын баглагылааш, бистиң чанывыска чыглы бердилер.

Серээпей биеэги-ле чаңы-биле хөөреп эгеледи:

— Адыглар! — дээш, оолдарже көргеш: — Бо акынар база Адыг кижи. Силер-даа кайын таныыр силер, моон шагда-ла чорааn кижи—дээш, менче көрүнду. — Малчыннар оолдары-дыр ийин. Эъжимниң хөй сараатттар салып турган сигеннерин шуут чок. Сен чораан соонда кукуруза тарыыр дээш хамык черин чарып каапкан, ам куу сай болган. Ынчангаш Улуг-Хем кыдыындан сиген кезер дээш ынаар бар чор бис.

Оран-таңдының аң-меңи кайы хамаанчок кырбас чүве болза черле ажырбас чүве-дир ийин. Үнүш-дүжүттүг база камнаар. Адыг-Түлүштерниң бир сагыыр чуруму ол болгай. Оларның ол чурумундан чаңдыр баспас болза, адыглар-даа, Адыг-Түлүштер-даа амыр чурттаар бис.

Бууракган Бууразы,
Бугалапкан Демир-Сугну,
Эрес-кежээ Түлүштерни —
Эъжим чурттуг Адыгларны.

Оолчугаш КАРА-ООЛ.

Телевидение

МАЙ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Гардемариннер, бурунгаар!». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 10.10 Медээлер. 10.20 «Опера шииктарга». Телеклуб. 11.30—12.30 «Чуртта, Чер». 15.25 Медээлер. 15.35 Эде тургустунуушкунуң прожектору. 15.45 Уругларга фильм. «Грант капитанның уруглары». 17.10 Барымдаалыг фильмнер. 17.50 Концерт. 18.25 «Совет шериг». 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Философчу чугаалар. «Эде тургустунуушкун болгаш философия». 19.50 Мультфильм. 19.55 «Гардемариннер, бурунгаар!». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.35 Эде тургустунуушкунуң прожектору. 21.45 «Ол болган... болган...» 22.00 «Үзел-бодал». 23.30—00.20 Улуг кижилерге мультфильм..

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 2 класс. И. О. Дунаевский. 9.05 Англи дыл. 10.05 Бистиң садывыс. 10.35; 11.35 Б. Н. Полевой. «Ээлүт кижи дугайында тоожу». 5 класс. 11.05 Англи дыл. 12.05 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 13.00 Медээлер. 13.10 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 14.00—14.30 Ритмниг гимнастика. 16.50 Медээлер. 16.55 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 5—6 сериялары.

КЫЗЫЛДАН

18.25 Киножурнал. 18.35 Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкыларының концерти. 19.10 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Тиилелге хүнүнге». 19.40 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.55 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.10 Казах ССР-ниң Күртелерадиозу. 21.00 «Үе». 21.35 Эде тургустунуушкунуң прожектору. 21.45 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 5—6 сериялары. 23.15—23.40 [illegible] концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

16.50 Медээлер. 16.55 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 5—6 сериялары. 18.25 «Арена». Спортчу программа. 19.25 Ритмниг гимнастика. 19.55—20.10 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

МАЙ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Трагедия в стиле рок» 9.30, 12.40, 15.50, 19.10 шактарда.

Видеозал: «Игла» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 154» 9.00, 13.30, «Соната для рыжей девчонки» 10.30, 12.00, «Легенда о Нарайяме» (2 сериялыг) 15.00, 17.50, 20.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Пурпурная роза Каира» 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Иван Макаревич» 14.20, «Монпарнас-19» 16.10, 18.00, «Высокий блондин в черном ботинке» 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к/б: «Отцы» 17.30, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Утреннее шоссе» 14.00, 17.50, «Дама с попугаем» 15.50, 19.40 шактарда.

АГААР

Республикага кезек булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 9—14 метр. Дүне 5, чамдык черлерге 7—12 градус соок, хүндүс 12—17, чамдык черлерге 3—8 градус чылыыр.

Кызылга кезек булуттаар, чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 9—14 метр. Дүне 2—4 градус соок, хүндүс 14—16 градус чылыыр.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241.

«ШЫННЫҢ» телефоннары: Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; орвенная — 3-34-28; харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93; партийжы амыдырал килдизи — 3-36-42; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-38-73; агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; корректорлар — 3-34-19; бухгалтерия — 3-43-41; очулга килдизи — 3-34-93; тыдырыкчылар — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ынзы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 275. ТС—00129

республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 6 суббота
№ 107 (14007)
1925 чылда үндезилеттинген.
Өртээ 3 кап.

Часкы хову ажылдары

ОҢГАР-ХОВУ ХАЙЫРЛААР-ЛА БООР

Оңгар-Ховуга кээривиске, тараажылар дүъште чемненгени, чаа-ла тарып чоруптурлар. Кол агроном В. Шмит бисти хамыктың мурнунда кызыл-булунга эккелди. Ону дерип кылганы көрүштүг, а кол-ла чүве —бригаданың бо чылын кылыр ажылын звенолар аайы-биле дыка тодаргай кылдыр бижээш, азып каан.

Ажылды шын организастаар, кижилерниң бот-идепкейин улам деткиир, ботбашкарылганы удуртулга болдурар деп принцип ёзугаар ол бригаданың ажылында чаа кандыг чүүлдер барын кызыл-булуңда азып каан таблицалардан, өске-даа материалдардан көрүп, билип ап болур чорду. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур? Бир звенону аренда керээзинче киирген, өскелери коллектив керээзи-биле ажылдап турар. Интенсивтиг технология-биле 2000 гектар тараа культураларын тарып өстүрер ол дээрге мурнуку чылдаазындан хөй. Чаа аргажо шилчээшкинниң соонда. 12 механизаторну кызырган. Хову бригадаларында эң-не дуржулгалыг, харысалгалыг кижилерни аттестацияның түңнели-биле шилип алган. Ниитизи-биле 4900 гектар тараа культураларын чажар. Үрезин шыварлыг. Берге-ле чүүл оон иштинде 1365 гектар черни удур андарар. Оон ынай техниктиг ажаалдахайгаарал кандыг болуру, бис аңаа чорупта турувуста, эки-ле билдинмээн. Чүге дээрге совхозтуң МТМ-ни керээже кирбээн. Оңгар-Ховуда солярканы четтир кылдыр сөөртүп эккеп алган, а өске чүүлдер—кывар-саар материалдарның чамдызын ам-даа эккелбээн. Керээ ёзугаар ийи тала, оон кайы-бир негелдени күүсетпес болза, санажыры берге, буруулуглар харыылаар. Ындыг чангаш сезон үезинде кывар-чаар материалдарны дирекция бүрүн хандырарын механизаторлар негеп турар улус чорду. Ол шын. Дугуржуп, керээ чарганда, ону ылап-ла күүседир апаар. Ниити орулга, төптүг түңнел дээш ажылдаар болганда негелде ындыг.

Звенолардың бот-орулгачарылгалыг даалгаларын баш удур-ла дугурушкаш, кайгаар, чүү дээш ажылдаары, орулга кандыгыл, чарылгазы чежел дээр дугайында санааш, тода бижип каан. Мурнунда ындыг чүүл турбаан. Даалгалардан чүгле чаңгыс звенонуң — Александр Соктаевич Оюннуң эрткены коллективиниң сорулгазын маңаа айтып болур: звенода 5 механизаторну бы-жыглаан. Олар 1800 гектар шөлдүг, оон иштинде 1,5 муң гектарга кызыл-тасты тарыыр. Бир гектардан 11 центнер дүжүттү алыр. Совхозтуң звенога чагыы 12737 центнер кызыл-тас, оон өртээ 123,8 муң рубль. Совхозка бир тоннаны садарының өртээн база айыткан. Оон аңгыда мал чеми тараа (тараа кудуруу) 2298 центнер, оон өртээ 6,6 муң рубль, а саваңны 12,5 муң рубльге садар. Бо-ла чүүлдерден аңгыда, чалын чажар көп тараадан киирер орулгаларны база айыткан. Ынчангаш бо звено ниитизи-биле 176,2 муң рубльдиң продукциязын бүдүрер, аңаа 159,9 муң рубльди чарыгдаар. Арыг орулга 16,3 муң рубль болур. А дүжүт оон хөй болгаш материалдыг чарыгдалдар эвээжээрге, орулга көвүдээр дээрзи билдингир.

Часкы тарылганы эрттирериниң ажылчын планын ёзугаар май 1-ге чедир 1200 гектарның шыгын баарыгган. 1365 гектар черни майның 25-ке чедир андарып доозар. Ам ол ажыл кидин түлүк. Ниитизи-биле чалын чажар 4900 гектар культураларны май 8-теп эгелээш ай төнчүзүнге чедир шуптузун доозар кылдыр боттарының аргаларын, агаар-бойдустуң байдалын көрүп турган, совхозтуң тараажылары шак ынчалдыр санап планнаан.

Черле ынчаш ажылчын планда хамык чүүлдерни шуптузун айтып каан. Ону көөрге, мурнунда ышкаш, үе-түкү черлерниң айтыышкыны-биле далаш кылыр чорук чок.

— Мурнунда болза, ол культураларны ынчан чажыңар, дүү культураларны ол үеге чедир маңнар дээр... Районнуң тарылга темпизин саададыңар тур силер... Билединиң уштуп сал... дээш-ле туруп бээр чүве болгай. Ам амыдыр, боттарывыс-ла билир. Харын бо солуңнарда часкы тарылганы эрттиреринниң талазы-биле Агроүлетпүркүркомунуң специалистериниң сүмезин парлааны дыка эки-дир. Бистиң планнап турарывыс-биле бөрык дугжур-дур— деп, агроном Х. Ховалыгның чугаазынга кожи каттышпас арга чок.

Часкы тарылга үезинде политмассалыг ажылдарның планын кызыл-булуңда база аскан. Социалистиг чарыштың хүн бүрүде экранын учётчик К. Оюн үндүрер даалгалыг. Политинформацияны неделя санында эрттирер. Баштайгы андазын пэип база демдег-лээр —байырлаар. «Комсомол-чу прожекторну», агиткуудусту, «Молния» деп солуңну звено удуртукчулары үндүрер.

Бригадада 4 коммунист, 3 комсомолчу бар, оларның каттышкан хуралын база эрттирер. Киноңу, концертти каш удаа көргүзерин планда айыткан.

Продукция бүдүрерниң бот-үнезин чингедириниң талазы-биле хемчеглерни база ажылдап кылган.

Часкы тарылгага белеткел дугайын чугаалап тура, кол агроном В. Шмит Кызылдың септалге-техниктиг бүдүрүлгезинге септеткени К-700 маркалыг тракторларны дыка-ла бегай кылганын айытты. Ынчангаш болуунуң чугаазынга бадыткал кылдыр бригада төвүнде турар бир тракторну көргүстү. Черле ынчаш Таңдының ажыл-агыйларының Кызылдың септалге-техниктиг бүдүрүлгезинге хомудалы аажок улуг. Ол дугаанында апрель 25-те үнген «Красное знамя» солуңда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң бригадири Н. Ефимов, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының бригадири Н. Чупин база ол-ла ажыл-агыйның МТМ эргелекчизи М. Гостюхин оларның бижээн чүүлдеринде тода чугаалап турар.

Техника септелгезиниң шыпары эң ылаңгыя бо үеде—ажыл-агыйлар аренда база коллектив керээлеринче кирип турда, оңа чидиг-биле тургустунуп келген. Чудү-картлаар чорутпаан кажан уштунар бис? Септекчилерниң арын-нүүрү кайыл? Мындыг таварылгада септелге-техниктиг бүдүрүлге биле ажыл-агыйларның аразында санаашкынын бир янзы керээ эки деп айтырыг чөптүг-биле тургустунуп келир.

«Коммунизмниң херели» совхоз Кызылга септеткен техниказы үрелип каарга, боттарының күжү-биле ону катап септээш таварылгалар хаая эвес.

Бо ажыл-агыйның шаңнын-да хамык чүве эңме-сескелиг чорду. Ында ниитизи-биле 9 кижи ажылдап турлар. Шуптузу-ла кара-кара халаттарлыг, респираторларны кеткилээн. Чүлдүм Кызыл-оол тараа хораннаар агрегатты билдилиг башкарып турар. Шаңда хамык-ла дериг-херекселдерниң ажылдап турарынга кымда-даа хомудал чок. Шаң ажылдакчылары хүнде 20 тонна тарааны хораннаар турган, ону үргүлчү ажыр күүседип келген.

Кол агроном Владимир Бегишевич Шмит звеноларның өрээлдеринге база барып чедирди. Ында арыг-силиг чорду. Өрээлдер четчир. Звеноларга аңгы-аңгы өрээлдерни бергени база таарымчалыг.

А кол агроном биске суботниктe тарып олурткан ыяштарын көргүскени, мурнунда ажыглал чок турган бажыңны септээш, ында столоваяны ажытканын, ол ыш-каш бажыңнар аразында шелдүгешти кажаалааш, аңаа огород кылыр алыр деп турарын тайылбырлады.

— А механизаторлар боттарының ажыл-херээниң дугаанында боттары-ла чугаалазыннар —деп, В. Шмит чугаалады. Шынап-ла, ол шындыр. Мурнукузу ышкаш, улустуң каңчаар ажылдап, чурттап турарын удуртукчу эвес, а ажылчыннар боттары чугаалаай-ла, көргүскей-ле. Кол агрономнуң ындыг чугаазын барымдаалааш, столоваяга барып, ында повар-лар-биле ужуражып, механизаторларның аъш-чем хандырылгазын сонуургадывыс. Үрезин арыглап, хораннап турар улус сүттү үргүлчү ижип турар. А чогум механизаторлар кара шай ижер чорду. Эът аймаа бар. Сүт фермага ковудей бээрге, механизаторлар база ол чаагай эм чемни ижип турар апаар.

Оңгар-Ховунуң тараажыларының сеткили сергек, холу дыңзыг улус-тур деп бүзүредивис. Оларның планы-даа улуг. Бот-башкарылгага үндезилеп ажылдап турар. Чаа чүүл оларны сорук киирген. Оларның чүткүлү дээш Оңгар-Хову хайырзын харамнанмас боор деп-ле идеген турарлар.

Седен ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: шаң ажылчыннары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНДА

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының ээлчеглиг хуралы май 4-те Эвилелдер бажыңынга болган.

Бо чылдың май 14-те болур немелде соңгулдаларга утказыр соңгулда округтарының аайы-биле улус депутаттарынга кандидаттарны бүрүткээн түңнелдериниң дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. Соңгулдалар дугайында Хоойлуга дүүштүр округтарның соңгулда комиссиялары 198 соңгулда округтарынга 1216 кандидаттарны, оон иштинде девискээр округтарынга —743 кандидаттарны, национал-девискээр округтарга — 473 кандидаттарны бүрүткээнин демдеглээн. 15 соңгулда округтарынга бир-бир кандидаттарны, 13 округтарга —ийи-ийи кандидаттарны, 43 округтарга —үш-үш кандидаттарны, 127 округтарга — дөрт-дөрт болгаш оон-даа хөй кандидаттарны бүрүткээн. Депутаттарга кандидаттар кылдыр бүрүткеткеннерниң 9 хуузу херээженнер, 91 хуузу эр кижилер, 20,5 хуузу ажылчыннар, 4,9 хуузу колхозчулар, 85,4 хуузу СЭКП кежигүннери болгаш кежигүнге кандидаттар, 3,5 хуузу ВЛКСМ кежигүннери.

Үнүп чоруткан депутаттың орнунга соңгулдалар эрттирери-биле холбаштыр Актюбинск кодээ № 619 девискээр соңгулда округундан ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттарны бүрүткээн түңнелдерниң дугайында дыңнадыгны комиссияның хуралынга чугаалажып көрген.

Чамдык округтарга катап соңгулдалар организастаары-биле холбаштыр комиссияга киирген дилеглерниң дугайында Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы А. Федуловаңың илеткелин дыңнап чугаалашкан. Бо айтырыглар талазы-биле комиссия чогуур шиитпирлерни хүлээп алган болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлуну шыңгыы сагыырынче угланган сүмелерни берген.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының бирги оралакчызы А. И. Лукьянов, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретары Т. Н. Ментешашвили, массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери комиссияның хуралынга киришкен.

(СЭТА).

ОРУКЧУЛАР МУРНААН

Ак-Довуракта орук-септалге-тудуг эргелелдиниң начальниги Евгений Анатольевич Вискупов, профэвилел комитединиң даргазы Любовь Гавриловна Вовко коллектив чөвүлелиниң кежигүннери-биле бирги кварталдың түңнелдерин үндүрүп, аразында сүмележип орда, кире бердим мен.

Ук эргелелге Кызыл—Ак-Довурак, Ак-Довурак — Абаза, база Тээлиге чедир, оон ынай Аянгаты, Дөн-Терезин, Эрги-Барлык, Хөндергей суурларже аргыжар оруктарның чамдык участоктарында түрмек болгаш капитал септелгелерин чорудар чымыштыг болгаш харысалгалыг ажылды хүлээндирген.

Шупту 151 кижиден тургустунган ажылчыннар болгаш инженер-техниктиг ажылдакчылар аңгы-аңгы бот-орулга-чарылгалыг бригадаларда, асфальт материалдары бүдүрер ийи звеноларда үстүп алган ажылдап турар.

— Айыыл-халап база таварыжыр, эрткен чайын Анка, Саяннарга үер-чайыктың ужуктарын дүрген чайладып, үрелген оруктарны, көвүрүглерни дүрген септеп, машина-балгаттың аргыштырылгазын ажыдарынга дуптүп чок ажылдаар ужурга таварышкан бис — деп, Е. А. Вискупов сактып чугаалады. Бо аныяк коммунист Иркутскиниң политехниктиг институдун доозуп, маңаа кээп инженерлеп, оон соонда удуртукчута томуйлаткан соонда, сөөлгү ийи чылда коллектив хожудаашкындан үнген, планныг даалгаларын болгаш хүлээлгелерин күүседип келген.

Бо чылдың эрткен бирги кварталында 355 муң рубльдиң ажылдарын кылыр турган, херек кырында 405,3 муң рубльге чедирген. Бригада бүрүзү планнарын ажырган. Шалыпчыларның саны өскен. Оларга бульдозерист Дето Моңгуш, орук машиназының башкарыкчызы Валерий Сумкин, тракторист Кувскаал Доржу, бригадир Николай Изотов, орук ажылчыннары Оваал Хомушку, Дмитрий Матонин, Сергей-оол Сарыглар болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Ак-Довурактан Абазаже соңгуналган оруктуң 100—104 километрлери болур Барыын Саянның бедик эрт кырынга хар, малгаш аштаар, орукту дескилээр ажылдар чылдың кайы-даа үелеринде уламчыланып турар. Е. И. Мамышев биле Е. Б. Яковлевке баштаткан 29 кижи ол орукту 7 хонуп-тур ээлчег-биле доктаамал хайгаарап турар. Янзы-бүрү маркаларның күчүлүг 9 орук техниказын оларда быжыглаан. Оон чоогунда чурттаар бажыңнарны, столоваяны тудуп берген. Электростанция, телевизор, радиостанция база бар.

Ажылчыннарның ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп, кижилерге ажылын, экономиктиг өөредилгениң шынарын экижиткен түңнелинде оларның онаашкан ажылынга сонуургалы бедээн, арага-дарыже хандыыр, корум-чурум хажыдар чоруктар дугайында чугаа эвээжээн.

Эргелелдиң конторазының иштин, даштыкы кесиү агитацияның лозуң, плакаттары, Хүндүлел, көргүзүт самбыралары, стендилер, булуңнар-биле каастап дериттинген. Маңаа 16 коммунистен тургустунган партия организациязының секретары Раиса Манан-ооловна Седенниң киирген салышкыны улуг. Чарышты билдилиг организастап ай, квартал аайы-биле түңнээрин, тиилекчилерин шаңнап-мактаарын чурумчуткан.

Чоокта чаа СЭКП Барыын-Хемчик районунуң, райкүүскомунуң болгаш ВЛКСМ райкомунуң каттышкан хуралынга эрткен кварталдың түңнелин үндүрген. Районнуң үлетпүр бүдүрүлгелериниң аразынга тиилекчи болуп, керээлиг ажылдаарының планын 114 хуу, бодунуң күжү-биле кылырын 145,5 хуу күүсеткен. Ак-Довурактың орук-септалге-тудуг эргелелинге СЭКП райкомунуң, райкүүскомунуң болгаш ВЛКСМ райкомунуң шилчиир кызыл тугун тывыскан.

Орукчулар чедиишкиннеринге ооржургавайн улам күжениишкинниг ажылдаарын хүлээнген.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр).

АНЫЯКТАРНЫ УЖУРАЖЫЫШКЫНЧЕ ЧАЛАП ТУР БИС

Ажылчын күжү негеттинер күш-ажылчы коллективтерниң төлээлекчилери-биле ажылга кирерин күзээн аныяктарның ужуражыышкыны 1989 чылдың май 6-да 15 шакта Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгының танцы залынга болур. Ажылга хүлээп алырының негелделерин тайылбырлаар, консультацияларны болгаш сүмелерни аныяктарга бээр.

Өөренирин күзээн аныяктарга өөредилге черлериниң адрестерин ужуражыышкын үезинде бээр.

СЭКП ОБКОМУНУҢ АНЫЯКТАР ОРТУЗУНГА АЖЫЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯЗЫ.

ШИЛЧИИР ТУКТУ ТЫВЫСКАН

1989 чылдың бирги кварталында Тес-Хем районнуң ажыл-агыйларының аразында социалистиг чарыштың түңнелин үндүрген. Совхозтар аразынга социалистиг чарышка «О. Шынаа» совхоз тиилекчи боол үнген. СЭКП райкомунуң, райкүүскомунуң, агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң болгаш ВЛКСМ райкомунуң шилчиир чорууп кызыл тугун бо ажыл-агыйга тывыскан.

Малчыннар Доммит Суг-Маадыр, Элбек Димиаа, Седен Дижзенмаа, хойжулар Валентина Янчап, Карамаа Агбаан, Айланмаа Комбу, тудугжулар Кызыл-оол Шалык, Алдын-оол Сарыг дээш өскелер-даа боттарының кескү үлүүн күш-ажылчы чедиишкиннерге киирген. Оларга шаңнааларны тывыскан. 5 кижи Моол Арат Республика база халас путёвкалар-биле шаңнатканнар.

Совхозтуң ажыл-ишчилериниң мурнунда кол сорулга күш-ажылчы чедиишкиннерни улам бүүлеглап, кедээ ажыл-агый продукциязының бүдүрүлгезин көвүдедири.

Маадыр-оол ТҮЛҮШ.
О. Шынаа суур.

РОССИЯ: квартал түңнелдери

РСФСР-НИҢ СТАТКҮРКОМУНУҢ ДЫҢНАДЫЫ

1989 чылдың бирги кварталында Россия Федерациязының материалдыг бүдүрүлгеге хамаарышкан бүгү адырларының база бүдүрүлгелерниң болгаш материалдыг бүдүрүлгеге хамаарышпас чамдык организацияларның долу бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшалаашкынның принциптерин ёзугаар ажылдаашкынче дыңналдыгда демдеглээн. Кооператив шимчээшкинниң болганы арендаының янзы-бүрү хевирлери хөгжүп орар. Ындыг болзажок республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң чамдык көргүзүглерни планнаан темпилерден хожудап турар. Чоннуң акша орулгаларының өзүлдези-биле оларны бараан-биле хандырылгазы дүүшпейн турар. Кол бүдүрүлге адырларында ажыл телевирниң өзүлдези күш ажылдың бүдүрүкчүлүүнүн өзүлде темпизинден, бүдүрүлгениң хемчээлинден мурнап турар. Эрткен чылдың бирги кварталынга деңнээрге, чурттаар бажыңнарын болгаш социал адырның объектилерни ажыглалга киирери кызырылган.

РСФСР-ниң бүдүрген национал орулгазы эрткен чылдың бирги кварталынга деңнээрге 3,7 хуу көвүдээн. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 4,8 хуу бедээн. Үлетпүр продукциязын ниитизи-биле 128 млрд рубльге бүдүрген, ол дээрге эрткен чылдың ол үезинде турганынга деңнээрге 3,3 млрд. рубль хөй болур. Үлетпүр продукциязының өзүлдезиниң темпилерниң талазы-биле республика 1989 чылдың ол үезиниң планында көрдүнген деңнелди чедип албаан. Үрмектеп садар бараан саарылгазының болгаш ыдуза чедирериниң планы күүсеттинген, оон хемчээли 5,3 млрд. рубльге көвүдээн. Арыг орулга немешкен. Эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, бирги кварталда саарылга үндүрүүнден болгаш телевирлерден бюджетке 1,8 млрд. рубль немей киирген.

Орулганы норматив ёзугаар хуваарынга үндезилеттинген бот-орулга-чарылганың хевири-биле күрүне садыының бүгү бүдүрүлгелери, үлетпүр бүдүрүлгелериниң 5 хуузу (1,2 муң коллектив), тудугмонтаж организацияларының 5 хуузу (бир муң коллектив) ажылдаан. Транспорт, харылзаа болгаш өске-даа адырларның элээн хөй коллективтери ол арга-биле ажылдаан. Аренда аргазы-биле үлетпүрнүң 444, тудуг организацияларының 93, садыгның 88, амыдырал хандырылгазының болгаш өске-даа адырларның 27 коллективтери ажылдаан.

Чизениң баш удур кылдынган медээзинден алырга, 1989 чылдың январь 1-де РСФСР-ниң чонунуң саны 147,4 млн кижи болган. Республиканың улус ажыл-агыйында ажылдап турар кижилерниң саны 70,7 млн. болган, оларның иштинде ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар —66,1, колхозчулар — 3,8 млн. кижи. Кооперативтерни санаваска материалдыг бүдүрүлге адырларында ажылдап турар кижилерниң саны бирги кварталда 0,5 млн. кижиге кызырылган. Янзы-бүрү кооперативтерде ажылдап база хуула күш-ажылчы ажыл-чорудулга кыяып турар кижилерниң саны 1,5 млн. болган.

Бүдүрүлгени эргелеп башкарарында демократтыг эгелер быжыгып орар. Күш-ажылчы коллективтер бүдүрүлге удуртукчуларының 9 хуузун, мастерлерниң 12, бригадирлерниң 62 хуузун боттары соңгуп алган. Бүдүрүлгелерге болгаш оларга хамаарышкан өске-даа черлерде 222 муң күш-ажылчы коллектив чөвүлелдери ажылдап турар.

Ниитилелдиң херегле фондуларындан чон 26 млрд рубльдиң төлелгелерин болгаш чиңгелделерин алган, ол дээрге эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге 1,2 млрд. рубль хөй болур.

Ажаалга банкызының албан черлеринде чоннуң шыгжаткан акшазының ниити түңү 175,4 млрд. рубль болган, ол түң чыл эгезинден бээр 6,4 млрд. рубльге көвүдээн. Оон аңгыда сертификаторлар-биле 125,5 млн. рубльди саткан.

Чоннуң херегле бараанпарын (эзиртир суксун чокка) 43,5 млрд. рубльге бүдүрген, ол—эрткен чылдың бирги кварталында турганындан 2,6 млрд. рубль хөй болган.

Чиик үлетпүрнүң бараанпарын 12,3 млрд. рубльге бүдүрген. Ону эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге 893 млрд. рубль азы 8 хуу хөй болур. Уругларга, аныяктарга болгаш улгады берген кижилерге херектиг кол-кол бараанпарны бүдүрериниң планы күүсеттинген. Ынчалзажок ындыг бараанарга негелдехереглел ам-даа чедир хандыртынмайн турар.

Үрмектеп садар бараан саарылгазы 53,4 млрд. рубль болган ыйнаа, азы эрткен чылдың бирги кварталында турганындан (херек кырында өртек-биле) 4,3 млрд. рубльге көвүдээн.

Чонну мал продуктулары-биле хандырары элээн хөй областарда, крайларда болгаш АССР-лерде чидиг айтырыг боор артпышаан. Чамдык черлерде картофель, ногаа чедишпейн турар. Балык, маргарин, үнүп үзү, конфеттер кызыгаары садыг четкилеринге планда көрдүнгенинден эвээш киргеп.

Колхоз рыноктарында аъш-чем өртээ 3 хуу улгаткан. Ылаңгыя картофель, ногаа, эът өртээ улгадып турар.

Чоңга 1,9 млрд. рубльдиң акы-дузазын чедирген, ол талазы-биле плаан ажыр күүсеттинген.

Күрүнениң капитал салышкыннарының, колхозтарның, тудуг кооперативтериниң херецгилериниң күүселди-биле 7,9 млн. дөрбелчин метр ниити шөлдүг 126 муң чаагайжыды туттунган квартираларны ажыглалга киирген. Чыл планының күүселдези 12 хуу болган.

Республикага 329 муң кем-херек үүлгедиишкинин демдеглеттинген, ол эрткен чылдың бирги кварталында турганындан 30 хуу көвүдээн. Назы четпээннерниң кем-херек үүлгедири 20 хуу көвүдээн. Алтай, Красноярск крайларда Архангельск, Волгоград, Мурманск, Ростов, Смоленск, Чита областарда кем-херек үүлгедир чоруктар көвүдеп турар.

Күрүне чагыып ёзугаар продукция бээр талазы-биле керээлиг хүлээлгезин үлетпүр 99,4 хуу күүсеткен. Бүдүрүлгелериниң каттыжыышкыннарының 10 хуузу керээлиг хүлээлгезин күүсетпээн ийикпе, азы олар 0,7 млрд. рубльдиң продукциязын херегленкчилерге чедир бербээн. Үлетпүр продукциязы бүдүрериниң хемчээли эрткен чылдың ол үезинден 2,7 хуу көвүдээн.

Мал ажылының продукциязын бүдүрери бирги кварталда элээн көвүдээн. Бүгү категорияларның ажыл-агыйларындан 2,92 млн. тонна эътти (дириг деңзи-биле), 7,9 млн. тонна сүттү, 9,1 млрд. бөрбак дагаа чуургазын белеткээн. Ниити-эвилел фондузунга мал продуктулары белеткеп бээр даалгазын республика күүсеткен.

Республиканың тараажылары часкы хову ажылдарын эрте эгелээн. Апрель 17-де байдал-биле алырга, чазын тарыыр тараа культураларын 7 млн. гектар черле, оон иштинде тараа культураларын болгаш кукурузаны 4,9 млн. гектар черде чашкан. Тараажыларга үрезин болгаш чемишчидилге чажар дериг-херекселдерни чорудуп бээриниң чагыы күүсеттинген. Ындыг болзажок Кара эвес хер-зүннүг зонага айдазыннар, чемишчидилгелер чаштырып тегер агрегаттар чорудуп бээриниң планы күүсеттинмээн.

Агроүлетпүр комплекстиң хөгжүүдерингe ниитизи-биле 5,4 млрд. рубль шиңгээдип алдынган.

Күрүне бүдүрүлгелери болгаш организациялары 10,8 млрд. рубльдиң кол фондуларын ажыглалга киирген, ол талазы-биле чыл планы 10 хуу күүсеттинген.

Күрүнениң төптүттүнген капитал салышкыннарын шиңгээдип алырының чыл планы бирги кварталда 20 хуу күүсеттинген. Капитал тудугга бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның херекселдеринден 10 млрд. ажыг рубль шиңгээттинген. Ол дээрге эрткен чылдың бирги кварталында турганындан хөй.

Ажылдап турар бүдүрүлгелерни эде дериңинге болгаш чаартырынга ниитизи-биле 4,8 млрд. рубль шиңгээдип алдынган. Тудуг-монтаж ажылдарының хемчээли 2 хуу көвүдээн, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 5,2 хуу бедээн. Тудуг организациялары керээлиг ажылдарның планын 105 хуу күүсеткен.

РСФСР-ниң девискээринде турар бүдүрүлгелер болгаш организациялар бирги кварталда даштыкы чурттарже 9,9 млрд. рубльдиң бараанарын чорудуп берген. Ындыг болзажок экспорт бараанары чорударының планын РСФСР 98,1 хуу күүсеткен. Даштыкы чурттар-биле бараан солчулгазының хемчээли эрткен чылдың ол үезинде турганындан 35 хуу улгаткан болгаш 243 млн. рубль болган.

Апрель 1-де байдал-биле алырга, РСФСР-ниң девискээринде 264 совет-даштыкы организациялар болгаш фирмалар ажылдап турар.

(СЭТА).

Бистиң чуртувуста

ЛЕНИНАКАННЫ КАТАП ТУРГУЗУП ТУРАР

АРМЯН ССР. Чер шимчээшкининиң үезинде бузулган ол хоорайны катап тургузарынга бүгү чурттуң чону дузалажып турар.

Армян улуска Татарияның тудугжулары база дузалашкан. «Татар хамааты тудуг» трестиниң коллективи бо чылдың төнчүзүнге чедир 3 чурттаалга бажыңнарын ажыглаалга киирер деп оптимизирлээн.

ЧУРУКТА: «Татар хамааты тудугунуң» коллективи чурттаалга бажыңын тудуп турары.

М. ШАХБАЗЯННЫҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

ТАЙГАГА АЖЫЛДААР МАШИНАЛАР

ИРКУТСК ОБЛАСТЬ. Ыяш үлетпүр министерствозунуң эртем-шинчилел институдунуң эртемденнери Усольскиниң болгаш Иркутскиниң машина заводтарының ажылдакчылары-биле демнежип алгаш, Сибирь тайгазынга ажыглаар элээн хөй машиналарны чогааткан.

Чаа машиналарны болгаш механизмнерни шылгап шенээр черни Усть-Удинскиниң улуг ыяш ажыл-агый черинде тургускан. Артынчы чок технологияның чартык автоматтыг шугумнарын мында шенеп турар. Кедизинде барып ыяш сөөртүр поездилерге дериг-херекселдерни болгаш агрегаттарны чогааткан болгаш бүдүрүп эгелээн.

ЧУРУКТА: ыяш үлетпүрүнге ажыглаар техниканың авторлары чүдүрер, сөөртүр ажылдар секторунуң эргелекчизи (солагай талазында) Н. Ковадло биле инженер-конструктор В. Евсевлеев.

Э. БРЮХАНЕНКОНУҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

МЕХАНИЗАТОРЛАР КОНЦЕРТИ

«Барлык» совхозтуң коллективтериниң аразынга уран чүүл көрүлдезинге машина-трактор мастерскаязының бот-тывынгыр артистери тиилекчи болган. Оларның тургусканы солун программалыг концертти көрүкчүлерниң со. нуургалын чаалап алган.

Боттарының программазын механизаторлар болгаш чолаачылар совхозтуң Аксы-Барлык салбырынга база «Хемчик» совхозтуң ажылчыннарынга барып бараалгатканнар. Петр Хомушку биле Мөңгүн-оол Монгуш баштак көргүзүгү кончуг каттырынчыг кылдыр ойнааннар. «Агроном оол», «Хемчигеш», «Декей-оо» деп ырларны трактористерниң ансамблизи чараш ырлап көргүскен.

Механизаторлар, чолаачылар солун концертти белеткеп, чонга бараалгатканы — хостуг үениң ажыктыг кылдыр эрттирип болурувуң көскү чижээ-дир.

Багыт-оол БАЙКАРА.
Барыын-Хемчик район.

Партийжи амыдырал: дуржулга, дилээшкин

КУРЛАВЫРЛАРНЫ ЧӨП АЖЫГЛАП ТУРГАШ

СЭКП-ның XXVII съездизиниң, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин амыдыралга боттандырар, эде тургустуушкунга идепкейлиг киржир, он бирги беш чылдың үшкү чылының планныг онаалдаларын хуусаа бетинде шынарлыг күүседир дээш Улуг-Хемде «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң ажылчын кооперациязының коммунистери шудургу ажылдап турар. Мында коммунистерниң саны эвээш-даа болза, оларның авангардчы ролю бедик дээрзин айтыр апаар.

Ажылчын кооперациязының баштаар черниң даргазы коммунист Чаш-оол Кыргысович Айыр-Севээ амгы үениң негелдезинге дүүштүр ажылдап турар. Удуртукчу кижиниң ат-алдары, үлегер-чижээ өскелерге биче эвес салдарны чедирер. Чоннуң калбак херекселдиң бараанын-биле хандырар дээш бистиң даргавыс амыр-дыжып харамнапмас. Кижилер-биле ажылдап-даа билир. Ай, квартал, чыл планнарын доктаамал ажыр күүседип келгенивиске оон биче эвес үлүг киргени дээрзин билдиңгир.

Ажыл-агый бараанының магазининиң эргелекчизи коммунист Вера Түлүштүң ажылы макталдыг. Эрткен кварталда оон удурткан бичии коллективи 67 муң рубльдиң бараанын чонга садып сайгарар планныг онаалдазын чедиишкинниг күүсеткен. Ол ышкаш кооперация кежигүнүнге хамааты-ларны хүлээп алыр талазы-биле шудургу ажылдаан.

Арыг-Үзүүнүң хлеб быжырыкчыларының бүдүрген продукциязының шынары чүгле районга эвес, а харын республикада безин эки диртken. Эрткен кварталда пекарня (эргелекчизи Г. Т. Кыртымай) 53 топпа хлеб быжырар турган, 53 топпа 700 килограммны бүдүрген. Мында ажылдап турар мастер коммунист Анна Салчак эштерин хей-ат киирип, социалистиг чарыштың мурнакчыларының бирээзи болган. Ол ышкаш ажылчын кооперацияның ажылдакчылары Светлана Даржаа, Любовь Монгуш кады ажылдап турар улузундан аңгыда, садып алыкчыларның хүндүткелин чаалап алган.

Ындыг-даа болза ажыл-агыйывыста четпестер бар болуп турары хомудалдыг. Партия организациязы коммунистерниң болгаш комсомолчуларның күжениишкиннерин планныг онаалдаларның күүселдезинче, партия хуралдарынга хүлээп алган доктаалдарны боттандыраарынче долузу-биле угландырбайн келген. Ооң түңнелинде ажылчын кооперацияның 17 садыглерындан ужу планныг онаалдазын күүсетпээн. Кондитер цехиниң ажылдакчылары планныг онаалдаларын күүседип турза-даа, бүдүрген продукциязының шынарын экижидеринге кичээнгейни салбаан. Цехтиң бүдүрүп турар продукциязының хемчээли эвээш, ассортиментизи ядыы.

Партияның иштики ажылдарында четпестерниң барын миннир херек. Коллективте ажылдап турар мурнакчыларның саны эвээш эвес. Ынчалза-даа оларны СЭКП-ниң хуралдарынга киирип алыр айтырыгларже амга чедир чогуур сагыш салдынмаан. Моон сонгаар бер четпестерни чайладыр, чурттакчы чонну калбак херекселдиң бараанары-биле четчир кылдыр хандырар дээш бүгү күжүвүстү, арга-курлавырларывысты дилеп тывар, оон долузу-биле ажыглаар ужурлуг бис.

Лариса СЕРЖИКПЕН.
Партия эге организациязының секретары.

«Шынның» почтазындан

ОЛАРНЫ КЫМНАР ҮРЕП ТУРАРЫЛ?

Бистерниң, «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң малчыннарын дүвүредип турар бир улуг айтырыг сөөлгү чылдарда аажок чидии-биле тургустунуп келди. Чүл дээрге кыштагларда чурттаалга бажыңнарын, кажаа-хоражаны ээн турда үреп, тонап туруп берди. Өске ажыл-агыйларда байдал база ындыг боор ийик.

Бистиң ажыл-агыйның малчыннарының дыка хөй бажыңнары чараш, делгем болгаш көрүштүг, чурттаарынга эптиг. А кыштагдан көжерде хамык чүүлдеривисти шыгжап, чажыргылап каар бис. Бажыңның соңгаларын, эжиктерин, ол ышкаш малга чем салып бээр саваларны шыгжаар бис. Печкаларның аастарын, эжиктерин база ындыг. Ынчап турганывыс кадында-ла чайын кыштагларны тонап, үптеп каапкан болур-дур. Ол хамаанчок чамдык бажыңнарны өрттедир дээш, иштинге от салып тургулаан-даа боор.

Кыштагларны белеткээрде, шак ындыг кара сагыштыг кижилерниң уржуундан, хөй өртык чарыгдалды совхоз база малчыннар боттары-даа үндүрер ужурга таваржырдыр. Дем биле чок улуска-даа күзүн дыка-ла берге апаар чүве бо. Чогуур материалдар—шил, тууйбу, печка херекселдери, кадаг белен тыптыр эвес.

Бистерниң чонувуска, эътти, сүттү, дүктү, алгы-кешти берип, мал өстүрүп чоруур улустуң ажыл-ижип, чурттаалгазын тоовас, дужамык чедирип турар чүү улузул ол? Кандыг сеткилдиг кижилер ындыг боор чүвел?

Арыг-Үзүү суурнуң келээ талазында, мырыңай-ла орук чанында кыштагны көөрге, ээн турда аап, мырыңай коргунчуг болдур ийин. Кажаалар кырында шиферлер шуут чок. Мурнунда чаа кылып каан турда дыка көрүштүг, чарап турган болгай, херимнери дең-дески. Ам көөрге чүгле адагаштары арткан. Ийи-ийи аал чурттаар ийи бажыңның бирээзиниң чүгле дөрт ханазы арткан деп болур.

Чамдыкта ындыг бажыңнарга тудугжулар баргаш, эки-ле септеп кагбастар-дыр. Ынчап турда, хайдыпып чоруур кижилер ону улам-на үптеп, тонап аппаар. Септедир болза эчизинге чедир септээр херек.

Ам черле бо малчыннарның кыштагларын чайгы үеле канчалза экил? Азы таныылдар тургузар бе азы чүл, бир-ле арганы көрбес болза, чылдын-на шак мынчалдыр кыштаглар үптедип турарга берге ышкажыл. Ацаа чарыгдалдар чыгдынза-чыгдынза чеже болурул?

Раиса ООРЖАК.

Улуг-Хем район.

РЕДАКЦИЯДАН: Аныяк малчын Р. Ооржак, шынап-ла, аажок дүвүренчиг айтырыгны көдүрүп турар-дыр. Кыштагларда кажаа-хоражаны, чурттаалга бажыңнарын мында эп-септи үрээр, оорлаар, үптээр чоруктар кайы-даа районда бар. Бай-Тайганың Ажыг-Кара-Суг деп черде кыштаглардан (Ак-Довурак—Тээли оруунуң чаны) малчыннарның чунар-бажыңнарын безин оорлап сөөртүп алган таварылга бар. Ол ышкаш электри удазыннарын үзе-чаза соккулап каапкан болгулаар.

Кыштагларны шак ындыг үптээшкин, үрегдээшкинден канчап камгалаарыл? Бо талазы-биле кандыг-бир ажыл-агыйда эки дуржулга бар чадавас.

Малчыннарның кыштагларында эт-севинге хол дээр хамаанчок, харын ону камгалаар ужурлуг бис. Бо талазы-биле санал-оналдарыңар, дуржулгаңар кандыгыл?

ДОКТААМАЛ САТСА

Кур-Чер суур чурттуг Ондар Белек-оолдуң январь 26-да «Шын» солунга үнген материалын чүүлдүгзүнүп деткиваан, бодумнуң саналымны база киирер бодайдыр мен.

Шынап-ла, шаандан тура тываларның кылып чип келген национал аъш-чеми болур соктаан далган, тараа, кургадып, кадырган ааржы, курут, ээжегей, быштак, үүргенелиг болгаш ааржылыг чекпек чидип бир чыдарын бистер, улуг улустар, эскерип турар бис.

Эрткен күзүн бистиң Кызыл районнуң Каа-Хем суурга районнуң совхозтарының киржилгези-биле кодээ ажыл-агыйның продуктуларын саткан күскү ярмарка болган. Ол ярмаркага «Х Улуг хурал» совхоз соктаан тараа, «Тииилелге», «Шамбалыг» совхозтар далган саткаппар. Далган, тараа сонуургаан кижилер Кызыл хоорайдан безин кээп турганнар. Тараа, далган садып алырындан озалдаан кижилер: «Демнинче эрте келирим кайыл?»-даа дигилээр. Шынап-ла, «Х Улуг хурал» совхозтуң эккелген эвээш тараазы бичии када-ла дүрт дээн. Моон алгаш көөрге, чон национал чемнерни кылгаш садарын кончуг-ла күзеп турарлар.

Чоокта чаа радиога бир кижи 30 килограмм далганны тускай чогаадып кылган дээрбезинге каш-ла минута иштинде тырттыргаш, кооператив дамчыштыр садып турарын чугаалаан болгай. Мен бодаарымга, моон сонгаар кымга-даа чедишпес эвээш хемчээлдиг далган, тараа соктап алгаш, улус кыскарган чүве дег ынчап турбайн национал чемнерниң дээжизинден көвейтир кылгаш, чонга, доктаамал садып турза эки деп саналдыг мен. Оон аңгыда ол национал далган, тараа соктаар согаащ, бала, деспини кылгаш сатса канчап баарыл?

Бистиң республикага сүттен ак чем бүдүрерин база болбаазыратса. Кодээниң ажыл-ишчилери бодуун, янзы-бүрү быштактарны кылып турар болгай, оон бүгү аргалары бисте бар. Кызыл хоорайда болгаш районнар төптеринде сүт заводтары үзүмбиле холаан чавгай амданныг быштактарны кылгаш, улуска сатса канчап баарыл? Мен бодаарымга, ынчаар болбаазырадып кылган быштакчыгаштар пазылап кырааи кижилерге, бичии чаштарга, диетчилерге, эмин эрттир семирээн кижилерге кончуг таарымчалыг болур ужурлуг.

Моон соңгаар кодээ ажыл-агыйның продуктуларын, национал янзы-бүрү чемнерни хөйнү кылгаш, үзүктел чокка садып турарын чоп күзеп турар.

Александр КӨШКЕНДЕЙ.
Күш-ажылдың хоочуну.

АЖЫЛГЫР ӨГ-БҮЛЕ

«Шекпээр» совхозта 25 ажыг чылда үзүк-соксаал чок чолаачылап келген кижи бар. Ону Кертик-оол Монгуш дээр. Бо ажылчынны бистер, чаңгыс чер-чурттуглары, хүндүлээр бис. Бир талазында, ол өскүс арткан 6 уругнуң адазы, а ийнде, онаашкан ажылынга кызымак кижи. Уруглары, оолдары ам өскен: улуг оглу мергежил чедип алгаш, ам тудугда ажылдап тур, улуг уруу авазы ышкаш башкы болуп, төрээн школазында бичиe чаштарны өөредип турар. бир оглу институтта. Арткан үш бичии кижизи школада өөренип турлар.

Бо өг-бүлениң эптиг-найыралдыын, ажылгырын магадаар бис. Ажы-төлүнүң кижизидилгезиниң дугайында кандыг-бир чылдагаан чугаалаар адалар бистиң чолаачывыс Кертик-оол Монгуштуң дугайында бо чагаапы номчааш, бир янзы боданыр чадавас боор.

Кертик-оол Чыырдыевич машиназынга дыка камныг. Ол планнарын, даалгаларын күүсетпээн деп таварылга турбаан. Эш-өөрү-биле-даа эптиг. Кодээ Советтиң депутадынга-даа соңгудуп турду. Ооң шаңнал-макталдары хөй.

Чоппуң чоон оруу-биле бээ-луг быжыг базып олурар кижилерниң бирээзи Кертик-оол Монгуш ол ийин.

Дондуп ООРЖАК.
Барыын-Хемчик район.

ШЫЛЫП КААПКАН БООР

Эргим редакция! Моон соңгаар эптежир аргажок айтырыг дугайында бижикседим: Кызыл хоорайның болгаш Кызыл-Мажалыктың эът комбинаттарынга өлүрүп белеткээп шээр малдың эъдин садып алгаш көөрге, мында ажылдап турар мал согар кижилер ырым чогуп, чылбыхоптак чоруув «бадыткап», эъттиң эки дээн черлерин шылып каапкан болгулаар-дыр. Ынчаар шылып каапкан сөөктү кым садып алыр деп? Мал согар кижилер контрольдуп кошкаан ажыглааш ындыг чүве ийикпе, төштүң, өжүннүң, чарынның мурнуку эъдин, чаан шуптузун шылып аппарган болур-дур. Шылып каапкан төш сөөгүн аал-оранынга кирип келген өжинге, доргул-төрелинге кижи канчап салырыл?

Үстүнде адааным эът комбинаттарында мал сон турар чамдык кижилерниң арын-нүүр чок чоруув ол черлерде улусчу контролёрлар когун үзери, демиселдиг шыңгыыралыры чугула деп саналдыг мен. Мал согар кижилерге шалыңны кылган ажылының шынары дээш төлезе чогуур. Чамдык мал согар кижилер соккан малының боостаа эъдиниң эки черлерин шилип тургаш, кезип алгаш, улуг өртекке садып, чиижен чоруук кылып турарын буруу шаап, когун үзер үе келген.

Василий ҮЗЕК.

Кооператив ажылдакчыларының съездизинге

ООҢ ЭГЕ БАЗЫМЫ

Эрги хоорайны кидин түлүк көжүрүп турган. Чурттакчылар азы кайы-бир организация бажың хостаптаргала, Шагаан-Арыгның септелге-тудуг участогу доп-дораан аңаа келир. Далашпас болза хоржок: чаңгыс-ла ховук саадаар болза, ээн бажыңга хоорайда киир бижидилгези чок кижилер олура кааптар. Ындыг кижилер артында өлчаш ажы-төлдүг болур. Ынчангаш чаа хоорайга оларны чурттаар оран-сава-биле албан хандырар апаар. Чажыргаш канчаар, шак ындыг арга-биле бажың алган өг-бүлелер чаа хоорайда он-он ийин.

Хоорай көжүрүлгези адакталып эгелей бергенде, участоктуң ажылдакчылары бир илегелдиг арга тып алган: бажын хосталыры билек, ынаар солярка чашкаш, өрттедиптер. Ындыг хала чок арга тывылган соонда, бажыңны «өскээртен» кижилерге ээледир чорук кызырылган. Санитарлыг арыглаашкын чорударының темпизи дүргедээн.

Сөөлүнде арткан школаның орнун арыглаарын дүргедедири-биле участоктуң ажылчыннары ооң кырын бульдозер-биле .буу-хаа дескилеп эгелээн. Ол школаның кочегаркызы оңгар иштинге турган. Котелдар, задвижкалар, краннар — одалга системазының шупту дериг-херекселдери хөмдүнген.

Дескилеп каапкан девискээрге эртенинде кээрге, бирле үлус ону касканнааш, хөмдүнгек дериг-херекселдерин чүдүрүп алгаш барган болган. Ол «оорлар»—чаа тургустунган «Сантехник» кооперативтиң кежигүннери болган. Оон эгелээш-ле санитарлыг арыглаашкын чоруткан ажылчыннарлан артык санитарлар олар апарган. Бускан бажыңның орнунда шагжая берген турар трубалар, шой батареялар, өске-даа демир-дес «Сантехниктиң» тывыжы апарган.

Дадарык демирлер ол кооперативтиң кежигүннериниң холдарын таварааш, чаа хоорайның 16 квартиралыг бир бажыңының подвал кезээнде полкалар кырында кылайтыр бүдүттүнген, тывылбас артык кезектер болу берген. Улуг-Хем районда бүрүткеттинген 34 кооперативтерниң дээрелериниң бирээзи болур «Сантехник» кооператив эге базымнарын шак ындыг камналгалыг, хумагалыг чорук-тан кылган.

«Кооператив» деп сөстү дыңнааш, чамдык кижилер арыннарын дырыштыра бээр. Кооператив биле чиижен чорук оларга деп утказыг. Чүү дээр боор, ындыг таварылгалар тургулаар, ынчалза-даа «Сантехник» күрүне ортээ-биле ажылдап турарын номчукчуларга баш бурунгаар дыңнадып каайн.

Эрткен чылын бо кооператив Ак-Туругга МТМ-ниң болгаш уруглар садиктиң, Кызыл-Дагга чунар-бажыңның одалга системазын кылган. Кооператив болганда черле бүдүү ажыр төледип ап турары чадавас деп кеңен бодааш, оларның ажылын «Ак-Туруг» совхозтуң директору Алдын-оол Түлүштен сонуургадым.

— Оларга күрүне өртээнден ажыр сотур копеек-даа телевединвис — деп, ол мени бүзүреттии.

— Кызылда СПМК деп организация бистиң бо одалга системаларын дыка үр кылып чадашкан. «Сантехниктиң» оолдары дүне, хүндүс дивейн ажылдап тургаш, кыска хуусаада эки шынарлыг ажылды бүдүрдү — деп, совхозтуң прорабы Маадыр-оол Монгуш база чугаалады.

Кооператив эрткен тургустунган чылында 70 муң рубльдиң продукциязын бүдүрген. Бо чылгы планы — 120 муң рубль. Өзүлде караакка илдең дээрзин билдингир. Бо муң-муң акшаны чүден сапап эгелээнил?

— Мээн дептеримге 500 хире рубль чыткан чүве—деп, кооперативтиң удуртукчузу Юрий Александрович Тупиеков чугаалап орар.— Эвилелдеп алган оолдарым база ол хире акша чыгган. Ол чаңгыс муң акшадан «танцылап» эгелээп бис. Ажылдап эгелээнивистиң баштайгы 2-3 айларында шалың деп чүве биске турбас дээрзин оолдарымга тайылбырлаап мен. Олар чөпшээрешкен.

Чоокта бир хуралга районда кооперативтерниң кол нуруузу ажылдап алган акшакөпеэн шалын төлевиринче үндүрүп турар деп шыв шугумчулээн. «Сантехникке» ындыг болбаан. Ооп агар санынга элээн акша тыптып кээрге, автомашина садып алган. Ооң соон дарый чондурар станок кеступ келген. Трубалар ээй тыртар тывылбас станок база тыпты берген. Ам бо хүннерде кооператив болувуң бүдүрүлге базалап тургузарынга 10 муң рубльди чарыгдаан. Чедип кижи составтыг кооперативтиң кежигүннери эвээш эвес акшаны холга ап турза-даа, ооң социал хогжүлдеге үндүрүп турар акшазы арбын.

Черле ындыг ийик чоп: кожавыс эндере акша ажылдап ап эгелээрге, ол биске хелүн эртир чигаңнеглиг кылдыр сагындырар. Адаартактарның аас-сөзү, билдириишкин-бижимелдери «Сантехникти» база чаза таваралш барган. ОБХСС ажылдакчылары истелгени чоруткаш, кооперативтиң ажылынга хоруур азы буруудадыр чүүлдер тыппаан.

Сураглапып чораан кижи дилээнин тывар. Анаа олурбайн, шимчепип-ле турар болза, ажыл бүдүп орар. Тупиеков баштай Кызылда улуг даргалардан дуза дилеп эгелээн. Олары сес кырынга леткипр, ваазар дээрден баштак, улуг-ла дуза кадып шыдавас болган. Даг Магометче келбес боорга, Магомет болу дагже чеде бээр дээни ышкаш, Юрий Александрович Хайыракан суурда эмпелгениң сантехниктиг ажылдарының бүтпестээнин дыңнааш. Боду аңаа четкеш, ажылды дүрген болгаш шынарлыг кылдыр кылып бээрин саналдаан.

— Кооперативке төлээр ындыг акшаны кайын тывар бис?

— Ажылчыннарга канчаар төлеп туржук силер, биске база ынчаар төлээр силер. Чүтле материал-биле эки хандырар апаар.

«Красноярскгэсстройнуң» төлээлери-биле кайы-даа талага ажыктыг керээ шак ынчаар чардынган. Харылзаа харын-даа хапылаан: кооператив Эйлиг-Хем школазының интернадының одалга системазын база кылыр болган. Ам бо хүннерде кооперативтиң саңныг ажылчыннары районнуң үш объектизинде ажылдар кылып чорун турар. Мында күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү шалың төлевириниң оранчок мурнунда чоруп орар.

— Кооперативке ажылдаарга, кадр айтырыы тургустуна бербес-тир бе?— деп, Юрий Александровичиден сонуургадым.

— Аажок чидиг тургусту-нар — деп ол харыылады.— Кадрлар четпешезинден эвес, оларның артыктыылдыг болуп турарындан. «Сантехниктиң» тургустунганындан бээр чыл четпээн, ол хиреэзинде дөрт кижиден адырлыр ужурга таварыштывыс. Кооператив кежигүннери хос эрттирер, былдамык кижилерге эптеш чок. Владимир Шиввдек, Владимир Жирнов дээн ышкаш ажылчыннар бистиң кол өзээвис болуп турар.

Хоорайның улуг-улуг организациялары боттарының штадында сантехниктиг апаргылаап Олар кол нуруузунда одалга системазынга ээрил болу бээрге, ам шимчеп эгелээр.

— Мурнуку чылдарда сантехниктиг хандырылга талазы-биле бергедежип тургаңывысты чажырбас мен—деп, районнуң харылзаа белдиринниң начальниги Мөңгүн-оол Куулар чугаалап орар.—Юрий Тупиековтуң кооператив-биле керээ чарганывыстың соонда мында суг ага бээр, мында хоолай чарлы бээр деп чүве башка кирбес болду. Кооперативке хөй акша төлеп турар деп бодап турарыдар чадавас. Чок, мооң мурнунда сантехникке төлеп турган шалыңны ам ол кооперативке шилчидип тур бис, ол-ла. Техниктиг келек-биле бүрүн чепсеглеп кооператив бистиң үш каът улуг бажыңывысты хайгааралга алгап соонда «авария» деп сөс аксывыска безин эптеппес апарган...

Ол бөгүн силерниң араңарга олурар, эргим делегаттар. Бедик эвес, шилгедек дурт-сынныг, топтуг-томаанныг карактарлыг кооператор эмпер Юрий Тупиеков силер-биле арга-дуржулга солчур дээш съездиде чедип келген. Хөөрежип чугаалажып көрүңер даан, черле тоомай эвес эр чорду.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корреспондентизи).

СЫСТЫГ-ХЕМНИҢ ИВИЖИЗИ

Биче-оол Найдымбуевич Довурак — Сыстыг-Хемде аңнаар ажыл-агый үлетпүрүнүң ивижизи. Ооң ажылдап турары Көк-Хөл иви фермазында 500 баш иви бар. Оларның иштинден 300 мыңды мелди төрээн. Мындыларның чаа төрээн аналары мелди-чаагай доругун өзүп турар.

Ферманың ивилерин колдуунда-ла аңнаарынга ажыглап, азырап турар. Биче-оол Довурак аныяандан тура кады кожа ажылдап келгени хоочун ивижилер Мындырбан Бавзан, Борис Хамажы оларның-биле онаашкан ажыл-херээн ак сеткилдиг күүседип, уйгу-чыдып чок, дүне-хүндүс дивес ажылдап чаңчыккан.

Ивижиниң үүле-херээнге бергелер бо-ла таваржы бээр. Маңаа чижек кылдыр чугаалаарга мындыг. Эрткен күзүн Тожуга тоорук кат-чимис чок болганындан тайгала адыглар аштаан, ферманың ивилеринче кат удаа халдаан. Бир чаш иви адыгларга бастырып каан.

Адыгларга удур аңчылар боолары холга туткаш, хайгааралды күштелдирген. Ооң түңнелинде аштаан, амдажаан, кажарап өөренген 9 адыгны аңчылар даялап каап. Кыраа оруктуг долугларга кедеп чыдып алган адыгларны ивижи аңчылар ырактан дуранпап тургаш, ылап көрүп, билип алгаш, ол-ла черинге боолап өлүрүп четтирип турганнар.

Ивижилерниң чайын каяа чайлаарын сонуургап айтырдым.

— Эликтиг-Хем иштин чүм черле болгай — дээш, Биче-оол Найдымбуевич чугаазын уламчылай-дыр: — Мында иви малдың чиир шулун-оъду, чекне, тайга оът-сиге кончуг арбын болгай. Ол черниң девискээри чайгы үеле хатымаалдап, чымчак салгын аайы-биле чечек, сиген бир аай апарган хадып чыдар чер болдур ийин. Мындыг арыг агаарлыг черге чайгы үеле иви мал белен аарывыр эвес. Чайын ивилерге сериин тургаг-ла болза, олар амырай бээр боор чүве. Ол ынчаар чогум чайын сээк, маас, ымыраа безин турбас-ла болгай. Ындыг болганда иви мал аңаа дыка таарыжыр, семирип.

Сыстыг-Хемде аңныыр ажыл-агый үлетпүрүнүң ивижилери СЭКП ТК-ның март Пленумунуң шиитпирлерин амыдыралга боттандырар дээш бар аргаларын ажыглап, бүгү күжүн иви мал ажылынче салбышаан кызымаккай ажылдап турар.

Кызыл-оол ТАБУРАК.

КАТАП ЭЭЛДИРЕР

Тожу районга «Совет Тыва» колхозту тургузарда, тус черниң чурттакчыларының шаг-төөгүдеп тура кылып келген ажылын база өөрениp көрген. 1949 чылда тургустунган «Совет Тыва» колхозту 1969 чылда «Тоора-Хем» совхоз кылдыр эде организастап, чонну аңнап, балыктап келген ажыл-үүлезинден чарып, чүгле чер, мал ажыл-агыйлыг кылдыр доктааткан. Кижилерниң аңнап, балыктап келген черлерин өске организацияларның эргезинге дамчыдып бериpкен. Ооң түңнелинде, Тожута өске черлерден орта кылган ажыл чок кижилер кээп, аң-меңни, балык-байлаңны төтчеглеп, агаар-бойдусту үреп туруп берген. Совхозтуң экономиказы хөгжүүр хамааанчок, а харын коткаан.

Эки оъттарлыг мал турлаглары Эп-Суг, Толам, Толбул деп черлерге тулуг-суурну үреп, кежурген соонда ол черлер ээнзирээн.

СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлериниң үндезинлээш, Тожунуң аңнаар, балыктаар черлерин совхозка катап эгиткеш, тус черниң курлавырларын долузу-биле ажыглаарының аңаа камналгалыг болуруңуп магадылалын тургузары чугула. Оон баштайгы базымын мал-маганны, одар-белчиирлиг черлерни арендаторларга бижыглаарындан эгелээр херек.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.

ДИСКУССИЯ КЛУВУ:

көргүзүг агитациязынга чаартылгалар дээш

ОНУ КЫМНАР КАНЧААР ЧОРУДАРЫЛ? МАТЕРИАЛДЫГ ТАЛАЗЫН КЫМНАР ХАРЫЫЛААРЫЛ?

Чоокта чаа СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга СЭКП райкомнарының идеология килдистериниң эргелекчилериниң, парткомнар секретарьларының болгаш өске-даа ажылдакчыларның киржилгези-биле көргүзүг агитациязын үениң негелдезинге дүүштүр тургузар дугайында айтырыгны сайгарып көрген семинар-өөредилгези болуп эрткен.

Семинарның киржикчилери лекция, беседалар, ужуражылгалар, ажык чугаа, «төгерик столду» кылып, хоорайда көргүзүг агитациязын үлегерлиг кылдыр тургускан черлерниң дуржулгазы-биле база танышканнар.

Семинарның киржикчилериниң салганы хөй санныг айтырыгларынга СЭКП обкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы О. Х. Хопуя, парлалга секторунуң эргелекчизи В. Ф. Чадамба, Тыва АССР-ниң чурттаалга коммунал ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының чиңгине директору В. А. Попов, республиканың АҮК даргазының оралакчызы Э. Х. Меңниг-оол, культура министриниң оралакчызы Ч. Ч.-Д. Ондар, Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы С. Ш. Саая олар харылааннар.

Айтырыгларга харылар болгаш чамдык саналдарны дискуссия клувун сонуургап турарларга бараалгаттывыс.

— Көргүзүг агитациязынга чарыгдаар акша-төгерикти чогум кым харылаары чамдыкта билдинмейн баргылаар. Силерниң каттыжышкыныңарның районнарда бүдүрүлгелери бар болгай. Оларның көргүзүг агитациязынга чарыгдаар ужурлуг акша-хөреңгизиниң дугайында тайылбырдан берип көрүңерем.

В. А. ПОПОВ: —Районнарда коммунал ажыл-агый черлери суурлар чаагайжыдылгазындан аңгыда, көргүзүг агитациязынга чарыгдаар ужурлуг хөреңгизи база бар. Байырлалдар хүннеринде ниити суурга хамааржы бээр лозуңнар, плакаттарны ук организациялар кылыр ужурлуг. Оон ыңай суурларның стелалары база хамааржыр.

Хоорай, суурларның ниитизин киирер сорулга-биле, чамдык черлерде парктар, скверлер, бульварларны база кылган. Манаа чарыгдалды районнарның коммунал ажыл-агый эргелелдери дорт харылаар хүлээлгелиг. Оон ыңай дайынчыларга болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга тураскаалдарны база олар тургузар ужурлуг. Ынчаарга бо-ла бүгү чүүлдерни чүгле район төптеринге кылыр. Суурларга ындыг каасталгалар ук организацияларга хамаарышпас.

Күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннарынга тураскааткан самбыраларны база кылыр ужурлуг. Оон ыңай кудумчу шимчээшкининиң дүрүмнерин демдектерин көвүрүглерде демдектер база кирер.

Район төптериниң шимелдезинге хамаарыштыр чамдыкта билдинмес айтырыглар база туруп келгилээр. Байырлалдарда шимелде дижик. Суурда албан организация, бүдүрүлге коллективтери боттарының девискээринге көргүзүг шимелдезин черлеп боттары кылыр. Оон ыңай өске-даа чүүлдер организацияларның боттарынга хамааржы бээр болза, ону база коммунал ажыл-агый черлери харылаавас.

— Кедээ суурларда көргүзүг агитациязының чылып каап турарының чылдагааннары болза, аңаа чарыгдаар акша-хөреңгиниң чедишпезинден болуп турар. Чамдык черлерде көргүзүг агитациязын партия, профэвилелдер комитеттериниң хереэ кылдыр көөр чаңчыл ам-даа артып калган. Партия, профэвилелде, комсомолда көргүзүг агитациязынга чарыгдаар акша чок. Ону кылыры ажыл-агыйларның хереэ. Өскээр чугаалаарга, акша-төгерик кылыры ажыл-агыйлар кылыр. Өске талаларын хөй-ниити организациялары харылаар. Көргүзүг агитациязынга чарыгдаар акша-хөреңгини совхозтарда канчаар көргенил?

Э. Х. МЕҢНИГ-ООЛ: —Республиканың совхозтары бот-акшаланыышкынче эрткен чылын кирген. Моон мурнуңда совхозтарның акша-төгерик чарыгдалын АҮК планнап турган болза, ам ындыг эвес. Сан-хөөнү көрдүнген хамык чарыгдалдарны кайнаар ажыглаарын ажыл-агый боду билир. Моон мурнунда көргүзүг агитациязынга чарыгдаар акша-төгерикти сан-хөө планынга киирбейн турган. Ынчалза-даа ол талазы-биле чарыгдалдарны дөмейле үндүрүп турган. Ам ажыл-агыйлар бүдүрүлге — сан-хөө чарыгдалын боттары харылаар болганда, көргүзүг агитациязын канчаар кылып алырының бүгү аргалары хостуг апарган деп чугаалап болур.

Манаа чамдык чижектеп көрээлиңер. Чөөн-Хемчик районнуң «Чыраа-Бажы» совхозу штаттыг чурукчу-шимекчини тургузуп алган. Олар дээрле ырак-узак черлерден чурукчулар сураглап, мастерскаяларга чагыг киирип, хөй чарыгдал, шуудел үндүрүп турбастар.

О. Х. ХОПУЯ: — «Чыраа-Бажының» үлегерин өске ажыл-агыйларның эдерери күзенчиг-дир. Көргүзүг агитацияны аңаа-ла шимелде эвес. Ажыл-агыйның бүдүрүлге көргүзүглерин чедип алырының база бир тайылбыры-дыр. Ынчангаш ол талазы-биле чаа кагжыр чорук канчап-даа таарышпас.

— Көргүзүг агитациязының кижизидикчи дээштиин чедип алырда, оон бүгү талаларын ажыглаары чугула. Ынчаарга лозуң, плакаттарны үндүрериниң талазы-биле хемчеглер бисте барык боттанмышкынза чок деп болур. Кол-ла чүүл — ону парлап үндүрер чер, харылаар организация чок. Лозуң, плакаттарны Тываның ном үндүрер чериниң дамчыштыр кылып болур арга бар бе?

В. Ф. ЧАДАМБА: —Ындыг арга бар. Чүгле ону кым чагып кылырын баш удур ылап дүгержүп алыры чугула. Лозуң азы плакаттарның экземплярлары бир муңдан кудулаваас ужурлуг. Оон башка оларны белеткеп алыры ындыг-ла белен эвес. Хөй-ле акша-төгерик чарыгдаар апаар. Оон ыңай полиграфия талазы-биле баалавыс база кошкак.

Лозуң, плакаттарның чогумна чагыкчылары мында бар-дыр. Манаа эштер боттарының тодаргай санал-оналын киирер болза, улам эки болур ийик. Ол ышкаш бистиң «Агитаторнуң блокнодунга» көргүзүг агитациязының сүмелерин чурук дамчыштыр тарадырының хемчеглерин моон соңгаар алыр бис. Лозуң, плакаттарның төлевилелин-даа савалдап болгай. Ону барымдаалап, тус черниң чурукчулары түр кадының информация хевирлиг плакаттарын-даа үндүрүп ап болгай-ла.

— Агитхуудустар, «Чалыныктарның» болгаш өске-даа хана парлалгазының листоктарын типографияга парлааш, районнарже тарадып болбас чүве бе? Ону кандыг-даа чагыкчы барымдаалавайн кылыры ажыктыг. (Залдан немелде айтырыг-харыы).

— Көргүзүг агитациязының дылынга хамаарыштыр айтырыгны «Шын» солуңга көдүрген. Ону канчаар шиитпирлеп болурул?

О. Х. ХОПУЯ: — Ону тус черге шиитпирлеп көөр апаар. Кайы дылга турары ажыктыын тус чериниң байдалы болу-ла чугаалаар апаар-дыр.

С. Ш. СААЯ: —Ону черле кичээнгейлиг көөрү чугула. Ылангыя карикатуралыг лозуң, плакаттар дижик. Аңаа сөс ылап херек. Арагачыларны, ажыл шагы үзер, оорлаар чоруктарны соңгалаан чуруктарны кедээ черде малчыннар, ажылчыннарга орус дыл кырында шүлүктеп каан дижик. Ынчаарга чуруктуң кол утказындан аңгыда, көрүкчүнүң билиндирип келир дээштиин, эстетиктиг саадарын кудулап каар. Азы тыва дылды көңгүс билбес чурттакчыларлыг черлер дижик. Көрүкчүлер карикатураны чүгле даштындан хайгаараар. Чурукчунуң идеязы коступ турар-ла ыйнаан. Ынчаарга ук карикатураны кандыг сорулга-биле чонга тараткаанының ужуру билдинмейн баар-дыр.

— Көргүзүг агитациязын ийи дылдыг тургузары үениң негелдези. Ону чаңгыс дылдыг кылыры черле шын эвес. Чижээ, Кызыл хоорайда көргүзүг агитациязының дылы чүгле чаңгыс талалыг. Интернационалчы кижизидилгени ындыг тала-биле канчап чорудар бис. Оон ыңай чамдык черлерде көргүзүг агитациязын харылап турар кижилер үстүүртен айтыышкын манап олурар чаңчылындан үнтүнмээн-дир. Кандыг дылга кылырын партия хооркому, райком чүү дээр ирги деп даалагалзап олурар чорукту черле болдурбас херек. (Залдан немелде).

— Бойдус камгалалының, өртке удур хемчеглер, Күрстрахтың болгаш өске-даа черлерниң реклама хевирлиг көргүзүг агитациязының тыпары тергиин багай. Оон дыл-домаа база чаңгыс. Чүгле бараалып болган, көрүкчүнүң эстетиктиг сонуургалын черле барымдаалаваан болур-дур. Ону кым контрольга алырыл? (Харыы чок арткан айтырыг.)

...үезинде көргүзүг агитациязын чаартырынче, оон кижизидикчи ролюн бедидеринче улуг күштү утландырганы аңаа эвес. Таптаашкын үезинде чүгле думчууң бодаар чоруктар бисте бар-дыр. Ону ажып эртерниң аргаларын өөренип көөрү ажыктыг. Оон башка манаа болган чугаа саазын кырынга артып каар. Бир дугаарында харысаалга партийжи принципке даянып эргежок чугула. Көргүзүг агитациязы кымның эрге-ажыын камгалап, сонуургалын көдүрүп турарын дээрезин билдирер үе келген.

И. П. ПАВЛОВЕЦ, СЭКП Тожу райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи: —Көргүзүг агитациязы чүгле партия организациязының хереэ дээр хөөннер ам-даа бисте чурттавышаан. Бюрократизмниң бо хоралыг хөөннериниң дазылы ам-даа быжыг хевээр-ол-дур. Көргүзүг агитациязының идей-политиктиг утказын партия организациялары долузу-биле харылаар. А оон материалдыг талазын ажыл-агыйлар харылаар ужурлуг. Херек кырында байдал кандыгыл? Удуртукчуларны оода чадаарла лозуң бижиир материалдан тып ап көрүңер деп дилеп кылаштажып турар-дыр бис. Көргүзүг агитациязын негелдеге дүүштүр тургузары директивтиг утланышкын. Ол бүгү-ниитиниң хереэ-дир. Ону чаа каапкан черле хереэ чок. Кым чүнү харылаарыл, ол албан күүсеттинген турар ужурлуг. Ол дээш партийжи харысаалганы кижилерге онаар апаар.

Көргүзүг агитациязы идеология ажылдакчыларының дорт хереэ. Ону олар албан күүседир ужурлуглар. Ынчаарга материалдыг талазын ажыл-агыйлар удуртукчулары хандырып бербес чүве болза, ону күүседири берге. Харын-даа болдунмас. Ынчангаш удурдедир харысаалганы кым-даа бодаар, күүседир херек.

Чаа ЧҮЛДҮМ, СЭКП Өвүр райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи турган: — Көргүзүг агитациязының салым-чолу чүгле чаңгыс таладан шиитпирлеттинмес. Бүгү-ле таптыктаашкыннар чүгле материалдыг хандырылганың ядыызында. Совхозтарда тургустунган күш-ажылчы коллективтерниң чөвүлелдери тургустунга-ла үр болбаан. Оларның ажылы ам-даа шуудаалак. Көргүзүг агитациязынга чарыгдаар акша-төгерикти ук чөвүлел харылаар, оон түңнели херек деп тур бис. Ажыл-агыйларда тургустунган чөвүлелдерниң ажылы кажан шуудай бээрин манап турувуста шаг-ла чаңгыс черге турбас болгай.

Республика чергелиг арткен бо ажыктыг семинарга дыка хөй айтырыгларны чугаалажып кааптывыс. Ам оон кескү түңнел үндүрери арткан. Шиитпирлээр, ужуруун тодаралдыр айтырыглар ам-даа долу. Көргүзүг агитациязының материалдыг үндезинин долу хандырары ажыл-агыйлар удуртукчуларының дорт хүлээлгези деп билиндирер үе келген. Ону чаа кагжып, дээп чадап турган хереэ чок. Партияның салып турары идеологтуг ажылының чугула кезээ амыдыралга боттанган турарын чедип алыр ужурлуг бис. Манаа бюрократтыг хөөннерни принципиалдыг өзү-биле сый шаавыс херек апарган.

Бистиң чугаавыска архитекторлар, чурукчуларны киириштиргени эки-дир. Ынчаарга республиканың Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң бистиң хомудалдарывыс хөй. Көргүзүг агитациязынга хамаарыштыр олар кым-на чүү дээрин, кандыг сүме кадарын манап олурган хереэ чүл? Манаа хамаарыштыр чурукчулар чогаадыкчы бодалдарын илередир, бистерге сүмелээр ужурлуг. Көргүзүг агитациязының талазы-биле силерниң бистерге көргүзүпкен дузаңар амдызында көзүлбес-тир. Бо-ла олчаан олурар болзувусса, материалдыг үндезинниң хандырылдар арга тыпты бээрге безин, байдал эрги хевээр артып каар-дыр.

Николай САРЫГЛАР, партияның дээди школазының дыңнакчызы: —Көргүзүг агитациязы бүгү-ниитиниң хереэ деп чугаалажып турары шын. Ону сегидип алырынга шаптараазыннар бо семинар үезинде тодарап келди.

Көргүзүг агитациязын амгы үениң негелдезинге дүүштүр тургузуп алырынга, чогаадыкчы интеллигенция долузу-биле киришпес болза, чедип алдынмас деп бодаар мен. Совет эрге-чагырганың баштайгы чылдарын сактып көрээлиңер. Көргүзүг агитациязы чаа идеологияның бөдүүн дайынчы пропагандазы болганын утпаан бис. Сураглыг совет шүлүкчү В. Маяковский көргүзүг агитациязының политиктиг ужур-дузазының дугайында доралдан эскерген. Оон боду чураан плакаттарының аданга буржуазияның хөөннерин каржызы-биле шоодуп турар шүгүмчүлелдиг шулук одуруктарын катап сактып көрээлиңер. Ынчангаш республиканың чогаалчылары чурукчулар-биле каты ажылдап, манаа боттарының үлүүн киирери улуг ажыктыг.

Сөстен боттуг херекче шилчиир

Угаан-бодалдың чаа эде тургустунуушкунунуң үезинде көргүзүг агитациязының чедишкинниг болгаш ажыктыг талаларының дугайында созуп, маргылдаалыг айтырыгларны семинарның киржикчилери көдүрген болгаш ону амыдыралга боттандырарының кандыг аргаларының талазы-биле санал-оналын солушканнар. Ук айтырыг нарын болгаш хөй-ле чогаадыкчы чорукту негээр. Манаа хамаарыштыр четпестеривистиң дугайын база ажык-биле чугаалаар апаар. Оон башка көргүзүг агитациязын чаартырының, оон кижизидикчи утказын күштелдирериниң дугайында хөй-ле чугааларны кылып келдивис. Ынчалза-даа сөс-биле ажыл-херек ам-даа карышкактыг болуп артышпаан.

Көргүзүг агитациязы дээрге —политиктиг урал чүүлдүң база бир чарылбас кезээ. Таптаашкынның чылдарында бо чугула ажылдың политиктиг утказынарын кудуладып, чүгле хоозун кыйгы хевирлиг кылдыр тургузуп алганывыстың уржуктары мындыг берге байдалга бисти эккелген. Ол үениң хоозун кыйгырыглардыг лозуң, плакаттары ам-даа турбушаан. Чогум ындыг янзылыг көргүзүг агитациязын чон эскербес, аңаа-ла караавын ус-биле көрүп эрте бээрин социологтуг шинчилелдер илереткен. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, көргүзүг агитациязынга ниити маңык апарган утка сиңниргип, политиктиг шуугаазын колдай бергени-дир. В. И. Ленин идеология ажылынга шак ындыг четпестерниң хоразының дугайында бодунуң ажылдарынга чугаалаанын ам катап сактып келир ужурлуг бис.

Көргүзүг агитациязы республиканың хоорай, суурларында көңгүс багай, ында ажыл чорувайн турар дивейн тур бис. Чүгле эрги майыктан үнтүнүп чадап, чаа хевирлерни кандыг янзылыг дилеп тывары «төгерик столдуң» киржикчилери хаяа сайтарын чугаалашкан. «Хоорай азы суурувусту үлегерлиг корум-чурумнуг, арыг-силиг болдуруалыңар!» деп кыйгырыглар ам-даа бар. Чогум сөстер шын. Ынчаарга мында тодаргай чүү барыл? Бистиң сураглыг сатириктеривис И. Ильф биле Е. Петровтуң шак мындыг алдаэртиглерин сактып келиилиңер: Кудумчулар арыг болзун дизе, оон биле демисешкен хереэ чок, оларны чүгле эки ширбиир херек. Аңаа-ла кыйгырарының орнунга, кудумчуларны арыг-силиг тудар болза, сургаашкын херек чок дээни ол эвес чүве бе?

Ниити чугаадан тургустунган лозуң, плакаттар кижилерниң сеткил-сагыжын кажан-даа доштулдурбазын амыдырал бадыткаан. Мындап көөрде көргүзүг агитациязының шимелдезин боттандырып турар чурукчунуң чогаадыкчы хөөнүнден мындыг янзылыг негелде чалдыктырып турары чугаажок. Көргүзүг агитациязының овур-хевирин чүгле чурукчу кижи тургузар. Аңаа-ла шимекчи-чурукчу эвес аан. Ынчангаш семинар үезинде архитекторлар, чурукчуларны манаа киириштиргени таварылга эвес.

Көргүзүг агитациязының эде тургустунуушкунунуң байдалынга хөй талалыының дугайынга семинарга чугаалашкан. Ук чугааны амыдыралга боттандырары арткан. Семинар-өөредилгеге эрткенден бээр элээн үе болган. Оон киржикчилери хөй-аъттыг көдүрлүүшкүннүг тарап чанган. Ынчалза-даа байдал өскерилге чок арткан деп болур. Чүгле чаңгыс чижек. Бии-Хем районнуң хову ажылдыглары бо чылын бир дем-биле сезоннуг ажылдарынче киргеннер. Районнуң ажыл-агыйларының хову турлагларында тараажылың күш-ажылчы тура-соруун көдүрүп келир лозуң, плакаттар барык чок. Хову ажылдыгларының коллективтери бот-орулга-чарылга, аренда көрээзинче кирген. Ынчангаш көргүзүг агитациязын база боттары харылаар дээн янзылыг хөөннер бар болган. Чугаа-соотту кедергей найыг байдалга чорутканы-дыр. А херек кырында кылган чүүлдер кайыл? Идеология ажылы бирги чергениң кылдыр көрүп турар үеле, оон база бир хевирин бюрократизмниң механизминче чайтаар шилчидиге канчап таарыжырыл. Чүгле Бии-Хем районнуң эвес, республиканың өске-даа ажыл-агыйларында мындыг четпестер бары чугаажок. Ынчангаш партия организациялары көргүзүг агитациязын кым канчаар, кандыг талазын харылаарын чугулага ап, бистиң амыдыралывыстың эргежок чугула негелдези апарган ук ажылче кичээнгейни утландырар ужурлуг.

Көргүзүг агитациязынга хамаарыштыр партия, ажыл-агый болгаш бүдүрүлгениң удуртукчулары кедергей каассоя, ужур-утказы улуг сөстерни чугаалап турар. А херек кырында ону амыдыралга боттандырганы эвээш. Көргүзүг агитациязының материалдыг талазын кым харылаары «төгерик столга» тодараттынган болгай. Чаа кагжыр чорукту хоралыының, кижилерниң харысаалгазының дугайын база хөй катап чугаалашкан. Моон кескү түңнел үндүрүп, көргүзүг агитациязы үениң судалы-биле бээрин чедип алыр ужурлуг бис. Хажыдыышкынга чылып калыр кижи турбас ужурлуг. Чүгле ынчап кескү өскерлиишкиннер келир.

Семинарның киржикчилериниң бодалдары

Э. КУЖУГЕТ, СЭКП Кызыл райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи: — Көргүзүг агитациязының оперативтиг хевирлери сезоннуг ажылдар үезинде ылап негеттине бээр. Ук ажылдар совхозтарга чымыштыг эртерин билдингир. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүг чоруу чүгле кижилерден хамааржыр. А кижилерниң хей-аъды, бедик көдүрлүүшкүнү чокта, кандыг-даа ажылдың шыяары кудулаар дээрзи билдингир. Ажылчын кижилерниң политиктиг тура-соруун көргүзүг агитациязы көдүрери чугаажок. Ынчаарга чамдык таварылгаларда көргүзүг агитациязын чүгле хөй-ниити организацияларының хереэ дээш, аңаа үнер чарыгдалды бээр оларлыва чая каапкаш олуруптар чоруктар бо-ла таваржып келир.

Эде тургустунуушкунуң...

Бөмбүрзектиң судалы

КНО ШЕРИГЛЕРИ—НАМИБИЯДА

НЬЮ-ЙОРК (СЭТА). Шилчиишкинниг үе-чадада Намибияга дузалаар элээн КНО-нуң күштериниң бөлүү (ЮНТАГ) ол чурттуң девискээринде туруп турар. КНО-нуң тускай төлээлекчизи Фред Эккард деп кижиниң дыңнатканын ёзугаар алырга, КНО-нуң шериглериниң 4480 солдаттары болгаш офицерлери боттарының турушуларын ээлепкен болгаш арткан 170 шериг албанныглары боттарының хүлээлгелерин күүседиринге белен.

Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чоруктуң чөвүлелиниң шиитпирин ёзугаар КНО-нуң Намибияга шериглериниң саны 4650 кижи болур ужурлуг. Эргежок чугула болган таварылгада КНО-нуң чиңгине секретары оон шериглериниң санын 7500 кижи чедирер эргелиг. КНО-нуң Намибияда шериглериниң сорулгазы — Мурнуу-Барыын Африканың улусчу организациязының (СВАПО) болгаш Мурнуу Африка Республиканың аразынга дайынны соксадырын хынаары. Мурнуу Африканың шериглери Намибиядан үе-үе айы-биле үндүрери болуп турар.

ПАНАМАДА БАЙДАЛ

ПАНАМА (СЭТА). Панаманың иштики херектер министерствозу тускай медегелде чарлаан болгаш чуртка бүгү-ниити соңгулдаларның чорудулгазынга Американың Каттышкан Штаттары холгаарлап киржирин үргүлчүлеп турар деп айыткан. Панамада АКШ-тың мурнуу чүк командылалының шериг баазазынга парлалга төвүн АКШ тургускан болгаш бөлүлээшкин дугайында «шын информацияны» нептередир болуп турар.

Панаманың амгы чазаан божаннадыр болгаш АКШ-тың эрге-ажыынга дүүшкен ёзу-чурумну чуртка тургузар сорулга-биле америк администрация сүлчээзин планнап, акша-хөреңги-биле хандырып турар деп, медегелде айыткан. Агрессияга удур демиселди чорудар сорулга-биле Панамада тургустунган эки тура батальоннарының каттышкан командылалы бооченсекти боттарының дайынчыларынга үлеп бээр деп шиитпирлээн.

АКШ-тың күрүне секретарының болгаш камгалал министриниң аразынга ужуражыышкын болган. Панамага болур соңгулдаларның түңнелдеринге хамаарыштыр Каттышкан Штаттар шыңгыы хемчеглерни алыр дээнин Си-Би-Эс телекомпания дыңнаткан.

КЫЖАНЫЫШКЫН

ПХЕНЬЯН (СЭТА). Мурнуу Кореяның президентизи Ро Дэ У деп кижи национал телевидениениң дамчыштыр чүве чугаалаан болгаш чуртка онзагай хемчеглерни алыр деп кыжаныышкын кылган. Чазакка удур демиселди болгаш күчүлээшкинниң соксадырынче чурттуң чонун ол кыйгырган. Пусан хоорайның университет библиотеказынга студентилер бөлүк полицейжилерже халдаан база оларның иштинден элээн каш кижилерни балыглаан болгаш өлүрген. «Аңгының күчүлээшкинниг революциязын» кылырын оралдашкан күштерге удур шиитпирлиг демиселди чорудар мен деп, президент кыжаныышкын кылган.

Марокко —Африканың соңгу-барыын талазында күрүне, оон чурттакчыларының саны 25 миллион хире кижи.

Ол кайгамчык чараш чурттуң эрткен үези аар-берге, ынчалзажок ооң төөгүзү дыка солун. Ооң хосталгазын колонизаторлар хөй чылдар дургузунда бооп тудуп келген. Африка диптеги стратегтиг ол районда, ооң байлаандан колонизаторлар чарлыр хөөн чок болган.

Империализмге удур узун хуусаалыг демиселдиң түңнелинде марокко-француз дугуржулга 1956 чылдың март 2-де чедип алдынган, барык 44 чыл үргүлчүлээн эжелелдиң ол дугуржулганы ёзугаар күш чок болдурган болгаш Мароккону хамаарышпас чоруун, бүрүн эргезин хүлээп көрген. Чурттуң хөй чону империализмге удур демиселге кирипкен.

Марокко—чер ажылдыг чурт, ынчалзажок даг үлетпүрү дүрген хөгжээн. Чурттуң чонунуң 56 хуузу кедээ ажыл-агыйда киржип турар. Фосфаттарны даштыкыже садыглаар талазы-биле Марокко капиталистиг болгаш хөгжүп орар чурттарның аразында 1-ги черин, ону тывар талазы-биле 2-ги черин ээлеп турар. 9 миллион ажыг кижи ядыы байдалда чурттап турар. Мароккода ажыл чоктарның саны 2 миллион ажыг. Ажылчы чонунуң ажыл соксадыышкынның демиселин калбарып турар.

Марокко делегей ареназынга нейтралитеттиг политиказын чарлаан, ынчалзажок АКШ, Франция болгаш Барыын чүктүң өске-даа чурттары-биле шериг кады ажылдажылгазын кылып турар.

Марокко—араб чурттарының лигазының кежигүнү. Марокко-биле Совет Эвилелиниң аразынга садыг болгаш культура харылзаалары хөгжүп турар.

ЧУРУКТА: Марокконуң Тетуан хоорайының кудумчуларында.

В. КОСТЫЛЕВТИҢ фотозу.

ДЕЛГЕЛГЕ АЖЫТТЫНГАН

ВЕНА. (СЭТА). «Венаның чаа чурттаалга бажыңнары, амыдыралга эптиг чүүлдер» деп лозуңнуң адаа-биле Австрияның найысылалында ажыттынган. Делегейниң дөрбү ажыг чурттарының, оларның аразында социалистиг чурттарның хөй фирмалары боттарының барааннарын делгелгеге эккелген. Амгы үениң чурттаалга бажыңнарының тудуун хөгжүдер, хоорайларны, суурларны чаагайжыдар талазы-биле делгелгениң хөй бараанныры байлак дуржулганы көргүзүп турар.

Чурттаалга бажыңнарының тудуунга хамаарышкан бажыңнар комплекстиг болуп турар: чурттаалга бажыңнарын тударының чаагайжыдарының, бажын чоогунуң участоктарын ногаанчыдарының айтырыглары кичээнгейниң төвүнде тургустунган.

Белен конструкциялардан бажыңнар тударының фирмалары чоңга ачы-дуза чедирериниң аргаларын, хевирлерин сайзыраңгайжыдар айтырыгларны тодаргай тайылбырлаарынче улуг кичээнгейни утландырган. Чурттаалга бажыңнарының квартиралары канчаар эки дерир талазы-биле боттарының сүмелерин архитекторлар берип турар.

Чогаалчы болгаш эртемден Ц. Дамдынсүрэн (1908—1986) Чоон аймактың ниты Матад сумузунуң девискээринге Мэнэн ховузунга төрүттүнген.

Эртен чылдың сентябрьда шылгарангай моол эртемден, МАР-ның баштайгы улустуң чогаалчызы, МАР-ның ЭК-ның чиңгине кежигүнү, МАР-ның Күрүне шаңналының үш дакпыр лауреады Цэндийн Дамдынсүрэнниң 80 харлааның таварыылдааның байырлалы-биле демдеглээн.

Ам оон бир чогаалын «Шынның» номчукчуларынга бараалгаттывыс.

Ц. ДАМДЫНСҮРЭН.

ШАРАВ БИЛЕ НОРОВ

«Чечен чугаадан үзүндү»

...Дараазында чылын каттыжыышкынның удуртулгазы сиген кезеринге белеткелди органиизастаар деп шиитпирлээн. Авыяктардан кым-даа ону кылыр туре чок болган. Чаңчыл ёзугаар, чаңгы айларда херээженнер кылыр турган. А эр кижилерниң анаа хамаарылгазы-даа чок, хымыс иштап каап, элен-халап чоруурлар. Шаандан бээр-ле ынчап чаңчыгып калган улус бис. Шарав хымыс ижеринге кончуг ынак. Өңге келгеш, эде кеттинге каапкаш, возканы хымыс-биле холун алгаш, эки аъдын эзертеп мунгаш, аалдар кезип чоруп-ла каар. Сиген кескеп черже чоокшулавас-даа.

Ашаа ынчап тонап чорупчоруп чедип кээрге, Норов ону аттынып-ла эгелээр: «Чүү деп мындыг кижи боор сен? Бодуң бо каттыжыышкынга кирерин негей бердиң чоп, а ам ажылдаар хөңнүң чок, сиген кезип барбайн турар!»

— Мен хээрге, бо каттыжыышкын сагышта безин чок турда, ол дээш демисежип чоруп турдум чоп. Сен ону көөр-даа хөңнүң чок турдуң, мен сени анаа ынак апаарыңны албадаптым! — дээш, ол каттырылаан. —Сээң мындыг баштак шоодутларыңдан кандыг олча үнер чүвел. Че, мен барып кесчиип, а сен өгге олуруп, ажы-төлдү каракта.

— Магазинче шапкаш келдиң аа? Ында бичии уруглар идиктерин кииринкен чадавас боор!—дээш, Шарав элээн каш аяк хымыс иже каапкаш, аъттанып ындай болгаш, сурег барган.

Ынчан партия секретары Цодол турган чүве. Ол болза улусту албадап-даа, чөптеп-даа турган — канчаарга-даа, чүве бүтпээн. Элээн каш кижи чыглып келзе-даа, чүгле анаа ажылдаан аттыг белүп каар. а дээрге азарганчыг булут көстүп келирге-ле кым кайнаар тоо-быдарай бергилээр.

Цодол мелегей-даа эвес, кызымак кижи. Ол херээженнерни чыып алгаш, тайылбырлаан: «Ам сиген белеткеп албайн барзывысса, кыжын бүгү мал чудап өлүр. Орай күске чедир сигеннээр бис. Боданып көрээлиңерем, хымык хымысчы арагачыларның кандыг арга-биле ажылдадыр бис? Каттыжыышкын болгаш партия бөлүү силерден дилеп тур».

Херээженнер Цодол-биле чөпшээрешкеннер, а Норов ол хуралга эң-не идепкейлиг киришкен. Оон мындыг шиитпир үндүрүп алганнар: «Сиген кезилдези доозулгуже чедир чаңгыс-даа ашакка арага, хымыс бээр хамаанчок, ону чыттатпас-даа!» Ындыг арга хүн бүрүнүң хеглээшкиннериңден ашактарны ойталадыптарынга идеген турганнар. Олар ашактарны шуут хымыс ишпес кылдыр хоруур дивээннер.

Оон соонда удаваанда Шарав оп шаа ни-өөрү-биле чедип келгеш, кадайының кылып турар хымызын мактаан. Мээң бичии дуңмам Пунцаг база оларның аразынга чораан, ол меңээ ону чугаалаан. Норов оларга бир-бир аяк хымыс бергеш, оон ыңай чок дээн. «Канчап мындыг ээзвитти кылып алганы ол чоор?»—деп, аалчылары кайгаашнар.

— Чааскаан белериг чедир саап күш чедип чадап тур мен. Ады силер дузалажыр силер бе?—деп, ол сүме айтырган.

Кымның-даа саалда-биле халбактанчыр. Оон ажывааи хымыс ижер хөмнү чок болган.

— Че, мындыг болза, эъттеп хайындыр, Норов! — деп, Шарав дужааган.

— Ындыг-дыр!— деп, кадайы харылаан.

Удавайн улуг паштa бир-ле чүве пазыладыр хайнып эгелээн. Ашактар бөп удур чарааларын сыртынып, намап олурганнар. Норов оларның баарынга картошкалыг тавактар салгылааш, кырындан өреме бызай куткулааш: «Чемненицер!» дээн. Чемниң амданнызы аажок болган, ынчалза-даа аалчылар эъд чиир бис деп бодаан болгаш арыннары арай өкпелээнниг кыдыы бергилээн.

— Бис хой мал эвес-тир бис, эът-сиген чиир улус бис! — деп, Шарав шугулдаан.

— Сен нохаажы кижи ышкажыгай. Картошка чиирин-ге ынак эвес сен бе?

— Бистер хаваннар-даа, дагаалар-даа эвес-тир бис, эът-сиген чиир. Ындыг чемдеп кижиге чүү чыпшынар боор! —дижип, Шаравтың эжишкиттери ону деткээннер.

Ынчалза-даа, чаа чемни олар шенеп чиксей бергеннер. Удаваанда тавактар арыг апаргылаан. Пунцаг аажок каттырып-каттырып, «Хымиреш-хымирени арыда чип каапканнар...» деп хөөрей орган. «Водкаң эккел!» — деп, Шарав негээн. «Водка чок» — деп, кадайы харылаан. Хүреп аптарада элээн каш шил бар. «Дугуйуруң эккел!» — «Ону чидирипкен мен!»

Ашактар хорадап, аъттарын мунгулапкаш, Доржу суттан хымыс ижер деп барганнар. Норов оларның үдеп үнүп келгеш, чугаалаан: «Доржу суттан база чүү-даа албас силер». «Ол ам чүге ындыг апарганы ол?» —деп, Шарав алгырган. «Чүге деп чүү боор? Бистер, херээженнер, силерге сиген кезилдези төнгүже хымыс-даа, водка-даа бербес деп шиитпир үндүрүп алган бис. Кезилдешкинни кылып доозуп алыңар — ынчан оозу-даа, кайызы-даа бир апаар».

— Ах, бай ындыг бе, олар дорту, бисче хымыс бербес кылдыр шиитпир хүлээп алган... А бис ону ижер бис деп шиитпир үндүрүп тур бис! Доржу сугже халдыптаалыңар!—деп, Шарав алгырган.

Ол шиитпир херээженнерниң-даа эвес, партия бөлүүнүң чүве-дир ийин деп чүвени эрлер чедир дыңнавайн мунгулапкаш, Доржу суттан келгеннер. Оон кадайы оларга чүгле хымыс эвес, а картошка белин салып бербейн барган. Өске аалдарга баргаш база шак-ла ындыг янзы чединмишкин чок болганнар. Шупту херээженнер: сиген болбаан шаанда кандыг-даа хымыс турбас деп шиитпирин быжыы-биле сагып шыдаапнар. Ол бөлүк аалдарынче тарап чаттылаарындан өске арга чок болган.

Шарав сиген кезип эгелээн, үстүнден — Цодол, хажыызындан — кадайы ыйыткаш, кынчыктырбааннары ол. Өске-даа ашактар база чыдып кал-байн орай күске чедир сиген кезер ужурга таварышканнар. А бүгү херээженнер баштаар черден хүндүлел бижиктер-биле шаңнатканнар. Ындыг янзы бистиң херээженнеривис ашактарның кырынга үнүп шыдааннар. Шарав —чымчак, бак сеткил шыгжап чорбас кижи, а кадайының салдары-биле ол аажок эки ажылдаар апарган. Төрүмелинден ол чаяанныг чылгычы, оон эмдик аъттар шалбалап, чаашкыктырып турарын көөрге, эрес-ле!

Сиген кезеринге кымның-даа тура хөңнү чок ындыг үе база турган, ынчангаш ынчан кеспейн-даа турган. Кезип алган сигенниң безин хат-салгынга быдарады шаптырып, ол-ла черинге кааптар-даа турган. Чооктап бээр олар оон үнезин биле бергеннер. Ам билир апарган бис: сиген барда, кыжын-даа, чазын-даа эът база бар болур.

Чүве чугаалап турган кижим таакпылап, ыыт чок олура, мени соп кээды:

— Силерни Шарав-биле таныштырыксаан тур мен. Чугаалажыр аптар боор силер деп бодап-дыр мен...

Мен Энебашка, солун чугаазы дээш, өөрүп четтиргенимни илергейледим. Оон ол удавайн чанып чоруупкан.

Бир-ле чайын биске - узун, чараш эр чедип келген. Ол Шарав болган.

— Бистиң чайлагларывыста хонаштарывың хоочуну Энебаш силерниң адрезиңерни меңээ берген чүве—дээш ол меңче холун сунуп кээп, «Чырык көрүнчүк» деп номну сунду.

Үнелиг ному дээш мен анаа амгы үеде парлаан элээн каш номнарны белекке бердим.

— Хол-хаптарны, уктарны болгаш хөйлеңнерни дүктеп канчаар аргыыр дугайында сүме-дептер бар ирги бе деп кадайым айтырарыц диләэн чүве ийин—дидир.

Чурук-хөрүк-биле дерип турган, парлаан каан бижиктиг орус номну мен анаа харамнанмайн-даа берип кагдым. Ону ажын көргүлээш, ол амырап, чугаалай-дыр:

— Чаа, ам-даа бистиң улус хоючуг эки аргып көрери алырлар-дыр эвеспе...

Оон Шарав меңээ чайын сиген кезилдезинде азы ону ыңай-бээр сөөртүрүнге киржип ажылдаарын, а кыжын чылгы кадарып барып турарын чугаалады. Норов ногаа ажаар бригадада ажылдап турарын, картофель талазы-биле ёзулуг специалист болганын дыңнатты.

— Бистиң черивисче келзиңерзе — ынан-ла өгге кирер силер. Бир эвес силерни эрги номнар сонуургадып турар болза, бисте чамдык ындыг чүвелер бар, а чаа амыдыралды көрүксей берзиңерзе, мен силерге бистиң каттыжыышкынывысты көргүзүп боор мен. Бис ам канчаар сиген ажаап, картошка өстүрүп турарывысты көөр силер. Ол солун. Адрезим бижип алыңар: аймаан, сумузун адааш, Шавартай-Хем, Чылгычы Шаравка болгаш ногаажы Норовка деп кээривиңерге, ынап-ла чедип кээр деп, Шарав «чылгычы» болгаш «ногаажы» деп сөстерни дыңзыды адап турду.

Меңээ малчып Шарав-биле таныжып аары дыка-ла таалаңчыг болду. Оон кадайы Норовту көрбээн мен, ынчалза-даа мен ону шагда-ла аажок чоок таныыр ышкаш болуп турдум. Бир эвес мен оларнынга чеде бергимзе ол буска быжырган картошказын өремелеп салгаш, меңээ бодунун холу-биле аргып алган хептерин чоргаарланып көргүзүлээр боор деп шуут-ла бүзүрелдиг артым.

Чыргал СЕРЕН-ООЛ очулдурган.

БАРЫКСАЙ БЭЭР УЖУРУМ ЧҮЛ?

Магаданчыг байлак оран Хендергениң
Барыксанчыг онаа каазы урии тоол-ла.
Эзиннердеп хоюшпадыр каккан салгын
Эргеледип, чассыткан дег сергедип кээр.

Селбер баштыг, кызыл-даван чашкы шаамда
Черим-биле чүрээм ийи дондашкан боор.
Чайгы эртен кылаңнашкан шалың суузун
Чаныксаптым чавырылдыр, маңнаксаам кээр.

Авам чону — даайларым кайы шагдан
Аржаан дег суун ишкен боорга сагыжым бе?
Саарыглай эзеп баткан Элегестиң
Чалгыы безин мени ыый деп өпейлей-дир.

Бедик бажы булут бөрттүг Чеди-Хөлдүң
Белин каастаан аккыр оглүг малчыннарның
Шынаа дургаар кежээлерде чаңгыланыр
Сыгыт ырын дыңнаксай бээр ужурум чүл?

Чаартынган өгбем чурту Ак-Тал суурнуң
Шалып, кежээ оглум, кызып өөрзүнгеп,
Шагда шоолуг ожаавааным чурумалды
Сагыжымга ам кээп чуруп канчаарым ол?

Калдар КААДЫР-ООЛ.

Хову-Аксы.

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ ОВУРУ

Хенче карва төрээн кем—Тыва черим,
Кезээ шагда овуруң мээ уттундурбас.
Аа судуң ишкен болгаш, эмген болгаш,
Аваңга дег, эртык ынак ужурум ол.
Сеңээ, сеңээ! Чүгле сеңээ чүден артык
Сеткил-ханым дамырындан ынак-тыр мен.
Авайымны, амыраамны, чырык хүнүү
Авыралдап шаңнаап-дыр сен, эргим черим.
Төрел чонуң аялгалыг ырын тудар.
Төрел чонуң чаякчы боол, ижин тудар.
Төнчүң чок-тур, мөңге-дир сен, төрээн черим.

Каң-оол ЧҮЛЬДҮМ.

БУРУУ—МЕНДЕ

Сырбык кедеп, кудурээге
Чымчаннадыр базып чор мен.
Куу дыттың шышпыгында
Күшче көрдүм: күшкүл олур.
Хараалымга киирип алдым.
Калибрим «чырс-ла» кылдым.
Аткан огум ылап-ла деген.
Амыраалак орумда-ла
Балды-биле уддапкан дег,
Бажым орта чык-ла диген.
Оон ыңай билинмес мен
Ойта барып душкен болдум
Чапыжга чоок чораан эжим,
Чаан болуп, маңнап кээп-тир.

«Канчандың?» деп айтыртынгаш,
Кайгап харап көре берген,
Кулаш хире, ирик дестүг
Кургаг будук —«күшкүл»
ол-дур.
Меңи кээрге ойта душкен
Медерел чок чыдар болган.
Удаваанда, оңгарылгаш,
Угаан кирип, миниип келдим.
Өрү аткан боом огу
Будукту сый дээпкен болган.
Өске чоңга ыттаваңар —
Буруу чаңгыс менде болгай.

Биче-оол ДОЮНДУП.

КРОССВОРД

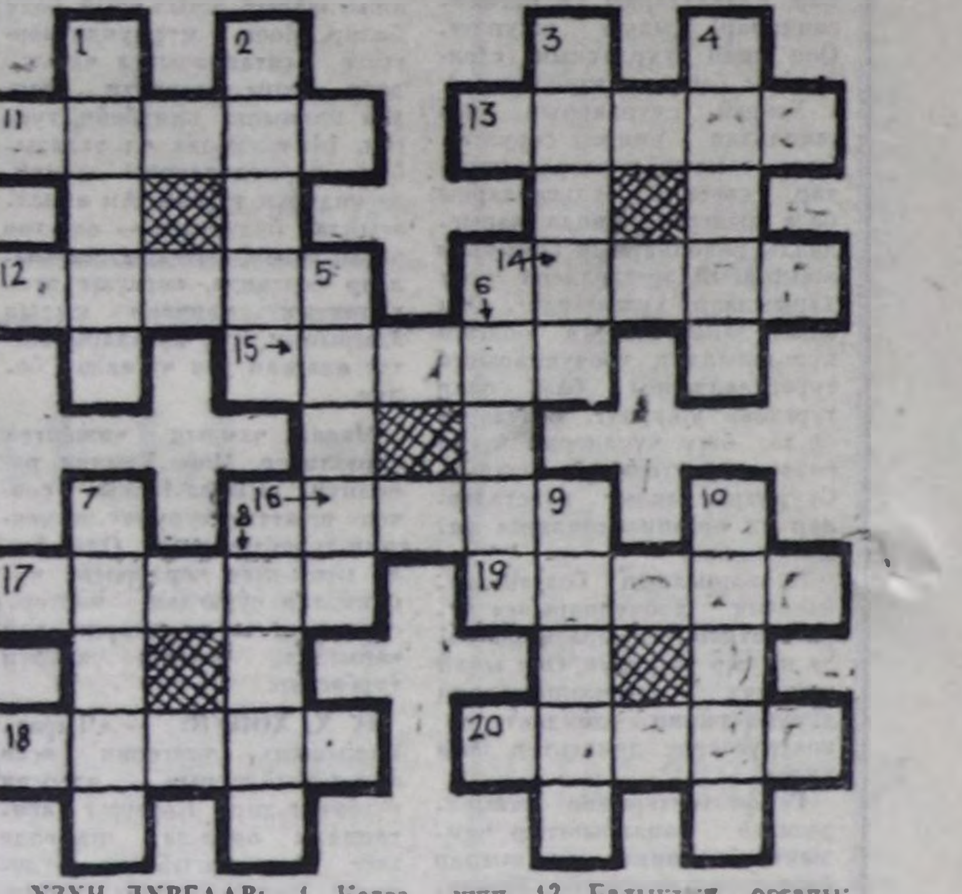

УЗУН ДУРГААР: 1. Кедээ ажыл-агый культуразы; 2. Кижиниң, диринг амытанның бир органы; 3. Аът херексели; 4. Аалдың эдилели; 5. Ак чем аймаа; 6. Бойдуста чүве ады; 7. Азырал амытан; 8. Тыва өгле дожек; 9. Бойдуста чүве ады; 10. Тыва ак чем.

ДООРА ДУРГААР: 11. Азырал куш. 12. Балыктың органы; 13. Чиңге пөс; 14. Бичии сут; 15. Аъш-чем аймаа; 16. Суг узар тускайлаап чер; 17. Малга ажыглаар бойдустуң чайгаар курлавыры; 18. Даңза чилип; 19. Бойдустуң болуушкуну; 20. Аът херексели.

Савелий САРЫГ тургускан.

СЫЫН МЫЙЫЗЫ

Кайгамчык улуг сыын мыйызы Герман Демократтыг Республиканың Бранденбург хоорайның музейинде 1696 чылдан бээр кадагалаттынып чыдар. Ол мыйыс 66 адырлыг.

ҮШ КЕЗЕК ТРОТУАР

Американың Кентукки штадының Луисвилле хоорайының улус кылаштаар тротуарларын үш кезекке чарган. Тротуарның кудумчуже талазы-биле чүгле далажып маңнап чоруур кижилер эртер, ортузу-биле агаарлап чоруур далаш чок кижилер чоруур. Бажыңнарже талазынга сандайларга олуруп дыштанып чоруур кижилер эртер, азы таныш кижилери-биле ужуражы берген кижилер турар.

«СВИПИ» — ТЕРГИИН АШТАКЧЫ

«Тосиба» деп япон фирманың инженерлери «Свипи» деп бажың ишти аштаар тускай машина чогаадып тургускан. Ол машина чаңгыс угда шаланы аштап, чугбулаан, кургады чуугуп каар. Бир минутада 25 дөрбелчин метрни аштап каап тар. Оон бир шак иштинде күш-ажылчы бүдүрүкчүлүү 480 дөрбелчин метр. Ол машинаны аэропорттарда, автовокзалдарда, школаларда ажыглап турар.

ХОЛДА КЫРГАН-АВАНЫҢ РЕКОРДУ

Калифорнияның Лом Линд деп бичии хоорайжыгаштың чурттакчызы Холда Круке бодунуң чурттаалгазының иштинде Уитнь деп даглыг бедигээшче чээрби ийи катап кылаштап үнген. Ол чединишкин Гиннесстиң Рекорд номунче безин кирер бижиттинмээн боор. Ол даглыг бедигээштиң бедии дөрт муң дөрт чүс он сес метр. Ону чоокта чаа 89 харлаан Холда кырган-аваның рекорду деп санаар апаар.

НАЦИОНАЛ ПАРККА ДЕМИСЕЛ

Заир деп күрүнениң (ону элээн хөй чылдар бурунгаар Патрис Лумумбаның үезинде, Конго деп адап турган) чөөн девискээринде национал парк бар. Ында хөй санныг арзылаңнарны, парларны, чааңнарны, буйволдарны, гиппопотамнарны азырап өстүрүп турар. Ынчалзажок чазый кижилер ол парктың девискээринче шургуп, диринг амытаннарны кырып, даштыкыже садыглап, хөй миллион доллар акшага чедиңип ап турар. Дээрбечилер-биле халдаашкыннарынга удур демиселге чүгле бо чылдың эгезинден бээр безин 35 егерьлер (паркта аңнарны азырап, кадагалаар, камгалаар кижилер) өлүрткен.

Василий ШУКШИН.

ЕРМОЛАЙ АКЫЙ

Чажымда таварышкавым бир мындыг таварылгавы утпастыр мен.

Дүжүт ажаалдазының үези турган чүве. Ол хүн тараа бастырылгазын эрте дооскан бис. Чүге дээрге дээр чүдерей келген. Булут тыртып кээп, хат дыңзып орган. Чаъс чаар дей бээрге, анаа ажылдап турган бичии оолдар амырап турган бис, ажылдааш, туруупкан улуска дыштаныры өөрүшкү болбайн канчаар, а бистиң бригадиривис Ермолай акый дүргелиг орган булуттарже көрзе-даа, ажылын соксадырывча далашпайн турган.

— Чаъс чагбас-тыр ийин—деп, ол чугаалады.—Хат булутту сывыртап апаар.

Ол ажылды дүргей кылып доозуксап турган, ынчангаш чапарынче далашпайн турганы ол. Ынчалза-даа шупту улус дегерин бээрге, ол база хөөнүг-хөөнчок белеткени берген.

Бригада төвүнде бажыңга чедир ыраа бүдүн чартык километр хире бар. Аңаа чедип, аъттарывысты өртеп, кежээки чем чип турувуста безин чаъс чагбаан чүве. Шуут караңгылап келгенде күштүг хат хадаан соонда чаңнык кызаңнайнып, диңмирээшкин чаңгыланып эгелээн.

— Оорларга дыка-ла эптиг үе-дир деп, Ермолай акый чугаалааш — Гриша...—дээш, кезек ол-бо көрдүнгүлеп. Оон мени көрүп каааш.—Вася! Силер ийи шаңга барып хонуңар, оон баңка бичии тараавысты оор алгаш баар—деп, чарлык болду.

Гриша-биле пелээ шаңче чоруптувус. Дем чаа кончуг дүрген эрткенивис бүдүн чартык километр дыка үр ырак ышкаш сагындырды. Харын-даа коргунчуг. Диңмирээшкин чыжырткайнып, чаңнык кызаңнайнып, ында-мында душкулеп турар. Оон суггур чаъс кудуп келди. Кажан чаңнык чырыткылааш дээрге бир-ле коргунчуг чүүлдер көстүп кээр, оон ону караңгы дүмбей сыырыптар.

Чоруп ора аза берген бис. Тараа бастырып турган чернисти тыппайн барган бис. Та кайы сараат чавыынга турган улус бис.

— Орукка таварышканывыс сараат иштинче кире бергеш, аңаа хонуп алыылы — деп, Гриша саналдады.

— Ынчаал харын — деп, чөпшээрештим.

— А эртен келгеш шаңга хондувус дээй-ле бис, кым билип каар деп.

Чылыг болгаш онзагай чыттыг сиген иштинче кире бердивис. Эртежик турар деп бот-боттарывысты чагыжып алгаш, удуй бердивис. Даңның адып келгенин-даа, чаъстың эрткенин-даа эскербээн бис.

Даартазында чырык хүн чылчырыктап, дээр чүгүн каап чүве дег аяс, каан тур. А дүнеки чаъс хамык чүвени өттүрүп каапкавыңдап бригада улузу эрте тараа бастырып чорбазын билир болгаш турлагже чоруптувус.

— Че, таңныылдар—деп, Ермолай акый бисче кинээнгейлиг көрбүшаан, айтырды. —Кайы хире хондуңар?

— Эки хондувус.

— Шаңда бүгү чүве тайбың-дыр бе?

— Тайбың-дыр. Чүү болду?

— Анаа-ла айтырып тур мен. Силерни ынаар чоруткан кижи черле айтырган мен— Ынча деп тура-ла бисче кинээнгейлиг көрүп тур.— Тараа бүдүн-бүрүн-дүр бе?

— Бүдүн-бүдүн — дээш, Гришаның карактары чивеш безин диведи. — Оон чүзү канчап баарыл?

— Шаңга бардыңар бе, ынчаш?

Мээң оргам чүнү ыстай берген. Гриша база девидей берди ышкаш. Карактары ам чивеңейни берди. Ынчалза-даа дужун бербээн.

— «Бардыңар бе?» деп чүнерил?

— Бардыңар бе, ынчаш?

— А бисти каяа чораан деп бодаар силер?

Эх, Ермолай акый частынла үнду.

— Анаа барбаан-дыр силер ийин, албыстар!. Орук ара сараат иштинге хонган-дыр силер ийин, ол хирезерде шаңга чордувус деп! Силер ийиниң беле-хаара тудкаш силгиптер мен. Каяа хондуңар?

— Шаңга!

— Каяа хондуңар?

— Шаңга.

— Васька, каяа хондуңар!

— Шаңга!

— А богда силерни, моомаларны — дээш, Ермолай акый бажын туттунду.—Оларның чүү деп турарын дыңнап көрүңер! Силер шаңга барбаан-дыр силер ийин. Мен анаа дүне чордум ийин. Моомалар-дыр силер, моомалар. Дүне силерниң сооңардан чорупкан болгай мен. Силер анаа чок турдуңар!

Оон шаңга чорааны-даа бисти холзетпээн.

— Оон чүү болганыл ынчаш? Бис база анаа чораан бис. Азып чораан, бичии озалдап чеде берген бис.

— Каяа, озалдап? — дээш Ермолай акый шуут кыжкырыпты.—Каяа, озалдап! Чаъс аяскыжеге чедир анаа турдум. Чер чырып орда оон чоруй бардым. Силер аңаа келбээн силер?

— Чок, келгеп бис.

Ермолай акый тепий бер частЫ.

— «Келген бис» деп че?

— Келген бис.

Ол чүтен сегирип алды. Ийя чүкче бурт дидивис. Ермолай акый чүтенин октапкаш, черже дүкпүрнүпту. Карактарының чажы безин төктүп келген, оозун адыжыбиле чода каапты.

— Четкерлер—деп, ол хыйлаңды.— Анаа чорбаан-дыр силер ийин, кызыдыр хөрлеп турар. Чүү кончуг иттир чок төлдерил бо. —Ынча дээш Ермолай акый меңче көрүп келди. — Шыныы чугаалап көр дааң, корткаш барбадыңар бе? Бир-тээ ындыг болганыңарда беш күш-хүнүн казыыр мен, ол-дур!

Хүндүс, тараа бастырып турувуста, Ермолай акый база биске чедип келди.

— Гришка, Васька мнииин көрүнер даан шаңга барбадыңар бе? Беш күш-хүнүн казывас мен, барбааныңар шын аа?

— Барган бис.

Ол бисче элээн кайгап турупп-турупп, бисти кыйгырды.

— Чаъстан мен мааа ыжыкталып турдум, мен моон келдим — дээш, бисче кээргенчиг аажок кылдыр көрдү.— Силер каяа турдуңар?

— А бис дүү талага турдувус.

— Каяа, каяа? Мен кыйлаптап, алгырып, силерни кыйы деп турдум. Каяа чордуңар?

— Маңаа турдувус.

— Адыр-адыр. Оожургаңар. Күш-хүнүн казывас мен. Шынын чугаалап көрүңер, каяа чордуңар?

— Шаңга хонган бис.

Оон Ермолай акый сараат ындыынче чоруй барды. Базала ыглапкан хире.

• • •

Оон бээр дыка хөй чыл эрткен. Төрээн черимге келгеш, чок апарган төрелдеримниң хөөрүнге баар мен. Ында турачкаалдарның бирээзинде «Емельянов Ермолай... вич» дээн бижимел бар. Ак сеткилдиг, ажылгыр, шынчы Ермолай акыйның ол хөөрүнге кээп, ону база сактыр мен.

ЭТВ
МАЙ 6
БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН
6.30 «120 минута». 8.35 Концерт. 8.55 «Гардемариннер, бурунгаар». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 10.10 Медээлер. 10.20 Мультфильмнер. 10.55—11.55 «Бузуренчиг-даа болза, эндептиг». 15.30 Медээлер. 15.45 «Кижилерниң сактыышкыннарында...» Телефильм. 16.15 Уруглларга фильм. «Юрка — командирниң оглу». 17.30 «Карак чивеш аразында». 18.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы» журналга капсырылга. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 «Автопортрет». Бис болгаш экономика. 19.45 «Гардемариннер, бурунгаар!». Уран чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.35 «Мультипликацияда шоодуг». 22.15 «Румба, вальс база чаңгыс назын». Фильм-концерт. 22.45 Медээлер. 22.50 «Музыкалыг ярмарка». «Парнасче чадалар» деп делегей фестивалының ажыл-херекчи кижилерниң клуву. 00.05—00.50 Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Харьковка Төрээн чуртунга ескерлип туээганнарны илередип тыпканының дугайында.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН
8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уруглар сеанзызы. 9.00 Италия дыл. 9.30 Телефильм. 9.55 «Закарпаттың чурумалдары». 10.30 «Тудуп алыышкын». Уран-чечен фильм. 11.45 «Гномнар валдап келген». Мультфильм. 12.00 «Сонгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 12.45 Медээлер. 12.55—13.40 «Сонгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 17.05 Медээлер. 17.15 Телефильм. 17.45 «Көк дагның чуртунда».

КЫЗЫЛДАН
18.05 Барымдаалыг фильм. 18.25 — СЭКП Кызыл хоорайкомунуң бирги секретары Б. П. Свиповтуң чугаазы. 18.35 «Аныяк гвардия». Тинелге хүнүнге тураскааткан дамчыдылга. 19.15 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Кеску агитация — пропаганданың дээштиг хевири». Делегей байдалының дугайында беседа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН
20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Эртем-тайылбырлыг программа. «Пи» демдек адаа-биле». 21.00 «Үе». 21.35—23.45 «Пи» демдек адаа-биле». Уламчызы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН
18.05 Концерт. 18.55 Озалондак чок шимчээшкин дээш. 19.00 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО
МАЙ 6-ДА
«НАЙЫРАЛ»: «Трагедия в стиле рок» 9.30, 12.40, 15.50, 19.10 шактарда.
ВИДЕОЗАЛ: «Фотография с женщиной и диким кабаном» 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Киносборник № 154» 9.00, «Детство Бемби» 10.30, 14.00, «Девочка ищет отца» 12.10, «Легенда о Нарайяме» 15.40, 18.10, 21.00 шактарда.
«ВОСТОК»: «Высокий блондин в чёрной ботинке» 15.30, 18.10, «Дикое сердце» 16.10, 19.50 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Душа моя» 16.20, «Фараон» 19.00 шактарда.
«ЛЕТНИЙ»: «Жемчуг» 15.00, 17.40 шактарда.

АГААР
Республикага шокар булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктеп хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне агаар 2—7 градус соор. Чамдык черлерге 9—14 градус чедир соок болур. Хүндүс 10—15, чамдык черлерге 2—7 градус чедир чылыыр.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктеп хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 4—6 градус соор. Хүндүс 12—14 градус чылыыр.

Афганистан Республикага албан эрттирген интернационалисчи дайынчыларны интернационалисчи дайынчыларның хоорай каттыжыышкыны ужуражыышкынга чалап турар. Ол ужуражыышкын 1989 чылдың май 9-та 10 шакта Ада-чурттуң Улуг дайынынга мөчээннерниң тураскаалының чанынга болур. Ужуражыышкынны Тиилелге хүнүнге тураскаадыр.

Интернационалисчи дайынчыларның каттыжыышкыны социал-амыдырал айтырыгларының талазы-биле хүлээп алыышкыннарны четверг санында органиизастаар. Адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 17. Хүлээп алыышкынны 17.00 шактан 19.00 шакка чедир чорудар.

Аныяктарның чурттаар комплекизинге кирерин күзээннер дилег билдириишкиннерин 1989 чылдың май 20-ге чедир кирер.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары
Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгазы секретары — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93; партийжы амыдырал килдизи — 3-36-42; 3-36-25; совет тургузуу, социал айтырыгаар килдизи — 3-34-09; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73; агропромышленная килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-30; корректорлар — 3-34-19; бухгалтерия — 3-43-41; очулга килдизи — 3-34-93; чурукчулар — 2-27-41; солун всебейн барганда — 2-32-75.

Чыдза 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ынзыы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектеринин талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 276. ТС—00131

Республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 7 воскресенье
№ 108 (14008)
1925 чылда үнезээлеттинген. Өртээ 3 кап.

Часкы тарылга — 89

СЕТКИЛИ-БИЛЕ КЫЛГАН АЖЫЛ

Талант аңаа ажыттынар

Хайырлыг бригадазының төвүнге чеде бердивис. Тракторларны чыскаай тургузуп каапкан көргеш, элдепсиндим. Ажылчын хевтиг бир кижи биске удур келгеш, амыр-мендизи солушту. Чугаалажыр бээривиске бригадир Биче-оол Серенович Ортун болду.

— Хамык техникаларны чүге чыскаап каан турарыңар ол боор, часкы хову ажылдарынче мынчага чедир кирбээниңер ол бе? — деп айтырдым. Кижим шала хүлүмзүрүй каапкаш, тайылбырлады:

— Кайын ындыг боор, шык базырыышкынын дооскаш, ам чажылда манап тур бис. Механизаторлар техниказын катап-катап хынап, таарып, септеп-даа ап турарлары бо-дур. Шык базырыышкынның 8 ажыл хүнүнде доостувус. 1600 гектар болду...

«Буруңгаар» совхозтуң тарылга шөлү колдуунда Хайырлыг ховузунда. Бо чылын бригада 2022 гектарга янзы-бүрү тараа культураларын тарыыр планныг. А чаштырылганы май 10-да эгелээр.

Коллектив 1988 чылда кезээ аргазынче кирген. Механизаторларның харысалгазы, сонуургалы-даа илдең-не бедээн. Ээзүг-ла ээ апарганнар.

— Бо арга кижилерни бодандырыптар-дыр — деп, бригадир чугаалады. Ооң утказы улуг. Шынап-ла, аренда керээзи-биле ажылдаарга кижи бүрүзү кым сен дээрзин дораан-на көстүп бээр. Чалгаа, былдамыш кижилер чоорту-ла боттары үне бээр, шыдашпас.

— Эрткен чылдың түңнели-биле хары угда 2000 рубльди алдым. А ай санында 150 рубльди авансыга ап турган мен. Ниитизи-биле 4000 чыгыы орулгалыг болдум. Кывар-чаар материалдарга чарыгдал ковудээзин, техниканың хөй удаа септевээзи болза, орулгам оон-даа хөй болур ийик. Бо чылын ону «думчукка кертип алгаш», канчаар эвес мен адырам. Тракторум аңаа турбаанын дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыр мен — деп, хоочун механизатор Эрес-оол Иванович Эренчин шиитпирлиг чугаалады. Ооң кады ажылдап турар эш Черлик Моңгуш олар арызында база дугуржулгалыг. Кайызы-бирээзи ажылдап турда, трактор үрелген болза, ол боду септээр, бодунуң күжү-биле кылдынмас болза, оон септелге дээш хөлезиниң боду төлээр. Ынчап кээрге харысалгага бедивеин канчаар. А чогум план ёзугаар септелгеде тракторну, комбайнны-даа демнежир. Эрес-оол Эренчин биле Черлик Моңгуштуң күскү ажаалдага комбайны база ам белен.

Бо чазын канчаар ажылдап турарын Э. И. Эренчинден сонуургадым:

— Аренда керээзи-биле ажылдап турар болганда, бичии-даа кошкап болбазын билдингир. Тракторум Т-150. Ээлчегде 46 гектарның шыгын базырар тургаш, ону 60 гектар чедирип турдум. Ооң кадында минералдыг база органиктиг чемишчидилгени чажып тур мен. Ниитизи-биле 600 ажыг гектарның шыгын базырып, чемишчидилгени чажып, төккен-дир мен.

Ооң харызы ындыг болду. А камналга дээш канчаар ажылдап турарын база айтырдым. 3—4 чыл бурунгаар механизаторлар боттарының тракторларын мунуп алгаш, бригада төвүнден чемнеп алгаш, катап-ла ажылдаар черинче чорупп турган болза, ам аренда үезинде ындыг эвес. Ынчан үнүп турган артык кывар-чаар материалдарны та кым санап, канчаар үндүр бижип турган чүве. Ам болза, чемни ажылдаар черинге-ле экеп бээр, трактор-биле бир метр-даа артык чер эртпес болза эки дээрзин Эрес-оол Иванович чугаалады.

Бо механизатор 28 чыл дургузунда Хайырлыгга, Кара-Сугга тарааа тарып, мал чемин өстүрүп ажылдап келген. Час кээрге, тракторга олуруптар, чер аңдарар, илиирээр, үрезин, чемишчидилге чаштырар, күс боорга, комбайнга олуруптар.

Ону ам совхозунуң улузу мактаар, аңаа чоргаарланыр. Хөй талалыг мергежилдиг кижи болгаш ол чолаачылаар-даа. Эрес-оол Иванович — дагдыныкчы. Ол бодунуң мергежилинге 15 ажыг аныяк оолдарны өөреткен. Оларның арызындан чамдыктары тэрээн чери — Баян-Хемниң мурнакчыларының арызында кирип, улуг үлезин бүдүрүп турарынга Э. Эренчин өөрүүр. Эң ылангыя оон-биле кады ажылдап чорууру Александр Амыян, Александр Санчат-оол, Сергей Багай-оолга башкызы бүзүрээр.

Эрес-оол Иванович социалистиг чарышка каш удаа тиилекчи болуп, Москва, Ленинградче экскурсиалап-даа чораан.

Аренда керээзинге киргенинге ол черле дыка сеткили ханган. Ол арга кижини ёзулуг-ла черниң ээзи болдурар-дыр дээрзин ол чугаалап турар кижи чорду. Ол арга кижиниң бодунга база совхозунга-даа дыка ажыктыг. Ёзулуг талант аңаа ажыттынар.

Ким-оол ХЕРТЕК.

БАРЛЫКТЫҢ НОГААЖЫЛАРЫНДА

Ногаа тарып өстүрериниң хемчээлин Барыын-Хемчик районда «Барлык» совхозтуң ногаажылары бо чылын улгаттырар деп шиитпирлээн. Ниитизи-биле 100 га черге ногаа аймаан өстүрер. Ол дээрге эрткен чылдыындан 10 га хөй. Га бүрүзүнден 176 центнер дүжүттү ажаап алырын планнаан. Эң ылангыя свекла, морковь тарып өстүрерин ковудеткен. Бир эвес 1988 чылда свекланы чүгле 5 га черге тарып өстүрген болза, бо чылын оон шуптуп 25 га чедирген.

Ногаажыларны түс-түс звеноларга үзүп, оларга планныг онаалдаларны берген. Звенолар совхозтуң администрациязы-биле керээни чарган. Оларның кежигүннери төлевирин ажылының төнчү түңнели дээш алыр. Хөй ногаа аймаа тарып өстүрер болза, алыр акшазы арбын боор болур. Ийи талаының хүлээлгелерин керээге тодарадып, кым кандыг ажылдарны кылып чорударын быжыглаан.

Звеноларның удуртукчуларынга ажылга харысалгалыг эштер соңгуттурган. Картофель тарып өстүрер 10 кижи составтыг звенону коммунист Михаил Оюн удурткан. Совхозтуң төп салбырында ногаажы 3 звенону арга-дуржулгалыг ногаажы Татьяна Моңгуш удуртуп турар. Аксы-Барлык салбырда звеноларның ажылын республикага ат-сывы билдингир эрген ногаажы Федора Саая башкарып турар. Звеноларга тракторларны бүрүн кожуг техниказы-биле кады быжыглаан. Өөредилге чылы төнерге Барлык. Аксы-Барлык ортумак школазының өөреникчилериниң бүдүрүлге бригадаларының кежигүннери база ногаа ажаарынга дузалажып чедип кээрлер.

Ногаа өстүреринге ажылдаар кижилерниң амыдырал хандырылгазынче база шынгыы кичээнгейни бо чылын салган. Херээжен улуска ниити чуртталга бажыңын бо чылын оригада төвүнге туткан. Ол бажыңны малгаштап, чугайлаары арткан. Бригада төвүнүң септелгезин чорудар 6 кижини аңгылаан. Чоокку үеде септелге ажылын олар доозар.

Кызылга, Кара-Хаакка, Хакасияга болгулаан семинарларга ногаажы звеноларының удуртукчулары билиин бедидип алганнар. Ногаажы звеноларының кежигүннерин кыжын тускай программа ёзугаар өөреткен. Оларның билии элээн бедээн. Харын-даа Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга районнарның ногаажылары кээп, олардан өөренип ап турар.

Бо хүннерде «Барлык» совхозтуң ногаажылары ногаа өзүмнерин теплицаларга өстүрүп, оларны олуртуру-биле ажык шөлде херзүнү белеткеп турарлар. Аксы-Барлыкта, совхозтуң төп салбырында 2000 дөрбелчин метр теплицаларда. 70 хире парниктерде өзүмнериниң үнгени шору.

Совхоз төвүнде теплицаларга чедип, ногаажыларның ажылын сонуургап көрдүвүс. Теплицаларның иштин-даштында ажылдаан улус-ла хөй. Саазындан стаканнар кылган бөтүк аныяктар биле чугаалаштывыс.

— Огурец өзүмнерин өстүреринге 10 муң саазын стакан херек. 2500 хирезин кылып алганывыс бо-дур — деп, оолдарның бирээзи чугаалады.

Оларның ажылдаарын көрүп орарга, саазындан стакан кылырынга дыка-ла өөренген улус болду. Чамдыызы стаканнарны кылып турда, өскелери аңаа кара хөрзүнү уруп, үрезиннерни тарып турар. Өзүмнер өстүрер стаканнарны тускай хааржактарга тургускаш, кандыг ногаа аймаанын өзүму үнерип демдеглеп бижип каар.

Кок Оржаковна Малан-Хаайның звенозунда 10 кижи ажылдап турар.

— 14 га черге капуста, свекла, морковь, помидор, редиска, согуна, койнутту тарып өстүрер бис. Орай быжар капуста, огурец, помидор үрезиннерин стаканнарга чаштывыс. Өзүмнериниң үнүп турары эки-дир — деп, ол чугаалады.

Теплицаларда ажыл дүн-хүн дивейн чорупп турар дизе ажырбас. Ногаажылар дүнелерде теплицаларга ээлчежип дежурныйлап, оларның иштин чылыдыр одап турар.

Кижилерниң ажыл-ишчи соруу бедик. Оларның канчаар ажылдап турарын көргеш, «Барлыктың» ногаажылары багай эвес дүжүттү өстүрүп, ажаап алыр дээш күжениишкинниг ажылдаар дээрзинге кижи бүзүрей бээр.

Хөөг-оол МОҢГУШ.
«Хемчиктиң сылдызы» солуннуң корр.

Мал продуктуларын күрүнеге садарының чартык чыл планының күүселдези (май 1-де медээ, центнер-биле)

Районнар	Эът 1	2	Сүт 3	4	Дүк 5	6
Бай-Тайга	2000	607	3400	1452	300	18
Моңгун-Тайга	200	54	600	103	150	2
Барыын-Хемчик	5000	3068	7900	5295	360	31
Өвүр	1700	1119	1800	752	140	22
Сүт-Хөл	4500	1653	7400	4631	270	154
Чөөн-Хемчик	3800	2225	14700	9042	100	6
Улуг-Хем	6100	3523	23100	13060	260	34
Таңды	9700	6963	35000	22675	—	4
Бии-Хем	7200	4280	33400	19625	10	9
Тожу	900	527	2100	832	—	—
Каа-Хем	7100	3958	23500	12475	—	6
Тес-Хем	3700	1727	3600	1661	150	1
Эрзин	4400	1670	2500	1432	220	3
Кызыл	16200	12363	16000	9607	40	25
Кызыл хоорай	500	952	—	—	—	—
Республика	73000	44689	175000	102642	2000	317

Тайылбыр: 1 — план, 2 — күүсеткени, 3 — план, 4 — күүсеткени, 5 — план, 6 — күүсеткени.

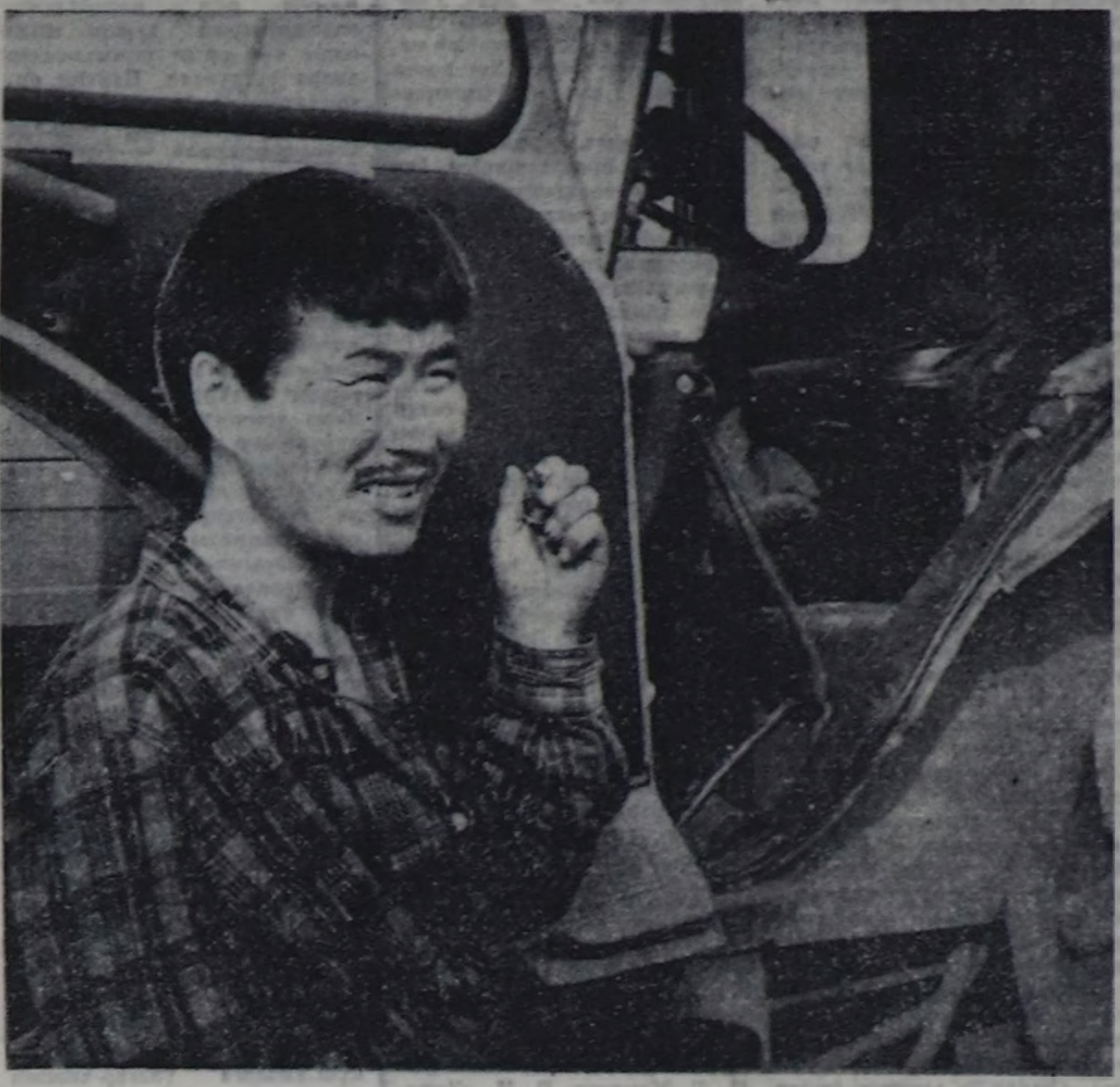

ЧУРУКТА: Василий Дажы Таңды районда «Коммунизмниң херели» совхозта механизаторлап турар. Часкы тарылгага техниканы белеткеп алырынга ол идепкейлиг кирипкен.

Ол ажыл агыйында ийи дугаарлыг хову-трактор бригадазының тарыыр шөлдерин белеткежип кирипкен. Бо аныяк механизатор меге тарыыр шөлдү чардырып белеткээн. Бир муң үш чүс ажыг гектарга мал чемнерин тарып өстүрерлер.

Юрий МОҢГУШТУҢ тырттырган чуруу.

СЭКП ОБКОМУНДА

«Афганистан Демократтыг Республикага интернационалчы хүлээлгезин күүседип турган дайынчыларның материал-амыдырал хандырылгазында четпестер дугайында» СЭКП обкомунуң бюрозунуң 1987 чылдың август 11-де доктаалының канчаар күүсеттинип турарының дугайында» айтырыгны СЭКП обкомунуң секретариадының хуралынга чугаалажып көрген.

Интернационалчы дайынчылар болуп чораанныарның, өлгеннериниң өг-бүлелериниң чуртталга-амыдырал байдалдарын, эмнелге болгаш садыг хандырылгазын экижидер талазы-биле чамдык ажылды партия, совет органнарның, профэвилел болгаш комсомол организацияларының, кадык камгалал болгаш социал хандырылга органнарының чорудуп турарын хүлээп алдынган доктаалда демдеглээн.

Аныяктар ортузунга шериг-патриоттуг болгаш спорт-массалыг ажылга интернационалчы дайынчыларны киириштирип, оларның-биле ужуражышкыннарны организастап турар.

Ооң-биле чергелештир СЭКП обкомунуң бюрозунуң 1987 чылдың август 11-де доктаалы четпес күүсеттинип турарын, ында демдеглеттинген четпестер чедир чайлаттынмаанын секретариат демдеглээн. Ол доктаалды күүседир талазы-биле дээштиг хемчеглерни партия комитеттери, ресвоенкомат албаан. Курлавырда интернационалчы дайынчыларның, өлгеннериниң өг-бүлелериниң, инвалидтерниң бадыглаттанарның, аарааннарның херектелдерин болгаш негелделерин, ылаңгыя эмнелге дузаламчызын көргүзериниң айтырыгларын, албан-дужаалдыг чамдык кижилерниң кедергей хөөп карапчыг, човаар сеткил чок көрүп келгенинин хөй санныг фактылары, таварылгалары бо дугайын херечилеп турар.

Инвалидтер болу берген курлавырда интернационалчы дайынчылар ыяарлыг эмнелге дузаламчызын чамдыкта албайн турар, малярия болгаш өске-даа халдавырлыг аарыгларның бар-чогунга хамаарышкан эмнелге шинчилгелерин организастаар ажылды чер-черде шериг комиссариаттары болгаш эмнелге албан черлери багай организастаан уржуундан аалынче чанып келген интернационалчы дайынчыларның иштинден хөй кижилер ындыг шинчилгелерни эртпейн келген. Өлген солдаттарның ада-иелери эмнелге дузаламчызын болгаш санаторий-курорт эмнээшкинин алыры база негеттинип турар. Санаторий-курорт путёвкаларын, а ол ышкаш кадыкшылды катап тургузар төптерге бээрин путёвкаларын бээр кылдыр лилег кылыр дугайында билдириишкин киргеннерге шериг комиссариаттары кандыг-даа дузаны көргүспейн турар.

Интернационалчы хөй дайынчыларга чурттаар байдалдарын экижидери, уругларын школа назы четпээннерниң албан черлеринге киирери негеттинип турар.

Курлавырда интернационалчы дайынчыларның организаларын аныяктарның шериг-патриоттуг кижизидилгезинге партия комитеттери, чер-чер Советтериниң күүскомнары, шериг комиссариаттары, комсомол комитеттери хөй-ниитиниң өске-даа организациялары-биле кады четпес ажытлап турар. Бо ажылда тодаргай система ам-даа чок, чүгле чангыс удаа хемчеглер-биле кызыгаарлаттынып турар. Аныяктар аудиторияларынга ужуражышкыннарның кол нурууну ёзу барымдаалап, эргижирээн байдал-биле эртип турар. Ынчангаш патриоттуг кижизидилгениң чугула айтырыгларының талазы-биле идегежир, ажыт-чажыт чок чугаа болдунмайн турар. Курлавырда дайынчыларның кол нурууну хөй-ниитиниң тодаргай даалгаларын албаан. Оон түңнелинде оларның иштинден хөй кижилер дыка идепкей чок болгаш хоорулчак байдалдыг болуп турарын аваана бадыткап көргүскен.

Инвалидтерни болгаш өлген дайынчыларның өг-бүлелерин шефке ап, дузалажыр ажылды организастаарынче чогуур кичээнгейни салбайн турар. Ол херекке күш-ажылчы коллективтерни, профэвилелдерни, комсомол болгаш пионер организацияларын эвээш киириштирип турар. Комсомол обкому, хоорккому, райкомнары болгаш шериг комиссариаттары аныяктарның шериг-патриоттуг кижизидилгезиниң талазы-биле аңгы-башка ажылдап турар, байдалды эки-ле билбес, чамдыкта харын бот-боттарын удур-дедир буруудадып, кижизидилгеге курлавырда интернационалчы дайынчыларны эвээш киириштирип турар.

Халашкан интернационалчы дайынчыларга болгаш өлген шериг албанныгларның өг-бүлелеринге кандыг-кандыг чиңгелделер барыл, оларны канчаар бээриниң дугайында оларга хоорайшериг комиссариаттары четпес тайылбырлап турар. Оон түңнелинде курлавырда дыка хөй интернационалчы дайынчылар болгаш өлген солдаттарның чамдык ада-иелери чиңгелделер талазы-биле боттарының эргелериниң дугайын билбес боор турар.

«Афганистан Демократтыг Республикага интернационалчы хүлээлгезин күүседип турган дайынчыларның материал-амыдырал хандырылгазында четпестер дугайында» СЭКП обкомунуң бюрозунуң 1987 чылдың август 11-де доктаалын күүседир талазы-биле немелде хемчеглерни ажылдап кылгаш, боттандырарын СЭКП Кызыл хоорkомунга, райкомнарынга, хоорайкүүскомнарга, профэвилелдериниң область чөвүлелинге, ВЛКСМ обкомунга, республиканың шериг комиссариадынга, республиканың министерстволарының болгаш ведомстволарының коммунист удуртукчуларынга СЭКП обкомунуң секретариады хүлээткен. Ол ышкаш интернационалчы дайынчылар чораанныарның чуртталга, материал-амыдырал байдалдарын, эмнелге хандырылгазын экижидер талазы-биле ажылды экижидерин хүлээткен. Курлавырда интернационалчы дайынчыларга, өлген солдаттарның өг-бүлелеринге доктааткан чиңгелделерни бээриниң дугайында хоойлужудулганың негелделерин күүседир талазы-биле немелде хемчеглерни хүлээп алырын хоорайкүүскомнарга, республиканың шериг комиссариадынга, Кадык камгалал министерствозунга, Социал хандырылга министерствозунга, Садыг министерствозунга, республиканың херглекчилер ниитилелинге болгаш өске-даа организацияларга сагылдаан.

Курлавырда дайынчыларның республика чөвүлелин тургузарын, ооң ажылдаарынга эргежок чугула байдалдарны хандырарын ВЛКСМ обкомунга болгаш республиканың шериг комиссариадынга сүмелээн.

Эх, стационар болгаш амбулатория медицина дузазын организастаарын улам ыңай сайзырангайжыдар талазы-биле хемчеглерни алырын, курлавырда дайынчыларның, инвалидтерниң болгаш өлген дайынчыларның өг-бүлелериниң медицина хандырылгазын контрольдаарын күштелдирерин, оларның ада-иезин медицинаның тускай учёдунга киирерин Кадык камгалал министерствозунга даасканн. Кадыкшылын катап тургузары негеттинип турар кижилерни санаторий-курорт байдалынга эмнээри-биле путевкалар бээр айтырыгны ажылдың төвүнге доктаамал тургузарын профоблчөвүлелге, республиканың шериг комиссариадынга, Социал хандырылга министерствозунга даасканн. Хоорайкүүскомнар, Күш-ажылдың күрүне комитеди, хамаатыларны ажылга киирер талазы-биле төп болгаш ооң чер-черде салбырлары, бүдүрүлгелерниң, совхозтарның, организацияларның удуртукчулары курлавырда интернационалчы дайынчыларны ажылга тургузарынче кичээнгейни улгаттырар ужурлуг. Курлавырда интернационалчы дайынчыларга, өлген шериг албанныгларның өг-бүлелеринге чиңгелделерни тыпсыр дугайында хоойлужудулганың негелделерин боттандырарын доктаамал хынаарын организастаарын республика прокуратуразынга, республиканың шериг комиссариадынга даасканн. Ол талазы-биле тодаргай долу хемчеглерни олар алыр ужурлуг.

БИРГИ КВАРТАЛДА

Карл Маркс аттыг совхозтуң ажыл-ишчилери 4172 баш өшкүзүнден 3 тонна 230 кг хүнү кыргып алган. Бир өшкүге онаашттыр 800 грамм хүнү кыргып алыр планы күүсеттинген.

Ол-ла совхозтуң Хараганныг-Хову хойжу бригадазының хойжузу Достек-оол Ондар төрүүр 338 хоюндан 338 хураганны онча-менди камгалап ап, доруктуруп өстүрүп турар. Ынчангаш совхозтуң хойжуларының ортузунда организастаан социалистиг чарыжының мурнуку одуруунда чорупп турар.

• • •

«Сүт-Хөл» совхозтуң хойжузу Кара-оол Моңгуш эрткен чылын төрүүр чүс хойга онаашттыр 90 хураганны камгалап алган. Бо чылын төрүүр чүс хойдан 95 хураганны камгалап ап, мурнакчыларның санында кирген.

• • •

«Пионер» совхоз бо чылдың бирги кварталында күрүнеге чүс тонна эътти садар планын 170 тонна кылдыр ажыр боттандырган.

«Октябрь 30 чылы» совхоз бирги кварталда 500 тонна сүт садар планын 719 тоннага, азы 143,8 хуу күүсеткен.

Сүт-Хөл районнуң херглекчилер ниитилелиниң спорт болгаш ажыл-агый бараанпарының магазининиң коллективи (эргелекчизи Зоя Моңгуш) бирги кварталда бараан саарылгазының планын 108,2 хуу күүсеткен.

Олег ОНДАР.

ТУКТУ АП ТУРА...

Чөөн-Хемчик районнуң херглекчилер ниитилелиниң конторазының кызыл-будуңун коллективтиң кежигүннери долдур олуруупкан. Райпо баштаар чериниң даргазы П. Х. Моңгуш коллективтиң хуралын ажыткаш, республиканың херглекчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазының оралакчызы М. О. Моңгушка сөс берген.

Республиканың херглекчилер эвилелиниң баштаар чери, күрүне садыгының болгаш херглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел обкому районнарда херглекчилер ниитилелдериниң арызында бирги кварталдың социалистиг чарыжының түңнелин үндүрген. Ооң түңнелинде, бо райпо коллективи ийиги черни ээлээнин ол демдеглээн. Коллектив бараан саарылгазының планын 102 хуу күүседип, пландан ажыр 57 муң рубльдиң бараанын чонга ажыр саткан. Хөй ниитиниң чемненилге черлери планын 102,2 хуу боттандырганын ол чугаалаан.

Республиканың херглекчилер эвилелиниң, күрүне садыгының болгаш херглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң районнарда херглекчилер ниитилелдериниң арызында шилчип чоруур Кызыл тугун болгаш акша шаңналын тывыспышаан, коллективтиң ажыл-ишчилериниң ажыл-агыйынга улуг-улуг чедиишкиннерни күзээр.

Райпо баштаар чериниң даргазы П. Х. Моңгуш Кызыл тукту ап тура, чүве чугаалааш, коллективтиң ажыл-ишчилериниң, кызымаккай күш-ажылының түңнелин чедиишкиннерин чугаалап, моон соңгааргы сорулгаларга ол доктааган. Ол ышкаш коллектив 1979 чылдан бээр шаңналдыг черни ап көрбээнин, бо чылдың бирги кварталында чедиишкинниг ажылдааның түңнелинде республикага ийиги черни алганынга, оларга көргүскен бедик идегелди шыңгыы, моон соңгаар оон-даа артык ажылдаарын чыылганнарның мурнунга хүлээнген.

(Бистиң корр.).

МАЛЧЫНГА ДУЗА

Тес-Хемде Кызыл-Чыраа ортумак школазының 9—10 класстарының өөреникчилери бистер кода ажыл-агыйның хөгжүдеринге улуг-улуг киирери-биле база шаңнас-биле малчыннарга дузалажып тур бис. Чоокта чаа малчын Борбак-оол Байыр-оолдуң кодазының девискээрин аштап, арыглап берген бис. Кажааның көржецин хоорупп, ону келир чылын оттугга ажыглаары-биле оваалап бердивис. Малчыннар Борбак-оол Байыр-оол биле Кенен Карадыс олар биске өөрүп четтиргенин илереттинмаан. 4—5 демдектерлиг өөредиривисти йөрээди, бис база оларга хөй-хөй хураганнарны онча-менди алырын күзедивис.

Айлын ЧАМЗЫ.
«Кызыгаар» совхоз.

Сөөлгү шакта

БЕЛГРАД. Югославияның Коммунистер эвилелиниң хүрээлелинден сөөлгү чылдарда 200 муң хире кижи үнген. Сараевода «Стандарт» деп мебель фабриказының коллективиниң мурнунга ЮКЭ ТК-ның Президиумунуң даргазы С. Шувар чүве чугаалааш, ол дугайында медеглээн. Ооң чугаазын ёзугаар алырга, партияның эвээш эвес эге организациялары ажылдавайн турар.

ЮКЭ ТК-ның Президиумунуң даргазы чоокта чаа Мостар хоорайның политиктиг активиниң мурнунга база чүве чугаалаан болгаш ниитилелдиң амыдыралынга ЮКЭ-ниң ролюн эде көөр болгаш социализмниң югослав моделинге үндезин чаартылгаларны боттандырар апаар деп демдеглээн.

ДЖАКАРТА. Кампучия күрүнезиниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Хун Сен биле болгаш даштыкыда кхмер оппозициязының удуртукчузу Нородом Сиануктуң арызынга ийи хүн дургузунда уругуулээн чугаалажышкыннарның үезинде боттуг дептипасе чедип алдынган.

Удурланыкчы үш болуктерниң бирээзиниң удуртукчузу Сон Сани ол чугаалажышкыннарга база кирипкен. Кампучияның долгандыр черүлдээлиг байдалды политиктиг арга-биле таарыштыр шиитпирлээриниң кол айтырыгларын ужуражышкынның үезинде чугаалажып көрген. Кампучиядан вьетнам шериглерниң үндүргеннеСөөлгүнде удурланышкак талаларга даштыкының шериг дузаламчызын соксадыр дугайында чугаалажышкынның киржикчилери дугуржулганы чедип алган.

Шиитпирлеттинмейн арткан айтырыгларны чугаалажып көөр сорулга-биле Хун Сенин болгаш Сиануктуң арызынга дараазында ужуражышкын бо чылдың июль 24-те Францияның найысылалы Париж хоорайга болур.

КАБУЛ. Афганистан Республиканың соңгу девискээринде ожаатан дээрбечилерниң контрольдап турар районнарының чурттакчылары аш-чуттуң айыылынга таваржыр деп барган. Ында аъш-чем аймаа чедишпейн турар.

Афганистан Республиканың чазааның контрольдап турар районнарында, можуларында аъш-чем айтырыынын байдалы эки. Совет Эвилелиниң чаагай сеткилдиг дузаламчызы ында афган чонну аъш-чем-биле хандырарынга чугула рольду ойнап келген.

ВАШИНГТОН. Американың Каттышкан Штаттарында ажыл чок чоруктуң деңнели 1989 чылдың апрельде 5,3 хуу чедир бедээн. Ол деңнел бо чылдың мартта 5 хуу турганын АКШ-тың күш-ажыл министерствозу дыңнаткан. Апрельде 6,5 миллион американнар ажыл тыппаан болгаш майда ажыл чок хевээр арткан. Ак өштиг американнарның арызында ажыл чоктар 4,6 хуу, негрлерниң — 10,8 хуу болуп турар. Чээрби хар чедир негр аныяктарның арызында ажыл чок чоруктуң деңнели эң-не бедик — 26,2 хуу.

СТАМБУЛ. Бо чылдың Май Бириниң чыскаалының үезинде Таксим шөлүнге полицейжилерниң боолап өлүргени 18 харлыг ажылчын Мехмет Алп Далджиниң орнукшударынга 4 муң ажыг кижи киришкен. Май 1-де чыскаалганнарны араатанныг ёзу-биле боолаан турк полицияның хөделиишкиннинге шыңгыы удурланышкынын орнукшудугазының киржикчилери илергейлээн.

(СЭТА).

Бөгүн — радио хүнү, харылзааның бүгү адырларының ажылдакчыларының хүнү

ХАРЫЛЗАА АЧЫ-ДУЗАЗЫН — ЧОНГА

Тоза дөрт чыл бурунгаар сураглыг орус физик болгаш электротехник А. С. Попов делегейде бир дугаар радио дамчыдылгазын боттандырган. Бөгүн чурттакчы чер бүрүзү — суур, хоорай-даа болза — харылзаа шугумнары болгаш почта маршруттары-биле коштунган. Телефон, радио, телевидение бистиң амыдыралывыстың чарылбас кезээ апарган. Харылзаа чүгле улус ажыл-агыйының бир адыры эвес, чаңгыс вай технологтуг чорудулганы, бүдүрүкчү күштериниң кол кезээ болу берген.

Республиканың муң кижилиг харылзаачылар коллективи партийжи шиитпирлерин амыдыралга боттандырбышаан, адырның материал-техниктиг базазын калбартыр, ажылдың шынарын экижидер база ачы-дуза хевирлерин калбартыр, электри, почта харылзаазын, радио дамчыдылгазын болгаш телевидениени сайзырадырынга киирген акша-хөреңгиниң долузу-биле шиңгээдир хемчеглерин ап чорудуп турар.

Адыр үш чыл дургузунда чаа арга-биле ажылдаан. Ол бот-орулга болгаш бот-акшаланылыышкынче шилчээн соонда, телевирниң чаа хевиринче кирген. Бо байдалдарда политиктиг, органзакчы болгаш ажыл-агыйжы ажыл-чорудулганы социал айтырыгларны шиитпирлээринче угландырары чугула. Ол ышкаш ачы-дуза хевирлерин калбартыры, сагылга-чурумну быжыглаары негеттинип турар.

Эрткен чыл биеке шылгалда болган. Чаа арга-биле ажылдап шыдаарывысты бадыткаар турган бис. План күженишкинниг болган, кончаглыг мурнуку чылдардыындан ажып турар. Чарыштың эки организастап, салбырларның пехтериниң ажылынга контрольду күш бүру күштелдирип турган, кол көргүзүглер талазы-биле онаалданы эргелеп күүседиптер аргалыг болган. Бо чылдың бирги кварталының планныг онаалдалары болгаш социалистиг хулээлгелери база күүсеттинген.

Продукцияның хемчээлин үшкү чылда 105 хуу, азы мурнунда чылдаазындан 9,8 хуу өзүлделиг кылдыр боттандырган. Тариф оругалары өзүлде темпизи — 0,2 хуу. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү өстүрерин чедип алган бис — ол 105 хуу болган. Балансылыг арыг оруга планы 106,2 хуу чедиргеш, пландан ажыр 386 муң рубльдиң арыг оругазын эргелей алган.

1988 чылда чаа тудугларже, эде тударынче 6078 муң рубльдиң капитал салыышкыннарын үндүрген. Чадаанага харылзаа бажыңын, хоорайлар арадының № 3 автоматтыг телефон станциязын, Кызыл хоорайда антенна-мачтаны тудуп эгелээн. Кызыл — Шагаан-Арыг арадында харылзааның кабель шугумун, Турандa АТС-ти, өске-даа дузалал объектилерин тудуп турар бис. Ажыл-агый арга-зы-биле чер-черде чамдык тудугларны эгелээн.

Хоорайның, кожууннуң хоорайлар арадының телефон харылзаазын калбартырын уламчылап турар. Найысылалда 400 каналдыг хоорайлар арадының автоматтыг станциязын ажыглалга киирген.

Беш чылдың үш чылы, беш айы соовуста калган. Күш-ажылдың темпизин чыл, кварталдар-биле эвес, хүн бүрүзү-биле хемчээр ужурлуг бис. Сүт-Хөл — Чадаана арадының участогунда зоналар иштиниң харылзаазын, хоорайлар арадының каналдарын немей кылыр. Ону аазаш каналдыг «Радан-2» радиореле аппаратуразының дузазы-биле эптээр. Каа-Хем суурга ийи частоталыг чартык автоматтыг харылзааның аппаратуразын тургускан. Кызыл — Сүт-Хөл участогунга автоматтыг телефон харылзааның каналдарын кошкан.

Бо чылдың эгезинде харылзааның тропосфера шугумун ажыглалга киирген. Ол Кызыл — Тээли участогунга он ийи каналдыг система-биле коштунган. Харылзааның радиорелe шугумнарының хоорайлар арадының телефон харылзаазын Кызыл — Самагалдай арадында кылган.

Телефон харылзаазы каз барып турар. Коммутация төвүнүң четкизинге Шагаан-Арыг, Чадаана, Сүт-Хөл, Хандагайты, Сарыг-Сеп, Туран хоорайлар, 1, 2, 3 дугаар Кызылдың харылзаа салбырлары коштунган. Кызыл — Тоора-Хем, Кызыл — Мугур-Аксы арадында район төптериниң телеграфтарын дөрт харылзаалар четкизинге кожуптар телеграф харылзаазын тургускан. Чаа дериглерин салып, эргилерин солуп турар.

Бо чылын Кызылда ийи, районнарда үш абонент телеграфының четкизинче телетайптарны кошкан. Чурттуң хоорайлар арадының четкизинче абонентилериниң үнеринге дуза кылдыр № 3 АТС-тиң номерлерин тодаразыр дериглерин эптеп турар. № 4 болгаш № 6 АТС-терге ыңдыг дериглерни тургузар. № 3 АТС-тиң номерлерин 10 муң чедир көвүдедир болгаш хоорайга телефон четкилерин улам калбартыр.

Кожээ черлерде телефон харылзаазын экижидеринче сагынты салып турар. 50 номерлиг АТС-терни О. Шынаа, Эрбек суурларда, 100 номерлиг АТС-терни Успенка, Чыраа-Бажы суурларда тургускан. Эрбек — Туран арадында хөй каналдыг «Радан» деп радиореле аппаратураны, Эрзин — Нарын, Самагалдай — О. Шынаа арадында он ийи каналдыгны эптеп кылган. Бедик частоталыг дериглерни Бай-Хаакта, Шагаан-Арыгда тургускан. Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Таңды районнарының суурларынга радиотелефон харылзаазының дериглерин кылып дооскан.

Бо чылын кожээде АТС-терин шылалын күштелдирип, «Зона-15», ИКМ-30 деп чаа системаларны, «Малютка», «Радан-2» ышкаш аазаш каналдыг радиореле системаларын ажыглап болур кылдыр оларны эде дерип, чаа АТС-терни тудары көрдүнүп турар. Республикада «Москва» деп алды телевидение станцияларын, «Экран» деп дөрт системаларны тургускан.

Элегес-Аксы — Хову-Аксы арадында радиореле шугумунуң он ийи телефон каналдарын, өске-даа чугула дериглерин. Кызылда радио дамчыдылгазының күштүг дамчыдыкчызын кошкан. Кызыл-Мажалыкта телевидениениң ийиги программазын хүлээп алыр дериглерин кылган. Радио точкаларын тургузарының планы күүсеттинген.

Кожээ черлерде почта харылзаазының он дөрт участокторун моторжуткан. Кызылда алды участоктарже машина чоруп турар. Үш почта салбыры чаа бажыңнарже көшкен.

Союзпечать дамчыыштыр сайгарган продукцияның бир кижиге хамаарыштыр херэглээзи эрткен чылын 10 рубль 25 көпеек болган. Ол дээрге мурнундаазындан 77 көпеекке улгаткан болур. Муң кижиге хамаарыштыр чагылга 1246 экземпляр болган. Мурнуку чылдаазындан 33 сангa хөй. А парлалганың чагыдылгазының саны 9386 сангa өскен. Декабрь 13-ке чедир бо талазы-биле онаалда доолдунган болгаш, парлалганы 141 муң рубльге немей сайгарган.

Коллективтиң чедиишкиннинге радиодамчыдылга төвүнүң кол инженери М. Ю. Успенскийниң, Эрзинде телефонист Р. Д. Самдан, Сүт-Хөлде электромонтёр Х. С. Ондар, почтальон З. О. Лама, Сарыг-Септиң харылзаа бөлдириниң начальниги Г. А. Кольцова оларның киириг турар үлүү улуг. Сарыг-Септиң харылзаа салбыры бирги кварталда чарышка тиилекчи болгаш эргелелдиң шилчииr Кызыл тугун чаалап алган.

Харылзааның ажылын экижидеринге хоочуннарның дузазын чугаалаары артык эвес. А. А. Селиванов, И. К. Пожидаев, Б. И. Юневич, М. Г. Мамаева, В. И. Денисов, А. С. Шепетнев, В. И. Рожин, Л. И. Сидоров, А. Ф. Лобанов, А. А. Рогалев, М. Ф. Котельников, Т. В. Брутков, И. А. Нагорных, И. А. Гаун болгаш өскелер-даа аныяктарга арга-дуржулгазын дамчыдып турарлар.

Дугаржап ЧОКСУМ.

Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги.

Партийжи амыдырал: дуржулга, дилээшкин

БОТ-ИДЕПКЕЙНИ БЕДИДЕРИНЧЕ УГЛАНГАН

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың парткому бүгү ажыл-чорудулгазын партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидеринче, партия ажылын эде тургузарынче, оон стилин, арга-методтарын чаартып сайзырангайжыдарынче, ажылчы чонуң кижизидилгезин экижидеринче, социал-экономиктиг хөгжүлдениң планныг онаалдаларын чедиишкинниг шиитпирлээринче мөөңнээн.

Партком чээрби тос партия эге организациязын, чээрби ийи партбөлүктү каттыштырып турар, ында алды чүс ажыг коммунистер хаара туттунган. Партия организациязы болгаш партбөлүк бүрүзү болунун уйёдунда коммунистерниң бот-идепкейин, харысалгазын бедидеринче угланган ажылды доктаамал чорудуп, оон стилин, аргаларын сайзырангайжыдып турар. Ылангыя коммунистерниң бүдүрүлге, хөй-ниитиниң херээнге эң-не идепкейлиг киржирин, каяа-даа сагылга-чурумнуг үлегерлиг болурун чедип алыр дээш хемчеглерни алган. Бүдүрүлгелер үндезин экономиктиг реформаже шилчип, чаа ёзу-биле ажылдап турар үеде Ак-Довурактың партия организациязы ажылын эде тургузарынче, чаартырынче, сайзырангайжыдарынче хүн бүрү кичээнгейни салган.

Парткомнуң хуралдарынга партия эге организациялары коммунистерниң авангардчы ролюн бедидер дээш чүнү кылып турарының дугайында партия эге организацияларының секретарьларының отчёттарын дыңнап турар. Дузалал транспортунуң гаражында партия эге организациязының секретары А. И. Игнатьевтиң коммунистерниң бот-идепкейин, харысалгазын бедидер дээш чүнү кылып турарының талазы-биле отчёдун дыңнап, чугаалашкан. Чамдык кылдынган ажылдар бар-даа болза, дыка хөй коммунистер күш-ажылга үлегер-чижээн көргүспейн турар. Күш-ажылдың сагылга-чурумунуң үрекчилери-биле шыңгыы, дээштиг ажыл чорутпазы болгаш өске-даа четпестер бар. Партком хуралынга илереттинген четпестерни эдериниң хемчеглерин ажылдап кылган. Шак ындыг шиитпирни хүлээп алганы болгаш парткомга бо айтырыгны чугаалашканы өске партия эге организацияларының коммунистер-биле ажылын идепкейжидеринге салдарны чедирген. Май айда парткомнуң хуралынга рудникте, энергоцехте партия эге организацияларының секретарьларының отчёттарын дыңнаар. Хоорайның партия эге организациялары партбюроларга, партия хуралдарынга коммунистерниң онаашкан ажылын база партийжи даалгаларны канчаар күүседип турарының дугайында отчёттарын дыңнап турар. Оон уламындан партия кежигүннериниң бот-идепкейи, харысалгазы бедип турар.

Ак-Довурактың коммунистерниң дөрт чүс бежи материалдыг бүдүрүлгеде ажылдап турар. Олар хууда болгаш коллективтиг планнарлыг, социалистиг хүлээлгелерлиг, оон күүселдезиниң түңнелдерин айыткан хуусааларда доктаамал үндүрери чапчыл болган. 1988 чылда 396 коммунист боттарының планныг онаалдаларын болгаш социалистиг хүлээлгелерин чедиишкинниг күүсеткен. Олар бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланылыышкынче шилчээш-биле багай эвес түңнелдерни чедип алган. Күш-ажылга, амыдыралга телептиг, бот-идепкейлиг, мурнакчы коммунистерни хоорайның улус ажыл-агыйының кайы-даа адырындан он-ону-биле азап болур. Даг-дүгү рудниктиң ерумпекчизи К. Б. Ооржак, бедик сорттуг даг-дүгү арыглаар пехтиң электри кацнакчызы В. К. Монгуш, Ак-Довурак автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы С. В. Шишкин, сентелге-тудуг эргелелиниң бызаңчызы М. О. Хертек, Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи, СЭКП обкомунуң бюро кежигүнүнге кандидат Л. С. Парчипа, № 2 ортумак школаның директору З. С. Дуктеп-оол, чонуң амыдырал хандырылгазы бүдүрүлге эргелелиниң быжыкчызы М. Х. Люндуп, ажылчыы хандырылга килдизинде садыгжы О. И. Ооржак болгаш өскелер-даа аңаа хамааржыр.

Парткомнуң, партия эге организацияларының партийжи организастыг, идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылдарны идепкейжиткени, коммунистерниң бот-идепкейин, харысалгазын бедиткени, ажылчы чон-биле харылзааны экижиткени он ийиги беш чылдыг эрткен үш чылының планныг онаалдаларын чедиишкиниң күүседиринге биче эвес салдарны чедирген. Ол үениң дургузунда комбинат бердинген даалгадан ажыр 22 муң тонна ажыг даг-дүгү сайгарган. 1988 чылдың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планныг онаалдаларын комбинат эки күүсеткен. Бүгү-эвилелдиң социалистиг чарыжынга тиилекчи болган. Күш-ажылчы маргылдаанның мурнуку одуруунда коммунистер Г. В. Парамзинниң, А. И. Писаревскийниң, И. В. Бобылевтиң, Б. Г. Устиновтуң, Н. В. Стародубованың удурткаңы рудниктиң, арыглал фабриказының, дузалал транспортунуң гаражының, пехтериниң коллективтери мурнуку одуруга чоруп орар.

Хоорайның партия организациязы бодунуң ажыл-чорудулгазының стилин, арга-методтарын сайзырангайжыдарынче сөөлгү үеде доктаамал кичээнгейни салган. Политиктиг удуртулганың органы болганда коммунистерниң бүдүрүлгеге, хөй-ниитиниң ажылынга киржиринге идепкейин көдүрерилче, корум-чурумну болгаш сагылга-чурумну быжыглаарынче угланган хемчеглерни алган.

Партия эге организациялары эң-не төлептиглерни СЭКП-ниң хуреэлениинге хүлээп алырын экижиткен. Сөөлгү үш чылда партком партия кежигүнүнге 97 кижини хүлээп алган, оон иштинде 57 ажылчын бар. Олар шупту партия, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының ажылында идепкейлиг киржип, онаашкан ажыл-херээн ак сеткилдиг күүседип чоруурлар. Ындыг-даа болза сөөлгү ийи чылда хоорайның партия организациязы партияга хүлээп алыышкыны 1986 чылдан кызырткан. Оон чылдагаанындан бирээзи болза СЭКП кежигүнүнге кирер дээн кижилерден негелдени шыңгыыраткаңы болур.

Коммунистерниң ниитилел-политиктиг аттестациязын, беседалажылгыкынны партком, партия эге организациязы чорудуп турар. Бүдүрүлгениң он сес удурукчузу ниитилел-политиктиг аттестацияны эрткен. Беседалажылгының үезинде дыка хөй коммунистер комбинаттың ажылын, кижилерниң амыдырал хандырылгазын экижидеринче угланган саналдарын, сүмелерин киирген. Чамдыктары чоп ортузунга кижизидилге ажылын четпес чорудуп турарын билинген.

Коммунистерниң бот-идепкейин, харысалгазын бедидеринче угланган хемчеглерни партия эге организациялары ап тура-даа, олар эде тургустунуушкунуң партийжы амгы негелделеринге амдаа четпес. Планныг онаалдаларын күүсетпес, хөй-ниитиниң ажылынга киришпес, корум-чурум, сагылга-чурум үрээр, арагалаар коммунистер партия эге организацияларында бар. «Тыва даг-дүгү» тудуг эргелелинде коммунистер планныг онаалдаларын, социалистиг хүлээлгелерин күүсетпейн тура, оларга партийжи ёзу-биле негелдени тургуспайн келген. Ында партбюро коммунистерниң авангардчы ролюн бедидеринин дээштиг ажылын чорутпаан.

Партийжи, күрүне, сан-хөө чуруму, корум-чурум үрээн, арагалаан, эге-дужаалын соора ажыглаан коммунистерге шыңгыы партийжи хемчеглерни онаап турар. Сөөлгү ийи чылда 24 кижини партиядан үндүрген. Оларга А. В. Мекедонов, В. А. Симаков, О. Л. Ондар, А. В. Бельтюков, П. Ч. Куулар, В. В. Калитвянский болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Партком, партия эге организациялары коммунистерниң авангардчы ролюн бедидеринче угланган хемчеглерни ап, четпестерни эдер дээш чемпээжип турар.

Шончалай-оол КЫРГЫС,

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинатта парткомнуң инструктору.

БӨДҮҮНҮ-БИЛЕ ХҮНДҮЛҮГ

1969 чыл. Ынчап найысылал Кызылга районнарның урам чүүл көрүлдези болуп эрткен. Түңнел концертке шилиттинген кижилерниң күүселделерин Тыва радионуң студиязынга бижидип турган. Улуг-Хемниң Шагаан-Арыгда Культура бажыңының урам чүүл удуртукчуларының бирээзи, бот-тывынгыр артист Бичии-Урут ырлаар талазы-биле салымчаазыныын көргүскен. Чазык шырайлыг, ортумак дурттыг, чараш, хып дээн чалыы кыстың «Тержи Тывам» деп ырызын үн бижикчилерни бижидип ап турган. Ол үеде, бир чай арага, хоочун журналист аңаа чеде бергеш, комитетке ажылдап артып каарын сүмелээн. Удаваанда дугуржулга ёзугаар Бичии-Урут ажылдаары-биле чедип келген. Ынчангы комитет даргазы Сергей Юшаевтуң ажылдаар күзелин деткип каан.

Хөй-хөй нарын, чажыт, тывызыксыг аппаратураллар-биле дериттинген өрээлге ажылдааш, ол бергелерге болза таваржыр турган. Урам чүүлге, хөгжүмге кандыкшылдыг-даа болза, техника талазы-биле тускай мергежил чок аныяк кижиге ындыг болбайн канчаар. Үн операторунуң ижи ажылы нарын. Радионуң корреспондентилериниң сургакчылап чорааш, «репортёрга» бижидип экелген чугаалары (оларның аразында малдыр, чаңгыс, састер кататтаар, улуг тыныр, челурер кижилер тургулаар) үн арыглаар техниканың магниттиг аргазы-биле дужурүп бижип, аштап, арыглап кылыр. Аңаа техника талазы-биле быжыг билиглиг, орус, тыва дылды болгаш грамматиканы, орфографияны эки билир кижи негеттинер. Оон аңгыда бүгүн дамчыдылгаларны ыры, хөгжүм-биле каастап турган, белеткээри база үн операторунуң кол ажылы. Урам чүүл үнүшкиннинге өөрениш турганы Бичии-Уруттуң ажылдаарынга улуг дузаны, деткимчени чедирип келген.

Тыва телерадиотепке үн оператору болуп Бичии-Урут Дамба 20 чыл дургузунда кээргелгин чок ажылдап, мергежилин бедип келген. Эрткен чылдар-биле каазы оон амыдыралынга хөй-хөй өскерилгелер болгулаан. Оон хөй чылдарда каазы ажылдап келген орус, тыва өөр-өңү чоок кижи, Раиса, Райга-даа кижир, а чаа ажылдап келген оолдарга Раиса Монгушовна деп хүндүлээп адаар. Ратионуң Райиоти бодунуң биче сеткилдиг, кулугуржаал, өөрү чаш, мону кылза деп редакторлар, корреспондентилер анаа бээрге, кажан-даа чажам дивес мөзү-шынары-биле ол коллективтиң хүндүткелин, мактаалын чедип алган. Ол комитетке туржук, хоорайга болгулаан көрүлде концерттерге бо-ла ырлай бээр, өөң-чем делегелерге кирипкеш, шаңналдыг черлерни удаа-дараа ап келген.

Бодунуң бөдүүнү-биле эскертинмейн чорза-даа, хөй ажылды кылып чорур чугаакыр кижи бүрүзүнге шылавар шаа-биле дуза көргүзерин болар чорур аныяк херээжен ам коллективте күш-ажылдың хоочуннарының бирээзи. Кылыр ажылын ол беш салаазы дег билир. Ынчангаш корреспондентилерниң олче шуужап чорууда база ужур бар. Магниттиг үн бижиир оператор Бичии-Урут Дамба бедик мергежилинден аңгыда, бодун усени негелдези-биле эде тургузуп, ажылга хандыкшылыг улам экижидип, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип, бодунун угаан-медерелин бедидип турары-биле өскелерге макталдыг.

Бачым ажылдың бир хостуг үезин ажыглааш: «Ажылдарның чедер-четпезинге хамаарыштыр бодалдар канчыгыл?» — деп оон айтырдым.

— Ажылга четпестер база турул келгилээр-дир. Ону болдурбас дээш хурал-суглаалдарга чугаалап, аныктыг сүмелерни каза берээ — мээң бир чаңчылым. Ооңгу-даа болза четпестерге хомудап чок кижи мен. Кандыг-даа шаптыктарны ажып эртеринге нарын техниканы кылып турар янзы-бүрү инженер-техниктиг удуртукчу кадрлардан кончуг хамааржыр. Бергедээшкиннер меңээ база тургулаан. Ону ажып алырынга эп-сөрүмнүг арга-сүмези дузалаан. Амыдыралда болуп турар бүгү-ле эки, чаа чүүлдерни чырытпышаан, четпестерни сойгалап чоруур чогаадыкчы ажыл-иштиг журналистерниң кылган ажылдарындан хөйнү өөренип, билип ап келдим. Олар мээң-биле ажылдап турарын-зан аргыда, кижиниң өөрушкүзүн, муңгаралын база үлежип турарлар. Оларның-биле каяы ажылдап, дамчыдылгаларны белеткеп, чоңга баараан болуп чорууруңга чоргаарланып чоруур мен.

— Чаа ёзу-биле канчаар ажылдап турар силер, мооң соңгаарты сорулганар дугайын чугаалап көрүңерем, Бичии-Урут Монгушовна?

— Эде тургустунуушкунга улуувусту кадып, өске коллективтер-биле бир демей экономиктиг реформаны боттандырары-биле ажылдың чаа хевири болур бригада кезээзи-биле апрель эгезинден ажылдап кирдивис. Бригадиривис Олег Зайцев, инженер-механиктивис Шолбан Биче-оолдан аңгыда, үш херээжен үн операторлары бар бис. Мен база өөрүм Айгерим Саңзан. Саро Какай-оол комитетте орус-тыва он ажыг редакцияны тускай план-график ёзугаар чогуур үезинде шынарлыг хандырар сорулга-биле демниг, кызымаккай ажылдап эгелээн бис. Бо чылын Москвадан чалалткан инженер-техниктиг ажылдакчыларның тускай киржилгези-биле «ФИТ-ИСМ» деп марканың автоматчыткан пультузу-биле ажыдаар венгр аппаратура дериг-херекселдерлиг болдувус. Ол бистиң ажылывыска дөгүм болган диве, частырыг болбас боор. Ынчангаш мооң мурнунда ышкаш чүгле планның хүлээлгелеривис күүседирип бодавайн, херек апарза дыштаныр хүннерде-даа ажылдаар ужурлуг бис. Кол сорулгавыс күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидери болгаш кылган ажылдың шынарын экижидери болур.

Радио хүнүнүң байырлалын үн операторы Бичии-Урут Монгушовна Дамба мурнакчы, чогаадыкчы ажылы, хөй-ниитичи чору-биле уткуп турар. Ол — Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылгазы талазы-биле күрүне комитединиң хүндүлел, мактал бижиктери-биле шаңнадып келген дуржулгалыг ажылдакчыларының бирээзи. Бөдүүнү, ажылгыры, хүндүлээчели-биле кижилерниң мактаалын чедип алган ындыг кижиге кым-даа чоргаарланыр апаар.

Патпит КУУЛАР.

ЧУРУКТА: Б. Дамба ажыл үезинде.

Анатолий МЕЛЬНИКОВТУН фотозу.

Бир чагааның изи-биле

БАДЫТКАТТЫНМААН

Чадаанада ажыл-агыйлар арадында кежүп чоруур механизастаттынган колоннаның бөлүк штукатур-малярларындан редакцияга чагаа келген. Штукатуржуларның чагаазының кол утказын маңаа киирерге мындыг.

«13 дугаар шалың акшазы көвүдээрге, казаан. Акша чүге эвээжээн дээримге, ажылдаан акшаң эвээш дээн. Бистиң соовуста ажылдаан улус 130 — 235 рубль чедир ап турар. Мээң-даа, ол-даа улустуң разряды 4. Нарядты шын хаап турар. Эрткен чылдың дөрткү кварталының шаңнал акшазын АКМК-ның ажылчыннары негежип турар. Шаңнал акшазын контора улузу бистин-биле деңге алыр. Оларның алыр шаңнал акшазы бистен хөй. Ажылчыннар 30 — 40 — 50 рубль, эң-не адаа 15 — 20 рубль шаңнал акшазы алыр боор-дур. Бичии-даа тудуг дужаарга контора улузу албан шаңнал акшазы алыр. АКМК-да штукатур-малярлар бригадазының кежигүннери доораавыс аттарывысты ак-кара чокка салып кагдывыс.

Шак бо хомудалывысты бүдүрүп турар кижилерге байтай кылдыланы кылгап, илередип бээриң, силерден дуза чедирерин дилеедивис. Бо черге хомудавас деп дугурушпувус. Дилээвиске хамаарыштыр харыы манап артывыс».

Хоорайда ажылдап турар штукатур-малярлар Калчан-кыс Куулар, Шура Кужугет, Светлана Мартан-оол, Хопуй Ооржак болгаш өскелер-даа. Ол ышкаш кожээде ажылдап турар штукатур-малярлар Галина Куулар, Долум Кара-Сал, Ольга Монгуш, Нина Куулар болгаш өскелер-даа.

Редакцияга келген шак мындыг дүвүренчиг чагааны ол черинге чедип, чагаада бижээн фактыларны шалыдап хынап көөрүн редакцияның удуртулгазы меңээ даскаан чүве. Найысылалдан ырак черде ажылдап, чурттап турар тудугжу малярларның хомудалын Чадаанаже аттанып үнер бетинде катап-катап номчуп, таныжып көрген мен. Парлалга ажылдакчызының хүлээлгезин черле мындыг. Штукатур-малярларның шаңнал акшазы канчап барганыл? Ону санап турары шын бе дээш хөй-ле айтырыглар мени дүвүредип турган.

Ажылчыннарның эрге-ажыын бодавас удуртукчулар, бухгалтерия ажылдакчылары-дыр деп бодал бажымга база кирип каап турган. Штукатур-малярларга дузалажыр, чагаада бижээн чүүлүн бирден бирээ чокка хынап көөр, тодарадыр дээш Чадаанага чеде берген мен.

Редакцияга чагаа бижээн штукатур-малярларның бир бригадазы Чадаанада кожээ профтехучилищениң өөредилге мастерскаязының тудуунда, өске бригаданың кежигүннери Хайыракан суурда чуртталга бажыңнарының тудуунда ажылдап турар. Чагаада бижиттинген хомудалды хынап көөр мурнунда Чадаанада КПТУ-нуң өөредилге мастерскаязының тудуунда ажылдап турар Калчан-кыс Куулар, Александра Кужугет, Хопуй Ооржак болгаш өскелерге-даа ужуражып чугаалаштым. Ылангыя Калчан-кыс Куулар чагаада бижээн чүүлдер шупту шын дээш турупкан.

Штукатуржуларның чагаазында бижиттинмээн четпестер бар болган. Өөредилге мастерскаязының тудуунда биче механизация чок. Бүгү ажылдарны хол-биле кылып турар. Электри кужу-биле ажылдадыр щётка бар-даа болза, ону кожуптар кабельди беш чыл иштинде тып чадашкан. Шак мынчап кээрге, штукатур-малярлар бүгү ажылдарны хол-биле кылып турарындан ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунмаан.

Штукатур-малярларның негелдезиниң шынып тывары-биле АКМК-да профэвилел комитединиң хуралынга сайгарар-дыр деп коллективтиң удуртулгазы-биле дугурушкаш, ол хуралды апрель 19-та эрттирдивис. Бүдүрүлгениң удуртукчулары, бухгалтерий аппаратының ажылдакчыларын, хомудал бижээн штукатур-малярларны үк хуралга чалаан. АКМК-ның кол бухгалтери Галина Егоровна Леонова 13 дугаар шалың акшазын канчаар санап берип турарын тодаргай чижектерге көргүзүп турган, тайылбырлап берген. 13 дугаар шалыңны санаарда ажылчынның албан-хаакчы-ның арыг шалың акшазын болгаш аарып турган хүннери дээш төлээр шалың акшазын кады санаар.

Кол бухгалтер шак мындыг тодаргай чижекти чугаалады. Хомудал киирип турар штукатур-маляр Калчан-кыс Куулары ап көрээл. Ол дөрткү разрядтыг штукатур-маляры. Ажылының стажы 20 чыл. Бир шакта тариф ставказы 79 көпеек. 20 чыл ажылдааның коэффициентизи 2 болур. Мынчаар санап кээрге, Калчан-кыс Кууларның чылда ажылдап алган шалың акшазы 1020 рубль болган. 13-кү шалыңы төлээрде 1 рубльдиң шалың телевиринге онаалтыр 12,5 көпеекке санаар. Чижээ, 1020 рубль × 2 коэффициент = 2040 рубль болур. 2040 × 12,5 көп. = 255 рубль. К. Куулар 255 рубльди 13 дугаар шалыңга алганы ол.

Любовь Кызыл-оолдуң бүдүн чылда ажылдап алган шалың акшазы 275 рубль болган. Ынчалза-даа ол декреттиг шөлээге турган. Ажылының стажы 1,4 чыл. Оон коэффициентизи 1. 275 рубль × 12,5 көп. = 34 рубль. Бо дээрге оон алганы 13 дугаар шалың акшазы-дыр. Шак мындыг чижектерни хөйнү көргүскен. Ынчалза-даа Калчан-кыс Куулар баштаан бөлүк штукатуржулар кол бухгалтерниң, экономистиң, санажыга кылыр бухгалтерниң тайылбырын херекке албаан.

Херек бо хире нарын боорга, профкомнуң күш-ажылчы маргылдаа чарар комиссиязының хуралын даартазында эрттирер ужур таварышкан. Комиссияның даргазы И. Х. Монгуш, профком даргазы К. К. Кабимульдинова, АКМК начальниги Н. И. Носов, күш-ажылчы маргылдаа чарар комиссияның кежигүннери К. В. Давыденко, М. А. Махнева олар база ол хуралга киришкен. Бухгалтер документизип ёзугаар штукатур-малярларның ай санында ажылдаап акшазын, шаңнал акшазының түңүп кижи бүрүзүнге документ ёзугаар көргүзүп турган, тайылбыр берген соонда, солунга хомудалдыг чагаа бижээн штукатур-малярлар черле шалыңны болгаш 13 дугаар шалың акшазын санап турарында кандыг-даа будулгаазынныг, частырыглар болган мегелеп санаан чүүлдер чок-тур дээрзинге бүзүрээн. Бо айтырыгның сайгарып, шынын тыпкан дугайында комиссия хуралының эрттиргенниниң протоколун база тургускан.

Ынчалза-даа ол-ла черинге боттары-ла үзе шиитпирлеп алыр ужурлуг айтырыгны эки билип албайн чыткаш, ол-бо черлерже хомудалдыг чагаалар бижиир кижилер бистиң аравыста ам-даа бары хараадынчыг. Солуннуң корреспондентизиниң бо иштеп чораан чагаазы шак-ла ындыг болган. Бир эвес хомудалдыг чагаа бижээн штукатур-малярлар бүдүрүлгениң бухгалтериязынга чедип, эп-чөп-биле айтырыгны тодарадып билип алган турган болза, маргылдаалыг мындыг айтырыг үнүп келбес турган. Бо дугайында билдиришкинни профкомга киирген бис деп Калчан-кыс Кууларның чугаазы база бадыткаттынмаан. Ажылчыннарның шалының болгаш шаңнал акшазын шын эвес санап берип турар дугайында штукатур-малярларның билдиришкинин профкомда чок болган. Эрткен чылдың дөрткү кварталында Калчан-кыс Кууларның ажылдап турары штукатур-малярлар бригадазы күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүн планын күүсетпээн. Ынчангаш шаңнал акшазын албайн барган. Планныг онаалданы күүсеткен таварылгада тудугжулар, штукатур-малярлар ай санында аккордтуг шаңнал акшазын алыры көрдүнген.

Тус черге хомудалды сайгарыптар арга турда-ла, факт-барымдаазы чок, шын эвес чаргы чарар дээш күрүнениң акша-төгериин чарыгдап, сургакчылап, ийи хүн дургузунда кижилерни ажылындан чардыктырып, хурал-суглаа эрттирер ужурга таварышкан. Оон туржук, хомудал чагаа бижээн штукатур-малярларның эрге-ажыын камгалап, оларга дуза чедирер, чүвениң алыс шынын тодарадып, эчизинге чедирер дээш чеде берген корреспондентини штукатур-маляр Калчан-кыс Куулар чыылган хөй тудугжулар мурнунга шугулдеп: «Дүүн маңаа хурал эрттирип турган, бүт кырынга тура албас, билбес эңник турупкаар» — деп сөглеп турган. Калчан-кыс Кууларның бо тележ чок аажы-чаңын, кижилерни буду көөр, шугулду чоруун хомудаар болза. К. Куулар болу чарыя харысалгага онаажып болгу дег. Редакцияже бижээн хомудалдыг чагаада штукатур-маляр Ольга Монгуштуң адын тудуп бижээн үе чагааны сайгарган комиссия хуралынга ол эл-депсиниип чугаалаан. Кижилер адын тудуп, ол-бо черлерже чагаа бижиири канчап-даа таарышпас деп чүвени чамдык кижилер «сумчуунга кертип алза» черле ажыктыг болгу дег.

Манай-оол ОЮН.

(«Шынның» тускай корр.).

МУЗЕЙ — ЧОННГА, ЧОН — МУЗЕЙГЕ

ТӨӨГҮНҮҢ ДӨЗҮ ЫНДА

1929 чылда ССРЭ-ниң Тывада элчин черинге «Урянховедение» деп бөлгүм ажыттынган. Ол бөлгүмнүң киржикчилери ССРЭ-ниң элчин чериниң болгаш ТАР-ның албан черлериниң ажылдакчылары болуп турган.

Музейниң тургузар дээш баштайгы белеткел ажылдарын чорудкан. Суурлар, сумулар болгаш кожууннарже музейге херектиг материалдарны чыырынга дузаны чедирер кылдыр чагааларны чорудуп турган. Оон түңнелинде көдээ чурттакчылардан, кызыл партизаннардан материалдар хөй-биле кээп эгелээн. Оларның аразында төөгүнүң, археологияның, этнографияның материалдары чыгдынган.

ТАР чазаа ССРЭ-ниң Тывада элчин чери дамчыштыр ССРЭ-ниң культура харылзаа черлеринге музейге херегээр материалдар-биле дузалажыр кылдыр дилегни кылган. ССРЭ-ниң Эртемнер академиязы, Москва, Ленинград хоорайларының музейлери болгаш өске-даа культура албан черлери ол-ла дораан акы-дуңманың улуг дузазын көргүскен. Ол белектер — экспонаттар чаа музейниң экспозициязын тургузарының кол ооргазы болган.

1929 чылдың май 13-те ТАРН Төп Комитединиң Политбюрозу музейни тургузар дугайында тускай доктаалды хүлээп алган. Ынчангаш музейге улуг эвес ыяш бажыңны берген. Оон бир дугаар директору В. П. Ермолаев болган. Ол Москва, Ленинград, Красноярск, Минусинск хоорайларга боду чедип, экспонаттарны Абакан хоорайдан Кызылга чедир тергелиг аъттарга ай иштинде чоруп турган экkеп турган.

Бистер бөгүн Тываның музейин тургузарынга идепкейлиг киржип, улуг-хуузун киирген эштер Ондар Төгүс, Борис Щербаков, Ондар Пешкин, Соян Биче-оол болгаш өскелерни чоргаарал болгаш хүндүлел-биле адаар ужурлуг бис.

1930 чылда музейниң чаа кылдынган делгиирин ажытканы тыва чоннуң культурлуг амыдыралынга онза болуушкун болган. Музейниң делгиири ийи өрээлге турган. Ол болза бойдус болгаш төөгү дугайында көргүзүглер.

Музей херээниң сайзыралының чаа үе-чадазы ТАР-ның Совет Эвилелинге каттышканының соонда эгелээн. Амгы үеде музейниң турар бажыңын 1946 чылда берген. Оон мурнунда аңаа урандалыг театр турган. Музейниң материалдыг баазазы элээн эки-жээн, делгиир шелү улгаткан. Чаа килдистер немешкен.

Республиканың чурт-шинчилел музейи бодунуң эртип келген 60 чылдарының иштинде чоннуң эртинезиниң шыгжамыры, культураның болгаш эртемниң бир төвү болу берген. Амгы үеде музейде 6 килдис, оларның аразында 4 делгелге килдистери бар.

Ук килдистерде үр чылдарның иштинде бодунуң ажылынга бердинген, үре-түңнелдиг ажылдап келген, музейниң хоочуннары бар. Оларга төөгү эртемнериниң кандидады, чогаалчы М. Б. Кенин-Лопсан килдис эргелекчилери Е. Ш. Байкара, К. Ш. Монгуш, Н. Б. Чаш, А. О. Дыртык-оол, эртем ажылдакчызы Н. М. Путинцев, экскурсоводтар У. Ч. Оюн, А. К. Базыр хамааржыр. Музейниң 15 эртем ажылдакчылары шуптузу дээди эртемниг.

Музей алды салбырлыг. Оларның аразындан бо чылын Тураннын төөгү-революстуг салбырынга чаа делгиирлерни кылган. Хову-Аксында күш-ажылга турасктаткан салбырның чаа бажыңын «Тывакобальт» комбинаттың директору А. А. Голиков кыска хуусаада ажыглалга киирген. В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинатта салбыравыс 1978 чылда ажыттынган. Ында «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажыл-херээн көргүскен. Сарыг-Септиң, Тураннын салбыр эргелекчилери И. А. Достай, Т. Е. Верещагина элээн организастыг ажылдарны кылгылаан.

Чылдың-на музейниң залдарынга болгаш өске черлерге-даа делгелгелерни организастап турар бис. Сөөлгү чылдарда чурттуң өске музейлери-биле делгелгелер солчуушкунун калбартып турар. 1985 чылда Ленинградка ССРЭ-ниң улустарының этнография музейинге «Енисейниң аккан бажында» деп делгелгени ук хоорайның чурттакчыларынга болгаш аалчыларынга бараалгаткан. Аңаа этнография, археология материалдары, урандылар мастерлеривистиң даштан чазаан ажылдары болгаш амгы үеде ус-шеверлерниң суй-белектери, Тываның хөгжүлдезиниң дугайында өңнүг фото-чуруктар делгеттинген. Бистиң делгелгелеривис Москва, Усть-Каменогорск, Шушенское, Красноярск, Минусинск, Улан-Удэге болгулаан. Ам бо хүннерде «Рушевтерниң уран салгалы» деп делгелгевис Читаның чурулга музейинде чедиишкинниг чоруп турар.

Ол ышкаш бистиң музейниң үнелиг экспонаттары социалистиг чурттардан аңгыда, даштыкы чурттарга, тодаргайлаарга, АКШ-ка, Японияга, ГДР-ге, Италияга, Францияга болгулаан делгелгелерге база киришкилээн. 1988 чылдың төнчүзүнде МАР-ның Убса-Нур аймаанын төвү Улангом хоорайда чурт-шинчилел музейинге делгелгени база организастаан бис. Эрткен чылын кожер делгелгени 33850 кижи көрген.

База бир кол ажылывыс эртем-чырыдылгалыг болур: ужуражылгаларны, лекция, беседа, экскурсияларны, пионерлер чыыштары болгаш оон-даа өске массалыг ажылдарны үргүлчү чорудуп турар.

Амгы үеде бистиң шыгжамырывыста 60 муң ажыг экспонаттар бар, оларның чүгле сес хуузу делгиирде салдынган. Ынчангаш бистиң көрүкчүлеривис өске үнелиг экспонаттарны көөр аргазы чок. Ону көргүзер дээрге залдар чедишпес. Фондунун эртем ажылдакчылары дыка берге байдалда ажылдап турар. А чурукчу, фотограф, чазанык-чы кижилерниң ажылдаар черлери шуут чок.

Алып ДАМДЫНЧАП.
Музейниң директору.

Музейниң хоочун ажылдакчыларының бирээзи — улуг эртем ажылдакчызы Монгуш Бора-Хоевич Кенин-Лопсан. Ол төөгү эртемнериниң кандидады, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы аттарны маңаа ап, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү болган. Ынчангаш ооң чогаадыкчы болгаш хөйнинти ажылдары музей ажылы-биле сырый холбашкан.

ЧОН ҮЗҮЛБЕС

Туран хоорайга чурт-шинчилел музейиниң төөгү-революстуг салбыры ажыттынганындан бээр сес чыл чедип турар. Салбырның ажыттынганы чүгле хоорайның чурттакчыларынга эвес, районнуң бүгү амыдыралынга политиктиг чугула болуушкун болган.

Туран хоорай Тываның төөгүзүнде уттундурбас черлерниң бирээзи. Тываның Араттың Революстуг Намын тургузарының баштайгы хуралы 1921 чылдың октябрь 29-та хоорайдан каш-ла километр черде Дыттыг-Арыгга болган. А 1922 чылдың февраль 28-тен марттың 1-ге чедир Тываның Араттың Революстуг Намының II тургузукчу хуралы база-ла маңаа болган. Чогум-на ол бажыңда музейниң салбыры бо хүннерде ажылдап турар.

Тывага Советтерниң тургузарынга, интервентилерни чылча шаварынга дорту-биле киришкен Я. С. Чутунов, С. К. Беспалов, Н. Г. Крюков, М. М. Терентьев, Н. Г. Сафьянов, А. Д. Кравченко, П. Е. Щетинкин, С. К. Кочетов болгаш өскелерниң ажыл-херээн, фото-чуруктарын ында делгээн. Хоорайда чурттап турар хамааты болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери, партия болгаш күш-ажылдың хоочуннары, музейге чүгле көрүкчүлер болуп кээп турар эвес, харын сөөлгү үеде төөгүге хамаарышкан документилерин, эт-херекселдерин-даа биске кызымак-биле эккеп берип турар.

Тываның комсомол шаңналының лауреады Надежда Рушеваның болгаш ооң адазы Николай Константинович Рушевтиң чогаадыкчы ажылдарынга турасктаткан делгелгелер, чонар даштан, ыяштанварып чүүлдер кылып суртагжаан М. Черзи, Х. Дойбухаа, Р. Аракчаа, Х. Мижит-Доржу, В. Байынды, Б. Дупчур, өскелерниң-даа ажылдарын музейге келген чоннар улуг сонуургал-биле көөп.

Музейниң ажыл-херээниң дугайында савал-оналдептеринден каш чүүлдү маңаа киирер бодап-дыр мен:

«Тыва АССР-ниң Бии-Хем районунуң болгаш Туран хоорайның дугайында дыка хөйнү билип алыр аргалыг болдум». ССРЭ-ниң Кол архивиниң эртем ажылдакчызы Е. Н. Никаноров. Москва хоорай.

«Тыва дугайында ажылдар кылып турар этнограф кижи мен. Орус болгаш тыва чоннуң культуразының дугайында бо музейде делгереңгей-биле көргүскен-дир. Ол дээш улуу-биле четтирдим». Төөгү эртемнериниң кандидады В. П. Дьяконова, Ленинград хоорай.

«Тываларның болгаш орус чоннуң шаг-шагдан бээр бузулбас найыралын, амгы амыдыралын көргүскен, таны уткалыг төөгү музейин тургускан кижилерге өөрүп четтиргенивисти илереттивис». ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннери М. Янчевецкий, А. Хмелинин.

Татьяна ВЕРЕЩАГИНА.
Салбыр эргелекчизи.

ХӨГЖҮЛДЕВИС—КӨРГҮЗҮГДЕ

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң Совет Тыва килдистиниң делгелгезинге көрүкчүлер кезээде улуг сонуургал-биле келир. Ол ындыг болурдаа ужурлуг. Чүге дээрге залдың эгезинден эгелээш, төнчүзүнге чедир ССРЭ-ниң составынга Тыва Арат Республиканың эки тура-биле каттышканындан бээр социал-экономиктиг хөгжүлдезин бүгү таза-биле делгереңгей көргүскүлээн.

Хапада улуг чурук. Ында 1944 чылдың октябрь 11-деги ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң хуралын көргүскен. ССРЭ-ниң составынга ТАР-ны автономнуг область кылдыр хүлээп алган соонда-ры, Коммунистиг партия болгаш Совет чазак аныяк областы бүгү талалыг хөгжүдер дээш улус ажыл-агыйының талазы-биле тускай доктаалдарны хүлээп алгылаан. Көдээ ажыл-агый хөгжүлдезинге онза ачы-хавыязы дээш ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң 1948 чылдың апрель 24-те Чарлыы-биле дарғазында алды эштерге Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры деп бедик атты тывыскан: СЭКП Каа-Хем, Таңды райкомнарының секретарьлары А. М. Зайцев, Э. И. Суровцов, Таңды райкүскомунуң көдээ ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи А. К. Түрген-оол, машина-трактор станциязының директору С. Г. Иванов, райкүүском даргазы Г. М. Ковалёв, Бии-Хем районда Кочетов аттыг колхозтуң звено удуртукчузу М. А. Парыңмаа. Совет Тываның үезинде көдээ ажыл-агыйның болгаш өске-даа улус ажыл-агыйының амыдыралынга ачы-хавыязы дээш Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры аттыг 21 кижи алган.

Владимир Ильич Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың, «Тыва кобальт» комбинаттың ажыл-херээнге турасктаткан делгелгелерде хөй чүүлдер бар. «Тыва даг-дүгү» комбинатты ажыглалга кииреринге бистиң улуг чуртувустуң 47 нацияларының төлээлекчилери киришкен. Мында тудуг, үлетпүр, кадык камгалал, улус өөредилгезин дээш, өске-даа адырларның хөгжүлдези, бистиң амыдыралывыста тода көргүстүнген.

Бистиң республикадан 250 ажыг оолдар боттарының интернационалчы хүлээлгезин күүседип, Афганистанга шериг хереэн эрттиргеннер. Оларның аразында 12 кижи Афганистан чонунуң хосталгазы дээш кадыг-дошкун демиселге амы-тынындан чарылганнар. «Тиилелге» совхозтан Вячеслав Куулар, Каа-Хем суурдан Александр Дрыгинниң Кызыл Сылдыс орденнерин болгаш шериг документилерин делгелгениң кол черлеринде салган.

МАР-ның Убса-Нур, Завхан болгаш Баян-Ульгей аймактар-биле доктаамал харылзааны көргүскен делгелге база байлак. Залдың делгелгезинде үениң амыдыралынга хамаарышкан чаа чүүлдерни доктаамал немеп турар. Маңаа бадыткал Арменияга болган чер шимчээшкининиң үезинде ол черниң чонунга дуза чедирери-биле боттарының хуузун шыгжамырындан акша-төгериктен хажыдып, кижилерниң фото-чуруктарын болгаш ат, фамилиязын тодарадып көргүскен болур.

СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар бистиң республикага тудугну дүргедедири-биле Совет Эвилелиниң 15 край болгаш областарының тудугжулары шеф дузазын чедирип турар. Ынчангаш оларның ажыл-херээн көргүскен фото-делгелгелер база бар.

Бисте чедир кылдынмаан ажылдар ам-даа хөй. Ону кыска хуусаада кылыр сорулгалыг бис.

Анна ДЫРТЫК-ООЛ.
Музейниң килдис эргелекчизи.

МУЗЕЙНИҢ САЛБЫРЫ

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Каа-Хемден барган орус, тыва эштер, өске-даа национарның кижилери Совет чурттуң хамаарышпас чоруу дээш маадырлыг демисежип чораан. Оларның чамдыктары оттуг дайынның шөлдеринден ээп келбейн барган. Районга чаа амыдыралды тургузарынга, школа, эмнелге, клуб болгаш культураның өске-даа одагларын тударынга хөй национарның төлээлери киришкен.

Тодаргай фактыларга үндезилээш, орус, тыва болгаш өске-даа национарның революстуг, дайынчы чылдарынга турасктадып, төөгүден хөй-хөй материалдарны чаңгыс черге чыып тургузары негеттинип келген. 1973 чылда С. К. Тока аттыг Сарыг-Сеп ортумак школага чурт-шинчилел бөлүүн дерип тургускан. Школада 50 ажыг башкылар, янзы-бүрү национарның төлээлекчилери, чаңгыс өг-бүлениң кижилери дег ажылдап, чурттап турар. Школага ол бөлүүнү организастаарынга дирекция, партия, профэвилел, комсомол организациялары идепкейлиг киришкен. Ам бо бөлүк республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң Сарыг-Сеп суурда салбыры апарган.

Музей салбырын тургузарынга үстүкү класстарның өөреникчилери «Мээң Төрээн чуртум — ССРЭ» деп экспедицияга идепкейлиг киришкен. ССРЭ-ниң составынга Тываның эки тура-биле каттышканының 40 чыл оюн байырлап турар хүннерде СЭКП райкому бот-тывынгырларның ажыл-херээн, дилеп тывыштыкының деткиин, школада бөлүүнүң баазазынга революстуг болгаш күш-ажылчы алдарның музейин организастаар дугайында тускай шиитпирни хүлээп алган. Ам музейниң курлавырында 1105 кезек янзы-бүрү чүүлдер чыгдынган. Ында Тывага баштайгы колхоз үндезилекчилериниң, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннарын. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде фронтуже чорутканорус, тыва, өске-даа фронтучуларның аттарын долузу-биле илереткеш, тускай даңзызын тургускан.

Музейни сонуургап көөрү-биле республиканың районнарындан, республикадан дашкаартан-даа аалчылар кээп турар. Дайынның, күш-ажылдың хоочуннары-биле комсомолчуларның, школачыларның ужуражылгалары, семинарлар, лекциялар, беседалар, төөгү кичээлдери маңаа доктаамал эртип турар. Школа музейиниң залдарында «Бистиң Каа-Хемивис», «Советтерниң эрге-чагыргазы дээш», «Каа-хемчилер Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында», «Көдээ ажыл-агыйны коллективизастааны» деп стендилер көрүкчүлерге ол темаларны төөгүн берип турар.

Музейниң демдеглел дептери база бар. Ында музейниң ужур-дузазының дугайында аңаа кээп чораан партия, совет органнарының удуртур ажылдакчылары, эртемденнерниң, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, башкыларның, эмчилерниң, культура ажылдакчыларының бижээн үнелелдери хөй. Ол чорук ажылчы чоннуң бүгү талалыг кижизидеринге оон улуг рольдуун демдеглеп турар. Хөй-ниити эгелээшкини-биле тургустунган музейниң ажыл-херээн үнелээш, ону Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарының Төп чөвүлелиниң хүндүлел бижии-биле шаңнааны.

Музей бодунуң ажылының утка-шынарын улам таны эде көрүп, делгиирлерни амгы үениң негелделеринге дүүштүр эде тургузуп, чаа-чаа чүүлдерни немей кылып турар.

Достай ИРГИТ.
Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң Сарыг-Сеп салбырының эргелекчизи.

ПАРТИЗАННЫҢ БАЖЫҢЫНГА

Тываның төөгүлүг черлериниң бирээзинге хамааржыр Кочетово суурну билбес кижи ховар. Маңаа 1921 чылдың август 13-16-да Тываның тургузукчу улуг хуралы болган. Ол хуралга Тываны тускай күрүне кылдыр чарлаан. Ол-ла хуралга ТАР-ның бир дугаар Конституциязын хүлээп алган.

Бо суурга эжелекчи генерал Бакичиниң шериин Кочетовтуң удурткан шерии чылча шаап узуткаан. Ынчангаш кызыл командирниң адын мөңгежидип бо суурну адаан.

1969 чылда республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң салбырын бо суурга ажыткан. Баштай музей кызыл шеригниң штавы турган бичии бажыңга турган. 1981 чылда Тывага улусчу революцияның тиилээшкининден бээр 60 чыл болган оюнда салбырны делгем бажыңче көжүрген. Ам ооң эргезинде төөгүнүң үш бажыңы бар. Бирээзинге С. К. Кочетов өг-бүлези-биле чурттап турган, ында кызыл командирниң эт-херекселдери, документилери болгаш эш-өөрүнүң, кызыл партизаннарның чуруктары делгеттинген.

Бистиң музейивиске чүгле Тываның чону эвес, бистиң-биле кызыгаарлашкан МАР-ның Завхан аймаандан, Даг-Алтайдан, Бурятиядан, Украинадан, Белоруссиядан, Германиядан-даа бөлүк-бөлүү-биле кээп турар.

Бистиң музейивистен төөгүге хамаарышкан өөредиглиг чүүлдерни көрүп ап болур. Хамааты болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының дугайында төөгүлүг материалдар, фото-чуруктар база хөй.

Бисте кылыр ужурлуг ажылдар ам-даа хөй. Төөгүнүң материалдарын чыыр талазы-биле чон ортузунга пропаганда ам-даа чогуур деңнелде эвес. Районнуң архив чери-биле харылзаавыс четпес.

Валентина ОЮН.
Салбырда улуг эртем ажылдакчызы.

ДЕМДЕГЛЕЛ ДЕПТЕРИНДЕН ОДУРУГЛАР

Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң делгиирлерин улуг сонуургал-биле көрдүвүс.

«Правданың» тайылбырлакчызы Олег ИГНАТЬЕВ. «Правданың» Тыва АССР талазы-биле корреспондентизи Николай УТКИН. 1977 ч. август 3.

Бежен тос чыл эрткен соонда, ынчан Белоцарск, амгы Кызыл-биле катап таваржтым. 1919 чылдың августуң 29-та ак дээрбечилерден Белоцарскиниң хостаар дээш кадыг-дошкун тулчуушкуннарның дугайын тергиин эки көргүскенин билип алдым. Четтирдим.

Белоцарскиниң хостаар дээш тулчуушкунунуң киржикчизи С. Ф. БЕЛОКОНЬ. 1978 ч. август 2.

Музейниң кайы-даа килдистеринде делгиирлер мага-лыг-ла-дыр. Мында тыва болгаш орус, өске-даа национарның каттыжып келген найыралын көргүзүп турар-дыр.

Партияның хоочуну, хамаатының болгаш Ада-чурттуң Улуг дайыннарының киржикчизи, Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы, генерал-майор В. ШПАГИН. 1978 ч. сентябрь 13.

Музейде делгиирлерни тайылбырлап бергени дээш улуу-биле четтирдим.

СЭКП Төп Комитединиң инструкторы П. ОСОКИН. 1979 ч. октябрь 27.

Делгелгеде тываларның болгаш алтайларның амыдыралында төрелдешкек чүүлдер хөй дээрзин билип алдывыс.

Даг-Алтай автономнуг областың төлээлери Г. КОЧЕЕВ, Н. АЛГУБАЕВ, В. ЧАПТЫКОВ. 1979 ч. июнь 10.

Музейге үш салгалдың кижилери-биле ужураштым. 1944 чылдан 1948 чылга чедир маңаа директорлаан мен. Кайгамчыктыг-ла өскерилгелер бар-дыр.

Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну, кызыл партизан Седип-оол ТАНОВ. 1980 ч. февраль 21.

Чурт-шинчилел музейинден дыка-ла хөйнү билип алдым.

Украин ССР-ниң алдарлыг артизи Виктор ПЕТРУХИН. 1980 ч. март 12.

Тыва АССР-ниң найысылалы Кызылда музейден Тыва дугайында дыка-ла хөйнү билдим.

Чогаалчы, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутады, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Сергей МИХАЛКОВ. 1971 ч. июнь 18.

Музейден Тываның төөгүзүн болгаш амгы хөгжүлдезин тодаргайы-биле билип алдывыс.

Баян-Ульгей аймактың комсомол болгаш профэвилел ажылдакчылары С. БОЛАТ, У. ХАЖМУРАТ. 1982 ч. июль 16.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының дугайында хөйнү көргүскенинге четтирдим.

Совет Эвилелиниң Маадыры, генерал-майор В. С. АНТОНОВ. 1983 ч. июль 24.

Музейниң делгелгелерин көргеш, тыва чоннуң социал-экономика талазы-биле кайгамчык чедиишкиннерин кижи дораан эскерип каар-дыр.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутады В. С. ЛАПЫГИН. 1983 ч. июль 13.

Музей ажылдакчыларының чоннуң төөгүзүнге хамаарышкан ажыл-херээ дээш сагыш-сеткиливистен өөрүдүвүс.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери Р. АКУЛОВА, К. КОРОЛЕВА, М. БАЙЫСКЫЛАН, ТӨГҮЛ МОНГУШ, ОЮН САН-ЧАТ-ООЛ, ЮРИЙ СЕДЕН-ООЛ, ДОНГАК ТАРЖАА, МИХАИЛ СУНДУП, БАЯН МОНГУШ, АЛЕКСЕЙ АК-ООЛ, Ж. СЫЧЕВА, В. БАП-ЛАК, Г. ДОВАДОР, Т. НУРСАТ болгаш өскелер-даа. 1984 ч. май 9.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының эки чаңчылдарын аныяк-өскенге дамчыдар дээш республика музейи улуг ажылдарны кылып турар-дыр. Чедиишкиннерни күзедим!

ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы, Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры, генерал-майор Виктор Васильевич ГОРБАТКО. 1985 ч. январь 3.

Чурт-шинчилел музейиниң хөй эвес кижилиг коллективин улуг ажылдарны кылып турарынга өөрүп четтиргенимни илередтим.

Новосибирскиде партияның Дээди школазының проректору, төөгү эртемнериниң доктору Н. КОНДРАШОВ. 1986 ч. январь 8.

Чүгле төөгүнү эки билир кижи чонунга хүндүткелдиг.

Музейде хөйнү кылып турар-дыр.

Белорус ССР-ниң Эртемнер академиязының корреспондент-кежигүнү Ю. КОЗЛОВ. 1988 ч. март 7.

Чурт-шинчилел музейниң аңгы-аңгы залдарында тыва улустуң эрте-бурунгу төөгүзүн болгаш амгы үеде социал-экономиктиг хөгжүлдезин тодаргайы-биле көргүскен-дир. Музейниң ажылдакчыларынга чаа-чаа чедиишкиннерни күзедим.

Совет Эвилелиниң Маадыры, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутады, армия генералы Ю. МАКСИМОВ. 1989 ч. март 6.

Кыдат Улус Республиканың Шэньян хоорайдан келген садыг ажылдакчылары бистер музейниң делгиирлеринден хөйнү көрдүвүс. Тываларбиле кыдаттарның төөгү талазы-биле харылзаазы улуг дээрзин билдивис. Тывалар-биле кыдаттарның харылзаазы моон соңгаар-даа быжыксын!

Делегацияның баштыңы Кап ВЭНГАН. 1989 ч. январь 5.

БОЙДУЗУВУС — БАЙЛААВЫС

Бо музейге ажылдааш 20 чыл болдум. Бо чылдарның иштинде килдистиң ажылынга: делгиирлер дерилгезинге, экспонат тывар, чыыр болгаш тайылбыр-суртаал ажылдарынга элээн эвес чаартылгалар, өскерлиишкиннер болган.

Бойдус килдизиниң көргүскен амытаннарының аразында делегейде ховартаан аңнарның даңзызында киргеп, музей фондузунуң бир дугаар черге үнелиг ирбиш деп араатанның дүрзүзү бар. Ону Москва хоорайның зоокомбинатка кылган. Чер делегейде баш саны эвээжээн, бойдустуң «Кызыл номунда» кирген куштарның, аңнарның дүрзүлери база бар. Оларга сарыг-куштус, архар кошкар, шокар кырза, чээрен, даъс, ээир, даг казы болгаш өске-даа амытаннар хамааржыр.

Келген көрүкчүлерниң бойдус өрээлдерин көргеш, «Силерниң бо бичии өрээлдерде амытаннарны көргеш, ёзулуг-ла тайгага, делгем ховуга, мөңгилиг бедик сыннар аразынга чораан ышкаш болдум» дээнин сеткил ханып дыңнаар-дыр мен. Чогаалчыларның, чурукчуларның мактап ханмас Хайыракан даан, мөңгү доштуг Мөңгүн-Тайганы, ховар байлакты бодунда үүжелеп алган Сангылен даан ол-ла хевээр кожүрген ышкаш кылдыр көргүскен.

Аңнаар ажыл-агый чериниң аңчылары биске сөөлгү чылдарда тускай чопшээрел бижик-биле хилгилерни, ак кодаңнарны, дырбактыгны болгаш өске-даа ховар аңнарны белекке берген. Чагытай хөлде балыкчыларның четкизинге кирген узуну 1 м. 10 см, деңзизи 15 кг шортан. Тываның хөлдеринге эккеп салган балыктарның хевирлери база бар. Республиканың чурттакчылары Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге тайга сыннарынан тыпкан өлдептиг солун, таныттынмаан-даа тывыштарын эккеп берип турар. Чижээлээрге, эрткен айда Таңды районнуң Шаңган хемниң чоогундан Павел Доят-Сүрүңович Ховалыг шаг-шаанда бистиң республиканың девискээринге чурттап турган, амгы чааннарның чиде берген бир хевири болур мамонтунуң дижии музейге тып берген. База бир солун тывышты Тожу районнуң Деп-Эрик деп черден Марк Иванович Шустов тыпкаш, музейге дужааган. Олар тывыштарының чогуур өртекшанналын холга алганнар.

Музей ажылдакчыларын караа кескү, кулаа дыңнангыр дээр болза черле ажырбас. Бай-Тайганың Кара-Хөлден, Бии-Хем районнуң Тарлагдан солун медээлер, ховар тывыштар келгилээр. Тес-Хем районнуң Самагалдайда чурттап турар Ким-оол Дамбаевич Куулар боду тускай геолог эртемниг эвесдаа болза, ол районнуң хаялар аразындан шала сарыгзымаар, сутлагар өңнүг, хөлчок чараш, кварс бөлүүмге хамааржыр кальцит деп дашты тыпкаш, музейге дужааган. Бис эртемденнерниң арга-сүмезин, таймабырын ажыглап турааш, эртем ёзугаар ат-сывын тодараткаш, тывыштарны делгиирге салып, чонга көргүзүп турар бис.

Суртаал-тайылбыр ажылдарын бойдус килдизи чүгле музейге эвес, өске килдистерниң ажылдакчылары-биле кады республиканың хоорай, суурлар, көдээ черлерге кылып, организастап келген.

Тайылбыр-массалыг ажылдарны кылырда аныяк натуралистер станциязы, хоорайның бойдус камгалаар ниитилели, хоорай школаларының башкылары-биле шупту бир демниг ажылдап турар.

Тывавыстың бойдузу кончуг байлак, ол талазы-биле тускай музей ажылдары чугула. Дириг амытаннарны, үнүш-дужүттү, хем-суғну, казар байлакты болгаш агаарны безин камгалаары, ажыглаары чоп, ол бүгүнү кижиге чаңчыктырары музейлен улуг хамааржыр.

Кара-кыс МОНГУШ.
Бойдус килдизиниң эргелекчизи.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

МЕДЕГЛЕЛ

ВАШИНГТОН (СЭТА). Европада тактиктиг ядролуг ракеталар талазы-биле «үшкү тик вариантызын» Каттышкан Штаттар черле кылбас деп, АКШ-тың президентизи Джордж Буш Канаданың премьер-министри Брайан Малруни-биле Ак бажыңга ужурашкан соонда журналистерниң айтырыгларынга харыылавышаан, медеглээн. Тактиктиг ядролуг чепсекке хамаарыштыр «НАТО-нуң кииги туружун» ажылдап кылыр дээш Каттышкан Штаттар ГФР-ниң болгаш Соңгу Атлантика эвилелиниң өске-даа чурттарының чаваактары-биле кады ажылдажыр апаар деп, Дж. Буш чугаалаан. «Барыын немецтерге саналдар киирген бис, оларның харыызын удавас дыңнаар боор бис»—деп, Ак бажыңның баштыңы демдеглээн. Ынчаарга НАТО-да чөрүлдээлерге хамаарыштыр Дж. Буш медеглел кылбаан.

Тус чериниң хайгааракчыларының санап турарын ёзутаар ажырга, Канаданың премьер-министриниң АКШ-ка барып чорааның база бир сорулгазы —НАТО-нуң өске кежигүннери чурттарының санал-оналын барымдаалап көөр болгаш «чөпшээрежилгени кылыр» кылдыр АКШ-тың президентизин бүзүредири турган. «Премьер-министр Малруниниң чугула саналдарын бистер дыка кичээнгейлиг дыңнаан бис»—деп, Дж. Буш бодунуң ээлчээнде демдеглээн.

Сеговия — Испанияның эрте-бурунгу хоорайларының бирээзи. Роман болгаш мавр культураларны чурттап эрткен хоорай. Хоорайның төвүнүг черинге суг чаар чер-лиг ковүрүг хевирлиг акведук хамааржыр. Алькасар деп шивээге делегейниң бүгү булуңнарындан келген туристер ылап-ла баар. Ону 11 чүс чылдың эгезинде туткан.

ЧУРУКТА: акведук.

В. МАСТЮКОВТУҢ фотозу. (СЭТА).

ПАНАМАДА БАЙДАЛ

ПАНАМА. (СЭТА). Май 7-де болур ээн бүгү-нитти соңгулдаларының бүдүүзүнде Панаманың барыын үзелдиг өжээтен күштери чуртта байдалды улам-на чидиглендирип турар. Демократтыг оппозиция ээр эвилелдиң талалакчылары найысылалдың төвүнге чыскаалды эгелээн болгаш генерал Мануэль Антонио Норьеганың эзү-чуруму үзүткаарын негээн. Национал хосталга деп чазак эвилелиниң ам болур соңгулдаларга кандидаттарының портрет чурукдарын барыын үзелдиг чыскаалдың киржикчилери бажыңнар хааналарындан дужур октап турган. Оон ужудукчузу өлген. Техниктиг үрелишкиниң түңнелинде самолет черже чуурлуп баткан деп, чепсектиг күштерниң командылалы ынчаарда медеглээн. Ынчалзажок партизаннарга удур тулчуушкунга киржип турган самолетту Гватемаланың национал революстуг чаңгыс эвилелиниң дайынчылары черже андара адып бадырган деп, партизаннар медеглээн.

Панаманың кудумчуларынга чыскаалганнар. Панаманың иштики херектеринге Американың Каттышкан Штаттарының каржы холгаарлаашкынының президентиниң кандидады Карлос Дуке шыңгыы буруу шапкан. Генерал Норьеганы албан-дужаалындан халаар дугайында АКШ-тың негелдезин К. Дуке база буруу шапкан.

ХӨЛДЕ ДҮШКЕН

МЕХИКО. (СЭТА). Гватемаланың шериг-агаар ужар чүүл күштериниң вертоледу Петеп департаментиге үрелиишкинге таварышкан болгаш хөлче кирген деп, Нотимекс агентилел дыңнаткан. Вертолет экипажының беш кежигүннериниң ийизи ис чок читкен. Вертолеттуң үрелген чылдагааннары ам-даа тодаргайлаттынмаан деп, камгалал министерстволунуң телээлекчизи медеглээн. Гватемаланың шериг-агаар ужар чүүл күштериниң бир самоледу Киче департаментиге бо чылдың апрель 18-те база үрелген

ОЛ ШУПТУ БИСТИҢ ДУГАЙЫВЫСТА

Совет Эвилелиниң хамаатылары — бистерниң санывыс ам—286 млн. 717 муң. Бо чылдың январьда эрттирген чоннуң бүгү-эвилел чизезиниң баштайгы түңнелдерин ССРЭ-ниң Статкүркомунуң дыңнадыында чарлаан.

— Ол саннар статистиктерни, демографтарны өөртүп турар бе?— деп айтырыгны СЭТА-ның корреспондентилери ССРЭ-ниң Статкүркомунуң даргазының бирги оралакчызы, экономика эртемнерниң доктору Н. Г. Беловка салган.

— Санывыс көвүдээн-дир, ол эки. 1979 чылдың чизезиниден бээр чурттакчы чоннуң саны 24.3 миллион кижи азы 9,3 хуу өскен. Совет Эвилели чурттакчы чоннуң санының талазы-биле делегейде үшкү черде турар хевээр.

Эң хөй өзүлде Ортаа Азияның республикаларында (22-34 хуу). Казахстанда болгаш Азербайджанда чурттакчы чон 13 база 17 хуу өскен. Өске эвилелдешкен республикаларда өзүлде 10 хуудан ашпас.

Немежилгениң темпилеринге хөй фактор салдар чедирип турары билдингир. Амгы чедир делегейниң ийиги дайынының ужурлары салдарлыг болуп артпышаан. Өзүп турарывыс эки-дир. Бистиң экономикавыстың хөгжүлдезиниң масштаблары, экономика талазы-биле перспективтиг районнарны шиңгээдиринге немелде күш-ажылчы курлавырларның чугулазы чурттакчы чоннуң хөй өзерин негеп турар. Ылангыя чамдык девискээрлер айыы-биле, ылангыя чурттуң Европа кезиинге болгаш Россия Федерациязының чоон чүгүнге.

— Төрүттүнгеннерниң, өлгеннерниң, бистиң чуртувуска чурттаары-биле келгеннерниң база чурттан үнүп чоруп турарларының дугайында медээлерге үндезилээш, бистиң манап турарывыс саннарны алдынганывындан ылгалып турар бе?

— Шоолуг-ла эвес. Чүгле 0,1 хуу. Ол чүнү көргүскениил дээрге чурттакчы чоннуң хүн бүрүдеги үндүлү-биле амгы чизениң айылгашкаан херечилээн. Ынчалза-даа чамдык республикалар, крайлар, областар, хоорайлар талазы-биле ылгалдар элээн көск. Ол девискээрлер аразында чурттакчы чоннуң шимчээшкиниң барымдаалдарының бергези-биле холбашкан (чамдык хамаатылар чурттап турар черин солааш, чогуур документилерни ол-шаанда доддурбайн баар) херек кырында ол бүгү шимчээшкинниң статус-чедунга чугула болгай. Чизениң түңнелдери хүн бүрүнүн статистиказын тодарадыр.

— Хоорайның болгаш кодээниң чурттакчы чонунуң хамаарылгазы канчаар өскерилгенил?

— Хоорайларның чурттакчыларының саны 25.2 млн. кижи (15 хуу) өскен, оон иштинде кодээден көшкеннерден база чамдык кодээ суурларны хоорайныынче шилчиткеннилен — 10,6 миллион кижи четкен. Сөөлгү он чылда ниити саны 18-тен 23 четкен, а чурттакчыларының саны 32-ден 41 миллион кижи четкен азы 29 хуу, өскен миллионер хоорайлар шапкын темп-биле өскен. Чаа миллионер хоорайлар — Алма-Ата, Казань, Пермь, Дон-да-Ростов, Уфа.

Кодээниң чурттакчы чону ол хуусаада 0,9 миллион кижиге ээзежээн азы сөөлгү үргүү 38-тен 34 хуу кызырылган. Россия Федерациязының автономнуг республикаларының болгаш областарының, Кара хөрзүннүг эвес зонаның 29 областың 27-зин киирип-тир. Украинаның область бүрүзүнде, ол ышкаш Белоруссияның бүгү девискээринде аззаазашкын болган. Казах ССР-де, Закавказьениң база Прибалтиканың чамдык эвилелдешкен республикаларында кодээ чонунуң саны өскен. Ортаа Азияга база кодээ чонунуң өзүлдези бедик болган. СЭКП ТК-ның март Пленумунга хамаа-биле чугаалажып көрген кодээниң күш-ажыл курлавырларының чугула айтырыглары оон-биле холбашкан.

— Хоорай улузунда херээжеңнерниң саны хөй болганы (кодээге бодаарга) өг-бүле тударынга шаптык болу бербес бе?

— Берге болбайн аан. Кодээ черде эвилелдешкен республикаларда 18—29 хар хар аразында эр улустуң саны херээженнерге бодаарга элээн хөй. Шак мындыг байдалда аныяк эр улус калайланыры бергезиннээр.

1959 чылда эр улустан херээженнер хөй болган (20,7 миллион кижи). Сөөлгү чылдарда деңнежиишкин болган, ынчангаш ол ылгал 15.7 миллион кызырылган. Эр улуска бодаарга, херээжен улустуң санынын өзе бергени (30 хардан өрү) эрлерниң өлүр чоруунуң бедик деңнелинден, а оон улуг назылыгларга, дайын чылдарында эр улустуң эң хөй өлүп хораандан болур.

— Бүгү-эвилел чизезиниң программазында 26 айтырыг киирген болгай. Амдызында чоннуң санының дугайы билдинген-дир. Өске түңнелдер кажан белен болур ул?

— Чыл төнчүзүнге чедир чоннуң хар-назын, билиг-мергежил, өөредилге, национал, дыл, өг-бүле байдалы, амыдырал-чуртталга байдалының үнер дестери, өг-бүлелерниң санының база хемчээлиниң, амыдырал байдалының дугайын билип алыр бис. Материалдарны долу санагарлы келир чылын доостур. Ол дээрге мооң мурнунда эрткен чизеден бир чыл эрте-дир.

— Дайын соонда болган дөрткү чизеге белеткел үш чыл дургузунда чорупн келген болгай. Чизени эрткени чогум кандыг деп бодаар силер, Николай Григорьевич?

— Хыналчалыг белеткелдиң ачызында чизе ниитизи-биле организастыг эрткен деп бөгүн чугаалап болур. Аңаа партия, совет, ажыл-агый, хөй нитти организацияларының идепкейлиг киришкен. Парламента, радио, телевидение ону эки чырыткан.

Чыгдынган материалдарны болбаазырадып турар. Ол бүгүнү амгы үениң санал техниказының дузазы-биле чорудар.

— Чизениң түңнелдеринге хамаарыштыр дептерлер парлаттынар бе?

— Чонга дүрген дыңнадыры-биле кыска дептержигештер, парлалга үндүрүлгелерин кылыр бис.

Т. АККУРАТОВА, Л. ЕРМАКОВА.

ТВ

МАЙ

Понедельник

МАЙ 8-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Бут бөмбүүнүң дончулалы. 8.45 Мультфильм. 9.00 «Бистиң садывыс». 9.30 Концерт-очерк. 9.50 Кижи институду. 10.50 «Дайынның уруглары». Телефильм. 11.40 Социализм чурттарында. 12.10 «1945». Шүлүктелдиг композиция. 13.20 «Дириг амытаннар оранында». 14.20 Улусчу аялгалар. 14.30 Киноафиша. 15.30 Алексей Экимян. Амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының арыннары. 16.40. Делегей программазы. 17.40 «Ыржым». Урап-чечен фильм. 1-2 серияларры. 21.00 «Үе». 21.35 «Солдаттар ырлап турда». Солдат ыры фестивалы. 23.50—00.00 Медээлер.

ИИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Совет ыры төөгүзүнден. 9.05 Мультфильм. 9.20 Классиктиг хүреш Европа чемпионады. 10.05 «Эдуард Асадов. Демисежип, бүзүреп, ыңаккышп чор мен». Телефильм. 10.55 Ленинилге. Информация. Реклама. 11.40 «Дээрден келген аалчылар». Урап-чечен фильм. 13.00 «Ажык-чаргыг чорук» фестивалының барымдаалыг фильмнери. «Марипал Блюхер. Үе эттүр портрет». 14.10 «Кызыл Крест демнээниң адаа-биле». Урап-чечен фильм. 1-2 сериялары. 17.10 Музыка телеабонементизи. «Импровизация оранында». 18.05 «Ретро». Хар-назыны улгаткан кижилерге дамчыдылга. 19.05 В. Губаренко — «Альбомлар белгилдээзы». Фильм-опера. Баштайгы көргүзүү. 20.00 «Тамчыктыг удуннар, чаштар!». 20.15 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 21.00 «Үе». 21.35—23.30 ТТ фондузундан. «Май ай турган». Урап-чечен телефильм.

Вторник

МАЙ 9-ТА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Телефильмнер. 9.20 Мультфильмнер. 9.40 ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң академиялыг бирги тускай оркестриниң концерти. 10.45 Бөгүн—Тиилелге байырлалы. ССРЭ-ниң камгалал министриниң оралакчызы армия генералы В. М. Шабановтуң чугаазы. 11.00 М. Гараева —«Өг-бүлениң ыдыг элдептиг кежээ». Телешин. 12.40 «Оон ыцай дамчыт». Урап-чечен фильм. 14.05 И. С. Козловскийниң концерти. 14.50 Мультфильм. 15.00 «Тиилекчилер». 16.30 Фильм-концерт. 17.25 «Солдаттар». Телефильм. 18.25 Д. Шостакович. Камерлиг симфония. 18.50 «Фашизмге удур демиселге амы-тынындан чарылганнарның чырык тураскаалынга. Минута иштинде ыыт чок бурлаашкын». 19.10 Барымдаалыг фильм. 19.30 Мультфильмнер. 19.50 «Оон батальону». Урап-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.35 «Оон батальону». 2-ги сериязы. 22.45 К. У. Шульженко ырлаар. 23.50—00.00 Медээлер.

ИИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Кинoконцерт. 9.05 Е. И. Носов —«Тиилелгениң кызыл арагазы». 10.05 Барымдаалыг фильмнер. 10.55 Уруглarга фильм. «Он чеди харлыг оолчук туруш». 12.00 Совет Арминың А. Александров аттыг академиялыг ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 12.55 Телефильм. 13.30 Бүгү-эвилел конкурстарының лауреады А. Федоров болгаш В. Сидельниковтуң концерти. 13.45 Телефильм. 14.45 П. Чайковский. Концерт. 15.30 Чадаг-терге маргылдаазы. Польшадан дамчыдылга. 16.00 Мультфильмнер. 16.30 Барымдаалыг фильм. 17.00 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Кыш төнчүзүнде ужуражылга». 18.25 Д. Шостакович. Камерлиг симфония. 18.50 «Фашизмге удур демиселге амы-тынындан чарылганнарның чырык тураскаалынга. Минута иштинде ыыт чок бурлаашкын». 19.10 Концерт. 19.25 Хоккей. Лига кубогу. Чапсарда—«Тамчыктыг удуннар, чаштар». 21.00 «Үе». 21.35 Ленинград телевидениезиниң программазы. 22.45 «Крыловтуң баснялары ойнап тур бис». Фильм-концерт. 23.20—00.05 Баг кагар спорт. Тиилелге байырлалынга тураскааткан маргылдаалар.

видеоканалы 21.00 «Үе». 21.35 Эде туругустунуушкун прожекторy. 21.45 Эстрада программазы. 22.20 Бөгүн делегейде. 22.35—00.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазынга шилилге оюн. Турция биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары.

ИИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.10 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бистиң долганыр турар оран. 2 класс. Хүн кезээде чырып турзун. 8.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Немец дыл. 9.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 Авам, авам база мен. Үш айлыг уругну азырап ажаар дугайында. 10.35; 11.35 Сервантес. «Дон Кихот». 6 класс. 11.05 Немец дыл. 12.05 Ритмниг гимнастика. 12.35 Телефильм. 12.55 Көрүкчүлер чок концерт. 13.25—13.30 Медээлер. 17.00 Медээлер. 17.10 «Соңгу чүкте район». Урап-чечен телефильм. 7-ги сериязы. 18.00 Чадаг-терге маргылдаазы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Орус дылды өөренип тур бис». 18.50 Уругларга фильм. 19.15 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин— амыдыралга». «Арага ишпес чорук —амыдыралдың негелдези». 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуннар, чаштар!». 20.15 Мордва АССР-ниң Күрүнениң «Умарина» деп ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 21.00 «Үе». 21.35 Эде туругустунуушкун прожекторy. 21.45 «Соңгу чүкте район». Урап-чечен фильм. 7-ги сериязы. 22.35—23.10 Бистиң садывыс.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Медээлер. 17.10 «Соңгу чүкте район». Урап-чечен фильм. 7-ги сериязы. 18.00 Чадаг-терге маргылдаазы. 18.30 Ритмниг гимнастика. 19.00 Украина ССР-ниң Күртелерадиозу. Днепропетровск телестудиязының программазы. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуннар, чаштар!».

19.00 «Өлүг зона». Барымдаалыг фильм. 19.20 «Портрет». Улуг кижилерге мультфильм. 19.40 Литературжу урап-чечен видеоканал. 21.00 «Үе». 21.35—00.40 Литературжу урап-чечен видеоканалдың уланчызы. Чапсарда —Бөгүн делегейде.

ИИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.10 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Арга-арыг чурттакчыларының концерти. 9.05 Испан дыл. 10.05 Бистиң садывыс. 10.35; 11.35 А. Т. Твардовский. «Василий Теркин». 7 класс. 11.05 Испан дыл. 12.05 «Соңгу чүкте район». Урап-чечен фильм. 7-ги сериязы. 12.55—13.00 Медээлер. 17.00 Медээлер. 17.10 «Соңгу чүкте район». Урап-чечен фильм. 8-ки сериязы. 18.00 Телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.25 Барымдаалыг фильм. 18.55 «Төрээн черимң ырлары». Тыва филармонияның солизи Вероника Чоодуңуң киржилгези-биле концерт. 19.15 «Азия төвү». Программада: ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттар К. Д. Аракчаа, В. Н. Кошелев, С. Б. Сарыг олар-биле ужуражылга. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуннар, чаштар!». 20.15 Чалыы назып танцылап, ырлап тур. 20.20 Чадаг-терге маргылдаазы. 21.00 «Үе». 21.35 «Соңгу чүкте район» Урап-чечен фильм. 8-ки сериязы. 22.25 —23.05 «Фемида-биле таварылга». Барымдаалыг фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Медээлер. 17.10 «Соңгу чүкте район». Урап-чечен фильм. 8-ки сериязы. 18.00 Телефильм. 18.25 Концерт. 19.15 БАМ дугайында телеочерк. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуннар, чаштар!».

8.10 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.30 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.40; 9.35 Төөгү. 7 класс. М. В. Ломоносов. 9.05 Англи дыл. 10.05 ПТУ суртуулдарынга. Физика. Карак четпес черде. 10.35; 11.35 Н. В. Гоголь. «Шинель». 8 класс. 11.05 Англи дыл. 12.05 «Соңгу чүкте район». Урап-чечен фильм. 8-ки сериязы. 12.55 Ритмниг гимнастика. 13.25—13.30 Медээлер. 17.05 Медээлер. 17.15 «Соңгу чүкте район». Урап-чечен фильм. 9-10 сериялары.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Улусчу чогаадылганың III Бүгү-эвилел фестивалы чоруп тур». 19.20 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Часкы хүн чылды чемгерер». «Хамныкты камгалалы». 19.50 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуннар, чаштар!». 20.15 «Бистиң ырларывысты — оолдуктерге». 20.30 Чадаг-терге маргылдаазы. ГДР-ден дамчыдылга. 21.00 «Үе». 21.35 Эде туругустунуушкун прожекторy. 21.45—23.35 «Соңгу чүкте район». Урап-чечен фильм. 9-10 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 Медээлер. 17.10 «Соңгу чүкте район». Урап-чечен фильм. 9-10 сериялары. 19.00 Молдав ССР-ниң Күртелерадиозу. Молдав телевидениезиниң программазы. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуннар, чаштар!».

12.35 Казак республиканың согурлар ниитилелиниң ажылының дугайында. 12.55 «Дун ортузунга чедир болгаш оон соонда». 14.25 Чадаг-терге маргылдаазы. ГДР-ден дамчыдылга. 14.55 Мультфильм. 15.05 «Ажык-чаргыг чорук» фестивальдың барымдаалыг фильмнери. Процесс». 1-2 фильмнери. 17.00 «Алыс шын деп чүл?». Ф. Донахью болгаш В. Познерниң совет аныяктар-биле ужуражылгазы. 18.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.45 Музыка телеабонементизи. «Импровизация оранында». 20.00 «Тамчыктыг удуннар, чаштар!». 20.15 Националдар аразында харылзаалар: төөгүлүг дуржулга болгаш шарыын айтырыглар. Регионалдыг конференция. 21.00 «Үе». 21.35—23.25 «Ак каарганнар». Урап-чечен телефильм.

Среда

МАЙ 10-ДА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Ыржым». Урап-чечен фильм. 1-ги сериязы. 10.40 Медээлер. 10.50 «Ол болган... болган...» 11.10 Киноафиша. 12.10—13.10 «Дириг амытаннар оранында». 13.20 Медээлер. 15.45 Эде туругустунуушкун прожекторy. 15.55 Телеочерк. 16.20 Авам, авам база мен. 16.50 Уруглар шагы. 17.50 Концерт. 18.00 Чехословакияның национал байырлалының хүнү —фашист эжелекчилерден хосталган хүнүнге. ЧССР телевидениезиниң программазы. 19.00 Мультфильм. 19.30 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу

Четверг

МАЙ 11-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Ыржым». Урап-чечен фильм. 2-ги сериязы. 10.50 Медээлер. 11.00 Уруглар шагы. 12.00 — 13.00 «Аян-чорукчулар клуву». 15.30 Медээлер. 15.45 Кедээниң делгемнери. 16.15 Пятигорскиден концерт дамчыдылгазы. 16.45 Ленинни катап-катап номчуп тура. В. И. Ленин социализм тургузарының парыыдаашкыннарының дугайында. 17.30 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.15 Эрге-чаргылганы — Советтерге. Регионалдыг шарыын айтырыглар шиитпирлээринге эрге-чагырганың чер-чер органнарының ролю. 18.45 Бөгүн делегейде.

Пятница

МАЙ 12-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 «Оон батальону». Урап-чечен фильм. 10.55 Медээлер. 11.05 Концерт. 11.50—12.50 Кижи институду. 15.30 Медээлер. 15.40 Эде туругустунуушкун прожекторy. 15.50 Барымдаалыг фильм. 16.10 Музыка эртинези. Л. Бетховен. Симфония № 3. 17.00 Уруглarга аңчыгаптар дугайында. 17.20 Чаа желеп турар спортчуларга чемпионнарның аргасүмелери. 18.15 Интермедия. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Мультфильм. 19.10 «Силер ону ыдаар силер». 19.40 «Каратан». Телеочерк. 20.00 «Херечи». Телефильм. 1-ги фильм. 21.00 «Үе». 21.35 Эде туругустунуушкун прожекторy. 21.45 «Херечи». 2-ги фильм. 22.45 «Ол болган... болган...» 23.05—00.40 «Үзел-бодал».

ИИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика.

Суббота

МАЙ 13-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Өг-бүле академиязы. 9.05 Чыл үелери. Май. 10.05 «Найырал меридианнары». Концерт. 10.45 «Бүзүреничиг-даа болза, элдептиг». 11.45 «Социализм чурттарында». 12.15 Мультфильм. 12.35 Андрей Мироновтуң киржилгези-биле фильмнер. «Саван шляпа». 1-2 сериялары. 14.45 «Аас-кежиктиг таварылга». Чаа делегей телевикториназының дугайында. 15.00 Суббота — ада-иелер хүнү. 16.30 Бөгүн делегейде. 16.45 «Улусчу чогаадылга». Теледончулал. 17.15 Бистиң өрелеривис. «Катунь шимээргеп чыдыр». 18.00 Телефильм. 18.10 Делегей программазы. 19.10 «Херээженниң амыдыралындан 15 минута». 19.25 «Уруглар телчигежи». Урап-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.35 Телекөрүкчүнүн спутниги. 21.55 «Аас-кежиктиг таварылга». Чаа делегей телевикторинаzының дугайында. 22.10 Суббота кежээзинде. Мультипликациялыг тоолдут. 22.40 Телетаныжылга. Арвидас Сабонис. 00.10—00.20 Медээлер.

ИИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Кедээниң шагы». 9.15 Делегейниң эң улуг музейи. Лувр. 6-7 сериялары. 10.20 «Ийи кижиге вокзал». Урап-чечен фильм. 1-2 сериялары.

Воскресенье

МАЙ 14-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Совет Эвилелинге бараан болуп тур мен!». 11.00 «Эртенги почта». 11.30 «Делегейниң дескиндир». Альманах. 12.30 «Тоол аалдап келген». «Үш алдын дукчугеш». Урап-чечен фильм. 14.05 «Музыкалыг киоск». 14.35 Ажык эжиктер хүнү. 15.20 «Үзел-бодал». 16.15 Мультфильм. 16.45 Чараш кыстарның бирги бүгү-эвилел конкурузу. 17.00 Кодээден дамчыдылга». 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Фильм-концерт. 19.20 Барымдаалыг фильм. 19.30 КУР-нуң цирк артистериниң концерти. 20.45 «Экии, доктор!». 21.00 «Үе». 21.30 «Музыкалыг ринг». 00.00 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Шахтер» —«Спартак». 00.50 — 01.10 Чаңгы: неделяның болуушкуннары.

ИИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Ажыг хомудал...» Телефильм. 9.30 «Бир эвес силерниң харынар...» 10.15 Барымдаалыг фильмнер. «Хел». «Ыраккы Чоон чүк». Киножурнал. 11.05 Өг-бүле айтырыгларынга тураскааткан аныяктарга программа. 12.30 Чадаг-терге маргылдаазы. 13.10 РСФСР-ниң улустуң артизи З. Кириенконуң чогаадыкчы ажылының дугайында. 14.25 «Шмидтиң музейи». Телеочерк. 14.55 «Эфирде музыка». Чорудукчу — С. Бэлза. 16.55 Хоккей. Лига кубогу. Түңнел. Чапсарда — Бүгүдеге спорт. 19.30 «Чалыы назып танцылап, ырлап тур». 19.45 «Тамчыктыг удуннар, чаштар!». 20.00 Киносерпантин. 21.00 «Үе». 21.30 «Экии, доктор!». 21.45—01.20 Киносерпантин.

1968 чылда Бай-Тал ортумак школазын доосап доозукчуларны 1989 чылдың июль 21-де ол школага чыглырын чарлаап тур.

Херглекчилер кооперациязының системазының бүгү магазиннери (тускайжыттынган магазиннерден аңгыда) 0,5 болгаш 2 литр ишкирлиг шил савааларны (даштыкы чурттарга бүдүрген эвес) чурттакчы чондан болгаш курхандырылга черлеринден чеже-даа хүлээп ап турарын дыңнадып тур.

Республика типографиязының профкомунуң «Радость» деэр уруглар клувунда өөредилге чылы доозулганы-биле холбаштыр инвентаризация эгелээн. Ынчангаш концерт белеткелинде киришпейн турар уруглар клубтан алган идик-хептерин май айның 20-ге чедир эккеп дужаарын дыңнадып тур.

Республиканың херглекчилер кооперациязы чоңдан дириг малдарны болгаш эът дугурушкан өртек-биле чер болгандан садып ап турар.

Кызыл хоорайга кооперация садыы хүлээп алыр. Оон адрези: Мир кудумчузу, 13. Телефон № 2-31-46. Кызылдың райбелеткел чери. Оон адрези: Складская кудумчузу, 1. Телефон № 2-37-24.

Районнарга райполар, рабкооптар, сельполар хүлээп алыр.

Мал болгаш эът дужааган кижилерге херглекчилер кооперациязы ховар бараанларны садар. Ындыг бараанларга чиик машиналар, мотоциклдер, алгыдан дааравап хеп аймаа, сүт тыртар болгаш хеп чуур машиналар, даштыкы идиктер, дааранып машиналар, автодугуйлар, соодукчулар, ээрлер болгаш оон-даа өске чүүлдер хамааржыр. Концентраттыг мал чеми база садар.

«Луч» деп шактар чиге ажылдаары-биле, чараш болгаш быжыы-биле онзагай. Минскиниң шак бүдүрүкчүлериниң кылыгларын бистиң чуртувуста болгаш даштыкыда эки билир: олар делегей делгелгелеринге алдын болгаш мөңгүн медальдарны хөй удаа чаалап алган.

№ 11 магазин (Красноармейская кудумчузунда № 102 бажыңда) херээжен улустуң бедик шынарлыг «Луч» деп шактарын садып турар.

Шактарны алдын-биле чайырлап кааны — оларның чараш хевирин улам экижиткен. Шактарның өртээ 50-ден 60 рубль болуп турар.

КИНО

МАЙ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «День колибри» 10.00, «Трагедия в стиле рок» 12.00, «Враг мой» 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

Видеозал: «Фотография с женщиной и диким кабаном» 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 154» 9.00, «Детство Бемби» 10.30, 16.00, «Девочка ищет отца» 12.00, «Легенда о Нарайяме» 13.40, 18.20, 21.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Дикое сердце» 10.00, «Воры в законе» 12.00, 16.40, «Артист» 14.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Осторожно, Васильск!» 12.00, «Душа моя» 13.40, 16.20, «Фараон» 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к/б: «Утреннее шоссе» 16.00, 18.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Жемчуг» 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

агаар

Республикага кезек булуттаар. Чагбас. Чоон чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 1—4, чамдык черлерге 5—10 градус соор, хүндүс 10—15 градус чылыыр.

Кызылга кезек булуттаар. Чагбас. Дүне 1—3 градус соор, хүндүс 13—15 градус чылыыр. Агаарның базыышкыны 706 миллиметр, а өлзыгы 32 хуу.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары: ● Редактор — 3-43-34; ● оралакчылары — 3-33-91; 4-34-17; ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93; ● партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; ● совет тургузугу, социал айтырыглар килдизи — 3-34-09; 3-41-23; ● үлетпүр килдизи — 3-34-40; 3-38-73; ● агропромышленник килдизи — 3-41-16; ● пропаганда килдизи — 3-35-57; ● культура килдизи — 3-39-15; ● информация килдизи — 3-37-11; ● чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-30; ● корректорлар — 3-34-19; ● бухгалтерия — 3-43-41; ● очулга килдизи — 3-36-93; ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун келбейн баргаша — 2-32-75.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлаашкы ажы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Номунунун чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектеринге талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажыңы № 1.

Чагыг № 276. ТС—00135

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

УЛУГ ТИИЛЕЛГЕ ХҮНҮ-БИЛЕ!

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч.
май
9
вторник
№ 109 (14009)
1925 чылдан үндүрүлгеттинген.
Өртээ 3 көп.

Бөгүн - Тиилелге хүнү

«ОРДЕННЕРИҢЕР КАДАП АЛЫҢАР ХООЧУННАР» деп Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотомонтажы.

Сергей Пюрбю.

ТИИЛЕЛГЕ

Өрт дег, кыпкан
чаа дайын шөлдеринге
Өлүм
бисче холун сунуп,
сүрүп турда,
Дайынчының тоткан
ниити
сергеңнер.
Таварлашкан өлүм
коргуп,
чайлай дүжер.
Чаңгыс бодал,
күштүг күзел —
Тиилелге
Сагыжывыс чаңдыы болган
тудуш чорду.
Каан хүнде,
даңгаар эртен,
орай дүне
Амыдырал
бисти кагбайн
кады чорду.
Турувуткан
ишчи холду
дыңзыдыптар
Тудуп келген кадыт-берге
чайлай дүжер.
Чаңгыс бодал,
күштүг күзел —
Тиилелге
Сагыжывыс чаңдыы болган
тудуш чорду.
Хайлыг дайзын доктаан
кээп
барып дүшкен,
Ханныг бижээ
оскундурган,
черде чыдыр.
Өрттү өттүр
өөрүшкүже алгаш келген
Өлүм чок күш —
Тиилелге —
Партиявыс.
Караңгыда
кадыр-бертке
ара дүшпейн,
Каан хүнче бисти четкен
тугувус ол!

1945 ч.

СЭКП ТК-НЫҢ ИДЕОЛОГИЯ КОМИССИЯЗЫНЫҢ ХУРАЛЫ

Май 5-те СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары В. А. Медведевтиң даргалаашкыны-биле СЭКП ТК-ның Идеология комиссиязының хуралы болуп эрткен. Амгы үе-чадада националдар аразында харылзааларның хөгжүлдезиниң идеологтуг айтырыгларын аңаа чугаалашкан.

Тургустунган айтырыглар талазы-биле улуг сонуургалдыг, чиңиг болгаш ажыт-чажыт чок санал-онал солчулгаларының үезинде национал харылзаалар талазында социал-экономиктиг, политиктиг болгаш идеологтуг хевирлиг бот-боттарының аразында тудуш харылзаалыг бөлүк айтырыгларның чыгып мөөннелгени демдеглеттинген. Оларны шиитпирлээринге тускай сорулгалыг, хөй талалыг улуг ажылдыг чорудары негеттинер. Бо талада чыгдына берген айтырыгларны шиитпирлээриниң чогумчалыг аргазы болза оларны теория талазы-биле ханы утаалдыг бодаары болур. Националдар аразының харылзааларының амгы концепциязын кичээнгейлиг ажылдап кылыры чугула апарган. Ол ажылдың эге чүүлдериниң бирээзи болза националдар аразында харылзааларның теориязының марксчы-ленинчи чадагай чаңчылдарын катап тургузары ук теорияда эрткен үениң чыдып калган чүүлдерин, чүвени бөдүүнчүдүп көөр, механиктиг болгаш даап бодаашкын кылыр үзелдерден арылдап аштаары болур. Национал айтырыгның ленинчи концепциязының хөгжүп келгениниң чаа ёзу-биле өөренип көөрү, ону шиитпирлээрде ленинчи методологияны бүрүн ударттулга болдурары, нацияларның болгаш биче улустарның амыдыралының байдалында ханы эскерлиишкиннерин өөренип көөрү чугула.

Националдар аразында харылзааларның ийи кол угланыышкыны — интернационалчыдыышкынче болгаш бот-боттарының аразында чоокшулажыышкынче угланыышкыны база национал бот-медерелиниң өзүлдезинче болгаш национал хөгжүлдениң сайзыралынче угланыышкыны — эртем ёзу-биле ханы өөренип көөрү негеттинип турар. Оларның диалектиказы кандыгыл? Политиктиг системага, экономиктиг тургустунуушкунга болгаш культура политиказынга ол угланыышкыннар кандыг янзылыг илерээйлеттинип турарыл? Манаа улуг теоретиктиг шинчилээшкиннер негеттинер. Манаа хамаарыштыр СЭКП ТК-ның национал харылзааларның айтырыгларын чугаалажып көөрү-биле удавас болур Пленумунуң чугулазын онзалап демдеглеттинген. Пленумдан бүгү тодаргай айтырыгларны үе шиитпирлеп шыдавас дээрзин билдинип. Ындыг болбажок, ол национал политиканың чаа стратегиязын ажылдаар кылыры чугаажок.

Чуртта боон турар үндезин өскерлиишкиннер, ниитилел амыдыралының демократчылдыгазы кижилерниң социал идепкейиниң көстүп көрбээн деңнелге көдүрлүрүнге, ниитилелге политиканы күштелдирериңге күштүг идиг бергениниң комиссияның хуралынга демдеглээн. Ол чоорудулга национал бот-медерелдиң өзүлдези-биле тудуш холбаалыг. Национал харылзааларны үзе тургузары кандыг-даа нацияның кижилериниң, оон иштинде боттарының күрүне-девискээр тургузуушкунундан өске черлерде чурттап чоруур болгаш ындыг тургузуушкун чок-даа кижилерге боттарының национал чорааралың, эртем-билиг чедип алырынга, төрээн дылынга өөренириңге, улусчу чогаадылгага, бот-боттарының аразынга харылзажырынга, боттарының национал-культура болгаш угаан-бодал негелде-херекселдерин хандырып алырынга, а ол ышкаш бодунуң национал культуразының төптерин тургузуп алырынга, массалыг информация чепсектерин ажыглаарынга, шажын-чүдүлге талазы-биле негелделерин хандырып алырынга чогуур байдалдарны тургузар дээрзин демдеглеттинген.

Ону долу чергелиг-биле боттандырарынга эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарының сорулгазы бисти черле тургустунуп турар. Чүгле ындыг күрүнениң байдалдарында кижилерниң, нацияларның болгаш биче улустарның, оларның күрүне эрге-хоойлу тургузуушкунунуң хостуг хөгжүлдезин чедип алдынар. Националдар аразында харылзааларны эрге-хоойлу талазы-биле таарыштыр тургузары, эвилелдешкен республикаларның суверенниг чоруун быжыглаары-биле холбашкан элээн хөй хоойлу телевилелдерин ам ажылдап кылып турар. ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның эрге-хулээлгелерин тодаргай ангылаар, эргелеп башкарылганың элээн хөй функцияларын төптен алгаш, чер-чер органнарының эргелериниче дамчыдып бээр, экономикага, социал болгаш культура хөгжүлдезинге, бойдус камгалалынга оларның бот-тускайлан чоруун болгаш харысалгазын бедидер талазы-биле ажылдар кылдынып турар.

Манаа холбаштыр идеология ажылының чугула сорулгазы совет федерализмни шын билип алырын хөй-национал утаан-медерелинге хевирлээри, ниитизи-биле чамдык чоптуг болгаш чоптуг эвес чылдагааннар-биле долу хемчээлге боттандырып шыдавайн барган оон күчүлүг аргаларын билдилиг-биле үндезилээри болур.

Күрүне дылының, оон хамаатызы болурунуң, демографияның айтырыгларын комиссияның хуралынга бүгү талазы-биле чугаалажып көрген. Бо дугайында күрүне тургузуп ээ улустарның хөгжүлдезиниң оруктарынга, перспективаларынга хамаарышкан айтырыгларны база чугаалажып көрген. Биче улустарның, чижээ, Соңгу чүк улустарының айтырыгларын, оларның культуразының болгаш дылының онзагай бүдүжүн, долгандыр турар хүрээлелин хевээр арттырарын база көдүрген. Партияның комитеттериниң, идеология организацияларының болгаш албан черлериниң мурнунда турар хөй планныг торулгаларже онза кичээнгейни угландырган. Идеология ажылы болуушкуннар хөгжүлдезин мурнаар, ону конструктивтиг болгаш үндезининг чорудар ужурлуг дээрзин айыткан. Тургустунуп кээп турар айтырыгларны шиитпирлээринге чер-черде партия болгаш идеология кадрларының организастыг болгаш теоретиктиг белеткелиниң дугайында айтырыг бөгүн чугула боор турар.

Националдар аразының харылзааларынга овааржылдыг болуру, оларның онзагай эскериичелдиң болуунуң ажылынга маргыш чок барымдааларга даянып, бодунга негелделиг-биле, ханызы-биле чүвени билири-биле база конструктивтиг-биле ылгалыр ужурлуг. Массалыг информация чепсектеринге негелдени бедидерин негеп турар.

Националдар аразының харылзааларын шиитпирлээринге чогуур байдалдарны чүгле эде тургустунуушкун деткээн оруктарны ажыдып болгаш тургузар. Бистиң ниитилелдиң чаартылгазының болгаш националдар аразының харылзааларын таарыштырарының салым-чолу бот-бодунга ханы харылзаалыг болгаш бот-боду байланчыдар дээрзиниң дугайында ниити бодалды комиссияның хуралынга чугаалашкан.

СЭКП ТК-ның Идеология комиссиязының кежигүннери «Шажын-чүдүлге организацияларынга арын-нүүрнүң хостуг болурунуң дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң төлевилелиниң талазы-биле боттарының бодалдарын болгаш саналдарын база киирген.

Бо Хоойлу төлевилелиниң талазы-биле ажылдыг калбак демократтыг үндезинге чорудуп турар. Ында ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Шажыннар херектериниң талазы-биле чөвүлел, аңаа сонуургалдыг министерстволар болгаш ведомстволар, эртем коллективтери, кескү эртемденнер болгаш эксперттер, шажын-чүдүлге хөй-ниитизиниң төлээлекчилери киржип турар.

Хоойлу төлевилелинде ниитилел амыдырал ажыл-чорудулгазының бүгү талаларынга хамаатыларның шажын-чүдүлгеге хамаарылгазы чокка дең эргелиг болурунуң дугайында Конституция ёзугаар быжыглаан, шажын-чүдүлге организацияларының эрге-хоойлу байдалын чаа ёзу-биле тодарткан, арын-нүүрнүң хостуг болурунуң юридиктиг болгаш материалдыг магадылалдарының дугайында айтырыгны шиитпирлеп турар. Күрүнениң болгаш шажын-чүдүлге организацияларының бот-бодунуң иштики херектеринге холгаарлашпазының принцивин чайгылыш чок боттандырып турар. Хоойлу төлевилелиниң утка-шынарын делегейниң эрге-хоойлу актыларынга дүүштүр тургускан.

Оон-биле кады бо төлевилелди улам ынай сайзырадыр ажылдары чугула боор турар, оон соонда калбаа-биле чугаалажып көөрү-биле парлаар болгаш ССРЭ-ниң Дээди Советинге чугаалажып көөрү-биле киирер. (СЭТА).

БҮЗҮРЕЛ

Кажан-даа уттундурбас

Кижи сеткили черле ындыг: кандыг-даа хай-халап ону шыдажыр арга чок кылдыр так хулуп алза-даа, келир үеже чүрээниң ханызы-биле бодап олурар. Гитлерниң ат-шерии Төрээн чуртувустуң хөй-хөй хоорайларын хүл далган кылдыр үрегдеп, кырган, чалыы дивейн өлүрүп-чидирип аптыва чыгап алган турза-даа, кайгамчыктыг хүнүң чедип келиринге бүрүзелиивис салбайн келдивис. Ол хүн, деңнелге чок аас-кежиктиң, өөрүшкүнүң хүнү, тиилелгениң хүнү бөгүн дөртен дөрт удаа байырлап тур бис. Төөгүге хамаарыштыр алыр болза, кыска-дыр деп чугаалап болгай-ла. Ынчалза-даа ону бистер дүүнгү чаа болганы дег, азы 45 чылдың Майның Тоста байырлааны ышкаш, өөрүшкүнүң эңне бедик деңнели-биле байырлап чаңчыга берген бис. Кажан-даа уттундурбас, мөңге назынның хүнү.

...даа ол. Дайынның хөй-ле өлүм-чидимин көрген, үүлезин чүктеп эрткен совет кижилер дайын халавын болдурбас дээш бир дугаарында кыйгы үндүрген.

Чепсегленииишкинниң долузу-биле дүжүрериниң хемчеглери алдынып эгелээн. Чер бомбуразоп карак чивеш аразында чок кылып каар хире чыгдынган күчүлүг чепсекти аал-оранывыстан ырадып каапталарының эге базымнары кылдынып эгелээн. Ядролуг, химиктиг чепсектериң тенелделиг моон соңгаар болдурбас дээш бөдүүн кижилер туржуп турар.

Бот-боттарынга бүзүрелиннее, кайы-даа таладан дайын айыылы чедип кээп болур дээн сезиглер кижилерниң угаан-бодалындан ам-даа уштунмайн турар. Ядролуг чепсектиң ээлери чурттар айыылдыг чепсекти моон соңгаар бүдүрбезиниң хемчеглерин алырынче дидим базымны кылып

ССРЭ-ниң камгалал министриниң ДУЖААЛЫ

1989 чылдың май 9. № 165 Москва хоорай.

Эштер солдаттар болгаш матростар, сержантылар болгаш старшиналар!

Эштер прапорщиктер болгаш мичманнар!

Эштер офицерлер, генералдар болгаш адмиралдар!

Эштер Ада-чурттуң Улуг дайынының, күш-ажылдың болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуннары!

...

Тиилелге байырлалы-биле таварыштыр байыр чедирип тур мен.

1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 44 чыл оюн тураскаап демдеглээри-биле холбаштыр дужаарым болза:

Бөгүн, 1989 чылдың май 9-те түс черниң-биле 22 шак...

ССРЭ-ниң камгалал министри армия генералы Д. ЯЗОВ.

ӨШПЕС АЛДАР

ХООЧУННАРДАН ҮЛЕГЕР АЛ

Дайын-чааны көрбээнинистен бээр ам таптыг-ла дөртен дөрт чылдың иштиин көрүп тур бис.

Дайын чылдарын ам чүгле сактыышкыннардан билип ап чоруур апардывыс. Гитлерниң ат-шерии бүгү Европаны таптай базып турган үелерин, ону көрген кижилер ам сактып келирге, коргунчуг. Кижилер амы-тынын артынга каггаш, Төрээн чуртун камгалап алганнар. Аваа өлгеннер чежел, оон хинчээн көргеннер чайы хире ийик?

Дайын эгезинде Төрээн чуртун эң эрес-дидим оолдар, кыстары дайзынның калчаалыг огундан өлгеннер. Делегейниң чонунга хай-халапты таварыштырып келген чылдың эгезинде 1923 чылдан бээр төрүттүнген кижилерни шериглиже келдиртип эгелээн. Бир чогаалчының санап алганы сан-түңү кончуг-ла шын ийин. 1923 чылда төрүттүнген чүс дайынчының чүгле үжү Тиилелгени көрген деп аан. Мыя мону бодап көөрге, дайын уржуу деп чүвени аныяк кижилер дораан биле бээрлер боор. Ленинградтың камгалалын, Москва чоогунга болгаш Волгоград дээш тулчуушкуннар, Белоруссияның тулаазынга олуп-чидимниг сегирикни алышкыны. Олар чүгле литературада дириг ышкаш артып калган. А оон бергезин караа-биле көрүп, хамык төп чораан бар ам-даа бар. Чүгле оларның саны артып калган. Дайын үезинде кончуг чалыы назын үезинде чораан оолдар ам кыраан. Оларда будуп-бүрүн кижи чок. Чамдыктары дөрт мөчүзүнүң бирээзинден чарылган, колдунташтыг, дашкамыштыг кылаштажып чоруурлар. Дайын уржуу ээс болза, кижилер чеже-даа улуг назылааже, аваа кылаштап чораай-ла.

Адаларывар эрткен оруун чүгле сураан дыңнаан эвес, оларның боттарындан билип, өөренип алыры чүден ажыктыг. Дайын оруун көргеннерни хүндүлеп, оларның мөчүктүг херээн сагыжывын дег сактып чоруңар!

Николай ВАСИЛЬЕВ.
Дайынның хоочуну.

ССРЭ-ниң камгалал министриниң бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштерниң кол штавының начальниги, Армия генералы М. А. МОИСЕЕВ.

Совет улус база дешпилге-лиг бүгү кижи төрелгетей улуг болган чырык байырлал — гитлержи фашизмни тиилээниниң 44 чыл оюн демдеглеп эрттирип турар. 1945 чылдың май 9-та дайынның сөөлгү даштавашыны оожурган чиккен. Чаагай амыдырал, чырыткылыг келир үе дээш муң-муң кижилерниң амы-тынын артынга каггаш тулушканы улуг херек будуп чорааң.

Ада-чурттуң Улуг дайыны барык дөрт чыл уламчылаан. Күдажып алганы турган Европаның материалдыг чиг-эзинге дээпып алгаш, фашист идегеттер бистиң чуртувустуң кызыгаа дениве четпес улуг күжүнүң кол согуун чая туткан. Немец 153 база чамы чурттарның 37 дивизиязы бистиң чуртувустуң девискээринче чазо болган кирип келген. Дөрт чартык ай дургузунда гитлержилер Прибалтиканы, Белоруссияны, Украинаның хөвей кезиин ээлеп апкан. Москваның, Ленинградтың хаалаларынга чыгап келген. Оларның холунга экономиктиг чугула регионнар, дайынчы техниканың улуг түңү, кывар-чаар материалдың хөй курлавыры, ок-чепсек болгаш материалдыг оон-даа өске үнелиг чүүлдер бар турган.

Тиилелге дээш совет чонунуң берген бүзүрел четтинмес чемчээ дугайын сактып тура, 1941 чылда болган айыыл-таланче катап чедип келир чеже ону болдурбазывыс дугайын бодаар ужурлуг бис.

Волгага чедир атгаарлай берген турганывыс канчап болганын бергенин, а оон соонда бистиң черден фашистерни үндүр сывырып чок кылырынга үш чыл канчап негеттинди?

Коммунистиг партия болгаш Совет чазак дайын ылап-ла болур-дур дээрзин билип кааш, Чепсектиг Күштерни бар-ла арга-биле быжыглаарының программазын амыдыралга боттандырарын негеп турду. Ынчалза-даа айыттынган сорулгаларның чамдызын бо-дайын желээже боттанмайн барды. Сталин болгаш оон-даа өске политиктиг, шериг ажылдакчылар Англияны чылча шаппаан шаанда, Гитлер Чөөн чүкче семевес деп бодаганнар. Оларның-биле алырга, биске 1942 чылдың ортаа чедир үе четчир турган. Стратегтиг ол соора бодаашкын дыка хөй чүүлду бодунуу-биле алгаш барган. Кол-ла чүве — чуртту болгаш Чепсектиг Күштерни дайын байдалынга белеткээри-биле дорт холбашкак ажылдарны боттандырарга турган.

Бүгү-ле чүвени дайын байдалынга эде тургузуп четтикпейн барган бис. Дайын эгезинге чедир барыын шериг округтар дайынчы турушка белен эвес болганындан немец-фашистиг армияга баштайгы аар согугну берип шыдаваан, дайзынның кол күжүнүң улуг тодаратканы база шын эвес. Мындыг байдал совет дайынчыларга аар болган.

Совет шеригниң теориязынга база шыңгыы четпестер бар турган. Чепсектиг Күштерниң стратегтиг камгалалче шилчилер арга көрдүнмээн. Стратегтиг камгалал теориязы тулчуушкуннар үезинде ажылдаан кылдынган болгаш ол дайынга шылгаттынган.

Арминың теориязының болгаш практиказының сайзыралынга репрессия, ылангыя дуржулгалыг, талантылыг командылакчы кадрларга удур репрессия дыка багай салдарын чедирген. Дайын желааалек турганындан желээш, репрессия дайын чорууш турда безин соксаваан. Дыка хөй генералдар, офицерлер дайын желээзинде туттургаш, дайын чорууш турда, аттырып кагдылар.

Совет шериг, атгаарлап тура, дыка хөй дайынчыларын чидирген. Совет улуска болгаш оон Чепсектиг Күштеринге ол дыка берге үе турган. Ынчалза-даа оларның тиилелгеге бүзүрели чүү-даа чүве сый шаап шыдаваан. Совет черге фашист идегеттер кызымаа-биле удурланышкын оралдашкан. Дайынның баштайгы айында-ла дайзын бодунга удур күштүг кандыызын эскерген, оон күштүг он-он дивизиязы узуткаттынган.

Чурт иштинче дайзын хаплаан турда, совет чонунуң болгаш оон Чепсектиг Күштерниң удурланыкчы күжү өзүп орган. Подмосковье шөлдеринге ол мынчаар билдинген: совет шеригниң харыы согуу ону Москваның хаалаларындан 100—250 километр ырады октаптарга, удурланыкчының күжү кошкаш кылынган. Тиилеттирбес герман армия дугайында хоозун бодал манаа меңгези-биле арылган. «Чак-чык дайыны» деп гитлержи планы туюулунга чедир үзүлген болгаш ол дайын чорудуу үндезини-биле сый шаптырар деп чүвениң эгези билдинген. Ынчан дайзын совет-герман фронтуга хары угда шаап халдаарындан ойталаар ужурга таваржышкан. Дайынны чыпалап чорудар стратегия-ле шилчиткен, түс-түс черлерже шаап халдаарын организастаан.

1942 чылдың чайынында ындыг арга-биле Сталинградче шаап халдаан. Ол база түңнел чок болган. Дайзынның 330 муң дугаар бөлүү бүзээлеткеш узуткаттырган. Сталинград чоогунга дайзынның ниити чидириг 1,5 млн. хире кижи болган.

1943 чылда Курск районунга гитлержилерниң сөөлгү шелдези база-ла кандыг-даа түңнел бербээн. Фашист блок буступ эгелээн.

Курск чоогунга болган тулчуушкунга, Днепрге болгаш солагай эрикте Украинага болган тулчуушкуннарга Ада-чурттуң Улуг дайынынга болгаш делегейниң ниитизи-биле ийиги дайынынга үндезин эскерилге доозулган. Совет черден дайзынны массалыы-биле үндүр сывырып эгелээн...

...Делегейниң ийиги дайынынга Совет Эвилелиниң тиилелгези дүрүм ёзугаар болган. Оон фундаментизи социалистиг экономиктиг системага, совет ниитилелдиң идей-политиктиг чаңгыс эвилелге, Коммунистиг партияны долгандыр сырый каттышканынга, марксчы-ленинчи идеологияга болгаш аңы-думмалышкы хөй националдыг чонун бузулбас найыралынга быжыккан.

Гитлержи Германияны болгаш оон чалчаларын ашкан Тиилелге дыка хөй чурттарның демниг күжү-биле чедип алдынган. Аас-кежиктиг келир үе дээш фашист эжелекчилерге удур дадим демнеелге демниг үлүүн киирген Югославияның, Польшаның, Чехословакияның, Болгарияның, Румынияның чонун болгаш армиязын, Венгрияның, Албанияның патриоттарын, удурланыышкын шимчээшкиниң болгаш антифашист чажыт ажыл кирикчилерин, АКШ-тың, Великобританияның, Францияның, Кыдаттың болгаш антигитлержи коалицияның оон-даа өске курүнелериниң чонун база эрмиязын совет улус утпаан, улам хүндүткелдиг-биле сактып турар.

Төрээн чурттуң идегелдиг камгалалы дээш бүгү долу харысалганы совет дайынчылар кончуг эки медерел билир турар. Дайынның байлак дуржулгазынга даянгаш, оон кичээндирин база түңнелин баримдаалап, делегейниң амгы байдалын өөренип көрбүшаан, совет Чепсектиг Күштерниң сайзыралын болгаш белеткелин боттандырып турар. Аддарлыг дайынчы чаңчылдарын уламчылавышаан, бодунуң чонунга, Коммунистиг партиязынга болгаш Совет чазаанга кызыгаар чок шынчы совет дайынчылар совет кижилерниң тургузукчу тайбың күш-ажылын серемчилелдиг камгалап, аңы-дүмма армияларның интернационалчы дайынчылары-биле кады социализмниң тиилелгелерин карак огу дег камгалап турар.

ФРОНТУЧУНУҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Халажылгада полковник, күш-ажылдың хоочуну Артём Сюрюнтеевич Борбак-оолдуң «Тыва танкистерниң башкызы» деп эгелиг чүүлүн 1988 чылдың октябрь 2-де үнген № 228 «Шынга» парлаан болду. Сонуургап ол дугаарын мээң чорудуп берген, дениве четпес өөрүшкү-биле номчаан мен.

«1941 чылда Кызыл Армия Тываның Революстуг шериинге Т-28 маркалыг-даа танкыны баштадыр дайынчы танкетка болгаш бронемашиналарны бергени-биле, ол чылын АРШ-тың аъттыг полугунуң дайынчы составынга танк кезээ эң-не баштай тыптып келген. Танкыны башкарып болгу дег тракторист чораан дайынчылар бар-даа болза, а танкының дайынчы тактиказының уран аргаларын билир, танк экипажтарын башкарыптар кижи биске чок турган.

Совет Тыва Республиканың дилээн хандырып, танк талазы-биле тускай мергежилдиг сургакчы кылдыр Ульяновскиниң бронетанк училищезинге взвод командири турган [illegible] Рудикти чорудуп берген».

— деп бижээн одуруглары номчааш, дөртен сес чыл бурунгаа [illegible] таварышкан ол болуушкунну база катап сактып олур мен. Ынчан, шынап-ла, аныяк мен. 27 харлыг. Тывага үр чурттаваан мен. 1943 чылдың апрельде фронтуже аъттандым...

Ынчалза-даа тыва чонунуң чаагай сеткилдиниң, куңдулээчелиин сеткилимде шыгжап чоор мен. Тывада өннүктерим-биле харылзаам үспейн келдим.

Мээң дугайымны сактып, амгы үениң аныяк-өскенинге патриотчу, интернационалчы кижизидилге кылдыр тыва танкистерниң төөгүзүн бижип, мээң адымга чылыг, чырык сөстерни арттырганы дээш халажылгада полковник А. С. Борбак-оолга өөрүп четтиргенимни солуп дамчыштыр орай-даа бол, илередтим.

Савелий РУДИК.
Халажылгада капитан.
Ворошиловград область.

Партийжи амыдырал

БИЕЭ ХЕВЭЭР, ЭТТИНМЕСТЭЭН

«СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң кичээнгейинге»

Барыын-Хемчик райпоозунуң партия эге организациязының ажылының кошкааның дугайында парлаан материалды «Шынның» корреспондентизи Таап-оол Хертек хынап көргеш, солунга бижээн.

Оон соонда ында байдал кандыгыл? Бодум ол организацияда бактаап турар болганымда, партия эге организациязының ажылының дугайында ам база ажыт-чажыт чокка бижип көрейн. Шыны херек, ол шүгүмчүлелдерден кандыг-даа түңнел үндүрбээн. Ол шүгүмчүлелдиг чүүлду эге организацияның хуралынга чугаалажып көрүп турда, партия райкомунуң оргкилдизиниң эргелекчизи А. Бууралдай инструкторы-биле кады олурушкан. Бүгү коммунистер ук шүгүмчүлелди бирүнүү-биле хүлээп ап турда-ла, А. Бууралдай чүгле кезиикчамдызын чөптүг деп көөрүн саналдаан. Чүге дээрге шүгүмчүлелдиг чүүлде А. Бууралдайның ады база кирген боорга, аваа «дужуп бербезин» оралдашкан.

Январьда эрткен ол хуралга солунга парлаттынган шүгүмчүлелдиг чүүлду сайгарып көөрүнден аңгыда, хенертен (чарлалда чок, коммунистерге билдинмес) перспективтиг план чугаалажып көөр деп «чаңгыыл» айтырыг тургустунуп келген. Баш бурунгаар быжырымчалыг кылдыр чугаалажып албаан болгаш, эдер, немээр, казыыр дел саналдар-биле эрэнгей планны хүлээп алган.

Эге организацияның (секретары О. Ооржак) иштики ажылы кезүлдүр-ле сулараан. Чугула айтырыглар чугаалажыр хурал-суглаа-даа ай-шаанда болбастаан. Чиже, ай эвээш хонуктуг болгаш, февральда болур хурал «уттундурган», даргалар ажылче шуут шымныккаш чыдыпкан. Оон февраль 28-те 4 шакта хурал болур деп чарлал хенертен кестүп келген. Аңаа социалистиг чарыш дугайында мээн отчёдумну дыңнаар дээн. Ажыл шагында дуву-далаш белеткенип эгелээн мен. Дөрт шакта коммунистер чыглып келген, а секретарьлар чок! СЭКП райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи З. С. Хомушку таварылга боол аңаа база чедип келген. Секретарьлар сураг. 5 шакка чедир манааш, тарай берген.

Хөктүг чүве боор, эртенинде — март 1-де коллективтиң коллективтиг кезээ дугайында чугаалажыр хуралы, а оон соонда 4 шакта партия хуралы деп чарлал база кестүп келген. Баштайгы хуралдың айтырыынче сагыш-даа салбадым, а чүге дээрге дараазында хуралга дүүнгү отчёдум бээр болгай мен. Коллективтиң ниити хуралы доозулган, а партия хуралы эгелээр дээн. Кайда боор, коммунистерниң хөй кезии чок боорга, хурал база болбаан. Оон соонда олла чылдагаан-биле март 15-те, март 16-да партия хуралдары база болбайн баргылады. Оон бээр апрель 20-ге чедир партия хуралы болбады. Бо чүге чүүн көргүзүп турарыл? Бир дугаарында-ла, эге организация секретары О. Ооржактың бодунга болгаш коммунистерден негелде чогу деп санаар апаар, а оон ынай, чамдык коммунистерниң сагыш-чурум чогун. Уставта айыткан эрге-хүлээлгелерни хажыдып турарын көргүзүп турар-дыр. Коммунист кижи хуралга идепкейлиг киржип, санал-оналын ажыл-биле бээр ужурлуг болгай. А бистинде кандыг-дыр, көрүнер хаан, партия хуралынга безин хөй коммунистер келбейн баар. Райпода хөй-ниити организацияларының удуртуп башкаар хамаанчок бо талазы-биле харын багай үлегер-чижээн көргүзүп турар.

Эге организацияның документациязын көөр болза, мырынай чаржынчыг. Хевар болгулаан хуралдар протоколдарында ай, хүн, олурушкан коммунистерниң саны, хүн айтырыы барык ол-ла. Ийи-чаңгыс хүлээп алган доктаалдарның шиитпирлээн кезээнде кончуг эрэнгей: «экижидер», «күштелдирер», «калбартыр» дээн чижектиг ыткыр, ниити сөстер. Кым харыылаар, кажан, канчаар боттандырар дугайында тодаргай чүве чок.

Райпода партия эге организациязының ажылы шак мындыг кошкак, кудулу деңнелде турда, чүгле херим ажылдыр кожа киирезинге СЭКП райкому амга чедир кандыг-даа боттуг дуза чедирбейн турары элдептиг.

Эрес-оол СААЯ.
Күш-ажылдың хоочуну.

МЕДЭЭЛЕР

ӨШКҮ ДҮГҮН — СОВХОЗУНГА

Арыг-Үзүү суурнуң чурттакчылары шурушку чылдарда артыкшылдыг малын, оон продуктуларын өске совхозтардан келгилээн садып алыкчыларга дужаап, акшазын дуда санажып ап турган. Ол айтырыгны бүгү чонунуң хуралынга база кодээ Советтиң күүскомунга чугаалашкаш, малды база дүктү, сүттү совхозтуң планынга киириштир садар, а совхоз улуска акшаны дуда санап бээр кылдыр дугурушкан.

Кодээ Советтиң девискээринде чонунуң хуудада мал-маганы, эң ылангыя ангор өшкү сөөлгү үеде өзүп көвүдээн. Бо чылын өшкү кыргылдазы апрельде доозулган. Совхозтуң дирекциязы чурттакчылардан өшкү дүгүн садып алырын бо чылын эки организастаан. Селекционер-зоотехник Валентина Сереэжикпей биле чолаачы Николай Кечил-оол олар суурларны, малчын коданнарны эргип кезип чораан, 912 килограмм өшкү дүгүн хүлээп алгаш, оон өртээн ээлеринге дуда санап бергеннер.

Иштиг-Хемде Виктор Хававчык, Дүрзенмаа Түлүш, Чаш-оол Моңгуш, Болат-оол Күнгаа, Базыр-оол Шаравии, Арыг-Үзүүнде Доржу Түлүш, Көгел Кыргыс, Арыскаңда Үйнук-оол Доңдук, Шаны Караш олар шыпарлыг дүктү дужаагаңнар. Дузалал ажыл-агыйлыг өг-бүлелер хоюн кыргааш, дүгүн база совхозка садар.

Түлүш ОЧУР-ООЛ.

Улуг-Хем район.

АНАЙЛАР МЕНДИ

«Таңды-Сынын» совхозтуң коданнарында өшкү ооллдаашкыны киди түлүк. Севээн Сандиның удуртканы Алак-Даа бригадазының малчыннары бо хүннерде 100 өшкүден 71 анайны камгалап алган. Ында аныяктар Владимир биле Сайлыкмаа Багай-оолдарның мал-маганы кыштап дыка эки хүр ажып турар. Бо өг-бүле 381 өшкүзүнден ам 377 анайны доруктуруп турар. А бир өшкүден 1,3 килограмм дүктү кыргып алганнар. Чаш анайларны доруктурарынга Шолбан Шалык, Валентина Шалык, Родион биле Мира Чоодулар улуг дузаны чедирип турар.

В. Багай-оолдуң өг-бүлези бо чылын 100 өшкүден анай алыр база дүк кыргыыр-даа талазы-биле дааалгаларын ажыр күүсеткен. Бо чылын кыштаанга чунар-бажыңны боттары тудар, 10 тонна сигенни белеткээр, кажаа-хоралазын база боттары септеп алыр сорулгалыг. Оларның чарыштыг кожазы Амур Кочанайның коданында чаш анайлар база-ла немешкен, амдызында 100 өшкүден 90 анайны камгалап алган, ам-даа төрүүр өшкүлер-диг.

Моторк ТИРЧИН.

Тес-Хем район.

АРЕНДАЖЕ КИРГЕН

«ҮТКА 25 чылы» совхозтуң Арыскан салбырында Сергей Сендиң удурткан звено бо чылдан эгелээш, арендаже кирген. Ында 12 механизаторну хаара туткан, оларда 9 тракторну быжыглаан. Ол ышкаш мал чемин белеткээр бо коллективти өске-даа техника-биле хандырган.

Арендаторлар бо чылын совхозунга 1500 тонна сигенни белеткеп бээр хүлээлгелиг. Олар 872 гектар, оон иштинде 192 гектар чарымал сиген шөлдүг.

Звено ам 400 ажыг гектарда минералдыг чемишчидилгени чашкан, 300 гектар шөлдү суггарган. Арык-буталарны база сиген шөлдерин аштап арыглаар ажыл база уламчылап турар.

Очур-оол ТУЛУШ.

Улуг-Хем район.

КЫЛЫР АЖЫЛДАРЫ ХӨЙ

Таңды районда Дүргең суурда АКМК-ның коллективи бирги кварталдың планын ажыг күүсеткен. Анатолий Позднеевке удуртткан тудугжу бригаданың ишчилери ССРЭ-ниң 70 чылы аттыг совхозка панельден кылган ийи аал ниити чурттаар ийи бажыңны, Опук-оол Оюннуң, Анатолий Виниковтуң, Владимир Подиктиң бригадалары «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйынга бир-бир бажыңны ажыглаалга киирген. Аңаа аныктарның дагдынышчылары Людмила Мистренкованың удуртканы шевээлекчилер бригадазы ол бажыңнарның шеверлел ажылынга ажылдааш шалыпчылар одурууңга кирген.

Ол ышкаш дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында 75 трактор киирер мастерская тудуунда ажылдап турар Сергей Түргең-оолдуң бригадазы кварталдың ондаалдазын 102 муң рубльге күүсеткен.

Бо чылын оларның кылыр ажылдары хөй. Бай-Хаак суурда харылзаа белдириниң ийи каът бажыңын, ийи аал ишчи чурттаар он бажыңны болгаш өске-даа тудугларны ажыглаалга киирерлер. Амгы үеде 330 олуттуг уруглар садының тудуунда ажылдап турар.

Владимир ФОМИН.

Үндезин реформаның оруу-биле

АРЕНДАТОРЛАРНЫ БЕЛЕТКЭЭР

Совхоз-техникумну тургузар дугайында саналды киирдивис

Тываның кодээ ажыл-агый техникуму — республиканың аңгы-аңгы адырларынга тускай эртемниглерни белеткеп берип келген өөредилге чери. Оон доозукчулары боттарының улуг үлүүн кодээ ажыл-агыйның сайзырадырынга киирип турар. Кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезин организастаарында, ажыл-ишти башкарарының аргаларында кошку өскерлиишкиннер болуп турар. Үениң ажыл-иштиң негелделеринге дүүштүр кадрлар белеткелинге техникумда өскерлиишкиннер бар бе? Ол дугайында бистиң корреспондентивистиң Тываның кодээ ажыл-агый техникумунуң директорунуң бүдүрүлге өөредилгезиниң талазы-биле оралакчызы Н. Б. Ховалыг-биле интервьюзу.

Н. Б. ХОВАЛЫГ:

— Кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң Тывага сайзыралы бистиң техникумувус-биле дорт харылзаалыг. Ону башкарып келген, башкарып-даа турар кижилерниң эвээш эвес кезии бистиң доозукчуларывыс болгай. Ол дээрге республиканың агроүлетпүр комитединиң даргазының оралакчызы Э. Х. Мөңгүш-оол, килдис эргелекчилери Ч. М. Арендол, кодээ ажыл-агый эртемнериниң кандидаты Б. Б. Балчир «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору М. Б. Доңгак, «Эрбек» совхозтуң директору А. Б. Моңгуш дээш өскелерин-даа адап болур.

КОРР:

— Техникум ортумак звенонуң удуртукчулары болур тускай эртемниг специалистерни белеткеп турар болгай. Олар дээрге кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде база бир кол кижилер-дир. Ажыл-ишти башкарарының экономиктиг быраларын амыдыралга ажыглап эгелээни-биле тускай эртемниглерге негелделер шыңгыыраан болгай. Ынчангаш техникумнуң сургуулдары чүгле эки специалистер эвес, а эки удуртукчулар база болур ужурлуг. Оон-биле харылзаштыр келир үениң специалистерниң белеткелинде кандыг чаа чүүлдер барыл, Иргит Биче-оолович?

— Республиканың совхозтарында болуп турар болуушкуннарны кичээнгейлиг хайгаарап, оларны сайгарып, кандыг байдалга бистиң доозукчуларывыс ажылдаар апаарыл дээрзин билип турар бис. Кодээниң ажыл-ишчилериниң боттары башкарлып ажылдап эгелээнинден администрастиг ажылдакчыларының, харын-даа тускай эртемниглерниң саны штатта кызырылган болгай. Ажылчы коллективтерге онаа-ла удуртукчу тускай эртемниглер эвес, а өзулут технологтар херек апарган. Бүдүрүлгениң технологиязын организастап шыдаар кижилер артып калган, арай кошкактары штат кызыралышкынынга таварышкан деп бодап турар бис. Эң ылангыя зоотехниктер биле агрономнарның аразында штат кызыралышкынынга таварышкан кижилер хөй. Республиканың агроүлетпүр комитединиң 1988 чылда киирген чагыгындан ол илден. 1988 чылда 25 зоотехник техникумну дооскан. А Агроүлетпүр комитеди чүгле 10 кижи херек дээн. Моон алгаш көөрге, республиканың кодээ ажыл-агыйларынга тускай эртемниглер белеткээрин эде тургузар үези келген-дир. Ынчангаш агрономнар биле зоотехниктер белеткеп турар салбырларның орнунга кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезин организастаары болгаш технологиязы деп салбырны келир өөредилге чылында ажыдарын планнап турар бис. Баштайгы белеткээ хүлээп алыр бис. Аңаа киирген 30 хире сургуул кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң технологиязының болгаш ажылды организастаарының шупту талаларын өөренир. Оларның өөренир программазынга экономиктиг билиглер, мал болгаш чер ажылының бүгү айтырыглары кирер. Чаңгыс сөс-биле чугаалаар болза, арендаторларны белеткээривис ол. Арендатор кижи калбак билиглиг болур ужурлуг болгай. Арендаторлар белеткээр дугайында бодал бистиң бажывыска онаа-ла кирип келбээн. Бистиң доозукчуларывыстың аразында арендаторнуң кокпазынче үнген кижилер бар. Эң ылангыя зоотехниктерниң аразында хөй. Чижээлээрге, эрткен чылын зоотехник А. Кунчуунуң Бай-Тайга районда «Бай-Тал» совхозче ажылдадып чоруткан. Чеде бээрге, ол совхозта оон бодунуң эртеминиң аайы-биле ажылдаар ажыл чок болган. Ынчангаш ол бир кодан хой хүлээп алгаш, өг-бүлезиниң аренда керээзи-биле ажылдап эгелээн. Ол-ла совхозта база-ла зоотехник А. Хаван-оол ада-иези-биле кады хойжулай берген. Бир эвес боттары тура-соруктуг ажылдаар болза, аттарын адаавым доозукчулардан өзулут арендаторлар үнүп болур. Черле ынчаш, аренда керээзи бистиң республикада калбарып эгелээн чүве-дир. Арендаторга кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң дугайында янзы-бүрү билиглер херек.

— Арендаторларны белеткээриниң материал-техниктиг баазазы кандыгыл?

— Хоорайның чөөн талазында техникумнуң чаа комплекизиниң тудуу дооступ турар. Келир чаа өөредилге чылында көжүп кирер бээр боор бис. Ында өөредилге класстары, лабораториялар, мастерская, ветеринария клиниказы бар. Өөредилгениң эки материал-техниктиг баазазы барда, сургуулдарның билии чаңы болур болгай. Чаа комплекске өөренип эгелээривиске, билигниң шынары безиири чугаажок. Келир үениң арендаторларны чер, мал ажылының эртемнерин, техника башкарарын, септээрин эки шиңгээдип ап болурунуң аргазы бар.

— Өөредилгениң практика-биле холбаазы кандыг болуру?

— Амгы үеде техникумнуң сургуулдары практиканы республиканың аңгы-аңгы совхозтарынга барып эрттирип турарлар. Оон шынары билдингир-ле болгай. Сургуулдарның практиказынче совхозтарның специалистери шоолуг-ла сагыш салбайн турар. Чүге дээрге сургуулдарның практиказын удуртуру оларның хүн бүрүнүң ажылы эвес. Оон түңнелинде, эң ылангыя ажылды организастаарының талазы-биле, бистиң доозукчуларывыс ажылдап эгелээниниң баштайгы чылдарында дыка бергележип турганнар. Ону өөренип көргеш техникум биле Кызыл районда «Көк-Тей» совхозтуң баазазынга совхоз-техникумну тургусса кандыгыл деп саналды киирдивис. Документилерни Москваже чорудупкан бис. Ол айтырыг чедиишкинниг шиитпирлеттинип, деткиишкинни өптар болза, бистиң сургуулдарывыстың өөредилгези практика-биле сырый харылзаалыг апаар. Эң ылангыя арендаторларны белеткеп үндүреринге дыка таарымчалыг. Ажыл бурузун олар холу-биле тудуп тургаш кылып өөренир.

Техникумга кадрлар белеткелинде болуп турар өскерлиишкиннер мындыг. Ол дээрге ажыл-иштиң негелдези-дир. Моон-даа соңгаар үениң херектээнинге дүүштүр эде тургустунуп ажылдаар апаар бис. Ону республиканың кодээ ажыл-агыйында чаа чүүлдер негей бээр. Оларны өй-шаанда эскерип, «чылча кагбазы чугула» деп санап турар бис.

Бөгүн—Тиилелге хүнү

ДАЙЫНЧЫ ЭЖИМ ДУГАЙЫНДА

Дөртен чылдарның төнчүзү. Тээли чеди чыл школазынга өөренип турган, мен-даа үш класс өрү өөренип турган бажының дүтү чалгыгланчак дыдыраш кара, бышкан чодурaa дег, дозур карактарлыг, кежээде хөглүг, баштак чаңныг Красс Намзырай деп оол-биле чоок найыралдыг чордум. Эжим 7 классты доозуптарга, Улуг-Хем районнуң бир школазынче башкыладып чорудупкан.

Үш чыл эрткен. Мен база чедиишкин доостум. Кандыг-бир тускай эртем чедип аар дээш Кызылга келдим. Өңнүүм Красс ында чорup тур. Меңээ көөрде дужуглалгыг эжим болгай дээш сорулгамны чажырбадым. Элээн бодангаш, эштимниң часкай каапкаш, чугаалады:

— Кеңек сеткилге сурт aaл херек. Ынчалза-даа холуң чалар эвес сен. Бирээде, дылга, культурага-даа өөренгей бис. Ийиде, солун чер-лер-даа көргей бис. Үште, ам-даа Тывада ховар мергежил-дир. Эртемниң, культураның Сибирьде база бир улуг төвү — Новосибирскиниң кооперация техникумунга барып өөренилл деп бо.

Дарма-Седи Сотпа, Хөө-Тараа Ооржак, Чимит-оол Хомушку дээш оон-даа өске эштериивис-биле кирерниң шылгалдазын дужаагаш, өөренип чорупкан бис. Төрээн Тывавыс девискээринден бир дугаар үнүп, бурууп баштыг Саяннарны ажып, Сибирьниң делгемнерин магап хап орда, аныяк чүректер өөрүшкүден ырлай бээр!

Новосибирскиге өөренип турган-ла, оон шериг албазынче келдиртип, эжим Красс-биле Барыын Украинаже халтывыс. Ынчан чурттуң барыын кызыгаарынга дүшкүүрлүг хелчок турган. Кызыгаарга шериг албаны эрттирери ындыктыг-даа, харысалгалыг-даа чүве-дир дээрзин билген бис.

1956 чылдың күзүнүнде акы-дугма венгр чоннуң кырынга кара булут диргелип, контрреволюсчу күштер келереп келген. Венгр улустуң хосталгазын камгалажып, контрреволюсчу күштерни басчыр интернационалчы улуг бисте ынчан онаашкан. Оон соонда улус ажыл-агыйының үрелип хоозураан объектилерин катап тудуп тургусчурунга кат янзы националдың төлээлери эш-өөрүвүс-биле киришкен бис. Езулуг, интернационалчы эп-найырал ындыг берге үеде улам быжыгар боор чорду. Эжим Красс арга-сүмелиг, үлегерлиг дайынчы чорду. Берге үеде безин оон хөглүг, баштак аажы-чаңы дайынчыларның сеткилин сергедип, хөөнүн көдүрүп кээр чораан. Чаңаңырынга, чурумунга сундулуг кижи, ырлап турда база деңнии. Оон ол эки бүдүжүн өттүнүксээш, пат-ла хөвүүр мен.

Шериг хүлээлгевис эрттирип, өөредилгевис доозуп алгаш, ажыл-үүлевисти аныяк салгалды өөредип кижизидеринче. Ылаңгыя патриотчу, интернационалчы чаңчылдарны бодувустуң көрген, таныыр чижектеривис-биле холбап тургаш, чоггаадыкчы ёзу-биле чорударынче угланнырар-дыр деп шиитпирлээн бис. Эжим элээн каш чылдарда школаларга башкылап, кезээ Совет-даа даргалап чорааш, тып дээн назынында мөчүдү (берге үелер оон кадыкшылынга багай салдарын чедиртени чугаажок боор).

Кызылдың башкы институдунуң төөгү, дыл, литература факультедин доозаш, бөгүнге чедир колдуунда төөгү, шериглиң эге белеткелин башкылап, өөреникчилер, аныяктар, ажылчы чон ортузунга патриотчу, интернационалчы кижизидилгеге лекция, беседаны-даа номчуп чор мен.

Чүүлүмнү интернационалчы дайынчы эжим Красс Салчакович Намзырайга тураскаадып бижидим.

Бисте «афган» интернационалчы дайынчылардан аңгыда, амдыгаа чедир ат-сураг билдинмейн чоруур, чоннуң аас-кежии, хосталгазы дээш туржуп, интернационалчы хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип чорааннар дугайында ажык-чарлыг үеде шаксылдаа бол солуп, сеткүүлге чырыдар болза, артык чүве чок-ла хире.

Шаагы САЛЧАК.
Хөндөлен школазында төөгү башкызы.
Барыын-Хемчик район.

АРМЕНИЯДАН ЧАГАА

Совет Армияның хүрээлениинде шериг хүлээлгезин күүседип турар солдаттардан албан ажылым аайы-биле аш-хуузунуң чагааларын ап, оларның-биле харылзажып турарымга өөрүүр мен. Солдат чурттаалганың шыңгыы чурумунга, негелдезинге чаңчыгып, совет амыдыралга быжыг туруштуг тып, экинии эки деп, багайны багай деп ылгап биле берген, амыдыралдың алыс шынын көре берген дайынчылар бисте өөрүп четтиргенниң чылыг сөстерин бижип турар. Ам оларның бирээзи Иван Оюннуң Армениядан чагаазын номчукчуларга сонуургатым.

«Экии, Михаил Маркович! Бисти Армениядже экпелгенинден бээр дөрт ай ажып тур. Чер шимчээшкини болуп турар үеде база маңаа турган бис. Спитакты болгаш оон-даа өске хоорайларны катап тургузарынга дузалажып тур бис. Баштайгы дээрезинге бодаарга, ам мында байдал эки-жээн. Чамдыывыс эрги турган чериввисче өөредилге программазын күүседир дээш чорупкан: парашюттан халыглар нормазын күүседири амыр эвес херек. Мен Ереванда арткаппарның бирээзи мен. Кадыкшылывыс тергиин эки-дир.

Шериг албанынга кирген хүнүмден бээр бүдүн чартык чыл чедип бар чор мен. Үе кыска, ынчалза-даа дыка хөй чүвеге өөренип, чугула чүүлдерни көрүп, билип алдым. Кала-кала чораанымны санааш чоор мен. Арменияда шериг албаны эрттирип турарымны чугаалаарга-ла четчир. Армения аас-кежиктиг көөр, бүгү-ле чүве эки болур дээрзинге бүзүрээр мен. Интернационалчы найыралдың күштүүн, оон чүден артык быжыын билир мен.

Мени чаңгыс-ла айтырыг дүвүредип чор: «Шеригже келдиртип турар оолдарның белеткели кайы хире ирги?» Оолдарны школадан-на күш-ажылга, спортка шыңгыы чаңчыктырары чугула, черле ынчаш шеригге оолдарны бүгү тала-биле белеткээр экидир ийин. Орус дылга, спортка кошкак, шеригниң эге белеткелинге билии чавыс оолдар кайы хөй болуру дыка хомудаанчыг-дыр. Ындыглар-биле ажылдаарынга сержантыларның, офицерлерниң-не нервазы быжыг туруштуу шыдажыр. Бистиң десант шериинде безин спортка пат дайынчылар бар. Парашюттан халыыр кичээл эки-ле кээрге-ле, оларның арын-шырайы хөлүг бээр-дир. Маңнаарынга мырыңай чөө албастар. Ындыг оолдар Тывада хөй деп билир мен. Спорт сонуургавас, таакпылаар багай чаңчылдың уржуун ынчалдаа шеригге келгеш, көре бээр. Шеригге келгеш, арны кызып, хилинчектенмес дизе, олар эки белеткенгеннер. Бо чүүлдерни-биле белеткел ажылын республиканың бүгү школаларынга шыңгыы чорударын чедип аларыңарны дилеп тур мен..»

Михаил ЖИП.

Май 9—Чехословакияның национал байырлалы

ХОСТАЛГАНЫҢ 44-КҮ ЧЫЛЫ

Чехословакияны фашистиг эжелекчилерден Совет Армияның хостааны дөртен дөрткү Май — ында чылыг болгаш байырлалдың шинчизи кирген. Апрельдиң эгезинде-ле Прага хоорайга ыыштар ногаан өң кирген, а майның эгезинде чурттуң найысылалынга чечектер эмге-жок хөй болгаш. Фашистиг эжелекчилерге удур Прагага тура халышкын 1945 чылдың май 5-те эгелээн. Чехословакияның ажылчы чону хосталганың хүнүн демдеглевишаан, чер кырынга тайбың дээш туржуп турар.

Ынчаарда, дөртен дөрт чыл бурунгаар Чехословакияның чонунга, Праганың чурттакчыларынга берге болган. Ол чуртту хостаар дээш туржуушкуннарга совет болгаш чехословак хөй дайынчылар өлген. Ынчаарда фашистиг дайзыннар күштүг болгаш кыра сагыштыг турган. Найысылалда төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдыг бажыңнарын гитлерчилер бузa тепсир дээш мииналап каан турган. Праганың төвүн май 10—11 хүннеринде буза тепсир фашистер планнаан турганнар.

Уттундурбас ол хүннерни номчукчулар сагыш-сеткилдиң дүвүрээшкини-биле сактырлар. «Дивизионка» деп солунну «Төрээн чурттуң аадары дээш» деп чүүлдүге мынчаар бижээн: «Танкылар Прагаже дүрген чорупкан... Бистерни өөрүшкү-биле чехтер уткаан. Оларның аразында кырганнар, херээженнер, бичии уруглар кежээ орайга чедир оруктарга хүндүлүг таныылга туруп келгеннер».

Хоорайның тура халышкынын кылган чонунга дузаны Совет Армия чогуур үезинде кергускен. 1945 чылдың май 9-та баштайгы совет танкылар эртенгиниң дөрт шакта Прагага кирип келген. А дүъшке чедир фашистерниң удурланыышкынын сый шапкан. Ол хүннүң ийиги чартыында Праганың радиозу мынча деп чарлаан: «Ыдыктыг Вittин суурлазының кырынга чехословак болгаш совет туктар киискип үнген!»

1945 чылдың тиилелгелиг майы бистерден ыраан тудуп-на оон тураскаалы чаа хевээр. Совет болгаш чехословак улустарның найыралы мөңге чурттаар! Хостакчы совет дайынчыларның Прагада тураскаалынга хөй чечектерни эккеп салган. Чехословакияның Коммунистиг партиязының ТК-зының Чиңгине секретары Милош Якеш Май Бирнин хөй муң кижи киржикчилиг чыскаалынга чүве чугаалаан болгаш 1945 чылдың майда чехтерге болгаш словактарга хосталганы берген Совет Армияның маадырлыг чоруунуң дугайында онзалап демдеглээн. Политиктиг чаа болдашкынның делегей харылзааларынга бaдыткаары дээш туржуп турар Совет Эвилелиниң, социалистиг өске-даа чурттарның тайбың инициативаларын Чехословакияда бүрүн деткип турар.

Чехословак улус бодунуң хосталганының хүнүн бо чылын онзалап демдеглеп турар: Чехословакияның Коммунистиг партиязының XVIII съездизинге белеткел эгелээш, социал-экономиктиг амыдыралдың эде тургустунуушкунун калбарган, национал фронтунуң составынга кирген политиктиг партиялар болгаш нийити организацияларны ЧССР-ниң Конституциязының болгаш 9-ку беш чыл планының төлевилелдерин ажылдап ылып турар. СЭКП-ның болгаш ЧКП-ның сорулгаларының чаңгыс аай чоруун М. С. Горбачевтуң болгаш М. Якештиң чоокта чаа Москвага болган ужуражылгазының түңнелдери бадыткаан.

ЧССР-де эде тургустунуушкун бедүүн эвес. Чедингкиннер болгаш четпестер-даа бар, шиитпирлеттинмээн айтырыглар база бар. Бо чылдың бирги кварталында күрүнениң планныг даалгаларын күүсеткен дугайында ЧССР-ниң федералдыг статистика эргелелиниң дыңнадыы ол дугайын херечилеп турар. Үлетүр бүдүрүлгезиниң хемчээлиниң өзүлдези нийтизи-биле чедип алдынган. Ол өзүлде 1,2 хуу болган. Нийти бүдүрүлгениң планын бүдүрүлге черлериниң барык 20 хуузу күүсетпээн түңнелинде улус ажыл-агыйы 2,5 миллиард крон хемчээлиниң продукциязын чедир албаан.

Чехословакияның ажылчы чону ажыл-агый болгаш хөй-нийти амыдыралының революс-тут эде тургустунуушкунун дээш туржуп турар. Революстуг эде тургустунуушкун дээш демиселге чехословак улус ССРЭ-ниң болгаш социалистиг өске-даа чурттарның улустары-биле эвилелге болгаш найыралга даянып турар.

Юрий ТРУШИН.
(СЭТА-ның корр.)

ЧҮГҮРҮК-БОРАМНЫ САЛГАНЫМ

Ынчан тос харлыг мен. Тере-Хол кожуунунуң Тарыска чурттап турдум. Улуг-Кужурга фронтуга белек чыгган шуулганга киришкенин утпаан мен.

Кымчы кактырбас чүгүрүк, бора аъдым мунуп алгаш, Улуг-Кужурга түтсүп келдим. Кожком секретары К. Чорбаа, АРЭ-кожкомунуң секретары Төгүс-оол, суму даргазы акым Б. Ширнен баштаан кижи эндерик. Оларның аразында ССРЭ-ден келген шериг төлээлер база бар.

Ынчан колдуунда улус аъттар дужаап турган. Дайын шөлүнге киржир аъттарны ылап-ла шилип алыр. Мээң Чүгүрүк-Боламның дуртун хемчээп көргеш, алыр диптилер.

Кызыл Шеригге дузаламчы чорудар ажыл чер-черлерге хайнып-шкынныг чоруп турган. Идик-хеп, мал-маган, элик, аъш-чем дээш чүү чок дээр. Ынчан улустуң бергени акшаны боодал-боодалы-биле суп алган чоруп турарын көрген мен.

Тере-Хол кожуунунуң Балыктыг сумузунуң араттарының фронтуга чорудар белээн Тарыстаа аъттарга чүдүрүп алгаш чорупкан чүве.

Фашизмниң халавын чайлатканда бээр ам дөртен дөрт чыл болуп тур. Дайын үезинде бистер бот-догуннаан республика турдувус. Тывалар шыдаар шаа-биле фронтуга дузалажып, боттарының эң-не экер-эрес оолдарын дайын шөлүнче чорутукан. Интернационалчы найырал олдур. Кандыг-даа чурттуң кандыг-даа аймак-сөөк чону берге келирге, бот-боттарынче хол сунчуп келген.

Соңур КЫРГЫС.

Бо чурукту 1945 чылдың Май 9-та Москваның Кызыл Шөлге тырттырган.
СЭТА-ның фотохроиказы.

СОЛУНГА ЧЫРЫТСА ЧҮЛ?

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде эки туразы-биле фронтуга хөй белек чорудкан араттар бар болгай. Оларны төөгү архивинде бижээни билдивигер.

Советтер чуртунче фашист аг-шериг эжелекчи ёзу-биле халдаан. Тыва араттар боттарының интернационалчы сорулгазын күүседип, бичии-даа болза боттарының дузазын кииритерин кызыдып турган. Дайын шөлүнге киришпээн-даа болза, эрес-шудургу күш-ажылы-биле дайынның базарынга кижилер боттарының үлүүн киирген. Оларны ам болза дайынның киржикчилери деп санап-даа болгай-ла. Дайын үезинде кым чеже, чүү хире дузаламчы чорудуп турганын ам парлалгага дыңнадыр болза солун болгу дег. Ынчангаш олар дугайында билир кижилер боттарының сактыышкыннарын солунга бижизе кандыгыл?

Төөгү-биле харылзаалыг чүүлдерни бижиирде, ылап-ла төөгү материалдарынга даянып чугула дээрзин билир мен. Даап болап, улустан шала-була дыңнаан чүүлүн болгаш кылдыр бижиирге база шын эвес. Төөгүнү эскертирге черле шын эвес. Ынчангаш сактыышкынын киирер кижилер боттарының көрген чүүлүн бижиири эки боор.

Сайнаа ДОНДУР
Тес-Хем район.

ХАЙГААРАП ТУРЗУВУССА

Чурттаалганың дуржу ындыг кылдыр чаагаттынып тургустунган. Кижиниң амыдыралы нарын, берге, хөй сандыг эки-багай ужуралдар, шаптараазыннар, таварылгалар-биле долган. Оон кандыг болурун баш бурунгаар билип чугаалаары берге. Айыыл-халаптың уржуундан, аарыг-аржыктың хайындан, кандыг-даа кижи амы-тынындан чарлып болур. Ынчангаш номчукчулар-биле бистиң аравыста чок, кандыг-ла-бир чылдагаан-биле мөчээн эш-өөр, төрелдеривисти оруктушуткан тураскаал хөөрлериниң дугайында бодумнуң бодалдарымны үлежиксэдим.

Сүт-Хөл районнуң Ийме суурда чурттап чоруур мен. Чок апарган төрелдеримниң ажаажып, суурнуң хөөрлеринге бо-ла чеде бээр ужурга таваржыр-дыр мен. Барган санымда-ла ол хөөрлерниң ниити байдалы сеткил-сагыжымны улам кааартып, хомудуруптар. Мөчээн кижилерге хүндүткелди тургузары-биле кырынче хоойлу ёзугаар тускай черни-даа аңгылап берген, ону эки арыг-силиг эдилээрин көрүп турар. А бистиң суурнуң үрде орнукшулуп каан кижилерниң хөөрлериниң хериммерин ужуп калгылаан, тураскаал бижиктери-даа номчуттунмас, белаалгылап калган турар. Ажарган хүннер бээр хол дегбээни илдең. Мен бодаарымга, кижилерниң сөөлгү турасканлынга черле хайгаарал турар ужурлуг. Бистиң хөөрде ону арыглап аштап турар кижилер чок. Орнукшулганы кандыг-даа чыскаал, дуруум барымдаалавайн чорудкан, херимнер ында-мында ирээш, ушкулап калгылаан, хөөрнү дескиндир ниити херим база чок. Хөөрлерниң кырында таакпы, арага шили дээш, чок-ла чүве чок. Ол дээрге мөчээн кижилерниң чырык овур-хевиринге хүндүткел чогувус-тур.

Кижиниң хөөржүүп туралга чажар чаңчыл бар. Мен ол чаңчылга удур мен, чүге дизе кускелер, өргелер мортуктары, бок тыптыр. Ол корүш чок сагышка эптиг. Хөөрлерниң чогум турар чери бедик, долгандыр сарыг чечектиг хола-хараган үнген, алыс чараш, көрүштүг чер.

Орус чоннуң «Төрелдер хүнү» деп эки чаңчылдыг. Ол хүн хөөрнү аштап, чаагайжыдып, мөчээн кижилерни эки сөс-биле сактыр хүн. Ол чоннуң эки чаңчылын өөренип ап, мөчээн кижилерге хүндүткелди тургусcувусса артык эвес боор деп саналдыг мен.

Ийме кодээ Совединиң күүскому бо айтырыгже көрнүп, чоп ортузунга тайылбыр ажылын чорудуп, боттуг хемчеглерни алыры күзенчиг.

Алдын-оол ОНДАР.
Башкы.

БОЙДУС ДҮРҮМҮН ХҮНДҮЛЭЭР

Сөөлгү чылдарда арга-арыг, агаар-бойдус камгалалы дээш кижилерниң сагыш аарыын, чидиг айтырыгларны көдүрүп турары черле чоптуг.

Черби суур найысылал Кызылдан ырак эвес. Ол боду бүткен онза чараш, ногаан арга-арыглыг болгаш агаары безин арыг турган суур. Ынчангаш бичии уругларның кадыкшылга школазының мында туттунганы база таварылга эвес.

Улуг-Хемниң мыш үлетпүр ажыл-агый чери Черби-биле мыш белеткээр участогун ужен чыл бурунгаар ажыткан. Бо черниң хоочун чурттакчылары сактыр боорлар, мыш белеткээр участок ажылдап муруунда дыт колдап үнген, аъттыг кижи эртери берге, шыргай арга-эзимнер турган. Малчыннар чайлаглап, чем уну-биле чорду-мае боорга, даглар таварты оюп-кыйып кожуп чорааннар. Дасты хемниң унунда Сорулуг-Шивэ, Тулааш ол ынчаар хоңу чараш кызыл дыттардан бүткен аргалар өскен турган.

Ол болгаш өске-даа Алдыы, Үстүү Шивилигаерниң, Кара-Хем, Иткип эзимнерин ходуяр мыш чок кылдыр кезип хоозураткан. Ам бо хүннерде ол шыргай арга-эзимнер орнунда аът-даа чарыштырып болур куу ховулар. Ол арга-эзимнерниң ыяжын кескеш, аштааш, уламчылыр чаа мышты олуртур дугайында Черби ниң мыш ажыл-агый чери ойшаанда бодап кылбаанындан чоокку үелерде аңаа кандыг-даа мыш олуртурга, үнмес болган. Арга-арыгны шын эвес, ой-чыжек чок кезип белеткээшкинден ол эзимнерге турган кара суглар, хемчигештер шуптузу кургап, черниң шыгы үнүп, бойдустуң алыс чайгаар дүрүмү өскерлип, үрелип хоозураан ол. Ол үеде мыш белеткели чорудуп турган ажыл-агый келир үе, бо хүн дугайында кандыг-даа сагыш човаашкын, харысаалга чок, байлак, чараш бойдусту кам-хайыра чок кыргып-хыдып турганының түңнели ындыг хоозургай болган. Ол дугайында ыыш-даа негелде тургуспаан.

Чоокку чылдарда чаа арга-эзимнерни өстүрер сорулга-биле хөй санныг дыт, хады, хадын үрезиннерин арга-арыг ажылдакчылары тарып олурткан. Ол олуртканы өзүмнерден чүгле суурнун солагай талазынга база Бичии Шивилиг бажында кезек черге хадылар шору үнген. Сорулуг-Шивэ, Кара-Хем чайгаазы куу хоңу хевээр, чүү-даа чимзок.

Роман ОЧУР-ООЛ.

ШЫН АЖЫГЛААР БОЛЗА...

Хоочун бижикчи Бораш Ондарның № 92 «Шын» солунга тыва улустуң национал чеми болур хойтпак дугайында чүүлү-биле таныжкаш, бодумнуң саналым киирнксэдим.

Тыва кижилер шаг-төөгүден тура азыраан малының сүдүн ааржы, хойтпак, быштак, саржаг, курут кылдыр болбаазырадып, эъдинден маңчы, хуужуурну кылып чип, амыдырап чорааннар. Ак чемни онзагай хүндүлээрлер, сүттүг чин сарыг шайын аалга келген аалчыга хамыкты мурнай хүндүткелдиң демдээ кылдыр кудуп сөңнээр. Чайгы изиг үеде эъттиң барык-ла чивес, өремелиг ааржыны, арбай далганы, кежээки чем кылдыр хойтпак тарак ижер турган.

Таптаашкынның чылдары дээривис 70 чылдардан бээр бо хүннерде безин чамдык кижилер сүттү улуг кезиинде арага тигеринге херег лел келгенивис чажыт эвес-ле болгай. Оон орнунга район төптеринче тыва ак чем бүдүрүп үндүрери-биле кооперативтерни тургузарын бодап көрзе. Кызыл, Шагаан-Арыг, Чадаана, Ак-Довурак, Туран хоорайлары сүт заводтарынга сүттен кылган тыва чемнер бүдүрер цехтерни чүге ажытпас болбас боор. Суурларның чурттакчылары сүт продукциязын күзелдии-биле садып алыр деп бодаар мен.

Хүндүткелдиг ак чемнивисти ... чок арагаже шилчиткейн, өгбелеривистиң хоолулуг аъш-чем кылып эки чаңчылын пептерелип, болбаазырадып, шын ажыглаарын амыдырал үе негеп турар.

Саадан САНДЮ.

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

ВАРШАВА

Польшаның Каттышкан ажылчын партиязының делегаттарының бүгү-польша конференциязы Варшаваның Культура болгаш эртем ордузунуң конгресстер залынга ажыттынган. ПКАП-тың X съездизиниң соңгааны 1700 ажыг делегаттар конференцияда киржип турар. ПКАП-тың X съездизи 1986 чылдың июньда болган.

ПКАП ТК-ның 11-ги пленумунуң доктаалынга дүүштүр делегаттар ТК-ның программалыг илеткелин чугаалажып көрүп турар. Ол илеткелде баш бурунгаар парлап, партия кежигүннериңге болгаш чурттуң ажылчы чонунга таныштырган турган ПКАП-тың X съездизиниң шиитпирлерин кандаар күүсеттинип турар дугайында сеймге болгаш сенатка соңгулдаларга партияның киржилгезиниң, делегей байдалының дугайында резолюцияларны конференцияның делегаттары хүлээп алыр.

БУДАПЕШТ

Полиграфия продукциязының болгаш саваалаар техниканың делегей делгелгези Венгрияның найысылалында ажыттынган. Ону «Хунгаропринт-89» деп адаан. Делегейниң 14 чурттарының фирмаларының болгаш бүдүрүлгелериниң кылып турар продукциязын мында делгээн. Американың Каттышкан Штаттарының болгаш Японияның фирмаларының бүдүрген чаа чырыг-херекселдери болгаш мурнакчы технологияларны көрүкчүлерниң улуг сонуургалын бодуурган.

ХАНОЙ

Ажыл-агыйның бүрүн бот-орулга-чарылгазынче үлетпүр бүдүрүлгелерин шилчидери дүрген доозары чурттуң экономиктиг чаартылгазының кол негелдези болуп турар деп, Вьетнамның Компартиязының ТК-зының Политбюро кежигүнү, Вьетнам Социалистиг Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы До Мыой медеглээн.

Республиканың улус ажыл-агыйының чамдык адырларының удуртукчулары-биле ужуражылгалар үезинде ол бүдүрүлгелерни бот-орулга-чарылгаже шилчидериниң чорудулгазы бүрүн күжениишкинниң, үре-түңнелдиг болгаш инициативтиг ажылдаарын күш-ажылчы коллективтерден, администрациядан негеп турар деп онзалап демдеглээн. Бүдүрүлгениң ажыктыын бедидеринче угланган хемчеглерниң комплексин боттандырарын До Мыой сүмелээн.

ГАВАНА

Кубаның аар үлетпүрүнүң баштайгызы — «Хосе Марти» деп металлургия комбинадын ажыглалга кииргенинден бээр бо чылдың майда 30 чыл болган. Совет Эвилелиниң эртем-техниктиг деткимчези-биле туткаш ажыглалга киирген ол улуг бүдүрүлге чери улустуң эрге-чагырганың чылдарында кан бүдүрерин дөрт катап, прокатты — ийи катап көвүдеткен. ССРЭ-ниң дузаламчызы болгаш деткимчези-биле комбинатты кыска хуусаада чаарткан. Комбинаттың коллективи бо чылын 403 муң тонна канны болгаш 310 муң тонна прокатты бүдүрер.

(СЭТА).

ДАШТЫКЫДАН МЕДЭЭЛЕР

● ПРАГА. Чех улустуң майда тура халышкынынч болгаш ЧССР-ниң национал байырлалының — Чехословакияны фашизмден Совет Армияның хостаан хүнүнүң 44 чылынга тураскааткан байырлалдың ёзулалы Прага хоорайга болган. Чехословак улустуң хосталгазы дээш фашизмге удур тулчуушкуннарга өлген совет дайынчыларының Ольшан хөөрүнде тураскаалынга чечектерни салган.

Чехословакияның Коммунистиг партиязының ТК-зының Чиңгине секретары Милош Якеш, ЧССР-ниң президентизи Густав Гусак, ЧССР-ниң чазааның даргазы Ладислав Адамец, республиканың өске-даа удуртукчулары чечектер салыышкынының байырлыг ёзулалынга киришкен.

● ПОТСДАМ. Германияда совет шериглер бөлүүнүң кол командылакчызының оралакчызы, штаб начальниги генерал-лейтенант В. Фурсин парлалга конференциязын эрттирген. Германияда совет шериглер бөлүүнүң ийи танк дивизияларын, танк шериглерин өөредир тускай ийи полктарны, а ол ышкаш сес тускай батальоннарны бо чылын Герман Демократтыг Республиканың девискээринден Төрээн чуртунче үндүрүп чорудар деп турарын генерал дыңнаткан. Германияда совет шериглер бөлүүн кызырарын 1990 чылга чедир доозар.

КНО-ДА

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Афганистанны долгандыр байдал база катап чиигтелевир болза. Афганистан Республикада байдал дугайында айтырыгны Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чоруук Чөвүлелиниң хуралынга база катап чугаалажып көөр апаар деп, ССРЭ-ниң КНО-да доктаамал төлээлекчизи Александр Белоногов журналистерге медеглээн. КНО-нуң Айыыл чок чоруук Чөвүлелиниң 1989 чылдың апрельде болган хуралдарын ол даргалап эрттирген.

Афганистанны долгандыр байдал дугайында айтырыгны КНО-нуң Айыыл чок чоруук Чөвүлелиниң 7 хуралдарынга чугаалажып көрген. Аңаа КНО-нуң кежигүннери — 40 чурттарның төлээлекчилери киришкен.

Бөмбүрзектиң судалы

ДХМ-НИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

КАБУЛ. (СЭТА). Афганистан Республиканың даштыкы херектер министерствозунуң тускай төлээлекчизи медеглел кылган. Джелалабад болгаш Кандагар хоорайларже халдаар, бодунуң шериинин дайын белеткелдерин чажырар дээш Пакистанның эрге-чагыргалары үндезин чок нүгүлдээшкинин Афганистан Республикага удур база катап өскүдүп эгелээнин ДХМ-ниң медеглелинде айыткан.

Элээн каш хүннер бурунгаар Пакистанның девискээринге частыышкын болган. Ол частыышкын болза Афганистан Республиканың чазак шериглери «Скат» деп ракетаны салып үндүрген түңнелинде болган деп, барымдаа чок нүгүлдээшкинни Пакистанның эрге-чагыргалары кылып турар.

Афганистан Республиканың адрезинге Пакистанның ол нүгүлдээшкинин АР-ның даштыкы херектер министерствозу шыңгыы буруу шапкан болгаш Афганистан Республиканың иштики херектеринге каржы холгаарлаашкын кылдыр санап көрген.

(СЭТА).

● НАМИБИЯ. Намибияның девискээриниң соңгу талазынга дайынны соксадыр болгаш СВАПО-нуң — Намибияның улусчу-хосталга армиязының дайынчы отрядтарын Анголаже чорудар дугайында дугуржулга бо чылдың апрель 9-та Маунт Эджогага чедип алдынган. Анголада 16 параллельдиң кедээзинде чыылда пункттары КНО-нуң чагыргазынга бүрүн хамаарылгалыг тургустунуп турар.

ЧУРУКТА: ... үе-чадаа Намибияга дузалаар КНО-нуң шериг албанныглары СВАПО-нуң балыглаңган дайынчызынга дузалажып турары.

Рейтер — СЭТА-ның телефотозу.

Иван Михайлович Козырев 1943 чылда он чеди харлыг тургаш дайынга киржип эгелээн. Японнуң квантун шериин бастырынга, сүг адаанга чоруур хемениң офицери тургаш киришкен. Ол Корейге интернационалчы хүлээлгезин күүседип, шериг човулеңчизи тургаш, аары-биле балыглангаш, кадыының байдалы-биле шеригден халашкан.

Иван Козырев тайбың чылдарда машинист-экскаваторщик болуп ажылдап чораан.

ЧУРУКТА: дайын киржикчизи И. Козырев.

• • •

ЧУРУКТА: (он талада) дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Амаа Бөдүрүкуевна Моңгуш биле СЭКП Тыва обкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар секторунуң эргелекчизи Таисья Доржуевна Даваа дайын хоочуннарының бир чыыжының үезинде чурукка тырттырып алганнар.

Амаа Бөдүрүкуевна — республикада хүндүткелдиг хоочуннарның бирээзи. Ол хөгжүмчүн театрында ажылдап турар. Аныяк ажыл-ишчилерниң дагдынынкчызы.

Бөгүн — Тиилелге хүнү

МӨГЕЙИГ

Найысылал Кызыл хоорайның Кызыл партизаннар кудумчузунда чаагайжыды туттунган беш каът бажыңда фронтучу Михаил Белекпенович Сундуйнуң өг-бүлези чурттап турар. Хоочун дайынчыны даштыындан көөрге, тутса мөге, турза узун кижилерниң бирээзи. Алыс чугаакыр, баштак, хөглүг кыргаңның кылажы чиик, сергек. Хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, ол чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап, чурттап чоруур. Эң-не солун чүве — фронтучунуң өг-бүлезинде онзагай кылдыр холдурган «Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп фотоальбом. Ында Тываның эки турачыларының фото-чуруктарын болгаш оларның дорту намдарын кысказы-биле тооглуп бижээн. Альбомнуң бир дугаар арнын ааныг, чараш кылдыр чуруп бижээн: «Уругларымга дайынчы эш-өөрүмнүң мурнундан чыдыткылыг сактыышкынны арттырып ор мен» — дээн. Өг-бүлениң херээжен эзи Светлана Даржаевна Доржуйма фотоальбомнуң камныы-биле ажып ора, мынча дей-дир:

— Фронтучу кижиниң амыдыралын сонуургап, бажынга улуг-биче кижилер бо-ла келир боор чүве-дир. Эки турачылар дугайында кадагалаттынган кеску, улуг материалдар-даа ховар. Ынчангаш фронтучу эш-өөрүнүң намдар-төөгүзүн боду чыып, бижип кылып турар кижи. Оларның дугайында сактыышкын номну бижип доосказы. Тываның ном үндүрер черинге дужааган.

Өтче үс куткан ышкаш, чугаавыс оон-на өөскүп, ындын ап, хөнүй берген.

— Эки турачылар дугайында материалдарны чыырын ам-даа уламчылап турар мен — деп, Михаил Белекпенович бистиң чугаавыска боду-ла каттыжып келди.

Тыва эки турачылар дугайында материалдар чыып чоруп тургаш, ол элээн бергедээшкиннерге таварышкан: чамдык дайынчыларның дөргүл-төреллери, чоок кижилери чок болгулаар ийикпе, азы оларның дугайын эки билир кижилер тывылбас болур. Ынчангаш дыка хөй фронтучулар оон бижип турар ажылында четче кирбээнни хомуданчыг. Фронтучу эш-өөрүн сураглап, республиканың ырак-чоок суурларын кезип, оон чорбаан, четпээн чер-даа, ужуражып, чугаалашпаан кижилери-даа чок. Район бүрүзүнге чораан, фронтучу эш-өөрүнүң ден-дески эвес амыдыралын көрүп, оларның өөрүшкүзүн, муңгаралын деңге үлежип, хөөрежип чугаалашканын ол кала үттүр.

— Эки турачы эш-өөрүңер дугайын бижиир сорулга канчап тыптып келгенил, Михаил Белекпенович? — деп хоочундан сонуургадым.

— Бир талазында, алыс чогаадыкчы салым чок чораанымда боор. Ынчалза-даа улуг орус чоннуң чугаалаары дег, өшпүт кызбааның орнунга, орай-даа бол кызып кааны дээре» дээш орай-даа бол, сактыышкынымны бижиивес аргам чок апарган, чүрээм албадапкан. Чүге дээрге Тыва биле Украинаның аразында тургустунган культураның сырый харылзаазы сезен чылдардан бээр идепкейжээн. Эки турачылар, ужен кижи бир чылын, Тиилелге хүнүн таварыштыр Украинаже экскурсиялап, Деражно суурнуң, Ровно, Дубно хоорайларның сайзыраанын көрүп, аңы-дуңма совет дайынчылар хөөрүнге чечек салып четкенивисе уттундурбас. Бирле дугаарында чораанывыс ол. Деражно суурнуң аңы-дуңма хөөрүнде Ада-чурттуң Улуг дайынынга эрес-маадырлыы-биле өлген тыва эки турачыларның аттарын алдын үжүктер-биле шуткуп бижээн чораан. Ында мээң адым база бижиттине берген болду. Чүгле мээң эвес, оон-даа өске эш-өөрүмнүң аттары бар болган. Ааа чораанывыс соонда, чазыгларны эдип каан чораан.

1985 чылда парлалгага үнген «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагында тыва эки турачыларның чизе дацзызын бижээн. Украинага көргенин дег чагыглар бо номда бар болганын база эскердим. Ооң соонда эки турачылар дугайында төөгү материалын чыып, ном-даа бижиир кыдыг боор дээн бодал төрүттүнген чүве. Ол ажылче кирерим мурнунда, ынчан СЭКП Тыва обкомунуң секретары турда, Дандар-оол Кок-Хуваевич Ооржакка кирип сүмелештим. «Чүүлдүг салаа-дыр. Бижиңер!» — деп, ол күзелим деткээн. Дайынның кадыг-дошкун чылдарында: «Төрээн чурт дээш амы-тынным харам чокка бээриңге кезээде белен мен!» дээн дангыракты чугаалааным дег, дээлтамны дайынчы ёзу-биле күүседип кирип мен мен» — деп, ол ажыл-херээниң чогаалынга сеткилин ханып чугаалады.

Дайынчы өөрүнүң дугайын сактып бижиири Михаил Белекпеновичиге берге болганы чугаажок. Каржы-дошкун дайын хүннери, өлүм-чидим, когарал... Ол бүгүнү сактып кээрге, эрги балыг саргып, ыстап келир. Чамдык хүннерде уйгу кээбес. Карак чажы чайгаар сыстып, түттүнмайн баргылаар. Сактак адазының саргы-биле карак чажының изи-биле бижиттинген дайынчының чаа номунуң номчукчулар четтикпейн манап: «Силерниң номуңар кажан чырыкче үнерил?» — дээн чагааларны ол ап турар.

— Взводуңар командири кым турганыл, дайынчы хүннериңерден чүү силерге эң-не уттундурбас боор артканыл? — деп дидим эвес айтырдым. Фронтучунуң арны, күскү дээрниң бүргээни дег, караңгылааш дээш ышкаш болду. Шала оожум, чавыс үн-биле чугаалап ор.

— Кады чораан дайынчы эш-өөрү өлүргүүн кааргa, ол дег уттундурбас, берге чүве чок. Взводувус командири Моңгуш Сат турган. «Деражно суур дээш. Төрээн чурт — улуг ССРЭ, ак-көк Тывавыс дээш бурунгаар, оолдар!» — дээн кыйгы-биле баштайгы шавар халдаашкынны кедүрген кижи ол. Баштайгы тулчуушкунга командиривис база ыштадынса-даа, командылалды уламчылап, белыгдатканын биске бадыртпаан кызыткан. Чаш хар чаап эурган хүн чүве. Моңгуш Саттың ханы чаш хар кырынче төктүп чорза-даа, ол бистиң-биле деңге бурунгаарлаан, командылавышаан чораан. Дайынның ийи дугаар огундан ол шыдашпайн барган.. Оон эрес-маадырлыг чоруу чүрээмде чурттавышаан.

Ол аразында Светлана Даржаевна Доржуйма документилер аразындан бир-ле бижикти меңээ көргүстү. Ында мынча бижээн: «Силерниң оглуңар Михаил Сундуй Төрээн чурт дээш амы-тынын харам чокка берип, дайзынның огундан өлген. Оглуңарны Украинаның соңгу талазында орнукшуткан».

Михаил Белекпенович дарый харыылады.

— Авам, ачам сугта мыйдыг дыңнадыг келгенин дайын шөлүнден ээп чанып келгеш, номчаан мен. Мыйдыг шын эвес дыңнадыгны өске-даа ада-иелер ап турган чораан. Ол үеде шериг кежээниң ажылдакчыларының харыысалга чок чоруунун бадыткалы ышкажыл.

Кандыг-даа кижи онаашкан ажылынга ээ-харыысалгалыг болур ужурлуг дээрзин ол чугаазынга каксы-даа бол, база катап кичээндирди.

Күш-ажылдың хоочуну, фронтучу Михаил Белекпенович хостуг үелеринде шыдыраалаар, эш-өөрү-биле ужуражып чугаалажыр, чамдыкта үс-шевер ажылын уламчылап чаданир, кылбас чүвези чок. Адазының үс-төгүзу үс-шевер кижи дээрзин оон кылган ажылдары херечилеп турар: шоочa болгаш демирден кылган эдилелдер бар. Дайынның кадыг-дошкун чылдарында-даа, тайбың иштиң өйүнде-даа Төрээн чуртунга бараан болуп, кезээде мурнуку одуругда чоруп, чонунуң мурнунга ачы-хавыязын көргүзүп келген. Кылган ажыл-херээ, эрес-маадырлыг чоруу дээш аңаа мөгеер апаар бис.

Лидия ИРГИТ.

![Телевидение]

Телевидение

МАЙ 9-ТА

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Телефильмнер. 9.20 Мультфильмнер. 9.40 ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң академиктиг бирги тускай оркестриниң концерти. 10.45 Бөгүн — Тиилелге байырлалы. ССРЭ-ниң камгалал министриниң оралакчызы армия генералы В. М. Шабановтуң чугаазы. 11.00 М. Гараева — «Өг-бүлеге ындыг эдилелдиг кожээ». Телешии. 12.40 «Оон ыцай дамчыыр» Уран-чечен фильм. 14.05 И. С. Козловскийниң концерти. 14.50 Мультфильм. 15.00 «Тиилекчилер». 16.30 Фильм-концерт. 17.35 «Солдаттар». Телефильм. 18.25 Д. Шостакович. Камерлиг симфония. 18.50 «Фашизмге удур демиселге амы-тынындан чарылганнарның чырык тураскаалынга. Минута иштинде ыыт чок ёзулаашкын». 19.10 Барымдаалыг фильм. 19.30 Мультфильмнер. 19.50 «Оон батальону». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.35 «Оон батальону». 2-ги сериязы. 22.45 К. У. Шульженко ырлаар. 23.50—00.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Киноконцерт. 9.05 Е. И. Носов — «Тиилелгениң кызыл арагазы». 10.05 Барымдаалыг фильмнер. 10.35 Уругларга фильм. «Он чеди харлыг оолчук турган». 12.00 Совет Армияның А. Александров аттыг академиктиг ыры болгаш танцы ансамбльдиниң концерти. 12.55 Телефильм. 13.30 Бүгү-эвилел конкурстарының лауреады А. Федоров болгаш В. Сидельниковтуң концерти. 13.45 Телефильм. 14.45 П. Чайковский. Концерт. 15.30 Чадаг-терге маргылдаазы. Польшадан дамчыдылга. 16.00 Мультфильмнер. 16.30 Барымдаалыг фильм. 17.00 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Кыш тенчүзүнде ужуражылга». 18.25 Д. Шостакович. Камерлиг симфония. 18.50 «Фашизмге удур демиселге амы-тынындан чарылганнарның чырык тураскаалынга. Минута иштинде ыыт чок ёзулаашкын». 19.10 Концерт. 19.25 Хоккей. Лига кубогу. Чапсарда — «Таңчыктыг улуг чаштар». 21.00 «Үе». 21.35 Ленинград телевидениезиниң программазы. 22.45 «Крылловтуң басниларын ойнап тур бис». Фильм-концерт. 23.20—00.05 Бег кагар спорт. Тиилелге байырлалынга тураскааткан маргылдаалар.

БОДАП, КӨРҮП ЧОРУУРГА

Эки чаңчылдарывысты нептередир ужурлуг бис

Мээң сагыжым өйүп чоруур бир чүүл болза, сөөлгү үеде национал хевин кедип алган чоруур кижилерниң шуут көзүлбестээни. Кызыл хоорайга, автовокзалдарга, аэропортка национал хептиг кырган-даа, аныяк-даа кижилер көзүлбес. Национал хевин кедер туржук, тыва чамдык оюннарны шуут ойнап билбес бис. Амгы үениң ажы-төлүнге ол чаңчылдарны өөредир кижилер ховар. Бистиң уругларывыстан тыва хеп, аъш-чем, оюн-тоглаа биниирн колдуунда чок.

Бисте хураган кежи, өске-даа тыва хептерин даараваайн турар. Национал аъш-чемин найысылал Кызылдың садыгларында болгаш столоваяларга кижи көрбес боор-дур. Моол Арат Республиканга көрген чүүлдеримни «Шын» солунга бижээн мен, материал солунга үнген чүве, мени кым-даа деткивээн. Улан-Баторнуң садыгларында торгу, чычы тоннар, кадыг идиктер, сырып каан уктар-биле катай делгеп каан турар болду. Улан-Баторнуң кудумчуларында национал моол хевин кеткен аныяктарны магададым! Чаражын чүү дээр, орап-чурттуң чечээ-ле! Национал аъш-чем ийиала база садыгларда бар болду. Соктаан далган, быштак, ореме, хайындырган сүт, хуужуур, манчы, далган үекен муң чеминер черлерде бар.

Москва хоорайның кудумчуларынга, ылаңгыя Кызыл шөлге кандыг нацияның кижилерин көрбедим дээр, ол улустар база-ла боттарының национал хептерин кедип алган чоруур болду.

Бодап көөрүмге, бистер, ада-иелер, уруг-дарывыс мурнунга улуг буруулуг бис. Ооң бир чижээн чугаалап көрейн. Улан-Батордан Совет Эвилелинге чанар хуусаавыс келгеш, үделге кежээзин эрттирип турувуста, моол уруг Ж. Баджаргал мээн чанымга келгеш, моолдап айтырды: — Лоо уруг кандыг нация кижи чүвел? Ол уруг Кызыл хоорай чурттуг тыва уруг-дур дидим. Чүге бодунуң дылынга чугаалап билбес кижи чүвел деп, мындыг. А мен үш дылды арыг билир болгаш, бо-ла хелемечилээр турдум. Моол уруг тургаш, ынчаарга мен ол уругдан тывалап ырлап бээрин дилээйн деп мындыг. Ол дуңмавыс бажын чайып каан, «Я тувинских песен не знаю» диди. Кижиниң төрээн дылы, ыры-кожамыы, хеп-сыны, аъш-чеми ол нацияның культуразы болур ужурлуг.

1960 чылдар үезинде Кызылдың Гастелло аттыг дыштанылга паркынга наадымга киржип чораан, тыва ырлар, кожамыктар, хөөмей, сыгыт, каргыраа дыңнаан мен. Мөгелер ёзулуг тыва кадыг идиктер, угулзалыг содак-шуудактыг девип турдулар. Тыва аалгалар наадым төнгүже сокаваан. Шак ол наадымга келген кижилер национал хептерлиг болган. Ам шуут ындыг эвес. Эрткен чылын Владивостокка алгы тоннарын, ан кежи бөрттерин дыка өнгүр болгаш чараштыр кааслап алган улус көрдүм. Ол хевиниң таарышканы, еллиш ааjок. А биеке тыва тон кеткен аныяктарны көөрге, национал хевин кедип билбес боор-дур. Сарыг-Сепке эртпен күзүн бир аныяк уруг көрдүм. Тону хөлбергей, иштин хою халаңнайны берген, куру чештинчек кылаштап чорду.

Эрзиннен Константин Хаңгайның бижээн чүүлүнге мен каттыжар мен. Хаңгай шын, чүгүлa айтырыгны көдүргендир. Бистиң Тыва АССР-де амгы национал культура ыракта чыдып калган. Культуравысты көдүрер, өске чонга ону көргүзер, эки чаңчылдарывысты нептередир ужурлуг бис.

Карма ДОРЖУ.

Улусчу чогаадылга көрүлдези

ХӨЙНҮ КӨРДҮВҮС, АЖЫЛГА АЖЫГЛААРЫ АРТКАН

— Экии! Орук-суур эки келдиңер бе? Келгениңерге өөрүп тур бис — деп, партия Бай-Тайга райкомунуң бирги секретары Б. Д. Моңгуш «Чонар-Даш» ойлчылар бажыңының чанынга бисти уткуп алды.

Культура министерствозунга бооп турар хуралдарга, социалистиг чарышты түңнээн коллегияларга Бай-Тайга районун каш-даа катап Кызыл тук-биле шаңнаан, ортектиг шаңналдарны тывыс тургаанын адааргал-биле дыңнап оргулаан мен. Районнуң культура-чырыдыышкын болгаш библиотека системазының ажылын өөренип көөр, уругларының уран чүүл школаларының ажылы-биле таныжар дээш чедип келген бис.

Бистиң чуртуувуста болгаш даштыкы чурттарда ады-сураа делгерээн үс-шеверлерниң чурту — Кызыл-Даг кижиниң сонуургалын ала-чайгаар хаара тудуп келир. Адрес. «СЭКП-ге алдар!» деп лозуң-плакат көрүштүг. Суурнуң төп кудумчузун дескилеп, чалдыг орук кылып, чаагайжыдылга ажылы кидин түлүк чоруп тур. Эң-не көрүштүг, чаагай чүве — Культура бажыңы. Культура бажыңының кырында демирден сиилбип каап культураның ылгавыр демдээ — ырлап, танцылап турар оол биле уругнуң хевирин ырактан-на көстүп тур.

Культура бажыңының иштики дериглгези эки кылдынган: шайлаарак өрээли, ажылдаар өрээлдер, үттүнар-солуттунар кабиналар, дериг-херексел сугар шкафтар ааныг кылдынган. Культура ажылдакчыларының ажыл-чорудулгазын көргүскен стендиде аскан грамоталарны көөрге, көрүлделерге доктаамал бирги-ийиги черин ап турган боор чорду. Ол культура-чырыдыышкын ажылының бедик деңнелде тургусканын бадыткап турар. Көрүкчүлер залын кылып кааны эки: телевилелге пемей (зал биле боорга) ложаларны кылгаш, тыва хээлер-биле сиилбип кылганы эстетиктиг, улуг хоорайларның культура ордулары сагыышка кирер. Сценага үнүп кээрге, кижиниң сеткил-сагыжы ала-чайгаар көдүрлүп, хей-аът кирип келир.

Каш чыл иштинде ажыглал чок турган хос өрээлдерни ырыглааш, одалга системазын киргеш, бильярд, теннис, шыдырба ойнаар өрээлдер кылдыр кылганы аныяктарның хостуг үезин эрттирериниге таарымчалыг. Бо бүгү ажылдарны Культура бажыңының директору С. Д. Моңгуш, методист О. К. Донгак, баянист Н. Хертек олар кылган. Олар уран чүүл талазы-биле тускай өөредилге черлери доостаан-даа болза, бот-идепкейи-биле, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турарлар.

Чаа тургустунган «Кызыл-Даг» совхозтуң директору С. Д. Түн мээң-биле чугаалажып органш, ажыл-чорудулгазын кысказы-биле таныштырды:

— Совхозтуң экономиказын хөгжүдери-биле кызыгаарлаттынмайн, культура, уран чүүл, спорт амыдыралын хөгжүдеринче улуг кичээнгейни салып турар бис. Культура бажыңының чанынга ийи каът уран чүүл школазын, делгелге залын, музейни болгаш спорт залын тударын бо чылын эгелээр бис.

Шуйда ажыглалда кирген спорт залы, Бай-Талда үш каът улуг школа культура баазаларының шаанын хөгжүп турарын бүрүнү-биле бадыткап турар. Бай-Тал ортумак школазынга быжыкан билигнин аттестадын ап, Шуйга элээн чылдар иштинде школага ажылдааш болгаш, сөөлгү чылдарда болгулаан культура-социал чаартылгаларны магададым. Ам каш чылдар эртсе, кижи таныыр арга чок чаартынып, эде тургустунар.

Район төвүнде культура-чырыдыышкын, уран чүүл ажылы хөй талалыг, солун. Район библиотеказының ажылы республикада мактаалдыг. Улусчу театрның режиссёру, бот-тывынгыр композитор Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүң, АКБ-ның улуг методизи, бот-тывынгыр композитор Борис Чамбыт, Культура бажыңының директору Б. О. Дилак болгаш культураның өске-даа хоочуну, аныяк ажылдакчылары чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турарлар. Культура амыдыралында солун чүве — «Меңгүлек» деп чогаал болгаш хөгжүм каттыжыышкынының ажылы. Ооң удуртукчузу — шүлүкчү Кан-оол Чүлдүм. Каттыжыышкын тускай планы-биле каш чылдар иштинде үре-түңнелдиг ажылдап келген.

Тээлиде культура бажыңы эргижирээн. Чон өскен. Концерт үндүрүп турувуста чоннуң чартыы сыңмайн, кудумчуда, даштыкы эжиктер аксынга көөр ужурга таварышкан. Культура ажылдакчылары бажыңның негеелдеге дүүшпезинге чылдагаан каксайн, хөй-хөй чаа хевирниң ажылдарын чорудуп турар. Өөренип алыр чүве-ле хөй.

Сөөлгү үеде районнарже концерттиг үнүүшкүннер көвүдээн. Бо чылын бистиң районга Чадааналдан, Кызыл-Мажалыктан, Сүт-Хөлден, Өвүрден бот-тывынгыр артистер ээлдап чораан. Боттарындан өөренчип, аргадуржулгазын солчуп турары — культура ажылын эде тургузарынга чаа чүүл. Кожавыс Бай-Тайга районда бис хөйнү көрдүвүс, ам ону ажылга ажыглаары арткан.

Майнак СААЯ.

Моңгун-Тайга райкүүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи.

Чаа коллектив

«ӨРТЕҢ-БАЖЫҢ» ЭЭЛЕРИ

• Киржикчизи болуксаар ийик мен •

Шагаан-Арыг хоорайга ашаа чоокта чаа тургустунган ансамбльдиң концерти болган. Ону Совет Тываның 40 чылы аттыг кинотеатрга чык долу көрүкчүлер сонуургаан. Оларның аразынга кыдат ажылчыннар база олурган. Көрүкчүлер баштайгы концертти ииитизи-биле эки деп үнелээн.

Ырының болгаш танцының бот-тывынгыр ансамбли 56 кижиден тургустунган. Ансамбль шору хөңгүп, бүт кырынга тургустунуп орда. районнуң Культура бажыңы эрттенген. Ынчангаш баштайгы концерттиң саадап чылдагааны ол. Ыры бөлүүн Светлана Ооржак, танцычыларны Надежда Барпакова удуртуп турар. Кайызы-даа дээди эртемниг специалистер. Оларның белеткээн солун концертин көргеш, уран чүүлже өөренип чаңчыкпаан шагаан-арыгжылар аразында талантылыгларның көвейин кайгап, харын-даа бо концертке кирипкен болза деп күзелин илередип турганнар.

Партия райкомунуң идеология килдизиниң ажылдакчылары ансамбльдиң программазын хоюгаарлавайн, харын ооң киржикчилериниң салым чөвүдеринге улуун киириштирген болза эки. Оларның программазын тургузарынга методиктиг төп база дузалажып турар болгай. Оон аңгыда, район төвүнде культура талазы-биле дээди эртемниг 5 кижи ажылдап турарын уттас херек.

— Кайы-бир черден чалаттырган профессионал артистер эвес, боттарывыстың тывыр кижилеривис сцена кырынга ырлап, танцылап үнүп кээрге, кижи сеткили чырый бээр чорду — деп, көрүкчүлерниң бирээзи Очур-оол Кызыл-оол концерт соонда чугаалады.— Ансамбль ол ол чаан быжыгып чоруй баар болза, бодум-даа болза, оон концерттериниң киржикчизи болуксаар ийик мен.

Шыңап-ла, Шагаан-Арыгда культура ажылдакчылары дыка берге байдалга таварышкан. Культура бажыңы деп адаттынып турган улуг коридор ышкаш кызыл өрээлдиг бажың апрель эгезинде эрттенген. Бурунгаар көөрге, чаа Культура бажыңының тавaa безин салдынмайн турар. Шак мындыг, курут черге бүдүн ансамбльди тургускаш, концертин чонга баралгадыры дээрге, районда культура ажылдакчыларының кызымак чуткуулдуунуң херечизи-дир.

Ансамбльдиң киржикчилеринге хепти Кызыл ателье-зинге даараткан. Ооң шынары багай. Оон аңгыда, Курунейниң Салу ансамбльниң эргижирээн хевин база садып алдынган.

Ам көрүңер даан, культурага хамааржылгавыс кандыг-дыр: районда Культура бажыңы амдынмызында чүгле сагышта, чонну культуразы тейлээзиш кижилер шынар чок, эленди четпес хептиг...

Кодур-оол ОЮН.

Кино

МАЙ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Боль» 9.00, «Великий перелом» 10.50, 13.00, «Маршал Блюхер. Портрет на фоне эпохи». (хроника) 15.10, «Враг мой» 18.30, 18.20, 20.10 шактарда.

Видеозал: «Переправа» 14.00, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 132» 9.20, «Подвиг разведчика» 10.50, 14.20, «Зловредное воскресенье» 12.40, «Вам, что, наша власть не нравится?» 16.10, 18.10, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Акция» 12.00, «Легенда о Нарайяме» 14.00, 16.40, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Собака, остановившая войну» 14.00, «Соломенные колокола» 16.00, 18.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сказка о прекрасной Айсулу» 10.00, «Женя, Женечка и «Катюша» 11.20, 13.10, «Дикое сердце» 15.00, 17.00, «Артист» 19.00 шактарда.

Агаар

Республикага шокар булуттар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 9—14 метр. Дүне агаарның температуразы 0—5 градус чылыг болур. Чамдык черлерге 1—6 градус соор. Хүндүс 13—18, чамдык черлерге 4—9 градус чылыг болур.

Кызылга шокар булуттар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени 9—14 метр. Дүне агаарның температуразы 1—3, хүндүс 14—16 градус чедир чылыыр.

(Солуннуң дараазында номери май 11-де үнер).

ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының Тыва республика эргелелиниң коллективи республиканың ажаалга кассазының эргелел начальниги турган, персоналдыг пенсионер

Дмитрий Павлович ЗАЙЦЕВТИҢ

үр аарааңнының соонда мөчээнин дыңнатпышаан, ооң дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге хоны кажыыдалын илергейлеп тур.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары

• Редактор — 3-43-34;
• оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
• приемная — 3-34-26;
• харыысалгалыг секретарь — 3-34-92;
• оралакчылары — 3-45-93;
• партийжи амыдырал килдизи — 3-36-62; 3-36-25
• совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-29; 3-41-23;
• үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
• агроүлетпүр килдизи — 3-41-16;
• пропаганда килдизи — 3-34-57
• культура килдизи — 3-39-15
• информация килдизи — 3-37-11
• чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
• корректорлар — 3-34-19;
• бухгалтерия — 3-43-41;
• очулга килдизи — 3-34-93;
• үндүрүкчүлер — 2-27-41;
• солун келбейн баргаза — 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга арны.
Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектеринге талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 276. ТС—00135

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 11 четверг
№ 110 (14010)
1925 чылдан үнүп эгелээн. Өртээ 3 көп.

СОВЕТ УЛУСТУҢ УЛУГ ТИИЛЕЛГЕЗИН БҮГҮ ЧУРТ ДЕМДЕГЛЭЭН

Москваның Александров садында Билдинмес солдаттың чевээнге хөй муң кижи Тиилелге хүнүнде келген. Фашистиг халдаашкындан Төрээн чуртун болгаш бүгү делегейни камгалаан маадырларының чырыткылыг тураскаалының ёзулалын кылыр дээш чурттуң хоорайларындан, суурларындан болгаш даштыкы чурттардан хөй кижилер май 9-та аңаа чыылган.

СЭКП Москва хоорай комитединден болгаш Москва комитединден база Моссоветтен болгаш Мособлсоветтен чечектерни Билдинмес солдаттың чевээнге эккеп салган.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү болгаш секретары, СЭКП-ниң Москва хоорай комитединиң бирги секретары Л. Н. Зайков. СЭКП-ниң Москва хоорай комитединиң, Москва комитединиң секретарылары болгаш бюро кежигүннери, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, найысылалдың база Москва областың ажылчы чонунуң төлээлекчилери чечектер салырының ёзулалынга киришкен.

* * *

Шериглерниң чыскаалы Кремль ханазының баарынга ыржым туруп кап. Фашистиг эжелекчилерге удур тулчуушкуннарга шылгарап, алдаржаан шериг кезектериниң болгаш каттыжыышкыннарының дайынчы кызыл туктары салгын айы-биле киискип турган.

Бистиң Төрээн чурттувустуң алдары, хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш маадырлыы-биле тулушкан, Тиилелгениң чаймиранчак хүнүнге чедир чурттаваан кижилерниң чырыткылыг тураскаалының сактыышкын ёзулалын кылыр дээш Билдинмес солдаттың чевээнге СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң камгалал министри армия генералы Д. Т. Язов, камгалал министриниң оралакчылары, шериг начальниктери келген.

Кажыдалдыг хөгжүм аялгазы дыңналып турда, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң дайынчыларындан чечектерни Билдинмес солдаттың чевээнге салган.

Совет Эвилелиниң Күрүне гимни чаңгыланып турган. Өлген маадырларга шериг ёзулалын кылбышаан, Москва гарнизонунуң шериглери Билдинмес солдаттың чевээнин баары-биле эрткеннер.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 44 чыл оюн бүгү чурт демдеглээн. Маадыр-хоорайларга эрткен байырлалдарның дугайында СЭТА-ның корреспондентилериниң дыңнадып турары болза:

◆ ЛЕНИНГРАД. Пискаревта акы-дуңма хөөрде тураскаал чевегте дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, Невада хоорайның камгалакчыларының уруглары болгаш уругларының уруглары чыглып кээп, Тиилелгениң 44 чылынга тураскааткан митингини кылган. Армияның болгаш Флоттуң дайынчылары байырлыг чыскаалга турган. СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, партияның Ленинград обкомунуң бирги секретары Ю. Ф. Соловьев байырлалга киришкен.

Митинг соонда аңаа чыылганнар маадырлыы-биле өлген дайынчыларның тураскаалынга минута иштинде ыыт чок туруп ёзулаан, чечектерни салган.

◆ КИЕВ. Украинаның найысылалының муң-муң аалчылары болгаш чурттакчылары Маадыр-хоорайның шөлдеринге болгаш кудумчуларынга чыглып келген. Днепрниң эриинде Алдар парыгы байырлалдың төвү болу берген. Гитлерчилерге удур маадырлыг демиселдиң киржикчилериниң чырыткылыг тураскаалын демдеглээри-биле дайынның хоочуннары, интернационалчы-дайынчылар, партия, совет, хой-ниити организацияларының төлээлекчилери аңаа чыылган. СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, Украинаның Компартиязының ТК-ның бирги секретары В. В. Щербицкий чечектер салырының ёзулалынга киришкен.

Боодалдарны болгаш чечектерни В. И. Ленинниң тураскаалынга, Октябрьның социалистиг Улуг революциязын алдаржыткан тураскаалга, өске-даа тураскаалдыг комплекстерге база салган.

◆ МИНСК. Төрээн чурттуң камгалакчыларының тураскаалдарынга хоорайның муң-муң чурттакчылары болгаш аалчылары кээп чечектерни салган. Акы-дуңма хөөрлерге митингилер эрткен. Чечектер салырының ёзулалынга Белоруссияның Компартиязының ТК-ның бирги секретары Е. Е. Соколов киришкен.

Минскиниң парктарынга болгаш скверлеринге чыылган чон фронтучуларга байыр чедиргеннер. Олар үрер хөгжүм оркестрлериниң республика байырлалының киржикчилериниң дайын үезиндеги ырларны күүседиишкинин магадааннар.

◆ ВОЛГОГРАД. Волгага болган улуг тулчуушкунуң киржикчилери, алдаржаан шериг каттыжыышкыннарының болгаш кезектериниң дайынчы туктарын фронтучуларның оолдары тудуп алгаш, Мамаев курганының кырынга үндүрүп келген. Сталинград тулчуушкунунуң маадырларынга тураскааткан тураскаал-ансамбльдиң чанынга чыскаал болган.

Волгоградчылар база бир улуг болуушкунну хереглеп болганнар. Хоорайга милионнуг чурттакчы тыптып келген. Ол болза Виктор болгаш Ольга Чаузовтарның уруу. Олар чоннуң хөй нуруузунуң дылзын ёзугаар уруун Надежда деп адааннар.

◆ ОДЕССА. Алдарның тураскаал комплекизиниң поганн курганга хөй муң кижилер чыылган. Олар В. И. Ленинниң тураскаалынга, Совет эрге-чагырга дээш демиселчилерниң тураскаалынга, Билдинмес матростуң тураскаалынга чечектерни салган. Оон соонда марш-чыскаал, уран чүүл коллективтериниң концерттери болган.

◆ СЕВАСТОПОЛЬ. Бистиң чурттувустуң янзы-бүрү булуңнарындан 6 муң хире хоочуннар — дайын киржикчилери Маадыр-хоорай Севастопольга чыглып келген. Олар Сапун-Дагда Алдар тураскаалының мөңге одунга чечектерни салган.

Совет улустуң Улуг Тиилелгезиниң 44 чыл оюнга тураскааткан байырлыг хуралдар, чыскаалдар, массалыг хемчеглер, ол ышкаш Маадыр-хоорайлар Новороссийскиге, Керчь, Тулага, Мурманскиге, Смоленскиге, маадыр-шивээ Брестиге, чурттуң бүгү хоорай, суурларынга, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның найысылалдарынга, край, областар төптеринге болгулаан.

(СЭТА).

Үстүнде чуруктарда Тиилелге хүнүн Кызылга байырлап турганын көргүскен. Республиканың партия, совет органнарының, хой-ниити организацияларының удуртукчулары, ол ышкаш акы-дуңмалышкы кожавыс Моол Арат Республикадан келген аалчылар байыр үезинде (солагай талада). Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары найысылалдың Ленин аттыг шөлүнде В. И. Ленинниң тураскаалынга боодалдар салып бар чоруурлу (ортузунда). Аныяк армейжилер парад-чыскаалда (оң талада).

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ЧӨӨН-ХЕМЧИКТЕН МЕДЭЭЛЕР

КУУЛАР ШЕТ МУРНААН

Оң бирги беш чылдың үшкү чылының сүттү бүдүрер болгаш күрүнеге садар планның онаалдаларын күүседир дээш СЭКП-ниң XXII съездинин аттыг совхозтуң Дөргүн сүт-бараан фермазының коллективи чылдың эрткен дөрт айларында шалыпчы ажылдаан. Ынчангаш күрүнеге 145 тонна сүт садар планныг турган, 149 тонна чедирип, даалгазын ажыр боттандырган. Бо сүттүң тодан ажыг хуузу бирги сорттуу болган. Бо болза саанчыларның продукцияның шынарын экижидер дээш шыңгыы демисежип келгенин херечилеп турар.

Чылдың эрткен дөрт айларында саанчылар ортузунда күш-ажылчы маргылдаага эр саанчы коммунист Шет Уйун-Сарыгович Куулар бирги черни ээлээн. Быжыглаан 26 инээнден чыл эгелииндеен бээр 154 центнер сүттү саап алыр даалгалыг турган, 181 центнер чедирип, планын 117 хуу күүсеткен. Бир инекке оннаштыр 698 килограмм сүттү саап алган. Бо көргүзүг эрткен чылдың бо үезинден хөй.

КОМПЛЕКСТИГ ПРОГРАММА

1989—1995 чылдарда Чөөн-Хемчик районнуң хой ажылының хөгжүдериниң комплекстиг программазын хүлээп алган. Оон кол сорулгалары мындыг: совхозтар эрткен чылын 92 тонна хой дүгүн бүдүрген болза, 1995 чылда 146 тонна чедирер. Ону чедип алырда хойнуң баш санын бо чылын 44,3 муң турганындан 1995 чылда 63 муң баш чедирер. Бир баш хойдан ортумаа-биле 1 кг 900 грамм дүк кыргып ап турган, ону 1995 чылда 2 кг 400 грамм чедирер.

Комплекстиг программада хойнуң уксаазын экижидериниң, чем баазазын быжыглаарының, социал айтырыгларны дүрген шиитпирлээриниң талазы-биле болгаш өске-даа сорулгаларны тодаргай айыткан. Кол айтырыг малчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары болуп турар. 1995 чылга чедир кыштагларга 115, суурларга 96 чуртталга бажыңнарын тудар, бежен хойжу кодааннарны электриждер болгаш өске-даа ажылдарны кылыры көрдүнген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

СЭКП ТК-ның март Пленумунуң шиитпирлери — боттаныышкында

ШУПТУ МАЛЧЫННАР КҮҮСЕТКЕН

Кедээ ажыл-агыйның моон-даа мыңай хөгжүдериниң айтырыгларын чугаалажып көрген СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунуң материалдары-биле Улуг-Хем районнуң «Эйлиг-Хем» совхозтуң ажылчыннары кичээнгейлиг таныжып көрдүвүс. Пленумга чугаалашкан айтырыгларда бистиң ажыл-иживиске, амыдыралывыска дорт-ла хамаарылгалыг чүүлдер хөй-дүр. Ажылывысты шүгүмчүлекчи бай-биле сайгарып көөр, чедер-четпестерин тодарадыр, моон соңгаар канчаар ажылдаарының оруктарын, аргаларын шилип алырынга март Пленуму ажыктыг болган. Хүн бүрүде ажылывыста Пленумнуң материалдары-биле харылзаштырыптар чүүлдер хөй. А кол-ла чүүл — бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарының аргалары боору чугаажок.

Бистиң совхозувустуң ажыл-ишчилериниң бүдүрүп турары кол продукциязы — өшкү дүгү. Эки шынарлыг, хөй хемчээлдиг өшкү дүгүн бүдүрүп, күрүнеге саткаш, эвээш эвес орулганы киирип ап болур. Ааа ажыл-агыйның өске-даа адырларының ажылы чагырткан. Совхозтуң малчыннарының ийи чыл иштинде өг-бүле кээрээзи-биле ажылдаанының баштайгы түңнелдери бо чылын илеш-биле көстүп эгелээн. Ол үениң иштинде малчын бүрүзүнүң бодунуң хууда харысалгазы, өскелерге негелдези оранчок бедээн деп чүвени амыдырал бадыткай берген.

А оон кол көргүзүг — бүдүрген продукция.

Март 18-тен эгелээш, «чымчак дүжүдүвүстү» ажаап ап эгелей бердивис. 58 кодандан туруп турар 22653 баш өшкү 20 хонук иштинде кыргыттынган. 20 тонна арыг дүктү совхоз күрүнеге садар планныг. Ону күүселдириниң бүгү-ле аргалары бар. Кыргыттынган дүктү бо хүннерде класстап, шоодайларга тырып турар. Өшкү бригадалары шупту (бисте 4 бригада бар) дүк бүдүрериниң планын ажыр күүсеткен. Сергей Аракчаа удурткан № 1 бригада 5800 килограмм дүк бүдүрер турган, 7185 килограмм чедирген. Дакыр-оол Көк-оол удурткан бригада 7177 килограмм дүктү кыргып алган. Ол дээрге планга көрдүнгениңден 703 килограмм дүк хөй-дүр. Чиңге, Ортаа-Хем өшкү бригадалары база планның онаалдаларын ажыр боттандыргылаан.

58 өшкү кадарчыларының аразындан планын күүсетпээн кижи чок. Ол дээрге хамыктың мурнунда малчыннарның өг-бүле кээрээзи-биле ажылдап эгелээниниң ачызы-дыр деп үстүнде демдеглээдим. Бүдүрген продукциязы-биле малчынның төлээ ажыл төлевирин харылзаштырганы оон материалдыг сонуургалын бедиткен. Серге кадарчызы Сидор Анай 1 баштан-на ортумаа-биле 1,6 килограмм дүктү кыргып алган. Бистиң республиканывыстың совхозтарында хойдан-на ол хире дүктү бедии кыргып албайн турар малчыннар бары чажыт эвес болгай. Өшкү бүрүзүнден Виктор Чамбал 1,4, Владимир Кенден 1,3, Моңгуш-оол Кызыл-оол 1,4 килограмм дүктү кыргып алганнар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, өшкү кадарчылары багай эвес ажылдааннар.

Бир кончуг харысалгалыг ажыл — дүк кыргылдазы болгай. Дүктүң хемчээли-даа, шынары-даа кыргыкчыларлан кончуг хамааржыр. Бистиң кыргыкчыларывыс база кызымаккай ажылдааннар. Оларның аразындан Сергей Сувакты, Дагба Маадыр-оолду, Алдын-оол Сувакты, Биче-оол Дайынчыны демдеглеп каар эки. Аттарын адааным эштер болгаш өскелер-даа 1000 килограммдан эвээш эвес дүктү эки шынарлыг кылдыр кыргаан.

Бо чылын өшкүнү эрте кырган бис. Малды чаңын эки семиртип, кыжын күжүн баксыратпайн ажаап кыштаар болза, часка чедир оон деңгели-даа, дүгү-даа эки болур. Ынчангаш өшкүнү эрте, дүгүнүң чөөгү таарарбайн турда, кыргып ап болур деп бистиң дуржулгавыс көргүскен. Дүк кыргылдазын хелуун эртирип орайтаткаш, улуг өттүр бедии 0,5 килограмм дүк кыргып ап турган таварылга бар.

Дүк кыргылдазын шалыпкын чорудары-биле, кыргыттынган дүктүң үжүдүн күштелдиреринин хемчеглерин алырын көрүп турар бис. Ол дээрге дүк кыргылдазын бригадалар аайы-биле чаңгыс пунктуга чорудары, ырак кыштагларда кыргыттынган дүктү дүрген чедип алыры-биле оруктарны тудары дээн ышкаш оон-даа өске ажылдар-дыр.

Амгы үеде бистиң мурнувуста туруп турар сорулга — малдың чаш төлүн ындариг чок камгалап алыры. Совхозта ниитизи-биле төрүүр 10060 өшкү бар. Амгы үеде өшкүнүң оолдаашкыны адакталып турар. Планда көрдүнгени ёзугаар бо чылын 8 муң ажыг анайны алыр ужурлуг бис. Кыштагларда 7 муң ажыг анайлар онча-менди чоруп турар. Кыш эки-даа болза, час берге болуп тур. Төрүттүнген анайларны улуг чидириг чок доруктуруп өстүрер дээш ажылдап турар бис.

Өшкү оолдаашкынының үезинде, дүк кыргылдазының-даа хүннеринде Улуг-Хем АҮК-туң ажылдакчылары кыштагларга кезүлбээн. Телефон дамчыштыр саң-чурагай негеп, бисти ажылдап чардыктыраарынга өй болганнар. Кандыг ажылдаазыывысты түңнел көргүзе бээр. Бачым үеде сан-чурагайлар негээрге ажылга шаптык боор чорду.

Өшкү ажылын сайзырадыр дээш кылыр бодап турар ажылдарывыс хөй. Эң ылаңгыя Ортаа-Хемниң одарларынче орук үндүрери, Ортаа-Хем, Күйлүг-Хем, Сарыг-Хөлчүк, Бидилиг деп эки одарларлыг черлерге кыштагларны тудары кончуг чугула. Орук тудуун совхозтуң бодунуң күжү-биле кылып шыдавас. Ынчангаш СЭКП Улуг-Хем райкомундан дуза дилеп турар бис. Кускун-Баары деп черде сиген шөлдерин совхозка быжыглап бээрин республиканың Агроүлетпүр комитеди шиитпирлээри чугула. Алыс черле, Улуг-Хемниң оң талазы эриинде черлерни совхозка быжыглап, ажыл-агыйның девискээрин улгаттырары чугула. Чүге дээрге бо чылын безин 16 кодан немей тургустунар.

Өшкүнүң аныяк турза эът планынга киирбейн, ону 6-7 харга чедир тудуп, 5-6 төрүдүп, дүгүн чылдың-на кыргып ап, улуг орулганы ап болур. Азыраан малывыстың уксаа шынарын экижидип, саның бистиң одарларывыска тудуп болур хемчээлинге дүүштүр көвүдедип, оон хөй продукция ап болур бис. Ол бүгүнү совхозтуң ажыл-ишчилери билип, кызымак ажылдап турары ол.

Тамара ЧЕЧЕК-ООЛ,
«Эйлиг-Хем» совхозтуң директору.

ЫНДЫГ-ЛА ЭКИ ЭВЕС

Тес-Хем районнуң совхозтарында часкы тарылгага белеткелди агроүлетпүр каттыжыышкыны хынап көргеш, оон түңнелин чугаалашкан. «Кызыгаар» биле «Чодураа» совхозтар херээн болбаазырадыр техниканы база тракторларны бүрүн септеп белеткеп алган. Оон аңгыда Ак-Эриктиң тараажылары үрезинин арыглап турар.

Бир эки чүүл болза, коллектив база аренда кезээлери-биле ажылдаар звеноларда 7600 гектар шөлдү быжыглаан. А Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз 330 тонна үрезинин бүрүн-биле арыглап доозупкан. Минералдыг чемишкедилгени сөөртүп эккеп алган.

Ниитизи-биле районда часкы тарылгага белеткелде эки чүүлдер ол-ла. Ажыл ам-даа хөй. Эң ылаңгыя картофельдиң 75 тонна үрезинин херек, а бо хүнде чаңгыс тонназы-даа чок. Тараа үрезинин ам-даа четпес. «Таңды-Сыны» совхозка 27 тонна тараа үрезинин кайыын алырыл деп айтырыг туруп турар.

Часкы тарылгага белеткелдиң бир кол кезээ — механизаторларның өөредилгези. Бо ажылды чүгле Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта (директору Виктор Чоодуу) организастаан. Суггатчыларны четчелевээн, оларны дериг-херекселдер-биле бүрүн хандырбаан.

Кожуг машиналарын септээри саадаан. Оон бир чылдаганы болза, артык кезектерниң тывылбазында. Ынчангаш чамдык агдазыннарның эрги бистерин база өске-даа кезектерин катаптап салыр ужурга таваржып турар. Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз техниканың эдилелиниң база ажаалда-хайгааралының талазы-биле республика конкурузунга мурнунда шаңналдыг черлерниң ээлеп турган. Ам байдал өскерилген. Аренда кээрээзинче киргениниң соонда, техниканы звеноларга четче үлевээниндеен оон эдилели кайы хамаанчок апарган. Бригадир Валерий Баткарның удурткан коллективте бо ажыл черле кошкак. Ынчангаш техника септелгезинче кирбээни эллептиг.

1989 чылдың часкы тарылгазынга багай белеткенип, организастыг хемчеглерни албайн турары дээш «Таңды-Сыны» совхозтуң кол инженери Федор Шойдалны АҮК шыңгыы доңгуткан. А Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң кол инженери Юрий Дыт-оолду шыңгыы сагындырган.

Моторк ТИРЧИН.

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ 1990 ЧЫЛДА ШАҢНАЛДАРЫНГА КИИРЕР АЖЫЛДАРНЫ ХҮЛЭЭП АЛЫР ДУГАЙЫНДА

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң шаңналдары СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1977 чылдың март 15-те доктаалы-биле бадылаттынган.

Одалга-энергетиктиг, күш-ажыл болгаш чиг эт курлавырларын камналгалыг чөп ажыглаарын, бойдус камгалалын хандырып турар техниканың, дептшилгелиг материалдарның болгаш технологтуг чорудулгаларының чаа хевирлерин чогаадыры-биле база шиңгээдип ажыглаары-биле доозулган эртем шинчилелдерин болгаш ажылдарны шаңналдарга саналдап киирер.

Күрүнениң эртем-техниктиг программаларының, ЭДЧ-ниң кежигүннери чурттарның эртем-техниктиг депшилгезиниң комплекстиг программазының хемчээлинге, а ол ышкаш алырлар аразының эртем-техниктиг комплекстериниң планнарын ёзугаар күүсеттинген ажылдарны хамыкты мурнай чугулалап көөр.

Шаңналдарга киирери-биле саналдаттынган ажылдар болза, эртем-техниктиг хөй-ниитиге четтиткен турар болгаш бүдүрүлгеге калбаа-биле ажыглаттынар, экономиктиг улуг ажыктыг түңнел-биле бадыткаттынган болур ужурлуг.

Шаңналдарга киирер ажылдарны саналдаар эртем ССРЭ-ниң министерстволарынга болгаш ведомстволарынга, эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге, хамаарышкан профэвилелдерниң төп комитеттери болгаш чөвүлелдери-биле кады ССРЭ-ниң Эртемнер академиязынга тывыскан.

Тудуг, агроүлетпүр бүдүрүлгезиниң, а ол ышкаш продукцияның бедик шынарын чедип алганының талазы-биле ажылдардан өске бүгү ажылдарның материалдарын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң шаңналдарының, ССРЭ-ниң Эртем база техника талазы-биле күрүне комитединиң эртем-техниктиг пропагандазының килдизи аразында адрести ёзугаар хүлээп алыр: 103905, Москва, Горький кудумчузу, Д. 11; телефоннары: 229-03-05, 229-42-12. Материалдарны хүлээп алыры бо чылдың сентябрь 1-де доостур.

Тудуг талазы-биле ажылдарны хүлээп алырының чурумунуң база хуусаазының дугайында ССРЭ-ниң Курттуундан билип ап болур (тел. 292-68-07 болгаш 292-62-49), продукцияның бедик шынарын чедип алганы дээш ажылдарны — ССРЭ-ниң Күрстандартындан (тел. 238-08-27), агроүлетпүр бүдүрүлгезиниң талазы-биле — 290-47-65 телефонну дамчыштыр билип алыр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунда

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының саналын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму чугаалажып көрген. 1989 чылдың май 14-те катап соңгулдалар хүнүнде бадылаашкын үезин чайгы шакты болгаш чер-черниң байдалдарын барымдаалап көрүп тургаш, тус черниң-биле 6-дан 22 шак чедир уламып болурун ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларынга чөпшээрээн.

ДЫҢНАДЫГ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың Чөөн № 656 национал-девискээр соңгулда округунга катап соңгулдалар 1989 чылдың май 14-те, воскресеньеде болурун округтуң соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Бадылаашкынның үезин тус черниң-биле эртенгиниң 6 шактан 22 шакка чедир эрттирер кылдыр узаткан.

ОКРУГТУҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

МЭЭҢ БОДАЛЫМ

Күш-ажылга хаара туттунмаан анык кижилерни ажылга хаара тудар, оларга дузалажыр дугайында айтырыгны солуннуң номчукчулары тургузуп турары чоор-дур. Совхозтар, бүдүрүлгелер ажыл-агыйның чаа байдалдарынче ажылдап киргени-биле, штат кызырлыышкыны болуп турары-биле чамдык анык оолдар, кыстарның ажылга кирип алыры элээн нарын болуп турарын номчукчу-даа, бижикчи-даа эш-өөр дыңнадып турар-дыр. Комсомол организациялары бо талазы-биле элээн туруштуг болур болза эки, ындыг байдалдан үнериниң аргазын ажылдың янзы-бүрү арга-хевирлерин ажыглап тургаш, тывары чугула. Айтырыгның ол талазы ындыг-дыр. Мээн хуумда бодап чоруурум ындыг чүүлдер база бар. Ол дугайын каксылдаа бол, чугаалап көрейн.

Уруглар кижизидилгезинге өг-бүлениң, ада-иениң салдары, үлегери улуг деп чүве билдингир. Назы четпээн уругларывыстың аажы-чаңында өскерилгелерни эскербейн эрттирипкен болур таварылгалар тургулаар. Өөредип турар башкы кижи ол дугайын ада-иеге сагындырарга, сүмележир хамаанчок, харын-даа башкыларны буруудады бээр ийи-чаңгыс чүүлдер тургулаар болгай. Шак ындыг байдалда мен бодаарымга, харыысаалыг болуру чугула. Ада-иениң талазындан хайгаарал кошкаандан оолдар оон келерезе чер кезип чорупп бээр-дир. Ол чорупп тургаш, үечергези оолдар-биле каттыжып алгаш, туразында кулаганнап, оорлап, үптекчи чорук-даа кылып болгай. Ындыг таварылгалар амыдыралда кайы хөвей. Оон аңгыда, уругларны күш-ажылга ынак кылдыр бичиизинден эгелеп-ле кижизидер. Оон башка чамдык оолдар, кыстарны ажылга киирип каарга-даа хоржок-тырлар, ол-бо чылдагаан айтып тургаш, каапкаш баар. Ажылга ызырынмас кижилер болур.

Анныктарга хамаарышкан материалдарны доктаамал номчуп турар болгаш, оон авторларының саналдарынга кичээнгейлиг кижи мен. Шагаан-Арыг школазындан черчение башкызы Д. Чысыма ол дугайын чугаалап тура, ынай-бээр аргыжып турар анык кижилерден оларның кайнаар баар деп турарын айтырып тура кандыгы дээн бодалды киирген кижи ол. Чедер черин олар кайын тыш айтып бээр. Ындыг арга ажык болбас деп билир мен. Харын кедээ Советтиң шыназылгазын ап чоруур диген бодалга каттыжар мен.

Чылыг дүжери-биле кады мотоциклдиг ийи-үш чедир ушкажып алган ынай-бээр шаап турар элээдилер көвүдеп келир. Чогум чүнү кызып турар улузул ол? Оларның чолаачылардан бензин дилеп турарын эскерип болур. Бербейн баарга, чамдыктары кыжанып болгай. Оон кедерезе, кудумчу шимчээшкининиң чурумун эки билбезинден машина-биле адаанче кирип, озал-ондак бооп болгай. Бо айтырыгны ада-ие база көөр болза эки.

Бөпеш МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

Татьяна Иргитовна Баавыл — СЭКП кежигүну. Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозунда хой кадарчызы. Анык кадарчы эрткен чылын хойдан-на 3 кг 600 грамм дүктү кыргып, дужааган. Оон бо чылгы көргүзүглери база бедик.

Бүгү-эвилелдиң XIX партия конференциязының делегады Т. Баавыл бо хүннерде СЭКП обкомунуң пленумунга уткуштур калбарган социалистиг чарышка чурумуузу деп шалыпчы киржип турар.

Кими Булугуннуң тырган чуруу

КҮШ-АЖЫЛГА КИЖИЗИДИЛГЕ-ДИР

Анныктарның аажы-чаңынга хамаарышкан чугааны бо-ла дыңнаар-дыр мен. Чамдык оолдар, кыстарның «кылыр чүве тывылбас-тыр» диген бөгүн элдепсинип дыңнаар мен. Амыдыралды чамдык кижилерниң ындыг кыдыра билип чорууру хомудалдыг-дыр.

Дөртен чылдар — коңгуг чалыы үемниң чылдары. Чалгаараар ындыг байдал биске турбаан, турбас-даа ужурлуг: ажыл, бажың, суурнуң хой-ниити ажылы дээш кылыр, киржир-ле чүве хөй болур чүве болгай. Оон аңгыда, бот-тывынгыр улам чүү дээрге, ынчангаш чыда калбас турдувус, мен бодум хуумда, шүлүк, баснилар чугаалааргыга сонуургалдыг турдум. Ылаңгыя Исаковскийниң, Твардовскийниң, Михалковтуң шүлүктеринге дыка ынак мен, ынчангаш ону көрүкчүге чедирип, номчууру, шынап-ла, меңээ өөрүшкү турган. 80 чылдарның анныктарынга чүнү сүмелеп болур мен. Ажылга хаара туттунмаан оолдар, уруглар бар-дыр, оларга дуза кадып, деткимче көргүзери, мен бодаарымга, чүнү-даа мурнай шиитпирлээр ужурлуг айтырыг ол. СЭКП обкомунуң анныктар ортузунга ажыл чорудар килдизи анныктарны ажылга киирер, өөредир талазы-биле ужуражылгаларны чорудуп эгелээни эки. Ажыл-агыйның чаа байдалдарында анныктарга ажыл тывылбас-тыр, бригадалар, звенолар долу, четчелеттинген, быжыглаттынган дээр чамдык хөөннерден үнгүнзэ чүл? Оон ынай арга канчап-даа тывылбас бе? Ол айтырыгны черле кичээнгейден дүжүрбес болза эки. Бир тээ, күш-ажыл дугайында чугаалай берген болганымда, ындыг чүүлдү база немей чугаалап кагза деп бодап чоруур мен. Күш-ажылга ынак болур кылдыр кижини чажындан-на кижизидер, өөредири билдингир. Бичиизинден тура ажылга ынак, ону үнелеп билир кылдыр кижизиттинген кижи ажыл чок кажан-даа олуруп шыдавас. Ындыг кижини кижизидип алыры бистерниң боттарывыстан хамааржыр болгай. Мээң бо чугаам анныктарга, школачыларга-даа хамаарышкай, ындыг бодалды киирейн: идепкейлиг, тура-сорук-туг, комсомолчу отчугаштыг болур болза эки-дир ийин. Хоорайның хой-ниити ажылынга чоп киржип болбазыл? Анык күш, хол тудуп кире бээр болза, пенсионерлер, бистер, ында-ла калгай бис, чиик, кашпагай. Шимченгир талазы-биле аан. Бистиң хоорайывыста кылыр чүүлдер хой. Чурттаар бажыңнарының подъездилеринге шеф апталганы эки тура-биле чамдык таварылгада чоп организастап болбазыл? Хоочуннар бистер аңаа өөрүүр бис, биске ол дузадан чиик-даа болгай. Чурттакчылардан ол талазы-биле харыысалгалыг тускай албан черлери бар-дыр, оон хереэ чүү боор дээр хөөннер тургустунуп келир чадавас. Оон-биле чөпшээрежип болур, ындыг-даа болза, мен хуумда айтырыгны ындыг кылдыр көрбейн турарым ол. Кижилер дээш сагыш салыр болза, ону чоп кылып болбас деп. Ол сорулга-биле чурттакчылар ортузунга кижизидилге ажылы чорудар болза эки. Хоорайның № 3 школазының өөреникчилери ол талазы-биле ийи кышты улаштыр солуң, дээштиг ажыл кылып турдулар. Подъездиге оларның азып каары «Коридорнуң арыг-шевери — чурттакчыларының культуразының демдээн көргүзүп турар», «Арыг-шевер болурун күзээр бис» бижиктерелери бо-ла азып каар турган. Ажылдың шак ындыг хевири элээн салдарлыг болур чүве чораан. Подъездиниң санитарлыг байдалын тудар дээш чурттакчылар кызар апаар чораан. Школачылардан мен бир катап: «Оон өске чүнү кылыр силер?»—деп сонуургадым. Оларның харыызы ындыг болду: «Силерниң подъездиңерни үлегерлиг кылдыр тургузаар бодап турар бис». Ынчап келирге, ол школачылар бистиң чурттап турарывыс хоорайның Калининниң кудумчузунда 14 дугаарлыг бажыңны шефке алганнар-дыр деп билдим. Уругларны деткип кагдым. Эки херекти эгелеп алган улус-тур. Ол база күш-ажылга кижизидилгениң, кижилер дээш сагыш човап билиринге өөредириниң бир хевири-дир деп билип чоруур мен.

Лидия СМОЛИНА.
Кызыл хоорай.

БОДУВУСТАН ДЫКА ХАМААРЖЫР

Бөгүнгү анныктар, бистер, даартагы хүннүң тургузукчулары — ажылчыннар, янзы-бүрү мергежилдиң специалистери-дир бис. Ындыг болганда, ол дээш харыысалгавыс улуг болур ужурлуг. Бистиң аравыста «алдын» холдуг ажыл-ишчи, эки мөзү-шынарлыг, комсомолчу адынга төлептиг анык оолдар, кыстар кайы хөвей. Оларның-биле бүдүрүлгениң кайы-даа адырынга ужуражып болур. Ынчалзажок үечергелеривистиң арасында амыдырал-чуртталгага сонуургал чок, күш-ажылга өөреттинмээн, кижизиттинмээн ийи-чаңгыс кижилерниң бар болуп турары хомудалдыг. Аңаа хамаарыштыр ындыг чүүлдү чугаалаксап турар мен. Анык чалыы назынынга хора чедирип, ону багай чүүлдер-биле хөлегелеп чоруур кижилерни көөрге, хомудалдыг. Чижээ, наркотиктиг бүдүмелдер ажыглаарынга сундулуг кижилер бар-дыр. Ол дыка-ла коргунчуг херек. Ол чокка-ла кижиниң назыны, шынап-ла, дыка кыска. Ону эки тура-биле дамна кыскалатканының хереэ чүл? Оон орнунга чуртталганы чараш, ажыктыг кылдыр чурттап эрттирер. Соонунде кээп, хая көрнүп кээрге, кандыг-бир уттундурбас ис артып калган турар кылдыр. Амыдырал-чуртталгазының иштинде кижилерге эки, ажыктыг дыка-ла хой чүүлдерни кылып четтигипкен улустар хой болгай. Анныктар, бистер, ажыктыг болур дээш чүнү кылып болур бис? Ажыл-агыйның кайы-даа адырынга төлептиг ажылдаар ужурлуг бис. Суурувустуң, хоорайларывыстың, республикавыстың ажыл, амыдыралынга үлүг-үүзүвүстү кире шаавыс-биле киирер апаар бис. Оон башка амыдырал дугайында чугаалаар хереэ бар бе. Назы четпээн кижи кем-херек үүлгедип каан диижик, кым буруулуг ул? Ындыг таварылгада буруулуг кижини дилеп эгелээр бис, кымыл деп. Өг-бүле, ада-ие, школа бе азы милиция бе? Бистиң үе-чергежилеривистиң арасында хоойлу-дүрүмнүң негелделерин хажыдып болбас дээрзин эки билир оолдар, уруглар бар. Шупту чүге ындыг болуп шыдавас бис, чүү шаптыктап турарыл? Ол бистерниң боттарывыстан хамааржыр. Оон аңгыда, уруглар кижизидилгезинге ада-иениң хууда үлегери дыка салдарлыын билир мен. Ындыг турбуже, ада-ие эргезин карыштыра бээр улус турар-дыр. Оларның ава болур эргезин казып турары шын-дыр. Оон башка, бодун чурум чок кижи ажы-төлүнге кандыг эки салдар чедирер боор. Урук оон аажы-чаңындан чүнү өөренип, шиңгээдип алырыл? Кижизиг эвес чорук салгалдан салгал дамчып болур. Че харын, ада-ие боттары эки улус диижик, кижизиг. Оларның уруу азы оглу сөс дыңнавас, сагылга-чурумну кошкак болган диижик, ындыг таварылгада ада-ие бир-ле чүвени кичээнгейден кошкадыпканы ол болур деп билир мен.

Анныктар, оларның хостуг үези. Культура бажыңнарында, клубтарда, театрда эртип турар хемчеглер солун болурун күзээр болзувусса. «Ындыг чүүлдү кылза, ынчалза—ынчалза» деп санал киирер болза эки. Харын-даа сүмележип, дугуржуп тургаш, солун кежээлер чүге эрттирип болбазыл? Бөлүглежип алгаш, ниитиниң корум-чурумун үреп чорбайн, харын дем-биле ажыктыг бир-ле чүведен кылза деп күзел бар. Бистиң аравыста тывынгыр кижилер хой. Ынчангаш ында-мында эртип турар дыштаныылга кежээлериниң организакчылары-биле харылзаалыг болур болзувусса эки. Шак ынчан хостуг шагывыс чүгле солун эртер. Силер аңаа хамаарыштыр чүү деп бодаар силер?

Эдик СОДУНАМ.
Кызыл хоорай.

СЭКП Тыва обкомунуң пленумунга уткуштур

КООПЕРАТИВТЕР АПААР

Сүт-Хөлчүлерниң чаа дилээшкиннери

«Сүт-Хөл» совхозта экономика албаны канчаар ажылдап турарының талазы-биле кол экономист Б. Д. Монгуштуң чүүлүн «Шын» солунга организастап чырыдар сорулгалыг конторага барган мен. Барыңныг Дажыевна билиг бедидер курстарже Красноярскиже өөренип чоруй барганын ук ажыл-агыйның директору П. С. Кара-Сал дыңнаткаш, кол бухгалтер Ы. С. Монгуштуң, күш-ажыл болгаш шалың талазы-биле улуг экономист Л. Д-С. Эрелчинниң, профэвилел комитединиң даргазы А. Ч-Д. Ондарның мээн-биле кады кабинединче чалап кире берди. Павел Суратович Кара-Салдың ажылдаар өрээлинге ажык чугааны аравыста кылган бис. Бо чугаа солуннуң чүгле бөгүнгү дугаары-биле кызыгаарлаттынмас, моон соңгаар-даа уламчылаар. Чүге дээрге сүт-хөлчүлер арендаже шилчииириниң баштайгы базымнарын кылып эгелээн. Чаа шенелделерни ажыл-агыйның бүгү адырларында хүн бүрү боттандырып, улам хаңылажып кирипкен.

— Арендаже шилчиирде гүзүг-түңнелдерин сонуурган эргежок чугула документилерни баш удур белеткээр кылыр апаар болгай. Аңаа хамаарыштыр экономистерниң, бухгалтерлерниң киирер үлүү улуг, чорудар ажылы хой дээрзин билип ор мен, Павел Суратович. Ынчаарга чүү кылдынганыл, оларның мурнунда ам кандыг сорулгалар турарын сонуургадып көрүнерем.

— Баштай боттарывыс экономика талазы-биле билиивисти бедидип, өскелерниң дуржулгазын өөренип-даа келдивис. Белеткел ажылдарынга база элээш эвес үе эрткен. Санаашкыннар, дилээшкиннер, саазын-биле ажылга хой-ле үе-шак үнген.

Мал ажылы долузу-биле аренда керээзинче кирген. Тодаргайлаарга, Чес-Булуң, Чечектиг, Өлзийде турар хойжу бригадалар. Сүт-бараан фермалары хойжуларның үлегерин эдерген.

Малчыннар үш чылдан беш чыл чедир керээ чарган. Арендаже киргеннер боттарының аттарының кырында аңгы-аңгы санажылга дептерлерни ажыдып алгылаан. Керээге херектиг документилерни долдуруп, шын санап билип алыр дээш экономиктиг өөредилгеге барып, солун, сеткүүлдерни номчуурунга сонуургалы бедээн. Санажылга, план-учёт, сайгарылга өртектери ажылдап кылдынган. Арендаторлар квартал санынга чүнү бүдүргенин, чүү херегле ттинип турарын сүмележип, дугуржуп, санажылганы кылып алыр аргалыг.

Оон ынай цехтер аайы-биле схемаларны тургускан. Ол бүгүнү Чита, Калмыкия, Оренбургче барып чедип тургаш, чүгле бистиң совхозтуң байдалдарынга таарыштыр ажылдап кылган.

Арендаторлар «Хойжу», «Сүт», «Инек эъди» дээн ышкаш чаа кооперативтерни ажыдар. Чер ажылынга «Тараа», «Ногаа», «Мал чеми», «Картофель» деп кооперативтер тургустунар. Чамдык бичии коллективтер чаңгыс демниг улуг күш кылдыр каттыжып алырын көрүп турар бис. Чижээ, автопарк, МТМ машина-техника турар девискээр, артык кезектер складызы, кывар-чаар материалдар складызы, чылыг бээр чер материал-техниктиг хандырылга кооперативи апаарынга белеткенип турар.

Кооперативтерниң уставтарын, дүрүмнерин ажылдап кылыры, чаре парлаары доостурупунуң кырында келген. Бо хире элээш эвес хемчээлдиг ажылды кылып чорударынга совхозтуң экономика албаны улуг рольду ойнаан.

• • •

Эртенинде экономистер өрээлинге кирип, чамдык сан-чурагайларны сагыжымга арттырып ап, арендаже киргеннерниң ат, фамилиязы-биле көргүзүг-түңнелдери сонуурган таныштым. Ол кабинетте дээди эртемниг ийи специалист ажылдап орар болду. Бичии өрээлдиң ханаларында стендилерни чараштыр кылып, бижээш, аскылап каан. Бир талазында экономистиң булуңу, өске чүгүнде: «Сүт-Хөл» совхозка аренда керээзин непередиңиз» дээн. Ында аренда хамаарышкан документилерниң үлегерлерин, эргежок чугула сүмелерни бижээш, билдингир аажок тайылбырлап каан. Совхозтуң экономиказын шын утландырышкын-биле удуртуп кел чорууруңуң чижээн чүгле моон безин эскерип болур.

Экономистерниң эжиниң амдыызында хаай тыртып каан, директорнуң кабинединче база катап ээп келдивис.

• • •

— Эрткен чылдарда хойжулар өг-бүле керээзи-биле ажылдап өөрени берген болгаш, арендаже дидими-биле киргеннер — дээш совхоз директору Павел Кара-Сал чугааны уламчылай-дыр — Бо чылдың апрель 1-ге чедир 17254 хой турду. 1988 чылдың деңнелинден 4354 баш хойга көвүдээн.

Совхоз 87 муң рубль орулганы колдуунда малдан киирген. Чер ажылының үлүүнде — 26 муң.

Хойжулар бо чылын 85 хураганны чүс хойдан камгалап алыр кылдыр керээ чарган. Апрель айның медээзи-биле көөрге, сөглээн сөс ажыл-херек-биле дүгжүп турар.

Чер ажылының талазы-биле специализация кылган. Бора-Тайга салбыры тараа, сенаж бүдүрер. Кара-Чыраага сиген, силос белеткээр.

Мал чеминге үнер чарыгдалдарның улгадырын билгеш, малчыннар сиген шөлдерин боттары шилип ап, доктаамал быжыглап алгылаан. Олар колдуунда хураган, дүк, немелде деңзи дээш арендаже шиңгээдир. Ол чөптүг. Ортаганы көвүдедир дизе чарыгдалдарны эвээжедир, бүдүрүлгени калбартыр.

— Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, планнарыңар улуг-дур. Ажылга шаптыктыг, эдип ап болур чүүлдерден чүл?

— Ортаа-Тал, Алаакта турар инек фермаларының девискээрин эде дерир. Хой чыл болган кажаалар эргижирээн. Хойжуларга 3 чаа кыштагны, 3 чунар-бажыңны туралары көрдүнген. Чамдык ажылдарны шефтеп тургаш кылыр, субботниктерни ажыглаар бис.

Малчыннар Хөлчүктүгден Хөлче кирип чайлаар. Чечектиг, Хөлчүктүгге доктаамал турар садыгны шиитпирлээр үе келген.

Чылгы 508, сарлык 444. Оларга аңгы кооперативтер тургузар. Чылгы Бора-Тайгага, сарлык Кызыл-Тайга девискээринге турар. Ажыл-агый адырлар аайы-биле шак ындыг хевирлиг тускайланып, бот-башкарлып чоруй баар.

Арендадан ойталаар, аткаар базар өске чорук чок. Амдыызында белеткел ажылдары адакталган. Адак дизе чыл эртерде түңнелдер көстүр. Кооперацияның үндезиннери-биле канчаар чурттап орарывыстың ак-каразы демей-ле илерей каар.

— Арендаторларның амыдыралынга дааган ийи-бир чижектен адап көрзүнерзе кандыг ирги?

Людмила Эрелчин, күш-ажыл болгаш шалың талазы-биле экономист:

— Коммунист саанчы Клара Монгуш өөнүң ээзи Маас-оол-биле мелээ Алаак фермазында 50 инекти боттарының харыысалгазында алган азырап турар. Хүлээлгезин: 97 хуу бызааны камгалап алыр. Чыл дургузунда 675 центнер сүттү, анык бода малдан 30 центнер немелде деңзини бүдүрер.

Аренда керээлиг өг-бүле кежигүннери чүгле март айда мал чеминге 1399 рубль 86 көпеек, трактор ажыглалынга 26 рубль 86 көпеек чарыгдаан. А херек кырында оларның киирген продукциязы 2508 рубль 92 көпеек түңнүг. Чарыгдалдарны казып кааптарга, 1082 рубльди арыы-биле шалыңга алган.

Совхозтуң мурнакчы малчыннарының бирээзи Чечектигниң хойжузу Сокен-оол Ондар бүдүрген продукциязын чээли керээзиниң тускай санажылга өртээ-биле дужаарып дугурушкан. Бир килограмм дүктү 8 рубль 79 көпеек, бир хураганның деңзизи 22 килограмм турда, 12 рубль 84 көпеек, немелде деңзини 16 көпеек-биле малчындан совхоз садып алыр.

База ол ышкаш Кара-оол Монгуш, Бичии-Урут Ооржак, Дажы Ондар болгаш өскелер-даа чүстен 85 хураганны камгалап алыр тургаш, 90 — 95 чедир хураганны онзаменди доруктуруп өстүрүп турар. Оларның аренда керээзинде эки эгелээшкини — өскелерге үлегер.

— **Материалдыг база — кажаа-хораа, чер, техника-даа бнеэги хевээр өскерилбээн ышкажыл. Ынчаарга малчын азы механизатор кижи диижик: оон мурнунда чүге аңгы аренда керээзинче дег, каш дакпыр күженишкининг ажылдавайн турганыл?**

Аргар-оол Ондар, профэвилел комитединиң даргазы:

— Бир-ле дугаарында күш-ажылдың төнчү түңнели-биле аңаа киирген салыышкынның арасында харылзаа чок болуп турганында-дыр. Оон ынай бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринге хамаарылга бир янзы турду. Ол бүгү чүгле совхозтуу-ла болгай дээн хөөн-биле кайы хамаанчок ажыглап, элилеп келгени тодаргай болгай.

Ам арендаторлар аңгы «күрүнее»-биле демей көрүнер лаап. Бүгү-ле бот-бүдүрген продукциязын совхозка күрүне өртээ-биле садар апарган. Артыкшылдыг чүүлүн бот-башкарып билир. Садып саарары бодунуң эргези болу бээр.

— **Арендаже шилчээге үезинде өскен-төрээн черинге ээзүлүг ээ болур изиг күзел улам тода хевирлеттинип келчылар ышкажыл?**

Ымыжаан Монгуш, кол бухгалтер:

— Аңаа кандыг-даа чигзиниишкин турбас. Экономиктиг билиглерже хаңылап, саң-хөөнүн бажында орар бистерден дора эвес шиңгээдип ап, олче кирип турарларны деткиирившис черле албан. Оон башка бот-тускайлан ээ болур күзел чайгаар төрүттүнүп келбес болгай. Ам ону, мону эккел дээр хөөннер чоорту чидип бар чыдар. Башкы Лениниң өөредиин тиилеп турары ол-дур. Улуг баштыңчының: «Экономика — эң-не солун политика» дээни черле үнделиниг, чөптүг-дүр.

Беседаны бистиң корр. Дамба САЛЧАК чорудкан.

РЕДАКЦИЯДАН. «Сүт-Хөл» совхозтуң чамдык специалистериниң үстүнде бодалдарындан бедип аренда хамаарылгаларын канчы шиңгээдип алырынче угланган хемчеглерни ап, чайгылыш чок туруштуг ээлеп алганы демдеглексевчиг. Ол кедээниң амыдыралынга чаа чүүл болганда кижи бүрүзүнүң санал-оналдары маңаа долу илереттинмээзин билдингир.

Совхоз директору Павел Кара-Сал бодунуң херээн билир удурткучу дээрзин үнелиг саналдарны киирип турар аксы-сөзүнден, өскелерге, бодунга негелделиг аажы-чаңындан илдеп. Чогум-на бөгүнгү өскерлиишкиннерниң изекчизи, эки эргилдениң кезекчизи ындыг кижи чогаадыкчы дилээшкиннер-биле чурттап, ажылдап, келир даартагы хүнүү чоокту-ладырынга бүгү күжүн салып чоруур.

Чаа экономиктиг байдалдарда кирген ажыл-агый амдыызында баштайгы саваашкыннарны кылган. Хову-шөлдерниң дүжүткүрү, малдың үксаа-угу, техниктиг хандырылганың деңнели, технологтуг карталарны улам чаартыры, ажыл-агый иштинге санажылга өртектерин ылап тодарадыры дээш адыр бүрүзүнүң ажыл-чорудулгазын шиитпирлээр эзек айтырыгларны ам-даа өөренип көөрү специалистерниң мурнунда салдынган.

Бо совхозта экономиктиг бот-харылзаалар— садып алгаш, садарының, орулганы нормативтиг үлежириниң, бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин быжыглааны дээш кайы-даа таланың харыысалгалыг чоруунга, хууда болгаш коллективтиг материалдыг сонуургалдың холбаалышкынга үндезилеттинген. Ол айтырыгларны амыдыралга канчаар боттанып турарынга хамаарыштыр сүт-хөлчүлер база дагын сөстү алыры чугаажок. Маргылдаалыг, чөрүлдээлиг билдинмес-даа чүүлдер туруп болгай. Оларны улус-биле чүге кады сүмележип, санал-оналып солчуп болбас деп? Аренда харылзааларын өөренип, нептередип, боттандырып эгелээн сүт-хөлчүлерниң чаа дилээшкиннеринге холбаштыр арендаже шилчээн ажыл-ишчилер кандыг үнелээшкинни, арга-сүмени берип болур силер?

«Сүт-Хөл» совхозта аренда хамаарылгаларының кандыг болуп турарын «Шынның» арыннарынга ой-ойлеп чырыдып, специалистерге, ажылчыннарга сөстү бербишаан, оон-биле кады өске ажыл-агыйларда чыдынып турар арга-дуржулганы, аңаа чүү шаптыктап турарын илередиринче ажык чугаажэ чалап, кедээ бижикчилерге идегеп тур бис.

АЧАМ «ХААРЖАК» АЗЫПКАН

Ыяштар баштары саргаргылай берген шала күскээр чүве. Бир-ле хүн эш-өөрүм уруглар-биле ойнап чорааш, бажыңымга кирип келиримге, ачамның хөглүү-даа аажок. Ханада кижи көрүп көрбээн «хааржак» азып тур.

— Ол чүү ындыг «хааржак» азып турарың ол, ачай? Оон хереэ чүл? Мээн ойнаарактарым сугар хааржак азып берип турарың ол бе, ачай? — дээш, ачамдан салдыкпасталаш туруп берген мен.

— Бо дээрге аңаа-ла хааржак эвес, хуулгаазын радио деп чүве-дир, уруум. Бистиң чуртувуста, харын-даа делегейде боол турар болуушкуннарны моон дыңнап, билип ап болур. Найысылал Кызылче үргүлчү кирип, оюн-тоглаа, солун концерт көрүп турар шаавыс бар эвес. Артистерниң ырлаан ырларын бо маңаа дамчыда бээр чүве-дир, уруум. Черле ажыктыг эт боорга садып эккелдим ышкажыл. Радио шугумун бажыңывысты тударда-ла киирип каан. Ам аңаа кожуптар мен, дыңна харын— деп ачамның чугаалаанын ам-даа сактып чоруур мен.

Ачам радиону кожупкаш, ажылдадыпкан. Ол бичии «хааржактың» иштинде кижилер чугаалажып турарын баштай дыңнаанымны утпас мен.

Ирина БЮРБЮ.

Хоойлу-дүрүмнү сагыыры—хамаатызы бүрүзүнүң хүлээлгези

ХАРЫЫ САЛГА ШЫҢГЫЫ БОЛУР-ДУР

Хамаатызы бүрүзү ээ тургустунуушкунуну бодунуң хуу хереэ-биле демей көрүп, амыдыралда тургустунган келеңчек чамдык чүүлдерни дидими-биле сойгалап турар оларганы өөрүнчүг. Ол дээрге боттарывыстың хамааты эрге-хүлээлгевисти шын ажыглаан, күрүне башкарылгазынга киржип өөренип турарывыс ол. Хоойлу-дүрүмнүг күрүнениң чугула негелдези — кижи бүрүзү хоойлу-дүрүмнү сагыыры.

Эде тургустунуушкун үезинде хоойлу-дүрүм сойлап турары таварылга эвес. Моон мурнунда ол айтырыгга хамаарыштыр ындыг хөй хоойлу актылары хүлээп алдынмайн турган. Ынчангаш экономикага база социал амыдыралга чаа харылзааларны тургузуп быжыглаарынга болгаш негелделеринче хоойлу-[illegible] кайы кире бедидер деп турары оон илереп турар. База ол ышкаш ССРЭ Конституциязында чаа өскерилгелери болгаш немелделерни киирген бис. Кооперация болгаш күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында хоойлуларны хүлээп алганывыс, аренда болгаш арендалыг харылзаалар дугайында Чарлыкты үндүргени тодаргай чаа аргалар боол турар. Аңгы күрүнениң эрге-чагырга органын тургузаарынга киржилгевисти херек кырында боттандырып эгелээшкинивис — бистиң кескү чедиишкинивис. Чаа хоойлу-дүрүмнүң кол сорулгазы — эде тургустунуушкунга дузалаары. Чоп моон мурнунда чаа хоойлуларны ындыг улуг сонуургал-биле хүлээп ап турбаан. Социалистиг тургузуунуң аңаа ажыттынмаан ёзулуг чугула чаартылгаларының боттуг күжү хоойлу-дүрүмге даянырында болур. Чоннуң хоойлу-дүрүмге бүзүрели улам быжыгып турар. Сооңгу чылдарда хүлээп алдынып турар хоойлу-дүрүмнерниң шуптузунуң ниити болгаш чугула сорулгазы — күрүне болгаш хой-ниити херектерин шиитпирлээринге хамаатыларның калбак илеп-кейин чедип алыры. Чаа үеде хоойлужудулга актыларынга негелде улгаткан турду. Улусчу эрге-чагырганың туруштуг чайгылыш чогу демократчыдылгадан хажыдышкын чок болур. Ындыг-даа болза хоойлу-дүрүмнү хажыдар, тооп көрбес улус бистиң аравыста бары чажыт эвес. Чамдык кижилер кара өш-биле демократтыг принциптерни бодунуң хуузунда ажыын хараан күзели-биле корум-чурум үрээшкиннеринче идигни бээринге ажыглап турар. Демократчыдылга бистиң ко чугула херек, ону шын сагыырын номчукчулар хой санныг чагааларында негеп турар.

«Күрүнеге удур кем-херек үүлгеткени дээш кеземче харыысалгазының дугайында» Чарлык Совет күрүнениң болгаш ниитилел тургузуунга хора чедирер сагыштыг ийи-чаңгыс кижилерге шыңгыы харыысалганы онаарынга үндезин болур.

Хамаатыларның ССРЭ-ниң Конституциязында көскүлген бир чугула эргези — сөстүң хостуу. Бо эрге кызыгаар чок боол болур бе? Чок, ол кызыгаарлыг. Чүге дизе ам күрүнениң азы хой-ниитиниң тургузуун дүжүрер дугайында хой-ниити черинге ССРЭ-ниң Конституциязынга удур кыйгырыглар салып демей аас эдер болза буруудаар. Өскээр чугаалаарга, моон мурнунда турган чүүлдү өскертип тодараткан деп болур. Хой-ниити черинге, Төрээн чуртунга удур өскерликчи кыйгырыглар кылыры дээш баш бурунгаар тодаргай харыысалга көрдүнген. (РСФСР-ниң КД 70[1] чүүлү). Кеземче дүрүмүнде тодарадылганы хамаатыларның хостуг эргезинге шоглаашкын деп санап болур бе? Хоойлуда ук өскерилгени киирериинче бо хүнгү амыдырал албадапкан деп болур чүге дизе чамдык эде тургустунуушкунга удур кижилер, күрүне болгаш ниитилел тургузуунга удур кыйгырыглар салырын кол чепсек кылдыр ажыглап турар. Ындыг кижилерни хоойлу ёзугаар торгаары дээрге демократияны херек кырында боттандырып, ёзулуг нормаларны ёзугаар чуртталгавыс тургузуп эгелеп турарывыс ол. Ол дээрге сонгулдалар эрттирериниң-биле ажыктыг «маргылдыышкыннарывыс» база сонгулданы эрттирген байдалывыс. База ССРЭ-ниң Конституциязында эргелеривисти, хүлээлгелеривисти шын ажыглап өөренип турарывыстың херечизи.

Бистиң бо хоойлу-дүрүмүвүс демократияның шак ындыг хевирлери, социал хөделиишкиннерни камгалаар. Ынчангаш чаа хоойлуну хамаатыларның хостуг эргезин шоглаашкын деп көөр бе, чогу тодаргайы-биле турар-дыр. Хоойлу дүрүмде чаа немелде, өскерилгелер бистиң ниити демократтыг сонуургалывысты эрге-чагырганың кара тура аажылаашкыннарындан база дуржок ужур-дүрүм чок экстремизмниң талалакчыларындан камгалап турар. Оон-биле кижи бүрүзү чөпшээрежир дээрзинге идегел бар.

Ындыг болзажок, киирген чүүлде хой-ниити черинге хой санныг чыылган кижилерге массалыг салдар чедирип, ССРЭ-ниң Конституциязынга удур кыйгырыглар дээш шыңгыы харыысалгага онаар, а саналдарының аңгы-аңгы чоруу дээш кижилерни буруудадыр барымдаа бо чүүлде чок. Ол чыылгаан биле РСФСР-ниң КД-ниң 190[1] чүүлүн күш чок кылдыр сөлаан. Күрүнениң, бүгү ниитиниң деткээни шын демократтыг чорудулганы үрер хекчи салдар тарадыр кижилерден камгалап турары моон көскү. Ол дугайында ылаңгыя националдар арасында өскележир чорук, ай-мак-сөөк ылгап, дора көөр национализмниң талалакчыларын кижилер билип алыры чугула. База бир демдеглеп кагза чогуур чүүл, ындыг өскележир айтырыгны удуртукчу эрге-дужаалдыг кижи үүлгеткенде харыысалга онза шыңгыы болур-дур.

Чарлыкта 74[1] чүүлүнде «Күрүне органнарын болгаш хой-ниити организацияларын дорамчылааны азы ат-алдарын баксыратканы дээш» деп айыткан. Мен бодаарымга, «ат-алдарын баксыратканы» деп сөс арай тодаргай эвес. Чүге дизе бүдүрүлге, организация, албан чери бүрүзү күрүнениң азы хой-ниитиниң болур. Бир эвес ол органнарның ажыл-чорудулгазын багай деп көргеш, шүгүмчүлээр болза канчаарыл, оон түңнелинде ол чериниң ат-алдары баксырап болур. «Ол дээш буруудаар ужурга таваржыр бе?» деп айтырыг тургустунуп келир-дир. Бо чүүлдү чедир ажылдап тодарадыры чугула деп бодалдыг мен.

Мария САГАН-ООЛ.

30—40 чылдарның үезинде болгаш 50 чылдарның эгезинде боол турган репрессиялар-биле холбашкан материалдарны немей өөренип көөр талазы-биле

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНУҢ КОМИССИЯЗЫНДА

Комиссияның ээлчеглиг хуралынга үндезин чок черге репрессияга таварышкан кижилерни суд болгаш партия чуруму-биле агартыр талазы-биле кылдынган ажылдың баштайгы түңнелдерин үндүрген.

«Антисоветчи барыын троцкисчи блок», «Ленинград херээ», «Антисоветчи троцкисчи шериг организациязы», «Чергелешкек антисоветчи троцкисчи төп», «Антисоветчи каттышкан троцкист-зиновьевчи төп», «Москва төвү», «Марксисчи-ленинчилерниң эвилели», Москваның контрреволюсчу организациязы — «Ажылчын оппозиция» бөлүү болгаш «Антифашисчи еврей комитет» деп адап турган херектер талазы-биле суд чорудулгаларының болгаш судка хамаарышпас органнарның материалдарын бүгү талалыг өөренип көргени ол ажылдың чугула түңнелдериниң бирээзи болур деп демдеглээн. Ол чорудулгаларга хөй санныг көскү партия, совет, ажыл-агый болгаш шериг ажылдакчыларының херектерин көрген турган.

Ол бүгү чорудулгаларны мегеге үндезиннерге тургускаш, социалистиг хоойлу-дүрүмнү каржызы-биле үреп тургаш чорудуп турганы тодараттынган. Күрүнеге болгаш партияга удур ажыл-чорудулга кылып турган деп мегебуруудадышкын-биле кеземче харысалгазынга онаашкан кижилерни суд чуруму-биле бүрүн агарткан. Ол эштерниң хөй кезиин СЭКП-же катап тургускан. Арткаларының партия кежигүнүнүң дугайында айтырыгны чугаалажып көрүп турар.

«Ленинградтың контрреволюсчу зиновьевчи бөлүү», «Ленинград төвү», «Бүгү-эвилелдиң троцкисчи төвү», «Бухарин школазы», «Рыков школазы» дээр херектер талазы-биле болган чорудулгаларга хамаарышкан материалдарны чугаалажып көөрүнге белеткээрин Политбюронуң комиссиязы доозуп турар.

СЭКП ТК-ның чанында Партийжи Контроль Комитединиң даргазы Б. К. Пугонуң, ССРЭ-ниң чиигине прокурору А. Я. Сухаревтиң, ССРЭ-ниң юстиция министри Б. В. Кравцовтуң, ССРЭ-ниң Айыыл чок чорук комитединиң даргазының оралакчызы В. П. Пирожковтуң, ССРЭ-ниң Дээди судунуң даргазының бирги оралакчызы С. И. Гусевтиң дыңнадыгларын дыңнааш, репрессияга таварышкан кижилерни партия болгаш суд чуруму-биле агартыр чорудулгаларының тепте болгаш чер-черле-даа улам план хевирлиг апарганын болгаш ону хөй-ниитиниң калбаа-биле деткип турарын комиссия демдеглээн.

Репрессияга таварышканнарның хөй санныг херектерин хоойлу-дүрүм камгалаар органнар сайгарып көрген. Оларның хөй кезиинге хамаарышкан шиитпирлерни эде көрген, хөй-хөй совет кижилерниң чаагай ады болгаш алдары оларга катап эгиттинген.

Оларны агартырының дугайында дилег киирген кижилерниң санында мурнунда аар кем-херек үүлгеткен кижилер база бар. Оларның аразында Төрээн чуртунга өскерликчилер, напысчы үүлгедикчилер, национализчи бандалар бөлүктериниң киржикчилери болгаш оларның дузалакчылары, кеземче херектерин мегелеп тургузуп турган кижилер бар. Ол кижилерниң дилеглерин хандырбаан.

Комиссия ооң адрезинге келген 9 муң хире чагааларны болгаш билдириишкиннерни партия, совет, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның киржилгези-биле сайгарып көрген. Комиссияга келген ол бижиктерде суд болгаш партия чуруму-биле агартып бээрин, буруу чок черге өлүрткен кижилерниң дугайында долу медээлерни дыңнадып бээриниң дугайында, архив документилерин дилеп, тып алырынга, өлүрткен кижилерниң орнукшуткан черлерин тодарадып алырынга база оларның шаңналдарын дедир эгидип бээринге дузалап көөр дугайында дилеглер хөй. Дилеглерниң хөй нелии оларга чедирген когаралды эгидип бээринге, агарткан кижилерни ынчап шөлүп чорудупкан черлеринче дедир чаныдырып чорударынга, оларның чурттаар байдалдарын, пенсия болгаш медицина хандырылгазын экижидеринге хамааржып турар.

Репрессияга таварышканының соонда агарткан кижилерге чер-чер органнарның дамчыштыр тывсып бээр чагактың доктааткан чиигелделериниң дугайын хамаатыларның эки билбейн турары, а чамдык таварылгаларда агарткан кижилерниң тоомча чок болгаш бюрократсыг чоруктарга таваржып, оон уржуунда үстүкү органнарже дилег кылып ужурга таваржып турарын келген почтаның анализи көргүзүп турар. Агарткан кижилерниң эргелерин болгаш эрге-ажыктарын хандырары-биле эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтериниң, улус депутаттарының край, область болгаш хоорай Советтериниң чанынга комиссияларны тургузары айыттынган четпестерни чайладырынга ончуг дузалаар дээрзин комиссия санаан.

Кылдынган ажылдың түңнелин үндүрүп турган үеде хоойлу-дүрүм камгалаар, совет болгаш партия органнарының чөптүг чорукту катап тургузарынче, «30—40 чылдар үезинде болгаш 50 чылдарның эгезинде боол турган репрессияларга таваржып турган кижилерге хамаарыштыр чөптүг чорукту катап тургузар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» 1989 чылдың январь 16-да хүлээп алдынган СЭКП ТК-ның доктаалын болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын чайгылыш чок боттандырарынче угланган ажыл-чорудулгазын улам сайзырангайжыдарының болгаш илеп-кейжидериниң чугулазы демдеглеттинген. Бо чугула ажылга херек буруузун кижээнгейлиг болгаш бүгү талалыг өөренип көөрүнүң чугулазы онзалап демдеглеттинген.

Улус депутаттарының хоорай, область, край Советтеринге, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтеринге тургузар комиссияларның ролюн бедидериниң база агарткан кижилерниң эргелерин болгаш эрге-ажыктарын хандырарынга, репрессияга таварышканнарга тураскаалдар тургузарынга болгаш оларның орнукшуткан черлерин чаагайжыдып хайгаарарынга совет органнарга дуза чедиреринге хөй-ниитиниң калбаа-биле киириштирериниң дугайында чугаа база болган. «Москваның контрреволюсчу организациязы — «Ажылчын оппозиция» бөлүү» дээр херек талазы-биле эрткен кижилерниң болгаш суд талазы-биле долузу-биле агартканын парлалгага дыңнаткан кижилерниң партия дугайында айтырыын чугаалажып көргениниң түңнелдериниң дугайында СЭКП ТК-ның чанында Партийжи Контроль Комитединиң дыңнадыын комиссияга дыңнаан.

20 чылдарның эгезинде тыптып келген «Ажылчын оппозиция» деп адаар бөлүктүң идейлиг платформазы чамдык айтырыглар болгаш теория база ажыл-херек талазы-биле-даа частырыглыг болгаш ооң алыс кедизи чок турган. «Ажылчын оппозицияның» үзел-бодалын РКП(б)-ның X съездинде синдикалисчи болгаш анархисчи чайгылышкын кылдыр үнелеп буруу шапкан. Ол угланыышкын сөөлүнде барып партийжи дискуссиялар үезинде ажып эрткен.

«Ажылчын оппозицияның» киржикчилерин В. И. Ленинниң саналын ёзугаар идейлиг политиктиг ажыл-чорудулгага киириштирген. А. Г. Шляпников РКП(б)-ның X съездинде партия ТК-ның составынга соңгуттурган. Ажылчыннарның амыдыралын экижидер талазы-биле комиссияны ол баштап, партияга арыглал талазы-биле Төп комиссияның составынга кирип турган.

А. Г. Шляпников, С. П. Медведев болгаш «Ажылчын оппозицияның» өске-даа киржикчилерниң хөй нуруузу боттарының частырыглыг үзел-бодалдарындан сөөлзүредир ойталааны билдингир болгай. Антипартийжи, антисоветчи ажыл-чорудулганы кылган деп оларны 30 чылдарда буруудаткан, ынчалзажок оларның ындыг ажыл-чорудулганы кылбааны тодараттынган. «Москваның контрреволюстуг организациязы — «Ажылчын оппозицияның» бөлүү херек кырында турбаан.

Бо бүгүнү, а ол ышкаш А. Г. Шляпниковту, С. П. Медведевти, И. И. Николаенкону, А. А. Тихомировту, В. Е. Тарасовту, В. П. Демидовту болгаш М. А. Вичинскийни суд чуруму ёзугаар агартканын барымдаалааш, СЭКП ТК-ның чанында Партийжи Контроль Комитеди оларны СЭКП-ке (өлгениниң соонда) катап тургускан. М. И. Ивановка удур сөглээредир көдүрген политиктиг үндезин чок буруудадышкыннар-биле холбашпас үүлгедиг уржуунда ол 1932 чылда партиядан үндүрткен болгаш ону партияга катап тургузарының үндезинин тывылбаан.

Үстүнде айыткан херек-биле эрткен С. И. Масленников, Г. И. Бруно, М. Ф. Михайлов, М. И. Прокопенко, М. И. Догадина, Н. И. Ружицкая болгаш З. И. Ахмедова оларны моон мурнунда партияга катап тургускан.

СЭКП ТК-ның чанында ПКК-ның информациязын комиссия хүлээп алган.

Политбюронуң комиссиязы ажылын үргүлчүлеп турар.

ТААЛАНЧЫГ ЫРЛАР ЧАҢГЫЛАНГАН

Солуннар редакцияларының ажылдакчылары Валерий Ховалыг, Ирина Бюрбю, Светлана Козлова, Раиса Куулар олардан аңгы Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Солаан Базыр-оол, оон өөнүң ээзи Кара-Хаак» кодээ Культура бажыңының уран чүүл удуртукчузу Кокужей Монгуш, бот-тывынгыр композитор Сергей Бадыраа база уран талантызын бараалгаткан.

Композитор Солаан Базыр-оол хоочун болгаш аныяк салгалдың журналистериниң сөстеринге элээн ырларны бижээн. Оларның чамдыктарын ол күүсеткен. Журналистер эвилелиниң баштаар черниң хүндүлел бижиин салым-чаяанныг композиторга ырны пропагандалаарынга киирип чоруур ачы-хавыязы дээш, чогаадыкчы харылзааларны быжыглаарынга салдарны чедирип турары дээш тывыскан.

Бистиң корр.

Арага ишпес чорук — амыдыралдың негелдези

ЧӨПШЭЭРЕЛИ-БИЛЕ

1985 чылда Бажың-Алаак кодээ Совет девискээринге корум-чурумнуң баксыраанын барымдаалааш, суурнуң чурттакчы чонунуң ниити хуралынга кодээ Совет девискээринге арага садарын соксадыр деп чаңгыс үн-биле бадылааш. Ооң түңнелинде 4 чыл иштинде Бажың-Алаак суурга, а ылангыя аныяк-өскенниң кемниг-херек үүлгедир чоруу көскүзү-биле кызырылган. Суурнуң чурттакчы чонунуң ниити культуразы бедээн. Ынчалзажок 1988 чылдан бээр Совет база суурнуң хөй-ниити организациялары арагалаашкынга удур демиселди кошкатканының түңнелинде эзиртир суксунну боттары кылыр кижилерниң саны көвүдээн. Эзиртир арагалап алгаш, аар кемниг-херек үүлгедир, хөй-ниитиниң база хуузуң өнчүхөреңгизин оорлаар кижилерге удур демисел чогуур деңнелге чоруттунмайн турар.

Харын-даа суурнуң чурттакчыларының ниити чыыжынга араганы шупту садыгларга хостуг садар деп кодээ Совет санал киирген. Арагалаашкын-биле демиселдиң кошкаанындан хөй-ниитиниң база хууда мал-маганын, өнчү-хөреңгизин оорлаар чорук көвүдеп келген. Чижээ, 1988 чылдың декабрь айда малчын Монгуш Өлчей-ооллуң кодазынга дүне, боо, бижек туткан үүлгедикчилер малчынны хүлүп тарааш, 3 баш инээн, 9 баш өшкүзүн хунаап алгаш барганнар. Шак ындыг эзирик дээрбечилерниң хайындан малчыннар мал кадарар аът-хөлге чок, чадаг артып турар фактылар бар. Чурттакчы чон ортузунда арагага сундулуг, доктаамал кылыр ажыл чок, хууда ажык-кончаа сүрер, оор чорук кылыр кижилерниң саны кызырылбайн, а харын көвүдеп турар. Бистиң суурнуң оор чорук кылыр кижилери Барыын-Хемчик, Улуг-Хем районнарда чурттап турар оорлар-биле харылзаа тудуп турар.

Бажың-Алаак кодээ Совет девискээринде мындыг хуузурээзинниң байдал тургустунган турда, араганы хостуг садары-биле чөпшээрежир арга чок.

Д. ХОВАЛЫГ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Чөөн-Хемчик район.

БҮГҮ ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЖЫГЛАЗА

Бо чылдың үш айларында Тес-Хем районнуң хөй-ниити черлеринге эзирик чораан, шагдаа ажылдакчыларынга туттурган кижилерниң саны 37 болган, оон аңгы 4 кижи назы четпес боол илереэн. Бо көргүзүглер районда арагалаашкынга удур тодаргай дээштиг ажылдың чоруттунмайн турарының дорт херечизи. Сөөлгү 2 чылда ук ажыл районнуң хөй-ниити организацияларында база кодээ Советтерде сула салдынганы шын деп мыңныр ужурлуг бис. 28 эзирик кижи Самагалдай суурнуң чурттакчылары, 2 кижи Ак-Эрик суурдан, 4 кижи Чыргаланды кодээ Советтен, а 3 кижи өске районнарның чурттакчылары боол тодараан. 24 кижиге янзы-бүрү хемчээлдиг штрафты онааган.

Арагалаашкын болгаш алкоголизмниң хоразының дугайында лекцияларны номчуп турары-ла шын. Ындыг болза-даа лекциялар номчуурун-биле аңгы дээштиг арга, хемчеглерни ажыглаза чогуур. Чижээлээрге, чүге ол арагачыларны чурттакчы чон мурнунга тургузуп, хөй-ниитиниң судун эрттирип болбазыл? Арагага сундулугларның ажылдап турары организациялары боттары чүге тускай хемчеглерни албайн турарыл? Хөй-ниитиниң сүмезин херекке ап, тооп көрбес таварылгада албадал-биле арагалаарындан эмнедир дугайында айтырыгны тургусса. Арагалаашкын болгаш алкоголизмге удур ажылды түр када кедүртүнер кампания хевирлиг чоруттунмайн, доктаамал кичээнгейге тударын негеттинип турар.

Эзиртир суксунну боду кылып бүдүрер чоруктар Тес-Хем районнуң чурттакчыларының аразында тыптып, нептерен эгелээни база дүвүрээзинни бодудурар ужурлуг.

Хүлээп алдынган хөй санныг доктаал, шиитпирлерни амыдыралга боттандырып күүселдезин чедип алыры негеттинип келген. Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта, Шуурмак суурда база Ү.Шынаа кодээ Советтерниң болгаш парткомнарның бо айтырыгны чугула деп санап, чогуур кижизидикчи хемчеглерни билдилиг чорудуп келгениниң түңнелинде үш айда арагалаашкындан чаңгыс-даа кем-херектер болбаан.

Моторк ТИРЧИН.
Самагалдай суур.

СОРУКТУГ, А ХАНДЫРЫЛГАЗЫ...

«Хөндергей» совхозтуң Геннадий Сатка удурткан трактор-хову бригадазы мал чемин база тараа культураларын-даа тарып өстүрер. Ол коллективте 12 кижи керээ ёзугаар ажылдап турар. Оларда 1810 гектар шөлдүг бызыглаан. Боттарының күжүбиле белеткенип алганы шыырак. Ынчалза-даа Чадааның сепселге-техниктиг бүдүрүлгези Т-150 маркалыг бир тракторнуң шимчедикчизин мынчага чедир септеп бербээн. Тракторларны марка аайы-биле чер чарарында илииртээринде хувааган.

Эрткен чылын ажылды чедир организаставаанының уржуу ам база салдарлыг боол турар. Ынчангаш бо чазын 1512 гектарны удур аңдарар ужурга таварышкан. Ажыл улуг. Ону эрте доозупас болза, чажылда-биле капсырлажы бээр хире.

Бо час соок болгаш хаттыг боол турар. Ынчалза-даа механизаторлар керээниң негелделерин күүседири-биле кызымак ажылдап кирипкен. Хоочун трактористер Сат Даваа, Николай Ооржак, Эрес-оол Ондар, Геннадий Монгуш, Шуудан Сат база аныяктар Орлан Сат, Омак Монгуш, Роберт Ондар ээлчегде нормазын үргүлчү ажыр күүседип турар.

Бригада төвүнде улустуң дыштанырынга, чурттаарынга таарымчалыг чүүлдерни тургускан. Ынчалза-даа аъш-чем-биле хандырылга дыка четпес. Ооң шынары куду болгаш чаңгыс аай, колдуунда рожки, вермишельден-не чем кылып турар. Чигир, компот аймаа шуут чок. Часкы тарылгаада механизаторларга совхоз чемин бөш бурунгаар белеткеп алырының аргазы турган. Аъш-чем складында коммунист Александр Түлүш та чүнү бодап турар кижи бо. Ажылчын кижиниң ижер-чиир чеми багай болурга, ооң шинээ чок болур дээрзи билдингир.

Часкы хову ажылы ам-даа уламчылаар, хуусаа бар. Ынчангаш «Хөндергей» совхозтуң дирекциязы бо талазы-биле четпестерни дораан чайладырын тараажылар негеп турар. Кижи дугайында сагыш салып турда, аңаа харын кылдыр ол шыырак ажылдаар деп чүве билдингир.

Кайгал-оол МОНГУШ.
Механизатор.

Лесотонуң найысылалы Масеру хоорайга уран чүүл фестивалы боол эрткен. Аңаа ук чурттуң музыка болгаш танцы ансамбльдери, бот-тывынгыр театр бөлүктери киришкен.

ЧУРУКТА: фестивальдың ээлери, биче бөлүк Басуто дээр улустуң ыры болгаш танцы ансамблиниң херээженнер бөлүү.

П. ПОЗДНЯКОВТУҢ фотозу. (СЭТА).

Дмитрий Павлович ЗАЙЦЕВ

Үр аарааның соонда 1989 чылдың май 8-те республиканың Ажаалга кассаларының эргелелиниң начальниги чораан, республика (РСФСР) чергелиг персоналдыг пенсионер Дмитрий Павлович Зайцев мөчээн.

Д. П. Зайцев 1920 чылдың ноябрь 4-те Татар АССР-ниң Актат районнуң Новая Елань суурунга тараачын өг-бүлеге төрүттүнген. Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1940 чылда Кемерово областың Новокузнецк хоорайга бухгалтер боол эгелээн. Д. П. Зайцевти комсомолдуң путёвказын ёзугаар 1941 чылда ажаалга кассаларының Нарымда округ эргелелинче чоруткан. 1944 чылдан 1946 чылга чедир ол Томск областың ажаалга кассалар эргелелиниң улуг контролёр-ревизору боол ажылдап турган.

1946 чылда Д. П. Зайцевти ажаалга кассаларының Тыва область эргелелинче ажылдадып чоруткан. Эгезинде улуг контролёр-ревизор, 1950 чылдан соңгаар ол эргелелдиң начальниги ажылдаан. Ол албан-дужаалга 1980 чылга — пенсияже үнгүже чедир ажылдап келген.

Республикага ажаалга кассаларын хөгжүдеринге хөй күжүн болгаш энергиязын Д. П. Зайцев берген, даандырган ажыл-херекти улуг харысалгалыы-биле көрүп келген. Ол эртем-билиглиг болгаш дуржулгалыг удуртукчу болуп чораан. Ол негелделиг, принципчилдыг, күш-ажылга ынак, биче сеткилдиг, кижилерге сагыш човангыр кижи турган. Ол оон-биле кады ажылдаан болгаш ону билир бүгү кижилерниң хүндүткелин чедип алган авторитеттиг кижи чораан.

Д. П. Зайцевтиң күш-ажылчы ачы-хавыязы күрүнениң шаңналдары-биле демдеглеттинген. «Эрес-маадырлыг күш-ажыл дээш В. И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 100 чылын демдеглээри-биле», «Күш-ажылчы шылгарал дээш», «1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң үжен чылы», «1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң дөртен чылы», «Күш-ажылдың хоочуну» медальдар-биле болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле ол шаңнаткан.

Д. П. Зайцев хөй-ниити амыдыралынга идепкейлиг киржип келген. СЭКП Кызыл хоорkомунуң кежигүнүнге, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң депутадынга соңгуттуруп чораан.

Төлептиг, сагыш човангыр болгаш ак сеткилдиг эживис коммунист Дмитрий Павлович Зайцевтиң дугайында чырыткылыг сактыышкын бистиң чүректеривиске кезээде артар.

Бөлүк эштери.

ЭПТИГ АРГАЛАРНЫ ТЫВАР АПААР

«Шын» солун редакциязынче хүн бүрү амыдыралдың чугула айтырыгларын көдүрген чагаалар хөйү-биле кээп турар. Номчукчуларның киирип турар саналдары, бодалдары кичээнгей чок артпайн, хандырылганың эптиг аргаларын тып ажыглаарынга идиг болуру чадап чок. Ынчангаш чамдык чагааларның допчуладын кылдывыс.

«Хөй чылдар дургузунда Кызыл хоорайда амыдырап-чурттап чоруур-даа болзумза, даштыкы болгаш ховар бараанннарны кижи садып ап болур аргалыг кылдыр садып-саарып турганын көрүп-даа көрбээн мен. Садыгларга баарга кижиге таарыжыр идик-хеп аймаа черле көзүлбес, а улусту көөрге улуг өртектиг, эки шынарлыг идик-хеп аймаан садып алган, «тып алган» оозун чоок, таныш-көрүш кижилеринге садып-саарган-даа боор-ла.

Январь айның төнчүзүнде садыгларга югослав идиктер садарга чүү болганын чон чугаалажып, кайгап турары таварылга эвес. Ховар бараанннарны 18 шак соонда садар деп хоорkүүскомда олурар даргаларның айтыышкынын деткивес мен, чүге дээрге ук бараан садыгларже кирген соонда, доп-дораан садып алыкчыга саттынар ужурлуг. Ол идиктерни киирип турда көрген садып алыкчылар хүнзедир манаар ужурга таваржыр. Ол ышкаш 60 борбак идикти хүнзедир манаан улустуң саны 600 ажа берген болбайн аан. Эки шынарлыг хепти-даа, эттн-даа кым садып алыксавас боор! Ынчангаш кижилерниң мурнун былаажып, баскылажып турганы чөп. Мындыг улуг республикага 60 эжеш идик дээрге кончуг эвээш-тир. Черле ынчангаш чонунуң бараан садып алыр негелдезин чогуур-биле хандырар болза эки. Эвээш санныг бараанннарны ынчаар чоңга хунаашбылаажыр садарга доорзындан көөрге эпчок-даа, чаржынчыг-даа.

Ол ышкаш «Электриниг бараанннар», «Мебель» магазиннеринден чүве садып алыры база бир улуг халалыг. Хеп чуур, дааранып машиналар, соодукчулар дээш ховар бараанннар турза-даа садып алыры «хостуг» эвес. Оларны дайын киржикчилери алыр. Мен дайын киржикчилери албазын дивейн дир мен, чамдыктары ол бүгүнү боттарынга эвес, таныш-көрүштеринге, чүгле эш-өөрүнге ап бээрин база эскерип, көрүп турар. Чамдык чүүлдерни демдеглеп, чурумчудуп база болгай-ла. Дааранып машина болза, кижи назынында эдилээр эттир. Ону дайын киржикчизи ийини садып ап турда көрген мен.

Аъш-чем магазиннеринде байдал база эки эвес. Ажылдап хүнзээн кижилер база-ла «18 шак соонда!» деп лозуң ёзугаар ээлчеглерде сыңмарлажып, иткилежип турарлар. Февраль 28-те № 40 аъш-чем магазинниинге болгар огурецтер саткан, ээлчег манаан улус даштын кудумчуда чыскаалдыр турупкан, а огурецтер 20 минута-даа болбаанда төне берген. Түңнелинде хөй чон үе-шагын чидирип, ээлчегге турганы хей барган.

Кижи бодунуң-на ажылдап алган акша-төгерии-биле херегээн бараанын садып алыры берге, таарымча чок байдалдыг.

Мария САМБУУ».

Бо чагааны номчааш, садып алыкчыларның түңнел чок черге узун оочурга сыңмарлажып, иткилежип турары каракка көстүп келир. Шынап-ла, бижикчиниң хомудап турары чөптүг. Бараанннарны моон мурнунда чылдарда ышкаш организацияларже үнүүшкүн кылып садарын чүге соксатканыл? Ол арганы чүгле Тывада эвес, чурттуң Москва ышкаш хөй кижилиг төп хоорайларында безин эптиг арга деп ажыглап турар.

Бараанннар чагыдылгазын кылырда фондунуң чиңгек ассортиментизин чоннуң саны-биле деңнеп санап чагыткы дег. А бир эвес даштыкы бараанннарның фондузу үлээр арга чок эвээш санныг болза, чүге чурт иштиниң идик дааравыр фабрикалары-биле керээни чарып алыр аргазы чок деп? Садып алыкчы эки шынарлыг даштыкы бараанннар негевейн, а хүн бүрү чугула херек чараш, эки шынарлыг, чиик өртектиг бараан-биле хандырарын манап турар. Дайын киржикчилериниң ээлчээн база хынап, демдеглезе чогуур. Мария Донгаковнаның бижип турары ышкаш, бодунуң ол чиигелделиг бараан садып алыр эргезин соора ажыглаар улус бары чажыт эвес. Номчукчунуң көдүрүп турар айтырыын Кызыл үлетпүр болгаш Кызыл аъш-чем садыглары база хоорkүүскомунуң садыг килдизи өөренип көөрү чугула.

Хандырылгаңар кандыгыл?

Ыракты Эрзинден бижип турары: «Эрзин райпозу 1989 чылдың ийи айларының үүрмектеп садар бараан саарылгазының планын 109.6 хуу күүседип, азы 94 муң рубльге садып саарган. План күүселдезинде кол орулганы районнуң төп универмагының аныяктарының комсомолчу садыгжылары киирген. Универмагта үш салбыр бар. Магазинге кажан-даа кире бээрге арыг-силиг, бараанннарны аян-шинчилиг, чараш кылдыр делгеп көргүскен, ассортиментизи байлак. Бедик көргүзүглерни чедип алыры-биле аныяк садыгжылар Светлана Күр, Елена Муна база оларның эштери Татьяна Оюн, Светлана Соян, Анисья Сынаа бар-ла аргамергежилин ажыглап турар. Ийи айның планын салбырлар тус-тузунда 115.2 хуу кылдыр ажыр күүседип, 11.5 муң рубльдиң бараанннарын садып алыкчыларга саткан. Чыл планын декабрь 26-га чедир күүседир деп бедиткен сорулганы салганнар. Олар ону күүседип шыдаарлар-даа. Бо аныяк уругларның садып алыкчылар-биле ээлдек-эвилең, сырый харылзаалыг, билдилиг ажылдап билири мактанчыг. Светлана биле Елена садыг шугумунда кайызы-даа 6—7 чыл ажылдапкан. Ол үениң иштинде чүгле эки көргүзүглерни чедип ап, эш-өөрүнүң, садып алыкчыларның идегел, хүндүткелин чаалап алган төлептиг кыстар. Бо коллективтиң ажылында магазинниң техниктиг ажылчыны Ирина Оюнның ажылы база макталдыг. Ол райпода 12 чыл ажыг үеде кызымаккай ажылдааш, хөй удаа шаңнадып, мактадып келген. Ол улуг магазинни чааскаан чуп, аштап турар.

Тамара ДОЛГАР».

Мындыг одуруглардыг чагааларны номчааш, кижиниң сеткили өөрүп, чоннуң хүн бүрү хандырылгазы дээш сагыш човап чоруур кижилерни мактавас арга чок. Шынап-ла, Эрзин районнуң кайы-даа суурларында аъш-чем магазиннеринге кирерге ыштаан колбаса, хаван эъди, ак саржаг, чаңгыс эвес сорттуң конфеттери дээш бүгү-ле херек бараанннар бар. Моол Арат Республиканың кожа аймактары-биле дорт бараан солчулгазын чорудар керээни чарып алган ажылдап турар.

Хөй эвес сөстүг Багыт-оол Бай-Караның чагаазы Барыын-Хемчик районнуң херeглекчилер ниитилелиниң ажылының дугайында дыңнаткан.

«Чаа 1989 чылдың баштайгы айларындан эгелеп барыын-хемчикчилер планын 100.8 хуу күүседип, ниити бараан саарылгазының планын 104.5 хуута күүсеткен. Чонну чугула херек бараанннар-биле 34 магазиннер болгаш автомагазиннер садып хандырып турар. Ногаа аймаа садар, чиигеткен бараанннар, кывар-чаар чүүлдер садар магазиннер куду көргүзүглүг болганнар».

Кызыл районнуң Кур-Чөр суурнуң чурттакчызы совет садыгның хоочуну Белек-оол Ондарның бисче бижээни: «Совет садыг шугумунга 29 чыл ажылдап, бодумнуң карак кызыл ажылым-биле «Совет садыгның тергиини» деп хөрек демдээниң эдилекчизи мен. Назылап кырып келгеш, кооперация болгаш садыг шугумунга ажылдап чораан чылдарымны, эш-өөрүм дугайын кыска бижикседим. Олар дээрге Дугаржап Конзаевич Ондар, ооң хары ам 88. Ол Сүт-Хөл, Таңды, Кызыл районнарга садыглап, чонну ол үеде чугула херек — шай, дүгээ таакпы, дус база өске-даа бараанннар-биле доктаамал хандырып, ооң үнелел, хүндүткелин чедип алган. Тыва Арат Республика үезиниң садыгжызы Хаажикпан Ондарны база чон хүндүткелдии-биле сактып чугаалажып чоруур. Бистер кырып назылазывысса-даа кылып чораан иживисте балалбас исти арттырганывыс өөрүнчүг».

Бөгүн силерге таныштырганывыстан өске, хөй санныг садыг болгаш немнеңиңге черлеринде ажылдың багайын, совет садыг дүрүмүн каржызы-биле хажыдып турарының дугайында садып алыкчыдан хомудалдар кээп турар. Ындыг чагааларны солунче эвес, а райпо баштаар черлеринче, ажылчын контроль бөлүктеринче, райкүүском болгаш күрсадыг инспекциязының эргелелинче бижиирлер күзенчиг, чүге дизе дээштиг хемчеглерни ап, дарый көөрүнге эптиг.

Чагаалар допчулалын «Шынның» корреспондентизи Мария САГААН-ООЛ кылган.

КОЛХОЗ ОРУУНГА КИРГЕНИМ

Бо чылдың апрель 29-та Тожуда «Май 1» совхоз коллективтиг ажыл-агыйның тургустунганындан бээр 40 чыл болган оюн байырлаан. Ол мээң бодум хуумда база байырлалым. Чүге дээрге 1950 чылда ук колхозка кирген, ол совхоз апарган соонда база ажылдап, пенсиялаан безин ийи чыл улаштыр ажылдадым.

Ынчан, 1949 чылдың апрель 29-та, колхозтуң үндезилекчилериниң улус ам хөй эвес арткан. Улуг байырлалдың бүдүүзү болгаш, коллективтиг ажыл-агыйын араттар ооң ады-биле адап алган. Ынчап Май бирги Ийиниң араттары ийи дакпыр байырлап эртирген чүве. Улустуң сергекхөглүү-даа аажок.

Колхозка мал эмчизи болуп ажылдап турган мен. Чаа колхозтуң малының бажын садып өстүрер. Оон уксаазын экижидер деп улуг сорулга салдынган чүве. Ынчангаш Тожунуң ийи колхозунуң төлээлери дугуржулга ёзугаар Красноярск крайның Усинск районундан мал садып алыр дээш 7 кижи чораан бис. Ол баргаш, 300 хой, симменталь уксаалыг 25 инек садып алгаш, Тожуга ноябрь айда чанып келген бис. Мен өөрүмбиле кады эккелген малывысты «Май 1» колхозтуң мал бригадири Сат Дамбага дужаап бердивис: 150 хой, 15 инек чүве. Арткан малдарны «Тоора-Хем» колхозка дужааган бис. Бир-тээ мал эмчизи аттыг болгаш ийи колхозтуң улузун башкарып чораанын ол. Эштерим Д. Чангывай, Мыйыңчык Ак, Сандан Ак база «Тоора-Хем» колхозтан Биче-Хоор баштаан үш кижи чорду. Соок, ырак-даа дээр чүве чок, эрес шинчи кире берген ол хамык малды оптуг-мендиг эккелген бис. Чаа тургустунган колхозтуң мал-маганы хөй эвес: 50 инек, ооң иштинде саары 15; 40 шаа хой, 39 чылгы, 57 шаа — колхозчуларның баштай салган малы-ла ол. Ынчан ийиниң Мырлаа Ак хүлээп алган чүве.

«Май 1» колхоз алдарлыг оруктуу эрткен. Ооң ат-алдары областа, оон республикага сураглыг турду. Бир кезек үеде, эң ылангыя совхоз апарганда, ооң экономиказы кошкаан. Ам сөөлгү бо ийи-бир чылда харын шору бис. Ийи мурнунда дыка-ла өскеп турган, ам эвээжээн, ол дээш бодум хууда дыка-ла сагышсыраар чор мен. Улустуң солунга бижип турары харын чөп. Бо чылын кыштаглаашкын шору.

Бир өөрүнчүг чүүл болза, аренда керээзинче улус кирип тур. Ону экономист кижи болгаш директор А. Каадыр-оол боду удуртуп башкылап турары эки. Ол арганы чон аажок сонуургап турар. СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунга аренда дугайында айтырыг эң кол черни ээлээн болгай. Мен бо пенсионер кижи бодап олурарымга, солун, сеткүүлден-даа номчуурга, радиодан дыңнаарга, аренда черле ажылагыйның көдүрериниң бир чаа, ажыктыг аргазы болур хевирлиг. Ынчангаш аренда дээш-ле бадылаар мындыг мен.

Василий ХҮГБЕК.

Парлалга арыннарындан

БОДУ БЕ, АЗЫ?...

«Англетер» деп аалчылар хонар бажыңга болган халап ол үеде орус поэзияны үнелеп турган кижилерни дүвүреткен: Сергей Есенин бодунуң амызынга боду четтинипкен, ол гостиницада номеринге боттуна берген—деп. тускай дыңнадыгга дамчыткан.

Ол бүзүрел литератураның төөгүзүнге 64 чыл дургузунда туруп келген. Ындыг турбуже, шүлүкчү өлген соонда даартазында-ла тыптып келген чиганнишкиннер болгаш маргылдаалар мырчага читпээн.

Чоокта чаа Ленинградка чаңчылчаан есенинчи номчулгалар болган. Бодунуң амызынга боду четтинген дугайында медээге удур элээн үнделиниң чүүлдер мынчап үнүп келген.

— Сергей Есенинниң эттээн, ол аар балыгланган турган, оон соонда богдуурган. Бодунуң амызынга боду четтингенин дээрге аңаа арын чаггап чүүл-дүр—деп. «Есенинниң амыдыралының сөөлгү хүннери» деп илеткелдиң авторлары, эмчилер болгаш шүлүкчүнүң чогаадылгазының шинчилекчилери С. Демиденко болгаш Ф. Морохов олар санап турарлар. Бистиң корреспондентивис медицина эртемнерниң доктору, профессор Ф. Морохов-биле ужурашкан.

— Фёдор Александрович, Сергей Есенинниң чогаадылгазын болгаш салым-хуузун үрде өөренип келген силер бе?

— Чээрби беш чыл ажыр Есенинни өлүрүп каапкан деп бодал кажан-даа менден чарылбайн келген. Сөөлгү хүннерде ооң чогаадыкчы көдүрлүүшкүнү, амыдыралды чаа-биле эгелээр дээн күзели боду буруулуг деп бодал-биле черле чүүлдешпейн турар. Чаа амыдырал сүрүп, ол Москвадан барык дезип үнген болган, чырыдыышкынның улус комиссары А. Луначарский болгаш Л. Троцкий оларның күткээн пролеткультуржулар ону истеп сүрүп турган. Оларның аразынга политиктиг улуг ажылдакчы Н. Бухарин база турганы билдингир. Чеже-даа эрес-дидим болза, Сергей ындыг аар чүъкту кайын ууп шыдаар. Ынчангаш, ол ээриктээ сүг алдыстаар чыгыы апарып турган, ынчалза-даа бодунуң амызынга ол черле четтинмес, бүзүрээр мен.

Ону өлүрген дугайында бодалды бадыткаар барымдаа дыка үр үе дургузунда менээ чок турган. С. Демиденко-биле таныжканым соонда, кажан ол судтуң эмчи экспертизазының актызын, өлүг Есенинниң чуруун менээ көргүскен соонда ону өлүрген деп түңнелди С. Демиденко-биле кады кылдывыс. Эмчи кижи болганымда ону бадыткаарын оралдажып көрейн.

— Экспертизаның актызын патофизиолог эмчи кижиниң туружундан көрээлиңерем. Силерниң эмчи мергежилиңер ындыг ийик бе?

— Ийе. Актыны 1925 чылдың декабрь 29-та Ленинградтың Обухов эмнелгезинге туртускан болгаш медэксперт Гиляровский аңаа ат салган.

Ында мынча деп бижээн: «Ийи карак аразында думчук сөөгүнде узуну 4 сантиметр болгаш дооразы будун чартык сантиметр оя шаап каан чер бар. Солагай талакы караның адаанда улуг эвес көк, а оң талакы караанда улуг төгерик кара чер бар. Боостаазының кырын дургаар кызыл ис чоруткан, өске ис солагай талазын өру өскээш, кулак үдүнүң чоогунга чиде берген. Оң талазында ис чушкуу талазынче өскээш база читкен, ол истиң дооразы кас чүү хире. Оң талакы эктиниң адаа талазында кеш балыы бар, ооң дооразы, узуну 4 сантиметр. Солагай талакы өштүүнде узун дургаар бир балыг, доора дургаар үш балыг бар»...

Бо дээрге актының шуптузу эвес-тир, чүгле ооң кезиктери. Ында ак черлер болгаш балап каапкан сөстер барын база киччээнгейге ап көрүңер.

Есенинниң арнын актыда канчаар бижээн-дир? Аар чиңге чүүл-биле ооң хавааныче каккан ис болгаш карак чоогунда кара-көк черлер фото-чурукта база тодаргай көстүп тур. Актыда кирген «ийи карак аразында думчук сөөгүнде чарык чер» дээн сөстер баш сөөгүнүң кемдээнин бадыткап турар.

Оон ыңай көөрге, Есенин баштай аажок эттеткен, ол дугайын актыда кирген «өкпеде хая кучук чер» дээн сөстер бадыткаар. Содаа үезинде Есенин удур тулчуп турган деп бодаар мен, ооң соонда ону сыртык-биле албыктыр базып каапкан. Эмчи экспертизазының актызын улаштыр номчуулуу: «Албыгыышкынның демдээ бар: боостаа кеңжиринде кызыл оңнуг көвүк бар».

— Ол бодунуң амызынга боду четтинген деп чүүлге чүге чөпшээрешпейн турар силер?

— Актыда кирген «Боостааның кырын дургаар кызыл ис чоруткан, кулак удунуң чоогунга чиде берген» дээн сөстерни оваарып көрүңер. Бир эвес моюнга багны доңнап кагбас болза, кижи өлбес. Есенинниң боостаа кеңжири будун болган-дыр.

Шүлүкчүнүң мойнунда чемодан ременниниң дөрт илбээ чорааны экспертиза актызында айыткан-дыр. Бо чүүл база боду өлген кылдыр көргүскен чоруктуң бадыткалы болуп турар. Ременьге моңнуп өлүрү берге, харын-даа болдунмас.

— Судмедэксперт Гиляровскийниң түңнелинде мынча дээн-дир: «Дефиксияның (албыгыышкынның) ужуундан өлген. Хавааңда ойбак чер ол балыгланып турар үеде одалга хоолайынга үскенипден үнүп болур. Мөчээн кижи боду кежип балыглап алган болуп турар». Эмчиниң бо түңнелинге хамаарыштыр кандыг тайылбыр бээр силер?

— Ол түңнелди дыка шын эвес деп санаар мен. Мөчүнүң паталогтуг шинчилелин ёзугаар алырга, ол астынышкындан эвес, албыктырыышкындан өлген дээрзин чугаалаан мен. Хавакта ойбак черни одалга хоолайындан болган дээни база шын эвес. Ынчаарга ооң оң холунда чүге өрттенген чер ирги чогул? Ол холу-биле Есенин хоолайдан туттунуп турган болгай. Ооң аңгыда хавакта кара чүве бары база фото-чурукта көстүп тур. Ол дириг турда-ла кагыышкын ийи боор болгур. Бир эвес кижи өлүг болза, ооң каны төгүлбес деп чүвени эмчи кижи бүрүзү билир.

Бир эвес Гиляровскийниң бадыткап тураары— оң холун ол боду балыглап алган дааразынга бүзүрээр болза, ол боду баш сөөгүн база кемдедип алган, арнынга көк черлерни боду чедирген, холун боду кескен, ооң соонда бедик тумбочка кырынче боду үне берген, чемодан ременинге боду астына берген дээрзинге бүзүрээр апаар. Ол хире балыгланган кижи тумбочка кырынче үнүп, астынып олуп черле шыдавас дээрзин эмчи кижи болганымда силерге бүзүредип тур мен. Ол барып-барып чемодан ременинден астынар дээрбекти быжыглап-даа шыдавас, чүге дээрге холу көлүртүнмес.

Бо бүгү чүүлдер ол бодунуң амызынга боду четтинген деп түңнел үндүрери-биле таарыштырган чүүлдер деп бодалга эккээр-дир. Актыда бижимелден балаан чүүлдер база ону бадыткаар. ооң эң чугула сөстерин арыглаан-дыр. Ол херекти бир-ле кижиниң удурткаазы-биле кылып турган деп бодаар мен. Ол дугайын ындыг факт база бадыткаар: декабрь 28-те Ленинградка үнген бүгү солуннар Есенин бодунуң амызынга боду четтинген деп бижип каапкан, а медицина экспертизазының актызынга атты декабрь 29-та салган.

— Есенинни өлүрүп каапкан деп бадыткап турар-дыр силер. Дыка хөй кижилерниң чугаазын ёзугаар алырга. «Англетерде» ол өрээл иштинден шоочалыг турган болгай, ону чүү деп тайылбырлаар силер?

— Мен бодаарымга, ол бир кижиниң айтып бергени чугаа болур. Есенинниң номериниң чанында номерге ашаа-биле кады чурттап турган Е. Устинованың сактыышкыннарында ындыг сөстер бар: «28-те эртенги чем чиирниче чалаары-биле Есенинге барган мен, ооң эжиин дыка үр соктадым. Эрлих чанымга чедип кээрге, нелээ соктап турдувус. Оон комендантыдан эжикти ажыдарын дилээн бис. Комендант ажыдып бергеш чоруй барган...»

1926 чылдың январь 3-те бижээн бо сактыышкыннарда тодаргай эвес чүүлдер хөй дээрзин оваарып көрүңер. Шоочаның ындыы талазынга дүлгүүр турган деп биживээн ышкажыл. Эжикти үреп турганын база айытпаан. Бир эвес шоочаны иштин талазындан хагган, дүлгүүрүн аңаа каапкан болза, эжикти үрелейн ажыдары болдунмас. Ол хиреде «комендант эжикти ажыдып бергеш чоруй барган»...

Ол эки билдинмес чүүлдерге аас-биле дамчытканы ындыг фактыны база немээр херек. Е. Устинова болгаш Г. Устинов олар Есенинниң өңнүктери турганнар, ынчангаш олар шүлүкчүнүң сөөлгү хүннеринде кады хөй үеп эрттиргеннер. Айыыл болган өрээлге Эрлих-биле нелээ бир дугаарында киргеннер. Есенинниң өлген чылдагаанының дугайында хуу ужуражылгага чугаалап бээрин аазаан соонда, даартазында-ла Г. Устиновту база богдуна берген турда тып алган.

Мен бодаарымга, бо ийиниң аразында харылзаалыг чүүлдер бар ышкаш. Сергей Есенинниң өлүмү орус шүлүкчүлерниң чаа тараачын шимчээшкининиң шуптузун узуткаар чорудулганың эгези болган болгай. Есенинниң чаңгыс үеде ындыг өөрлери репрессияга сонуут-мурнут таваржып, шупту өлгенин сактып көрээли. Ол дээрге Н. Клычков, Н. Клюев, П. Орешин болгаш өскелер-даа-дыр.

— Сергей Есенинниң канчаар өлгениниң дугайында төөгүлуг шынны тургузарынга чүү эргежок чугула деп бодаар силер?

— Сергей Есенинниң өлген чылдагаанын истээр талазы-биле комиссияны ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң удурткаазы-биле тургузар деп Василий Беловтуң саналынга мен-даа, С. Демиденко-даа каттыжып турар. Оон башка улуг орус шүлүкчүге удур кем-херек үүлгеткен кижилерни тыппас бис.

Е. ДРУЖИНИНА беседалашкан.

Ленинград.

(«Труд» солундан).

МЕДЭЭЛЕР

УЛАН-УДЭГЕ БАЙЫРЛАЛ

Чөөн Сибирьниң күрүнениң культура институдунуң баазазынга Бурятияның, Якутияның, Тываның, Россияның өске национал девискээрлерниң болгаш Моол Арат Республиканың культура хүннери чоокта чаа болуп эрткен. Тываның кыстары ак сүт, каңгы-биле, Бурятия болгаш Моол — хымыс, а Россияның кыстары хлеб, дус болгаш чылыг мөгейиишкиннер-биле хүлээп ап турганы сеткилди өөртүр. Делгелге залында Тываның даш чонукчуларының ажылдарын, херээжен улустуң каасталгаларын, Якутияның алгы-кештен идиктер болгаш мөңгүн каасталгаларын, Бурятияның чес, хола болгаш хүлерден кылган янзы-бүрү эдилелдерин, бургаанар, орус улустуң национал идик-хептерин, куш ажылдың чечек-херекселдерин онзагай черин ээлеп, аалчыларның сонуургалын хайныктырган.

Дүъш үезинде национал аъш-чемин салып турган. Тыва студент кыстар манчы, хуужуур, далган үскен мүнну, сүттүг шайны белеткээннер.

Республикалардан келген төлээлер боттарының белеткээни, түс черниң амыдыралынга үндезилеп тырттырган барымдаалыг киноларын көргүзүп таныштырган. Байырланчыг кежээлер хөй киржикчилерни хаара туткан. Тываның студентилерниң концертиниң программазында Аполлон Байкараның саксофонга ойнуну, Аяс Ондарның хөөмей-сыгыдыы, уруглар болгаш оолдарның күүседикен «Ак-мишэ», «Барабан-биле танцы» деп танцыларын, бурят болгаш якут ырларын үш аңгы күүселделерин көрукчүлер адыш часкаашкыны-биле утканнар. Эрес Куулярга удурткан вокал-инструменталдыг ансамбльдиң күүселделери онза утка-шынарлыг.

Акы-дуңма Моолдуң, Якутияның, Бурятияның студент аныяктары национал хөгжүм херекселдеринге ойнаан. Оларның күүселде бүрүзүнге идик-хепти солуп турары бир онзагай. Тус-тус республикаларның культура ажылдакчылары боттарының студентилеринге хөгжүм херекселдерин хандырар талазы-биле деткимчени чорудуп турарының бадыткалы ол.

Бистиң суртуулдарывыс чер-черден чыып алган хептерин кайы-даа үеде, сезонда ажыглап турарын хомудаан чугаалаар болду. Оларның киржилгези-биле улуг хемчээлдиг шиини белеткеп турар. Киржикчилер Амир Саая, Геннадий Монгуш, Орлан Монгуш олар шиини чедимчелиг болзун дээш кызып ойнап турарын бадыткадылар. Бурятияның телевидениези бо шиини белеткеп турарының талазы-биле үжен минута дургузунда теледамчыдылганы кылган. А институттуң башкылары тыва студентилерге идик-хеп, хөгжүм херекселдериниң баазазын тургузар дугайында айтырыгны Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң мурнунга көдүрүп турар.

Чөөн Сибирьниң культура институдунга болган культура хүннериниң байырлалы доозулган-даа болза, хөй националдыг студентилерниң аразынга найыралдың балалбас изин арттырган.

Владимир СЫРГЫМАЙ.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, СЭКП Кызыл хоорккому, республиканың Агроүлетпүр күрүне комитеди республиканың Агроүлетпүркүрүнкомунуң даргазының оралакчызы

Владимир Васильевич КОЛОБОВТУҢ

түр болгаш аар аарыгның соонда 52 харлап чорааш мөчээнин дыңнадып, ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге хаңы кажыыдалын илергейлеп тур.

ЧАРЛАЛ БЮРОЗУ

ЭЪТ БОЛГАШ СҮТ ҮЛЕТПҮРҮНҮҢ СЕМИПАЛАТИНСКИДЕ технологтуг институду бирги курска студентилерни хүлээп алырын чарлап турар.

ДАРААЗЫНДА ТУСКАЯ ЭРТЕМНЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХҮНДҮСКҮ ӨӨРЕДИЛГЕ

1706 «Аъш-чем бүдүрүлгелериниң машиналары болгаш аппараттары»;

1603 «Чавыс температураларның техниказы болгаш физиказы» («Соодукчу болгаш компрессор машиналар» деп специализация);

2103 «Технологтуг чорудулгаларны болгаш бүдүрүлгелерни автоматчыдары» («Химия-технологтуг чорудулгаларны автоматчыдары болгаш комплекстиг механизастаары»);

2708 «Эът болгаш эът продуктуларының технологиязы»;

2710 «Сүт болгаш сүт продуктуларының технологиязы»;

0706 «Агроүлетпүр комплекизиниң адырларында экономика болгаш эргелеп башкарылга» («Аъш-чем барааннарының үлетпүрүнүң экономиказы болгаш организастаашкыны»);

0608 «Ажыл-агый ажыл-чорудулгазының бухгалтер учеду, контролю болгаш анализи».

Бот-өөредилгениң факультеди

1706 «Аъш-чем бүдүрүлгелериниң машиналары болгаш аппараттары»;

1603 «Чавыс температураларның техниказы болгаш физиказы» («Соодукчу болгаш компрессор машиналары» деп специализация);

2103 «Технологтуг чорудулгаларның болгаш бүдүрүлгелериниң автоматизациязы» («Химия-технологтуг чорудулгаларның автоматизациязы болгаш комплекстиг механизациязы» деп мергежил);

2708 «Эът болгаш эът продуктуларның технологиязы»;

2710 «Сүт болгаш сүт продуктулар технологиязы»;

0705 «Агроүлетпүр комплекизиниң адырларында экономика болгаш организастаашкын» («Аъш-чем барааннар үлетпүрүнүң экономиказы болгаш организациязы» деп мергежил);

0608 «Ажыл-агый чорудулгазының бухгалтер учеду, контролю болгаш анализи»;

Хүндүскү өөредилгеге кирерин күзээннерниң билдириишкиннерин июнь 25-тен июль 15-ке чедир хүлээп алыр. шылгалдаларны июль 16-дан соңгаар дужаар. Өөренир кылдыр кииреринин август 5-ке чедир чорудар.

Бот-өөредилгеге кирерин күзээннерниң билдириишкиннерин апрель 11-ден эгелеп хүлээп ап эгелээн болгаш август 10-га чедир үргүлчүлээр, шылгалдаларны август 11-ден эгелеп чорудар.

Дараазында мергежилдерни чедип алыр кылдыр өөредир: 1706 «Аъш-чем бүдүрүлгелериниң машиналары болгаш аппараттары», «Чавыс температураларның техниказы болгаш физиказы» («Соодукчу болгаш компрессор машиналары» деп мергежил), 2103 «Технологтуг чорудулгаларның болгаш бүдүрүлгелериниң автоматизациязы» («Химия-технологтуг чорудулгаларның автоматизациязы болгаш комплекстиг механизастаашкыны» деп мергежил), дараазында эртемнерге шылгалдаларны дужаар: физика (бижимел-биле), математика (бижимел-биле), орус дыл болгаш литература (сочинение).

Дараазында мергежилдерге өөредир: 2708 «Эът болгаш эът продуктуларының технологиязы», 2710 «Сүт болгаш сүт продуктуларының технологиязы», шылгалдаларны дараазында эртемнер аайы-биле дужаар: химия (бижимел-биле), математика (бижимел-биле), орус дыл болгаш литература (сочинение).

Дараазында мергежилдерге өөредир: 0706 «Агроүлетпүр комплекизиниң адырларында экономика болгаш башкарылга» («Аъш-чем барааннар үлетпүрүнүң экономиказы болгаш организастаашкыны» деп мергежил, дараазында эртемнерге шылгалдаларны дужаар: математика (бижимел-биле), физика (бижимел-биле). орус дыл болгаш литература (сочинение).

Дараазында мергежилдерге өөредир: 2708 «Эът болгаш эът продуктуларының технологиязы», 2710 «Сүт болгаш сүт продуктуларының технологиязы», шылгалдаларны дараазында эртемнер аайы-биле дужаар: химия (бижимел-биле), математика (бижимел-биле), орус дыл болгаш литература (сочинение).

Дараазында мергежилге өөредир: «Ажыл-агый чорудулгазының бухгалтер учеду, контролю болгаш анализи», дараазында эртемнерге шылгалдаларны дужаар: математика (бижимел-биле), математика (аас-биле), орус дыл болгаш литература (сочинение).

Бирги курска киргеннерге ниити чуртталга черин бээр.

Хүлээп алыышкын комиссиязынга дараазында документилерни дужаар:

— Майык ёзугаар билдириишкин;

— Ортумак эртемниң дугайында документ (бодун);

— Дээди өөредилге черинге хирерин характеристика, бүдүрүлгениң, организацияның албан чериниң таңмазын базар;

— Күш-ажыл дептеринден ушта бижидилге (аңаа ажыл стажын айтыр:

— 086 у деп майык ёзугаар эмчи шинзылгазы;

— 6 фото-чуруктар, хемчээли 3Х4;

— Паспорт болгаш шериг хүлээлгезиниң дугайында документ (боду дужаар).

Документилерни дараазында адресче чорудар: Семипалатинск хоорай, 490050, Глинка кудумчузу, бажың № 49.

ХҮЛЭЭП АЛЫЫШКЫН КОМИССИЯЗЫ.

ТИИЛЕЛГЕГЕ ТУРАСКААТКАН

Улуг Тиилелгеге тураскааткан хүреш дүштекииниң 14 шакта культураның болгаш дыштанылганың парыгынга болуп эрткен. Маргылдаа эгелээриниң мурнунда ооң киржикчилеринге хүрештиң чаа дүрүмүн таныштырган болгаш ында бижип кааны идик-хептиң кандыг болуру, мөге кижиниң культуразын долузу-биле тайылбырлаан. Ол бүгүнү херек кырында боттандырары-биле хүреш федерациязының кежигүннери чартык шак бурунгаар мөгелерниң хүрешке белеткелин болгаш идик-хевин көөрү-биле дааны ёзугаар адаап. Ол үеде дыка хөй мөгелер хүрешке белениң кергүскен. Чамдык кижилер идик чок болганындан кеттинип бээрин албаан. Оларга сагындырыгны берген.

Ийиги ээлчегде эң-не солун хүрешти Улуг-Хемден Борис Беган-Хуурак биле Эдуүар Чымба (Кызыл) олар көргүскен. Борис Эдуарны черже тыпшыр база бергеш, бичии хоош кылырга, Эдугар ону ажыглааш, өрү көдүрүп эккелгеш, кыдыынче чая тулуптарга, Борис пет кээп дүшкен. Көрүкчүлер чир-той дүшкен. Ол-ла салыгда ийи Иванның хүрежи база солун болган. Олар кайызы-даа Кызылдың мөгелери. Хоочун коктуг дээрижин. Иван Хураган Иван Чоодуну арыг октаан. Оон-биле ийиги салыг доозулган. Чараш хүрешкени дээш Эдугар Чымбага тускай шаңналды тывыскан. Уран-оол Сарыглар (Өвүр) биле Михаил Монгуш (Барыын-Хемчик) олар хүрежип турда «Дегээ соой берди» деп алгы үнүп турган. Ындыг таварылгада дегээлээни кижи үр апаарга октаттырар дээни ол. Бо удаада Урап-оол дегээзин саададыптарга, Михаил октап алган. Мындыг таварылгалар эвээш эвес болган.

Үшкү салыг соонда сес мөге арткан. Алексей Хомушку (Чөөн-Хемчик), Максим Дажываа (Тес-Хем), Роман Монгуш, Радик Намажап, Геннадий Монгуш, Иван Хураган (шупту Кызыл), Николай Сыңан-оол (Сүт-Хөл), Урап-оол Доңгак (Кызыл).

Ол салыгда А. Хомушку биле Урап-оол Доңгактың, Роман Монгуш биле Иван Хураганның, Николай Сыңан-оол биле Максим Дажывааның хүрежи солун болган. Шупту спорт мастерлери таваржыкан. Баштай адааным мөгелер боттарының оңаалдарын октап алганнар.

Дөрт мөге артканда Геннадий Монгуш биле Николай Сыңан-оол, Роман Монгуш биле Алексей Хомушку таваржы берген. Алексей Романны көңчүг дүрген октааш, сөөлгү салыгда хүрежири-биле дыштанып эгелей берген. Оон удурланыкчызы болур ийи мөге үр хүрешкен. Геннадийниң холу узун болгаш Николайның оргазын ажылдыр солак талазындан сүг тудуп ап турган. Ол ийи мөгениң октааны шүүлүр боор деп көрүкчүлер алгыржып олурганнар. Үр тудуушканының соонда Николай бодунуң удурланыкчызын октаан.

Ийи мөгениң түрежип эгелээн. Алексей Хомушку (Чөөн-Хемчик) биле Николай Сыңан-оол (Сүт-Хөл) сегиржип ап чадап шаг болган. Пелдирээниниң дээлизи аар болгаш баштай арга ажыглаан кижи октаптып болур. Алексей арга ажыглап чыткаш, Сыңан-оолдуң бүдүүнга илдиккени, барып ушкан.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: тиилген мөге Николай Сыңан-оол; Т. К. Пичен-оол үш-дөрт дугаар чер алган Г. Монгушка шаңналды тывысып турары.

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ

ШЫДЫРААГА ЧАГААЛАЖЫП ОЙНААРЫ

ССРЭ-де чагаалажыышкынныг шыдыраа оюну калбаа-биле нептереп турар. Эргин четпес Сибирьниң девискээринден шыдыраачы кижи «шыырак» удурланыкчыны тып аары берге болбажок, почта дамчыштыр ойнаары аажок таарымчалыг.

Тывага ынчаар ойнаарын 1972 чылдан эгелээн. А эрткен 1988 чылда сески шыдыраа чемпионады түңнел оюннарын доскан. Сөөлгү үеде республиканың бирги чери дээш маргылдаа ийи лигага эртип турар апарган. Сески чемпионаттың бирги лигазынга Бай-Хаактың шыдыраачызы Делгер-оол Чооду чемпион болган. Чиңиг демиселге дуржулгалыг бирги разрядчылар С. Поляков, В. Гребенкин, В. Шлеменко болгаш 1987 чылдың чемпиону Н. Шишигин баштаан 15 шыдыраачы кужун шенешкен. Д. Чооду чаңгыс-даа салыгга уттурбайн, беш ужуражылгага хайымнашкан. Аңаа В. Гребенкин болгаш Н. Шишигин 10,5 саны алган-даа болза, Чоодунуң немелде корутуттери оларнындан хөй болган. Амгы үеде Делгер-оол Кажинович Таңды районнуң шыдыраачылары-биле ындыг шыдырааны нептеределири-биле чоңга тайылбыр ажылын кылып, Бай-Хаакта Пионерлер бажыңының аныяк шыдыраачыларынга дузаны чедирип турар.

Ам республиканың IX чемпионады эгелээн. Ында бирги разрядтан өру 15 шыдыраачы ойнап турарлар. Республиканың бирги чери дээш сески шыдыраа чемпионадынга 19 ийиги разрядтыг шыдыраачы ойнаан. Аңаа 18 салыгдан 16,5 саңны алгаш Шагаан-Арыгдан Ч. Сотпа чемпионнаан. Ийиги, үшкү черни Барыын-Хемчиктен А. Тевек, Өвүрнүң төлээзи С. Тюлюш дараалаштыр алгылаан.

Майдан эгелеп республиканың IX шыдыраа чемпионадының ийиги лигазының оюну эгелээр. Күзелдиг кижилер боттарының билдириишкиннерин Н. П. Шишигинниң адынга, азы Кызыл хоорай, Пионерлер бажыңы, бот-өөредилгелиг шыдыраа комиссиязы дээш чорудуп болур.

Николай СУХОМЛИНОВ.

БООДАЛГА

Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң фашистиг Германияны тиилээнинден бээр 44 чыл оюнга тураскааткан хуула болгаш команда аайы-биле бирги чер дээш боодалга маргылдаазы Кызылдың ДОСААФ-ка болуп эрткен. Аңаа 54 команда киришкен.

Спортчу демисел Кызылдың автоорук техникумунуң, Тываның электри четкилериниң геология-шинчилел экспедициязының болгаш республиканың уруглар эмнелгезиниң командаларының аразынга сөөлгү оюннарга чедир чиңге болган. Түңнелинде алыр ужурлуг 300 саңдан 283 санны аткаш, автоорук техникумунуң адыгжылары А. Харланов, В. Голубев, А. Михальченко оларның командазы чемпион болган. Моол мурнунда маргылдааларның хөй удаа чемпиону Тываның электри четкилериниң командазы ийиги черни ээлеп, тиилекчилерге ийи сан четпейн барган. Геология-шинчилел экспедициязының командазы 275 санныг болуп, үшкү черни алган. Хуула бирги чер дээш 162 адыгжы боттарының мергежилдиин көргүскен. Автоорук техникумундан В. Голубев кымга-даа аштырбайн 97 санны аткан. Ийиги черге Тываның электри четкилеринден А. Бутырев, үшкүзүнге А. Михальченко (автоорук техникуму) олар төлептиг болганнар. Маргылдаа үезинде 40 кижи разряд нормазын чедиишкинниг күүсеткен.

Сөөлгү үеде башкы институдунуң болгаш училищениң, эмчи училищезиниң, көдээ ажыл-агый техникумунуң, аэропорттуң болгаш өске-даа куш-ажылчы коллективтерниң командаларының адыгжыларының маргылдааларга киришпейн турарын багай деп демдеглээр.

Алексей ЕФИМОВ.

ДОСААФ хоорккомунуң даргазы.

КИНО

МАЙ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Маленькая волшебница» 10.00, «Враг мой» 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Двенадцать стульев» 12.30, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Большие хлопоты из-за маленького мальчика» 9.20, 13.00, Киноклуб «Орлёнок» 10.30, 14.40, «Фараон» 16.50, «Пароль не нужен» 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Легенда о Нарайяме» 14.00, 16.40, 19.40 шактарда.

АГААР

Республикага биче булуттаар Чагбас. Чөөн чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 1—4, чамдык черлерге 5—10 градус соор. хүндүс 13—18, чамдык черлерге 4—9 градус чылыыр.

Кызылга биче булуттаар Чагбас. Чөөн чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 1—3 градус соор. хүндүс 13—15 градус чылыыр.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 11-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Мульфильмнер. 9.05 «Ыржым». Уран-чечен фильм. 2-ги серияңы. 10.50 Медээлер. 11.00 Уруглар шагы. 12.00 — 13.00 «Аңн-чорукчулар клуву». 15.30 Медээлер. 15.45 Кедээниң делгемнери. 16.15 Пятигорскиден концерт дамчыдылгазы. 16.45 Ленинни катап-катап номчуп тура. В. И. Ленин социализм тургузарының парыыдаашкыннарының дугайында. 17.30 «...15 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.15 Эрге-чагырганы — Советтерге. Регионалдыг ырын айтырыглар шиитпирлээринге эрге-чагырганың чер-чер органнарының ролю. 18.45 Бегин делегейде. 19.00 «Өлүг зона». Барымдаалыг фильм. 19.20 «Портрет». Улуг кижилерге мультфильм. 19.40 Литературжуу уран-чечен видеоканал. 21.00 «Үе». 21.35—00.40 Литературжу уран-чечен видеоканалдың уланчызы. Чапсарда —Бегин делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.10 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртемиа. 3 класс. Арга-арыг чурттакчыларының концерти. 9.05 Испан дыл. 10.05 Бистиң салывыс. 10.35; 11.35 А. Т. Твардовский. «Василий Теркин». 7 класс. 11.05 Испан дыл 12.05 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 7-ги серияңы. 12.55—13.00 Медээлер. 17.00 Медээлер. 17.10 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 8-ки серияңы. 18.00 Телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.25 Барымдаалыг фильм. 18.55 «Төрээн черниң ырлары». Тыва филармонияның солизи Вероника Чоодунуң киржилгези-биле концерт. 19.15 «Аяна теву». 19.45 «Медээлер» 19.55 Чарлаалар. 20.15—21.00— ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттар К. Д. Аракчаа, В. Н. Кошелев, С. Б. Сареев олар-биле ужуражылга.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.35 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм 8-ки серияңы. 22.25 — 23.05 «Фемида-биле таварылга». Барымдаалыг фильм.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары
Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93;
партийжи амыдырал килдизи — 3-36-42; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи— 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
корректорлар — 3-34-19; бухгалтерия — 3-63-41; очулга килдизи — 3-34-93; тыпгырыкчылар — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75 ...

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 276. ТС—00321

БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 12 пятница № 111 (14011)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 кап.

Часкы хову ажылдары

БОРА-ХӨЛДЕ БОТ-БАШКАРЫЛГА

СЭКП XXII съездизин өттүг совхозтуң тараажылары эрткен чылын гектардан элээш дүжүттү ажаап өстүргеш, Чөөн-Хемчик районда эң кудуу көргүзүглүг ажылагыйларның санынга кирген. Ол дугайында сайгарып чугаалашкан улуг, биче хуралдар каш удаа болгулаан. Оон кол чылдагааны чер ажылын сайзыралдырынче кошкак кичээнгей салып, агротехниктиг негелделерни хажыдып, ону чогуур үезинде чорутпайн келгенинде деп хайыракапчылар түңнел үндүрген. Эрги-ле арга-хевирлер-биле ажылдаары ам болдунмас болу берген.

Совхозтуң кол хову турлаа Бора-Хөл бригадазы бо чылын 4 звено кылдыр узулгеш, черни, техниканы боттарының аразында үлешкен. Ол чорук ажыл-херекти эде көрүп, күш-ажылды организастаарының чаа аргаларын улам долу шиңгээдип алырынга бурунгаар базымны кылып турарының херечизи.

Бо чылын үш муң гектар тараа культуразын, 1500 гектар мал чемин белеткээр. Гектардан-на кызылдасты 10,6, интенсивтиг шөлдерден 14 центнерни, арбайны 9,5, суланы 8,5, чингетарааны 7,8 центнерни ажаап өстүрерин планнаан.

Тодаргай план-даалганы алган соонда кижилерниң тура-соруу бедээн, оларашкан ажылынга хамаарылгазы өскерилген, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү дээш идепкейлиг өзүп орар. Механизаторларның хөй-ле өөредир, сургаар, албадаар чүүлдер барык читкен. Төнчү түңнел эки болган тудуй алыр шалын арбын болур дээрзин кижи бүрүзү билип савап, угаан-билип, өлче чүткүлдүг көдүрүлген.

— Ол хире дүжүттү бистиң байдалдарывыска өстүрери берге болбайн аан — дээш, бистиң-биле кады чораан совхоз директору Хүлер-оол Салчакович Дамба-Даржаа механизаторлар-биле чугаалажып кирипти.— Хөрзүнде шык ковчуг эвээш. Кааң чыл болур хевирлиг. Ам чүгле эң организастыг хөделири чугула. Шак-үезин халас эрттирип болбас. Ындыгын чылыг хүннер дүжери-билек ажылдың темпизин шапкынчыдып, чаштырылганы эң кыска хуусаада чорудар сорулга туруп турар.

— Бо чылын час озалдаан —деп, 20 чыл механизатор стажтыг, звено удуртукчузу Бертей Доржуевич Сат улаштыр тайылбырлай-дыр. —Хамаарышкан шөлдеривистиң чашпан-сигенин каттаа удаа аштап-арыглап, илииртеп, үлдүрертип-даа келдивис. Соок хаттыг хүннер шейүлгеш турупканындан чаштырары арай саадааш туруп берди.

— Агротехниканың бедик негелделерин үениң байдалының таарыштыр ныып сагыыры элбек дүжүттү өстүрер магадылалды бээр —деп, кол агроном Байыр-оол Лажапович Монгуш хоочун механизаторнуң бодалын уламчылай-дыр.— Звено бүрүзүнде тарылга шөлүнүң хөй кезиин күзүн андарган. Гектар санынга доктааттынган хемчээл ёзугаар эргежок чугула чемишчидилгелерни төккен бис. Чамдык звенолар ийи удаа илииртеп, ам үнүүшкүнче тарылга мурнуу чарыының илиирттэашкинин чорудуп турар.

Звено удуртукчулары Олег Кара-Сал, Бертей Сат, Алексей Ооржак, Анай-оол Донгак хөй чыл ажылдап каапкан дуржулгалыг механизаторлар. Камналгалыг чорук, шынарлыг ажылдары кол черин ээлээр.

Коммунист Бертей Саттың звенозунда 3 тракторист Чаңгыс-Хадын девискээринде 887 гектар тарылга шөлдүг. Олар аңаа пыж базырышкынын апрель 10-да эгелээн. 400 га черин бо чаын удур андарган.

Агроном тускай эртемниг, аныяк механизатор Алексей Ооржак Куу-Даг, Оораш-Кужур ынчаар 800 гектар черин бок-үнүштен ийи-үш удаа аштап, ажылдап кылгаш, мал чемин белеткээр звенога дужаалажып, өөрү-биле кады чер чарып турда ужуражтывыс. 7 кижи составтыг звенода 3 трактор, 1 машина быжыглаттынган. Олар арбай тарыыр шөлүн аар илиир-биле чаштырылгага белеткээн. Сула шөлүнүң шыгын базыргаш, культиватор-биле үлдүрертип каап. Ол звенону дуржулгалыг хоочуннар Оттук-оол Монгуш, Чкалов Ховалыг, Алексей Сат-биле кады аныяк механизаторлар Виктор Сүрүң, Николай Сат эгин кожа турупкан эрестиг ажылдап турар.

Бригадада партия бөлүүнүң удуртукчузу Анай-оол Донгактың звенозунда ховушөлдерге хөй чыл дургузунда тракторнуң тывыш быжыг тудуп келген Полина Сонамовна Ооржак механизаторларның ортузунда хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. Херээжен трактористиң ажылын сонуургап чеде бээривиске, хөрзүнүн шыгы үр чыдар кылдыр аар илиир-биле ажылдап тур. Шөлдү ынчаар белеткээн соонда ам түгле чаштырары артарын Полина Сонамовна биске тайылбырлап турду.

Өзүп орар эштериңдиг сонуургал ажыл-херекти эде көөрүнче тараажыларны албадаан. Амгы хүннерде коммунист Алексей Ооржактың звенозу өскелерни мурнап, темпини дүргедеткен. Ол звенонуң тараажылары шык базырышкынын бир дугаар дооскаш, хамаарышкан шөлүн каш удаа илииртеп, үлдүреткен, бок сигенин аштап арыглаан. Амдызында үе бар болгаш, шала хоомай ажылдап кылдынган черлерин катап-катап илииртеп, чамдык үелерде чылын каап турар өөрүнге дузалажып четтигип турар.

Черле ынчаш Бора-Хөлде звено олурар механизатор чок. Шупту хамаарышкан девискээрин дээш сагыш аарып чоруур. Оларның чамдызы-биле чүгле дүштеки чем үезинде ужуражып четтигивис. Олар чемненген соонда тодаргай тус-тус ажылдаар черлеринче чорүй баарлар.

— Механизаторлар кедурлүүшкүнүг ажылдап турар. Оларны күткүп сургаар ажыл чок. Звено бүрүзү бот-башкарып ажылдай берген. Ам кол-ла чүве — бо хүннерниң темпизин чаштырылгага үезинге салбас болза эки—деп, директор түңней-дир.— Бергелер бар болбайн аан. Бүдүрүлгениң кедүреринге кижи факторун ышкаш күштүг бараны ажыл-херек кырынга көргүзүп, тараажыларга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бербишаан, сагыш човаашкынны күштелдирерге алыс түңнел чогумчалыг болурунга бүзүрээр бис. Чептиг чылдагааннар артынга чаштып чыдып албайн, бергелерни шиитпирлиг ажып эртери бот-башкарып ажылдаарынга улуг салдарлыг.

Шак ынчаар тениг түңнел дээш дегейленчек эвес, бир янзы улуг сорулганы салып, шиитпирин үндүрүп, сонуургалды көдүрери чогаадыкчы ёзу-биле бот-башкарып ажылдаарынга черле идиганы болуру чугаажок.

Даңзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

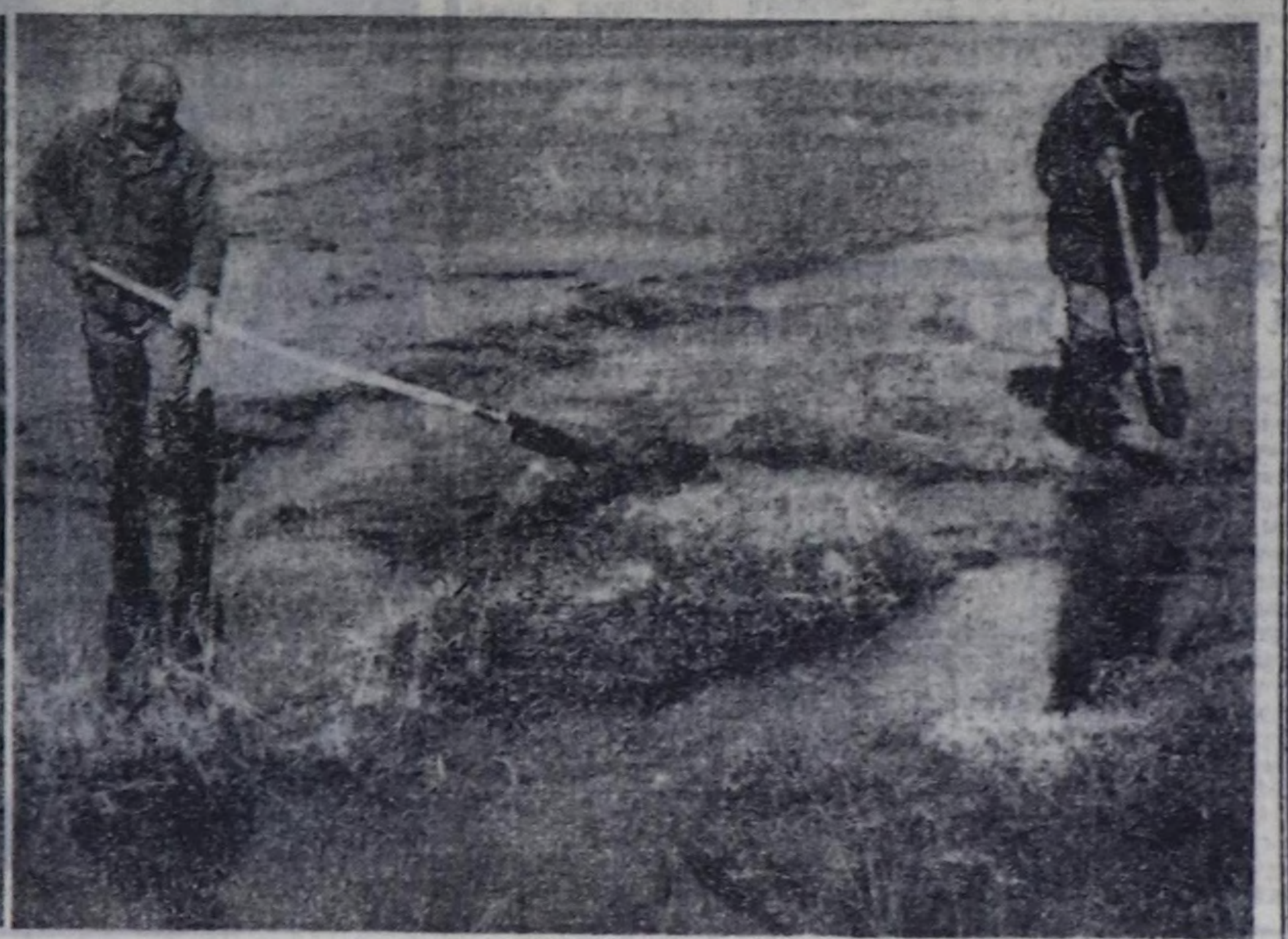

Тандыда «Коммунизмниң херели» совхозтуң хову ажылдыглары бо чылын керээ-биле ажылдап кирипкен. Ийи бригаданы звенолар кылдыр аңгылаан, олар дирекция-биле керээлерни чарган. Тускайжыттынган № 2 бригада ниитизи-биле 10200 тонна сигенни, силосту, сенажты болгаш малга өске-даа чемнерни белеткээр планныг.

Амгы үеде бригаданың механизаторлары куруккан 54 гектар черни андарып доозкан, аңаа медени тарыыр. Тарылга шөлүн суггарып алыр дээш күженишкинниг ажыл кидин түлүк чоруп турар.

ЧУРУКТАРДА: тракторист Кушкаш-оол Оюн; суггатчылар Петр Бухтуев биле Сергей Санчат.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

ИШКИННИҢ БУЯННЫГ ОГЛУ

Чаңгыс чер-чурттуглары Дадар-оол Кок-оолович Монгушту ынча дээрлер. Буян деп сөс хүндүлелдиг илередиишкинниң эң дээдилериниң бирээзи. Ишкинниң чону чүге ынча дээрил, кандыг аажы-чаңы, мөзүзү-биле ол улустуң ындыг сөзүнге төлептиг болганы ол?

Д. Монгуш күш-ажылчы базымын 37 чыл бурунгаар, 1951 чылда, ынчан «Ишкин» колхозтуң хову-трактор бригадазының учетчигинден эгелээн. Амгы үеде ол «Ишкин» совхозтуң агроному. Учетчиктен агроном четкен кижи. Кижиниң кызымаа ол-дур. Чок, бо аразында ол кайы-бир өөредилге черин-даа дооспаан, ындыг-мындыг дээди азы ортумак тускай эртемниг деп, кармаанаар дипломнуг-даа чок. Агрономнуң «дипломнуг чорбаан болу ол» дижип, чаңгыс чер-чурттуглары чугаалажыр.

«Учетчик биле агрономнуң аразында үеде ол кандыг ажылды кылбады дээр. Совет Армияның хүреэлеңинге 3 чыл төлеп кааңкан. Чогум дооскан мергежили чок-даа болза, дипломнуг кижилерден канчап-даа дудак чок, салым-чаяанныг кижилер чоруур. Ындыгларының бирээзи Дадар-оол Кок-оолович Монгуш ол. Ындыглары алыс-ла баштыг кижи дээр бис. Тывынгыр, сагынгыр болгаш угаан-сарыылдыг, ажылды удуртуп, организастап билир, өөренчээн —Д. Монгуш ындыг салымныг. Ындыглар кайы-бир ажылга «чирик дуглап олурбас» ёзулуг-ла ону шыдаарын практика кырынга көргүзер. Шынап-ла, Дадар-оол Кок-оолович кандыг ажылдарны кылбады дээрил: райкүүскомунуң план киилдизиниң эргелекчизи, кедээ Совет күүскомунуң секретары, бухгалтер, салбыр эргелекчизи, зоотехник, ам агроном. Ишкин салбырының эргелекчизинге безин 16 чыл болган. Ол үеде эргелекчи малчыннарның амыдырал-чуртталгазын экижидеринче эң улуг сагыжын салып келген. Ишкинниң буянныг оглу дээр сөстерни тыптып келген үези-даа ол. Ам оон кылган, организастаан ажылдарын долузу-биле чыскаай алай кааптайн: Чаңгыс-Шивэ бригадазының төвүнге кызыл-булуңну, магазинни, чунар-бажыңны туттургулаан. Ажылды организастаарга чоннуң бодун киириштирерин, чонга дадывырып ол кажан-даа үтпас. Ынчангаш ол чаңгыс чер-чурттугларын эвилелдеп тургаш, Аппак-Аксы, Терен-Кежиг, Үстүү-Соор, Алдыы-Соор деп черлерде элээн каш көвүрүглерни туттурган. Олар дээрге хову-шөлде көвүрүглер эвес-тир. Кадыр-берт, кызаалар, кашпалдар аразында тудуглар. Талдыг-Шүлдээ Каргал-Аксынга чедир олурутту тавартыг эртер оруктап, шыдаар-ла кижилер аргыжар. Чүгле чаңгыс машина эртер бир таланда 100—150 метр кулу Ишкинниң суу саарыглапып агып чыдар. Чамдыктар олче безин кере алзас, өөрепген чолаачылар болгаш пассажирлер аргыжар чер. Алдыы-Ишкинде 45 километр орукту ол черниң чону каш чыл улаштыр казып аштаан, 1987 чылда доосканаан. Оон ачызы-биле өтку кадарчылары ам суур-биле аргыжып турар апарган.

Одуругларны, көвүрүглерни эрткен улус Дадар-оол Кок-ооловичиниң сактып чугаалап, «Ишкинниң буянныг оглуп аар» дижирлер.

«Сүт-Хөл» совхозтуң Ишкин салбырын 1988 чылда тускай совхоз кылдыр тургусканынга Дадар-оол Монгуш дыка-ла сеткили хайныгып өөрээн. Ажыл-биле чугаалаарга, мурнунда тускай ажыл-агыйны дүжүрүп деп чүве дыка-ла «аарышкылыг» апаар. Хөгжүлде талазы-биле илдең-не хожудап каарын ол бодунуң караа-биле көрген. Ам харын Ишкинде экономиктиг болгаш социал хөгжүлде шуудаан. Чаа тургустунган ажыл-агыйга кол агрономнуң улуг капчаар-даа аажок улуг. Ынчангаш Дадар-оол Кок-оолович чаа алгап-хүлээлгеге томуйлаткаш, ийи дакпыр күш-биле ажылдап кирипкен.

Сиген, тараа шөлдерин эргип кезиирде, машина-техника деп-даа турбас, ак-бора аъдын мунупкаш чоруптар. Баштайгы чылында совхоз бир гектардан 15,8 центнер тарааны, 50 центнер хөй чылдыг сигенни ажаап алган. Кол агрономнуң могаг-шылаг чок ажылының түңнели ол-дур.

Чер ажылының талазы-биле бүгү-ле эки чүүлдерин сураглаап, чыгдынган, помчуттунган чоруур—Дадар-оол Кок-оолович ындыг. Дешшилгелиг аргаларны билбес ажыглавас болзунза, удуртканың участок хожудааны ол. Ынчангаш «Ишкинниң» кол агрономун кезээде чаа чүүлдү диләп чоруур.

Бо чылын совхоз часкы тарылгага хыпамчалыг белеткенген, ажыл улуг. Ам часкы суггат кидин түлүк. Улуг, бичии-даа хемчээлдиг ажылды кол агроном дешке көөр, сезон үезинде аңаа үүрмек айтырыг, үүрмек ажыл деп чүве турбас.

Оон ог-бүлези ёзулуг ог-бүле: найыралдыг, демниг, күш-ажылчы. Оңу балыткаары-биле чижектерлеп киирейн: улуг оглу Хөр-Тайга школазында күш-ажыл башкызы, оон бичези ВЛКСМ обкомунуң ажылдакчызы, бир оглу кежээ чоруур механизастаттынган колоннада мастер, оон бичези кедээ ажыл-агый институдунуң инженер-механика факультединиң 4 курсчузу, уруу башкы училищезиниң 2-ки курузунда, эң хеймери школада 8-ки класста.

Ишкинниң тарылга шөлдеринде ак-бора аъттыг чоргуп чоруур агрономнуң хоочун коммунистиң ажыл-херээ-биле сөзү карышпас ёзулуг совет кижи Дадар-оол Кок-оолович Монгуштуң ажыл амыдыралының дугайын долузулап чугаалаарга мындыг ийин бо.

Чалтык ОНДАР.

Сүт-Хөл район.

СОРУЛГАЗЫ БЕДИК

Районнуң сеппелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң механизастаан химижидилге отрядында хөй эвес кижи ажылдап турар. Оларның кылыр ажылдары ажыл-агыйлар-биле керээ чарып, химижидилге ажылдарын кылып бүдүрери.

Эрткенниг часкы хову ажылдарынга механизастаттынган химижидилге отрядының коллективи янзы-бүрү техниканы белеткээн. Оон ангыда минералдыг чемишчидилге тарадыр РУМ-8 деп 4 тележканы, органиктиг чемишчидилге тарадыр ПРТ-10 деп кожуг машиназын беленниниң шугумунда тургускан. Ук отрядтың материал-техниктиг баазазы кошкак-даа болза, ам каза ажылдаарын деп айтырыг тургустунуп турар.

«УТКА 25 чылы», «Найырал», «Ак-Туруг» совхозтар-биле химижидилге керээлерин чаргаш, оон күүседезинче ам кирип тер.

Эрткен чылын отрядтың коллективи 96 муң рубльдиң янзы-бүрү ажылдарын кылып чоруткаш, пландан ажыр 30 муң ажыг рубльдиң ажылын кылган. Бо чылын коллективтиң мурнунда 100 муң рубльдиң ажылдарын кылыр сорулга бар.

**Начын-оол КОШКАР-ООЛ.
Улуг-Хем район.**

ТӨЛЕВИЛЕЛДИ ЧУГААЛАЖЫП ЭГЕЛЭЭН

Дүүн Кызылга «Мөңгүлек» гостиницазының хуралдаар залынга республиканың профэвилел активиниң семинар-чөвүлел хуралы болуп эрткен. Оон ажылынга профэвилел райкомнарының, хоорлкомунуң, бүдүрүлгелерде, совхозтарда профэвилел комитеттериниң даргалары, адырлар аайы-биле профэвилелдер обкомнарының аппарадының ажылдакчылары, профэвилел шимчээшкининиң хоочуннары болгаш өске-даа активтер киришкен.

Семинар-чөвүлел хуралга «ССРЭ-ниң профессионалдар эвилелдериниң эргелериниң дугайында» ССРЭ-ниң Хоойлузунуң төлевилелин өөренип, чугаалажып көрген.

Профобсчевулелдиң кылдыс эргелекчизи М. Ф. Глаырин сөс алгаш, чоокта чаа «Труд» солунга үнген «ССРЭ-ниң профессионалдар эвилелдериниң эргелериниң дугайында» ССРЭ-ниң Хоойлузунуң төлевилелиниң ужурлуун чыылганнарга таныштырган. Күрүнениң, ажыл-агыйның, социал-культура тургузуушкунунуң айтырыгларын база профэвилелдерни бодунуң уставының негелделерин чедиишкинниг күүселдеринге ам хүлээп алыр ССРЭ-ниң Хоойлузу магадылалды тургузуп турарын ол тайылбырлап чугаалаан.

Профобсчевулелдиң кылдыс эргелекчилери Н. И. Зверков, Ю. Н. Тихонов, М. М. Монгуш болгаш өскелер-даа профессионалдар эвилелдериниң эргелериниң дугайында ССРЭ-ниң Хоойлузунуң төлевилелинге хамаарыштыр чүве чугаалааш, ону чуулдугзунун деткээш. Хоойлу төлевилелинге боттарының чамдык эдиглелерин киирген.

Профобсчевулелдиң даргазы Ш. П. Куулар түңнелинде чүве чугаалааш, ССРЭ-ниң Хоойлузунуң төлевилелин чугаалажырынга семинар-чөвүлел хуралдың киржикчилери идепкейлиг киришкенин демдеглээн. Төлевилелди бүгү профэвилел организацияларынга калбаа-биле чугаалажырын эки организастаарының айтырыгларынга ол доктааган.

ССРЭ Хоойлузунуң төлевилелин пропагандалаар болгаш төлевилел талазы-биле кирген саналдарны ниитилештирер ажылчы бөлүктү (удуртукчу М. М. Фирсова) тургускан.

(Бистиң корр).

Кооператив шимчээшкини: арга-дуржулга

СОВХОЗКА АЖЫКТЫГ

Үш-ле ай иштинде тайгага тудуг ыяжын кезип, кыштаггже сөөртүп, тудуг кылырынга белеткеп, чурттаалга бажыңы биле чунар-бажыңны тудуп үндүрүпкен 13 кижи составтыг тудуг бригадазы Тываның совхозтарында бөгүн бар бе? Чок деп чугаалап болур. Бир эвес бар-даа болза, каш-ла санныг боор. Тудугжуларның ажылы кандыг-ла-бир чылдагаан-биле шуудавастаааш туруп бээри совхозтарда колдуунда чаңчыл болган чүве-ле болгай. А Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң баазазынга тургустунган «Баян-Кол» кооперативтиң кежигүннери үстүнде адаан ажылдарны үш-ле ай иштинде кылган.

— Кооперативке кижилерниң ажылдаар тура-соруу бедик боор-дур —деп, «Баян-Кол» кооперативтиң даргазы В. Сиврин чугаалады. — Ажылдың хемчээли-даа, ону кылганы дээш алыр акша-даа баш бурунгаар билдингир. Дугуржулга ёзугаар тодарадып каан боор.

Володя боду моон мурнунда «Х Улуг хурал» совхозка тудуг прорабы боол ажылдап турган. Февраль айдан эгелеп, кооператив тургузуп, ажылдай бергени ол. Кооперативти тургузарынга совхозтуң удуртулгазы дузалааны оон чугаазындан билдинди. Ыяш диилдирер пилораманы, чазаныр черни, 2 тракторну, ыяш сөөртүр 1 машинаны совхоз кооперативке арендага берген. Арендалаан машина-техниканың хөлезизиниң ниити өртээ чылда 4 муң рубль хире.

Кооперативте күш-ажылды организастааны, кижилерниң ажылдап турарының шинээ бо чүүлдүң эгезинде киирген чижектен-не илдең-дир. Оларның кылыр ажылы хөй. Тудуп эгелээни кыштагга кажааны, база бир чурттаалга бажыңын тудар, хой кыргыыр пунктунуң, хой чуур ваннаның тудуун эгелей бергеннер. Бо ийи тудугнуң ниити өртээ 65 муң рубль. Бо чылын чүү хире хемчээлдиг ажылдарны кооперативтиң шиңгээдип алыры билдинмес. Эвээш-ле дизе, 80-90 муң рубльдиң ажылын кылыптарынга кооперативтиң кежигүннери бүзүрелдиг.

Кооперативти тургусканы «Х Улуг хурал» совхозтуң бодунга ажыктыг болган. Совхозтуң тудугларын кооператив бедик темп-биле тудуп эгелээн. А ажыл төлевирин кооперативке совхоз күрүне өртээ-биле төлеп берип турар. А бир эвес өске черден келген бригада азы кооператив болза, совхозтан акшаны «кактап алгаш» чоруй баар ийик. Ол чорук амыдыралдан билдингир болгай. Түс черниң кижилеринге боттары башкарып ажылдаар арганы бээр болза, кымдан-даа зорайтавайн ажылдап шыдаар деп чүвени «Баян-Кол» кооперативтиң кежигүннери көргүзүп эгелээн-дир. Оларның кылган ажылы совхозтуң бодунуң тудуунуң планынга кирип турар. Оон ажылын моон-даа соңгаар деткиир болза, кады ажылдажылга ажыктыг болур.

Шиитпирлээри чугула айтырыглар кооперативтиң ажыл-ижинде бар. Тудуг тударынга херек чудукту, соңга рамаларын, кастакты, эжикти кооператив боду кылып ап турар. А шала малзазы, шывыг кылыр малга дээш өске-даа тудуг материалдарын кылыр дериг-херексел кооперативке херек апарган. Боттарының өнчү-хөреңгизин кооператив садып ап эгелээн. Чоокта чаа ГАЗ-53 маркалыг чүък машиназын организацияларның бирээзинден садып алган.

«Баян-Кол» кооператив биле «Х Улуг хурал» совхозтуң аразында харылзаалар, чамдык чөрүлдээлиг чүүлдер бар-даа болза, черле чогумчалыг эгелээн. Моон-даа соңгаар бот-боттарын билчип, бот-боттарынга ажыктыг байдалга четкүр болза — эки-ле ийик.

Чонга ачы-дуза чедирерин кооператив планнап турар. Хууда тудуглар туттуруп алыр дээн кижилер чагыгны киирип болур. Ону тудканы дээш төлевир күрүне өртээ-биле деп.

Бар курлавырларны кооперативтиң кежигүннери ажыглап эгелээн. Тайгага ыяш кескеш, оон будуун черге арттырбайн чыып, оттулар ыяш кылдыр белеткээш, чонга садып турар. Ыяш диилдирер черде ыяш артынчызын база ынчаар ажыглаан. Оттулар ыяшты чон садып ап турар. Ону кооперативтиң машиназы-биле херглекчиниң бажыңынга чедирип бээр. Ыяш артынчызы хамаанчок, оон хирээзинде безин совхоз, херек апарганда, садып алыр. Чуртувустуң байлаа ыяшты кайы бүдүрүлге черинге ынчаар камналгалыг ажыглап турарыл?

Ам кооперативтиң кежигүннериниң акша-төгериииниң дугайында. Сөөлгү үеде кижи бүрүзү айда 400 рубльден эвээш эвес акшаны ажылдап ап эгелээн. Ажыл шуудаан тудум, көвүдээри чугаажок. Кооператорларның шалыны дээрге-ле оларның боттарының шынчы ижи-биле ажылдап алган акшазы-дыр. Бөгүн кооперативтиң агар санында 17 муң рубль бар. Ону кооперативтиң нииити херегленинге чарыгдаар.

«Баян-Колдуң» баштайгы базымнары чогумчалыг-дыр. Аңаа таарымчалыг болган чүүл —совхоз биле кооператив аразында ажыл-агыйны тарылдаа, кады ажылдажылга болганы чугаажок.

Шаңгыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр.).

Төрээн чуртувуста

БАРНАУЛ. Алтайга бо чылын үргүлчү соок, хар холуттуг чаъстаашкыннар боор турган. Агаар-бойдустуң байдалы чүгээртеп, чер чылып эгелээрге, крайның тараажылары часкы хову ажылдарын хайнывышкынныг чорудуп эгелээн. Крайның чоокталазында тайга эдээ черлерде турар ажыл-агыйлар чочак-тарааны болгаш мал чеминге херегтээр культураларны чаштырып турар. Чочак-тараа, сула болгаш вика холумактыг үрезиннер-биле хөй шөлдерни чаштырып турар.

Ховулуг черлерниң колхозтары болгаш совхозтары кадыг кызыл-тастың үрезиннерин чаштырып турар. Экиштерлиг ол тарааның садып алыр өртээ өске культуралардан улуг. Оон «Алтайка» дээр сортун колдады ажылдап турар. Алтайның тараажылары бо чылын ол сорттуң тараазын 300 муң гектар черге өстүрер.

ТАЛДЫ-КУРГАН. Чер суггарылгазынга ажыглаар дериг-херекселдерни колдуунда электроэнергия болгаш улуг моторларның күжү-биле ажылдадыры чаңчыл апарган болгай. Ынчаарга Джунгарийда Алатаунуң чоогунда турар ажыл-агыйлар бо частан эгелеп чер суггарылгазынга улуг чарыгдалдарны үндүрбес апарган. Чүге дээрге даг хемнериниң суун бедик черлерден улуг хоолайлар дамчыштыр ногаа болгаш тараа шөлдеринче аксып бадырар системаларны кылган. Ол хоолайлардан аккан сугнуң базывышкыны улуг болганындан «Фрегат» дээр суг суггарар аппараттар чиигн-биле ажылдап турар.

Панфилов районнуң «Басчий» совхозунуң бүгү суггаттыг черлерин ам ындыг арга-биле суггарып турар.

КИШИНЕВ. Эртем-техниктиг идениң Бүгү-эвилел ярмарказы Молдавияның найысылалынга ажыттынган. Ында янзы-бүрү адырларның конструкторларының, технологтарының болгаш тускай эртемниглериниң ажылдап турар бюроларының чогаазын кылгаш, бүдүрүлгеде шиңгээткени бир муң ажыг чаа дериг-херекселдерни делгээн. Оларның хөй кезиин чоннуң херегл барааннарын бүдүрер аппаратуралар. Чугула херегледиң барааннарын бүдүреринге ажыглаар янзы-бүрү дериг-херекселдерни садып алыры-биле 10 млн. рубльдиң керээзи ол ярмаркага чардынган.

(СЭТА).

Сөөлгү шакта

ПЕКИН. СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң фото-чуруун Кыдаттың коску хөй-нииити ажылдакчызы Жэнь Дуиляньга дамчыдып бээриниң ёзулалы даштыкы чурттар-биле найыралдың улусчу кыдат ниитилелинге болган.

Жэнь Дуилян — сураглыг кыдат интернационалчы, Октябрьның социалистиг Улуг революциязының киржикчизи, Россияга Совет эрге-чагырганы тургузар дээш демиселге амы-тынын берген Жэнь Фучэньниң оглу.

Бо чылдың февральда Жэнь Дуилян М. С. Горбачевка чагаа бижээн болгаш Кыдат Улус Республиканга оон келир деп турарынга байыр чедирип, бодунуң бажыңынга аалчы болуп келир кылдыр чалаан. Совет удуртукчу найыралдың эвилел чагаазынга харыы кылдыр ат салганы бодунуң фото-чуруун Жэнь Дуилянга чоруткан.

Фото-чурукту дамчыдып бээриниң ёзулалынга даштыкы чурттар-биле найыралдың улусчу кыдат ниитилелиниң харысалгалыг ажылдакчылары, кыдат хөй-нииитиниң төлээлекчилери, ССРЭ-ниң КУР-да элчин чериниң ажылдакчылары киришкен.

НЬЮ-ЙОРК. Чепсегленииишкинни дужүреринин болгаш делегейниң айыыл чок чорууун быжыглаарының чорудулгазынга Каттышкан Нациялар Организациязының ролюнга хамаарышкан чазактыг эвес организацияларның төлээлекчилериниң шуулганы КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң штаб-квартиразында ажыттынган. Космос делгемнерин тайбың сорулгаларга ажыглаар талазы-биле специалистер болгаш дипломаттар шуулганга киржип турар.

(СЭТА).

ОЛАРДАН КЫМ ЭҢ ТӨЛЕПТИГИЛ?

Бо чылдың март 26-да болган ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдааларынга чамдык округтар түңнел чок болганы билдингир, соңгулда бюллетеньнеринге кирген кандидаттар депутат кылдыр эртпээннер. Калбак демократтың болгаш ажык-чарлыг чоруктуң байдалдарында мындыг болур ужурлуг-даа, ынчангаш бо чылдың май 14-те чурттуң 198 соңгулда округтарынга база катап соңгулдаалар болур. Оларга 1216 кандидат бүрүткеткен.

Бистиң республикада Кызылдың Чээн № 646 национал-девискээр соңгулда округу база оларның санында кирип турар. Аңаа үш кандидат бүрүткеткенин дыңнаткан бис. Ук округка соңгулда май 14-те болурун база катап сагындырбышаан, кандидаттар-биле база катап таныштырары-биле бөгүн оларның бүзүреттирген кижилеринге сөстү бердивис.

«Тыва транспорт» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынында партком секретары В. А. АСОНЫЧЕВ:

— Кызылдың № 1 автотранспорт бүдүрүлгезинде чолаачы, депутатка кандидат Вячеслав Николаевич Кошелевтиң бүзүреттирген кижизи мен. Бо бедик хүлээлгени мени онаап, бүзүредип көргүскени дээш кандидатка, соңгулда округунга четтиргенимни илередип көрейн.

Вячеслав Николаевичиниң дугайында хөйнү чугаалап болур. Чолаачыларның арызында эң бедик, эң ажылгыр, эң ак сеткилдиг болгаш өске-даа эки талаларлыг кижилерниң бирээзи. Ону депутатка кандидат кылдыр эш-өөрү шынап-ла тып дэпшиткен деп болаар мен.

В. Н. Кошелев Шагаан-Арыгга ажылчын өг-бүлеге төрүттүнген болгаш кадыржаан ажылчын кижи. Бодунуң чолаачылап келгени бо бүгү назынында хөйнү көрген, кижилерниң негелде-херегцээлдерин дыка эки билир. Бир эвес херек апаар болза, ол бодунуң хой-ниити хүлээлгезин күүседип кана-даа чедеринден чалданмас. Ынчангаш ону коммунистер СЭКП Тыва обкомунуң кежигүнүнге соңгааны таварылга эвес, ол бюро кежигүнү база турду. Ооң партия болгаш күрүне ажылынга чедиишкинниг киржип шыдаары ооң илерээн.

Кижилерге херек дээр болза, кандыг-даа үеде, кандыг-даа ырак черже ол чажам дивейн чоруптарын база билир мен. Ол дугайын соңгулда муңнунуң хуралынга база чугаалап турдум. Ам база катаптап болур мен. Бир катап Чаа чыл бүдүүзүнде республиканың эң ырак булуңнарының бирээзи — Хандагайтыже чүък чедирер апарган АТБ-ниң дыка хөй чолаачылары ынаппаннар. «Даарта байырлал хүнү ыяжыыл ол чүү деп турарың ол!» деп чамдык кижилер шуут эндегленнер. ооң туржук шыжыгар безин кижилер тургулаан.

Ынаар чорудар эки турачы тыппайн турган. Вячеслав Николаевичке таваржы берген бис. Өнүрже арттаныптарын ооң дилеливис. Ойталаар болза шынап-ла бодунуң эргези болгай, байырлал бүдүүзүнде шынап-ла чүү дээр деп. Кошелев чогум кандыг чүък дугайында чугаа чорупт турарын кичээнгейлиг дыңнааш, артык сөс-даа сөглевээн. «Шынап-ла, чугула чүък-түр, чонга херек болганда кижи канчап байырлап олурар боор». Ынча дээш, ырак оруктче доораан дегерин берген.

Ооң бээр элээн каш чылдар эрткен. Бо үениң дургузунда Вячеслав Николаевичиниң ажылынга, амыдыралынга кандыызын бодум безин эскербейн хайгаарап келдим. Черле төлептиг кижи болду. Чажыргаш канчаар, чамдык ажылчын эш-өөрүвүс «улуг» черлерге барып, «улуг» кижилер-биле чугаа кылып, айтырыг шиитпирлеп, калбак хемчээл-биле бодаарын шыдавас болгай. А Кошелев ындыг эвес, ооң билии делгем, амыдыралчы дуржулгазы улуг, сагыш човаачал. Кижилер дээрзинде, оларның хүн бүрү амыдыралы дээрзинде черле чалданмас деп билир мен.

Бир эвес ону депутат кылдыр соңгуп алыр болза, ооң кандыг айтырыгларже сагыш салыр дээрзин соңуннардан номчаан боор, аңаа доктаавас мен. Чүгле ооң амыдыралды билирин, кылып күш чедиптерин сорулгаларны салганын демдеглээр-дир мен, а бир эвес ол бистиң депутадывыс апаар болза, ооң сөглээн сөзү ажыл-херек-биле карышпас дээрзин бүзүретпишаан, Кошелев дээш бадылаарынче соңгукчуларны кыйгырар-дыр мен.

ТДЛТЭШИ-ниң эртем ажылдакчызы К. А. БИЧЕЛДЕЙ:

— ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат Кара-кыс Донгаковна Аракчаа ССРЭ-ниң улус депутады дээрге хүндүлүг ат болурундан аңгыда, улуг харыысалга деп санап турар. Шынап-ла, шын шиитпирлер, бүгү негелделерге дүүжүп турар хоойлулар хүлээп алырынга депутаттарның харыысалгазы улуг болгай. Аңаа ниити күрүнениң, чурттуң тус-тус девискээрлериниң, кижи бүрүзүнүң эрге-ажыктарын барымдаалаар апаар.

Бир эвес улус депутады кылдыр соңгуп алыр болза Кара-кыс Донгаковна бо бүгү чүүлдер ёзугаар ажылдаар дээрзинге бүзүрээр мен. Ооң билии, дуржулгазы, чуткулу четчир. Москваның күрүне университедин дооскан, бүдүрүлге черинге ажылдап каапкан, дээди өөредилге черинге башкылаан, аспирантураны чедиишкинниг дооскан, эртем кандидады атты камгалап алган — бо бүгү берге болгаш нарын оруктү чуткуулдуг чоруу-биле, күш-ажылга ынаа-биле чедип алган кижи төлептиг депутат болур дээрзинге чигаанныг турбас.

Кара-кыс Донгаковнаның соңгулда мурнунуң программазы бистиң бөгүнгү амыдыралывыста хөй таланы хаара тудуп турар. Берге, шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар ында кирген. Хамыктың мурнунда ол улус депутадының бүрүн эргелериниң дугайында негелдени эки билип, ол айтырыгны шын тургузуп алган. Бир эвес депутаттарның, Советтерниң бүрүн эргелерин эгитпес чүве болза, социал-экономиктиг айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээри болдунмас. Сөөлгү үеде Коммунистиг партия ол сорулганы аңаа эвес тургузуп, Соңгулда дугайында хоойлуга немелделерни болгаш өскерилгелерни база киирген. Ол болгаш өске-даа документилерде, партияның болгаш күрүнениң удуртукчуларының чугааларында Советтерниң бүрүн эргелериниң дугайында хөй-биле чугаалап турар болгай.

Кандидадывыс херээженнер айтырыын чугула деп көрүп турар. Сөөлгү үеде херээженнерниң ажыл, амыдыралынга хамаарыштыр хөйнү чугаалажып келген бис. Ол талазы-биле кылдынып турар ажылдар бар, ынчалза-даа ук айтырыг ам-даа чидиг болуп артпышаан. Херээженнерниң ажылдаарынга, чурттаарынга болгаш дыштанырынга эң таарымчалыг байдалдар ам-даа тургустунмаан. Бүдүрүлгеде ажыл-иши-биле черлелештир херээженнерниң өг-бүлеле хүлээлгези ам-даа аар болуп артпышаан. Ол айтырыгны К. Д. Аракчаа херээжен, не кижи болганда эки билип турар.

Улус ажыл-агыйының кайы-даа адырынга кадр айтырыы эң чидиг тургустунуп турар болгай. Ол талазы-биле кылыр чүүлдер бисте элээн эвес. Ылангыя кедээде ажылдавайн турар аныяктар дугайында ол программазынга дыка шын чугаалады. Ажылдаар күзелдиг аныяктар айтырыы биске билдингир, оларны ажылче хаара тудар талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Черчерде партия, совет органнар ол талазы-биле сагыш салып турар. А азырадыкчы хөөнүг, күш-ажылдан ойталаксаар аныяктар айтырыын канчаар шиитпирлээрил? Ол айтырыгга К. Д. Аракчаа дээп, бир эвес ССРЭ-ниң улус депутады апаар болза, чүнү кылырын ол эки билир деп билип турар мен. Ол айтырыг ооң программазында база кирип турар.

Өске эштер-биле бир деңней, К. Д. Аракчаа экология айтырыын база кичээнгейге ап турар. Бо талазы-биле ооң программазында солун чаа чүүлдер барын округтуң соңгукчулары эскерип тур боор. Ниитизи-биле ол бодунуң амгы бүгү ажыл-чорудулгазын экологияга тураскаадып турар, ооң кылган-даа, кылыр-даа чүүлдери элээн эвес.

ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгуткан херээженнерниң саны элээн болгай, а олар хөй чүүлдү кылып болур. Үезинде адаапым округка бүрүткеткеннерниң безин чүгле 9 хуузу херээженнер. Ынчангаш соңгукчулар бо бүгүнү барымдаалап, К. Д. Аракчаа дээш бадылаашкынып бээр боор деп идегээр-дир мен.

Тываның электри четкилеринде ажыглал килдизиниң инженери В. П. НИКОЛАЕВА:

— Таптаашкынныг деп адап турарывыс чылдарда, ооң мурнунда-даа күрүне эрге-чагыргазының дээди органынче төлээлекчилер дэпшидип, оларны соңгуп турар үеде ортумак звенонуң ишчилеринче, тодаргайлаарга, бодуун инженерлерже, салбырлар удуртукчуларынче кичээнгей салбайн турганын билир бис. Партияның XXVII съездизиниң болгаш ооң соондагы үеде чонга тыпсып турар бүрүн эргелер, ажык-чарлыг чорук эң төлептиг кижилерни боттарының арызындан шилип, улус эрге-чагыргазының дээди органынче төлээ кылдыр дэпшидер арганы берген. Ол эргени ажылчы чон эң билдилиг-биле ажыглап эгелээн.

Кызылдың Чээн № 646 национал-девискээр соңгулда округунга депутатка кандидат дэпшиткени бо үеде Кызылдың электри четкилериниң коллективи бодунуң хуралынга кымның-даа сүмези, айтыышкыны чокта боттары Сергей Борисович Сараевти адааннар. Ол — бедик күштүг электри дамчыдар шугумну септээр болгаш ажыглаар талазы-биле албанның начальниги. Дээди эртемниг специалист.

Бо албан-дужаалга С. Б. Сараев он үш чыл дургузунда ажылдап келген, бо ажылга ооң дуржулгазы-даа, билии-даа четчир. Чонга чурттаалга бажыңнарының чедишпейн турары ону дүвүредип турар. Ону канчап көвүдедирил? Ажык-дузазы элээш, чүгле план ёзугаар туттунуп турар үлетпүр объектилериниң санын кызыраары чугула деп, ол санап турар. Аңаа чарыгдап турар акша-хөреңгини чурттаалга тудуун калбартырынче шилчидер. Бо талазы-биле оон өске-даа айтырыгларны хаара тудуп, шиитпирлээриниң оруктарын дилеп тып турар.

Сергей Борисович Сараев кижилерниң амыдырал-чурттаалгазы дээш үргүлчү сагыш салып, бодап чоруур. Ооң ажылдаар чери республиканың барык булуң бүрүзүнде болгай. Бүдүрүлгеде ында ажылдап турар кижилерге таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш бүгү күжүн салып келген, вагончугаштарны-даа тургускан. Ол-бо черлерже чораш чедип келгеш ында ажыл-херектиң дугайында чугаалап, бодунга хамаарышпас безин черлер дээш сагыжы аарып чугаалап келир. Чижээ, агаар-бойдус кадыг-шириин болза, кедээ ажыл-агыйның айтырыглары ону дүвүредир.

А кызылчыларның амыдырал-чурттаалгазы база ооң кичээнгейинде. Чижээ, «Тайга» станциязының дугайында ол: «Аңаа эки баазаны тудар болза, кандыг-даа хемчегден чалданмайн, ону электрижидериниң хемчеглерин алыр мен» деп сөстерин ол кандидат кылдыр дэпшиттирбейн безин турган чугаалап турган.

Черле ынчаш С. Б. Сараевтиң ажыл-ижинге бердингени аажок. Ол билдилиг организакчы. Ону мындыг факт бадыткаар. Эрткен чылын улуг үер болганындан Барыын-Хемчик районнуң девискээринге электри шугумнары үрелген, чурттакчылар чырык чок арткан. Сергей Борисовичиниң шалыпкын ажылдааны, билдилиг удуртканы-биле ол авария кыска хуусаада чайлаттынган. Ол бодунуң саналын кана-даа чугаалаарындан чалданмас, салган сорулгазын чедип алыр дээш туре душпес, черле ынчаш аажок чүткүлдүг кижи.

ШАЛЫПЧЫ БЫЗАҢЧЫЛАР

Репортаж

«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының Чадаанада ажыл-агыйлар аразында кежүп чоруур № 1 механизастаан колоннназында Айымбуу Кодур-оолович Кууларның удуртуп турары бызанчыларның комплекстиг бригадазы мурнакчыларның бирээзи. Боттарының бар аргаларын бүгү талалыг өөренип, ажыл-агыйны башкарарының чаа байдалдарында ажылдап болур арга-шинээ бар бе деп чүвени сайгарып көргеш, бот-орулга-чарылганың бригадага база ооң кежигүннеринге кайы хире ажыктыг болурун өөренип, билип алгаш, бригада кежигүннери 1988 чылдың январьдан эгелеп ажылдың ол хевиринче шилчээн.

Бригада бот-орулга-чарылгаже шилчээн соонда бригаданың мурнунда салдынган сорулгаларны, планныг онаалдаларны күүседиринге кижи бүрүзүнүң киржилгезин, ажылдың шынарын экижидеринге киирген үлүүн барымдаалап шалың төлевирин чорудар болганда, бригада чөвүлелин тургузары эргежок чугула деп санааш, ол чөвүлелди удуртуп шыдаптар кижини шилип алырын бызанчылар шиитпирлээн. Чөвүлелдиң ажылын тудугга алзы ажылдап каапкан, арга-дуржулгалыг-даа кижи Иван Монгуш шыдаптар деп бүзүрээш, ону чөвүлелдиң даргазынга соңгуп алган. Даандырган ажыл-херек дээрзинде харыысалгалыг, бодунуң кылган ажылынга кызымак үш кижини чөвүлел кежигүннеринге база соңгаан. Бригада керээзи-биле ажылдап турар кижилерниң ниити ажылдаан акшазы «чаңгыс пашче» кирер болганда, ону үлежирде, кижи бүрүзүнүң күш-ажылчы киржилгезин көөр. Ынчангаш бригада чөвүлелин тургузуп алган бис, деп бызанчылар чугаалап турар.

— Бригадаңарда чеже кижи ажылдап турарыл? Ам бо тудуп турар бажыңнар кайы черниил? Ажыл-агыйыңар кайы хире чоруп тур? — деп, бригадир Айымбуу Кодур-оолович Куулардан айтырдывыс.

— 25 кижи ажылдап турар бис. Бот-орулга-чарылгаже киргеш, бир чыл беш ай чеде бердивис. Ажыл-агыйны мынчаар башкарарга кылган үүле бедии бүдүнгүр, хол туттунгур болу бээр чүве-ле-дир. Кижи бүрүзүнүң харыысалгазы база бедээн. Мурнунда ышкаш, кайы-бирээзиниң хөлегезиниң артынга чаштынып алгаш, орта ажыл-даа кылбайн чыткаш, шалың ап турар чорук ам читкен болдур ийин. Ам кижи бүрүзүнүң күш-ажылчы киирген үлүүн барымдаалап төлээр болу бергенде ажылдаарга амыр-ла-дыр. Ынчавас арга чок. Бир эвес багай ажылдаар болзуңза, ай төлевүрүнде алыр акшаң элээн болу бээр. Аңаа чүгле бодуң буруулуг болур сен. Багай ажылдаан кижиниң шоруу апарган шаг-ла болгай. Ынчангаш кижи бүрүзүнүң ажылынга кызымаа дам барган болбазыкпе. Бо ийи аал чурттаар бажың бистиң колоннаның бажыңы.

— Бо чылдың бирги кварталында ажылыңар түңнели кандыг болду?

— Бирги кварталда 71 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр турдувус. Ону 103 муң 800 рубльге боттандырдывыс. Бо дээрге бригаданың кежигүн бүрүзүнүң ажылынга харыысалгазының бедээниниң херечизи-дир. Бот-орулга-чарылганың ачызы-дыр деп билип турар бис. Бригадавыстың чамдык кежигүннери СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң төвү Хайыракан суурда ийи аал чурттаар ийи бажыңның тудуунда бо хүннерде ажылдап турар. Оларның ажылдап турары эки. Ийи аал чурттаар бир бажыңның шалазын кылып доозарының кырында келдивис. Кургаг штукатуркаазын хап дооскаш, шеверлекчилерге хүлээдип бердивис. Бир бажыңның ханазын тудуп үндүрүпкен бис. Мынчап көөрге кылыр ажылдарывыстың хемчээли улуг.

— Планныг онаалдаларны күүседиринге төлептиг үлүүн киирип турар мурнакчыларыңардан адап көрүңерем?

— Ол-бо кижи тергиин ажылдап турар дээрге эске эп-чөөр хомудай бээр. Черле ынчаш бригадавыс кежигүннери шуптузу кызымак ажылдап турар. Ынчалза-даа чамдыктарының аттарын маңаа адап каайн. Иван Монгуш, Артур Монгуш, Дүкүүп-оол Ондар, Михаил Малчын дээш кызымак ажылдап турарларның кайызын ол дээр. Бригада кежигүннери аразында эп-найыралдыг, бирээзи аарып-аржый бээрге, ооң орнун солуптар боорга магалыг-дыр. Шак мынчаар ажылдаарга үүле бүдүнгүр, күш-ажылдың бүдүрүкчүзү-даа бедик боор-дур.

Айымбуу Кодур-оолович Кууларның удуртуп турары бызанчылар бригадазы ажыл-агыйлар аразында кежүп чоруур механизастаан колоннаның тудугжу бригадаларының бирги кварталда чарыжынга тиилекчи бооп үнгеш, АКМК-ның шилчиир кызыл тугу болгаш акша шаңналы-биле шаңнаткан. Ол ийиги беш чылдың дөрткү чылының бирги чартыының планныг онаалдаларын хуусаа бетинде күүседир дээш мурнакчы бригаданың бызанчылары чарышты улам калбартып, кызымак ажылдап турар.

Манай-оол ОЮН.

ЧУРУКТА: Айымбуу Кууларның бригадазының бызанчылары.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Медээлер

КОМСОМОЛЧУ ПУТЁВКА-БИЛЕ

Өвүр районда «Ак-Чыраа» совхозтуң Чалааты хойжу бригадазынга чедип барып, ооң ишчилериниң ажыл-херээ-биле таныжып болзубарза бөгүнгү байдалын дыңнатпышаан, малчыннар дузалажыкчылары аныяк сакманчыларның дугайын албан чугаалаарлар. Комсомолчу путевка-биле мында ажылдап келген ол аныяктар-биле таныжып көрээлиңер. Салбакай Кара-оол, Мария Доржукай, Раиса Дажкажык, Рада Түлүш, Айлан Лопсаң, Эрес Соңам, Олег Момбураа болгаш оон-даа өскелер малчыннарга дуза көргүзер хүлээлгезин багай эвес күүсединнер. Ынчангаш улуг угбаларының, акыларының мастаалын алганнары ол.

Эрес-кежээ оолдар, кыстар ырак кодааннарда хонуп-дүжүп, чаш хураганнарны чидириг чок азаар дээш кызымак ажылдап турарлар. Ниитиниң малын бүзүрээн болганда, харыысалга улуг деп чүвени кижи бүрүзү эки билир. Сакманчы бүрүзү чүс ажыг хураганы ажаан турар. Чаш малды ажаан-тежээриниң эң бедүүн, белен аргаларын билири чугула. Ынчангаш чаш малга баштайгы дуза чедирип, эмнээриниң бедүүн аргаларын олар шиңгээдип алганнар. Ажаан турары хураганнарын улуг шымырак кылдыр доруктуруп, малчыннарга хүлээдип бээрин кол сорулгазы кылдыр олар салып турарлар.

БАДЫТКААР БОЛЗА

«Ак-Чыраа» совхозтуң Чалааты хойжу бригадазының шээр малы он беш кодаңда. Бо чылдың кыштаглаашкыны ында багай эвес эртип турар. Хойжу бригаданың малчыннары боттары өгнелеткен, дуржулга кымалыр, шенелде чорутканнар. Кандыг шенелде ол? Ол ёзугаар хой март айның чээрби-ден төрүп эгелээн. Төрээн 2400 хойдан 2407 хураган камгалап алдынган. Малчыннар моон кандыг түңнел үндүргенил? Бо таварылгада, ооң кышкы мал чемиге камнаалгалыг, ийиде, чылыг үеде малы төрүдерге таарымчалыг болганын бригаданың малчыннары демдеглеп турарлар. Чүге дээрге орай төрээн хой семис-шымырак, сүткүр болур, хураганнары база калык-шымырак оңу ажаан-тежээр кижилерге үе база таарымчалыг. Бир эвес бо шенелде багай эвес түңнелдерни берзе, келир чылын база ол арганы ажыглаарын малчыннар бодап турарлар. Чалааты хойжу бригадазының төрүүр хоюн түлүктээн төрүп турар болгаш хураганнар онча-менди хоруглуп турар.

Байгын-оол ДАМДЫН.
Өвүр район.

АРЕНДА КЕРЭЭЗИ-БИЛЕ

Республиканың чер ажылдыкчылары мурнакчы дуржулганы нептередип, бот-орулга-чарылгалыг арга-биле ажылдап турган болза, амгы үеде аренда керээзин ажыглап эгелээн.

Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң хоочун механизаторуу Сендажы Деспижеке удурткан бот-орулга-чарылгалыг звенозунуң ишчилери ийи чыл дургузунда Узун-Сайырның оңгык черлеринден чаагай дүжүттү өстүрүп ап келген.

Звенечулар бо чылдан эгелеп аренда аргазынче кирген. Бо хүннерге чедир олар 300 ажыг гектар шөлдүн бөлбаалзыдгазын дооскан. 100 гектар кукурузаа шөлүнүң сугтадын чоргутуп турар.

Алексей СОСКАЛ.

ОНУ ХҮНДҮЛЭЭР

Каш дептерлерни бедик мергежил-биле билири болгаш ону ажыглаары, негелде ёзугаар чорудары — киномеханиктиң кол сорулгазы. Көрүкчүлерниң эстетиктиг сонуургалын культуралыг кандыгаар дээш чурттуң киночетчилеринде нодаа кино черлеринде база бир онзагай мергежилдиг кижилер ажылдап чоруур.

Улуг-Хем районнуң Булуң-Терек суурда Культура бажыңының киномеханиги Николай Түлүшевич Айыжының күш-ажылчы стажы 27 чыл-биле санаттынар. Ол ай санында планын доктаамал ажыр күүседип келген. Ынчангаш суурда ону киночетчинги хүндүлээр.

Оруе-оол ТҮЛҮШ.

ЧӨП АЖЫГЛАЗА

Чүге-ле ийик, ажыл-агыйжы эвес деп чүвевисти чамдыкта шуут кайгаар кижи-дир мен. Чоокта чаа «Шын» солунга Кызыл-Мажалыктың эът комбинадының дугайында материал үндү. Ону номчааш, мен черле аңаа олурар аргам чок болду. ынчангаш бо чагааны бижип олурарым бо ийин. Бо бүдүрүлге республиканың чугула комбинаттарының бирээзи-дир. Ону Тываның барыын талакы районнары мал дужаарынга эптиг болзун дээш тургускан.

Комбинат республикага эъттиг программазын боттандырарынга улуг рольдуг болур ужурлуг. Ооң бүдүргени продукциязы үргүлчү эвес-даа болза, бистиң магазиннеривиске кээп турар. Ол эки-дир. Ынчалза-даа комбинат курлавырларны четче ажыглап шыдавайн турары үнген материалдан илдең-дир. «Малдың дүктерлерин бир өрээлде аңаа-ла оваалап каан, харын үрелип чыдар» дээн-дир. Хайыраан чем. Чонга чүге ону сатпас чүвел? Бүдүрүлгениң киирип ап турар орулгазының хөйү мындыг бе, дүктерлерни безин тоовас аап. Чүгле дүктерлер эвес, а малдың бажы, иштиг-хырны база хөй-ле үнүп турар ийнаан.

Мен бодаарымга, бистиң тыва улус малдың бажы, дүктерин, иштиг-хырнын дыка-ла аайлап, болбаазырадып билир. Дыка хөй өг-бүлелер мал-маган чок, ынчангаш эът айтырыы дыка берге болгай. Мындыг турда Кызыл-Мажалыктың эът комбинады бодунуң иштики курлавырын чүге ажыглавайн турарыл? Солун дээрге бүгү улустуң иштиг-дир, ынчангаш мурнунда үнген материалга база амгы мээң бо чагаамга Кызыл-Мажалыктың эът комбинадының дирекциязы солун дамчыштыр дораан харылап, улустуң санал-оналын, шүгүмчүлелин чүү деп көрүп турарын дораан дыңнатса эки боор ийин.

Оржак САРЫГЛАР,
Алдан-Маадыр суур.

АЖЫЛЧЫННАРНЫҢ ЭРГЕ-АЖЫЫ ДЭЭШ

Эде тургустунуушкунуң амгы чугула үе-чадазында ажылчы чоннуң күш-ажылчы эрге-хүлээлгелерин болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажыын камгалаар талазы-биле профэвилелдерниң ролю онза өскен. Ажыл-ишчи кижилерни ажылдан шын эвес үндүрерини, ажыл шагының чурумун хажытпас, шалың төлевирин шын эвес санаар чоруктарны болдурбас дээш күш-ажылчы коллектив бүрүзүнге эптиг чок байдалды тургузарын, контрольду күштелдирерин ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XVIII съездизи бүгү профэвилел организацияларынга дааскан.

Профэвилелдер бодунуң эргелерин бүрүн ажыглап, ажылчы чоннуң негелде-хомудалдарынга дыңнангыр, чөптүг чорукту катап тургузар. Күш-ажыл хоойлузун хажыдып турар буруулуг кижилерден негелдени күштелдирер ужурлуг. Ажылдап турар кижилерге таарымчалыг байдалдарны тургузуп, күш-ажыл дугайында хоойлу-дүрүмнү чөп сагыыры күш-ажылчы коллективтерниң чедиишкинниг ажыл-чорудулгазының бир чугула негелдези.

Автотранспорт, орук ажыл-агыйының база нефть баазаларының коллективтеринде профэвилел же организацияларында амгы үеде демократчыдылга калбарып турары өөрүнчүг. 1987—1988 чылдарда бистиң оларның ниитизи-биле күш-ажыл төлевиринин чаа байдалдарынче шилчилгени боттандырып чорутакан. Ооң түңнелинде ажылдап турар кижилерниң алыр шалыңы элээн өскен. Бот-орулга-чарылга күш кирип, аренда керээзинче шилчилге ам чоруп турар. Күш-ажылчы коллектив чөвүлелдери боттарының ажылын ээп, кейжиткен.

Эде тургустунуушкунуң чедиишкиниг боттандырып чорударынга бо чорудулгага эң күчүлүг күш болур ажылчы чоннуң дорт киириштирери профэвилел комитеттериниң сорулгазы. Амдыызында бо сорулганы эрей-тей боттандырып турар бис. Планнаашкын талазы-биле күш-ажылчы коллективтерниң эргелерин бистиң чамдык бүдүрүлгелеривисте ам-даа боттандырып чорутпайн турар. Бо талазы-биле четпестерни барык № 1 АТБ-ге коллективтиг керээ хүлээп алган конференцияга чолаачылар чөптүг-биле шүгүмүрлээн. План төлевилелин профкомга, күш-ажылчы коллектив чөвүлелинге, оон туржук күш-ажылчы коллективтиң иштинге чугаалажып көрбейн турар чоруктар ында хөй бүдүрүлгелерде бар бооп турарын айтыры чугула.

Ажылчы чоннуң негелде-хомудалдарын тывап көөрге, чамдык бүдүрүлгелерде шын эвес хажыдыышкыннарны болдуруп турар болгулаар-дыр. Ажык-чарлыг чорук чок боорга, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдериниң ролюн херекке албас, ажылчыннарның мергежилин бедилдер чурумну шын хажыдып, шалың төлевиринин чаа байдалдарынче шилчилгениң кол-кол принциптерин хажыдып турган чоруктар ажылчыннарның чөптүг хомудалдарын болдуруп турар.

Сөөртүлге хемчээлин немей өстүрер, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидер, күш-ажылды организастаарын экижидер талазы-биле немелде хемчеглерни ап чорударының орнунга чамдык бүдүрүлгелер чолаачыларга немей төлевирин, шанал акшазының хемчээлин кызырып турар фактылар бар. Чижээ, эрткен 1988 чылдың февральда Кызылдың № 1 АТБ-зинге чолаачылар рейсче үнеринден ойталаан. Оон чылдагааны — чолаачыларның ажылдаан дашкаар ажылдаан каан акшазын төлеп бербейн барганы чорук. Автотранспорт болгаш чазаглыг оруктар ажылчыннарының профэвилел обкому чолаачыларның чөптүг негелдезин хынап көрген соонда, бүдүрүлгениң администрациязы чолаачыларның ол ажылдап каан акшазын төлээр ужурга таваржыпкан.

«Тыва автотранс» каттыжыышкынының болгаш профэвилел обкомунуң ажылдакчылары Чадаана АТБ-ниң септелгеде ажылдап турар ажылчыннарының хомудалын сайгарып көрген. Ажылчыннарның ажыл төлевиринин хемчээлин доктаадыр талазы-биле хажыдыышкыннар тургаа хынаашта тодаргай илереен. Инженер-техниктиг ажылдакчылар болгаш албан-хаакчылар ажылчыннарга көөрде 1 болгаш 2 ай бурунгаар күш-ажыл төлевиринин чаа байдалдарынче шилчиир берген турда безин Ак-Довуракта, Абазада, Сарыг-Септе болгаш Туранда орук-септелге тудуг эргелелдери ажыл төлевиринин хемчээлин доктаадыр талазы-биле хажыдыышкыннарны база болдурган.

Минусинск болгаш Кызылдың № 3 автобүдүрүлгелери дээн чижектиг чамдык автобүдүрүлгелерде ажылдаарынга таарымча чок хоралыг байдалдар дээш немелде төлевирин төлевейн келген. Чоннуң чүъгүн транспорт-биле чедирип бээр бүдүрүлгеге чөрүлдээлиг мындыг айтырыг үнүп келген. Бо бүдүрүлгениң удуртур ажылдакчыларының албан-дужаал шалың төлевирин 30—40 рубльге улгаттырган, бодунуң ажылчыннарының болгаш диспетчерлерниң шалыңын 5—10 рубльге өстүрген. Ону кандыг социал чөптүг чорук дээрил?

Ажылчыннарны болгаш албан-хаакчыларны ажылга хүлээп алыр база ажылдан үндүрер талазы-биле кончуг шыңгыы частырыгларны болдуруп турар. Хову-Аксының, Кызылдың пассажир АТБ-леринде, автовокзалдар каттыжыышкынында, № 2 орук-тудуг эргелелинде ажылга хүлээп алганының база хемчег алдыртканының дугайында дужаалдар-биле ажылчыннарны болгаш албан-хаакчыларны таныштырбайн турар. Ажылдан үнүп чоруткан кижилерниң күш-ажыл дептерин бээрин саададып, тудуп турул бээр чорук № 1 орук-тудуг эргелелинде (начальниги В. Антипин, профком даргазы В. Штромберг) бар бооп турар. Ажылга хүлээп алганының дугайында дужаалды орайтадыр бижиир чорук база-ла бо ажыл-агыйда бар бооп турар.

Кызылдың пассажир АТБ-зинде күш-ажыл дептеринге кирер бижилгелерни чогуур үезинде кылбайн турар. Чижээ, улуг инженер турган Н. Шатохинни 1988 чылдың сентябрьда слесарь кылдыр шилчиткен турган. 1989 чылдың март 17-ге чедир безин ол дугайын ооң күш-ажыл дептеринге демдеглевээн болган. № 2 орук-тудуг эргелелиниң профкомунуң чөпшээрээни-биле ажыл-агый эргелекчизи прогул кылган дээш ажылындан үндүрүпкен, а херек кырында ол ажылчын аарып турган болган. Чүвени хынап албайн чыткаш, профком чүге чөпшээрел бере бергенил? Профком даргазы Т. Бурлакова ажылчынның эрге-ажыын чүге камгалавайн барганыл?

Шанал акшазы хуваарда профэвилел комитеди-биле дугуржуп албайн, болу кара туразында хуваар, таптаашкын үезинден уштунуп чадап турар чамдык удуртукчулар ам-даа бар бооп турар. Кызылдың пассажир АТБ-зинде, чоннуң чүъгүн транспорт-биле чедирип бээр бүдүрүлгеде, Курнефтьпродукт каттыжыышкынында шак мындыг хажыдыышкыннарны болдуруп турар. Кызылдың нефть баазазында (директору А. Семенов, профком даргазы Н. Семенова), № 2 АТБ-де (начальниги К. Чамзын, профком даргазы Л. Арчумаева) ажылчыннарга материалдыг дузаламчы чедирерде профком-биле сүмелешпейн, чүгле удуртукчулар боттары шиитпирлеп турар.

Ам күштүг бооп турар күш-ажылдың хоойлу-дүрүмүн хажыдып, ажылчыннарны ажыл шагындан дашкаар үеде ажылдадыр бээр чорукка профэвилел комитеттери турум чок чоруун көргүзе бээр таварылгалар база бар. «Тыва автотранс» каттыжыышкынының ниитизи-биле алырга, эрткен чылын чолаачы бүрүзү ажыл шагындан дашкаар 158 шакты ажылдаан. Кызылдың № 2 АТБ-зинде 254 шакты, Ак-Довурак АТБ-де 263 шакты, Хову-Аксы АТБ-де автобус чолаачызы бүрүзү ажыл шагындан дашкаар 325 шакты артыр ажылдаан. Шак мындыг чижектерни өске автобүдүрүлгелерден хөйнү киирип болур.

Автотранспорт, орук ажыл-агыйының болгаш нефть баазаларының профэвилел комитеттериниң ажылчыннарның күш-ажыл эрге-хүлээлгезин болгаш хоойлуда көрдүнген эрге-ажыын камгалаар талазы-биле ажылын канчаар эде тургузуп турарын бо үстүнде чижектер бадыткап турар. Ажылчыннарның эрге-ажыын камгалаар айтырыгны профэвилел комитеттери шыңгыы контрольга алыр ужурлуг.

Серафима ДУШИНИНА.
Автотранспорт болгаш чазаглыг оруктар ажылчыннарының профэвилел обкомунуң секретары.

Лекция пропагандазы

ЧЕТПЕСТЕР БАЗА БАР

Бистиң Кызыл районнуң «Билиг» ниитилели эде тургустунуушкун үезинде чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринче, совет ниитилелдиң революсчу эде тургустунуушкунун бүгү талазы-биле сайзырадырынче угланган партияның стратегтиг угланыышкынын тайылбырлап, лекция пропагандазын организастап чорудар талазы-биле ажыл-чорудулгазын эде тургускан.

Районнуң «Билиг» ниитилелиниң 23 эге организациязында бактаап турар ийи чүс чеден ийи лекторларның иштинде 146 коммунист, 72 комсомолчу ажылдап турар. Олар районнуң ажылчы чонунуң угаан-медерелинге эде тургустунуушкунуң алыс утказын углаадып, партияның салган эрес сорулгаларын күүседиринге кижи бүрүзүнүң харыысалгазын бедидериниң эргежок чугулазын тайылбырлап турарлар. Эде тургустунуушкунуң амгы үе-чадазында бүдүрүлгениң интенсификастаарының чугула айтырыгларын шиитпирлээринге хамаарышкан лекцияларны номчуп турар. 1983 чылда аңгы-аңгы темаларга номчуттунган лекцияларның саны дөрт чүс ашкан. Оларны кол-кол темаларга хуваар болза мындыг: партияның XXVII съездизиниң материалдарынга — 50, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин интенсификастаарының дугайында, бот-орулгачарылга, бот-акшаланыышкын, бригада керээзиниң айтырыгларынга — 64, СЭКП ТК-ның Пленумнарының материалдарынга — 17, партияның Бүгү-эвилел конференциязының материалдарынга — 19, хоойлу-дурум темазынга — 54, арагалаар чорукка болгаш наркоманияга удур демиселге — 111, делегей байдалынга — 53 болгаш оон-даа өске темаларга номчуттунгулаан. Сөөлгү үеде лекция пропагандазының шынары көскүзү-биле экижээн, лекция сөзүнүн хемчээлин улгаткан, ону номчуурунуң арга-методтары янзы-бүрү апарган. Районнуң суурларынга көдээ ажыл-агый, педагогика болгаш медицина темазынга эвээш эвес лекция номчуттунуп турар.

Лекция пропагандазын экижидеринге «Тиилелге», «Тере-Хөл», «Шамбалыг» совхозтарда партком секретарылары — П. О. Хертек, А. К. Бегзи, А. Ш. Тюлюш болгаш Чербі, Элегес-Аксы участок эмнелгелеринде, Шамбалыг ортумак школазында «Билиг» ниитилелиниң эге организацияларында лекторларның идепкейлиг ажылын демдеглээр апаар.

«Тиилелге» совхозтуң партком секретары П. О. Хертек, ол-ла совхозтуң директору В. О. Оюн, ажыл-агыйның хол зоотехниги Т. С. Ли, К. Н. Чамыян, агрофирманың хол директору А. И. Семенов, участок эмнелгелериниң эргелекчилери В. С. Савилов, В. М. Очур, эмчилер В. Ф. Тырышкина, Ю. П. Макаревич, лекторлар Э. М. Кужугет, К. С. Донгак, С. Д. Монгуш болгаш оон-даа өскелер идепкейлиг болуп, лекция пропагандазының ажылынга улуг үлүгүн киириштирип келген.

«Билиг» ниитилелиниң эге организацияларының ажыл-чорудулгазын идепкейжидер сорулга-биле СЭКП райкомунуң кижилери-биле кады лекторлар, пропагандистер, политинформаторлар, лекция организакчыларының, «Билиг» ниитилелиниң эге организацияларының даргаларының, а ол ышкаш партия райкомунга оларның партия эге организацияларының секретарылары-биле каттышкан семинарларын организастап эрттиргилээн бис.

1988 чылда районнуң «Билиг» ниитилелиниң кылып чоруткан ажылының түңнелдерин болгаш РСФСР-ниң «Билиг» ниитилелиниң VII съездизиниң база партия райкомунуң чедиги конференциязының доктааалдарын амыдыралга боттандырарының дугайында айтырыгны «Билиг» ниитилелиниң баштаар чериниң пленумунга бо чылдың февраль айда чугаалашкан.

Үениң негелдезинге дүүштүр онаашкан ажылынга харыысалгалыг улгаттырып, «Тиилелге» совхозта «Билиг» ниитилелиниң, эге организациязы (даргазы М. М. Чигден) лекция ажылдарын организастап чорударының ажыл планын тода тургузуп турар. Ында партком секретары П. О. Хертек «Билиг» ниитилелиниң эге организациязының ажылын чаэрби ажыт чыл дургузунда удуртуп келген. Хөй чылдарда үре-түңнелдиг эки ажылдааны дээш «Бүгү-эвилелдиң «Билиг» ниитилелиниң ажылынга идепкейлиг киржилгезин дээш» деп демдек-биле болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. Ол үениң дургузунда лектор кадрлар-биле ажылдаарының дуржулгазы мөөңнеттингеи болгаш билиг пропагандалаары тускай система, чаңчыл апарган. Ниитилелдиң эге организациязының лекция чорударының чылда план-графигин партком бюрозунга бадылааш, ооң күүселдезин контрольдап турар. Ынчангаш бригада, ог-бүле кержэлери, долу бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкын аргалары «Тиилелге» совхозка бир дугаарында ажыглаттынып киргеи болгаш көдээниң ажыл-ишчилериниң ажыл-херээнге бызыы-биле доктаадан. Совхозтуң ажылишчилери планныг даалгаларын күүседир талазы-биле чыл санында бедик көргүзүглерин чедип ап турарлар.

Лекция пропагандазынга аңгыда «төгерик столду» дамчыштыр партияның, күш-ажылдың хоочуннары, мурнакчылар-биле болгаш совхоз бүдүрүлгезиниң суртаалдыг кижилери-биле солун ужуражылгаларны, дыштаныышкын кежээлерин организастап эрттирип турар.

Лекция пропагандазының болгаш бүгү-ле организастап эрттирип турар политика-массалыг ажылдарының төвү — суурларда көдээ культура бажыңнары. Оларга темалыг кежээлериң, спортчу маргылдааларны аныяктар ортузунга доктаамал организастап турар. Аныяктар-биле партия, совет, ажыл-агый удуртукчулары, башкылар болгаш культура ажылдакчылары канчаар чугаалажыр-дыр, оортан дыка хөй чүве хамааржыр дээрзи билдингир. Аныяктарның хостуг үезин ажыктыг ажыл-херектер-биле эрттирериниң чаа оруктарын дилеп тып, ажыглап турар.

Кыдыныв турар ажылдарны чергелештир ниитилелдиң ажылында четпестер база бар болуп турар. Республиканың болгаш районнуң лекторлары амга чедир Кара-Хаак, Терлиг-Хая, Элегес-Аксы, Чербі, Сукпак суурларга, эът-сөөк далганы болбаазырадып кылыр заводка, күш фабриказынга болгаш оон-даа өске коллективтерге эвээш лекция номчуп турар. Чижек, 1988 чылда районнуң 55 лекторлары 13 бөлүк янзы-бүрү темалыг лекцияларны номчуур кылдыр шиилип алган болза, ажыл-агыйлардан, албан черлеринден, организациялардан чагыг чок болганының ужуруңда дыка хөй лекциялар чедир номчуттунмаан. Чамдык лекторларның белеткелиниң болгаш ниити билииниң кошкаандан лекцияның темазы болгаш утка-шынары үениң байдалынга дүүшпейн турар болгаш күш-ажылчы коллективтерниң негелдезин күүседип шыдавайн турар.

Бо бүгү кижилерниң ниити политиктиг билиг-медерелин, культуразының деңнелин бедидеринге, күш-ажылчы, хөй-ниитичи идепкейин көдүрерынге, кижи факторун идепкейжидеринге дээштиниң кудулаазын турар. Моон бир чылдагааны районда лектор кадрларның билиин бедидер талазы-биле семинарларны ам-даа эвээш эрттирип турарывыста.

Сөөлгү үеде аныяктар ортузунга шериг-патриотчу, интернационалчы кижизидилге темаларынга лекциялар ховар болуп турар. Атеистиг пропаганда районда кошкак сула. Бо темага лекциялар-биле республиканың «Билиг» ниитилелиниң баштаар чери бисти хандырбайн турар.

Партия организациялары «Билиг» ниитилелиниң эге организацияларының ажыл-чорудулгазын холга ап, лекция пропагандазының талазы-биле ооң ажылын чугулага көрүп, хүн бүрүде контрольдаары чугула-дыр. Ыяңгыл лектор ат эдилээн, түшпес кижилерден адырлып, оларның оруунга идепкейлиг, шимченгир кижилерни шилип, идеология ажылын үениң негелдезинге дүүштүр бедик деңнелге организастаары негеттинип турар.

Александр КӨШКЕНДЕП.
«Билиг» ниитилелиниң Кызыл район организациязының харыысалгалыг секретары.

Көскү агитация

ПАРЛАЛГАВЫС КАНЧАП БАРГАНЫЛ?

«Хана парлалгазы көскү агитацияның эң дээштиг, чугула хевири. Ол ажыл-агыйның, күш-ажылчы коллективтиң көрүнчүү деп санадып, ажыл, амыдыралда четпес-четпес чүүлдерни шыны-биле илередип турар ёзулуг ажык-чарлыг чепсек турду. Хана парлалгазының ажыктыының дугайын В. И. Ленин «Искра» солунга тода бижээн болгай.

Колхозтар турар үеде хана парлалгазы ажыл-агыйның хөгжүлдезинге дыка-ла дээштиг, көскү турганын сактыдыр мен. Ам улуг-даа, биче-даа албан черлеринде, организацияларда хана солун ажып каан турарын кижи көрбес-тир. Чижек кылдыр «Барлык» совхозту көрээл. «Хана солун» деп сөстүң сураан мааңа кижи шуут дыңнавас. База катап эрткен үеже хая көрнүйн: манаа ишт тулук сезоннуг ажылдар үезинде бригадалар, звенолар бөзин боттарының ажыл, амыдыралын хана солуннарга чырыдып, четпестерни болдурбазының хемчеглерни шаа-биле айтып, күш-ажылдың мурнакчыларын мактап турду. Ол ышкаш «Чаңныг», «Тен» дээн чижектиг агитхуудуктарга онаа чугула болуушкуннарны, арагалаар, ажылга шушпениерни сойгалап, чуруп турган. Ам ол бүгү эки ажыл шуут-ла уттундурган. Чылдагааны чүдел? Совхозта партия, комсомол, профэвилел организациялары, хере-женнер чөвүлели хана парлалгазынче кичээнгей салбайн турар. Азы хана солуннуң ажыктыын, ону канчаар организастап тургузуп барын билбейн турарлар бе?

Черле ынчаш чүгле бистиң бо ажыл-агыйда-даа эвес, районнуң кайы-даа ажыл-агыйларында байдал база мындыг деп билир мен. Хана солунну үндүрүп, ооң ажык-дузазын, өөредиглиг, кижизидилгелиин билир, ону доктаамал үндүрүп турар организациялар республикада бар.

Хана парлалгазын ажыл-агый, күш-ажылчы коллектив бүрүзүнге тургузар, ооң үндүрүлгезин доктаамалчылар талазы-биле СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң идеология килдизи чогуур хемчегин дарый алыр боор деп идегедим.

Сарыглар ТАВА-САМБУ.
Күш-ажылдың хоочуну.

КИЧЭЭНГЕЙНИ КОШКАТПАС ДЭЭШ

Чөөн-Хемчик районга дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының ийиги район конференциязы болуп эрткен. Аңаа хоочуннар чөвүлелиниң президиумунуң отчёттуг үениң иштинде кылып чорутган ажылының дугайында илеткелди хоочуннар чөвүлелиниң даргазы В. Б. Үзек кылган.

Районда ниитизи-биле дайынның болгаш күш-ажылдың 1231 хоочуннары бар. Оларның иштинден 28 кижи дайын киржикчилери, артканнары күш-ажылдың хоочуннары. Ол ышкаш Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип чораан келгеннер—26 кижи.

Ам бо хүннерде хоочуннардан 251 кижи улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларында ажылдап турарлар. Оларның аразында «Чыраа-Бажы» совхозтуң Хорум-Даг салбырының Дөң-Терек сүт-бараан фермазында саанчы Севилбаа Ховалыг бодунуң онзагай ажылынга кызымак чорууп көргүзүп, мурнакчыларның одуруунда чоруп, ында аныяктарның дагдыныкчызы болуп, эки ажылдап турары-биле мактадыг. Ол ышкаш Бажың-Алаак суурда күш-ажылдың хоочуну, башкы Монгуш Дугаржап. Чыраа-Бажы суурда партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну Г. Ч. Канчыыр-оол олар аныяктарның дагдыныкчылары болуп ажылдавышаан, боттары хуузунда дузалал ажыл-агыйын өстүрүп, артыкшылдыг мал-маганын күрүнеге садып турарлар. Шеми суурда хоочуннар чөвүлелиниң даргазы А. Д. Шаалы хоочуннарны совхоз бүдүрүлгезинче хаара тудар ажылды эки организастап турарын илеткелчи демдеглеп чугаалаан.

Районнуң школаларында дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары-биле ужуражылганы организастап турар. Бо талазы-биле Чадааның № 3 школада ажыл эки организастаттынган.

Хоочуннар ортузунга дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер ажылды четпес чорудуп турарын илеткелчи болгаш санал бергеннер шүгүмчүлеп чугаалаан. Ыңаңгыя дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге оларбелчиир, сиген кезер, картофель тарыыр шөлдерни тускайлап бербейн турар.

Районнуң чамдык албан черлери, бүдүрүлгелер болгаш организациялар ол черлерге ажылдап турган пенсияда үнгеннерже кичээнгей салбайн, дузалавайн турарын санал бергеннер шүгүмчүлээн. Ыңаңгыя одаар чүүл-биле, бажың-биле хандырылгада болгаш транспорт-биле дузалаар ажылдар четпес. Бо талазы-биле чер-чер Советтериниң талазындан хоочуннарже кичээнгей кошкак.

Чыргакы суурда школа чаңынга В. И. Ленинге турасканды бодунуң акша-хөреңгизин киириштирип турган кылдырар дээп санал үндүрген Мөнге Ооржактың саналын кым-даа деткивейн барган, сөөлгү үеде ол чугаа шуут читкен болуп турарын илеткелчи демдеглеп чугаалаан.

— Амгы үеде совхозтарның ажыл-агыйы хөгжүп, чурттакчылыг суурлар хүн бүрү өзүп, сайзырап турары магат-дыр. Совхозтарга янзы-бүрү хуралдар болурга бистерниң күш-ажылдың хоочуннарын, чалап ап олуруштурбас, бистерниң санал-сүмелеривисти дыңнавас боор-дур. Сөөлгү үеде аныяк-өскен ортузунга кижизидилге ажылын четпес организастаанындан оларның ортузунда немхерек үүлгедир, оорланыр, үптээр чоруктар көвүдээн. Аныяктар ажыл кылбас, оларны ажылга тургузар хемчеглер чедир алдынмайн турар. Ада-иелер уруг-дарыын хайгааравас, хай деп чугаалавас боор-дур.

Шаанда мен биче турар үемде хамааи чок ыяш сыкпас, өът-сиген сый баспас деп улуг улус чагыыр чораан. Ынчангаш бистер хоочуннар бир демниг ажылдап, аныяк-өскен ортузунга кижизидилге ажылын чорудары негеттинип турар деп, — деп улуг назылыг пенсионер С. Д. Куулар бодунуң саналынга чугаалаан.

Индирде Шеми суурда хоочуннар чөвүлелиниң даргазы А. Д. Шаалы:

— Районнуң хоочуннар чөвүлели четпес ажылдаан. Бистиң «Большевик» совхозта күш-ажылдың 97 хоочуннары бар. Олар күрүнеден 68 муң рубльдиң пенсиязын ап турар. Оларның хөй кезии совхоз бүдүрүлгезинде боттарының үлүг-хуузун киирип турарлар. Ыңаңгыя сезоннуг ажылдар үезинде киржип турары эки. Мал чемииниң белеткелиниң үезинде оларның киирген үлүү улуг.

Хоочуннар боттарында дузалал ажыл-агыйын өстүрүп турар. Совхозтуң экономиказын көдүрер талазы-биле боттарының дузалал ажыл-агыйында өстүрүп турар хаваннарындан пенсионерлер бир-бир хаваннарны совхозунга дужаап турарлар.

Шаанда колхозтар турар үеде чон эки ажылдап турганынга ол доктааган. Амгы үеде совхозтарда малдың бажы саны эвээжээн. Черден ап турар дүжүт кудулаан. Ол үеде колхозчулар кат-чимисти, тооруктту, чыжырганаы чыып, колхозка дужаап турду. Амгы үеде ону чүге организастап болбас деп.

Амгы байдал-биле алгаш көөрге, агроүлетпүр каттыжыышкыны совхозтар аайыбиле экономиктиг анализтерлерни кылып, ында малдың баш санын, чериң хемчээлиниң аайы-биле планнарны тургуспайн турарын ол бодунуң саналынга шүгүмчүлээн.

Назы-хары улгады берген кижилер биче чүведен өөрүүр, биче чүведен хомудаар чүве. Амгы үениң чамдык даргалары пенсионерлерни таптааш-кыя үезиниң улузу дээр хөй-ннер бары чажыт эвес. Оларның арга-сүмезин алыр, дыңнаары чугула дээрзинге ол доктааган.

— Колхоз-даа, совхоз-даа даргалары шаанда кырганнарны чыып, хуралдадып, оларның сүмелерин дыңнаар, оларның санал-оналын алыр турган. Амгы даргалар эртенниң-не «беш минут» дээш хуралдаап олуруптар. Ол хуралга күш-ажылдың хоочуннарын чалап олуруштурбас боор-дур. Ол хуралы 2—3 так уламчылаар. Аңаа кандыг айтырыгны чугаалашкавы, чүнү шиитпирлээнин кижи дыңнавас, билбес боор-дур. Черден бедик дүжүттү алыр сорулга-биле суггат айтырыының дугайында чутаа дынналбастаан. Аныяктарны ажылга тургузар, өөредир ажыл чорбастаан. Ол дугайында коммунистерниң ниити хуралынга айтырыгны көдүрүп, саналдап-даа турдум. Оон кандыгдаа түңнел чок боор-дур — деп, күш-ажылдың хоочуну Д. Д. Ховалыг бодунуң саналынга чугаалаан.

«Искра» совхозта 9—10 аныяктардан тургустунган подрядтыг бригада ажылдап турар. Олар 850 метр хемчээлдиг бажыңнар база тудуп ажылдап турар. Ол бажыңнарны чонга садып турар. Олар ажылдап турда меге-шывырак-даа боор-дур. Олар, ынчап-ла, ажылдай бергенде 2—3 хүнде нормазын чангыс хүн иштинде кылып каап-тар-дыр. Оон ыңай оларны ажылга өөредир, алгы-кеш эттээр, оон-даа өске ажылдарга өөредип, башкарар болза, эки дээрзинге ол доктааган.

Ол хуралга өске-даа санал бергеннер Чадаана хоорайның чагганжыдылгага ажылының четпес чорун турарын, тараан ыяштар кадып турарын, хоочуннарның кадыын камгалаар, оларга садыг хандырылгазын, чурттаар оран-бажың айтырыгларын четпес шиитпирлеп турарынга доктаап, шүгүмчүлеллерни кылганнар.

— Хоочуннар чөвүлели оон президиуму четпес ажылдап келген. Конференцияга санал бергеннерниң саналындан алгаш көөрге, шүгүмчүлелдер хөй болду. Ол дээрге чөвүлелдиң четпес ажылының түңнелинден болуп турары илден-дир — деп, СЭКП райкомунуң бирги секретары В. Д. Монгуш чугаалаан. — Районнуң партия, совет органнары база-ла хоочуннарже кичээнгейин кошкатканының херечизи-дир. Ону моон соңгаар хайгааралга ап, оон түңнелин үндүрер апаар. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарын район хемчээли-биле чыгбайн, оларның-биле ажык чугааларны, оларның санал-сүмелерин дыңнавайн келгенивис шын. Маңаа санал бергеннер боттарының сагыш-сеткилин илередип, ыңаңгыя корум-чурум айтырыгларының дугайында кончуг шын чүүлдерни чугаалап турар-дыр.

Ол ышкаш районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларынга дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге эки чаңчылдарны нептередир херек. Чадаана хоорайда, Шеми, Чыраа-Бажы суурларда өгниң чыдып калган чаңчылдары — шажын-чүдүлгеге хамаарышкан айтырыгларга ол доктааган.

Илеткелчи болгаш санал бергеннер моон соңгааргы сорулгаларга доктаап, районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге болгаш өске-даа айтырыгларны шиитпирлээринге боттарының үлүг-хуузун киирер дээрзин илередип турган.

Конференция чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Конференцияга организастыг айтырыгны чугаалашкан. Районнуң хоочуннар чөвүлелиниң даргазынга Д. А. Монгушту соңгаан.

Николай ДАЖИПМАЙ.

БИЛИИҢ ХЫНАШКАН

Чоокта чаа «Бай-Тал» совхозтуң Культура бажыңынга ында ортумак школаның башкыларының организастаанып ёзугаар политиктиг билиг талазы-биле ужуражылга болуп эрткен. Аңаа кижи бүрүзүнүң политика талазы-биле быжыг билиин, делегейде байдалды кайы хире билирин, ниитиги болгаш даштыкы политика талазы-биле болгаш культурага база спортка хамаарышкан айтырыгларны сайгарып турарын хынаан.

Ол кежээге ийи командалы тургускан. Башкыларның талазындан «Содружество» команданың капитаны Крас Серен-оолович Салчак болган. Совхоз командазының ады — «Глобус». Ооң капитаны Хемчик-Бажы өшкү бригадазының бригадири Оспан-Делик Салчакович Кан-оол болган. Ук кежээни школада башкы Клара Хомушку удуртуп эрттирген.

Команда бүрүзүнүң киржикчилери баш удур айтырыгларга ыяк белеткенип, боттарының политиктиг билиин бедидип, чүгле солун, сеткүүл номчууру-биле эвес, кино, телевизор көрүп чепсегленип турганнар. Удуртукчунуң салган айтырыгларынга команданың киржикчилери эвес, а залда олурган чон дыңнап, сонуургааннар. Кымның канчаар харыылаарынга чон үнелелди берип, адыш часкаашкыны-биле хей-аът киирип турган. Школаның башкылар коллективиниң командазының кежигүннери Ирина Иргитовна Серен, Татьяна Иргитовна Ламажаа, Крас Серен-оолович Салчак, совхозтуң командазындан Борис Маадыр, Семён Ховалыг, Оспан-Делик Кан-оол олар тода болгаш шын харыыларны бергеннер. Залда олурган көрүкчүлер боттары база ол кежээге киржип, чамдык айтырыгларга харыыны берип турганнар.

Мындыг янзылыг кежээни эрттирерге, чон бодунуң билиин бедидер талазы-биле солуннарны номчуп, телевизорну көрүп турар апаар чорду. Мындыг маргылдааларны агитквартал бүрүзүнге эрттирип, чонну ынаар хаара тудары кузенчиг. Ол дугайында совхозта партком секретары П. М. Баавыл түңнел үндүрүп тура чугаалаан.

Сөөлгү үеде Бай-Тал суурнуң чурттакчы чонунуң культуразы бедээн болгаш чон ортузунга масса-политиктиг ажылдарны чорудуп турары экижээн. Хөй-ниити организацияларының бот-идепкейи-биле хана солун, янзы-бүрү аъш-чем, дараан болгаш арган хептер делгелгелерин агитквартал аайы-биле чорудуп турар апарган. Ооң түңнелинде кижи бүрүзүнүң хей-аъды көдүрлүп, багай белеткелин көргүспес дааш аажок кызар болу берген.

Оон аңгыда номчулга конференциялары, янзы-бүрү оюннар, танцы кежээлери доктаамал эртип турар апарган. Хостуг үени чон ажыглаар талазы-биле суурда хөй-ниити организацияларының чорудуп турар ажылын чон бедии-биле үнелеп, деткип турар.

Кара-оол ХЕРТЕК.

ПЕНСИОНЕРНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ ШЫН-ДЫР

«Чаэрби чылдар дургузунда улус өөредилге шугумунга, Советтер, көдээ ажыл-агыйның янзы-бүрү адырларынга ажылдап чордум. 1986 чылга чедир хөй кадарым. Мал кадарып чоруур үемде аар кемдээшкинге-даа таваржып, уругларым иеи база чөгээ. Тос уругнуң адазы мен. Оларның бежи бодумда. Ооң кадында уругларым уругларындан үш кижи база мээң азыралымда.

Бодум пенсиялыг-даа болзумза, шыдаар шаам-биле ажылдап чор мен. Мээң чурттап олурар байдалымны редакцияның ажылдакчылары кээп көрүп, совхозум бажыңдан бээринге дузалажып көрүңер. Мал ажылынга 15 чыл болдум. Кадыг-берге ажылга чораан, пенсиялаан кижи-дир мен. Ооң кадында уруг-дарыым база хөй. Чүгле чурттаар оран-бажың чогу-ла кончуг-дур.

Тюлюш ТҮВЕТ-ООЛ».

РЕДАКЦИЯДАН: Мындыг чагааны редакция алган. Кешкендэ хемо херек чок дээри дег, чайның ол-чаъстыг, изиг хүннеринде, кыштың чыккылама соогунда ниитиниң малын кадарып чораан, аар кемдээшкинге бөзин таваржып, кадыын чидирген малчының байдалы берге-дир. Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозунуң директору Кежик Ооржак, партком секретары Билчиир Натпит мындыг берге байдалдыг ажылчынынче кичээнгейин салыр боор деп идегедивис.

Бөмбүрзектиң судалы

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

ПЕКИН

Партия болгаш күрүне органнарында таарымча чок болуушкуннарга удур демиселди күштелдирери, партийжи хүрээлениң арыг-силиин дээш шиитпирлиг демисежири эргежок чугула деп, Кыдаттың Компартиязының ТК-зының Сагылга-чурум хыналдазының талазы-биле төп комиссиязының секретарының оралакчызы Чэнь Цзолинь чоокта чаа «Жэньминь жибао» солунга бижээн. Саттыныкчы, хээли алыр, албан-дужаалын соора ажыглаар чоруктар ышкаш, ындыг бужар болуушкуннар болза чуртта чаартылгаларны моондактап, ук чаартылгаларның үезинде ниитилелдиң мага-бодунда ирик ыш-каш сыстып үнүп турар-дыр деп, автор айыткан.

УЛАН-БАТОР

Моол Арат Республиканың чурттакчы чону сөөлгү он чыл дургузунда 28,1 хуу өскен болгаш бо чылдың январь 5-те медээзи ёзугаар алырга, 2 миллион 43 муң кижи четкен. Чурттуң хереежен чону бүгү чурттакчыларының 50,1 хуузу, эр улус — 49,9 хуузу болуп турар.

БУХАРЕСТ

Хөй бөлүк дааранылга кылыглыларын чоокта чаа Совет Эвилелинче чорудуп берген. 1989 чылдың дургузунда совет садыг организацияларының чагыы ёзугаар 168 миллион рубльдиң дааранылга кылыглыларын ССРЭ-ге румыннар өнүүктер чорудуп бээр деп турар. А 1990 чылда румын дааранылга кылыглыларын Совет Эвилели 200 миллион рубль түңнүг акша-биле садып алыр.

БУДАПЕШТ

Венгрияның Дьер хоорайында «Рекорд» деп заводтуң коллективи бедик бүдүрүкчүлүг машиналарны эки шынарлыг бүдүрер дээш чарышты улам-на калбарткан. Көдээ ажыл-агый машиналарының ол улуг бүдүрүлге чериниң специалистери бедик бүдүрүкчүлүг техниканың чаа хевирлерин чогааткан. Оларның аразында — виноград дүжүдүн ажаап алырынга таарыштыр кылган чаа механизм улуг сонуургалды болдурган. Чаа механизмниң кол үнелиг — хары утка 70 кижиниң холбиле кылыр ажылын солааны-дыр. Тараа культураларының дүжүдүн ажаап алыр машиналарның механизмнериниң чаа хевирлерин заводтуң баазазынга база чогаадып турар.

(СЭТА)

ПРАГА. Чехословакияның бурунгу шагдан бээр найысылалының кырында частың чаймыканчак чырыы хоорайның төөгүлүг төвүнге болдунган чаг-тылганы херечилеп, онзалап демдеглеп турар. Бо кайгамчык архитектура ансамбли — Праганың Кремли, Карлов көвүрүү сөөлгү чылдарда үндезининиң-биле чаартынып, сайзыраан, ол бүгүнү Праганың чурттакчылары болгаш аалчылары улуг сонуургал-биле магадап, көрүп турар.

ЧУРУКТА: «Московская» деп метро станциязы.

В. СОЗИНОВТУҢ фотозу.

(СЭТА).

СӨӨЛГҮ ШАКТА

⊙ ХЕЛЬСИНКИ. АКШ-тың күрүне секретары Джеймс Бейкер Москвага келириниң мурнуу чарынында Финляндияның найысылалынга кээп доктааган. Ол чурттуң президентизи Мауно Койвисто-биле болгаш премьер-министр Харри Холкери-биле ол ужурашкан.

⊙ НЬЮ-ЙОРК. Великобританияның КНО-да доктаамал төлээлекчизи Криспин Тикелл медеглел кылган болгаш экологтут дүртен дуза чедирер талазы-биле КНО-нуң чанынга төптү тургузар дугаайында ССРЭ-ниң даштыкы херектер министриниң чагаазын англи чазак сонуургал-биле уткаан деп чугаалаан. «Совет инициатива — солун инициатива-дыр, ынчангаш ону эң-не кичээнгейлиг өөренип көөрү чугула» деп, англи дипломат медеглээн.

⊙ ВАШИНГТОН. Панамага бүгү-ниити соңгуудаларының түңнелдерин тускай чарлаарын АКШ-тың президентизи Дж. Буш манавайн-на, Панаманың национал камгалал күштериниң кол командылакчызы генерал Норьеганың адрезинге каржы негелдени кылган.

Норьега бодунуң амгы албан-дужаалындан ойталаар ужурлуг деп, Буш америк бөлүк репортерларга берген интервьюзунга медеглээн. «Эрге-чагырганы Норьега ойталаар болза, америк-панама харылзаалар дораан-на боттуу-биле экижиир апаар» деп америк президент бадыткаарын оралдашкан.

⊙ ЛИМА. Перунуң Министрлер чөвүлелиниң даргазы Армендо Вильянуэва дель Кампо ол албан-дужаалдан халажыр дугайында чурттуң президентизи Алан Гарсия Перестен дилээн. Эрткен неделяда Перунуң парламентизиниң ийи депутаттарын билдинмес кижилерниң өлүргени чазак баштыңының халажыр дээшкиниң чылдаа болган.

⊙ НЬЮ-ЙОРК. Женеваның дөрткү конференциязының чүүлдерин өжелеткен палестин девискээрлерге бүрүн сагыырынче Израильдиң эрге-чагырганарын Каттышкан Нациялар Организациязының чиңгине секретары Хавьер Перес де Куэльяр база катап кыйгырган. Эрткен дыштаныр хүннерде Газа секторунга болгаш өске-даа өжелеткен араб девискээрлерге хөй палестиннерниң өлүрткени-биле холбаштыр сеткил дүвүрээшкинин КНО-нуң чиңгине секретары илергейлээн.

⊙ БУДАПЕШТ. Венгрияның Социалистиг ажылчын партиязының ТК-зының пленуму ажылын дооскан. Партиялар дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажып көргениниң түңнелдерин. ВСАП-тың кадр номенклатуразын сайзырадылгайжыдар дугайында саналдарны пленумнуң киржикчилери чугаалажып көргеш, чүүлдүг деп санаан.

Венгрияның Социалистиг ажылчын партиязының даргазының болгаш ВСАП ТК-ның кежигүнүнүң хүлээлгелеринден Янош Кадарны хостаар дугайында шиитпирни пленум хүлээп алган.

БАШКЫЛАРНЫҢ БАШКЫЗЫ

Кастыың хар хыраа ам-даа шоңгалак, биче дүрт-сиңниг, шевергин кеттинген, шоваалаң карактарлыг орус херээжен кижини кезек тыва оолдар, уруглар үглеп, салдыкпастаан турарын бо-ла көрүп болур. Бир-ле катап тыва улустуң шагдан бээр ажыглап келген чериниң ырааң хемчээрлерин, идикхеп быжарда ажыглаар хемчеглерниң дугайында студентилеринге чугаалап берип турарын дыңнаалым. Боду орус кижи тыва улустуң хемчеглерниң дугайын ханы билдилиг тайылбырлап турарын магадап дыңнап турдум.

Ол болза Кызылда педагогика институдунуң математика кафедразының улуг методизи Людмила Андреевна Сат-тыр. Математика башкылаашкыныың айтырыгларының талазы-биле билгүмнүң кичээлин эрттирип турганы ол болду. Ол Кызылдың педагогика институдунга ажылдаандан бээр ам чээрби үш чыл ажа берген. Бистиң республиканың кайы-даа школаларының математика башкыларындан Людмила Андреевнаны таныывас кижи чок дээр болза хеерэдиг болбас.

Людмила Андреевна Кызылда педагогика институдунуң физика-математика факультедин 1962 чылда тергиин эки доозкаш, Чадаанага башкылап чеде берген. Анияк башкының ажылга кызымаан, быжыг билиин, өөреникчилер-биле ажылдап билирин башкылар дораан эскере бергеннер. (Институтка өөренип турда-ла, оон ындыг мөзү-шынары илдеп турган). Школага ол дөрт чыл ажылдаан. Ол үениң иштинде башкылаашкынның чаа аргаларын шенеп, бодунуң чамдык чогаадыкчы бодалдарын база боттандырып турган. Ылаңгыя национал школаларга математика башкылаарының онзагай талаларынче бодунуң кичээнгейин угландырган. Чүгле математика терминнерин тайылбырлаары-биле кызыгаарлаттынмайн, тыва өөреникчилерге орус дылды шиңгээдип алырының чугулазын аныяк башкы эскерип, бо талазы-биле хүн бүрүнүң ажылын чорудуп турган. Ол өөреникчилериниң математикага сонуургалын хайныктырар сорулга-биле бодунуң кичээлдеринге тыва улустуң амыдыралындан чамдык чижектерни ажыглап эгелээн. Ол ажылы сөөлгүде барып студентилер ортуунга белгүм ажылы чорударынга улуг идигни берген ол.

Амыдырал-чуртталгазы ныы аайы-биле 1966 чылдан эгелеп Людмила Сат Кызылче кежүп кээп, доозкан институдунга ажылдай берген. Оон дуржулгалыг башкы апарганын бадымдаалааш, математика кафедразы ону методист башкы кылдыр ажылга хүлээп алганы база анаа эвес. Школага чедип алганы дуржулгазын теория-биле холбап, келир үениң башкыларынга методика талазы-биле билиглерни берип эгелээн.

Ам бо хүннерге чедир Людмила Андреевнаның удурталгазы-биле чеже студент математика башкылаарының методиктиг нарын аргаларын шиңгээдип ап, дуржулгалыг башкылар апарган ажылдап чорууруң санаары безин берге. Оон бадыткалы кылдыр каш аттан адаалыпар: Валентина Кенденовна Монгуш — Кызыл-Мажалыктың № 2 ортумак школазының директору, Ховаш Осуровна Саая — Кызылдың № 3 ортумак школазында математика башкызы, Наталья Семёновна Германова — Кызылдың № 15 школазының өөредилге эргелекчизи, Марина Бегзиевна Доңгак — Чадааның № 1 ортумак школазының математика башкызы дээш оон-даа хөй.

Институтка ажылдап келген чылдарының иштинде Шаталовтуң дуржулгазы, өөредилге-бригадалыг арга, кады ажылдажылганың педагогиказы дээн чижектиг башкылаашкын ажылында чаа болгаш мурнакчы дуржулгаларны студентилерге нептередип келген. Арга-дуржулгалыг башкы Л. А. Сат хөй чылдар иштинде куратор болуп ажылдап, аныяктарны коммунистиг кижизидилгеге чедиишкинниг өөредип келген болгаш моон соңгаар-даа өөредир дээрзинге бүзүрээр мен.

Ол чүгле институтта өөренип турар студентилерге эртем-билиг берип турар эвес, харын шагда-ла дуржулгалыг башкылар апарган доозукчуларынга ам-даа дузалашпышаан. Башкылар билиг бедидер институттуң шугумун езугаар башкыларның чайгы курстарынга, районнарга болгулаар семинарларга бо-ла лекция номчаан, кичээл эрттирген турар. Оон эрттирип турар кичээлдери тодаргай чижектерге, фактыларга даянган болур болгаш коңчут солун, ажылга ылап-ла ажыктыг деп башкылар демдеглеп турарлар.

Ам бо хүннерде ол «ССРЭ-де болгаш даштыкы чурттарда математика башкылаарының мурнакчы идеялары» деп Москвага чагырткан төп семинарның база бир идепкейлиг киржикчизи болбушаан, семинарларның материалдарын ажылдар кылып, үндүреринге идепкейлиг, кызымак киржип турар. Людмила Андреевнаның сагыш-сеткили аныяк, боду сергек. Тывага улус өөредилгезиниң сайзыралынга ам-даа хөйнү кылып болур аргалыг. «Улус өөредилгезиниң тергиини» деп атка ол шынап-ла төлептиг.

Хеймер-оол САЯ.
Институттуң физика кафедразының эргелекчизи.

Чоокта чаа бистиң солунга «Хоочуннуң хомудалы» деп материал парлаттынган. Ында улустуу апарган чамдык ырыларны пенсионер Оюн Охемчиктиң мээң чогааткан ырыларым деп турарын композитор Бюрбе Саая бижээн. Аңаа хамаарышкан чагааларны болгаш авторнуң тайылбырын номчукчуларга бараалгаттывыс.

МЭЭҢ БИЛИРИМ МЫНДЫГ

Бо чылдың март 10-да № 58 «Шынга» Бюрбе Сааяның «Хоочуннуң хомудалы» деп чүүлүнге хамаарыштыр мээң билирим мындыг. Солунга чүве-даа бижип көрбээн мен. Ол чүүл сеткилимге эччок боорга бижикседим.

Саңчы Кызыл-оол — элээн хөй ырларның болгаш шүлүктерниң автору. Боду — чолаачы. Мен билиримден-не эгелеп, Өвүрнүң Чоза хемге алазы Саңчы Доңгактың аалынга ырлап, сыгыртып чораан, өзүп келген. Ынчан аалдар хуузунда тараа, сигенниң боттары тарыыр. Дүжүт быжа бээрге, демнежип ажаап алыр. Ол дүжүт ажааттынарга, аалдарның ээлери шупту чыглып келгеш, Саңчы Кызыл-оолду чалап алгаш, катап-катап сыгыртырар турду. Ону бодап көөрге, оон бот-тывынгыр аргалары 11-12 харлыында-ла эгелээн хире.

1960-61 чылдарда Торгалыгга төс районнуң хойжуларының конференциязы эрткен. Ынчан мен садыг училищезин чаа-ла доосканым ол. Ол үеде конференцияга буфетке садыглаар ааалга берген. Ажылдап киргеним эгези болгаш, ол конференцияны аажок сонуургаан мен. Ынчангы ол үе сагыжымдан черле уттунмас.

Ынчан Саңчы Кызыл-оол Торгалыгга клуб эргелекчизи турган. Конференция киржикчилеринге ол концерт организастап көргүскен. Боду база сыгырткан:

Кара дуруяа ужуп келгеш,
Турлагзынган Уепа-Хөлүм.
Каш-ла кожууң чону
келгеш,
Кайгап чаңгап
Торгалыымны.

Бо сыгыттың соонда, ол-ла аялга-биле боттарының чуртун мактап эгелээн сыгыртчылар хөй. Бо кожамыкты «Тыва кожамыктар чыындызы» деп номдан көрген мен.

Ээрбек-Аксын, Сайыр-Аксын
Ээн, куруг кагбан-на мен.
Эрге кара эжикейге
Ээледип каттан-на мен —
деп каан чорду. Ол кожамыкта Тактанайда дивээн. Ынчангаш бо ырыларны ол авторнуң деп шыдавас мен. Саңчы Кызыл-оолдуң биле чоннуң ыры деп санаар мен. Ынчап 20 хире харлыг турган, ынчаар билген мен. Ам харым 50 ашкан. Ынча чылдар эрткиже авторну Оюн Охемчик деп черле дыңнаваан, билбээн мен.

Соскар СУНДУЙ.
Өвүрде Хандагайты суурнуң чурттакчызы.

ЧҮНҮҢ-БИЛЕ БАДЫТКААРЫЛ?

Бюрбе Сааяның № 58 «Шында» «Хоочуннуң хомудалы» деп чүүлүн номчудум. Ында «Кара-Дуруяа» дугайында ырыны Оюн Охемчиктиң шаг-шаавда бижээн ырызы дээрзинге бүзүрээри берге. Шагда, кижан Саңчы Кызыл-оол Тываны дыргыг кылдыр концерттерге, радиога ырлап чорда, чүге хомудалын илереттээнил? Охемчиктиң ынчангы чогааткаш, бижип кааны хол ужуу, нотазы кайдал? Оон ырызы дээрзин чүнүң-биле бадыткаарыл?

Саңчы Кызыл-оол тыва фольклорга лаяныр чүве бижиир, ырлаар кижи. Бодунуң үнүн бир янзы, чогаадыкчы ӧзу-биле немеп, чонга нептередир. Саая Бюрбе композитор кижи хирезинде Саңчы Кызыл-оолдуң катаптаттынмас тускай үнүн кандап өске кижилерден ылгап билбес апарган кижи боор. Охемчиктиң ырызының аялгазын кижи дыңнаан эвес. Созун номчуурга, кол утказы демей-ле чүве-дир.

Ынчалза-даа тыва культураның алдын фондузунда кадагалаттынып чыдар Саңчы Кызыл-оолдуу деп хүлээп алган ол ырыны Оюн Охемчиктиң деп чүнүң-биле бадыткаарыл?

Май-оол ТҮЛҮШ.
Өвүрде Торгалыг суурнуң чурттакчызы.

ЧОГААЛ ЧОННУУ АПАРГАН

Бо чылдың март 10-да «Шын» солунга үнген «Хоочуннуң хомудалы» деп эгелиг материал мээниң чүве. Ынчангаш аңаа хамаарышкан айтырыгларга дараазында, харыыны бээр бодадым.

Тываның улустуң ырлары дээрге-ле авторлуг ырлар болур. Ук ырлар аннаа-ла дээрден халып, черден кастынып үнүп келбээн, бир кижи чогаадып каарга, чон ырлажы бээр, чоннуу болу бээр.

Революция сөөлүнде ырларның авторлары ам-даа бары өөрүнчүг. В. Көк-оолдуң дыка хөй ырларын чоннуу деп бижип, чарлап турда, оон бодунуң бадыткалы-биле 1960 чылдарның эгезинде ону эткен болгай бис. Ол хамаанчок ырларын 1940 чылдарда оорладып-даа турган: «Туляушкунну» П. Израйлевичиниң деп турган, шынында В. Көк-оолдуң ырызы болган.

«Хоочуннуң хомудалында» кирген ырларның автору мен мен деп мегелей бээр кижи Оюн Охемчик эвес-ле болгай. «Ээрбек-Аксы», «Кызыл-Чыраа» деп ырларны Оюн Охемчиктиң чогаатканының барымдаазы кылыр 1930 чылдарда парлаттынган ноталыг ырлар материалы чок. Ырлар парлар хамаанчок солуннарны безин доңгуп үндүрүп турганы кымга-даа билдингир. Ук ырлар М. Мунзуктуң-даа, А. Аксеновтуң-даа чыындыларында улустуу деп кирген. Ол ырларны Охемчиктиң чогаатканы шын дээрзин Кара-кыс биле Максим Мунзуктар бадыткап турар.

— Охемчик аныяанда коңчуг ырлаар, кожамыктаар кижи, кожамыктарның сөзүн боду чогаады шаап аар, кижи билбес кожамыктар ырлаар болгай — деп, олар чугаалап турарлар.

База бир чижек. Кара-кыс Мунзук: «Калдак-Хамарның» ийи куплеттин мен бижидим, ам-даа улустуу дижир-дир» деп чугаалап орар.

«Кызыл-Чыраа», «Ээрбек-Аксы» Оюн Охемчиктиң чогаалы дээр дугайында 1930—1940 чылдарда парлаан документ тып эккел дээр болза, шуут мелегей чорук болур ийик. Ол хамаанчок амгы үеде безин авторлары бар, чоннуу болу берген ырлар эмгежок ыыкажыл. Мен бодаарымга, чогаалы чоннуң болу бээринден өөрүнчүг чүве кайда боор. Өзүлүг чогаал ол эвеспе, харын. Ындыг чогаалдарда өлүм чок.

Бюрбе СААЯ.
Композитор.

УГААДЫП ТУРАР

Чаа ном

Кижилерниң эрткен төөгүзүн, харылзааларын утпазын бистиң буруңгуларывыс чагып, сургап чораанывар. Ол чагыг-сүме салгалдан салгалче дамчып-даа турар.

Аныяк журналист Вячеслав Бузыкаев үстүнде чугула темага хамаарыштыр баштай «Владыки» деп чогаалын бижээн, ам ук автор «Төрелдер хүнү» («Родительский день») деп номну чырыкче үндүрген, оон тиражы 15 муң.

Чаа номдан номчукчу чүнү билип ап болурул? Бирээде, эрткен төөгүнү утпазы, үелерниң харылзаазын угаап бодаары, ону сагыыры. Делегейде бойдустуң дээди чаялгазы кижи, ындыг төлээде, ол кезээ-мөңгеде келир үелиг, келир салгалдыг.

Авторнуң бир чедиишкини интернационализмниң демдектерин, орус, тыва улустуң төөгүлүг харылзаазын көргүскенинде.

Кандыг-даа чон эрткен төөгүлүг, ооргаланып уктуг-дөстүг болурун автор угаадып турар.

Сандан САНДЮ.

КАИ экраны

СӨӨЛГҮ ОН ХОНУКТА

Республика девискээринге апрельдиң сөөлгү он хонуунда 19 озал-ондак болган. Түннелинде 3 кижи өлген, 8 кижи балыгланган. Ээрик чолаачыларының уржуундан 5 айыыл-ондак болган.

Кызыл хоорайга ол-ла үениң дургузунда 762 янзы-бүрү орук чурумун үрээн таварылганы КАИ ажылдакчылары илереткен болгаш машинаны ээрик башкарып чораан 80 чолаачының техника башкарар эргезин казаан. Машина болгаш мотоциклди оорлап мунуптар таварылгалар дүвүренчиг байдалда болуп артпышаан. Бо хүннерге чедир 40 таварылганы бүрүткээн.

Хамааты камгалалының чолаачызы А. К. Кызыл-оол, Бүгү-россияның эки тура өрт ниитилелиниң чолаачызы В. Ф. Селигеев, Кызыл пароходствозунуң ажылдакчылары моторист С. И. Бабанин, капитанның дузалакчызы В. Д. Радостеев, «Чодураа» совхозтуң тудугжузу Б. И. Балян, «Тыва автотранстың» техниктиг хандырылга станциязының чолаачызы В. И. Пак, химизация станциязының чолаачызы И. В. Напулов олар ээрик чораш туттурганнар.

Апрель 26-да 16 шак 55 минутада Кызыл — Тээли оруунуң 137-ги километринге «Тыва кобальт» комбинатка хамаарыжыр «ГАЗ-53» 78-53 ТВЛ дугаарлыг машинаның чолаачызы К. О. Кежит турган машина чанындан эртип чыда, машинаның тексиникиндеп дүжүт чыткан Ш. И. Иргитти таварткан.

Апрель 30-де Чыраа-Бажы суурга «Чыраа-Бажы» совхозтуң «ГАЗ-53» 12-15 ТВЛ машиназын башкарып чораан, кайда-даа ажылдавайн турар О. М. Монгуш Республиканың херелглекчилер ниитилелиниң автоколонназының чолаачызы К. Э. Монгушту бастырган, түңнелинде ол амы-тынындан чарылган.

Ол-ла хүн Кызылга 8 шак 15 минутада пассажирлер АТБ-ниниң чолаачызы ээрик В. И. Неволин «ПАЗ-672» 55-03 ТВЛ автобус-биле 00-49 ТВА «Дельта» деп мопедти таварткан. Түңнелинде В. И. Капустин бажында аар кемдээшкинниг эмчиже чедирткен. А ону башкарып чораан А. В. Капустин амы-тынындан чарылган.

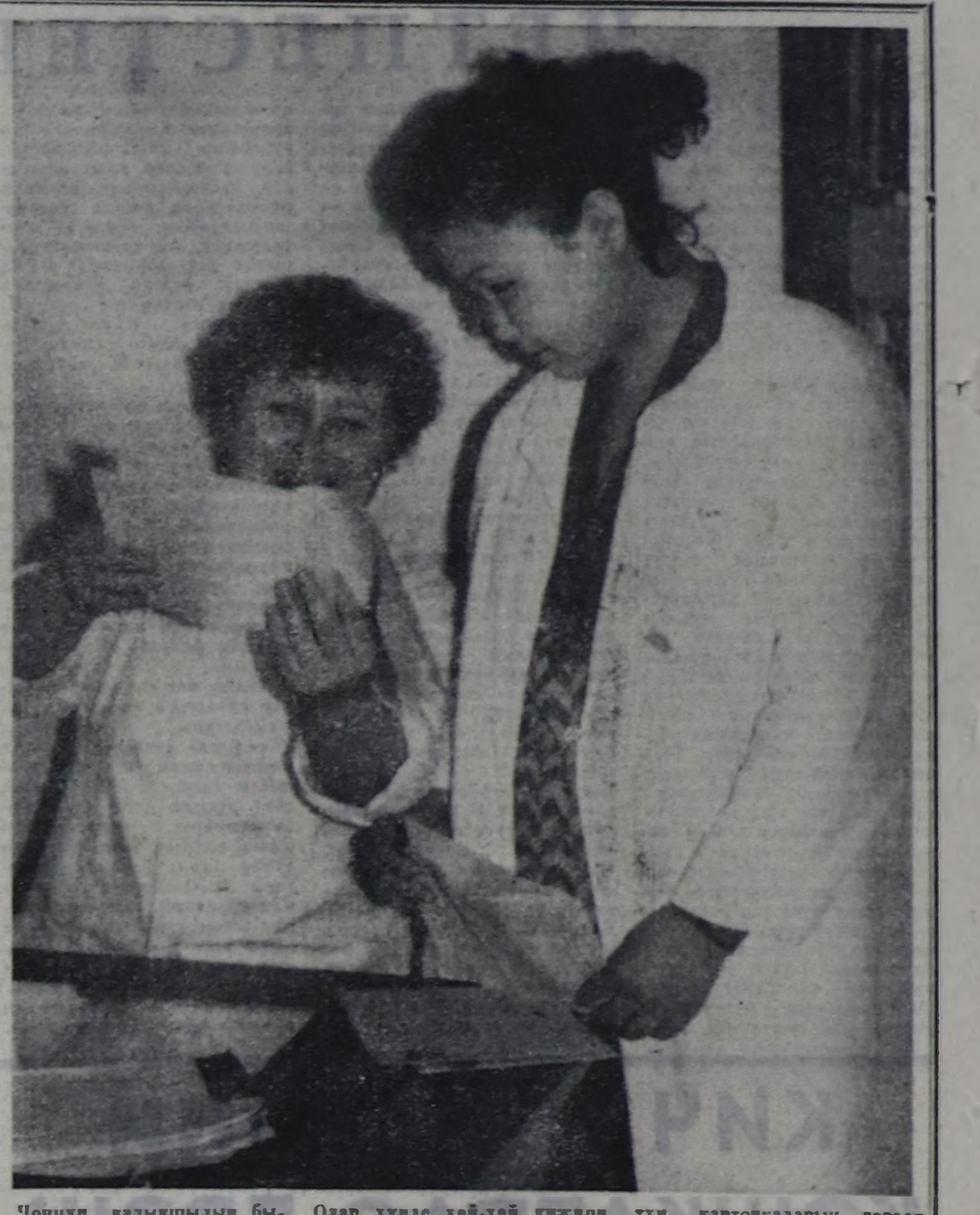

Чоннуң кадыкшылын быжыглаары — үениң чугула айтырыы. Кижиниң кадыкшылы — улуг чурттуң эгээртинмес байлаа дээрзин үнелеп чугаалап турар болгай. Кызыл хоорайның чөөн талазында чаа улуг поликлиниканы бо чазын ажыткан. Оон медицина ажылдакчылары чаңгыс демниг ажылдап кирипкен. Олар хүнде хөй-хөй кижини аңгы-аңгы кабинеттерге хүлээп ап, медицина дузалаашкынын чедирип турар.

Ол эмнелгениң бүрүткээр черинде база элээн каш кижи ажылдап турар. Оон ажылын Ирина Валентиновна Кашина башкарып турар. Оларның хөй кезии — аныяктар. Эмнелгеге келген улустуң карточкаларын дораан тып бергеш, хамаарышкыр өрээлдерде эмчилерже чорудуп турарлар.

ЧУРУКТА: бүрүткел чериниң удуртукчузу Ирина Кашина-биле оон дузалакчызы Алена Сат.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

«ЕНИСЕЙ» КУЛЬТУРА БАЖЫНЫ

13—14-те. Дискотекалар. Эгелээри 19.30 шакта.

«КОЛОС» КУЛЬТУРА БАЖЫНЫ

13—14-те. Дискотекалар. 19.00 шакта эгелээр.

КУЛЬТУРАНЫҢ БОЛГАШ ДЫШТАНЫЛГАНЫҢ Н. ГАСТЕЛЛО АТТЫГ ПАРЫГЫ

ПОГААН ТЕАТР

13-те. Ортумак тускай болгаш дээди өөредилге черлериниң бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдезиниң түңнел концерти. 16.00 шакта эгелээр.

13—14-те. Дискотекалар. 19.30 шакта эгелээр.

Теннис, бильярд болгаш ойнаар автоматтар залдары дыштаныр хүннерде 10.00 шактан эгелеп ажылдаар.

13—14-те. Хостуг хүрешке Бүгү-россия маргылдаазы. Капитан Кечил-оолдуң шаңналы дээш элээди оолдар аразында «Хүреш» стадионга болуп эртер. Бо маргылдаа хүнүнүң-не 10.00 шакта эгелээр.

13—14-те. Паркта хол бөмбүүнүң шөлүнге хоорайның бирги чери дээш волейбол маргылдаазы хүнүнүң-не 11.00 шакта эгелээр. Дыштаныр хүннериниң солун спортчу маргылдаалары силерни чалап тур.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 12-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 «Ооң батальону». Уран-чечен фильм. 10.55 Медээлер. 11.05 Концерт. 11.50—12.50 Кижи институду. 15.30 Медээлер. 15.40 Эде тургустунуушкун прожекторy. 15.50 Барымдаалыг фильм. 16.10 Музыка эртинези. Л Бетховен. Симфония № 3. 17.00 Уругларга аңчыгаштар дугайында. 17.30 Чаа эгелеп турар спортчуларга чемпионнарның арга-сүмелери. 18.15 Интермедия. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Мультфильм. 19.10 «Силер ону шыдаар силер». 19.40 «Каратаи». Телеочерк. 20.00 «Херечи». Телефильм. 1-ги фильм. 21.00 «Үе». 21.35 Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45 «Херечи». 2-ги фильм. 22.45 «Ол болган... болган:::» 23.05—00.40 «Үзел-бодал».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.10 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.30 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.40; 9.35 Төөгү. 7 класс. М. В. Ломоносов. 9.05 Англи дыл. 10.05 ПТУ сургуулдарынга. Физика. Карак четпес черде. 10.35; 11.35 Н. В. Гоголь. «Шинель». 8 класс. 11.05 Англи дыл. 12.05 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 8-ки сериязы. 12.55 Ритмиг гимнастика. 13.25—13.30 Медээлер. 17.05 Медээлер. 17.15 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 9-10 серияларны.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Улусчу чогаадыкчының III Бүгү-эвилел фестивалы чорупт тур». 19.20 «Тыва черле». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Часкы хүн чылды чемгерер». «Хамааты камгалалы». 19.50 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Бистиң ырларывысты — өнүүктерге». 20.30 Чадаг-терге маргылдаазы. ГДР-ден дамчыдылга. 21.00 «Үе». 21.35 Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45—23.35 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 9.10 серияларны.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.05 Медээлер. 17.10 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 9-10 серияларны. 19.00 Молдав ССР-ниң Куртелерадиозу. Молдав телевидение программазы. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

ХҮН АЙТЫРЫЫ — ЧОННУҢ КАДЫКШЫЛЫ

Улус депутаттарының Ак-Довурак хоорай Советиниң ээлчеглиг сессиязы болуп эрткен. Депутаттардан аңгыда, үлетпүр бүдүрүлгелериниң, организацияларының удуртукчуларын чалап олурушкурган. «Хоорайның амгы экологтуг байдалы болгаш ону экижидер хемчеглер дугайында» айтырыг талазы-биле хоорküүсеком даргазы О. С. Сааяның илеткелин дыңнап чугаалашкан.

Бо айтырыгны хоорküүскомга чыл санында кедүрүп, шинчилерни хүлээп ап келзе-даа, күүселде чогундан саазын кырында арткан. Агаар бассейнинде киргелген ыш-бус, довурак-доозун, кудумчуларда бок улам көвүдээн, ногаанчылылга чаагайжыдылгаже сөөлгү үеде кичээнгей салбастааны чонну дүвүреди турарын чамдык сан-чурагайлар, тодаргай чижектер-биле холбап айыткан.

Лаборатория шинчилелдеринден көөрге, агаарның хирлениишкини Постоянный тудугжулар суурларында эрткен чылдарның деннелинден бедээн. Улуг кижилерниң болгаш бичии уругларның тыныш органнарының аарыглары өскениң теп эмнелгеде саннар тодаргай бадыткаар. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың цехтеринде байдал багай. Доозунналыышкынның бир кубометр агаарга турза чогуур кызыгаарлаан нормазы 2 миллиграммдан ашпас ужурлуг турда, арыглал фабриказында 16 миллиграмм, даг рудниинде хат чок хүннерде безин 6,3 — 12,9 миллиграмм чедип турар.

Ыштың кол үнер дөзери электри болгаш чылыг төвүнүң, АТБ-ның № 3 орук-тудуг, орук-септелге тудуг эргелелдериниң, чунар-бажыңның, хлеб заводунуң, аалчылар бажыңының котельнаяларының кырында хоолайлары болур.

АТБ-ниң, хлеб заводунуң районунда ыштың хемчээли нормадан 2, а электри болгаш чылыг төвүнүң чоогунда 33 катап ажыт. Аар чүък машиналарының чай-тапсар чок шимчээшкини, кудумчуларга бок-сурээ эрттедир чоруктар аңаа база немежир.

Хоорайны ногаанчыдар талазы-биле акша-хөреңгини чыл санында чарыгдап турза-даа, алдывын турар хемчеглер кошкак. Чогуур үелеринде суггарбазындан тудугжулар суурунуң парыгында, Шоссейная, Центральная болгаш өске-даа кудумчуларда тарваан ыяштар кургаан.

Санэпидстанция эмчилериниң каш удаа сагындырып лары түрбүже, Шаңгырда, Эрик, даг баарының кудумчуларында чыылган бок чылдан чылче чайлаттынмайн келген. Хоорайны долгандыр бок төгер черлер мынчага чурумчуттунмаан. Оңгарларда, чылыг төвүнүң девискээринде болгаш машина-балгат чуттан суглар чериниң каъдынче сиңип кирип, ында суглары хирлендирип эгелээн. Комбинаттың чуртталга-коммунал эргелели Постоянный суурда каът бажыңнарның подвалдарында, чадаларында чыылган бокту аштаар хемчеглерни албайн турары чылып келген үеде халдавырлыг аарыгларны тывылдырып болур.

Депутаттар хоорайның «Экология-95» программазын сайгарып, аңаа чамдык эдилгелерни киирип, бадылап, округтар аайы-биле ажыл чорударын сүмелепкен. Чонга ону таныштырары-биле «За асбест» солунга парлаар. Экологтуг байдалы экижидер, чоннуң кадыкшылын камгалаар сорулга-биле коллектив бүрүзү хемчеглерни ажылдап кылырын, бо чугула айтырыгны социалистиг хүлээлгелеринге, социал-экономиктиг хөгжүлде планнарынга ылап-ла киирерин негээн.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

КИНО

МАЙ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Враг мой» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 (кинопанорама) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Лентяй» 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник» 9.20, «Дом с привидениями» 10.50, 12.40, «Боль» 14.40, «Великий перелом» 16.20, «Приди снова, дождь» 18.30, 21.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Легенда о Нарайяме» 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к-б: «Артист» 17.30, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Девочка ищет отца» 14.20, «Вам что, наша власть не нравится?» 16.10, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Работа над ошибками» 15.00, 17.00 шактарда.

АГААР

Республикага кезек булуттаар, чагбас. Чөөн чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 2—3, чамдык черлерге 3—8 градус соор, хүндүс 17—22, чамдык черлерге 8—13 градус чылыыр.

Кызылга кезек булуттаар, чагбас. Чөөн чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 2—3 градус чылыыр, хүндүс 17—22 градус чылыыр.

Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң дирекциязы, парткому, колхоз Совет күүскому болгаш профэвилел комитеди 1942 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, күш-ажылдың хоочуну

Чоодү Даржаевич
ДАЛААНЫҢ

мөчээнин дыңнатпышаан, оон дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Херелглекчилер кооперациязының системазының бүгү магазиннери (тускайжыттынган магазиннерден аңгыда) 0.5 болгаш 2 литр ишкирлиг шил саваларны (даштыкы чурттарга бүдүрген эвес) чурттакчы чондан болгаш курхандырылга черлеринден чеже-даа хүлээп ап турарын дыңнадып тур.

Республика типографиязының профкомунуң «Радость» дээр уруглар клувунда өөредилге чылы доозулганы-биле холбаштыр инвентаризация эгелээн. Ынчангаш концерт билеткелинде киришпейн турар уруглар клубтан алган идик-хептерин май айның 20-ге чедир эккеп дужаарын дыңнадып тур.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары

Редактор — 3-43-34;	партийжи амыдырал килдизи — 3-36-42; 3-36-25;	агроүлетпүр килдизи — 3-41-16;	корректорлар — 3-34-19;
оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;	совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23;	пропаганда килдизи — 3-34-57;	бухгалтерия — 3-43-41;
приемная — 3-34-26;	үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;	культура килдизи — 3-39-15;	очулга килдизи — 3-34-93;
харыысалгалыг секретарь — 3-34-92;		информация килдизи — 3-37-11;	үндүрүкчүлер — 2-27-41;
оралакчылары — 3-45-93;		чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;	солун тербейн бар... — 2-32-75

Чылда 900 катап үнер. Неделяда 2 парлалга анаазы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектерииң талазы-биле күрүне комитеддиниң типографиязы. Кызыл, Щетинкин База Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 277. ТС—00324

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч.
май
13
суббота
№ 112 (14012)
1925 чылдан үндезилеттинген.
Өртээ 3 ног.

СЭКП ТК-га чөвүлел хурал

ССРЭ-де национал харылзааларны сайзырангайжыдарының дугайында айтырыгны чугаалажыр СЭКП ТК-ның удавас болур Пленумунга ажылчын материалдарның төлевилелдерин чугаалажып көөр талазы-биле чөвүлел хурал май 11-12-де СЭКП ТК-га болган.

Амгы байдалдарда партияның национал политиказын чаартыр айтырыглар талазы-биле боттарының санал-оналдарын болгаш шүгүмчүлелдиг саналдарын эвилелдешкен республикаларның Компартияларының ТК-ларының секретарьлары болгаш килдистер эргелекчилери, автономнуг республикаларның болгаш областарның партия обкомнарының секретарьлары, чамдык партия округ комитеттериниң секретарьлары, совет органнарның ажылдакчылары, эртемденнер берген.

Санал бергеннерниң бодалының кол уг-шии социалистиг нацияларның чаңгыс аай өг-бүлезинге улус бүрүзүнүң улам ылгайгы бүгү валалыг социал-экономиктиг болгаш угаан-бодал хөгжүлдезинге, бүгү совет кижилерниң найыралын болгаш ак-дуңмалышкы чоруун быжыглаарынга дузалаар саналдарны Пленумга чедир ажылдап кылырының чугулазынга хамаарыштыр болган.

Хуралга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары В. М. Чебриков чүве чугаалаан.

(СЭТА).

Күш-ажылчы медээлер

ЧУРУКТА: «Кызыл тудуг» эргелелинде бызанчы Семен Иванович Мижит-оол кызымак ажылдаар тудугжуларның бирээзинге санадып турар. Оон бригадазы беш каът чуртталга бажыңын ажыглалга киирер дээш бир демниг болуп, өрээлдер иштин шалалап, оон өске-даа ажылдарда киржип турарлар.

Семен Мижит-оол Афганистанга шериг албаның эрттиргеш келгеш, Кызыл хоорайның тудугларынга ажылдап киргенден бээр чеди чыл чедип турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СУГГАТЧЫЛАРНЫҢ АЧЫЗЫНДА

Хайыракан суурнуң Чадаана хемче талазындан куду СЭКП XXII съездизи аттыг совхозтуң мал чеми белеткээр девискээри чаптылган. Сиген, меде шөлдеринде эмир чылгы сараттар ам-даа ногаан өңүн ышкынмаан тургулаар.

— Ногаан «сүжени» буспаан олчаан-дыр ва? — деп чанымга кожа орган совхоз директорундан чугаа эрекседим.

— Чаш бызааларга курлавырлап алган сигенивис-тир ийин—дээш, Х. С. Дамба-Даржаа бодунуң бодалын эътче. сүтче шилчиде берди. — Бирги кварталдың планныг даалгазын ажырдывыс. 340 саар инектиг улус бис. Бо чылын саап алыр сүттүң хемчээли 730 тонна, оон 670 тоннназын күрүнеге садар. Эрткен үш айларда 20 тонна эът дужаар хүлээлгевисти 31 тоннага күүсеттивис. Сүттү 4,5 тоннага ажыр дужаадывыс.

Директорнуң чугаазындан сиген шөлүнүң үстүү чарыында турар ферманың мурнакчы ажылчыннарының чамдызының аттарын билип алдым. Ылепкейлиг хөй-ниитичи, уран чүүлге салымныг ганцычы ВЛКСМ Тыва обкомунуң кежигүнү, аныяк коммунист Мөңгүн-оол Моңгуш сүт саарының талазы-биле ийи муң беш акусчуларның санынга кирген. Үш муңчулар дээш демисежип турар Шет Узун-Сарыг-оолдуң Күүлар эрткен чылын чүгле 103 литр сүттү үш муңга чедирбейн барган. Районда эң эки көргүзүглүг ээ саанчының хүндүткелдиг демдээ кылдыр ийи муңчуларның район клувунуң даргазынга сонгааны таварылга эвес.

Элбек сүт эки мал чеминден хамааржыр. Бистиң турган черивистен ырак эвесте, меде шөлүнүң мызыгда турар саравттан сиген чудурген шаг-жалыг трактор шимчеп чорууту.

— Ферма оолдары-ла-дыр бо —дээш Хүлер-оол Салчакович өскээр чая богдуна берген бүга уңун кешкеш, чаа сүт-гарган шөлге доктаай дүшту. — Чадаана хемден, хоорайның улуг көвүрүг адаандан агып баткан сугну ажыглап турарывыс ол. Мында бир дугаар суттарылганы доозупкан-дыр.

Суггатчыларның кызымак ажылдааны илдеп болду. Сугну өйлеп турганы деп-дески, чаңгыс аай. Ол девискээрниң үстүнде алаак, шынаалар чайгаар үнген сигенни база Чадаана бугазының суу-биле суггарып турар. Казып кылганындан бээр барык ужен чыл чоокшулап орар суггарылга бугазы чиик өртектиг мал чеми белеткээринге ургулчу бараан болуп, беримчелиин ажыктыын ам-даа хайыралап турар.

Эки шынарлыг сигенни өстүрерин суггатчыларның улуу кончуг улуг. Маңаа хамаарыштыр мал чеми белеткээр механизастаттынган бригаданың удуртукчузу Роман Сат мынчаар чугаалай-дыр:

— 2150 тонна сиген, 1500 тонна силос, 2500 тонна сенаж белеткээр планныг бис. Бригадада шупту 25 кижи бар. Дүгүйлүг бичии тракторларда ажылдап турар улус сигенге чайын артып каар. Чер суггарарында амдызында ийи звено хаара туттунган. Баштай Борбак-Талдың сиген шөлүн суггарган. Оон соонда хүрээ оруун доосказ, ам Төштүг-Алаакта келгей. Кошкар-оол Моңгуш баштаан суггатчылар хамаарышкан участогун холбиле суггарып турар. Сергей Кара-оолдуң звенозу «Т-25» трактор-биле буга упу тырт-пышаан суггарылганы уламчылап турар. Бады-Суур Күжүгет баштаан механизаторлар кукуруза, тоорук тарыыр суггаттыг черни чарып турар.

Суггарылга бугазының бажында Чадаана хемче чайлы берген сугну боогааш, сиген шөлүнче аксып бадырары-биле бригадир Р. Сат даладжыпты. Шак ындыг ажыл-агыйжы байдал ол совхозтуң өске-даа бригадаларында тургустунганы эки. Шөлдерниң дужуткуруун бедидер дээш бүгү аргаларны, бар курлавырларны ажыглаарынга төрээн черниң ээзилиг ээзи болур чаагай күзел оларны холбаштырып, ханы сонуургалды болдуруп турар.

Данзы САЛЧАК.
(Бистиң корр.).

ЧАА КЫШТАГ НЕМЕЖИР

«Хемчик» аңныыр-тывыш ажыл-агыйының штаттыг аңчыларындан тургускан звено (удуртукчузу Николай Ооржак) Сүт-Хөл районнуң «Ишкин» совхозта кереэ ёзугаар бир кыштагны тудуп турар.

Звено баштай-ла чуртталга бажыңын тудуп дооскан. Ам хөй кажаазын тудуп кирипкен. Оон узуну 36, а дооразы 12 метр. Тудугжулар бот-орулга-чарылга-биле ажылдап турар. Ынчангаш харысалга бедик, ажылдың шынары база эки. Бо звено каш чыл уламчылыр мындыг арга-биле ажылдап келген. Боттарын эки билчир болгаш дуржулгалыг-даа апарган. Эң ылаңгыя Лен-оол, Данзы Ондарлар, Мөңге биле Семен Түлүштер дыка кызымак ажылдап турар. Бо коллектив мурнуку чылдарда база малчыннарга кыштаглар тударынга шылгарап келгени дээш администрациядан каш удаа шаңнадып, мактаткан.

Звено бо кыштагны чоокку үеде холдан үндүр тудуп доозар.

Арагачы ДОНГАК.

ҮНҮШТЕРНИҢ ӨЗҮМҮ ЭКИ

«Большевик» совхозтуң бригада төвүнде ийи улуг теплицада ногаа үрезиннерин өстүрүп турар. Ногаа звенозунуң агрономунуу кедээ ажыл-агый техникумун чаа доосказ келген аныяк специалист Солун-оол Ховалыг-биле кады теплицаларга кирип, рассада өзүмнерин көрүп чордувус. Капустаны 150 дөрбелчин метр, помидорну 100 дөрбелчин метр шөлдерде өстүрүп турар. Күлча үрезинин база тараан. Теплицада тараан үнүштерниң өзүмү эки, дески үнүп турар.

Моңгуш ДУГУРЖАП.
Чөөн-Хемчик район.

КЕЧИЛ-ООЛДУҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Дүүн Кызылдың «Херел» спорт залынга Аал-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи эки турачы капитан Кечил-оолдуң шаңналы дээш хостуг хүреш талазы-биле Бүгү-россия маргылдаазы эгелээн. Аңаа Междуреченскиден, Эвенгияның Тура суурундан, Хакас автономнуг областан, МАР-ның Убса-Нур аймаандан болгаш республиканың бүгү районнарындан ниитизи-биле 130 ажыг мөгелер киржип, хүрежип турар.

15 шак турда байырлыг ажыдыышкын болган. Аңаа маргылдааның киржикчилеринден аңгыда, келген аалчыларның төлээлери, республиканың партия, совет органнарның ажылдакчылары болгаш кызылчылар киришкен.

Маргылдааның түңнел отчёдун келир вторник хүнүнде солуңга парлаар.

БОТ-БОТТАРЫНГА УЛУГ АЖЫКТЫГ

Москваның, Уралдың, Сибирьниң үлетпүр бүдүрүлгелери Ортаа Азияның колхозтары болгаш совхозтары-биле дорт харылзааларны тургузуп турар

Чурттуң хөй-хөй хоорайлары, өске-даа чурттакчылыг черлери ногаа база кат-чимис-биле багай хандыртынып турар. Чамдык черлерде картофель чедишпейн турар. Херек кырында алырга, бисте чурттакчы бүрүзү чылда 40 кг ногаа аймаан, 20 кг кат-чимисти чедир ажибайн турар. Ынчаарга Ортаа Азия болгаш чурттуң мурнуу талазының өске-даа девискээрлери витаминниг продукция бүдүрерин-ге кончуг таарымчалыг.

Чурттуң Европа кезээниң, Урал болгаш Сибирьниң областары Ортаа Азияның республикалары-биле кереэниң чарып турарының чижектери эвээш эвес. Чижээ, Уралдың, Сибирьниң хоорайлары Ортаа Азиядан ногаа-чимис продукциязын алгаш, ол черже картофельди чорудуп бериш турар. Узбекистанның Фергана области-биле Хакасия, Тюменьниң нефтичилери-биле Таджикистанның ажыл-агыйлары, Красноярскиниң энергетиктери-биле Киргизияның ногаажылары ындыг дорт харылзааларны тудуп турар.

Бо хевирлиг чижектер хөй, ындыг болзажок, дорт харылзаалар ам-даа эки тургустунмаан болгаш ниити орулгазының күүседиринге шоолуг салдар чедирбейн турар.

Бо чылын чурттуң бүдүрүлгелери бот-орулга, чарылгаже, бот-акшаланыышкынче шилчээн, оларның хөй кезии боттарының акша-хөреңгилерин болгаш материалдыг курлавырларын Ортаа Азияның ажыл-агыйларынга салгаш, оон эрте бызар ногааларны магадылалдыы-биле алыр күзелин илергейлеп турар. Ол кайы-даа талага ажыктыг: чурттуң мурнуу районнарының ажыл-агыйларының материал-техниктиг баазазы быжыгар болгаш оон ачызында продукция бүдүрериниң хемчээли улгадыр, ол черлерде чурттап турар кижилер ажыл-биле долу хандыртынар, а улуг хоорайларның, үлетпүр төптериниң чурттакчыларының ногаа-биле хандырылгазы экижиир.

Бо хүннерде Ортаа Азияның ажыл-агыйларында элээн хөй үлетпүр бүдүрүлгелериниң удуртукчулары, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдериниң даргалары, партия, совет ажылдакчылар Москвадан, Уралдан болгаш Сибирьден чедип келген, дорт харылзааларны тургузарының айтырыгларын шиитпирлеп чорууп турар. Ол айтырыгларны бот-орулга-чарылганың база бот-боттарынга ажыктыг чоруктуң үндезининге шиитпирлеп турар.

Узбекистанның Сурхандарья облазының ажыл-агыйларының шөлдеринге беседалар солуп болган. Ол областа СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачев чеде берген. Оон-биле кады Узбекистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары Р. Н. Нишанов, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Г. Х. Кадыров, агроүлетпүр комплекизиниң удуртукчулары болгаш специалистери чорууп турар.

Сурхандарья область — чурттуң ногаа болгаш кат-чимис өстүрер кол чери. Апрель ортан үезинде маңаа капуста быжа бээр, оон соонда морковь, огурец, помидор быжып эгелээр. Редис чыл дургузунда үзүктел чок үнүп турар. Шала күскээр кат-чимис, виноград бедик дүжүдүн бере бээр.

СЭКП Сурхандарья обкомунуң бирги секретары С. М. Мамарасулов ол бүгү байлак дүжүттүң транспортка чудурүп чорудар сава чедишпезинден, ону болбаазырадыр кылыыр черлер чогундан четче кадагалаттынмайн, үрелип турарын хомудап чугаалаан. Агаар-бойдузу соок черлерниң бүдүрүлге коллективтери-биле эки дорт харылзааларны тургузуп алыр болза, Узбекистанның өстүрген эки дүжүдүн өске черлерже дүрген сөөртүп апаар, оон чиирнии элээди ир болгаш ногаа, кат-чимис аймаан улам хөйнү өстүрүп болур арга турар.

Ногаа шөлүнүң кыдыынга баштайгы дүжүттүң дээжизин делгээн столду белеткээн. Чаа капуста, честек-кат, огурец, морковь дээш чүнү чок дээр. Узбекистанның ногаа, кат-чимизи кидин түлүк бызып эгелээн, а чурттуң өске черлеринде ындыг культуралар чаа-ла үнүп, а чамдык черлерде оларны ам чаа олуртуп эгелеп турар болгай. Е. К. Лигачев Термез районнуң «40 лет Октября» колхозунуң ногаа бригадазының бригадири К. В. Громницкий-биле беседалашкан. Ол бригадада 34 өг-бүле ажылдап турар.

— Бистиң шөлдеривис бүдүн-ла ногаа конвейери. Эрте бызар капуста ажаап алдыларга огурецтерни олуртуп-тар бис. Ону ажаап алгаш, өске культураны база тарыыр улус бис. Бир шөл чылда үш дүжүттү бериш турар. Бистер арендаторлар бис. Тюменьниң нефтичилери-биле кереэ чарып алганывыс биске кончуг-ла ажыктыг. Продукция сайгарып, хөй үе чарыгдаар чорук чок апаар — деп, ол чугаалаан.

ССРЭ-ниң Нефть үлетпүр министерствозунуң Башкирияда, Татарияда, Томскиде болгаш Пермьде каттыжылышкыннары Сурхандарья областың ажыл-агыйлары-биле ол чылдың кереэзин чарып алганнар. Нефтичилер ол ажыл-агыйларны складтар тудар материалдар, тулуг кылыр ыяш, металл аймаа, транспорт болгаш янзы-бүрү дериг-херекселдер-биле хандырып турар. Ол бүгү чүүлдерниң өртек-хөлезининге ногааларны, кат-чимис аймаан ап турар.

СЭКП ТК-ның март Пленумунуң айтыышкыннарынга дүүштүр чурттуң чонун кат-чимис, ногаа продукциязы-биле хандырарын экижидер сорулгаларны шиитпирлээринге холбашкан айтырыгларны чугаалажып көрген чөвүлел хурал май 11-де Ташкентиге болган.

Зоналар аайы-биле Омскиге, Брестиге, Ставропольга болгаш Калугага эрткен чөвүлел-хуралдарга бот-орулга-чарылганың, аренда харылзааларының, үлетпүр болгаш кедээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин кооперастаарын, калбартырының, өг-бүле ажыл-агыйларын болгаш сад-огород кооперативтерин хөгжүдериниң айтырыгларын чугаалажып көрген деп, Е. К. Лигачев чөвүлел хуралга чугаалаан. Областарның болгаш республикаларның, үлетпүр бүдүрүлгелериниң, колхозтарның болгаш совхозтарның, Россия Федерациязының херглекчилер кооперациязының, ылаңгыя Москваның, Уралдың, Сибирьниң Узбекистан-биле, Киргизия, Таджикистан, Туркмения-биле бот-бодунга ажыктыг экономиктиг үндезинниг болгаш ур хуусаалыг дорт харылзааларны улам ыкай хөгжүдеринге тураскааткан бөгүнгү ужуражыышкын улуг ужур-дузалыг боор турар.

Тодаргайлаарга, чугаа болза, аъш-чемниң, ылаңгыя ногааларны болгаш кат-чимисти, картофельди бүдүрерин көвүдедир сорулга-биле үлетпүр бүдүрүлгелериниң күш-ажылчы коллективтериниң келээ ажыл-агыйның болгаш херглекчилер кооперациязының күженииншкиннерин каттыштырарының дугайында, республикалар аразының күш-ажыл хуваалдазын болгаш кооперастаашкынын улам ыкай хөгжүдериниң дугайында боор турар.

Бо талазы-биле дуржулга бисте бар. Ынчалза-даа ам чугула чүве болза бо бүгү чорудуушкуннарны планныг, улуг хемчээлдиг болдурары болур. А кол дорт харылзаалар деп эргелиг, бот-бодунга ажыктыг болурунга, акшабараан харылзааларынга, ден байдалдыг болурунга үндезин-леттинер ужурлуг. Чүвени ынчаар көөр чорук бот-башкарылгага болгаш бот-акшаланыышкынга үндезилээш, эвилелдешкен республикаларга экономиканы болгаш социал таланы удуртурунга эгелээн эде тургустунуушкун-биле долузу-биле дүжүп турар.

Бо айтырыгның социал талазы кончуг чугула. Продукция бүдүрериниң хемчээлдерин өстүрери болгаш оон регионнар аразынга солчуулгазын калбартыры чурттакчы чонның аъш-чем хандырылгазын экижидер болгаш амыдырал деңнелин бедидер, колхозтарның болгаш совхозтарның экономиказын база оларның сан-хөө байдалын быжыглаар, чылдаар үндезиннерин калбартыр арганы оларга бээр. Оон-биле кады материалдыг курлавырларны улам эки ажыглаар, кедээ чонну ажылга хаара тудар айтырыгны эки шиитпирлээр, а Ортаа Азияда күш-ажыл кылыр кижилерниң саны эңдерик болгай.

Областарның, крайларның болгаш республикаларның, а ол ышкаш үлетпүр болгаш кедээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң аразында ажыл-агый харылзааларын кооперастаашкынын хөгжүдериниң политиктиг ужур-дузазы база улуг боор турар. Бо чорук национал аразының харылзааларын чогумчуларының, оларның аразында акы-дуңма харылзааларны хөгжүдериниң, дуржулга болгаш угаан-бодал үнелиг чүүлдерин солчурунуң, ажылчы чоннарның интернационалчы кижизидилгезиниң экономиктиг үндезиннерин калбартып база быжыглап турар.

Ынчангаш республикалар аразының экономиктиг кады ажылдажылгазы болгаш үлетпүр база кедээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң дорт харылзааларын хөгжүдери дээрге-ле чурттуң үндезин экономиктиг реформазының болгаш политиктиг системада эде тургустунуушкунуң чарылбас кезээ болур. Ол дээрге совет ниитилел амыдыралының бүгү талаларын чаартыр улуг хемчээлдиг программаның чугула кезээ болур.

Ортаа Азия республикаларының агроүлетпүр комплекизинге мурнуку хевээр чугула чүве болза хевен ажылы болур. Хевенниң бедик шынарлыг болурун база волокнонуң эң хөй үнерин хандырары эргежок чугула. Оон ыңай маңаа мал продукциязын бүдүрери, кижи бүрүзүнге опаштыр эът болгаш сүт, а ол ышкаш ногаа болгаш кат-чимис бүдүрерин көвүдедири чугула.

Сөөлгү үеге чедир-ле Ортаа Азия республикаларынга кат-чимис, ногаа продукциязын бүдүрери кошкак хөгжүп келгенин дорт чугаалаалы. Херглекчилер кооперациязы белеткелдер болгаш болбаазырадылга баазаларын тургузар айтырыгның кылыынга туруп келген. Узбек болгаш Таджик республикаларның херглекчилер эвилелдери боттарының найысылалдарында эргелеп башкарылга аппараттары ажылдаар аажок улуг тураскаалдар дег бажыңнарны туткулап алган, ынчалза-даа кат-чимис, ногаа продукцияларын хүлээп алыр, шыгжаар болгаш болбаазырадыр амгы үениң бүдүрүлгелерин тудар талазы-биле эвээш ажыл кылган. Бир эвес маңаа поездилерниң чоржап маңнажып турарын немээр болза, Москва хоорайже, Уралче, Сибирьже, чурттуң өске-даа районнарынче Ортаа Азия республикаларындан чорудуп турар кат-чимистиң болгаш ногааның улуг кезии шынар чок, харын-даа шуут үрелип калган чедип турарының чылдагааны билдингир-дир. Муң-муң километр ырак черлерден сөөртүп келген продукцияны шыгжаар үеде хөйү-биле үреп турар.

Сөөлгү үеде бо регионнуң республикалары кат-чимис, ногаа комплекстерин хөгжүдериниң программазын ажылдап кылган. Продукцияны дыка хөйнү өстүрерин, эргежок чугула инфраструктураны тургузарын көрүп турар. ССРЭ-ниң Орук харылзаа министерствозу, Аэрофлот, автомобиль транспортузу боттуг хемчеглерни ап турар. Кат-чимисти дажыглаарынга шериг-транспорт ужар чуулун хаара тударын көрген. Картофельдиң, кат-чимистиң, ногааның, виноградтың өртектериниң дугайында айтырыгны шиитпирлеп турар. СЭКП ТК-ның март Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр келир чылдан эгелээш, кат-чимис, ногаа продукциязын дутурушкан өртектер-биле садып алыры хөгжүүр, ол чорук ажыл-агыйларның бедик шынарлыг продукцияны бүдүрер болгаш ону херглекчиге чогуур үезинде чедирер дээш материалдыг сонуургалын бедидер.

Кат-чимис болгаш ногаа аймаан, картофельди өстүреринге специализастаттынган колхозтар болгаш совхозтар оларны болбаазырадып кылыр цехтерлиг, продукция шыгжаарынга амгы үениң складтарлыг болуру чугула.

Картофельди, ногааларны болгаш кат-чимисти бүдүрериниң улуг курлавыры өг-бүле ажыл-агыйларында, сад-огород кооперативтеринде бар. Оларга дузалаарының, чонну садар продукциязын хүлээп алырының болгаш болбаазырадып кылырының системазы район бүрүзүнге ажылдаан турар ужурлуг.

Партия, совет, профэвилел организацияларының, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдериниң сорулгазы чүдел ажэ үлетпүрнүң болгаш кедээ ажыл-агыйның аразынга дорт база узун хуусаалыг харылзааларны хөгжүдер талазы-биле эгелээн шимчээшкинниң деткииринде, аңаа үндезилээш, чурттуң аъш-чемниң немелдезин алырында болур деп, Е. К. Лигачев демдеглээн.

СЭКП ТК-ның март Пленумунуң шиитпирлери болза партияның аграр политиказын үндезинни-биле чүгле эде тургузарынче эвес, харын чурттуң индустриалдыг база агроүлетпүр комплекстерин улам ыкай интеграстаарынче угланган деп, Узбекистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары Р. Н. Нишанов демдеглээн. Ынчангаш республиканың областарының, районнарының, агрокаттыжыышкыннарының, фирмаларының болгаш чурттуң өске регионнарының үлетпүр бүдүрүлгелериниң аразынга дорт, бот-боттарынга ажыктыг, узун хуусаалыг харылзааларны тургузары чонну аъш-чем-биле хандырарын экижидеринче угланган дээштиг хемчег болуп турар.

Узбекистан болза Ортаа Азияның өске республикалары-биле чергелештир кат-чимис, ногаа болгаш бакчы продукциязының хөйү-биле бүдүрүкчүзү болгаш чорудуп берикчизи болуп турар дээрзи билдингир болгай. Ынчаарга бистиң агаар-бойдузувустуң байдалдарындан хамаарыштыр бисте продукция онзагай сүүзүн шынарлыг болуп турар деп чугаалап болур. Ынчангаш ол продукцияны бүдүрерин аъш-чем айтырыын шиитпирлээринге бистиң кол салыышкынывыс кылдыр санап турар бис. Регионнар аразының дорт харылзааларының перспективазын ол арганың баштайгы дуржулгазы бадыткап турар. Оон кол принцизи болгаш кол ажыктыы — бистиң бүдүрүлгелеривис болгаш ажыл-агыйларывыс план база хандырылга организацияларының мооңнелген моондактаашкыннарын болгаш бюрократизмниг негелделерин ажып эрткен, бар курлавырларын кайы-даа ажыктыг кылдыр дорт солчуру-дур.

Дорт харылзаалар дээрге ажыктыг болгаш ылап-ла перспективалыг херек, ынчангаш ону организакчы улуг ажыл-биле быжыглаары негеттинип турар деп, болзалды РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Л. А. Горшков илергейлээн. Ылаңгыя кереэ сагылга-чуруму быжыг болур ужурлуг. Транспорт хандырылгазын эки организастаары чугула. Сибирьниң болгаш Уралдың областары Ортаа Азияга эвээш эвес картофельди чорудуп бериш турар. Ынчалзажок бо херекте хөй четпестер бар, ол дээш бистерни шүгүмчүлеп турары-ла шын. Четпестерни чайладыр бис. Тургустунуп турар кереэ харылзаалары ук четпестерни чайладыр талазы-биле дузалаар апаар.

СЭТА-ның корреспондентизи чөвүлел хуралдың чамдык киржикчилеринден интервью алган.

А. Ф. Темников, Иркутск областа «Химпром» каттыжышкынының күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы:

— Үлетпүрнүң болгаш кедээ ажыл-агыйның аразынга дорт харылзааларны деткип турар бис. Ол дээрге чуртта боттанып турар эде тургустунуушкунуң база бир илергейлээшкини-дир. Ийе, бодунуң ажылдап алган акша-хөреңгилерин коллектив бүрүзү дорт харылзааларның үезинде боду ажыглап, чарыгдап база болур.

Ю. М. Лужков, Моссоветтиң күүскомунуң даргазының бирги оралакчызы:

— Маңаа чедип келгенивис дыка-ла эки болду, чурттуң мурнуу чүк районнарында байдалды, оларның аргаларын билип алганывыс ажыктыг-дыр. хөй миллион чурттакчыларлыг Москва хоорайны олар ногаа болгаш кат-чимис аймаа-биле хандырып турар болгай. Бистиң талавыстан кылыр чүүлдер бистерге база билдингир болу берди.

А. П. Федоров, «Уралчермет» каттыжышкынының чиңгине директору:

— Мурнуу чүк районнары-биле харылзааларывыс моон мурнунда-ла бар турган. Магадылалдыг хандырылганы ажыл-агыйның бот-орулга-чарылгазының байдалдарында чедип алыр арга ам бар болуп турар. Бо херекке системалыг, узун хуусаалыг кереэлиг болуру чугула деп санап турар бис.

Хамааты ужар чүүл министрлиниң бирги оралакчызы Б. Е. Панюков, орук харылзаа министрлиниң бирги оралакчызы Г. М. Фадеев, Кемерово области «Прокопьевскгидроуголь» каттыжышкынының күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы А. С. Кругляк, Челябинскиниң трактор заводунуң кол инженериниң оралакчызы В. Ф. Морвин, Кыргыс ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы А. Д. Джумагулов, Таджик ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. Хаеев, Туркмен ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Ю. К. Могилевец, Красноярскиниң крайкүүскомунуң даргазы В. И. Сергиенко, Центросоюзтуң баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызы С. М. Кузьмичев, ССРЭ-ниң министри Е. И. Сизенко, ССРЭ-ниң Бойтүскүрккомунуң даргазы Ф. Т. Моргун болгаш өскелер-даа чөвүлел хуралга санал берген.

Чугаалажып көрген бүгү айтырыгларга тодаргай принциптер тургустунуп турар деп, түңнелди Ташкентиге чугаалажып көрүүшкүнүң киржикчилери кылган. Чижээ, ногааларны болгаш кат-чимисти өстүрер талазы-биле кады ажылдажылганың кереэзи болза үлетпүр бүдүрүлгелери черлери оларга тывыскан эргелер ёзугаар сан-хөө болгаш материалдыг курлавырлар-биле киржирин баш бурунгаар көрген турар ужурлуг. Куруне чагыын, кол продукция чорудуп бээриниң кереэлиг хүлээлгелерин күүседиринге көрдүүгеп материал-техниктиг курлавырларны аңаа ажыглаарын болдуруп болбас дээрзи база билдингир.

Кат-чимис, ногаа продукциязын болгаш картофельди немей өстүрериниң күзели-биле дорт харылзааларны хөгжүдерин, а ниити-эвилел фондузунга когарыллы четпезин барымдаалап көөр чугула.

СЭКП ТК-ның Аграр комиссиязының эргелекчизи И. И. Скиба чөвүлел хуралдың ажылынга киришкен.

(СЭТА).

Коммунист, ооң ажыл-херээ

Бурунгу чылын парлаттынган «Спасибо Октябрю» деп дептерни соңуургавас кижи чок. Чуруктар-биле долдунган ол дептерде тыва тонун кеткеш, шляпазын кедипкен, карактарын имиреткир хулумзүрүп орар кижи — бо чурукта Эрендей Орус-оолдур.

Тес-Хемде «Кызыгаар» совхозтуң тевежизи Орус-оол Чылбак-оолович бо чылын төрээн энгиннерниң бодаганнарын шуптузун менди ажаап алган болгаш тевеледиң кыргыыр планын ажыр күүсеткен. Кыжын чаңгыс-даа теве хораваан.

Хоочун малчын бодунуң мергежилин аныяктарга дамчыдып турар. Ол теве малдарының чажыттарын уруу биле күдээнинге өөредип эгелээн. Баштайгы кыштың түңнели-биле алырга, оларның кайызы-даа тевежилер уруглары болгаш, ол мергежилге ажылдап шыдаары бадыткаттынган.

Кижи БУЛУТУННУҢ чураан чуруу.

ЧОГААДЫКЧЫ БОДАЛДЫГ

Кызыл-Мажалыктың Культура бажыңынга ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгуудаларының талазы-биле Барыын-Хемчиктиң № 649 соңгууда округундан депутаттарга 4 кандидаттарны чугаалашкан хуралга районнуң үлетпүр-бүдүрүлгелериниң, организацияларының, совхозтарының төлээлери олурушкан. Округтуң соңгууда комиссиязының даргазы, СЭКП райкомунуң секретары С. К. Күжүгет эге сөс алгаш, оларның бирээзинге «Шекпээр», «Хемчик» совхозтарының девискээринде соңгукчулар Мартаң-оол Чалзыпович Саяның база депутаттың кандидаттарга ыдыкаткан. Ээлчээ кээрге, ол индирге үнүп келгеш, өөрүп четтиргенин илерээш, даравызында состеп-биле чугаазын эгелээн: «Депутатка соңгуптар болза, Аъш-чем программазын амыдыралга боттандырарынче кол кичээнгейни салыр мен. Районнуң кадээ ажыл-агыйы чыл санында чарылгалыг ажылдап турары-биле эптежири берге. А дужут эвээш, малдың баш саны өспейн турар. Орулгалыг болдурар дизе, хамыктың мурнунда чер ажылын үениң негелдезинге дүүштүр сайзыраары негеттинер».

Чамыт бадылааткының түңнелинде соңгууда дүрүмүн баттаар хөй үн ап шылаваан. Хурал тарап турда, адаа ужуражырымга мынча диди: «Меңээ ол хире бедик идегелди көргүзүп, депутаттың кандидаты кылдыр адааны бөзин чуртумга, чонумга шынчы бараан болуп, улам күжениишкинниг ажылдаарымны хүлээндирип турар».

Ооң ажыл-ишчи намдары кыска, өске эш-өөрүнден онзаланып кезүлбес. Төрүттүнген, өскен суурну Эрги-Барлыкка ортумак школа доосташ, бодунуң шилип алган күзелин баттаар Балгазынның кадээ профессионал-техниктиг училищезинче кирип, машина, трактор, комбайн башкарар делгем билиглерин шыңгыызын алгаш, «Хемчик» совхозка ажылдап механизатордан бээр ам 15 чыл эрткен. Назы-хары ашкактаа бол, мергежилинге бердингени, сеглээн сөзү ажыл-херээ-биле карышпазы, алыс бодунуң талантыы-биле чонунуң, калы ажылдап чоруур эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап ап-даа шыдаан.

Организакчы талантылыг, идепкейлиг чаазы-биле болган, ажылдаарынга чүткүлдүг М. Ч. Саая ийи чыл мурнунда механизатор эштери Каадыр Ооржак, Сергээ Донгак, Орлов Хертек, Чаш-оол Саая-биле аразында дугурушкаш, тарааң өстүрер бот-орулга-чарылгалыг звенону тургузуп, совхозтуң дирекциязы-биле ийи талалыг керээни чаргаш, чериг болгаш техниканы алган.

— Хүлээлге күштүг. Хөй дүжүттү алыр дизе, ажылды эртемге үндезилеп организастаар, технологияны шын сагыыр. 500 га черге 5 кижи хөй күштү үндүрер ужурга таварышкан бис. Төккен деривис халас барбаазы, чериңни бериммежеңи четтирер аргалыг болган бис—деп, ол чугаалады.

Ооң удурткан звенозу эрткен 1988 чылда 400 га чериниң бир гаазынга онаашт ортумаа-биле 19,5 центнер, а 100 га интенсивтиг технологияны ажыглаан шөлдүң га бүрүзүнден 37 центнер дүжүттү алгаш, чүгле районга эвес республикага эң дээре түңнелди көргүскен.

Чоокта чаа «Хемчик» совхозка база катап барып, Мартаң-оол Саяның звенозунуң канчаар ажылдап турарын соңуургадым. Бо чылын 550 га тараа культуразын өстүрери, ооң иштинде 250 га кызыл-таскан интенсивтиг технологияны ажыглаары, 868 тоннадан эвээш эвес тараа дүжүдүн кудуп ажаап алыры планнаан. Бо звенода Т-150 марканың 2 тракторун, аңгазынчарны, культиваторларны, 3 комбайнны доктаамал бүжүглааан. Ооң септелгезин болгаш техниктиг ажаалдазын боттары кылыр. Эрткен күскү чер андарылгазын план баттаар чоруткан. Минералдыг чемишкилилгелерин төккен, шык бөлүрер чериң хүлүгредир ажылдарын дооскан. Үрезинниң кажаа, канчаар чажарының хуусаазында республиканың агроүлетпүр комбинаты соңгуннарга парлаан сүмелерин сагыырын дүгүрүшкан.

Мартаң-оол Чалзыпович Саая техниканы кончуг эки билиринден аңгыда, ону өскээр ажыглаары-биле бир янзы чогаадырын база шенеп чоруур. Малчыннарның кажаадарының көржеңин кагып, коштарары хөй кижи күжү негеттиннер аар ажыл ээрзин кижи бүрүзүнге билдингир. Сагынгыр-тывынгыр механизатор ийи чыл мурнунда совхозтуң шагда-ла үнпүр бижипкен машина-балгатының кезектерин алырып, оларны белүп эптеп, хулуктур кацнап, таарыжыр мотор болгаш дугуйлар тыпкаш, бичии трактор чогааткаш, боду башкарып, ажыглап эгелээнин Кызылдан, өске ажыл-агыйлардан удуртукчулар, инженерлер барып көрген болгаш эптиг, эки деп үнелээн. Чеон Сибирьниң кино студиязының операторлары ону тырттыргаш, ажылчы чонга көргүскен.

— Буга-сумуннарга ажыглаар тракторну чогааттым. Бажыңым чанында турар. Ам база бир ажыл кылыр планым бар, амдыызында чугаалавас мен, шыдапсымза, чоорту көстү бээр—деп, ол шыпшып чугаалаар.

— Бичиизинде эскерип, ону өөреткен болза, инженер-конструктор-даа болур турган-дыр — деп, АҮК-тың кол инженери Г. А. Силкин ону аажок мактаар.

Эрткен айда совхоз төвүнге болган партия хуралынга коммунистерниң авангардчы ролюнуң дугайында илеткелге СЭКП обкомунуң ревизия комиссиязының кежигүнү, район Совединиң депутады М. Ч. Саяның адын өскелерге үлегер-чижек кылдыр адаан. Партийжи даалгазын, депутат хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип чоруур. Ооң харылзап турары кескү агитацияның байдалы, утка-шынары сөөлгү үеде экижээн. Четпестер-биле эптеш чок демисежирип оралдажыр. Чоокта чаа баргаш ужуражырымга, совхозунда сигеи делгеми кылыр агрегат 280 тонна бүдүрер тургаш, чыл санында кезиннге-даа чедирбейн келгенин, урезин арыглаар машина чогун, сигең тарааны чайгы, күскү үелерде малга чиртир, саваң салбастырар чоруктарны чугаалаан, совхозтуң дирекциязы, кадээ Совет хемчег албайн келгенинге аажок хомудаар чорду.

М. Ч. Саая—үлегерлиг ада. Өг-бүлезиниң херээжен эзи участок эмнелгезинде фельдшер Алефтина Калдаровна-биле үш уругларын төлептиг аажы-чаңга кижизидипшаан. Аъш-чем программазының негелдезинге дүүштүр хууда мал ажаап өстүрүп чоруурлар.

Үш чылдарның иштинде ак сеткилдиг, шудургу күш-ажылын бедик-биле үнелеп келгенин үргүлчү ап келген мактал бижиктер, херек демдектери тодаргай бадыткап турар.

Бо-ла бүгү боттуг фактылардан ап көөрге, коммунист М. Ч. Саая ажыл-агыйга ажыглаар кандыг-ла-бир чаа, ажыктыг чүүлдү тывар дээш кызып чоруур чогаадыкчы бодалдыг кижи.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ДААЛГАНЫ АЛГАНДА

Коммунист кижи кандыг-даа даалга бээрге ону ак сеткилдиг күүседири—ооң ыдыктыг хүлээлгези. «Барлык» совхозтуң Бижиктиг-Хая салбырының хойжузу Ооржак Күске ону кончуг эки билир, ынчангаш чыл бүрүде малының чаш төлүн менди доруктурар, дүк кыргып алыр планнарын онаалдаларын болгаш социалистиг хүлээлгелерин доктаамал күүседип келген.

Ажыл-агый төрүүр чүс баш хойдан 85 хураганны менди доруктурар. Баш бүрүзүнден 2,2 килограмм дүктү кыргып алыр планныг бо даалганы хойжу бүрүзү боттандырар. Саннарны оларны белен, ону херек кырынга күүседири хөй күштү, билиглиг, мергежилдиг, мал чемнерин, чылдың дөрт эргээнде амыр-дыш чок ажылдаарын негээр. Ол негелдени амыдыралга боттандырар дээш Күске Байыр-оолович эрес-кежээ ажылдап келгенинден ол алды чыл дургузунда бедик эвес көргүзүглерлиг болуп келген. 1987, 1988 чылдарда көргүзүглери улам экижиткен, дараалаштыр чүс баштан-на 112, 95 хураганны менди доруктурупкаш, совхозунга дужааган. Бир хойдан-на 2,2 кг дүк кыргып алыр даалгазын ажыр боттандырган. Ынчангаш кат-чаа шалыыр, мактаткан, даштыкы чурт бээр халас путёвка-биле база шаңнадып турган.

Дуржулгалыг малчынга эрткен чылын бир дугаар төрүүр хуна хойларны хүлээдип берген, оларны меңээ кыш ажырган болгаш төрээн төлүн менди доруктуруп турар.

Хойжунуң кадайы, дузалакчы кадарчы Севил Дашпаановна чаш хураганнарны ажаар, чемгерер, эмнээр талазы-биле мергежилдиг кижилериниң бирээзи. Малдың чаш төлүнге ааржыны, артышты, шайны мал чемнери-биле холуп берип келгени ажыктыг болган.

Малчын өг-бүлениң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш совхозтуң дирекциязы чогуур хемчеглерин ап турар. Малчынның кыштаанда электри чырыын кииргеи, кудукту казып берген, мал чемнери бар таа-биле чедиртинген. Сигең ковааткынының ачызында малчын тура-соруктуг ажылдап келген. Хойжу өг-бүле телевизорну көрүп, электри чырыын амыдыралынга ажыглап турар.

Коммунист Күске Байыр-оолович Ооржак даалган ажылды ак сеткилдиг күүседип чорууурларының бирээзи. Ындыглар турда ажыл-иш бүдүнгүр.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Барыын-Хемчик район.

Чоокта чүве. Эрзин районче суртакчылап чорааш, тыва эки турачы дайынчыларның бирээзи Кыргыс Шошкукович Чамзырын-биле ужуражып чугаалажыр аргалыг болдум. Ооң сактыышкынын номчукчуларга тапыштырайн. Ол 1920 чылда Тере-Холдуң Балыктыг хем унунга төрүттүнген. Эрзинге 1965 чылда келген. К. Ш. Чамзырынның чүнү ажылдап чорааны, дайынга канчаар киришкенин сактып чугаалаанын эскертпейн моон адаанда киирдим:

— Мен-даа ареэ түрү, ареэ кожкомунуң даргазы, АРН-ның үүр даргазы, прокуратура байысаакчызы болуп ажылдап чордум. 1941 чылда Тываның Араттың революстуг шериинге тургаш, биче политиктиг ажылдакчылар белеткээр курс дооступ, Намга 1940 чылдың апрель 20-де кирдим. Шеригге тургаш биче командирлер белеткээр курс база доозуп алдым. Эскадронуң оралакчы политудуртукчузу, намның үүр даргазы-даа турдум. Ынчан Тываның шерии чаңгыс полк, а улуг-улуг кожууннарга бир эскадрон хире шериг турган. 1943 чылдың сентябрьда фронтуже тыва эки турачы өөрүм-биле кады аъттанышкан мен.

Абакандан уверивисте орукка чиир чемивис кылдыр ыштаан, дустуг эът берип каан. Суксун кылдыр ижер чүвевис чок. Суксаарывысты канчаар ону! Дыл, домак база билбес бис. Демир-орук доктааган черге суг тып алыр дээш дүжериинден база коргар бис, чыдып калзы канчаар. Ол ынчап чораш, Муром деп хоорайга келдивис. Аңаа элээн доктааган бис. Оон чоруткаш, Ковров хоорайга келдивис. Шериг херээнге, аът сургуулунга элээн өөренивис. Берген аъттары оорга-зынга ээр кагдырбаан, эдик чүвелер болган. Оларны удур өөредип ап турдувус. Оон чорууурда демир-оруктуң бир вагонунга-ла сес аът, мунар ээлери-биле кады чоруур болдувус. Чадагай вагоннарга кыштың соогунда доңуп-доңуп, түрееп чорууурувусту чүү дээр. Торф деп чүве берип каар. Ооң чылыынга, вагон кырынга, дүн чарып ап чордувус.

Ол ынчап чорааш, Ярославль деп хоорайга чедип келдивис. Оон ыңай демир-орук чок, дайзыннар үреп каапкан болду. Кужур эрлер аъттарывыска олурупташ, улаштыр хаптывыс. Ноябрьда чорук тургаңывыс ол чүве. Хүннүс ажыт черге бузуп хунээр, чүгле дүне аъттыг чорук турдувус. Кирзе сапыктарлыг, шинельдерлиг бис. Өлшык, соок агаарга чанчыкпаан болгаш берге дээп чораан бис. Дайын шелүнге чедир ынчаар чорууру берге-ле болган.

1944 чылдың январь 30-де ханныг чаа болуп турган черге келдивис. Аъттыг шеллеринге балыглаткан-нарны чыып-чыып, дүне Ровнога эккеп каан. Эртен оттуп келгеш, көрүп чыдарымга, бир-ле улуг өрээлде хөй кижи аразында чыдар болдум. Чаңгыс-даа тыва кижи чок. Ровно госпиталынга ай хире эмнеттим. Март 10 үезинде чыглып кээривиске, ужен шаа тыва бар болдувус. Госпитальдан үнүп кээривиске, Ровнонуң курлавыр полугунуче чорудупкан. Курлавыр шеригле шериг билет турбас. Ону-даа херекке албайн, ол-ла кежээ-ле эжим Шавуу-биле фронтуже дүргүннаптывыс. Даңны атсы чадаг кылаштапкаш, Дубнода тулчуушкун шелүнге келдивис. Аштаарывысты, моган турупканывысты чүү дээр! Чурттакчылардан (ийи-чаңгыс таваржыр) дан эдерик. Ээлчеглиг бомбалаашкынга таварышкаш, ийи аъдывысты салыпкаш, чаштынып чыдар аравыста, аъттарывыска бомба дээпкен, частыышкынның соонда көөрүвүске, хөөкүйлерден алыр чүве чок. Оон база-ла ээлерин ышкынган ийи аът тудуп мунуп алдывыс.

Атакаже киргенде, дайзынче адып-ла билир сен. Оларга чогум кымның огу деггенин кижи эскербес боор чораан. Ол тулчуушкунга Бавуу икээн балыглаттывыс. Солагай будум маңмы сан чок. Будумну кезип эмнээн. Чаңгыс иликтиг, коңдуктааштыг мен. Балыы чиик дайынчыларны санитар кезээнге арттыргаш, балыы чаңларын госпитальче чорудуп турар. Мен Дубно госпиталынга

ДАЙЫНЧЫНЫҢ УЗУН ОРУУ

ригинин Кубань-Кара далайның 31 дугаарлыг Морозов аттыг полкка барып кирген бис. Ол хүн бир дугаар дайынчы сагыл четтирдивис. Баштайгы тулчуушкунувус оон эгелээн. 1944 чылдың февраль 1-де Ровно хоорайже кирииптивис. Февраль 2-ле Ровнонуң демир-орук беллиринге балыглаадыптым. Гранаата чазылгаш, дөңмек эъдимче булуңду кире берген. Ол булуңду ам-даа дөңмээмде хевээр, катай экирий берген. Балыг черим шарып алгаш, улаштыр дайылдажып турдум. Февраль 3-те дүне Ровнону хосташтывыс. 3-түң хүнүнде бистиң взвод Ровнога астыгып калган. 4-те полугувус барган уун билип алгаш, соонче чоруптувус. Бир суурга чеде бээривиске, ок чаашкын дег, чүгле саарлыр. Аътка чорук турумда, балыг дөңмээм барбаландыр ыжа берген. Шапакка мени салып алгаш, санитар кезээнге эккелген. Тулчуушкун хлеб дилээрге, бербес. Октар ырак эвес дүжүп турар. Ол ынчап чорувуста совет шериглер документ чок дээш тудуп алган. Бир бажыңга хондурду. Бажың ээзи-ле боор, биске бичии картошка берген, шала кырында чадып каан саваң кырынга чыттырып кагды. Дыш ап удуп алганывыста, эртенинде бистиң штабка аппаргаш, чугаалашкан соонда, тергелиг аътка олурткаш, полугувус соонче догудуп каан. Кезээвис дилеп чоруптувус. Дөрт хонук аштап, суксап, түреп чорааш, полугувус арай деп тып алдывыс. Полкка кээривиске, чаңгыс-даа тыва чок. Оларны делир Ровноже чорудупкан болган. Үш, дөрт хонганда бисти дөрт дугаар эскадронга кииреп каан.

Аңаа үш хонуп чорувуста, дайынчы дуврээзини эгелээн. Езулут тулчуушкунче кириптивис... Хүн дургузунда өлүрткен, балыглаткан кижи келдим. Эжим Баувуудан ынчаар чарылдым. Оон Житомир госпиталынга аппарып каан. Аңаа 1944 чылдың мартта келгеш, оон июль эгезинде үндүм. Ол госпитальга Кузнецов база чыткан. Оом хелертен чиде берген, дыңнаарымга ону Киевче чорудупкан чораан. Ол госпитальдан үнгеш, чадаг шериг кезээнге кирдим. Львов чоогунга бир тулчуушкунга база катап балыглаттым. Бо удаада ок үттүг-чарын бажын чара дээпкен. База-ла госпиталь, 1944 чылдың июльдан октябрьга чедир эмнедип келдим. Оон сегип үнгеш, зениттиг шериг кезээнге кирдим. Ол-ла кезээмге дайылдажып чораш, дайынны төндүрдүм. Тиилелгени Прага чоогунга уткудум. 1945 чылдың май эгезинде Чехословакияга мени «хүндүлүг комсомолга» хүлээп алган.

Германияга база четтим. Дайын төнген соонда мени совет шериглер-биле кады шериг албаның уламчылаары-биле Германияга арттырып каан. 1945 чылдың ноябрьда Германияга тургаш, шериг албанындан халаштым. Ол чылдың декабрьда Тывага чедип келдим. 1946 чылдың январьда өскен-төрээн черимни —Тере-Холдуң Балыктыгны көөр аас-кежиктиг болгап мен.

Кызылдың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде дайынчы эдилелдерим —чүктээр хавым, шериг пашчыгажым бар. Сталинниң, Жуковтуң, Рокоссовскийниң ат салганы совет Дээди командылал черинден меңээ өөрүп четтиргенин илереткен бижиктер база музейде. Дайынчы орден, медальдарым бар.

Тывага кээримге, мени шагда-ла дайын шөлүнге өлүрткен деп санааш, авамга дузаламчы тыпсып каан турган. «Өлген кижи дирилген» дижип, төреллерим, эш-өөрүм өөрүп уткудулар.

Хоочун дайынчының чугаазындан алгаш көөрге, ол тыва эки турачыларның аразындан онзагай черни ээлеп турар кижи-дир. Ооң назы-хары ам дегээн. Келир чылдың апрель 20-де партия кежигүнүнге киргенинден бээр 50 чыл болур, а боду ол-ла чылдың май 20-де 70 харлаар.

Чугаавыстың түңнелинде хоочун фронтучу хомудалын база илеретти. Чул дээрге кыраан назыда Кызыл хоорайга чаагайжыды туттунган бажыңга чурттаан болза дээш бажың айтырарымга бээр боор турган, чүге-ле ийик бербейн барган. Чартык ортээп телээр машина чепшээредирямге база хоржок болган»—деп хомудап олурар кырган болду. Төрээн чурт дээш чаңгыс эвес удаа балыглаан, дайынчы узун орукту эрткен хоочун эки турачының келир чылгы ооң хууда байырлалдарынга чедир ооң дилеглерин хандырар аргазын хамааржыр албан черлери өөрепип көөрү күзенчиг.

Яков ХЕРТЕК.
ТДЛТЭШИ-ниң словарь секторунуң эргелекчизи, филология эртемнериниң кандидады.

МОСКВА. Март 26-да соңгуудаларның соонда Эртемнер академиязындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының катап соңгуудазы болган, ооң түңнелинде 12 мандат ээлерин тыва берген.

Олар болза А. М. Горький аттыг делегей литературазының институдунуң сектор эргелекчизи, корреспондент-кежигүн С. Аверинцев; академик, ССРЭ-ниң ЭА-ның АКШ болгаш Канада институдунуң директору Г. Арбатов; корреспондент-кежигүн, эргелеп башкарылганың С. Орджоникидзе аттыг Москвада институдунуң кафедра эргелекчизи П. Бунич; академик, ССРЭ-ниң ЭА-ның П. Н. Лебедев аттыг физика институдунуң дирекциязының чанында чөвүлекчи В. Гинзбург; филология эртемнериниң доктору, ССРЭ-ниң ЭА-ның славян болгаш балкан дылдар институдунуң сектор эргелекчизи В. Иванов; ССРЭ-ниң ЭА-ның делегейниң ажылчын шимчээшкиниң институдунуң улуг эртем ажылдакчызы Ю. Карякин; экономика эртемниң доктору, ССРЭ-ниң ЭА-ның делегейниң социалистиг система экономиказының институдунуң сектор эргелекчизи Г. Лисичкин, корреспондент-кежигүн, ССРЭ-ниң ЭА-ның космосту шинчилээр институдунуң аналиттиг шинчилелдер талазы-биле Төп экономика-математика төвүнүң директорунуң оралакчызы Р. Сагдеев; академик, ССРЭ-ниң ЭА-ның П. Н. Лебедев аттыг физика институдунуң кол эртем ажылдакчызы А. Сахаров; экономика эртемниң доктору, ССРЭ-ниң ЭА-ның АКШ болгаш Канада институдунуң салбыр эргелекчизи Н. Шмелев; юридиктиг эртемниң доктору, ССРЭ-ниң ЭА-ның күрүне болгаш эрге институдунуң сектор эргелекчизи А. Яковлев болур.

ЧУРУКТА: академик А. Д. Сахаров депутатка соңгуткан соонда журналистерге интервью берип тур.

А. МОРКОВКИННИҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

ЫРАК БООРГА ЫНДЫГ БЕ?

Чоокта чаа Улуг-Хем районда Мугур-Саргал деп черде малчын аалдың ээзи Данов Ховалыгович Карбы-биле барып ужураштым. Малчыннарның амыдырал-чурттаалгазынче сагыш салбайн турары дээш аажок-ла хомудап олурар кадарчы чорду. Оон ындыг хомудалын кожазы өөрү Давал Доңгураковна Девек биле Доржу Намаевич Дүлүш база үлежип олурлар. Олар бо чылдың март 26-ла болган соңгуудаларга кирипээн, бадылаңар деп, кым-даа оларга келбээн.

Мээң ол ужурашкан малчыннарым «Эйлиг-Хем» совхозтуу. Соңгуудаларга кириппээн: бодап көрүңер даан чонну политиктиг болгаш социал идепкейи бо хире кайныгып турда, ол кадарчыларны чүге тооп көрбээнил? Азы мурнуку таптаашкын үезинче ышкаш ол соңгукчуларның «омунээзинден» кым-бир кижи бадылап каапканы ол бе? Ындыг малчыннар бар, ынча соңгукчулар мында бар деп чүүлдү совхозтуң удуртукчулары билир.

Мен ол аалдарга 15 хонук дургузунда дуаалажып барып чордум. Оларның амыдырал-чурттаалгазынче совхозтуң удуртукчулары сагыш салбайн турарын кайгадым.

Саргалдарда чурттап турар малчыннарның хандырылгазы дыка кошкак. Автомагазин келбейн турар, электри чырыы ол чок, оода электри моторлары-биле хандырып берзе.

Удавас ол малчыннар Улуг-Хем кежип чайлаглаар. Хемелер чок. Улустан ажылды негээрде, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг чүүлдерни тургузуп бээр ужурлуг. Саргалдарга ийи кудукту өрүмнеп каскаш, дужааган турган. Оларның бирээзин кылган улус катап тонап аппарганын кадарчы Хүргүлек чугаалап олурар чорду. Бо чүү деп чүвел?

Кадарчы Мерген Доржуңуң өг-бүлези бичии чегенчиг казанакта чурттап олурар. Аңаа ийи орун арай деп сыңар. Саргалдарда оорлар мырыңай кежээлээн. Чижээ, Сат Маңдараның инектерин 2-3 катап барык шуптузун сүрүп аппарган. Кижи болгаш мал эмчилери суг сөөртүр автомашиналар-биле аалдар кезип чоруур, ынчангаш бичии када кире дүшкеш, чүнү-даа кылып четтикпес, ол хиреде малчыннарга үргүлчү барып тур бис дээр боорлар ийин.

Ол районга чорааш, ыдамында өрттүң хөйүн кайгадым. Ол хиреде өрт өжүрер дээш ажылды организаставаан хевирлиг. Оон башка ону дораан өжүрүп каапкан тургай-ла. Бир эвес хаттыг хүннерде өскүп үнзе канчаар ыл?

Саргалдың малчыннары хөй аайның ап, дүктү-даа дужаап турар. Ол хиреде алыр акшазы эвээш чорду. Чижээ, Мижит-оол Шагдыр биле Мерген Доржунуң айда алыры 80-30 хире рубль. Мырыңай элдеп. Малчыннарның кол негелдези — ийи совхозка «Эйлиг-Хем» биле «Найыралга» 10-10 хире хеме херек. Оларны кылдырып-даа ап болур. Ол ышкаш баржалар херек. Суг хөөлбээ улуска улуг бергелерни таварыштырып турар.

Малчыннарның шак ындыг негелделерин районнуң база совхозтарның-даа удуртукчулары шиитпирлезе.

Ховалыг ТОПУРАН.
Кызыл хоорай

Көдээ тудугларда

ИЙИ ЭЭЛЧЕГ-БИЛЕ

Чадаанада ажыл-агыйлар аразында кежип чоруур механизастаан колоннаның тудугжуларының мурнунда бо чылын салдынган сорулгалар улуг. Чыл төнчүзүнге чедир 2013 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алыр, 1410 дөрбелчин метр чурттаалга шөлүн ажыглаалга киирер, көдээ профтехучилищениң ийиги ээлчээн, районнуң харылзаа бөлдириниң бажының ажыглаалга киирер ужурлуг бис. Ол ышкаш Чадаана хоорайга 140 олуттуг уруглар садын, ажаалга башкызының база профтехучилищениң тудуунуң үшкү ээлчээн тудуп эгелээр дээн чижектиг чаа тудугжулар база бар.

Ол ийиги бежи чылдың бертиниң чылында коллективтиң мурнунга салдынган планныг онаалдаларны күүседип алыр дээш кандыг хемчеглерни ап чорудуп турар бис?

Хамыктың мурнунда коллективтиг бригада керээзин ам-даа сайзыраңгайжылары чугула. Эрткен чылын бот-орулга-чарылгаже кирдивис. Ынчалза-даа ажылды организастаарының деңнээлдиг аргазын ам-даа чедир ажыглавайн турарывыстан, шиитпирлеттинмээн айтырыглар хөй боол турар. Ажылчыннар ортузунга экономиктиг өөредилгени эрткен чылын кошкак организастаанывыстың түңнелинде бистиң чамдык тудугжуларывыс болгаш өске-даа ажылчыннарывыс бот-орулга-чарылга деп чүл, ооң бүдүрүлгеге болгаш ажылчыннарга ажыы чүл деп чүвени кошкак шиңгээдип алган. Ийиде, бот-орулга-чарылгаже шилчээн соонда түс-түс бригадаларның, цехтериниң болгаш тудугжуларының материалдыг соңуургалын бедидер талазы-биле бар аргаларны, чедир ажыглавайн турар-дыр бис. Үнте, бистиң тудуг материалдары, механизмнер-биле хандырар дээш бистиң-биле керээ чарып алган организациялар база монтаж ажылдары кылып бээр ужурлуг черлер эрткен чылын бистиң херегзелдеринисти чедир хандырбайн барган. Чардынган керээле көрдүнген чүүлдүн кайы бирээзин күүсеттинмейн барганда бистиң-биле керээлиг организацияны штрафтаар эрге биске турган. Ынчалза-даа бо ажылды чедир кылбайн барганывыс бистиң боттарывыстың буруувус.

Ажылывыста бар боол турар үстүнде адааным четпестерни бо чылын катаптавас дээш чамдык хемчеглерни ажылдап кылгаш, ону боттандырып эгелээн бис. Амгы үеде колоннаның коллективи тудугга үндүрүп турар чадаларны звеожедир сорулганы салган. Ынчангаш чек системазы-биле ажылдаары-биле белеткениш турар бис. Бо талазы-биле белеткел ажылдары участок, бригада бүрүзүнде калбарган.

Бригадаларның санын кызыргаш, ажылдаар кижилерниң санын көвүдеткен бис. Моон мурнунда чылдарда биске тудугжу бригадаларның саны 9-10 чедип, бир бригадага-ла 8-10 кижи ажылдап турган. Саны хөй, бүдүрүп турар үүлези эвээш бригадаларның ажыы биче-дир деп көргеш, бригадаларны улгаттыр каттыштывыс. Ам үш бригадазын тургузуп алган бис. Ында турарлерның саны 40-50 кижи.

Эрткен бирги кварталда көргүзүглеривис шору болган. Планныг онаалдавыс күүседип алдывыс. Айыыбуу Кууларның удуртуп турары тудугжу бригаданың ишчилери бригадалар аразында социалистиг чарышка тиилекчи болган. Сүүр-оол Ховалыгның бригадазының тудугжулары чарышка ийиги черни ээлээн. Чарыштың тиилекчилери бо бригадаларга АКМК-ның шилчиир Кызыл тугун өртектиг белектер-биле кады тывыстывыс.

«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынының бүдүрүлге-технологтуг четчелээшкин эргелели, демир-бетон заводу, туйбу заводу бисти тудуг материалдары-биле четче хандырбайн барган. Эрткен бирги кварталда дөрт бажың хапазының блоктарын керээ ёзугаар бээр тургаш, ийи бажыңга безин четпес блоктарны берген. Айның эгезинде хана блоктары, ай төнер дей бергенде фундамент блоктары эккеп берип турары мырыңай элдеп.

Биске кээп турар тудуг материалдары — туйбу, демир-бетон кылыглар, эжиктер, соңга рамалары болгаш өске-даа материалдарның чаңгызының-даа паспорту база ооң шынарының дугайында документизи чок боор-дур. Оон түңнелинде кээп турар тудуг материалдарының шынары куду. Бо бүгү четпестериниң түңнелинде тудуттуп темпиин кошкап, кылып турар тудугларывыстың шынары баксырап турар.

«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынының механизация эргелели база «Тыва агроүлетпүрспецмонтаж» трестиниң кошкак ажылын мөчээ айтып каар болдазым. Бо организациялар эрткен чылын бистиң-биле чарган керээзин күүсетпейн барган. Бирги кварталдың түңнелинден алгаш көөрге, бо үстүнде адаан черлер ам-даа шүңмей ажылдап, ажылын сегидип чадап турар. Мынчаар ажылдаар болза, ажыглаалга киирер тудугларның хуусаазы узамдыгып туруп бээр. Ынчангаш ук организациялар боттары база-ла бот-орулга-чарылга биле ажылдап турар болганда, ажылын экижидери күзенчиг. Ынчан бистиң ажылывыс-даа шуудаар ийик.

Май-оол МОНГУШ.
Чадаанада № 1 АКМК-ның кол инженери.

ПЕКИН МИХАИЛ СЕРГЕЕВИЧ ГОРБАЧЕВТУ МАНАП ТУРАР

Пекинде «Гоцаң» дээр эң улуг чаа аалчылар бажыңының туду дооступ турар. Ам мында шеверлел ажылдары шыпкарылган. Силиг кылдыр кеттинип алган тудугжулар чер болгандан кээп эгелээн болук-болук журналистерни ээлдек-эвилең хүлээп ап турар. Удавас болур дээди деңнелге ужуражылгның чырыдып бижиир болгаш радио, телевидениеге дамчыдар журналистер мында чурттаар. Оон ангыда совет парлалганың товун база мында дерип тургускан. Ынчангаш бо хүннерде «Гоцаң» отельде кижи хайымның-ла чугаа-соот үзүлбес. Совет-кыдат дээди деңнелге ужуражылгның ам безин ХХ чүс чылдың төнчүзүнүң эң чугула болуушкуну болур деп даштыкы журналистер чугаалажып турар.

Аалчылар бажыңынга эң бирги чедип кээримиске, бисти бажыңның дугу көгере берген кижи «Эзен, совет эштер!» деп кыдаттап, «Хо-ро-шо» деп орустап чугаалаан, ... дээп алды. Элээн домакты кайын өөренип алган силер деп сонуургап айтырарывыска, ол: «Аныяк чорууру шагда ...датка орус чугаа кончуг нептереңгей турган. Ылаңгыя орус ырлар «Катюшаны», «Москва чоогунуң кежээлерин» үргүлчү ырлажыр чордувус, ол ырларны амгы аныяктар база-ла ырлажып турар»—деп чугаалады.

Гостиницаның 15-ки каъдында СЭТА бригадазының ажылдаар өрээлдерин дерип тургускан. Гостиницаның өрээлдерин шеверлеп будааны черле онзагай. 15-ки каътка үнүп кээрге, оон ханалары дээрде булуттар кырынче үнүп келген ышкаш кылдыр сагындырар. Чаа гостиница, шынап-ла, бедик-ле. Оон үстүкү каъттарындан Пекинниң бүгү кудумчулары болгаш кварталдары адып олурда чүве дег, көстүп кээр. Москваның эрги кудумчуларын шаг-шаанда дээрбектей тудкан болза, а Пекинниң кудумчу-кварталдарын хана-карактай туткан. Ынчангаш хоорайның эрги, чаа тудугларны кончуг тода ылгалыр. Кыдаттың императорларының чурттап турганы, шаанда кижи чоокшулап болбас «Гугуна» дээр хоорайжыгажы безин моон, бут адаанда чүве дег, көстүр...

Пекинниң бо делгем кудумчуларынга чоокта чаа студентилерниң массалыг чыскаалы боop эрткен. Чыскаалдың киржикчилери Кыдатта боттанып эгелээн реформаны болгаш демократия чорудулгаларын база Коммунистиг партияны деткээн лозуннарны болгаш плакаттарны тудуп алгаш чораан. Студентилеп бюрократияга болгаш хээлиглеттинип саттынар чорукка удур демиселдиң күштелдирерин база негээннер.

Кыдат парлалга органнарының дыңнатканындан алырга, чуртта боор турар чаартылгаларның амыдыралчызып база чурттуң мурнунда туруп турар улуг болгаш берге айтырыгларны шиитпирлээр үениң келгенин студентилерниң чыскаалы тодаргайы-биле көргүскен. Кыдат ниитилел амгы үеде улуг бергедээшкиннерге таваржып турар. Чаа реформаны боттандырып эгелээни-биле холбаштыр ол бергедээшкиннер улам тода көстүп кээп турар. Бараалар өртээ улгадып, акшаның үнe чоктазып ыңышкыны үргүлчүлеп турар. Ажыл чоктарының саны база хөй. Кайы-даа алырга күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү кудук. Интеллигентилерниң шалыңы кончуг эвээш. Кезээ черлерде бергедээшкиннер база хөй. Ынчангаш экономикада баланстаттынмас чорук ам-даа ажып эртинмээн.

Чурттуң удуртулгазы бо бүгү бергелерни эки билип, оларны ажып эртериниң аргаларын болгаш оруктарын дилеп тып турар: экономиктиг реформаны уламчылавышаан, политиктиг системаны чаартырының хемчеглерин ап турар.

Кыдаттың дээди удуртулгазы экономиктиг айтырыглар-биле чергелештир чоннуң кижизидилгезинче кошкак кичээнгейниң салдыныл турарын улуг бергедээшкиннерниң бирээзи деп санап турар. Кыдат удуртукчу Дэн Сяопин чоокта чаа «Чоннуң амыдыралының деңнелин бедидер дээш туржуп турарывыс амгы байдалдарда демиселге шыдаргу болур чаагай чаңчылдарывысты чурттуң чонунга болгаш коммунистерге эки сагындырбайн турарывыс бистиң кол четпезивис болур» —деп чугаалаан.

Бөгүнгү Кыдаттың чүгле чамдык айтырыглары бо-дур. Ук айтырыглар ... кыдат парлалганың ... алган бис: ажыл чоктарының саны бо чылын чурттуң ниитизи чонунуң 3,5 хуузун чедип магатчок, а эрткен чылын ийи хуу турган. Ол дээрге 40 миллион хире кижи болур. Оларның хөй нурууту—ортумак школаларның доозукчулары, шериглер халашкан аныяк кижилер, «чер-биле харылзаазын чидирген» дүүнгү тараачыннар, кызырымышкынга таварышкаш ажылдан хосталган кижилер-дир. Күш-ажыл рынгунче бо чылын бир-ле дугаарында кирер он миллион кижилерни чүгле ортаа кезин ажылды ап болур байдалдыг. Реформа эгелээн соолунде чурттуң удуртулгазының ап чорудуп келген улуг күженишкиннери турбаадаа, кижилерни ажыл-биле хандырарының айтырыы мурнуку хевээр эң-не чидиг сорулгаларының бирээзи болуп турар. Ажыл-агыйының чаа механизми болгаш чонуну чайгаар немей өзүлдезин хөй миллион тараачыннарны хоорайлаарже чыгап турар болганда байдал улам нарыыдап турар.

Кедээ ажыл-агыйның чедиишкиннери реформаның чылдарында маргылдаа чок бар болгаш рыноктарда, магазиннерде, кижилерниң сагыш-сеткилинде илдең-даа болза, экономиканың ол чугула адырында нарын хөй айтырыглар база бар. Оон чылдагааннарының бирээзи — садып алырының болгаш үүрмектеп садарының өртектериниң аразында шын дүүштүрүлгениң айтырыының ам-даа шиитпирлеттинмээни-дир. Ындыг байдал кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң улам ынайгы өзүлдезин саададып турар. А тараачыннарга эргежок чугула үлетпүр бараанларының — техниканың, чемишчидилгелерниң кывар чүүлдүн өртектериниң өзүлдези кедээ ажыл-агыйда күш-ажылды эвээш оруглалыг болдуруп турар. Чамдык чылдагааннарның уржуунда тарылга шөлү кызырлып турар. Чижээ, Цзянсу можуда тарылга шөлү чүгле эрткен чылын безин 23 муң гектар кызырылган, а можунуң чурттакчы чонунуң саны 900 муң кижиге немей көвүдээн.

Кыдаттың даштыкы чурттарже үндүр садар пос-таавы аймааның адының бир кезиин Шанхай хоорайда бүдүрүп турар. Ол үлетпүр хоорайының бүдүрүлге күчүлериниң 60 хуузу чиг эттиң чедишпезинден ажылдавайн турар. Даштыкыже үндүр садар пос-таавы аймаан чорудуп бээр хүлээлгелерин күүседир сорулга-биле 300 миллион доллар өртектиг арыг чиг эдин эрткен чылын Шанхайже кирр соорткан. Чурттуң экономиказының үндезини болур тараа ажыл-агыйы база улуг бергелерге таваржып турар.

Болуңнуң чаартылгаларының хевирлерин кураме бүрүзү боду тып ап турар деп, Кыдатта санап турар. Ынчалзажок дуржулганы солчуру, социалистиг чурт бүрүзүнде реформаларның өөредиин шингээдип алыры эргежок чугула деп кыдат коммунистер онзалап демдеглеп турар.

Ынчаарга дээди деңнелге совет-кыдат ужуражылгазы болза чаа бодалашкынның болгаш ийи чурттарның социалистиг чаартылгазының дурум ёзугаар түңнели болур. Бистиң 50 чылдарда харылзааларывыс канчаар-даа үнелеттинер болза, ук харылзаалар эрткен үеге хамааржыр апаар. Совет-кыдат харылзаалар ол чылдарда: «мөңге найыралдан» теоретиктиг, политиктиг удурланышкынга, кызыгаарга аткылажышкыннарга чедир нарын оруктуу эрткен.

Ынчалзажок ийи чурттар чаңгыс аай эвес бодалашкыннарының болгаш дилег тывышкыннарының түңнелинде социалистиг реформаларның оруунче 80 чылдарда кирген деп, «Гуанмин жибао» солунга сураглыг политолог Гао Фан бижээн. Кыдаттың болгаш ССРЭ-ниң реформаларының теориязында болгаш практиказында, оларның бурунгаар шимчээшкинге хөй маргылдаар сөөлгү чылдарда бар болуп келген, ынчалзажок нити дыка домей чүүлдер көстүп турар апаргаан деп, кыдат эртемденнер демдеглээн.

Чаагай кожа-кошкаа чорудуун болгаш бот-боттарынга ажыктыг болуруунга принциптерин үндезилеттинген совет-кыдат харылзааларының чаа хевирин тургузуушкун турар. Ийи талалың садыг-экономиктиг харылзаалары дүрген темпилерлиг хөгжүп турар. ССРЭ-ниң болгаш КУР-нуң аразынга садыглажылга эрткен чылын 3 миллиард доллар четкен. Ылаңгыя кызыгаар чоогунуң садыглажылгазы сөөлгү чылдарда калбарган. Оон хемчээли эрткен беш чылда 20 катап улгаткан.

Эртем, техника, культура, туризм, спорт талазы-биле харылзааларны калбартырынга тодаргай перспективалар база ажыттынып турар.

«Ужурашпаанда — чугаалажып шыдавас, чугаалашпаанда — шиитпирлеп шыдавас» деп бурунгу кыдат философ Конфуцийниң сөстерин амгы бо хүннерде кыдат эштер хөвээр эвес дагынып, совет удуртукчузун Кыдатка аап-чорууп чугаалажып турар.

СЭТА-ның тускай корреспондентилери
Григорий АРСЛАНОВ,
Андрей КИРИЛЛОВ,
Вячеслав ТОМИЛИН,
Геннадий ШИШКИН.

ЧУРУКТА: Хэйлунцзян можунуң административтиг төвү Харбинде Сунхуа хемниң ниити хевири. Синьхуа —СЭТА-ның фотозу.

СОРУЛГА—ЧОНГА БАРААН БОЛУРУ

Кооператив ажылдакчыларының съездизинден

Ол чыышты съезд деп адааннар. Үнген дозу — бо чылдың эгезинде инициативчи бөлүк Россияның бүгү девискээрлеринден кооператив төлээлерни чыып алгаш, Москвага съезд эртирер дугайында чугаа кылган. Аңаа 77 делегат киришкен. Оларның дугуржулгазын ёзугаар бо чылдың июньда Москвага кооператив ажылдакчыларының съездизи болур. Ук чугаага бистиң республикадан бир кооператив удуртукчузу Сергей Шамайко киришкен, ол келгеш, оргкомитетти тургузуп, съездиин чылдырган.

Кызыл хоорайдан болгаш республиканың бүгү районнарындан 60 делегат кээп, «Мөңгүлек» гостиницазының хуралдаар залынга болган съездиге киришкен. Илеткелди оргкомитет даргазы С. Шамайко кылып, чамдык чедиишкиннерге доктааган. Бистиң республикада «Прогресс», «Мерген» дээн ышкаш кооперативтер чедиишкинниг ажылдап турар. Ол ышкаш дыка хөй бүдүрүлгелерниң чанында кооперативтер ажылы база чогумчалыг.

Кооператив ажылдакчыларының таваржып турары бергелеринге ол доктаап, чамдык черлерде совет органнарның удуртукчуларының талазындан деткимче көргүспейн турарын база чугаалаан. Оон уламындан чамдык кедээ ажыл-агый дээн ышкаш адырларда кооперативтер тургустунмаан.

Кооперативтерни чүге тургузуп турарыл, оон сорулгазы чүл? Бо айтырыгны Тыва АССР-ниң сан-хөө министрилиниң оралакчызы В. М. Ломко ээрингчи илеткел кылгаш, элээн ханы сайгарган. Бистиң чуртувуска баштайгы кооператив 1987 чылдың февральдан бээр тургустунган. Ынчан ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң кооператив шимчээшкинин калбартыр талазы-биле доктаал хүлээп алган. Ниитиниң чеменилге черлеринге, чоннуң амыдырал хандырылгазынга болгаш херекгел бараанларын бүдүреринге идиг бээр кооперативтер тургузар дугайында чугаа болган. Кооперация дугайында Хоойлуну хүлээп алган соонда ол ажыл улам идепкейжээн. Ынчалза-даа ону тургузар талазы-биле дуржулга чогундан бо шимчээшкин чамдык бергелерге таваржып турган.

Ындыг-даа болза, оларның саны немежип орар. Бо чылдың апрель 1-деги байдал ёзугаар алырга, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүскомнарында бүрүткеттинген кооперативтерниң саны 235 четкен, а олардан чүгле 169-у ажылдап турар. 2732 кижи кооперативтерде хаара туттунган, оларның 373-у дакпырлап ажылдап турар.

Кооперативтерниң чонга чедирип турар ачы-дузазы болгаш бүдүрген продукциязы немежип турар. 1988 чылда оон ишчилери 6,6 млн. рубльге продукция бүдүрген болгаш ачы-дуза чедирген болза, бо чылдың чүгле бирги кварталында ол көргүзүг 6,2 млн. рубль болуп турар. Ажылдап турар бүгү кооперативтерниң 52 хуузу Кызыл хоорайда а арткаңнары кедээде. Амгы үеде олар бүгү районнарда тургустунган, чамдыктарында ийи-чаңгыс, а өскелеринде — 6-дан чедир.

Оларның ажылының углалыышкыны кандыгыл? В. Ломконуң илеткелин ёзугаар алырга, хөй кезиинде тудуг ажылынче, чоннуң херекгел бараанларын бүдүреринче болгаш ниитиниң чеменилгезинче угланган кооперативтер хөй болуп турар. Сайгартынган бүгү продукцияның 56 хуузун олар кылып турар. Сөөлгү үеде чоннуң амыдырал хандырылгазының талазы-биле кооперативтер дарый немешкен. Оларның саны 15 четкен, 526 муң рубльдиң ачы-дузазын көргүскен.

Ынчалза-даа Тывада кооператив шимчээшкини чогуур негелде ёзугаар хөгжүвейн ажылдавайн турар дээрзин илеткелчилер-даа, санал бергеннер-даа демдеглээннер. Кооперативтерниң кол сорулгазы — чонга бараан болуру, оларның ашкарып-чемгереринге, амыдыралда четпейн турар чүүлдеринге дузалажырынга идиг бээри. Ындыг турбуже ол негелдени тооп көрбес, чүгле акша сүрер, а чоннуң негелдезин хандырарын кичээнгейге албас кооперативтер база бары чажыт эвес. Шак ындыг ак сеткилдиг эвес кижилерниң уржуундан кооперативтерге бүзүрел чидип, ында ажылдап турар кижи бүрүзүн чиижен деп санап турар. Оон туржук, бо ажылдың чүтүлазын эки билир, оларның айтырыглары, сорулгалары-биле таныш, кылыр ажылының ажыктыын билир удуртукчулар кандыг-бир машина, механизм азы материал чепшээрептерге, хээли апкан деп каразыыр чоруктар бар.

Ниитизи-биле алырга, черчерде четпестер хөй. Кооперативтерниң чиг эт-биле, материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырарының тодаргай системазы тургустунмаан, оларга бүдүрүлге шөлдерин тускайлаар айтырыг чедир шиитпирлеттинмээн. Оон уламындан чамдык тургустунган кооперативтер ол үеде ажылдавайн турганындан ам шуут дүшкен. Чижээ, бо чылдың бирги кварталында «Сенакн», «Мода», «Мечта», «Автореставратор», «Нефтяник» болгаш «Связь» шуут ажылдаваан. Чиг эт болгаш материалдар чогундан Барыын-Хемчикте «Аржаан», «Анай-Хаак», бажың чогундан Улуг-Хемде «Саяны» деп кооперативтер дүшкен.

Съездиге санал берген чамдык делегаттар оларның доктаадып тургускан өртектерин шын эвес деп көрүп база чамдык хевирлерниң ажылдарын ... чорууктарга, арыг оорлгадан ... тывар тударынга таарышпаанын илередип турганнар. Ол база шын эвес. Кооперация дугайында Хоойлуну ажылдап кылып база хүлээп ап турар үеде кураме чоннуң четпейн турары херекгел бараанларын бүдүреринге болгаш телевирлиг ачы-дузаны калбартырынга кооперативтер улуг дузалыг ... дээр идегеп турган. Оон-биле кады кооператив бараанnарының шынары бедик, ачы-дузазы чогумчалыг, а өртектер күрүнениң-биле деп азы оон харын-даа куду болурунга база идегээн. А социалистиг-даа, капиталистиг-даа күрүнелерде кооперативтер боттарының арыг орулгазының 50 хуузундан куду эвести күрүне орулгазынче шилчидип турар. А бистиң чуртувуста үндүрүгнү эң бичии хемчээлге доктааткан: баштайгы тургустунган чылында арыг орулгазының чүгле 2-3 хуузун, ийингизинде — 3-5 хуузун, а үш чылдан ынай 10 хуузун шилчидер. Ол чорук ажылдап алганы акшазын боттарының бүдүрүлге чорудулгазын калбартырынга ажыглаар арганы берип турары ол.

Ындыг турбуже, кооперативтер боттарының продукциязын ... ачы-дузазын ... чонче долузу-биле угландырбайн, холдуунда курүне бүдүрүлгелеринче болгаш организацияларынче угландырып турар. Эрткен чылын бүдүртүнген бүгү продукцияның чүгле 17 хуузун чонга саткан, бо чылдың бирги кварталында база 17,8 хуу болган.

Чамдык кооперативтерниң чонга садып турар продукциязының өртээ эмин эртир улуг болуп турар. Ол хамыктың мурнунда ниитиниң чеменилге бүдүрүлгелеринде хаара туттунган кооперативтерге хамааржыр. Оларның кылган чемнериң шынары чегей, өртээ аар, санитарлыг нормаларга дүүшпес. Ындыг чорук чөптүг хомудалдарны тывылдырып турар.

Оларның ажылын Тыва АССР-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитеди, Сан-хөө министерствозу, садыг инспекциязының эргелели, садыг организациялары хынап турар дээрзин манаа чугаалаар апаар. Чүгле эрткен чылдың ийиги чартыында безин Кызыл хоорайның, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Кызыл, Таңды болгаш Улуг-Хем районнарының 25 кооперативтерин хынаан. Аңаа аңгы-аңгы ажылдарны кылып турар черлерни хаара туткан. Хажыдышкыннарның хөй кезии аъш-чем бүдүрүп турар черлерде дээрзин оон илерээн. Чижээ, Кызыл хоорайның «Өдүген», «Сагажа», «Енисей», Кызыл-Мажалыкта «Найырал» кооперативтерде аъш-чемниң өртээн туралганы-биле тургузуп алган болган.

Күрүне банкызының берип турар чээлизиниң дугайында база чугаа болган. Ону эрткен чылын дыка хөйнү алган-даа. Нити түңү 450 муң рубль четкен. А ол түңнүң дыка хөй кезии чогуур үезинде эгиттинмээн. Кызыл хоорайда «Улуг-Хем», «Силуэт», «Альянс», «Шайлаарак», Барыын-Хемчикте «Мажалык», Сүт-Хөлде «Сүт-Хөл», «Шеңне» кооперативтер өреліг.

Кооперация ажылдакчыларының баштайгы съездизинге болган чугаа кол кезиинде бүгү кооперативтерни каттыштырып, оон ажылын удуртуп турар чөвүлелди тургузар бе азы тургуспас деп айтырыгны чугаалашкан. Үениң хөй кезиин ол дээш маргылдаага эртирип кооперативтерниң ажыл-ижин чонче көрүндүрер талазы-биле чүнү кылырыл дээн айтырыгга доктааваны хомудаңчыг болган.

Изиг маргылдааның соонда 21 кижи составтыг чөвүлелди тургускан. Оон даргазынга Александр Лукьяненко соңгуткан. ССРЭ-ниң кооператив ажылдакчыларының съездизинче алды делегатты соңгаан.

Даңгыт ЧЫДЫМ.

Бөмбүрзектиң судалы

Норвегияның премьер-министри Гру Харлем Брундтланд—Европада кезиу политиктиг ажылдакчыларының бирээзи. Бо херээжен күрүне ажылдакчызы хөй талалыг ажыл-чорудулганы боттандырып турар. Делегейге тайбыңны быжыглаарынче, улустар аразынга кады ажылдажылганы болгаш найыралды хөгжүдеринче ол доктаамал кичээнгейни салып турар. Делегей айтырыгларын шиитпирлээринге киирген улуг салымыкыны дээш ол 1988 чылда Индира Ганди аттыг делегей шаңналының лауреаты болган.

Гру Харлем Брундтланд — бойдус камгалалының идепкейлиг талалакчызы. Ол бойдус камгалалының талазы-биле делегей комиссиязының даргазы хүлээлгезин база күүседип турар.

ЧУРУКТА: премьер-министр Гру Харлем Брундтландының Осло хоорайның чоогунда бодунуң дачазында ажылдап турары.

СЭТА-ның фотозу.

КЫСКА МЕДЭЭЛЕР

ТОКИО. Японияның болгаш өске-даа чурттарның массалыг информация чепсектери Японияның даштыкы херектер министри С. Уноның Совет Эвилелинге болгаш Моол Арат Республиказынга албаның аян-чорууп кылып чорууп турганы, ук чурттарның күрүне удуртукчулары-биле ужуражышкыннарын калбаа-биле чырыдып бижип турар. Японияның социалистиг чурттар-биле кады ажылдажылгазын болгаш экономиктиг харылзааларын калбартыры делегей байдалын экижидеринге болгаш ол чурттарның улустарының аразынга найыралды быжыглаарынга улуг ужур-дузалыг болур деп, чоон солуннар бижип турар.

БАРЫЫН БЕРЛИН. Барыын Берлинниң хоорай чагыргазының даргазы Вальтер Момпер чоокта чаа Англияга албаның аян-чорууп кылып чорууп турган үезинде Великобританияның премьер-министри Маргарет Тэтчер-биле ужурашкан. Аңаа болган чугаалажышкынга Германия Федеративтиг Республиказының девискээринге чаа тактиктиг ядролуг чепсекти тургузарынга удурланып турарын ол медеглээн. Ужуражышкының соонда болган парлалга конференциязынга В. Момпер ядролуг чепсекти кывырар болгаш чоорту шуут узуткаар дугайында Варшава Керээзиниң киржикчилери чурттарның киирип келген саналын деткип, ол талазы-биле боттуг базымнарны кылыр ужурлуг бис деп чугаалаан.

ТУНИС. Араб чурттарының лигазының чиңгине секретары Шедли Клиби Ливанда үргүлчүлеп турар от ажылыышкыннарын дүрген соксадырының негезин. Араб чурттарының даштыкы херектер министрлериниң чоокта чаа болуп эрткен хуралынга Ливанга ол чурттарның төлээлекчилеринден хайгааракчыларны тургузар дугайында дугуржулга чедип алдынган. От ажылдыышкынын соксатпы билек-ле хайгааракчы бөлүктерни Ливанче дорт-дораан кирер ужурлуг бис деп, ол медеглээн.

(СЭТА).

Эмчилерниң сүмелери

ЧИИГЕЛДЕЛИГ РЕЦЕПТ-БИЛЕ

Хоочуннарның материалдыг амыдырал байдалын экижидери-биле сөөлгү үеде партия, чазак чугула доктаалдарны хүлээп ап келген. Ылаңгыя курүне мунгунга ачы-хавыязы дээш чиигелделерни калбартырын онзалап көрүп турар. Медицина албан черлериниң дузазын улам экижидер дээш оон-даа өске. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери инвалидтерге шупту бөлүктүн амбулаторлуг эмнээшкиннеринге бүгү хевирниң эмнерин халаска бээрин көрген. Ол ышкаш Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери 50 хуу чиигелделиг эмнерни ап турар.

Дайын киржикчилери эмнерни чиигелделиг алырындан аңгыда, эм үнүштер бүдүмелдерин, минералдыг суктарны, пиявкаларны (багай хан сордурарынга ажыглаар курттар), телескоптуг карак шилдерин, аарыг улус ажаарынга хереглээр эт-херекселдерни (эмнээр курлар, сыдык хүлээп алыр херекселдер дээш оон-даа өске), кестирген аарыг улуска балыт чорин шарыыр материалдарны, чигир аарыглыг кижилерге бот-тускайлаң сыкыртыр эмнерни, этил спиртти айда 100 граммны берип турар.

Хаван болгаш онкология аарыглыг кижилерге тускай шынарлыг эмнерни халаска ажыглаарын көрүп турар. Ол ышкаш тывыш мунгаттаалыр, туберкулёз аарыглыг, хоочураан кеш аарыгларлыг кижилерге, бүүректерге азы чүректе кезиишкиннер кылган чиигелделиг эмнер-биле хандырар. Персоналдыг пенсионерлерге болгаш оларның азыралында турар кижилерге эмнерни 50 хуу чиигелделиг бээрин көрген.

Инвалидтерниң 16 харга чедир назылыг уруглары амбулаторлуг эмнээшкиннерде халас эмнелирин эрткен чылдың ииварьдан бээр ажыглап эгелээн. Төрүмелинден бирги азы ийиги бөлүктүн инвалиди болган чаштар пенсия, пособиелерни ап турар. Оларга база 50 хуу чиигелде көргүскен. Ээвэш хемчээлдиг пенсия алырларга (уруглары азырадыкчызы чидирген) база бо чиигелде хамааржыр. Үш хар чедир назылыг уругларга эмнерни эмчиниң бижии-биле эрткен чылдан эгелеп халас бээр апарган. Күш-ажыл үезинде кемдээшкин уржуундан бирги азы ийиги бөлүктүң инвалиди болган кижилерге эмнерни 50 хуу чиигелделиг өртекке садары көрдүнген. Чаасаан чурттап турар аар аараан күш-ажыл болгаш дайынның хоочуннары инвалидтерге оларның дилээн ёзугаар эмнерни эмчиниң сүмези-биле бажыңнарынга чедирип берип турар бис.

«Ажык эжик хүннери», «Кадыкшылга хүннери» деп хемчеглерни республиканың аптека ажылдакчылары чурттакчыларга эртирип турар. Ол хүннерде чурттакчылар оргулууге эмнер-биле хандырылганы база медицинаның өске-даа эт-херекселдерин канчаар ажыглаарының таныжыр ажылдарын чорудуп турар бис.

Валентина КАЛЕЛИНА.
Инспектор-провизор.

ААРЫЫРЫН БОЛДУРБАС ДИЗЕ

Бистер, эмчилер, чоннуң кадыы дээш бажыңнысти. Кужувусту харам чокка үндүрүп ажылдаары — дорт хүлээлгевис болур. Ынчангаш кижилер боттарының кадыкшылын чидирбейн, чогадыкчы күш-ажылга бижиин, күжүн бараалгадырын кузээн чоруур бис. Ынчалза-даа чамдык кижилер боттарының кадыкшылынга хайыра чогу-биле аарыын холуп эртирип алгаш эмчилеп кээри хараадаңчыг. Харын-даа кадыы турган-ла, аарыызының сүмезин эмчилерден алыры ажыктыг.

Дыка хөй аарыгларны бот бурунгаар өскүтпейн барып болуруунуң аргалары барын эртемден эмчилер бадыткаан. Ындыг аарыгларга хан баштышкыны улгадыр, чүректиң судалы чиигелзэр, өкпе хөгжүрлериниң системазында тывыш орууунуң аарыглары, кижи-тейфундтуңуң база ичээдир ... аарыы дээш оон-даа өске аарыглар хамааржыр. Кижи бүрүзү кадык болуруун күзээн. Ынчалзажок кижи бүрүзү кадыы дээш четче сагыш салып турар бе? Бо айтырыгга харыы кылдыр бир кол чылдагаан — чонның кижилерниң кадыкшылынга хамаарышкан калбак медээлер, сан-чурагайларның чогу.

Ам дараазында бодуувус бижирим ... киирейн. 1983 чылда бистиң чуртувуска 3 миллион бичии-ле четпес кижи мөчээн. Оларның хөй кезии аныяк кижилер. Бо кижилерниң 52 хуузу чүрек-дамыр аарыгларындан хораан. Амгы үеде бүгү кижилерниң 25-тен хөй хуузу ол аарыглардан аарып турары айтылдыг. Ол аарыгларның уржуундан чеже кижи мунгарал алып, ооруушкузун оскунмаан дээр!

Бистиң районда байдал оон улуг-даа дээредевес. Чүрек-дамыр аарыглары бирги черде туруп турар. Ол бүгүнү болдурбайн, кижи бүрүзүнүң демисежип шыдаар бодуунуң аргалары бар. Кижилер таакпылаарын соксадып, дедзизин контрольдаар болза эки. Ол ышкаш эмчиниң сүмезин ёзугаар аъш-чемин таарыштыр чемненири, хостуг үезин ажыктыг эртирери дузалыг. Тодаргайлаарга, эртем ёзугаар бадыткаан профилактиканың бүгү хевирлерин бот-тускайлаң ажыглаары болур. Аарыгның айыылга чедирип болур ниитики болгаш даштыкы факторлары туруп болур. Оларның кол-колу мындыг: ханның составынга үс аймааның нормазындан көвей болу бээри ... бажының улгадыры, таакпылаар чоруу, шимченип эвес олурган байдал чеченге дузашкуурлуг байдалдар, эмин эртир семирири.

Үстүнде адаттынган байдалдар чүрек дамырлары чиигелээринге салдарлыг. Хаңгы үс ковудээрге 35—64 хар иштинде кижилерге чүрек баксыраары 5,5 катап хөй таваржыр. Хан базышкынның улгадырга алды катап таакпылаар кижилерге 6,5 катап шимченгир эвес кижилерге 4,4 катап хөй таваржыр.

Аарыгларны бот бурунгаар тодаралыр болза эки. Ол кандыг аарыгларга дээрге чүрек-дамыр системазының аарыын бот удур болдурбас дээш эмчиниң сүмелерин алыры. Чижээлээрге, бир эвес кижиниң ханында холестерин деп үс аймаа көвей деп эмчи эскерген болза, дамыр иштинге ол аарыг чыптывып туруунчулаазын база атеросклероз деп аарыгны болдурбас дээш эмчи хемчеглерин алыр апаар. Мааа бир-ле дугаарында чемниң составын эдер. Чигирниң, үстүг, далгаңдан белеткээн чемнер өймаан ажыглаарын шеглеэ эки. Олуро ажыл кылыр, шоолуг шимчээшкин чок кижилерге ол чурумну база сагыыры дузалыг. Кижи бүрүзү эртир семиривес дээш денизиин үргүлчү хайгаараар болза эки.

Үнүш үстерин чемге ажыглаарга, атеросклероз белен тывылбас. «В» бөлүктүң, «С», никотиннит кислота болгаш эстинчел витаминнер-биле байлак аъш-чемнерни чемге ажыглаза эки. Эъттиң чаг чок сорттарын, балыктың — судак, треска, сельд дээн ышкаш хевирлерин, ... горох база ... бүрү ... ымаа, ыт-кадыының ... чемге херектеле чоруур. Бо-ла бүгү аъш-чемнерде бир витаминнер, үс торалдыг ... атеросклероз тывылдырарынга шаптык болуруундан аңгыда, ... хоочураан аарыгларны эмнээринге безин улуг ужур-дузалыг. Бир кол ... чүве чемге дусту эвээшти ажыглаза эки.

Организмге үс аймаан азы холестериниң эвээжедиринге күш-культура болгаш ... ... дузалаар. Үстүнде чугаалааным сүмелерни кижи бүрүзү күүседип шыдаар. ... кижиниң кадыкшылы база ... хамааржыры илдең.

Раиса ӨЛЗЕЙ.
Эрзин район.

СУРГААЛ...

Каяа-даа бол хурал болур,
Калдар дарга сес-ле алыр.
Ийи билээн сывырыпкаш,
Ипдирдиве үнүп-ле кээр.
Кыйгырыглар удумзураан
Кымнарны-даа оттур сылгыыр:
«Эрги стильь чаңчылды каар,
Эде-хере тургустунар!
Чаартылганың тура-соруун
Чалгын кылгаш, дидим баар!
Тантаашкынның бүгү богун
Дазылындан тура тыртар!..»
Каас-коя кыйгырыглар
Кандыг түңнел бергенил, ча-э?
Сургаал, сургаал кевүдээтин
Шуудавастаан ажыл хевээр.

Тапов МОНГУШ.

ОРТА ЧООР БЕ?

Дужуут кандыг болурувуң
Түңнелдерин көрбейн чыткаш,
Дүрген, шалып доозуңар деп
Дүвүредир даргалар-дыр.
Шымдаланар диген-не дээш,
Шыгар чокка кылып каар бе?
«Далашкан сээк сүтке
дүжер» —
Тараа албайн барза канчаар.
Арендалап алган черин
Алыс ээзи ыткажымгай.
Айтыышкынныар, дужаар
чорук
Ам-даа хевээр. Чиктиин але.
Үстүү черниң сөзүн манаар,
Үрүнейиве, ажыл чылзыр.
Ындыг үе даглар ажып
Ыравастаан, орта чоор бе?

Биче-оол ДОЮНДУП.

А К - Х Е М   К Ы З Ы

Алдыы Ак-Хем. Үстүү Ак-Хем ажы-төлү
Ада-өгбе үгүн дозээн малчын улус.
Берзенипее, кандыг-даа ишти дескештирбес
Бертелерден чалданып чок туржур улус.
Амыдырал аас-кежиим чүтлеп чоруур.
Амырагым ойнап өскен ыдык чери:
Агы, каңгы — изиг оъттуг, хараганныг
Ак-Хем, Ак-Хем, кылаң сүттүг хемим чүве.
Сеестениң сырынының шонуундан бе:
Черим кызы шырай-арны хүрең-кызыл.
Адар-Төштүн эржаан суунуң күжүнден бе:
Апай-хаак дег дурт-сыны хертеш чоргаар.
Даглыг черге өскениинден ындыы ол бе:
Чазы-ла чутаа-соолу өткүт чидиг.
Кадарчының кызы болгаш, дозээни бе:
Кара чаптан ажыл-ишке ынаа хөлчок.
Бурун чонун салгап дозаан хүндүлээчел.
Буян сеткил, аажы-чаңы мынча дээр мен:
Ындыы чөгге бойдус чаяап салыны-дыр,
Авазының кижизиткен бүдүжү-дүр!

Маадыр-оол АРТАА.

СОВЕТ КИЖИ ЫНДЫГ

Афган улустуң контрреволюцияга удур демиселинге интернационалчы дуганы коогузун турган совет дайынчыларга турескааткан Виктор Светиковтуң «Сөөлгү граната» деп документалдыг тоожузундан «Совет кижи ындыг» деп сөөлгү эгени моон адаанда парладывые. Тоожунуң төвүнде аныяк политажылдакчы Александр Демаковтуң овур-хевири. Ол бодунуң амы-тыны-биле хөй кижилерниң амы-тынын камгалаан. Өлген соонда Совет Эвилелиниң Маадыры атты аңаа тывыскан.

— Дужаалды күүседиңер— деп, ол далаштыг уламчылаан.

— Оларны мен элээн доктадыптайн, силер оон соонда артындан база катап халдап келиңер...

Тактика ёзугаар алырга, шынап-ла, шын болган, дегерс дириг артып каап болгу дег.

— Граната ларлан менээ берип каңар— деп, ол чоогунда чыткан лейтенант Фердинанд Валиевке чугаалаан.

Ол эжинге дөрт гранатазын дөгерезин берип каан. Солдат арык сугга чедир сояп чеде берген, оон мыңаа хоорлыын дыңнап каан: «Ындыгмындыг чүве болза, улузумга дыңнадыңар...»

Солдаттар аткаарлаар дээн ин өлүрүкчүлер билип каапкан. Бистэги черде кым-даа артпаан ышкаш болган. (Демаковту олар эскербээннер). Өлүрүкчүлер ажыы-биле бурунгаарлап кирипкеннер. Чазылган граната оларны доктаадыпкан. Дедирленгеш, элээн ажытталыр бодааннар. Душманнар үш катап тура халышкан, үш удаа граната лар катап-катап частып-ла турган. Лейтенант Демаков ону дириг тудуп алыр деп турарын билип алган, ол эвес болза, ону шагда-ла чазылдырып каарлар ийик.

Оон карактарының муруунга чоокку даглар кырында хүн тегерик апельсин дег астына берген турган. Ону долгандыр чечектелип турар граната ларлыг чимистиг сад. Ону октар чала-буза үлдеп каапкан, бир чамдык будуктар Александрның чанынга кээп дүшкеш, оон арнынче кайгамчык чаагай чыдын тө каап турган. Оон утаанынга ырак та арткан чүүлдери кирип чуруттунган.

Ыракта оон Төрээн чурту, ол ону патриот база интернационалчы кылдыр кижизиткен, төрээн суурy база хемчигежи, эрик чоогунда аваларының чурттап турар бажыңчыгажы. Оон чедип барып көрбээн, чуртунуң кайгамчык чараш булуңнары чеже деп бодаар силер. Хөй-ле кылып четтикпээн! Ынак кызы-биле куда дужуп четтикпээн, бодунуң кижизиттирген-нерин курлавырже үдеп четтикпээн. Афганистанга тыптынып алганы хөй номнарын номчуп четтикпээн. Хөйнү-ле кылып четтикпээн —амыдырал чаа-ла эгелеп турар. Холунда сөөлгү граната арткан.

Чогум дуза оон барык чанында. Эр чер ындынаан Володя Кушнарёв эрес-дидим, бузурелдиг дайынчылары-биле үне халып орган. Эжин камгалап алырынга, аңаа чүгле карак чивеш аразын четпейн барган. «Туттун, Саша!» — деп оон эжи улуг лейтенант Федяшин рация-биле алгырган. Харыызынга чүү-даа дыңналбаан. Хенертен-не: «Командир ам дерт удаа балыгланган... чаңгыс граната арткан... Совет кижи ышкаш өлүп тур мен, шупту улуска дыңнадыңар!»

Александр Демаковтуң мөчүзүн хөй-ле өлген улус аразындан тып алганнар. Сөөлгү гранатазы-биле ол бодун душманнар-биле кады чазылдырыпкан.

Новосибирскиден ырак эвесте, улуг чаагай Объ хемче агып кирип чыдар Ирмень деп оожум хемчигештиң эриинде бажыңчыгашта. Афганистандан муң-муң километр ырак черде, Сашаның авазы Фаина Егоровна ол үеде оглун сактып орган боор. Ол минуталарда авазының чүрээ дүвүрээзин-биле соп, шала хелзексей-даа бергени чадавас...

Оглу өлген соонда, элээн каш ай эрткенде, Фаина Егоровна лейтенант А Таранкиниден чагаа алган: «Экии эргим авай!.. Саша-биле кады турганывысты сактып чор мен, оон кайы хире чаагай сеткилдииң ам улам калызыбиле болган ор мен. Саша кымга-даа ыттавайн, бистиң ада-иелеривисче, кадайларывысче байырлалдар тарарыштыр байыр чедиргеш, төлчүзүнге ынаап-ла бүгү чүве экидир, сагыш човаваңар деп каар турган-дыр. Кайгамчыкла эки кижи аа! Дириг чораан назынымда ону кажан-даа утпас мен. Саша-биле кады шериг албаны эрттирип турган эштери бистер шупту силерниң оолдарыңар бис. Холдарыңарны ошкадым.
9.9 1982 ч.»

АНЫЯК КЫРГАН-АВА

Новелла

Карактарының хавыктары ыжыксымаар кылдыр кестүр, бажының чаа будаан дүктериниң каразы хөлчок, дөргеш хар ажа хүжүп чоруур херээжен кижи күскү октарга-же кестүк өттүр кайгап турган. Оон сеткилинге чоокта чаа сырый кара чажынга кестүп келгилээн ак хыраажыгаштарга дөмей дүкчүгештер черже толап турганзыг болган...

Чолдак-кыс баштайгы үеле ашааның дугайында эп-эөү сонуургай бээрге, «Арага доскаарын чоор боор. Бажыпымдан ындыр хөөглепкен мен... Күзезимзе, «кат-чимистиг» доскаардан чалап эккеп-ле алгай мен. Кижи кырымыр чай кайдал, кыстар?» — дээш, бажын чайып-чайып, каттырар турган...

Оон бээр үе-дүп болган чүве-дир ийин. Ынчан алазының көйнаар барганын бо-ла айтырар Эремаазы өзер туржук, ажы-төлдүг, адгы амыдыралдыг апарганы бо-дур. Аажы-чаны — адазының аннаанда бүдүжүн олчаан дөзеп алган. Артында-ла хөй чүве ыттавас.

Чолдак-кыстың бистэги эдечара аажызында чүве-даа артпаан. «Кат-чимистиг» доскаар мактаары соксап, кандыг-ла-бир чазылбас дары ыжыкаш апарганы илдең. Амыдыралдың деңи эвес оруктары ону томаартыпкан болбайн аан.

Дунааргай күскү дээрден суступ турар ак харжыгаштарның чеже-даа кайгаарга, база бир чылдың кудургайынга кирипкенинден өске чаа чүве чок ышкаш боорга, дүүн чаа Калдар-оолдан алган чагаазын сакты хонуп келгеш, сырбаш дээн.

«Эргим Чолдак!

Сээн-биле тур үе иштинде аас-кежиктиг чурттаанымны кажан-даа утпас мен. Чүрээниң ханызынга өлгүжемче шыгжаар мен. Ынчалза-даа өөм иштиниң аажы-чаны бистэргап чок апарып-тыр. Уругларымның өскези хөлчок. Мени-даа салыр хире эвестирлер.

Мынча мен дорааң чедип кээр мен дээш чоруп турумда, уруумнуң уруун эккеп алыр деп турган болгай сен. Ону эккеп алган, аныяк кырган-аваның өөрүшкүзүн өөрүп тур боор деп бодап олур мен. Ол бичии уруун өзүп, баштайгы базымын баскыже чаасказаар-базымнын билип олур мен. Кырган-ава дээрге амыдыралга база аас-кежик болгай. Чүгле экини сенээ күзеп артым. Менче чагаа биживейн көр. Кадайым тудуп алза, мени өлүрер болгай. Амыдырал-чуртталгаңга чүгле экини күзеп чор мен. Чорук аайы-биле силерниң суурунарга чеде бербээсе, сенээ ынап-ла ужуражыр күзелим кайын өжер. Байырлыг.

Калдар-оол».

— Түүк хайт! Езулуг курут «доскаарга» ынанып турган-дыр мен. Кулугур мегечи сөй-биле утбазы болур Долаандайның чавыт бажыңынга ужуражып, танышканы кежээзэн эгелээш буураашкынче чайгыла берген.

Ашаа өлгенден бээр үр үе эртпээн-даа болза, каш-даа эрниң чүрээн чымырады карак базып каапкан утбазы бо удаада ону анаа шел дивээйн илдей болган.

Стол долу аъш-чем суугуч, хөглүг-биле ковукетелир шампан баштаан делгелге кандыг-бир чажыт таалалды кылырынче чалап турганзыг болган.

— Эрт, эрт. Чойган (утбазы Чолдак-кысты өске улуска ынчаар таныштырган). Өске башка кижи эвес сен. Бо аалчыларымны дээш дүвүреп тур мен. Көрбес сен бе. Баске чаа бол. Сени чалгаарап олур боор дээш кел дидим. Танышып көрүңер. Бо мээң дуңмам Чойныг эр мөрлаар дээш үнүп келген биздиңгир артист кыс ышкаш ээлдээ-биле эгелээн:

— Че, ха-дуңма. «Бүстүг чадырда бүжар чок» дижир ийикпе. Мыным аппаш, хүөрежип олурар бис бе... Ужуражып, танышканывыс дээш деп чоруй дашказын чайыннанчак кылымал диштериниң аксынче чоокшулады берген.

Чолдак-кыс чанынга олурган ийи эрже-даа көрүүмейн, дашказын эриннеринче үглап чорда, карак чивеш аразында Тевер-оол бодунуң дашказын аяар анаа үстүрүп кааан...

Сургакчы улуг-ла чүве ыыттавас. Долаандайже-де карак ушталчылаар, өемге хөөнү-ле кончуг кижи болган. Ынчалза-даа дашкаларны шалыпкынны-биле иштей каапкаш:

— Танышканывыс дээш, дуңмалар. Бистерни хүндүлеп тулукту аза-ла алзын! — дээш, Чолдак-кыс уруу Эремааның чоокта чаа чоруткан чагаазын сегирип алган.

«Экии, авай!

Уруувусту бодувустан ырадып шыдавас-тыр бис. Ачам мырыңай хүннүң чыгы келгеш, оозун эргеледир. Часкылдар кижи-дир. Ачамның ол ап алган кижизиниң бистиң уруувуска ынаа мырыңай хөлчок. Ынай-бээр баарыңарда Чечекти бис ап турар бис дээр. Мен бодап көөрүмге, кижизин кончуг башкы-дыр...

Ачам башкылавышаан. Кырыыр байтык, улам аныяк ышкаш. Ам көрзүңзе, танывас чыгың боор сен...»

Танывас чыгы... Ынчаамайн аан. Он ажыг чыл эрте шыкажыл. Хүтүрай берзин, чүлемни бодум-на эдилеп көрейин дээш, кестүктерин эткеш, чайтап соңга баарынга туруп алган.

Чолдак-кыстың аас-кежиктиг хуу амыдыралы Н шериг кезээниң прапорщиги Тевер-оол-ган-дыр. Че, боттарыңар танышып көрүңер. «Кижилер чугаалажып танышкар дижир болгай» — дээш, Долаандай стол артында олурган ийи эрже карап баскан.

— Бээр, бээр. Чалап тур мен — дээш, диртегер кара прапорщик эр Чолдак-кысты чанынче чоокшуладырын бодап, тура халып келген.

«Ажырбас. Мен мынаа» — дээш, утбазының үүнче дап берип чорда, демги эр ээлдээ-биле оон оң талакы холундан четкеш, чанынче чалаан.

Ийи эрниң бирээзи теппен сургакчылап келген молдургалык дарга дээрзин Чолдак-кыс оон чугаазындан билип алган.

— Адашкылар бөгүн келбес бе, Чойган? — деп, утбазы шала сезингензиг айтырган.

— Соңгузу хүн келир бис деп телефоннап турдулар.

Дөрт дашканы аай-магаа чедирбейн иштей каапкаш, хүлүмзүрүвүшаан, сценада аварарыңар дээш четтирдивис. Мыны чоогларын диледим — дээш, олурганнарны одурту көрген.

Каш дашканы элий-селий көдүржүп каапканының соонда, оларның аразынга ижин кара чок чугаа атталып, часкы үеде сларыг ышкаш хенертен көдүрлүп кээп, чавызап каап-ла үнген...

Чолдак-кыс отту чаштап кээрге, утбазы Долаандай-биле дүүн кады хөглеп турганы эр дүште-даа чок азырга орунда чытканнар.

— Паа, хайт. Езулуг ааа-бук хайынга кактырган амытан-дыр мен. Улус караанга көзүлбейн бажыңымга-ла чедип ап көрейн — дээш, идиктерин коллуктапкаш, аяар үне халаан.

Бажыңга кел сал-ла, орнуун кырынче доңгая кээп дүшкеш, күш чөңгү тыныжак сыртык-биле бажын чажырыпкан...

Дүлгээзиниң дүжү чеже сайгарар боор, кылаң-тас кылдыр чүнүн кааптайн адырам дээш, ковайып кээрге, бак-чалашкыг чүнар-бажың септелгеде дээрзин мээзинге чык дээн.

Даштыкы эжикте иттирилгир катиы үнген соонда:

— Чойган, Чой-гаан! Экии ажыт. Угбаң-дыр мен — дээн Долаандайның үнгүлдүг үнү дыңналган.

— Че, кунурай берзин! Хамык чүвени моон айтырып көрейн. Таан-даа канчап бидивестей берген деп мен — деп, иштинде бодангаш, тура халаан.

— Чеже удуур сен. Хүрегеп бээр чедип келир болгай. Секперен мен! — диген-ле, Долаандай дүүнгү кажызы-биле бо кирип орган.

— Бо честегин самолётка олуртуптаалы. Бажың аарып тур бе? Чоп мырыңай ол эът апардың? Кижи сен хире-аныяанда... — деп чоруй бир шил кызыл арага ажыда берген.

— Чок, чок. Анаа-ла-дыр мен — дээш өске эр кижиге багын көргүспезин оралдажып, Чолдак-кыс чем шкавының баарынга барган...

«Чылдар ынчаар-ла эрте берген бо-дур ам. Ол-ла бүгү «чүдүмнү» уруумнуң адазынга ажыы-биле чугаалаар туржук, ажы-чаңымны өскээр «хуулдура» берген-не болгай мен. Бо-ла бүгү чүрээмде бар балыгларымны дириг чораш, ооң-ла уруум Эремаага чугаалап бээр мен. Адазынга, та чугаалазым, та чугаалавазым. Бодум билгей аан» — дээш, столга кээп олуруп алган, уруунче чалалга хевирлиг чагаажыгаш шорбажылап эгелээн.

«Эргим, уруум!

Чырык черде сенден өске мениң болчур дириг амытан чогун билир мен. Менээ чедип кээп көр. Чечекти ап алгаш келзиңзе эки-ле-дир ийин. Ынчалза-даа бодуң билип кээ. Бүгү-ле экини силер бүгүдеге күзедим.

Дарый чедип кээп көр, уруум. Байырлыг!

А даштын хар чагбышаан...

Монгуш ДОРЖУ.

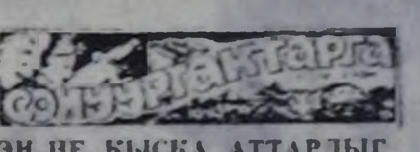

ЭҢ-НЕ КЫСКА АТТАРЛЫГ

Бистиң чуртувуста эң-не кыска аттарлыг чурттакчылыг суурлар бар. Тыва АССР-де Ий, Кыргыз ССР-де Ош, Иркутск областа Ук, Казах ССР-де Чу, Пермь областа Юг, Свердловск болгаш Тюмень областарда Яр, Кемерово областа Яя.

ЧААСКААНЗЫРАВАС АПАРГАННАР

Японияда хары дөгүй бергеннерниң саны чыл санында немежип орар. Олар пазылап-кырыыры-биле черглеттир, сагыш-сеткили чааскаанзыргай апарып турар. Ындыг байдалды болдурбазы-биле Токионуң Эдогава районунда чоруп турар шенелде ажылы ол чуртта хөй кижиниң кайгаткан. Кырганнар бажыңының бирги каъдынга артеппиң-не 2-ден 8 харга чедир назылыг чаштар чыглып келир. Ол чыглып келген чаштарны ийиги болгаш үшкү каъттa чурттап турар 100 хире эр, херээжен кырганнар уткуп алыр. Өске-даа өг-бүлениң кырганнарынга, чаштарынга бо бажыңның эжи кезээде ажык.

Бо кырганнар бажыңын 1962 чылда тудкан. Оон соонда сес чыл эрткенде уруглар сады аңаа ажыттынган. Мурнунда кырганнар болгаш уруглар садын эге чаартып дугайында чугааны шинтиирлеп тура, оларны чаңгыс бажыңга тургузарын көрген. «Кырганнар болгаш чаштар бот-боттарынга чоорту эргим апаарлар — деп, кырганнар бажыңының директору Такуми Маеда чугаалаар.— Эгезинде бо бүгүден чүү-даа бүтпейн баар ирги бе деп чигзинип турдувус. Ол чигзинипкин хөй болган. Харын-даа кырган-авалар болгаш кырган-ачалар бичиилерни карактап, уругларның элээдилери кырганнарга дуза чедирип турар болу берген.»

ЧАГЫРЫП ДУЖААРОВИЧ

♦ Чечен чугаа ♦

Силерге бодумну таныштырып көрейн. Базып Долгаар деп кижи мен. Чамдык улус Каранналыр-даа дээр-ле. Мени кайда өшылдап турар деп бодай-дыр силер? Бистиң суурнуң уруглары мени көрүп каанда, мынча дижип ырлажырлар болгай:

Хараганныг ховуларга
Каранналыр машиканы.
Хала чокка базып, долгаар
Кадай оглу чолаачыны.

Улус аразынга турумда сүт ынчаар ырлажы бээрге, ыядып эгенирымны канчаар ону, арным дээрге кызыдып каан демир дег апаар, чоңаада-ла кыстар дугайында хөөрей бергенимде, чечен-мергеним куттулуп, аксым-биле чүнү-даа үүлгедип каантар хиремде шынында кыстарга ужуражып келгенимде, үнүм мырыңай үнместей бээр элдеп амытан боор мен.

Бодум дугайымны хөөрел турган-даа канчаар мен. Өске чүведен чугаалап көрейн. Чоокка дээр-ле Чагырып Дужаароовичиниң чиик машиназының чолаачызы чордум. Мени ол канчаар-даа чагырып дужаар турду. Ол холун кайызар айты-дыр, мээң холдарым машинаның рулюн өлче долгай каантары бодумга безин билдиртпес, холдарым менден эртик билир апарганы ол чүве ыйнаан Чагырып Дужаарович аас-биле айтыышкын, дужаал бээрге, ону күүседири чолаачыым менээ хамаатпас хоойлу апарган.

Чагырып Дужаарович харылап турар ажылы дээш үйгү чыдын-даа чок кижи. Ынчалза-даа оон үре-түңнели... Бүдүн хүн дургузунда районнуң колхозтарын, совхозтарын суурларын, бригадаларын колдуунда-ла кезип каантар. «ГАЗ-69» ол ынчап хап турда, чүгле оруктуң доозуну бурулаар чүве-ле болгай, алдырыг, човууртаар аас-дылы чок техника болгаштын-на шыдаар чүве-дир ийин. Ол ынчап хап чоруп тургаш, улуска айтыышкын, дужаал берип турда чүү дээр ону, канчап черле аксы шылавас, боостаазы кургаавас чүве ыйнаан, ону пат-ла кайгаар кижи мен. Дуза кадар туржук харын, дужаамык болур айтыышкыннарын безин бере каантар болгай.

Кара чүвени кара-дыр деп бадыткаптар кандыг-бир факт херек болгай. Ынчангаш мааа бир барымдаа-фактыдан киире каантайн. Ол дээрге эрткен чылын болган чүве. Күскээр майның бир-ле ийиг хүнүнде «Хорумнуг» колхозтуң ховy тураанче хапкан бис. Чонистер чыш, чай, дүн, хүн чокка арыжар чоон оруунуң доозурза дээрге мырыңай суступ чыдар хем суу-биле дөмей. Бистиң машинавыс халдып орда чүгле дээрде шаштыккан күү доозун бурулаар чүве-ле болгай. Чамдык кижилер ону көргеш, харын тоол-даа сактып турду ыйнаан. Улуг оруктан адырылгаш, ужу-кыдыы ховуховуу-биле чаптылып алгаш чоруй барган, чаа-ла көк-хевек болуп бышып олурар тарааның ортузу-биле чоруткан оруктап каранчаткаш, ховy тураанга тутсуп кирип келдивис. Ховy корабльдери дижиривис комбайннар тараа дээн улуг туңгуушкунче кирериңге белен кылдыр, чүрүм чыскаалдыг тургулапкан турлар.

Чанымда олурган дарган доктаарының айтыышкынын бере каапкан. Ол-ла дораан тормозту базыптым. Чагырып Дужаарович машинадан дүшкен дораан-на бисче үткүй кылаштап олурган бригадир биле агрономнуң кырында-ла барды.

— Чүге кестирип кирбейн тур силер? Чүнү манап тураар ол? Тарааны 12 ажыл хүнүнде кестирип ажаар дээн сөзүвүстү уттуп алганыңар ол бе?

— Бо дээрге чаа-ла бышпаан киргеп, ам-даа арай эки бышпаан, чиг тараа-дыр. Беш, алды хүн тургуза каапкаш, кестир дээш — деп, агроном чүвениң шынын чугаалады.

— Моон чедир бышарын манап турар харык чок-тур. Дол-дораан кестирер херек! — дигеш, бригадир биле агрономну сы мундура-ла берди.

Агроном тускай эртемниг кижи болгаш, база катап чүвениң ужур-човун эртем ёзу-биле тайылбырлаарын оралдашты. Ынчалза-даа Чагырып Дужаарович аңаа чүнү-даа чугаалатпайн, аксын дораан-на дуй шаап — оон чугаалавазын дужаап каапты.

— Кандыг-даа чугаа турбас ужурлуг. Ам дораан кезип кириптиңер, ол-ла! — деп, дужаал-даа бердинген.

Ам канчаар, бригадир биле агроном дарганың дужаалын ол дораан-на күүседир ужурга тавааршкан.

Чедир бышпаан тараны элекке кестирип ажаап, агротехниктиг чүрүмну каржызыбиле хажыткан ужурундан колхозка кайы хире улуг когарал таварышканын чугаалаары безин берге-дир. Кедээ ажыл-агый талазы-биле кандыг-даа тускай эртем чок хирезинде, оон дужаап чоруурткунуң уржуктуг саллары улуг когарал чедирер деп чүве олдур ийин.

Ол дарга ам Чагырып Дужаарович деп адын солуттуруп, чагырып дужаар бак мөзүзүн чидиржик ирги бе?

Тулуш КЫЗЫЛ-ООЛ.

Федор АБРАМОВ.

АЧАЗЫНЫҢ ЧАГЫЫ

Шаанда архитектор Власовтуң ачазы, оглу элээди апарганда, узун оруукче аъткарып тура, мынчаар чагаан:

— Ужур таварышканда, чурттаан иштинде сиген иидаа чиир апаар сен, суланы чигеш, кижиттээр хулээлгениндаа күүседир апаар сен, Николай.

Ачазының чагыын Николай Власов, шынап-ла, чурттаан зының бүгү дургузунда сагып келген. Дайынга безин чогумна оон ачызында ажырбайн дириг үнген хире. Дөртен бир чылда, чылча шаптырган партизан отрядының арткан кижилери-биле катай-хааа ону тулааже чыгап кирипкен.

Бүдүн чартык ай ажыг үе иштинде Николай тулаага өөрү-биле кады олуруп эрткен: мөөгү, кат-чимис чып чип турган, ажырбайн барганнар. Ачазының сөстерин сактып кээрге-ле, ол сөстер кадыг-бергени ажып эрттирерии дузалап кээр болган.

БУЗУРЕЛДИГ ЭМ-ДОМ

Колхозтуң база бир хоочун, амыр-дыш чок кол кижизи Антон Егорович аарый берген. Район эмнелгезинден чаладып келген тус черниң фельдшери демги кырганга эндемежок эмнер бижип берген чүве-дир. Аңаа немей ашактың хоорайда чурттап чоруур уруглары база чорудуп берген.

— Кырган-ачай — дигеш, бажыңынга кады дүвүредип хүннээри, уруунуң бичии оглу Антон Егоровичиден айтырган: — А хөй-ле эмнериң кандызы эң эки-дир?

— Ындыг эм чок болду.

— А ындыг эм кайдал ыңчап?

— Сарай иштинде чүве.

— Сарай иштинде чээ? Ынчапка ону мен барып эккээйн.

— Ону эккеп шыдавас-тыр сен ийин, оглукум. Ол эмдомну ажыл-үүле деп адаар чүве болгай. Ону чүгле мен ап болур мен.

— Ынчаарга ам менээ чуктеп, сарайже кады баалы.

Ышкамданчыг борбак бажынга будун-будун хүннер дургузунда чеже хөлестеп чыдар боор, баштайында уруунуң оглунуң эрган эгиннерин ужур сагып дааныр чорда-даа, дораазында оон дузазы чокка-ла сарайга чедир боду үнген-союп чеде берген. Ол сарайга бүгү назынының иштинде шанак кылып келген. Аарыырының мурнунга чедир эгелеп кааны шанакта рынга барган, балдызын арай боорда тудуп ал-ла, чона шаап кирипкен.

Оон-на кырганга чоорту чиик-чиик кынныр келген. Ол хүннүң кежээзинде. Ийи неделя чем чавзанның сөөлүнде, бир-ле дутаар чемненген, а база бир неделя эрткенде туут-ла сегий берген.

ЭҢ-НЕ ШЫҢГЫЫ РЕВИЗОР

— Чээрби беш чыл дургузунда район чагыргазынга ажылдап келген мен. Кандыг ажылга чорбадым дээр. Агрономнап чордум, колхоз даргалап чордум, совхоз директорлап чордум, райкүүскомнуң удурттун дээш тоду кайын санап чедер. Бо-ла эрткен назынымда кандыг-даа ревизорларны көрүп магам ханган. Областан, Москвадан бодуннан безин кээп турдулар. Чамдыкта чурттаалганы хөөн кыпып келгилээр. Ынчалза-даа авамдан шыңгыы ревизор көрбээн мен.

Чамдыкта ынчап-мынчап аалдап келирип дыңнадыптарга сүт будуп неделя дургузунда үйгүм келбейн баар: бажын-балгадым иштин арыглап, чуп, бодум силигленип дээш чегел тедер мен.

Бир-ле катап оон келгенин сактыр-дыр мен. Бажыныывыска неделя хире болгаш, кыдыраат, карандаш диледи. Ап-ла берген мен. Көрүп чоруп турарымга, кыдыраатта шөйбек демдектер шыйып каап турар мындыг.

— Чүнү шыйып каап турар кижи сен, авай?—деп айтырдым.

— Сээлунде чугаалаай мен аан.

Дөрт ай эрткенде ам-на чугаалады:

— Сээн өргээңде дөрт ай чурттап турарым бодуур, уруум, а дөрт ай иштинде ашаан чүгле он дөрт хүн эжер келди.

Ынча диген, чоруй барган. Оон сөөлүнде сес чыл иштинде авам мээңнииге аалдап келбээн.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ очулдурган.

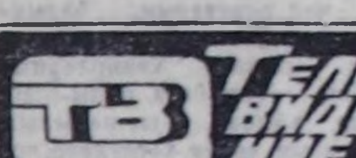

МАЙ 13-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Өг-бүле академиязы. 9.05 Чыл үелери. Май. 10.05 «Ийырал меридианнары». Концерт. 10.45 «Бүдүрээчиг-даа болза, эллептиг». 11.45 «Социализм чурттарында». 12.15 Мультфильм. 12.35 Андрей Мироновтуң киржилгези-биле фильмнер. «Саман шляпа». 1-2 серияларлары. 14.45 «Аас-кежиктиг таварылга». Чаа делегей телевикторинаның дугайында. 15.00 Суббота — ада-иелер хүнү. 16.30 Бөгүн делегейде. 16.45 «Улусчу чогаалга». Теледоччулал. 17.15 Бистиң өрелеривис. «Катунь шимээрген чыдыр». 18.00 Телефильм. 18.10 Делегей программазы. 19.10 «Херээженниң амыдыралындан 15 минута». 19.25 «Уруглар төл-чүгежи». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.35 Телекорукчунуң спутниги. 21.55 «Аас-кежиктиг таварылга». Чаа делегей телевикторинаның дугайында. 22.10 Суббота кежээзинде. Мультипликацияга шоодуг. 22.40 Телетаныжылга. Арвидас Сабонис. 00.10—00.20 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Кедээниң шагы». 9.15 Делегейниң эң улуг музейи. Лувр. 6-7 сериялары. 10.20 «Ийи кижиге вокзал». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 12.35 Казах республиканың согуурлар ниитилелиниң ажылының дугайында. 12.55 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда». 14.25 Чазаг-терге маргылдаазы. ГДР-ден дамчыдылга. 14.55 Мультфильм. 15.05 «Ажык-чарлыг чорук» фестивальдык барымдаалыг фильмнери. Процесс». 1-2 фильмнери. 17.00 «Алыс шын деп чүл?». Ф. Донахью болгаш В. Познерниң совет аныяктар-биле ужуражыышкыны. 18.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.45 Музыка телеабонементизи. «Импровизация орайында». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.15 Националдар аразында харылзаалар төөгүлүг дуржулга болгаш чарын айтырыглар. Регионалдыг конференция. 21.00 «Үе». 21.35—23.25 «Ак кааргаңнар». Уран-чечен телефильм.

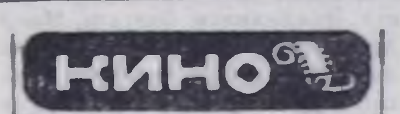

МАЙ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Враг мой» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Лентяй» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о прекрасной Айсулу» 9.00, 12.30, «Республика Шкид» 10.30, 14.00, «Приди снова, дождь» 16.00, 18.30, 21.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Легенда о Нарайяме» 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Дикое сердце» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Трагедия в стиле рок» 14.00, 17.00 шактарда.

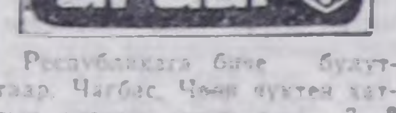

Республиканга бичии булуттаар. Чагбас. Чоон чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне 1—6, чамдык черлерге 5 градус чедир соор, хүндүс 20—25, чамдык черлерге 11—16 градус чылыыр.

Кызылга бичии булуттаар. Чоон чүктен хаттың күжү секундада 3—8 метр. Дүне 4—6 градус соор, хүндүс 23—25 градус чылыыр.

Эрзин районнуң Кызыл-Сылдыс ортумак школазының 40 чылынга тураскааткан ужуражылга 1989 чылдың май 13-те кежээкиниң 5 шакта болур. Аңаа келиринче бүгү чылдарның доозукчуларын чалап тур.

ШКОЛАНЫҢ АДМИНИСТРАЦИЯЗЫ

* * *

Херелекчилер кооперациязының системазының бүгү магазиннери (тускайжыттың магазиннерден өскезинде) 0,5 болгаш 2 литр шилкирлиг шил савалары (даштыкы чурттарга бүдүргеш эвес) чурттакчы чондан болгаш курхандырылган черлериңден кежээ-даа хүлээп ап турарын дыңнадып тур.

* * *

Республика типографиязының профкомунуң «Радость» деп уруглар клувунда өөредилге чылы доозулганы-биле холбаштыр инвентаризация кылдаазы. Ынчангаш концерт белеткелинде кирипшейн турар уруглар клубтан алган идик-хептерин май айның 20-ге чедир эккеп дужаарын дыңнадып тур.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241

ШЫНЫҢ телефоннары
Редактор — 3-43-34; ... — 3-53-91; ... партийжи амыдырал килдизи — 3-36-42; 2-36-25; совет тургузуг, ... — 3-34-17; ... агропромышленный килдиз — 3-41-16; ... корректорлар — 3-34-19; бухгалтерия — ...

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгы херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң Кызылдагы типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 277. ТС—00327.

БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 14 воскресенье
№ 113 (14013)
1925 чылдан үндезилеттинген.
Өртээ 3 кап.

СЭКП ОБЛАСТЬ КОМИТЕДИНИҢ БЮРОЗУНДА

СЭКП обкомунуң бюрозунуң ээлчеглиг хуралынга «Автомобиль болгаш агаар транспортунуң бүдүрүлгелериниң пассажирлер аргыштырып турарында улуг четпестерниң дугайында» айтырыгны чугаалашкан.

«Тыва автотранс» каттыжыышкынга пассажирлер аргыштырарының хемчээли 1985 чылда турган деңнелге бодаарга, 1988 чылда 14,4 хуу улгатканын бюродан демдеглээн. Беш чылдың эрткен үш чылдарында хоорайлар аразының 6, хоорай иштиниң 5 чаа маршруттары ажыдыышкан. Бүдүрүлгелерде боторуута-чарыгга болгаш ремонтта харылзааларын шиңгээттинип турар.

Ол үениң дургузунда агаар транспорту-биле пассажирлер аргыштырары 16,5 хуу улгаткан, орулгалар алырының планы күүседиттинип, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедип турар. 1986-88 чылдарда Новокузнецк, Минусинск, Чита хоорайлар-биле агаар харылзааны тургустунган.

Оон-биле чергелештир пассажирлер аргыштырылгазының культуралыг ажыл-чорудулгазының ажыл-херекте чедир шиитпирлеттинмээн хөй-хөй айтырыгларның бар боор турарын бюродан демдеглээн. Пассажирлер аргыштырылгазында болгаш пайлыылага кээп турар дамчыларны хүлээп ап турарының культуралыг кудуу боор турарынга хамаарышкан чагаалар, хомудалдар, телефон дамчыштыр медээлер хамаатылардан партия, совет органнарга, солуннар редакцияларынга үргүлчү кээп турар. 1988 чылда ол черлерниң адресинге 227, бо чылдың январь—март айларында 104 чагаан болгаш хомудал келген.

Пассажирлер аргыштырылгазының ажыктарын, ол ажылдың шынарын болгаш культуралыг бедидер дугайында айтырыгларны республиканың Министрлер Чөвүлелинге, Кызыл хоорай Совединиң сессияларынга каш катап чугаалажып, ол талазы-биле эвээш эвес шиитпирлерни, оон иштинде «Пассажир транспорту-95» деп хоорай программазын база хүлээп алган турган. Ындыг болзажок оларның күүселдезин кошкак контрольдаттынып, хөй четпестер оожум чайлаттынып турар.

Автобус парыгы мурнуку хевээр эки ажыглаттынмайн турар. 1988 чылда чүгле Кызыл хоорайга белен аазы бүрү чылдагааннардан 3,8 муң рейс күүсеттинмээн. Бо чылдың эрткен үш айларында 449 (каттыжышкынга деңнээрге 11,5 болгаш 1,8 муң) рейс кылдынмаан. Автобустар шимчээшкининиң графиги болгаш интервалдары үргүлчү үрелип турарындан автобус доктаар черлерге хөй кижи чыглып турар.

Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң 1986 чылдың ноябрь 10-да хүлээп алганы «Ведомстволарның автобустарын ажыглаарының чурумнары талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалы болгаш хоорай чурттакчыларын аргыштырарынга ведомстволарның автобустарын киириштирер дугайында Кызыл хоорлуускомунуң ынаа дүүштүр хүлээп алган шиитпири багай күүсеттинип турар.

Автовокзалдарда болгаш автостанцияларда четпестер болгаш чурум чок чүүлдер хөй. Билет садар кассаларның болгаш справка-информация албанының доктаамал ажылдавайн турары, кассирлерниң болгаш диспетчерлерниң кижилерге кичээнгей чогу чоннуң талазындан хөй хомудалдарны болдуруп турар.

Пассажирлерниң чемненилгезин организастаары багай. Буфеттерде болгаш кафелерде чемниң ассортиментизи кызы, шынары куду, ол черлер дамчыкта ажылдавайн, санитарлыг негелделерни сагывайн турар.

Үстүнде демдеглеттинген четпестер авиаторларга база хамааржыр. Оларның ажылында доктаамал чорук чок, аэропортта-даа, хоорай агентствозунда-даа тыва дылга дыңнадыгларны кызыбайн турар. Билеттер бүрүткээр диспетчерлерниң, кассирлерниң, информаторларның, пассажирлер аргыштырылгазынга хамааржылгалыг өске-даа албаннарның ажылдакчыларының туразының улуу, каржы-хажагайы, шүүлген ажылы пассажирлерге таарымча чок байдалдарны тургузуп, оларның талазындан хомудалдарны болдуруп турар.

Аэропорттуң бөгүнгү рейстерге билет садар кассазынга үргүлчү улуг оочур тургустунуп турар, а хостуг черлерниң бар-чогунуң дугайын справка бюрозу дыңнатпайн турар.

Баш удур билет садар агентствога самолет биледи садып алыр дээн кижилер оон ажыттынарының ырак мурнунда-ла оочурлап желээр болгаш касса ажылдакчыларының оожум ажылдап турарындан хөй үени чыдырып турар.

Чүгле агаар-бойдустуң байдалындан эвес, а техниктиг чылдагааннарның уржуундан рейстерни соңгаарладыры үргүлчүлеп турар. 1988 чылда ниитизи-биле 2707 рейсти соңгаарлаткан, а оон иштинде аэропорт албанының буруузу-биле 665 рейс соңгаарлаттынган.

Пассажирлер аргыштырар бүдүрүлгелерниң партия организацияларының национал кадрларны ажылга шилип алыр, таарыштыр тургузар болгаш өөредир айтырыгны холга албаан. Пассажирлер аргыштырар албан черлериниң удуртукчу ажылдакчыларында орус болгаш тыва дылдарны эки билир чаңгыс-даа тыва кижи чок боор турар.

Пассажирлер аргыштырылгазында ажыл-херектиң байдалы ол черлерниң удуртукчуларындан пассажирлер хандырылгазының шынарын болгаш культуралыг ажыл-чорудулгазын, бүгү звенолардың ажылын чогумчулары дээш партия-совет органнарының талазындан принципиалдыг негелделерни кылырын негеп турар.

Айыттынган четпестерни чайладыр талазы-биле чоргаар хемчеглерни алырын СЭКП обкомунуң бюрозу коммунист удуртукчулар эштер А. В. Рудзинский, А. В. Мәрцеха, О. В. Петров олардан негээн. Пассажирлер аргыштырылгазында байдалдың үндезини-биле ажыл-херек дээш кадрларның ажылынга контрольду күштелдирерин, ук ажылдакчыларның хууда харысаалгазын, күүселдекчи чурумун бедидерин «Тыва автотрансттың», авиаотрядтың, Енисей хем пароходствозунуң Кызыл район эргелелиниң партия организацияларынга даскан.

Кызыл хоорайның гостиницаларынга кижилерни хандырарында шыңгыы четпестерниң дугайында айтырыгны СЭКП обкомунуң бюрозунуң хуралынга чугаалашкан. «Кызыл» болгаш «Мөңгүлек» гостиницаларының коллективтериниң кижилерни хандырарының культуралыг ажыл-чорудулгазын талазы-биле чамдык хемчеглерни ап турарын партия обкомунуң бюрозу демдеглээн.

Оон-биле кады кижилерни хүлээп ап, тургузарында болгаш хандырарында улуг четпестер болгаш чедир кылдынмаан чүүлдер бар. Коммунал болгаш туризм гостиницаларын ажыглаарының чурумун үргүлчү сагывайн турар, бүдүрүлге болгаш сервис культуразы, бажыңнарның эстетиктиг байдалы чавыс.

Гостиницаларның иштики байдалы хөй четпестерлиг. Хөй-хөй номерлерниң хаалалары хирлиг, линолеум болгаш хаада чыпшырган саазыннар орук, вентиляция ажылдавайн турар. Номер фондузун багай ажыглап турар. Өрээлдерге таарымча чок мебель эргижирээн. Өрээлдерниң иштин шынар чок арыглап турар. Чамдык өрээлдер кышкы үеде соок, чайын изиг, шкаф, радио, телефон ажылдавайн турар. Көргүзүп турар телевизорлуг ачы-дузазының даңзызы кызым. Хүнүн-не 30-дан 50 чедир кижилер гостиницаларга чурттаар черлерин чедир албайн турар.

Аалчылар хөй кээп турарындан база гостиницаларга доктаамал херегледиң өзүп турарындан дежурный администраторлар болгаш өске-даа ажылдакчылар боттарының улуурган-тураңнып көргүзүп, каржы-хажагай болгаш болдурбас ужурлуг чүүлдерни бедик болдуруп турар. Мындыг чоруктар кижилерниң хомудалдарын, харааданышкыннарын чөптүг-биле болдуруп, чөрүлдээлиг байдалды тургузуп турар. Ол дугайын кижилерниң хомудалдар, саналдар дептеринде бижээн чүүлдери, республика солуннарынче бижээн чагаалары херечилеп турар.

Гостиница ажылында ажылдап турар кадрларны шилип алыр, тургузар болгаш өөредир талазы-биле ажылды багай тургускан. Оларның хөй нуруузу хөй чылдар иштинде чаңгыс-ла албан-дужаалынга ажылдап турарындан четпестер-биле эптежип, оларны эскербейн, сагылга-чурум культуразын бедилдеринче чүткүвейн турар.

Кадр айтырыын шиитпирлеп турар үеде аныяк-бүрүг национал кижилерни деңге таварылдыр принципти барымдаалавайн турар. «Кызыл», «Мөңгүлек» гостиницаларының эргелел аппаратында ажылдакчыларның аразында үндезин национал кижилер чүгле 12,5 хуу боор турар.

Моон ужурунда хөй-хөй кижилер гостиницаларга кирер үеде дыл талазы-биле бергедээшкиннерге таваржып турар. Бо айтырыгны чаңгыс талалай көрүп болбас. Чүге дизе, гостиница ажыл-агыйы — чурттакчы чоннуң хандырарының чугула талаларының бирээзи.

Гостиницаларның ажылын уштап баштап турар үстүкү организациялар ында ажыл-херектериниң байдалын эвээш сонуурган көрүп турар. 1988 чылда болгаш бо чылдың дөрт айларында гостиницаларның ажылынга хамаарышкан айтырыгларны каяа-даа чугаалажып көрбээн. Оон түңнелинде гостиница ажыл-агыйы, оон ажылы Советтерниң, хоорайның болгаш республиканың өске-даа органнарының, профэвилелдерниң, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының контролюндан болгаш салдарындан дашкаар турган.

Республика найысылалынга чаа гостиницаны тудары, гостиницаларның бүгү номерлерин долу ажыглаары, чоруктуг кижилерни хонар черлериниң ведомство айы-биле общежитиелериниң ажылын катап эгелээри, хамаатыларның чуртталга шөлүн хелеззилээр талазы-биле гостиница ачы-дузазының төвүн организастаары эргежок чугула. Гостиницаларда чурттаар черлерге бронь бээриниң чурумун шыңгыы сагыыры, сервис культуразын бедидери, ажылдакчыларның ортузунга чогуур кижизидилге ажылын чорудары, гостиницаларга сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну хандырары эргежок чугула боор турар.

Гостиницаларга келген кижилерниң хандырылгазының культуралыг болгаш шынарын бедидер, ол черлерге ачы-дуза чедирериниң чаа хевирлерин тургузар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни алырын профэвилелдиң, чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге каттыжышкынының удуртукчулары коммунистер эштер Ш. П. Куулар болгаш В. А. Поповтан СЭКП обкомунуң бюрозу негээн.

Кызыл хоорайга чаа гостиницаны тудар дугайында саналды киирерин Кызыл хоорлуускомга болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге каттыжышкынынга даскан.

СЭКП обкомунуң бюрозунга өске-даа айтырыгларны чугаалажып көрген болгаш ол талазы-биле чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Тудугжу

ЧУРУКТА: СЭКП кежигүнү Монгуш Намзыраевич Оюн «Востоксантехмонтаж» трестиниң Кызылда кожуп чоруур механизастаан колоннаазында бригадирлеп турар. Бо ажылчын ол тудуг организациязынга 1965 чылдан ажылдап эгелээн. Он беш чыл дургузунда бригадирлеп турар.

Тудуг ажылын хөгжүдеринге оон күш-ажылчы үлүүн бедик-биле үнелээн. 1972 чылда аңаа Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу деп атты тывыскан. Мурнакчы бригадир «Күш-ажылчы эрес-маадырлыг чорук дээш» деп медаль-биле база шаңнаткан.

Оон бригадазы Кызылда беш каът чуртталга бажыңынга монтаж ажылдарын дооскаш база бир чаа бажыңда суг дамчыдар хоолайлар киирерин эгелей берген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СЭКП Төп Комитединде, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинде, ВЦСПС-те болгаш ВЛКСМ ТК-да

В. И. Лениниң төрүттүнген хүнүнден бээр 119 чылынга турачкаткан Бүгү-эвилелдиң коммунистиг субботниги 1989 чылдың апрель 22-де болуп эрткен. Ол совет кижилерниң политиктиг болгаш күш-ажылчы идепкейиниң чайынналчак херечизи болган.

Субботникке 152 млн. ажыг кижи киришкен, олар үлетпүрде, кадаг ажыл-агыйда, тудугда, транспортта болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларында боттарының ажылдап турар черлеринге ажылдааннар. Чамдык кижилер хоорайларының болгаш чурттакчылыг черлериниң чаагайжыдылгазынга ажылдаан. Субботникке белеткенип, ону эрттирип турар үеде бедик организастыг болгаш ажыл-херекчи чорук көргүстүнген. Субботниктиң киржикчилери боттарының бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажылы-биле он бирги беш чылдың дөрткү чылының онаалдаларын күүседиринге төлептиг салымышкыны киирген.

Баш удур кылган санаашкыннардан алырга, чүгле үлетпүр продукциязын ол хүн 1,2 млрд. рубльге ажылдап кылган. Чоннуң херегледел бараанын 453 млн. рубльге, оон иштинде аъш-чем аймаан 116 млн. рубльге бүдүрген. Аъш-чемге хамаарышпас бараанын 337 млн. рубльге бүдүрген. 236 млн. рубльдиң керээлиг ажылдары кылдынган.

Субботниктиң киржикчилери 291 млн. рубльди ажылдап алган.

Бүгү-эвилелдиң коммунистиг субботниинге идепкейлиг киришкен бүгү кижилерге — ажылчыннарга болгаш колхозчуларга, инженер-техниктиг ажылдакчыларга болгаш албан-хаакчыларга, Совет Армияның болгаш Флоттуң дайынчыларынга, аныяктарга, дайынның болгаш күш-ажылдың дээдүннарынга, оларның эрестиг күш-ажылы, эде тургустунуушкунуң, чурттуң экономиказын быжыглаарының херээнге халас салымышкыны дээш чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенин СЭКП Төп Комитеди, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели, ВЦСПС болгаш ВЛКСМ ТК-зы илергейлеп тур.

Совет кижилерниң күзээнин база күш-ажылчы коллективтерниң саналдарын кииргенин ёзулаар субботникке ажылдап алдынган акша-херекселди бүрүнү-биле республикаларның, крайларның болгаш областарның эргезинге артып калыр болгаш оларны чүнү-даа мурнунда кадык камгалал албан черлериниң тудуунга болгаш материалдыг баазазын быжыглаарынга, эмнерниң болгаш бичии чаштарның камгалалын улам ыңай экижидеринге ажыглаар.

Эмчилерниң, профкомнарның кичээнгейинге

ПУТЁВКАЛАРНЫ КЫМГА БЕРИП ТУРАР БИС?

Бо чылдың февраль 11-де «Шын» солунга республиканың «Чүсчү-малчын звено» клувунуң кежигүнү, «Ишкин» совхозта өшкү кадарчызы Норжун-оол Саттың чөптүг хомудалын номчааш, кижиниң сагыш-сеткилин дүвүреп кээр чорду. Бо малчын 30 чыл хире үеде доктаамал малчыннап келгеш, кадыын сегидип алыры-биле курорт баар дээш мынча чылда чадап каандыр. Социал чөптүг эвес чорук ам-даа дазылындан түрү тырттынмааның бо факт көргүзүп турар-дыр. Бо чүгле кый-чаңгыс малчынның хомудалы эвес, ындыг чорук район бүрүзүнде бар дизе частырыг болбас.

Кижи бодаарга, хамыктың мурнунда малчыннар путёвкалар алыр ужурлуг болгу дег. Оларның чурттап, ажылдап турар байдалы кымга-даа (эмчилерге, профэвилел ажылдакчыларынга дээрим ол) билдингир болгай. Республиканың экономиказында мал ажылының деңзигүүрү кандаар-даа аажок улуг. Ындыг болганда, малчыннарга бээр путёвкалар база хөй болгу дег. Профкомнарга кээп турар каш путёвканы шын болгаш чөптүг, оң ылангыя ону ылап-ла хереглеп турар кижилерни шилип көрүп тура, хуваары эргежок чугула. Черле ынчаш курорттарже дыштанылга бажыңнарынче путёвкаларны чүгле чаңгыс кижи — профком даргазы үлеп, хуваап болбас деп чүве билдингир. Ынчалза-даа чамдык профкомнар ону сагывайн турар. Эмчиниң справказы безин чокка-ла бериптер болгулаар. Оон туржук боттарының таныш көрүштеринге, дөргүл-төрелдеринге-даа бергилээри чажыт эвес.

Мен бодум эмчи кижи болгаш малчыннарның чамдыктарының чүстери чоржайгылап калган, аскактаан боорун билир мен. Мындыг кижилер дыка хөй. Олар колдуунда хоочураан, бруцеллёзтан ынчап баргылаан азы кыжын хой, өшкү, чылгы кадаргаш, чүстерин сооктап алганы билдингир.

Черле ынчаш бистиң удуртукчуларывыс малчыннардан эът, дүк, сүт планы негээр бетинде, бир-ле дугаарында оларның амыдырал байдалынче, кадыынче сагыш салыр ужурлуг. Бисте ындыг эвес болгулаар-дыр. Малчыннарның ол талазы-биле негелде чок, дыңнангыр, чөпшүл чоруун ажыглап алгаш ындыг.

Чоннуң социал айтырыгларын партийжи еву-биле шиитпирлээр дугайында сөглээн үеде чугаа-соот дыка-ла үнүп тур. Бо ажыл ырак-узак коданнарга четпейн турар хевирлиг. Мал оолдаашкыны, хой кыргылдазы, сиген кезилдеан, кышка белеткел, солуур кадарчы чогу дээш бо-ла бүгү эң чугула айтырыгларның уржуундан малчыннар үе-шаанда дыштанып, эмнедип, аржаанман алыр аргазы барык чок боор турар. Ынчангаш оларның хоочурап аарыырының бир кол чылдагааны ол.

Аарыгны болдурбазы-биле баш бурунгаар хемчеглер алыры белен, а хоочурай берген аарыгны эмнээри бердээрзи чүгле эмчилерге эвес, харын улуг кижи бүрүзүнге база билдингир. Бистиң малчыннарывыстың чамдыктары 50 хар ажа дужуп чораш-ла, кадыы баксыраш, мал соондан кылаштаар харык-шинээ чогундан, калыр-каскак черлерге мал кадарар аргазы чок болгаш коданың дужаар ужурга таваржып турары чажыт эвес.

Мен бодум Үш-Белдир курортка ийи сезон дургузунда ажылдап бардым. Республиканың экономиказында мал ажылы колдап турар болганда, аңаа, ол курортка, малчыннар колдап дыштаныр ужурлуг кылдыр бодаан мен. Херек кырында олар эвээш боор чорду. Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Өвүр, Улуг-Хем районнардан харын элээн келгилээрин көрдүм. Ынчангаш ук районнарда профкомнар малчыннарның кадыы дээш элээн сагыш салып турар-дыр деп чүве оон-на илдең. Үш-Белдир — дыштанылга бажыңы эвес-ле болгай. Ынчалза-даа аңаа таарышпас-даа аарыглыг кижилер, оон ынай аныяктар элээн кээр чорду. Чүге ындыгыл? Маңаа профкомнар болгаш эмчилер буруулуг деп санаар херек. Кадыы эки, эмчиниң диспансер хайгааралында турбайн турар кижилерге районнарда чамдык эмчилер санаторий-курорт карталарын чүге-ле дораан долдура бээрил аан? Ол талазы-биле эмнелгелерде шилилге комиссиялары бар болгай. Олар принципиалдыг, шынгыы ажылдаар болза, ындыг чүүлдер турбас ужурлуг.

Үш-Белдирге хан базыышкынныг, чүрээ аарыг улус база келгилээр-дир. Ол дээрге канчап-даа таарышпас херек-тир. Үш-Белдир курортка ындыг аарыгларны эмнээри шуут таарышпас. Ол ышкаш чамдыкта харын кайы-бир аарыы кирген үезинде безин улус четкилеп кээр-дир. Олар, ындыг кижилер, курорттаар эвес, а эмнелгеге чыда оарып эмнедир ужурлуг. Ындыг таварылгада ырак-узак черлерден келгилээн кижилерни дедир чорудар-даа ужурга таваржып-даа турдувус-ла.

Бо бүгү фактылар болза, эмчилерниң бот-харысаалгазының кошкаанын дугайында бадыткал-дыр. Кандыг-даа аарыгны эмнээрде, ылангыя хоочурай бергеннерин чада аайы-биле эмнээр ужурлуг: ону бедүүнү-биле тайылбырлаарга, баштай эмнелгеге шинчээш, аарыын тодарадыр. Оон соонда чыттырып эмнээр, дараазында дыштандыргаш, курорт-санаторийже чорудар.

Ам удавас чайгы курорт сезону эгелээр. Бистиң мурнуку частырыгларывысты база уламчылаар бе? Кандыг аарыглардыг кижи каяа дыштаныры, эмнедири дээр дугайында профкомнар ажыл-ишчилерниң ортузунга тайылбыр ажылын күштелдирер ужурлуг. Чамдыкта бисте болза путёвкаларны шыгжап-шыгжап, оон өрттенир» дей бергенде, кайы-бир кижиге дыңнадыр. Ол эки бе ынчаш? Чок. Ынчан ук курортка таарышпас аарыглыг кижини чорудар ужурга таваржыр бис. Далашкаш, «сен чораащ кел» дээш чорудуптар.

Бистиң малчыннарывыс боттарының социал айтырыгларының дугайын солунга удаа-дараа чидии-биле тургузуп турарлар. Ол дээрге оларның чөптүг негелдезидир. Чамдык совхозтар аржааннарда бажыңнарны тудуп, ынаар малчыннарын дыштандырып турары экидир. Ынчалза-даа ол ам-даа эвээш. Бисте арга-курлавырларны чөп ажыглавайн турар бис. Мээң бир мындыг саналым бар: Үш-Белдирге дыштанылга бажыңын ажыдып алырының аргазы чүл? Аңаа совхозтарның, профэвилелдериниң база АҮК-терниң-даа акша-херекселин каттыштырып болгай-ла. Бо айтырыгны шиитпирлээри профэвилелдерниң область чөвүлелинден улуу-биле хамааржыр.

Бистиң малчыннарывыстың дыка хөйү дыл билбес болгаш соңгаар — Саян арты ажып, курорттаары берге. Ынчангаш оода республика иштинде курорттарже, профилакторийлерже оларны эмнедип чорударының бүгү-ле аргаларын ажыглаар болза эки.

Мерген ДАВАА.
Сүт-Хөл район.

ТҮҢНЕЛ ҮНДҮРЕРИ ЭЛЕК

Сүт-Хөл районунуң Карл Маркс аттыг совхозунуң Сесегеде болгаш Харагааныг-Ховуларда № 1, 2 хойжу бригадаларында (бригадирлери Маадыр-оол Көгел-оол, Ондар Очур) хой оолдаашкыны адакталы берген. Бирги кварталдың түңнели-биле совхоз чүс бажка онаалтыр 72 хураганы алган. Совхозтуң төрүүр хойлары 5600 болза, алган хураганнары 4172 болган. Янзы-бүрү чылдагааннардан 267 хураган өлген.

Хойжулардан Лестек-оол Ондар чүс хойдан чүстү, Лапар-оол Ховалыг 96, Лугар-оол Ондар —89, Сат Байыр-оол 80 хураганнарны камгалап алганнар.

Чамдык малчыннар хураганнарны чогуур чижек-биле баш саның алырын дыка кудулаткан. Минчимаа Монгуш, Дажы-Чимит Монгуш, Делгер-оол Ховалыг, Байлан Сат, Намчал Ондар оларның ажылын совхозтуң парткому, профкому багай деп демдеглээн.

Мындыг четпес ажылдарның чылдагааны чүдел? Ону тыварда бригадирлер, малчыннар, эмчилер күскү аарыжылгени кады эки түннеп, боттуг хемчеглерни алыр ужурлуг турган.

Ынчалза-даа чыл ам-даа төнмээн. Түңнелди үндүрери элек.

Алдын-оол ОНДАР.

МЕДЭЭЛЕР

ЧАА КОЛЛЕКТИВ

Тываның кодээ ажыл-агый дуржулга станциязынга бо чылдың интенсивтиг күш-ажыл коллективи (ИКК) деп чаа коллектив тургустунган. Оон сорулгазы — эртем кидилестеринге идиг бээри. ИКК-ның ишчилери дуржулга шөлдеринге ажылдаар болгаш бир дуржулганы эгезинден төнчүзүнге чедир күүседир.

Ол чаа ажыттынган коллективте дуржулгалыг механизаторлар Андрей Житков, Андрей Чебочаков болгаш Егор Кучеев олар кирип турар. Оларга шолду, «Беларусь» деп үш тракторну болгаш бөлүк кодээ ажыл-агый машиналарын быжыглаан.

Оларның күш-ажыл төлевирин кылган ажылының бүдүрүкчүлүгүн барымдаалап төлээр кылдыр тургускан. Чаңгыс сеп-биле чугаалаарга, ук коллективтиң ажылдакчылары черни белеткээш, тарылганы чоруткаш, ону болбаазыраткаш, дүжүттү ажаагаш, продукцияны дужаар ужурлуг. Ажаалда үезинде ийи комбайн ажылдаар.

Амгы үеде ИКК херзуннуң часкы болбаазырадылгазын кылып, чемиштидиге топ, часкы тарылгага белеткенип турар.

ПЛАНЫН АЖЫРГАН

Таңды районда АКМК-ның тудугжулары ийи аал иштиг чурттаар алды бажың тудар турган, сес бажыңны ажыглаалга киирген. Үш бажыңны Тока аттыг совхозка, ийини — «Коммунизмниң херели», бирээни — «Революцияның чалбыыжы» совхозтарга тудуп берген. Юрий Белоноговтуң болгаш Александр Пискуновтуң бригадалары ийи-ийи бажыңны туткан. Туттунган бажыңнарның шевергел ажылдарын Тамара Андрееваның бригадазы шынарлыг чоруткан. Соңга, хаалгаларны чараштыр будааш, тускай комиссияга хүлээткен.

Тудугжуларның мурнунда кылыр ажылдар ам-даа хөй. Олар Кочетово суурга кодээ Совет бажыңын, «Россия» совхозунга 624 өөреникчи өөредир школаны, оон аңгыда ийи аал иштиг чурттаар төрт бажыңны тудар.

Владимир ФОМИН.

Партийжи амыдырал

КӨРҮЛДЕ КОМИССИЯЗЫ, ООҢ СОРУЛГАЗЫ

Партия эге организацияларында көрүлдеге хамаарыштыр

Чурттуң амыдыралының бүгү адырларында болуп турар бөгүнгү чаартылгалар партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазының арга-методтарын улам сайзыралгайжыдарын негеп турар. Ынчангаш олар массаларның идепкейлиг организакчызы болбушаан, ажыл-херекчи, тодаргай угланыышкын-биле ажылдаар, дээштиг, чаа чүүлдерни, аргаларны дилеп тывар ужурлуг. Эде тургустунуушкунуң сорулгаларында партия организацияларынга дорт хамаарышпайн баар хире ындыг чүве чок. Дорту-биле чугаалаарга, оларның бот-идепкейинден, ажылын үениң негелдезинге дүүштүр чорудуп билиринден, ооң ургаар хөөнге алыспазындан эде тургустунуушкунну улам ханыладыр талазы-биле сорулгаларның шиитпирлеттинери улуг хамааржыр. Оон аңгыда партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммунист бүрүзүнүң бот-харысалгазын, идепкейин бедиткейн, эде тургустунуушкунуң бистиң мурнувуста салып турары хөй талалыг, ханы айтырыгларының, сорулгаларының боттанышкынын чедип алыры берге. Ынчангаш күш-ажылчы коллектив бүрүзүнге коммунистер сес кырынга эвес, а тодаргай ажыл-херекке организакчы, кижизидикчи звено, чаа, мурнакчы бүгү-ле чүүлдерниң идепкейлиг нептередикчилери болур. СЭКП обкомунуң бо чылдың апрельде болган бюрозунга ол сорулга-биле партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзиниң көрүлдезин 1989—1990 чылдарда чорудар дугайында доктаалды хүлээп алган. Аңаа республиканың бүгү партия эге организациялары кирживр. Республиканың көрүлде комиссиязы тургустунган, мында партия обкомунуң кежигүннери, аппаратның чамдык ажылдакчылары кирип турар. Комиссияның ажылын СЭКП обкомунуң ийиги секретары Г. Н. Долгополов удуртуп турар. Көрүлде дугайында дүрүм ажылдап кылдынган болгаш чер-черге ону организастаар хүлээлгелиг ындыг көрүлде комиссияларын партияның хоорай, районнар организацияларынга база тургузары мында көрдүнген.

Көрүлдениң кол сорулгазы — салдынган сорулгаларны херек кырынга шиитпирлээринге, бирги ээлчегде, күш-ажылчы коллективтерниң ажыл-чорудулгазын, амыдыралдың бүгү талаларын эде тургузарынга партия организацияларының дайынчы арга-шинээзин хынап көөрү болур. Ол көрүлде-биле чүү-даа мурнай, партия организацияларының организакчы болгаш политиктиг ажыл-чорудулгазының арга-методтарының чаартып сайзыралгайжыдарын бөгүнгү база моон-даа соңгаарты сорулгаларны шиитпирлээриниң чаа, дээштиг арга-хевирлерин бадыткаарын, ажылчы чон-биле харылзааны быжыглаарын хандырары көрдүнген. Экономиканы хөгжүдеринге, социал айтырыгларны шиитпирлээринге, чурттаалга, социал-культура ужур-дузалыг объектилерни тудуун дүргедедиринге, чурттакчы чоннуң аъш-чем, бараан-биле хандырылгазын экижидеринге, күш-ажылдың сагылга-чурумун, хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаарынга партия организацияларының ролюн ол көрүлде чедиишкинниг бедидери көрдүнген. Оон аңгыда демократтыны улам хөгжүдер, ажык-чарлыг чорукту, шүгүмчүлел, бот-шүгүмчүлелди калбартыр.

Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзиниң көрүлдезин дараазында үш угланыышкын-биле чорудар: партияның иштики, идей-кижизидилге ажылының, экономиканы болгаш социал адырны хөгжүдеринге партийжи удуртулга талазы-биле.

Партия организацияларының ажыл-чорудулгазын экижидеринче угланган сорулгаларның даңзызы мында кирген.

Ажылдың ол үш угланыышкынынга үндезилеп, партия организациялары коммунистерниң хуралынга чыл дүргүзүнде кылып чорудар ажылын тодараткаш, бадылап алыр. Бо чылын ону чоокку үеде кылыр болза эки. Организастыг болгаш политиктиг ажылдың арга-методтарын, утка-шынарын чаартырынче, партия хүрээлениң быжыглаар, экономиктиг, социал болгаш культура айтырыгларын шиитпирлээринге коммунистерниң авангардчы ролюн бедидеринче, бүдүрүлге сагылга-чурумун, хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаар, партия организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң ажылында четпес чүүлдерни чайладырынче угланган эң дээштиг, тодаргай хемчеглерни аңаа киирер.

Бүдүрүлге адырларында партия организациялары бо талазы-биле ажылды чорудуп тура, коллективтиң бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын экижидер, көргүзүглериниң доктаамал өзүлдезин чедип алырының курлавырларын илередир тодаргай хемчеглерни кичээнгейге алган турар.

Материалдыг бүдүрүлгениң эвес адырларының партия организациялары хемчеглерни тодарадырда, эде тургустунуушкунуң байдалында күш-ажылчы коллективтерниң мурнунда турары сорулгаларны илередип, ону үндезин кылдыр алыр. Чижээлээрге, садыг, амыдырал хандырылга, коммунал ажыл-агый бүдүрүлге черлериниң коммунистери-дир. социал программаларны күүседир талазы-биле тодаргай сорулгаларның күүселдезин олар көрүлде үезинде контрольга алган турар.

Көрүлдениң түңнелдерин хоорайның болгаш районнарның көрүлде комиссияларының хуралдарынга чыл санында үндүрер болгаш түңнел материалдарны, саналдарны ооң соонда республика комиссиязынче киирер. Ооң тиилекчилерин беш бөлүкке тодарадыр. Бирги бөлүкке — совхозтарның, бүдүрүлгелериниң болгаш агропромышленниг комплекизиниң партия организациялары; ийигизинге — үлетпүр, транспорт, харылзаа, тудуг бүдүрүлгелериниң партия организациялары; коммунал-амыдырал хандырылга, садыг, нийтиниң чемненилгезиниң бүдүрүлгелериниң организацияларының — үшкү бөлүкке хамааржыр. Оон дараазында — кадык камгалал, улус өөредилгезиниң болгаш культура албан черлериниң, а партия, совет база хөй-нийти организацияларының аппараттарының, ажыл-агый органнарының эргелел аппаратының партия организациялары — бешки бөлүкте хуваатынган.

Негелде ёзугаар көрдүнген сорулгаларын чыл түңнели-биле эки күүсеткен партия эге организациязы бөлүүнге тиилекчи кылдыр санаттынар. Шак ындыг байдал-биле мурнакчы дуржулгалыг база партия организациялары илереттинер. Оларның дуржулгазын партия комитеттеринге түңнээш, ол дугайын массалыг информация чепсектериниң дузазы-биле хөйге чедирип чырыдар. Көрүлдениң тиилекчилерин шаңнап-мактаарының моральдыг болгаш материалдыг хемчеглерин партия обкомунуң бюрозу көрген.

Аңаа киржилге партия ажылының дээштиг арга-методтарын дилеп тыварынга секретарьларның, соңгулдалыг органнарның кежигүннериниң, партия комитеттериниң аппараттарының ажылдакчыларының болгаш коммунистерниң инициативазын, чогаадыкчы чорукун идепкейжидер. Бистиң амыдыралывыстың бүгү адырларында болуп турар чаартылгаларга, эде тургустунуушкунга партия организациялары идепкейлиг киржир дээрзинге бүзүрээр бис.

Виталий ВАЛЬКОВ.
СЭКП обкомунуң партийжи-организастыг болгаш кадр-биле ажыл килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы.

Шеверлекчилер

Галина Оюннуң удуртканы комсомолчу-аныяктар бригадазы Кызыл хоорайның тудугларын кылырынга күш-ажылчы үлүүн киирип, чарышка мурнап турар. Кызылдың Кочетов кудумчузунда беш каът чаа чурттаалга бажыңынга шеверлел ажылын олар доозупкан. Интернационалчы бригадада орус-даа, тыва-даа ажылчыннар бар. Ангылашпас, башкалашпас — найыралдыг шеверлекчилер ол бажыңга шеверлел ажылын эки шынарлыг кылганнар. Олар бо хүннерде база бир чаа тудугда барган.

ЧУРУКТА: шеверлекчилер Валентина Глухих биле Моңгуш Айлан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Эки кижилер дугайында

22 ЧЫЛ ИШТИНДЕ

Дөрт уругнуң иези Лариса Хуралбаевна Кууржаан — бодуун ажылчын. Ол — Тээлиде уругларның хөгжүм школазында аштакчылап ажылдаан-ла 22 чыл чедип турар. Кижилерниң ажылдап, өөренип турар оран-савазы кезээде арыг-шевер боор болза, сагыш-сеткилге-даа, тура-хөөнге-даа эки: кижиге таарымчалыг байдал тургаа, хей-аъттыг, кызымаккай ажылдаар, өөренир. Өрээл иштиниң шалазы арыг, кылан, ол ышкаш бүгү-ле эт-хереселдер база кезээде арыг, харын-даа тарымал чечектерниң чаагай чыды өрээл иштин долуп турар болза, улам эки болур ийик.

Лариса Хуралбаевна хөгжүм школазында ындыг таарымчалыг, чаагай байдалды тургузуп турар. Оон аштап арыглап турар өрээлдери хөй-даа болза, шуптузунга четтигип, кайызында-даа арыг-шеверни дең-дески тудуп, уругларны хайгаарап турар. Өрээл санында өң-баазын чечектер сагланайндыр өзүп үнүп келгилээн. Оларны болгаш школа девискээриниде ыяштарны база-ла Лариса Кууржаан доктаамал ажаап, карактап турар.

Бөлүүн ажылчын Лариса Кууржаанның дугайын хөгжүм школазының директору Галина Чыдым:

— Школаның аштап арыглаар шөлү-даа хөй, даштыы-иштиниң чечек-чимис, тарааш ыяштар база хөй. Ынчалза-даа бо бүгүге Лариса Кууржаан четтигип, оларның шуптузун доктаамал арыг-силиг кылдыр тудуп турар. Ажылдап черле озалдавас, кызымаккай ажылчын — деп мактап чугаалап турар.

Аңаа 22 чыл иштинде ажылдап келгени, шаңнал-мактаалдарны хөйнү алган. Ооң дугайында школа директорунуң мактап турары-даа чептүг. Лариса Кууржаан ам-даа ол-ла ажылында хей-аъттыг ажылдавышаан.

Чимис АДЫГ-ООЛ.
Бай-Тайга район.

Коммунист, ооң ажыл-херээ

ХОЙДАН-НА ХУРАГАН ДЭЭШ

Шак ындыг сорулганы Мөңге Моңгуш бодунуң мурнунда салган ажылдап турар. Ынчангаш ооң соглээн сөзү ажыл-херээ-биле карыштпайн келген. Коммунист кижи болганда бодунуң сөзүн ээлээр дээш чылдың-на кызымак, шалыпчы ажылдап турар. Хойларының чайгы, күскү семиртилгезинче, одарын, суггарылгазын, ээрежилгезин шын организастаарынче болгаш таарыштырарынче, кыштаглааашкынга хынамчалыг белеткенеринче, малдың ажаалдазынче, чемгерилгезинче зоовертеринарлыг негелделер ёзугаар доктаамал сагыш салып чоруур.

Нийтиниң малының баш санын өстүрер, продуктулуун бедидер дээш сагыш салып келгенинин ачызында хойжунуп көргүзүглери сөөлгү чылдарда багай эвес. Мөңге Доржу-Балчыровиг 1986 чылдан бээр төрүүр чүс баш хойга онаашты чүстеп куду хураган ап көрбээн. 1987 чылда көргүзүүн улам экижидип, чүс хойдан-на чүс беш хураганы менди доруктурган. Бир хойдан-на 3 кг 600 грамм дүк кыргып алыр планын чылдың-на күүседип келген. Ол ышкаш чылдың-на он беш тонна сигенни, хереглээр одаан, кыштааның үрмек септелгезин боду кылып алыр. Бо болза ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта эки ажылдыг малчыннарның бирээзи.

Малчын сөөлгү үеде өг-бүле кержээзинче шилчээш, экономиктиг өөредилгениң кичээлдеринге идепкейлиг өөренип турган, чаа ёзу-биле ажылдаарының аргаларын билип алган. Совхозтуң дирекциязы-биле чарып алган керээниң негелделеринге дүүштүр ажылдаарынга ол дузалаан. Оон уламындан мал төлү доруктурарының, хойларның баш санының менди алырының, дүк кыргыырының талазы-биле көргүзүглерин кудулатпайн турар.

Хойжунуп кадайы Зинаида Дат-Хүреповна Моңгуш нийтиниң малын өстүрер херекке сагыш-сеткилинден бердингеп, ыланган малдың чаш төлүн ажаап, өстүреринге мергежээдиг. Оон түңнелинде өг-бүле чылдың-на чаш хураган доруктуруп алыр талазы-биле планын ажыр боттандырып келген.

Коммунист Мөңге Моңгуштуң онаашкан ажылдап болгаш партийжи даалгаларны ак сеткилдиг күүседип келген. Хойнуң баш санын өстүреринче, уксаазын экижидеринче, продуктулуун бедидеринче ол доктаамал кичээнгейни салып чоруур. Ынчангаш партия хуралдарынга мында четпестерни эдеринче угланган саналдарын, сүмелерин киирип турар идепкейлиг шээчи.

Төлептиг, шээчи өг-бүлениң ээлерин күш-ажылчы эки көргүзүглери дээш мактап, шаңнап турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Таңды район.

«Чурттаар оран-бажың — 2000»: Кызыл хоорай

БОТТАНЫРЫНЫҢ АРГАЛАРЫ БАР БЕ?

Кызылга баштайгы тос каът чурттаалга бажыңы кестүп келгенден бээр ийи-үш-ле чыл эрти. Ол бажыңдан ырак эвесте база бир тос каът, чүгле панель бажың удатпаанда туттуна берди. Ам ындыг тос каът бажыңнар чурттаалга тудуунуң чаа кварталдарында эндерилгеп деп чугаалап болур. Кызылдың «Тудуг кезектери» комбинаттың чаа цеги ажыглаалга киирген соонда ол 135 серияның бажыңнарының кезектерин бүдүрерин кевүдедип, тургустунган күчүлерин шалыпкын шиңгээдип келгениниң түңнели ол. Бүдүрүлгени бажың тудар комбинат кылдыр эде адап, ооң тургузуун база өскерткен болгай. Улуг панельдиг бажың тудуунуң монтажтаар участогун комбинатка дамчыдып бергени бистиң республиканың тудуг хөгжүлдезинге база бир чаа чүүл. Комбинат ам шеверлел болгаш электри, сантехниктиг ажылдарны харылзавас, өлче тускайлаан тудуг организацияларны киириштирер дээрден башка, улуг панельдиг бажың тудуунуң кол ээзи, кол харысалга аңаа онаажып турар. Комбинат Кызылдың чурттаалга программазын күүседиринге улуг үлүүн киирип турар болгаш ооң күш-ажылчы коллективи бодунуң чурттаалга программазын тургускаш, боттандырары-биле шудургу хемчеглерни ап турар. Оон түңнелинде эрткен чылын комбинаттың ажылчыннарының 200 ажыг өг-бүлелери чурттаалга байдалдарын экижиткен. Бо чылын комбинатка хамааржыр база бир чаа улуг бажыңның дөрт подъездизин ажыглаалда кирген. Оон чанында база-ла аңаа хамааржыр социал хөгжүлде фондузунуң күзели-биле тудуп эгелээн тос каът бажыңы бедип үнүп орар. Бажың тудар комбинаттың удуртулгазының ажыл-чорудулгазындан, аңаа хоорайның, республиканың удуртур органнарының деткимчезинден чурттаалга айтырыын шиитпирлээриниң эки үлегер-чижээн көрүп болур.

Бо ышкаш чурттаалга айтырыын шиитпирлээринге кызымак, шудургу чорууп илередип, ону доктаамал кичээнгейге алган бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлерин адап болур. «Тыва автоорук» телевизел-тудуг-септелге каттыжыышкыны Улуг-Хемниң он талазы эриинде ийи-ийи каът 18 квартиралыг чаагайжылы кылдынган бүдүн сууржугашты тудуп турар. Оларның ажылчыннары демдеглексенниг чүве чүэ дээрге, бажыңнарны чараштап таарымчалыг кылырынче бүткүлдү, даштыкы тазын Саян артындан садып экелгеген ак туйбу-биле салып, сөөлгү үеде ак, кызыл туйбуларны холуй салып, утуллаалап эгелээни, ооң-биле мады суурджугаш иштинде уруглар садын база тудуп, ажыглаалга киирер дей бергени болур. «Тыва тудуг» дендискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынның Кызылда тудуг организациялары боттарының ажылчыннарын чурттаалга бажыңнары-биле хандырар дээш база хөйнү кылып турар.

Ынчалзажок нийтизи-биле улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң 1987 чылдың төнчүзүнде эрткен сессиязынга хүлээп алганы «Чурттаар оран-бажың — 2000» программаның күүселдезин тодаргайлаан онча чок хожудаашкынныг чоруп турар. Ол программа ёзугаар 2001 чылга чедир Кызыл хоорайга нийтизи-биле 1 млн. 190 муң дөрбелчин метр шөлдүг чурттаалга бажыңнарын ажыглаалга киирер ужурлуг. Ол дээрге 1987 чылдың төнчүзүнде бар турган чурттаалга шөлүнден (997 муң дөрбелчин метр) безин хөй азы чурттаалга шөлү 2 ажыг катап өзер. Программаның даалгалары 1988—1990, 1991—1995, 1996—2000 чылдар деп үе-ладалар, беш чылдар айыы-биле үстүнген болганда, ооң күүселдези канчаар чоруп турарын чүгле баштайгы үе-чадазынга көргүзерин бышылдыг.

ХООРАЙ СОВЕДИНИҢ КҮСЕЛИ-БИЛЕ. Чурттаалга программазын күүседиринге кол черни хоорай Советиниң шугуму-биле кургээниң акшаландырыышкынының күсели-биле чурттаалга тудуу кол черни ээлээри билдингир. Нийтизи-биле беш чылдың арткан сөөлгү үш чылында (1988, 1989, 1990) хоорайга ажыглаалга киирер деп телевилээн 324 муң дөрбелчин метр чурттаалга шөлүнүң 183 муңу ажыы (3055 квартира) аңаа хамааржыр. 1987 чылда чурттаалга тудуунуң чыл планы ажыр күүсеттинген болза, 1988 чылда план күүсеттинмээн. Эрткен чылын 58,2 муң дөрбелчин метр чурттаалга шөлүн (756 квартираны) ажыглаалга киирер ааалга чедир күүсеттинмээн. Төнгүп-ле 34,7 муң дөрбелчин метр чурттаалга шөлү (436 квартира) ажыглаалга кирген.

Бо чылда 90,4 муң, 1990 чылда 109,4 муң дөрбелчин метр чурттаалга шөлүн ажыглаалга киирери телевилеттинген айтып, ол чылдарда 1988 чылда ажыглаалга кииргенинден 3 ажыг катап хөйнү канчап шыдаптар бис деп айтырыгны салыксап турар мен. 1987 чылда 54,7 муң дөрбелчин метрни ажыглаалга киргеш, 1988 чылда ол деңнелдеп дыка боткааны база чуну херечилеп турары? Хоорайда тудуг ажылдарын организастаарының куду деңнели бе, азы программа бистиң боттуг аргаларывыска санаттынмаан, бүтпес чүүл боол илереп турары ол бе?

БҮДҮРҮЛГЕНИҢ КИРЖИЛГЕЗИ...? Бо чүүлдүң эгезинде-ле эки ажылдап, чурттаалга айтырыын шиитпирлээринче кичээнгейни салып, ону амыдыралчы тургуш-биле көрүп турар чамдык бүдүрүлгелерни адаан мен. Чурттаалга, социал-культура тудугларын херекке албайн турар удуртукчулар бар дээр болза шын эвес болур. Ынчалзажок бүгү чуртта чиңнин-биле тургустунган бо айтырыгны шиитпирлээринге боттарында бар арга-курлавырларны чедир ажыглавайн, бүдүрүлгениң азы ведомствонуң ажыл-ишчилерин бажың-балгат-биле хандырарын шиитпирлээринге өскээртен дуза манап, бисеке бажың, акша-хөреңги бербейн турар дээн чижектиг чылдагааннар айтыр удуртукчулар кайы хөй. Чижээ, Садыг министерствозунуң Кызылда садыг четкизиниң ажылдакчыларындан 600 кижи (өг-бүле) бажың-биле хандыртынмаан. Ол хиреде министрниң тудуг талазы-биле оралакчызы В. Г. Черепанов мени устунде дег чылдагааннарны тө каап, хоорккүүском садыгжыларга квартиралар бербейн турарынга чарбыттынып. Кызылдың чурттаалга программазы аңаа хамаарышпазын, аңаа ол чагыртпазын мени билипвилерин кызытты.

Кызылдың чурттаалга программазында көрдүнгени-биле чүгле сөөлгү үш чылдар (1988—1990) бүдүрүлгелерниң болгаш ведомстволарның акша-хөреңгилериниң күсели-биле 2760 ажыг квартиралыг бажыңнар туттунар ужурлуг. Бо тудугларның хөй кезиин боттарының күжү-биле тударын айыттынган.

«СПУТНИК» РАЙОН. Кызылдың чурттаалга программазының бир кол кезээ «Спутник» районнуң тудуу. Чогум-на аңаа хууда чурттаалга тудуу бүдүрүлгелерниң, ведомстволарның боттарының тудар бажыңнары боттаныр ужурлуг. Хууда бажың тудуп алыр кижилерге 180 участокту эрткен чылын-на үлеп берген. Чурттаар бажың-балгатка кызымаан берге байдалдыг кижилер, шынап-ла, кызымаан, тура-соруктуун көргүзүп, мында турдаа бажыңнарны тудуп ап, чурттай берген. Ол хиреде мында электри четкизи, суг ам-даа чок.

«Спутник» районнуң кол келиин бүдүрүлгелерниң болгаш ведомстволарның боттарының күжү-биле тудар 2—3 каът хөй квартиралыг болгаш 1—2 квартиралыг тускай бажыңнар ээлээр ужурлуг. Бо талазы-биле ам дээрезинде мында кылдынган чүве чок, чылдагааны?

Инженер четкилериниң тудуг төлевилелдериниң мынчага доозулбаанындан хамык чүве хожудааш туруп берген. Төлевилелдерни «Красноярскгражданпроект» институттуң Тывада филиалында дааскан. Ооң бүдүрүлгеге шөлдериниң чедишпезиндең, штады мынча хөй ажылга санаттынмаанындан күш четпейн турарын айтып болур.

А «Спутникке» Кызыл хоорайның чурттаалга программазын ёзугаар чүгле бо үш чылда (1988—1990) 18 квартиралыг 34, ийи квартиралыг 128, чаңгыс квартиралыг 135 бажыңнар туттунар ужурлуг. Үш чылдың бир чылы беш айы эртип турда, таваа безин салдынмаан тудуглар арткан үеде боттаны бээр деп кым аазап шыдаары? Дараазында ийи беш чылда көрдүнгени база-ла бо дег саазын кырынга арткаыны, чүгле ат чоткан документ болбазын дээш чүнү кылза чогуурул? Программаны хүлээп ап турган депутаттар «бистен хамааржыр эвес, хол көдүрүп бадылап-ла берзе, ол-ла» деп хөөнүг болганы ол бе? Программаны хүлээп алган шиитпирде СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретары Б. П. Свинпов, хоорккүүском даргазы Д. Л. Тинмей баштаан ажылчын бөлүктү тургускан. Ол бөлүктүң бо талазы-биле ажылдап турарының түңнелдери илдең ышкаш: программа чедир санаттынмаанындаң, боттуг аргаларга даянмышаанындан баштайгы үе-чадазында-ла үстүп, дараазында чадаларынче хөй чүүлдерни чүүй каап бар чыдар.

Эде тургустунуушкунуң тевии-биле ажылдап тура, курут кеергеттинер ээн эвес, эргиле ёзу-биле боттанмас, бүтпес хире ындыг документтиң чүге хүлээп ап турган чоор деп бодал башка база киргилээр.

Мижит-оол СААЯ.
«Шынның» корр.

ЧУРУКТА: хоорайда туттунуп турар чурттаалга бажыңнарының нийти хевири.

Чылдар болгаш кижилер

БАЛАЛБАС ИСТЕР

В. И. Ленинниң өлүм чок номналы Тываның салым-чолунга чаагай салдарны база чедирген. Ам бистиң оолдар, кыстарывыстың эртем-билии-даа, аян-шинчизи-даа деңнишкелиг чурттарның аныяк-өскениинден ылгалбас-тыр. Ада-чуртувус ССРЭ-ниң акы-дуңма национальностары-биле каттыжып алгаш, амгы үениң тывалары чечектелип турар хоорай, суурларны, күчүлүг фабрика, заводтарны тудуп, амыдыралдың, хөгжүлдениң кааламе оруунче кирген.

Тывага коллективтиг ажыл-агыйны тургузарынга, Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында совет улуска дузаламчы кылдыр белек чыырынга болгаш өске-даа ажылдарга киржип келген мен. Ол дугайында ыскаазы-биле бижиирин шиитпирледим.

1940 чылдың чайынында Кара-Булун сумузунга МЧАЭ-ни организастаан. Ону бистер, аныяктар, чаа амыдыралдың эгези деп медерел билип, ол ажыл-агыйы каттыжышкынынга күзелдиг-биле кирип, хей-аъттыг ажылдап турдувус. Он сес харлыг хып дээн аныяк эрлер Кызыл-оол Долаан, Сүктер-оол Түлүш, Дадарык Ховалыг база мен чер суггарып, аът, шары кожуп алгаш, аңгыс аңдарып турдувус.

Күзүн ол тараавысты хол-биле кезип, аът-биле бастырып, хоңдур салгынга саарып, аштап арыглаар бис. Шак ынчаар ажаап алган тараа магалыг арыг, чаагай боор чораан.

Ынчап клуб, стадион деп чүве бар эвес. Аныяктар кежээлерде чыгып келгеш, үжүк-бижикке өөренип, чериин узуп, бедиин халыырынга маргылдаалар эрттирип, мөгелер хүрештирип, аъттар чарыштырып, одаг-даа ажылаа бээр. «Дарлаашкындан үнген-не бис», «Пионер чараш», «Тыва чурту» деп ырларны, «Элдиг Волга», грузин улустуң «Сулико» деп ырларын өөренип, ырлажып турдувус.

Баян-Кол суурнуң орус аныяктары бистиң МЧАЭ-ниң тараазын ажаарынга киржип, оюн-тоглаавыска киржип, орус домакка бисти өөредип-даа турган. А бистер оларга тыва дылды айтып бээр бис. Аравыста найыралывыс сут акпас дивэ хөөредиг эвес боор.

1941 чылдың июнь 23-те суму төвүнге Шагаан-Арыгдан нам кожкомунуң төлээзи Чимит-Доржу Кыргыс улуг Ада-чуртувус ССРЭ-же фашистиг Германия оор ёзу-биле халдаан дээрзин дыңнадып кээрге, сумунуң чону хөделип-ле үнген. 185 аъттыг маадырлыг Кызыл шеригге халаска белек кылдыр берген.

Ол аъттарны база 56 шарыны Улуг-Хем кызыл үерлеп турда-ла, арево кежигүвү эштерим Доржу Доңгак, Кызыл-оол Долаан, Кара-Хуна Долаан, Серен-оол Сат, Чолдак-Сарыг Ховалыг суглар Демир-Суг аксындан чыгап кежирдивис. Боттарывыс мунган аъттарывыстың чөлдеринден туттунупкаш, дужуп кештивис.

Шагаан-Арыгга хамык малывысты онча-менди сүрүп чедире бээривиске, ТАР-ның шериг яамызының төлээзи майор Борбак-оол, нам кожкомунуң секретары Байкара Хөвеңмей, кожуун даргазы Михаил Кызыл-оол болгаш өске-даа харысалгалыг эштер уткуп ап, эрес-дидим болганывысты демдеглеп турдулар.

Ол-ла күзүн мени шеригже келдире берген. Кызылга чеде бергеш, шеригниң дайынчы болгаш политиктиг билиглерин шиңгээдип апкан турувуста эң эки өөредилгелиг кезек оолдарны тускай эскадрон кылдыр чыыпкан. 1943 чылдың июль айда оларны тус-тус кожууннарже ополченцер өөредири-биле чоруткан.

Бистер сес кижини Республика орденниг Бии-Хем кожуунунче аъткарган.

ССРЭ-биле кызыгаарлашкак Тарлаг сумузунга 5 взвод ополченцерни 110 шактыг программа ёзугаар өөредип турдум.

Сумунуң арат чону «Бүгү чүвени фронтуга, бүгү чүвени чүгле тиилелгеге!» деп лозунгнуң алдаа-биле дүн-хүн чок ажылдап турган.

Бо чугула ажылдарга Тарлаг сумузунуң нам комитеиниң секретары Күулар Дамба, суму даргазы Маадый-оол Оюн, эге чада школазының эргелекчизи Серен-Доржу, ТАР-ның чазак кежигүнү Болдут Түлүш, сумунуң рота командири Сундуй Түлүш болгаш өскелерниң-даа идепкейлиг киржип турганы, кээргеннинге чүве дег, сагыжымда чурттунуп артып калган. Акы-дуңма найырал, ындыктыг Төрээн чуртувус — ССРЭ дээш бистиң бичии-даа киирген үлүүвүс ол-дур.

Моңгуш СЫГЫР-ООЛ.
Советтер ажылының хоочуну.

3 ХОНУК ЭРТЕ

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглаал фабриказының хөй националдыг, быжыг эп-найыралдыг коллективи апрель айның планныг даалгаларын айыткан хуусаазындан 3 хонук эрте күүсеткен. Төрээн чуртка көрдүнгениндең ажыр 1064 тонна сорттуг даг-дүгүн, 136 муң рубльдиң норматтивтиг арыг продукциязын бүдүрген.

Бөдүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цех чарышка база катап мурнап, пландан ажыр 344,5 тонна даг-дүгүн бүдүрген. Валентина Абдорина, Татьяна Скорых, Сергей Куулар удурткан № 2, 3, 4 ээлчеглер темпизин кудулатпайн, шалыпчы ажылдаан. Бедик сорттуг рудадан даг-дүгү арыглаар цехте Шалбачы Кужугет биле Боня Кууларның ээлчеглери дөрт айларның пландарын күүседипкен.

Комбинаттың даг транспорт цегинде дуржулгалыг бригадирлер О. М. Туровецкие, А. В. Македоновка, В. И. Симаковка удурткан чолаачылар даг массазын чүдүргеш, үүрмектеп сорттаар цехче узук чок чедирип, арыглал фабриказының дең-дески ажылдаарын хандырып шыдаан.

Александр ХЕРТЕК.

Шии соонда бодал

КӨРҮКЧҮЛЕР ЧҮГЕ ЭВЭЭЖИЛ?

«Дойлаашкынның» көргүзүн эгелээринден бээр ындыг-ла үр болбаан хире чүве. Ынчалзажок көрүкчүлер театрның залының дөрттүң бир кезин хирезиниң олуттарын ээлээн болду. Мен дораан-на арай өлдепсинип бердим. Баш иштинге ындыг бодалдар-даа кирген: «Ыя аразында көрүкчүлер бо шииге канчап эргип калган чоор? Азы чарлап дыңнатканы четпес болган ирги бе?» Ындыг бе дээрге, ук шииниң көргүзер дээрзин солуннарга баш удур дыңнаткан.

Көрүкчүлерниң эвээш келгениниң чылдагааны шииниң бодундан диледе чогуур боор деп бодал-биле спектакльды болуушкуннарны кичээнгейлиг көрүп эгеледим. Ынчан баш иштинге дыка-ла хөй черүлдешкек бодалдар тып-тып келди. Ону шииг дээрезин-биле солунга бижип, үнелээшкин болгаш сайгарылга кылыры бодумнуң шыдаар шаам-биле оралдажыр деп шиитпирледим.

Бирээде, кандыг-даа шииниң киржикчилерин, оларның эрге-дужаалын, чүү кижилерил дээрзин эгезинде тодаргай айтып каан боор болгай. Ол чорук шииниң маадырларын көрүкчүлерниң эки билип алырынга чугула ужур-дузалыг. Черле ындыг боор ужурлуг чүве кылдыр бодап чоруур кижи мен. А бо шииге ындыг эвес, киржикчилерниң чүгле аттары бар, эрге-дужаалы билдинмес, чүү кижи деп билип алыры амыр эвес. Чүгле оларның аразында чугаа-соодундан кымнарын дээрзин билип ап, эскерип болур. Экиле кичээнгейлиг дыңнап орбас болза, орта билдинмейн баар. Чамдыкта артистиң чугаазы орта дыңналбайн баргылаар. Оон улаштыр, мен хуумда, шииниң киржикчилерин орта-ла билип ап шыдавайн барган ышкаш болдум. Оларны ындыг кижилер боор деп, аразында чугаазындан аңаа даап бодап, догааштырып болур. Кижи бодаарга, мандаа тывызыктыг херээ чок болгу дег. Чүвелерниң дорт адын адаар болза, шииниң билип алырынга дуза болур ийик. Чүү дээр чүвел ааң, «модернисттаар» азы «силлажыдар», чаа ёзу-биле кылыр дээн ол ирги бе? Ындыг арга шииге көрүкчүлерниң хандыкпызын шыдавас. Шииниң көргүскен санында-ла аңаа кээр кижиниң саны эвээжеп турарының бир чылдагааны ында.

Ийиде, шииде болуушкунуң боол турар черин ап көрээлинер. Чайгы чайлагда болуушкун боол турар хевирлиг. Улустуң чугаа-соодундан ынчаар билдинер. Ынчалзажок чайгы чайлагны херечилеп турар чүү-даа чок. Ооңда бойдустуң каас, чараш чурумалындан чураш, спепаның артынга алып каан болза! Ынчан чайлаг хевирлиг апаар. Азы шииниң далаш-биле белеткээш, ындыг каасталга-шимелде кылып ап четтикпээн ол бе? Ындыг далажыышкынның хереэ чүү дев? Хамык чүвени баш удур ыяк кылып алыр-ла болгай. Ыя ындыг четпес чүве безин көрүкчүлерниң сеткилинге дээп, оларны ойталадып турар-дыр.

Болуушкунуң боол турар чери мырыңай чүге-даа дөмейлешпес. Суур-даа эвес, аал одаа-даа эвес, харын чериниң чери болгу дег. Кажаа безин чок. Чайлаг болза, аңаа өгден тип алы майгыннап кап алза кандыг ирги? Ол харын көрүштүг, солун, ваазыг апарбас деп бе? Олурар улустуң чанында кылып каан ол тегерик «стол» чүү деп чүве боор? Аал чайлаанда ындыг чүве турар бе? Азы модерн стили ол бе? Шииге ооң кандыг-даа хамаарылгазы чок болгу дег. Стол-даа эвес, сери-даа эвес-тир. Ооң орнунга чадыр болза, ооң дээре көрүштүг боор ийик.

Үште, шииниң кол киржикчилери кымнарыл? Мээн бодаан турарым-биле алырга, ол «дойлаашкын» халас кежик четтирип, болу хуузунда байып алырын бодаар, чажыт-хээли ап амыдажаан, эрги таптаашкын үезиниң чатырып-дужаар аппаратының төлээлекчилери (райагроүлетпүр каттыжыышкынын ап келген дарга Маңнай, совхоз директору Базыр, анмен кырып чип турар тетчетлекчи Байыр-Белек суглар) эле тургустунуушкунга улур кижилерниң чылгап чери кылдыр билдинер. Ону аңаа-ла куда дою деп билири берге.

Чижээн ап көрээлинер даан. Сцена ажыттынга бээрге, чугаалажып орар ийи кижи бар-дыр. Олар ашак-кадай улус бе дээрзи орта-ла билдинмес. Эгезинде программада чүү кижилерин дээрзин бижип кагбаан болганда, оларның кымын канчап билир боор! Хаваанда бижип каан эвес. Чайлагда болганда, малчын улус деп ынчаар дээн бодап болур. Оларның аразында чугаа-соодундан алырга, алыксак-чиксек хөөннүг база илдең. «Куда дужурген улус уйдургенинден үш катап хөй белек-селек алыр, байыыр чүве чоржук» деп кадай кижиниң ол сөстери оларның алыс бодужун херечилеп турар. Ооң соонда районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының ажылдакчызы Маңнай дээрзи база совхоз директору Базыр дээрзин кээр. Оларның чугаа-ломаандан, хөөнүнден алырга, база-ла хуузунда байып алырынче чүткүлдүг, харын-даа эвээш эвес халас кежикти чоогланкан кижилер дээрзи илдең. Келин болур Агының неги Олча кажар, хынныр, алыр-чиирин бодаар. Уруун акша-тегерикке эт-сепке садар хөөннүг, үш-үдүүрү кижи кылдыр билдинер. Ында хоругулуг үеде аннап, караанга көзүлген-не чүвени кара туразы-биле боолап чоруур тетчеглекчи кижи бар (ооң рольун Хертек Ширииноол чаптанышкыныг ойнап турар). Ону ёзулуг кожай деп болур. Артында ийи чиик машиналыг дижип турар Куулээ кижи боол турар Ядай малчын улустуң оглу болгу дег. Харын чаңгыс телептиг маадыр ол. База бир киржикчи —Былту (Роберт). Ол арагачы, бөйлаан кижи. Роберт кожай тетчеглекчиниң эдеринчизи болуп, аңаа дузалап, ооң айбызын кылып чоруур чалчазы кылдыр сагындырар.

Үстүнде тодараашкындан алырга, шииниң кол маадыры барык шуптузу эде тургустунмаан, эргиниң ёзузу-биле чурттаан, белен арга-биле байырыын бодап турар кижилер ышкажыл. Эрткен үе-дир. Олар мында чыглып, боттары найыр-дой кылып, совхоз хою дегерип чип, хостуг арагалап турар. Куда дээрзи ол аңаа-ла дуглаан шырыкма-дыр. Ол дойлаашкынны куда дүжүккен дээрзи көңгүс шын эвес. Ёзулуг куда ындыг болбас. Өглениткен улуста куда хөөнү чок, ийик-тевп безин аваа, кижи оларны келин биле кудээ деп бүүрээр демдек чок.

Дөртте, «Дойлаашкынның» алыс сорулгазы — хөй акша-тегерик, белек-селек чыып, белен арга-биле байып алыры. Ону автор ылап-ла эки көргүскен. Шииниң чаңгыс чедимчелиг талазы ол. Ынчалзажок ону-даа сеэлгү болуушкуннарнын дуй базып каантары хараадавтыг.

Эде тургустунуушкунга удур, херек кырында сес-биле чагдынып, байырын бодап, хамык чүвени кажарлап, эде тургустунуушкунга бодунуу-биле таарыштынып ап турар кижилерни илередип көргүскен болза-даа, олар кандыг-даа кеземчеге таварышпайн, мурнуку хевээр артып калган — шииниң эпи четпес талазы ол. Кара туразында хөделип турар кижилерниң шынгыы харысаалгага кирер боор деп, көрүкчү мынчаар бодаан, мынчап орар, а херек кырында ындыг чүве болбас. Ол чорук көрүкчүнүң хөңнүн карартыптар. «Кайгал» кижилер ылап сойталаткаш, ырмазын сыктырган болза, көрүкчүнүң-ле өөрүнчүг болур ийик! Ынчап көрүкчү шииниң чаңгыс эвес, каш-даа катап көргүскей бээр. Автордуң чедир кылбаан чүүлү ол.

Ынчалзажок автордуң бир ылаңгаян чүвези бар хире. Чүл дээрге, бир-тээ, шии айыыл-халап-биле төнгенде, демги идегеттер кеземчеге кирер апаар деп, автор ынчаар бодаан боор. Кижи бодап көөрге, ооң чогумчалыг чүве болбас. Аразында чугаалыг сээтпиг кажар кижилер ол айыыл-халапты аңаа базып каантар. Аңаа-ла озал-ондак болган дээш, алдыртпайн, агарып үне бээр. Олар боттарын сойталажыр эвес, хамык чүвезин улам чажырар. «Өлген уруг» мени куштеп, күчүлеп, акша-тегерикке албалап салып турду» деп чугаалаар эвес. Ону кым-даа билбес. Ынчап кээр орта, эде тургустунуушкунуң удурланыкчылары чиилеп үнген кылдыр сагындырып артар-дыр. Бо бүдүүнүң уламындан чаа шии чаңгыс хүн чурттаар ужурга таварыжып турар. Азы өскээр чугаалаарга, чедир бышпаанында далаш-биле көргүзүп эгелээн.

Чедир кылдынмаан чүүлдерин этпес болза, бо шиире кижилер ийи удаада барбас. Чүге дээрге ооң амыдыралга ожыктыг, өөредиглиг чүве албас-тыр.

Аранчаа КУУЛАР.

ШЕРИГ КИЖИНИ КӨРГЕНИМ

1945 чылдың июнь, июль айлар үезинде Үстүү-Ийиктиниң Хүүректиг деп черге шериг идик-хептиг кижини эң баштай дыка сонуургап көрген мен. Аалдар иштинге чыгып алгаш, ооң чугаазын хөлчок-ла сонуургап дыңнап турар чүве. Ачамның даайым деп олурган ол шериг кижиниң адын Кыстаа Каражыкович Оңдар дээр.

Ада-чурттуң Улуг дайынынче ийи тура-биле чоруткан тыва дайынчыларның бирээзи, ол солун кижи дайынның шолуунге бодунуң көрген, билген чүүлдерин чугаалап, фашистер деп кара сагыштыг, ажелекчи идегеттер кандыг улуул дээрзин тайылбырлап бериш чорааны ол. Өлген хөй кижи аразынга дириг чаш уруг тыптканын, ону колдуктап алгаш, бир холу-биле адып, чаш кижиниң амы-тыны камгалаар дээш канчаар демисежип турганын чугаалап органын ам-даа утпаан мен.

Дайынчының өг-бүлезинде, ооң каңа, канчаар ажылдап, чурттап чорааның көрген болгаш билир мен. Ооң улуг уруу Хуна Оңдар Кызыл-Тайгада кижи эмчизи, ооң бичези Даш-оол Оңдар Тыва АССР-ниң прокуратура ажылдакчызы, бир оглу Кызыл-Тайга суурда хову ажылында. Фронтучунуң ооңуң эш Шаңгыр Норбу-Самбууевна Оңдар база-ла Кызыл-Тайга суурда уруг-дарыының аразында чурттап орар.

Чаңгыс чер-чурттуу чоннуң аас-кежиктиг амыдыралы дээш демиселге киржип, дайын шөлүндеп ээп келгеш, тайбың иштен холун салбайн ажылдап чораан өг-бөзиниң дугайында тураскаалды арттырары кызыл-тайгажыларның күзели, амгы үениң аныяк салгалының арын-нүүрү деп бодаар мен.

Сүр-оол ОҢДАР.
Чөөн-Хемчик район.

«ЧЕЛЭЭШ» АНСАМБЛЬ

ЧУРУКТА: Чадааналың «Челээш» ансамблиниң ботчыннгыр артистери Чөөн-Хемчиктиң суурларынга ойнап, ажылчы чонга уран талантызын бараалгаткаш, республика тооунуң ажыл-ишчилеринге база кээп ойнап бергеннер.

Оларның программазында хөглүг ырлар, шоодуглар, чечен чугаалар бар. Чаа чогаалтынгаан тыва ырларны бо ансамбль суртаалдап чоруур.

«Челээштиң» ыраажылары Кызылдың парыгында Поглан театрга, өөредилге черлеринге. Тиилелге хүнүнде Тываның хөгжүм-шии театрының чанынга чыылгап хөй көрүкчүлерге уран талантызын бараалгаткан.

Ол аныяктарның уран чүүл удуртукчузу Эрес Шакыр-оолович Оңдар Чөөн-Хемчикте талантылыг аныяктарның бирээзи. Ол ышкаш Анатолий Сатты, Вадим Иргитти көрүкчүлер адын частаашкыннары-биле уткуп алырлар.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧАА КИНОЛАР

«Власть Соловецкая» деп кино бистиң төөгүвүстүң айыылының арыннарының дугайында чугаалап турар.

Ооң мурнунда хүрээ-хийт турган черге 1923 чылда тускай сорулгалыг Соловец лагерин тургусканы. Ол лагерьниң дугайында аңаа хоругдаттырып турган кижилер — академик Дмитрий Лихачёв, чогаалчы Олег Волков, ажылчын Ефим Лагутин кинода чугаалап турарлар. Бо кино көрүкчүлерге херектиг, чүге дээрге ол аар-берге үелерни көргүзүп, моон соңгаар шак ындыг чүүл кажан-даа катаптавазын дээш төөгүнүң ужур-утказын шыны-биле билип алырынга дузалап турар. Кинону «Мосфильм» киностудиязынга үндүрген. Сценарийниң авторлары В. Листов, М. Голдовская. Режиссёру—М. Голдовская.

Бистиң эрткен үедеги частырыгларывывыстың дугайында база бир фильмни үндүрген. Кинону Юрий Поляковтуң «Район хемчээлдиг онза таварылга» деп чогаалынга үндезилеп үндүрген. Кино «таптаашкын» үезин көргүзүп турар. Таптаашкынның аар-берге үүлези комсомолду база-ла оюп эртпээн. Аныяктарның коммунистиг эвилелин кымнар, кандыг кижилер башкарып, келир үениң салгалын кижизидип турганыл? Аныяктарга олар чүнү берип шыдаанарыл? Кинонуң үндүрүкчүлери бо айтырыгларга хамаарыштыр харыыны берип турарлар. Сценарийниң автору — Ю. Поляков, режиссёр—С. Снежкин. Рольдарда: Н. Бочкин, Анисимов, Усова болгаш өскелер-даа.

«Бора-бүдүп кижи» деп кино көңгүс өске уткалыг. Ол кинокомедия. Ону режиссёр Эльдар Рязанов 1961 чылда тырттырган, ынчалза-даа үр-даа болбаанда ол уттундура берген. Оон бээр 27 чыл эрткенде бо солун кинокомедияны катап-ла көөр аргалыг апарган бис. Кинода аныяк антрополог-эртемден дугайында көргүзүп турар. Ол душ боол чартык черлик кижилерниң аймаанга таваржы бээр. Өлүмден канчап-чоол камгалаттынып арткаш, ол фон Чудак деп аттыг черлик кижиниң кады эдертиикет, амгы сайзыраңгай делегейже дезип кээр. Ооң соонда оларның ужуралдары эгелээр... Сценарийниң автору—Л. Зорин, режиссёр—Э. Рязанов. Рольдарда: С Юрский, Ю. Яковлев, А. Папанов, Л. Гурченко. Кинону «Мосфильм» киностудиязы үндүрген.

Көрүкчүлер ол ышкаш даштыкы чаа киноларны база-ла көөрлер.

Суд залындан

ӨЖЭЭТЕННЕР

Эрткен чылдың апрель 30-де Барыын-Хемчик районнуң Аянгаты суурунга эң аар кемниг херек үүлгедиишкини болган. Аянгаты кодээ Советиниң күүскомунуң даргазы турган Чыргал Маадырны ол суурнуң тоңуунге чырык хүнүнге эзирик оолдар Орлан Монгуш биле Вячеслав Хомушку таваржып келгеш, чеңгээлеп, кандыг-даа чылдагаан чок черге эттээн. Кайызы-даа 1982 чылда дээрбечи херек дээш шииттирип чорааш, 5—6 чыл иштинде херээн эрттиргеш, чаа хосталып келгеп турган. Мурнунда олар шииттирип турда, Чыргал Маадыр Аянгаты школазының директору турган. Оларның тoлеп чок чорууунуң дугайында шын бижиттинген характеристикага ат салып бадыткаан. Таныв баскан чүве-дир. Орлан Монгуш биле Вячеслав Хомушку ол шын бижээн характеристика дээш Чыргалга өжээн болап чорааннар. Орлан Монгуш бот удур чепсегленип алган. Бодунга ап чораан хаяк демири-биле Чыргалдың бажынче 5 катап каккаш, амы-тынынга четкен.

Олар ол дерзии үүлгедиигни кылгаш, оон-даа доктаавайн, оларны Чыргалдан чарып келген Аянгаты школазының башкызы Елена Ооржактың холунче Орлан Монгуш демги-ле демири-биле ийи катап каккан база орта чедип келген Честек-Кат Монгушту «Чүге мында келдиң?» дээш думчуун хаязыралдыр шаап, дерзии хулиган херектерни үүлгеткен. Ол үеде Чыргалдың кадайы Десписдей Будуповна чедип келгеш хулиганнарны соксадып турда, Вячеслав Хомушку тооп көрбээн. Чыргалды тепкилеп, даш-биле бажынче соп чыдырда, Елена Ооржак ооң холун идиптерге даш соора барган.

Ол аар херек үүлгедип каан-даа, Монгуш биле Хомушку соксавайн, хулиган чорууну уламчылап, кудумчуга оларга таварышкан-на улусту эттеп, сөп чоруп турганнар.

Ол-ла черниң чоогунга Серен Монгушка таваржы бергеш Орлан Монгуш ыяш-биле Серенниң мойнун орта каккаш, барып ужарга ыяш-биле уламчыр уздап турда, ногаарааның оонуң ишти Шенней Монгуш соксадырга-даа Орлан Монгуш ону база ыяш-биле ооргазынче үш удаа каккан. Вячеслав Хомушку ол үеде холунда туткан бижээ-биле Серен Монгуш биле Шеннейни өскээр чоруттайн херимче чыгап, бижек арвып, онза дерзии хулиган херекти үүлгеткен. Ол черге оларны соксадырыбиле чедип келген А. Саяның база бижек база ыяш туруп алгаш сывырып турганнар.

Оон ыңай олар Иван Хомушкуну, Чечек Монгуш оларны база дерзии хулиганчызы-биле чылдагаан чок черге эттээш боол турар.

Мындыг аар херектерни канчап үүлгедип турар, чүү ындыг улузул ол деп айтырыг тургустунуп кээр. Орлан Монгуш биле Вячеслав Хомушку чаа 23 хар чедип чоруур аныяк оолдар. Ол хирезинде оларның өөктиндее 5-6 чыл шииттиргеш колонияга эрттиргеш хуусаазы база бар.

1982 чылда школага өөренип турган-ла олар боо тудуп, улустуң хууда малдарын үнтеп-дээрбедеп алганы дээш шииттирип чорааннары ол. Орлан Монгуш 1987 чылда хостаалып келгеш база онза дерзии хулиган херек үүлгеткеш, ол херээн чажырып, мегелеп, хорлап турган. 1988 чылдың марта хоругдалдан үнүп келгеш, бир ай хире болгаш-ла ол аар херектерин үүлгеткен.

Вячеслав Хомушку 1988 чылдың апрель 1-де чаа хостаалып келгеш, ажыл чок аңаа чоруп турган.

Оларның кем-херек үүлгедиринге бир ылыг берген, «алидимпеддиргек» чүве — арагалааны. Олар боттары брага белеткеп, ону ижип алгаш, суурга хулиганнап чоруп турганнар.

Оларның кем-херек үүлгедиринге база бир «ылыг болгаш» чүве—суурга байырлаал бүдүүзүнде чурум-сагылга тудар улустарны таптыг организаставаанында деп болур. Дружинниктер кылдыр ол кежээ суурнуң школа коллективин дежурныйлаар турган. Ынчалза-даа кежээ дужерин манап турда, хулиганнар 14—15 шакта-ла суур кезип хулиганнап, улус эттеп чорутп желээн.

Күүском даргазын эттеп этёлээнде, чамдык улустар көрээ-даа, дораан хемчээш албайн, өске улустар сүрдүрүп турда-ла, хулиганнар боттарының айыылдыг херээн үүлгедип четтигипкен. Чыргалды эттеп турда, көрүп турган чамдык кижилер хулиганнарны томаартыр, доктаадыр дээштиг хемчег албааннар. Олар шупту чоокшулап келгеш, кем-херек үүлгедирин соксадырын негээн болза, орта ындыг аар түңнелдиг херек болбайн барып болур турган.

Херектиң истелгезин кылып дооскаш, судче киирген. Чоонта чаа ол херекти Тыва АССР-ниң Дээди суду сайгарып көрген. Орлан Монгушту кижи өлүрген дээш дээди хемчег-биле адып шииткен, а Вячеслав Хомушкуну хулиган херектер үүлгеткен дээш 7 чылда хосталгазын казып шииткен үндүрген.

С. МОН.

Парлалганың арыннарындан

ПАУЭРСТИҢ «ШУРГУУШКУНУ»

Америк ужудукчу Пауэрстиң АКШ-тың Төп разведка эргелелиниң даалгазы-биле кылган ужудуушкуну дыка шыңгыы политиктиг уржуктардыг болган: дээди дециелге дөрт талалың ужуражылышкыны үрээлген. Совет Эвилелинге АКШ-тың президентизиниң кээри бүтпээн.

УЖУДУУШКУН

1960 чылдың май 1-де Москва шагы-биле 5 шак 36 минута турда билдинмес самолёт Таджик ССР-ниң Кировабад (амгы Пяндж) хоорайның чоогунга ССРЭ-ниң куруне кызыгаарын үрээш, 20 муң метр бедик-биле совет девискээрже ханылап кирип эгелээн. Самолёт улуг үлетпүр төптеринин, чугула камгалал объектилериниң кыры-биле ушкан.

Совет командылалдың дужаалы-биле Свердловск чоогунга ук самолётту дүжүр аткан. Ужудукчу парашют-биле баткан болгаш туттурган. Ол АКШ-тың хамаатызы Фрэнсис Гарри Пауэрс болган.

Черде бузундулардан ол «Локхид У-2» дээр тускай разведка кылыр дериглиг самолёт дээрзин тодараттынган. Фотоплёнкалар тывылган, оларда совет аэродромнарны, чугула объектилерни тырттырып каан болган. Чамдык радиолокация станцияларының сигналдарын бижидип каан ферромагниттиг ленталар база тывылган.

Шиваншкынчы ужудуушкун дээрзин АКШ дораан-на бижинмээн.

ҮҮЛГЕДИГ БОЛГАШ КЕЗЕМЧЕ

АКШ баштай ол дээрге дуу болган чүве-дир дээп: америк самолёт шиваншкынзэр-даа. Хоралакчы ажыл-даа кылыр дээш эвес, аваа-ла аза бергеп деп аан

Совет тала кынчыктырар аргажок хире бърымдааларны көргүзүп шынзыдарга, ам-па кээп америк чазактың мурнундан мынчаар медеглээн: АКШ-тың чазааның база президентиниң бодунуң чүүлдүг деп көргени программа ёзугаар Совет Эвилелиниң кызыгаарын америк ужар чүүл эртип, шиваншкын сорулгалыг шургуушкуннарны кылып турар. Май 11-де президент Эйзенхауэр ол дээрге «АКШ-тың баш удур болаа каан политиказы-дыр» деп бадыткаан. Америк таланың Совет чазакка нотазында база ынча дээн.

Пауэрстиң херээниң талазы-биле ажык суд чорудулгазы 1960 чылдың август 17-де Эвилелдер бажыңының Колонналыг залынга эгелээн, кижи чык долу болган.

Пауэрс буруузун долузу-биле миниип, делгереңгей өчүктү берген. Август 19-та шииткелди үндүрген. «Күрүнеге удур кем-херек үүлгедишкини дээш кеземче харысалгазының дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 2 чүүлүнде көрдүнгени шпионаж кылганы дээш Шериг коллегиязы ону буруулуг деп көрген болгаш Пауэрсти 10 чылда хосталгазын казып шииткеп. оларның баштайгы үш чылын кара-бажыңга эрттирер.

ПАУЭРСТИ БИЛИР КИЖИЛЕР

Николай ЧИСТЯКОВ КАК-тың истелге килдизиниң начальниги турган:

Пауэрстиң херээниң талазы-биле истелге материалдары 8 том турган, оларның бирээзинде 350—400 арын. Беш истекчи разведчикти байысаап, херээн чорудуп турган. Пауэрс байысаалга үезинде ону эттээр боор деп бодап турган. Ынчалза-даа бүгү чүвени хоойлу ёзугаар кылган.

1960 чылдың май 11-де ССРЭ-ниң ДХМ-и парлалга конференциязы кылган, аңаа 500 хире совет болгаш даштыкы журналистер кирипткен. Делгелге база ажыттынгап, Горький аттыг парктың шыдыраа павильонунга Пауэрстиң самолёдунуң артынчыларын, янзы-бүрү аппаратуразын, эт-херекселин көргүскен. Парлалга конференциязын даштыкы херектер министри А. А. Громыко эрттирген: делгелгеге Н. С. Хрущев чедип келген. Ооң чүве чугаалаары планнаттынмаан турган, ынчалза-даа ол хамык чүвени хөлчок кичээнгейлиг эргип көргеш, табуретка кырынче унуп келгеш, бир шак хире чүве чугаалаан. Пауэрстиң ужудуушкуну ону килеңнеткен турган: туттурган америк шиваншкын дугайын дыңнап каааш, ол эгезинде мырыңай: «Адып каар!» деп алгырган.

Баштайгы үш чылын Пауэрс Владимир кара-бажыңынга эртер ужурлуг турган. Баштай чааскаан орган, оон оба диләэ-биле Прибалтика чурттуг аңгап зыл билир херектенин аңаа немеп каан.

1962 чылда америк юрист Донованның иниципативазы-биле Пауэрсти полковник Р. Абельге орнаан, ук совет разведчик 1957 чылда 30 чыл иштинде каторга кара-бажыңынга олурар кылдыр шииттирген турган.

Ол орнажылга деп үнелиг турган бе? Абель хөй чылдарда улуг ужур-дузалыг медээлерни дамчыдып келген. Пауэрстиң чыгган информациязы америкаппарта четпээн. Ол профессионал шпион эвес турган.

Пауэрс АКШ-че ээп чеде бергенде, парлалгага оон ССРЭ-ге турар үеде чурумунга чигзинген чүүлдер үнгүлеп келген. Пауэрсти кым деп санаарыл — маадыр бе, азы даалганы бууратпан кижи деп бе? Чүге самолётту узуткаваанын, чүге амызынга болу четтинмээнил, ол бүгү саавырла көрдүнген болгай? Ужудукчуну истелге комиссиязынга дыка кичээнгейлиг байысааган, мөге хынаар тускай херекселге — детекторга шылгааан. Оон түңнелинде ону долузу-биле агарткан. 1962 чылдың октябрь 15-те Пауэрс ТРЭ-же үнгеп. шылгакчы ужудукчу ажылче шилчээп, 1977 чылда, августа, Лос-Анджелес чоогунга вертолёт аңдарылганындан ол өлгеп.

Борис РУБАЛЬСКИЙ, Ф. Пауэрстиң хууда өчулдурукчузу:

— Пауэрсти истелге херээниң бүгү-ле материалдары-биле таныштырар ужурлуг турган мен. Ажыл хөй. биске бет педеля бертев. Тускай өрээл үндүрүп каап. Хүнүнге 7-8 шак ажылдап турдувус. Үш-дөрт ужуражканывыс соонда аравыста харылзаавыс дыка эки апаргап. Оон ажыт-чажыт чогуп кайгаан мен. Өг-бүлезиниң дугайын хөй чугаалаар, кадайы коллузунда ону эвес, а оон акшазын сонуургаар дээр. Чоорту бистиң чуртувус дугайын хөй айтырар апаргап. Аңаа номнар шилип бээрин дапсалар чоптээрээп. Ол «ССРЭ-ниң иштинге төөгүзүнүң очерктерин», «СЭКП төөгүзүнүң кыска курсун» алгап, номнар аңгы дылда.

Суд бүдүүзүнде Пауэрс соокка алзынкан. Кварц херделдеништиниң-биле аминеп турганындан, ооң кежи хуретип, карталып турган. Ол чүүлдү соора ажыглаат даштыкы солуннар ужудукчунуң судка чурумун «мээ арыт-лаар» чаа система ажыглааанындан ынчап барган деп тайылбырлаарын оралдашканнар.

Судка киржирде аңаа галстук, ийи костюм берген, оок чок чүвүрүн бичии болгаш-ла ору тыртар ужурга ол таварышкан. Бистиң ажылдап турган саазыннарывыс кыдыткап скрепкаларны безин биске санап берип турган чүве.

Судка өчүлганы эки кылып турган, ынчалзажок бичиидаа өскерли бээр болза, мен холум кодүргеш, эдип каап турдум. Аңаа таарзынмас чүүл турган, ынчалза-даа барыын парлалга ол дугайын эки деп бижээп соонда, ол соксаан. Бир өчулдурукчу буруудаттырып турар кижинп «эш Пауэрс» дептерге, зел чир-шор душкенин сакты-дыр мен.

Судка ужудукчунуң ачазы, кадайы Барбара олурушкан. Оларның биске кээрин америк ийи журнал боттарынга алгап, шүүделдн төлээн, ол дээш ол ийи кижи көрген чүүлдериниң дугайын бир-ле дугаарында ук журналдарга чугаалап бээр ужурлуг турган.

Пауэрстиң бистиң чуртувуска хора чедирер деп боданайн турганын ынчаа билгеп мен. Чуртунга баргаш бир журналист-биле кады бижээн номунда хамык чүүлдү чоптуг бижээн чораан.

В. ВОЙТЕНКО.

(«Аргументы и факты» бюллетеньден кызыра очулдурган).

Мергелдейге чагаа

ЭРГЕЛЕКЧИНИҢ ТУРАЗЫ-БИЛЕ

Апрель 22-де Кызыл-Мажалык суурнуң ажыл-ишчилери коммунистиг субботникке мага хандыр ажылдааш, чунар-бажыңга келгеннер. А чунар-бажыңда кижи хөй. Ам канчаар, хирлиг олчаан чангаш, эртен эрте 7 шакта келирнимге, оочур база алээн апарган, хат хадып турар, соогу-даа аажок. 9 шак чедип турда, чунар-бажың эргелекчизи Екатерина Сат кандыг-даа дувурээзин, далаш чок келгеш: «Суг соок, 12—13 шакта ажыттынар» деп чарлаан. Кежээ база чунуп чадаан, эртен дүргү соок хатка кудумчуга доңуп эртен. Ноэн улус шыжытып, чептүг негелдени Е. Саттан кылырга, кандыг-даа түңнел үнмээн. Бижээш аскан чарлалды барымдаалаар болза, чунар-бажың дыштаныр хүннерде 8 шакта ажылдап эгелээр ужурлуг. Ол дээрге карак мегелеп, ужур эдертип астынган чарлал дээрзи моон илдеп. Чунар-бажың доктааттынган үезинде эвес, а оон эргелекчизи Екатерина Саттың туралаан хөөнү-биле ажылдаар.

Моон мурнунда өске эргелекчи ажылдап турда, чунар-бажыңның арыг-шевэрин, мында ажылдап турар улустуң чон-биле эптиг, ээлдек харылзаа тудуп билирин, ажыктыг сүмелерге, шүгүмчүлелдерге дыңнангырып чуунуп келген улус ам-даа сактып чугаалажырлар.

А амгы эргелекчи Е. Саттың даанган ажылынга харысаалга, негелде чогу кайгамчык. Чунар өрээлдериниң шалазы, таатар кезээде хирлиг, чедишпес, таз салыр сантайлар эвээш, тургузуп кааны чунарынга таарымча чок. Хлорлуг раствор-биле чуулда доктаамал чоруттувмайн турар. Чунган кижилерниң хирлиг суу майык ортузу чедир хээлбектели берген турары канчап-даа арыг-шевер негелдезинге дүүшпес. Ол хөй чунуп турар кижилерниң аразында кандыг-даа аарыгдыг кижи туруп болгай. Санэпидстанцияның эмчилери чунар-бажыңның ол байдалы-биле эптежип, дувурээзин, негелде кылбайн турары аллеп.

Чунар таатар эвээш, четпес болганындан чунар күзелдиг улустуң ээлчээ оожум чылып, хөй үе-шак чидиртинип турар. А бажыннардан чунары-биле таз ап алгаш келирге, чөпшээревес. Ванна, душ турар ужурлуг өрээлдерни кара туразында эде кылган, чүге чоп ажыглавайн турарыл? Уруглары-биле кады чунарын база чөпшээревес. Кижи бүрүзүнүң чурттап олурар байдалы дөмей эвес, уруглар чуур хамаанчок, ойнаар, кичээл кылыр арга чок, тар база боол болур.

Бистиң Кызыл-Мажалык суурнуң чунар-бажыңының ажылы черле кажан экижиирил?

Ында ажылдап турар кижилер чоннуң хандырылгазын экижидери-биле кандыг-даа хемчег албайн, үе-шак ажылдаан ужур эдертип турары каракка көскү. Чон шын негелде кылырга, бар шаа-биле хоралап, хыйлаңныр. Хөй-ниитиниң ажыглаары-биле тудуп каан чунар-бажыңны бодунуң хуу өнчүзү-биле дөмей ажылдап болур бе? Школачыларны чунзурбас болганындан кыштың соогунда бичии кижилер чунуп ап шыдавайн чедир чанар ужурга таварыжып турарлар. Ындыг шиитпирни кым үндүрүп, доктааткан ыл?

Нина ООРЖАК.
Кызыл-Мажалык суур.

Бөмбүрзектиң судалы

Тайылбыр колонказы

ССРЭ—ЯПОНИЯ: ҮЕ НЕГЕП ТУРАР

Харылзаалар калбарып, чугаалажып чыдывар. ужуражып чыдывар болуп турар. Ынчалза-ок ийи чурттарның аразында харылзааларны шынаар талазы-биле экижидериниче шиитпирлиг базымнар амга чедир кылдынмаан деп, ийи талалыг харылзааларның байдалын СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев бо чылдың майның эгезинде Японияның даштыкы херектер министри С. Уно-биле ужуражылгазының үезинде демдеглээн.

АКШ-биле шериг-экономиктиг эвилелге дайынган болгаш оон агрессиг политиказының оруунче кирген япон чагырыкчы бөлүктер Азияга база Оожум океанга бодунуң «бичежек тергиизеди» чедип алырынче чүткүп, делегейниң ол регионунга «соок дайынның» үзелин сөскүдүп, Азияга, Оожум океан районунга тайбың дээш демиселге ССРЭ-ниң ролюн чавыздадырын оралдажып келген.

Совет Эвилелиниң болгаш Японияның аразынга харылзааларның болур-чогуур-биле экиживейн турарының база бир чылдагааны — ССРЭ-ниң чамдык девискээрлерин, ылангыя Курил ортулуктарны бодунуң составынга киирип алыр дээн Японияның соксаал чок оралдажып кынгарынды-дыр. Ынчангаш ССРЭ-биле харылзааларны калбартырынга хамаарыштыр капиталистиг кол чурттардан Япония ыракта хожудап калган. Чугаалажылгаларның болгаш чаырлажылгаларының чорудулгалары делегейде политиктиг чаа бодалгаларның ачызында улам-на калбарган амгы байдалга дүүштүр хөделиринче Чөөн чүкте бистиң кожавыстың чагырыкчы бөлүктери ам-даа күзевейн турар болгаш ааа белен эвес дээрзин фактылар бадыткаан.

Японияда салдарлыг бөлүктер боттарының экономиктиг чедиишкиннеринге эмин эртир мөөзэргенип, «ажыл-агый талазы-биле кедергей улуг болгаш хөй бергелерлиг орустар Япония чокка чурттап шыдавас, ынчангаш олар эрай-даа бол, эрте-даа бол япон негелделерге чугаа чокка дүжүп бээрлер» деп ажыы-биле медеглеп турары ховар эвес. Шак ындыг кызыр сеткилдиг болгаш улуг кээнниг политиканың кеди чогуп төөгү чаңгыс эвес удаа бадыткаан дээрзин өжээн негенчи бөлүктерге шыңгыы сагындырар үе келген деп, Японияның бодунда безин сарыылдыг угаанныг эвээш эвес кижилер демдеглеп турар.

Кожа ийи чурттарның аразынга узун хуусаалыг экономиктиг кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага болгаш өске-даа документилерге ат салырын Японияның пайымыдалынга мынчага чедир моондактап келген. Совет девискээрлерже кордап, делегейге тайбың дээш демиселге ССРЭ-ниң ролюн чавызадырын оралдашкан япон чагырыкчы бөлүктер политиктиг дүжүп беришкиннерни совет таладан чедип алыр чүткүп турарлар.

Японияның амгы удуртулгазының сеелгү үеде элээн кошкай бергени байдалды улам-на парыыдадып турар дээрзин демдеглевейн барып болбас. Саттынчыкчы болгаш хээли алыр үүлгедиглер-биле холбашкан чидиг демиселге бастырган япон чазак даштыкы политиктиг ажыл-чорудулганы херек кырында даштыкы херектер министерствозунга шилчидип бериңкен, а ол министерствода бурунгу үзелдиг болгаш «Советтерге хамаарыштыр шыңгыы политиканың» талалакчылары көвүдээн болуп турар.

Ындыг болза-даа делегей аренезынга ССРЭ-ниң эптиг, принципиалдыг тайбың политиказы Япония-биле харылзааларга таарымчалыг салдарны база чедирип турар. Ийи чурттарның даштыкы херектер министрлериниң аразынга доктаамал консультацияларының калбартамы, тайбың керээ талазы-биле бөлүктүң катап ажылдап эгелээни ийи чурттарның аразынга харылзааларны экижидеринче сеелгү үеде чугула базымнар болуп турар.

Василий ГОЛОВИН.
(СЭТА).

СҮМЕЛЕЖИИШКИННИ КЫЛГАН

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Намибияда, Палестинаның эжелеттирген девискээрлеринде, а ол ышкаш Ливанда байдалга хамаарыштыр сүмележиишкин КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелинге эрткен пятницада боор эрткен. Делегей организациязының чугаалашкан айтырыглар талазы-биле кылган дугуржулгазының дугайын Айыыл чок чорук чөвүлелиниң даргазы Криспин Тикелл журналистерге дыңнаткан.

КНО-нуң Чиңгине секретары Хавьер Перес де Куэльяр Намибия айтырыының талазы-биле КНО-нуң тускай төлээзи Мартти Ахтисааринниң ролюн күштелдирер дугайын-да айтырыгны чөвүлелдиң хуралынга тургускан. Саарининң оралакчызынга Африка диптиң күрүнелериниң бирээзиниң төлээлекчизин сонгуур дугайында дугуржулга чедип алдынган. Ол диптиң чурттарының төлээлекчилери КНО-нуң хайгаарапчыларының санын көвүдедир дугайында айтырыгны саналдап киирген. Ынчангаш КНО хайгаарапчыларын 500-теп 1000 кижи чедир көвүдедир деп шиитпир хүлээп алдынган.

КЫДАТ ЖУРНАЛИСТИҢ БОДАЛЫ

ПЕКИН. (СЭТА). Совет Эвилелинде эгелээн эде тургустунуушкун социализмниң чаа чаартылгазынга чедирер. Кыдаттың «Цяо» дээр орус дылда үнүп турар журналының кол редактору Шэнь Имин ынчаар санап турар. Ур үеде Москвага Синьхуа агентилелдиң корреспондентизи боор ажылдап турган кескү кыдат журналистиң бодалы ындыг. СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң Кыдатка аян-чоруунуң бүдүүзүнде үнген ук журналдың ээлчеглиг номеринге бижээн чүүлүнге ол ынча деп демдеглээн.

ССРЭ-де болгаш өске-даа социалистиг чурттарда чаартылгалар бир дугаар эвес боор келген. Ындыг болза-жок амгы эде тургустунуушкунунуң онзагай чүүлү болза ооң бау тугла революстуг характерлиг боор турарында. Ылангыя Совет Эвилелинде эгелээн эде тургустунуушкун чүгле экономиканы болгаш политиктиг системаны эвес, а амыдыралдың бүгү адырларын хаара туда берген.

Политиктиг системаны үндезини-биле чаартпаан шаанда эде тургустунуушкун кайы-даа чуртка улуг ажыкты бербес деп. Шэнь Имин түңнелинде бижээн.

ПРЕЗИДЕНТ БУШТУҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ВАШИНГТОН. (СЭТА). АКШ-тың президентизи Буш каш хонук бурунгаар тускай медеглел кылгаш, Панамаже шериг күжүн немей чорудар деп шиитпирин хүлээп алганының дугайын дыңнаткан. Амгы үеде Панама эвазында 10 муң ажыг америк шериг туруп турар. Оларга немей ам-даа 3 муң хире шериглерни чорудар деп турарын ол дыңнаткан.

Америк удуртукчу ол чурттуң иштики херектеринче холгаарлап кирер болгаш АКШ-тың шериг күжүн стратегтиг ужур-дузалыг девискээр бөлүр Панамага мөөңнеп алыр дээн соруунгазын ында туруп турар «америк хамаатыларның айыыл чок чоруун камгалаар» деп бадыткал чок чылдагаан-биле чажырарын оралдажып турар.

«Бир эвес херек апаар болза Панама каналын ажыглаар талазы-биле чардынган керээге дүүштүр ам-даа немелде хемчеглерни алыр апаар бис» деп, президент Буш чугаалаан. Чогум кандыг хемчеглерни алыр деп турарын ол тодаратпаан.

Беназир Бхутто (чуругта) — Пакистанның 35 харлыг херээжен премьер-министри. Эрткен 7 чүс чыл дургузунда эрге-чагыргага мусульман шажын тергиидээн чуртка херээжен кижи эрге-чагыргага кирбээн турган деп, мусульман ламалар бадыткап турар. Индуизм, буддизм, ислам тергиидээн чурттарда шажын херээжен кижиге эң-не бедик рольду, хүлээлгени иштинелге болгаш ог-бүлеге күүседир кылдыр берип турар. Ынчалза-жок делегейниң чогум-на ол регионунда херээжен кижилер күрүнениң дээди албан-дужаалдарынга хөй-биле соңгуттуруп турар апарган. Индира Ганди 15 ажыг чыл дургузунда Индияны удуртуп келген. Сиримаво Бандаранаике Шри-Ланканың чазаан ийи удаа удуртуп турган...

СЭТА-ның фотохрониказы.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ

Понедельник

МАЙ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 9.05 «Херечи». Барымдаалыг телефильм. 1—2 сериялары. 11.05 Медээлер. 11.15 Концерт. 11.45—12.45 «Бүзүренчиг-даа болза, эдентиг». 15.30 Медээлер. 15.40 Эде тургустунуушкуның прожектору. 15.50 «Кожалар бис» телефильм. ССРЭ биле Кыдат аразында найыралдыг харылзааларының төөгүзүнүң дугайында. 16.20 Мультфильм. 16.35 Ажык рояль. 17.05 Уруглар шагы. 18.05 Алла Кудлай ырлаар. 18.30 Кым ээ болур ужурлугул? 19.00 «Кыдат-биле ужуражыышкын». 19.45 Мультфильм. 20.00 С. Прокофьевтиң «Ромео биле Джульетта» деп баледи. ССРЭ-ниң Күрүнениң академиктиг Улуг театрының шиизи. 21.00 «Үе». 21.35 Эде тургустунуушкуның прожекторору. 21.45 «Ромео биле Джульетта» балеттиң уланчызы. 23.15 Бөгүн делегейде. 23.30—00.05 Бут бөмбүүнүң допчулалы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 8 класс. Россияга баштайгы «Күш-ажылдың хосталыышкыны» бөлүк. 9.05 Итали дыл. 10.05 «Агро». Тележурнал. 10.35; 11.35 Астрономия. 10 класс. Планеталар. 11.05 «Бистиң садывыс». 12.05 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 9—10 сериялары. Чапсарда (12.55) — Медээлер. 14.00 «Хоорайлар болгаш чылдар. Телефильмнер. 14.40—15.15 Дрезденге композиторларның делегей конкурузунуң лауреады Р. Калимуллинниң концерти. 17.05 Медээлер. 17.15 «Совет Эвилелинге бараап боор тур мен!».

КЫЗЫЛДАН

18.15 Барымдаалыг фильм. 18.25 «Кызыл теле-студиязының почтазы». 18.55 «Ажык чугаа».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Азия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Бистиң хоорайывыс — бистиң бажыңывыс». 20.45 Медээлер. 20.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе» 21.35 Эде тургустунуушкуның прожектору. 21.45 «90 хардыг мен, кылажым ам-даа чиик...» Барымдаалыг фильм. 22.45—23.20 «Эртенги почта».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 Медээлер. 17.15 «Совет Эвилелинге бараап боор тур мен!». 18.15 Кадык болуксалында. 18.30 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литература-жу оюн. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Вторник

МАЙ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Балет «Ромео биле Джульетта». 11.10 Уруглар шагы. 12.10 Медээлер. 12.20 «Ол болган... болган...» 12.35 — 13.05 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 15.30 Медээлер. 15.45 «Амина» телефильм. Казах ССР-ниң улустуң артизи А. Омарзаковаының дугайында. 16.15 Шанси мөжүүнүң аас чогаал бөлүүнүң концерти. (Кыдат). 16.50 Мультфильм. 17.10 Черниң уруглары чүнүң дугайында ырлажып турарыл. 18.00 «Деңнилге. Информация. Реклама». 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Тоол чурттап чораан. 19.25 «Ынак-даа турган болза, ашакка барбаан Ася Клячинаның төөгүзү». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.50 Чугула объектив. «Шиитпел хүнү» телефильм. 22.20 Т. Хренниковтуң авторлуг кежээзи. 23.20 —23.40 Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 География. 7 класс. ССРЭ-де бойдус камгалалы. 9.05 Француз дыл. 10.05 Өг-бүле академиязы. 10.35; 11.35 Музыка. 4 класс. И. Ф. Стравинский. «Петрушка». 11.05 Француз дыл. 12.05 Кыдат цирк артистериниң оюн көргүзүү. 13.35 — 14.20 Ритмиг гимнастика. 17.05 Медээлер. 17.15 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм 11-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.15 «Культура болгаш амыдырал». «Алдан-маадыр музейиниң шыгжамырларындан». 18.40 Чадааналыың уран чүүл школазының өөреникчилериниң концерти. 19.20 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Бот-оруулга-чарылга болгаш аренда керээзи». «Тыва агроүлетпүр түдүү» каттыжыышкынның Шуурмак ыяш үлетпүр пунктузунуң баштайгы базымнары. 19.50 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Ритмиг гимнастика. 21.00 «Үе». 21.50 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 11-ги сериязы. 22.50 Улуг кижилерге мультфильм. 23.10 Реклама. 23.15 Хоккей. Лига кубогу. 00.40—01.15 «Бистиң садывыс».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 Медээлер. 17.15 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 11-ги сериязы. 18.15 Мультфильм. 18.30 И. С. Козловский. Фильм-концерт. 19.15 Чадаг-терге маргылдаазы. Делегей маргылдаазы. 19.45 Апыяк пазып танцылап, ырлап тур. 20.00— 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Среда

МАЙ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Хоккей. Лига кубогу. 9.55 «Ынак-даа болза, ашакка барбаан Ася Клячинаның төөгүзү». Уран-чечен фильм. 11.30 Медээлер. 11.40 Черниң уруглары чүнүң дугайында ырлажып турарыл. 12.30 — 13.30 «Делегейниң дескиндир». Альманах. 15.30 Медээлер. 15.40 Музыка эртинези. С. Прокофьев «Александр Невский». Кантата. 16.20 Телефильм. 16.45 Концерт. 17.00 Уруглар шагы. 18.00 Делегей улустарының чогаадылгазы. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 «Агро». Тележурнал. 19.30 Мультфильм. 19.40 «Ырлы-89». 21.00 «Үе». 21.50 «Чадалар». Уран-чечен публицистиг программа. 23.05 — 23.25 Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 8 класс. Робототехника. 9.05 Немец дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.20 В. Н. Татищев дугайында. 11.05 Немец дыл. 11.35 Чаңгыс дээрбиир адаанда куштар болгаш аңнар. 12.05 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 11-ги сериязы. 13.05 Медээлер. 13.15 — 13.45 «Румба, вальс, аныяк пазы». Фильм-концерт. 17.05 Медээлер. 17.15 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 12—13 сериялары.

КЫЗЫЛДАН

19.05 Киножурнал. 19.15 «Азия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. «СЭКП ТК-ның националдар аразында харылзаалар дугайында айтырыг чугаалажыр Пленумунга» уткуштур. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Чөөн Сибирь». Киножурнал 20.25 «Николай Быков. Фронтучу кинооператор». Барымдаалыг фильм. 20.45 Чадаг-терге маргылдаазы. ГДР-ден дамчыдылга. 21.00 «Үе». 21.50 — 23.40 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 12—13 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 Медээлер. 17.15 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 12—13 сериялары. 19.05 Концерт. (Кыдат). 20.00 —20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Четверг

МАЙ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута» 8.35 «Делегей улустарының чогаадылгазы». (Кыдат). 9.20 «Чадалар». Уран-чечен публицистиг программа. 10.35 Медээлер. 10.45— 11.45 Уруглар шагы. 15.30 Медээлер. 15.40 Концерт. 16.10 Телефильм. 16.20 Социология: кижи, ооң ажылы. 16.50 Ырак—чоок. Барымдаалыг телефильмнер. 17.20 Мультфильм. 17.30 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.15 Фильм-концерт. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Партком болгаш эде тургустунуушкун. 19.50 Аныяк кино. Кино капсырылгазы. 21.00 «Үе». 21.50 «Музыка болгаш бис». 22.50 Бөгүн делегейде 23.05 — 23.40 «Сивцев Бражек, 43». Москвага М. В. Нестеровтуң квартира-музейин тургузар дугайында.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Биология. Бойдус дугайында чогаалдарның чыындызы. 9.05 Испан дыл. 10.05 Кайгамчык кижилерниң амыдыралы. Н. Е. Жуковский. 10.35; 11.35 Музыка. 6 класс. Демиселдиң база удурланыышкынның ырлары. 11.05 Испан дыл. 12.05 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 12-ги сериязы. 13.00 Медээлер. 13.05 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 13-кү сериязы. 14.00—14.30 «Сергей Лазо». Телефильм. 17.05 Медээлер. 17.10 «Кызыл азажыгаштар». Уран-чечен фильм. 18.45 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Даңгына-89». Чараш кыстарның республика көрүлдезинден дамчыдылга.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Херээженнер чөвүлелдери болгаш эде тургустунуушкун». «Көдээ тудугларда». 20.45 Медээлер. 20.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.50—23.25 «Кызыл азажыгаштар». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 Медээлер. 17.10 «Кызыл азажыгаштар». Уран-чечен фильм. 18.45 Мультфильм. 19.00 «Дайын уруглары». Телефильм. 19.50 Концерт. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

МАЙ 19
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 «Уругларга аңчыгаштар дугайында». 9.05 Эгелеп турар спортчуларга чемпионнарның арга-сүмелери. 9.50 «Уруглар шелчүгежи». Уран-чечен фильм. 11.25 Медээлер. 11.35 —12.05 «Сивцев Бражек, 43». Москвага М. В. Нестеровтуң квартира-музейин тургузар дугайында. 15.30 Медээлер. 15.45 Уругларга фильм. «Тимур болгаш ооң командазы». 17.05 Кадээниң делгемнери. Телефильмнер. 17.45 «Мээң амыдыралым — музыка». ССРЭ-ниң улустуң артизи, дирижер К. Иванов дугайында. 18.35 Мультфильм. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Эрге-чагырганы — Советтерге. 19.30 «Бистиң студияда». А. Корчагин болгаш Т. Железникова. 19.55 «Диргин келгенниң дугайында чугаа». Телефильм 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.50 «Диргин келгенниң дугайында чугаа». 2-ги сериязы. 22.40 «Ол болган... болган...» 23.00—00.35 «Үзел-бодал».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 6 класс. 9.05 Англи дыл. 10.05 ПТУ сургуулдарынга. Физика. Улус ажыл-агыйында электроника. 10.35; 11.35 Төөгү. 6 класс. Катап тургустунуушкун үезиниң эртемденнери. 11.05 Англи дыл. 12.05 «Кызыл азажыгаштар». Уран-чечен фильм. 13.35 Медээлер. 13.40—14.15 Ритмиг гимнастика. 17.05 Медээлер. 17.10 Казаньда эдээдилер дугайында телеочерк.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Барымдаалыг фильм. 18.35 «Театр болгаш көрүкчү». Тываның хөгжүм-шии театрындан дамчыдылга. 19.15 «Азия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Коммунист болгаш үе». 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Арена». Спортчу программа. 21.00 «Үе». 21.50 Эвилелдешкен республикалар телестудияларының фильмнери. «Торуттуунуң келгени». Уран-чечен фильм. 1—2 сериялары. 00.10 —02.00 Бут бөмбүг. ССРЭ кубогу. «Торпедо» (Москва) —«Динамо» (Киев).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 Медээлер. 17.10 Казаньда эдээдилер дугайында телеочерк. 18.00 Ритмиг гимнастика. 18.30 «Башпактапын база алыс шыны-биле». 19.00 «Арена». Спортчу программа. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Суббота

МАЙ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 «Бистиң садывыс». 9.05 Концерт. 9.25 Кижи. Чер. Октаргай. 10.25 «Антон Макаренко». Барымдаалыг фильм. 10.45 «Сеңээ ынак мен, амыдырал». Фотоконкурс. 10.50 Социализм чурттарында. 11.20 Абхаз АССР-ниң Бзыбь суурунуң узун назыныгларының чугаазы. 11.40 «Сөс диилеп тур мен». Чогаалчы В. Крупинниң чугаазы. 11.55 Бөгүн делегейде. 12.10 «Дириг амытаннар оранында». 13.10 М. Гавиканың симфониялыг чогаалдарының концерти. 13.45 «Уеже кыс». Тележурнал. 15.00 Топтут чугаа. 16.30 Өөнүктер экраны. Венгр кино. 17.30 «Автопортрет». Телефильм. 17.40 Делегей программазы. 18.40 Андрей Мироновтуң киржилгези-биле фильмнер. «Амга-ла эдептиг чүүл» 1—2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.35 Мультипликацияда шоурут. «9 гиена болгаш арзылан». «Шепелде». «Ада Карлонуң театры». 22.05 Америк ыраажы Дайана Росстуң концерти. 23.25 — 23.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Кадээден дамчыдылга». 9.15 Делегейниң эң улуг музейи. Лувр. 8—9 сериялары. 10.15 «Деңнилге. Информация. Реклама». 11.00 «Парк». Уран-чечен фильм. 12.15 «Диагноз» телефильм. 13.15 Чадаг-терге маргылдаазы. ЧССР-ден дамчыдылга. 13.30 Мультфильм. 13.55 Музыкалыг Новосибирск. 14.25 Кыргыс телевидениениң программазы. 15.25 «Ажык чарлыг чорук» фестивальдың барымдаалыг фильмнери. «Даарапыкчы». 16.10 Музыка телеабонементизи. «Импровизация оранында». 17.10 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 17.55 «Пи» демдек адаа-биле. 18.15 Концерт. 18.55 «Пи» демдек адаа-биле. Чапсарда («Тамчыктыг удуңар, чаштар!») 21.00 «Үе». 21.35 Барымдаалыг фильм. 21.55 — 00.00 Бут бөмбүг. ССРЭ кубогу. Чапсарда. (22.45)—Чадаг-терге маргылдаазы. ЧССР-ден дамчыдылга.

Воскресенье

МАЙ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Ритмиг гимнастика. 9.00 «Эртен эрте» 9.45 «Спортлото» тиражы. 10.00 «Совет Эвилелинге бараан боор тур мен!». 11.00 «Эртенги почта». 11.30 «Аян чорукчулар клуву». 12.30 Уругларга информациялыг-публицистиг программа. 14.00 «Музыкалыг киоск». 14.30 «Кадыкчыы». 15.15 Концерт. 16.15 Чараш кыстарның I бүгү-эвилел конкуруузу. 17.00 «Кадээден дамчыдылга». 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Улуг-хүн кинозалы. Мультфильмнер. Барымдаалыг фильм. 19.30 «Баштайгы ужуражыышкын, сөөлгү ужуражыышкын». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе» 21.35 «Экии, доктор!». 21.50 Объектив. 22.25 Совет ыры төөгүзүнден. 23.10—23.30 Чаңгыс неделяның болуушкуннары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.40 «Дүннүң соонда хүн келир». Уран-чечен телефильм. 1—2 сериялары. 10.50 Мультфильм. 11.00 Молдав ССР-ниң Куртелерадиозу. Кишинев телестудиязының программазы. «Скульптор Юрий Канашин». 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 Чурттуң театрлары көргүзүп тур. Ф. Абрамов — «Авазы база уруу чурттап чораан». Саратовтуң К. Маркс аттыг академиктиг шии театрының фильм-шиизи. 14.45 Мультфильм. 15.00 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Төгерикти долгандыр». Барымдаалыг фильм. 15.30 Спортчу гимнастика. Европа чемпионады. Херээженнер. Бельгиядан дамчыдылга. 16.15 Будапешттиң ыры фестивалының концерттери. Р. Гайди. Концерт. 16.35 «Алыс шын деп чүл?». Ф. Допахью биле В. Познерниң совет аныяктар-биле ужуражыышкыны. 17.45 «Аас-кежиктиг чаш назын». Уран-чечен фильм. 18.25 Бүгүдеге спорт. 18.40 Мультфильм. 18.55 Концерт. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Бистиң хүннериниң хрониказы». Киножурнал. 20.25 Концерт. 21.00 «Үе». 21.35 «Экии, доктор!». 21.50—00.35 Чараш кыстарның I бүгү-эвилел конкуруузу.

Василий Сүлдемович БЕЛЕКЕЙ

Ур эвес аараанының соонда, 1989 чылдың май 13-те, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, 1942 чылдан бээр партия кежигүнү, республика чергелиг персоналдыг пенсионер Василий Сүлдемович Белекей мөчээн.

В. С. Белекей 1921 чылда Чөөн-Хемчик кожуунуң Аныяк-Чыргакыга арат ог-бүлеге төрүттүнген. Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1938 чылда Элегес күрэкономунуң хову бригадазының ажылчызындан эгелээн. 1941 чылда Тываның Араттың революстуг шериинге кирген. Ада-чурттуң Улуг дайынынга тыва эки турачыларның эскадронунга танкыга удур взводтуң дузалакчы командири боор чораан. Ол — эскадронуң партия эге организациязының бюрозунуң кежигүнү турган. Спортка хандыкшылдыг, шеннекейлиг хей-ниитичи В. С. Белекей шаап халдаашкыннарның, сегирип алыышкыннарның бичии-ле хостуг үелеринде фронтуда боор турар болуушкуннарны дайынчыларга чугаалап берип, оларның хей-аъдын көдүрүп чораан. Дерavailable Дубно болгаш Ровнону хосталгазынга эрес-дидим чорууп көргүскен.

В. С. Белекей фронтудан ээп келгеш, партияның область школазынга өөренип кирген. 1947 чылда ону дооскаш, партия обкомунуң инструкторунга ажылдай берген. 1948 чылда Барыын-Хемчик районнуң «Комсомол 30 чылы» колхозунуң даргазынга ол соңгуткан. 1958—1960 чылдарда Красноярскиниң партия-совет школазынга өөренип турган. Ону дооскаш, Улуг-Хем районда «Улуг-Хая» колхозту даргалаан. Оон соонда Үш-Белдир курорттуң директорунга ажылдап тургаш, пенсияже үнген.

Хей-ниити ажылынга шеннекейлиг хоочун дагдыныкчы В. С. Белекей ажылдап чораан коллективтериниң улузун, ылангыя аныяктарны интернационалчы болгаш патриотчу чорукка кижизидериинге бүгү күжүн берип, бодунуң байлак дуржулгазын аныяк салгаалга дамчыдып берип чораан.

В. С. Белекейниң дайынчы болгаш күш-ажылчы ачы-хавыязы бедик шаңналдар-биле демдеглеттинген. ТАР-ның Күш-ажыл ордени, Ада-чурт дайыны орденниң ийиги чергези, Аллар орденниң үшкү чергези болгаш медальдар-биле шаңнаткан.

Төлептиг коммунист, шынчы эш болгаш сагыш човаңгыр кижи Василий Сүлдемовнч Белекейниң чырыткылыг тураскаалы бистиң чүректеривиске кезээде артар.

БӨЛҮК ЭШТЕРИ.

КИНО

МАЙ 14-ТЕ

«ПАЯЫРАЛ»: «Враг мой» 9.00, 10.50, 14.20, 16.10, 18.00, 20.00, «У заставы «Красные камни», 12.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Лентяй» 10.30, 13.30, 16.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Киносборник» 10.00, «Легенда о Нарайяме» 11.10, 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-6: «Ностальгия» 16.00, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Погладь кошку за ушами» 12.00, «Дикое сердце» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Работа над ошибками» 12.00 «Трагедия в стиле рок» 14.40, 17.40 шактарда.

АГААР

Бөгүн республикага бүрүң аязып каап турар агаар болур. Чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 9—14 метр. Агаар дүне 3—8 градус чылыыр. Чамдык районнарга 0—5 градус соор. Хүндүс республикага 21—26, а чамдык черлерге 11—16 градус чылыыр.

Кызылга база-ла улуг өскерлиишкин чок агаар болур. Чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 9—14 метр. Дүне найысылалга 5—7, а хүндүс 22—26 градус чылыг болур.

Автооруктарга кеструу экп.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

367000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары
◆ Редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 4-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93;
◆ партийжи амыдырал килдизи — 3-36-42; 3-36-25; ◆ совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-00; 3-41-23; ◆ үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
◆ агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; ◆ пропаганда килдизи — 3-34-57; ◆ культура килдизи — 3-39-15; ◆ информация килдизи — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ бухгалтерия — 3-43-41; ◆ очулга килдизи — 3-34-93; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаанда — 2-32-73-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 278. ТС—00329.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 16
вторник
№ 114 (14014)
1925 чылдан үндүрүлүп турар.
Өртээ 3 кол.

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның Социал-экономиктиг политика айтырыгларының талазы-биле комиссиязының киирген инвестиция политиказының айтырыгларының талазы-биле бижиин ТК-ның Политбюрозунуң ээлчеглиг хуралынга чугаалажып көрген. Капитал тудугга четпестерни чугаалажып көрүүшкүн үезинде чидиг-биле шүгүмчүлээн, ол четпестер улус ажыл-агый хөгжүлдезиниң нити-экономиктиг түңнелдеринге, чамдык социал айтырыгларны шиитпирлээринге таарымча чок салдарлыг болуп турар. ТК-ның комиссиязының түңнелдерин Политбюро деткээн болгаш капитал салыышкыннарының ажыктыын бедидер база инвестиция адырынга ажыл-агый механизмин хандыр эде тургузар талазы-биле чадак доктаалының төлевилелин белеткээрде ол түңнелдерни барымдаалап көөрүн ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелинге сүмелээн.

Суд реформазын боттандырары-биле холбаштыр СЭКП ТК-ның Эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле комиссиязының киирген чамдык айтырыгларны чугаалажып көрген. Суд органнарының ажыл-чорудулгазын эде тургузарын чуртка чорудар, судьяларның хамаарышпас болурун хандырар, хамаатыларның эргелерин болгаш дүрүм ёзугаар эрге-ажыктарын камгалап сагыырының магадылалы кылдыр судту бадыткаар, чуртта хоойлу-дүрүм өөредилгезин эде тургузарынга, суд черлериниң материал-техниктиг баазазын күштелдиреринге база хөгжүдеринге, суд ажылдакчыларының материалдыг байдалын экижидеринге хамаарышкан хемчеглерни боттандырар талазы-биле моон соңгаарты базымнар дугайында саналдарны СЭКП ТК-ның Политбюрозу деткээн.

Совет Эвилелинге ажыл-албан аайы-биле чедип келген ИКАП ТК-ның Бирги секретары, ПУР-нуң Күрүне чөвүлелиниң Даргазы В. Ярузельский-биле М. С. Горбачевтуң ужурашкан ужуражылгазының түңнелдерин чугаалажып көрген. Экономиктиг болгаш политиктиг улуг реформаларны чорудар, нийтилелди демократчыдар талазы-биле СЭКП-ниң болгаш ИКАП-тың кужениишкиннери биистиң чурттарывыстың аразынга бот-боттарын билчип быжыглаарынга база дем каттыжып хөделиирин күштелдиреринге идиглиг берип турарын демдеглээн.

Идеология, эртем болгаш культура талазы-биле советполяк кады ажылдажылга дугайында декларацияны боттандырарынга херек кырында чедип алдынган түңнелдер биистиң улустарывыстың найыралын быжыглаарынга, оларның чоокшулажылгазынга таарымчалыг салдарны чедирип турар. ССРЭ-ниң болгаш ПУР-нуң аразынга экономиктиг кады ажылдажылганың чаа хевирин ажылдап кылыр, дээди деңнелге чедип алдынган дугуржулгаларны херек кырында боттандырар талазы-биле сорулга хамаарышкан организацияларның болгаш албан черлериниң мурнунга салдынган.

Амгы үениң эң чугула айтырыгларының талазы-биле үзел-бодалдарның бүрүн дүүшкээн дележи айтырыгларынга хамаарыштыр болган саналоналдарның солчуушкунун бадыткаан, ол чорук Европа диптке тайбыңның болгаш айыыл чок чорукту быжыглаарының чугула фактору болуп турар.

ВКП ТК-ның Чиңгине секретары Нгуен Ван Линь-биле М. С. Горбачевтуң ужуражылгазының түңнелдерин дугайында дыңнадыгны Политбюро чугаалажып көрген болгаш ССРЭ-де база ВСР-де эде тургустунуушкуннуң болгаш чаартылга чорудулгаларының хөгжүлдези совет-вьетнам харылзааларга чаа шынарны бээр, ийи чурттарның экономиктиг харылзааларының дээштиин болгаш бот-боттарынга ажыктыын бедидеринге идиглиг болур дээрзинге идегелдии илергейлээн. Даштыкы политиканың үндезин айтырыгларынга, Азия-Оожум океан регионунга тайбыңны болгаш айыыл чок чорукту хандырарының айтырыгларынга хамаарыштыр СЭКП-ниң болгаш ВКП-ның туруштарының бир дөмей дүүшкээн сеткил ханыышкыны-биле демдеглээн.

Японияның даштыкы херектер министри С. Уно-биле М. С. Горбачевтуң беседазының болгаш Э. А. Шеварднадзениң чугаалажыышкыннарының түңнелдерин Политбюро чугаалажып көргеш, чугулдуг деп санаан. Совет-япон политиктиг харылзааларының идепкейжээни, ийи талалыг харылзааларның нийти экижишкинин, херек кырында кады ажылдажылганың талаларында харылзааларның болгаш холбааларның илдеңнеп экижип турарын сеткил ханыышкыны-биле демдеглээн. Бот-боттарынга ажыктыг харылзааларны улам ыңай экижидеринче чүтгүдүлгелиг болган чугаалажыышкыннар үезинде ийи талаларның бадыткааныныы, а ол ышкаш ук сорулгаларга дүүштүр херек кырында кужениишкиннерни улгаттырар дээн дугуржулганың чугулазы демдеглеттинген. М. С. Горбачевтуң Японияга баарын белеткээр талазы-биле ажылды уламчылаары чугула деп көрген, совет-япон харылзааларның нийти экижилиишкининиң түңнелинде ол аян-чорук болдунуп болур. ССРЭ-ниң болгаш Японияның аразынга тайбыңның керээзин чарары-биле холбашкан айтырыгларны япон тала-биле чугаалажып көөрүн уругууларынге хамаарышкан бодалдарны чугулдуг деп санаан.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ КУР-же чорупканы

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-нин Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев КУР-нуң Даргазы Ян Шанкуньнуң чалааны ёзугаар май 14-те КУР-же чорупкан.

М. С. Горбачевту оон аян-чоруунуң үезинде үдеп чоруур СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-нин даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Яковлев, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Ю. Д. Маслюков, СЭКП ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-ниң кадык камгалал министри Е. И. Чазов олар оон-биле кады база чорупкан.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, Е. К. Лигачев, В. А. Медведев, Н. И. Рыжков, В. М. Чебриков, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидаттар А. П. Бирюкова, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, Г. П. Разумовский, Н. В. Талызин, Д. Т. Язов, СЭКП ТК-ның секретары О. Д. Бакланов, өске-даа эштер М. С. Горбачевту аэродромга үдээннер.

КУР-нуң ССРЭ-де хереңгелиг тур бүзүреттирген төлээлекчизи Чжан Чжэнь үдээннерниң аразынга база турган.

М. С. Горбачев ол хүн ажыл-албан аайы-биле Иркутскиге доктааган.

(СЭТА).

АЛБАННЫҢ АЯН-ЧОРУУ-БИЛЕ

ПЕКИН, май 15-те. (СЭТА-ның тускай корр.). КУР-нуң Даргазы Ян Шанкуньнуң чалааны ёзугаар СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-нин Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң Кыдат Улус Республикага албанның аян-чоруу бөгүн эгелээн.

Ийи чурттарның күрүне туктары-биле шиметтинген Наньюаньның аэродромунга М. С. Горбачевту болгаш ону үдеп чоруур кижилерни уткуурунуң байырлалдыг ёзулалы болган.

М. С. Горбачев-биле кады СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Яковлев, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Ю. Д. Маслюков, ССРЭ-ниң кадык камгалал министри Е. И. Чазов база чеде берген.

М. С. Горбачевту болгаш Р. М. Горбачеваны КУР-нуң Даргазы Ян Шанкунь, албанның өске-даа кижилери самолёттуң чанынга уткааннар.

Хүндүлүг таңныылдың начальниги рапорт берген. КУР-нуң чепсектиг күштерниң үш хевирлериниң хүндүлүг таңныылының чыскаалының баары-биле совет болгаш кыдат удуртукчулар эрткен.

РЕСПУБЛИКАДА СУГГАРЫЛГА МЕДЭЭЗИ

(МАЙ 12-ДЕ)

Районнар	1	2	3	4	5
Бай-Тайга	6560	1092	17	19	116
Моңгун-Тайга	764	—	—	—	—
Барыын-Хемчик	10960	1918	17	22	114
Сүт-Хөл	8367	2423	29	20	97
Чөөн-Хемчик	2461	828	33	3	17
Өвүр	780	30	4	1	7
Улуг-Хем	7935	1176	15	7	66
Таңды	10127	1400	14	16	57
Бии-Хем	2783				
Кызыл	3540				
Каа-Хем	4317				
Тес-Хем	3559	750	21	8	38
Эрзин	724	300	41	2	10
Республика	62963	9917	16	98	522
1988 чылдың май 13-те турганы	61318	19335	31	137	710

Тайылбыр: 1—нийтизи суггарылга планы, 2—суггарганы, 3—хуузу, 4—ажылдап турар звенолар, 5—нийтизи суггатчылар.

ХЕРЭЭЖЕННЕР ЧӨВҮЛЕЛИ ЧҮНҮ КЫЛЫП ШЫДААРЫЛ?

Оларның бөгүнгү сорулгалары

Маадыр ие А. Х. Кара-Салдың херээженнер чөвүлелинге ажылдаар талазы-биле арга-дуржулгазы байлак. Ынчан, 1962 чылда, кодээ ажыл-агыйның техникуму доосканныяк специалисти эрги-барыкчылар депутадынга соңгуп алганнар. Кижилер-биле ажылдың солуун, дээштиг арга-хевирлерин өске актив эш-өөру-биле кады сүмележип, дилеп эгелээннер. Чурттуң чамдык суурларында чон ортузунга кижизидилге ажылын микрорайоннар дамчыштыр чорудуп турарының дээштиг чижектерин «Работница» журналдан номчуп ап, сайгарып, ынчаар ажылдап болур-дур дээш суурну агитквартталдарга хуваап үекеш, актив тургузуп алганнар. Херээженнер чөвүлелиниң ажылын удуртурун аңаа бүзүреэн. Суурнуң чурттакчы чонун чаагайжыдылгага киириштирер, малчыннарга шеф дузазы чедирер, кижизидилге ажылын чоннуң чурттап турар черинин аайы-биле чорудуп тургаш, хөй-нийтиниң корум-чурумун быжыглаар, херээженнерни күш-ажылга хаара тудар дээн чижектиг сорулгалар ол чөвүлелдиң мурнунга тургустунган. Оон ажылында өскелерге өөредиглиг чүүлдер турган. Республиканың херээженнер чөвүлелдеринде шак ындыг идепкейлиг, хөй-нийтичи хоочуннар биистиң аравыста кайы хөй.

Тываның херээженнер чөвүлелдериниң ажыл-чорудулгазында чылдан чылче мөөннеттинген чаагай чаңчылдар, арга-дуржулга эвээш эвес. Суурларда, хоорайда, бүдүрүлгелерде, совхозтарда тургустунган алды чүс ажыг херээженнер чөвүлелдеринде янзы-бүрү мергежилдиг хөй нацияның төлээлери — актив ажылды уламчылап, ону үениң негелдезинге дүүштүр тургузар дээш, ажыл-чорудулганың хевирлерин улам сайзыраңгайжыдарының аргаларын дилеп, ажыглап турар. Нийтилел-политиктиг ажыл-чорудулгага херээжен чонну хаара тудар, бүдүрүлгеге, өг-бүлеге, уруглар кижизидилгезинге, амыдыралдың кадык чаагай байдалын тургузарынга оларның ролюн бедидер, совет кижилериниң чаагай чаңчылдарынга кижизидер, социал идепкейлиг чорукка өөредир талазы-биле хемчеглер — оларның ажылының кол угланыышкыны.

Эде тургустунуушкунуң мурнунда үндүрген сорулгаларында херээжен чонунуң киришпези ындыг айтырыглар чок. Оон төвүнде эң чугула социал айтырыглар туруп турар болгай. Чуртталга байдалдарын, кадык камгалал, улус өөредилге системазының, амыдырал хандырылга черлериниң ажылын экижидери, төлептиг хамаатыларны кижизидери, өг-бүлениң быжыглаары... Бо айтырыгларга ылаңгыя херээжен кижи кымдан артык сонуургалдыг. Эде тургустунуушкунуң улам калыладыр херекке херээженнер чөвүлелдериниң ролю бөгүнгү чугааны олче угландырар сорулга салдынган.

Херээженнер чөвүлелдериниң ролю бедээн, оларның дугайында тускай дүрүмнүң ажылдап кылдынганы — оон бир бадыткалы. Совет херээженнер комитединиң удуртулгазы-биле күш-ажылчы коллективтерде тургустунган чөвүлелдерниң санының ам 240 муң четкени база аңаа хамааржыр.

Тываның херээженнер чөвүлелдери бо хүннерде чүнү кылып турарыл? Эскерип көөр чүве болза, чөвүлел бүрүзү ажылында кандыг-бир-ле тодаргай угланыышкынныг. Каа-Хем районнуң херээженнер чөвүлелдери революстуг болгаш күш-ажылчы чаагай чаңчылдарны нептереднриниче, чоннуң интернационалчы кижизидилгезиниче кичээнгейин доктаамал угландырып келген. Чурттакчылыг черлерге «Мээң суурум — мээң амыдыралым» деп темалыг байырлалдарны эрттирери чаңчыл апарган. Үлегерлиг амыдыралдыг өг-бүлелерниң дуржулгазын нептередириниң дуржулгазы Ильинка суурда бар. Өг-бүле айтырыглары, ие кижиниң буянныг, чаагай сеткил-сагыжын үнелеп билиринге өг-бүлениң өске кежигүннерин кижизидери, хөй уруглардыг аваларга кичээнгей... Моңгун-Тайга районнуң херээженнер чөвүлелдеринде ол айтырыглар талазы-биле солун хемчеглер бар. Маадыр иелерниң район слёдун организастап турары өөредиглиг. Кызыл, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Өвүр болгаш оон-даа өске районнарда херээженнер чөвүлелдериниң чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле чорудуп турары кижизидилге ажылында чамдык эки чүүлдер эвээш эвес.

Херээженнер чөвүлелдериниң ажылы хөй талалыг, калбак социал айтырыгларны шиитпирлээринге киржилгелиг. Ынчалзажок херээженнер чөвүлелдериниң бөгүнгү ажылын бир эвес хамы анализтеп, үениң негелдезинге дүүштүр көөр болза, чедир кылдынмайн турар чүүлдер эвээш эвес. Амыдыралдың чугула ол айтырыгларының херек кырында чогумчалыг шиитпирлеттинери дээш чогаадыкчы, тура-соруктуг ажыл олардан негеттинер. Кандыг айтырыглары ол?

Ие-херээженнерге хоойлу-дүрүм ёзугаар көрдүнгеп чиигелделер хөй. Ынчалзажок оон ажыглалы кандыгыл? Ону кичээнгейге чоп ап болбазыл? Бичии уругларлыг база сааттыг херээженнерни кандыг-бир чылдагаан-биле ажылдан кымны-даа мурнай үндүрүптерниниң чижектери амыдыралда бар. Ындыг байдалды хомудал-биле бижээн чагааларны редакцияның почтазындан база номчуп болур. Оон аңгыда, ажылда хаара туттунмаан херээженнерни ажылга киирер, быжыглаарынга сонуургалдыг, дээштиг болур ужурлуг хире бүгү-ле хемчеглерни алыр болза эки. Өг-бүлеге хууда ажыл-чорудулганы сайзыраңгайжыдарын чүге чогумчалыг шиитпирлеп болбазыл? Ажылдың бо хевири — ие-херээженнерни күш-ажылга киириштирип, хаара тударының бир аргазы болурундан аңгыда, өг-бүлеге уругларның күш-ажыл кижизидилгезинге, ажылга өөредиринге, чаңчыктырарынга салдарлыг. Урамшвыр, чогаадыкчы чүүлдерни кылырын аныяк-өскенге дамчыдып бээриниден артык эки чүү турар боор. Республиканың херээженнериниң уран чогаадылгазының дааранырга кылыгларының делгелгелери бо-ла болур, ол кылыгларның оруу чүгле аңаа оонбиле кызыгаарланмас. Ону харын чоннуң херегледиинге садыг-магазин дамчыштыр чедирер дугайында саналдарның профэблчөвүлелдиң болгаш республиканың херээженнер чөвүлелиниң чоокта чаа болган каттышкан пленумунга кирип турганы таварылга эвес.

Бүдүрүлгениң кандыг-даа адырында ажылдап турар херээженнерниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары — чугула айтырыгларның бирээзи. Кодээ ажыл-агыйда, чамдык бүдүрүлгелерде херээженнерниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар ам-даа тургустунмаан: аар ажылдарны хол-биле кылып турарының чамдык чижектерин безин чугаалаваска, бети дизе, эң бедүүн дыштанылга, гигиена өрээлдери чок. Үстүнде адаанывыс амыдыралдың чугула айтырыглары херээженнер чөвүлелдериниң доктаамал кичээнгейинге тураны күзенчиг, ону чогумчалыг шиитпирлээрин чедип ап болур ындыг күш, арга оларда бар. Чүгле тодаргай ажыл-херек. Ону ылап-ла чедип алыр деп бодаар болза, херээженнер чөвүлелдери, профкомнар, хөй-нийти организациялары, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдери аңаа шупту дениг болур ужурлуг.

Өг-бүлеге хөй-нийтиниң талазындан мооңнак кичээнгей таарымча чок чүүлдерге чедирип болур, ынчангаш уруг-дарыгга адазының ынакшылы, хууда үлегери чугула дээрзин ада-ие хүлээлгезин долу күүседирин оларга доктаамал сагындырары чугула. Чамдык өг-бүлелерге дыка озал «дузаа» чедирип турар бис. Милицияның учётунда турар өг-бүлелер эвээш эвес. Уруглар бажыңнарында, школа-интернаттарда турар уругларының чедеп хуузу ада-иелиг диириг турда-ла, «өскүс» эрткен уруглар болуп турар. Өг-бүлениң чарылганындан чыл санында 660 уруг ада-иезиниң кайы-бирээзинден чарлып чорууру ужурга таваржып турар. Шак ындыг байдалдарны болдурбас сорулга-биле оларга боттуг дуза, деткимче, арга-сүме чогуур үезинде эргежок чугула. Ада-ие эргезин казыттырып турарлар база бар болгай. Ынчангаш өг-бүлелерни, ында байдалды агитквартиралар актив дамчыштыр билген турары чугула.

Чугаалашканывыс бөгүнгү айтырыглар — амыдыралчы айтырыглар, ажылчын ие-херээжен дээш сагыш човаашкын. Ие-херээжен кижиге, өг-бүлеге дуза — социал чөптүг чоруктуң айтырыы-дыр.

НЕМЕЙ ДӨРТ ТОННА

Карл Маркс аттыг совхоз өшкү кыргылдазынче апрель айның эгезинде кирген. Совхоз дукту чидириг чокка ажаап алыр дээш, суурда квартал бүрүзүн кодан бүрүзүнге хуваагаш турган. Олар чаңгыс хүн иштинде өшкү кыргылдазынче үнүпкен. Суббота, улуг-хүнде нийтизи-биле 350 хире кижи өшкү кыргып ажылдааннар.

Совхозта бо чылын кыргыыр ужурлуг өшкүлерниң саны 4122. Коданнарының девискээринге хар улуг, ожук база бар турза-даа, оларның өшкүлериниң дүгү бо чылын эрткен чылдыыңдан хөй болган.

Өшкү кадарчылары Саая-чак-оол Сат, Вера Моңгуш, Дажы-Чимит Моңгуш олар бир өшкүден 1-1,145 грамм дүктү кыргып алганнар. Александр Сат, Даваадыр Моңгуш, Очур-оол Ховалыг, Байыр-оол Моңгуш, Зоя Сат болза бир баштан 800—980 грамм дүктү алгап болгаш, социалистиг хүлээлгезин күүсеткеннер.

Совхозтуң нийти алган дүгү 3130 кг болган. Ону прессттеп, арыглаарын улуг зоотехник Зоя Моңгуштуң удуртулгазы-биле ажылчыннар Орлан-оол Ондар, Сергей Иргит кылганнар.

Алдын-оол ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

КЫЗЫЛДЫҢ ЧӨӨН № 646 НАЦИОНАЛ-ДЕВИСКЭЭР СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАДЫНЫҢ МАЙ 14-ТЕ БОЛГАН КАТАП СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА

Кызылдың Чөөн № 646 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы ук округ талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутадының бо чылдың май 14-те болуп эрткен соңгулдаларының түңнелдерин дыңнадып тур.

Округтуң соңгукчуларының данзызында 18419 соңгукчу кирген турган. Бадылаашкынга 12329 соңгукчу азы бүгү соңгукчуларның 66,9 хуузу киришкен. 440 бюллетеньни күш чок деп санаан. Депутаттың кандидаттары дээш берген бадылаашкыннар мындыг болган:

Кара-кыс Довгаковна **Аракчаа** дээш 3985 соңгукчу бадылаан, удур бадылааннар—7904.

Сергей Борисович **Сарыев** дээш 3848 соңгукчу бадылаан, удур бадылааннар—8041.

Вячеслав Николаевич **Кошелев** дээш 3771 соңгукчу бадылаан, удур бадылааннар—8118.

Ынчангаш бо соңгулдаларга ол кандидаттарның кайызылаа депутат кылдыр соңгударынга херектиг бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның бадылаашкынының чартыктан хөй кезиин албаан.

«ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 60 чүүлүнге дүүштүр депутаттың эң хөй бадылаашкынын алган К. Д. Аракчаа, С. Б. Сарыев оларны соңгулда бюллетеньнеринге киирген, ук округка катап бадылаашкынны бо чылдың май 21-де эрттирер деп округтуң соңгулда комиссиязы шиитпирлээн.

ОКРУГТУҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

ОНЧА-МЕНДИ КЫШТАГЛААН

Тес-Хемде «О. Шынаа» совхозтуң Деспен хойжу бригадазының малчыннары эрткен кыштаглаашкынны хүр эрттиргеш, совхозта өске хойжу бригадаларны мурнаан. Бригадир Сергей Доңгактың ажылы мактаldыг.

Хойжулар Сүге-Маадыр Доммит төрүүр чүс хойга онааштыр 95 хураганны, Сергей Тумат, Александр Сумбаа, Мөге-оол Шиичик, Седен-оол Ойдуп болгаш өскелер-даа чүс-чүске 90 ажыг хураганнарны алганнар.

Өолет ЧИНМИТ.

Суггат — хүннүң айтырыы

ОН ҮШ ЦЕНТНЕРНИ КАНЧАП ӨСТҮРЕРИЛ?

Бай-Тайга районнуң тарылга шөлүнүң кол нурууну суггаттыг. Ында Хемчик, Барлык, Шуй, Оорук хемнерден болгаш Тээли суурнуң чанында кара сугдан суггарылга системаларының дузазы-биле бо чылын 4006 гектар черни суггарар.

Бай-тайгажылар эрткен чылын суггаттыг черниң бир гектарындан 7-ле центнер дүжүттү алган, а бо чылгы план 20 центнер. Аразында ылгал аажок улуг. Ону кандыг арга-биле чедип алыр деп турарыл? Бо дугайында биистиң корреспондентивис Седен Хертек ук районда суггарылга системалар эргелелиниң начальниги Д. Б. БАЛЧЫЙДАН сонуургаан.

— Дайынчы Долаанович, районнуң девискээринде суггаттыг шөлдер хөй болгай. А ол хиреде дүжүт чүге мындыг куду болганы ол ирги? Эрткен чылгы түңнелди эки анализтевейн тургаш, оон чогумчалыг көргүзүглерни чедип ап шыдавас боор бис.

— Харын биистиң бо көргүзүүс ажыы-биле чугаалаар-га, ыраккы ыынчыг, чоокка човаанчыг болган чүве бо. Оон чылдагааны чүдел деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир. Аренда, керээ деп адааш, черни суггатчыларга шын эвес хуваагап. Бодап көрүңер даан: 201 гектарны 5-6-ла кижи хуваажып алган боор-дур. Канчап күш чедерил? Ёзулуг эрештей чүүл-дүр. Ынчангаш ам ол чүүлдерни совхозтар эде көрген. Бир суггатчыга норма — 25-ле гектар.

Биске чоокта чаа каттыжышканывыстың начальниги Н. А. Жоголь чорааш кижи бо. Бо даргавыс районда суггарылга системаларын шуптузун эргип кезип көрген, директорлар-биле кады. Кооператорлыг каналдарның чамдыызы ажыглаттынмайн, аваа-ла турар. Ынчангаш каттыжышкынтан 2 специалисти чорудар болган. Олар биске кээп дузалажыр.

Үшку чамдыызы болза кагдынган шөлдер бар. Чижээ, «Мурнакчы» совхозта ындыг чер 120 гектар. Ону ам бо чылын ажыглаар. Аңаа ук ажыл-агый боду база биистиң эргелелдиң каттышкаш күжү херек. Ону ылап-ла кылыр бис.

База бир ажыл: бо чылын арыктарның, каналдарның суг хуваар бөлдирлерин эде кылдывыс. «Бай-Тал» биле «Тээлиде» 12 белдирни куткан бис.

Биистиң «Кара-Хөл» мал чеми белеткээр шөлдерин чөп ажыглавас дугайында шүгүмчүлеп «Шын» солунга-даа үнүп турган чүве. Ынчангаш ында суггаттыг черлерни чөп ажыглаары-биле бис 2 тракторну, 1 экскаваторну ынаар чорудувус. Эрткен чылын ук совхозта «Тээлиниң» девискээринде Доң-Терек деп черден алаан каш гектар черни берген. Ынчалза-даа оон суггарылга системазы багай болганындан суггартынмаан. Ынчангаш бо чылын ону ёзулуг-ла ажыглаар апаар улус. Бис дузалаштывыс.

Суггаттыг черлерден эвээш дүжүт ап турарывыстың бир кол чылдагааны болза ону малга бастырып, чидиртип алыр-дыр бис. Бо дээрге районда «аарыткылыг» айтырыг. Мен бодаарымга, ол айтырыг бо чылын база-ла хевээр артып каар. Ынчангаш кодээ Советтериниң күүскомнарындан малдың каладын органнызастаар, ол ышкаш совхозтарның дирекциялары малчыннарны тарылга шөлүнден чалып ей-шаанда көжүрер, күзүн оларны эрте киирбес дугайында шиитпирлиг хемчеглерни албас болза хоржок.

— Шынап-ла, район суггаттыг черлерден чавыс дүжүт ап турарының чылдагааны хөй-дүр. Ол дээрге харын организастыг ажыл негээр апаар. Черле чүге ындыг бис деп айтырыгны таражы, суггатчы, механизатор бүрүзү, совхозтарның база чер-чер Советтериниң удуртукчулары, чер ажылының специалистери бодунга черле салбас болза, бедик дүжүт алыры бергедээн деп ажы-биле чугаалап болур-дур. Ынчаарга амгы үеде суггат дугайында чүнү чугаалап болур ирги силер?

— Бо чылын районнуң девискээринде агаар-бойдустуң байдалы дыка' парын боор тур. Чаъып хар эрип турда, кезек суггарган бис. Ам суг каткан. Кызыл-Даг биле Тээли аразында Хемчиктиң суу түүт чок, ындыг таварылга ховар боор чүве.

Биске бо чылын 125 суггатчы херек, ам бары 102 кижи. Бирги суггарылгага 2134 гектар черни ээлээр ужурлуг. Ам суггарып алганывыс 637 гектар. Сигенде шөлүп 483 гектарны суггарган бис. Суггатчылар арендада кезиниң чамдык кол чүүлдеринче кирген ажылдап тур. Суггат талазы-биле «Бай-Тал» совхоз (директору Ч. Хертек, кол агроном Ч. Кара-оол) элээн белеткелдиг. Ында черни суггатчыларга шуптузу-ла быжыглап берген, ахт ёзугаар. Чижээ, хоочун суггатчы Натпит Ооржактың звенозунга 74 гектар шөлдү 5 чыл дургузунда быжыглаан.

Ынчаарга ам «Мурнакчының» улузу база эгезинде, суг турда, элээн шуудап ажылдай берген турду. Суггатчыларны идик-хеп база шиттер-биле хандырган бис, чүгле майгыннар чедишпейн тур.

Биистиң эргелел болу совхозтар-биле керээ чарган, бо чылын 80 муң рубль түңнүг ажылды кылыр бис. Оон аңгыда, коллектив «Кара-Хөл» совхоз-биле керээ чаргаш, оларның бо «Тээли» совхозтан алыр 300 гектар шөлүн суггарар, оон чаштырар бис. Дузавыс ол. Амгы үеде Бай-Тал, Кызыл-Даг девискээринде суггатчылар ажылдап тур. Бо соолгу хүннерде харын чалып келди, ам-на хемнерниң суу немежип бадар боор. Ынчангаш суг кээрге, ажылды хүн-хүн чок организастаар бис. Оон башка чыл бэрге-дир. Агаар медээзин алыргаа-даа ындыг. Ынчангаш хамык-ла ыпаныжывыс— суггарылганы-ла шын болгаш шыырарлыг организастаарыла. Бисте чаштырып суггарар 15 агрегат бар, олар белен. Буттарының дөзү шупту белен.

Ынчаарга суггаттыг черлерге чемишчизилгени чөп ажыглаары эргиин чугула ажыл болгай. Бодувустуң күжүвүс-биле, эргелелдиң күжү-биле дээрим ол, тарылга шөлүнде 2500 тонна чемишчизилгени төкен бис. Оон аңгыда совхозтар боттары база суггаттыг черлерде чемишчизилгени төп турлар.

Суггатчыларны кыжын өөреткен бис. Суггатка аңаа ажылдаары-биле керээ ёзугаар ажылдаарының ылгалын олар эки билир улус.

— Дайынчы Долаанович, силерниң районда суггат талазы-биле черле перспектива кандыгыл?

— Бисте «Кызыл-Даг» совхоз эрткен чылын тургустунган болгай. Аңаа мал чеми белеткээр база херек. Ынчангаш Алаак деп черге 250 гектарны суггарар канал казып, ону дужаар ужурлуг бис. Оон төлевилел-смета документизин тургузары дооступ тур. Ол каналды бо чылын тудуп эгелээр бис. Ол дугайында биистиң каттыжышкынның начальниги Н. А. Жоголь маңаа чорда ылап дугурушкан бис.

РЕДАКЦИЯДАН: Бай-Тайганың девискээринге бо чазын хат-когурунуг, оон аңгыда кезек када сооган. Ынчангаш суггаттын темпизи илдеп-не кошкаан. Майның 13-те харын Хемчиктиң суу немежип кээгениинден «Тээли» совхозтуң суур үстүү талазында каналының суу шөлче чаа-ла үнүп эгелээн. А Оорук хемниң унунда харын суг бар. Ону каналче ам-даа кошкаар чайып бадырган. «Кызыл-Даг» совхозтуң тараажылары суггаттың темпизин шапкынчыдар херек.

Бүгү-ле аргаларны ажыглавас болза, Бай-Тайганың ажыл-агыйлары бо чылын бир гектар суггаттыг шөлден 20 центнер тараа культураларын алыр деп планнарны канчап-даа күүсеттинмес база-ла аңаа ылаң кырынга артар дээрзи чугаажок.

ЭЖИК АЖЫК

ЧЕЖЕГЕ ЧЕДИР УЛЧУУРУЛ? КҮЗЕЛДИГЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР

Аныяктар-биле ужуражылгадан

Сөөлгү үеде Кызыл хоорайга бөлүк-бөлүк болуп алгаш чоруур аныяктарның саны көвүдээн. Оларны автовокзал, садыглар, дыштанылга парыгы болгаш өске-даа хөй-ниити черлеринге бо-ла көрүп болур. Оларның-биле ужуражып, чугаалажырга, кайда-даа ажылдавайн турар. Кандыг-даа документизи чок, оранга чедир кудумчуларга улчуп, автобустарга, кинотеатрларга, общежитиелерге ындыг кижилер хөй-ниитиниң корум-чурумунга таарымча чок байдалдарны тургуза бээрлер. Шак ындыг янзылыг улчуп чоруур аныяк кижилерден, чурттап турар суурларында чүге ажылдавайн турарын айтырарга, доктаамал ажыл чогун, Кызыл хоорайга ажылга кирип алыр дээш келирге, ажылдаар чер чогун тайылбырлаарлар.

Кызылдың тудуг, бүдүрүлге болгаш өске-даа черлеринге ажылчын күш чедишпейн турар. Ук черлерниң удуртукчулары кайда-даа ажылдавайн турар аныяктарны ажылга кирер сорулга-биле Гастелло аттыг паркка аныяктар-биле ужуражылганы чарлаан. Ол дугайында парлалгага база каш удаа дыңнаткан. Ажылчын күжү херегжээттинип турар бүдүрүлге черлериниң удуртукчулары чарлаан шагындан оранчок эрте чедип келгеннер. Ынчаарга ажыл чок деп турар аныяктар келбээн. Чүгле каш-ла кижи, оларның аразында, күш-ажылчы базымын чаа эгелээр деп турар чаңгыс оол бар. Бир дугаар организастаан шак ындыг янзылыг ужуражылга түңнел чок-даа болза, мону кажан, кара эрттирип болурун ажылга кирикзээр аныяктарның боттарының санал-оналдарын удуртукчулар сонуургап турарлар. Ынчангаш Кызылдың бүдүрүлгелериниң удуртукчулары-биле ажылдаар күзелдиг аныяктарның ужуражылгазы моон-даа соңгаар болур.

Кызылдың бажың тудар комбинаттың директорунуң оралакчызы, ССРЭ-ниң улус депутады С. В. Стрелкин ажылдаар күзелдиг кижилер-биле чугаалажып, бүдүрүлгеде өөредилге комбинадынга тудугжунуң мергежилин чедип ап болурунуң дугайын база дыңнаткан.

Ук комбинат ажылдап эгелээн дораан аңза комсомолчу путёвкаларлыг ажылчын аныяктар келген. Олар баштай общежитиелерге чурттап турган, элчег чедип келирге, квартиралар-биле хандыртынган. Бо чылын Кызылдың автоорук техникумунуң чамдык доозукчуларын база ажылга хүлээп алган. Комбинатка ажылчын күжү ам-даа херек. Ынчаарга мында чамдык бергелер база таваржып турар. Чүл дээрге, тудугжунуң мергежилин доостуруп алган ажылчыннары бо чылын хары үгда шериг албанынче кыйгыртырган. Оон ыңай мааңа ылап-ла тудугжу мергежилдиг ажылчыннар херек.

Кандыг мергежилдиң тудугжулары коллективке херегил? Хептекчилер, монтажниктер, каңнакчылар, арматурщиктер, шевердекчилер бүдүрүлгениң кол күжү. Бир эвес ол талазы-биле мергежил чок кижилер чедип келзе, өөредилге комбинадынга кирер. Өөредилге үезинде ажылчыннарга 100 рубль стипендияны төлээр. Ук өөредилге комбинадын дооскан ажылчыннар бүдүрүлгеге ылап-ла ийи чыл дургузунда ажылдаар хүлээлгелиг.

Өөредилгеге кирип алырының чуруму кандыгыл? Кайы-даа мергежилдиң болуунге он кижи чеде бээрге, өөредилгени эгелеп болур. Хуусаазы ийи ай. Бир эвес ажылчыннар ук мергежилди дүрген шиңгээдип алтар болза, оон-даа кыска хуусаада, бир эвес өөредилгениң шыңгары оала хирелиг апарганда, хуусаа узай-даа берип болур. Ынчаарга бажың тудар комбинаттың ажылчын кадрлар-биле хандырылгазы чамдык четпес чылдагааннардан бергедеп турар болганда, ук бүдүрүлгениң удуртукчузу шериг албаны эрттирген оолдарны алыксап турар. Мааңа база чөпшээрежип болур. Чүге дизе, бүдүрүлге бот-акшаланылыкынче шилчээн байдалда, чүгле ажылчыннар белеткээринге хөй акша-хөреңгини чарыгдааш, оон ажык чок болуп турарга база берге болгай. Комсомол райкомнары, комитеттери аңаа өөренип болгу дег аныяктарны түс черлерге четчелеп, путёвкалар-биле чорудуп болурун-даа ол саналдады.

Кызылдың даараныглга фабриказының кадрлар килдизиниң инспектору А. Д. Долженкова база ужуражылгага кээп, бүдүрүлгеге ажылдаар күзелдиг ажылчыннар тыппайн парлалга ажылдакчыларындан дилег кылды. Фабриканың Хову-Аксыда филиалынга даараныкчылар болгаш даараныкчыларның өөреникчилерин хүлээп алыр аргалыг. Мында чаагайжыды туттунган общежитие бар. Аңаа ажылдаар болгаш өөренир күзелдиглер кажан-даа чедип келирин дыңнадырын диледи.

«Тыва хамааты тудуг» тресттиң кадрлар талазы-биле инспектору Е. П. Подольскаяга ужуражкаш, аныяк оолдар, кыстар ол бүдүрүлге черинге ажылдаары-биле кээп, кандыг-кандыг ажылчын мергежил чедип ап болурун база чурттаар чер-биле оларны хандырып болур бе?» деп айтырдым:

— Ажылчын күш бисте негеттинип турар чүве, бөгүн бо ужуражылгага чедип келгеннерге-даа мында. Кандыг мергежил чедип ап болурул? Бистиңге ажылдап кирип алыр болза, тудугжу болур, тодаргайлаарга, бызаңчы-бетончу, даңчы, штукатур-маляр мергежилге өөренип алыр. Тудугжу —шынчы, кончуг ажыктыг мергежил деп билип чоруур мен, ол бодалды деткивес кижи турбас боор деп бодаар мен. Силер база ооң-биле чөпшээрежир-ле боор силер. Ынчангаш амыдыралга, күш-ажылчы бижиг турушту ам-даа тып албаан аныяктарга, ындыг күзели, шинчээри бар болза, тудугжу мергежилди чедип алырын сүмелээр-дир мен.

Бистиң бүдүрүлгевиске кээрге, чуну-даа мурнай, тускай мергежил бээр сорулга-биле, ол кижини өөреникчи кылдыр баштай хүлээп алыр бис. Үстүнде адааным мергежилдерни хоорайның № 4 профессионал-техниктиг училищезиниң салбырынга өөренип тургаш база чедип ап болур. Ындыг арганы берип турар болганда, өөренип алыры черле артык эвес, кижиниң келир үези, ажылы, амыдыралы деп чүве турар болгай.

— Ындыг харын, Елена Ивановна, силерниң бодалдарыңарга бүрүнү-биле каттыжып тур бис. Тудугжунуң мергежилинге өөренип алыксап чоруур аныяктар албан турар ужурлуг, ону ынча деп билип турар бис. Ынчангаш силерниң бо тайылбырыңар оларның сонуургалын оттурар боор дээрзинге идегээлинер. Чүгле аңаа эвес, чүткүлдүүнге, турушпуунга ааң. Мергежил чедип алыры-биле келген оолдар, кыстар Кызыл хоорайда кирип бижидилге чок болза, бо таварылгада, чурттаар чер айтырыы тургустунуп келир-дир.

— Общежитие-биле хандырарын көрүп турар бис ажыглалга удавас кирери көрдүнген общежитие база бар.

— Бо хүннерде чеже кижи хүлээп ап болур силер?

— Ам дээрезинде, үжен хире болза ажырбас деп санап турар бис. Кандыг-даа ажыл, мергежил аңаа өөренир, чөптыгар үе-чадалыг болгай але, ынчангаш ажырбас. Мергежилди чедип алган соонда, ажылчын разряд, мергежил чоорту бедиир. Ажылдаар күзелин илередип, аныяктар мааңа боттары келген турган болза, ужуражып, чоок чугаалажырын бодаап бис. Ындыг-даа болза, моон соонда база ужуражыр, сүмележир боор бис деп идегээр-дир бис.

Бистиң чугаавыска Тыва АССР-ниң чуртталга-коммунал ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының чиңгине директору В. А. Попов улашкаш, мындыг бодалды илеретти. Бо ужуражылга дугайын дыңнадып, чарлап кааптурбуже, аныяктарның эвээш келгенин хомудал-биле чугаалааш, информацияның чедингир эвес болганын буруудатты-даа. Күш-ажылда хаара туттунмаан аныяктар, удуртукчу кижи болганда, ону база дүвүредип турары чугаадан илдеш. Бүдүрүлге каттыжышкыны бо удаада кандыг ажыл сүмелеп турарыл? Чаагайжыдылгага ажылдаар, чуртталга бажыңнарының девискээрин, подъездтер иштин арттаар кижилер херек. Бо ажылдарга кижиниң күзелин барымдаалап, хөй-даа эвес, ийи-үш шак иштинде ажылдаар кылдыр-даа хүлээп ап болурун көрүп турар. Мындыг таварылгада, кылдынган ажылдың төлевирин ол дораан холга туда бээр. Ол ылангыя студентилерге, сургуулдарга база ажыктыг боор болур-дур. Оон аңгыда, ол адырга негеттинип турар ажылчын мергежилдерге өөредилге пунктузун дамчыштыр чедип ап болурун база чугаалады. Бир эвес бо айтырыгларга хамаарыштыр хандыр билип алыксаар, сүмележиксээр кижилер бар болза, каттыжышкынга келирин чиңгине директор дыңнатканы, бүдүрүлгениң адрезин айтып берди. Ол адрес бо: КЫЗЫЛ ХООРАЙ, КЫЗЫЛ ПАРТИЗАННАР КУДУМЧУЗУ, БАЖЫҢ ДУГААРЫ 30, телефон 2-28-30.

Аныяктар-биле ужуражылгага нииттиниң чемненилге трезиниң төлээлекчилери база келген. Кызыл хоорайда столоваяларга, кафелерге, ажылчын столоваяларга аштакчылар, аяк-сава чуур кижилер, чүдүрүкчүлер негеттинип турарын олар дыңнаттылар.

— Ындыг-дыр. № 3, 4 столоваяларга, «Огонёк», «Молодёжное» кафелерге, ажылчыннар столоваяларынга ажылчыннар херегжээттинип турар-дыр. Ажылдап болур-дур, чалап турар-дыр силер, ынчалзажок айтырыгның мындыг талазы бар, билип-ле тур боор силер, кирип бижидилге, чурттаар чер дугайы. Чугаажар үткезинден-не эзерип тур бис, силерге арга-лыг-ла болза, хоорайда чурттап турар, мында кирип бижидилгелиг кижилер херек болуп турар. Оон өске таварылгада, ажылга хүлээп алыр, чурттаар чер бээр мындыг арга силерде херек кырында чок болуп турар-дыр аа, Инна Константиновна?

— Ажыл-биле чугаалаар апаар, ындыг байдал бисте, шынап-ла, тургустунмаан. Кирип бижидилгелиг кижилер болза дээривистиң чыдагааны ында. Дузалаптар арга бисте чок-

Аныяк кижини ажылга хүлээп алыры-биле путёвканы берип турары.

тур ийин. Хоорайда чурттап турар улус болза, биске келзип, маңап турар бис. Бистиң бүдүрүлгелеривиске ижигип ажылдаай, ынчап чоруй, мергежил-даа чедип ап болур болгай.

Нииттиниң чемненилге трезиниң кадрлар килдизиниң начальниги Инна Константиновна Чепурнова бистиң-биле чугаазын доозуп тура, мындыг чүүлдү дыңнаткан чүве. Ону силерниң кичээнгейиңерге чедирээли, аныяк өңнүктер: ресторанныарга официантылаар аныяк оолдар, кыстар база херек болуп турар. Ынчангаш ол ажылдың онзагай негелделеринге дүүштүр сагыш човаңгыр, кижилерге кичээнгейлиг болуру чугула, бир-тээ, сагыш-сеткил чараш болганда, арын-шырай, дурт-сын база ындыг болур дээрзи-биле чөпшээрежир боор силер, өңнүктер. Шак ындыг тыва оолдар, кыстар орта чок ажылдап болбазын, Силерни чалап турар-дыр.

Ажылга кирип алыр дээн ийикпе, азы кандыг-бир ажылчын мергежил чедип алыр күзел-биле ужуражылгага кээп, бүдүрүлге удуртукчуларынга, төлээлеринге ужуражып, сүмелешкен, кайы-бир бүдүрүлге черинге барып ажылдаар комсомолчу путёвканы комсомол Кызыл хоорркомунуң ажылдакчыларының холундан аңаа алган бөлүк аныяк оолдар-биле база чугаалаштывыс. Олар колдуунда-ла бажың тудар комбинатка барып ажылдаар болганнар. Ам оларның боттарының бо ужуражышкынга хамаарыштыр бодалдарын каксы-даа бол, дамчыдаалы.

Ол комбинатка ажылдаар күзелин Эдик Доңгактың илереткени таварылга эвес. Ооң ада-иезиниң мергежили база тудугжунуу-биле холбашкан. А оларның оглу ада-иезиниң ажылын чоп салган болбас деп. Профессионал-техниктиг училищеге өөренип турган болза, ол электрик-монтажниктиң тускай мергежилин чедип алыр турган. Чедир өөренмейн барганындан, ажылга кирер ужурга таварышканы бо. Ажылга кирип алыр дээш, хоорайның чамдык бүдүрүлгелеринге ол четкен-даа. Аныяктар-биле бо ужуражылга ооң ажылга кирип алырынга дузалаан-дыр. Кандыг мергежилди чедип алыры, канчаар ажылдаары—ам чүгле ооң бодундан, тура-соруундан хамааржыр. Күзели бар болза, общежитиеге-даа туруп ап болур.

Макар Салчак биле Юрий Ооржак база Эдик-биле кады ол бүдүрүлгеге ажылдаарлаар. Районга ажыл дээрге-ле, колдуунда сезоннуг болурун, доктаамал ажылдаар чер белен тывылбазын ажыл-биле чугаалаар болдулар. Ол — ындыг харын, олар-биле бис база аңаа чөпшээрештивис. Макар база бүдүрүлгеге ижигип, мергежил чедип алыр дээрзинге бүзүрээр бис, а Юрийниң чогум алыс мергежили—үшкү класстың чолаачызы. Автобүдүрүлге черлеринге ажыл айтырып чедип турган, айтырыг—база-ла чурттаар черге кээп үзер мындыг, а өг-бүлелиг кижиге —ол база чугула чүүл болгай. «Ынчалзажок ажылдап тургаш, чолаачының мергежилин бедидип ап болурун, тура-соруң, чүткүл-ле бар болза, чүнү-даа чедип алыр болгай» дээн бодалды ооң-биле аңаа үлежип, чөпшээрештивис, ийи тускай мергежилдиг болур болза, улам эки эвес деп бе?! Бүдүрүлгеге эки күш-ажылын көргүзүп тургаш, ажыл-биле бүзүрелди чедип алгаш, өг-бүлелиг кижи-дир, чоорту айтырыгны бир-янзы тургузуп-даа көргей. Амдызында оларга тускай ажылчын мергежил чедип алыр дээш кызымак ажылдаарын, өөрениринн күзеп артывыс.

Ажылда хаара туттунмаан аныяктар-биле бо ужуражылганы организастааның, ол талазы-биле оларга дуза чедириң, деткимче көргүзер хемчеглерни ап турарын чугаалашкавывыс оолдар эки-дир деп билип турар болдулар. Кандыг-бир коллективке, бүдүрүлгеге ажылдаар, мергежил чедип алыр күзелдиглер бар болгай, олар борта келген болза деп күзээр болдулар. Ажыл дилеп чоруп турар аныяк эш-өөрүвүске бо дугайын дамчыдар, дыңнадыр, сүмелээр бис дээш сестер-биле олар бистиң-биле байырлаштылар.

ЧҮГЛЕ КҮЗЕЛ, ЧҮТКҮЛ ХЕРЕК

Кызылдың арага, пиво садыгларының чанынга ажыл шагының үезинде өрү-куду көрдүнүп, хайдызаган кижилер ам-даа бар. Олар колдуунда-ла ажыл чок кижилер-дир. Кайда-даа ажылдавайн, доктаамал чурттаар чер чок, аңаа-ла эки туразы-биле улчумалдан өөрени берген кижилер кем-херек үүлгедир. Улчумал, дилениир, хөй-ниити черлеринге кижи мөзү-шынар чок аажылыг ийи-чаңгыс кижилер-биле демиселди күштелдирерин чон негеп турар. Ынчангаш хөй-ниити болгаш эрге-хоойлу черлериниң ажылдакчылары шак мындыг кижилерни илередир ажылды эгелээнин билир бис. Бир дугаарында, аныяк-өскен мындыг аажы-чаңныг кижилерниң үлегерин эдербезин дээш, кол кичээнгейни угландырар ужурлуг бис. Ынчангаш кайда-даа ажылдавайн турар аныяктарны ажылга хүлээп алыр, оларга ажылчын мергежилди өөредир, чурттаар оран-бажың-биле хандырар хемчеглерни ап турар бүдүрүлге черлериниң ажылынга дузаны көргүзери-биле чер-черлерде партия, совет болгаш өске-даа организациялар боттуг ажылдарны кылыр. Корум-чурум үрээринге суңдулут, ажылда хаара туттунмаан аныяктар-биле ажылды чорудуп, оларны үстүнде адаттынган бүдүрүлгелерже чорударының хемчеглерин алыры ажыктыг.

Хоорайның улуг бүдүрүлгелеринде ажылчын күш чедишпейн турары шын. Мону чок кылыр дээш, бүдүрүлгелериниң удуртукчулары бүгү хемчеглерни ап келген болгаш ап-даа турар. Ынчаарга бо талазы-биле бергелер база бар. Бир дугаарында, чуртталга айтырыышының шиитпирлеттинмейн турары. Районнарда тудуг болгаш өске-даа мергежилдиң кижилери ажылын каапкаш, хоорайга кээп чурттаарын, бажың-балгат-биле хандырарын дээр хөөннүг сорулганы кым-даа салбайн турар. Ынчаарга бо талазы-биле чамдык кижилер байдалды база соора билип турары хомуданчыг. Ол хүн чарлаан ужуражылгага дөрткү разрядтың каңнакчызы, Кызыл чурттуг аныяк оол база келген. Айда беш чүстен эвээш эвес орулга ажылдап алыр чер херек деп, ооң негелдези ол. Чурттаар чер негевес, белен мергежилдиң ажылчынын тудуг организацияларының удуртукчулары барык булаажыр чыдыы турдулар. Ынчаарга ук ажылчын бүдүрүлге черлери эртенгиниң сес шакта ажылдаары таарымча четпес чугаалады. «Ам канчаар силер?»—деп, ооң айтырдылар. «Ажылдавас мен!» —деп, ажылчын харыылады.

Ажылга дадыгар, күш-ажылдың болгаш амыдыралдың культуразынга өөренмес, ону тоовас чорууус ам-даа бар дээрзин ук таварылга чугаалап турар. Хөй акша херегленииже, эки ажылдаар апаар сен. Аңаа-ла ажылдаан аттыг болуп, хөй акша шиңгээдип алыр чоруктуң оруу шагда дугланган дээрзин утпаза эки боор.

Оон ыңай Кызылдың бүдүрүлгелеринге ажылдаар дээрге, «бажың бербес-тир» деп хомудалдарны бо-ла дыңнаар бис. Чуртталга тудуунуң айтырыы кайда-даа парык. Өг-бүлезиниң саны хөй, бүдүрүлге черлеринде хөй чылдарда ажылдап келген, бажың алыр ээлчегде эвээш эвес чылдарда туруп келген ажылчыннар бар болгай. Ынчангаш Кызылдың бүдүрүлгелеринге ажылдаксаар күзелдиглер бажың айтырыының нарынын билбес эки.

Аныяктарны күш-ажылга дадыкшыдар, оларны кижизидер хемчеглерни мурнукузундан акижиткен. Өг-бүле чок кижилерни чурттаар чер-биле хандырары белен болуп турар. Ажылга кирикзээн аныяктарга «Шын» солуун редакциязы дузаны көргүзер. Ынчангаш биске чагаадан бижип, 3-36-25, 3-34-57 дугаарлыг телефоннарже долгап болур силер. Ажылга кирип алырының эжии ажык. Чүгле күзел, чүткүл негеттинер-дир, аныяк эш!

Вера КУУЛАР.
Эдуард ДОНГАК.

АЖЫЛ-АГЫЙЖЫ ЭВЕС ЧОРУКТУҢ ХАЛАВЫ

Кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезин агаар-бойдустуң байдалындан база улуг хамаарылгалыг деп чүвени кым билбес боор. Агаар-бойдустуң янзы-бүрү халаптары кедээ ажыл-агыйга когаралды чедирип турар. Ол когаралды ажыл-агыйларга күрүне страхованиези дуглап, акша-төгерикти төлеп берип турар. Оң чижээнге 1987 чылда бистиң республиканың совхозтарынга 3 млн. 360,9 муң рубльди, эрткен 1988 чылда 3 млн. 111,6 муң рубльди төлээнин көргүзерге четчир.

Ындыг-даа болза, ажыл-агыйларның удуртукчуларының харыысалга чогу-биле болган когаралды күрүне страхованиези төлевес. 1988 чылдың ноябрь 24-те Чөөн-Хемчик районда «Искра» совхозтуң мал эмнериниң аптеказы өрттенген. 10 муң рубль когаралга совхоз таварышкан. Ону күрстрах төлевээн. Чүге дээрге бо өртү болдурбазының аргазы турган. 1988 чылдың март 15-тен 18-ке чедир районнуң өрт инспектору А. М. Монгуш, совхозтуң инженери Г. Ш. Саазның киржилгези-биле ажыл-агыйның девискээринде фермалар, гараажтар, өрттенген аптека дээш өске-даа объектилерниң өртке удур байдалын хынап көрген. Хыналданың түңнелинде өрт айыылын тывылдырып болгу дег хөй четпестерни илереткен. Оларны чок кылырының хуусаазын айтып, тускай документини тургускан. 1988 чылдың октябрь 20-де катап хынап көөрге, илереттинген четпестерниң чаңгызы-даа эттинмээн болган. А 1988 чылдың ноябрь 24-те азы сөөлгү хыналданың соонда бир ай хире болганда аптека өрттенген. Ол дээрге ажыл-агыйжы эвес чоруктуң халавы-дыр.

Өртке удур камгалал ажылын кудуденнелге чорудуп турарының түңнелинде, эрткен чылын Өвүр районда «Кызыл тук» совхозтуң хову турлаанга 16908 рубль өртектиг тракторлар болгаш өске-даа дериг-херексел өрттенген. Ол-ла районнуң «Коммунизмче орук» совхозунуң 8700 рубль өртектиг кажаазы база өрттенген. Малдың ажаалдазының технологиязын сагывас, зоосетеринарлыг дүрүмнерни үреп, оът-сиген үнмээн, курган куу чазагларже малчыннарны эртежик кыштаглардан көжүрүп, малды хат, чаъстан камгалаптар кажаа, сери чок черлерге тургузуп, чайлагларда мал чагдактаныр сериндер чок болганындан чаъска, соокка өлген малдың когаралын төледип алыры-биле чамдык совхозтарның удуртукчулары агаар-бойдустуң халавынга чылдак хап турар. Өлген мал-маганны үндүр бижидип, күрүнеден акша алырын кызыдып турарлар. Даразында ооң бир чижээ: 1988 чылдың май 25-тен 27-ге чедир республиканың девискээринге харлыг чаъс үргүлчүлеп чагганының түңнелинде Барыын-Хемчик районнуң «Шекпээр», «Хемчик» совхозтарының хойлары база өлгүлээн. Кижи бодаарга, ындыг халап болуп турда, районнуң, совхозтуң удуртукчулары дүвүреп-ле үнгү дег. Ындыг чүве болбаан. Июнь 27-де база харлыг чаъс, хат келирге, ол ийи совхозтуң шээр малы хораан. Өлген малдың когаралын дуглаарындан күрстрах ойталааш, акша-төгерик төлеп бербээн. Барыын-Хемчик районнуң агроүлетпүр каттыжышкынының даргазы М. Б. Кара-Сал республиканың Күрстрах органнары шын эвес ойталап турар деп, РСФСР-ниң Күрстрах баштаар черинге чаргылдажып, хомудал киирген.

Тыва АССР-ниң Күрстрах органнары когаралды төлевес деп шиитпирлээни шын, ону өскертир чылдагаан чок деп харыыны эш Кара-Сал Москвадан алган. Ам ол мал ажылынче сагышты салыр боор деп идегеп каалыңар.

Эң ылангыя чайлагларга сооктан, чаъс-чайыктан мал өлүп турар. А ажыл-агыйларның удуртукчулары мал чагдактаныр черлерин чайлагларга тутпайн турар. Бойдус халавынга удур хемчеглерни баш бурунгаар албайн, агаар-бойдус халавынга шаап, өлген малдың өртээн күрүнеден катап тургустуруп алыр деп оралдажышкыннар совхозтарның удуртукчуларының талазындан шын эвес чорук-тур. РСФСР-ниң Күрстрах баштаар черинге моон мурнунда-даа чылдарда удуртукчулар хомудал киргеш. Тыва АССР-ниң Күрстрах органнарының шиитпири шын деп харыыларны алгылааның демдеглеп каары артык эвес.

Кажан ылап-ла халап болганда, чамдык удуртукчулар ону тоовас, документилер тургузар талазы-биле совхозтарга дуза кадар арга районда чок чөгенчиниң көргүскен таварылгалар база турган. 1988 чылдың апрель 24-түн дүнезинге Тес-Хем районда Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң малчынны Олег Монгалбииниң кыштаанга хай-халап болган. Кыштагның үстүү талазында орук чалынга чыылган хар суу кажааны хөме алган. 300 ажыг хураган, 16 улуг хой база малчынның бодунуң хууда малы өлген. Милицияга, «Тувинская правда» солуннуң корреспондентизинге девидээн малчын «суггатчылар сут бадырыпкан» деп соора өчээн. Ооң түңнелинде «Тувинская правда» база «Правда» солуннарга шын эвес фактылыг материалдар үнген. Республиканың Күрстрах чери тускай комиссия тургускаш, хынап көөрге, кыштаг чоогунда кандыг-даа суггаттыг шөлдер чок, халаптың болганында кым-даа буруулуг эвес болган. Ээулут бойдус халавы деп шынзыттынган. Ол дугайында шынзытнан документини республиканың Агроүлетпүр комитединден алырын РСФСР-ниң Күрстрах негээн. Ол үеде комитеттиң даргазы турган М. Е. Абрамов-даа, ооң оралакчылары-даа ук документилерни дарый кылып бербейн, бот-боттарынче чууй кагжып турганы эндептиг. 1988 чылдың төнчүзүнде И. М. Суваңдиге ол дугайында дыңнаткан соонда херек документ алдынган. Совхозка 4050 рубльди Күрстрах берип, когаралды дуглаан.

Бойдустуң, өрттүң айыыл-халавынга удур бүгү хемчеглерни ажыл-агыйның удуртукчуларындан эгелээш, ажылчыннарынга чедир алыр ужурлуг. Когаралды күрстрах төлеп бээр деп бодал ажыл-агыйжы эвес чоруктуң халавы деп база катап демдеглеп каалыңар. Бо материалды белеткеп турумда, Эрзин, Каа-Хем районнардан дүвүренчиг медээлер келди. «Нарын» совхозта хой кажаалары, Көк-Хаак суурда столовая өрттенген.

Кара-оол ООЛЧУГАШ.
Күрүне страхованиезиниң Тыва АССР талазы-биле улуг инспектору.

ДЕСКИ АЖЫЛДААН

Бирги кварталдың социалистиг чарыжының түңнелин үндүрүп турда, Кызыл-Мажалыкта ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаан колонманың коллективин дээрелерниң аразынга адаан. Тудугжу коллектив эрткен кварталда тудуг-монтаж ажылдарының планын 100,7, бодунуң күжү-биле кылыр ажылдарының планын 103 хуу күүсеткен.

Коллективте 7 тудугжу бригада, 2 звено бар. Оларның аразында РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу Шойдар-оол Күжүгеттиң бригадазы каш чыл улай доктаамал мурнакчы болуп келген. Бо бригада амгы үеде Хөндергейде чуртталга бажыңнарының, Кызыл-Мажалыкта интернат тудуунда база район төвүнде чуртталга бажыңының фундаментизин кудуп, белеткей берген.

Семис-оол Монгуштуң бригадазы Кызыл-Мажалыкта, Кылаң-оол Ооржактың Эрги-Барлыкта шалыпчы ажылдап турар. Колонманың тудугжулары эрткен кварталда 10 аал чурттаар 5 чуртталга бажыңнарын, боттарының ажылчыннарынга 4 аал чурттаар бир бажыңны ажыглалга киирген. Колонманың бодунга тудуп алган чуртталга бажыңында аныяк тускай эртемниглер Нина Хомушку, Ольга Куулар болгаш тудугжулар Монгуш-оол Ооржак, Экер-оол Аракчаа оларның өг-бүлелери чурттай берген.

Колонманың тудугжуларының чуртталга бажыңнары-биле хандырылгазы сөөлгү үеде черле экижээнин демдеглээр апаар. Чүгле эрткен чылын бежин тудугжуларның дөрт өг-бүлези 18 квартиралыг бажыңдан чаагайжыды туттунган квартираларны алган. Ниитизи-биле 8 квартиралыг ийи чуртталга бажыңын ажыглалга киирген. Ажылчыннарның амыдырап-чурттаарынга, ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш боттуг хемчеглерни ап турары коллективтиң күш-ажылчы көргүзүглериниң доктаамал бедик болурунга улуг идиглиг.

Бо чылын тудугжуларның мурнунда салдынган сорулга улуг. Кызыл-Мажалыкта Культура бажыңын, 120 орунңут интернатты, «Хемчик» совхозка 200 инек кирер инек кажаазын, боттарының баазазын быжыглаары-биле гаражты, чазаныр мастерсканы, ыяш дилдирер черни кылып, ажыглалга киирер ужурлуг. Чуртталга тудуунда кылыр ажылдар хөй. Ийиги кварталда бежин Ак-Довурак АТБ-зиниң, -септелге-техниктиг бүдүрүлгениң, сүт заводунуң база бодунуң ажылчыннары чурттаар бир-бир бажыңнарны тудуп, ажыглалга киирер.

Көжүп чоруур колонманың тудугжулары улуг септелге, эде дериишкин ажылдарын кылып турар. Тудугжулар ам хлеб заводунуң, шлак блоктар кылыр цехтиң эде дериишкининде ажылдавышаан, районнуң школаларының бүдүрүлге корпузунуң капитал септелгезин доозуп турар.

Чылов МАНДЫЫНЧЫ.

Часкы хову ажылдары

ХАМААРЫЛГАВЫСТЫ ӨСКЕРТИИЛИ

Хөй тараазы болгаш мал чеминиң курлавырларын көвүдеткеш, Аъш-чем програмназын чедиишкинниг шиитпирлээри «Искра» совхозтуң чер ажылдакчыларының мурнунда чугула сорулга ол.

Бодум агроном кижи болганымда, бистиң совхозтуң чер ажылдакчыларының ажыл херектеринге каксы доктааш көрейн. Элбек дүжүттү өстүрүп, эки ажылдаарывыстың магадылалы бар. Эрткен чылын тарааң культураларының ниити чыыдазын 3830 тоннага чедирген бис. Бир гадаан ортумак дүжүт 11,8 центнер болган. Механизатор Д. С. Ооржактың бригадазы бир гектардан 15 центнер дүжүттү ажаап өстүрген.

Ногаа дүжүдүнүң планын 103 центнерин чедир албаан бис. К. К. Күнчүн удурткан картофель звенозу хамаарышкан участогунга ажылды өйүнде кирип, чедир организастап шыдаваан. Мааңа кол-ла чылдагаан агротехниканың дүрүмнерин доктаамал сагывайн келгенивисте деп чүвени черле миннир апаар. Оон ыңай бот-башкарчып ажылдаар үеде кымның-даа сүмези херек чок, чүгле бодум билиим дээр хөөн-биле ажылдап болбас чорду. Оон чижээ чүл дээрге мен бодум бежин ногаа ажаакчыларынга чогуур үезинде ажыктыг арга-сүме бербээнim ол-дур.

Силос салыр планывысты күүседип алзывысса-даа, ооң шынары багай болуп артпышаан. Ону салып турарывыстың хуусаазы нажок орайтап турар.

Эрткен чылын мал чемин чүгээр белеткеп алдывыс. 1806 тонна сигенниң 1396 тоннаазы чайгаар үнген сиген. Артканы чулуктуг ногаан мал чеми белеткеттинген. Ол ажылга О. Саазының бригадазы шылгарап, 636 тонна сигенин бөлүп сараттаан.

Өг-бүле звенозунга эрткен чылын Э. Б. Ховалыгның удурткан тараажылары 122 муң ажыг рубльдиң продукциязын бүдүрген. Ол звено 5 кижи составтыг ажылдаан.

Эрткен чылдың түңнелдерин чугаалажып көргеш, ажыл-херекке хамаарылгавы өскертип, алыс барып арендаже шилчиирин хүлүржүп, сүмележип, чугаалажып келдивис. Черле ынчаш, аграр айтырыгны шиитпирлээринге аренда хамаарылгаларын шиңгээдип алыры аъш-чемни элбек болдурарынга делгем орукту ажыптурары билдингир. Күш-ажылдың депшилгелиг аргаларын өөренип, ажыл-херекке нептередип, бот-башкарныпажылдаарын чүгулалап көрүп турар бис. Аграр политиканы бистиң тарааажыларывыс чедиишкинниг боттандырып болурунуң долу аргалары бар. Чүге дээрге олар түс чериниң байдалын хөрзүнүн кончуг эки билири-биле аңаа ёзулуг ээлер болуру-биле чоргаарланыр ужурлуг.

Ам бо хүннерде шык бо азырыышкынын доозуп турар бис. Чаштырылгага белеткел ажылдары колдуунда адактадган. Чажылданы чамдык звенолар эгелей берген. Моон-биле холбаштыр мээң республиканың агроүлетпүркомундан улуг дилээм бар. Чүл дээрге кедээге хадааш, соогаш туруп бээрге, агаарның даарта кандыг болуру билдинмес. Бир-тээ бистиң ажыл-херээвисти удуртуп баштап орар улуг албан черни болганда, агаарның кандыг болурун баш удур солуннар, радио, телевидение дамчыштыр медээлеп, биске дузалашса деп саналдыг мен.

Юрий БИЧИИЖИК.
«Искра» совхозтуң кол агроному.
Чөөн-Хемчик район.

Демократияга дүүштүр

ДИРЕКТОРНУ СОҢГААНЫ

АҮК-түң автобудүрүлгезиниң директорунга ажылдаар кижиниң шилилгезин соңгулда хуралы болуп эрткен. Коллективтиң амыдыралынга бо болуушкун чаа чүүл болган. Оон мурнунда ажылчын коллективтиң болунун удуртукчузун кажан-даа соңгуп ап чорбаан. Үстүнде удуртур органнар томуйлап каар турган.

Автобудүрүлгеге директорлап ажылдаар күзелин илередиин Тес-Хем районнуң «Кызыгаар» совхозтуң директору М. Э. Ооржак. Кызылдан келген Ч. С. Ондар. АҮК-түң Чадаанада автобудүрүлгезиниң директорунуң хүлээлгезин күүседип турган Д. М. Кара-Сал, ол-ла бүдүрүлгениң кол инженери Э. М. Лопсан, дежурный механиги С. С. Сат, колонна начальниги С. Д. Монгуш олар боттарының кандидатураларын кииргеннер. Канчаар ажылдаар деп бодап турарының дугайында программалары-биле кандидаттар чыылганнарны таныштырган.

Чажыт бадылаашкынның түңнелинде 137 соңгукчунуң 45-и Михаил Эрестеевич Оюн дээш бадылаан. Эң хөй бадылалды алган кижи ол болган. Чогум-на ынчаар маргылдаа үнүп келген. Соңгулдаларны эрттирерниң чурумун ажылчыннарга чугаалап турда СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң секретары В. Н. Ямолюк соңгукчуларның чартыындан хөй бадылалды алган кижи директорга соңгуттурганы ол боор деп тайылбырлаваан. Бадылаашкынны катап эрттирер ужурга таварышкан. Катап бадылаашкынның түңнелинде автобудүрүлгениң кол инженери Эрес-оол Монгушевич Лопсан коллективтиң кежигүннериниң 78 хуузунуң бадылалын алгаш, автобудүрүлгениң директорунга соңгуттурган.

Удуртукчуну коллективтиң кежигүннери боттары шилип алганы демократчыдылганың база бир чижээ болган.

Каадыр-оол ТУВАК.
Чадаана хоорай.

АРЕНДАДА АВТОБҮДҮРҮЛГЕ

Чүс катап дыңнаарының орнунга чаңгыс катап көргени дээре деп үлегер домак бар болгай. Пассажирлер автобудүрүлгезиниң коллективи бо дугайын арендаже шилчип тургаш сактып келген. Бир чыл бот-орулга-чарылга-биле ажылдаашкынның түңнелинде АТБ элээн өскерилгелерлиг болган. Күш-ажыл төлевириниң нормативтери кирген орулгадан хамааржыр кылдыр кылган. Шалың бригадаларының ажылының төнчү көргүзүү-биле харылзашкак апарган.

Такси-даа, хоорай иштинде болгаш районнарже үнүп турар маршруттарның-даа чолаачыларының шалыңы дөмей эвес турган. Шалың ажылдап алырының нарыын алыр болза, оларның кайызы-даа берге талалыг. Такси чолаачыларының 1 рубль ажылдап алган акшазының чүгле 15,5 көпеек хирези шалыңга баар. Кызыл—Абакан аразында рейс кылып турар Е. А. Филимоновтуң бригадазының 19, 26 көпеек, а чамдык хоорай маршруттарының 56-дан 90 көпеек чедип турар.

Техниктиг албаның шалыды чарыгдалдарны ээзэжеткенинден хамаарылгалыг кылдыр турузускан. Өске-даа албаның ажылдакчыларының ажылын экономиктиг нормативтер-биле үнелээрин ажыглап эгелээн. Бо чорук орулганы көвүдедириниң оруктарын дилеп тыварынга, чаа хевириниң ачы-дузазын нептередиринге идиг боол, артык кижилерни кызырарынга чедирген.

Бот - орулга - чарылганың бирги хевирин коллектив четпес деп көргеш, үстүнден келген хөй санның нормативтериниң бүдүрүлгениң тускайлаң чоруун кызып турарын барымдаалааш, чаа хевирже шилчиирин шиитпирлээн.

Парлалгага чурттуң чамдык бүдүрүлгелериниң мурнакчы дуржулгазының дугайында материалдар көстүп келгилээн. Москва областың пассажир автотранспорт бүдүрүлгелериниң арендаже шилчээн коллективтериниң дуржулгазын өөренип киришкен. Видное болгаш Егорьевск деп черлерде бүдүрүлгелер бо талазы-биле элээн ажылдарны кылып турар.

Ылаңгыя Видноениң автотранспортчуларының байдалы бистииниге чоок болган. Ында алды чүс ажыг кижи ажылдап турар. Автобустар саны — 170, чиик машиналар — 70, чүък машиналары — 20 сан. Автобүдүрүлге 110 муң чурттакчылыг хоорайны хандырып турар. Ынчангаш Кызылдың пассажирлер АТБ-зиниң төлээлери Видное хоорайже дуржулга өөрениринбиле чорупкан. Чүгле дуржулга өөренип алган эвес, карын-даа ол бүдүрүлге-биле керээ чарып алган. Арендаже шилчип турар үеде чартык миллион рубль карылгалыг бүдүрүлгени 1991 чылга чедир орулгалыг кылырын ук хоорайның автотранспортчулары күүсэлип турар.

Чартык чыл эрткенде, ол хуусааны бээрледип болурунуң аргазы бар хире апарган. Чүге дизе, орулга бо үениң иштинде 45 хуу, а күш-ажылдың бүдүрүкчүзү 28 хуу, шалың 12 хуу өскен.

Видноеже чорууруда шупту сонуургалдыг албаннарның төлээлерин шилээн. Делегацияның күш-ажылчы коллективиниң чөвүлелиниң даргазы Е. А. Филимонов баштаан. Оон аңгыда план кылдызының начальниги М. Н. Катаргина, септекчи Н. Ф. Константинов, хоорай автобузунуң чолаачызы Ю. И. Малышев база чораан.

Төлээлерниң чугаазын дыңнаар дээш, ПАТБ-ның клувунга ажылчыннар, албан-хаакчылар, «Тыва автотранс» каттыжыышкынның удуртукчулары чыглып келген. Орта арендаже шилчиирин шилчивезиниң дугайын чугаалашкан. Е. А. Филимонов ап ап болур ажыктыг талаларга доктааган болгаш чамдык таарышпас чүүлдерни база чугаалаан.

Эки чүүлдери чүл? Аренда керээзи-биле ажылдаарга, чарыгдалдарны санап өөренир болгаш орулганың оруктарын дилээр апаар. Материал курлавырларын бичиидаа төтчеглээшкинни шалыңдан казыттынар болганда, бир эвес нормативтиг шалың фондузу ажылдап алдынмаан болза, күш-ажылчы коллектив чөвүлели ону чээлиге толээр азы курлавыр фондузундан бээр кылдыр доктаадыр.

Үндүр бижиттинген техниканы часкаш, кезектерин ажыглап турар—чүү-даа чүве октаттынмас. Септекчилерниң немей бижилге кылыр чоруу читкен. Катап септээрин олар ам халас кылып турар. Ындыг болганда, акшазын база чидирер, күш-ажылга киржилгезин дээш коэффициент кудулаар. Ийи дугаар техажаалдаңың шынарын чолаачы боду хынаар, ол хыналда чорудуп турган үезинде ортумак шалыңын алыр. Ындыг хыналданың болгаш бот-хыналданың түңнелинде, автобустарның шугумче үнериниң коэффициентизи 0,91 четкен, ол дээрге чүс автобустуң тозан хирези. Бистиинде оон 20 хуу хире куду.

Бүдүрүлге администрациязы сөөртүп турган база дежурный машиналардан хосталган. Оон орнунга ачы-дуза чедирериниң аргаларын доктаамал дилеп турар. Ол база немелде арыг орулга болур. Мынча хуу машиналарны септеп, чуп, будуп турар. Организацияларга машиналарны хөлезиге берип турар. Ол дээш 15 хуузу немей алыр.

Аренда артык кижилерни илереткен. Ам бүдүрүлгеде ажылче чалап турар чарлаалар чок. Багай ажылдааныы харын-даа ажылындан үндүр болур. Шупту киндистер тодаргай көргүзүглер дээш харысалгалыг, негелделерни администрацияның аргабиле эвес, экономика аргазыбиле үзе шиитпирлээр. Чурумну рубль камгалап турар.

Видное хоорайның автобүдүрүлгезинде хөлестеп, таакпылап ажыл чок аваа кылаштап турар улус көзүлбес. Кижи бүрүзү бир-ле чүвени кылган, чай чок. Ажылды ынчаар организастаарын чедип алыр болза, экижишкинни манап болур.

Ажыл, амыдырал администрацияның кичээнгейинден үнгени ол эвес. Социал программа кол черин ээлеп турар. Сагыш-сеткил дыштандырар өрээлди, сауннаны, волейбол ойнаар шаа боттарының күзели-биле кылып алган.

База бир чаа чүүл — таксистерге субарендаңы нептеретгени. Оларның орулгазын санавас, чолаачылар ай санында баш удур санаан акшазы—700 рубльди дужаап турар. Ынчалза-даа олар коллективтен дашкаарлай бербестер бе деп, Евгений Александрович санап турар.

Черле автобус чолаачыларының эргезин калбартып турар. Курчагыгдан дашкаар ол бодунуң ажылдаар чуруумун тургузуп, чаа ачы-дуза чедирилгезин кылып болур. Чаа автобус маршруттарын ажыдарын чопшээреп турар. Оон кол сорулгазы — немелде орулга алыры.

Билдинмес чүүлдер, дадагелзээшкиннер хөй-даа болза, хурал ажылды экижидип ап болурунуң оруунче кирерин шиитпирлээн. Эгезинде чамдык бригадаларны арендаже шилчидер. Борта немелде санаашкыннар, тайылбыр ажылы, экономиктиг билиглер-биле чепсегленири негеттинер.

Галина ТУТЫНИНА.
Республиканың эртем-инженер ниитилелдериниң баштаар чериниң секретары.

Чаңгыс суурдан үш хомудал

ЧӨПТҮҮ-БИЛЕ НЕГЕДИВИС

«Совет Тыва» совхозтуң төвү Суг-Бажы Каа-Хем районнуң өске суурларынга деңнээрге. Кызыл—Сарыг-Сеп чедер чол оруктуң хажызында. Кыштың соогунда, чайның изиинде уруг-дарыглыг, аарыг-аржык кижилер автобус доктаар черге чедир ийи километр черге кылаштаар ужурга таварыжып турар. Ол хинчектенип чорааш чеде бээрге, Кызылдан азы Сарыг-Септен чоннуң автобуска долу келир болза, туржайн эртe бээри база бар. Чаа чылдың эгезинде Каракыс Салчактың чааттары ужуй берген, бичии уруу салгалаанындан ыглап, хомудаан турганынга душ боол таварышкаш, дуза чедирдим. Партия, чазак чоннуң социал айтырыгларынче кол кичээнгей салып, ук айтырыгны амыдыралга боттандырар дээш болдунар-ла ажылдаарын чорудуп турар. Чоннуң чоок оруундан Суг-Бажы суурга чедир орук багай эвес. Хем-даа кешпес, даг-даа үнмес. Автобустар оода суур кыдыынга чедир кээп турар болза, чон «четтирдивис» дээри чугаа чок. Район Советиниң күүсекчи комитеди, чонга ачы-дуза чедирер албан черлери, организациялар бо чагааның изи-биле бисче ээ көөрүн улуу-биле дилеп тур бис!

ЭЛДЕПТИГ ХАРЫЛЗАА

«Долгап-долгап салыптарга, дораан чедер телефонну» — деп ырлажып турар бис, шынап-ла, шын. Ынчалза-даа Каа-Хемниң Суг-Бажы суурда телефоннар орта ажылдавазы дыка шаптыктыг. Сарыг-Сепче долгаарга, Бүрен-Аксынга-даа баар, суур иштинде бажыңнарга-даа чеде бээр. Элдеп чүве! Суг-Бажы суурда телефонист чок, телефон үрелир болза, Бүрен-Хем суурда чурттап турар кижиге баар дээр. Черле берге айтырыг бо. Суг-Бажы биле Бүрен-Хемниң аразы он ийи километр. Ийи кедээ Советтерниң черлер-дир. Харылзаа чокка дүлей-биле дөмей-дир. Кым бисте дузалаар ирги?

АВТОЛАВКА КЕЛИР БОЛЗА

Совхоз директорунуң чолаачызындан эгелээш, бригадирлер магазинден хлеб, таакпыны алгаш, малчыннарга садып турары чажыт эвес. Ол чок болза малчыннар, ылаңгыя оолдаашкын үезинде ат болган. Малчыннарга быжыгзаан автомагазин садыгжызы узун төлээже үнгени-биле эрелгейлеп туруп баар. Совхозта дөрт муң ажыг теруур хой бар. Аъш-чем болгаш чогуур бараннар-биле автомагазин малчыннарны хандырбаска үүле бүдер бе? Курут автомагазин ийи-чаңгыс келирге, оон ажыы чүү деп?

Биче-оол КЫРГЫС.

ДЕМНИГ АЖЫЛДААР

Дыштаныр хүнде Баян-Кол суурнуң чурттакчылары совхозтуң Кара-Булуңда суггарылга бугазын аштап, эдип кылганнар. Ол ажылга 250 улуг улус база Баян-Кол ортумак школазындан 100 өөреникчи киришкен. Ажылдаан кижилерни совхоз аъш-чем-биле хандырып, чемгерген.

Шынап-ла, «Демниг саапкан, тевe тудуп чиир»— деп үлегер домак-биле дөмей болган. Бо солун ажылга план ёзугаар конкурсту чарлап, балл, хуу демдектин салып, шынар талазы-биле кайы кудумчулар тиилекчи болурун чарлааннар. Суурда 7 кудумчунуң чурттакчылары шупту киришкен. Ол ажылга кижи бүрүзү ак сеткилдиг-биле кызымак ажылдаан.

Идепкейлиг-биле ол күш-ажыл хүнүнде чурттакчы чон 12200 метр буганы аштап арыглааннар.

Конкурс түңнелин үндүрер комиссия чоннуң идепкейлиг ажылдааның демдеглээн.

Буга аштаарынга пенсионер, күш-ажылдың хоочуну Сыгыр-оол Монгуш, тракторист Ширин-оол Сат, шофер Валерий Назытты, Валерий Дартай-оол, школачылар Мерген Демир-Хая, Александр Буруңмаа эки ажылдааннар.

Саган-оол КЫЗЫЛ-ООЛ.

КИЧЭЭНГЕЙНИҢ ТӨВҮНДЕ

Москвага болган совет-американ чугаалажыышкыннарының түңнелдери, М. С. Горбачевтуң АКШ-тың күрүне секретары Дж. Бейкер-биле ужуражылгазы делегей парлалгазының кичээнгейиниң төвүнде туруп турар. Чугаалажыышкыннарның түңнелдерин Японияның «Асахи» солуну тайылбырлавышаан, мынча деп бижээн: «Совет-американ харылзааларны уламна калбартырынче угланыышкын 1990 чылдарда база-ла уламчылаар дээрзин амгы чугаалажыышкыннар бадыткаан-дыр». «Чугаалажыышкыннарның ийиги хүнү эң-не чугула болуушкуннар-биле байлак болган» деп, Барыын Германияның ЦДФ телепрограммазының башкарыкчызы демдеглээн. Чепсегленииишкинниң дужурериниң айтырыы чугаалажыышкыннарның кол черин ээлээн. Бойдусту камгалаар, чайгаар халаптыг болуушкуннарга удур демисежир, чер-черде чөрүлдээлерни таарыштыр шиитпирлээр талазы-биле кады ажылдажып болурунуң айтырыгларын чугаалажыышкыннарның киржикчилери база сайгарып көрген.

Боо-чепсектерге контрольду хандырар талазы-биле айтырыгларга хамаарыштыр совет удуртукчу М. С. Горбачев эң чугула чаа инициативаларны көдүрген деп, «Вашингтон пост» солун бижээн. Варшава Керээзиниң киржикчилери күрүнелериниң болгаш НАТО чурттарының Европада боо-чепсектерин база чепсектиг күштерин улуг хемчээлге кызырар дугайында чаа совет санал, а ол ышкаш ССРЭ-ниң эвилелчилериниң девискээрлеринден тактиктиг ядролуг чепсектиң 500 октарын үндүрүп алыр дугайында дыңнадыг АКШ-ты болгаш НАТО талазы-биле оон эвилелчилериниң хенертен болган байдалга таварыштырган деп, солун бижээн.

Тактиктиг ядролуг чепсээн кызырарынга, а оон сөөлүнде —бүрүн узуткаарынга Совет Эвилелиниң белениин М. С. Горбачев тодаргай бадыткаан-дыр деп, Англияның «Гардиан» солуну демдеглээн. Тактиктиг ядролуг чепсээн кызырарынче, а оон сөөлүнде бүрүн узуткаарынче Совет Эвилели чүткүп турда, АКШ болгаш Англия тактиктиг ядролуг чепсекти, ылаңгыя Европада ындыг чепсекти улам сайзырадып, чаартырынче чүткүп турар-дыр деп, солун айыткан.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң Кыдат Улус Республиказынга аян-чоруунче улуг кичээнгейни дашкыкы чурттарның парлалгазы угландырып турар. Кыдаттың Коммунистиг партиязының ТК-зының органы «Жэньминь жибао» солун кыдат удуртукчу Дэн Сяопиниң дараазында состерин парлаан: «Чиңгине секретарь М. С. Горбачев-биле дораан ужуражыр мен. Сөөлгү ужен чылдар дургузунда бистерниң аравыска тыптып келген чөрүлдээлерни таарыштыр шиитпирлээрин, ийи күрүнелерниң аразынга харылзааларны чогумчалыг болдурарын оралдажыр бис»

Совет удуртукчу М. С. Горбачевтуң Кыдат Улус Республикага аян-чоруунуң үезинде ийи чурттарның харылзааларын чогумчалыг болдурарынче угланган чугула базымнар кылдынган турарын чүгээ ССРЭ-ниң болгаш КУР-нуң эвес, харын делегейниң өске-даа хөй чурттарының улустары күзеп турар ден. Синьхуа агентилел дамдыткан. (СЭТА).

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

ТРИБУНАЛДЫҢ ШИИТПИРИ

ПАНАМА. (СЭТА). Панамага бо чылдың май 7-де болган бүгү-нийти соңгулдаларны ол чурттуң национал соңгулда трибуналы күш чок деп санаан болгаш бадылаашкыннарның түңнелдерин күш чок болдурган. Ындыг нарын болгаш харысалгалыг шиитпириниң кол чылдагааннарын Панаманың дашкыкы херектер министри Хорхе Эдуардо Риттер СЭТА-ның корреспондентизинге тайылбырлап чугаалаан:

— Соңгулдалар үезинде болгаш бадылаашкыннарның түңнелдерин санаарда комиссиялары сайгарып турда, өжээтен эвилелдиң төлээлекчилери соңгулда хоойлузун каржызы-биле үрээн. Соңгулда комиссиязының штаб-квартиразынче аппар чораан соңгулда бюллетеньнерин удур күштер хунаап, оорлап, хөй бюллетеньнерни өрттедипкен.

Чуртка болган бүгү-нийти соңгулдаларының үезинде бадылаашкыннарның түңнелдерин чарлаарының мурнунда Американың Каттышкан Штаттарынга деткиткен болгаш күткүткен өжээтен күштер өнчүк-чеңгээлиг, үрегдекчи хөделиишкиннерни дораанна эгелей бергеннер. Оон түңнелинде, чуртка күчүлээшкин өөскээн. Өжээтен үзелдиг чепсектиг бөлүктерге удур шериг кезектериниң болгаш полицияның аразынга аткылажыышкыннарның үезинде элээн каш шериг албаныглары балыглаттан. Мындыг байдалдарда эрткен соңгулдаларны күш чок деп санаан.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

● **НЬЮ-ЙОРК.** Делегейниң улам ыраайты дешшилгези делегейниң чаа корум-чурумунче шимчээшкинге бүгү кижи төрелгетенниң чүгле коллективтиг шиитпирин дилеп тывары дамчыштыр чедип ап болдунар деп, Каттышкан Нацийлар Организациязының Чиңгине секретарының илеткелинде онзалап айыткан. Ол дешшилге бүгү күрүнелерниң кужениишкиннерин каттыштырарын дамчыштыр хандыртынган туруп болур. Илеткелди Нью-Йорк хоорайда парлап чарлаан.

● **ВАШИНГТОН.** Диштер аразынга ужутар «Миджитмен» деп эң баштайгы ракетаның шенелдезин Американың Каттышкан Штаттары кылган. Калифорния штатта Ванденбергтиң ужар чүүл баазазындан ракетаны салып үндүргенин АКШ-тың шериг ведомствозу — Пентагон чарлаан.

● **МЕХИКО.** Шериг эргилдезин кылырын оралдашкан гватемала армиязының 14 офицерлериниң 12-зин туттурган болгаш оларны шериг трибуналының эргезинче шилчидип берген деп, Гватемаланың президентизи Винисо Сересо медеглээн. Эрткен чылдың май 11-ге шериг үймээнинге киришкеп шериг чепсектиг күштерден үндүрткен дөрт кижи бо чылгы үймээнчилерниң аразында бар болган.

Шериг эргилдеениң оралдажыышкынынга шиитпал-биле 300 хире кижи киришкен, оларның хөй нуруузу Гватемаланың шериг-агаар күштеринге хамааржып турган. Бо чылдың үймээнчилери найысылалдың радиостанциязын ийи шак дургузунда эжелеп алган турган болгаш камгалал министри Эктор Грамахону тудуп хоругдаарын оралдашкан деп, президент дыңнаткан.

● **БРАЗИЛИЯ.** Ажыл соксадыышкыннары Бразилияза соксавайн турар. Чурттуң бүгү банкыларының албан-хаакчылары үш неделя дургузунда ажыл соксадыышкынныг шимчээшкинин соксатпайн, ажыл төлевирин өстүрерин негээн. Ажыл соксадыышкынга 25 муң ажыг демир-орукчулар база эгелей берген.

(СЭТА).

Израильдиң хоойлу-дүрүм чок үүлгедиишкиннерин делегейниң хөй-ниитизи кеже-даа буруу шаап турза, ол палестиннерге удур каржы-дошкун үүлгедиин уламчылап турар.

Израильчилер чаштарны безин каргевестер. Митингилер болгаш чыскаалдар үезинде чүс-чүс чаштар аар кемдээшкинге таваржып турар. Оларны улуг кижилер-биле бир дөмей кара-бажыңнарже кирип октап, бастып, дорамчылап, эттеп-эриидеп турар.

ЧУРУКТА: дижинге кирип чепсегленген израиль эжелекчилерге удур палестин эзээдаланчыларның ажыглап турар чепсээ — даштар, рогаткалар.

СЭТА-ның фотохрониказы.

Садчының болгаш огородчунуң булуңу

ДОНАТТАН КАМГАЛААРЫ

Ажык черге олурткан ногааларны донаттан камгалаары чугула. Июнь айның ортаанга чедир агаар хенертен сооп, донат боол болур. Ол үеде барык шупту ногаалар тарып олуртунган турар. Часкы донат чылыгга ынак огурец, помидорга туржук, а харын соокка шыдамык картофельге, капустага, согунага безин саадар чедирип болур. Ногааларны донатка алыспазы-биле агаар байдалын кичээнгейлиг хайгаарап, баш удур камгалалды чорудары чугула. Чиңгээ картофельдиң довураан коптарып хөмер, а огурец, помидорнуң өзүмнерин солун азы чута таарланчак пөс-биле шып кагза чогуур. Целлофан пленка-биле шып каан одуругларда ногааларның кырын база пөс-биле шып кагза улам эки. Донаттан камгаланыр база бир эки арга—кежээки хөй суг-биле суггарары азы донат үезинде суунy чаштырып суггарары. Ногааларны донат албазын дээш узун үнүг, калбак бүрүлерлиг кукуруза, тарымал тоорук, тараа сорттарын хат кээр чүкке, одуруглар аразынга чергелештир тарыыр болза база дузалыг болгаш ногааның ниити өзүлдезинге база идигни бээр.

Күску донаттан база бо аргалар-биле камгаланыр, бир болза дүжүттү үе-шаанда ажаап алыры таарымчалыг.

АЖЫК ХӨРЗҮНГЕ ӨСТҮРЕРИ

Помидорну болгаш перецти тарып өстүргеш. Бо ногааларны тарыыры болгаш өстүрери дөмейлешкек. Эрте өзер хевирлери 80-90 хонгаш быжа бээр. Ынчангаш бистиң республиканың байдалынга бо ийи ногаа рассадазын өстүргеш, тарыыры кончуг эптиг. Ажык черге тарып олуртур мурнунда черни өдек болгаш минералдыг бүдүмелдер-биле чемишчидип алыр. Чемишчидилгеге эрги өдек таарржыр. Чаа өдек-биле чемишчидер болза хөй бүрү өзер, чимис бербес. Ажык хөрзүнге июнь 7-ниң соонда, донат эрткенде, тарып олуртур. Одуругларның аразы 50-60 см болза таарымчалыг.

Перецти база помидор-биле дөмей тарып олуртур, чүгле оңгаржыгашче чаңгыс эвес, а ийи дөзү олуртур. Рассаданың олурткан дөзүнүң хөрзүнүн доктаамал чымчадыр болгаш коптарар. Эмин эртир хөй сып үнерин болдурбас, кыдыг сыптарны үезинде кезип каартар. Чимистер быжып эгелээрге, 3—5 хонгаш ажаап ап турар болза эки.

Перецти ажаары помидор-биле дөмей, чүгле хөрзүнүн коптарары албан эвес.

Бо ийи ногааларның айыылдыг дайзыны колорад доос-каразы деп чүвени билип алза чогуур. Ынчангаш ногааларның унаргып, чимистерин эки хайгаарааары чугула. Ол доос-каралар тыптып келген таварылгада чимистерин ажаап алгаш, доос-караларны боттарын химиктиг тускай хоран-биле чаштырып, чок кылыр болгаш, чуургаларын ерттеп аштаар.

КАРТОФЕЛЬ ОЛУРТУРУ

Картофельди олуртурда чүгле эки дээн үрезинни ажыглаары кончуг чугула. Үрезиннер 50-80 грамм деңзилиг, элээн 30-40 хонук чырык черге шыгжаан, ак «салчыгаштар» үнүп эгелээн үезинде тарып олуртуру таарымчалыг. Тарыыр черин күзүн-не өдек, мыш хулу, ми-

чемишчидип алыр. Тарылганы майның эге хүннеринде бот-боттарының аразы 60 см, паарыл-чемиштерниң аразы 25-30 см кылдыр тарып олуртур. Кажан өзүмнер 10-12 см бедип үнүп келирге, хөрзүннүк турда, коптарып хөмер. Орай быжар сорттар тараашда чай дургузунда 2 хире ка-

лүп эзилдиргеш, ол суг-биле суггарар. Ындыг чемишчидилге чемиш тыптырын дүргедедир.

Эрте быжар сорттуг картофелин август 5-те ажаар. А орай быжар сорттуң дүжүлүн сентябрьда казып алыр. Чаа картофельди ыяап-ла кургаткаш, шыгжап ажаар.

КЫЗЫРАК-КАТ

Кызырак-катты бистиң чуртувуста шагдан бээр тарып өстүрүп турар. Ол өске кат культураларындан бедик болгаш доктаамал дүжүдү, чаагай амданы-биле онзаланып турар. Кызырак-каттың чимизи хоолулуг болгаш С, В, Р витаминнер-биле байлак. Ол ышкаш оон составында серотин деп бүдүмел бары илерээн. Ук бүдүмел хан базыышкынының аарыгларын эмнээринге ужур-лугзалыг. Бир эвес хан базыышкыны куду болза ону бедидер, а бедээн таварылгада ханның базыышкынын кудуладыр. Кызырак-каттың бедиги 2 м чедир өзер. 10-12 чыл иштинде чемиш бээр. Дуржулга станцияларында 46 чыл иштинде чемиш берип турар хевирлери бар. Эң-не байлак дүжүттү 7 дугаар чылында бээр. Каттарының өңү чүүл-бүрү белгүлээр: ногаан-сарыг, шилденчек, алдын-сарыг, кызыл, өкпен дээш оон-даа өске. Каттарның хемчээли 2-ден 15 грамм чедип турар.

Инек-караанга бодаарга кызырак-каттың дазылы өзүген улуг ийикте ынак эвес, өзүлдези туруштар, ынчангаш ниит черге таарышпас. Кызырак-кат чырык, ажык черге эки өзер. Ол элезинниелчек хөрзүнге ынак. Ону 40-50 см хемчээлдиг, ханызы 30-40 см оңгаржыгашка торф, өдек-биле чемиштедилгени кылган соонда тарыыр. Бир эвес хөрзүн кужурланчак болза чугай холуур. Тараан соонда доктаамал эки суггарар болгаш дөзүнде хөрзүнүү коптарар. Ажаалдазы инек-караабиле дөмей.

Баштайгы чылында минералдыг бүдүмелдер-биле чемишчидери кончуг чугула, ылаңгыя, күскү үеде. Чемишчидилге чедишпесте бүрүлериниң өңү өскерлип, шокарара бээр. Суггарар сугнуң температуразын хенертен өскертир болза, чимистер чарлыгылай бээр. Үнүп турар дөстер эмин эртир сырый болбас ужурлуг, чүге дизе чимис бичии болгаш эвээш болур. Кызырак-катты инек-караа-биле дөмей кырып, сөөктелип келген уннарып ап каап, таарыыры чугула.

ЧЕСТЕК-КАТ

Садка тарып өстүрер улуг чемиштиг честек-кат шупту сад үнүштериниң эң-не эрте быжары. Улус ону клубника деп-даа адап турар. Херек кырында ол садка тарып өстүрген честек-кат-тыр. Честек-кат тараан соонда, ийиги чылындан эгелеп дүжүлүн 4—5 чыл улаштыр бээр. Честек-каттың дүргеп быжарындан аңгы онзагай талазы үрезиннеп белен өзүп көвүдээри.

Эң-не нептерецгей болгаш бедик дүжүттүг сорттары: эрте быжар «Заря», «Эртежи макераухa», ортумак быжар үелиг — «Фестивальчы», «Загорьениң чаражы», орай быжар хевирлери — «Ренгонтлит», «Зенга-Зенгата», «Загорьениң орай быжары» болгаш өске-даа сорттар болур.

Узун хуусаа иштинде дүжүт алыр дизе шупту сорттарны тарып олуртуру таарымчалыг. Сөөлгү чылдарда садчылар чай келиринде честек-каттың «Ремонтант» деп хевирин тарыыр апарган болгаш 1,5—2 катап хөй дүжүттү бүдүн чай дургузунда ап турарлар. База бир онзагай таарышкак сорт «Эверест дээр» деп хевир болуп турар. Оон чемиштери улуг болгаш каттарының амданы чаагай. «Сахалин үрезининиң үнүжү

гамчык дүжүткүр болгаш эмин эртир узун, артык өзүмнер бербези-биле онзаланып турар. Бо сорттар садчыларга күске чедир честек-катты үзүктел чокка чиир арганы берип турар. Олар хар чагыже чечектелир болгаш быжар. Ынчангаш ортаа куржагның садчылары ремонтант сорттуң честек-кадын часкы үеде тараат, полиэтилен плёнка-биле чалып чылыг дүшкүжеге база күскү үелерде шыварын саналдап турар. Чылдың бедик дүжүт алыры-биле честек-катты канчаар ажаава чогуурул? Честек-кат эки чемиш берип дээр болза, эки үрезинни тарыыры чугула. Катты олуртур дииежигешке дазыл эки хостуг өзери чугула. Ортаа куржагга честек-катты 2 удаа олуртуп болур: баштайгы үези май 20-ден июнь 10-га чедир, ийиги олуртур үези — август.

Тарып олуртур мурнунда участокта хөрзүннүң минералдыг чемишчидилгезин чорудуп, эки белеткеп алыр. Чемишчидилгени 20 г аммиактыг селитраны азы 15 г азоттуг бүдүмелдин, 35 г суперфосфатты, 20 г хлорлуг калийни өдекке холааш, хүрек-биле холуй базып андарар.

Ажаарда база дүжүлүн ларның доора аразын 60—70, узун дургаар аразын 20 см, хөрзүннүң бедиин 5—6 см бедик кылдыр белеткээш, олуртуп тарыыр. Ынчаар тарып каанда суггарары белин эптиг. Тарып олуртурда узун хендир херип алырга эки, аразы 20 см, а уургайжыгаш тарының ханызы 15—18 см, олче 0,5 кг эки ирик өдекти ургаш, 5—6 см хөрзүн-биле хөөп каар. Честек-каттың чаш үнүжүн уургайжыгашче хөмерде дазылдарын эптиг бадыргаш, хол-биле кырындан базыра идер. Чаш үнүштүң бүүрекчигештери болгаш дазылдары хөрзүнге хөмдүнмейн баарын болдурбас. Тарып олурткан соонда эки суггарар болгаш дазыл болгаш бүүрекчигештер хөрзүн адаандан көстүп келбээн бе, эки хынаар.

Чай дургузунда одуруглар аразының хөрзүнүн эки чымчак турар кылдыр ажаар, бок үнүштерни чулуп, доктаамал шык тургузары күзептиг. Эки ажаарга кыш бетинде эки дазылдарлыг апаар болгаш келир чылын эки дүжүттү бере бээр. Честек-катты часкы үеде олуртуру таарымчалыг. Ийиги чылында бүрүлери үнүп келир өйде аммиактыг селитра-биле чемишчидилгени чорудар. Оон соонда бок үнүштерден камгалап, хөрзүнүү эки коптарып, доктаамал суггарып, хоралыг үрегдекчилерден болгаш аарыглардан камгалап ажаар. Честек-каттың чечектелир бетинде чимистери хирлигип, дүдүвезин дээш дөс сыптарының адаанче ыяш хирээзинин азы тараа саваның чада төгер. Чайын узун сал ышкаш өзүмнерин 5—10 см улатпайн кыргый таарыыр. Чүге дизе олар бүгү ажыктыг чүүлдерин боттарынче сиңирер болгаш дүжүттү кудулаадыр.

Честек-каттың эң-не хоралыг дайзыны сарыг, кызыл-ногаан курт болгаш хүлдегечек дүдүк аарыы. Үнүп кадык, быжыг болзун деп бодаар болза хөрзүнде дүшкен кургаг бүрүнү аштап арыглаары, оларның артынчыларын өрттедир. Бүрүлер өзер бетинде дараазында чемишчидилгени чорудар: 10 литр сугга 200 грамм нитрофенни эзилдиргеш, олуругларны чаштырып суггарар. Чайын кат берип турар үезинде аарый берген хире каттарны дораан чыггаш чок кылыр. Чечектелгеш чемиш алып бетинде 10—20 грамм хлорофосту 10 литр сугга эзилдиргеш база чаштырып каар. Оон соонда 20 хонук хире болу бээрге катты чыып болур апаар.

Дүжүттү ажаап алгаш соонда үстүнде чорудуп турганывыс ышкаш чемишчидилгени чоруткаш, хөрзүнүү 10 см ханы андарар болгаш эки суггарып каар.

Ф. ХАЛИЛОВ.
Сад эстүрүкчүзү.

«ХАЙНАК» ДЫЛДЫГ АПАРБАС БЕ?

Уруг-дарыывын кижизидилгези бичии чажындан—өг-бүлеледен болгаш ясли-садтардан эгелээр. Ада-иези кандыг болдур, ажы-төлү база ындыг болдур деп сөс-домактың утказы ниити-даа болза алыс шынын сөглеп турар. Ол херек кырында шын-на болгай, арыннырайны, черле ниити дагдыкы хевири ада-иезинге домей боорундан аңгыда, ажы-чажы, бүдүш байдалы база адаиезин дөзээн болгулаар. Ынчангаш харын бис оолга аныкска хамаарыштыр ада-иезинге домейлээш: «авазын дөзээн», «адазын дөзээн» дижир бис. Моон алгаш көөрге, адаие — өг-бүлеге эң баштайгы кижизидикчилер болур болгаш, оларның үлегер-чижээ кижизидилгеге улуг салдарлыг.

Оон ыңай, дыл-домак, чугаа сайзырадылгазын кара чажындан эгелээр болза эки. Бистиң чуртта бичии уруглар өг-бүледен үнгеш, ясли-сад, школа дээш амыдыралдың делгем оруунче чоорту быжыг базып кирип бээр. Ынчангаш дыл-домак сайзырадылгазын ясли-садтан эгелээри эң таарымчалыг. Бистиңде — Хову-Аксында «Тыва кобальт» комбинаттың ажылчыннары— хөй нацияның кижилери. Ынчалза-даа, ылаңгыя ясли-садтарда уругларлыг ада-иелерни көөрге, хөй кезии-ле орус, тыва боор турар. Ындыг болганда, мен бодаарымга, мында ясли-садтарга орус, тыва кижизидикчилер турар болза, дыл-домак сайзыралынга дыка таарымчалыг болур ийик. Орус дыл черле бүгү делегейде база бир кол дылдарның бирээзи боор турар болганда, ону-даа, тыва уругларга төрээн дылын-даа ясли-садтан өөредип эгелээр болза эки деп санаалдыг мен. Бисте ындыг эвес болганда, ылаңгыя тыва уруглар орус-даа, тыва-даа дылын эки билип ап шыдавас, кайызын-даа холуй-будуй, бакка-сокка чугаалаар боор-дур. Ону дыңнаарга чараш эвес, чугаа культуразынга таарышпас. Садикке эш-өөрүнүң аайы-биле-даа, кижизидикчилериниң өөредип турары-биле-даа тыва уруглар ылапла орустап чугаалажырын оралдажыр. А бажыңга кээрге, чижээ, бистер — өг-бүле кежигүннери шупту тывалап чугаалажыр бис. Демги садик барып турар бичии кижиниң пат кайгап каар карактарын кылаңайнып орар-дыр. Ылаңгыя тыва уруглар кирген сөстерниң утказын безин билбес боор-дур. Бис оон шеней, бо-ла айтырыглар бээр бис. Чижээ, өөрү аңаа өөрүүр. Өрү өөр мал чор. Баштайгы домактап чаңгыс-даа билир сөзү чок болган. А ийиги домактап өрү, өөр деп сөстерни билбес. Ону бис бажыңга черле өске-даа сөстерни орус дылга тайылбырлап бээр-дир бис.

Ындыг янзы чүүлдер чүгле бистиң өг-бүлевисте эвес, бо Хову-Аксында өске-даа ада-иелерге база таваржып турар. Бичии уругларны өг-бүлеге болгаш ясли-садтан эгелеп төрээн дылынга өөретпес болза, школага баргаш бергедээшкиннерге таваржып боор-дур. Ада-иелер күзүн өөредилге эгелээр деп турда, уругларын школага аппаарга,

Төрээн дылың өөрен

башкылар «сорттап» хүлээп алыр. Бистиңде орус, тыва школалар бар. Ынчангаш күзүн хүлээп алыышкын үезинде тыва уругларга орус, тыва дылдарга бичии «шылгалда» эрттирерге, орустаары шору, тывалаары пат болза, башкылар орус школага өөредирип ада-иеге сүмелээр. А тывалаары шору болза, тыва школага өөредир. Ынчанмайн канчаар, башкылар база «багай дылдыг» кижи-биле хаваттаңчып турбайын бодаар боор чүве чоор. Ынчангаш-ла өөренир күзелдиг уругларны ийи школа аразынга «кажыктап» туруп бээр.

Ол дээрге бистерниң — улуг кижилерниң боттарывыстың бурулувус ышкажыл. Бистиң уругларывыстың орус, тыва дылдар аразында «азып» чоруп турары — бисте ясли-садтарның дыл-домакче кичээнгей салбас, алыс ындын бодавас, кошкак ажылында деп бодаар мен. Ийе, борта ада-ие буруулуг. Ажы-төлдү өг-бүлеге кижизидер, төрээн дылын шиңгээдип алырынче сагыш салыр ужурлуг бис. Ынчалза-даа уруглар садынга, школага кирерин белеткелиниң программа ёзугаар эртер болгай. А бистиңде ясли-садтарда чаңгыс-даа тыва кижизидикчи чок болганындан уруглар төрээн дылын өөренмейн турары хомудаанчыг. Ясли-садиктерге кээп ажылдаар кылдыр өөредип белеткеп алыр болза, ындыг күзелдиг аныяктар бистиң Хову-Аксында кайы хөй. Бо чүгүла айтырыгларже, бир-ле дугаарында, кедээ Советтиң (күүском даргазы Л. А. Карпова) талазындан кичээнгейниң угландырар ужурлуг. А ажы-төл дээрге бистиң келир үевис, оларның кижизидилгези, өөредилгези бистерниң — адаиелерниң, башкыларның, кижизидикчилерниң холувуста, хөй-ниитиниң кичээнгейинде.

Бир эвес кижи чүгүн-даа мурнунда төрээн дылын эки билир болза, өске дылды, чижээ, орус дылды дыжык, өөренип шиңгээдип алырынга чиик болур деп бодаар мен. Ынчангаш бичии чаштарга төрээн дылын өг-бүлеге, ясли-садтарга доктаамал өөредир болза эки деп санаалдыг мен. Оон башка кайы-даа дылды эки билип албаан, «хайнактап» чугаалаар, үстүнде көргүскеним ышкаш, орус, тыва шиоадаже «кажыктадыр» кижи боон өзүп доругуп каар. Орус дылды ийиги төрээн дылывыс деп санап турар бис. Ону өөрениир шиңгээдип алыры — кижиге база улуг чедиишкин болгаш өөрүнчүг-дүр. Ынчалза-даа чогаалчы М. Кенин-Лопсанның бичии уругларга чагыг хевирлиг бижээн «Орус дылды өөрениңер» деп шүлүү ханы утказыг.

Төрээн дылын эки билип албайн чыткаш, өске дылды шиңгээдип алыры берге дээрзин чогаалчы кончуг-ла шын чугаалаан-дыр. Ынчангаш мен бо төрээн дыл дугайында сеткил өйүп чоруур бодалдарымны ол-ла чогаалчының ол шүлүүнүң уругларга чагыг кылдыг одуруглары-биле доозайн:

Орус дылды,
төрээн дыл дег,
өөрениңер, ынакшыңар!

Шивитпаа ЧАШ-ООЛ.
Хову-Аксы, Таңды район.

ХООЧУН КЫРГАН

Кур-Чер ортумак школазының интернадында одакчылап ажылдап турар кижилерниң аразында сиирең мага-боттуг, улуг эвес дурт-сынныг, үстүкү эриннде кирбей салдыг кырганы бир-ле дугаар көргеш, оон чугаакырын, сеткил-сагыжының чаагайын эскерген мен. Чүгле амыдыралдан хөйнү көрген, ажыл, амыдырал дээш бүгү назынында амыдыржып бодавайн келген кижилер ындыг бүдүштүг болгаш чаагай сеткилдиг деп чүвени иштимде бодаан мен. Оон соонда чоорту хөөрежип, чугаалажып келиримге, Чимит-оол Төмүр-оолович Моңгуш, шынап-ла, төлептиг хоочуннарның бирээзи болду.

Чимит-оол Төмүр-ооловичиниң адыс чурту Чөөн-Хемчик районунуң Ийме чүве-дир. Ол 1938 чылда Арыг-Үзүүге келгеш, транспорт курузун дооскаш, механизатор апарган. Аңаа ол тос чыл иштинде трактористеп келген. Күш-ажыл, чуртталга деп чүвениң алыс хаан утказын аныяк оол аңаа ылап хандыр билген. Оон соонда ол Иймеже чанып келгеш, төрээн чериниң аныяктарын тракторга өөредип, чолаачы сургуулдарын безин доостурган.

Чимит-оол Төмүр-оолович 1962 чылдың чазынында Чедерге чурттай берген. Ол дораан-на чолаачылап эгелээн.

Кижиниң мөзү-шынары оон кылган ажылындан көстүр болгай. Ол чылдар эртсе-ортсе, күш-ажылдың мурнакчыларының мурнуку одуруунга кирген. Кедээ Советтиң депутадынга соңгудуп, шаңнал, макталды чаңгыс эвес удаа алган.

Ам Чимит-оол Төмүр-оолович 68 харлыг. Ол херээнинде ажыл кылбайн черле олуруп шыдавас. Аныяктарның дагдынныкчызы кижи болгаш, ол интернаттың өөреникчилеринге өөредилгениң, күш-ажылдың дугайында хөй-ле үнелиг чүүлдерни ужуражылга кичээлдеринге чугаалап бээр.

Хоочун кырганның амыдырал-чуртталга туткан эжи, уруг-дарыының иези Чысынмаа Мага-Шугуовна Моңгуш ам база пенсияда. Ол аргыыр, даараныр талазы-биле шевер дээн кижилерниң бирээзи.

Амыдыралга ынак, ажылынга кызымак хоочуннарның азырап өстүрген ажы-төлү ам шупту хоойжу, ажылчын, инженер, тудугжу, эмчи болуп, чонунга бичии сеткилдиг, ажыл-ишчи кижилер деп мактадып, эки чурттап база ажылдап чоруурлар. Ада-иези кандыгыл, ажы-төлү база ындыг болур.

Ирина МОНГУШ.

Ном болгаш номчукчу

БУЯННЫГ СЕТКИЛДИҢ ЫРЫЗЫ

Кара-кыс Ноңзатовнаның «Ырым куттулуп кел» деп чыындызы шүлүктерин таалал-биле номчуп, баянымның холга туткан, таныш ырларымны база катап ырлап ордум. Буянныг не кижиниң сеткилинден ужуп үнген сөстер кижини эргеледип, таааладып, авазының чылыг холу дег, өпейлеп бээр-дир.

Үе-чергем шүлүкчүлериниң чыындыларын номчуурга, кижиниң сеткилинге доңгун-даа боор: ылыг, соогу каккылажып, «тиргиин» тыпыштыг боор чүве. Кара-кыс Ноңзатовнаның бо чыындызындан сөстү эптей каап билир, херээжен кижиниң шевер холунуң ивии эскердим.

Чыындының эгезинде киирген доңчу намдар — бичии тоожу. Номчукчу кижиниң күзели болза, бо хире улуг, чаагай амыдыралды базып эрткен кижи, тыва чонунуң культура амыдыралы-биле хиии тудуп болганда, делгем сактыышкындан бижээн болза деп күзей бээр-дир. Болар-биле кады ажылдап чораан хоочун артистеривистиң чамдыызы эки иети арттырып каан, бистен чарлып чоруй баргылаан болгай. Оларның чырык адынга чүнү мөңгежидип каан бис?

Кара-кыс Ноңзатовна, уян сеткилдиг не кижи болгаш, үе-чергези С. Сарыг-оолга, С. Бүрбүге, В. Көк-оолга, К. Хүргүлекке, М. Мунзукка шүлүктерни тураскаадып, чыып бижип чораан-дыр. Оон-даа өскелерге тураскаадыг бар дээрзин бодум хуумда бүзүрээр мен.

Ынчангаштың Совет чуртка
Ыяк партиям, Ленин дээш.
Бар-ла күжүм харам чокка
Бараалгадыр ужурлуг мен.
(«Октябрьның чырыы».)

Хамааты кижиниң ыдыктыг хүлээлгезиниң үстүнде одуругларда дөрт, чиге сөглеп каан. Аңаа улаштыр Октябрь, Тайбың, Төрээн чурт, комсомол, аныяктар дугайында шүлүктер интернационализмниң, патриотизмниң идеяларын суртаалдап турар.

Ам-даа бурунгаар, эштер!
Ам-даа тиилелгеже, ура!
(«Аныяктар»)

Кыйгы-биле кыйгы аңгы, үстүнде кыйгы бодуун, онзагай кыйгы. Ону лозунг сөзүнге хамаарыштырып болбас. Ундараа чок оптимизм синниккен «Ушкаш келдим», «Часкы эртен», «Чуртувустуң чоргааралы», «Пионерлер ыры», «Агитатор», «Чурттаганың эжизин аа» дээш, оон-даа өске ынакшыл, найырал темазынга бижиттинген шүлүктер үезиниң үнү, тынышы, амгызы боор чурттап чоруурлар. Чыындыны кодээ сценаның репертуарында шагда-ла турумчуп кире берген ырлар кластап турар. Маңаа чаңгыс-ла «Ырлап берем, хөгжүмчүнү» дээрге-ле четчир. Ында кирген кожамыктарны бот-тывынгыр артистер ам-даа ырлашпышаан. Ам бистиң ашак шүлүкчүлеривистен ындыг кожамыктар бижиптер кижи ховар-ла. Оларның бижииринге ыраажы мергежил, артист талант дөгүм болган.

Шүлүкчү ыраажывыс чыындызын тургузарга, өскен бүлүүн, хеңниг чаштарны база уттуп кагбаан. Шевергин не кижи болгаш номну чыып, сырып кааны таарымчалыг-дыр.

Николай ООРЖАК.

«БАГЛААШТЫ» НОМЧААШ

Аныяк чогаалчы Шомаадыр Кууларның «Баглааш» деп романын улуг сонуургал-биле номчудум. Романда 1935-45 чылдарда Чөөн-Хемчик кожуунунуң Ак сумузунуң девискээри Кара-Суугга болуушкунну төөгүп турар деп билдим. Тывага культура революциязының, черле чаа амыдыралдың ол үеде хөгжүлдезин көргүзүп турар.

Амыдыралга бижик, машина, түк радио, кино, школа, фронт дээн ышкаш чаа сөстер тыптып келгенинден улус ол-ла бүгүнү өөренип кээр, дыңнаксаар, көрүксээр күзелдиг апарган. Чаа үениң тевин-биле чонну өөредилгеге сундулуу, ажылга кызымаа, идепкейин кодурлуп, революсчу мөзү-шынары бөттанып турган. Бо байдалды Адар-Төш оруун ийи кожуун чонунуң күжү-биле кыска үеде демниг кылганы херечилеп турар. Ол үеде амгы демиселиңге, ажыл-ишке, өөредилгеге-даа аныяктарның хөй-аъттыг, революсчу шынары күштелип турган. Оон бадыткалын чонунуң сонуургалын хандырып, «дириг-чурук» сөөртүп алгаш суг-чарга дужуп, кемдээшкинге таваржып турар аревэчи Ламажаптан көрүп болур.

Романның сөс-домаа бедүүп, билдингир, ол үениң чугаа аайы-биле бижиттингени солун. Чижек кылдыр уруг айтырып чораан. Күдүп-Сүрүңнуң Оолакайларга чугаазын киирейн: «Бир эвес мен болзумза, кудаларывыстың хаайы тыртык орду, кончуг-ла келип кысты ыткынар частывыс».

Оон ангыда, ол үеде ажыл-чорук аныяктарның улуг кижилерге тындыткени, ада-иениң чагыг-сөзүн тооп дыңнаары романның маадырларының чугаа-домаандан, кылып чорук турар ажыл-ижинден илдең.

Таарымчалыг бижиттинген кезектер-биле черле чергелештир чогаалда чамдык четпес, таарымчалыг эвес бижиттинген чүүлдер база бар. Чижээлерге, Чараштаа хөй кадарып үнерде, чаңгыс калбак кыдыраа, чартык карандаш алгаш үнген. Кежээ чанып келгеш, номун ыңаа артынга кызыдып каан.

Ол чоруурда ном албаан-на болгай.

Зинадан Сувай байның хереңгизин хавырганын чугаалап бээрин дилээрге, Оолакай: «Ынчап кончуг аныяк, өг-бажы туткан эвес мен» деп чугаалап орар.

Байларның өнчү-хөреңгизин 1931 чылда хавырган деп билир мен. Ол үеде бодунуң оглу Чылбар-оол он сес хар чеде берген турда, Оолакай канчап өг-бажы чок турган деп?

Чылбар-оол шериг чорууруда хүнезиниң ийи аътка чүдүрүп алгаш чорутан. Холун эттирген хөөредиг-дир бо. Үр чоруур эвес, хүнезинин таалыпнааш, чаңгыс аъттыг чоруп болбас бе? Сөөлүнде ол ийи аъды аалынга-даа келбээн, алы шериг чылгызынга катып берипкен турган бе?

Ол үеде кижилер шынчы сеткилдиг чораан. Ындыг турбуже, МЧАЭ ииэ кадарган Оолакайларның санакчызы Комбу саанчыларга мөге кил-хүнүү немеп бижип берип турганы ол үеге дүүшпес болгу дег.

Романда болуушкуннар үезинде байларның өнчү-хөреңгизин хавырып, МЧАЭ-лер тургустунуп, хам, ламалар-биле демисел күштелген турган. Ынчан амгы демиселдиң база үези турган. Ол үеде аревэге кирип турганнарның амгы ызыгуурун кол барымдаалап турган. Ындыг турбуже, чогаалда аревэге кирип турарлардан амгы ызыгуур талазы-биле айтырыглар билдинмес болуп турар.

Бо чылдың март 1-де үнген «Шын» солунда Байыр-оол Моңгуштуң чүүлүнде романның маадыры Арбай-оол болуп турар. Мен бодаарымга, кол маадыр Оолакай оглу Чылбар-оол. Ады кымыл?

«Баглааш» деп романның бирги ному «Ыяш баглааш» деп ат-биле үнген болганда, чогаалчының ийиги ному үвер дээрзинге ынаныр-дыр мен.

Майны САЛЧАК.
Бай-Тайга район.

РАДИОНУ ДЫҢНАЗА

Бистиң республикада радио четкилери хүн бүрү өзүп, дыңнакчыларның саны көвүдеп турары өөрүнчүг.

Мен бодум үргүлчү радио дыңнап өөренип калган болгаш телевизордан көөр дээн чүвелеримни шилип алыр мен. Шак санында радиодан чаа-чаа медээлерни дыңнап ап болур. А телевизорда доктаамал медээлерни бербейн турар. Ынчангаш радио дамчыштыр сөөлгү медээлерни билип алыры-биле дыңнакчыларга сүмелеп тур мен.

Амгы совет кижи бүгү талазы-биле чечеглентен болур ужурлуг. Солунну номчуур, радиону дыңнаар, телевизорну көөр дээрзи ол-дур ийин.

Сөөлгү үеде Тыва радиодан дамчыдыпталарының шагы өскерли берген ышкаш, ынчангаш чамдык малчыннар ону орта билбезин-биле ол чалгыгларны тыртып чадап турар. Бир солунга чалгыгларның өскерилгезиниң дугайында номчаан мен. Оон ол солунумну чыдырып алгаш, тып чадап тур мен. Ам радио дыңнаар дээш ол чалгыгларның өскерлиишкинин билбес болдум.

Чамдык кижилер радиону шоолуг дыңнавас, ында сөөлгү болуушкуннарны билбес болур-дур. Мен оларга радиодан үргүлчү дыңнап турарын күзедим.

Тава-Самбу САРЫГЛАР.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

КЕЧИЛ-ООЛДУҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, эки турачы капитан Түлүш Балданович Кечил-оолдуң шаңналы дээш хостуг хүреш талазы-биле Бүгү-россия маргылдаазы дыштаныр хүннерде Кызылдың «Херел» спорт залынга болуп эрткен.

Баштайгы чылдарда демги аайы-биле хүрешкеш, чемпионнап турган бичии мөгелер ам тыва-даа хүрешке хүрежип үнүп кээп, ады-сураа билдингир апарган. Хостуг хүреш талазы-биле ССРЭ-ниң спорт мастерлери Маадыр Депуй-оолдуң, Радик Намажаптың, Херел Калзанның, Роман Серээдарның болгаш өскелерниң-даа аттарын ылаңгыя демдеглеп болур.

Бирги хүнде чидиг демисел тейүп турда, аңаа Москвадан келген хүндүлүг аалчы, профэвилелдерниң ВДФСО Бүгү-эвилел спорт клувунуң элээди оолдарының хостуг хүрешке улуг тренери Н. Н. Лисенковка ужурашкаш, маргылдааның эртип турарының дугайында чүнү бодап турарын оон сонуургап айтырган мен. Ол мынчаар чугаалады: — Тывага дөрт дугаар кээп турарым бо. Кезек үеде элээди оолдарның хүрежиринче кичээнгей салбайн турганындан үзүктелиишкин болуп турган. Доктаамал маргылдааларны эрттирип, кожа областарже, хоорайларже аалдаашкыннарны кылып турары аажок эки-дир. Чер-черлерде национал хүрештер: тываларның хүрежи, буряттарның барилдаа болгаш өске-даа хостуг хүрештиң техниказын, тактиказын сайзырадырынга идиги берип турар. Суурлардан, районнардан аныяк мөгелерни маргылдааларга киириштирип турары өөрүнчүг-дүр. Аныяк мөгелерниң доктаамал маргылдааларын организастап турары оларның хемчээлинге байлак дуржулганы немээри билдингир. Судьяларның, тренерлерниң ниитизи-биле белеткели эки-дир, организастаашкынның талазы-биле чугаалаар болза база-ла багай эвес. Акы-дугма Моол Арат Республикадан, хоорайлардан кээп турар спортчуларның белеткели ниитизи-биле эки-дир.

— Николай Николаевич, ниитизи-биле республикада хостуг болгаш тыва хүреш база өске-даа спортчу секцияларның кандыг байдалда эртирип турарын эки билир силер бе?

Көрүкчүлерниң сонуургалын бүгү тала-биле хаара тудуптар демиселди бо маргылдаадан безин көрүп олур бис. Кижи бүрүзү кайы-бир мөгениң тиилелгези дээш сагыш аарып орар. Спортчу демисел ол аажок хөй тренировкаларны, ажылды негээр. Кызыңмаккай, быжыг туруштуг серуктан чедиишкиннер чедип алдынар. Ылаңгыя ноғо суурларда база ол ышкаш Кызылда тускай спорт залдары чогу аажок хомудалчыг. Келир үеде спорттуң хевир аайы-биле тускай класстарны, спорт школаларын, интернаттарны тургузуп, аңаа шилиндек командаларны белеткээри күзенчиг. Профэвилелдерниң ВДФСО областъ чөвүлели чер-черлерге ажыл-херектерни чорудуп, методиктиг сүмелерни берип, дузаны көргүзериниң идегевинидаан, спортчуларга бүгү тала-биле чедиишкиннерни күзээр-дир мен деп, ол чугаазын доосту.

Ийи хүн үргүлчүлээн чидиг демиселдиң түңнелинде, Профэвилелдерниң ВДФСО Тыва областъ чөвүлелиниң чагыы-биле ёзугаар кылдырткан алдын, мөңгүн, хүлер медальдарны бир, ийи, үш дугаар чер алган спортчуларга тывыскан. Алдын медальга 37 килограмм деңзиге Александр Нурукпан (Хайыракан), 40-ге Даш-оол Түлүш (Чадаана), 43 килограммга Станислав Адыг-Түлүш (Хайыракан), 47 килограммга Алексей Шойдук (Хайыракан), 51 килограммга Сылдыс Чолдак-оол (Хайыракан), Чечен-оол Моңгуш (Кызыл)—54 килограммга, а оон чаңгыс командада эжи Леонид Чурүто—58 килограммга, Данияр Сарыглар (Барыын-Хемчик) 62, Арслан Ондар (Сүт-Хөл)— 66, 70 килограммга Орлан Моңгуш (Сүт-Хөл) чемпионнааш, тиилекчи болганнар. Мөңгүн медальдарга Самба-Люндуп Алаш (Бай-Тайга), Мерген Моңгуш (Өвүр), Алим Моңгуш (Кызыл), Дугарсүрен Алтай (Убса-Нур), Эдик Доңгак (Кызыл), Малчын-оол Түлүш (Хайыракан), Кежик Доңгак, Омак Доржукай (Өвүр), Михаил Комаров (Междуреченск), Аян Моңгуш (Сүт-Хөл) олар төлептиг болган.

Тускай шаңналдарны Александр Нурукпан, Белек Куулар, Лувсангийн Хуралбаатор чаалап алганнар.

Хостуг хүреш соонда чаңчыл ёзугаар 16 мөгениң хүрежи болган. Аңаа Хайыраканның аныяк мөгези Сылдыс Коңзай-оол шүүлген, а оон эжи Малчын-оол Түлүш ужүүрлешкен.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: маргылдаа үезинде.

Владимир САВИНЫХТЫҢ фотолары.

ВОЛЕЙБОЛ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА

Хол бөмбүүнүң талазы-биле республиканың бирги чери дээш эр, херээжен командалар маргылдааларының бирги эдчээ эрткен. Он дөрт району дөрт зонага чаргаш ойнаттырган. «А» бөлүктен бир, ийи дугаар черни Ак-Довурак биле Бай-Тайганың төлээлери алган. «Б» бөлүктен Улуг-Хемниң «Динамо» командазы биле Сүт-Хөлдүң ойнакчылары шылгараан. Ол командалар ийиги эдчээде Чаа-Шагаан-Арыг хоорайга ойнаарын федерация шиитпирлээн.

«В» бөлүктен Бии-Хем биле Каа-Хем районнарының командалары ийиги эдчээге ойнаар эргени чедип алган. «Г» бөлүктен Таңды биле Эрзин районнарының командалары шылгараан. Олар ийиги эдчээде Туран хоорайга ойнаар. Бо үстүнде сес командалар 1-ден 8 дугаар чер дээш ойнаар.

Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Чөөн-Хемчик болгаш Тес-Хем районнарының командалары 9 дугаар болгаш оон ыңай черлер дээш Чадаана хоорайга ойнаарын республиканың волейбол федерациязы шиитпирлээн.

Херээжен хол бөмбүкчүлериниң бир болгаш сес дугаар чер дээш Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Кызыл, Эрзин районнарының болгаш Каа-Хемниң бир болгаш ийи дугаар командалары Тээли суурга болгаш Кызыл районнуң Каа-Хем суурунга ойнаарлар.

Барыын-Хемчик, Ак-Довурак, Сүт-Хөл, Өвүр, Таңды болгаш Тес-Хем районнарының командалары Сүт-Хөл суурга ойнаарын федерация шиитпирлээн.

Маргылдааларны ынчаар эрттирип турар чылдагааны— спорттуң ол хевирин пропагандалавышаан, массалыг болдуруп, хостуг үезин чеп ажыглаарынга негелдени күштелдирип турар. Ол ышкаш тус черлерге бедүүнчүдү тудуп каан спорт шөлдериниң дериг-гезин хандырар сорулга-биле маргылдааларны организастап турар.

Федерацияга чоокта чаа Күрспорт комитединиң спорт дериг-херекселдер катчылдырышкынының шаңналы дээш болган маргылдаага Кызылдың башкы институдунуң командазының ойнакчызы Арсен Мовсесянның талазындан судьяга каржы чорууп көргүскени дээш хемчег алырын чугаалашкан. Оон ийи оюнга ойнаар эргезин казаан.

Ол ышкаш Кызылдың кадээ ажыл-агый техникумунуң командазы бирги эдчээге чылдагаан чокка ойнаваанын барымдаалааш, республика чергелиг маргылдааларга бир чыл иштинде ойнаар эргезин казаан.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Балет «Ромео биле Джульетта». 11.10 Уруглар шагы. 12.10 Медээлер. 12.20 «Ол болган... болган...» 12.35 — 13.05 Бут бөмбүүнүң дорлугалы. 15.30 Медээлер. 15.45 «Амина» телефильм. Казах ССР-ниң улустуң артизи А. Омарзакованың дугайында. 16.15 Шанси можунуп аас чогаал бөлүүнүң концерти. (Кыдат). 15.50 Мультфильм. 17.10 Черниң уруглары чунуң дугайында ырлажып турары. 18.00 «Ленинизге. Информация. Реклама». 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Тооп чурттап чораан. 19.25 «Ыяк-даа турган болза, ашакка барбаан Ася Клячинаның төөгүзү». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.50 Чугула объектив. «Шиитпел хүнү» телефильм. 22.20 Т. Хренниковтуң автор кежээзи. 23.20 —23.40 Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 География. 7 класс. ССРЭ-де бойдус камгалалы. 9.05 Француз дыл. 10.05 Өг-бүле академиязы. 10.35; 11.35 Музыка. 6 класс. И. Ф. Стравинский. «Петрушка». 11.05 Француз дыл. 12.05 Кыдат цирк артистериниң оюн көргүзүү. 13.35 — 14.20 Ритмниг гимнастика. 17.05 Медээлер. 17.15 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм 11-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.15 «Культура болгаш амыдырал». «Алдан-маадыр музейниң шыгжамырларындан». 18.40 Чадааның уран чүүл школазының өөреникчилериниң концерти. 19.20 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Бот-орулга-чарылга болгаш аренда керээ». «Тыва агроүлетпүр тудугу каттыжышкынының Шуурмак ыяш үлетпүр пунктузунуң баштайгы базымнары. 19.50 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Ритмниг гимнастика. 21.00 «Үе». 21.50 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 11-ги сериязы. 22.50 Улуг кижилерге мультфильм. 23.10 Реклама. 23.15 Хоккей. Лига кубогу. 00.40—01.15 «Бистиң садывыс».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 Медээлер. 17.15 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 11-ги сериязы. 18.15 Мультфильм. 18.30 И. С. Козловский. Фильм-концерт. 19.15 Чадаг-терге маргылдаазы. Делегей маргылдаазы. 19.45 Аныяк назын таңдылап, ырлап тур. 20.00— 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

МАЙ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Долгая разлука» 9.10, 11.50, 14.30, 17.10, 19.50 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Двенадцать стульев» 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Спаса и Нели» 9.20 «Пусть я умру, господи...» 12.50, Киносборник 14.30. «Враг мой» 11.00, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Легенда о Нарайяме» 18.00, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Великий перелом» 14.00, 18.00, «Боль» 16.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Вам что, наша власть не нравится?» 15.00, 17.00, «Фараон» 19.00 шактарда.

АГААР

Республикага кезек булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың күжү секундада 9—14 метр. Дүне 6—11, чамдык черлерге 5 градус. Хүндүс 21—26, чамдык черлерге 15—20 градус чылыыр. Диңмирээр чадавас.

Кызылга кезек булуттаар. Чагбас. Диңмирээр чадавас. Соңгу-барыын чүктен хаттың күжү секундада 9—14 метр. Дүне 7—9, хүндүс 24—26 градус чылыыр.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

ШЫНЫН телефоннары
• Редактор — 3-43-34;
• оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
• приемная — 3-34-26;
• харыысалгалыг секретарь — 3-34-92;
• оралакчылары — 3-45-93;
• партийжи амыдырал килдизи — 3-36-42; 3-36-25;
• совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23;
• үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
• агроүлетпүр килдизи — 3-41-16;
• пропаганда килдизи — 3-34-57;
• культура килдизи — 3-39-15;
• информация килдизи — 3-37-11;
• чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
• корректорлар — 3-34-19;
• бухгалтерия — 3-43-41;
• очулга килдизи — 3-24-93;
• үндүрүкчүлер — 2-27-41;
• солун келбейн баргаанда — 2-32-75

Чылда 300 катап үнер.
Хемчээли 2 парлаттыг арназы
Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкыны херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 278. ТС—00140

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 17 среда № 115 (14015)

1925 чылдан үндезилеттинген. Өртээ 3 кап.

ТЫВА-ДУНШЭН КОМПАНИЯДА

Тыва болгаш кыдат улустарның аразында садыглажылмышкын дээш өске-даа харылзаалар шаг төөгүден турган. Совет-кыдат харылзааларның экижээни-биле тыва болгаш кыдат улустарның аразында харылзаалар база катап тыптып келген. Улустар аразында экономиктиг харылзаалар база техниктиг кады ажылдажылга талазы-биле Кыдаттың Шэньян компаниязының чаңында Тыва-дуншэн баштайгы компанияның тараачыннары ногаа аймак тарып өстүрер дээш бистиң республикада чедип келген, ажылдап эгелей берген. 100 кижи Улуг-Хем районда «Улуг-Хая» совхозтуң огородунда ажылдап турар. Оларның удуртукчузу агроном Тан Шаоюэнь-биле бистиң корреспондентивис Шангыр-оол Суваңның интервьюзу.

— **Кандыг турумчуп чурттай бердиңер?**

— Эки. Чурттаар чемнениир черни совхоз бааш бурунгаар белеткеп каан болду. Чем продуктулары, аң ылавгыя эът-биле хандырылга экидир. Кол-ла чүве — ажылдаарынга таарымчалыг байдалдың бары. Келгеш дораан ажылдап кирипттивис.

— **Кылыр ажылдың хемчээли кандыгыл?**

— Кезээде көрдүнгени ёзугаар 30 га черге 500 тонна ногаа аймаан тарып өстүрер ужурлуг бис. Ооң аразында 250 тонна капуста, 60 тонна огурец дээш помидор, морковь база бар. 10 га черге картофель база өстүрер бис.

Тываның агаар-бойдузу эрай дошкун чер-дир. Бистиң чуртувус Кыдаттың Шэньянга бодаарга. Чаъс чагбады, хат база хадыыр-дыр. Тараачынның ажылының түңнели агаар-бойдустуң байдалындан база кончуг хамаарылгалыг болгай. Бо чылдагаан-биле сеткиливис элээн дүвүреп тур. Кезээде айыттынган хүлээлгелеривисти күүседир дээш ажылдаар бис. Бо хүннерде морковьту тарып болур. Суг чок. Улуг-Хемниң суунуң деңнели кедүрүлбээн. Насостар сорлуруп шыдавас дииттилер. Бөгүн харын бир насос сорлуруп эгелей бергендир. Картофель үрезинни амга чедир чок.

Амгы үеде помидор өзүмнериниң чылыг черде белеткеп тур бис. Оларның чамдыызын ажык телчө үндүр олуртур, а арткаңнарын теплицалар иштинге ол хевээр арттырып каар бис.

— **Ажылдаарынга херек машина-техника-биле хандырылга кандыгыл?**

— Кедээ ажыл-агый техниказы-биле хандырылга Тывада дыка эки деп чүвени «Улуг-Хая» совхозтан көрүп тур бис. Бистиң ажылывыска херек техника аймаа бар-дыр. Хол-биле ажыл кылыр херекселдер дугайында чугаалаксаң-дыр мен. Оларның чамдыызын силерниңде ажылдаарынга эптиг кылдыр кылбаан-дыр Чижээлээрге, дырбааш. Биске арай аар, хөй бистиг дырбааштар берди. Огородка ажылдаар дырбааш үш-ле бистиг болур ужурлуг. Ногаа аразынга ажылдаарга ындыг дырбааш эптиг.

— **Бистиң чериниң хөрзүнүнүң шынарының дугайында чүнү чугаалап болур силер?**

— Чер эки-дир. Кара хөрзүннү өскээртен сөөртүп ап, ногаа өстүрер чалдарга чада топ болур. Силерниң ногаажыларыңар черни дыка эки болбаазырадып билир улус чорду. Ирппиниң суг аажок ажыглап өөренгенин көрдүм. Тыва болгаш кыдат ногаажыларның ажылында бот-боттарындан өөренип ап болур чүүлдер бар. Чаңгыс огородта ажылдап турар болгаш, кымның канчаар ажылдап турарын көрүп, моон-даа соңгаар арга-дуржулгавысты солчур апаар бис.

Кады ажылдап турарывыс тыва ногаажылар-биле аравыста харылзаавыс шуудап бар чыдыр. Имнежип-даа болза, элээн хостуг чугаалажып турар апардывыс. Хүн бүрүзүнде ажыл үезинге ийи чурттуң тараачыннарының аразында найырал улам быжыгары чугаажок.

— **Бедик дүжүттү Тываның агаар-бойдузунуң байдалынга өстүрүп алырының магадылалын чугаалап болур силер бе?**

— Тываның агаар-бойдузунуң байдалынга бир дугаар чыл ажылдап тур бис. Берге боору чугаажок. Дүжүт болур. Ону өстүрер дээш кыдат тараачыннар кызымак ажылдаарын бөгүн чугаалап каайн. Күзүн келиңер. Ынчан силерниң айтырыыңарга харыы кеспү бээр.

Кызылдың № 48 тудуг эргежелиниде коммунист Нина Донгакка удурткан шеверлекчилер бригадазы бо чылдың эрткен каш айларында кызымаккай ажылдааш, эки көргүзүглерни чедип алган. Олар ам-даа темпини кошкатпайн, демниг, тура-соруктуг ажылдап турарлар.

ЧУРУКТА: ол бригаданың мурнакчы ажылчыннары Анна Ибрагимова биле Роза Сат.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ОРУЛГАНЫ КИИРИП АЛГАН

38 чыл дургузунда шиштиниң малын Ш. С. Ондар кадарып келген. Ол үезиниң иштинде байлак дуржулгалыг апарган. Амгы үеде Шойда Самбуевич «Ишкин» совхозтуң хуналарын кадарып турар. Оларның күш-деңгелинден совхозтуң өнүүзүнүң өзүлдезинге база улуг хамаарыжыр. Бодунуң ол харысаалгазын малчын эки билип, кадарган малын семис, шырак кылдыр азыраар дээш кызып ажылдап чоруур. Ооң ажылының түңнелин хуналарның дүгүнден совхозка киирген орулга бүзүрелдиг-биле бадыткап турар. Ооң түңү чүгле бо чылын 11800 рубль болган. Хуна бүрүзүнден 1050 грамм дүк планныг турган, малчын 1600 граммны кыргып алган.

Кадарган малының продукталуун улам бедидери-биле дуржулгалыг малчын ону Үстүү-Ишкинниң чайлаглаарынга семиртир одарладыр.

Бораш ОНДАР.

А БИС ӨРЕЛЕНИП ТУР БИС

Өттүк ажыл-агыйлыг «Кызыл-Даг» совхоз турулустунга ла чаа-ла чыл ашкан. Ол хиреиниде өреленип эгелээн. Ажылды багай башкарып турары — өреленгениниң бир чылдагааны. Аңаа дараазында чижектер бадыткал боор. Талдыг-Адыр-Аксында кыштагга чурттаалга бажыңын тудуп каан турган. 1988 чылда ол бажыңны бускаш, өттүк кадарчызы Төре Төгүс-оолдуң Харганныг-Ховуда чазаанга тудуп каан 1989 чылдың апрель айда бускаш, көжүрген бажыңның орнунга чаа бажыңны тудугжулар тудуп эгелээн. Аңаа турган бажыңны бузуп көжүргенин, ооң орнунга чаа бажыңны тудканы дээш совхоз чеже акша корелга таварышканыл? Совхозтуң сиген кезип ап турган чери Калбак-Шыкты кажаалары-биле эрткен чылын ону долгандыр адагаштар кадап каан. Оларның аразынга шээр дээш демир четкини 32 муң рубль-биле садып алган. Ол четки амга чедир складта чыттынтаан. Ажылды доостаан. А Калбак-Шык дээрге хөй сиген кезип алыр хире эвес чер. Чаъстыг чылын дүжүлдү ынай боор. Каан ээг чайын сигенни шору үвер. Ону суггарып ажыглаар кандыг-даа аргазы чок. Совхозтуң ажылчыннары хөй акша-биле ажыы чок демир садып алган деп хомудап чугаалажып турар.

«Бай-Тал» совхозтуң девискээри боор Мугур-Тал деп черни ол совхозтун удуртукчулары-биле таптыг чугаалажып албайн, арендада трактористерни албадап турганш, суггартып каан. Трактористер суггарыптаны доозуптарга, «Бай-Тал» совхоз черни бербейн барган. Тракторисгерниң ажылының шалыңы, кывар-чаар материалдарның өртээн кым төлээрил?

Ажылды билдилиг башкарып билбес, куруг черге чарыгдалдар үндүрерге, өреленип турары ол. Совхозтуң удуртукчулары ажылды удуртурунуң уун билдилиг талазынче өскертир болза эки.

Григорий САРЫГЛАР.
Бай-Тайга район.

М. С. Горбачевтуң Ян Шанкунь-биле беседазы

ПЕКИН, май 15. (СЭТА). Ол хүн М. С. Горбачев Улус төлээлекчилериниң Бүгү-кыдат хуралының бажыңынга Кыдат Улус Республиканың Даргазы Ян Шанкунь-биле беседалашкан. ССРЭ болгаш КУР-нуң эрге-чагыргаларының дээди болгаш чер-чер органнарының ажыл-чорудулгазының талазы-биле бот-боттарынга ажыктыг дуржулга солчуушкуннарын калбартырынга хамаарыштыр олар сагыш-сеткилдерин солушкан.

Беседага совет болгаш кыдат албан кижилери олурушкан.

• • •

Кежээ Ян Шанкунь М. С. Горбачевка болгаш ооң кадайынга аалдар болдуруп, шайлаалга тургускан.

Ян Шанкунь болгаш М. С. Горбачев чугаа солушканнар.

М. С. Горбачевтуң Дэн Сяопин-биле беседазы

ПЕКИН май 16. (СЭТА). Бөгүн Улус төлээлекчилериниң Бүгү-кыдат хуралының бажыңынга СЭКП ТК-ның Чиигиве секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң ККП ТК-ның Шериг чөвүлелиниң болгаш КУР-нуң Төп шериг чөвүлелиниң Даргазы Дэн Сяопин-биле беседазы болган. М. С. Горбачевка байыр чедирип туруташ, Дэн Сяопинниң чугаалааны болза: мен Силерниң-биле шагда-ла ужуражыр бодап чораан мен. Ылангыя Силерниң Владивостокка кылган чугааңар соонда ынчаар бодап чоруур апарган мен. Силерниң ынчангы чугааңарга ССРЭ-ниң даштыкы политиказының чаа утказы — чаа политиктиг бодаашкын деп атты алган чүүл илергейлеттинген. Дээди деңнелге кыдат-совет ужуражылгазын эрттирер дугайында мээң күзелимни Силерге дамчыдарын дилээн мен. Бистиң харылзааларывыс чогумчуттунган деп бистер ам чарлап болур бис.

Ындыг санал бүрүн каттыжып турарын М. С. Горбачев илереткен.

Чугаа хөй темалар талазы-биле хостуг болгаш боттуг хевирже шилчээн. Кол кичээнгей совет-кыдат харылзааларның айтырыгларынче угланган.

Делегейниң амгы байдалында, социалистиг чурттарның аразында харылзааларның хевирин-даа силерниң болгаш бистиң анализтеп көрүп турарывыста домейлешкек чүүлдер хөй, ынчангаш ол бистиң бот-боттарывысче чоокшулажырывыска эге чүүл болган деп М. С. Горбачев чугаалаан. Бөгүнгү ужуражылганың дээрге ол чорудулганың үре-түңнели-дир.

Беседаның үезинде орус-кыдат болгаш совет-кыдат харылзааларның чамдык айтырыгларынга хамаарыштыр чугаа болган. Дэн Сяопин бо боор турар санал-оналар солчулгазының сорулгазы болза эрткен-барган чүүлдерни каггаш, келир үеже оруктуу ажыңары болур деп демдеглээн. «Эрткен-барган чүүлдерни хат хадып аппарзын, келир үеже көрээлиңер» — деп, ол чугаалаан. Ындыг санал Совет Эвилелиниң көрүүшкүнүнге долузу-биле дүгжүп турар-дыр деп, М. С. Горбачев онзалап демдеглээн.

Садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг, культура болгаш өске-даа адырларга кады ажылдажылганың ам-даа ажыглаттынмайн турар хөй аргалары ССРЭ-де болгаш КУР-да бар деп бодал илергейлеттинген. Ийи талалыг харылзааларны боттуг утка болгаш тодаргай ажыл-херектер-биле долдурары хүннүң чугула айтырыы апарган.

Социализмниң салым-чолунуң, ооң теоретиктиг үндезиннериниң, чурт бүрүзүнүң национал онзагай чүүлүн өөренип көөрүнүң чугулазының дугайында солун болгаш чугула санал-онал солчулгазы болган.

Ийи партияның социализмниң херээнге бердингенин, марксистиг теорияны чогаадыкчы ёзу-биле хөгжүдериниң чугулазын М. С. Горбачев биле Дэн Сяопин онзалап демдеглээш, чаа ниитилелдиң чаңгыс ваай модели, чаңгыс ваай стандарты турбас ужурлуг дээрзинге чөпшээрешкеннер.

Олар делегейде амгы байдалды улуг планга чугаалашкан. Ам, кажан кижи төрелгетен озалдыг байдалда келгенде, күш дөгээр политика эрткен үеже чоруур, делегей айтырыгларын политиктиг аргалар-биле шиитпирлээри, бүгү чурттарның аразынга конструктивтиг харылзааларны тудары эргежок чугула боор турар. Мааа хамаарыштыр совет-америк харылзааларның менээлдежиишкиннерин чугаалажыышкыннарже шилчип турарынга Дэн Сяопин байыр чедирген.

Талалар Камбучияның долгандыр байдалды чугаалашкан болгаш бо чурттуң улуунуң, Азияга тайбыңның болгаш айыыл чок чоруктуң эрге-ажыынга дүүштүр Камбучия айтырыгларын политиктиг дүрген шиитпирлээри чугула деп чугаалашкан.

Бодунарга таарымчалыг үеде Совет Эвилелинге келиңер деп, Дэн Сяопинни М. С. Горбачев чалаан. Чалааны дээш Дэн Сяопин өөрүп четтиргенин илергейлээн.

Ужуражылганың чаагай күзелдиг, ажык болгаш конструктивтиг байдалынга эрткен. Аңаа совет таладан Э. А. Шеварднадзе, А. Н. Яковлев, Ю. Д. Маслюков, Е. И. Чазов, Г. Х. Шахназаров, И. А. Рогачев, О. А. Трояновский олурушкан. Кыдат талатан — Бүгү-кыдаттың улустуң Политиктиг Консультативтиг комитединиң даргазы Ли Сяньнянь, ККП ТК-ның Политбюрозунуң доктаамал комитединиң кежигүнү, Күрүне Чөвүлелиниң премьерниң оралакчызы, КУР-нуң күрүнениң план комитединиң даргазы Яо Илинь, ККП ТК-ның Политбюрозунуң кежигүнү, КУР-нуң Күрүне Чөвүлелиниң премьерниң оралакчызы У. Сюепянь, ККП ТК-ның секретариадының кежигүнү Янь Минфу, КУР-нуң даштыкы херектер министри Цянь Цичэнь, КУР-нуң ССРЭ-де элчини Юй Хуиян киришкен.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязында

КАТАП ТУРГУЗАРЫН ДҮРГЕДЕДИР

Үрели-бузулган черлерни ам-даа чедир аштаваан, хөй-хөй бажыңнарда чырык четчип кыппайн турар, продуктулар-биле хандырылгада берге ... бар, суг бээри үзүктели-даа бээр, ынчалза-даа амыдырал хайныгып турар. Соңгу Арменияның чер шимчээшкининге таварышкан хоорайлары болгаш суурлары ам аар-берге байдалдан чайлап турар. Эртенги шактарда кудумчулар оттуп, автобус доктаар черлерге кижилер долуп, магазиннерниң болгаш бүдүрүлге черлериниң эжиктери ажыттынып, киоскёрлар солуннарны тарадып турар. Ынчангаш ол черлер айыыл-халаптың зоназы эвес, а маадырлыг күш-ажылдың, интернационализмниң боттанышкынының зоназы боор турар. Бо регионга кол-ла чүүл болза үрелген хоорай, суурларны катап тургузары, улуг халапка таварышкан кижилерниң ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары болур.

Н. И. Рыжков баштаан СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң президиуму-биле кады чер шимчээшкининден качыгдаан Армян ССР-ниң райоңнарында катап тургузар ажылдарның чоруп турарының дугайында база ооң уржуктарын чайладыр талазы-биле СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алган шиитпирлерин күүседип турарының дугайында айтырыгны май 12-де чугаалажып көрген.

Армян ССР-ниң соңгу районнарынга массалыг чурттаалга бажыңнарын телевизорларның болгаш тударының шынарын хынаар база үрелиишкиннерниң чылдагаанын илередир талазы-биле Күрүне комиссиязының илеткелин аңаа база чугаалашкан.

Бөгүн Соңгу Арменияда акы-дуңма республикаларның 40 муң ажыл айбычылары, улуг ажыл-агыйының аңы-бүрү адырларының специалистери. Совет Армияның дайынчылары ажылдап турарын демдеглээн. Оларның киржилгези болгаш идепкейлиг дузазы-биле Армян ССР-ниң партия, совет болгаш ажыл-агый органнары чурттаалга бажыңнарын, школаларны, уруглар садтарын, социал болгаш бүдүрүлге объектилерин катап тургузар болгаш тудар ажылдарны калбартып турар. Хоорайлар болгаш суурларның чурттап-амыдыраарын хандырар система — энергетика, газ, суг хандырылгазының магистральдары ажылдап турар. Тудуг индустриязының бүдүрүлгелерин хөгжүдер хемчеглерни ап турар. Демир-орук ажыл-агыйы дыка калбарткан. Часкы хову ажылдарын органызастыг чорудуп турар.

Арменияга чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладырынга делегей ниитилежилгезиниң боттуг киржилгези кажан-даа уттундурбас. Даштыкы чурттардан дузаламчы бөгүн безин кээп турар. Мааа хамаарыштыр акы-дуңма социалистиг чурттар хөй чүүлдерни кылып турар. Тодаргай дузаламчы көргүзер объектилер талазы-биле чугаалажыышкыннарны Австрияның, ГФР-ниң, АКШ-тың, Финляндияның, Великобританияның, Индияның, Швецияның, Францияның, өске-даа чурттарның организацияларының төлээлекчилери-биле кылып, керээлерни чарып турар. Италин суур дижир таарымчалыг кылдыр туткан ийи чүс бажыңчыгаштарны ажыглалга киирери-биле Спитакта белеткээн. Норвеж улустуң белээ — эмнелге бажыңның чүс он контейнерлерде суккаш, Арменияже чорударынга белеткээн.

Ынчалза-даа кол ажылдарны бистиң тудуг организацияларывыс боттандырар. Озар 1989 чылдың январь-апрель айларда хоорайларда болгаш суурларда социал талазы 173 миллион рубльдиң хемчээлдиг тудуг-монтаж ажылдарын күүсеткен. Бо дээрге чыл даалгазының бештиң бир кезиин боттандырганы ол. Кедээ черлерде 85 млн. рубльдиң ажылдарын кылтап, дөрт айларның даалгазынга дүгжүп турар. 26 муң дөрбелчин метр чурттаалга шөлүн, 3,4 муң өөреникчи олуттуг школаларны, 1,8 муң олуттуг уруглар садтарын туткан.

Чер шимчээшкининге таварышкан 170 үлетпүр бүдүрүлгелериниң амгы үеде 115 бүдүрүлге долузу-биле азы кезии-биле ажылдап турар.

Партия комитеттери, совет болгаш ажыл-агый органнары амгы үеде чорудар ажылдарның онзагай байдалын чедир көрбейн турарын комиссияның хуралынга демдеглээн. Сагылга-чурумнуң кошкаандан, эрегейлээр, харысалга чок чоруктарның ужурундан тудуг темпизин план ёзугаар өстүрбейн турар. Республика удуртулгазының хүлээп ап турар шиитпирлери ажылдың эгезинде-ле тайгактап турар. Халапка таварышкан районнарның чурттакчылары эттесин чидиргенин дээш эгидиишкин акшазын озалдаашкын-биле ап, ажылга кирип алыр талазы-биле бергедээшкиннерге ховар эвес таварыжып турар. Хууда бажыңнар тудуп алыр черлерни хуваарында, тудуг материалдары-биле хандырылгада болгаш техника хуваалап алырында четпес чүүлдер хөй. Садыг болгаш аъш-чем чедирериниң четкилери оожум тудуп турар. Мындыг чоруктар чоннуң чөптүг хомудалдарын болдуруп турар.

Тудугнуң бүгү бригадаларынга оларның харылзаазының чурумун тодараткан, ажылдарның графигин бадылаан, ведомстволар аразының айтырыгларын шиитпирлээр таарыштырылга бөлүүн тургускан-даа болза, оларның демниг ажылы ам-даа хандыртынмаан. Инженер-геология шинчилелдерин айыткан хуусааларында чорутпаан, тудуг кылыр участоктарны айтып бээри, телевиделдерни ажылдап кылыры саадап турар. Ооң түңнелинде дыка хөй организациялар быжыглаан участоктарынга ажылды озалдаашкын-биле эгелеп турар.

Материал-техниктиг хандырылганы четпес организастап, тудуг конструкцияларының болгаш материалдарының, ылангыя түс черниң материалдарының чедишпейн турары үлүктелиишкиннерниң кол чылдагааннары боор турар. Карьер ажыл-агыйының техниктиг дарый эдээрин, ону калбартырын, ажылды аренда аргазы-биле организастаарынче шилчиирин негеттиниң келген. Транспорт айтырыы чидиг болуп арттынаан, вагоннарны дүжүрери ам-даа оожум.

Ниитизи-биле алырга, бо чылдың баштайгы чартыында ажыглалче дужаар кылдыр планнаттынган объектилерде ажылдың темпизи дыка куду болуп турар. Чурттаалга бажыңнарының, школаларның болгаш уруглар садтарының, өске-даа социал-культура объектилериниң тударын эгелээри хожудаан. Техниктиг документацияның чогузааң тудугжулар инженер тудугларын эгелевейн турар.

Бо бүгү четпестерни көрээш көргеш, СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң президиуму шыңгыы хемчеглер алыр үе келген деп айыткан. Катап тургузуушкунуң бо үе-чадазында кол социал-политиктиг сорулга болза, бажың чок арткан өг-бүлелерни соок дүшкүжеге чедир бажың-биле хандырары, чаа өөредилге чылында школачылар чогумчалыг байдалга өөренип эгелээрин чедип алыры болур.

Ол сорулга-биле май-июнь айларда идегелдиг тудуг базазын тургузар, түс черниң тудуг материалдарын бүдүрер күчүлерин улгаттырар херек. Бо талазы-биле чүткүлдүг болгаш шиитпирлиг ажылдаарын, тудуг ажылын эң кыска хуусаада эбижидерин Армян ССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге, ССРЭ-ниң Күртудуунга, ССРЭ-ниң министерстволарынга, ведомстволарынга болгаш эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелинге дагзып турар. Тудуг материалдарының болгаш конструкцияларының шынарынче, тудуг-монтаж ажылдарынче кичээнгейни улгаттырар. Брак черле болдурбас ужурлуг деп комиссия хуралынга айыткан.

Эвилелдешкен республикаларның чамдык тудуг бүдүрүлгелериниң инициативазын, дилиг диләэшкиннерин, чаа шиитпирлерин бүгү талалыг деткиир. Тудугжуларның болгаш телевилекчилерниң харылзаазын улам быжыглаар. Арменияга 22 муң ыяш бажыңнар кылып бээр дээш эгелекчилерниң үлегерин ёзугаар ажылдап турар күш-ажылчы коллективтерниң чарыжын улам күштелдирер.

Россия Федерациязының тудуг организацияларының ажылын хуралга шыңгыы шүгүмчүлээн. Сөөлгү үеде олар ажылын саазарадып, ийиги черге айтырыгларын шиитпирлээринге өйлежип турар, а херек кырында оларга Арменияда чурттакчы сапының талазы-биле ийиги черде турар Ленинаканны катап тургузарын даасан турган. Узбекистанның болгаш Эстонияның Спитак хоорайда тудугжулары темпизин кудулаткан, ол дээрге ук республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң контрольду кошкатканы ол. Республиканың кедээ районнарында агроүлетпүр комплекизиниң тудуг организацияларының ажылын шыңгыы шүгүмчүлээн.

Хуралга шүгүмчүлелден түңнел үндүрерин, чайгы үеде бердинген даалгаларны күүседир дээш бүгү күштү мөөннээрин, СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң кограан девискээрлерни катап тургузар дугайында принципиалдыг шиитпирлерин боттандырар талазы-биле улуг ажылче кичээнгей салырын эвилелдешкен бүгү республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге, министерстволарга болгаш ведомстволарга саналдаан.

Армян ССР-ниң соңгу районнарынга чер шимчээшкининден үрелген чурттаалга бажыңнарының телевидээн болгаш туткан шынарларын хынаар талазы-биле Күрүне комиссиязының түңнелин хуралга чаны сайгарып чугаалашкан. Спитакка болган чер шимчээшкининиң аар уржуу чүгле бедик баллдыг шимчээшкинден эвес, тудуг-монтаж ажылдарының эң куду шынарлыындан, телевиләэшкиниң нормаларын каржызы-биле хажытканындан улуг болган деп түңнел-биле СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң президиуму чөпшээрешкен.

Чурттаалга болгаш хөй-ниити 37 бажыңның телевиделин хынап көрген, телевиделдер бүрүзүн бот-боттарындан аңгыда үштен эвээш эвес институтка хынап көрген. Армян ССР-ниң Күртудуу телевиделдер экспертизазын ёзу барымдаалап, доктааттынган чурумну хажыдып көрген дээрзин Күрүне комиссиязы айыткан. Бажыңнар туларда түс черниң онзагай байдалдарын барымдаалавайн чөпшээрел берип турган чорук чер шимчээшкининиң аар уржуктарга чедирериниң идиг болган.

Инженер-диләэшкин ажылдарын эрттирип турар үеде норма хажыдыышкыннарын кылганы, шынар чок бетонну, хоюдутту, арматураны болгаш өске-даа кылыгларны тудугларга ажыглааның бөлүк специалистер илередип тыпкан. Хынаттынган он бир даш бажыңнарның онунда чер шимчээшкининден камгалаар куржаг чок болган. Хаваларының быжыы нормадан беш катан куду.

Спитактың, Кировакантың, Степанаванның сейсмиктиг нормазын 1978 чылда 8-тен 7 балл деп барымдаа чок черге кудуладып санааны база уржуктуг болган. Арменияның девискээринге сейсмиктиг район картазын тургузар талазы-биле харысаалгалыг чер республиканың Эртемнер академиязының геофизика болгаш инженер сейсмология институду турган.

Бо шинчилел материалдарынга үндезилеп ниити-эвилелдиң эртем-техниктиг «Сейсмостойкость» программазын чогуур ведомстволар-биле кады ажылдап кылыр. Аңаа чер шимчээшкининиң беш удуур тодарадырындан эгелеп, чурттаалга болгаш бүдүрүлге объектилерин айыыл чок кылдыр ажыглаарынга чедир хандырар хемчеглерни аңаа көөр. Айыылдыг зоналарга телевиделди үндезини-биле экижидерин ССРЭ-ниң Күртудуунга даасан.

Арменияда халап зоназында бүгү тудуг объектилеринге хүрүлээп алыышкынны бо чылдың июнь 1-ден эгелеп киирер.

Чер шимчээшкининиң ол халаптыг уржуктары чуртта тудуг кылып турар бүгү кижилерге шыңгыы сагындырыг болур ужурлуг.

Күрүне комиссиязының материалдарын чугаалажып көөрү-биле болгаш доктааттынган чурум ёзугаар кеземче херээн оттурары-биле ССРЭ Прокуратуразынче шилчидер деп шиитпирни СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң президиуму хүлээп алган.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының кежигүннери Арменияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. Г. Арутюнян, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчылары Ю. П. Баталин болгаш Л. А. Воронин, а ол ышкаш СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидаттар, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчылары А. П. Бирюкова болгаш Н. В. Талызин, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң президиумунуң өске-даа кежигүннери, эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң Даргалары болгаш Даргаларының оралакчылары, ССРЭ-ниң министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары хуралга киришкеннер.

Ажылдың түңнелин СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков үндүрген. Арменияга болган чер шимчээшкининиң уржуктарын чайладыр талазы-биле СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң чазагның шиитпирлерин мөөн күүседири социал-политиктиг улуг ужур-дузалыг деп, ол демдеглээн.

(СЭТА).

Идеологтуг хандырылга

ИНЕКТЕН-НЕ—3500 КИЛОГРАММ СҮТ ДЭЭШ

ЧУРУКТА: Кызыл районда «Көк-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермазының саанчызы Людмила Бизяева эрткен чылдарда-ла бодунуң хүлээнген ажылынга кызымак саанчы болуп, салдага бедик көргүзүглерни чедип ап келген.

Саанчыларның социалистиг чарыжынга ол идепкейлиг киржип, «үш-мунчу» саанчыларның бирээзинге санадып турган. 1988 чылда ол инектерниң чемгерилдезин база ажаалдазын улам экижиткен. Саар инек бүрүзүнге хайгааралды күштелдирген. Фермада тергиин көргүзүгну чедип алган чемпион саанчы Борис Саттың дуржулгазын ол ажылынга ажыглаан. Кызымак ажыл-ижиниң түңнелинде Людмила Александровна Бизяева бир инекке онаалтыр 3937 кг сүттү саап алгаш, республиканың саанчыларының чемпиону атты чедип алган.

ЧУРУКТА: Көк-Хавак фермазының болук «үш-мунчулары» малчыннар бажыңының кызыл-булуңунда.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«ШЫННЫҢ» КӨРҮНЧҮҮНДЕ: Көк-Хавак сүт-бараан фермазы

Партия организацияларының сорулгазы болза, командылаваайн удуртуру, өскерлиишкиннерниң эргежок чугулазын медерел билирин чедип албышаан, бодунун салым-хуузун чүгле кижилер боттары тодарадып болурунга бүзүрелди быжыглавышаан, олар-биле билдилиг ажылды дамчыштыр хөделири болур. Ол чорук экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге дузалаар болгаш совет ниитилелдиң демократтыг хөгжүлдезинге улам бурунгаар базым болур.

СЭКП Төп Комитединиң март (1989 ч.) Пленумунуң материалдарындан.

САННАР, ФАКТЫЛАР

● Республикада 80 сүт-бараан фермалары бар: оларның 16-зында бир инекке онаалтыр чүгле 500—1000 кг сүттү, а 25 ферма бир инекке онаалтыр 2000—3000 кг сүттү саап ап турар.

● 1987 чылда республикага сүт бүдүрүлгези 40089 тонна болган, а 1990 чылда 48000 тонна чедирер сорулга салдынган. Оон иштинде Кызыл район 3904 тонна сүттү бүдүрген.

● Көк-Хавак сүт-бараан фермазы 1988 чылда 1180 тонна сүт бүдүрер турган, херек кырында 1441 тоннаны бүдүрген.

● Ферма бир инектен-не ортумаа-биле 2500 кг сүт саап алыр деп планнап турган, херек кырында 3140 кг сүттү сагган.

● Күрүнеге саткан 1281 тонна сүттүң 86.5 хуузу бирги сорттуг, оон үскүрү 4 хуу. Бо саннар база пландан ажыр алган көргүзүглер-дир.

● Бир центнер сүттүң өртүнези 37 рубль 60 коп, ол планнап алганындан барык 2 рубль эвээш боор турар.

● Көк-Хавак фермазынга 1244 инектерни азырап турар. Оларның 390-у саар инектер, артканнары аныяк инектер.

Ферманың баазазында «Үш-мунчулар» клуву ажылдап турар. Ол республика ужур-утказыг клубтуң кежигүннери болуп, Көк-Хавак сүт-бараан фермазындан 11 саанчы бактаап турар.

«Үш-мунчуларның» арга-дуржулгазы хожудап турар ажыл-агыйларның фермаларынга үлегер-чижек болуру чугаажок. Ынчангаш мындыг түңнелди чедип алыр дээш күжен-чүткүп ажылдаары — ол дээрге республиканың «Сүт-90» деп программазын күүседиринге тодаргай үлүг болур.

СЭКП Төп Комитединиң март (1989 ч.) Пленумунуң ажылдап кылганы чурттуң агр ар политиказының амгы үе-чадада хөгжүлдези чаа эгелээшкиннер болгаш сорулгалар-биле долдунган. Аъш-чем программазын күүседиринге Пленумунуң шиитпирлери улам дүргедээшкинни бээри чугаажок. Бистиң республикада ажылдап кылдынган «Сүт» деп программа ол шиитпирлерни күүседириниң база бир кезии болур. Мурнакчы арга-дуржулганы шиңгээдип алырының оруктары янзы-бүрү. Оон бир хевири профессионал клубтарның ажыл-чорудулгазы болур.

Мурнакчыларның арга-дуржулгазындан алгаш көөрге, бистиң республиканың байдалынга, бир эвес сүт бүдүрериниң технологиязын чогумчалыг организастаар болза, бир инектен-не 3000, харын оон-даа хөй сүттү саап ап болурунуң аргалары бар. Ындыг бедик көргүзүгну чедип алырынга 1988 чылда республикада тургустунган «Үш-мунчулар» клувунуң ажыл-чорудулгазы эки салдарлыг. Ол клубтуң кол өзээн Кызыл районнуң «Көк-Тей» совхозтуң. Тандыда дуржулгабүдүрүкчү ажыл-агыйының сүт-бараан фермаларының мурнакчы саанчылары өөрен турар. Оон даргазы—үш-мунчу саанчы Борис Сат. Үш-мунчулар оларнып үлегерин эдерериниче республиканың саанчыларын, кадарчыларын, тускай эртемниглерни кыйгырбышаан, боттарының чедиишкиннеринге доктаавайн, моон соңгаар бир инектен-не 3500 кг сүттү саап алыр сорулгалыг ажылдап турар. Ол көргүзүг Көк-Хавак фермазының ниити ортумак көргүзүү болур ужурлуг.

Көк-Хавак фермазында 11 саанчы үш муңдан хөй көргүзүглүг болуп, ол клубтуң кежигүннеринде бактаап турар. 1987 чылда «Үш-мунчулар» чүгле дөрт кижи турган. Оларның көргүзүглери безин ажылдың мурнакчы арга-дуржулгазының шиңгээдикчилери, социалистиг чарыштың лидерлериниң дээрзин чугаалап турар ыышкажыл. Ынчангаш районнуң-даа, совхозтуң-даа удуртукчулары «Үш-мунчулар» клувун күш-ажылчы, патриотчу чоруктуң тову болдурар дээш янзы-бүрү масса-политиктиг ажылдарны кылып чорудуп турар.

Ферма 1986 чылдан эгелеп коллективтиг керээ ёзугаар ажылдап келген болгаш амгы үеде оон-даа дээштиг арга — арендаже шилчииринге белеткенип турар. Эрткен чылын ниити сүт бүдүрүлгези 1441 тонна четкен. Ол дээрге чыл планындан 255 тонна хөй болуп турар ол. Бир саар инектен-не ферма ортумаа-биле 3140 кг сүттү саап ап шыдаан.

Ол хире бедик көргүзүглерни көк-тейжилер канчап чедип ап турар ыл?

— Чүнүң-даа мурнунда инектерниң продуктуглуг чоруундан — деп совхоз директору Евгений Владимирович Горный тайылбырлай берди. Фермада шупту 1244 баш инек бар, оларның 390-у саар инектер. Шупту инектер симментал уксааның. Ындыг уксааның инектерни эки байдалга азырап турар болза, оларның бирээзи-ле 4-5 муң килограмм сүттү бир чылда берип шыдаар.

Шынап-ла, директорнуң чугаалап турарында хөөредиглиг чүве чок. Ферма уламчылады берген инектерни үезин көөрге, аныяк инектер-биле солуур дээш уксаалыг хуналжыннарны доктаамал өстүрүп, артыкшылын өске ажыл-агыйларга садып-даа турар. 1988 чылда безин 150 хире аныяк малды, оон иштинде 90 кыс мөлдургаларны саткан. Ынчалза-даа мал чеми чокта уксаалыг-даа мал хөй продукция берип шыдавас. Совхоз боттары безин планындан ажыр мал чемин белеткеп ап турар. (Бир баш улуг инекке онаалтыр 17 чем единицазын белеткеп ап турар. Ол дээрге пландан бир единица хөй). Ол хирезинде, ацаа немей чүлүктүг мал чеминиң 70 хуузун садып ап турар. Садып алган мал чеминиң бир центнер сүттүң өртүнезин бичии улгаттырып-даа турар болза, ниитизи-биле алырга, центнер сүттүң өртээ планда көргенинден барык ийи рубль эвээш болуп турар. (Планда 39 руб. 30 коп. херек кырында 37 руб. 60 коп.) Эрткен чылын ферма күрүнеге 1050 тонна сүт садар турган, херек кырында 1281 тоннаны саткан.

Көк-тейжилерниң «Үш-мунчулары» чедип алган бедик көргүзүглеринге ара доктаавайн, ам бир саар инекке онаалтыр 3500 кг сүттү саап алыр сорулганы салып алган кызымак ажылдап турар. Сүт эъдекчилериниң курлавырлары ам-даа бар дээрзин совхозтуң специалистери санап көрген. Чугула курлавыр — инектерни чемгерериниң технологиязын таарыштыр чорударында. Көк-тейжилерниң санап турары-биле алырга, мал чемнерин техпион ёзугаар чемгерер. Бичии-даа кала малдың дендээлии бадыраап болбас, чылыг суугну доктаамал бээр.

Бүдүрүлге харылзааларын экижидип сайзыратканындан эң чугула курлавыр мөөңнениип тургустунар. Ынчангаш совхозтуң дирекциязы, партком ферманың ажылдакчыларының бот-башкарылгазын күштелдирген. Машина-техниканы быжыглаан. Ферманың иштики ажыл-херектеринче холгаарлап кирбес апарган. Ол бүгү ап чорудуп турар хемчеглер кижи факторун идепкейжидеринге, күш-ажылга бедик көргүзүглерни чедип алырынга улуг магадылал, база бир курлавыр болуп турар.

— Фермада чеди коммунист бар. Партбөлүк удуртукчузу Любовь Норбуповна Оюн. Организация бичии-даа болза, оозунга чалынмас, фермада политмассалыг ажылдарны доктаамал чорудуп турар—деп, совхозтуң партком секретары Виктор Александрович Черкасов чугаалай-дыр. — Политмассалыг ажылдар чорударынга эптиг бүгү байдал фермада бар: клуб, малчыннар бажыңы, спорт шөлчүгежи. Ынчангаш лекция, беседа, бүдүрүлге хуралдары политөөредилге, янзы-бүрү күш-ажылчы ёзулалдар кылырынга эптиг залдар-даа, культура одаа-даа бар.

Көк-Хавак фермазының бир онзагай чүүлү — мында малчыннарга ийи каъттыг малчыннар бажыңын тудуп кылганы болур. Амгы үеде оон даштыкы шевергел база ноганчыдылга ажылы чорупту турар. Малчыннар бажыңын тударынга совхоз 325 муң рубльди үндүрген. Бажыңның иштики шевергел ажылдарын эң-не бедик деңнелге кылган, дериг-херекселдери база чаа. Ында 60 кижи олурар кызыл-булуң, столовая, тускай машина-биле хеп чуур чер, эр-херээжен ажылчыннарга душтар, эмнелге пунктулуг дээш өске-даа өрээлдер бар. Чоокку үеде оон иштики, даштыкы дериилге, каастал газы доосту бээрге, республикада кайы-даа район да чок эки тудуттунган малчыннар бажыңы болур. (Өртээн-даа алгаш көөрге, ындыг кончуг улуг эвес-тир). Ферманың малчыннары багай эвес чурттап турар. Саанчыларның айлап алыр ажыл төлеври 300 рубльден кудулавас. Ол хирезинде 1989 чылдың апрель айдан эгелеп, малчыннар уругларын ацаа халас тургузарын совхоз шиитпирлээн.

— Садикте малчыннар суурунуң шупту уруглары турар. Апрельден эгелеп бүгү чарыгдалдарны совхоз дуглаар болган. Ындыг шиитпир куруг черге хүлээп алдынмас болгай. Ынчангаш экономиктиг үндезин херек—деп, садик эргелекчизи Наталья Светлаторовна Чекулаева тайылбырлай аарак чугаалай-дыр. — Ол дээрге малчыннарның амыдырал-чурттаалгазын экижидер дээш ап чорудуп турар хөй талалыг хемчеглерниң бирээзи-дир.

Ам айтырыг хөй уруглардыг малчыннарны улуг, делгем, улам чаагай-жылы туттунган бажыңнар-биле хандырарын чорудуп турар. Оон ангыда, ферманың ажылдакчыларынга инек кызып алыры-биле аныяк хунажыннарны садарын чепшээреп турар. Эрткен чылын совхоз боттарының ажылдакчыларынга 9 хунажын инектерни, 1908 хаван оолдарын саткан.

Бүдүрүлге харылзааларын улам ханыладыр, ону үениң байдалынга дүүштүр чоргузар дээш эде тургустунуушкунну фермада база чорудуп турар. Ферманың эрги кажааларында аар-берге ажылдарны механизастаарын чоокку үеде уламчылаар. Оон ангыда, 200 саар инек турар бүрүн механизастаттынган болгаш автоматчыткан кажааны тудуп эгелээр. Ол кажаа ажыглалче кирерге, инек одаа үндүрери, мал чеми, сүт бээри механизастаттынар. Сагган сүт проводтар дамчыштыр тускай цистерналарже агып турар автоматчыткан инек саар блокту кажаага кожа тудар.

Күш-ажылдың шынарын болгаш ажыктыын көдүрериnге — экономиктиг болгаш профессионал өөредилгениң дээштиг чоруу ажыл-ишке боттуг дуза чедирип болур. Фермада политмассалыг ажылдың ол хевирлерин үзүктелдирбейн чорудуп келген. Политөөредилгени понедельник хүнүнде айда бир катап кылыры эптиг деп дугурушкан. «Чүге дээрге ол хүн эрткен неделяның чамдык түңнелдерин кылбышаан, оон-биле өөредилгени холбап чорударга ажыы улуг боор деп бодап турар бис»—деп, партбөлүк организатору чугаалап орар. Политөөредилгени болгаш профессионал өөредилгени колдуунда совхозтуң специалистери эрттирип турар, а лекция, беседаларны районнуң-даа, совхозтуң-даа удуртукчулары кылыр.

Политмассалыг ажылдар чүгле өөредилге-биле кызыгаарланмайн, өске-даа хевирлер-биле холбаалыг чорупту турар. Оларның бирээзи—малчыннар хүнү. Өске черлерде ышкаш ол хүнну комплекстиг кылдыр эрттирип турар. Ынчан малчыннарга солун ужуражылгалар, уран чүүл коллективтерниң концерттери, делгелгелер-даа болур. Ол хүн янзы-бүрү хөй-ниити-даа, албан организация-даа черлери боттарының ачы-дузазын көргүзүп келир. Ол бүгүнүң организакчызы болгаш хей-аът кииргкчизи — партия организациязы. Ынчангаш партком, дирекция «үш-мунчуларның» ат-алдарын көдүрер, оларның арга-дуржулгазын нептередир дээш бир аргаларны ажыл-херектеринге ажыглап турар. Чижээ, мурнакчыларны шаңнап-мактаары, алгап-йөрээри хөй-ниитиниң, районнуң база совхозтуң удуртукчуларының киржилгези-биле, демократтыг ёзу-биле, ажык-чаргыг байдалга болуп турар. Клубтуң залчеглиг хуралын эрттирери, ацаа чаа кежигүннерни хүлээп алыры база-ла ындыг байдалга эртер.

«Үш-мунчуларның» ажыл, амыдыралын хөйге билдингир, өскелерге үлегер-чижек болдурарынга көскү агитацияның ролю эвээш эвес. Фермада-даа, совхозтуң конторазының-даа чанында ацаа хамаарыштыр лозунгнарны, планшеттерни көрүп болур.

КОМПЛЕКСТИГ ПРОГРАММА

Сүткүр малды республиканың совхозтарынга өстүрерин улам шапкынчыдар болгаш сайзырадыр сорулга-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели «Сүт-90» деп комплекстиг программаны чугаалажып көргеш, тускай доктаалды хүлээп алган. Программаны Тыва АССР-ниң Агроүлетпүрүкүкому ажылдап кылган. Ында салдынган сорулгалар 1990 чылдың төнчүзүнге чедир күүсеткен турар ужурлуг деп хүлээп алган доктаалда айыткан.

Ол программаны чогуур үезинде күүсеткениндеп чонунуң сүт болгаш сүттен кылган продуктулар-биле хандырылгазы дыка экижиир. Ынчангаш партия, совет, ажыл-агый органнары сүт продуктуларын янзы-бүрү болгаш элбекшилдиг болдурар дээш боттуг ажылдарны чорудуп эгелей берген. Программаның ужур-утказын ажылчы чонга тайылбырлап чедирери оон идеологтуг хандырылгазындан хамааржыр.

Ынчангаш бөгүнгү үндүрүлгеге «Сүт-90» деп комплекстиг программада салдынган сорулгаларны допчулай көргүзерге мындыг:

— 1990 чылга чедир совхозтарга сүт бүдүрүлгезин 48 муң тонна чедирер. Ол дээрге 1987 чылга деңнээрге, 19.7 хуу хөй болуп турары ол-дур;

— саар инектерниң ниити баш саны республикага 23 муң баш чедирер;

— ол үеге чээр бир инектен-не 2055 кг чедир сүттү саап алыр, а хоорай чоогунуң совхозтарының бир инектен саап алыр сүдү 2440—2460 кг четкен турар ужурлуг.

Республиканың «Сүт-90» деп комплекстиг программазын күүседири белен эвес херек. Чүнүң-даа мурнунда оон ужур-утказын чон ортузунга тайылбырлаар. Ону чедип алырынга илиг бээр сорулга-биле малчыннарның материалдыг-даа, угаан-бодал-даа негелде-херегцелдерин деткип, дугаалажыр болгаш ону бүгү-ниитиниң байлаа болдурар, хожудап турарларга боттуг дузаны көргүзер. Оон-биле чергелештир малчыннарны күш-ажылдың дээштиглиг чаа аргаларынга өөредири база сүт бүдүрериниң технологиязын сайзыратыры, кижилерниң иштики сетких-сагыжын көдүрери эргежок чугула. Ол бүгүнү идеология ажылдакчылары бедик деңнелге кылып чорудар ужурлуг. Партийжи сеткил шынныындан болгаш чоптуундан оон үгаалыкчы салдары улам күштелир.

Программада сүт бүдүрүлгезиниң чылдар айы-биле өзүлдезин, кайы район кажан, кандыг түңнелге келирин, ол түңнелдерни чедип алыр дээш чүнү канчаарын бирден-бирээ чокка хуваап, онаап каан. Ынчалза-даа программаны күүседиринге кол күш—кадрлар. Чогум-на ынчангаш фермага ажылдаар бедик мергежилдиг, массалыг профессияның ажылчын кадрларын белеткээри чугула. Ылангыя машина-биле инек саар мастерлерни белеткээр болгаш оларның квалификациязын бедидеринче онза кичээңгейни салыр. Ол ышкаш 1988—1990 чылдарда зоотехниктерниң болгаш ажыл-агый инженерлериниң тускай курстарга белеткелин эрттиргеш, оларга «Машина-биле инек саарының инструктору» деп атты тыпсыр. Район бүрүзүнге машина-биле инек саар операторларның стажировказын эрттирер тускай совхозту тургузар.

«Сүт-90» деп комплекстиг программаны амыдыралга херек кырында боттандырар дээш республиканың Агроүлетпүрүкүкому, райкүүскомнар, совхозтарның удуртукчулары болгаш специалистери организакчы болгаш боттуг ажыл-херектерин бедик деңнелге ажыл-агыйжы ёзу-биле билдилиг кылып чорудар ужурлуг деп Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алган доктаалында онзалап айыткан.

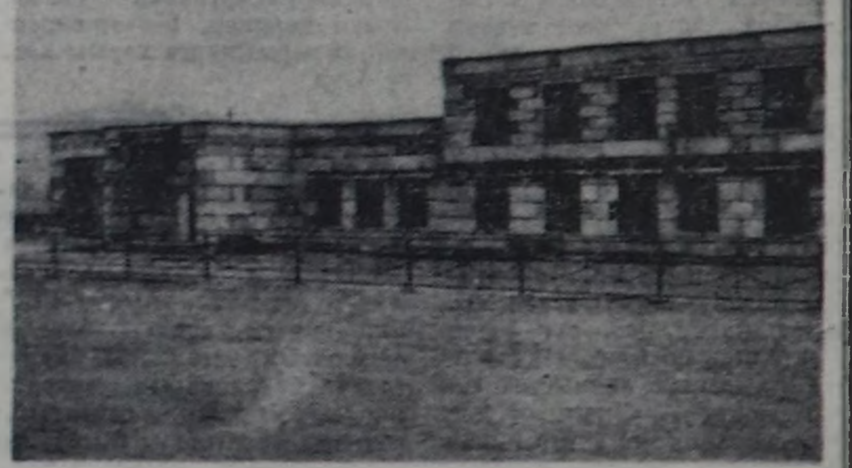

Малчыннар бажыңын тудуп доозуп турар. Оон иштики ажылдары шагда доозулган болгаш ам мында кызыл-булуң, столовая, эмнелге пунктузу, хеп чуур цех ажылдап турар. Төп одалга системазын ажыглалга кииргенн соонда эр, херээжен улус чунар ийи ангы өрээлдер, специалистер өрээлдери, ферма эргелекчизиниң ажылдаар чери бүрүнү-биле иштиг суглуг болур.

ЧУРУКТА: тудуу дооступ турар малчыннар бажыңының ниити хевири.

Ферма ажылдакчыларының социал айтырыгларынче совхозтуң дирекциязы, партком, профком онза кичээнгейни салып турар. Бүгү малчыннар чурттаар чер-биле хандыртынган. Чоокку чылдарда чурттаалга бажыңнарынче чылыг одалга системазын киирер деп турар.

ЧУРУКТАРДА: мурнакчы бызаа ажаакчызы В. С. Трупп (он талазында) бодунуң бажыңының чанында кожаларыбиле чугаалажып тур.

• • •

Чемгерилгеде симментал уксааның инектери. Ол уксааның инектери Тываның байдалынга эң-не таарыжыр. бир эвес эки ажаап-карактаар болза, оларның бирээзи-ле 4000—5000 кг сүттү берип шыдаар.

• • •

Ферманың ясли-садиктинде 1989 чылдың апрель бирээден эгелеп малчыннарның уруглары садикче халас чоруп эгелээн. Бүгү чарыгдалды совхоз бодунга алган. Садикте уруглар кижизидикчизи Марина Дентин-оолга хөлчок ынак-тар. Марина эрткен чылын чаа ортумак школаны дооскан-даа болза, уруглар-биле кончуг эптиг ажылдап билирин көргүскен.

Плакат-арынны Ш. КУУЛАР, М. МАЛЕЦКАЯ белеткээн. фотолары Ю. КОСАРЬКОВТУУ.

КИЖИ КАМГАЛААР

ШИВИ БУДУУ

Кижиң баштыг бедик тайганың бетин баарында караштаан эзим чаттылып чоруткан. Ында кандыг үнелиг үнүштер, эм оъттар, дириг амытаннар чок дээр. Бистиң аргавыста ыне бүрүлүг ыяштар хоглаан. Олар ышнар талазы-биле дубка деңнежип турарлар.

Мээң чурттап турар суурумнуң кедээ талазында дыт-биле холуй шиви, пөш база үнген. Бүрүлери кыштың чыккылама соогунда улам-на кирер тараш аянныгчылыг шивилер ак-көк дээриниң бедиинче улам өзейн дээнзиг. Баштары чыда ыгаш апаргылаан, олар төрээн черин каастап турарлар. Шивилиг ээзимниң чылының чаагайын чүге деңнээр!

Чаа чыл чоокшулап чорда, бо кайгамчык чараш шивилерни балды-биле одура таап туруп бээр. Январь-февраль айларда хөй оолдааашкыны болган. Ажылагый удуртукчулары бистен шиви будуу негеп туруп берген. Үш гектар хире черден айтып берген бис. Маңнай Дамбага удурткан дөрт кижи орта будук белеткеп турган. Чаш малга ажыктыг бүрүнү белеткээрде, даамалдарның хайгааралы-биле чорудар болза эки. Чүтле алакчы будуктарын камныы-биле кезер. Мындыг будуктардан Чаа чылда шиви каастап ап болур. Албан-биле унун-биле кескеш октап турарга, ыяш кайызын артар.

ИЕ-ЧЕРИМ

Кижиниң өскен чери кезии дег эргим. Арыг агаар, хөр-зүң, хем-суглар—бистиң чемгеринчилеривис. Чаңгыс адыш дой-довурак безин нечерниң кезик чамдыы-дыр. Ол мээң база үнелиг. Дагдүгү, хөмүр-даш дээш ажыктыг казымалдар кижиге берээн болуп турар. Тарааны чер биске шаннап турар.

Ие-черге бистиң хамаарылгавыс кандыгыл? Ук айтырыг мени дүвүредип чоруур. Чаа-Хөл хемниң кыдыында Ак-Туруг болгаш Булун-Терек суурларының богун теп турар. Арыг иштинде база теп каан боор. Бо кижилерни ыяш кескен кижилер-биле деңней торгаары чугула. Кедээ Совет күүскомнары мону кичээнгейге алыры негеттинип келген.

Малчыннар аза-огу эртеедир дээш ховуга от салыпканының түңнелинде улуг айыыл үнүп турар. Суггатчылар кургаг сиигенни бо-ла эртеедир. Өрттен бойдус кайы хире ногарап турарын бодаар болза эки. Өрт кыва бээрге-ле, дораан хемчээн алыр херек.

Арга-арыг—куштарның турлаа. Ыяш кескенинден, өрт болганындан олар база ногарап турар. Ыяшты хайну кескенинден Чаа-Хөл, Иштии-Хем, Хүүле-Хем кадып турар. Тайга бажындан ыяш белеткээр дээш үнген кижилер хүнүн бодап, аштаалга чорутпайн турар. Совхоз бүрүзү-ле 100 кубометр тудуг ыяжын болгаш токпакты белеткеп келген. «Найырал» совхозтуң ыяш белеткекчилериниң кескен ыяштарының төптери бедик болган. Олар чүтле аштаалга чорутпаан эвес, өске черден оорлап ыяш кескен.

Суунуң ажык-дузазын билбес кижи чок. Суг элбекте, тараа-чимис, оът-сиген эки үнер. Шаанда бистиң район девискээринге бичежек хемнер эндерик турганын чеден харлыг ирей Хуурак чугаалап орар. Ам Иштии-Хем биле Арга-Хемниң суу сыыгаан. Ашак-Туразы, Кадай-Туразы деп хемчигештерниң чоок-кавызынга аалдар ам чайлавастаан. Хүүле, Чаа-Хөл, Кожай, Кара-Суг деп хемнерниң суу кадарының кырында келген.

Суг баштары чүге кадып турарыл? Ыяшты шын эвес кезип турарывыста. Кандыг-даа ыяшты хем чоогундан, ылангыя суг бажы черден кезип болбас. Өрт тавараан арга кургаар, суглар база соглур. Кандыг-бир ажылагый кылырда суг баштарын хирлендирбес, оон чоогунга тудуг тутпас болза эки.

Кызыл-оол КОМБУ.

Экология айтырыы

КЕЛИР САЛГАЛГА АРТТЫРАР

Бо чылдың февраль 23-те үнген «Шын» солунга Василий Саяның «Дириг амытаннар булуңу херек бе?» деп чүүлүнге хамаарыштыр номчукчуларның чагаалары редакцияда кээп турар. Күш-ажылдың хоочуну Куулар Оргу маңаа хамаарыштыр бодунуң бижээн чүүлүн «Чүге херек чок боор», Өвүр районнуң Ак-Чыраа сес чыл школазының башкызы Байырлан Кыргыс «Чоруунар чогузун», Тес-Хемниң Ак-Эрик суурда Юрий Балчар «Дириг амытаннар булуңун дидим тургузар» деп адааш чоруткан. Бо авторларның чагааларын моон адаанда парладывыс.

ЧҮГЕ ХЕРЕК ЧОК БООР

«Өөреткен адыглар» деп цирк кооперативиниң даргазы Василий Саяның чүүлүнге хамаарыштыр хууда бодалымны илередиксээн. Бирээде, «Дириг амытаннар булуңу херек бе?» деп айтырыг чоор. Тываның кадыр-каскак тайга-сыннарында, каас-чараш арга-арыгларында, чиргилчинниг хову-шөлдеринде турлагжып, маңнып көвүдеп турган чүзүн-бүрү дириг амытаннарны болгаш ховар аңнарны хүм Кызыл хоорайның бодунга-ла караа-биле көрүп, чаражынып магадавас боор.

Кооперативиниң даргазының бүдүрүп чидиг кылдыр бадыткап турары ышкаш, ындыг «дириг булуң» чоокку үеде хоорай иштинге тургустуна бээр болза, ана магалыг-дыр. Ол, чугаажок, найысылалды аян кирип, аңаа кижилерниң ыңаакшылын, чоргааралын улам хайындырар болгаш бойдус камгалалының херээнге чугула рольдуг болур. Ийиде, автор дириг амытаннар булуңун Кызылдың парыгынга туларынга удурлап, «Тувинская правдага» чүве бижээн авторларны чемелеп, оларның оозу онза шын эвес, бижиир мурнунда бистиң-биле, кооператив кежигүннери-биле ужуражып, сүмележир ужурлуг. Олар бистиң ажыл-херээвиске моондак кадып турар дээндир.

Мен бодаарымга, моортан мындыг айтырыг база үнүп келгир дег. Бир-тээ, үүле чогуудуп, чоңга бараан боор дээн улус кооператив кежигүннери боттары эгезинде-ле чүге келир үениң көрүкчүлери-биле ужуражып, дугуржуп сүмелешпээнил? Бир эвес ынчан-на ажык-чарлыг турган болза, кооператив кежигүннери боттары-даа, ленги авторлар-даа, солун-парлалга чери-даа «шүүдевес» ийик.

Үштүе, автор Василий Саая «Дириг амытаннар булуңунуң иштиг девискээри чаңгыс малчын кодааның девискээринден улгатпас. Аңаа хейле дизе 15 хире (?) янзы дириг амытаннар турар» деп бижээш, оон адаанда «Аңаа сыын, те, чүмма, өшку, теве, сарлык, адыг дээш, Тываның бодунуң дириг амытаннары, аң-мени турар» дээн-дир. Бо ийи доманың утказын канчаар билээ, эки? 15 хире янзы дириг амытаннарлыг чаңгыс аал коданы хире чер Кызыл девискээринде эндерик болгай. Дириг амытаннар булуңун, оларның турар чадагай болгаш чартык муңгаш кажаа-хоралаарын ыңай-ла культуралыг болгаш дыштанылга-ның төп парыгынга кылыры албан эвес. Мен-не «Тувинская правдага» чүүл бижээн авторларга катчып мен.

Дөртте, аң-меңге арга-ыяштың эргежок херектиин чугулалап көргеш, янзы-бүрү ыяштарны, чалаа үнүштерни кооператив кежигүннери бис боттарывыс тарып алыр бис деп турарынга конгут-ла чүүлдүг-түннер-дир мен. Ол ындыг-даа болур ужурлуг. Бо херекке Кызылдың чурттакчылары, албан организацияларны болгаш бүдүрүлге черлери хажыдыктан аңаа хайгаарап, таан-даа кайым шуут көрүп орар чүве деп, дугаалашкай.

Беште, дириг амытаннар булуңунуң келир үеде келилиинче база кичээнгей салып, чер девискээрин бодамчалыг таарыштыр шилиир алыр болза, чогумчалыг деп күзээр мен. Чүге дизе сыыныйгакка ыяш-даштыг «аргажыгаш», те-чүмага хаядаштыг «тейжигеш», теве малга элезин-терединиг «ховужук», сарлыкка «кадыр-каскалчыгаш» суг тоң чугула болгу дег. Беленин харап, чайгаар бүткен каас-чараш паркче дыыржып турбайн, девискээрни эрте дээре шилип алгаш, ону дерип, «арга-арыг-биле» ногааннадып киирипсе эки ышкаш. Мен бодум хуумда, эрги аэропортче ээр автобус доктаар чериниң хемче талазында ангы-ынында «ээн», шору делгем девискээр бар-дыр, ону шинчилеп көрзе, чүл мону деп санап тур мен.

Алакчы соолунде, «Өөреткен адыглар» деп цирк кооперативиниң кежигүннериниң Тываның найысылалынга дириг амытаннар булуңу тургузар деп ыяк шиитпирлеп алганынга конгут чепсүнүп, оларның чоңга чоргут, улуг үүле чогударынга чедиишкиннерлиг болурун күзеп-даа күзээр кижи-дир мен.

Куулар ОРГУ.

ЧОРУУҢАР ЧОГУЗУН

Экология айтырыы амгы үеде чидии-биле тургустунуп, чер-черде ону чогумчалыы-биле шиитпирлээр дээш күженишкиниң ажылдары чорудуп, чон ону бодунуң холунга ап турар. Ада-өгбелеривистиң таг-таңдадан бээр чурттап, арыг агаарын тынып, агым суун ижип чораан черниң арга-ыяжын, аң-меңин камгалап, келир үениң салгалга арттырып бээр—бистиң бөгүнгү дорт хүлээлгевис.

Бежен чылдар үезинде амгы «Ак-Чыраа», «О. Шынаа» совхозтарының девискээринде ховуларга чээреннер болгаш торлуктар өөр-өөр кежип чорып турганын бичиимден тура билир мен. А бөгүнде оларның ооңда чаңгызы-даа кижи караанга илдинмес-тир. Амдайгын хөлге кара-таар сыймарлажып турар куштардан ээзеш санныг өдүрек-тер арткан. Республиканың сиген кезип турар шөлдеринде чыраа, хыыргыыш аразынга элик, хүлбүс, бора-тоолай ыңай-хаая таваржып апарган. Хоолу хемниң аксынга чаптыла берген чыткан шыргай чыжырганаарыындан санныг дестер арткан. Бо бүгү байлаавысты кам-хайыра чок тейчеглеп келгенивистен мындыг чаржыктыг байдал тургустунуп келген.

Кызылдың парыгынга зоопарк булуу тургускаш, бо байдалды эдип болурувуң эге базымын кылыр деп турарын бо чылдың февраль 23-те үнген «Шынга» В. Саая «Дириг амытаннар булуңу херек бе?» деп чүүлүнде бижээнин өөрүшкү-биле хүлээп алдым. Колхозтар турар үеде тевени бистиң Өвүрге өстүрүп, продукциязын ап, машина чорбас черлерге малчыннар транспорт кылдыр ажыглап турду. Ам каш тевевистиң когун үзүп алган болгай бис. Бөгүнгү школачылар, чамдык аныяктар ону чанындан көрбээн дизе хөөрем чок.

Алырал малды, оон иштинде тевени-даа оол-моон тып, өстүрүп ап болур-ла мыйнаан. А ногу үстүң, төнүп турар черлик аңнарны канчаар аңнап эккеп өстүрер бис? Өске черлерден тудуп эккелгеш Тывага өстүрер бис бе? Ол дээрге шарын ажыл. Ындыг болганда, оларны кадагалап арттырар чаңгыс эптиг арга—зообулун тургузары. Ону чүтле Тываның чону магадап көөр эвес, харын-даа өске черлерден келген аалчыларывыс магадап чанар дээрзинге бүзүрээр мен. Ынчангаш В. Саяның болгаш оон эштериниң эгелээшкинин деткип, чоруунар чогузун деп бижип-даа орар ужурум ол.

Байырлан КЫРГЫС.

БУЛУҢУН ДИДИМ ТУРГУЗАР

В. Саяның материалын номчааш, чүтле бодум эвес, пенсионер эш-өөрүм-биле кады «Өөреткен адыглар» деп кооперативиниң кежигүннериниң кылып турар ажылын Тывавыста база бир чаа чүүл деп санап көрдүвүс. Төрээн бойдузувусту камгалап хумагалаарынга ужурдузалыг ажылды кылып турар-дыр деп үнеледивис.

Чайгаар бүткен бойдуска төрүттүнген дириг амытаннар дээрге-ле бойдуска хоразы чок, арыг-силиг амытаннар-дыр. Кижилер боттарывыс-ла төрээн бойдузувусту бокталдырып, хирлендирип, тейчеглеп турар болу берген-дир бис. Чаңгыс-даа дириг амытанны бойдустуң чайгаар бүткен хайгааралындан чарып алгаш, кижиниң эргезинге чанчыктырып өөредири нарын ажыл-дыр. Ону чүтле тускай эртемниг кижилер кылып шыдаар.

60 хар ажа-даа берзимзе, бо хүнге чедир ноян аъттар Тывада бар деп чүвени көөр херекчок, дыңнаваан кижи-дир мен. Ону солунга материалдан номчааш, билип алдым. Те, чүмма, чээрен, дырбактыг, чекпе, маңы дээн чижектиг чамдык аңнарны 8—10 класс өөреникчилери, харын-даа элээди аныяктарда безин таныывас кижилер бистиң районда бар болдур ийин.

Муң чылгы аразындан чаңгыс дезиг аът тудуп алырын кижи бүрүзү шыдавас. Борта чүтле казыргы дег дүргеп уургачы аът, хартыга дег каңнагай сыдымчы херек. Орай-делегейниң дезиг аңын тудуп алырда кандыг аргалар барын кижи бүрүзү тайылбырлап шыдавас. Моон алгаш көөрге, кооператив кежигүннериниң ажылында онзагай чүүлдер бар-дыр. Ынчангаш «Өөреткен адыглар» кооперативин кылып турар ажылында бойдус чурумалынга, оон агаарынга хора чедирипкен дег чүве чок деп бодаар мен. Чүге дээрге олар дириг амытаннарны бойдустуң кандыг байдалдарынга амыдырап-чурттап турганы хевээр тургузарын хүлээнип турар-дыр. Ынчангаш зообулуңну (дириг амытаннар булуңу) тургузары чугула деп бодаар мен. Ажыттынган кооперативтиң ажыл-ижиниң түңнелин чон үнелээр, кооперативке аңнар өзүп турзун.

Юрий БАЛЧАР.

ХУМАГАЛАЛ ХЕРЕК

(Чагаалар допчулалы)

Тожунуң каас-чараш бойдузун хумагалап арттырарының чугулазын редакцияга келген хөй чагааларда бижип турар. «Азас» заповедниктиң айтырыын көдүрген Моңгуш Эргептиң материалдарын Тожудан Николай Дамдын, Кызыл районнан Кара-оол Доржукай, найысылалдан Саадан Сандю деткип бижээн. Камгалалдыг черде кандыг ажыл чорүп турарын чоңга дыңнадып, ниң малының оларның кетап эгизерин олар деңнелдеп турар. Балык суунуң тереңинче шураары дег, байлакты тунунде хой-биле те шаап алыксаар ховтак сеткилдиг кижилерге бойдус камгалаазын бүзүревес болза эки — авторларның түңнели бо.

«Чогум терээн черинге ышкак, ак сеткилдиг кижилер Тожуда канчап чок деп? Кайызын бир-ле кижи эккеп салырының ужуру чүл? Василий Тамдын-оол, Моңгуш Эрген болгаш өскелериниң саналын бадылаар «Азасты» түс черин чагырганынче киирери чугула»— дээн одуруглар чагааларда арбын. Ол ышкаш «туристерин» кайы хамаанчок ажылатпас болза эки. Саадан Сандю Тывадан келген орус, тыва хамаатылар шупту киш кежи берттүг болганын улус кайгап турар, ынчангаш Бойдус камгалалының күрүне комитеди моон соңгаар ону кайызын, кандыг арга-биле тып ап турарын кичээнгейге алза чогуур дээрзин саналдап турар.

Кара-оол Доржукай заповедниктиң ажылдакчылары дөрт чыл дургузунда канчыг-даа орта ажыл чорутпайн, канчап шалың ап органыл, чүге тантаашкынын кимейн турарыл, бо дугайын журналистер барып сайгарып көөр болза эки деп бижип турар. Кичээнгейлиг контрольдаан үнүштүгаш, олар кара туразы-биле ажылдап, хайыралыг байлакты тейчеглеп турарга, каракка чаржынчыг-дыр. Ол конгут чөп.

Чеден дөрт харлыг аңчы Маңнажап Чымзаанчай 1988 чылдың октябрь айда Бии-Хемниң бажынга Мөңгү хадыга вертолёт-биле балыктап кожаан тейчеглекчилерни кара-биле көрген. Сес доскаарны ол санаан. Хүре-даа көрүп турда, бо айтырыг баштыным кадган. Чүге дээп, автор шын айтырып турар.

Күш-ажылдың хоочуну П. К. Лопсан парлалгага үнген шын шүгүмчүлелге С. Окаемовтуң удурланып, агартынарын кылып турганын чүүлдүүзүмнейн турар. Ол бодунуң тейчеглекчи эштеринге чүве бижиптип турганын чараш эвес деп ол үнелеп турар. Хоочун ийи аңныыр черин дужүргеш, заповедник-биле катай совхозтарның эргезинче дамчыдар. Көрээ Советтиң борта киржилгези негеттинер.

Бойдус камгалалының күркомунуң адрезинге хоочун арга даамалы Кызыл-оол Комбу мындыг саналдарны киирип турар. Районнарда салбырларының даргаларын демократтыг арга-биле соңгуур, өрт өжүрерин, тейчеглекчилер тударынга даамалдарга дуза херек.

Суглар бажын камгалаарын, чеңнээрел чокка аңнаарын хоруурун, контрольдаарын Барыын-Хемчиктен Доңдуп Ооржак, Чөөн-Хемчиктен Дувендей Шойдар, Күштүг-оол Куулар, Улуг-Хемден Чүлдүм Хертек, Седип-оол Доңгак, Бии-Хемден Багай-оол Маңчык-оол олар айтып турар. Дувендей Шойдар самолёт-биле чашкан болгаш черге тейлүгеен хорандан күске-күжүтен, козан болгаш өске-даа дириг амытаннар хораннанып турарын бойдуска улуг үүлгедиг деп көрүп турар. Ол чыжырганаазы, оон-даа аңгы ыяштарны чеңнээрел чок кезерин, сыгарын болдурбас дээш чылгандаже улусну дружинаааларны киирипштерерин саналдап турар.

Бай-Тайгадан Григорий Сарыглардың сагыжын хүлүредип чоруур айтырыг — база-ла бойдус камгалалы. Кызыл-Даг суурнуң чоогу каас-турумалдыг черлерин бойдузун ол чылыг сөстер-биле бижип турар. Соругга болза, ындында-ла ээрежеп бар чылар үнүштерни, балык-байлаанны камгалап арттырары. Бойдустуң бодун бүдүрүп келген арга-чазылары кайы херек. Мындыг бойдус камгалалының бойдуска дүскен кижилер ажыл алдын херек. Ооң ажылдарын бижээн чылдан эгелээн шын чаа. Чүгле шиви будукту чүгле кезиир. Ооң иштинде дөрт кижи-ле. Чартык тус ажыктыг чагааларны оларга-даа бо шуудун-на арга-ыяш чогуун кадаглап келген. Багай-оол Маңчык-оол сүмелеп турар.

Шивиниң кескейн чорааннер деп барык кижи бүрүзү хилеп турар. Плаан дээш аңы оске чыдаганнар-биле арга-ыяш ажыл-агыйлары сиг Чаа чыл болурга-ла кезип садыгаар. Хову-Аксыдан Доржу Ондар чылдын-на ийи муң ажыт шиви кестинип турарын орта эвес чүүл деп бижээн. Чүге дизе Элегес хем кадып болур. Черле кандыг-даа ыяшты шын эвес кескенинден кара суглар кадып эгелээш. Арга болгаалган. Суур чоогундан бедик чараш шивини будуу кезип ап турар кижилер бар. Арыннуруну оттурары чугула. Чүгү кылып турарывыс ол деп бодаанып мерзалиңер. «Шын» солуну бо чугула айтырыгны холдан салбазын ол чагып турар. Автор суур Советтиң, арга-ыяш ажыл-агыйының бойдус камгалалын тоомчага албайн турарын, харысалгалыг эштерниң таныш-көрүш айы-биле чонунуң байлаан эргеан ажыглап садыглай бээрин шүгүмчүлээн. Чиңзэ, Оргун-оол Моңгуш Драгун оларга ийи чүс метр четпес черлерден каттыштыр он дөрт үзүк дыттарны арага бээрге, кезип берген. Чамдыкта торгаал акшазы алгаш, кагтанын бербейн баар. Эки чугаалажыр болза, чүнү-даа бериптер.

Моон мурнунда чагааларда кат-чимис, балык-байлак эвээжээнин, бойдустуң аажок когарап турарын кандыг-даа факт чок аңаа бижип турган болза, сөөлгү үелерде тодаргай саналдарны киирип, бүрүлүг кижилерни авторлар алап турар апарган. Ак-Талдан бөлүк авторлар даргаларының бойдус камгалаар органнарының ажылдакчыларының боттарының кара туразы-биле маңнналыг аңнап турарын демдеглеп турар. Совхоз директору П. Т. Найдан-оол бо чылдың февраль айда М. Чимит-оол, А. Ондар олар аңнап чораш, тудурган. Ийи элик шагааны черинге сип каарга, бажындан дүгүрүпкеш, үндүрүп эккелген.

Альберт Санчат бодунуң чагаазында автотехника ажыглап тейчеглээр чорук бодунуң хемчээлиниң талазы-биле аар харысалгалыг болурун кезээнде хоойлузунда айыттынганын— үш чыл иштинде хосталгазын казып шиитпирерин, боо-чепсээн хавыртырын бижип турар. Спортчу аңнаашкынга бодаарга бо чорук аңны массалыы-биле кыргып-хыдыырынга, бойдусту тейчеглээринге чедирер. Эрзин, Тестиң чээреннерин мынчаар тейчегнинисти чугаалаарга-ла четчир. Сөөлгү үеде харын-даа самолёттуг аңчылар тыптып турар. Моторлуг хемелиг база. Чырык ажыглап турарлар бар. Көрүп чоруурга, техника ажыглап аңнап турарлар колдуунда эрге-дужаалдыг кижилер болуру ал-дер. Аңнаашкынга ажыглаан чепсекти, техниканы хуу машиналарны хавырарын чепшээреп каан. Бо талазы-биле «аңчылар» бодангы дег.

Эрзинден Х. Дашдаа экология айтырыын көдүрүп турар. Агаарын ыш хирлендирип турарындан мал-маганның дүгүнүн ону безин ооңарилген. Суурлар чоогундан аң-мең дезип турар. Оруктар Эрзин—Самагалдай оруун кылып турганы. Тарлаашкын хүлчүүшкүнү болуп турган черни чоогун казып кааптаннар. Черле мынчаш камгалалдыг черлерни хайгаарага ап, чонунуң экологтуг культуразын бедидер, хоотак кижилерге орук бербес талазы-биле хемчеглерни ап эгелээрин ол саналдап турар.

Бижикчилер бойдус камгалалының айтырыынга принципиалдыг туруш херек дээрзин билип, борта кандыг-даа эрге-дужаалдыг хамаанчокка негелде турары черле демдеглексевиц.

УДУРТУКЧУЛАР САГЫШ САЛБАСКА

«Бодавайн, билбейн турарывыс хомуданчыг»

Канчаар-даа аажок хөгжүлделиг бистиң үевисте кол черниң бойдус камгалалы, оон байлаан шын, чөп ажыглаарының айтырыглары ээлеп турар. Кижи төрелгетенге бойдус оон байлак кежиин көргүзүп турарын кижи бүрүзү эки билир. Ынчалза-даа чамдык чүүлдерни чедир бодавайн, билбейн турарывыс конгут хомуданчыг боол турар.

Эртемденнерниң бодап турары-биле алырга бир эвес кижи төрелгетен бойдусту, черивисти хирлендирипкиннерден камгалап ап шыдавас болза, ол улуг экологтуг халапка чедирер деп санап турар. Ынчангаш бойдус камгалалының талазы-биле чер-черлерге комитеттерни бо үеде тургузуп, ажылдадып турары таварылга эвес деп билип турар бис.

Чурттуң чамдык черлеринде улуг бүдүрүлге черлериниң хоразының улуун баримдаалап көргеш, хаап, дужурупдаа турар болгай, аңаа хамааржыр чижектер кайы көвей. Бойдус камгалалының айтырыгларының иштинде арга-ыяш фондузу, оон бүгү-ле байлаа база хамааржып турар.

Эрзин районнуң арга-ыяш фондузу чартык миллион ажыг гектар шөлдү ээлеп турар, ол бүгү байлакты, оон иштинде турар бойдусту Эрзинде Тес-Хем ыяш ажыл-агыйының салбырында ажылдап турар эштерлер камгалап, хайгаарап турарлар. Камгалал-хайгаарал ажылы чорүп турза-даа, чамдык четпес чүүлдер ыяш ажыл-агыйында-даа, районнуң янзы-бүрү бүдүрүлге черлеринде-даа, иштинде-даа бар деп чугаалаар апаар.

Бодуувусту менелеп, боттарывысты ооржургадып, амыдыралында ажырбас, бойдустуң байлаа төнмес дээн хөөннер-биле бойдузувуска, аңаа чергелештир боттарывыска, келир салгалывыска, ниитилелге улуг когаралды каракка көзүлдүр-ле чедирип турар бис.

Бойдуста артык болгаш тенчу чок көвей байлак черле чок. Ол ниити тудуш, ажыыбиле чугаалаарга, чаңгыс тудуш амыдырал деп болур. Оон бир хевири чидер, төнер болза, өске хевирлеринге конгут улуг салдарлыг болур дээрзин билир бис.

Районнуң совет болгаш партия органнары, аргаүлетпүр каттыжыышкынының удуртукчулары, совхоз директорлары, янзы-бүрү бүдүрүлгелер удуртукчулары бойдус камгалалынче дорту-биле демдеглээрге, сагыш салбайн турар.

Олар чүгле план-даалгаларын күүседир дээш боттарының орар олудун бодааш, бойдустан алыр ужурлуг чиг этти алгаш, ап-лээш, аңаа бичии-даа беримче, дуза катпайн турар, оон түңнелинде чер, суг, арга-ыяш агаар бокталып, хирленип турар апарган. Курупнениң даскан план даалгазын күүседири черле албан эвес. Ынчалза-даа бойдусту шын, чөп ажыглаарының айтырыын ажыл-агый-биле кады холбап көөр болза эки.

Удуртукчу эш-өөрнериниң аразында коммунистер хөй, харын-даа колдап турар. Бистиң билиривис болза, коммунист кижи дээрге-ле шупту талазы-биле аажок харысалгалыг кижи болур.

Кураргафондузунга хамааржыр черлерге совхозтар, бүдүрүлге черлери болгаш аңаа хуу чон янзы-бүрү кыштаглары, [illegible] бойдустун байлаа: довурак, элезин, сай-даштан эгелээш, сиген, будук-бүрүге чедир кандыг-даа ыяш ажыл-агыйы черлери-биле дугуржулга чокка, өртек-хөлезин төлевейн шиңгээдип ап турар. Суглар, хемнер унаарының мырыңай кыдыынга ферма, кодан кажааларны тудуп, хөлүн эрттир норма-чижек чокка, чаңгыс черге мал-маган тудуп одарлатканының түңнелинде суглар, хемнер хирленип, черлер бокталып, оон эриктери, хөрзүннери каттың болгаш сугнуң эрозияларынга таваржып, арга-ыяжы шаарарып, кургап турар апарган. Үнелиг эм — чыжырганавыс безин мал-маганның талазындан улуг когаралга таваржып турар.

Совхозтарның курарфондузунуң черлеринде тараа тарыыр шөлдерниң чамдыызы өлүг шөлдер боол, дужут, беримче чок боол турары безин ону херечилеп турар. Кураргафондузунга хамааржыр черлер өске-даа черлерде чыдар байлактар ышкаш, шупту чүве өртек-үнелиг, алыр-даа болза чижек-өйлүг алыр. Ону черле удуртукчулар-даа чок-даа херекке ам-даа албайн турар. Оон хамыылаарга, совхоз чери дижир хөөннер база бар, ол шуут ындыг эвес. Бо ыяш ажыл-агыйының ажылдакчыларының чок ортузунга ам-даа чедир тайылбыр ажылын кылбайн турарының түңнелинде болуп турар.

Агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы турган Д. С. Хоолуу курарафондузунга олурткан ыяштарны совхозтарның инектери таптай базып кааптарга, ол черлер курарфондузу дээш алдыртпайн барган. Директорлар база аңаа ыңгажывыйган. Шынында бо ийи фонд ийи аңгы төлевир уидуртулуг. Ыяш ажыл-агыйы черлери-биле дугуржулга чокка кайы хамаанчок айтыышкынын бээп шүүдүкчүн кээп эккеп олуртур, материалдары алырын чепшээрептер чоруктар тургузуп турар. Суурлар кыдыынга мал кыштагларын тургузуп, суглар, хөлдер кыдыынга мал кыргыыр, чуур, оон кыдыынга үнген хыыргыышты, чадан үнүштерни кезип, бойдуска эгиттинмес экологтуг когаралды чедирип турар.

Бо четпестерни Советтер, оон комиссиялары холга албайн келген Бот-шүгүмчүлел база херек. Бистиңнде удуртулга ажылы негелдеге дүүшпейн турар. Арга даамалдарындан участок даргазы И. Ф. Каганович, бис шупту түңнелдиг негелдени, тайылбыр ажылын чорутпайн келген бис.

Кижи бүрүзү ниитилелге таарышпас, эпчок чүүлдер-биле демисежир болза эки деп бодаар мен. Чүвениң шыны херек, таптаашкын үезинде чадаарда чажырар, көрбээчеңнээр, сөс үндүрбес, коргар турган бис. Бо үениң политиказы конгут шын, чаптыгзынмес арга чок. Ийи-чаңгыс бюрократтар, алыксак-чиксек кижилерге кичээндирип, моондак кылдыр бодунун бодалдарын ажыы-биле чугаалаары артык эвес. Эрги таптаашкынның уржуктары ам-даа «кужунде» тенээр арттынып турарындан чонунуң хөй кезииниң эки бодалдары «дашкаар үнмейн» баары хомуданчыг. «Ниик дээрээн кижи кезер эмчи» дээни дег, шын эвес башкарылганың уржуундан бойдус база когарап турар.

Харысалгалыг ажылдарга билии четпес ажы өске мергежилдиг кижилерни хүлээп алыр, кижи бодаарга «ниик» дугулаар-даа дээн чүве ышкаш чок болза эш-тала дээрзи-ле рол тыртар чоруктар чок эвес, бар. Аныяктар аразында салыышкын четпестерлиг эртемниг, ажыл-даа чок чорүп турар улус-даа бар болгай. Шын эвес кадрлар шилилир, оларны хуваар, оон ынайлаарга чаңгыс кижи ийи суг ажыл дакпырлаар, пенсионер улус харысалгалыг ажылдарга ажылдаар боорга канчап таарыжыр. Кажан ында-мында ажылдарда кызырлыышкыннар чорүп турда, ажыл чок аныяктар кайы хөй боол турар, ылангыя совхоз төптеринде.

Мындыг ниитилелге таарышпас түңнелдерниң уржуундан бойдуска улуг когарал чедирер алырлар тыптып, көвүдеп турар. Чижээ, ажыл чок кижилер бир болза оорланыр, тулганчаар, арга-ыяш иштинге кирип, ажык-кончуг сурээр ужурга таваржыр, оон уламындан ыяш-даш үрегдеттинип, арга-арыглар оваарымча чок чоруктуң уржуундан өрттенип турар.

Аңаа чижек кылдыр эрткен чылдың кандаашкынын күзүнунде ырак тайгаларга Чартыс хемниң аксы Онгуннарга, Хой-Суг деп черниң бажынга, Чинчилиг хемниң унунга дээн өскер-даа черлерге улуг өрттерниң бүрүүлүглары ийи-чаңгыс аңчылар-тейчеглекчилер боол турар. Ынчангаш аңчылар өрт деп чүвени черле болдурбас арга-хемчээн, аңнырыы конгут камныг болур ужурлуг болгай.

Шын эвес башкарылганың бижээ кылдыр райкүүскомнун даргазы ототорел ажылдыг эштиң канчаар ажылдап турарын ап көөрөл. М. М. Ангы херек кырында күүскомнуң ажылын кылырынга өйле-жип турар, а бодунуң дорт хүлээлгелиг ажылын чүгле ында-хаая рейд үнүүшкүннер-биле кызыгаарлап каар.

Ототорел кижиниң ажылы бойдус камгалалының канчапдаа бодбас хоорудбас кезии, оон ажылдаар кол чери ажык дээр адаа, бойдустуң камгалал ажылы деп санаар кижи мен. Тайга-сында, черле ынчаш, ыңда-мында бөрү деп аң-мең, араатанның өскени аажок, оон ооңда санын эвээжедип, чогуур ужурлуг санынга чүге тудуп болбазыл? Шак мындыг ажылды ототорел кижи чорутпас болза, кым чорударыл? Аңчылар ниитилелинде шупту 140 хире кижи бактаап турар, аңчылар база бойдус камгалалынче улуг кичээнгейни салыр болза эки боор деп бодаар-дыр мен.

Район мал ажылдыг болгаш малчыннарның талазындан чүрүм үрээшкиннери хөй болуп турар. Ылангыя чайгы үеде арга даамалдары көрбейн турда, олар-биле дугуржулга кылбайн, черин айтырып албайн, өртээн төлевейн, хөй-хөй ыштарны, сыраларны кезип, кажаа тудугларны кылып турар. Будук-бүрү белеткээр дээнде, ыяжы-биле кады ужуруп аппаар таварылгалар бар.

Четпес чүүлдер бижиир болза, дыка хөй боол турар. Ыяш ажыл-агыйы камгалал ажылын чааскаан долузу-биле харылап шыдавас деп чүвени билир бис. Ынчангаш кижи бүрүзүнүң арын-нүүрү, келир үеде чурттаар салгалывыска чүну арттырар бис деп бодалды кезээде утпайн, амыдыралывыстың бир кезээ кылдыр бодап чоруурувусса, бойдузувуска бичии-даа болза дузаны, камгалал ажылын киирер бис деп бодаар-дыр мен.

Бойдустуң төрээн чуртунуң кичээнгейлиг камгалакчызы М. Пришвин мынча дээн: «Бойдусту камгалаары дээрге-ле, төрээн чуртун камгалаары ол—дээн. Ынчангаш үениң негелдезинге, демократияга болгаш ажык-чарлыг чорукка дааныр алгаш, кижи бүрүзү эде тургустунуп алгаш, бойдус камгалалының айтырыгларынче сагыш салыптыңары салыр болза деп күзээр-дир мен.

Валерий КӨШКЕНДЕЙ.

Эрзинде ыяш ажыл-агый салбырының инженер-лесовод аңчылар ниитилелиниң даргазы.

КИШ

Киш—күзен төрелдигерниң отрядынга хамааржыр араатан аң. Оон кежи үнелиг. Киштиң мага-боду 58 сантиметр. Кара соруглуг дүктүг, кудуруу хоюг селбер болур. Киштиң дириг деңзизи 2 килограмм чеде бээр.

Чайгы үеде киштиң кежиниң дүгү аажок кадыг болур. Октябрь айдан эгелеп кежи аажок хоюг, кара-түрең соруглуг, торгуланчак болу бээр. Чайгы үеде 2-3 чедир оолдаар. Киш колдуунда черге маңнаар, хорумнуг черлерге турар.

Киш пөштүг черлерде кончуг өзүп турар. Чиир чеми тоорук, киш-кушкаш, мээгу, кок-кат. Күске, күжүген, хөрүк, дийиң, балык тудуп чиир. Хуу чоруктуг аңчыгаш. Ынчан конгулунга, азы хорумнуг черлерге өзүп, төрүп, чурттаар ышкыгаш. Кишти чүгле чепсээ-биле аңнаар.

Пайтын-оол ДАМДЫН.

ЧУРУКТА: Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы композитор Солаан Базыр-оол биле оон аалының ишти Кара-Хаак кожуун Культура бажыңының урал чүүл удуртукчузу Көкүжей Моңгуштуң «Тапсы-Хемим» деп ырны ырлап турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Улусчу чогаадылга фестивалы: культура хүннери

КОЖАЗЫНГА АЯН ТУТКАН ААЛДААШКЫН

Улусчу чогаадылганың үшкү бүгү-эвилел фестивалынга киришкен чаржып турар районнарның бот-боттарының аразында культура хүннерин бистиң республикада чорудуп эгелээнин моон мурнунда база бижээн болгай. Эрткен дыштаныр хүннерде мурнуу зонада чаржып турар ийи район — Эрзин биле Тес-Хемниң аразында культура хүннери эгелээн. Бо удаада эрзинчилер чарыштыг кожазы Тес-Хемге оюн-концерттерлиг, делгелгелерлиг, чогаадыкчы каттыжышкыннарлыг аалдааш барганнар.

Культура хүннери ажыдып турган хүнде Самагалдайның Культура бажыңынга чон хөй чыылган. Ийи районнуң партия, совет, культура органнарының удуртукчулары сес ап чүве чугаалап, байыр чедирген. Эрзин районнуң күш-ажылчы чедиишкиннери, социал-культура хөгжүлдезинде чаартылгалар дугайын райкүүскомунуң даргазы К. Т. Куулар тодаргай чугаалап таныштырган. Ийи район аразында социалистиг чарыштың чүве болганда чүгле экономика, бүдүрүлгеде арга-дуржулга солчурундан айтыда, культурада, социал амыдыралда чедиишкиннерин, чаа чүүлдерин бот-боттарының аразынга түңнежип көржүр, дуржулгалап өөренир сорулгалыглар. Ынчангаш культура хүннерин организастап эрттирип турары чөрле таарымчалыг арга деп саназа чогуур.

Эрзинчилерниң улуушкуннери эрткен пятница хүнүнде-ле эгелээн. «Сенгилен» чечен чогаал каттыжышкынының киржикчилери «Тандыс-Сыны» совхозка барып, ужуражылгаларны эрттирген. Шүлүктерин номчуп берип, музыка херекселдеринге ойнап, ыр-шоор-биле аян туткан. Бот-тывынгыр композитор, урал-шевер мастер Бригад Дүнчүр, партия ажылдакчызы Комбу Алдын-кыс, тудугжу Доржу Чыргал-оол дээш өскелер-даа ужуражылгаларга киришкеннер. Самагалдай ортумак школазынга школачылар-биле оларның ужуражылгазы солун эрткен.

Районнуң Культура бажыңының делгем дискозалынга воскресеньеде улуг-биче чон долган. Эрзинниң урал-шевер ажылдар, чуруктар (чураан болгаш тырттырган), аргып, даараан кылыглар, амданныг аъш-чем аймаан ында кылган. Чүгле бо районда эвес, харын республикада ады алдаржып чоруур чылдар «Мерен-кыс» каттыжышкынының кежигүннериниң даарап кылган, чараш угулза каасталгаларлыг кылыгларын улус сонуургаары кончуг болду. Бо сонуургал аайы-биле каттыжышкын, ылангыя тыва национал хеп-сын аймаан, угулзалап даараар эт-херекселдерин чүгле ийи-чаңгыс кижи эвес, харын кулээдиг кижи бүрүзү кылып, даараан өөренип ап турар. Кижи бүрүзү-ле шак ол аянныг чараш хеп-сынны даараан алыры болдунмас. Чүге дээрге чаңчыл, дуржулга херек болгай. Каттыжышкынга киргеш, ону өөренип алыры дээрге, шынап-ла, эки херек.

Нарын суурнуң Угулза аттыг клуву тыва ак чем аймаан делгеп салган. Янзы-бүрү кружевалар, даараан хеп-сын, урал холдар-биле сиилбип кылган янзы-бүрү кылыглар-ла хөй. Ленин аттыг совхозтан дириг кудуруктары-биле каастаан, аянныг чараш кылдыр кылып каан хана хевистери бир янзы, онзагай көстүр болган.

Район төвү Эрзин суурдан урал-шевер мастер Бригад Дүнчүр баштаан О. Моңгуш, Л. Уржук, А. Баранмаа оларның чонар-даштан кылган ажылдарынга көрүкчүлер үр-ле доктаап, сонуургап турганы таварылга эвес. Чурук тырттырыкчыларының ажылдарын база делгээн. Уругларның чураан, аргып кылган ажылдары ында база кирип турары эки.

Бот-тывынгыр урал чүүлдүң концерттерин район төвү Эрзинден ангыда, «Чаа орук», «Нарын», «Мөрен» совхозтар Тес-Хемниң ажылагыйларынга барып бараалгатканнар. Тес-хемчилерниң талазындан урал чүүл-биле аалдап келген кожаларының көргүзүглерин чамдыктары хүлээп албайн баргылаар (хуралдар эрттирер дээш) ийи-чаңгыс таварылгалар турганы шала эпчок. Ынчалза-даа ол ниити көргүзүглерге шаптык катпаан. Мөренчилер «Кызылгаар» совхозка бир кезээ ийи улаа концерт көргүскен. «Чодураа» совхозка бай-тайгыжылар-даа, парынчылар-даа улаштыр ойнааш барган.

Районнуң Культура бажыңынга концерт көргүзүглерин «Мөрен» совхоз эгелээн. Концертте бот-тывынгыр урал чүүлдүң барык шупту жанрлары кирип турар. Хөгжүм херекселдеринге күүселде харын чок болган. Хөөмей күүселдези бар. Хеп-сын аймаа чөрле ниитизи-биле көрүштүг, чараш. Концертте аныяктар-биле чергелештир элээн улуг назылыглар база идепкейлиг киржип турар. «Мөрен-кыс» сонуургал аайы-биле каттыжышкының киржикчилери беш херээжен улустуң баштак кожааларын канчап чөрле сонуургавас боор. Дошпулуурга үдеп-шаан, хол-чип дугайында шоодут аяны-биле шак бо кончуг бак чаңчылды чаа-ла шүтүмчүлээн. «Холдуң ол салаалары» деп моол улустуң ырын Севил Ынчмыт хоочут шолээн бадырган. Ажыл чылдыр, аас-биле херек бүдүрер дужуметтиг чоруктарны шоотказ «Дарганың оруэзаа» деп интермеция база ус-биле чүүлдеш темалыг.

Корея, узбек, тыва таакпылар, моол, тыва, орус ырлар күүселдези, бо коллективтиң программазының интернационалчы уг-шиин тодарадып турар. «Тыва чаңчылдар» деп фольклор көргүзүү ам-даа экидир хоюглап болгу дег-даа болза, ниитизи-биле чонунуң дугайында чугаалаар дээш бодалды илередип турар. Культура бажыңының директору Айлана Чоодуевна Аракчааның идепкейлиг чоруу, ажылының эки талазы бо концерттен-не тодаргай билдинип турар.

Район төвүнүң бот-тывынгыр артистерниң концертиниң деңнели чөрле бедик, ындыг болбас арга чок. Шынарак билиглиг, тускай эртемниг культура, урал чүүл специалистери ында хөй. Хөй чылдарда ажылдап келгеннер-даа, чаа эгелеп чоруурлар-даа бар. Эрткен көрүлделериниң лауреаттары-даа ойнап турдулар. Чижээлээрге, орус улустуң кылдыг хөгжүм херекселдериниң оркестри (удуртукчузу Раиса Самдан). Хөй кижи киржикчилиг бо оркестриниң күүсеткен чогаалдарын көрүкчүлер чылыы-биле уткаан.

Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Бригад Дүнчүр удурткан национал хөгжүм херекселдеринге күүселде бедик деңнелдиг. Херээженнер база оолдар ансамбльдериниң эки күүселделерин демдеглеп болур. Ийиниң, үштүң, дөрттүң ырлары бо коллективте чөрле албан болган, шынары база эки. Ону онзалап демдеглеп болур. Мөренде хөг. Тес-Хем темазынга баштан кожаалар (үш оол, үш кыстың) көрүкчүлерниң сеткил-хөөнүн көдүрген. «Ийи надайның чугаазы» деп шоодут база дээштиг.

«Чаа орук» совхозтуң Культура бажыңының «Тарлашкын» ыры-хөгжүм ансамбли чиртиледир ойнап турда, бот-тывынгыр артистер көрүкчүлерге аян туткан. Кайы-даа коллективтиң күүселделеринде урал номчулгалар база кирген. Ылангыя Лайынчы Дамба-Хүүрактың, Владимир Самының урал номчулга күүселдези эки болган. Эрзин районнуң концерт көргүзүглеринде партия райкомунуң, райкүүскомунуң дээш өске-даа удуртукчу ажылдакчылар база идепкейлиг киржип турарлар. Бот-тывынгыр урал чүүлдүң хоочуннары Доржу Чыргал-оол, Вероника Күнчүн дээш өске-даа эштерин мактавас арга чок.

Эрзин, Тес-Хем районнарының культура хүннериниң баштайгы ээлчээ шак мындыг янзылыг, организастыг эрткен. Дараазында ээлчег, тес-хемчилер, силерде. Чогаадыкчы чарышка чедиишкиннерни силерге күзедивис.

Бопуймаа ДИРЧИН.

«ДАҢГЫНА-89»

БАШТАЙГЫЗЫ БЕ АЗЫ СӨӨЛГҮЗҮ БЕ?

Чараш кыстар шилилгези — республиканың амыдыралында чаа чүүл. Ынчангаш оон чоннуң деткимчезин алган бе азы чок бе дээрзин түңнээри амдызында эрте: редакцияның чагааларында-даа, улустуң чугаазында-даа бодалдар аңгы-аңгы. Конкурстуң ады безин маргылдаалыг. Ынчангаш силерниң бо конкурс баштайгызы бе азы сөөлгүзү бе деп айтырыгларны харыылаарыңга киржиринче чаладывыс. Чагааларны чүгле июнь бирге чедир хүлээп алыр, оон соңгаарғызын хүлээп албас, харыы бербес.

Сайгарылгага үндезин болур чүүлдер — парлалгага үнген материалдар, радио болгаш теледамчыдылгалар, конкурстуң киржикчилериниң база көрүкчүлерниң, дуржулгалыг кижилерниң чагааларны. Чамдык чагааларны бөгүн парладывыс.

ТАЖЫЗЫ КАЙЫЛ?

«Даңгына-89»-ту көргеш, (кайы-даа чериин) дыка өөрүүр-дүр мен. Тоолдан дыңнаан дээрдеп башка, дириг даңгынаны кым көрген боор. Эде тургустунууушку деп чүве магалыг боор чүведир-ле, түнү-даа көргүзер.

Шилип алган даңгынавыс бодуун, биче сеткилдиг ышкаш болду. Ол бүтү сөөлүнде кеcтү бээр, а ам даңгынаның тажызы кайыл? «Тажы-89» деп конкурстан чорутса чүл? Ону канчаар тывар чүвел?

Галина САНДЫЙ-ООЛ.
Бүрен-Аксы.

КЫСТЫГ КИЖИ КЫЯ СӨГЛЭЭР

Чараш кыстар шилилгезинге болгаш оларны шаңнаарынга үндүрген акшаны кайыын алган силер, оргкомитет кежигүннери? Аңаа киришкен улустуң орук төлевириң, аъш-чемин, хонар-чыдар черин төлээр акшаны кайыын алганын чүге чарлавайн турарыл? Улустуң ол хоорайның В. И. Ленин аттыг совет уруглар фондузундан алган дижип турары шын бе?

Акты — ак, караны — кара дээр мен: кончуг багай конкурс кылып турар-дыр силер. Тыва кыстарга ол канчап-даа таарышпас. Оон ыңай, соонда каңдыг-бир чүве болур болза, конкурс кежигүннери харыылаар бе? Чок ыйнаан? Мен-не ол конкурс кыстарның амыдыралынга кедилиг болгаш өөрүнчүг чүве көргүспес дээр мен: «Кыстыг кижи кыя сөглээр» мээн чагыым ол. Ынчалза-даа чок дээн чараш кыстар — менде, оларымны аңаа кириштирбес мен. Олар боттары-даа ынаашпастар. Оон орнунга кыс кижиниң урал-шевериниң, эвилең-ээлдээниниң болгаш кежээзиниң конкурстарынга кыстарымны албадап кириштирер мен. Чогум даңгына — ышкыгыртаан бай кижиниң курунча-дыр. Конкурстуң организакчыларында ону билир кижиниң чок болганы база дуврелдиг.

Бо даңгыналарның угааны мерген эвес болду, билии база кызыы-дыр. Өгнүң ээжин-ниң үүп билбес кижи канчап ол өгнүң ээзи болуп шыдаарыл? Уруглардан салып турар айтырыгларынга база элдептиг болду, ындыг айтырыглар-биле кыс кижиниң шынарын канчап билип алыр чүвел? Айтырыгларны көрүкчүлер салыр турган. Ажыы-биле чугаалаарга, силерниң оонар конкурс эвес, аңаа белеткел чок «концерт» болган. Ынчангаш мен ону чөрле деткивес мен.

Сузукей ОНДАР.
Кызыл хоорай.

АДЫН БОДА!

Моон мурнунда парлаттынган материалдар, чижээлээрге, «Чаражынга шай хайындырып ижер эвес» деп материал «Даңгына-89» конкурска четче тайылбыр бербээн деп бодаар мен. Ынчангаш мону бижиирин бодадым.

Бистиң аныяк кыстарывыс бажыңның херээжен ээлери, уругларының аваларын, ажыткелдиг кижизидикчилери — харыысалгалыг кижилер апаар. Ам дээрезинде оларның чаражын, оларның эвилең-ээлдээн болгаш угаанының магадавайн чүнү магадаар бис.

Бистиң кыстарывыска мага-бодун көргүзери берге шылгалда болган боор, эгениичел тыва кижиге болдунмас чүве-дир ол. Узун, чиңге кыстарны бүдүн курлут тыва дерликтер дыка-ла каастаар ийип. А бисте ындыг тоннарны тускай даараныкта черлери безин дааравас — эптиг, чиик болгаш сериин хевни кезүлбестээн. А концертке кестүп кээр чоллак «чавыпчактар» — тыва тон эвес, аңаа хоюткулар-дыр. Олар, шынап-ла, бауулут национал хевни турган болза, кая-даа кедип алган чорууп турган бис. Ам тыва хеп Тывадан тывылбас, ону бүдүрүптер кооперативтен тургустунар болза!

Кыс бүрүзү аныяанда черле чараш, ынчалзажок оон чаражын аажы-чаң чайырлап чоруур. Кижиниң чаражы ында. «Аарыш бодава, адың бода» деп чүве ол-дур, бо үлегерни шыпшыындан кымдаа чаңдыр базып шыдавас. Тыва кыстарга конкурс херек бе дээрзин чоннуң үлегер домаа үзе сөглеп каап.

Оля НАМЧЫКАЙ.
Улуг-Хемниң Торгалыг.

ЧАРАШ КЫСТАР — ЭКРАНДА

Чараш кыстар шилилгезиниң Бирги бүгү-эвилел көрүлдезин кижи бүрүзү Төп телевидение программазындан май 20—21 хүннеринде көрүп болур. Чүгле көрүп эвес, шилилгеге киржип база болур. «Известия» солуннуң корреспондентизи Төп телевидениениң аныяктар программазының кылдыс эргелекчизи В. Федулеевтен ол дамчыдылгага белеткелдиң канчаар чорууп турарын чугаалап бээрин дилээн.

— Вячеслав Михайлович, чараш кыстар шилилгези делегейге болуп эгелээнден бээр чаңгыс эвес он чыл эрткен болгай. Оон бистиң чуртувуска база тыптып келгени көрүкчүлерниң ортузунга хөй чугааны болдурган. Чамдык кижилер ону деткивейн турар.

— Барык чүк чурттарында ындыг көрүлделерниң организастаары кончаа-тывыш болу берген. Бистиң чуртувуска үш чүс ажыг ындыг көрүлделер эрткен-даа болза, ындыг чүве чок.

— «Московская красавица», «Мисс Очарование» көрүлделер улуг чедиишкин чок болган дээрзин телевидениеден көрдүнер ыйнаан?

— Ол программаларны көөрге солун-даа болза, ону валга болуп турган олчаап көргүскеп херек чок хире. Ынчангаш бис реклама, хөгжүм, видеоклип болгаш өске-даа чалгаараңчыг эвес чүүлдерни немээп бис. Баштайгы көрүлдениң соонда арткан кыстарны косметологтар, модельерлер, эмчилер, балетмейстерлер бир неделя өөреткен. Оларның үндүрген күжү халас барбас дээрзинге идегээр мен.

— «Московская красавица», «Мисс Очарование» көрүлделериниң жюри кежигүннериниң шиитпирлеринге чон удурланып турган болгай.

— Ийе, ону билир бис. Харын, ынчангаш ам болур көрүлде жюри чок болур. Шиитпирни көрүкчүлер боттары үндүрер. Май 21-де түнней көрүлдеде «Россия» концерт залы «09» телефон-биле харыылаа тудар. Кыстарны телевизордан көрүп оргаш, кайызының «Мисс СССР» болуру көрүкчү бүрүзү телефон дамчыштыр сүмелеп болур.

— Тиилекчиниң дужулгезинге олуртурун көрүкчүлер олла хүн көрүп шыдаар бе?

— Ийе. Ол-ла кежээ шаңналдарны база тыпсыр бис. Совет эстрада артистериниң концерти база болур. Көрүкчүлер оон ыңай «Мисс Мира-88» көрүлдениң үзүндүлерин база көрүп болур.

Н. АХРЕМЕНКО.
(«Известия» солундан).

«АЯНДА»

Шагаан-Арыг хоорай болгаш районнуң суурларынга «Аян» ыры-хөгжүм ансамбльдиң концертин хөй кижи көрген. Зал долдур олурупкан көрүкчүлер аныяк ансамбльдиң чаа концерт программазындан хөйнү манап турган.

Концерт багай эвес эгелээн. Сыгыт, хөөмей биле тыва ыры күүселдези сеткилге дээп турду. Ынчалза-даа ансамбльдиң хөгжүм үделгези орус, тывазы-даа билдинмес, дааш-шимээнниг эгелээн соонда, хөөн карарып батты. Аянзыдар дээш эмин эрттир «хойтпактап» каапкан тыва ырларның сөзү-даа орта дыңналбас. Оон кадында артистерниң холун эрттир даштыкы ансамбльдер, бөлүктер өттүнүп, «чаппап» турары, артистерниң ужу-бажының чудаңгы, сөлбегер кестүрү тыва ансамбльдиң адынга, тыва национал культуравыска шуут таарышпас.

Аныяк артистерге боттарының ол күүседип турар ырлары, хөгжүм үделгези таарыжыр болду ыйнаан. Ынчалза-даа бир-тээ тыва ансамбль болганда, ам арта Тываның урал чүүлүн хөй-хөй область, крайларга, даштыкыга бараалгадып чоруур артистер алыс тыва шинчизин утпас, салбас болза эки. Аянның адын сыкпас херек.

Бо ансамбльдиң мурнунда чылдарда программазы аңгызындан байлак, көрүкчүге чедингир турган. Эртен ажылга келгеш, ол дугайында элээн сайгарып чугаалаштывыс. Ансамбльдиң артистери аныяк, ол талазы-биле тускай мергежилди чедип алган, талантылыг-дыр. Программаны тургусканы чедимче чок деп санадывыс. Оон аңгыда, артистерниң хевинче көрүкчүлер кичээнгей салган. Концерттиң ийиги чартыында оолдар үнүп келзе-ле, кижи бүрүзү тос баштка кеттинип алган, а бир артист спортчу хойлең, триколуг болду. Аңгы үеге дүүшкек хептн канчап даарадып ап болбазыл? Ансамбль чаңгыс концерт көргүзүүнден безин ортумаа-биле сапаарывыска 500 рубль чедир орулганы алыр-дыр. Артистерге каш янзы хепти даарадып болурунуң аргазы бар ышкажыл.

Көрүкчү кижиниң бодалын артистер хүлээп алыр боор. Ынчангаш ансамбльдиң алыс тыва утка-шынарынче сагыш салып ажылдаарын күзээрдир мен.

Раиса КОПКАР-ООЛ.
Шагаан-Арыг.

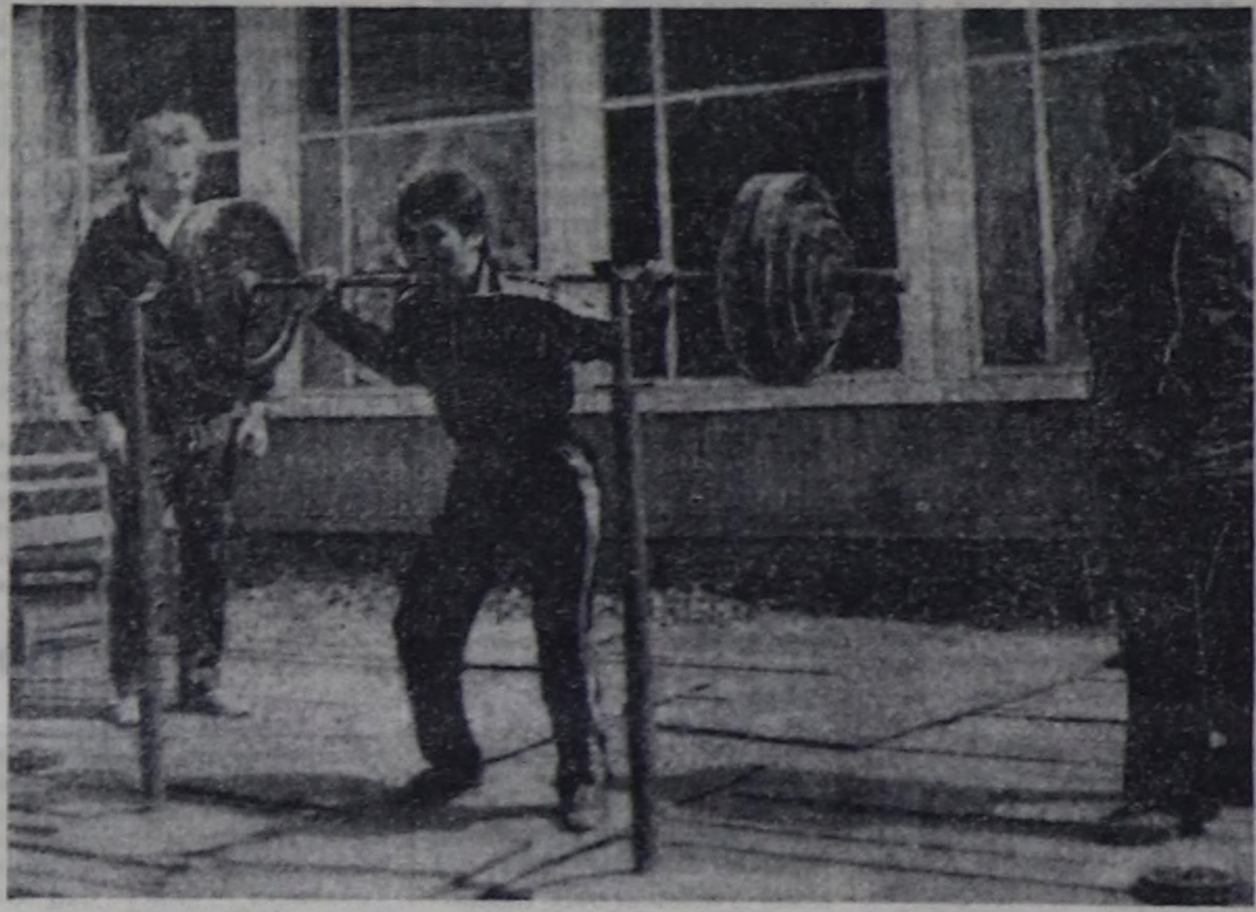

Тыва АССР-ниң бирги чери дээш спорттуң шой көдүрериниң талазы-биле үш янзы хевирге маргылдаалар ийи хүннүң дургузунда Кызылдың Н. Гастелло аттыг культура болгаш дыштанылга паркынга болуп эрткен. Ук маргылдаага аар, чиик деңзи аайы-биле бежен ажыг шой көдүрүкчүлери Ак-Довурак, Кызыл хоорайлардан киржип, күжүн шенешкеннер.

Түс-түс деңзи аайы-биле Ак-Довурак хоорайның шилиндек командазының киржикчилери — шой көдүрүкчүлери, үш хевирге Валерий Саая 362,5, Виктор Ооржак — 375, Александр Маады — 405, Марат Мумурбаев — 425 килограмм шойну түс-түсте көдүргүлээш, чемпионнар болганнар. Аар деңзилерге үш хевирге Кызылдың спортчулары Михаил Чимит-Доржу — 475, Евгений Черногривов — 602,5, Александр Позябник — 525, Леонид Берников — 450, Юрий Гриценко — 415 килограммны көдүргеш, база чемпионнааннар.

52 килограмм деңзилиг Игорь Паршин ооргалап чыдып алгаш, ийи холдан 87,5 килограммны, Геннадий Биче-оол (оон деңзизи 56 килограмм) — 175 килограммны көдүрүпкеш, республика рекордун тургусканнар. Ол ышкаш 62 килограмм деңзилиг хоочун спортчу Евгений Черногривов бодунуң ужен ийи чыл дургузунда шой көдүрүп келгениниң чылдарында республикага ийи рекордту тургускан. Ол штангалыг шойну 250 килограммны, шой көдүрериниң классиктиг үш янзы хевиринге — 602,5 килограммны көдүрген.

Оон-биле чергелештир онзалап айтыр ужурлуг чүве болза, Тываның спорт организацияларының удуртукчулары спорттуң бо хевиринче баалут кичээңгейин угландырары чугула. Бо маргылдаадан алгаш көөрге бо-ону мергежилдиг аныяк спортчуларның саны көвүдеп, бирги разрядтың нормазын ажыр турар түңнелди көргүскени өөрүнчүг. Ынчангаш шой көдүрериниң үш янзы хевиринге Бүгү-эвилел федерациязы 1990 чылдың чазынында Кызылга «Азияның төвү» Бүгү-эвилел маргылдаазын эрттирерин бадылаан. Бо улуг эвилел чергелиг маргылдаага белеткелди бедик деңнелге чорудар чүве тележе амдыгааштан таарымчалыг байдалды тургузарынче республиканың спорткомитедин кол кичээңгейин салып, эде тургуступ, шой көдүрериниң үш янзы хевирин үндезини-биле сайзырадырын үе негеп келген.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.
ЧУРУКТА: маргылдаа үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Хоккей. Лига кубогу. 9.55 «Ынак-даа болза, ашакка барбаан Ася Клячинаның төөгүзү». Урал-чечен фильм. 11.30 Медээлер. 11.40 Черниң уругларны чүнүң дугайында ырлажып турарыл. 12.30 — 13.30 «Делегейниң дескиндир». Альманах. 15.30 Медээлер. 15.40 Музыка эртинези. С. Прокофьев. «Александр Невский». Кантата. 16.20 Телефильм. 16.45 Концерт. 17.00 Уруглар шагы. 18.00 Делегей улустарының чогаадылгазы. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 «Агро» Тележурнал. 19.30 Мультфильм. 19.40 «Ыры-89». 21.00 «Үе». 21.50 «Чадалар». Урал-чечен публицистиг программа. 23.05 — 23.25 Бөгүн делегейде.

ИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 8 класс. Робототехника. 9.05 Немец дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.20 В. Н. Тотышев дугайында. 11.05 Немец дыл. 11.35 Чаңгыс ээжинир аданнда куштар болгаш аңнар. 12.05 «Соңгу чүкте район». Урал-чечен фильм. 11-ги сериязы. 13.05 Медээлер. 13.15 — 13.45 «Румба, вальс, аныяк назы». Фильм-концерт. 17.05 Медээлер. 17.15 «Соңгу чүкте район». Урал-чечен фильм. 12—13 сериялары.

КЫЗЫЛДАН

19.05 Киножурнал. 19.15 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «СЭКП ТК-ның пленумунга» национальдар аразында харылзаалар дугайында айтырыг чугаалажыр Пленумунга» уткуштур. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг улунар, чаптар!». 20.15 «Чөөн Сибирь». Киножурнал. 20.25 «Николай Быков. Фронтучу кинооператор». Барымдаалыг фильм. 20.45 Чадаг-терге маргылдаазы. ГДР-ден дамчыдылга. 21.00 «Үе». 21.50 — 23.40 «Соңгу чүкте район». Урал-чечен фильм. 12—13 сериялары.

Эрзин районнуң Кызыл-Сыдыс ортумак школазының 40 чылынга тураскааткан ужуражылга 1989 чылдың май 25-те болур. Бүгү чылдарның доозукчуларын аңаа келиринче чалап тур.

ШКОЛАНЫҢ АДМИНИСТРАЦИЯЗЫ.

КИНО

МАЙ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Долгая разлука» 9.10, 11.50, 14.30, 17.10, 19.50 шактарда.

«Видеозал»: «Двенадцать стульев» 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Спаса и Нели» 9.10, «Пусть я умру, господи...» 11.10, 13.00, «Забавы молодых» 14.40, «Враг мой» 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Боль» 15.00, «Великий перелом» 16.40, «Вам что, наша власть не нравится?» 18.40, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Брат, найди брата!» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Фараон» 15.00, 18.40 шактарда.

Кызыл-Мажалык ортумак школазының 1964 чылдагы доозукчуларын 1989 чылдың май 25-те 11 шакта Кызыл-Мажалыктың № 2 ортумак школазынга чыглырын чарлап тур.

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУР

КЫЗЫЛДЫҢ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУДУНУҢ БОТ-ӨӨРЕДИЛГЕ САЛБЫРЫ дараазында тускай эртемнерге абитуриентилер хүлээп алырын чарлап тур: «педагогика болгаш эге өөредилгениң методиказы», «педагогика болгаш психология» (школа назынының четпээнинниң), «орус дыл болгаш литература», «география».

Кирерилиин экзаменнери — июнь 1-ден 15-ке чедир. «География» тускай эртемге — географияга, математика (аас-биле), орус дыл болгаш литератураға (бижимел-биле): «орус дыл болгаш литература» тускай эртемге — орус дылга болгаш литератураға (аас-биле болгаш бижимел-биле). ССРЭ төөгүзүнге: «педагогика болгаш психология» (школа назынының четпээнинниң) тускай эртемниңге — математикага (аас-биле), орус дыл болгаш литератураға (бижимел-биле), тыва болгаш орус дылдарга (аас-биле); «эге өөредилгениң педагогиказы болгаш методиказы» тускай эртемге — математикага (аас-биле), орус дылга болгаш литератураға (бижимел-биле), тыва болгаш орус дылдарга (аас-биле) экзаменнерин дужаар. Сөөлгү айыттынган тускай эртемге беседалажылгазын түңнелдери-биле ол тускай эртемге таарыжыр ортумак тускай эртемниг болгаш эртемниң аазы-биле бир чылдан эвээш эвес үеле ажылдаан кижилерни хүлээп алыр.

Беседалажылгазы май 30-да болур.

Билдириишкиннерни апрель 25-тен май 29-ка чедир дараазында чүүлдер-биле кады хүлээп алыр: ортумак эртемниң дугайында документ (бодү); сөөлгү ажылдаан черинден үш ат салган характеристика; № 086/У хевирниң медицина справказы; күш-ажыл дептериниң хоолгазы; 3х4 хемчээлдиг 6 фото-чурук. Паспортту боду эккеп көргүзер.

Институттуң адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 35, кабинет 101, телефон 2-20-36.

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары

- Редактор — 8-43-34;
- оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
- приемная — 3-34-26;
- харыысалгалыг секретарь — 3-34-92;
- оралакчылары — 3-45-93;
- партийжи амыдырал килдизи — 3-36-42; 3-38-25;
- совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23;
- үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
- агроүлетпүр килдизи — 3-41-16;
- пропаганда килдизи — 3-34-57;
- культура килдизи — 3-39-15;
- информация килдизи — 3-37-11;
- чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
- корректорлар — 3-34-19;
- бухгалтерия — 3-43-41;
- очулга килдизи — 3-34-93;
- үндүрүкчүлер — 2-27-41;
- солун келбейн барганда — 2-32-75

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аймаа. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгларының херектеринге талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 278. ТС— 00143.

БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 18 четверг № 116 (14016)

1925 чылдан үндезилеттинген. Өртээ 3 кеп.

Часкы хову ажылдары

ЧЕР КУРГААН. СУГГАРАР БИС

«Кызыл-Даг» совхозтуң механизаторлары, чер ажылдыглары бо хүннерде ынча деп чугаалажып турар. Ол шын. Районнуң тарылга шөлдеринге чорууга, арык-буганаларның кол нуруузунда суг чок, кургаг, а апрельде болгулаан часкы хат-когурум хөрзүннүң үстүкү кавдын дыка-ла хадып каапкан. Ам хову-шөлдер, тываларның чугаалажыры ышкаш, «куу аягы-ла». Шак мындыг берге өйде кызыл-дагжыларның чүгле суггаттыг черге тараа, сиген тарыыр деп турары чөп-түр. Олар ам башкарылганы боттары билир болганда, ынча деп шиитпирлээни шын. Мурнунда ышкаш, «ынча гектар черни чаштырдывыс» деп рапорттаарының орнунга, кажан, канчалдыр, чүнү тарыыр эки дээрзин боттары билир.

Шынап-ла, районга чоруп тургаш, черниң кургаанын көргеш, кижи муңгараар чорду. Тээли биле Кызыл-Даг аразында аргыышканнар дорттап турар. Хемчиктиң улуг унунда, оон хөй санныг адырыктарында-даа, оода чалаарда бир арык хире суг безин чок чорду. Май 12-де ындыг турду. Часкы агаарның кадыгшыраанының демдээ ол. Бо үеде Хемчикке суг чок болуру ховар таварылга. Чыл кандыг болурул дээрзиниң херечизи ол.

Чазын хар эрип турда, хемнерге сарыг-суг бады келгенде, районнуң суггатчылары харын шору суггарып турган чүве. Ол дугайын чогуур органнарның сан-медээзинде бар. А оон? Соогаш, хемнерниң суу тыртылып, кадып калгылаан. Хемчикте ындыгдыг, а оон бир адыры Оорут деп хемчигештиң суу харын улуг унунда шору агып чыдар. Ону ажыглааш, ооржычылар черин суур үстүнде суггарып турар чорду.

Бо ажыл-агыйда часкы тарылганың ниити байдалын, кандыг-кандыг дүрүмнерлиг болгаш шиитпирлээр айтырыглар барыл дээрзин совхозтуң кол агроному Буян Хертекович Билчейден сонуургаан мен.

— Суггатты апрель 24-те эгеледивис. Планывыс 630 гектар, суггарып алганывыс 54-ле гектар. (Май 12-де ындыг турган). Суггатта 6 звено тургустувус. Олар арнында керээзинче кирген. Бо чылын пинтизи-биле 700 ажыг гектарга янзы-бүрү культураларны тарыыр бис — деп, ол тайылбырлап эгеледи.

Эң ылангыя Орлан-оол Доржу, Чылбак-оол Эртине, Борис Кувгаа оларның звенолары үениң тургустунуп келген берге байдалын көргеш, суггатче бүгү күжүн салганын кол агроном чугаалады.

Мурнунда чылда тракторлар төнчү түңнел дээш харылзавас, чүгле черни аңдарып каар, ол-ла турган. Ам мында чаа чүүл болза, дүжүт дээш тракторлар база харыылаар. Ындыг болганда, суггатчылар биле механизаторлар төнчү түңнел дээш ажылдап эгелээн. Бо чаа чүүлге кол агроном Б. Билчей дыка ынаныр турар кижи чорду. Тараажыга — механизаторга арга-ла херек. Кургаг черге, мурнуку ышкаш, үрезин чашпас деп шиитпирлээни. Бо чылын кызыл-дагжылар, черни ээ өзү-биле көрө бергенниң бирымдаазы деп санаар херек.

Апрель 24-те эгелээн улус май 12-ге чедир 54-ле гектарны суггарып алганы база ооржум-дур ийин, ооржум. Мында ажылды четпес организастаан деп дорт-ла чугаалаар апаар. Дүне суггарбайн турар-дыр. Ынчанмас болза, чүгле хүндүс суггарар бис дээр болза, бо-ла суг кыс үеде совхоз бодунуң суггаттыг шөлдерин кажан суггарып четтигерил?

Бо чылдың часкы тарылгазында «Кызыл-Даг» совхоз база бир чаа чүүлдү эгелээн. Ногаа звенозун тургускан, ол коллектив ниити алган орулгазы-биле санажыр. Плавда картофель, ногаа тарыыры-даа көрдүнмээн. Ол хиреде 2 тонна ногааны, 5 тонна картофельди тарыыры-биле белеткепип турар. Мажалык фермазында ногааның өзүмнериң агроном Галина Допгак боду тарып өстүрүп алган, боду-ла хайгаарап турар чорду. Бодунуң-биле теплицаны кылдырып алган, ону демир суугу салгаш одап турар. Арга-ла херек. Оон аңгыда, ол-ла фермага хос бажыңда картофель үрезини 10 тонна бар. Ону кол агроном боду бээштааш. Хакасиядан барып садып алган, бир килограммының өртээ 40 көпеек. Ам канчаар: моон соңгаар картофельди тарып өстүрер, ынчангаш совхоз боду үрезинни белеткеп алыр сорулганы салган. Шак мындыг чаа чүүлдерни кылып, дилеп, тып ап турары эки-дир. Ону мактаар апаар.

Черле амзызында барып, «Кызыл-Даг» совхозка тарылга шөлү улгадырын кол агроном Б. Билчей тайылбырлады. Чүге дизе чайгаар үнген сиген белеткээриниң планы улуг, ону совхозтуң амгы шөлдеринден белеткеп алыр кандыг-даа аргазы чок. Ынчангаш чаңгыс чылдыг сиген тарыыр шөлдерин шуптузун аңдаргаш, аңаа чүгле хөй чылдыг сиген тарыыр апаар. Оон башка чер ажылывыс каражалыг улуг. Эрткен чылын кызыл-дагжылар 150 муң рубль карылгалыг болган. Үнүш-дүжүттүң чавызы, ажылды организастап шыдавааныывыстың чылдагааны ындыг болган.

— Моон соңгаар үрезинни (тараа, картофельдиң) боттарывыстың ажыглаар бис. Өске черлерден эккелген үрезин хөй. Таарышпас болур деп механизаторларывыс негеп тур — деп, Буян Хертекович дыңнатты. Кол агрономнуң ол чугаазындан мен, бир талазында, механизаторлары дээш оон өөрүшкүзүн билдим. Олар база кол агроном-даа чаңгыс сеткилдиг болганда, ажыл черле алыс эки түңнелдиг болуру чугаажок. Шынап-ла, бот-орулгаже кирген механизаторлар эрткен чылын совхозтуң шөлүнге өстүрген дүжүттен бо чылгы тараа үрезинин арттырып алган. Өске черлерден үрезин садып алыр дээрге агрономга чөпшээревээннер.

Дүжүтке кол чүве үрезин болгай. Бо дугайын сонуургаарымга, үрезин ажырбас дээрзин кол агроном тайылбырлады. Ындыг болза эки-дир-ле харын. Ол ышкаш тарылга шөлүнде хөй өдектиг төккен.

Буян Хертекович бо совхоз мурнунда салбыр турда бадыла агрономнап, салбырның башкарыкчызы-даа болуп, үр ажылдаан. Ынчангаш черни билир. Ол талазы-биле маргыжып, удуртур ажылдакчыларга чемеледип-даа келген.

— Мурнунда болза, бүгү девүү кылырда, ылап-ла Тээлиже кежер, трактор, бульдозер, экскаватор дилеп, патла боор чүве. Ам боттарывыс ындыг техниктиг бис — деп, Б. Билчей дыңнатты. Кол агрономнуң чугаазындан чүнү эскерип болур? Черле бот-башкарылга болгаш бот-инициатива «Кызыл-Даг» совхозтуң чер ажылдыгларында тыптып келгени илден-дир.

Четпестер, шиитпирлээр айтырыглар-ла хөй. Ону, мен бодаарымга, чүгле район иштинге шиитпирлеп ап болур. Чүлерил? «Тээли» совхозтан аңгылаптып турда, ынчангы комиссияның (даргазы Агроүлетпүрүкүркомнуң даргазының оралакчызы турган С. М. Мешкорудников) кежигүннери шала эреңгейлээр чорукту болдурган хевирлиг. Чүге дизе ийи ажыл-агыйның кызыгаарында Кежээлиг деп чер бар, ону үлежир ужурлуг турган, тарылга шөлү ол. Оон аңгыда, Көп-Сөөк шынаазын кургадыр дээш, канал тыртып каан. Оон хөлезинин чүгле «Кызыл-Даг» совхозтан тыртып турар. Өртээ бе? 161 муң рубль. Ону бо ажыл-агыйдан төлээп турар, чылда-ла 10 муң ажыг рубль. А «Бай-Тал» совхоз-биле база-ла чер дээш маргылдаалыг үлүс чорду. Мону районда чер тургузукчузу Б. Серен-Чимит дарый шиитпирлели чогуур. Оон башка чаргы-чугаа үзүлбестээш туруп берген. Ол дугайында совхоз директору С. Дуп райкомга база райкүүскомга, АҮК-ке-даа болгулаан хуралдарга каш удаа чугаалап келген, ынчалза чедир түңнел чок.

1989 чылда бо совхозтуң девискээринде Алаак деп черге чаа суггарылга системазының тудуу эгелээр. Ону ажыглалга киирген соонда, суггаттыг 230 гектар шөл немежир. Чаа ажыл-агыйга улуг немере.

Кол агроном Буян Билчей механизаторлар, суггатчылары-биле сүмелешкеш, бо чылын чажылдаңы май 25-те эгелээр деп шиитпирлээн. Үстүнден ыйыдыышкын чокка боттары ажылды башкарар. апарганда, улус боду-ла шиитпирлээй. Ынчангаш кол агроном совхозта чер ажылының хөгжүлдезиниң талазы-биле элээн-не хавы бодалдыг кижи-дир деп билдим. Совхозта шаң чогунга, картофель шыгжаар склад чогунга арай муңгарай-дыр. Мажалык фермазынга картофель шыгжамырын болдуун төлевилел-биле тудуп эгелээрин ол дыңнатты.

Чер ажылдыглары арендаже кажан кирерин сонуургадым.

— Даламнас бис, көөр бис — деп, Б. Билчей харыылады. Шын харын, хөй-биле кады «уңаалап кире бээрге» хоржок. Чаа арганы ажыглаарда хынамчалыг өөренир херек. Совхозтуң тараажылары бо чылын экономиктиг билгүмге ол-ла чүүлдер дугайын өөренген. Ам аттестация эртер деп турар. Бо ажыл арай-ла озалдаан аа. Часкы тарылгаже кирериниң мурнунда ону эрттирипкен болза эки. Агаар медээзин алырга, моон соңгаар чылыыр. Ынчангаш тайгалар баштарында хар, дош эриир, суг немежир. Чаъс чок чылда суггатты-ла ажыглаар. А Кызыл-Дагның шөлдеринде сугну дүп-хүн чокка ажыглаза! Суг дээрге аажок үнелиг хайыра-дыр. Бо кургаг чазын оон үнези ийи дакпыр улуг. Бо дугайын «Кызыл-Дагның» тараажылары, совхозтуң кол агроному хажызындан сүме чокка, боттары-ла башкарып бээр боор деп бодай-дыр мен. Бар сугну бар-ла шаа-биле ажыглаар-ла. А совхозтуң механизаторлары суггат чок черге үрезин чашпас дээни тергиин шын-дыр.

Седеп ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.

Таңды сыннарының эдээнде калбарып чоруй барган тарылга шөлдери аян киир дырап каан дег көстүп чыдар. Кушкаш-оол Оюн баштаан механизаторлар куруккан черже «эжиндерин» кирипкен. Тракторларның аңдазыннарының күштүүнден черниң шырын бышпак дег чымчак болуп, коптарлып бар чор.

Мал чемнерин тарып өстүрер бо звено «Коммунизмниң херели» совхозта эрткен чылдардан сурагжаан. Чүс-чүс гектарлар-биле санаар черлерде олар мал чемнерин тараан. Дүжүдү-даа чаагай болган. Ол дугайын ол ажыл-агыйның удуртукчузу Хөктүг-оол Ховалыг чугаалап турду.

Бо чылда ажыл эрткен чылдыындан улуг. Часкы хүннер кургаг болган. Черин эки хандыр суггарары чугула. Тарыыр черлерни эки болбаазырадыры база негеттинер.

— Чүс ажыг гектар черни белетээш, мезени тарыыр бис. Хем суун база бээр аксыр, катап-катап суггарар бис — деп, Кушкаш-оол Оюн чугаалап турду.

Ол звенонуң ажылы бо хүннерде шуудаашкынче кирген. Чер ажылында механизаторлар хүлээлгелерни түс-тузунда алган.

ЧУРУКТА: мал чемнерин тарып өстүрер звенонуң механизаторлары Кушкаш-оол Оюн, Эртине Оюн, Василий Дажы, Дажы-Дондуп Оюн олар мал чеми тарыыр шөлүнүң чанында.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

ОРАЙТАДЫ ЧАШТЫРАРЛАР

Улуг-Хем районунуң ажыл-агыйларының чамдыктары чаштырылганы майның баштайгы беш хонуунда-ла эгелей бергенин бистиң солунувус номчукчуларынга дыңнаткан. Майның ийиги он хонуунуң эгезинде тараалаң «Улуг-Хаяның» механизаторлары база тараа культураларының чаштырылгазынче кирген. Оларның салдарынга өске ажыл-агыйлар база алышкан.

Чүгле «Эйлиг-Хем» совхозтуң шөлдеринде чаштырылга чорбайн турар. Бистиң корреспондентивис Кодур-оол Оюн ук совхозтуң кол агроному Эрес-оол КУУЛАРГА ужурашкан.

— «Боду билирлеп» турарыңар эвес ийин аан, Эрес-оол Базыр-Сатович?

— Ол база бар харын. Часкы хову ажылдарының эгезинде бистинге Тываның дүрүкулга станциязының эртемденнери Владимир Барышников, Ольга Еплак болгаш өскелер-даа чораан, бистиң ажылывыска айтыышкыннар бээриндэн ойталааш, чогумчалыг сүмелерни каткан чүве. Агроүлетпүрүкүрком база дүжаалдаар стилинден ойталаан. Ынчангаш кажан, кайы, чүнү чаштырарын ам боттарывыс шиитпирлээр апарганывыс бергедээшкинге таварыжып чорааш кижиниң улуг тыптаны-биле дөмей апарган.

— Ам кандыг шиитпир хүлээп алдыңар, ынчаш?

— Орайтады чаштырар бис. Частың эрте азы орай дүшкенин биске удуртулга боор шыдавас ийин. Хову ажылдарын чорударының чаңгыс барымдаазы хөрзүнде өл-чыктың бар-чогу болур. Куруктурган черлерде өл-чыктың хемчээли 95—110 миллиметр болуп турарын эрткен күзүн-не билдим. Бо чазын ону хынап көөрүмге, база-ла ол хире чорду. Оон аңгыда, бо 1989 чыл он бир чыл болгаш-ла катаптаар, хүн радиациязының эң идепкейлиг чылы болуп турарын база утпайн турар бис. Амга чедир бистиң шөлдеривиске чаңгыс-даа дамды дүшпээн. Черниң 6 сантиметр хире кыры шуут кургаг. Бо бүгүнү барымдаалааш, чаштырылганы майның соолгу он хонуунда азы июньнуң эгезинде чорудар деп планнаан бис. Канчап кандаа-даа июньнуң 4-5 үезинде чаъстаар ужурлуг. Ынчангаш чаштырган суланың кулак тыртар үези баштайгы чаъстарга таваржыр кылдыр санап турар бис. Сугаа 85-90 хонук дургузунда бышкаа бээр болгай. Ону ажаарының тактиказын база ажылдап кылган бис.

— **Силерниң совхозуңар аныяк ажыл-агый болганда, оон тараа-бызаа шөлдериниң хемчээлиниң дугайын чугаалап бериңерем, Эрес-оол Базыр-Сатович.**

— 750 гектар шөлдү дегерезинге сула чаштырар бис. Бистиң өшкүлеривиске эргежок чугула культура ол болуп турар. Үрезинивис четчир. 13 сеялка-биле чаштырылганы неделя дургузунда чорудар ужурлуг. 150 гектар черни удур аңдарган. 750 гектарга чаңгыс чылдың үнүштерин өстүрер бис. Июль айда 320 гектар шөлге хөй чылдыг мезени чаштырар бис.

— **Сөөлүнде мындыг айтырыг бар ийин бо. Эрткен чайын сиген кезилдезиниң үезинде кожа совхозтарның тыптылчак болганындан сиген кезип алыр черге эндээн бергедээн болгай силер. Ындыг турбуже, совхозуңар директору Тамара Чечек-оол чоокта чаа бистиң солунувуска дыка таарымчалыг сан-чурагайлар адады...**

— Оларны мен база бадыткап болур мен. Бистиң өшкү кадарчыларывыста дүк планы күүсетпээн малчын чок. Малдың чаш төлүн камгалап алырында чедиишкиннер база бар. Мал чемнери четчир болган. Канчап мындыг болганыл деп сонуургап-дыр силер бе? Дуржулгалыг малчыннарның ачы-дузазы-биле деп харыылаайн. Оон бадыткалы кылдыр мындыг фактыны чугаалаары артык эвес. Эрткен кышты кыштадыр Михаил Даваа чүгле бир машина сиген, ол-ла хире сула алган. Миңчит-оол Шагдыр база бичии сула алган. Ол мал чемнери-биле төрүүр өшкүлерин кыштаттылар. Баштайгызы төрүүр 100 өшкүге оннапитыр 111, сөөлгүзү 120 анай алды. Чайгы семиртилгени эки чорудуп, оларбелчиирни билдилиг таарыштырып алырга, мындыг түңнелдерлиг болур-дур.

— **Түңнелинде чүнү чугаалап болур силер?**

— Бистиң байдалывыска чыл берге болурун айтып каар бодаан ийик мен. Он бир чыл болгаш катаптаар цикл-биле алырга, келир дараазында ийи чыл база белен эвес болур. Ынчангаш бо бергедээшкиннерни ажыл-агыйның чогумчалыг башкарып билиривис-биле ажып эртер соруглуг бис.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ ЛИ ПЭН-БИЛЕ УЖУРАЖЫЫШКЫНЫ

Май 16-да М. С. Горбачевтуң ККП ТК-ның Политбюрозунуң Доктаамал комиссиязының кежигүнү, Кыдат Улус Республиканың Күрүне чөвүлелиниң Премьери Ли Пэн-биле чугаалажыышкыны болган.

Кожа турар ийи социалистиг күрүнениң аразында харылзааларның чогумчуттуунганының бадыткалы болур дээн демнелде совет-кыдат ужуражыышкынга кыдат чактың удуртукчулу бедик үнелелди берген.

Шынап-ла, совет-кыдат харылзаалар чаа үе чадаже үнген, оон кандыг боор турарының уг-шиин тодарадып алыры конвут чугула деп, М. С. Горбачев чөпшээрешкен. Делегей ниитилежилгезин айыыл-халаптың кырынга келген деп делегей медереп билип турар. Амгы боттуг чүүлдерге социализм чурттары база чаңчыгып өөренир айтырыглары тургустунуп келген. Бодунуң негелделерин үе биске салып турар, оларны өөренип база политикага чогууру-биле барымдаалап көөрү чугула. Боттарының планнарын күүседиринге Совет Эвилелинге-даа, Кыдат Улус Республиказынга-даа таарымчалыг дашты байдалдар бир дөмей негеттинерин бистер билип турар бис. Ындыг болзажок, бүгү чүве оон-биле кызыгаарлаттынмас. Биске, өске бүгү чурттар-биле бир дөмей, ядролуг болгаш экологтуг халапты, экономика талазы-биле сайзыраңгай болгаш кошкак хөгжүлделиг чурттарның аразында улус ылгаалдан тургустунуп кээп турар айтырыгларны барымдаалап көөр ужур таваржып турар. Амгы үеде оларны шиитпирлээринден кым-даа ойталап шыдавас болганы ойталавас-даа ужурлуг. Бистер делегейже эргилде ССРЭ-ниң болгаш Кыдаттың киржилгези чокка боор болбас деп чугаалазывысса, эмин эртир тогдуунучал чорук болбас боор деп болзаар мен.

Совет-кыдат харылзаалар тайбың кожа-хелбээ догуннаашкынның бүгүдеге хүлээп көрдүнгөн бүгү талалыг принциптериниң үндезинге чүгле чедиишкинниг хөгжүп болурунуң ниити билиишкинин беседа үезинде ийи тала илереткээн. Ол дээрге, 50 чылдарның үезинде турган харылзааларже дедир эглиишкин эвес, а ол үениң соонда болгулаан удур-дедир туржуушкун байдалындан чайлаар дээни чугаажок. Чугаа болза, совет-кыдат харылзааларга албадалдыг күш киирериниң дугайында эвес боор турарын М. С. Горбачев онзалап демдеглээн. Бистиң чурттарывыстың улуг хемчээлдии, оларның бар аргалары бот-боттарынга ажыктыг делгем харылзааларлыг болурун негеп турар, а ындыг харылзааларны деткиирин чогуур механизм херек.

Делегейде болган өскерлиишкиннерни Кыдаттың кандыг янзылыг көрүп турарын Ли Пэн бодунуң талазындан чугаалаан. Биске херектиг чүүл болза, чурт иштинге өскерлиишкин чок политиктиг байдалдын, а делегей ареназынга — тайбың байдалдың тургустунган турары болур деп, ол чугаалаан. Элээн үр үе негеттинер чуртту модернизастаарының соругларын шиитпирлээринге ындыг байдал херек. Совет Эвилелиниң илдип үндүргени политиктиг чаа бодаашкынның концепциязын бистер кичээнгейге алган бис. Моон мурнунда совет удуртулганың чугаалаваан турганы элээн чүүлдер ында онзалаттынып айыттынган. КҮР-га хамаарыштыр алырга, бисте делегейниң чаа политиктиг чурумунуң идеязы илдип үндүрттүнген, ону бистиң чуртувус бодунуң делегей политиказынга удуртулга болдуруп турар.

Совет-кыдат харылзааларының хөгжүлдезиниң тодаргай айтырыгларын сайгарып көөрү чугаалажыышкынга улуг черни ээлээн.

Шериг чаарлаажыышкынның улам ыңайгы перспективалары тодаргай чугаалажып көрдүнген. Совет-кыдат кызыгаарның тайбыннарынга турар шериглерни саны кызырарынга ийи таланың бедин илереттинген. Ийи чурттуң чазактарынга саналдар киирип көөрү-биле ажылдың чугаалажыышкын механизмин тургузары дүгүрүштүнген.

Кызыгаар айтырыын таарыштыр шиитпирлээр талазы-биле чугаалажыышкыннарның боор турарын болгаш чедип алган түңнелдерин чугаалажып көргеш, беседаның киржикчилери ук чугаалажыышкыннарның ленполин бедиткеш, аңаа чаа күштү киирери чугула деп түңнелге келген.

Экономика, эртем болгаш техника талазы-биле кады ажылдажылганы калбартырының чугулазын ийи тала чугаалаан. Ындыг кады ажылдажылганы үр хуусаалыг болдурарының, ылангыя аңаа амгы үениң чаа хевирлерин ажыглаарының чугулазы демдеглеттинген. Металлургия, энергетика, транспорт болгаш чоннуң херегцел барааннарын бүдүрер талазы-биле кады ажылдажылганы хөгжүдери демдеглеттинген. Беседаның бо кезээнге хамаарыштыр чамдык тодаргай идеялар болгаш саналдар кылдынган болгаш, ол чүүлдерни экономика, садыг болгаш эртем-техниктиг кады ажылдажылга талазы-биле совет-кыдат комиссияга ажылдап кылырының дугайында дүгүржүлге чедип алдынган. Эртем албан черлериниң аразынга ажыл-херекчи харылзааларны хөгжүдеринге, кадык камгалал болгаш улус өөредилгезинге кады ажылдажылгага, культура талазы-биле солчуушкуннар кылырынга ийи талалаң идиг бээри дүгүрүштүнген.

ЧЖАО ЦЗЫЯН-БИЛЕ БЕСЕДА

Май 16-ның ийиги чартыында М. С. Горбачев ККП ТК-ның Чиигине секретары Чжао Цзыян-биле беседалашкан.

ККП ТК-ның өмүнээзинден совет аалчыга байыр чедирбишаан, Чжао Цзыян Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы биле Кыдаттың Коммунистиг партиязының аразында харылзаалар бөгүнден эгелеп чогумчалыг апарган деп санап болур деп чугаалаан. Бистиң партияларывыс боттарының чурттарынга башкарыкчы болуп турар болгаш оларның аразында харылзаа совет болгаш кыдат улустарның аразында кожа-хелбээ чорукту база пайыралды быжыглаарынга ажыктыг улуг рольду ойнап болур.

Хамаарышпас чорук, социализмниң оруу-биле хөгжүлде дээш кыдат улустуң ККП-ның удуртулгазы-биле демиселинге совет коммунистер демин кезээде каттыштырып келген деп, СЭКП ТК-ның Чиигине секретары чугаалаан. Кыдат коммунистер-биле харылзааларның чогумчуп турарын бистиң партиявыс деткип турар.

Ийи партияның аразында харылзааларны канчаар хөгжүдерил деп айтырыгны чугаалажып турар үеде оон үндезининге деп эрге, бот-боттарынга хүндүткел, бот-боттарының иштики херектеринге кириишпес чорук деп чүүлге чугаалашкаңнар чөпшээрешкен. Чүгле мээңии шын деп бадыткаарып кым-даа оралдашпас ужурлуг. Бот-боттарынга дыңнадыышкын, бот-боттарының дуржулгазын өөренири, марксист теориязының хөгжүлдезиниң болгаш социалистиг тургузугнуң практиказының чугула айтырыгларының талазы-биле саналдарны болгаш туруштарны чугаалаштырары ажыктыг болур.

Социалистиг хөгжүлдениң аргаларының болгаш методтарының айтырыгларының талазы-биле санал-оналдар солчуушкуннары долу болгаш хамы утка-шынарлыг болган. Социализмни чаа деңнелче көдүрер, аңаа амгы үениң бедик шынарларын киирер ужурлуг кылдыр боттандырып турарывыс чаартылгаларга болгаш реформаларга кандаа таланың улуг сонуургалы бар дээрзи илереттинген.

Экономикага, политиктиг системага болгаш амыдыралдың өске-даа талаларынга чаартылгаларының түңнелдерин канчаар үнелеп турарын чугаалашкан талалар дүүштүрүп көрген. Оон-биле черлештир реформа үезинде тыптып кээп турган бергелер дугайында, чурт бүрүзүнүң мурнунда тургустунган эң чугула айтырыгларны шиитпирлээринге шаптыктап турар чүүлдер дугайында ажыы-биле чугаалашкаңнар. Реформалар-биле холбашкан чамдык чүүлдерниң демейниң база национал тускай талалардан, өске-даа чүүлдерден тывылган онзагай чүүлдерни демдеглээн. Бүгү айтырыгларны реформага дүүштүр шиитпирлеп болур деп ниити түңнелди үндүргеннер.

Биске реформа эргежок чугула деп, Чжао Цзыян демдеглээн. Социализмниң артык күжүн ол тып илередип, аңаа бодунче хаара тудар күштү берип турар. Ол дээрге эчис сорулгага чедериниң кара чаңгыс оруу. Ол болалды деткиившаан, М. С. Горбачев социализмниң чаа ниитилелдиг тургузарынга партияның ролюн догматиктиг ёзу-биле көөр чорук бурураашкынга таваржыр дугайында болалды илереткен. Социализмни чаартыр, оон күчүзүн кижиниң эрге-ажыктарынга бүрүнү-биле ажыглаар — айтырыг ынчаар тургустунуп турар.

Ийи партияларның удуртукчулары харылзааларны хөгжүдериниң перспективаларының дугайында саналдарын солушкан. Баштай партия ажылының тодаргай дуржулгазын солчуру чугула болуп турар. Ону ТК-ның килдистериниң, девискээрлерниң болгаш заводтарның партия комитеттериниң деңнелинге, ниитилел организацияларның шугуму-биле кылып болур.

М. С. Горбачевка болгаш ону үдеп чоруур кижилерге аалдар болдурган дүъштеңи шайлаалганы Чжао Цзыян кылган. Аңаа ККП ТК-ның Политбюрозунуң Доктаамал комитединиң кежигүннери Цяо Ши болгаш Ху Цили киришкеннер.

• • •

Совет удуртулганың өмүнээзинден М. С. Горбачев ССРЭ-ге албан ыя-чоруун кылып каарынче аштер Дэн Сяопин, Чжао Цзыян болгаш Ли Пэн оларны чалаан.

• • •

Пекинге чугаалажыышкыннар чылыг, эки кууседе байдалга эрткен. Оларга киришкеннер болза: совет таладан — Э. А. Шеварднадзе, А. Н. Яковлев, Ю. Д. Маслюков, Е. И. Чазов, Г. Х. Шахназаров, О. А. Трояновский, И. А. Рогачев; кыдат таладан — Кыдаттың Улустуң политиктиг консультативтиг чөвүлелиниң Бүгү-кыдат комитединиң Доктаамал комитединиң Даргазы Ли Сяньнянь, ККП ТК-ның Политбюрозунуң Доктаамал комитединиң кежигүнү, Күрүне чөвүлелиниң Премьериниң оралакчызы, КҮР-нуң Күрүнениң план комитединиң даргазы Яо Илинь, ККП ТК-ның Политбюро кежигүнү, КҮР-нуң Күрүне чөвүлелиниң Премьериниң оралакчызы Тянь Цзиюнь, ККП ТК-ның Политбюро кежигүнү, КҮР-нуң Күрүне чөвүлелиниң Премьериниң оралакчызы У. Сюецянь, ККП ТК-ның Секретариадының кежигүнү Янь Минфу, КҮР-нуң даштыкы херектер министри Цянь Цичэнь, КҮР-нуң ССРЭ-де элчини Юй Хунлян.

АНАЙЛАР ОНЧА-МЕНДИ

«Ишкин» совхозта Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Оржук-оол Саттың Үстүү-Ишкинниң Хүүректигиниң Оңгар-Чайлагда кодаңында 250 баш өшкүлери хүр кыш ашкан. Амдызында 230 өшкү оолдаан. Анайлары онча-менди.

Чаш анайларны ажаар-тежээринге оон кадайы Палежа Дыраевна хөй күжениишкинни үндүрүп, кыдымак ажылдап турар. Өлекте анайлар кадык-шымырак өзүп, хешкилежип турар.

Малчынның аалында өшкү кыргылдазы доозулган. Өшкү бүрүзүнден 860 грамм дүктү кырган.

Малчын чазаанда кожууп келген.

Бораш ОНДАР.

СЭКП ТК-ның Пленумунга уткуштур

БҮГҮ ТАЛА-БИЛЕ КӨӨР

Интернационалчы найыралдың чаагай чаңчылдарын нептередир

Националдар арызының харылзаазын сайзырангайжыдары хөй националдыг Совет күрүнеге улуг ужур-дузалыг дээрзин партияның XXVII съездизинге СЭКП ТК-ның Политиктиг илеткелинге онзалап айыткан. СЭКП бодунуң ажыл-чорудулгазынга бистиң ниитилелдиң хөй националдыг составын бүгү талалыг өөренип көрүп турар. Националдар талазы-биле нарын айтырыглар бистиң чурттуң чамдык черлеринде көстүп турар апарган. Чөрүлдээлер кандыг-даа хогжудлеге ылап турар болганда, мыңаа оларның тыптып келири база чайлаш чок. Ынчангаш бөгүн бистерниң кол сорулгавыс болза, националдар арызында тыптып келгилээр ук чөрүлдээлерниң чылдагааннарын тодарадып, аңаа шын харыыны бээри.

СЭКП-ниң XXVII съездизиниң соолунде ТК-ның Пленумнарынга бистиң чуртта националдар арызының харылзаазының сайзыралын болгаш ооң херек ыырында байдалынга шын анализти бээринче кичээнгейни угландырарын үргүлчү айтып келген. Демократияның болгаш ажык-чарлыг чорук тун калбарлышкынының үезинде, национарның болгаш улустарның национал бот-медерели дүрген өзүп турар апарганда, бүгү ниитилелдиң эрге-ажыы дээш, интернационалчы дыл чорудулгазын улам ханыладып, нация бүрүзүнүң эрге-ажыын барымдаалап ажылды чорудар ужурлуг бис. Бо талазы-биле чамдык хажыдыышкыннарны партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга чиге айыткан.

Тыва автономнуг республика база хөй аймак-сөөк кижилерлиг чурт. Совет Эвилелиниң составынга эки тура-биле киргенивис соонда, янзы-бүрү аймак-сөөк кижилер бот-боттарын хүндүлежип билириниң принцивин бисте бөгүнге чедир сагыттынып келген. Чамдык черлерде ыыткаш, националдар арызынга эпчок чүүлдер, ускулежиишкиннерниң таварылгалары биске болбаан. Ынчалза-даа ийи-чаңгыс экстремисчи хөөннерниң багай салдары чамдык кижилерниң угаан-сарылын баларадып турарының фактылары база ында-мында көстүп турар апарган. Чурттуң чамдык республикаларында болгулаан националисчи хөөннер ниитиниң корум-чурумун үрег, кара туразында ажылап турарын парлалга дамчыштыр бичип алзывысса-даа, боттарывыстың политиктиг сергемчилелививисти бедитпейн келгенививисти ам миннип апаар бис.

Сөөлгү үеде Кызыл хоорайның кудумчуларынга дүнеки шактарда бөлүк анияктарның хулиганзыг үүлгедиглери чон ортузунга шын-меге чугаа тарадырының үндезинин бөлү берген. Ийи-чаңгыс кижилерниң культурлуг деңнели чавыс болуп, бодунуң кижизиг мозу-шынарын ыштыңган, кижилерниң дыштанылгазынга шаптык ужураштырган хулиганзыг чоруктарын националисчи азы шовинисчи хөөннер кылдыр хөөретиен чугааларның шын эвезин, оларның хоралыг салдарының талазы-биле тайылбыр ажылдарын кая-даа чорутпаан. Ол ыыткаш кем-херек үүлгедирин политиктиг кем-херек үүлгедии кылдыр соора биле бээр чоруктарны болдурбас дээш суд, прокуратура, шагдаа ажылдакчыларының юридиктиг тайылбыр ажылын база чорутпайн келгени четпес.

Националдар арызының харылзаазынга хамаарышкан айтырыгларны республиканың күш-ажылчы коллективтери, өөредилге черлеринге чугаалажы бээрге база-ла эрги чаңчылдарга чагыртып, ол талазы-биле онзагай бергелер чок деп хөөзүн узун-бодалдарны илередип, аңаа шүгүмчүлекчи анализти кылбайн келгениниң уржуундан, чогум бо айтырыгны кайда, канчаар тургусканын дорт харыылаптары берге. Ниитиге көскү, кнуунеиң эрге-хөөйлузунга удур таварылгалар болбаанын барымдаалап, национал айтырыы республикада долузу-биле шиитпирлеттинген дээр бодалдардан уштунар ужурлуг бис. Орус, тыва националдың кижилери колдады чурттап турар Каа-Хем, Бии-Хем, Тандды районнар, Кызыл, Шагаан-Арыг, Ак-Довурак хоорайларда интернационалчы кижизидилгени суларатканының түңнелинде, ийи-чаңгыс кижилер националисчи болгаш шовинисчи хөөннерни илередип турарының иле демдектери бар. Бо чоруктарны чажырып, кадрларны шилип тургузарын болгаш социал чөптүг чоруктарны хажыдып турарының хоразынган, чогум-на мындыг четпестер тыптып келген. Бөгүн бистер тургустунуп келген байдалдан түңнел үндүрүп, интернационалчы найыралга кижизидилгениң бүгү аргаларын долузу-биле ажыглаар, ону чаартыр сорулгалыг бис.

Интернационалчы кижизидилгени болгаш националдар арызының харылзаазын чамдык черлерде сөөлгү үеде дыка кошкаткан. Чижээ, «Тыва кобальт» комбинаттың парткому болгаш администрациязы (С. М. Климошенко, А. А. Галиков) кадрларны шилип алыр болгаш эде тургузарынга хажыдыышкыннарны болдурган. Комбинатта 86 удуртур кадрлардан чүгле дөрт тыва кижи ажылдап турар. Ол ыыткаш Хову-Аксы суурда чамдык социал чөптүг эвес чоруктарны хажыдып турарының түңнелинде, чон арызында эпчок чугаа-сооттуң үнүп келириниң чылдагааны болган.

Бии-Хем районнуң «Кызыл тараачын» совхозунуң кол специалистеринден чаңгыс-даа тыва азы өске националдың кижизи чок. Ынчаарга мында 26 хөйжүнүң 23-ү, 65 инек саадап турарларның 60-ы тывалар. Шак мындыг байдалды коллективтиң кежигүннери соора билип, харын-даа язы-сөөк ылгал неер чорук кылдыр санап турар.

СЭКП Тыва обкомунуң бюрозу «СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр ажылчы чонунуң болгаш аныяктарның интернационалчы кижизидилгезин улам ыңай сайзырангайжыдарының хемчеглериниң дугайында» доктаалды 1986 чылда хүлээп алган. Чугула политиктиг ужур-дузалыг ук доктаалды чамдык партия организациялары амыдыралга боттандырбаан. Мыңаа чүгле аас тайылбыры-биле ажыл чорутпайн, интернационалчы кижизидилгениң эң-не дээштиг талаларынче кол күштү мөөңнээр турган. А ол хөй талалыг. Ынчаарга Кызыл хоорайның улуг бүдүрүлгелери чогум-на интернационалчы кижизидилгениң дуржулгазын мөөңнеп, өскелерге үлегер болур ужурлуг. Ынчалза-даа Тываның каттышкан авиаотряды (командири А. В. Марцеха, партсекретарь В. Л. Семишев), Тываның автомобиль оруктарының тудуг-септелге-тудуг каттыжыышкыны (В. Н. Трофимов, В. А. Абрамов), «Тыва тудуг» девискээр каттыжыышкыны (И. А. Остапец, Т. А. Воронцова), «Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны (А. В. Рудзинский, В. В. Асонычев), Мелиорация болгаш суг ажыл-агыйы талазы-биле «Тыва суг мелиорация» төлевилел тудуг ажыглал каттыжыышкыны (Н. А. Жоголь, Г. А. Смирнов) болгаш өске-даа черлерде кадрларны националының аайы-биле шилип тургузарын амдыгаа дээр таарыштырып албаан. Ол ыыткаш хамдыралга адырында чон-биле дорт харылзаалыг ажылдаар кижилерни шилип алырынче кичээнгейни угландырары чугула. Гостиницалар, садыг болгаш хөй-ниитиниң чемненилге черлери, вокзалдар болгаш билет садар кассаларга кижилер-биле ээлдек-эвилең, бедик культуралыг кижилерни шилип алырын СЭКП Кызыл хоорккому, хоорккүском кичээнгейге алыр үе келген.

Тыва — интернационалчы найыралдың чаагай чаңчылдарын сайзырадып келген чер деп чоргаарал-биле чугаалап болур бис. Шынап-ла, ТАР ССРЭ-ге каттышкан соолунде, орус, тыва чонунуң арызында хан төрел болуп каттышкан өг-бүлевис бо хүннерге чедир бузулбас найыралын быжыы-биле тудуп чоруур. Ынчалза-даа чаагай чаңчылдарывыстың чамдык эки талаларын уттуп алганывыс хомуданчыг. Бежен чылдар эгезинден алдан чылдар төнчүзүнге чедир Тываның ырак-узак районнарынче орус националдыг тускай мергежилдиң кадрларын чорудуп келген. Орус болгаш өске-даа националдың өг-бүлелери чурттавайн турган суур базын чок. Бо чорук националдар арызынга ханылажырының, билчириниң эң эки аргазы турган. Ам ону чүге уттуп алган бис? Улус өөредилге болгаш Кадык камгалал министерстволары кедээ черлерже орус националдыг башкы, эмчи кадрларны чорутпайн келген. Кызыл хоорайның школаларында тыва башкылар кончуг эвээш. Кедээ школаларда орус башкылар конгус чок.

Өөреникчилер болгаш аныяктар ортузунга интернационалчы кижизидилгени башкылар чорударга улуг дээштиг амыдыралдың практиказы бадыткаан. Республиканың башкылары чедишпес. Тываның Улус өөредилге министерствозу (Н. С. Конгар, Л. Т. Марченко) өөредилге черлеринден башкы кадрларны чалап алырын чедип ап шыдавайн турар. Ол ыыткаш районнарга башкы кадрларның ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп албаан. Интернационалчы кижизидилгениң болгаш националдар арызында харылзааны экижидериниң эргежок чугулазын барымдаалааш, кандыг-даа хемчеглерни алырының аргалары бар. Чүге ону кичээнгейге албайн турары хомуданчыг.

Чадаана хоорай алдан чылдарның төнчүзүнге чедир хөй националдыг кижилерниң хоорайы турган. Ам ында түс черниң чурттакчылары колдай берген. Мону чамдыкта сооңзазы ылгажыр чоруктан болган дээр янзылыг бодалдарны чамдык кижилер илередир сагыштыг. Хоорайның социал-экономиктиг байдалы сөөлгү чылдарда кедергей сулараан. Чурттаалга тудуу барык чорувайн келген. Чонну ажылга долу хаара тудар хемчеглерни районнуң удуртулгазы кичээнгейге албаан. Чогум-на мындыг ажыл-агыйжы эвес чоруктарның түңнелдери чонну өскээр көжүп чоруур чылдагаанын болдурган.

Тываның өске-даа хоорай, суурларынга орус, тыва кижилер хамыызындан көөрге, онзагай, чараш найыралга бүргедип алгаш чурттап чораннар. Түс черниң чурттакчылары, хөй-нити болгаш ажыл-агыйларның удуртукчулары боттарының суурларын мурнунда турганы чаагай чаңчылдыва эгидип алыры ажыктыг эвес бе? Ол болза хөөзүн чугаа эвес, хөй националдыг чон-биле кады чурттап өөрени берген кижилерниң күзели-дир. Чижээ, Улуг-Хем районнуң Торгалыг, Арыг-Үзүү, Ак-Туруг, Чаа-Хөл суурларының чурттакчылары мындыг янзылыг күзелдерин ам каш чыл улаштыр илередип келгеннер. Харын-даа ук черлерниң орус чурттакчылары өскээр көжүп чоруп турда, оларның шагдан бээр кады чурттап келгени кожалары хомудалын илергейлеп, ук өг-бүлелерниң көжүп чоруурунга деткимче берип турган эштерни-даа шүгүмчүлеп турганнар. Ылаңгыя Арыг-Үзүү, Торгалыг суурларның орус чурттакчыларын Кызыл хоорай болгаш өске-даа черлерже көжүрүп аппаарынга ук черлерге ооң мурнунда удуртур ажылдарга турган эштер боттарының идепкейин көргүскен.

Орус чурттакчылар боттарының төрээн болгаш аңаа чаңчыгып чурттай берген черлерин каггаш чорууру база амыдыралчы негелде апарган. База-ла социал-экономиктиг байдалдар чылдан чылче улам баксырап, кижилерниң амыдыраарынга таарымчалыг байдалдар тывылбайн барган.

Националдар арызының социалистиг эде чаартылгазы болза, делегей социализминиң эң үнелиг чүүлу-дүр. Бо талазы-биле бистиң ниитилелде улуг чедиишкиннер хөй. Ынчалза-даа националдар арызының харылзаазында чамдык чөрүлдээлер бистиң чуртта тургустунуп келгенин ажыглап, антикоммунистер ук четпестерни хемчээл чокка өөскүдүп алган. Чогум-на моон хараазы-биле чуртта националисчи болгаш шовинисчи хөөннерниң кыптыгып келгени чугаажок. Шак мыңаа удур идепкейлиг ажылдың угланыышкынын улам дыңзыдары хөй-нити организацияларының дорт хүлээлгези.

Национализм-биле шовинизм кажан, кая өөскүп кээрин манап олурган херээ чок. Ооң эгелеп болурунуң иле-демдектерин дораан эскерип, ийи-чаңгыс кижилерниң чугаа-сооду болгаш аажы-чаңында ындыг байдалдарны баш удур сагындырар ужурлуг бис. Сөөлгү үеде республикада хулиганзыг чоруктарны медээжок өөскүдүп, «дидир-дидир» тарадып турар кижилерни коллектив мурнунга тургузуп, ооң дазылын тура тыртар херек. Чүнүң-даа мурнунда аныяктар ортузунга кижизидилге ажылын эрги майык эдерип, эреңгейлээр чоруктардан уштунар. Республиканың комсомол организациялары бодунуң мурнунда тургустунган нарын болгаш харыысалгалыг ажылды оваарымчага ап, аныяктарның хостуг үезин чеп ажыглаарынче бүгү күштү угландырар ужурлуг.

СЭКП ТК-ның удавас болур Пленумунга националдар арызының харылзааларының дугайын чугаалажып кээр. Аңаа уткуштур республиканың партия организациялары боттуг ажылды кылып, тодаргай чүүлдерни херек кырынга кылыр хүлээлгелиг. Хөй-ле шуугаазын, ажыы чок чугаа кылырының орнунга, интернационалчы болгаш патриотчу кижизидилгениң ажылын үениң негелдезинге дүүштүр тургузар ужурлуг бис.

СЭКП КЫЗЫЛ ХООРКОМУНДА

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязы партия эге организацияларының ажылының стилин болгаш арга-методтарын сайзырангайжыдарынче улуг кичээнгейни салып, ажылды экижидеринге шыңгыы негелдени тургускан. СЭКП Кызыл хоорккомунуң ээлчеглиг бюрозунга Тыва коммунэнергода партия бюрозу эде тургустунуушкунну удуртур талазы-биле партия конференциязының шиитпирлерин канчаар күүседип турар дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Бюрога партбюронуң эде тургустунуушкунну канчаар удуртуп турарын бүгү талалыг ханы анализтеп көрген, коллективтиң мурнунда салдынган сорулгаларны чедиишкинниг шиитпирлээр дээш ажылдың стилин, хевирлерин, аргаларын чаартып турарын демдеглээн. Удуртукчуларның болгаш СЭКП кежигүннериниң отчёттарын дыңнаарын, характеристикаларын бадылаарын сөөлгү үеде кевүдеткен оларның онаашкан ажылынга, хөй-ниитиниң херээнге болгаш партийжи даалгаларны күүседиринге харыысалгазын бедиткен. Партия хуралдарынга партияның иштики амыдыралынга, идеология ажылынга, бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан айтырыгларны анализтеп чугаалажып турары эде тургустунуушкунуң салган сорулгаларын чедиишкинниг шиитпирлээринге салдарны чедирген. Бүдүрүлгеге эрткен чылып планныг онаалдаларын бүгү көргүзүглер талазы-биле күүсеткен.

Тыва коммунэнергода партия эге организациязының ажылында шыңгыы четпестер барын бюрога база демдеглээн. Хамыктың мурнунда ажылда четпестерни шүгүмчүлекчи бау-биле үнелевейн келген. Бүдүрүлге эртем-техниктиг депшилгезин хөгжүдеринге болгаш ажыл-агый механизмин сайзырангайжыдарынга иштики курлавырларны кошкак ажыглап турар. Коммунал албанының ажылдакчылары боттарының күжениишкинин чурттакчы чоннуң хандырылгазын экижидеринче долузу-биле угландырбайн келген. Ылаңгыя кудумчуларны чырыдар системаның септелгезин чогуур үезинде кылбаан. Чылыг энергорайон ылаңгыя күскү, часкы үелерде чылыг бээриниң чурумун хажыдып турар, ооң түңнелинде хөй чылыгны чидирип келген, хоорай чурттакчыларынга таарымча чок байдалды тургузуп турар.

Партия эге организациязы ажылынга ажык-чарлыг чорукту, партияның иштики амыдыралынга демократияны калбартырының аргаларын партбюро кошкак ажыглап турар. Коллегиалдыг орган партбюронуң ролюн кудулаткан, ооң хуралдары ында-хаая эртип турган. Сөөлгү үш чылда чаңгыс-даа кижини СЭКП кежигүнүнге хүлээп албаан.

Хүлээп ап турар шиитпирлерниң түңнелдиг чедип алырын, оларның күүселдезиниң контролюн болгаш хыналдазын сайзырангайжыдарын бүдүрүлгениң партбюрозундан СЭКП хоорккомунуң бюрозу негээн. Хүлээп ап турар доктаалдарны ажылдап кылырынга, күүселдезин хынаарынга бодунуң коммунистерни киириштирер, коммунистерниң шүгүмчүлелдерин болгаш саналдарының, доктаалдарының күүселдезиниң чоруп турарын доктаамал хынаар. Ю. Н. Ватулина секретарьлаан партбюронуң ажылының стилин, арга-методтарын сайзырангайжыдарынче угланган өске-даа хемчеглерни бюро айыткан. Ол бүгү партия эге организациязының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидер.

СЭКП хоорккомунуң бюрозунга өске-даа айтырыгларны чугаалашкан, ооң иштинде партияның хоорай организациязының чамдык коммунистерниң хуу херээн сайгарган. Арага-дарыже хандыкшып тургаш, партия талазы-биле хемчег алыскаңнарга «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының механизация эргелелиниң ажылчызы И. И. Черпышев, Кызылда Хоочуннар бажыңының директору Д. Б. Кол хамааржыр.

Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң парткомунуң ук министерствонуң дежурныйы кезээниң начальниги турган 1988 чылдың марттан бээр пенсионер Д. Д. Кыргысты оглунуң кижизидеринче сагыш салбайн, устав негелделерин күүсетпейн келгени дээш партиядан үндүрер дугайында шиитпирин бюро бадылаан.

Киирген билдириишкиннерин ёзугаар бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң телефонизи Л. А. Быкованы, пенсионер К. Т. Соиновту, Кызылдың эът комбинадының механика цехиниң слесары В. Ф. Белоусовту, эът комбинадының улуг бухгалтери Л. Г. Полушинаны, мебель фабриказының ажылчыны В. С. Высочанскаяны, Енисейниң хем пароходствозунуң Кызыл районнуң эргелелиниң хандырылга талазы-биле инженери А. А. Яковенкону СЭКП кежигүнүнден үнген деп санаан.

Сергей Деспиевич Хертек — «Кызыл-Даг» совхозтуң аныяк чолаачызы. Амгы үеде ол Шивилиг деп черден кара хөрзүн сөөртүп, өкүп, нога, чечек тарылгазы-биле суурнуң албан черлеринге, организацияларынга база улустуң бажың чанында участоктарынга дүжүрүп берип турар.

Ол партком кежигүнү. Чүгле онаашкан ажылынга эвес, харын өг-бүлезинге база үлегерлиг. Хууда хуузалал ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле аныяк коммунистиң өг-бүлези Кызыл-Даг суурда дээрелерге хамааржыр.

Чолаачының ажылы хөй талалыг болгаш харысалгалыг: аалдар көжүрер, үрезин, мал чеми сөөртүр. Кызыл, Чадаана, Саян арты дээш барбас-ла чери чок. Ол бүгү даалгазын С. Хертек ак сеткилдиг күүседип турар.

ЧУРУКТА: Сергей ХЕРТЕК.
Оңзар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ДЕМНИГ БРИГАДА

Самагалдай суурда АКМК-ның тудуг бригадазы боттарының ажылчыннарынга чурттаалга бажыңнарын тудуп турар. Ол бригаданы дуржулгалыг тудугжу Көгел-оол Оюнович Лаазы удуртуп турар. Ооң херек чуруу АКМК-ның мурнакчылар самбыразында.

Ол бригада чыл эгезинде үш аал чурттаар бир бажыңны ажыглалга киирген. Ында ажылчыннар чурттай берген. Ам ол бригада алды кижи составтыг. Боттарының ажылчыннарынга ийи аал чурттаар бажыңны ажыглалга киирер четкел. Июнь айда база бирээзиниң тавааң салып алыр.

— Бригаданың хандырылгазы кандыгыл? — деп, оон айтырдым:

— Бисти материал-биле хандырып турары эки. Ынчангаш тудуг саат чокка туттунуп турар. Биске шаптыктап турар чаңгыс-ла чүве бар. Шак-ла бо удазыннар. Шынап-ла, ол чаа туткан бажыңның серизиниң кырында узун сывырган демирлер шайып каап, ажылдаарынга дыка шаптыктыг. Ону өскээр көжүрүп болур. Чанында черин каскаш, чагыларын тургузуп каан болду. Ол хэрге, Самагалдайже харылзаа белдириниң ажылдакчылары ара каапкаш барганындан тывылган сывырылдактары-дыр. Телефон уламы шеер дээш чадашканы ол-дур ийин.

Тудугжу ажылга мергежээн мурнакчылар бисте чок деп болбас. Оларга Б. К. Хуна-оол (район чемпиону деп аттың эдилекчизи), оон кады ажылдап турар эжи С. Ш. Соян олар хамааржыр. Нелээ эки ажылы дээш туристээр путёвка-биле шаңнатканнар.

Бо демниг бригада ай, квартал планын доктаамал ажыр күүседип келген.

Федор ТАУ.

ЧОНГА ХАРЫЫНЫ БЭЭР

Кижиниң казык, шыырак ажылдап, чурттаарының дугайында Совет чазак аажок сагыш сала бергениң солуннарда бижип, дыңналып турар. Ол-ла айтырыгга хамаарышкан чүүлдерни алзын хөй малчыннар дээш, өске-даа мергежилдиг кижилерни «Шын» солуннуң арнынга бижиди. Оларның салган айтырыгларынга, ийип үндүрген сүмелеринге ук ажылга хамаарылгалыг черлер кандыг-даа харыы бербеди. Кижилерниң санал-оналдарынче кичээнгей салза эки боор деп бодаар-дыр мен.

Малчыннарның кыш, чай чок берге ажылының, изиг сооктуң чораан аарый бээриниң дугайында солуннарга каш-даа катап бижээн. Малчыннарның арызында хол, будунуң чүстери аарыг, оргазы хөлбес кижилер хөй. Кадарчылар таптыг шөлээлевес безин боор-дур. Шөлээ үезинде ону солуптар хире кижи тывылбас. Шөлээлээр хамаанчок, ырак-чоокта төрел-деңгүлдери-биле безин аргыжып шыдавас. Чүгле хууд аарый бергеш, канчаар-даа арга чок апаарга, суур, хоорайже эмчилеп кирер. Ынчан аарыг мырыңай хоочурап каан боор. Малчыннарның шөлээзиниң хуусаазын база узадыр үе келген. Шөлээ 18 хонук эвес, оон узун болза эки.

Малчыннарны курорттарже баар путёвкалар-биле хандырарының айтырыы база шиитпирлеттинмейн турар. Оларга путёвкаларны тускайлап бээр болза эки.

Мен бодум «Мөген-Бүрен» совхозтуң № 1 бригадазында чөвүлел даргазы мен. Мээң бөгүн көдүргеним, ооң мурнунда өске эштерниң көдүрүп турган ол айтырыгларынга харыыны бистиң бригаданың малчыннары база манап турар. Ажык-чарлыг үеде чон-биле чугаалажыр, оларның айтырыгларынга харыылаар болза эки.

Чүгдүр-оол ИРГИТ.
Малчын.

БҮЗҮРЕЛ

«Тыва хамааты тудуг» трестиниң Самагалдайда септелге-тудуг участогунуң аныяктарның тудуг бригадазын тургусканындан бээр чаа-ла чыл чедип турар. Чедиишкиннерин тургустунган бо бригаданың кежигүннериниң бежи — комсомолчу. Артур Карашпайга ону удуртурун бүзүрээн. Тудугжу мергежилин 20 чыл-биле санаттынар Георгий Сергеевич Карашпай биле Дыртый Демчреевич Куулар ол бригаданың аныяктарының дагдыныкчылары кылдыр быжыглаан.

Бригада эрткен чылын ийи аал иштии чурттаар үш бажыңны ажыглалга киирген. Ону хүлээп ап турган комиссия бажыңнарны тутканының шынарын аки деп демдеглээн. Оон соонда оларга Самагалдай кедээ Советтиң бажыңының тудуун бүзүрээн. Бригаданың тудугжулары оон тавааң эрткен чылын салып эгелээн. Эрткен үш чартык ай иштинде олар бир бажыңны база ажыглалга кииргеннер. Аныяктарның тудугжу бригадазының кежигүннери-биле таныжып, чугаалаштым. Борис Наксак, Эрес Манчыы, Орлан Шойгаров тудугжулаа чаа-ла ийи чыл чедип турар, а эштери — Орлан Ензак биле бригадир Артур Карашпай олар харын чыл мурнай бергеннер. Улуг эвес хуусаада ажылдаан хирезинде, хоочун эш-өөрүнге оларның мактадыг бергени таварылга эвес. Хүлээнген ажылынга кызымак, шынчы эрес-кежээ болганнары олдур, мергежилдиг шилип алырынга часпаанар-дыр. Оон башка, мактадыг, бүзүрелдиг ындыг хорааны чедип алыр деп чүве чиңгыт-даа амыр эвес. Септелге-тудуг участогунуң удуртукчулары аныяктарның бригадазынга бүзүрээр.

Тудугжулар-биле чугаалажып тура, тудуг материалдары чедишпейн, оон-биле хандырылганың үзүктелиишкиннери ажыл саадаан бээриниң оларга шаптыктыын база дыңнадым. Аңаа хамаарыштыр Д. Кузек мынча диди:

— Тудуг материалдары-биле хандырылганың эрткен чылын саадап турганы ниити ажылга аңаа саат болуп турду. Ынчан бээрге, ыяш берге, ажыл туруп бээрге кандыгтыг деп чүвени билир-ле болгай бис. Ынчангаш мындыг бергедээшкиннерниң болбазын күзээр улус-тур бис. Чугаага А. Карашпай киржип, эрткен чылгы хожудаашкынның уржуундан, септелге-тудуг участогунуң планнарын күүсетпейн барганын немей дыңнатты.

Эртен дан бажындан, орай кежээге чедир тудугжуларның бөлдүмүнүң аажы шаккыттайнып, нагжап хүндээр. Тудуг материалдары-биле үезинде хандырып-ла турза, тудуп турары бо бажыңны ажыглалга хуусаадан эрте дужааптар сорулганы бригада алган.

Ам бригадир Артур Карашпай дугайында каш сөс: Самагалдай ортумак школазын доозган соонда, арт ччиниишелинге тускай эртемни ол чедип алган, мергежилиниң аайы-биле ажылдап турган. Ынчалзажок ада салгаан бичии оолак тура-ла, балды тудуп, ажыл кылып өөренген болгаш тудуг ону чаа тыртып чораан. Оон ангыда, шериг албанын Соңгу чүкте Норильскиге тудуг-биле холбаштыр эрттиргени аңаа база салдарлыг болган. Кузел күштүг. Оон тудугжу болу бергени ында болду. Кады ажылдап турар эш-өөрү бригадирниң ажылынга арга-дуржулгалыг хоочун тудугжу Георгий Карашпайны эвес, а оон оглун Артурну соңгуп алганы — аныяк кижиге бүзүрел. Адазының арга-сүмезин аңаа өөредиг. А оглунуң тудугжу улам шиңгээдип ап чорууру хоочунга өөрүнчүг. «Ам ажырбас. Артурга бүзүрел болур» диген бодалды ада хөрээнде шыгжап чоруур.

«Тыва хамааты тудуг» трестиниң топ ажылчын чөвүлелиниң кежигүннериниң арызында аныяк бригадирниң ады база бар. Ол база бүзүрел. «Тудугжунуң мергежилин турушттуу-биле шилип алганынга часпаан-дыр сен, Артур» деп бодал-биле бригададан чорудум.

Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

МЕДЭЭЛЕР

ТУДУП ЭГЕЛЭЭН

Өвүрде № 6 көжүп чоруур механизастаан колоннаның Болат-оол Монгушка удурткан тудугжулар бригадазы планныг онаалдаларын доктаамал ажыр күүседип келген. Бригаданың тудугжулары коллективтиң тудугжу бригадаларының ортузунда калбарган социалистиг чарыштың мурнуку одуруунда чоруп турар. Хандагайты суурда 784 өөреникчи өөренир үш каът школа тудуун ажыглаалга киирип, дужаарынга бригада улуг үлүг-хуузун киирген.

Бригада бо хүннерде чурттаалга бажыңнарының тудуунда шалыпчы ажылдап турар. Тудугжулар ийи аал чурттаар ийи бажыңны туткаш, ажыглаалга киирген. Олар ам ийи аал чурттаар үш дугаар бажыңны тудуп эгелээн. Тудугжулар Владимир Ондар, Алексей Чаагай-оол, Саар-оол Монгуш, Алексей Айдын-оол даандырган ажылын ак сеткилдиг күүседип, мурнакчыларга санадып турар. Үшкү бажыңны хуусаазында дужаар дээш тудугжулар күжениишкинниг ажылдап турар.

Василий МОНГУШ.

ЧЕМЕ ДЫҢНАП КӨРБЭЭН

«Ак-Туруг» совхозтуң болгаш улус депутаттарының Ак-Туруг кодээ Советиниң күүскомунуң бажыңнарының чанында даштындан көөрге чурттаалга бажыңы ышкаш кылдыр көстүр бичежек ак бажың бар. Суурнуң улуг, бичии чурттакчылары, хөй уруглар шелер, пенсионерлер, садыгжылар хүннүң-не мынаар шуушкан турар. Ак-Туругнуң харылзаа салбырының бажыңы мында боорга, чоннуң үвүлбес чүвези ында.

Чонга харылзааның бүгү ачы-дузазын чедирип турар бо салбырның эргелекчизинге Мартия Ховалыговна Донгак 1971 чылдың күзүнүнде ажылдап эгелээн. Харылзаа салбырының бажыңы бежен чылдар үезинде тургустунган чурттаалга бажыңы. Ол бажыңны ийи үзүктээш, бир талазынга салбыр эргелекчизиниң чурттаар өрээлин кылып каан болган. Ындыг бичии бажыңны ийи өрээл кылып каарга, ажылдаарга таарымчалыг чогу кончуг, тыптып болган. Баштайгы үеде мындыг бичии өрээлге ажылдаарга бергезин кончуг хире болганын М. Донгак ам сактып чугаалап олар.

Даанзырган ажылынга харыысалгалыг М. Донгактың харылзаа шугумунга ажылдаан ниити ажыл стажы 26 чыл. Бо үениң иштинде ол харылзаа салбырының ажылы багай деп чемелээшкин дыңнап көрбээн. Мартия Ховалыговна Донгак чонга эптиг-ээлдек-биле, дузаргаа-биле чаңгыс чер-чурттугларының хүндүткелин чаалап алган. Ынчангаш суурнуң чону аңаа ынак болгаш хүндүлээр.

Санчы-Мижит СОТНАМ.

Советтер амыдыралы

КОЛ СОРУЛГА — ДЭЭШТИИН ЧЕДИП АЛЫРЫ

Район Совединиң сессияларының ажылын дээштиг болдурары, аңаа чугаалажыр айтырыгларны хапы анализтиг белеткээри четпес. Сессияларга бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларының удуртукчуларының, райкүүскомнуң кидистериниң эргелекчилериниң отчёттарын ховар дыңнап чугаалажып турар.

Район Совединиң сессияларынга «СЭКП-ниң XXVII съездизиниң болгаш СЭКП ТК-ның январь (1986 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр районнуң совхозтарын удуртуп чору кадрлар болгаш специалистер-биле быжыглаар, кодээ ажыл-агый хөгжүлдезинге оларның харысалгазын бедидер дугайында». «Культура-спорт комплекстериниң ажылын улам экижидер база районнуң чурттакчылыг черлерин чаагайжыдар хемчеглер дугайында». «1989 чылда районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарының күүселдезин турарының дугайында» болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалажып келген.

Ол ышкаш райкүүском хуралдарынга район амыдыралындан шиитпирлээр ужурлуг онза чугула чамдык айтырыгларны чугаалажып келген. Сессиялардан болгаш күүском хуралдарынга чугаалашкан айтырыгларның талазы-биле хүлээп алган шиитпирлерниң күүселдезинче кичээнгей кошкак болуп келгенин айтыр апаар.

Соңгукчуларның берген чагыгларын күүседири-биле эрткен чылын чамдык тодаргай ажылдар кылдынган. Чээрбити чышта район Совединиң депутаттарынга ниитизи-биле 63 чагыг киирген. Оларның иштинден 54 чагыг күүсеттинген. Ооң иштинде СЭС-ке чаа аал ишти чурттаар бажың тудары, кирсарайга садик ажылдары, Чадаана хоорайның Колхозная кудумчузунга кудук кылыры, Теве-Хая кодээ Совединге контора тудуу, Чыргакы суурга ясли-садикти алгылары. Чадаана суурга малчыннар уругларынга садик тудар айтырыглар ам-даа шиитпирлеттинмээн. Соңгукчуларның берген чагыгларын күүседиринче район болгаш кодээ Советтер күүскомнары кичээнгейни кошкатканын ол чүүл херечилеп турар.

Чоннуң дузалал ажыл-агыйының хөгжүдеринче кичээнгейни салып турар бис. Мал тудар нормаларны кызыгаарлаар чорукту дүжүрген түңнелинде, ооң баш саны өзүп турар. Чоннуң дузалал ажыл-агыйындан эрткен чылын 246 тонна эът, 20,3 тонна сүт, 55 тонна картофель, 2 тонна ногаа садып алдынган.

Эрткен чылын районнуң ажыл-агыйлары бүрүнү-биле бот-орулга-чарылгаже шилчээн. Күш-ажылды деңнелгелиг аргаларны ажыглаазындан совхозтарның экономиктиг көргүзүглери экижээн. Районда алды совхозтуң дөртү орулгалыг ажылдаан.

Ынчалза-даа агроүлетпүр каттыжыышкынының ажылында кескү бурунгаарлаашкын болбайн турар. 1988 чылда эът, дүк, картофель, ногаа садарының планнары күүсеттинмээн. Малдың чаш төлүн камгалап алыр болгаш малдың продуктулуг чоруун бедидер сорулгаларның боттанмайн турарындан мал продуктуларын садарының планнары күүсеттинмейн турар. Эрткен чылын төрүүр чүс малга оолаштыр алган чаш төл эвээш. «Большевик» совхоз төрүүр чүс хойга оолаштыр чүгле 28 хураган алган. «Большевик», «Хөндергей», «Искра» совхозтарда малдың өлүр чоруу хөй. Бир инектен 1724 килограмм сүт саап алдынган. 1987 чылдың деңнелинден 7,8 хуу кудулаан, төрүүр малдың кызырар чоруу кызырылбаан. Күрүнеге саткан малдың деңзизи куду.

Черин ажылдап кылыр технологияны сагывайн турарындан аваш дүжүттү ап турар бис. Ылаңгыя СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозта (директору Дамба-Даржаа) тарааның дүжүдү 6,5 центнерден өспейн турар. Эрткен чылын совхоз 10 гектар черге картофель олурткан. 30 тонна үрезин чарыгдаан, 40 тонна картофельди ажаап алган. «Хөндергей» совхозта байдал ооң дээредевес.

Бо талазы-биле чамдык ажыл-агыйларның удуртукчулары кодээ Советтерниң күүскомнарының даргалары четпес ажылдап турарын айтыр херек. Депутаттарны ол ажылче хаара тудары, оларның ролюн бедидери четпес тургустунганын ол бүгү херечилеп турар-дыр.

Күш-ажылды организастаарының деңнелгелиг аргалары — бригада, ог-бүле болгаш аренда кержээлерин шиңгээдип алырын совхозтарда боттандырып эгелээн. Бо ажыл «Чыраа-Бажы», «Тыва» болгаш СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтарда эки чорып турар. Районда 139 малчыннар аренда кержээнинче шилчээн. Ам бо хүннерде район чүс баш хойдан 72 хураганны камгалап алган. Малдың өлүп хораар чоруу эвээжеткен.

Эрткен чылын хөмүр-даш участогу, ыяш ажыл-агыйы күш-ажылдың бүдүрүкчүзүн өстүрериниң планын күүсетпээн.

Бүгү бүдүрүлгелерге күш-ажылчы коллективтерниң чөвүлелдерин соңгуп тургускан. Ынчалза-даа бүдүрүлгелер техниктиг эде дерилгезин, социал айтырыгларны шиитпирлеп шыдавайн турарлар. Күш-ажылды организастаарының деңнелгелиг аргалары бүдүрүлгелерде оожум нептереп турар.

Чуртталга шөлүн тудуп, ажыглаалга киирер талазы-биле боттуг өскерилгелер чедип алдынмаан. Бир чылда 5,5 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглаалга киирип алыр ужурлуг бис. Бо беш чылда «Чуртталга оран-бажын-2000» программаны боттандырары-биле чылда-ла 11,4 муң дөрбелчин метр шөлдүг чуртталга бажыңнарын тудар ужурлуг. Ынчангаш ам тудугну чаа катап көвүдедири негеттинип турар.

Хамаатыларның боттарының хөреңгизи-биле, күрүнеден чээли алгаш хууда чуртталга тудугларын калбартырынче кичээнгейни күштелдирер ужурлуг бис. Чуртталга фондузунуң ажыглалын, септелгезин экижидериниң айтырыгларын Советтерниң күүскомнары чедир шиитпирлевейн турарындан, чоннуң хомудалдары хөй болуп артышаан.

Чамдык удуртукчулар, кодээ Советтер күүскомнары ишчилериниң амыдырал-чуртталгазын, күш-ажылдың байдалын экижидер, оларның кадыкшылын камгалаар талазы-биле четпес хемчеглер ап турар. Аарыг чылдагаан-биле ажыл шагы үзер чорук кызырылбайн турар. Кадык камгалалының материал-техниктиг хандырылгазы, кадрлар-биле четчелээшкин, оларны чуртталга шөлү-биле хандырары, чоннуң кадыкшылын камгалаары-биле чорудар ажылдар Советтерниң, оларның күүскомнарының төвүнге турар ужурлуг. Ол ажылдар бисте ам-даа чедир шиитпирлеттинмейн турар.

Районда улус өөредилгезиниң талазы-биле шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй. Алды харлыг уругларны өөредир, оларга таарымчалыг байдалдарны тургузар айтырыг чидии-биле тургустунган. Өөреникчилерниң күш-ажылга кижизидери чугула айтырыг болуп артышаан. Ол талазы-биле ажылдарны экижидери улуг болгаш бедик харысалга.

Районда кем-херек үүлгедир чорук 1987 чыл-биле деңнээрге, эрткен чылын 34,3 хуу өскен. Чадаана, Хөндергей кодээ Советтериниң девискээринде 2 катап, Чыргакы, Чыраа-Бажында 3 катап көвүдээн. Районда болган бүгү кем-херектериниң 53,7 хуузу Чадаана хоорайга онаажып турар.

Арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле демисели күштелдирер дугайында чазак доктаалының күүселдезин күш-ажылчы коллективтер, Советтерде тургустунган комиссияларның чөвүлелдери четпес боттандырып турарын айтыры чугула. Ол бүгүнү чүгле административтиг органнар талазындан чорудуп келген, а хөй-ниитиниң киржилгези кончуг куду болуп турар.

Корум-чурумну быжыглаары-биле бүгү-ле хөй-ниитиниң идепкейлиг киржилгезин чедип алыры боттанмайн турар. Иштики херектер килдизи, ооң ажылдакчылары күш-ажылчы коллективтер-биле, партия, совет органнар-биле демниг эвес ажылдап турарындан оларның ажылының түңнели кончуг чавыс болуп турар.

Аныяктар болгаш назы четпестер ортузунда кем-херек үүлгедир чоруктар хөй. Болган херектерниң 67 хуузун аныяктар үүлгеткен болуп турар. Ооң болуп турарының кол чылдагааны районда аныяктарны ажылга тургузар айтырыглар, ылаңгыя кодээ черлерде чедир шиитпирлеттинмейн турарында.

Райкүүскомнуң иштики херектер килдизи болгаш кодээ Советтерниң күүскомнары хамаатылардан кирген хомудалдарны, бидиришкиннерни болгаш дыңнадыгларны чогуур үезинде көрүп, хемчеглерни алыры негеттинип турар.

Айыттынган четпестерни эдер дээш, район болгаш кодээ Советтерниң күүскомнары хөй-нийти организацияларын, депутаттарны база ажылчы чонну районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинче мобилизастап, ажылдың дээштиг чоруун чедип алыр.

Федор БАРАНОВ.

Улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы.

ҮНЕЛЕП БИЛИР ХЕРЕГЛЕКЧИ ЧОКТА

Парлалгага суй-белек болгаш чоннуң ус-шевер кылыгларының шенелде бүдүрүлгезиниң бүдүрүп үндүрүп турары чонар-даштан кылган кылыгларының саны көвүдээш, продукцияның уран деңнели үне чок апарып турарын шүгүмчүлээн материалдар үнгүлээн. Үр үе эрткен-даа болза, ооң соонда чүү кылдынганын тайылбырлаксап бижикседим.

Эрткен чылдан эгелеп «Русский сувенир» магазинче чонар-даштан кылган кылыгларны чорударын айтып турган болгай. Национал суй-белектерни план ёзугаар садыг черлеринче киирер сорулга-биле шыңарынче сагыш салбайн, көвүдедирин-не бодап турарывыстан мындыг түңнелге келгенивисти миннир апаар. Херглекчилериниң сана-оналынга даянган деп үндезин-биле садыг организациялары 30-40 рубль өртектиг шала хирелиг хөй саныг кылыгларны бүдүреринче албадапкан. Оларның өртээ 10 рубль чедир балып турган. Туристерге ол хире өртектиг суй-белек херек деп негелде турган.

Кылыгларны тускай үлегерлер ёзугаар кылып турар бис. Кайы хире херегин база садыг организациялары чагыыр. Ол үлегерни канчаар эдерткенин бис-даа, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанынга тургустунган уран чүүл чөвүлелиниң контрольга албайн, куду шыңарлыг кылыгларны магазиннерже үндүрерин болдурганын айтыр апаар. Ус-шевер мастерлериниң таарзынмайн турары шын.

Үстүнде айытканым чөвүлелди дүжүрген соонда, катап тургуспаан болганда, суй-белек болгаш чоннуң ус-шевер кылыгларының шенелде бүдүрүлгезинге уран чүүл чөвүлелин тургускаш, сонуургалдыг эштерниң киржилгези-биле ооң тускай хуралын эрттирген. Орта Куржлан даргазы Д. С. Монгуш, ооң оралакчызы М. С. Козлов, культура министриниң оралакчызы турган В. И. Борисенко, Чурт үлетпүрүнүң министерствозу турда министр В. С. Постников. Чурукчулар эвилелинден С. Ш. Саая, И. Ч. Салчак, Д. Х. Дойбухаа олар киришкен. Даштан кылган продукцияның шыңарын канчап экижидерин, ап чоруттунар хемчеглерни чугаалашкан. Чылда-ла бежен кезек 3х5 см хемчээлдиг безерек суй-белектерни бүдүрерин соксадыр шиитпир хүлээп алдынган.

Ооң өртээн бадырары-биле хевирин бөдүүнчүдүп, шыңарын кудуладырга эки баараан-даа, эки чогаал-даа болдуру берге апаарын киржикчилер демдеглээн. Бедик уткалыг, шарын, хемчээли хоюн эрттир бичии эвес чогаалдарның хевирлерин өттүндүр кылырын сүмелээн. Шыдырааны белеткээш, садыгларже үндүрүп болур. Ону авторларның боттарының күүселдезинге кылыры эки хире дээрзин хуралга сөс алганнар демдеглээн.

Чурукчулар кылыгларга боттарының үнелелин берип, сүмелерин каткан. Моон соңгаар суй-белек болгаш чоннуң ус-шевер кылыгларының шенелде бүдүрүлгезиниң уран чүүл чөвүлелинче улусчу мастерлерни, ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүннерин, дуржулгалыг чурукчуларны киирер дугайында шиитпир хүлээп алдынган. Ынчалза-даа оларның бир саналы-биле каттышпайн турар бис. Олар даш чонарын чүгле билдинтир шеверлерге азы ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүннеринге бээрзе эки деп турар. Аныяк улусту бо ажылга өөретпеске кайын боор. «Русский сувенир» садыгже оларның кылган продукциязын үндүрбес, бүдүрүлгеге даштан кылган кылыгларны шуут бүдүрбес дээр негелделер база туруп келген.

Улусту уран-шеверлерниң салгалы болур аныяктарга чонар-даш-биле ажылдаарын бүдүревес болза канчаарыл? Олар кажан өөренип алырыл? Баштай эки-багай-даа бол, кылып тургаш, ооң соонда мергежиир эвеспе? Оларны белеткеп албазывыска, даштан кылыглар чазаар чаагай чаңчылывыс чиде бербес бе?

Чонар-даштан кылган кылыглар болгаш оон-даа өске ус-шевер кылыгларны бүдүрериниң хемчээли өспес. Чүге дизе, оларның бүдүрүлгези херек кырында шенелде хевирлиг. Чүгле садыг организацияларының киирген чагыг-хереглелинге болгаш Курполаңның 1986-1987 чылдарда суй-белек болгаш чоннуң ус-шевер кылыгларының шенелде бүдүрүлгезиниң продукция бүдүрериниң талазы-биле нийти планынга үндезилээш, даштан кылган кылыгларны чылда 20 муң рубльге чедирер деп көрген турган.

Даштан кылыглар черле ол хире четпейн турган. Садыг организациялары шыңгыы негелделерни биске тургускан — оларның өртээ 10-20 рубль, улуг-ла дизе, 40 рубль болзун деп. Ынчангаш ону 230 муң рубльге бүдүрер дээн чугаа үндезин чок. Бистиң байдалывыска хемчээлди өстүрери-биле, шыңарны экижидери-биле берге апарган.

Ынчангаанывыны түңнелинде, бистиң кылыгларывысты үнелеп билир, чоннуң уран чүүлүнүң өртээ дээш аарбас, а ооң чаражы, эстетиктиг талалары дээш садып алыр таарымчалыг херглекчини дилеп-даа турар бис. Чонар-даштан кылган кылыглар бараан бе азы чогаал бе деп айтырыг ынчаан тургустунуп келир. Ёзулуг бедик деңнелге кылдынган чогаалдың үнезин чок. Чооккуу үеде бис ындыг хевирлер-биле ажылдаар деп бодап турар бис.

Шыңарны бедик деңнелче көдүрүп тургаш, РСФСР-ниң Чурт үлетпүр министерствозунуң делгелге залынга, Москвада ус-тывыш уран чүүлүнүң музейинге ажылдарны киирип, УАДЧ-ге делгелгелерге киришти бис. Бистиң кылыгларывысты РСФСР-ниң уран чүүл үлетпүрүнүң эртем-шинчилел институдунуң специалистери көрүп турар. Харылзааны тудуп, оларның контролюнуң адаанга туруп турган бис.

Чурулга фондузунга кирер чогаалдар колдуу музейлер болгаш делгелге фондуларынга кирер, а РСФСР-ниң Чурт үлетпүрүнүң министерствозунуң системазында бүдүрүлгелерге бүдүрген кылыглар массалыг херглекчиже баар. Чоннуу чонга деп чугаалаары дег, улустуң хереглелин хандырар ужурлуг бис. Ооң-биле кады эң онза, бедик утка-шыңарлыг уран чүүл кылыгларын тускай чагыглар ёзугаар кылып, национал чаңчылдарны катап тургузар талазы-биле хемчеглерни ам чорудар апаар бис.

Бо сорулгаларны чедип алыр дизе, шенелде бүдүрүлгениң бүдүрүлге баазазын быжыглаар апаар. Республиканың Чурт үлетпүрүнүң министерствозу боже 1986-1987 чылдарда 200 муң рубльди үндүрген. Шенелде бүдүрүлгеге септелге-тудуг участогунуң эрги баазазын дамчыткан, дааранып цехти ажыткан. Бодунуң кылыгларын садар тускай магазинни кылыр. Өглерге херек мебельди угулзалап тургаш кылыр тускай чазанылга негии тургузар.

Хереглелди өөренип көрүп тургаш, малчыннарга он ажыг аттыг кылыгларны бүдүрерин шиңгээдири көрдүнүп турар. Кодээ черде чурттап турар чоннуң культуразын көдүрериге үлүүвүсту киириштирер сорулгалыг бис. Ол ышкаш каасталга кылыгларын, национал хөгжүм херекселдерин кылыр аргалар бар. 1988 чылдан эгелеп алгы-кежтен кылган бараанарны республикадан үндүр садыгаап эгелээн бис.

Шенелде бүдүрүлге туруп келгенинден эгелеп уран чүүлдү болгаш экономиканы каттыштырып турар онзагай бүдүрүлге болуп көстүп келген. Амгы үеде бүдүрүлге орулгалыг апарган. Ус-шевер ажылдарның бүдүрүлгезиниң үезинде чогаадыкчы чорукту деткип, мастерлерге болгаш чурукчуларга немей чиңгелделерни берип, чогаадыкчы хүннерни болгаш командировкаларны берип турар. Музейлерге болгаш делгелгелерге кирип болур бедик шыңарлыг чогаалдар төрүттүнеринге таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар бис.

1988 чылда долу бот-орулга-чарылгага болгаш бот-акшаланыышкынче шилчээни-биле, күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында ССРЭ Хоойлузунуң күштүг болуп эгелээни-биле холбаштыр шенелде бүдүрүлгеге бүдүрер продукция хемчээлин боду доктаадыр эргелиг. Ынчангаш планнаашкын үезинде чүгле сан сүрер чоруун турбас апаар. Бо хемчеглер шыңарны илергейи-биле экижидери чугаажок.

Валерий ООРЖАК.

Чурт үлетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының кол инженери.

ПОЛИГРАФИСТ ЭЖИМ

Амгы үеде үжүк-бижик билбес кижи ховар. Чыл санында мергежилдиң азы боттарының күзелдериниң аайы-биле солуннарны, сеткүүлдерни чагыдып ап турар. Үенин негелдези-биле алырга, бистиң чонувустуң угаан-медерели ол хире сайзыраан. Сөөлгү чылдарда безин элээн каш районнарга редакцияларны ажыткылааны — тус черниң культурлуг амыдыралынга база ниити ажыл-ишке деткимче болган. Чогум-на каш чыл бурунгаар ажыткан солун черлериниң бирээзинге Людмила Куулар ажылдап кирген.

Эжимниң ажылдап турары «Ленинчи орук» солун 1978 чылда ажыттынган. Ооң ынчаа кирип турар үлүүн үнелевес аргам чок. Чүге дээрге солун ажылы база эң-не харысалгалыг ажылдарның бирээзи. Хүн бүрүде оларның бүдүрүп кылган солуннары ог-бүлелерге солун болуушкуннарны чедирип, амыдыралче орукту айтып турар. Ынчангаш ол солунну кылып бүдүржүрүнге эң-не харысалгалыг турушта кижи.

Ооң кады ажылдап турар эш-өөрү — колдуунда үе-чергe аныяктар. Бо аныяктарның ажыл-ижи база бир янзы апарып, кижи бүрүзү тус-тус туружунда билииин, күжүн харам чокка бараалгадып ажылдап турар. Людмила Куулар өске өөрү дег, даанган ажылынга харысалгалыын көргүзүп, коллектив кежигүннериниң хүндүткелин чедип апкан. Коллективтиң коммунистери ооң туруштуун өөренип көрүп, даашган ажылынга чүткүлдүг кижи деп үнелээш, чеди чыл бурунгаар СЭКП кежигүнүнге кирип алган. Ол бүзүреддиг аныяк кыс ажыл-ижинге болгаш хөй-нийти ажылдарга бадыткап чоруур.

Ол организацияда профэвилел комитединиң даргазы хүлээлгезинге каш чыл уламчылыр ажылдап келген. Профэвилел активтери-биле кады ай, квартал планнарын тургузуп, ону редакцияның өске хөй-нийти организациялары-биле сайгаржып, бадыладып алган ажылдап турар. Коллективте кижилерниң ажыл-ижин хайгаараарындан аңгыда, оларның амыдырал-чуртталгазынга, культурлуг дыштаныылгазынга хамаарышкан айтырыгларны кичээнгейге ап келген. Ылаңгыя бо организацияга ажылдап кирген аныяктарга бодунуң арга-сүмезин айтып, оларны мергежилинге быжыглаар ажылды онзалап көрүп турары черле эки.

Кол ажыл-биле чергелештир, боттарының ог-бүлезиниң амыдыралын экижидер, дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге өскелер дег, киржир херектен Людмила Куулар чыда калбайн турар. Ооң бажың-балгадынга кире бээрге, кезээде арыг-силиг. Бажың девискээринде мал-маган, хаван, дагаа болгаш кодаппарны көргеш, тывап-ла, чүгле эрес-кежээ кижилер мындыг четчир амыдыралдыг болурун чижеглексеи бээр. Ёзулуг амгы үениң негелдезинге дүүштүр так ынчаар чурттаары өске аныяк ог-бүлелерге үлегер болуру чугаажок.

Марта ДОНГАК.

АЖЫЛ СТАЖЫ ҮЗҮЛГЕН БЕ?

Тес-Хем районнуң Шуурмак суурнуң чурттакчызы С. Ондар мындыг айтырыг сонуургап, солун дамчыштыр харыыны бээрин дилээн:

1986 чылда аварияга таварышкаш, 2-ги бөлүктүн инвалиди болдум. Ол чылын күш-ажыл дептеринге «Инвалид болганып барымдаалааш ажылдан хостаан» деп демдеглелди кылган. Ниити ажыл стажы 19 чыл. 1988 чылда ажылдай бердим, ол организацияның күш-ажыл дептерин көргеш, ажыл стажы үзүлген дээр-дир. Ол шын бе?

Бир эвес ажылдан инвалид болу бергениңер-биле хостаткан болзуңарза, инвалид бөлүүнүң хуусаазы төңген хүнүнден бээр үш ай ашпаанда ажылга кирип алган болзуңарза, ажыл стажыңар үзүктел чок болур. Чижээ, силерге 1988 чылдың сентябрь 1-ге чедир инвалид бөлүүн тургускан дижик. А силер ол-ла чылдың август 20-де эмчиниң күш-ажыл экспертиза комиссиязының эртеринерге инвалид бөлүү чок, кадык апарган деп шиитпир үндүрген-дир. Ажылче катап 1988 чылдың ноябрь 25-те кирип алган болзуңарза, стажыңар үзүктел чок болур турган. Чүге дээрге силерге инвалид бөлүүн сентябрь 1-ге чедир тургускан турган. А сентябрь 1-ден ноябрь 25-ке чедир 2 ай 25 хонук эрткенде ажылче кирип алган силер, өскээр чугаалаарга, инвалид бөлүүнүн хуусаазы төнгенден бээр 3 ай ашпаанда ажылдай берген. Бо таварылгада ажыл стажынга үзүктелиишкин болбас.

А инвалид турган ажылдавайн, орган үе ажыл стажынга (ниити-даа, үзүктел чок-даа) санаттынмас, а чүгле үзүктел чок стажка үзүктелиишкин болдурбас дээрзин утпаза чогуур.

Мария ДАРЖАЙ.

Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозунуң ажылдакчызы.

«Шынга» харыы

ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛГАН

Бо чылдың январь 22-де «Шын» солунга «Хоозун чазаашкыннар» деп шүгүмчүлелдиг чагаа парлаттынган.

Ук чагаага хамаарыштыр Хандагайты кодээ Совединиң күүскомунуң даргазы К. Ховалыг редакцияже харыыны чорудуп.

Улус депутаттарының Хандагайты кодээ Совединиң күүсекчи комитеди, чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелели хемчеглерни ап, черлик ыттарны узуткап чок кылып эгелээн. Ыттарны узуткаары-биле тускай кижини тургускан.

Ам бо хүннерде чүс ажыг черлик ытты узуткап чок кылган. Чурттакчыларның багда турар ыттарының дугаарлаашкынын чорудуп, мал эмчизиниң талазындан ыттарга тарылганы чорудуп турар.

КИЧЭЭНГЕЙНИҢ ТӨВҮНДЕ

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң Кыдат Улус Республикада албанның аян-чоруу бүгү делегейниң хөй-ниитизиниң кичээнгейниң төвүнде турар. Делегейге чаа улуг ол күрүнениң удуртукчуларының дээди деңнелге ужуражыышкыны чүгле ССРЭ биле Кыдаттың аразында харылзааларны быжыглаарынга эвес, а бөмбүрзекке тайбыңны болгаш айыыл чок чорукту быжыглаарынга, янзы-бүрү чурттарның аразынга кады ажылдажылганы хөгжүдеринге улуг ужур-дузалыг болур деп делегейниң массалыг информация чепсектери демдеглеп турар.

ПЕКИН. Совет удуртукчузунуң КУР-да аян-чоруунуң баштайгы хүнден эгелээш үре-түңнелдиг эгелээнин ол чурттуң партия, совет органнарының ажылдакчылары, солуннары болгаш массалыг информацияның өске-даа чепсектери демдеглеп турар. ККП ТК-ның Чиңгине секретары Чжао Цзыян совет-кыдат дээди деңнелге ужуражыышкын канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг болуушкун болур, бо ужуражыышкынның үре-түңнелдиг болуру чаа чурттуң улустарының эрге-ажыктарынга дүгжүр болгаш делегей байдалын экижидеринге кескү салдарны чедирер деп, ол демдеглээн.

ВАШИНГТОН. Совет-кыдат дээди деңнелге ужуражыышкынга Каттышкан Штаттар байыр чедирип турар деп, АКШ-тың күрүне секретары Джеймс Бейкер демдеглээн. Эрткен воскресеньеде Си-би-эс телепрограммага чүве чугаалап тургаш, ол: «Президент Буш Кыдатка аян-чорук кылып чорун тургаш, ССРЭ биле Кыдаттың аразынга дээди деңнелге ужуражыышкын болур деп турары-биле холбаштыр ол чурттуң удуртукчуларынга байыр чедирген» деп, ол чугаалаан.

ТОКИО. Японияның премьер-министри Нобору Такэсита парламент кежигүннериниң тургускан айтырыгларынга харыы берип тургаш, совет-кыдат дээди деңнелге ужуражыышкынга байыр чедирип турарын илереткен. Делегейниң улуг чурттары болур ССРЭ биле Кыдаттың аразында харылзаалар экижиир болза, ниити Азия диптке байдал база чогумчуур, бүгү делегейге тайбыңны быжыглаарынга улуг салдарлыг болур деп, ол чугаалаан.

МАНИЛА. Совет Эвилели-биле Кыдат Улус Республиканың аразында харылзаалар быжыккан тудум, Азия-Оожум океан девискээринге байдал экижиир деп, Филиппиннерниң сенат даргазы Ховито Салонга журналистер медеглээн. Ол чаа чурт өске чурттарның иштики херектеринге холгаарлажып киришпезиниң дугайын медеглеп турар болганда, Филиппины совет-кыдат харылзааларның чоокшулажырынга айыылзынмайн турар.

БУДАПЕШТ. ВСАП ТК-ның органы болур «Непсабадшаг» солун бодунуң чүүлүнге ССРЭ биле Кыдаттың кайызында-даа ханы чаартылгалар боор турар үеде чаа чурттуң аразында харылзаалар быжыгып эгелээн деп бижээн. Социалистиг чурттарда боор турар экономиктиг болгаш политиктиг чаартылгалар тодаргай хевирлериниң талазы-биле янзы-янзы боор турзажок, оларның алыс утказы чаңгыс. Ол дугайын совет-кыдат харылзааларының экижиир оралы бадыткап турар.

(СЭТА).

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

ДАҢГЫРАК

БУЭНОС-АЙРЕС, (СЭТА). Генерал Андрес Родригес Парагвайның президентизи болган. Ол май 1-де болган парламент соңгулдаларынга бүзүреддиг тиилелгени чедип алган. Соңгукчуларның 73 ажыг хуузу ол дээш бадылааткынын берген.

Генерал Андрес Родригес бо чылдың февраль 3-те эрге-чагырга удур сүлчээни кылгаш, 30 чыл дургузунда Парагвайны чагырып келген диктатор Альфредо Стресснерни дүжүрген.

Чаа президентиниң даңгыраан хүлээп алыр ёзулаашкынга Аргентинаның, Бразилияның болгаш Уругвайның президентилери кирицкен.

Чурттуң чаа президентизи Латин Америка диптке айыыл чок чорукту быжыглаарынга бодунуң үлүүн киирерин аазаан.

ПАНАМАДА БОЛУУШКУННАРГА ХАМААРЫШТЫР

ПАНАМА, (СЭТА). Панаманың найысылалының чоогунда турар АКШ-тың шериг баазазынга бир шак болгаш-ла шериг самолёттар кээп хонуп турар. Олар Америкадан тускай шериг өөредилгезин эрткен солдаттарны, шериг чепсээн экеп турар. Чаа кээп турар шеригле Латин Американың чурттарынга дайын чорудулгазы кылырынга тускай өөреткен кижилер болур.

АКШ-тың президентизи Буштуң администрациязы Панаманың иштики херектеринге мындыг янзылыг ажыы-биле холгаарлап кирип эгелээн. АКШ-тың шериг-агаар күштериниң төлээлекчизи Дж. Фергюсон журналистерге «Нимрод Дансер» дээр операцияның кандыг янзылыг боттанып эгелээнин кагсы таныштырган. Ындыг операцияны президентиниң дорт айтыышкыны-биле ажылдап кылган. Ооң кол сорулгазы болза Панаманың амгы чазааның удуртукчуларын албан-дужаалындан дүжүрери болур. Ол операцияда көрдүнгениң ёзугаар бир муң ажыг шеригни Панамаже киирген. Ам-даа ол хире солдатты экээри уламчылап турар.

• • •

Колумбияның «Симон Боливар» дээр тура халыкчы армиязының каттышкан командылал черинин медеглелин «Эстрелья де Панама» солун парлаан. Бир эвес Панамаже чепсектиг халдаашкын болу бээр болза тура халыкчы арминың дайынчылары панама улустуң талазынга туржуп алгаш, кандыг-даа эжелекчилерге удур демисежип эгелээринге белениң АКШ-тың чазаанга ук медеглелден сагындырган.

АКШ Панамаже немей шериг кужу чорудуп эгелээрин билек, мындыг медеглел кылдынган.

• • •

ВАШИНГТОН, (СЭТА). АКШ-тың президентизи эрткен субботада Панаманың национал камгалал күштериниң кол командылакчызы генерал Норьеганы дүжүрер дугайында кыйгырыгны ажыы-биле кылган. «Ону дүжүрер дээш панама улус бүгү чүвени кылыр ужурлуг» деп, ол журналистерге чугаалаан.

Журналистер президентиден мындыг харыыны дыңнааш, кайгай бергеннер. Ынчангаш бо харыыны кандыг-бир эптиг арга-биле бижип, хойге дыңнадырын саналдааннар. Президент оларның саналынга каттышпаан. «Чок, бо таварылгада оваарымчалыг боорун бодавайн турар мен, Норьеганы дүжүрүп каптар болза, аажок өөрүүр ийик мен» деп, ол журналистерге харыылаан.

ИНДИЯ. Индий тудугнуң төнгүлүг турасхаалдарының бирээзи — Алдын хүрээни (чурукта) сөөлгү беш чыл дургузунда даштыкы туристер көрбейн келген. Пенджабтың Амритсар хоорайында ол хүрээни ам даштыкы туристерге көргүзүп эгелээн. Пенджаб штатче даштыкы кижилерниң баары сөөлгү беш чыл дургузунда хоруглуг турган. Ол хоруушкунну күш чок болдурганын албан ёзузу-биле чоокта чаа тускай чарлаан.

Алдын хүрээниң овур-хевири ооң чоогунда «Амритосаровар» деп хөөлбектиң суунда көрүнчүктелип турар. Ол хөөлбекти база ыдыктыг деп санап турар. Алдын хүрээ бо чылын бодунуң 400 чылын демдеглээр. Шажынның ыдыктыг ол чери — Алдын хүрээ моон соңгаар тайбыңның болгаш национал эптежилгениң төвү болур дээрзинге Индияда хөй миллион кижилер идегеп турар.

М. КАПУСТИНИН фотозу.

(СЭТА).

ОДАКЧЫЛАР

Кышкы соок үеде кижи-бүрүзүнге чылыг эң чугула херек. Бистиң ажылдап, өөренип турар черивистиң чылыг, чырык байдалындан ында кижи бүрүзүнүң кадыы, сагыш-сеткилиниң хөөнү, а харын-даа ажылдың, өөредилгениң көргүзүглери хамааржыр.

Баян-Кол суурнуң тепчүткен оралга черинде даанган ажылынга бердинген, чон мурнунга харысалгалыг кижилер ажылдап турар дээр болза частырыг болбас. Ол дээрге одакчылар Ч. Кара-оол болгаш ооң өөрлери. Одакчы кижиниң ажылы белен эвес, улуг харысалгалыг. Котельная иштиниң агаарынга кижи болган-на өөрепип чаңчыгары берге. Ол бөдүүн ишчилерниң шудургу ажылы суурнуң чурттакчыларының хүндүткелин төлептиг-биле чедип алган. Олар чүгле чылыг берип, от одаарынга ейлешпейн, а агаарның байдалын көрүп, отту өйүн таарыштырып, хөмүр-даштың камналгазын база чедип ап турарлар.

Саган-оол КЫЗЫЛ-ООЛ.

БИСТЕР—ХӨГЛҮГ ЧАШТАР БИС

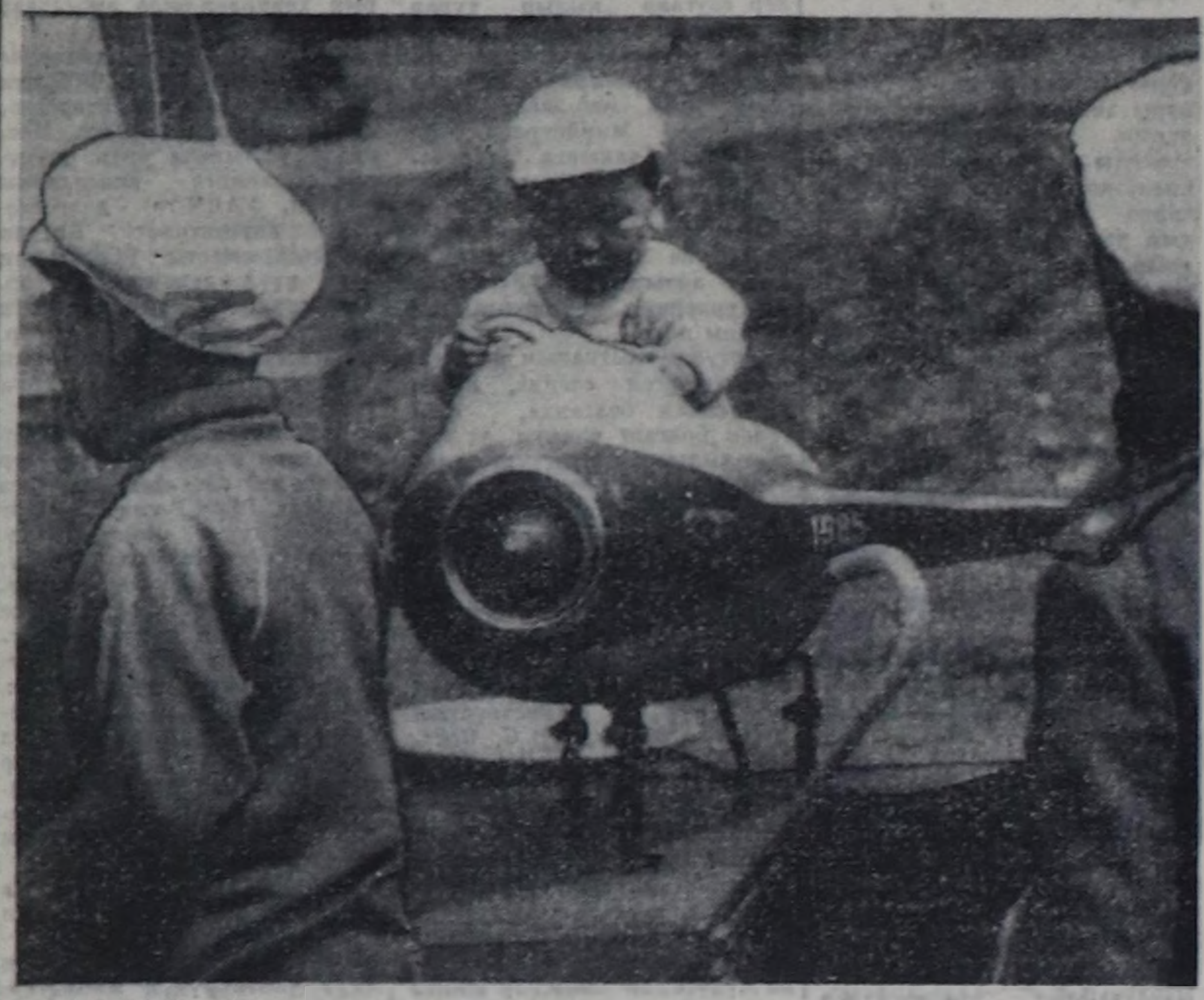

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

ШЫМЧЫПКАН

Үш-дөрт хоңгур кудуп келген чаъс аскан, каан, аяс хүн дээш келген, эзин магалыг. Оът-сиген дирлип, ногаан апарган. Кадарчыларның уруглары ногаан шыкта чүгүржүп, шывык аъттыг шаап турганнар. Кызыл-даван бүттарыбиле чаъс суун чайтыладыр, чашканналдыр маңнажып турганнар. Беш харлыг Белекмаа шыргай ак талдар аразында алгырган. Оон ынаар чоруй барганын өөрү безин эскербээн. Ол хире хөглеп турганнар.

— Бээр келиңер, бээр келиңер!

Уруглар оон үнче салчып-ла кааннар. Урут арны кызарып берген, бо-ла үткүй халып келген. Караанын чажын чудурук-биле чоттунган.

— Кас, кас шымчыпты! — дээш, балдырын сүйбапкан.

— Кайда?—деп, Айлаана айтырган.

—Хөөлбекте.

—Бараалыңарам.

—Силер барыңар. Мен коргар мен.

Уруглар хөөлбекче чоруп каан. Белекмаа оларның соондан тура чоок калгып каан. Хөөлбекте ийи улуг бора кас, оларның оң ажыг оолдары эштип, шымнып чораан.

— Аа, чараштарын! — деп, Айлаана алгыргаш, хөөлбекче кире халаан.

Азырал кастар хойбас болган. «Га-га» дижип каап, чалгыннарын челбиңгилээн. Куштар чаш боорга, Айлаана улам бурунгаарлап, сугну донмек ортузунга чедир сүзүп чорааш, озалааш чораан анай-хаак дег алдын сарыг кас оглун тудуп алгаш, эрикче далаштыг үнүпкен. Оозун херээнге кыза тудуп алгаш, бажын, оргазын сүйбап, эргеледип турда, иези кас узун мойнун сунуп алган, аксын ажып алган келген оңар уруттуң балдырындан сегирип-ле алган. Айлаана «үе-үе авай, авай!» деп алгырып, сугну чашканнадыр тепкиленип турган. Кас салбаан. Урут кас оглун сугже салыпкаш, өрү шурап, ыглап турган. Кас ам-на салыпкаш, аксы шиилеп, «га-га, га-гу, га-гу» деп чидиг-чидиг чаңчагылаан. Ийи улуг кас моюннарын бурунгаар сунгулапкан, аастарын аазадып алган шииледир үрлүнүп, уругларны ойладып чорудупкан.

Уруглар оол соонда кас оолдарынга дегбестээн.

БЕЛ ОГЛУН КАМГАЛАП АЛГАННАР

Оон соонда дөрт хонганда, ол-ла уруглар кас оолдарының эштирин көөр дээш, биеэги-ле хөөлбекке келгеннер. Кайда боор, хөөлбек кадып калган болган. Оон ындында хемчигештиң адырыы чыткан сугнуң сайы шаарарып коступ чыткан. Сарыкпан суг сарыгып, оңгалчыкче сыстып кирип чыткан.

—Дөө-лөө, көрүңерем —деп, Коля адырык үнүн куду айыткан.

— Чүү боор ол? Омааштаа мышкаш? —деп, Айлаана кайгаан.

— Омааш канчап өрү шурап чылар чүвел, дириг эвес — деп, Белекмаа элдепсинген.

— Бээрып көрээлиңер —деп, Коля саналдаан.

— Кастар чок боор аа? — деп, Белекмаа сезинген.

— Кууу аалынче чана бергеннер боор — деп, Айлаана чугаалаан.

Уруглар «дириг омаашты» көөр дээш халчыпханнар. Мурнунда халып органы Коля:

— Балык, балык! —деп алгыра берген.

Соок сай даштарның аразында хензиг сыскак сугда бел оглу чыткан. Танаа аазадалайнып, шагжоок дырлапайнып, чүгле чартыы сугда, мажыңайнып чыткан. Коля бел оглун сегирип аарга, чылбыраш, кожазында демгизинден дүгле терең оңгарда сугга чайт барып дүшкен. Өөз агарааш дээш, кезек дырлаңнаан. Оон сиртн кургаг агаарда. Коля балыкче хап берип чорда, Белекмаа оон холундан сегирип алган:

—Ацаа дегбе! Хемче аппарып кирир салыптар-тыр. Хөөкүйнүп девидеп чыдарын көрүңер даан. Дириг амытан хинчектеп болбас!

— Шында-ла, күжүрнү! Суу катпаанда дүргедээлиңер че! — деп, Айлаана далаштырган.

— Демир-хуунчуун эккел, Коля —деп, Белекмаа дуңмазын айбылаан.

Коля ынай-ла болган. Өг ырак эвес, безерек ак демир-хуун туткан Коля бо-ла келген.

— Дуңмам кежээзин —дээш, Белекмаа чанында шаанайнып, сарыгланып чыдар хемчигештиң суун демир-хуун ортуже кылдыр узуп эккелгеш, —Ам балыыңны хуунче сал че—дээш.

Коля бичии белчигешти дырланнадыр-ла сугже салыпкан. Бел оглу хуун иштинде сугга сергээ калчок ынай-бээр ушталанайнып маңнагылаан. Уруглар оол кайгамчыктыг сергээн магадап, каттыржыпкан. Уруглар сыскак сугда чызыладыр тепкиленген байлакнарны, мезилчигештерни чыып, хуунда суунга урглап алгаш, хемчигештиң эрыг, соок суунче балыктарын төпкен. Өектери кылаш-кылаш дээн соонда, байланнар чидир эштн бергилээн. Белчигеш хем кыдынында сыык суг дувунде элезинге биче када чыда, кодурулгеш, кудуруун дырлаш кылгаш, ээремче аттыга берген.

—Хөөкүйлерниң чаңгызы-даа өлбээн-дир —деп, Айлаана өөрүшкүлүг чугаалаан.

— Сен, Коля, эр-хей болдуң. Хуун эккелбээн болзуңза, мынча хөй балыкты камгалап ап шыдавас ийик бис! —деп, Белекмаа дуңмазын мактаан.

КОЛЯ ЫГЛАП КЕЛГЕН

Уруглар хем кыдынынга ойнап турган. Белекмаа биле Айлаана чараш даштар чыып, сайзанактап, «бо кажаа, бо өг, бо оруун, стол, сандай. Бо мен, бо Коля, бо Айлаана» — дээш, шөйбек даштарны элезинге олуртуп шашкылап каап органнар. «Бо ак-ак даштар сарлыктар, бо кызыл даш ачамның шилги аъды».

— Ии-ии-ии —деп, Коля ыглап кылаштап келген. Ийи чудуруу-биле караанын чажын чоттунуп ишкиртипген.

— Канчап бардың, дуңмам? —деп Белекмаа айтырган.

— Өзүрек оглу өлүрүп каапкан тым —дээш өөнчийнп берген.

— Канчап?! Орта сен бе? Кайнын тудуп алдың, кайдал оон?

— Сугда дүжүп өлүп калды! Бо кармаанымга суп алган кижи мен. Үне халааш, соора тудуп чыдырымда, хемче кире халаан. Сарыгны ашкаш, суг дүвүнче дүжүп кире берди! Көрүп-ле, көрүп-ле турарымга, олчаан чиде берди. Сугда дүжүп калганы ол-дур!

— Суг кужу сугга дүшпес чоор. Сени тыппазын дээш, чаштынча бергени ол-дур —деп, Белекмаа тайылбырлаан.

— Ындыг болза, экизин аа! Өлбээн — дээш, оол улуг тынган.

Серээ ХЕРТЕК.

Кызыл хоорай.

ЧАПТАНЧЫГ ЧУГААЛАР

4 харлыг Белек-кыс:

— Авай, мен ам ойнаайн дээш.

—Кымның-биле ойнаар сен?

— Бодум-биле ойнаай-ла мен.

• • •

— Чоп караан чажы токтуп турары ол, урууум? —деп, авазы 3 харлыг уруу Чойтаанадан айтырган.

— Ыглап турарым ол-дур, авай.

Григорий САРЫГЛАР.

Бай-Тайга район,

Кызыл-Даг суур.

• • •

Бичии оглум менден чаптанчыг айтырыгларны салгылаар. Бир катап мынча деп айтырды:

— Силерниң бажыңар дүгүнүң чамдызы чүге ак чүвел, ачай?

— Кырыырга баш дүгү бо-ду агара бээри ол-дур ийин, оглум.

— Ынчаарга чамдызы ам бир кырый бээриңге агарар бе?

Чечар СОЯН.

Эрзин район.

• • •

Оля 5 харлыг. Чип олурган яблоказынче көргеш, чугаалаан:

— Угбай, тывалар «яблок» диинйн, «менблок» дигей.

— Чүге ынчаар адаар чүвел?

— Чүге дизе «яблок» деп сөстүң эгезинде «Я» деп үжүк бар, а «Я» дээрге, тывалап «мен» дээп сөс ышкажыл.

• • •

Настя 4 харлыг. Эштери-биле чугаалажып олурган авазынче көргеш, чугаалаан:

—Авай, сен артык чугаа чугаалавас сен.

— Чүге?

—Чүге дизе, уңуң топуп каар. Чамдык улустуң үнү чок ийик чоп. Ол дээрге үнү тонуп калган улустар-дыр.

Чочагай СААЯ.

Кызыл-Мажалык суур.

• • •

Чимис 3 харлыг. Ачазы ону өрү кодуруп ойнадырга, ол:

— Мени дыка өрү кодурбе, ачай, хат алгаш баар.

• • •

Күндүс-оол 3 харлыг. Авазы ажылдан кээрге, ачазы чок болган.

— Ачаң кай барды, оглум? —деп айтырган.

— Суглап чорупту.

—Кым-биле суглап чорупту?

—Боду-биле.

• • •

Чимис белеткелге өөренип берген угбазының 4 харлыг уруу Чинчиге чугаалаан:

— Эртен улуг-хүн, бис өөренмес бис, кады ойнаар бис аа?

Чинчиная турган:

— А оон соонда хүн бичии хүн болуп але?—дээп.

Роза КЫЗЫЛ-ООЛ.

Бии-Хем район.

Ээрбек суур.

КАЖАР КУСКЕ

«Тоол»

Арбай хавыктаар дээш күске ацмааржe бар чыткан. Мацзаны боду сыпар кылдыр үттей хемирип алган черинче баар оруу ацмаарның аксын таварып эртер. Ынла ыт үгээ база бар. Кестүктүг кызыл-калдар ыт улуг болза-даа, томаанныг: күскеге дегбес. Ынай-бээр эртерге, ону чүгле эдертип көөрүп каар. Ээзиниң соктап чип турар арбайын күске хавыктааш, уязынче дажыглап аппарып турарын билбес. Күске ацмаар азынга четкелек чорда, улуг сарыг моортай бо-ла келген. Карактары ийи чес көпеек дег төгерик оттары хып турган! Корткаңындан күскениң лаванпары кежүп калган. Хензиг чүрекчигежи хөрээниң иштинден ушта халый бээр чыгыы дывылаан. Күйгазы адыцайнып, оргазы чымырткайны берген.

— Кайнаар баарың ол? — деп, Моортай айтырып-тыр.

— Даайым Кестүкте ацмаарга дой кылыр дээп. Мени чалаан чүве. Ынаар бар чор мен—деп күске кажарланкан.

— Күскелер дөөн концугла көрүксээр мен ийин. Мени эдертип ал шуве—деп, моортай чылгаңган.

Күске ыт үзүнче айыткаш:

— Мээн акым Кестүк база баар дээн чүве. Бараал харын, үжелээп улам хөглүг болур—диген.

Мыйыттың чыдын билип каап, кырган Кестүк уюгурунде ырланган.

— Акың чүү дидир?—деп, Диисней үнү сиряцейнип айтырган.

— Күскежик дуңмам чоп читкен чоор? Үнүп көрейн адыр дидир—дээп.

— Ой, азыргадыр акым чодар аржылым каапкан. дыр мен—дээш диис ынайла болган. Күске каттыра каапкан, ацмаар үзүнче маңнап-ла каан.

Бурятияның кедээ ажыл-агый институду дараазында тускай эртемнер айы-биле факультеттеринге 1989-1990 өөредилге чылында кирериң күзээннериң хүлээп алыр:

агрономия факультединиң — калбак мергежилдиң агрономизы, агрохимия болгаш хөртүн болбаалырадыр ажыл-агый;

ветеринар, зооинженер, кедээ ажыл-агый механизациязы, экономиктиг факультеттериниң — кедээ ажыл-агый экономиказы болгаш органнастаашкыны, кедээ ажыл-агыйда бухгалтер учеду.

Институт ректорунуң адынга билдиргишкинге дараазында документилерни кожар:

ортумак эртемниң дугайында документиниң бодун, характеристика, низа администрация черинин удуртукчузу, партия, комсомол органнизацияларының секретарлары профком таргазы ат салыр;

күш-ажыл дептеринден ушту бижиттинге;

өөредип чоруттаг дугайында ажылдан-чайның бижии;

№ 086 майык дугаар эмчи шинчилгезы;

6 фото-чуруктар (хемчээли 3—4).

Агрономия ветеринар, зооинженер факультеттеринге киреріп күзээннер дараазында шылгалдаларны дужаар: орус дыл болгаш литература (сочинение), биология (аас-биле), химия (аас-биле).

Кедээ ажыл-агый механизациязының факультединге — орус дыл болгаш литература (сочинение), математика (бижимел-биле), физика (аас-биле).

Экономиктиг факультетке — орус дыл болгаш литература (сочинение), математика (бижимел), биология (аас-биле).

Бурятияның кедээ ажыл-агый институдунуң кежүп чоргур хүлээп алыышкын комиссиязы 1989 чылдың июль 3-тен 12-ге чедир Тываның кедээ ажыл-агый техникумунга ажылдаар.

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр күрүне комитединиң кадрлар болгаш өөредилге черлериниң килдизи бо чылдың июнь 30-ге чедир билдириишкиннерни хүлээп алыр. Билдириишкиннерни июнь 25-тен июль 15-ке чедир хүлээп алыр, институтка хүлээп алыр дугайында айтырыгны июль 16-дан август 5-ке чедир шиитпирлээр.

Адрези: 667000, Кызыл хоорай, Московская кудумчу, бажың 2, телефоннары 3-22-50, 3-41-44.

ТАНЦЫ УЧИЛИЩЕЗИНДЕ

Бурят АССР-ниң найысылалы Улан-Удэ хоорайда танцы училищези 1961 чылда ажыттынган. Оон бээр 200 ажыг талантылыг, тускай мергежилдиг артистерни доостурген. Чижээ, РСФСР-ниң алдарлыг артизи, Бурят АССР-ниң комсомол шаңналының база Гаваннага болган аныяктарның болгаш студентилерниң XI Бүгү-делегей фестивалының лауреады Екатерина Самбуева, бо-ла аттаныг эилевкчип Юрий Мураев, РСФСР-ниң алдарлыг артизи Виктор Гаичешко, РСФСР-ниң алдарлыг артизи, Бурятияның комсомол шаңналының лауреады Алексей Павленко, Бурят АССР-ниң алдарлыг артизи Альбина Петрова болгаш Улан-Удэниң опера болгаш балет театрының кафедра башкызы О. Б. Расцовская...

Училищениң баштайгы уран чүүл удуртукчузу РСФСР-ниң улустуң артизи Л. Б. Сахьянова. Ам пенсионер.

Улан-Удэниң танцы училищези Тыва АССР-ниң 20 хире талантылыг оолдар, кыстарын доостуруп, бистиң танцы уран чүүлүвүске улуг ужур-дузазы база киирген. Оларга Слава Доңгак, Шолбан Доңгак алышкылар, Саглаана Сапык-оол, Настя Емельянова, Надя Тыртык-Кара, Надя Даржаа, Лена Лопсан, Олег Артына, Тамара Строкова, Слава Сарыглар, Света Маады, Сергей Ооржак, Раиса Севээн болгаш өскелер-даа хамааржыр. Олар «Саян», «Аян» ансамбльдеринде, Кызылдың хөгжүм-шии театрында ажылдап турарлар.

Училищеге 1990 чылда доозар 4 өөреникчи бар: Экер Сарыглар, Меңгилек Сат, Аляш Ондар, Сайгын Бюрбю. Ол ышкаш куңгу класстарда база 4 өөреникчи бар. Олар шупту интернатта чурттап, столовайда халас чемненип, багай эвес өөренип турарлар.

Училищениң директору П. Б. Базарон сургуулдарның өөредилге кижизидилгезинг ажылы хээп ада-иелер-биле, Тыва АССР-ниң Культура министерствозу-биле үргүлчүнүң быжыг харылзаазын тудуп, хүн бүрүнүң кичээнгейин салып турар.

Бо чылын 10 классты азы училищениң ийиги курузун доозуп турар 4 оолдуң кичээлдеринге болгаш мергежилдиң аайы-биле экзаменнеринге олуржуп турдум. «Дуэтный танец», «Характерный танец», «Классический танец» деп экзаменнерге бистиң оолдарывыс кызымак, эки белеткелдиин көстүскеннер. Комиссия кежигүннери Г. Чернова, Л. Мартыненко, Н. Базарон, А. Кузнецова болгаш өскелер-даа тускай эртемниң аайы-биле баштыкчылары П. Т. Баншеев, В. Н. Васильев оларның тыва оолдарны экзаменге эки белеткээнин, кижи бүрүзү-биле чымчаар ажылдаарының «Чугуурун» тыва улуг куженниишкинин ажылдааның демдеглээн. Петр Тимофеевич Баншеевтиң П. Чайковскийниң «Щелкунчик» деп балединден «адажиовуп» кынена хүүсаада кончүт эки тургускаанын демдеглээн.

Танцы уран чүүлүнге тыва кадрларны белеткээн училищениң ажыттынган хүнүндев бо хүннерге чедир ажылдап турар хоочун башкылар Петр Тимофеевич Баншеев (РСФСР-ниң улустуң артизи). Анна Афанасьевна Кузнецова (Бурят АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы), Валерий Николаевич Васильев (Бурят АССР-ниң улустуң артизи), кижизидикчи башкылар Лидия Владимировна Доевина, Зинаида Осиповна Шахоева болгаш өскелерни-даа, училищени-даа чүге шаннап, мактап болбазыл?

Улан-Удэниң танцы училищезиниң коллективи мында культура институдунуң тыва сургуулдары-биле кады бо чылдың июнь 1-де отчёттуг концерт-биле Тывага аалдап чедип кээр деп белеткенип турар. Оларга чогаадыкчы чедиишкинни күзеп каалы.

Саая БЮРБЕ.

КӨРҮЛДЕДЕН ЧҮҮ ИЛЕРЭЭНИЛ?

«Тыва даг-лугу» комбинаттың 25 чыл болганынга турескааткан цехтер болгаш адырлар аразында бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдезиниң негелделерин бо чылдың февраль эгезинде ажылдап кылган турган. Ук көрүлде улустуң чогаадылганының үшкү Бүгү-эвилел фестивалының үшкү эвилелиниң негелделеринге дүүштүр эртken. Көрүлдеге каш-ла коллектив киришкен. Анаа комбинаттың партком, профком, администрацияның төлээлекчилери беднн келбээн.

«Теремок» уруглар садының коллективи көрүлдеге кызымак белеткенип, солун номерлерин көргүскен. Программа көрүлдениң негелделеринде сорулгалар-биле дорт дүгжүп, уран чүүлдүң жанр бүрүзүнге хамаарышкан бедик деңнелдиг, чаны уткалыг номерлерниг болган. Чеджмчелиг болган көргүзүглерге Татьяна Назырованың ном-чааны «Ак-Довурак» деп шулук, Эмчилдей Конгар-оол, Роза Лопсанның күүселдезинде «Ак-Довурак вальсы», Роза Лажапның хомуска оюну, кижизидикчилер биле уругларның кады күүседкени кожамыктар база «Тайбың дугайында ыры» деп номерлерни хамаарыштырып болур. Оон-биле чергелештир бот-тывынгыр артистерниң оон-тоглаа уезинде кеткен хевинниң онзагай чаражын, ылангыя «Бир ог-бүлениң амыдыралындан» деп сценада киржикчилерниң аяныг, чараш, таарыштыр кеттингениниң жюри демдеглээн. Концерттиң солун болганынга музыка удуртукчузу Л. Колпаковның база улуг бар.

Ажылчын хандырылга килдизиниң коллективиниң көргүскен концертинде комбинаттың 25 чыл болганынга-даа, хоорайга-даа турескаадкан номерлер чок. Ынчалза-даа жюри ыры болгаш күүселделерин, улустуң баштак ырларын. № 7 столовайның повары В. П. Васильеваның плескавын, шаажантаныг тыва тапшыны база Мартыш-оол Хомушкуйун сыгыт-хөөмейин демдеглээн.

«Колобок» уруглар сады чеди киржикчиниң күжу-биле сес номер көргүскен. Концерт уезинде көрүкчүлер зал сыңмас болган. Көргүзүглерниң дөрту түңнел концертке шилиттинген.

Көрүлдеге ээзэш коллектив кириппкен. Ол чүнү көргүзүп турарыл? Комбинаттың цех, адырлар удуртукчулары, харын-даа партком, профком, администрация бот-тывынгыр уран чүүлдү чүтула деп үнелевезиниң, ону сайзырадырынче чогуур кичээнгейин салбазының, тоомча чогунуң демдээ-дир. Бот-тывынгыр уран чүүлдүң цехтерге доктаамал ажылдап турар коллективтерин тургузар сорулга-биле администрацияның, хөй-нийти организацияларының, удуртукчуларның кады күженишкини херек. А талантылар бисте бар деп чүвени көрүлде илереткен.

Оон түңнелинде 1-ги черни «Теремок» уруглар сады. 2-гизин ажылчын хандырылга килдизи, 3-күзүн «Колобок» уруглар сады алган.

Ак-Довурак хоорайның 25 чыл оюнга уткуштур хоорайның бүгү-ле албан черлериниң, организацияларының, комбинаттың цехтериниң бот-тывынгыр уран чүүл коллективтерин тургускаш, ол байырлалды телевтиг уткуп, көрүлдеге илепкейлиг киржирин жюри сүмелээн.

Александра ГАЙНУТДИНОВА.

БАШКЫМНЫҢ ӨӨРЕТКЕНИ-БИЛЕ

Сүт-Хөл районда Бора-Тайга ортумак школазы май 25-те 50 чыл болганын демдеглеп эрттирер. Мен ол школаның 1956 чылда дооскан өөреникчизи болгаш, ол үеде башкым Зинаида Григорьевна Тюшнаның дугайында бижиир деп шиитпирледим.

Башкымның өөнүк ээзи ынчан колхозка агрономнап ажылдап турган. Тыва механизатор эш-өөрү-биле оон эштиг, ныйыралдыг турганын улус чугаалажырын дыңнаан мен. А башкывыс Зинаида Григорьевна биске кончуг ынак. Оон бээр 33 чыл эрткен-даа болза, кижиниң эки талалары уттундурбас. Ол кажан-даа өөреникчилеринге хорадавас.

Ботаника, география кичээлдерин эрттиргеш, оон соонда арыгже селгүүстедир. Ол чорааш улуг орус садчы И. В. Мичуринниң ажыл, амыдыралын таныштырып, тайылбырлап турган. Өскен, өөренген школамның чартык чүс чыл байырлалын таварыштыр ынак башкымны сактым. Төрээн чурттуң кайы-даа булуңунда ажылдап чурттап чорза, кан дег кадыкшылды, улуг аас-кежикти «Шын» солуну дамчыштыр күзедим. Башкымның өөреткени-биле бойдуска хамаарылгам хумагалыг болуп арткан.

Өрге ОНДАР.

Сүт-Хөл район.

КИНО

МАЙ 18-ТЕ

«НАВЫРАЛ»: Киносборник 10.00, «Долгая разлука» 11.30, 14.10, 16.50, 19.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Супружеская жизнь» 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Спаса и Нели» 9.30, «Пусть я умру, господи...» 12.50, «Маленькая волшебница» 14.40, «Враг мой» 11.00, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Вам что, папа власть не нравится?» 15.00, 18.40, 20.30, «Боль» 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Брат, найти брата!» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Работа над ошибками» 18.00, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Высокий блондин в чёрной ботинке» 15.00 17.00, 19.00 шактарда.

АГААР

Республикага кезек булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттын дүргени секундада 9—14 метр. Дүне 6—11, чамдык черлерге 5 градус чедир, хүндүс 18—23, чамдык черлерге 10—15 градус чылыыр.

Кызылга кезек булуттаар. Чагбас.

«ССРЭ-ниң профессионалдар эвилелдериниң эрге-ажыктарының дугайында» ССРЭ Хоорайлуунуң төлевилелин 1989 чылдың апрель 29-та үнген «Труд» солунга парлаан, ону бо чылдың май, июнь, июль айларда калбаа-биле чугаалажып көөр.

Чугула ол документиниң профэвилелдерниң эге организацияларынга болгаш күш-ажылчы коллективтерге тайылбырлаар сорулга-биле консультация пунктузун профэвилелчевүлелдиң чанынга тургускан.

Айтырыгларны 2-15-53 телефон дамчыштыр салып болур.

ТВ

МАЙ 18.

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «120 минута» 8.35 «Делегей улустарының чогаадылгазы» (Кыдат). 9.20 «Чадалар». Уран-чечен публицистиг программа. 10.35 Медээлер. 10.45—11.45 Уруглар тагы. 15.30 Медээлер. 15.40 Концерт. 16.10 Телефильм. 16.20 Социология: кижи, оон ажылы. 16.50 Ырак—чоок. Барымдаалыг телефильмнер. 17.20 Мультфильм. 17.30 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.15 Фильм-концерт. 18.45 Бегүн делегейде. 19.00 Партком болгаш ээ тургустунуушкун. 19.50 Аныяк кино. Кино капсырылгазы. 21.00 «Үе». 21.50 «Музыка болгаш бис». 22.50 Бегүн делегейде. 23.05 — 23.40 «Сипев Бражек. 43». Москвага М. В. Нестеровтуң квартира-музейин тургузар дугайында.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Биология. Бойдус дугайында чогаалдарның чыындызы. 9.05 Испан дыл. 10.05 Кайгамчык кижилерниң амыдыралы. Н. Е. Жуковский. 10.35— 11.35 Музыка. 6 класс. Демиселдиң база удурланышкынның ырлары. 11.05 Испан дыл. 12.05 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 12-ги сериязы. 13.00 Медээлер. 13.05 «Соңгу чүкте район». Уран-чечен фильм. 13-кү сериязы. 14.00—15.30 «Сергей Лазо». Телефильм. 17.05 Медээлер. 17.10 «Кызыл аажыгаштар». Уран-чечен фильм. 18.45 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Дангына-89». Чараш кыстарның республика көрүлдезинден дамчыдылга.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг улунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва черде». Уидүрүлгеде: Медээлер. «Херээженнер чөвүлелдери болгаш ээ тургустунуушкуну». «Кедээ тудуглапда» 20.45 Медээлер. 20.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.50—23.25 «Кызыл аажыгаштар». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.05 Медээлер 17.10 «Кызыл аажыгаштар». Уран-чечен фильм. 18.45 Мультфильм. 19.00 «Дайын уруглары». Телефильм. 19.50 Концерт. 20.00—20.15 «Тамчыктыг улунар, чаштар!».

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241

ШЫНның телефоннары
- Редактор — 3-43-34;
- оралакчылары — 3-33-91; 34-17;
- приемная — 34-26;
- харыысалгалыг секретарь — 3-34-92
- оралакчылары — 3-45-93;
- партийжы амыдырал килдизи — 3-36-42; 3-36-25
- совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-09; 3-41-23;
- үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
- агроүлетпүр килдизи — 3-41-16;
- пропаганда килдизи — 3-34-57
- культура килдизи — 3-39-15
- информация килдизи — 3-37-11
- чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
- корректорлар — 3-34-19;
- бухгалтерия — 3-63-41;
- очулга килдизи — 3-34-29;
- улуруукчулар — 2-27-41;
- солун келбейн баргаза — 2-32-75 [illegible]

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлаалга ханы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажыңы № 1.

Чагыг № 279. ТС—00150.

БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 19 пятница
№ 117 (14017)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

КОЖА-ХЕЛБЭЭ БОЛУРУНУҢ, КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

ПЕКИН, май 17. (СЭТА-ның тускай корр.) СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң Кыдаттың хөй-ниитизи-биле ужуражылгазының бөгүн КУР-нуң найысылалында, Улус төлээлекчиниң Бүгү-кыдат хуралының бажыңында хуралдаар залга болган. Кыдаттың Эртемнер академиязының, делегей харылзааларын өөренир талазы-биле кыдат улус ниитилелдиниң болгаш делегей айтырыгларын өөренир талазы-биле кыдат институттуң организастааны ол ужуражылгага Кыдаттың эртем болгаш чогаадыкчы ажылдакчыларының элээн каш чүс төлээлери, совет удуртукчунуу үдеп чоруур кижилер, эртемниң, культураның болгаш уран чүүлдүң ажылдакчылары киришкен.

М. С. Горбачев чыылганнар мурнунга чүве чугаалаан.

Сөөлгү 30 чыл дургузунда бир дугаар болган дээди деңнелдиң ужуражылгазының барык соон дарый, силерниң-биле ужуражып тур бис деп, совет удуртукчу чугаалаан.

Дүүн бүдүн хүн дургузунда мен-даа, мында киржип турар мээң өөрүм-даа эштер Дэн Сяопин, Чжао Цзыян, Ли Пэн олар-биле чугаалажылгаларны кылып турдувус. Ооң бүдүүзүнде эш Ян Шанкунь-биле беседа болган. Совет Эвилелиниң болгаш Кыдат Улус Республиканың аразында харылзааларны хөгжүдерниң принципиалдыг айтырыгларын болгаш перспективазын ыяк чугаалашкан, делегей политиканың айтырыгларының талазы-биле саналдарны солушкан бис.

Беседалар үезинде тыптып келгилээн болгаш саналдаттынган улуг идеяларны, эптыг-аңгы бодалдарны болгаш саналдарны ам-даа бүгү тала-биле бодап көөрү негеттинип турары чугаажок. Чугаалажылгаларның түңнелинге сеткилиңис ханган деп ам безин чугаалап болур.

Совет болгаш кыдат улустуң үр хуусаалыг эрге-ажыктарынга тайбың кожа-хелбээ чорук болган деп эргелиг, бот-боттарынга ажыктыг кады ажылдажылга негеттинип турар дээрзинге хамыктың мурнунда кады чөпшээрежир бис. Чедип алган дугуржулгаларывыс ындыг харылзааларны делегейниң бүдүүзиниң хүлээп алганы эргехоойлу принциптеринге дүгжүп турар.

Орус-кыдат, ооң соонда совет-кыдат харылзааларның төөгүзү бисте улуг болгаш ярып чүүлдү арттырган. Анаа «сарзалыг» чүүлдер арттырбас дээш туржуп турар бис. Бүгү чүүлдерин, ооң иштинде эң ярыы чүүлдерин боттуу-биле болгаш ылаптыг үнелеп көөр бис.

Бир эвес бистиң харылзааларывысты төөгүнүң улуг хемчээли-биле өөренип көөр болза, чогумчалыг чүүлдер бузурел чок чоруктардан болгаш чөрүлдээлерден хөй катап ажыг дээрзинге чигээнниг чок.

КУР-нуң удуртукчулары-биле бистиң чугаалажылгаларывыс эң эгезинден тура-ла совет-кыдат харылзаалар кымга-даа удурлап чайн турар. Ушку чурттар-биле — социалистиг азы капиталистиг, сайзырангай азы хөгжүп орар, барык чүкте азы чоок чүкте чурттар-биле тургустунган харылзааларны соксадырын Кыдат-даа, Совет-даа таладан негеттинмейн турар дээн бодалды бадыткап турган.

Оон туржук, совет-кыдат чогумчалыг харылзаалар бүгү делегей ниитилежилгезиниң эрге-ажыктарынга дүгжүп, амгы делегей хөгжүлдезиниң кол негелделеринге дүгжүп турар.

Сөөлгү чылдарда ийи тала совет-кыдат кызыгаарны дургаар чурттакчылар шериг күштерниң деңнелин кудуладыр талазы-биле хемчеглерни алган. Совет-кыдат кызыгаарны тайбыңчылары, тайбыңның болгаш ылырал кожа-хелбээ чоруктуң кызыгаары болдурары — эки сорулга, ону кады күжениишкин-биле чедип ап болур ийик бис.

Кижи амытанның ажылчорудулгазының кол адырыы — экономика бот-бодунга ажыктыг кады ажылдажылгага важок делгем орук ажыттынып турар. Бистиң чурттарывыстың арасында сөөлгү чылдарда садыг солчулгазы өзүп келген, ынчалза-даа ооң өзүлдези-даа, ооң ниитизи-даа бар аргаларга ыракта-ла дүүшпейн турар. Ийи таланың кайызының-даа хамык-ла күзели турза-даа, ол аргаларны доораан-на сайгара кааптып хоржок болбайн аан. Перспективтиг адырларны тодарадып, өртек-үве тургуларының бедик эвес айтырыгларын шиитпирлээр, бодунга таарымчалыг эт тып алыры-биле бүдүрүлгелерге дузалаар херек.

Ынчалза-даа боттарывыстың мурнуувуска боттанмас сорулгаларны салбайн тура, ийи чурттуң эрге-ажыктарынга дүүштүр совет-кыдат экономиктиг харылзааларны чооккуу үеде черле дыка-ла улгаттырарын хандырып болур бис деп бодаар-дыр мен. Чүгле харын чиг эт болгаш үлетпүр барааннары, солчуру дээш ыткан чанчыл апарган адырлардан аңгыда, энергетиктиг күчүлерни тургузарынга дуза кадарындан аңгыда мурнакчы технологияны чогаадып кылыры болгаш ажыглаары дээн ышкаш амгы үениң эң-не сайзырангай деп турарывыс ындыг адырларга-даа дуза кадып болур.

А бир эвес кады ажылдажылганың хевирлериниң дугайында чугаалаар болза, садыгны калбартыры-биле холбаштыр бүдүрүлгелер аразында дорт харылзааларны, каттышкан фирмаларны болгаш бүдүрүлгелерни, ооң иштинде үш дугаар чурттуң киржилгези-биле-даа тургузуп болур кылдыр херекти ынчаар тургузуп болур.

Ажыл-херекче харылзааларны хөгжүдеринге шыңгыы курлавыр болза, девискээрлер аразында узун хуусаада үнделиклеп тургускан Совет Ыраккы Чөөн чүктүң, Сибирьниң крайлары болгаш областары биле Соңгу-чөөн Кыдаттың провинцияларының аразында; Казахстан, Ортаа Азияның совет республикалары биле Соңгу-барыын Кыдаттың провинцияларының, автономнуг районнарының аразында кады ажылдажылга болур.

ССРЭ-ге бодаарга, Кыдат болза экономиктиг үндезин реформаларже эрте кирген болгай. Бистер ооң боттанылгазын улуг кичээнгей-биле хайгаарап тур бис. Чүс-чүс чылдарда оспаксыраан болгаш чартык колониа ишаныг хожудангай, берге салгалдыг канчаар-даа важок улуг чурттуу чаартыр сорулга-биле хөй-ниити механизмин хапыш-биле эде тургузар дээш сегирип алган партияның болгаш чоннуң маадырлыг чорууп хүндүлевес арга чок.

Бо оруктта чугула улуг чедиишкиннерниң дугайында база таваржып турарыгар бергелерниң-даа дугайын бистер билир бис. Кыдат Улус Республиканың амгы үениң сайзырангай социалистиг курупсап кылдыр шилчидер — бодунарның кол сорулганарже бүдүрелдиг бүрүнгаарлааарынарны силерге, эштер, сеткилдиң хандызындан ажык бүгү-биле күзедим бис.

Чаа ниитилел тургузуун тургузары дээн ышкаш ындыг нарын чүүл ыяап-ла туруп келир болгай. Ону бис бодувустуң дуржулгавыстан эки билир бис.

Бистиң эде тургустуушкунувуска база Кыдатта реформаларга-даа, социалистиг өске-даа чурттарда шак ындыг болуушкуннарга важок улуг сонуургалды хайныккан барыын тала ол болуушкуннар черле социализмниң хөгжүлдезинге кандыг ыяшылыгыл, а кандызынга — оон ойталааашкын болуп турарыл деп айтырыгга санал-онал солчуп турары чажыт эвес-ле болгай. Бот-оруктга-чарылганын хамаарылгаларын база рынокту, ажык-чарлыг чорукту болгаш демократияны киирип эгелээни капитализмни катап тургуспас-даа болза, ниитилел тургузуунун каазыг-бир солушкан хевиринге чедире бээр боор деп, хамыктар боттарының иштегелиа чажырбайн турарлар.

Шак ындыг бодалдар болза экономиктиг бирьалар болгаш демократия дээрге шуут-ла капитализмге оваажыр ужурлуг деп шын эвес билип турарындан үнуп кээр. Херек кырында ол чүл дээрге кижи төрелгетен бодунуң дыка хөй чүс-чүс чылдарда хөгжүлдезиниң дургузунда ажылдап кылганы хөй-ниити хамаарылгаларын таарыштырарының нарын хевири-дир. Оларны хөй-ниитиниң ийлы бүрү системаларынга — оларның тускай онзагай шынарларын барымдаалап ажыглап болур.

Социализм үезинде экономиктиг болгаш политиктиг демократияның, кижиниң социал камгалаттынганының болгаш ооң хостуг чорууунуң органиктиг каттыжышкыны боор болур болгаш хандыртынган турар ужурлуг деп бүзүрелдиг бис. Ынчангаш ындап-ла ол сорулгавы чедип алырынче ниитилелдиң чаартыгының талазы-биле бистиң бүгү ажылывыс угланган.

Азия диптке хамаарыштыр бистиң политикавыста ол девискээрде боол турар маргылдааларны болгаш дуңкүүрлүг чоруктуң оджагларын чок болдурарынга дуза чедирериниче чуткул улуг черни ээлеп турар.

Совет Эвилелиниң бодунуң шериин Афганистандан үндүрүп аппарганындап бээр ам үш ай эрткен. Ындыг болзажок, ол чуртта болуушкуннар улам-на айыылдыг байдалдыг апар чыдар. Пакистан шеригниң кожа турар чуртунче херек кырында ажык хал-дааашкынны кылырып кордап турарын угаан-сарыыл чок чүүл-дүр деп чугаалавас арга чок. Афганистанның чоогунда турар районнарга дайын одуп өөскүдүп болурунга чыгадып келген ол чөрүлдээге хамаарыштыр делегей ниитилежилгезин илепкейлиг турушту ээлээр үе келген деп бодап турар бис. Афганистанның амгы эрге-чагыргазын кандыг-даа ангылыг кылдыр көрүп болур, ынчаарга боттарынга удур туржуп турар афган талаларның боттарының аразында хамаарылгаларын шиитпирлээри оларның боттарының эргезинге бердинген турар ужурлуг дээрзи шуут билдингир. Афганистан кандыг болурун чүгле ооң чону шиитпирлээр эргелиг.

Азия диптке бергедээшкинге он чыл үеде таваржып келген база бир чүүл болза Кампучияны долгандыр боол турар чоруктар болгай. Ынчаарга ам ол черде байдалдың чугээртеп орары кончуг өөрүнчүг-дүр.

Ынчалзажок мында бүгү чүве экижий берген деп бажы удур чугаалай бээр болза, ол шын эвес апаар. Кампучия херекти чогумчалыг кылдыр таарыштыр шиитпирлээр төлээде ам-даа хөй политиктиг болгаш дипломаттыг күжениишкиннер негеттинер. Ынчаарга ол чурттан вьетнам шериглерни үндүрери бо чылдың сентябрьда доостурубиле холбаштыр шынар талазы-биле чаа байдал тургустунар. Үр үеде үргүлчүлеп келген чөрүлдээлерни ам-на соксадырынга, боттуг шиитпирлээринге дузалаар чүүлдер херек кырында тыптып келир.

Ол айтырыгларны бистер кампучия болгаш вьетнам эштер-биле, а дүүн — силерниң чуртуңарның удуртукчулары-биле чугаалашкан бис. Кампучия айтырыы чоорту эки таарымчалыг кылдыр шиитпирлеттиниң бар чыдар деп бодал тургустунуп турар хевирлиг апарган.

Бир эвес кол принциптиң дугайын чугаалаар чүве болза, ол дээрге кара чаңгыс чөптүг национал бот-башкарттынганың принцивп болур. Эптежилгениң аргазын болгаш ол чурттуң келир үелгин политиктиг тургузуун чүгле кампучийлер боттары тып алыр ужурлуг.

Совет Эвилелинге хамаарыштыр алырга, чогуур делегей магадылалдарынга киржиринге база Кампучияның улузунуң тып алганы кандыг-даа шиитпиришкинин, ооң хамаарышпас чорукче, нейтралитет болгаш кала-даа каттышпазының угланыышкынын хүндүлеп көөрүнге белен.

Амгы делегейниң белен эвес айтырыгларының дугайын бодап тура, кижи төрелгетенниң деңнилгезиниң аргалары, ооң чаа-чаа бедиктерже чүгүлү кажан-даа бо хире улуг турбаан деп түңнелге келир сен. Ооң-биле чергелештир кижи төрелгетенниң хөгжүлдезиниң аткаарлай бээриниң, харын-даа ооң амыдыралчурттаалгазының үстүп кааарының айыылы кажан-даа бо хире диргелип келбээн турган.

Ындыг байдалдарда бүгү күрүнелерден болгаш чазактардан, политиктиг партиялардан болгаш социал шимчээшкиннерден боттарының хүлээп ап турар шиитпирлери, кылып турар хөделиишкиннери дээш канчаар-даа важок улуг харысаалга негеттинер. Амгы болгаш келир үениң салгалдарының салымчолу дээш бистер шуптувус бар боол турар төөгүлүг аргаларны ажыглаар хүлээлгелиг бис.

Келир үе дээш ол демиселге Совет Эвилели биле Кыдат Улус Республика иепкейлиг кады ажылдажыр, делегей ниитилежилгезиниң айтырыгларын шиитпирлээринге телептиг салыышкынарын бистиң чурттарывыс киирер дээрзинге идегелдиг болгаш бүзүрелдиг илередиксеп тур мен.

Совет удуртукчунуу чугаазын аңаа турганнар улуг кичээнгей-биле дыңнаан.

Адыш часкаашкынны үдеп турда, Кыдаттың Ниитилел эртемнерниң академиязының президентизи Ху Шэн М. С. Горбачевка өөрүп четтиргенин илереткен болгаш КУР-га кылат дылга үнген «Бистиң чуртувуска болгаш бүгү делегейге эде тургустунуушкун база чаа бодаашкын» деп номну тудускан.

Совет удуртукчунуң КУР-га чоруунуң программазы — улуг, кызыг чай чок болгаш хөй талалыг. Кыдаттың төөгүзү, культуразы болгаш уран чүүлү-биле таныжары ында база көрген. Бо дээрге совет кижилерниң кыдат улуска кайгамчык улуг хүндүткелиниң херечизи-дир деп ында үнелеп турар.

Ол хүн М. С. Горбачев кадайы-биле база үдеп чоруур совет албан кижилери Кыдаттың Улуг хараазынга чораапнар. Кыдаттың төөгүлүг он черлериниң данзызынга ол хана бирги черни дүрүм ёзугаар ээлеп турар. Ооң дузуун 22 чүс чыл бурунгаар желээп, узуну 6700 километр, чуртту, ооң чонун көжүп чоруур аймак улустарның халдаашкынарындан камгалап турган.

Шуушкан автомашиналар Кыдаттың Улуг хараазының чанынга чедип келген. Аңаа келген пекинчилер, Кыдаттың өске-даа можуларындан болгаш хоорайларындан келген муң-муң кижилер совет удуртукчуга изиг байыр чедиртепнер. М. С. Горбачев болгаш ону үдеп чоруур кижилер Пекинниң мэри Чэнь Ситун-биле кады хананы көөр бедик шелче үнүп кээрге, хананы туткаанының төөгүзүн, Кыдаттың кызыгаарын камгалаар херекке оон ролюн тайылбыраакчы бедик совет аалчыларга чугаалап берген. М. С. Горбачев чугаалеп берген фактыларны дыка сонуургаап, айтырыгларны салган.

М. С. Горбачев эргии шагның тураскаалдарын көрүп турар үеде кыдат аныяктарбиле беседа кылган болгаш мынча деп медеглээп: эгелиг хоочун салгалдарның салганы найыралдың чаңчылдарын бистиң чурттарывыстың аныяктары кадагалаан туарып кузээн ийик мен. Бөгүнгү чугаамга ол дугайын чугаалаан мен, бо эстафетаны туткаш, ону улам ынай уламчылаар херек. Совет-даа, кыдат-даа аныяктар бо херекти уламчылаарынга, бистиң кылганывыстан хейңү кылырынга бүзүреп турар бис.

Совет аалчыларның Кыдаттың Улуг хараазынга чорааның хөй-хөй чурттарның журналистери чырыткан.

• • •

М. С. Горбачев ол-ла хүн Кыдаттың Төп телевидениезинге болгаш Пекин радиозунга интервью берген.

Хүннүң ийиги чартыында Кыдаттың найысылалынга М. С. Горбачевтуң парлалга конференциязы болган. Аңаа Э. А. Шеварднадзе, А. Н. Яковлев, Ю. Д. Маслюков, Е. И. Чазов, Г. Х. Шахназаров, О. А. Трояновский олар киришкен.

Г. АРСЛАНОВ.
А. БИРЮКОВ.
В. КАШИРОВ.
Г. ШИШКИН.

МАЛЧЫННАРНЫҢ РЕСПУБЛИКА НААДЫМЫ

СЭКП ОБКОМУНУҢ БЮРОЗУ МАЛЧЫННАРНЫҢ РЕСПУБЛИКА НААДЫМЫН БО ЧЫЛДЫҢ ИЮЛЬ 8-9 ХҮННЕРИНДЕ ЭРТТИРЕР ДУГАЙЫНДА АГРОҮЛЕТПҮРКҮРКОМНУҢ БОЛГАШ ПРОФОБЛЧӨВҮЛЕЛДИҢ САНАЛЫН ХҮЛЭЭП АЛГАН.

Мал продуктуларын бүдүрерин болгаш күрүнеге садарын көвүдедир, мал бажын өстүрер, чылдың баштайгы чартыында оон чидириг чок болурун хандырар болгаш 1989 чылдың ийиги чартыында сорулгаларны тодарадыр талазы-биле малчыннарның социалистиг чарыжының түңнелдерин үндүрер чөвүлел хуралды Наадым үезинде эрттирер.

Наадымга киржир эрге дээш мал ажылының ажылдакчыларының ортузунга масса-политиктиг болгаш организакчы ажылды, социалистиг чарышты калбартырын СЭКП райкомнарынга, райкүскомнарга, Агроүлетпүркүркомга, профоблчөвүлелге, партия эге, профэвилел болгаш комсомол организацияларынга, совхозтарның удуртукчуларынга болгаш специалистеринге дааскан. Малчыннарның бүгү күжениишкиннерин мал ажылын хөгжүдериниң чугула сорулгаларын шиитпирлээринче, чылдың баштайгы чартыының планнарын болгаш сорулгаларын күүседиринче, хой кыргылдазын болгаш мал семиртилгезин шынарлыг эрттиреринче, келир кышка белеткелче мобилизастаар.

Кадарчыларның, саанчыларның, хойжуларның, мал ажылының өске-даа ажылдакчыларының аразындан Наадымга киржир кижилерни күш-ажылчы коллективтер шилип чорудар.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОННУҢ АК-ДОВУРАКТА АЗБЕСТОВАЯ № 40 СОҢГУЛДА ОКРУГУНУҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДЕПУТАДЫНЫҢ БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИН ХУУСАА БЕТИНДЕ СОКСАДЫР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутады болгаш Ак-Довурак хоорай Советиниң депутады болуп турган Юрий Трофимович Комаровту ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгааны-биле холбаштыр «ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 37 чүүлүнге үндезилээн, ында ССРЭ хамаатызы хары үеде улус депутаттарының ийи Советтен көйүнге депутат болбас дээнин барымдаалааш база Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутады бүрүн эргелин хуусаа бетинде соксадыр дугайында ооң хууда билдиришкинин өөренип көргеш, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң доктаадыры болза:

Барыын-Хемчик районнуң Ак-Довуракта Азбестовая № 40 соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутады Юрий Трофимович Комаровтуң депутат бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Секретары В. КАЖЫЙ-ООЛ.
Кызыл хоорай, 1989 чылдың май 18.

ЧАШТЫРЫЛГА ШАПКЫНЧААН

Юрий Алексеевич Подвласовту хамаарышкан ажылынга харысалгазы бедик кижи деп чүвени «Сукпак» совхозтуң чону эки билир.

Ол бо чылын «Сукпак» совхозтуң дирекциязы-биле аренда керээзин чарган. Дугуржулга ёзугаар кайы-даа таланың эрге-хүлээлгелери тодараттынган. Үндүрер чарыгдалдарның киирип алыр орулгазының бан удур санааишкыннары кылдынган. Ооң мурнунда кижи бүрүзү чүгле бодунуң алыр шалыңының дугайында сагыш човап ажылдаар турган болза, ам кижилер чемгерикчи ве-черниң даартагы хүнүн бодап, кампалга, шынар айтырыгларынче онза кичээнгейлиг болуп, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидип турар.

Совхозтуң чер ажылдыгзары тарылгага киржир агрегаттарны апрель эгезинде-ле киирген. Ында ажылдап турар ийи бригаданың кайызы-даа аренда керээзин шиигзээ эгелээн.

Юрий Подвласовтуң совхоз мурнунга алган хүлээлгези улуг. 145 мун рубльдиң продукциязын бүдүрүп кылыр.

— Чаа экономиктиг байдалдарда шала бодамчалыг ажылдап, чурттавас болза хоржок ийин — деп, бригадир чугаалай-дыр. — Бүгү ажылдарны боттарывыс шиитпирлеп, бот-башкарзынып ажылдаарывыс эки-ле харын. Чериин ээлери болур эргени алганывыс хөйну хүлээндирип турар. Чоннуң чаагай чоруу дээш хөй тарааны ажаап өстүрери — бистиң мурнувуста салдынган эчис сорулгавыс ол. Төөчү түннел дээш күжениишкинни үндүрүп, кызымак ажылдаар бис.

Бо бригадада аренда керээзи-биле 8 механизатор ажылдап турар. Оларның эң аныя Ю. Подвласовтуң оглу Сергей Подвласов. Ооң хары 16.

— Азарганчыг чаш тургашла, адазының соондан салдынмаан оол-дур бо — деп, бригада кежигүнү Иван Хертек Сергейни мактай-дыр. — Беш дугаар класска өөренип тургаш-ла, тракторну башкарып өөренип алды. Ам ёзулуг тракторист болган.

Аныяк механизаторларның багдыныкчыларының бирээзи Иван Хертектиң берген үнелелин үндезилиниг. Сергей Подвласовтуң адазының ийин базып салгал дамчып, тракторист апарганы таварылга эвес. Ие-черге ээ болур изиг күзел, хамы хандыкшыл дестүнмес чалыы чүректи алгалапкан. Аныяктар-биле хоочуннарны аренда хамаарылгазы улам быжыг холбаштырган.

Чаштырылгага амдыызында 5 трактор хаара тутттунган. Дилиндектерниң бажынга хаяп келген Василий Потыдынның башкарган тракторунуң чанынга «КаМАЗ» машина тура дүжерн билек, үш аныяк оол үрезинниң сеялкаларын хааржактарынче уруп турда, чолаачы Валерий Сат-биле ужураштывыс.

— Бөгүн соок хүн-дүр. Тайгаларда хар чагган шинчилиг — деп, В. Сат тараажының сагыш човаашкыны-биле тайылбырлай-дыр. — Ажылывыс дан бажында эгелээр. Бригада кежигүнү эвес-даа болзумза, эдилээн машинам чаа болгаш, чаңгыс-даа туруушкун кылбадым. Чаштырылганың темпизи бедик, кижи бүрүзүнүң ажылдап турары кызымак, ынчангаш бодум база арендаторлардан чыда калбазын оралдажып, үрезинни уусктелиишкин чок сөөртүп тур мен.

Аренда керээзи-биле ажылдап турар механизаторлар боттарынга быжыглаан техниканы 31 мун рубль-биле совхозтан садып алган. Оларга черни баштайгы ийи чылда халаска берген.

Юрий Подвласовтуң удурткан № 2 хову-трактор бригадазының шөлдеринде чаштырылга тулуктелген. Олар бо чылын 500 гектар чочактарааны, 2000 гектар кызылтасты тарып, ажаап өстүрер.

Данзы САЛЧАК.

ЧУРУКТА: бригадир Ю. Подвласов, хоочун механизаторлар В. Потыдынын, И. Хертек.

Оолар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Агроүлетпүр комплекизинден медээлер

ТЕХНИКА

Бо чылдың май 1-де медээ-биле алырга, республиканың ажыл-агыйларында техниканың 87, автомашиналарның 78 хуузу, тараа ажаар комбайннарның, трактор грабльдерниң чартыктан эвээш кезии ажылдап болур, үрелик эвес боол турар. Эң ылангыя Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Тожу районнарда тракторларның хөй кезии үрелик, ол ышкаш бо районнарда автомашиналарның техниктиг байдалы база багай.

Барыын-Хемчик, Эрзин, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Тожу, Сүт-Хөл районнар тараа ажаар комбайннарны септеп белетпейн турар.

ЭЪТ

Эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, республикада эът садыы алыры 2,5 хуу көвүдээн.

Ынчалза-даа Бай-Тайга, Каа-Хем, Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик районнарның ажыл-агыйлары мал садарын дыка-ла кудулаткан. Ол дээрге малды кышкы үеде ажаап хайгаарааарының эң ылангыя күрүнеге садар малды семиртир азыраарының аргаларын ажыглавайн турарының херечизи-дир.

СҮТ

Бо чылдың эрткен дөрт айларында Тываның сүт-бараан фермаларының ажылчыннары коскуу түңнелдиг болган. Январь-апрель айларда саанчылар 11 муң ажыг тонна сүттү саап, эрткен чылдың ол-ла үезинден 2,5 катап хөй сүттү алганнар. Ынчангаш бир инектен 540 килограмм сүттү сагган.

Бир-тээ, саалда көвүдээни болганда, ону күрүнеге садары база-ла көвүдээр ужурлуг. Ынчангаш бо чугула чемни эрткен чылдаазының ол үезинге бодаарга 10264 тоннаны хөй ну дужааган.

Моон-биле чергелештир сүт саарын 9 район, оон иштинде Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Эрзин, Бии-Хем, Тес-Хемниң ажыл-агыйлары кудулаткан.

Николай ВАНЬКОВ.

ДҮКТҮ — СОВХОЗКА

Бай-Тайгада Шуй суурнуң чурттакчылары «Мурнакчы» совхозтуң дирекциязы-биле дугуружкаш, керээ ёзугаар боттарының хууда өшкүлериниң дүгүн совхозтуң дүк планынга киириштир дужаап, өртээн туда санажып ап турарлар.

Бо хүннерге чедир совхоз чурттакчы чоннан 3 тонна ажыг арыг дүктү садып алган.

Удавас хой кыргылдазы эгелээр. Ынчан база дүк дужаарын шуйжулар шиитпирлээн.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

ДЫҢНАДЫГ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле 1989 чылдың май 21-де болур катап бадылаашкынны округтуң соңгулда участоктарынга түс черинге-биле моон мурнуда кежээниң 6 шакка чедир бадылаар турганын 22 шакка чедир узаткаанын Кызылдың Чөөн № 646 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

ОКРУГТУҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

Партийжи амыдырал: информациялар

ХАРЫСАЛГАЗЫН БЕДИДЕРИ-БИЛЕ

Коммунистерниң авангардчы ролюн, харысалгазын, бот-идепкейин бедидер дугайында айтырыгларны Сүт-Хөл районнуң партия эге организацияларының хуралдарынга бүгү талалыг анализтеп чугаалажып турар. Сүт-Хөл райкүүскомунуң чанында партия эге организациязы хуралынга бо айтырыгны чугаалашкан. Партия эге организациязының секретары Ч. А. Ондар партия организациязында коммунистерниң онаашкан ажыл-херээн, партийжи даалгаларны канчаар күүседип, эде тургустуушкунуң херээнге киирип турар үлүүн, ынчаар четпестерин илеткелинге тодаргай чугаалаан.

Партия эге организациязында бактаап турар коммунистер боттарынга дааскан ажыл-херекти, партийжи даалгаларны шынзыы-биле багай эвес күүседип турарын хуралга демдеглээн. Районнуң одалга конторазы, ооң удуртукчузу М. Х. Куулар үлетпүр-бүдүрүлге, албан организация черлерин, чурттакчы чонну эки шынарлыг хемур-даш-биле хандырар дээш кызымак ажылдап турар. Район прокурору А. А. Моңгуш, улус судьязы Б. Ш. Кошкар, районнуң архитектору Н. Д. Ховалыг болгаш өскелер-даа коммунистер онаашкан ажылын эде туртуп, чаартып дээш чамдык эки чүүлдерни кылганын хуралга айыткан.

Илеткелчи болгаш санал берген эштер коммунистерниң авангардчы ролюн бедидер дээш партия эге организациязының чорудуп турар ажылында четпестерин шынчы-биле шүгүмчүлеп, бо чугула херекти экижидерде моон соңгаар чүнү кылырының талазы-биле саналдарын, сүмелерин киирген. Партия эге организациязында бактаап турар коммунистерниң ажылын болгаш партийжи даалгаларны канчаар күүседип турарын хапы анализтеп көөрге, ажылының стилин, арга-методтарын эде тургузуп турарында, даалгалар күүселдезинге четпестер элээн эвес болуп турар. Хөй чылдарда ажылдаан, арга-дуржулгалыг эштерниң арасында безин негелдеге чедир ажылдавааннар илерээн. Районнуң культура килдизинде Л. М. Ак-кыс, кино четкизинде С. Б. Сарыглар, библиотека системазында К. Д. Ооржак болгаш өскелерниң-даа четпес ажылын хуралга шүгүмчүлээн.

Социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедедир, партия ажылын чаартыр, эде тургустуушкунну, демократияны калбартыр, хамыатылыг дээш шудургу ажылдап турар амгы үеде коммунистерниң авангардчы ролюн бедидери — чугула сорулгаларның бирээзи. Ынчангаш бо чугула херекти экижидеринче угланган шиитпирни хурал хүлээп алган.

* * *

Социалистиг хоойлу-дүрүмнү быжыглаар, кем-херек үүлгедир, арагалаашкынга, арага кылыр болгаш өске-даа таарымча чок чүүлдерге удур шиитпирлиг демиселди калбартыр, оларның тывылып көөрүнүң чылдагааннарын бо-ла достерин хапы өөренип көөр, оларны узуткаар дээштиг хемчеглерни Чөөн-Хемчик районнуң партия организациялары ап турар. СЭКП райкомунуң пленумунга хой-ниитиниң корум-чурумун быжыглаар дугайында айтырыгны чугаалашкаш, бо чугула херектиң экижидериниң хемчеглерин ажылдап кылган.

«Искра» совхозтуң бүгү коммунистериниң хуралынга социалистиг хоойлу-дүрүмнү быжыглаар, кем-херек үүлгедиглеринге удур демиселди күштелдирер херекке удуртукчу коммунистерниң киржилгезиниң дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Кем-херек үүлгедир, хой-ниитиниң корум-чурумун үреэр чоруктарга удур демиселди совхозта партиянуң, кожээ Советтиң күүскомунуң, совхозтуң дирекциязының, хой-ниити организацияларының удуртукчулары чорудуп, чамдык ажылдарны кылганын хуралга илеткел кылган партком секретары М. Х. Моңгуш чугаалаан. Ындыг-даа болза кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди шынгыы, дээштиг чорутпайн турарындан девискээрде кем-херек үүлгедир, арагалаар, оорлаар чорук өзүп турар. Ооң бир чылдагааны совхозта удуртукчу коммунистер кем-херек үүлгедир, арагалаар, оорлаар чоруктар-биле демиселди кошкаткаанында дээрзин хуралга санал берген эштер чугаалаан. Суурда эки тура удуучу дружинаның ажылы кошкак. Дружина штавының начальниги, совхоз директору коммунист Буга Моңгуш бо ажылды экижидеринче, машина-техника-биле хандырарынче сагыш салбаан. Инженер Л. Ооржак, автогараж эргелекчизи А. Ховалыг дружинниктерге бензин чок машиналар берип турган таварылгалары ол четпестерни бадыткаар. Партком (секретары М. Х. Моңгуш), кожээ Советтиң күүскому (даргазы Дамбуу Дондуп) кем-херек үүлгедир, арагалаар, оорлаар болгаш өске-даа таарымча чок чүүлдерге удур демиселди чорударынга удуртукчу коммунистерниң, хой-ниити организацияларының идепкейлиг киириштирерин чедип албаанын шынгыы шүгүмчүлээн.

Хой-ниитиниң корум-чурумун быжыглаар херекке удуртукчу коммунистерниң киржилгезин улам идепкейжидерин, четпестерни эдерин айыткан доктаалды хүлээп алган.

Республиканың чугула тудуглары

ЦЕМЕНТ ЗАВОДУНДА ЫРЖЫМ

● 45 МИЛЛИОННУҢ ЧҮГЛЕ 3,5 МИЛЛИОНУ ШИҢГЭЭТТИНГЕН ●

Тываның цемент заводун тудар, тутпазының дугайында республиканың хой-ниитизиниң шимчээшкини чоокку үеге чедир дүжүүрлүг-даа болганын номчукчулар билир. Ооң республиказынга эргежок чугулазын барымдаалап көргеш, экологтуг экспертизаны кынамчалыг чорудупшаан, заводту тудар дугайында хой-ниитиниң бодалы тургустунган. Чамдык бижикчилер ооң тудуун соксадыр хамаан чок, заводту дүрген ажылдалга киирерин негеп турганын сактыр-дыр мен.

Ынчаарга ам бөгүн дээрезинде заводту тудуу канчаар чоруп турарыл?

Бо айтырыгга харыылаары-биле Тываның туттунуп турар цемент заводунуң дирекциязының директору Александр Репин, ооң оралакчызы Владимир Курчатов, бүдүрүлге-техниктиг килдистиң начальниги Валентина Атюнина база «СибНИИпроектцементиниң» тудуг [illegible] кол специализи Юрий Панжин олар-биле Шагаан-Арыг хоорайдан 10 ажыг километр черде туттунуп турар заводче чоруптувус. Соолунда аазаның Юрий Алексеевич Панжин институттан автор тайгаарзының чоруклары-биле Новосибирскиден чаа-ла келген бо.

Долгандыр бетон плиталар-биле кожаалаттынган девискээр иштинде оваа-оваа сайзал өске капанка илдигер чүве чок болду. Ону кижи билир болур: чылда 300 муң тонна цемент бүдүрер заводтуң чер ажылдарының хемчээли улуг болбайн аан. Ынчалза-даа дораан мындыг айтырыг база тургустунуп [illegible]: завод тударының нормативтиг хуусаазы 35 ай болуп турда, ооң чер ажылдарын бир чыл ажыр [illegible] хуусаазында тудуп четтигер бе бе?

Оруктуң кол чорукчузу Александр Петрович Репинниң «Уламас заводтуң дериг-херекселин [illegible]» [illegible] сактыр келдим. База дораан Шагаан-Арыгда 10 ажыг чылдар дургузунда тудуп турган, ам-даа ажыглалга кирбээн эмнелге комплекизи сагыжымга кирди. Ону кам чыл тудуп чоруй, дериг-херекселин дажыглап эгелээн. Комплекс тудуу дооступ чадай бээрге, эккеп алганы дериг-херекселдер эргижиреэн. Бистиң депутадывыс ССРЭ-ниң улус депутады Владимир Лапыгин маңаа кончуг шыңгап-даа болза, ажыглалга кирер бээр комплекске ол дериг-херекселдер тып болбас [illegible]. Шак-ла ындыг байдал цемент заводунга база тургустунуп келбес бе деп бодалдарым ол-дур ийин.

Ынаа кан-даа кижи сыныгынча хемир-биле арматура шараан олурду. Ийи черде от кыпкаан: чоон арматураларны дуглаалап турары ол. Артканы ажылчыннар ында-мында бадуткашкеш, таакпылаан азы ай-дедир кылаштаткан. Девискээрде турар ийи крантың чүгле чаңгызы согунуп [illegible] шимчеткен, бээр чоруткан арга трактор шак турупканындан бээр ийи ай четкен. Даргалардан четпестер дугайын айтырарга, шупту чылдагааныг, дораан эдер деп аазаар болур чүве болгай. Ынчангаш ажылдың канчаар чоруп турарын доктаамал херек [illegible] болур Сергей Масленниковка кат айтырыг салдым.

— Ажылчыннарның ажылдаар күзелдиг хээрзин билдим. Ынчаарга ажыл болу чоп кончуг шуудавас чоор, Сергей?

— Үстүнде даргалар чүгле чүү деп бодап турар чүве, бодум хуумда бо тудугну ээн чок деп санаар-дыр мен. Мында кымга-даа чүү-даа херек чок ышкаш сагындырар. Ам 11 шак ажа берди, ол кирерде туйбу салыр хоюдуту ам-даа экелбээн. Чаңгыс бөгүн шаныт болуп турары ол деп бодаар силер бе? Чок, тудугнуң чылдагы шаныт боор-дур. Бөгүн кайзы-даа 25 кижи составтыг ийи бригада анаа олуруп турарын көрүп тур силер. Даарта оон-даа хөй кижи чыдыр чүве тыппайн барып болур, чүге дизерге эккеп каан арматураны төнүп эгеледи.

— Кандыг-бир чылдагаан-биле хоюдуг ой-шаанда келбейн барган-дыр, ынчаарга ол үеде кылыптар өске ажыл тывылбас боор чүве бе?

— Кайын шилдыг боор, ажыл эдерин. Чижээ, материалдар шыгжаар складтың тудуун чорудуп болур, ынчалза-даа ооң төлевилелин «Шагаан-Арыгтудуг» трестинден-даа, «Цемтудугмонтаж» эргелелиниң-даа ажылдакчылары тып чадап кан. Ийи ай дургузунда. Ол [illegible] эвес-даа болза, тудуг трестиниң архивин каскаппан турган, төлевилелди эккеп бердим. Дөрт каът административтиг бажыңның таваанга бетон кудар кылдыр белеткеп каан, дап бээр та чеже үе эрте бээр. Бетонну чагыдып алган, бөгүн-даа болза кудуп болур, ынчалза-даа анкерлер тывылбастааш турупкан. Кайда-бир черде [illegible] анкерлерни ажылдаглыплар манааш олурупкан. Каннаар аппараттар шупту [illegible]. Бетон [illegible] мындыг фактыны айтырыптайн: [illegible] столовазының [illegible] ажылчыннар хол-биле бетонналды.

Шагаан-Арыг хоорайның тудугларынга аазы чыл дургузунда ажылдаан болгаш, [illegible] тур мен. Цемент заводунуң тудуунда ышкаш ындыг сандараңгай чорук таптаашкын чылдагаанында болуп турбаан чүве. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. П. Болбат баштадыр штабты мында тургускан-даа болза, ажылды шуударынга ооң дузазы барык чок дээрзин Сергей Масленников база чугаалады. Маңаа районнан-даа, республикадан-даа улуг-биче даргалар кээп-ле турар, ол четпес, бо четпес деп чугаалажып каар, ол-ла. Бир эвес олар тодаргай хемчеглерни ап турган болза, цемент чудкен төлевилел-даа, анкерлер-даа дораан тыптып бербес бе!

Цемент заводунуң тудуунуң кончуг шуушпас чоруп турарын районда тудуг даргаларының ай-дедир солушканы-биле база тайылбырлап болур. Трестиң эргелекчизинге-даа, кол инженеринге-даа чаа кижилер кирген. «Цемтудугмонтаж» дээр тудуг-монтаж эргелелин бо чылын чаа тургусса-даа, ооң кол инженери ажылындан үнген, ам даргазы солчур деп турар. Мынчап кээрге, цемент заводунуң тудуунуң ээлиг ээзи чок, чүгле чүс даргалары бар апарган.

Бо чылын «Шагаан-Арыгтудуг» трест цемент заводунуң тудуунга 8 миллион рубльди шиңгээдип алыр ужурлуг. Ол дээрге трестиң бодунуң планының үштүң бир кезии-дир. Кижи бодаарга, трест маңаа [illegible] турар [illegible]. [illegible] турары хомудалдыг. Трест моон мурнунда объектилерни ой-шаанда ажыглалга киирбейн барган, хоорай [illegible] тургаан. Эки хоорайның [illegible]. Завод тудуун [illegible] берген ам ол [illegible] [illegible] ирги?

Тываның цемент заводунуң тудуун 1988 чылдың февраль айда эгелээн деп санап турган болгай. Ооң тударының хуусаазының чартыы эрткен, [illegible] ол хирезинде завод амга чедир черден безин [illegible]. Мынчап кээрге [illegible] болбас [illegible] чок. Болат корунер дээн: келир чылдың төнчүзүнде заводтуң [illegible], 1991 чылда баштайгы продукцияны боор деп планнаан болгай. Ам ол хуусаалардың [illegible] бөгүнгү фактылар бадыткап турар апарды.

Заводка ажылдаар кадрлар белеткээр талазы-биле айтырыг оон тудуундан-даа артык муурнуу байдалда. Красноярскиниң цемент заводунга стажировка эртип турар Мерген Анай-оолдан өске кижилер-даа белеткевейн турар бис. Республиканың Күрүне [illegible] мындыг чагаа [illegible]. [illegible] Белгородта [illegible] технологтуг институдунуң доцентизи Эрнст Гимборг чоруткан. Чагааны дооштулап очулдурарга, мында мынча деп каан:

«Красноярскиниң цемент заводундан бистиң институдувуска өөренир ажылчыннар, ажылчыннарның урууларын чып ап чораан, Мерген Анай-оол деп аныяк кижиге ужураштым. Төрүттүнген чериниң салым-чолу дээш сагыш човап чоруур ол аныяк инженер цемент заводунга 27 чыл дургузунда ажылдаан мени Тывазынга ынакшылы-биле кайгатты. Мергенниң-биле ялырга, хөгжүп орар республикага цемент эргежок чугула. Ынчалза-даа Тываның ак-көк дээрин кара ыш болдурарының ортаа-биле эвес... Ону чедип алыр дизе, Тываның цемент заводу туттунуп турда-ла, заводтуң ажыг, бөлдир, агрегат бүрүзүн шак билир специалистер, инженерлер, ажылчыннар херек. Тудугнуң шынарын шынгыы хүлээп алыр ол кижилер херек-тир ийин. Оон башка Чечен-Ингушетияның, Карачаево-Черкессияның болгаш өске-даа заводтарның тоогузун катаптап болур. Аңаа национал кадрларны ой-шаанда белеткеп албаанындан специалистерни өске черлерден мырыңай ажыглалга киирер деп баргаш чалап эккелген. Ол заводтарның орта ажылдаарын чедип алырынга хөй чылдар негеттинген, хөй чырыгдалдар үнген, а эң багай чүүлү — экология талазы-биле хажыдыышкыннар эндерик болган. А туттунуп турар заводтарның удуртулгазы чүгле «баштайгы ыш» үндүреринге сонуургалдыг дээрзин мынчаңгы практика бадыткаан.

Ынчангаш силерниң чаа заводуңарга ажылдаар специалистерни бистиң институдувуска белеткеп бээринге дузалаар күзелдиг. Даатпас болдуңарза хоржок. Тываның цемент заводу национал республикада цемент үлетпүрүнүң үлегерлиг бүдүрүлгези апаар ужурлуг».

Эдентиниң корунер дээн: специалистер белеткеп алыр дээш боттарывыс эвес, өске кижилер сагыш човап турар. Олар сагыш човап турда безин, амга чедир шимчеш дивээн болгай бис.

Ол дугайты директор Александр Репинге айтырыг салырымга, мынчаар харыылады:

— Заводка ажылдаар ажылчыннар белеткээринге бистке 30 муң рубль херектиген. Оон өскээн ССРЭ-ниң Тудуг материалдарының министерствозу харыылаар.

Боттарывыс хемчег албас болзувусса, эрлеп министерстволары кажан-даа национал кадрлар белеткеп бербезе ийин.

Кол-оол ОЮН.
«Шынның» корреспондентизи.

Экономиктиг өөредилге: Шагаан-Арыгның амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелинде амгы байдал

АЖЫКТЫГ АРГАЗЫН ТЫВА БЕРГЕН

СЭКП ТК-ның «Ажылчы чоннуң политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгезиниң системазын эде тургузар дугайында» доктаалын амыдыралга боттандырары-биле Шагаан-Арыгның амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелинде партия эге, комсомол организациялары болгаш бүдүрүлгениң инженер-техниктиг ажылдакчылары олче кичээнгейни шиңгыыраткан. Тодаргайлаарга, өөредилгениң дээштиин бедидерин, практиктиг ажыл-херекке дыңнакчыларның психологиязын, угаан-медерелин эде тургузарынга өөредилгениң дээштиг салдарлыын чедип алырын кол сорулга кылдыр салган.

Бүдүрүлгеде партия эге организациязының секретары Л. Д. Дензин, кол инженер А. В. Чеброва олар политиктиг-даа, экономиктиг-даа өөредилгениң ажылчыннарга, албан-хаакчыларга ажыктыын онзалап демдеглеп турар. Чүге дизе бүдүрүлге бот-орулга-чарылгаже долузу-биле киреринге белеткенип турар чүве болганда политиктиг өөредилге-биле чергелештир экономиктиг өөредилгениң эргежок чугула болуп турары чолдуг. Коллектив бот-орулга-чарылга-биле ажылдаар дээш саналды эрткен чылын дедирээн, ол аргаже чоорту шилчиирин чаңгыс үн-биле бадылаан. Комбинаттың бүдүрүп, сиптеп, кылып турар продукциязынга чагыкчыларның хүн бүрү өзүп турар чагыын хандырар. Бүдүрүлгениң социал-экономиктиг программазын боттандырар сорулга-биле мурнуку чылдарның деңнелиинден продукция бүдүрериниң хемчээлин улгаттырар дээш күш-ажылдың депшилгелиг чаа аргазы — бот-орулга-чарылганың угланыышкынын, негелделерин, хоойлу-дүрүмнерин өөренип, ону практиктиг ажыл-херектерге боттандырып эгелээн.

— Бо аргаже кирер мурнунда ажылчыннарывысты ооң ужур-утказы-биле таныштырар дээш тайылбыр ажылын кичээл шагындан дашкаар үеде безин доктаамал чорудуп тур бис. Политэкономиктиг чаа өөредилге чылының эгелээриниң мурнунда СЭКП райкомунуң идеология килдизи пропагандистерге семинарларны эртирип, өөредилгениң методиказынга чаа арга-хевирни өөредип турары черле ажыктыг-дыр. Оон түңнелиниң ужур-утказын билип алган пропагандистер, инженер-техниктиг ажылдакчылар бүдүрүлгезинге келгеш, дыңнаан, билген чүүлүн дыңнакчыларынга дамчыдары элтиг. Бистиң ажылчыннарывыстың амгы бо хүннерде, ажыл-биле чугаалаарга, күш-ажылдың ол чаа аргазының талазы-биле, карак чырып деп болур. Камналга, доктааткан түң, продукцияның бот-үнези, ону чиигедириниң аргалары, орулга, чарылга... деп чүл дээш ышкаш билиглерни билип алган. Чижээлээрге, дааранык-чылар-дыр чээ, безин чаа даарда дааранып хендириниң бир метриниң үнезин олар билир. Чүге дизе хендир халас эвес, ол доктааткан түңге өртектиг. А бир дааранык-чы бодунуң хүнде, айда, кварталда алган планын күүседиринге чеже хендирни чарыгдаарын санап орар! Камналгалыг, бот-орулга-чарылга дугайын эки билир болзуңза, орулга сенде — деп, кол инженер Алла Васильевна чугаалап олурар.

Хөй структуралыг бо бүдүрүлгеге чоңга ачы-дуза чедирериниң он беш аңгы хевирин күүседип турар. Ында ажылчыннар хөй, колдуу аныяк херээженнер. Ылаңгыя чүгле даараныр, хеп быжар цехтерде, парикмахерскаяда катай дөртен ажыг херээженнер ажылдап, чоңга ачы-дуза чедирериниң планныг онаалдаларын чедиишкиннинг күүседип турар. Чижээлээрге, эр, херээжен улустуң бажының дүгүн эдип, чазап, таарар ийи залда тос (районнуң суурларында ажылдап турар алды мастер-биле катай он беш) мастер апрель айда 5000 рубльдиң ачы-дузазын чедирер турган, ону 6400 рубль чедирип, планын оранчок ажыр күүсеткен. Чедиишкинниң чажыды чүдел? Экономиктиг өөредилгениң «Бот-орулга-чарылга болгаш бот-башкарылгаже» деп курузун бүдүрүлгениң ажылчыннарының чүткүлдүг шиңгээдип ап турарында болгаш интернационалчы коллективте күш-ажылчы найыралдың деминиинде, күш-ажылдың социалистиг сагылга-чурумунуң быжыгында деп харылап болур.

Ол ышкаш шак септекчилери Юрий Шойдак биле Хирлиг-оол Хомушку олар эрткен айның планын база ажыр күүсеткен. Тодаргайлаарга, апрельде 400 рубльдиң ажылын 700 рубльге боттандырган.

Фотографтар Сергей Оюн, Юрий Кужугет, Андрей Фролов болгаш Чаш-оол Сарыглар база-ла планын доктаамал ажыр күүседип келген, коллективиниң, чоннуң хүндүткелин чаалап ап, мактадып турарлар.

— Чүгле бүдүрүлге планының күүселдезинче кичээнгей салгаш, кижи факторун уттуп, ажылчыннарның социал байдалын сонуургавас болза, оон чүү-даа үнмес. Бүдүрүлгениң кол күжү аныяктар болганда, чурттаар оран-бажың, ясли-сад, оларның квалификациязын бедидериниң талазы-биле болгаш оон-даа өске айтырыгларны бирги черге тургузары — эде тургустуушкуннуң негелдези. Бо хүннерде бо айтырыглар талазы-биле, ылаңгыя бажың, ясли айтырыы-биле хыл кырында туруп турар кижи чок деп болур. Эрткен чылын он ийи кижиге чаа квартираны берген. А аныяктарны өөредир, билиг-мергежилин бедидер айтырыг база-ла шиитпирлеттинип турар. Фотографтардан Чаш-оол Сарыгларны өөредип чоруттувус. Ол оон эр келгеш, өңнүг фото-чуруктар кылыр специалист болур. Ол база биске бир чедиишкин болур — деп, аныяк экономист Зоя Ондаровна Содунам өөрүп чугаалап олурду.

Экономистиң чугаалааны шын-на-ла. Бодум бадыткап көрдүм. Чурукка тырттырар дээн эжиниидеп кижи үзүлбес. Тырттырган фото-чуруктарның хемчээлин тайылбырлап бижээн, документилерге херек чуруктарны база хемчээл аайы-биле көргүзүп каан стендини дергеш, фойеде азып каан. Келген кижилер хүлээп алыкчыдан, фотографтардан айтырыг салып, үе эрттирбес турбас.

— Экономиктиг, политиктиг өөредилгелерни цехтер, бригадалар аайы-биле эрттирип тур бис. Чүге дизе чаңгыс черге дыңнакчыларны чыып турар арга бисте чок. Кызыл-булуңувус, кичээл эрттирер тускай өрээливис база чок. Думчукка тулганда, былаа сугуу дижир. Дыштаныылга комнатазын, ийиги каътта фойениң колдуунда ажыглап тур бис. Биске билиг херек. Ынчангаш үени чоп ажыглап, кичээл шагын үспейн, бар аргаларны ажыглап турар улус-тур бис,—деп, Алла Васильевна түңнелинде тайылбырлады.

План күүселдезинге дээш коллективтиң кызымак ажылдап, бот-орулга-чарылга аргазының баштайгы орулгазын хире-шаа-биле чедип ап, каттыжышкының фондузунче шилчидер болгаш күш-ажыл төлевиринге киириштирер хире хөрекгизин ажылдап ап турар апарганы экономиктиг өөредилгени чогуур деңнелге организастап, дыңнакчыларны экономиктиг билиглер-биле чепсеглеп чаңчыктырып алганында деп демдеглээр апаар.

Валентина САТ.

ЧУРУКТА: мастер Ирина Викторовна Кабанова ажыл үезинде; (адаанда) чиик хеп даараар цехте (мурнуку одуругда даараныкчыларның комсомолчу аныяктар бригадазының бригадири Раиса Болдур-ооловна Бээзан).
Сергей ОЮННУҢ фотолары.

БОТ-ӨӨРЕДИЛГЕ ДУЗАЛЫГ

Дааранып ателье эргелекчизи болуп ажылдап турар тускай мергежил талазы-биле технолог кижи болганымда дааранычылар ортузунга экономиктиг өөредилгениң пропагандизи кылдыр томуйлааныш бедик харысалга деп билип турар мен. Үжен ажыг кижиден тургустунган бөлүкте экономиктиг өөредилгениң «Бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкын» деп курузун өөренип тур бис. Дааранычылар ындызында бот-орулга-чарылгаже кирбээн. Курс парын, ынчалза-даа бистиң ажылывыска дорт салдарлыг болуп турар, ону ылап өөренип билип алыры биске эргежок чугула чүве болганда, кичээл эртирер хүн манавайн, чайлыг үезинде кандыг-бир теманы деңнип сайгарып бээр-дир бис. Кичээл лекция хевиринге эртип турар, а ону практика кылдыр сайгарарга, дыңнакчыларга дыка чедимчелиг болур чүве-дир. Бүдүрүлге-экономиктиг өөредилге деп адап турары-даа черле чок.

Чаңгыс баш угаанныг-даа болза, ийи баш оон артык дээр ийикпе. Бот-орулга-чарылгаже кирериниңге белеткенип турар бүдүрүлге черлеринде, организацияларда шылырак пропагандистерниң дуржулгазын өөренип көрүп, оларның кичээлдеп турарын-даа сонуурган барып көөр бодап тур мен. Ындыглар районда, ажыл-агыйларда-даа бар. Чижээлээрге, Шагаан-Арыгның төп харылзаа бөлүүнде пропагандист Зоя Балтаповна Хомушку-биле дуржулга солчуксап турар мен. Ол ышкаш бистиң пропагандист, кол инженер коммунист А. В. Чеброва биске дыка дузалажып тур. Кичээлге белеткенир литература, өөредилге пособиезин-даа тыптызын, ап алырда оон арга-сүме айтырар-дыр мен.

Бисте бир берге чүве — литература, пособие тып алыры. Колдуу-ла ном магазининден садып алыр-дыр мен. Ажылчы чоннуң бүдүрүлге-экономиктиг өөредилгезиниң талазы-биле координация чорудар [illegible] деп бо чылын долу бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкын, аренда, планнаашкын болгаш эргелел эде тургустуушкунуңга, үлетпүр бүдүрүлгелериниң ажыл-агыйжы ажыл-херээнге он ажыг, методиктиг пособиелерге беш ажыг литератураны база он ажыг комплект диапозитивтерни үндүрер деп турарының дугайын «Экономическая газета» солундан номчааш, өөрүп олурдум. Чыл төнчүзүнге чедир олардан оода кат номну тып алырын болзаар ужурлуг бис. Кадрларның бүдүрүлге-экономиктиг өөредилгезиниң талазы-биле область, республика чөвүлелдери-биле дүгүржүп тургаш, ындыг литератураны, пособиелерге болгаш техниктиг херекселдерге, көргүзүг материалдарынга чагыгны бүдүрүлгениң удуртукчулары, партия эге организациязы әйүнде кирер болза эки хире. А бисте бо талазы-биле кичээнгей тоолуг эвес.

Партия райкомундан лекторлар политхүннер үезинде бо-ла каар. Чугула темаларга лекцияларны номчуп берип турар. Политөөредилге политинформациялардан политика талазы-биле билиглерни база ап-ла турар-дыр бис. Ынчалза-даа үениң негелдези-биле биске кол чүве — экономиктиг билиглер-биле кижи бүрүзүнүң чепсеглелири. Амгы бо хүннерде бот-орулга-чарылганың дүгүржүлге хевиринче кирип тур бис. Маңаа база эвээш эвес күш, үе негеттинерин билдиниг-дир.

Мурнунда фойеге чыгып, кичээлдеп турган болзувусса, ам шуут-ла цехтерге кичээлдеп тур бис. Машиналар быжыглаан столдар, фойеге сандайлар салгаш, [illegible] кырынга бижиттинериниден ушчок дээре.

Кызыл-булуң чок бис. Политэкономиктиг өөредилге өрээли тускайлаттынган турган болза эки-ле чүве-дир ийин.

Светлана ФРОЛОВА.
Пропагандист.

АГРАР АЙТЫРЫЫ — АМЫДЫРАЛ-ДЫР

Кур-Чер ортумак школазының бүгү башкылары СЭКП ТК-ның март Пленумунуң материалдарын [illegible] коллективтери тайылбыр ажылын чорудуп турар. Олар ооң-биле кады «Тиилелге» совхозтуң кол специалистери-биле ужурашкан, ажыл-агыйның эде тургустуушкунунуң талазы-биле чогуур арга-сүмени олардан ап турар.

Чоокта чаа совхозтуң кол экономизи Н. Чамыян, кол зоотехник Т. Ли, кол энергетик А. Ондар-биле башкылар ужурашкан. Партияның бөгүн чорудуп турар аграр айтырыын ажыл-агыйның сорулгалары-биле канчаар холбап турарының дугайында солун сайгарылганы, үнелиг чугааны кылганнар.

Маңаа башкылар боттары база белеткенип келгеннер. Төөгү, биология башкылары М. Моңгуш, В. Моңгуш болгаш өскелер-даа аграр программазының айтырыынга хамаарыштыр чугааларны чыылганнарга чугаалап берген.

Кол зоотехник Т. Ли совхозтуң эрткен чылгы түңнелдеринге доктаагаш, 1988 чылда ажыл-агый 3 миллион 830 муң рубльдиң орулгазын алган. Ол түңнүң 2 миллион 700 муңун оңалто тову, уруглар ясли-сады, спорт зал тударынга, төп кудумчуну асфальтылаарынга чарыгдаар.

Ажыл-агый керээзи, бот-орулга-чарылга, ог-бүле керээзи, кооператив, аренда айтырыглары амгы үеде совхозта калбарган. Хойжулар, саанчылар, кадарчылар кызымак ажылдап турар.

Аграр айтырыг амыдырал-биле сырый холбаалыг болганда, ону совхозтуң ажыл-чорудулгазы-биле дүгүр чорудары эки ажылдап, чурттаарывыска дузалаар апаар.

Ирина МОНГУШ.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ЧЫЛДЫҢ ПЛАННЫГ ДААЛГАЛАРЫН КҮҮСЕДИР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң президиумунуң ээлчеглиг хуралынга республикага чоннуң хереглел барааннарын бүдүрерин көвүдедир болгаш телевирлиг ачы-дуза алырын үндезини-биле эде тургузар дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Чоннуң хереглел барааннарын бүдүрерин болгаш ачы-дуза чедирилгезин калбартыр талазы-биле партияның болгаш чазактың хүлээп алган доктаал-шиитпирлерин күүседир дээш чамдык ажылдар бистиң республикада чоруп турар деп хуралга демдеглээн. Бо сорулганы боттандырарынга 1986 чылда хүлээп алганы 1986—2000 чылдарда Тыва АССР-ге чоннуң хереглел барааннарын бүдүрерин көвүдедир болгаш ачы-дузаны хөгжүдер талазы-биле Комплекстиг программа улуг идигни берген. Ол программаны боттандырып турар үеде, 1986—1988 чылдарда үлетпүр барааннарын бүдүрерин 44,8 хуу көвүдеткен. Чонга көргүзүп турар телевирлиг ачы-дуза немежип турар.

Ындыг турбуже, барааннар бүдүрүүшкүнү-даа, телевирлиг ачы-дуза-даа чоннуң телеп шыдаар негелдезин чедир хандырбайн турар. Бүдүрүлге күчүлерин өстүрүп турары четпес, бүдүрүлгелерниң ээлчеглиг ажылдаар чоруу чавыс, түс черниң база катап ажыглаар курлавырларын, бүдүрүлге артыкчыларын кошкак ажыглап турар. Чоннуң хереглел барааннарын бүдүрүп база ачы-дуза көргүзүп турар бүдүрүлгелерде ажыл-агыйны чорударының чаа аргаларын, күш-ажылды организастаарының болгаш идиг бээриниң дециштиглиг аргаларын, аренда кежээзин, бүдүрүлгениң база ачы-дузаны организастаарынче кооперативтиг хевирин четпес ажыглап турар. Чоннуң хереглел барааннарын бүдүрерин база ачы-дуза чедирерин дыка хөй министерстволар болгаш ведомстволар, каттыжыышкыннар болгаш бүдүрүлгелер тур үенин, ажыы ээзээ чүүл деп санап турар.

Боттарының девискээрлеринде турар бүдүрүлгелер болгаш организациялар чоннуң хереглел барааннарын хойну бүдүрерин, ачы-дузаны көвүдедирин чедип алыр дээш чер-чер Советтериниң күүсекомнары кошкак ажылдап, кооперативтиг болгаш хууда күш-ажыл чорудулгазын нептередири дээш сагыш салбайн турар. Бо ажыл-херектиң планнаашкынын, материал-техниктиг хандырылгазын Күрплан, министерстволар болгаш ведомстволар кошкак контрольдап турар.

Бо ажылды моон соңгаар улам хөгжүдер талазы-биле хемчеглерин ажылдап кылган доктаалды хуралга хүлээп алган. Ында четпестерни бир ай дургузунда сайгарып көөрүн, чайладырының хемчеглерин алырын, бүгү күштү болгаш курлавырларны чоннуң хереглел барааннарын бүдүрерин көвүдедиринче болгаш ачы-дузаны калбартырынче углаарын улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекомнарынга, бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга дааскан.

* * *

1989 чылда болгаш моон соңгааргы чылдарда тууйбу бүдүрүүшкүнүнүң планын күүседир талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң президиумунуң хуралынга чугаалашкан.

Тываның үлетпүр тудуг материалдарының бүдүрүлге каттыжыышкынының сооңгу чылдарда тууйбу бүдүрер күчүлерин долу ажыглап шыдавайн, дыка кошкак ажылдаан деп хуралга айыткан. Тууйбу бүдүрүп ажылдап турар черлерниң кол фондулары баглай бергенде, ындыг турбуже, тудуг материалдары бүдүрүлге каттыжыышкынының удуртулгазы Кызыл хоорайда болгаш Элегес-Аксында заводтарны техниктиг эде дериир талазы-биле чогуур хемчеглерни албайн келген. А Кызылдың тууйбу заводунуң хептээр салбырын, Элегес-Аксының керамиктиг болгаш хана материалдары заводунуң кургадылга салбырын эде кылырының төлевилел-смета документациязы шагда белен. Материал-техниктиг курлавырларның фондузун камгалап алыр, дериг-херекселдер-биле хандыртынар ажылды каттыжыышкынның удуртулгазы РСФСР-ниң Тудуг материалдары үлетпүрүнүң министерствозу-биле чогумчалыг шиитпирлеп шыдавайн турар.

Тудуп турар бүдүрүлгелерге, ол ышкаш шеф организацияларга дериг-херекселдер чедирер, оларның төлевилел-смета документациязын ажылдап кылыр ажылдарны каттыжыышкын четпес кылып турар. Силикаттыг блоктар заводунуң төлевилели ам-даа базылаттынмаан, ажылчын шийигларның төлевилерин төлевилел институду эгелевээн, а ук объектини Свердловск областан келген шефтер кылып эгелээр ужурлуг үе келген. Кызыл хоорайда тууйбу заводунуң тудуу дериг-херекселдерни чогуур үезинде экцелбээнинден соодап турар. Ындыг чылдагаан-биле Кызыл-Мажалыктың тууйбу заводун эде кылыр талазы-биле тудуг-монтаж ажылдары саадап, үндүртүнген акта-херектиг шиңгээдип алдынмайн турар.

«Тыва тудуг» девискээр каттыжыышкынының Кызыл хоорайда үүрмектээр заводтуң тудуун кошкак темпилиг тудуп, 1988 чылда чүгле 600 муң рубльди шиңгээдип алган.

1989 чылда болгаш оон дараазындагы чылдарда тууйбу бүдүрериниң пландарын болгаш даалгаларын бүрүн күүседир сорулга-биле, ажылдап турар бүдүрүлгелерниң күчүлерин улгаттырары-биле, тудуг-монтаж ажылдарын төлевилелдерин болгаш тударын дүргедедири-биле, чогуур хемчеглерни ажылдап кылган доктаалды хуралга хүлээп алган. Ол сорулганы боттандырары-биле үлетпүр тудуг материалдары каттыжыышкынның удуртулгазы тууйбу бүдүрер талазы-биле 1989 чылдың күрүне пландарын күүседиринче бүгү күштерни мобилизастаарын, каттыжыышкынның нарыылалыг чоруудун үнерин, күш-ажылды организастаарының мурнакчы аргаларын шиңгээдип алыр ужурлуг. Ол ышкаш нерудлуг хүлээлгелерин бүдүрүлгелерниң күүседирин бүрүн хандырар. Ону чедип алырда бүдүртүнүп турар продукцияның шынарын экижидер. Тудуг индустриязының чаа бүдүрүлгелерин чогуур үе-шаанда тудуп доозар талазы-биле дээштиг хемчеглерни алыр. Элегес-Аксының болгаш Кызылдың заводтарының техниктиг эде дериштинериниң төлевилелин бо чылын ажылдап кылырын доозар.

Бо ажылды экижидериниң хемчеглерин алыры-биле республиканың Күрпланынга, ССРЭ-ниң Күрхандырылгазының Тывада кол девискээр эргелелинге база даалгаларны берген.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Партия, совет, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының база хөй-ниити организацияларының чорудуп турар ажылдарының түңнелинде бо чылдың эрткен 4 айларында чамдык районнарда кем-херек үүлгедир чорук кызырылган.

Чижээ, Тандыы районунда байдал эрткен чылдың бо-ла үези-биле деңнээрге, кем-херек үүлгедири 9,3 хуу эвээжеп, исчелге талазы-биле кем-херектер 8,9 хуу, амытанга айыылдыг аар кем-дээшкин чедирер чоруктуң барык чартык кезии, күрүнениң өнчү-хөреңгизин, мал-маган оорлаар чорук база назы четпестерниң кем-херек үүлгедири 40 хуу кызырылган.

Кем-херек үүлгедир чоруу ниитизи-биле Каа-Хем районда 11,3 хуу, Мөңгүн-Тайгада 36,8, Тожу районда 8,3 хуу кудулаан боор турар.

Бо чылын республикада назы четпестерниң база эзиртир ареталаан түңнелинде үүлгеттинген кем-херектерниң саны эвээш болган.

Ажылчын дружиналар кежигүннери Кызыл хоорайга корум-чурумну тударлы-биле шаглаа ажылдакчылары-биле кады кежээниң-не 140—160 кижи үнүп, боттуг дузаны чедирип турарлар. Чурум тударлы-биле Бажын тудар комбинаттың (А. И. Антонов), Мелиорация болгаш суг ажыл-агый министерствозунуң (Н. А. Жоголь), «Тыва тудуг» каттыжыышкынының (И. А. Остапец), республиканың парлалга болгаш радиотелевидение организацияларының онза илереңгейин болгаш организастының демдеглээ чогуур.

Ынчангаш кудумчуларга болгаш хөй-ниити черлеринге кем-херек үүлгедир чоруктар кызырылган.

Кызыл хоорайның чурттакчыларының бо эки эгелээшкинин Ак-Довурак, Чадаана, Шагаан-Арыг хоорайларының ажылчын дружиналары деткип, үлегер алыры күзенчиг.

Ынчалза-даа республиканың чамдык суурларында кем-херек үүлгедир чорук ам-даа хөй боор артпышаан. Чөөн-Хемчик, Бии-Хем, Кызыл, Улуг-Хем, Өвүр, Барыын-Хемчик районнарының партия, совет, комсомол органнары, хоойлу-дүрүм ажылдакчылары, херээженнер чөвүлелдери болгаш хөй-ниити организациялары бо ажылче онзагай кичээнгей салыры негеттинип турар.

* * *

Кызыл хоорайның эзриктер сергедир черинге апрель айда ниитизи-биле 614 кижи кирген. 124 кижи районнардан келген, 25 херээжен кижи, 4 назы четпес кижилер. Хар-назы аайы-биле алырга, 18-тен 21 хар чедир —43, 21 хардан өрү назылыглар —587 кижи. Оларның иштинде ажылчыннар — 435, албан-хаакчылар — 18, пенсионерлер — 12, ажыл чок кижилер — 125 кижи.

Эзриктер сергедир черге киргеннериниң аразында Л. И. Сойун-оол — хөгжүм-шии театрының уран чүүл удуртукчузу, Р. С. Серелар — «Хүреш» стадионунуң инструктору, Н. М. Манашев — харылзаа эргелелиниң инженери, республика эмнелгезиниң кевер эмчизи — Г. В. Федоров, геология-шинчилел экспедициязының инженери — В. В. Халагаев, автоорук техникумунуң инженери — В. А. Суданов, № 118 механизастаттынган колоннаның мастери — А. А. Ондар, «Тыва автоорук тудуг» эргелелинден — И. Б. Чымба, ол ышкаш СЭКП кежигүннери А. М. Медведев—коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезинден, «Тыва тудуг материалдары» эргелелинден — Н. Т. Сотпа.

Эш-ле хөй эзрик кижилер дараазында организациялардан кирген, № 48 тудуг эргелелинден —11, Садыг министерствозунуң баазазындан — 12, эъш-чем барааннарының садыындан — 4, эът комбинадындан 12 кижи. Канчап-даа эттежип болбас чүүл — республиканың туберкулезка удур диспансеринде эмнедип турар аарыг кижилерниң барык үргүлчү эзриктер сергедир черге кирип турары. (Кол эмчизи К. Н. Цой). Чоокку үеде безин 11 аарыг кижи эзрик кирген. Оларның иштинде Ю. Ярыгин, Ю. Чыргал, Ю. Чунин чаңгыс эвес удаа боор турар. Ол эмнелгеде аарыг эмнедип турар кижилерниң бирээзи аар кем-херек үүлгеткен деп каразыттырып турар.

Республикадан дашкаар, өске хоорайлардан арага эккеп, аар өртекке чиижең садыг кылыр чоруктуң ногу ам-даа узулбээн, чиижеңнер араганы сатпышаан. Минусинскиниң автобүдүрүлгезиниң чолаачызы С. Пятков бо чылдың май 6-да бир шил водканы 25 рубльге садып тура, ИХК-ның ажылдакчыларынга туттурган. Ол ышкаш ресторан ажылдакчылары араганы садарының чурумун хажыдып турган фактылар илерээн. «Улуг-Хем» ресторанның официантызы Е. Прокаева май 4-те бир шил коньякты 30 рубльге ындыр саткан. Садыг министерствозунуң ниитиниң чемненилге черлериниң удуртукчулары ук барымдааны кичээнгейге ап, айыттынган черлерге чогуур байдалды тургузары негеттинип турар.

* * *

Кызыл хоорайда бажыңнар оорлаар чорук дүвүреезиниң тургузуп турар. Бир эвес 1988 чылдың 1 кварталында ол кем-херек 25 турган болза, бо чылын 82 боор турар. Хөй кезиинде оор чорукту назы четпес кижилер үүлгедип турар. Чижээ, 1989 чылдың март 31-де кайы-даа ажылдавайн, өөренмейн турар назы четпес Анатолий Онунев Сумонная 54 дугаар бажыңдан магнитофонну оорлаан. № 1 кодээ профтехучилищениң сургуулдары Артур Оксур биле Роман Монгуш март 26-да «ИЖ-Ю-5» маркалыг мотоциклди оорлааннар. Ол-ла училищениң сургуулдары Андрей Ооржак магазинден прессованная идикти оорлааның соонда, ол-ла хүн Шолбан Хомушку-биле бажың эжиин туре кагып, оор кем-херекти үүлгеткен.

Бажыңнарны хөй таварылгада 8 шактан 18 шак үезинде оорлап турар. 1 кварталда ол үеде 59 оор кем-херекти үүлгеткен.

Оорлар улуг өртектиг, үнелиг чүүлдерни, акшаны, алгы-кеш кылыгларын, радиоаппаратураны оорлап турар. Бажың оорлаар чоруктуң бир чылдагааны — чурттакчыларның эжик дүгүүрүн кеску черге арттырары, форточкаларны болгаш балкоңнарны ажык каап турары.

Эрткен кварталда арттырып каан дүгүүр ажыттап—13, ажык форточкадан, балкондан кирип —35, эжикти үреп кирип—34 кем-херекти үүлгеткен.

* * *

1988 чылдың июнь 30-да Кызыл хоорайның автовокзалының буфединге билдинмес кижи В. Донгактың плажының кармаанындан акшазын оорлаан. Чорутуунган истелгениң түңнелинде оор туттурган. Ол чорукту херээжен кижи көрүп каан, ногаарлага чугаалаан. Бо бүгүнү көрүп турган херээжен кижини шаглаа черинге каап, азы Кызыл хоорукүүсекомунуң ИХК-ның истелге черинче 9-25-73, 9-24-53 дугаарлыг телефоннарже долгаарын диледивис.

* * *

1989 чылдың март 18-де Кызыл хоорайның Майская кудумчузунда № 21 «а» бажыңдан «Кварц-306» деп телевизорну билдинмес улус оорлаан.

Истелгеден илерээн турары болза, ийи эр кижи «Москвич» автомашинага «Автоорук техникуму» остановказындан «Тудугжулар» суурунда Островная кудумчузунче аппарган боор турар.

Үстүнде айыттынган орукка телевизор чүдүрүп чоруп турган кижилер көргеннерин Кызыл хоорукүүсекомунуң ИХК-ның байысаалга салбырының 92-5-09 дугаарлыг телефонунче дыңнадырын диледивис.

ДОПЧУ МЕДЭЭЛЕР

ЧАРЫШТЫҢ ТИИЛЕКЧИЗИ

«Сүт-Хөл» совхозта Өлең хойжу бригадазының малчыны Кыим-оол Селбин-Караевич Ооржак кодаңында 333 баш хойдан 100 баш хойга онааштыр 95 хураганны камгалап алгаш, хойжулар ортузунга тиилекчи боор үнген.

Мурнакчы малчын бо чылдан эгелеп аренда керээзинче кирген, 100 баш хойдан 85 хураган алыр хүлээлгезин ынчаалдыр ажыр күүсеткен. Малдың чаш төлүн хүлээп алыр, зооветеринарлыг чурумнар ёзугаар эки ажаар, чемгерер талазы-биле Кыим-оол Ооржак мергежилдиг хойжуларның одуруунда кирген.

ХАЙНЫЫШКЫННЫГ

«Ишкин» совхозтуң тараа шөлү Инек-Дашта бо хүннерде ажыл-иш бачым. Кызыл-Тайга салбырының Дыртык-оол Доңгакка удурткан ботору-чарылгалыг звенозу хову ажылдарын агротехниктиг дүрүм ёзугаар чорудуп эгелээн.

Кызыл-тайгажыларның бо чылгы сорулгазы улуг. 172 гектарга суланы, 100 гектарга кызыл-тасты тараап, гектар бүрүзүнден ортумаа-биле 17 центнер дүжүттү алырын планнаан.

Звенода быжыглаан бир ДТ-75 маркалыг болгаш МТЗ-82 маркалыг ийи трактор туруушкун чокка ажылдап турар. Трактористер Николай Кужугет, Шыдыраа Монгуш, Чойган-оол Монгуш, ажылчыннар Лиисоо Куулар, Май-оол Ондар, Базыр Ооржак шудургу ажылдап, хүн үлүүн ажыр күүседип турарлар.

Бораш ОНДАР.

ЫНЧА КУЛУННУ АЛГАН

Моол мурнунда чылгы ниитизи-биле «Тээли» совхозка турган болза, ам «Кызыл-Даг» совхоз-биле үлежип алгаш, 150 чылгыны кадарчылар улуг чылгычы Борбак-оол Сарыглар, Шагдыр Багай-оол 1988 чылда бир дугаар төрүүр 70 беден 70 кулунну камгалап алгаш, 50-50 рубль-биле шаңнаткан. Бо чылын төрүүр бе бажынга онааштыр кулунну алыр дээш кыс-оъттуг, агымлыг Эдер-Куй деп черде сапы онча-менди одарладып турарлар.

Григорий САРЫГЛАР.
Бай-Тайга район.

НОГААЛАРНЫ ӨГ-БҮЛЕЛЕРГЕ

Ногаа тарып өстүрериниң хемчээлин улгаттырар дээш Барыын-Хемчиктиң «Барлык» совхозтуң ногаажылары шала часкаар белеткел ажылдарын чоруткан.

Бо хүннерде олар ногаа өстүрери-биле хөрзүнну белеткээш, теплицада ногаа өзүмнерин өстүрүп алган. Звенонуң удуртукчузу дуржулгалыг ногаажы М. Х. Кок. Өг-бүле бүрүзүн ногаа-биле хандырар дээш звенонуң ажылчыннары бо чылын 16 гектарга капуста, свёкла, морковь, помидор, редиска, согуна болгаш өске-даа ногааларны тарып өстүрер сорулганы салгаш, шудургу ажылдап турарлар.

Багыт-оол БАЙКАРА.

ХАРЫЫСАЛГАВЫС

Чөөн-Хемчик районнуң шериг комиссариадынга шериг албанын эрттирер 1970—1971 чылда төрүттүнген оолдарның шынчылге комиссиязы ажылдаан.

Районнуң шериг комиссары капитан В. Хасянов районнуң улуг эмчизи М. Оюннуң удуртулгазы-биле комиссияның бедик деңнелге эрттиргеш, шериг чоруур-биле комиссияга келдирткен оолдарның күш-дамыр сайзыралын хынап, ГТО-нуң күүселдезин ниити аңгы хевирге дужааттырган.

Бирги хевири турникке хераары, ийигизи 100 м хемчээлге маңнаары. Кедээден келген чамдык оолдарның бо ийи хевирге күш-дамыр сайзыралынын кошкак болганы илереп. Бо түңнелдерден алгаш көөрге, күш-культура болгаш эге шериг белеткелиниң башкылары өөреникчилерниң сорууртазын чедип албайн, база кичээлдерин программа ёзугаар чорутпайн турары илден.

Өөреникчилерниң орус дылды билири кошкак, чамдыктары шуут билбес деп болур. Оон ужуру айтырарга, орус дыл башкылары кичээлдерин тыва дылга эрттирип турар.

Бистиң Төрээн чуртувус делгем. Ында хөй национал кижилер чурттап турар. Ада-чуртун камгалаар дээш ыдыктыг хүлээлгезинче чуртуң бүрүн бүргүүнден оолдар аттаныптар. Оларның аразында бистиң чаңгыс чер чурттуг оолдарывыс база бар. Ада-чуртун камгалаар дээш ыдыктыг хүлээлгезин күүседири-биле белеткенип турарларның күш-дамыр, дыл талазы-биле сайзыралын чогуур деңнелге чедирери — шуптувустуң харыысалгавыс.

Владимир МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик районнуң ДОСААФ комитединиң даргазы.

«ТООЛУМ ДОШ АДААНДА...»

Бичии турар үемде чүве. Ынчан ыргай-авам сүт Эйлиг-Хемниң Оорук деп черге кезек аалдар чайлап турган. Ол черниң чараш-каазын, көк-шыгын чүү дээр, хээлиг торгу-даа сагындырар. Ырак эвесте кара суг агып бадып чыдар, сай-даштарының чаражын, ыяш-бүрү чинчи-ле. Кезек аалдың уруглары, ооллары үргүлчү кады ойнаар, каттаар турдувус. Хөглүг-ле турган ийин. Чайлагдан ырак эвесте Хем-Аксы деп чер турган. Ол черниң кадын, тоорууи канчаар, төптүг чыдар сай-ла.

Бир хүн оолдар тооруктаар, уруглар каттаар деп дугурушкаш, бичии хуушкаар тудуп алгаш чоруптувус. Чедер черивисте чедип келгеш, бичии ап алган хүнезин быштаавысты чип алгаш, оолдарывыс тооруктаары-биле чоруптулар, а бистер катты чыып эгеледивис. Кижи каттың элбээнге шоолуг чер-даа ырававас чүве болгай.

Ша-даа четпейн хуушнарывысты долдура шаап алгаш, ам аастарывыска чыып чип турувуста, хенертен бир-ле черде дааш эвес дааш үнду. Кижи бүрүзүнүң кичээнгейи ынаар барган. Артымда арыннарывысче каңг суг чажыпкан ышкаш болган. «Дем кончуг чүве» деп бодааш, хуушнарывысты чандыр-соора туткаш, ындыл-ла баттывыс. Ол аразында бир эживис кадын база төп алган. Кадынга хомудаавындан ыглап халып орду.

Халып олурар аравыста артымда бир-ле кижи үну дыңналды, хая көрнү бээримге, тооруктаан оолдарывыс хүнте-даа чок, хөг ээреп каттырышкап, хол чайып турлар. «Кортканар. Бистер-дир бис» — деп. Халып олурган аъттың дынын тыртарва ындыг боор, бергези кончуг, корткаңывыстан арай деп оожурган алдывыс. Оолдар, бистиң үнервис үнмес, ылап-ла корткаңывысты арын-шырайывыс херечилеп турган боор, «бурууулут болдувус, силерни ынчаар корга бээр деп бодаваывыс» дидирлер. Ол чуве соонда артында тымчай берген чүве дег апарган бис. Хейде каттыржып-даа турдувус. Кадын төп алган эживиске кижи бүрүзү бичиилеп уруп бердивис...

Ээзэн каш чылдар сымдадыр эрте берген. Ам ол токтуп чыдар каттыг, тоорукту Хем-Аксы кижилериниң чоок оруу болу берген. Ынчангы элбек каттың, тоорукту суразаа чок. Та кайнаар экстип-хайлы бергени кымга-даа билдинмес. «Тоолум дош адаанда, тывызыым дыт бажында» дээн-биле домей, чиде берген мындыг. Билдингир-ле ийи-чаңгыс хүнүн болдарларын ажылдыр ийик деп бодап чоруур-дур мен.

Ирина БЮРБЮ.

Болган таварылга

АКША ОКТАШКАН...

Хостуг үениң чоп ажыглаары-биле районнуң иштинде спортчу маргылдааларны доктаамал чорудуп турары өөрүнчүг. Эрткен дыштаныр хүннерде база куруг болбаан. Район төвүнге школачыларның картингиге республика маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа сес командадан 60 ажыг кижи киришкен. Тураның Пионерлер бажыңының командазы бирги черни алган. Ийиги черге Турада ДОСААФ-тың спорт-техниктиг клуву төлептиг болган. Үшкү черни Шагаан-Арыгда ДОСААФ-тың спорт-техниктиг клуву ээлээн. Кызылдан Светлана Житкова чааскаан кирипкеш, шаңналдыг черни алган.

Ол хүн район төвүнге спорттуң национал хевиринге маргылдаалар болур деп чарлал суурларга дыргын тарай берген. Суур бүрүзүнден мөгелер машина-техникалыг чедип келген. Команда бүрүзү маргылдаага киржири-биле чагыгларны кымга кииририн билбейн барган. Маргылдаа болур дээн чарлал бар-даа болза, ону организастаар улус тывылбаан. Ол маргылдааны харылаары-биле районнуң күүсекчи комитединиң даргазының оралакчызы Таиса Санааевна Оюнга дааскан турган. Ол аразында дарга аараш, эмчиге чыдып алган. А районда спорт комитединиң даргазы Николай Седен-Дамбаевич Сат аарып турган. Ол бүгүнү организастап эрттирер улуг районда профэвилелдериниң ДФСО-нуң чөвүлелинге душкен.

Оон-моон келген спортчулар ол чөвүлелдиң даргазы Семён Севээнович Салчакты дилээш туруушкан. Дарга тывылбаан. Ам канчаар мөгелер боттары аргаланыр ужурга таварышкан. Маргылдааны канчаар эрттирериниң мөгелер боттары дугурушкаш, тыва хүрешке 64 кижини салыр деп шиитпирлээшкен. Ам шаңнал дугайында айтырыг тургустунуп келген. Думчукка тудаганда бызаа сугжу дээни ышкаш мөгелерниң боттарындан акша чыыр деп дугурушкан. Хүрежир күзелдиг кижилер хөй болганындан маргылдааны бот-акшалап дырыышкынче шилчиткен. Ол бүгүнү районнуң уруглар спорт школазының ажылдакчылары организастап эрттирген, 64 мөгениң шаңналдыг черлерин Хайыраканнын суурнуң мөгелери алган. Шаңналдыг чер алган мөгелерге чагаа хаптарын тывыскан. Оон иштин кижи бакылап көрүп турган эвес, та кайы хире түңнүг болганы чүве, оозу орта билдинмээн.

Хамык ужур мөгелерден акша чыып, маргылдаа эртирери эвес-ле болгай, а аарып турган даргалардан өске, чоннуң хостуг үезин организастап эрттирер удуртукчу даргалар СЭКП райкомунда болгаш күүсекчи комитетте чок болган ол ирги бе? Бо талазы-биле районнуң удуртукчу даргалары кандыг хемчег алыр ирги?

Кодур-оол ОЮН.

ДУЗАНЫ ЧЕДИРГЕН

Кызыл районнуң «Х улуг Хурал» совхозтуң малчыннарынга дузаны чедирери-биле хөй-ниити организациялары малчыннарның кыштагларынга барып, шефтээшкинни чоруткан. Терлиг-Хая, Узун-Сайыр деп черлерде ажыл-иш хайныышкынныг болган. 34 кодааннарның кажааларын коптарган болгаш иштики база даштыкы ажылдарны кылган.

Хоочун малчын Баа-Хөө Бичииваштың 160 дөрбелчин метр кажаазының кержеглин коптарып, 28 тоннаны чыып белеткеп берген. Ол кыштагга колдуунда школачылар ажылдаан. Мерген Демир-Хая, Александр Бүрүнаа өске эш-өөрү-биле кады эки ажылдап, кержеглин коптарганнар. Тудугжулар Михаил Багай-оол, Владимир Маадыр септелге ажылын шынарлыг чорутканнар.

Сагаан-оол КЫЗЫЛ-ООЛ.

ҮЕНИҢ ЧУГУЛА БОЛУУШКУНУ

Совет-кыдат дээди деңнелде ужуражылгазының боор эртип турарының дугайын делегейниң массалыг информация чепсектери чырыдып бижиирин уламчылап турар. Кыдат Улус Республиканың найысылалында ийи күрүнениң удуртукчуларының аразында боор турар чугаалажыышкыннарны болгаш ужуражыышкыннарны амгы үениң чугула болуушкуну кылдыр делегейниң бүгү чурттарында хүлээп көрүп турар.

ПЕКИН. ККП ТК-ның органы «Женьминь жибао» болгаш Кыдаттың өске-даа солуннары СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң Кыдаттың партия болгаш күрүне удуртукчулары-биле чугаалажыышкыннарының дугайын делгеренгей-биле бижип, ол ужуражыышкыннардан улуг чуруктарны боттарының бирги арыннарында парлап турар.

«Совет-кыдат партия болгаш күрүне харылзааларын чогумчутканының түңнелинде бүгү делегейге тайбыңны быжыглаарынга, ыяк-бүрү чурттарның аразынга кады ажылдажылганы хөгжүдеринге база бир чаа арын ажыттынар» деп бижээн. Пекинде боор турар ийи талалыг чугаалажыышкыннар бүгү делегейге тайбыңны быжыглаарынга боттуг салыышкынны болган деп, солун улаштыр бижээн.

ПРАГА. Чехословакияның «Праце» солуну Пекинде боор турар ийи талалыг дээди деңнелде чугаалажыышкыннар делегей политиказынга чоокку үеде кезүп көрбээн онзагай болуушкун болур деп бодунуң чүүлдүнге бижээн. Бөмбүрзектиң бүгү чонунуң дөрттүң бир кезин чурттап турар ийи улуг күрүнениң дээди удуртукчуларының ужуражып чугаалашпааныннаа бээр 30 чыл чеде бергенин солун демдеглээш, ССРЭ биле КУР-нуң аразында бүгү талалыг харылзааларының экижип эгелээни делегей байдалын ниитизи-биле экижидеринге кончуг улуг салдарлыг болур деп демдеглээн. Ийи чурттуң аразында ийи-дыралчы харылзааларның катап тургустунуп эгелээни чүгле ол чурттарның политиктиг дээди ажылдакчыларының солушканындан эвес, а ук ийи чурттуң иштики болгаш даштыкы политиказында үндезини чаартылга — өскерлиишкиннерниң боор эгелээниниң түңнелинде болдунган. Совет Эвилелиниң чаа политиктиг бодалгкыны үре-түңнелдиг берип эгелээн деп, солун айыткан.

ВАШИНГТОН. Американың Си-би-эс дээр телекомпаниязы дугу кылган тускай дамчыдылгазынга совет-кыдат харылзааларының төөгүзүн кыскаш коптарган, «Совет удуртукчузунуң ажы-чоруу сеглүг үжен чылдарның дургузунда бир дугаарында ийи чурттуң аразында быжыг харылзааларының боттуг тургустунуп эгелээнин баалыткай берген» деп дыңнаткан.

(СЭТА).

ОБЪЕКТИВТЕ—ФРАНЦИЯ. Париж хоорайга тырттырган фото-чурумал. Ю. ЛИЗУНОВТУҢ фотозу. (СЭТА).

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

ДУГУРЖУП АЛГАН

ЛУАНДА, (СЭТА). Төп болгаш Мурнуу Африканың девискээрлеринде турар сес күрүнениң удуртукчуларының ужуражылгазы Луандага болуп эрткен. Ужуражылганың киржикчилери Ангола Улус Республикада байдалды тайбың арга-биле шиитпирлээринге хамаарышкан айтырыгларны чугаалашкан. Өске африка чурттарының үлегер-чижээнге үндезилээш, ангола удуртулганың чурттуң иштики чидиг айтырыгларын тайбың арга-биле шиитпирлээр дээш ап чорудуп турар хемчеглерин Габонуң, Заирниң, Замбияның, Зимбабвениң, Конгонуң, Мозамбиктиң, Сан-Томе болгаш Принсипиниң президентилери чүүлдүг деп санаан.

Анголаның тайбың угламышкынныг планын боттандырарынга бүгү талалыг дуза-деткимчени көргүзерин олар аазаан. Анголаның иштики херектеринче холгаарлап кирер чоруктарны болдурбас дээш бир демниг хелелир дугайында дугуржуга ужуражыышкынга чедип алдынган.

МЕДЕГЛЕЛ

ВАШИНГТОН, (СЭТА). Ак бажыңның парлалга секретары М. Фицуотер АКШ-тың администрациязының Панаманың чазаан дүжүрер дээш чүткүлдүг туржуп турарын база катап бадыткаан. Панаманың чазаан баштап турар генерал Норьеганы дүжүрген соонда, АКШ ол чуртка удур боттандырып турар экономиктиг кызыгаарлаашкынны күш чок болдуруп болур деп, ол чугаалаан.

Бөгүн—Бүгү-эвилелдиң В. И. Ленин аттыг пионер организациязының төрүттүнген хүнү

ПИОНЕРЖИ ХЕРЕКТЕРИВИС

Бүгү-эвилелдиң В. И. Ленин аттыг пионер организациязының төрүттүнген хүнү келген-дир. Ынчангаш чаа эртип турар өөредилге чылында канчаар ажылдаанывысты түңнеп, хая көрүрү күзенчиг-дир. Бистиң Кызыл хоорайның пионер организациязы чүнү кылганыл? Чыл дургузунда солун ажылдар хөй болган. «Езулалдар хүнү», «Кызыл тук байырлалы», «Хевлүглер болгаш тывынгырлар» клуву, пионер организациязының чугула айтырыгларының дугайында «төгерик столу», дружиналар аразында «Чүү? Каяа? Кажан?» деп маргылдаа-оюнну болгаш өске-даа эки херектерни кылдывыс. Бо чылын бис пионер организациязының эде тургустунуушкунунуң дугайында хөйнү чугаалаштывыс. Дыка хөйүвүс эде тургустунуушкунну чүгле чылдар-биле хемчээр боор-дур: «Үш чыл эрти, а эде тургустунуушкун кайыл?» дээр. Өскелер ону амдыызында хөй эвес-даа болза, боттарының дружиналарында кескү өскерлиишкиннер-биле дүүштүр көрүп турарлар. Пионерлеривис ол дээрге бистиң амгы үениң уруглары-ла болгай: маргылжып, шиитпир тулээп ап билир. А. П. Гайдар аттыг (№ 14 школа), Мария Фортус аттыг (№ 3 школа), Павлик Морозов аттыг (№ 4 школа) дружиналарының пионерлери идепкейниң талазы-биле бир чада бедий бергеннер. Ол дружиналарның уруглары отрядтың болгаш дружинаның ажыл, амыдыралы кайы хире солун-ла, бот-бодун деткижип, дузалажып, найыралдыг ажылдаары кайы хире экил дээрзин, өске эш-өөрүнүң дугайында сагыш салыры, боламчалыг балымнарже доктаамал чүткүлдүг болуру ажыктыын шыңгып биле бергеннер. Бот-боттарынга дузалажыры чугула дээрзин оларның билип алырынга коммунаржы чыыштар дузалаан. А. П. Гайдар аттыг (№ 14 школа) дружинаның оолдар, уруглары коммунаржы отрядта сырый каттыжып алганнар. Ол отрядтың уругларының аразында харылзаазы арыг, шынчы, ооң кежигүннеринге киргеннер-ле көңгүс өске кижи апарып, эки талазынче өскерлирлер. Ооң чажыды чүдел? Бир дугаарында, коммунаржы отрядта кирип турар улуг кижилер кандыг-даа айтырыг талазы-биле уруглар-биле сүмележирлер, үргүлчү-ле хөглүг, баштак, чазык чаңныг. Уруглар-биле деңге ажылдаар болгаш, коммунаның идеяларынга сонуурганчыг. Ийиде, уругларның коммунага кылып турар херектери оларга сонуурганчыг. Ооң мурнунда болза күзел чок кылыры школага дежурныйлааны оларга ам сонуурганчыг чүүл-ле херек апарган. Мындыг ажыл-херектерни организастаазынга Светлана Павловна Табуева болгаш ооң дузалакчылары Светлана Корабельникова, Лена Лемитская дээн ышкаш кижилерниң бары кончуг-ла эки!

Мария Фортус аттыг (№ 3 школа) дружинаның ажыл-херектери ийи чыл бурунгаар турганындан шуут ангы. Ам мында чүү өскерилгениил? Элдептиг-даа чүве чок. Оларның чурттаары солун апарган. Ол школаның пионерлеринге Марина Валентиновна Рукавицына, Ирина Токарь, Таня Кувезина деп кайгамчыктыг эштер тыптып келген. Олар өскерилгелерни мындыг айтырыгдан эгелээннер. «Чараш чуртталга дугайында кургуг черге кулеп, болап орган херээ чүү боор? Ону бодувусте тааржыр шаап алыылынар!» Ынчангаш чогаадыкчы херектерни дөмниг эгелеп кирипкеннер. Ам ол дружинаның кылып турар ажыл-херектерин санаары белин берге, кол-ла чүүл — оларның найыралдыы.

Манаа мен чамдык пионер вожатыйларывыстың чогаадыкчы ажылдакчазын, бүгү-ле чүүлдерни биске белеткеп берзин дээр алырадыкчы хоойнуун база бижикседим. Ол чоруктар пионер ажылының эде тургустунуушкунунга шаптыктыг апарган. Белен сүмелер, чаңгыс майыктың сценарийлерин болгаш «чижектээн» шугум чыскаалдарын бузунап ажылдап турган үелер, бодаптып билбес, чогаадыкчы ажылдаарын шенекеевес, бодунга харыысалга хүлээп алыксавас салгалды тывылдырган. Пионерлер бажыңының методиктиг сүмелер кабинединиң ажылдап турганын сактып көрээлиңер: чүгле белен методиктиг сүмелерниң «чижектерин» кыдыраашторже эге үжүүлден сөөлгү үжүүнге чедир дужуруп бижээн демир-үжүктер карашнаар турган болгай. Ооң ажыы чүл? Кандыг-даа арга-методту шиңгээдирде, үлегерлеп алырда ону түс дружинаның онзагайларынга, байдалдарынга болгаш коллективиниң деңнелинге тааржыр болуп кылыры чугула-ла болгай. Ынчалза-даа ажылдап кылып каан сценарийлерни бериңер дээш турар боор-дур. Белеткеп каан сценарийлер-биле ажылдадып-ла турар болзувусса, эки вожатыйлар кижизидип албас бис деп бодаар мен. Вожатый боду бодавыр херек. Хоорайның пионер дружиналарында вожатыйлар чедишпейн турда, чогаадыкчы идепкейлиг, бодалдың билир вожатыйны кайып алыры деп мешээ ударланып болур харын. № 8 школада бүдүн өөредилге чылының дургузунда вожатый чок туруп келди, ол дружинаның пионерлериниң идепкейлиниң дугайында чугаалап болур бис бе? Чок болбайн аан. Уругларга удуртукчу херек. Ол дружинаның амыдыралы уругларга солун эвес-даа болза, бодунуң аайы-биле чоруп турар. Ынчалза-даа школаның улуг улустары бүдүн чыл дургузунда вожатый чокта дружина туруп шыдавас дээрзин чаңгыс-даа бодаарын көрбээн. Бистер база-ла кандыг-даа дуза катпаан бис.

Хоорайның Пионерлер бажыңының бодунуң шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглары база хөй. Оларның бирээзин көрүп көрээлиңер. Бисте ам-даа хоорайның пионер организациязының чөвүлели чок болгай. Ынчангаш хоорайның бүгү-ле пионерлери-биле ажыл бистиң методистеривисте дүжүп турар, а комсомол хажыызында артып турар. Хоорайның комсомол комитединден дуза бар, ынчалза-даа ол ийи-чаңгыс ажылдарлап тургустунган, системажываан.

Бистиң мурнувуста ам — пионержи чай. Школалар чайының пионер лагерьлеринге уруглар дыштаныырлар. Пионерлер бажыңы база-ла уругларга солун программаны белеткеп турар.

Елена КОШЕЛЕВА.
Пионерлер бажыңының методика килдизиниң эргелекчизи.

Кызыл-Мажалыктың Пионерлер бажыңының директорунга Кызылда педагогика институдунуң орус дыл болгаш литература факультедин доозукчузу Елена Окаловна Хертек томуйлаткандан бээр бир чыл болган. Уругларга ынак, алыс боду кызымак, органикакчы талантылыг, идепкейлиг болгаш инициативачы аныяк башкы дуржулгалыг эштериниң дуза деткимчезинге даянган, ажылды организастаарының арга-хевирлерин чоорту тыва берген.

Дээди эртемниг методист Светлана Хомушкуевна Сюрюн районнуң 13 школаларында пионер дружиналары-биле сырый харылзаалыг. Вожатыйлар чөвүлели план ёзугаар ажылдап турар. Мында Аксы-Барлык, Ак-Довурак, Кызыл-Мажалык школаларының улуг пионер вожатыйлары Т. Ч. Монгуш, Т. Я. Попова, Е. С. Ооржак болгаш Барлык ортумак школазының башкызы, ол ажылды кончуг эки билир А. Д. Хертек ышкаш үр чылдарда ажылдаан байлак арга-дуржулгалыг кижилер кирген. Оларның киржилгези-биле школа бүрүзүнче үнүүшкүннерни кылып, пионержи чыыштар эрттирер, дружиналарга, отрядтарга, звеноларга ажылды организастаар талазы-биле тускай семинарларны чорудуп келген. Чоокта чаа Хөндергей, Бижиктиг-Хая школаларынга эрткен арга-дуржулга солчуушкуннары өөредиглиг болган.

Пионерлерниң ангы бажыңы чок. Кежээки школаның өрээлдерин ээлеп турза-даа, бо өөредилге чылында 190 өөреникчини 14 бөлгүмнерде хаара тудуп шыдаан. Радиотехниканың, чурук тырттыраарының, аэробиканың, шыдыраапның, автотехника хевирлерин чогаадырының, таапчының, ырны биле баянның болгаш өске-даа бөлгүмнерни колдуунда-ла дээди эртемниг А. А. Конгар-оол, А. К. Тевек, С. Н. Бичи-оол, С. М. Девек, М. К. Маркс-оол, А. О. Хойлакаа дээн ышкаш бедик мергежилдиг, талантылыг кижилер удуртуп турар.

Директор биле методист эң эки ажылдыг бөлгүмнерни адап ордулар. Ам бөлгүмнер удуртукчуларынга сөстен бээр.

А. К. Чүлдүм: — Чоңга ачы-дуза чедирер амыдырал хандырылга комбинадынга 20 чыл ажылдап чорумда, Пионер бажыңынга бөлгүмнер удуртуп, доктаамал ажылдарын сүмелээрге, чөпшээрешкенимден бээр 2 чыл ажа берди. Бо аразында хачы, ине тудуп билбес хөй уругларны янзы-бүрү хеп аймаа даараарынга өөреттим. Кыс кижи чевен болурга, кедиминде багай. Өөгүп шын илип ап билбес уруглар чоорту өөренип, харын делгелгелерге шаңналдарны ап турду. Бөлгүмде ам 6-9 класстарның 15 өөреникчилери үргүлчү келир-дир. Даараныр машиналарны, материалдарны тып бээр болза, кылган чүүлдеривисти чоңга садар арга бар апаар.

А. Т. Дыртый: — Абаканның педагогика институдунуң даштыкы дылдар факультедин дооскан. Кызыл-Мажалыктың № 2 школазынга ажылдавышаан, мында интернационалчы найырал клувун башкарып тур мен. Ажыл солун, хөй талалыг. Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип чораан оолдарга, «Тыва даг-дүгү» комбинатта ажылдап турар ангы-ангы нацияларның мурнакчы төлээлеринге тураскааткан альбомнарны белеткеп тур бис. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары-биле ужуражылгаларны эрттирдивис. Моолдуң болгаш эвилелдешкен республикаларның пионерлери-биле чагаа дамчыштыр харылзаа база эгелээн.

Н. А. Амыртаа: — ДОСААФ райкомунуң даргазынга томуйлаттырым билек, аныяк адыгжылар бөлгүмүн удуртуп дилээн. Амгы үеде 40 өөреникчини үш бөлүкке хуваап алган өөредип тур мен. Чоокта чаа Уян Сарыглар биле Буян Сарыглар «Часпас адыгжы», Андриан Ооржак, Орлан Саая баштаан 9 оол «Эң аныяк адыгжы» деп демдектер алырының нормаларын күүсетти. Бөлгүмнүң киржикчилериниң разрядтыг шыырак адыгжылар үнер дээрзинге бүзүрээр мен.

Е. О. Хертектиң удуртуп турары «Сестер делегейинде» деп бөлгүм орус дылды өөренирinге деткимчени берип, сонуурганчын оттурар. З. К. Калзанның 14 пионери Кызыл-Мажалык суурнуң төөгүзүн бижип хүлээнген. Аъш-чем белеткээриниң клувун тускай техникум доозкан М. С. Хомушку удуртуп турар. Оларның белеткээни амдан-сүүзүннүг чемнер чоорту делгелгелерге көстүп келир.

— Бөлгүмнерде, клубтарда идепкейлиг киржип турар пионерлерден кымнарны адап болур силер? — деп методист С. Х. Сюрюнден айтырдым. Ол саазыннар-даа аппайн, Рида Монгуш, Люда Хертек, Шолбан Шыырап, Оксана Даалар, Тома Сарыглар, Алеша Монгуш, Байыс Ооржак, Кайгал-оол Ооржак болгаш өскелерниң-даа аттарын шээжи-биле адагылаан.

Кызыл-Мажалыктың Пионерлер бажыңының коллективи районнуң төп Культура бажыңы-биле сырый харылзааны тудуп, мында бичии уруглар ортузунга ажыл чорудар организатор-биле калы солун оюннарны, викториналарны, делгелгелерни эртирип турар.

Александр ХЕРТЕК.
«Шынның» корреспондентизи.

ЧУРУКТА: аргыыр бөлгүмнүң киржикчилери Алдынкыс Опдар, Анай-Хаак Хертек, Майя Ирбан, Шеңне Биче-оол холчегиг кичээл үезинде.
Чылбак-оол КАРА-САЛДЫН фотозу.

ИЛЬИЧИНИҢ ДУГАЙЫНДА

Кур-Чер ортумак школазының чедиги клазынга организастаан «Ленин — бистиң чүрээвисте» деп класс шагының дугайын кыска таныштырайн. Чедиги класстың башкызы Наадым Семис-ооловна Монгуш ол хемчегге эки белеткенген. Янзы-бүрү көргүзүг материалдарны ажыглаан.

Ульяновтарның өг-бүлезиниң шуптузунуң дугайында тускай чуруктарны школачыларга тайылбырлаан, таныштырган. Улуг баштыңчы болгаш башкы Ильичиниң бичии чораан чылдарын, ооң революсчу ажыл-херээн, хаан чазак үезинде ооң шелүттүрүп чорааның, истеп сүргүүткүлдеп чоруп турганын — бо бүгүнү башкы эң-не билдингир кылдыр тайылбырлаан.

Башкы класс шагында В. И. Лениниң революсчу ажылының дугайында кыска киноону база көргүскен. Баштыңчы дугайында литературлуг композицияны школачылар шүлүктеп көргүскеннер. Ильичиниң чаа амыдырал дугайында күзел-бодалдары бөгүн Чедериң делгемнеринде канчаар боттанып турарының чижектерин база кым-даа билир болгай.

Ирина МОНГУШ.
Кызыл район.

КУРОРТТАР БОЛГАШ АРЖААННАР МАНАП ТУР

Чай — ырак-узак аян-чоруктарның, курорттарга, аржаан сугларга дыштанып селгүүстээрниң үези. Ындыг кайгамчык үениң ам келгени бо.

Аржаан суглардыг, кайгамчык чараш бойдус чурумалдыг черлер, дустуг, эм-малгаштыг хөлдер-биле Тыва байлак.

Каш удаа чоруткан тускай шинчилел ажылдары аржааннарның үнделиг эм шынарын маргыш чок кылдыр бадыткаан. Эртем-шинчилел ажылдарын ап көөрге, Тывада изиг суглуг, азоттуг, кремнийлиг, радоннуг, күгүр кислота газтыг, сероводород, мышьяк, демир, кобальт микроэлементилерлиг, минералдыг дустарлыг аржааннар бар. Шуптузун шиңгээдип ажыглаар чүве болза ырак-узак курорттарже шуудевейн, өскен-төрээн бойдузунга, өөренген чериңге аржааннап, эмненип, дыштанып болур. Ол дугайын номчукчулар редакцияже база бижип турар.

Профэвилелдерниң курорттарын эргелеп башкарар талазы-биле Красноярскиде девискээр аайы-биле курорттар чөвүлелиниң Тыва АССР-де салбырының даргазы Александр Антонович Саянга бистиң корреспондентивис Мария Саган-оол ужуражып, чамдык айтырыгларны сонуурган.

— Дыштанылга сезону удавас ажыттынар. Ажылчы чонга бараан боор, оларга эптиг, таарымчалыг байдалды тургузар талазы-биле Тываның курорттарында бо чылын кандыг хемчеглер алдынганыл?

— Бистиң республикада «Үш-Белдир», «Чедер» курорттарны көрбээн, оларның дугайын дыңнаваан кижи ховар боор. Курорттарны удуртуп баштаар, чаагайжыдылгазын кылыр талазы-биле ажылдарны профэвилелдер чорудуп турар. Бистиң эргелел чери бүгү талазы-биле киржилгени киирерин база алган.

Бо чылын «Үш-Белдир» курорттуң ниити улуг септелгезин, чаа ванна, душтарны немей кылган. Курорттарны моон-даа ыңай сайзырадып чаагайжылары-биле 55 муң рубльди шиңгээдип ажыглаары көрдүнген. 200 олуттуг чаа клубтуң тудуун база эгелээн.

«Үш-Белдир» — изиг аржаан суглуг курорт, мында азот колдаан, тала күгүрзүг чыттыг. Ваннага кирерге, ооң суунуң торгу-маңныг ышкаш хөюннадыр суйбап келир тывары мында сероводород болгаш кремний кислотазы хөй дээрзин херечилеп турар. Аңаа төрелдештеки аржаан сугларга, Тарыс, Тожунуң Аржаан-Хемниң Маймал, Кижи-Хемниң Тере-Холдуң ындыг черлери хамаарыжыр. Бо черлер эм шынары-биле Алтайда Белокуриха, Грузияда Цхалтубо, Бурятияда Горячинск, Таджик ССР-де Ходжа-Оби-Гарм деп курорттардан чыда калбас.

Сөөк-даяк, чүстер, кеш аарыгларын, бутта хан дамырларынга дестелип боглурудаан эмнээринге дузалыг аржааннар.

«Чедер» курортта 2 чурттаалга бажыңын, почтаны, видеосалонну, изиг малгаш-биле чиннепир өрээлдерни база немээн.

— Сезон келгени-биле номчукчулар редакцияже Тываның аржаан сугларының дугайында эвээш эвес чагааларны бижип турар. Өвүр районундан Сарыглар Суздуң Сут-Хөлдүң Улуг-Дөргүн, Бүрен-Хемден Далар-оол Седип, Көк-Тейден Елена Күчүн Чаа-Хөлде Үүр-Сайыр аржааннарының составының дугайында тайылбырны бээрин дилеп турар. Бо талазы-биле силерде бар шинчилелдер түңнели чүнү көргүзүп турарыл?

— Сут-Хөлде Улуг-Дөргүн, Бай-Тайгада Шуй, Мугур-Шивилиг, Өвүрде Улаатай, Тожуда Эзп-Суг, Дерзиг хемде Сайлыг деп черлер шупту радоннуг аржааннарга хамаарыжыр.

Нервиниң, сөөк-даяктың, чүстериниң, чүрек болгаш хан дамырының, кештиң [illegible] бестер, ылаңгыя лоб аарыылдарның эмнээринге радон деп газ онза ажыктыг.

База бир онзагай черни Улуг-Хем районда Үүр-Сайыр аржааны ээлеп турар. Ооң суунда кальций, магний, кобальт, алюминий, чес, демир бар. Амданы ажыг боорга Ажыг-Суг аржааны дээр. Ол хырынның, ижин шөйүндүлерниң, өт-баарның, хап четпестээриниң аарыгларындан эмнээринге онзагай таарыжыр. Ооң девискээринде «Найырал» совхоз аңаа аржааннаар кижилерни чедирип, хем кежиперин организастап, чурттаар, аржааннаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп берип турар апарганы черле мактаалдыг.

— Тываның курорттарын болгаш эм суглуг аржааннарын сайзырадыр хемчеглер алыры чоокку чылдарда көрдүнген бе?

— 2000 чылга чедир «Кадыкшыл» программазын ажылдап кылган болгаш ол талазы-биле 200 муң рубльди тускайлаан. Ол бүгүнү боттандырарынга улуг тудуг чорудары негеттинер. А «Тыва тудуг» каттыжыышкыны, ылаңгыя ооң удуртукчузу И. А. Остапец бо талазы-биле шаптараазыннар тургузуп, дуза кылар хоон чок болуп турар. Курорттарны, эмниг сугларны сайзырадып, холга алыр ажылга Министрлер Чөвүлели, Агроүлетпүр Күрүне комитеди улуг дуза чедирип турарын демдеглээр чогуур. Чоокку үеде «Чедер», «Үш-Белдир» курорттарны чыл дургузунда ажыглап, чонну дыштаныр боттандырар бис. 14-кү беш чылда Шивилиг аржаанының чаагайжыдылгазын чорударын ол программада көрген.

— Бай-Тайганың Шивилиг аржаанынга эмненип, дыштанып чораан, ол черниң бойдузунуң каас-чаражын, аржааның аарыг кижилерге ажыктыг, дээштиг шынарларын магадап демдеглевишаан, чөптүг хомудалдар, саналдарны солунче бижип турар. Барыын-Хемчиктен Феликс Сегленмей, Сарыг-Сеп тен Иргит Достай майгыннарны чурум-чыскаал чокка аржаан девискээринге кырынча тип турарын, элбек байлалп, балыын кам-хайыра чок хоозурадып, төтчеглеп турарын, аъш-чем артыын хамааачок тегерип, арыгланыр тускай бажыңнар чогун чөп хомудап турарлар. Бо чугула айтырыгны канчаар шиитпирлээр деп бодап турар силер?

— Шивилиг аржааны чүгле бистиң республикада эвес, а харын барык бүгү Сибирьде сураглыг апарган. Чылдың-на хөй санныг кижилер дыштанып турар. Эмненип, дыштанып турган кижилерге таарымчалыг болур кылдыр эвээш эвес чүүлдерни хире-шаа-биле чорудуп турар. Ындыг турбуже, дыштаныкчыларның талазындан хажыдыышкыннар дыка хөй боор турар.

Амгы үеде Шивилиг аржаанынга 500 кижи эмненип, кадыын эттидер чаа курорттуң төлевилелин Москвада тургузуп турар. Аңаа 25 млн. рубльди чарыгдаарын көрген.

Кедизинде эвилел ужур дузалыг улуг курорт болуу бээрин барымдаалааш, бо аржааннарже көрүнүп партия, совет органнарының, профэвилел организацияларының удуртукчуларындан боттуг дузаны манап, идегеп турар бис.

Аржааннарга, курорттарга кадыып экижиилерде өөренген агаар-бойдузтуг черинге эмнедири ажыктыг. Өске черниң агаар-бойдузу, ырак-узак оруктуң халазы кадыкка багай салдарны чедирип болур. Ынчангаш чүгле эмчиниң сүмелээнин ёзугаар дыштанып, эмненири чугула. Шынарлыг аржааннарны чоогунда турар совхозтар, бүдүрүлге черлериниң күжү-биле, азы кооператив аргазын ажыглап, чоңга бараалгадыр болап турар бис.

Бо чылдың май 20-ден соңгаар Тарыс аржаанынга чоннуң баарын чөпшээрээн. Ынаар самолёттар ужуп эгелээрин дүгүрүшкаптары номчукчуларга дыңнадыры өөрүнчүг боор.

ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

«КОЛОС» КБ май 20—21-де дискотекалар 19 шакта.

МАЙ 20-ДЕ чурт үлетпүрүнүң, коммунал-хандырылга бүдүрүлгелериниң, күрүне албан черлериниң, харылзаа болгаш медицина ажылдакчыларының урав чүүлге хоорай көрүлдези.

МАЙ 21-ДЕ күрүне садыгның, херечлекчилер кооперациязының ажылдакчыларының урап чүүл көрүлдези. Көрүлделер айыткан албан, бүдүрүлге черлеринге болур.

Культура болгаш дыштанылга паркынга май 20—21-де дискотекалар 19 шакта. Бильярд, теннис, ойнаар автоматтар, аттракционнар залдары 10 шакта ажыдаар.

ПАРКТЫҢ делгелге залынга таксидермист И. Путинцевтиң персоналдыг делгелгези ажылдаар. 10 шактан.

АЛДАН-МААДЫР — аттыг чурт-шинчилел музейинге ооң 60 чылынга тураскааткан делгелге 11 шактан эгелеп ажылдаар.

МАЙ 20—21-ДЕ медицина, автоорук техникумнарының спорт залдарынга өөредилге черлериниң волейбол талазы-биле шилилге маргылдаалары 10, 15 шактарда эгелээр.

ПАРКТЫҢ спорт шөлүнге баскетбол маргылдаазы 10 шакта.

«Совет Тываның 5 чылы» стадионга аныяк динамочуларның спортчу байырлалы май 21-де 10 шакта болур.

ТВ

МАЙ 19
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 «Уругларга анчыгаштар дугайында». 9.05 Эгелеп турар спортчуларга чемпионнарның арга-сүмелери. 9.50 «Уруглар шолчугежи». Уран-чечен фильм. 11.25 Медээлер. 11.35—12.05 «Сиппев Блюжек. 43» Москвага М. В. Нестеровтуң квартира-музейин тургузар дугайында. 15.30 Медээлер. 15.45 Уругларга фильм. «Тимур болгаш ооң командазы». 17.05 Кадээниң делгемнери. Телефильмнер. 17.45 «Мээн амыдыралым — музыка». ССРЭ-ниң улустуң артизи, дирижер Б. Иванов дугайында. 18.35 Мультфильм. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Эрге-чагырганы — Советтерге. 19.30 «Бистиң студияда». А. Корчагин болгаш Т. Железникова. 19.55 «Дирлип келгениниң дугайында чугаа». Телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.50 «Дирлип келгениниң дугайында чугаа». 2-ги сериязы. 22.40 «Ол болган... болган...» 23.00—00.35 «Үйе-бодал».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 6 класс. 9.05 Англи дыл. 10.05 ПТУ сурагчыларынга. Физика. Улус ажыл-агыйында электроника. 10.35; 11.35 Төөгү. 6 класс. Катап тургустунуушкунун үениң эртемденнери. 11.05 Англи дыл. 12.05 «Кызыл азажыгаштар». Уран-чечен фильм. 13.35 Медээлер. 13.40—14.15 Ритмиг гимнастика. 17.05 Медээлер. 17.10 Казаньда эзээлилер дугайында телеочерк.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Барымдаалыг фильм. 18.35 «Театр болгаш көрүкчү». Тываның хөгжүм-шии театрындан дамчыдылга. 19.15 «Азия тово». Үндүрүгледе: Медээлер. «Коммунист болгаш үе». 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг хуулар, чаштар!». 20.15 «Арена». Спортчу программа. 21.00 «Үе». 21.50 Эвилелдештиң республикалар телестудияларының фильмнери. «Төрүттүнүп келгени». Уран-чечен фильм. 1—2 серияалары. 00.10 —02.00 Бут бөмбүү. ССРЭ кубогу. «Торпедо» (Москва) — «Динамо» (Киев).

КИНО

МАЙ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Офицер с розой» 9.30, 11.40, 13.50, 16.10, 20.10, «Власть Соловецкая» 18.20 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Супружеская жизнь» 13.30, 16.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Спаса в Нели» 9.20, 11.00, «Пусть я умру, господи...» 12.40, «Враг мой» 14.30, 19.00, «Долгая разлука» 16.20, 20.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Брат, найди брата» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Подвиг разведчика» 14.00, «Загадка уединённого мотеля» 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к-б. «Фараон» 17.20, 20.30 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Легенда о Нарайаме» 15.00, 17.50 шактарда.

АГААР

Республиканга кезек булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың күжү секундада 9—14 метр. Дүне 1—6 градус чылыыр, чамдык черлерге 5 градус чедир соок. Хүндүс 21—26, чамдык черлерте 13—18 градус чылыыр.

Кызылга кезек булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың күжү секундада 9—14 метр. Дүне 2—4, хүндүс 22—24 градус чылыыр. Агаарның базыышкыны 700 миллиметр, а олчугу 26 хуу.

КЫЗЫЛЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Арагалаар чорукка болгаш наркоманияга удур демиселдиң айтырыгларынга хамаарыштыр Кызыл хоорай Советиниң күүсекомунуң даргазының оралакчызы Надежда Лаврентьевна Верхотурова-биле № 2-34-51 телефонну дамчыштыр бо чылдың май 19-та эртенгиниң 8 шактан хүндүскүнүң 13 шакка чедир чугаалажып болур.

«СҮКПАК» совхоз 350 кг чедир дириг деңзилиг аныяк бода малды хүлээп алыр болган ооң килограмм дириг деңзилинге онаажтыр 2 рубльди. 350 килограммдан өрү деңзилиг малдың бир килограмм дириг деңзизи дээш 1 рубль 80 копеекти төлээр.

Совхозтуң хүлээп алыышкын пунктузу эртенгиниң-не 8 шактан 16 шакка чедир, субботада — 8 шактан 14 шакка чедир малды хүлээп ап турар.

Мал дужаар хамаатыларның чагыын база транспорт-биле совхоз хандырар.

Республика типографиязының профкомунуң «Радость» дээр уруглар клувунда өөредилге чылы доозулганы-биле холбаштыр инвентаризация эгелээн. Ынчангаш концерт белеткелинде киришпейн турар уруглар клубтан алган идик-хептерин май айның 20-ге чедир эккеп дужаарын дыңнадып тур.

«ССРЭ-ниң Профессионалдар эвилелдериниң эргелериниң дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң төлевилелин 1989 чылдың апрель 29-та үнген «Труд» солунга парлаан, ону бо чылдың май, июнь, июль айларда калбаа-биле чугаалажып көөр.

Чугула ол документиниң профэвилелдериниң эге организацияларынга болгаш күш-ажылчы коллективтерге тайылбырлаар сорулга-биле консультация пунктузун профобулчевүлелдиң чанынга тургускан.

Айтырыгларны 2-15-53 телефон дамчыштыр салып болур.

Херечлекчилер кооперациязының системазының бүгү магазиннери (тускайжыттынган магазиннерден аңгыда) 0.5 болгаш 2 литр ишкирлиг шил савалары (даштыкы чурттарга бүдүрген эвес), чурттакчы чоннан болгаш курлангдырылга черлеринден кежээ-даа хүлээп ап турарын дыңнадып тур.

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУР

КЫЗЫЛДЫҢ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУДУНУҢ БОТ-ӨӨРЕДИЛГЕ САЛБЫРЫ дараазында тускай эртемнерге абитуриентилер хүлээп алырын чарлап тур: «педагогика болгаш эге өөредилгениң методиказы», «педагогика болгаш психология» (школа назынының четпээнини), «орус дыл болгаш литература», «география».

Кирериниң экзаменнери — июнь 1-ден 15-ке чедир. «География» тускай эртемге — географияга, математика (аас-биле), орус дыл болгаш литератураган (бижимел-биле); «орус дыл болгаш литература» тускай эртемге — орус дылга болгаш литератураган (аас-биле болгаш бижимел-биле). ССРЭ төөгүзүнге: «педагогика болгаш психология» (школа назынының четпээнини) тускай эртемнерге — математикага (аас-биле), орус дыл болгаш литератураган (бижимел-биле), тыва болгаш орус дылдарга (аас-биле); «эге өөредилгениң педагогиказы болгаш методиказы» тускай эртемге — математикага (аас-биле), орус дылга болгаш литератураган (бижимел-биле), тыва болгаш орус дылдарга (аас-биле) экзаменнерни дужаар. Сөөлгү айыттынган тускай эртемге бeседалажыышкын түңнелдери-биле ол тускай эртемге таарыжыр ортумак тускай эртемниг болгаш эртемниң аайы-биле бир чылдан эвээш эвес үеде ажылдаан кижилерни хүлээп алыр.

Беседалажыышкын май 30-де болур.

Билдириишкиннерни апрель 25-тен май 29-ка чедир дараазында чүүлдер-биле кады хүлээп алыр: ортумак эртемниң дугайында документ (боду): сөөлгү ажылдаан чериңден үш ат салган характеристика; № 086/У хевириниң медицина справказы; күш-ажыл дептериниң хоолгазы; 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чурук. Паспортту боду эккеп көргүзер.

Институттуң адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 35, кабинет 101, телефон 2-20-36.

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары

● Редактор — 3-43-24; ● оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-02; ● оралакчылары — 3-45-93; ● партийжи амыдырал килдизи — 3-36-42; 3-36-25; ● совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-09; 3-41-23; ● үлетпүр килдизи — 3-34-40; 3-36-73; ● агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; 3-34-30; ● пропаганда килдизи — 3-34-57; ● культура килдизи — 3-39-15; ● информация килдизи — 3-37-11; ● чагаа килдизи — 3-39-03; ● корректорлар — 3-34-19; ● бухгалтерия — 3-43-41; ● очулга килдизи — 3-34-93; ● чыдырукчулар — 2-27-41; ● солун келбейн барганда — 2-32-75.

Чыылда 800 катап чперп. Хемчээли 2 парлалга ааазы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 279. ТС—00154.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 20 суббота № 118 (14018)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 кап.

СЭКП ТЫВА ОБКОМУНУҢ ПЛЕНУМУ

Май 19-та Кызылга, СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга СЭКП обкомунуң II пленуму болуп эрткен.

Пленумга организастыг айтырыгны чугаалашкан.

СЭКП обкомунуң дараазында комиссияларын тургускан: партийжи-организастыг болгаш кадр ажылының айтырыгларының талазы-биле комиссияның удуртукчузу—СЭКП обкомунуң ийиги секретары Г. Н. Долгополов; идеология ажылының айтырыгларының талазы-биле комиссия, удуртукчузу — СЭКП обкомунуң секретары А. К. Канзай; социал-экономиктиг айтырыглар талазы-биле комиссия, удуртукчузу—СЭКП обкомунуң секретары А. И. Ванжа; аграр айтырыглар талазы-биле комиссия, удуртукчузу — СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак; кұрүне-эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле комиссия, удуртукчузу — СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин.

Чаа тургускан комиссияларның составын пленум бадылаан.

СЭКП обкомунуң пленуму оон-биле ажылын дооскан.

Партия обкомунуң пленумунуң ажылынга СЭКП ТК-ның Партия тургузуушкуну болгаш кадр ажылы килдизиниң харысалгалыг организакчызы В. В. Рогило киришкен.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПАРТИЯ-АЖЫЛ-АГЫЙ АКТИВИНИҢ ХУРАЛЫ

Дүүн Кызылга, СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга республиканың партия-ажыл-агый активиниң хуралы болган.

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин республика активиниң хуралын ажыткан.

Партия-ажыл-агый активиниң хуралының киржикчилери СЭКП ТК-ның апрель (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының сорулгаларын чугаалажып көрген. Ол айтырыг талазы-биле илеткелди СЭКП обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** кылган.

Илеткел талазы-биле В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чиңгине директору **Ю. Т. Комаров**, СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары **В. Д. Монгуш**, Ак-Довурак хоорккүскомунуң даргазы **О. С. Саая**, Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң политкилдизиниң начальниги **Б. С. Шыырап**, Таңды районда дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында партком секретары **В. В. Мартый-оол**, СЭКП Кызыл хоорkомунуң бирги секретары **Б. П. Свинцов**, Улуг-Хем райкүскомунуң даргазы **Д. Х. Ооржак**, СЭКП Каа-Хем райкомунуң бирги секретары **В. Б. Петров**, Тыва АССР-ниң саң министри **К. Д. Ондар**, Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы **К. К. Кудажы**, СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары **В. Д. Хемер-оол**, СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары **М. Д. Кара-Сал**, ССРЭ-ниң күрбанкызының Тыва республика конторазының эргелекчизи **В. А. Бадулин**, Өвүр районда «Кызыл тук» совхозтуң хойжу бригадазының бригадири **И. К. Ооржак**, интернационалчы дайынчылар каттыжыышкынының даргазы **С. А. Попов** олар санал бергеннер.

СЭКП обкому бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** түңнел сөс чугаалаан.

Партия-ажыл-агый активиниң хуралы чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Актив хуралының ажылынга СЭКП ТК-ның Партия тургузуушкуну болгаш кадр ажылы килдизиниң харысалгалыг организакчызы **В. В. Рогило** киришкен.

(Республиканың партия-ажыл-агый активиниң хуралының дугайында отчётту дараазында солунга парлаар).

СЭКП ТЫВА ОБКОМУНУҢ КОМИССИЯЛАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ПАРТИЙЖИ-ОРГАНИЗАСТЫГ БОЛГАШ КАДР АЖЫЛЫНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯ

Долгополов Г. Н. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң ийиги секретары, комиссияның даргазы.

Евтешин В. М. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң партийжи-организастыг болгаш кадр ажылы килдизиниң эргелекчизи, комиссияның даргазының оралакчызы.

Комиссияның кежигүннери:

Алдын-Херел Г. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Бии-Хем районда «Хадың» совхозтуң саанчызы.

Бадретдинов А. Н. — СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, «Тыватылерембыттехника» каттыжыышкынының слесары.

Глущенков В. Н. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң херектер эргелекчизи.

Коробейникова Н. С. —СЭКП обкомунуң кежигүнү, машина заводунуң бүдүрүлге участогунуң мастери.

Кажин-оол В. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары.

Кочергин В. А. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, ВЛКСМ обкомунуң бирги секретары.

Маслов В. Л. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, «Тувинская правда» солуннуң редактору.

Монгуш В. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, партия Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары.

Мартый-оол В. В. — СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, Таңды районда «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында партком секретары.

Монгуш И. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, «Тыва кобальт» комбинаттың машинизи.

Неделин В. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары.

Ситников М. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Каа-Хем районда «Ленинчи орук» совхозтуң механизатору.

Седип-оол М. В. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Бии-Хем районда «Эрбек» совхозтуң хойжузу.

Сержит М. Х. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Улуг-Хем районда «Ак-Туруг» совхозтуң суггатчызы.

Хемер-оол В. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары.

Шулепов А. Н. — СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың партком секретары.

ИДЕОЛОГИЯ АЖЫЛЫНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯ

Канзай А. К. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң секретары, комиссияның даргазы.

Конгар Н. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң улус өөредилге министри, комиссияның даргазының оралакчызы.

Комиссияның кежигүннери:

Аранчын Ю. Л. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, ТДЛТЭШИ-ниң директору.

Байынды Э. Б. —СЭКП обкомунуң кежигүнү, чурукчу.

Дамба-Хуурак Н. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизиниң бирги оралакчызы.

Зорина Л. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи.

Козлов В. Н. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң шериг комиссары.

Кечил-оол Т. М. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Таңды районда «Коммунизмниң херели» совхозтуң саанчызы.

Куулар Д. О. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Сүт-Хөл районда «Октябрь 30 чылы» совхозтуң хойжузу.

Монгуш З. Ш. —СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, Өвүр районда Солчур ортумак школазының башкызы.

Монгуш Б. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия Бай-Тайга райкомунуң бирги секретары.

Ооржак Э. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынының № 48 тудуг эргелелиниң былаңчызы.

Парчина Л. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Барыын-Хемчиктиң район эмнелгезиниң гинеколог эмчизи.

Свинцов Б. П. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия Кызыл хоорkомунуң бирги секретары.

Сереп А. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң культура министри.

Суваңгит О. О.— СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

Ушкалов В. А. —СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, республика эмнелгезиниң хирургия салбырының эргелекчизи.

Шаравии В. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, «Шын» солуннуң редактору.

Шыырап Б. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң политкилдизиниң начальниги.

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ АЙТЫРЫГЛАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯ

Ванжа А. П. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң секретары, комиссияның даргазы.

Буянды С. К. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, республиканың чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору, комиссияның даргазының оралакчызы.

Комиссияның кежигүннери:

Авруцкий В. Л. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тываның геология-шиңчилел экспедициязының начальниги.

Абрамов М. Е. —СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң бойлуг камгалаар талазы-биле комитеттиң даргазы.

Гусельников Н. Е. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Ырбанның үлетпүр ажыл-агыйының ыяш белеткекчизи.

Гольцов В. А. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Кызылдың мебель фабриказының таваныкчызы.

Голиков А. А. —СЭКП обкомунуң кежигүнү, «Тыва кобальт» комбинаттың директору.

Дүгүр-оол К.-К. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Бай-Тайганың чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң даараныкчызы.

Данчул Л. Н. —СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, Шагаан-Арыг хоорайда тудуп турар цемент заводунуң инженери.

Карпов Н. М. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, «Шагаан-Арыг тудуг» трестиниң № 13 кежүп чоруур мехколоннazының тудугжулар бригадазының бригадири.

Кара-оол В. Х. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң социал-экономиктиг килдизиниң эргелекчизи.

Кошелев В. Н. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Кызылдың № 1 АТБ-зының чолаачызы.

Кыргыс М. А. — СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, СЭКП Кызыл хоорkомунуң ийиги секретары.

Кыныраа М. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Эрзин районда Ленин аттыг совхозтуң хойжу бригадазының бригадири.

Нурзат Б. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары.

Останец Н. А. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынының начальниги.

Петров В. Б. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия Каа-Хем райкомунуң бирги секретары.

Рудзинский А. В.—СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, «Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының начальниги.

Сизых Н. В. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң кадык камгалал министри.

Ходырев Н. Н. —СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, Тыва АССР-ниң садыг министри.

Шубник Г. М. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, «Тыва агроүлетпүр тудуг» кооператив-күрүне каттыжыышкынының даргазы.

АГРАР АЙТЫРЫГЛАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯ

Ооржак Ш. Д. —СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң секретары, комиссияның даргазы.

Сухов Н. М. — СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, Кызыл районда «Кызыл» совхозтуң директору, комиссияның даргазының оралакчызы.

Комиссияның кежигүннери:

Амбаржи З. Э. — СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, Каа-Хем районда «Енисей» совхозтуң саанчызы.

Бызытпаа С. М. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Сүт-Хөл районда «Алдан-Маадыр» совхозтуң суггатчызы.

Баавыл Т. Н. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң хойжузу.

Губарев Ю. К. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия Таңды райкомунуң бирги секретары.

Дамбаа В. Б. — СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, Эрзин районда «Чаа орук» совхозтуң саанчызы.

Заркевич Г. А. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң чанында партийжи контроль комиссиязының даргазы.

Кара-Сал М. Д. —СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, партия Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары.

Күнзекпен С. М. —СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тес-Хем районда «Таңды-Сыны» совхозтуң өшкү кадарчызы.

Кунзук К. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Бай-Тайга районда «Бай-Тал» совхозтуң хойжузу.

Куркутов В. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң аграр килдизиниң эргелекчизи.

Куулар Ш. Н. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, профэвилелдер чөвүлелиниң даргазы.

Мон К. А. —СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия Эрзин райкомунуң бирги секретары.

Монгуш С. Т. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Барыын-Хемчик районда «Барлык» совхозтуң саанчызы.

Монгуш Х. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Респотребсоюз баштаар чериниң даргазы.

Ооржак И. К. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Өвүр районда «Кызыл тук» совхозтуң хойжу бригадазының бригадири.

Очур-оол В. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия Кызыл райкомунуң бирги секретары.

Сарыглар Р. Ч.-А. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Чөөн-Хемчик районда «Чыраа-Бажы» совхозтуң хойжузу.

Сафонов И. П. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Таңды районда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң хойжузу.

Суванди И. М.—СЭКП обкомунуң кежигүнү, Агроүлетпүрккомунуң даргазының бирги оралакчызы, Тыва АССР-ниң министри.

Ундун В. А. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Улуг-Хем районда «Найырал» совхозтуң хойжузу.

Чихачев Ю. А. — СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, партия Бии-Хем райкомунуң бирги секретары.

КҮРҮНЕ-ЭРГЕ-ХООЙЛУ АЙТЫРЫГЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯ

Ширшин Г. Ч. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң бирги секретары, комиссияның даргазы.

Ооржак Д. К.-Х. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, республиканың улусчу контроль комитединиң даргазы, комиссияның даргазының оралакчызы.

Комиссияның кежигүннери:

Донгак К. Д.—СЭКП обкомунуң кежигүнү, Мөңгүн-Тайга районда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң хойжузу.

Дембирел А. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия Өвүр райкомунуң бирги секретары.

Егоров И. В. —СЭКП обкомунуң кежигүнү, Кызыл гарнизонунуң офицери.

Заворотный В. Г. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң иштики килдизиниң эргелекчизи.

Зотов С. С. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң прокурору.

Кара-Сал В. Б. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң иштики херектер министри.

Комаров Ю. Т. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чиңгине директору.

Киров С. Л. — СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат, Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри.

Куулар Ш. Д. —СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң херектер эргелекчизи.

Марцеха А. В. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва авиаотрядтың командири.

Монгуш А.-К. С.-Б.—СЭКП обкомунуң кежигүнү, Чөөн-Хемчик районда СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң саанчызы.

Ондар Д. Б.—СЭКП обкомунуң кежигүнү, партия обкомунуң күрүне-эрге хоойлу килдизиниң эргелекчизи.

Седеп-оол Е. Д. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тес-Хем районда «О. Шынаа» совхозтуң хойжузу.

Тинмей Д. Л. — СЭКП обкомунуң кежигүнү, Кызыл хоорkүскомунуң даргазы.

Федосеев В. Н.—СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы.

ШАНХАЙЖЕ УЖУП ЧОРУПКАНЫ

ПЕКИН, (СЭТА). Кыдатта албан ёзуну аян-чоруун кылып чеде берген СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев март 18-те Пекинден Шанхайже чорупкан.

Үдээшкин ёзулалы «Дяоюйтай» дээр аалчылар хүлээп алыр черге болган. М. С. Горбачевту болгаш Р. М. Горбачеваны КУР-нуң Даргазы Ян Шанкунь үдээн.

М. С. Горбачев-биле кады Шанхайже аян-чорук үезинде оңу үдеп чоруур совет албан кижилери чорупкан.

ШАНХАЙГА УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

ШАНХАЙ. (СЭТА-ның тускай корр.). КУР-да албанның аян-чоруун кылып чоруп турар СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев май 18-те Кыдаттың улуг үлетпүр төвү Шанхай хоорайда чедип келген.

Бо хоорай антиимпериалисчи болгаш революсчу демиселдиң чаагай чаңчылдары-биле алдаржыкаан. Ол Совет Эвилели-биле шаг-дан бээр найыралдыг тудуп келген.

Хоорайның ажылчы чонунуң өмүнээзинден аэропортка совет удуртукчуну, оон кадайын болгаш совет делегацияның кежигүннерин ККП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ККП-ның Шанхай хоорай комитединиң секретары Цзян Цзэминь, хоорай чагырганың даргазы Чжу Жунцзи, ККП ТК-ның Политбюро кежигүнү, КУР-нуң Күрүне чөвүлелиниң Премьерниң оралакчызы У. Сюецянь, КУР-нуң даштыкы херектер министри Цянь Цичэнь уткаан.

М. С. Горбачевка хоорайның бичии уруглары байыр чедирген. Олар: «Шанхайже моорлап кирип көрүңер!» деп кыйгырыг салып турган.

«Сицзяо» резиденцияже углаан орукка 12 миллион чурттакчылыг хоорайның кудумчуларга үнүп келген он-он муң шанхайжылар аалчыларның автомобильдерин уткуп ап, өөрүшкүлүг байыр чедирип турган.

«Сицзяо» резиденциязынга Цзян Цзэминь-биле кыска беседа болган, аңда совет-кыдат харылзаалар ның долузу-биле экижээни-биле холбаштыр ийи таланың сеткил ханымыжын илергейлеттинген. Беседага М. С. Горбачев, Р. М. Горбачева болгаш үдеп чоруур кижилер киришкен.

Хоорай чагырганың даргазы Чжу Жунцзи совет удуртукчуга алдар болдуруп эртенги шайлалга тургускан.

М. С. Горбачевка байыр чедирип тура, Чжу Жунцзи КУР биле ССРЭ-ниң аразында харылзааларның экижип оралы-биле чергелештир Шанхай биле Совет Эвилелиниң аразында найыралчы харылзааларын болгаш кады ажылдажылганың улам калбарып турарын сеткил ханымышкы-биле демдеглээн. Шанхайда ССРЭ-ниң чиңгине элчин чери катап ажыттынган. Совет Эвилели-биле бараан саарылгазы чыл келген тудум улгадып орар. Шанхай биле Ленинград тереддешкен хоорайлар болган, ынчангаш ам ийи хоорайның аразында янзы-бүрү адырларда — экономикада, садыгда, культура болгаш чырыдыышкынга харылзаалар, кады ажылдажылга калбарып эгелээн. Ийи чурттуң удуртукчуларының амгы ужуражыышкыны КУР биле ССРЭ-ниң база ККП биле СЭКП-ниң аразында харылзааларын хөгжүдеринге эки салдарын чедирер. Шанхай биле Совет Эвилелиниң аразынга бот-боттарынга ажыктыг харылзааларның болгаш кады ажылдажылганың улуг перспективаларын ажылдар дээрзинге хоорай чагырганың даргазы бүзүрелин илереткен.

Бодунуң чугаазында М. С. Горбачев кыдат ажылчы чонунуң эрткен революсчу оруу, кыдат пролетариаттың баштайгы аңгы тулчуушкуннары, Кыдаттың Коммунистиг партиязының тургустунуп тывылганының төөгүзү-биле байлак хоорай Шанхайга баарын совет делегация улуг сонуургал-биле манап турган деп чугаалаан.

КУР-нуң болгаш ККП-ның удуртукчулары-биле ужуражыышкыннарын түңнеп тура, М. С. Горбачев бо аян-чорукту чүгле ийи улуг чурттуң болгаш улустарга эвес, а харын бүгү делегейге улуг боттуг салдарын чедирер эргелелиг болуушкун деп санаан. ССРЭ биле КУР-нуң аразында эки кожа-хелбээ доктаашкынының болгаш харылзааларның быжыг болуру чүгле ийи улуг улустуң күзел-сорууга болгаш илерелинге эвес, а Азия заңгы айыыл чок чорукту быжыглаарының, делегей байдалын экижидериниң эрге-ажыктарының дугжур деп, совет удуртукчу чугаалаан.

ССРЭ-биле найыралдыг сеткилин кыдат улустуң улуг салгалдарының хөй кезииниң аразында арткаан аян-чоруктуң хүннериниң үезинде совет делегацияның кежигүннери бүзүрээннер дээрзин М. С. Горбачев демдеглээн. Оон-биле кады ССРЭ-биле КУР-нуң аразында харылзааларның экижип турарынга Кыдаттың аныяктарының ылаңгыя деткимче көргүзүп турары өөрүнчүг болган. Ийи чурттарның аныяктар организацияларының, оолдарының болгаш кыстарының аразында харылзаалар база улам калбарар болгаш олар совет болгаш кыдат улустарының найыралының эстафетазын бүзүрелдиг уламчылаар дээрзинге ССРЭ-де илереп турар.

Оон соонда хоорай иштинге кыска таныжылга аян-чоруун кылган. Баштай доктаагаа чери — А. С. Пушкинге тураскаал чаны.

Бо тураскаал кайгамчык салым-чолдуг. Шанхайның чурттакчыларының, аңаа чурттап турган орус кижилерниң акша-хөреңгизи-биле 1937 чылда тургузуп кылган ол тураскаалды япон милитаристерге удур нациовал-хосталга дайынының чылдарында ажылекчилер үрегдеп каапкан. Шүлүкчүнүң улуг Төрээн чуртунга кыдат улустуң аажок улуг хүндүткелиниң демдээ кылдыр 1947 чылда ол скульптураны катап тургус-

(Төнчүзү 2-ги арынында).

М. С. ГОРБАЧЕВ МОСКВАДА ЧЕДИП КЕЛГЕН

КУР-нуң Даргазы Ян Шанкуньнуң чалаапкын ёзугаар СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев Кыдатка албанның аян-чоруун кылып турганының соонда май 18-те Москвада чедип келген.

Бо аян-чорукка М. С. Горбачевту үдеп чораан СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Яковлев, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Ю. Д. Маслюков, СЭКП ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-ниң кадык камгалал министри Е. И. Чазов олар оон-биле кады Москвада чедип келген.

Аэродромга М. С. Горбачевту СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, Е. К. Лигачев, В. А. Медведев, В. П. Никонов, Н. И. Рыжков, В. М. Чебриков, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидаттар А. П. Бирюкова, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, Г. П. Разумовский, Д. Т. Язов, СЭКП ТК-ның секретары О. Д. Бакланов болгаш өске-даа эштер уткаан.

Уткуп турганнарның аразынга КУР-нуң ССРЭ-де херектеринге түр бүзүрээттирген Чжан Чжэнь турган.

(СЭТА).

ДЫҢНАДЫГ

ССРЭ-ниң улус депутадының соңгудааларының талазы-биле 1989 чылдың май 21-де болур катап бадылаашкын округтуң соңгулда участоктарынга түс черинин-биле 6 шактан эгелээш 22 шакка чедир болурун Кызылдың Чөөн № 646 национал-девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

ОКРУГТУҢ СОҢГУДАА КОМИССИЯЗЫ.

ШАНХАЙГА УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

ван. Ынчалза-даа «культура революциязының» үезинде тураскаал база катап үрег-дээшкинге таварышкан. Чоокта чаа орус шүлүкчүнүң хүрээ овур-хевири эгиде турган черинге база катап кестүп келген. Бистиң улустарывыстың аразында үнген-бодал харылзааларының чаңчыл болган демдээ кылдыр хоорай чурттакчыларының дилээ ёзулаар тураскаалды катап тургускан.

М. С. Горбачев болгаш оон кадайы А. С. Пушкинге тураскаалдың баарынга бодаа чечектерни салган.

Шанхай бөгүн бодунуң эдериичи хоорайлары-биле кады үлетпүр болгаш кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге, КУР-нуң ниитики болгаш даштыкы садыынга, оон эртеминиң болгаш техниказының хөгжүлдезинге, культуразынга болгаш чырыдыышкынынга кол рольду ойнап турар. Пекин база Тяньцзин-биле кады төпке чагыртыр үш хоорайларының бирээзи болбушаан, бо хоорай чурттуң үлетпүрүнүң нийти продукциязының 11—12 хуузун берип турар. Ол делегейниң 170 күрүнелери-биле болгаш районнары-биле садыглажып турар. Ында 50 хире дээди өөредилге черлери, 200 ажыг эртем-шинчилел албан черлери бар.

Чоокта чаа план ёзугаар Шанхайдан мурнуу-барыын талада 30 километр черде кожа Миньхань хоорайда болгаш оон чоок-кавызында Хунцяо хоорайда техника-экономиктиг хөгжүлделиг чаа районнуң тудуу эгелээн. Ында ол адырның 50 ажыг бүдүрүлгелери бар. Совет аалчылар ол хүн амгы үениң лифтилерин болгаш эскалаторларын бүдүрүп үндүрер заводка чораан. М. С. Горбачев бүдүрүлгелерге чорупкан турган үезинде ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар-биле беседалашкан.

• • •

М. С. Горбачев болгаш ону үдеп чоруур совет албан кижилери ол-ла хүн Шанхайдан Төрээн чуртунче чорупкан. Аэропортка совет аалчыларны Цзян Цзэминь, Чжу Жунцзи, У Соецзинь, Цзянь Цичэнь, Шанхайның хөй-ниитизиниң төлээлекчилери үдээн.

• • •

М. С. Горбачевтуң КУР-га албанның аян-чорууну түңнелдеринге хамаарыштыр кады кылган совет-кыдат Коммюнике хүлээп алдынган. Ону парлаар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунда

Май 18-те РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ээлчеглиг хуралы болуп эрткен, аңаа РСФСР-ниң девискээринге 1989 чылдың май 14-те болуп эрткен ССРЭ-ниң улус депутаттарының катап соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында база РСФСР-ниң Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында, РСФСР-ниң Хоойлуларының төлевилелдериниң белеткелиниң чоруп турарының дугайында, РСФСР-ниң болгаш чер-чер Советтерниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

Советтерниң сессияларынга депутаттарның берген саналдарын болгаш шүгүмчүлелдерин күүседир талазы-биле Калинин областың совет болгаш ажыл-агый органнарының ап чорудуп турар хемчеглериниң дугайында айтырыгны база Президиум чугаалашкан.

Советтерниң сессияларынга депутаттарның берген саналдарын болгаш шүгүмчүлелдерин сайгарып көөрүнүң чурумун тодараткан хоойлужудулга актыларының негелделерин долу хемчээлдиг-биле боттандырарын хандырарын, оларның күүселдезин шалыпкын организастаарын Президиумнуң хүлээп алган доктаалы Калинин областың улус депутаттарының Советтеринден негээн. Советтерниң сессияларынга депутаттарның СЭКП ТК-ның апрель (1989 чыл) Пленумунуң айтыышкыннарын боттандырар талазы-биле берген саналдарын болгаш шүгүмчүлелдерин күүседир ажылды демократчыдылга чорудулгалары, ажык-чарлык чорук, совет ниитилелдиң амыдыралының бүгү талаларын эде тургузары база чондан соңгутканнарның ролюн болгаш аттарын кедүрери-биле сырый холбаарын автономнуг республикаларның Дээди Советтериниң Президиумнарынга, улус депутаттарының край, область Советтеринге, улус депутаттарының автономнуг область болгаш автономнуг округ Советтеринге саналдаан.

Президиумнуң хуралынга республиканың курупе амыдыралының өске-даа чамдык айтырыгларын чугаалашкан.

Хуралды СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. И. Воротников эрттирген.

(СЭТА).

ТУДУГЖУ ЧОЛААЧЫЛАР

Эрзинде ажыл-агыйлар аразында кожуп чоруур механизастаан колоннаның тудугжулары планныг онаалдаларын доктаамал ажыр күүседип, районда дээре дээн ажылдыг коллективтерниң бирээзинге санадып турар. Оларның районда кылып турар тудуглары хөй. Район төвүнге Культура бажыңын, Бай-Даг суурга 140 олуттуг ясли-сады, сүт хүлээп алыр пунктуну, чуртталга бажыңнарын болгаш өске-даа тудугларын кылыры...

Коллективтиң мурнунда салдынган сорулгаларны чедиишкинниг күүседиишкинге шылаптаар арга-хуралдар болгаш машина-техника-даа четчир. Ынчалза-даа кывар-чаар материалдарының камналгазынче кол кичээнгейни салбас болза, ол артыкка чарыгдаттынга баар чоруктар үнүп кээр. Мындыг таварылгаларда чамдык машиналар кывар-чаар материалдар чогуулап аваа туруп бээри база бар. Мону болдурбазының аргаларын дээш тывары коллектив кежигүннери шиитпирлээн.

Бо айтырыгны коллективтиң партия эге организациязының хуралынга чугаалашкан. Аңаа коммунистер Юрий Намажап, Кыргыс-оол Кара-Сал, Уржук Хайын мындыг санал киирген. Бензин эзээш таварылгада ажыглаанны дег машиналарны ажыглаар, ажыглаар чоктарын тургузуп каар. Машиназын тургузуп каан чолаачылар чүнү кылыры, оларның ажыл төлевирин канчаар төлээрин деп айтырыг база тургустунуп келген. Хостут чолаачыларны бажың тудуунга киириштирер, аңаа ажылдадыр деп хурал шиитпир хүлээп алган.

Коллектив кежигүннери ол шиитпирни деткээн. Айтырыгны шын тургускан, ону шын эгелээшкин деп санааннар. Ынчангаш коммунист Уржук Хайын удуртукан чолаачыларның тудугжу бригадазы тургускан. Чолаачылар Юрий Намажап, Виктор Кыргыс, Кыргыс-оол Кара-Сал, Зайцев Күнгаалай, Михаил Донов, Анатолий Арагачы ол бригадага кирген. Чолаачы тудугжулар бо чылдың март 9-тан эгелеп ажылдап кирипкен. Олар хостут шактарында 74 муң рубль өртектиг чуртталга бажыңын тудуп эгелээн. Тудугжу чолаачылар ол бажыңны май айда бүрүн тудуп дооскан. Тускай комиссияга хүлээдип бээрин ааарган. Чаа туттунган бо бажыңга АКМК-ның ажылчыннары болгаш чолаачылары чурттаар. Мында чурттаар кижилер ордерлерин холга алган. Эрткен чылын чолаачы тудугжулар дөрт аал чурттаар бажыңны туткан.

Коллективтиң ажыл-ишчилериниң ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээрин АКМК-ның удуртукчузу (С. К. Хайын) кол кичээнгейин угландырган. Бо сорулга-биле дузалаар ажыл-агыйын база хөгжүдүп турар. Ында 300 ажыг баш хойну азырап турар. Ногаа өстүрер теплицаны база тудуп алган. Ажылчыннарга таарымчалыг байдалдарны тургузуп берген, ажылчынның бүдүмгүрү мынча бооп турары чугаажок деп бодаар мен.

Чинчит ӨӨЛЕТ.

ХЕМЧЭЭЛИ ӨСКЕН

Хандырылга талазы-биле кезээде кергүнген хүлээлге-биле кады саналарга, үлетпүр продукциязы бүдүрериниң планы эрткен дөрт айларда 97,7 хуу күүсеттингенин республиканың Статистика эргелели мооң мурнунда дыңнаткан болгай. Продукция-биле хандырар талазы-биле үлетпүр бүдүрүлгелериниң ниити өрези 1 миллион 285 муң рубль болган. 10 бүдүрүлге керээлиг хүлээлгелерин күүсетпейн барган. Ындыг бүдүрүлгелерге «Шагаан-Арыг тудуг» трестиниң үлетпүр бүдүрүлгелер комбинадын, Улуг-Хем шыш үлетпүр ажыл-агыйын, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезин, Кызылдың хлеб комбинадын болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур. Барыын-Хемчик районну болгаш Кызыл хоорай Совединиң продукция-биле хандырылга планын күүсетпээн.

Ажылда шак мындыг четпестер бар-даа болза, эрткен чылдың бо үезинде көөрде, ниитизи-биле республиканың үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 5,4 хуу өскен. Кызылдың бажың тудар комбинады, алгы заводу, даараныр фабриказы, «Тыва агроүлетпүр сүт» каттыжыышкынын моңаа төлептиг үлүгүн киирген.

Оон-биле чергелештир он дөрт бүдүрүлге продукция бүдүрерин өстүрерин чедип алза-даа, продукция бүдүрүп үндүрериниң хемчээлин кудулаткан. Мооң мурнунда мурнакчыларга санадып турган Кызылдың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгезин моңаа чижек кылдыр ап болур. Бо бүдүрүлге продукция бүдүрериниң хемчээлин 181 муң рубльге кудулаткан. Чадааның рай үлетпүр комбинады бо көргүзүгнү 220 муң рубль чедир кудулатканын чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Тываның электри четкилериниң коллективи херегленикчилер мурнунга улуг өрелиг арткан.

Республикага эрткен дөрт айларда даг-дүгү, туйбу, ажык болгаш соңга блоктары, шилиг материалдары, мебель, даараныкга кылыглары, эът, мороженое, чалаң сүт продукциязы бүдүрер план күүсеттинген. Ынчалза-даа автомобильдер, автобустар, шимченикчилер, агрегаттар сепкээр, чыып эптээр демир-бетон кылыглар, кидис болгаш хөм идиктер, колбаса кылыглары, хлеб-булочка болгаш кондитер кылыглары бүдүрер талазы-биле онаалда күүсеттинмейн барган.

Чоннуң херегле бараанын бүдүрерынче бүдүрүлгелер кичээнгей салып турар болу берген. Эрткен айларда чоннуң херегле бараанын 22 миллион 300 муң рубльге бүдүрген. Ынчангаш бо талазы-биле планныг даалга ажыр күүсеттинген.

Кызылдың бажың тудар комбинады, алгы заводу, Чадааның, Сарыг-Сепниң, Шагаан-Арыгның үлетпүр комбинаттары, Туран, Тес-Хем шыш ажыл-агыйлары, Респотребсоюз боттарының бар аргаларын чедир ажыглап шыдаваан. Бо үстүнде бүдүрүлгелер чоннуң херегле бараанын бүдүрер планын күүсетпээн.

Николай ВАНЬКОВ.

ФОТО-ЧУРУКТАР БУРУУДАДЫП ТУР

Ажыл-агыйжы эвес кылдыг чорукту кайда деп бодаар силер? «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының Шуурманта мал белеткээр пунктузунуң девискээринде, херим иштинде үрелген техника сектери, оон чоогунда кандыг-даа ажыглаа чок үр үе дургузунда чыдып келгенинден ирип калган тудуг материалдары моңаа келген кижилерниң караанга бо-ла кезүп бээр. Ынаа белеткээр пунктунуң удуртукчулары шак мындыг ажыл-агыйжы эвес чорукка шагда чаңчыгып калганы ол чүве ийикпе, кандыг-даа хемчег албайн турары кайгамчык.

Ынаа келгеш ап турар черлериниң байдалы дыка багай. Ынаа кээрге черлериниң бүдүүн, богун шуут аптавас. Хирээзиниң хову-шөлге кайы хамаанчок чаа турарындан, ынаа белеткээр пунктунуң аалдызы чарлында шөл болган. Ам суур бажыңда шөлде чоп эгелээн. Ынаа белеткээр пунктунуң удуртукчуларының шак мындыг кара туразында ажылдаашкынын буруу шиидер үе келген.

ЧУРУКТА: мал белеткээр пунктунуң шырыгай чанында ажыглал чок чыткаш, ирип эгелээн тудуг машыны болгаш үрелген техника сеги.

•

Самагалдай биле Шуурмак аразында оруг кыдыынга 80 хире шоодай химиктиг чемишчидизиге бир чыл чыткан чыдып келди. Та кандыг чылдагаан-биле ону аңаа хуюуруп каапкан чүве. Ол алышыкка одуп үрелип калган. Ажыглаар арга чок болган. Чемишчидилгени чагыдып садып алган совхоз ам кайын билдинер. Ынчалза-даа оон өскээн Тес-Хем биле Эрзин районнарда ажыл-агыйларының бирээзи дээрзин чигаанныг чок.

Ажыл-агыйжы эвес, күрүнениң өнчү-хөреңгизинге хамаарга чок чорукту бо шоодайлар бадыткап чыдарлар. Ёзулуг ажыл-агыйжы удуртукчулар турган болза, бир машина чемишчидилгени чүге мында чыдарыл деп чүвени сонуургай бээр турганнар ийик.

Химиктиг бүдүмелдер аалгеш, оруг кыдыында хемчигешче кирип, балык-бойланныг Шуурмак хемче агып, ону хорап туары чугаажок. Химиктиг бүдүмелди ажыглаар аргазы чок апарган чүве болганда, ооза ону хем кыдыындан ундур сөөртүрүнүң хемчээн алыр болза зки. Оон башка ол агаар-бойдуска хоразын чедирер.

Кунгаа ТАШ-ООЛ.
Авторнуң фотолары.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунда

ИДЕПКЕЙИН КӨРГҮСКЕН

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга Тыва АССР-ниң девискээринге ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ол талазы-биле илеткелди Дээди Советтиң Президиумунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи М. М. Даржаа кылган болгаш Президиум кежигүннеринге, хоорайкүүскомнар секретарьларынга, округтарның соңгулда комиссияларының даргаларынга соңгулдаларның канчаар эрткенин таныштырган.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында ССРЭ Хоойлузунга дууштур белеткелди чогуур үезинде эгелээн болгаш соңгулда мурнунуң-даа, соңгулда үезиниң-даа кампаниязын хоойлу ёзугаар эрттирген дээрзин хуралга демдеглээн. Бо кампания республиканың ажылчы чонунуң идепкейиниң өзүп орарын, төлептиг кижилерни соңгуп алыр дээн хамаатыларның улуг сонуургалдыын, оларның бериш турар саналдарының үнелиин бадыткап көргүскен. Соңгулда кампаниязының үезинде СЭКП ТК-ның партияга, совет улуска Кыйгырыы чонга улуг салдарны чедирген.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тываның бир девискээр болгаш 11 национал-девискээр соңгулда округтарынга 69 кандидат депшиттирген турган, а оларны депшидерде 155 кижиниң шилилин чугаалашкан. 128 хурал, 49 конференция болган.

12 округка болган соңгулда мурнунуң хуралдарынга 23 кандидатты бүрүткээн. Оларның иштинде 21 эр кижи, 2 херээжен кижи, СЭКП-ниң 17 кежигүнү, удуртукчулар болгаш специалистер 13,3, башкы, 2 эмчи, 4 ажылчын кирген. 4 округта бир-бир кандидат, 6 округта 2-2, бир округта—3, бирээзинге 4 кандидат бүрүткеттирген турган.

Тываның № 391 девискээр округунга соңгукчуларның 88,29 хуузу, национал-девискээр округтарынга 88,37 хуузу бадылаашкынга киришкен. Соңгулда участокдарынче чурттакчылар баш удур берген чалалга ёзугаар кээп турган, мурнуку үелерде ышкаш бадылаашкын хүнүнде албан чедип, соңгуурунче алдавас турган.

Бо чылдың март 26-да болган соңгулдаларга бир девискээр болгаш 9 национал-девискээр соңгулда округтарынга депутаттар соңгуттурган. Кызылдың Барыын № 647 соңгулда округунга апрель 9-та катап бадылаашкын болган, чүгле ынчан депутат соңгуттурган, а Чөөн № 646 соңгулда округунга катап соңгулдалар эртсе-даа, депутат соңгуттунмаан, май 21-де катап бадылаашкын болур.

Ол ышкаш Красноярск № 16 национал-девискээр соңгулда округунга депутат база соңгуттурган. Совет херээженнер комитеди Улуг-Хемниң Чаа-Хөл суурда уруглар комбинадының эргелекчизи Г. С. Сагаандайны ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгаан.

Ынчалза-даа соңгулда кампаниязының үезинде чамдык четпестер база болган деп хуралга айыткан. Участоктарның соңгулда комиссияларынче төлээлекчилер депшидип тура, хажыдыышкыннар база болгулаан, кандидаттар депшидерде күш-ажылчы коллективтер дидимнери, үстүнден айтыышкын манааш олурупкан чоруктар база тургулаан. Бөгүнге чедир соңгуттурган депутаттарның аразында чаңгыс-даа ажылчын, хойжу, тудугжу азы механизатор кижи чок, херээженнер эвээш.

Чамдык чер-чер Советтерниң соңгулда кампаниязы дээрге округтарның соңгулда комиссияларының херээ дээш олурупкан, хуралдар эрттирерин, кандидаттар депшидеринге боттуг дуза көргүспээн чоруктар бар. Оон уламындан депшидилге, ужуражылга хуралдарын соңгаарладып турган чоруктар бар.

Чамдык кандидаттарның программалары боттуг эвес, күүсеттинмес чүүлдер аазап тургулаан, ындыгларны чон эскерип каан болгаш оларны соңгуваан.

Бо чүүлдерни дараазында болур чер-чер Советтеринге соңгулдалар үезинде катаптаваазын хуралга чугаалашкан болгаш аңаа дууштур доктаалды хүлээп алган.

Соңгулдаларның эрткениниң дугайында база ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлуда чамдык чедир илереттинмээн чүүлдер дугайында боттарының саналдарынга Кызылдың Барыын № 647 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының даргазы турган В. А. Подрутин, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүннери Н. А. Жоголь, В. С. Шаравин чугаалааннар.

НИИТИЛЕЛДИҢ АЖЫЛЫН ИДЕПКЕЙЖИДЕР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга Арага ишпес чорук дээш демиселдиң Бүгү-эвилелге тура ниитилелиниң Тыва республика чөвүлелиниң ажылының талазы-биле айтырыгны чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди республика чөвүлелиниң даргазы С. Д. Киров кылган.

Арага ишпес чорук дээш демиселдиң Бүгү-эвилелге тура ниитилелиниң эге организациялары бистиң республикада 610 деп хуралга демдеглээн. Олар барык 18 муң хире кижини хаара тудуп турар. Оларның аразында ээрттир сугсун ижер чорукту бүрүнү-биле чайладыр сорулгалыг ажылчын, албан-хаакчыг, интеллигент, херээжен, аныяк кижилер кирген. Арагалаашкын, наркомания дээн ышкаш айыылдыг чүүлдерни ажыглаарын болдурбас талазы-биле ааан ажылдарны республика чөвүлели, районнар чөвүлелдери, чер черде эге организациялар кылып келген.

Ындыг-даа болза арага ишпес чорук дээш демиселдиң республика чөвүлелиниң ажылында четпестер хөй деп, хуралга эдеричи илеткел кылган, Дээди Советтиң Президиумунуң Даргазының оралакчызы В. А. Верещагин, Дээди Советтиң Президиум кежигүннери Б. П. Свинцов, Н. А. Жоголь, Л. М. Петрусева, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы К. А. Маспык-оол, пенсионер Н. П. Федоров болгаш өскелер-даа айыткааннар. Ук ниитилелдиң республика организациязы амыдыралдың кадыг, арага ишпес хевири дээш кескү демиселди чорудуп турар, массалыг, ат-алдарлыг организация болбайн турар деп шүгүмчүлээн. Оон дыка хөй эге организациялары ажылдавайн, совет, профэвилел болгаш комсомол организациялары-биле демин каттыштырбайн турар. Ол бүгүнүң түңнелинде арагалаар, оон уламындан кем-херек үүлгедир чоруктар көвүдеп турар.

Тургустунган эге организацияларда хөй кижилер санаттынып турар. Херек кырында кандыг-даа ажылдар чорутпайн турар. Харын-даа сандараан черлер бар. Оларның чижээнге республика типографиязы, чурт-шинчилел музейин адаан. А хоорайның харылзаа белдиринде үш чүс ажыг кижи ажылдап турар. 1986 чылда эге организация тургустунган, 22 кижи кежигүн болуп кирген. Ажыл-чорудулга оон-биле соксаан. Ындыг черлер хоорайда-даа, республикада-даа хөй.

Чер-черлерде совет болгаш профэвилел органнары арага ишпес чорук дээш демиселдиң ниитилелиниң районнарда чөвүлелдеринге боттуг дуза көргүспейн турар. Чижээ, Сүт-Хөл районда 1980 кижини каттыштырган 49 эге организация бар. А районда чөвүлел ажылдаар чер чок, дериг-херексел-биле четчелеттинмээн. Бо чылдың февральда хыналда кылып чеде бээрге, ук чөвүлелдиң ажыл планы безин чок болган. Ындыг кошкак ажылдың түңнелинде ол арага ишпес зона деп чарлаттынган черде ээрттир сукпуну боттары кылыр, арагалаар, кем-херек үүлгедир чоруктар читпейн турар.

Көргүзүт агитациязын кошкак ажыглап, алкогольдуң уржуун сойгалаан делгелгелерни, уран-чечен болгаш документалдыг фильмнерни эвээш организастап, кижилерниң хостуг үезин чөп эрттиреринге дуза көргүспейн турар. Ол ышкаш эмнелге албан черлери-биле, культураның болгаш спорттуң организациялары-биле харылзаазы кошкак. Республика чөвүлелиниң ажылының кошкаанын ол бадыткап турар.

Арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демисел чорудар хүлээлгезин күүселдери-биле ук ниитилелдиң республика чөвүлели, оон чер-черде чөвүлелдери болгаш эге организациялары ажылын идепкейжидер, шиитпирлиг хемчеглерни алыр, арагалаашкынга удур боттарының хуу үлегерин көргүзүп, демисежип турарлары хуралдың иштинче идепкейлиг кирер ужурлуг деп, хуралга айыткан.

КЫДАТ СУУР:
эгелээшкинниң түңнели

Феньян уездиниң Аньхой провинциязында Лицюань коммуназының Слоган бүдүрүлге бригадазының кадржаан ажылдакчылары болгаш коммунарлары кедээ ажыл-агый продукциязын бүдүрериниң планныг онаалдаларын болгаш черни өг-бүлелерге хуваарының дугайында дугуржулганы чажыт тургузуп бадылааннар. Ынчан ону кончуг айыылдыг үүлгедиг кылдыр санап берип, «капитализмни катап эгидип» турарынга коммунарларны буруудадып болур турган. Ол чажыт керээлеп Кыдаттың кедээ ажыл-агыйының реформазы эгелээш, бүгү делегейни кайгаткан. Бөгүн ук керээни Кыдат Улус Республиканың Пекинде төөгү музейинде улуг ужур-дузалыг документ кылдыр кадагалап турар.

Шөлдерни продукция бүдүрериниң планныг онаалдаларын өг-бүлелерге хуваарганы тараачыннарның күш-ажылчы сагыш-сеткилин көдүрген. Өг-бүле бүрүзү боду башкарып ажылдаар шөлдүг, тода планныг онаалдалыг апарган. Чаа эгелээшкин Кыдаттың өске-даа провинцияларынга тараан. Оон ажыктыын ажыл-агыйның удуртукчулары билип, кедээ ажыл-агыйның удуртулгазының эрги аргаларындан ойталап, коммунистерниң эгелээшкинин деткээн. Каш ай эрткенде, 1979 чылдың сентябрьда Кыдаттың Коммунистиг партиязының ТК-зының 11-ги чыыжының дөрткү пленуму «Кедээ ажыл-агыйны хөгжүдерин дүргедедириниң чамдык айтырыгларының шиитпирлерин» деткээн. Ол документ кедээ ажыл-агыйның калбак реформазын чорударынга идиг берген. 1982 чылдың төнчүзүнде бүгү Кыдаттың бүдүрүлге бригадаларының 92 хуузу черни болгаш планныг онаалдаларны өг-бүлелерге хуваарының аргазы-биле хаара туттунган. Тараачын өг-бүлелер күрүне үндүрүүн болгаш аренда хөлезиниң төлээн соонда, планныг онаалдадан ажыр бүдүрген продукциязын бодунга арттырып алыр эргелиг болганнар. Кижилерниң хөй продукция бүдүрер дээш сонуургалы улгаткан.

Кыдаттың чону хөй, а чери эвээш. Чуртта ортумаа-биле чаңгыс өг-бүлеге 0,5 га чер онаажыр. Улусчу коммуналарны чылдарында чаңгыс «аяктан» чемненип турган болгаш, кижилер таваар ажылдап турганнар. Өг-бүлелерге черни, планныг онаалдаларны хуваап эгелээн соонда, чер чедишпестээн. Кижилерниң кедээ ажыл-агыйга ажылдаар, чер алыр дээн күзелин хандырары берге апарган. Ажыл чок кижилер тыптып келген. Хоорайлар безин ол хире хөй кижиниң ажыл, чурттаар чер-биле хандырып шыдавас болган.

«Черден чоруур, ынчалза-даа кедээни кагбас!»—деп лозуң-биле кедээге янзы-бүрү бүдүрүлгелерин, оон-биле чергелештир эртем-техниканың сөөлгү чедиишкиннерин ажыглап ажылдаар тускайлаттынган керээлиг коллективтерни тургускан. Оон ыңай, тараачын өг-бүлелерниң чамдызы оран-савазының чоогунга черлерин алгылаан. Кедээде бүдүрүлге черлеринге ажылдавышаан, болуну шөлүнге кедээ ажыл-агый продукциязын өстүрүп болур аргалыг. Чижээлээрге, Ма Дэлань деп херээжен кижи улуг эвес черни алган. Ында ногаа айлааи өстүрүп, кодаларны, дагааларны, хаваннарны азырап турар. Оон өөнүң ээзи суур чоогунда Дунчжу-ан хоорайда бүдүрүлгеде ажылдап турар.

Чер ажылындан хоорулган тараачыннарның ажылы янзы-бүрү. Тудуг материалдары бүдүрер, алгы-кеш эттээр, оон хеп даараар, амыдырал хандырылга четкизинге ажылдаар дээш өске-даа участоктарда ажылдап турар. Оон түңнелинде кедээде чоннуң амыдырал хандырылгазы экижээш, чуртталга түлүү шапкынчаан.

ХУН ЧЖОМИНЬ.
(«Нунминь жибао» солуннуң ажылдакчызы).
(«Сельская жизнь» солундан кызыра очулдурган).

Кижи болгаш бойдус

ХАЙГААРАКЧЫ БОЛБАС ДИЗЕ...

Амгы үеде бойдусту камгалаары дээш шимчээшкин бүгү чуртта калбарган. Бойдус камгалаар айтырыг дээрге-ле, чаңгыс тарыганы, тараа ажаалдазын, мал оолдаашкынының чогумчалыг эрттирери болгаш күрүне пландарын күүседири ышкаш чугула айтырыгларның бирээзи. Ол болза үе-хуусаа чок, доктаамал болгаш алызында бары улус ажыл-агыйының айтырыгларын чедиишкинниг шиитпирлээринге быжыг магадылалды берип турары-биле ӧскелерден онза ылгалдыг.

Амгы болгаш келир үеде бай-шиник, кадык-чаагай чурттаар дээш бисти долгандыр турар бойдусту карак огу дег камгалаар, ооң байлактарын билдилиг ажыглаар дээш болдунар-ла чүнү кылыры хамааты бүрүзүнүң ылыктыг хүлээлгези болур. Ыңчангаш бөгүн экология айтырыгларын политиканың, экономиканың болгаш идеологияның айтырыглары-биле туңнуп холбаалыг шиитпирлээр ужурлуг бис.

Бо чугула херектиг шиитпирлерни турарывыста четпестер хөй. Сугну, хөрзүннү базалай ажыглап, үнүштерни дириг амытаннарны ой-хемчээл чокка узуткап турарының чижектерин хөй-биле санап болур.

Чижээлээрге, Чадаана хоорайда, ооң туржук районда ижер сугнуң байдалы бисти дүвүредип турар. Барык он муң ажыг чурттакчылыг Чадаана хоорай болгаш чурттакчылыг ӧске-даа черлер чер иштинден үндүр сорттурап кудуктар-биле чүгле 20—25 хуу хире хандыртынган. Казып каан кудуктарның аштанылгазы болгаш септелгезин ой-шаанда кайда-даа чорутпайн турар. Ооң түңнелинде химия-бактериологтуг хыналдазы чорударга, оларның 60 ажыг хуузу күрүне стандартының негелделеринге дүүшпезин илерээн.

Бокту тегерип чурумчуттаан. Ооң контролюн хоорай болгаш кезээ Советтерниң күүсекомнары организаставайн турарындан ол ам айыылдыг байдалды болдуруп берген. Бо талазы-биле байдал ылангыя Чадаана хоорайда эң нарын. Хоорайның бок тегер черинге шыңгыы чурумну тургуспааныңдан бокту хамааныкчок төп турар, хар, чаъс суу-биле ол бок хоорайның үстүү талазында кара сугже кирип чыдар. Ол чоок-кавында чыт-бустан ымыраа-сээк кевүдеп, халдавырлыг аарыгларның нептерээринге улуг идигни берип турар. Ооң аңгыда, ол кара сугга уруглар эштип, чунуп, ижип-даа турар. А хоорайның Подгорная болгаш ӧске-даа, ол кавыда кудумчуларында кудук чок. Ында чурттакчылар ол хемден сугну ап турар болгай.

Чогум-на моон уламындан район халдавырлыг аарыгларның өзүлдезиниң талазы-биле республикада кошкак черге кирип турар. Сөөлгү үеде Хайыракааның, Чыраа-Бажының уруглар садтарынга, ӧске-даа черлерге халдавырлыг аарыгларның ӧскүүшкүннери болгулааны таварылга эвес.

Чадаана хоорайның агаарының хирлээниниң баксыраалы чурттакчы бүрүзүнге билдингир апарган.

Тускай сан-медээлер ӧзугаар амгы үеде Кызыл хоорайның чурттакчы бүрүзүнге чылда-ла 160 килограмм хоп болгаш ыш-биле кады ылгалып үнген холуксаалыг чүүлдер онаажып турар, а Чадааналың агаарының ыш-бузу Кызылдан улуг-ла чылбайн турар болганда хоорайжывыстың чурттакчы бүрүзүнге онаажтыр чылда-ла 100—130 килограмм хире тоо агаардан дүжүп турар. Ол дээрге тынып органнарының түрек-дамыр болгаш ӧске-даа аарыгларның тыптырынга салдарын чедирип турары чугаажок.

Ыңчангаш хоорайның агаарының арыг болурун хандырар дээш район болгаш хоорай Советтериниң күүсекомнары тарый практиктиг хемчеглерни боттандырар ужурлуг.

Ылангыя хоорайда төп оталга черниң күчүзүн улгаттырган, ол албан черлерин, организацияларны кожуп, бичии котельнаяларны хаарының хемчээн боттандырарын үе негеп келген. Септелге-техниктиг бүдүрүлгениң, профтехучилищениң котельнаяларында ыш арыглаар чүүлдерни кылган-даа болза, контроль чогун ажыглааш, ол черниң удуртукчулары ону ажыглавайн турары кайгамчык таарышпас.

Арга-арыгга, ында ниити амытаннарга, черле улус ажыл-агыйынга оттуг айыыл кончуг улуг когаралды таварыштырып турар. Ыңчангаш оот айыылын болдурбазынче бүгү чонну кыжыр кичээнгейлиг меңнээр херек.

Сан-чурагайлардан алгаш көөрге, республикага 1985 чылда 43, 1986 чылда—71, а 1987 чылда — 83 арга өрттери болгулаан. Ооң түңнелинде ол чылдарда түс-түгүнда 73, 194 болгаш 212 га черле ыяш өрттенип калган. Янзы-бүрү халаптан когараан бойдустуң катап тургустунарынга үр үе херек. Чижээлээрге, келип кааптан азы өртке таварышкан арга-арыгның катап тургустунарынга 80, 89 чыл, үрегдээттинген хөрзүннүң катап тургустунарынга элээн каш муң чыл негеттинер.

Партия, совет, ажыл-агый органнарының талазындан бойдус камгалалынче кичээнгейни болур-чогуур-биле салбаанының түңнелинде ниитилел-биле билип тыва кыным дизе частырыг чок.

Бо үеге чедир-ле уруглар садынга, школага-даа, ӧг-бүлеге-даа экологтуг эге билиглерни өөредип, кижизидип келген бис. Бистиң ажы-төлүвүс ажыктыг куштарның уязын, кымыскаяк ӧглерин, кургагларын урап, хайтазап, куштарны, бичии зирил амытаннарны, аң-меңни, ыяштарны чок кылып турар. Оларга кээргээр сеткилдиг херелеп кижизидилгени чугула апарган. Бодунга херек-ле болза чүнү-даа узуглээп хоптап бээр кижилер бар. А чамдык улуг кижилер болгаш ада-иелер оларжык чиндек ажы-төлү-биле ажылдыг... Бисте улуг-даа, бичии-даа кем-херек туружкуннериниң ажылдарлыгы бар.

Ыңчангаш экологтуг кижизидилге дээрге мөөн-шыңаа кижизидилгениң чарылбас кезээ. Ам экология талазы-биле бүгү-ниити өөредилгезин, экономиктиг өөредилгезин организастаары чугула соруглар болур. Школаларга, бүдүрүлгелерге, албан черлерге, организацияларга бойдус камгалалының эки тура ниитилелиниң организацияларын тургузуп, бүгү чонну бойдусту камгалаарынче мобилизастаары эргежок чугула.

Ол ышкаш бойдусту камгалаары дээрге арга-арыг, сайыттар, суг, хөрзүн, аң-мең камгалалын харылаар тускай албан черлериниң херээ кылдыр көөр, ыңчангаш мээң херээм чүгле бердинген илаңпар күүседирин хандырары ээр хөөннер кымга-даа турбас ужурлуг.

Районнуң бойдус камгалалының комитеди болуунуң планында чугула айтырыгларны чугаалажырын көрген. Чадаана хоорайының № 3 школазының коллективи бо талазы-биле эки железешкинни үндүрүп, районнуң бүгү школачыларынга мыйгырыгны үндүрген болгаш школаның агитбригадазы бодунуң программазы-биле элээн каш черлерге уйуушкуннерни кылган. «Тыва» совхозтуң ажылчыннары бойдус камгалаарының талазы-биле районнуң бүгү чонун мыйгырганнар.

Бо чаа железешкиннерни бүгү чон деткип, кым-даа ооң кыдыынга хайгааракчы болуп артпас дээрзинге бүзүреп турар бис. Чүге дээрге бисти бисти долгандыр турар бойдус бистерден боттуг дузаны четтирерин манап турар.

Бойдустуң камгалакчыларының одуруунга туржур— кижи бүрүзүнүң патриотчу хүлээлгези. Бистиң келир үевис бойдустуң салым-чолу-биле тудуш.

Дагба ХОВАЛЫГ.
Чөөн-Хемчик районнуң бойдус камгалал комитединиң даргазы.

Болуушкуннарның изи-биле

ПАНАМА: байдал чидигленип келген

Латин Америкага хамаарыштыр бо чылды соңгулдалар чылы деп адап болур боор. Сес чурт — Сальвадор, Ямайка, Венесуэла, Боливия, Панама, Аргентина, Бразилия, болгаш Чили — президентилер соңгуур дугайын чарлаан. Оларның дөртүнде чаа күрүне баштыңнарының аттары билдине берген. Панамага хамаарыштыр мында онзагай айыылдыг байдал чок деп тайылбырлакчылар колдуунда чаңгыс үн-биле санап турганнар. Чазак талазында турар Национал хосталга эвилелин (НХЭ) биле барыын үзелдиг «Демократтыг оппозицияның каттыжышкынын» (ДОК) оларның чорудуп турганы соңгулда муриунуң кампаниязының бүгү дургузунда хоруп-чурум үрээн чаңгыс-даа таварылга болбаан.

Соңгулда хүнү май 7 база-ла дүвүрээзин чок эгелээн. Чүс-чүс муң кижилер эртен соңгулда участоктарынче шууржуккан. Национал соңгулда трибуналының чалааның бүдүрээр келген барык үш чүс хайгааракчылар соңгулданың канчаар эртип турарын көрүп турган. Америк сенаторлар делегациязы база келген, оларны президент Дж. Буш тускай чалаан. Ук делегацияның хөй кежигүннери Панаманың амгы чазааның болгаш Панама каналының дугайында 1977 чылда ат салдынган керээниң удурланыкчылары хөөрзү билдингир турган. Чижээ, ук сенаторларның бирээзи, Флорида штаттан республиканчы Копии Мэк харын-даа ук керээни күш чок болдурганының дугайында хоойду телевидениениң автору болуп турар. Кымның-даа чалаваажы сенаторлар... шериг албанныг улус деп документилерлиг келгени онзагай: Вашингтон Панаманың чазаан хүлээп көрбейн турар болгаш чуртче кирер чөпшээрелдиг доктааттынган чурум бузуп алырын бедик күзээн. А Пентагонның шпионнары бар болза. Панамаже канал девискээринде турар америк баазаларын дамчыштыр Панамаже кирип болур.

17.00 шакта соңгулда участоктары хаглынган, бюллетеньнерлиг хааржактар саналга комиссияларынче кирип эгелээр турган. Ыңчалза-даа ындыг чүүл болбаан: кирер эжиктерин хөй кижилер дуй туруп кан. Чамдыктары соңгукчулар даңзыларын солупканының дугайында чугааларны хынаарын негээн, ӧскелери хынаалданы чүгле национал соңгулда трибуналы кылыр эргелиг деп бадыткаан.

Ындыг чүүл хоңдур уламчылаан, даартазында эртен национал саналга комиссиязының хуралдап турганы «Атлапа» деп делгелге комплекизиниң чанынга оппозиция талалакчыларының чыскаалы болган. Ооң киржикчилери чазакка удур лозуннарны салып, национал камгалал күштериниң кол командылакчызы генерал Мануэль Антонио Норьеганың албан-дужаалындан үнерин негеп турган. Хөглеп ойнап ...

Болуушкуннар хөй-ниити хоруп-чурумун оппозиция талалакчыларының парлалгага кезээдир хеделиксеп турганы онзагай. Май 8-те «Атлапа» комплекс чанында чыскаал дүйнеп турда, кожазында кудумчуда шимээн үнерге, аңаа турган 70-80 хире корреспондентилер ынаар маңнашканнар. А дедир ээп келгеш, олар солун чүүлдү көргеннер: чыскаал киржикчилери солдаттар-биле мырыңай тайбың чугаалажып каап турар болган. Бистерни көрүп кааш, олар база катап-ла алгыржып, сыгыржып, доштуннар салып эгелээннер.

Болап көөрге, базылаашкыннар санаашкынны канчаар чорудуп турарының дугайында медээлерниң чогу хоруп-чурум үрээринге дегүм болган хире. Эрге-чагыргалар ону пайысылалке бюллетеньнерни ойт-шаанда экизээринге оппозицияның хөделиишкиннери шаптыктаан деп тайылбырлаан. Ооң аңгыда, янзы-бүрү утланышкынның партийжи баштыңнарының мен-не чугаажок тиилээн мен деп чарлап турганы база херекти нарыыдаткан.

Үшкү хүнде экстремистчи бөлүктер автобус доктаар черлерин буза шаап, чарлал тумбаларын дүжүр октап турган, кудумчуларда оларлар чалбыраашталган. Хоорайның эрги чартыынга оппозиция биле чазак шериглериниң аразынга улуг үскүлежиишкин болган, аңаа дөрт шериг кижи аар балыглаткан. Ооң аңгыда, президентиниң болгаш оралакчы президентиниң албан-дужаалдарынга оппозициядан кандидаттар Гильермо Эндара биле Гильермо Форд база балыглаткан. Г. Эндараның камгалакчызы, госпитальга апарганда өлген.

Мындыг байдалдарда базылаашкын түңнелдериниң күш чок болдурар деп шиитпир хүлээп алдынган. Соңгулда хоойлуларын, конституцияны хөй удаа хажытканы чылдагаан кылдыр айыткааш, национал соңгулда трибуналы базылаашкын санаашкынның боттуг болгаш чөптүг кылдыр чорудары болдунмас-тыр деп чарлаан. Трибуналдың шиитпиринге дүшкүүрлүг чорукту кошкалыр арганы берген: баррикадаларны дүжүрген, кудумчуларда шериг кезектери кевүдээ апарган.

Чоокку үеде Панамага чүү болурул? Дыка хөй чүүлдер АКШ-тың политиказындан хамааржыр деп чүве кымга-даа чажыт эвес, ам ол дээрге, ол бүгү девискээрге-биле бир демей, ол чуртка байдалды чогумчуударынга идейти-ле идиг бербейн турар болдур эвесме. Панамага хамаарыштыр мырыңай ужур-дүрүм чок деп адаардан өске арга чок кампания чорупп турар: Вашингтон ооң чазаан болгаш республиканың шериг командылалын демократтыг эргелерни болгаш хосталгаларны үреп турар, хоралыг болгаш наркотиктер садыглажылгазы кылып турар деп буруудадып келген. Соңгулдаларга чедир каш хонук арткан турда, Панамада оларның түңнелдерин бүдаар хөн турар деп Ак бажың чарлаан. АКШ-тың күчүлүг мөндүлүңнүүрүнүң байдалдарында соңгулдаларны конституцияга дүүштүр чогумчалыг эрттирер арга чок турган.

Ам дыка хөй кижилер шериг интервенциязы болур боор деп манап турар. Ак бажыңның баштыңының сөөлгү медеглелдеринден алгаш көөрге, Вашингтон хөй чүүлдү кылып болур. Мында туруп турар 12 муң солдаттарга болгаш офицерлерге немештир чаа шериглер кээп, ШДК-ның кезектери ол чурттуң эриктеринге четкир келген. Каттышкан Штаттар панама улустуң эрге-ажыктарын тоомчага албайн турар, ол амгы панама чазакты болгаш шериг командылалын бүгү аргалар-биле эрге-чагыргадан чайладыр, панама «дужуглегеэ» чоокку беш чылдар иштинде олурту дег дыңнангыр чалча чазакты эдедип кирер бодап, ук девискээрге политиктиг болгаш шериг-стратегтиг салдарын арттырып алырын кордап турар.

— Панамага удур АКШ-тың «күрүне терроризминиң» политиказын шагда-ла кымдаа элдепсиниң кербес апарган — деп, республиканың президентизи Мануэль Солис Пальма СЭТА-ның корреспондентилери-биле беседазының үезинде чугаалаан.— Панаманың иштики херектеринге кара туразында ыят чок ооң киржилгези интервенционизмниң болгаш гегемонизмниң политиказының чаа чижээ болган. Вашингтон ук политиканы Кубага, Никарагуага, Доминикан республикага, Чилиге, Гватемалага хамаарыштыр чорудуп турар. Ыңчалза-даа панама улус тайбың, бот-догуннаан чорук, даштыкы болгаш иштики хамаарышпас политика дээш бодунуң дүрүм бузуур эргелерин моон-даа соңгаар камгалаар, ол дээш туржур. АКШ-тың шериг баазаларын чуртувустуң девискээринден долузу-биле үндүрер дээш демиселден бисти кым-даа, канчаар-даа чардыктырып шыдавас, ол оруктан тайзып баспас бис.

Эрткен ол болуушкуннарны сайгарып көөрге, Панама бодунуң төөгүзүнде кедергей нарын үени чурттап эртип турары билдинип турар. Чогум байдал кандыг таланже хөгжүүрүнүң дугайын ам-дызында чугаалаары берге.

Эльдар АБДУЛЛАЕВ,
Александр ЧЕРНОВ.
(СЭТА-ның корр.).

Улусчуң чогаадылга
фестивалы: культура хүннери

АЯК ШАЙЛЫГ УТКУП АЛДЫ

Чарыштыг кожавыс Чөөн-Хемчик районнуң ажылчылеринге бараалгаткан Улуг-Хем районнуң культуразының хүнү май 13-те болуп эрткен. Аңаа районнуң бот-тывынгыр артистери, композиторлары, чогаалчылары чораан. Ниитизи-биле сезен ажыг уран талантылыгглар киришкен.

Бистерниң ийи районнуң кызыгаарынга казылганнарның айыраң-кызыл чечектери бүргээн арт ырыынга чөөн-хемчиктиглер национал тыва хептерин кеткеп, аяк шайын сөннеп, ыры-шоорлуг, эвилең-ээлдек уткуп алдылар. Шак ындыг чылыг уткуп алыышкын кижиниң сеткилинге артып каары чугаажок.

Чөөн-Хемчик районнуң удуртукчулары аалчыларынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш тодаргай хемчеглерни алганын караавыс-биле көрдүвүс. Чадааның Культура бажыңын ол хүн Шагаан-Арыг хоорайның ыры болгаш танцы ансамблиниң бүрүн эргезинге берген. Культура хүнүнүң киржикчилерин түс-түс суурларның ажыл-ишчилери хүндүткел-биле хүлээп алган.

Чогаалчы Өлчей-оол Моңгуш, бот-тывынгыр композиторлар Каадыр-оол Бегзи, Сорук Сат, Амур Хомушку, РСФСР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Кара-кыс Анай-оол баштаан бөлүк Теве-Хая суурга чедип, «Тыва» совхозтуң ажыл-ижи-биле таныжыкан.

Теве-Хая суур кижиниң холу-биле кылганы ак-көк хөлдүң артыы чарыында аргага бүргеткен. Ында ийи каът Культура бажыңы ырактан-на көрүштүг көстүп турар.

Ол культура төвүнүң ажыктерин ыяштан оюп сиилбээн тыва уругларлар каастаан. Улуг биче залдар шевергин деридиирген. Бүзүк соңгаларашыйбактаан хаптар көрбе... Теве-хаяжыларның ниити культуразының бедии оон-на илдеп.

Теве-Хаяда ажыл-ишке бердиинген, хүндүлээчел, биче сеткилдиг бедүүн чон чурттап турарын оңгалап демдеглевес аргажок. Ооң бир тодаргай чижээ кылдыр Часкал-оол Сиротовичи Моңгуштуң ӧг-бүлезин ап көрээли.

Өгнүң ээлери — Ява Түмен-ооловна биле Часкал-оол Сиротовичиниң моңгуштун кудазын чоокта чаа чаңгыс чер-чурттуглары демдеглээн. Бирээзи тракторист, ӧскези почтаның «Челээш» агиткаргиранның төвү — оларның бажыны. Бүдүрүлгеге эвес, шаанчы киржип турарындан аңгыда хөй-ниити ажылдарынга киржилгези илдиккейлиг. Мал-маганы азыраан, дузалаар ажыл-агыйын хөгжүткен. Картофель үрезинин бедик алды шоолайта чык болдур урган. Тарыырынга белеткенип турар улус болду.

Суурда 340 ӧг-бүле бар. Шуптузу малдыг, огородтуг.

Хүндүскүнүң үш шакта Культура бажыңының залы чон шыгырт долдур олурупкан. Моңгуш Өлчей-оолдуң амыдыралды шүлүктерин, Каадыр-оол Бегзиниң ырларын, Кара-кыс Анай-оолдуң таңцыларын чон үзүк чок адыш часкаашкыннары-биле үнелеп турган.

Ак-Тал суурнуң кезээ Культура бажыңының Чечек Сотпага удурткан артистери Чыраа-Бажы суурга «Кожалар» деп шииниң көргүскен. Кедээниниң ишчилери Мерген Чимит-оолдуң, Урана Чалзаптың, Кызыл-оол Дагбалдайның уран талантылыг бедии-биле уттелээннер.

Анай Мохованың удурткан агиткультбригада Хайыракан, Бажын-Алаак суурларга чедип, солун концертти бараалгаткан. Надежда Тулуштуң ырлаарын, Айлан Даржааның таңцылаарын чон магадаан.

Кежээкиниң сес шакта культура хүнүнүң киржикчилери Чадаана хоорайның чурттакчылары-биле ужурашкан. Культура бажыңынга делгээн уран чурулганың, чечен чогаалдарның буланарын, даараан, арглаан хептерин, сүй белектерин чылгаппар дыка сонуургаан.

Культура хүнүнүң киржикчилериниң каттышкан концертти хамыкты кайгаткан дизе хөөредиг эвес боор. Светлана Ооржактың удурткаты ниити ыры бөлүү сценага үнүп кээрге, классиктиг болгаш улустун ырларын чаңгыланып, көрүкчүлерниң сонуургалын хайныктырган.

«Ак-Тургу» совхозтуң ажылчыны Саидан-оол Александровичи Саидактың оолдары-биле каъш күүсеткен цирк номерлери моңаа шуут чаа чүүл болган. Дөртку класстың Салават хөй сандайларны ээлдэпп салып тургаш, кедергей бедик черге янзы-бүрү ишилээшкиннерни кылырга, залда олурган улус ооң эрес-шимин, ааваагырын, каттыгайып мактап шаг болган.

Бо бүгү кижи бүрүзүнде бир-ле талант, чогаадыкчы чорук бар дээрзин база катап бадыткап турар-дыр. Шак ындыг талантылыг кижилерни илередип, оларны деткиинир дуза-лаары күзенчиг.

Улуг-хемчилерниң уран чүүлү, чечен чогаалдары чарыштыг Чөөн-Хемчик районнуң ажыл-ишчилериниң ӧзүүр байырлалы болганын демдеглээр апаар. Ук байырлал чүгле ажыл-ишчи харылзааларны быжыктырган эвес, ээ тургустунуушкунунуң улам хайлыыдырынга, найыралывыстың каналааларынга тодаргай бедиим болган.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
Культура хүнүнүң киржикчизи.

ШУПТУВУС БУРУУЛУГ БИС

Кижи аарыг азы айыыл-халапка таварышкаш, бир-ле болза кырып-назылааңындан амы-тынындан чарлыр. Мөчээн кижиниң чурттап, ажыл-дап чораан, эки кылган ажыл-херээн, мөңү-шыңарын ооң чоок кижилери, эш-өөрлери, ажы-төлү кезээ-мөңгеде сактып чоруур.

Шуй суурнуң чону бот-боттарын эки таныжар болгаш кайы-бир кижи чоок кижизин чидиргенде, ол кижи-биле ажыг-шүжүгүн деңге үлежир, сөөлгү оруунче демнит үдээр эки чаңчылдыг.

Ыңчалза-даа чаңгыс черчурттугларывыс оруукпуттаан хөөрлерге баргаш, кижиниң сеткил-сагыжы дойлур. Чоокта чаа-ла ажааган кижилерниң чуруктарын, ат, фамилиязын бижээн адрезин тура сойкулааш, октапкан чыткылаар. Ол бүгүнү бистиң алдагы назылыг оолдарывыс кылып турары чажыт эвес. Оларның хөөрлер аразында, херимнер иштинде халып, шурап, маңнажып ойнаарын бо-ла көөр бис. Ол дээрге ада-иениң, школаның, хөй-ниитиниң буруузу деп бодаар мен. Чүге дизе, бистер бистен чарлып мөчээн чоок кижилеривиске хүндүткелди тургузуп, ажы-төлүвүске шын тайылбыр ажылын кылбайн турарывыстың түңнели. Бисти ада-иевис бо талазы-биле кижизидип чораанын сактып көрээлиңер даан. Чок болган кижиниң адын адавас, хөөрге келгенде, оожум үн-биле чугаалажыр дээш бистен чарылган кижилерге оон-даа ӧске хүндүткелди кылып чораан бис. А бодувустуң ажы-төлүвүске ол чаңчылды өөредип, дамчытпайн турарывыс улуг частырыг деп санаар мен.

Хөй кезии тыва улус чурттаан суурларда хөөрлер ажаалда, көрүш чок дээрзин чажырган канчаар. А республиканың орус чурттакчыларлыг Бии-Хем, Каа-Хем, Таңды районнарда суурларның хөөрлериниң девискээри кончуг арыг шевер болур. Чылдың апрель, май айларында төрелдер хүнүн демдеглеп, хөөрлерни арыглап, аяк-шиичи киирип, дескиндир ыяштар, чечектер тарып, стол, сандай кылып, ол кижиниң чурттап эрткен оруун сактып, хүндүткел кылыр эки чаңчылдыг.

Ыңчангаш хөөрлерни дескиндир хаалап, арыглаашкын черлерин, чаагайжыдылганы чогуудары-биле айтырыгны хамаарышкан черлерде кезээ Совет, партия органнары кичээнгейге ап, шиитпирлиг хемчег алза артык эвес деп бодаар мен.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Шуй суур.

Саналдар, бодалдар

АЛГЫ ЭТТЭЭРИНИҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва кижилер шаандан тура алгы-кешти идээлеп, эттеп алгаш тон, хеп кылып келген болгай. Ыңчалза-даа ол элге эле бергенде, мыйыс-биле демей калып каар-дыр. Заводка тускай технология ёзугаар эттеп каан алгыдан кылган хепти элге эттүрүп, чуп-даа кааргa, чымчак хевээр.

Ыңчангаш ону канчаар эттеп, идээлеп турарының аргазын чон шупту билип алыры-биле солунга бижип чыгытса.

Күске СҮРҮН.

ЧҮҮЛДҮГЗҮНҮП ДЕТКИП ТУРАР

Совет-кыдат дээди деңнелге болган чугаалажышкыннар дугайын чырыдарын болгаш ук чугаалажышкыннарның ужур-утказын тайылбырлаарын делегейниң массалыг информация чепсектери ургулчу-леп турар. Хөй-хөй чурттарның партия болгаш күрүне удуртукчулары, кескү ажылдакчылар СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң Кыдаттың партия болгаш күрүне удуртукчулары-биле чугаалажышкыннарынга хамаарыштыр боттарының санал-оналын илередип, ийи улуг күрүнениң аразында тургустунуп эгелээн эки харылзааларга байыр чедирип, ССРЭ-ниң болгаш КУР-нуң тайбыңны быжыглаарынче угланган политиказын чүлдүгзүнүп деткип турар.

ТОКИО. Японияның премьер-министри Нобору Такэсита парламентиниң үстүкү палатазының бюджет комиссиязынга чүве чугаалап тургаш, совет-кыдат харылзааларының экижип эгелээнинге байыр чедирген. Үжен чыл дургузунда ургулчулеп келген айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлеп эгелээниниң ачызында дээди деңнелге ужуражылганы кылыр эптиг арга тургустунган. ССРЭ биле Кыдаттың аразында харылзааның экижээни чүгле Азия-Оожум океан девискээринге эвес, а бүгү делегейге тайбыңны быжыглаарынга эки салдарны чедирип турар деп, Н. Такэсита чугаалаан.

ПХЕНЬЯН. Совет-кыдат дээди деңнелге ужуражышкынны «Корей чарлык ортулукка тайбыңны болгаш айыыл чок чорукту быжыглаарынга эргилделиг үе-чада болган» деп үнелелди Мурнуу Корейниң чөптүг чоруунуң демократчы партиязының удуртукчузу Пак Чун Гю кылган. Ол дугайын Рөнхап агентилел дыңнаткан.

УЛАН-БАТОР. Совет удуртукчунуң Кыдатче албанныг аян-чоруунуң дугайында тайылбыр кылып тургаш, МАР-ның телевидениези ол аян-чорукту бо чылдың онзагай болуушкуну деп үнелээн. Совет-кыдат чугаалажышкыннарга ийи улуг социалистиг күрүнениң аразында политиктиг, экономиктиг болгаш делегей ужур-дузалыг айтырыгларны сайгарып көрүп, оларның талазы-биле тодаргай дүгүржүлгелерни чедип алганы социалистиг делегей системазының моон соңгааргы деңшилгезинге улуг салымныг болур деп дамчыдылгада демдеглээн.

ПАРИЖ. «Юманите» солун Пекинге болган чугаалажышкыннар ол ийи чурттуң демократчыдылганың оруу-биле улам бурунгаарлаар чуткулдуун бадыткаан деп бижээн. СЭКП биле ККП-ниң аразында чаа харылзаалар тургустунган деп солун ниитиң түңнелди кылган.

МАНИЛА. Филиппинниң даштыкы политика талазы-биле сенат комиссиязының даргазы Летисия Шахани дээди деңнелге боор эрткен совет-кыдат ужуражышкын Азия диптеургулчулеп турар «соок дайынның» чавырылдыларының оруунда баштайгы базым болган деп үнелелди кылган.

ВАШИНГТОН. Эй-би-си дээр америк телекомпания совет-кыдат кады ажылдажылганың амгы үеде хөгжүп турарының дугайын көргүскен дамчыдылганы организастаан. Ийи чурттуң кызыгаарының чоогу черлерде салыг харылзаазы калбарып, кыдат уруглар орус дылды өөренип, а совет уруглар кыдат дылды өөренип, кыдат ажылчыннарның совет девискээрде тудуглар кылып турарының дугайында бөлүк материалдарны көргүскеш, ук телекомпания бо бүгү дээрге Азия диптеге ийи улуг күрүнениң аразында харылзааларының экижип турарының маргыш чок чижектери-дир деп демдеглээн.

АЖЫЛ СОКСАДЫЫШКЫНЫ

КАРАКАС. (СЭТА). Венесуэланың ажыл-херектиг амыдыралы соксаан. Магазиннер, банкылар, бензин кудар станциялар хаглыштаан. Ниити ажыглалдың транспорту ажылдаваан. Школаларда болгаш ӧске-даа өөредилге черлеринде кичээлдер эртпээн. Далай порттарында ажыл база соксаан. Аэропортта шуут шыпшыын. Чурттуң солуннары үнмейн барган. Венесуэла дээр чурт май айның 18-те ындыг чүүлге таварышкан.

Улуг профэвилелдерниң кыйгырыы-биле чурттуң бүгү чону ол хүн бүгү-ниити ажыл-соксадыышкынын кылган. Делегейниң акша фондузунуң ыйыдышкыны-биле чурттуң чазаа ажылчы чонунуң эрге-ажыынга дүүшпес чамдык хемчеглерни боттандырганындан чоннуң материалдыг байдалы бергелей бээрге чуртка ындыг улуг хемчээлдиг ажыл соксадыышкыны болган.

ДЕЛЕГЕЙНИҢ ЧОНУ

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). 1989 чылда делегейниң чонунуң санының болгаш ниити байдалының дугайында дыңнадыгны КНО чоокта чаа кылган. Амгы үеде делегейде 5.2 млрд. кижи чурттап турар. Сөөлгү үеде хөгжүп орар чурттарның чону кончуг өзүп кевүдеп турар.

Бо чүс чылдың төнчүзүнге чедир делегейниң чонунуң саны 6.25 млрд. кижи чеде бээр, а 2025 чылда 8.5 млрд. кижи чеде берип болур.

Бир эвес чаа хөгжүп орар чурттарның чону ажы-төл божуурун, амгы сайзыраңгай чурттарда ышкаш, таарыштырып планнаар болза, дараазында чүс чылда ниити чонунуң саны 10 млрд. кижи четкеш, кызырлып болур. Бир эвес ындыг чүүл кылдынмас болза, ол чүс чылда кижилерниң саны 14 млрд. ажа бээр.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

Индонезияның улуг хоорайларының агаар-бойдузунуң үлетпүр бүдүрүлгелериниң боктаалдырып турары чуртта улуг дүвүрээзинниң болдуруп турар. Чурттуң бүдүрүлге черлери бо үеге чедир янзы-бүрү бүдүмелдер холуксаалыг хирлиг сугну кандыг-даа контроль чокка хемнерже болгаш хөлдерже аксып турар. Ыңчангаш сугга чоруур дириг амытаннарның, куштарның саны кызырылган. Харын-даа хемнер, хөлдер чоогунуң шыналааларының үнүжү, арга-арыглар кадып, куртап турар.

Чурттуң чонунуң бүгү кезектери бойдус камгалалын күштелдирер дээштиг хемчеглерни алырын эрге-чагыргалар негеп турар. Ында бичии уруглар бедик киржип турар.

ЧУРУКТА: бойдус камгалалын күштелдирериниң негээн чыскаалдың бичии киржикчилери.

СЭТА-ның фотозу.

КЫДАТТАН ЧАГАА

Чита чурттуг Е. Г. Столяровага ооң уруу Сюй Сюэхуэйден келген

Ол айымыл-халаптыг төөгү дугайын 1960 чылдың төнчүзүнде «Комсомольская правда» бижээн. Кыдат урут Сюй Сюэхуэй ынчап Юньпань провинциязының Жуйли уездизиниң улусчу банкызының бир салбырынга ажылдап турган. Бир катап банкыже дээрбечилер халдаан. Сюй чоннуң байлаан эрес-дидими-биле камгалап, дээрбечилерге удур демисежи бээр орта, ареатанзыг дээрбечилер ооң ийи холун одура шаап хилинчектээн.

Чита областың сецпал хандырылга салбырының ажылдакчылары «Комсомолкадан» ол чүүлду номчааш, дыка кээргээннер. Ынчан олар Сюйну Читаже чалаар, урутга ында бүдүрүлгеге протез кылдыртыр деп шиитпирлээннер.

1961 чылдың январьда чыккылама соок бир хүн ынчангы ол салбыр эргелекчизи Елизавета Григорьевна Столярова баштаан бүдүн салбыр ажылдакчылары Забайкальск станцияга кыдат аалчыны уткуп алган.

Читага ооң келгени баштайгы хүндөн эгелээш, протез кылырынга белеткел ажылы эгелээн. Ол буянныг херекке мастерлер боттарының бүгү күжүн, билиин, сагыш-сеткилин уштурген.

Сюй хоорайның дыка хөй организацияларының, бүдүрүлгелериниң күзээн аалчызы болган. Комсомолчулар, аныяктар-биле ужуражылгаларга, орус кыш үдээн байырлалга-даа киришкен. Читажыларның аңаа хүндүткелдиг болгаш чүректиг хамаарылгазы, кичээңгей салып турары урутнуң сеткилин дыка өрткен. Ынчалза-даа ол Елизавета Григорьевна Столяровага оңза хүндүткелдиг-биле, ынакшылдыы-биле чаңчыга берген. Бир катап ол орус херээжениниң эктинге бажын салып, эргеленип, чассып келгеш, чаштар долган карактарын өттүр ооң арнынче чиге көрүп, бир-ле чүвени дүвүреп чугаалаан.

— Сюй силерни авай дээрин дилеп тур — деп, хелемечи чугаалаан. — Ол чажында-ла өскүс арткан урут чүве.

— Мээң ийиги уруум боор сен, кызым — деп, Елизавета Григорьевна база-ла карааның чажын төп, өөрүшкү-биле аңаа харыылаан.

Чоруу чогуп, сеткили ажаан Сюй чуртунче чана бергеш-даа, чагаалап шаг болган: орус ава биле кыдат кызы харылзаазын хенаттаа үспейн турган. Ынчалза-даа Кыдатка культура революциязының кара хүннери диргелип кээр орта, өешкилерниң харылзаазы үстүп калган.

...Оон бээр хөй чыл эрткен. Эрткен чылын Читаның педагогика институдунуң кыдат дыл кафедразының улуг башкызы Лян Хуплин кыдат аныяктар солуундан бажыңга номчуур кылдыр онаалга-га бир чүүл берип каан. Ында кыдат урут Сюй Сюэхуэйниң маадырлыг чорууну, ооң аас-кежик чок арткан турган хүннериниң болгаш Читага эмнедип чорупкан турганының дугайын төөгүп бижээн болган. Солун эрги, ол чүүл шагда-ла бижиттинген-даа бол, урутнуң ооң ындайгы салым-чолун билип алыр күзел студентилерни оожурлатпайн барган. Оларның дилээн ёзугаар Лян Хуплин кыдат-совет найырал ниитилелинче чагаа бижип чорудупкан. Кыдат эштер Сюйну дилеп тыпкаш, институтче ооң адрезин чорудуп берген. Ол дилээшкин, төөгү дугайын область солунунга бижээннер. Чүүл парлаттынганының эртенинде пединститутка бедик дурт-сынныг, улгады берген херээжен чедип келгеш, «Столярова-дыр мен, уруум адрезин берип көрүңер!» — деп дилээн.

Сюйдан харыы кеңн үр маңнатпаан: «Эргим хүндүлүг авай, акин!» — чагаа ынчаар эгелээн. Библиотекарь болуп ажылдап турарын, найыралдыг, аас-кежиктиг өг-бүлелиин Сюй ында дыңнаткан болган. Олар Куньмин хоорайда чурттап турар. Улуг уруу университеттиң экономика факультединиң дөрткү курузунда. Бир оглу ол-ла университеттиң сад-хөө факультединче эрткен чылын өөренип кирген.

27 чыл бурунгаар Читага кылдыртып алганы холу-биле ол чаганы бижээнин Сюй дыңнаткан. Ол дээрге совет-кыдат найыралдың холу. Чагаа мындыг сөстер-биле доозулган: «Силерниң дыңзыг куспактап база ошкап тур мен. Силерниң уруунар Сюй».

Каржы болгаш мегечи чоруктуң түңнел чогунук, буянныг чоруктуң болгаш ынакшылдың мөгезиниң дугайын кижи маңаа деңнеп бодап көөр-дүр. База ол ышкаш улустар аразынга харылзааларны чүгле дипломаттар тургузуп шылаар эвес чүве-дир дээрзин база бодаар. Ийе, харылзааларны бодуун кижилер база кылып турар...

Г. БАРНЕВ.
Полковник.

Забайкальениң шериг округу.
(«Красная звезда» солуундан).

ЧИРГИЛЧИН

Каш ане чайгы хүнде хову черге
Каш ажы кежүп ойнаан чиргилчинге—
Холдуң кыры быргаанады чалгыттыраан,
Көрүнчүк дег чайыннаалып чыдар-дыр деп,
Карактарым каш удаа кызаңнадыр
Кагын сүвзаан күжүр бодум мегелеттим.
Чыдын чытпас булак суунуң кедээзинге
Чыдыг хеолбек могаарарын чыдып болур—
Хөй-ле кижээ чурттагамда ынаган мен,
Ковуг ышкаш чаңдыктары «ээлезежок».
Хову-шөлге хуузуп ойнаар чиргилчин дег,
Хоозун-куруг кижилерниң читпези аар!

Александр ДАРЖАЙ.

ИС

Өртемчейде эштежи чок
Өлүм биле амыдырал
Өйлеп-ойлеп ачыр-дачыр
Өзү кара сеткижип аар.
Шак-ла мындыг бачым өйде
Чайгаар башка бодал кирер:
«Төөгүге балалбас ис —
Төрээн черим, чонумга-даа.
Сактып-бодап чоруур кылдыр
Чаагай үүле чүнү кылдым?
Соом салгаар ажы-төлүм
Чогум-на ынчаар өстүрдүм бе?»

Зоя ДОНГАК.
Эмчи.

ТОРГАЛЫГНЫҢ КОЖАҢНАРЫ

Шаам биле шиизэм чогуд
Шавыдарга ушкарыңар.
Сарыг дыттыг Торгалыгынче
Чана бээрин чопшээреңер.
Шиизэм биле шаам чогуд.
Шалга-дайга ушкарыңар.
Шишит-даштыг Чозамдыва
Шилчий бээрин чопшээреңер.
Доруг-доруг аъттар мунар
Доңгактарның оолдары.
Торгу-маңныг хевин кедер
Торгалыглар уруглары.
Туруң чуртун Дус-ла-Даага
Турлаг тыппайн барганыңны.
Тура чокка дүшчүп алгаш,
Чурттап чадап кааныңны.
Дус-ла-Дааның бажы бедик
Харап оргаш көрген-пе мен.
Дулгуяктың чаны кадыг
Дужа бергеш билген-дир мен.
Өске черде, хары черде
Өртеп-баглап каттан эвес,
Өскен-төрээн Өвүрүңче
Өскен чанып келбес сен бе!

РУБАИЛЕР

Сени хилеп кударалга алыскаштың,
Сеткилимден сыгыт, хөөмей куттулбастаан.
Ол-даа канчаар, хайым чоннуң аразындан
Сени тыппайн чурттай албас ышкаш-тыр мен.
Катап кайын төрүттүнүп келир деп мен,
Кажан кезээ мочзаниерге дүшпезим шын.
Өртемчейге чаңгыс катап чаяаттынгаш,
Катын дыңнап, чулаң болуп хып-ла чорда!

Иван ХЕРЛИИ.

АВА КИЖИ КАРАК ЧАЖЫ

Шүлүкчүткен проза

Когурумнуг частың соок хүннери уламчылаан. Ховуннуң ховузунда тейжигештиң вырында, корзагар хаяларның аразында халыңчыгаш күштүг хатка эглинейнип, халайып бады келгилээн будуктарыбиле черни шырбай кагылаптар. Каржы шуурган соок тывыжын урун, коогайндыр улуп, камгалал чок хадыңчыгашты кээргел чокка силгип турган. Хадыңчыгаш сыргаларлыг будуктарында чаа ногаарарын олурар бүрүлерин шыдавыже камгалап, ынай бээр чайганап, ейлеп-ейлеп будуктарын белехаара кужактаптар. Ажы-төлүн каржы хатка сый шаптырбас дээш, чаныл-сынып чок хүрежип-ле турар. Барып ужар дээрге, черже халылап кире берген адыр дазылдары ону салбас. Кайгамчык быжыг хадыңчыгаш...

Кузай бағы арлы берген. Ховутайның ховузунда үш ожук дажы дег бепитыг тейжигештиң мыны-бетин сарыг чечектер үнеп, алдын удазын-биле аргып каан хевис чаткан ышкаш апарган. Тей бажында чаңгыс хадыңның чиирбейлери бажын үнтүп, частың чылыг хүннеринге амыра, салгыннаарга чаш баштарын шиледир чайгаплаар.

«Чараш-тыр силер, чиирбейлер! Чаш чүвелерниң маңнып олурганнарын! Чаагай, чылыг Хүн ненерге чассын, ооң чылыг куспаанга таалалар. Чер аданарлан чулук тыртымно, улам мандынар-ла, чиирбейлер!» — деп хадыңчыгаштың чанынга чай болурга чедип келир эр кижи будуктарны, кайгамчык таалалга алзып алган, үр-ле суйбап турар.

...Ие кижи кышкызындан куйга бажым адып диген. Сактырымга каптагайда хамык чүве хайнып, дойлуп, эки-бакты, кударалды, өөрүшкүнү салаа базып санаапзыг-даа.

Качыгдалга таварышкан ава кижиниң чедип алгаш, эмнелге даштында тарып каап терек бөзүнде сандайга олурарынга дузалаптым. Оон ынай аңаа кандыг дуза көргүзер мен. Карак-кулак чок хөме таварып келген качыгдалдан ону адырып шыдаар мен бе? Чүгле карак чажы аңаа түр када дузалазын, адаактырзын! Ыстап келген херек-чүрек ыы-биле мегеленээн, чалыксып.

Ыглап олурган ие херээженниң чанынга бичии када олургаш, ава кижи ховууртуң көңгүс чашта бир-ле дугаар дыңнаан хүнүм сагыжымга чурутттунду. Харын-даа чажытып, муңгалай чаш үемни катап эглип келдим. Ачай кежи-ташталь даараан ырыктаажым өрү тыртып, өглериниң чанынбиле шулуртуп-кайнып шыдар-ыр чугаалаанын белып чыдар арык суун арта халып, сүзүп ойнап турдум. Көптангаш-ла көөрүмге, авам баштаан кадайлар кожавыста өгже туужуп кирип турарлар. Удаваанда өгнүң херээжен ээзи куекуирпай каапкан. Ырыктаажым хонтуулап так аспактапкаш, өгнүң чанынга маңнап келдим. «Ыяа! Ыяа!» деп чаштыы үнү кулактарымга коңгулуур жуганшыр чыжырткайны берген. Өгнүң кидис эжиин чырта тырткаш бакылаадым. Дүңдүктүве эртип шанчып каан шет тыртыгның кожуундан баартактанып алган хераажен кижи карактарын шагжок көрүп олур.

Дүндүк өттүр ак-көк дээрже көрүп алгаш, дуңун божаан аныяк кыс «карак чырааны» деп ынчап кайын ожааган мен! Качыгдалдыг эвес, аас-кежиктиң кыпкызы деп, эр апаргаш, бо-ла бодай бээр мен.

— Оглуңарның кемдээшкини дыка аар болган. Келиишкинин шыдавады — деп, сестра уруг хайлыг медээ чедирип келгенинге буруузуннуп, авадыва стаканда суг сунду.

Стакан сугну тын-биле ажырыпкаш, чаштыг карактарын кургады чодуп, хараанче халайгылап бады келген бажының дугун эдип алгаш, шырым булут дуглап алган дээрдиве бир-ле чүве диплегзинди. Дем чаа аэропортка таныжып алганым, хоорайның кезер эмчизи кайда турарын айтырарга, мында эккелгеним, кижи оргузу чаа ажа дүжүп чоруур хераажениниң чараш шырайын ам көөрүмге, көңгүс таныттынмас. Сыгыглар ийи ам-даа көзүлбес, бажының дыдырап дүктери дуглап алган чоруур хавактарында кертилчектер оорга дег, каттаттак-каттаткак апарган. Хүлүмзүрүг кыптыгып чоруур карактары карара өшкен.

— Черле хоржок турган кемдээшкин-дир ийин, угбай.

— Чаңгыс борбак оглумдуп ийин, кызым.

Ийи-ле домак солушкан соолунде, сестра биле ава ыыт-даан чок бардылар.

Иениң бажы катап база халаш диже-даа, бодун бар шаабиле туттуунуп, мырыныпкаш, ыыт чок барган. Шак ол өйде ховунуң ховузунда хадыңчыгаш сагыжымга кир- дүшкен.

Чаңгыс борбак үрелип боттапын, борзаң хаяларның баарынга чаглак тыртып, чаңгыс хадың саглаарты өзүп орган. Черге чалаттынып тыптып келгенниин соонда, үр-даа болбаанда, ооң чанынга база бирээ өзүп, ол ынтыг апарган. Карак четпес ховунуң дал ортузунда чаңгыс тейжигештиң шыштык бажында өзүп келген ийи хадыңчыгашка хөглүг аажок. Салгыннаарга будуктарын чайып, аразында хөглүг, аас-кежиктиг амыдырал дугайын олар бүдүү сымыражырлар.

Ийи ажыдыкка чаргыыр хүн таварышкан. Бир чайгын доңнулуг шуурган хадыңчыгаштың биреэзин дазылындан түрэ шаап аппарган. Өскези аңгысыгалп чааскаандырап, шаг-ла болган. Шуурган ону кааргевээн. Харын-даа бодуунуң чедишкинивинге хыы хапып, ынаар дээр шаар коодалыр улуп чоруй барган. Хирес-хире болгаш шуурган база катап тегергилээр. Ынчалза-даа хадыңчыгаш оон корт- паан. Азазы черден чулук тырткаш улам күш кирген. Авазы хүнгүн чылыг баарынга дагыттыныв, будуктарын, адырларын чылдың-на немеп олурган.

Кижи база ындыг ышкажык! Төрээн чурту — аштатпас, туретпес ада-иезиниң чылыг куспаандан адырылбайн, чоннуң сырыңгы сооктан доңурбайн, эштип алыр чоорганыынга чорга ар чорза, чүү-даа чүве коргунчуг эвес.

— Чаңгыс оглум кижи аксынга кирген. Оон түрен, оруун чандыр базып шаг болду. Ам ооң соо бо-дур — дигеш, калай туруп келген.

Ол кезек када ыыт чок турганш, бурунгаар кылаштапкан. Ооң бар чораны эжиниң аксында «Морг» деп каап бижикти ам-на номчуй каапым. Ооң артында чашты берген соонда, таныыр үни база катап кулактарымга чыжырткайндыр чаңгыланган. Чүрээмни бир-ле чүве ине-биле шашкылап, ыстап, аарып тур.

...Ие кижи ыызын мен дыңнап ордум. Сагыжымны хөй-ле бодал база катап саймаараткан. Төрээн черим караңгы дүн төөгүзүн сактыр болза, ажы-төл дээш ыглап чораан аваларның карак чажы агым хемге деңнежи бээр.

Төрээн чуртум иелери амгы хүнде ыы деп чүве таныбастар. Ындыг-даа бол, кижилерже оо хоран дег кара сагыжын ыдып, хоптап, нугуудей бөрлерниң уражуубиле карак чажы текту бээрдир. Хире-хире ону бодааш, хөрээм өөр. Чериң эң-не бедиинделе үне бергеш, кижилерже кыйгы салып алгыр-зымза: «Аваларның карак чажын хилис черге текпеңер!» Мээң үнүм хаяларга чаңгыланып, чер-делегейниң ужу-кыдыы чедир тараар.

«Боксун дүлдүр алгырбадан, бичe-бөөвей!» — деп, ужызыындан каржы үн кочулаар.

Адааргактың кочу үнү ыйба ышкаш хадып калыр. Кижи үнү деңнелге чок күштүг-даа-дыр. Бичe-бөөвей ынайынга чалыпмас-даа, сагышылдыг-ла болур болза, куспак четпес кызыл дытты ужур идиптер чорбажык бе.

Эрте дүшкен частың чылыг хүннери уламчылаан. Ойлар санай дамырактар чаржып ырлаан. Мээстерде экпеш өңнүг хек-даваннар, чидиг сарыг коңгураажыктыг шончалай саглаарган. Ховутайның ховузунда үш ожук дажы дег борзаң хаяларның тейжигештиң бажында чаңгыс хадыңчыгаштың будуктары үп сынмас кылдыр немежи берген. Ооң бажы дээрже шиштигип бедип-ле олурган. Шуурган ону көргеш, хөй-ле өзү чорлып азаарган. Хадыңчыгаштың дөзү күдүрээлениp кел чоруур. Оон чоок кавызында бичии өзүмнер база кестүп, күске чедир шору апаарлар.

«Чаш чүвелерни каржы хаттан камгалажып чоруулуңар!» — деп, салгынчыгаш оларның бажын суйбай кагылапкаш, эргелеп эртен.

«Ынчаалыңар! Чаштың чүрээн кемдетпеңер» — деп, таныыр эр кижи салгын-биле чугаалажыр.

Эдуард ДОНГАК.

КРОССВОРД

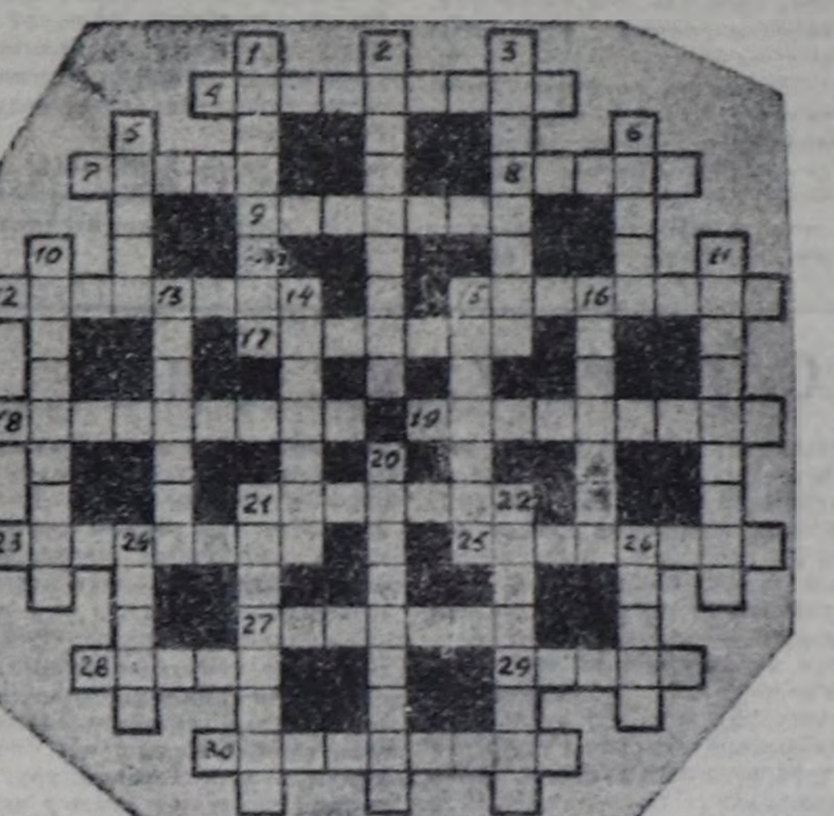

ДООРА ДУРГААР: 4. Таңдыда хем. 7. Төөгүнүң тураскаалы базырык. 8. Тыва оюн. 9. Бажың ажылы, арыглаашкын. 12. Тывада суур. 15. Тыва улустуң ырызы. 17. Хат, дүвү. 18. Чөөн чыл санаашкынында бир чыл ады. 19. Кеп-бедиир сөөгү, хокпа. 21. Боду чоруур суг хемези. 23. Хөгжүмде, децимиле. 25. Каа-Хемде чер ады. 27. Одеколон ады. 28. Күш. 29. ТАР үезинде административтиг хемчээл. 30. Аңнаашкынның бир хевири.

УЗУН ДУРГААР: 1. Тожуда чер ады. 2. Эрзинде төөгүлүг чер. 3. Бичии уруглар аарыы. 5. Мал чүзүнү. 6. Тудугжунуң эдилели, маска. 10. Харагалзал, ажаалда-тежээлде. 11. Мөңгүн-Тайгада чер ады. 13. С. Токаның «Тос чадырда» деп тоожузунуң маадыры. 15. Кедээ ажыл-агый специализин. 16. Бажың насекомузу. 20. Малдың иштики органындан кылган тыва чем. 21. Периодиктиг солун, сеткүүл. 22. Өшкү кежинден дилиндек, кур. 24. Улуг бүдүрүлге чери. 26. Тараа үнүжү.

Кроссвордту П. СОЛУНЧУ тургускан.

БО ЧЫЛДЫҢ АПРЕЛЬ 8-ТЕ ҮНГЕН КРОССВОРДТУҢ ХАРЫЫЗЫ

ДООРА ДУРГААР: 5. Каргыраа. 7. Салбакай. 8. Самагалдай. 11. Арга. 12. Адаа. 13. Оңгу. 14. Каскал. 16. Тоолай. 18. Ажыткы. 19. Акышкы. 23. Ганг. 24. Ашпа. 25. Ыйгы. 26. Хандагайты. 29. Сайзанак. 30. Шорулгак.

УЗУН ДУРГААР: 1. Бастырык. 2. Урга. 3. Олча. 4. Каптагай. 6. Абакан. 7. Саланг. 9. Капсырмага. 10. «Дойлааткыны». 15. Арык. 17. Озук. 18. Адааргал. 20. Ыыгыржак. 21. Санлак. 22. Саваат. 27. Айин. 28. Торе.

АЖЫК ДЫҢНАДЫГ

Шоодуг

Бистиң коллективтиң удуртукчузу алданнаптарга, хүндүлүг дыштанылгаже үдепкеш, оон адырлып алганывыс дээш өөрүшкү-маңнайывыс эриин ашкан хем-биле дөмей чүве боор. Үр болбаанда-ла, бистиң өөрүшкүвүстүң одунуң кырынче суг кудупкан. Чоруткан даргавыстың орнунга кайыын-на ийик бир черден үш таныва зывыс кижини олуртупкан.

Чартык чыл четкелекте, чаа даргавыс коллективке «өскерилгелерни» боттандырып эгелээн. Чүнү-даа мурнай кадрларны дүүштүр салып, хоюглап киртен. Бажы каткан бухгалтерявысты самбыш чууру оожум-дур дээш, склад эргелекчилеиин кааш, ооң орнунга казайып хүлээп алган ле. Бодунуң оралакчызынга бажазы, бир улуг килдис эргелекчизинге районнуң эң улуг даргазының оглу, секретарь - машинакчызынга уруу, чолаачызынга оглу ажылдай берген-дир ийин. Аңаа ажылдап турган эптериивисти албан-хүлээлгезинге, ажылывыска таарышпас дээш, көзүлдүр-ле үндүр кызыпкан. Таныылывыс болганчок-ла ижиптер кижи, ынчангаш ол база чаштай берген, ооң орнунда сески класстың оглун кирре шаап алган. «Күрүнениң өнчү-херекселин карактаарын чүгле боттуң улузунга бүзүрээр кижи мен» — деп, дарга тайылбырлаан. Ындыг-даа чүвени чийпаан.

Ынчангаш даргавыс болурга моондак болу бээр хире кижилерни контораддан ырадып, таныыр черлен бодунуң хамык улузун эккеп туруп берген. Бистер чыл-чылы-биле чурттаар оран-сава сүржүп чадажып турувуста, даргавыс амыр кижи болган ийин — улузунга чурттаар бажыңнарны оон-моон «ушта шаап» бергипкен болгай.

Даргавыстың «күжү», «тывыштыы» районнуң эң улуг даргазында дээрзин чоорту билдивис. Олар ийи таныш-кылар чүве ышкажыл. Ооң кадында бистиңде профэвилел даргазы ооң шак ол ша-ызының оглу апарган дивес силер бе. «Таптаашкындан уштуруп, коллективтиң ажыл, амыдыралын эде тургузар дээш, ону өг-бүле керээзиниң амгы үеде нептерээн аргазыбиле удуртуп-баштаарынче шилчип турарывыс бо-дур» — деп, даргавыс хуралга ажык дыңнадыг кылды.

Бистер, арткан улус, ооң болуу-биле ажылдаарының кедээ чогуп, түвектиг, халалдыг баш удур билгеш, ниити билдирипишкин бижээш, тоо-бударадыр тарай кылаштажы бержик бис.

Чаа удуртулгавыста өг-бүле диктатуразы үр турар эрги бе? Үе боду көртүзе бээр ыйнаан.

Василий ХОМУШКУ.

ООЛ АЗЫ КЫС УРУГ

СОНУУРГАКТАРГА

Кыс уруг бе азы оол урут төрүттүнерге эки бе? Ада-иеге кандызы-даа болза хамаан чок, төлү черле эргелиг.

Чоң бүрүзүнүң чаңчылдары аңгы болгулаар. Оларның аразында чүгле оол уруглуг болуксаарлар эндерик. Индиялар, индийлер келинге: «Мөге-шыырак оолдарның иези болур сен» — деп, йөрээл салырлар. Ислам шажынның сургаалы-биле алырга, чүгле эр хиндиктиг кижини өзүлүг кижи кылдыр санаар. Чүгле оглу ададын өлүрге-даа сөөлгү оруке үдеп шылаар, ада адазының үгүн салгаар эргелиг бээр.

Алжирде кабилы деп улустарда ие кижи кыстарлыг болур болза, ону мырынай төрүвес-божувас хераажен-нер-биле деңге көөр. Ол бир эвес оол урут божувас болза, ашаа чарлыр. Харын-даа хераажен өөрү безин ону көрбестээр.

Ганапын чамдык улустары оолдар төрүттүнерге эвес, кыс уруглларга чоргаарланыр чон чүве-дир. Оон чылдагааны чүл ынчаш? Бирээде, хераажен улус хөй ажылдаар, ынчангаш олардан дуза улуг. Келин кыска кудааның таласындан өнчү кылдыр суй-белек бээр чаңчылдыг чон. Кыстарлыг ада чеже хире өнчү-херекти чедип кээрин баш удур санап алган олурар.

Чөөн Африканың банту деп улустары кыс урут төрүттүнерге муңгарап-дээңгереп орбастар. Оларның чаңчылы-биле алырга, төре аразындан кижиниң оолдары сөөлгү оруктуве үдээр, ынчаарга кажыгаладтың илергейни урутлары кылыр. Кыс урутлар ада-иезин өлүрге, хөй удаа ыглаар. Ынчангаш кыстар эки деп санаарлар.

Африканың пороро деп төрел бөлүүнде кыс-даа, оол-даа урут төрүттүнерге деңге өөрүүрлер. Ол урут мегешыырак боол өзүп келир, эки ажылчын, дидим дайынчы болур. Кыс урут чараш болгу өзүп келир, ажылгыр-даа болур. Ашакка бээр өй келир, өнчү кылдыр хөй суй-белек база новудээр.

Оон ынай кыс урут ада-иезиниң өөнге кудаа элертип келир. Уруу ашакка баары пазы чедерге, өг-бүле сапы эвээжевес, харын немежир деп олар санап турар.

Бистиң чурттуң түрк уктуг улузунга ислам шажынның шыңгыы негелдези эрги үеде тергиидеп турган. Эрги шагның чаңчылында эң ынак кыс уруунга ынап-ла Кыз-Тугмас деп ат бээр турган. «Кыс урут черле божувас сен» — деп йөрээл салган аттыр.

Эрги Кыдаттың чаңчылында оол урутну ынчаар үнелээр турган-дыр: «Чаңгыс оол он үргүнүн үнезиниден улуг». Бир эвес ол үеде кыдат кижиден: «Чеже уруглуг сен?» — деп, айтырар болза, ол чүгле оолдарын адааш, кыстарының адын, санын безин адавас.

ТӨРЕЛДЕР ЭВЕС

Буркино-Фасо курунеге кинорежиссёр Идриссе Уэдраого чоокта чаа оон белеткен уп-дурген «Кырган-ава» деп фильмниң баштайгы көрүлдезинге туралскаттынган парлалга конференциязының уезинде бодунуң төрел болгуп тырткан, деткээр деп буруудашкынга таварышкан.

Ол буруудалышкынны чылгаиннар дөмиг болгаш уйук чок каткы-биле хүлээп алганнар. Чурта ийиги бурзинги бурузу «Уэдраого» деп фамилиялыг ава эвес-ле болгай. Ынчаар Буркино-Фасоннуң турап черинге бистиң эраның бирги чүс чылында-ла империя тургускан чаалап алыкчының мызыг турган деп төөгүзү дамчып келген тоолчургу чугаа айтып турар.

(СЭТА).

ТВ

МАЙ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.30 «120 минута». 8.35 «Бистиң садывыс». 9.05 Концерт. 9.25 Кижи. Чер. Октаргай. 10.25 «Антон Макаренко». Барымдаалыг фильм. 10.45 «Сенээ ынак мен, амыдырал». Фотоконкурс. 10.50 Социализм чурттарында. 11.20 Абхаз АССР-ниң Бзыбь суурунуң узун назынныгларының чугаазы. 11.40 «Сөс дилеп тур мен». Чогаалчы В. Крупинниң чугаазы. 11.55 Бөгүн делегейде. 12.10 «Дириг амытаннар оранында». 13.10 М. Глинканың симфония чогаалдарының концерти. 13.45 «Үежик кыс». Тележурнал. 15.00 Топтуг чугаа. 16.30 Өшкүктер экраны. Бөгүн кино. 17.30 «Автопортрет». Телефильм. 17.40 Делегей программазы. 18.40 Андрей Мироновтуң киржилгези-биле фильмнер. «Аңаа-ла эдептиг чүүл» 1—2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.35 Мультипликацияда шоодуг. «9 гиена болгаш арзылан». «Шенелде». «Ада Карловуң театры». 22.05 Америк ырлаачызы Дайана Росстуң концерти. 23.25 — 23.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Кедээзин дамчыдылга». 9.15 Делегейниң эң улуг музейи. Лувр. 8—9 сериялары. 10.15 «Депшилге. Информация. Реклама». 11.00 «Парк». Үрен-чечен фильм. 12.15 «Диагноз» телефильм. 13.15 Чалаг-терге маргылдаазы. ЧССР-ден дамчыдылга. 13.30 Мультфильм. 13.55 Музыкалыг Новосибирск. 14.25 Кыргыс телевидениениң программазы. 15.25 «Ажык-чарлыг чорук» фестивальдың барымдаалыг фильмнери. «Дааравыкчы». 16.10 Музыка телеабонементизи. «Импровизация оранында». 17.10 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 17.55 «Ни» демдек адаа-биле. 18.45 Концерт. 15.55 «Ни» демдек адаа-биле. Чапсарда («Тамчыктыг удуңар, чаштар!») 21.00 «Үе». 21.35 Барымдаалыг фильм. 21.55 — 00.00 Бут бөмбүү. ССРЭ кубогу. Чапсарда. (22.45) — Чалаг-терге маргылдаазы. ЧССР-ден дамчыдылга.

агаар

Республикага кезек булуттаар, чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 1—6 градус чылыыр, чамдык черлерге 5 градус чедир соор, хүндүс 21—26, чамдык черлерге 15—20 градус чылыыр.

Кызылга кезек булуттаар, чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 3—5, хүндүс 23—25 градус чылыыр. Агаарның базыышкыны 707 миллиметр, өлчээ 21 хуу.

Автооруктарга кестуру эки. Хүндүс чамдык черлерге дииимироар чадавас.

КИНО

МАЙ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Офицер с розой» 9.10, 11.20, 13.30, 17.30, 19.40, «Власть соловецкая» 15.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Рыцари Золотой перчатки» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Спаса и Нела» 9.00, 12.10, «Золотые рога» 10.30, 13.40, «Долгая разлука» 15.20, 18.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Враг мой» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Легенда о Нарайяме» 13.30, 16.20, 19.10 шактарда.

КЫЗЫЛЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Арагалаар чорукка болгаш наркоманияга удур демиселдиң айтырыгларынга хамаарыштыр Кызыл хоорай Советтиң күүсекомунуң даргазының оралакчызы Надежда Лаврентьевна Верхотурова-биле № 2-34-51 телефонну дамчыштыр бо чылдың май 19-та эртенгиниң 8 шактан хүндүскүнүң 13 шакка чедир чугаалажып болур.

Суг-Аксы 11 чыл школазының 1964 чылдагы доозукчуларын бо чылдың май 26-да 2 шакта Суг-Хөл школазынга ужуражылгаже чалап тур.

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

ШЫНның телефоннары

Редактор —	3-43-34
оралакчылары —	3-33-91; 3-34-17
приемная —	1-34-26
харыысалгалыг секретарь —	3-34-92
оралакчылары —	3-45-93
партийжи амыдырал килдизи —	3-36-42; 1-36-25
совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи —	3-34-09; 3-41-23
үлетпүр килдизи —	3-34-49; 1-36-73
агроүлетпүр килдизи —	3-41-16
пропаганда килдизи —	3-34-57
культура килдизи —	3-39-15
информация килдизи —	3-37-11
чагаа килдизи —	3-39-03; 3-34-39
корректорлар —	3-34-19
бухгалтерия —	3-43-41
очулга килдизи —	3-34-93
уируткучулер —	2-27-41
солун вешбейн барганда —	2-32-75

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга листи. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгларының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 280. ТС—00154.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 21 воскресенье № 119 (14019)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 кап.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ КОЛ СОРУЛГАЛАРЫ

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткели

Май 19-та Кызылга СЭКП обкомунуң политиктиг чырдыышкын бажыңынга СЭКП Тыва обкомунуң пленуму болгаш республиканың партия-ажыл-агый активиниң хуралы болганын дыннатканы болгай бис.

Партия-ажыл-агый активиниң хуралынга СЭКП ТК-ның апрель (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының сорулгаларының дугайында СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинниң илеткелин болгаш активке чүве чугаалаан кижилерниң санал-оналдарын бөгүн парладывыс.

СЭКП ТК-НЫҢ бо чылдың апрель 25-те болгаш эрткен Пленуму эде тургустунуушкуннуң эң харысалгалыг амгы үе-чадазында партияның болгаш чоннуң амыдыралынга чугула болуушкун болган. Пленумга ниитилел чаартылгазында боор турар хөй хевирлиг чорудулгаларга ханы анализ кылдынган, политиктиг үнелел берген болгаш ук чаартылганы улам ханыладыр сорулга-биле партияның практиктиг сорулгаларын тодарадкан. Партия бодунуң теоретиктиг, политиктиг болгаш организакчы ажылын улам күштелдирип чорудар дээрзин онзалап демдеглеттинген.

Эрткен соңгулдалар бистиң ниитилеливистиң хөгжүлдезиниң амгы кончуг чугула үе-чадазында боор турар болуушкуннарның нарын диалектиказын ханызы-биле утаап-билип алыр, эде тургустунуушкуннуң политиказын, партияның стратегтиг угланыышкынын болгаш тактиказын байылар талазы-биле хынамчалыг боданып көөрүнге хөй чүүлдү берген деп Пленумда демдеглээн. Алыс утказындан алырга, ол соңгулдалар эде тургустунуушкун дээш бүгү улустуң бадылаашкыны болган. Улус чүгле эде тургустунуушкун дээш эвес, харын ону ханыладыр ужурлуг деп күзелин илереткен. совет кижилерниң амыдыралчы негелделериниң болгаш хереглелдериниң шиитпирлээринге боттуг түңнелдерни чедип алыр, амыдыралдың бүгү талаларынга көскү чаартылгаларны чедип алыр деп негелдени салган.

Эде тургустунуушкуннуң чамдык угланыышкыннарга чогуур түңнелдерни бербейн турарының хөй чылдагааны төп органнарның ажыл-чорудулгазында деп Пленумда айыткан. Оон-биле чергелештир тургустунуп кээп турар айтырыгларны үре-түңнелдиг болгаш тодаргай шиитпирлээри дээш улуг харысалганың чер-черде партия, совет болгаш ажыл-агый органнарынга, оларның удуртукчуларынга онаажып турары демдеглеттинген. Оларга берген эргелерни, бот-тускайлаң чорукту чедир ажыглавайн, боттарының дорт хүлээлгелерин эки күүседип шыдавайн турары дээш оларны шүгүмчүлээн.

Пленумга чер-чер органнарының адынга болган шүгүмчүлел биске база бүрүн болгаш долузу-биле хамааржыр. Ону барымдаалап көргеш, бистер бо актив хуралынга республикада ниитилел-политиктиг байдалды, бодувустуң практиктиг ажыл-херээвисти ханы анализтеп көөр, оларга чогуур үнелелди бээр, чүнү кылырывысты, күжениишкинивисти кайнаа мооннээривисти чугаалажып көөр ужурлуг бис.

Чүнүң-даа мурнунда ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле бистиң республикага боор эрткен соңгулда кампаниязының кол-кол түңнелдеринге доктаар болап тур мен.

Оон түңнелдерин анализтеп тургаш, ук кампанияның чаа эрге-хоойлу үндезининге чоруттунганын, ажылчы чоннуң идепкейиниң улгадыышкыны-биле онзалаттынганын, хөй ниитиниң санал-оналының ажыт-чажыт чок, ажык-чарлыы-биле илергейлеттингенин, эң төлептиг улус депутаттарын соңгуп алырынга кижилерниң улуг сонуургалдыг болганын демдеглээр херек.

Бистиң сагап турарывыс-биле алырга, республиканың ажылчы чону соңгулдаларга коммунистерниң колдазы соңгааш (соңгуттурган депутаттарның 85 хуузу коммунистер), партияның область организациязынга улуг бүзүрелди көргүскен болгаш республикада боор турар чаартылгаларны деткээн.

Оон-биле чергелештир бистиң республикага эрткен соңгулда кампаниязы партия, совет органнарның, хөй-ниити организацияларының ажылында эвээш эвес кошкак черлерни, четпестерни илереткен.

Хөй-хөй партия комитеттери, партия организациялары ССРЭ-ниң Улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында чаа Хоойлуга дүүштүр соңгулда кампаниязының чорудулгазынга партийжи салдар чедирер тодаргай хемчеглерни ажылдап кылып албаан болган. Чамдык округ болгаш участок комиссияларын оларга хамаарышкан чаа негелделерни өөренип көрбейн, чаңчылчаан эрги арга-биле тургускан. Чамдык партия комитеттери күш-ажылчы коллективтерден кандидаттар депшидериниң чорудулгазынга политиктиг методтар болгаш аргалар-биле идепкейлиг салдар чедирип шыдаваан, тургустунуп кээп турган байдалдарны чогуур үезинде өөренип, угланып-башкарбаан, ажылчыннардан болгаш херээжен чондан улус депутадынга кандидаттарга чогуур деткимче көргүзерин хандырбаан болгаш оларның округ хуралдарынга белеткенип алырынга база соңгулда мурнунуң программазын ажылдап кылырынга чогуур дузаны көргүспээн. Республикадан улус депутадынга соңгутканнарның аразында чаңгыс-даа ажылчын болгаш кодээ ажыл-агыйының ажылдакчызы кижи чок. Бо дээрге хөй чүүлдерниң дугайын чугаалап турар, ол чүнүң-даа мурнунда, партия организацияларының четпес ажылы-дыр. Олар ажылчыннарның санал-оналынга калбаа-биле даапыр, оларның улус депутаттарының Советтериниң звеноларынга чогуур чергелиг төлээлеттирген турарының дугайында сагыш салыр ужурлуг.

Соңгулда кампаниязының үезинде соңгукчуларның чамдык бөлүктериниң талазындан бөлүктүң база түс черниң эрге-ажыын хараар чүүлдерниң илергейлеттингенин тургаңын чугаалаар апаар. Ындыг чүүлдерге чамдык таварылгаларда партия, совет органнарның төлээлекчилери чогуур үезинде шиитпирлиг ойтур шавыышкын берип шыдаваанын хомудаңчыг. Депутатка депшиттирип турган чамдык кандидаттарның, оларның аразында коммунистер база, хөй-хөй хуралдарга боттарының программазын соңгукчуларга таныштырып берип тургаш, «парламент» аргаларын ажыглавайн, соңгукчуларны кегүдерин бодап, демоготтуг болдаларын илереди, херек кырында боттанмас аазаашкыннарны болгаш бүзүрээшкиннерни берип турганын чугаалаар апаар. А чамдык партия комитеттери болгаш партия организациялары олар-биле маргыжарын күзевейн, идепкей чок турушту ээлеп турган.

Партия организациялары соңгулда кампаниязының идеологтуг хандырылгазын боттандырарынга эвээш эвес частырыгларны болдурган. Оларның дыка хөйү эрги методтар-биле ажылдааш, чүвениң ужу-бажын билбестеп, аймаарап, соңгукчулар-биле тускай ажыл чорударын ытпып, массалыг хемчеглер кылырын колдадып турган. Ол бүгүнүң түңнелинде хөй-хөй соңгукчулар боттарының агитпунктуларының кайда турарын, кым дээш бадылаарын безин билбес боор турган. Агитаторларның кошкак ажылының дугайын мындыг факт херечилеп турар: 20 муң хире азы бүгү соңгукчуларның 11,6 хуузу, оон иштинде Кызылдан 11,5 муң соңгукчу бадылаашкынга кирипээн. 2 муң ажыг соңгукчу соңгукчулар даңзызынга шуут кирбээн болган. Национал-девискээр округтарының талазы-биле 5 муң хире бюллетеньнин күш чок деп санаан. Моон база түңнел кылза чогуур.

Улус депутаттарының Советтериниң ажылында улуг четпестерниң барын соңгулда кампаниязы көргүскен. Оларның элээн хөйү соңгулда кампаниязының чаа боттуг чүүлдеринге белен эвес болган. Эрги чүүлдерден адырлып хөөн чок, чаңчылчаан байдалдардан коргар чүүлдер база чамдык черлерге илереэн. Чамдык Советтерниң күүскомнары депутатка кандидаттар-биле соңгукчуларның ужуражыышкыннарын эрттирериңге округ комиссияларынга кошкак дузалап кан. Хөй хуралдарны багай белеткелдиг эрттирген, оларның дугайын соңгукчуларга орай дыннадып чедирип, ол хуралдарга кончуг эвээш кижи олуржуп турган. Соңгукчулар ортузунга агитация ажылын чорударынга чамдык совет органнар чогуур идепкейин көргүспээн.

Соңгулда кампаниязы чорун турган үеде республиканың ажылчы чону ССРЭ-ниң Улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлуну сайзыраңгайжылдар талазы-биле саналдарын киирген. Оларны ниитилештирип түңнээш, чогуур үстүкү органнарже чоруткан.

ЭРТКЕН соңгулда кампаниязы бистиң ажылывыстың хөй талаларын, оон угланыышкынын болгаш ужур-утказын, хевирлерин болгаш методтарын, үре-түңнелдиг болурун шүгүмчүлелдиг бүү-биле үнелеп көөрүнге хамаарыштыр шыңгыы негелдени салган.

Бүгү партия ажылдакчыларының, бүгү партия активиниң массалар ортузунга доктаамал ажылдаан турарын, кижилер-биле сырый харылзаалыг болурун, оларның канчаар чурттап база ажылдап турарының, оларның негелде болгаш хереглелдери кандыг болуп турарының дугайын доктаамал сонуургап көөрүнүң чугулазын ол чүүлдер көргүскен.

Амыдыралчы айтырыгларны болгаш сорулгаларны чогуур үезинде идепкейлиг шиитпирлээри, четпестерни дарый узуткаары дээш республиканың соңгукчулары партия, совет, ажыл-агый органнарындан, удуртукчу кадрлардан принципчелдиг негелдени кылган. Улус депутаттарының кандидаттары-биле ужуражыышкыннарга ажылчы чон республика амыдыралының эң чугула апарган айтырыгларының талазы-биле саналдарын берген. Ындыг айтырыгларга чуртталга бажыңнарын, школа назыны четпээн уруглар албан черлерин, школаларны, эмнелгелерни болгаш поликлиникаларны тударын дүргедедирин, аъш-чем продуктуларын база чоннуң хереглел бараанарын бүдүрерин көвүдедирин, транспорт болгаш харылзаа бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажылын, коммунал-амыдырал болгаш садыг хандырылгазын экижидерин хамааржыр. Ажыл-агыйжы эвес чоруктар, кем-херек үүлгедиишкиннери болгаш хоойлу-дүрүм үрээр чоруктар-биле демиселди күштелдирер, аныяктар-биле кижизидилге ажылын үпмелзиниг-биле экижидер, оларны ажылга тургузар, бойдусту камгалаар, хоорайларның болгаш чурттакчылыг черлерниң экологтуг байдалын экижидер айтырыгларны ажылчы чон чидиг-биле тургузуп турар. Ол сорулгаларның дыка хөйүн боттандырарынга элээн үе болгаш хөй хемчээлдиг акша-хөреңги негеттинерин кижилер эки билип турар. Ынчаарга хөй-хөй партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының капитал салыышкыннар, материалдыг чарыгдалдар негеттинмес, а чүгле удуртукчуларның чурумнуг, топтуг чоруу, ак сеткилдии, идепкейлиг болгаш инициативазы, массаларны организастап билири оларны шиитпирлээринге негеттинер хөй айтырыгларның оожум шиитпирлеттинип турарын чон кайгап турар. Бо талазы-биле бистер эки ажылдаар, чогуур түңнелдерни үндүрер ужурлуг бис.

ЭКОНОМИКА, ону хөгжүлдениң интенсивтиг оруунче шилчидери, аа тодаргай социал угланыышкынны бээри бистиң кол сорулгавыс боор келген болгаш боор артып-даа турар. Ол дугайын СЭКП ТК-ның апрель (1989 ч.) Пленуму база катап онзалап демдеглээн.

Республиканың экономиказында чүү боор турарыл, ооң байдалы кандыгыл, экономиктиг реформаны боттандырарында кандыг нарын айтырыглар тургустунуп кээп турарыл?

Беш чылдың эрткен үш чылдарында республиканың улус ажыл-агыйында хөгжүлдениң интенсивтиг факторларының оожум-даа болза шиңгээттинип эгелээнин чүнүң-даа мурнунда чугаалаксап тур мен. Экономиканың ажыктыг чоруу элээн бедээн, ону социал талаже угландырары бурунгаарлаан. Ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа принциптерин баугаар ажылдап, долу бот-орулга-чарылгаже шилчээн бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның көргүзүглери экижээн. Үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 1988 чылда 1987 чылда турганынга деңнээрге, 6 хуу өскен, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү — 6,4 хуу өскен, тудуг-монтаж ажылдарының хемчээли 14,3 хуу улгаткан. Мал болгаш кыш, сүт, чуурга база тараа садарының планнары күүсеттинген, аъш-чем бараанарын бүдүрери 6,8 хуу улгаткан. Улус ажыл-агыйының адырларынга эрткен чылын орулга 142 млн. рубль, оон иштинде совхозтарга — 81 млн. рубль болган. Чедип алдынган чамдык бурунгаарлаашкын бо чылдың эрткен дөрт айларында база хевээр артып турар.

Улус ажыл-агыйының адырларында бригада, өг-бүле база аренда керээлери шиңгээттинип турар, кылып турар ажылывын төнчү түңнели дээш кижилерниң сонуургалын база харысалгазын ол чорук бедиткен.

Оон-биле кады экономикада четпес чүүлдер ам-даа чайлаттынмайн турарын демдеглээр апаар. Ооң шынар талазы-биле өзүлдези ам-даа чавыс болуп артпышаан. Фонд эгилдиишкени оожум өзүп турар. Каттыжыышкыннарның, бүдүрүлгелерниң база организацияларның дыка хөй кезии карылгалыг ажылдаан, материалдыг болгаш күш-ажыл курлавырларын ажыглап турарының байдалы багай. Чоннуң хереглел бараанарын бүдүрүп үндүрүп турары ам-даа эвээш, чамдык кылыгларның, аъш-чем продуктуларының ховар чоруу ам-даа бар болуп артпышаан. Капитал тудугда, хандырылга адырында четпестерни оожум чайладып турар. Республиканың сан-хөө байдалы дыка нарын болуп артпышаан.

Бо чылын республикага бир-ле дугаар бюджетке 12 млн. рубль чедир кирбес кылдыр планнаан. Чамдык үлетпүр бүдүрүлгелери боттарының орулга чок, карылгалыг ажылдап турарындан үстүкү ажыл-агый органнарындан 4,4 млн. рубльдиң дотациязын ап турар.

Чоннуң орулгалары биле бараан курлавырларының аразында балансылашкак эвес чоруктан байдал нарыыдап турар, ооң уржуунда республиканың чамдык чарыгдалдарын эмиссия-биле дуглап турар. Бо чылдың эрткен дөрт айларындан планнап ажыр эмиссияның түңү 4,5 млн. рубль болган. Ылаңгыя Бай-Тайга, Тес-Хем, Бии-Хем, Чөөн-Хемчик болгаш Өвүр районнарда оон деңнели бедик. Кызыл хоорайда ол база өзүп турар.

Бо бергелерни болгаш четпестерни ажып эртериниң кол бирээзи база кол чепсээ чаа ажыл-агый механизмин чайгылыш чокка шиңгээдири, экономиктиг реформаны улам ханыладыры болур. Чүгле мындыг арга-биле продукция бүдүрерин, кылып турар ажылдарның хемчээлин, көргүзүп турар ачы-дузаны улгаттырар арганы бээр, оларның шынарын экижидер, чарыгдалдарны эвээжедир арганы бээр болгаш чүгле ажыл төлевиринге акша-хөреңги ажылдап алыр эвес, харын бүдүрүлгени сайзырадырынга хөреңгилерни мооннээр, ажылчы чоннуң социал хереглелдерин болгаш негелделерин хандырарының хемчеглерин боттандырар.

Экономика талазы-биле ажылдың кошкаа, контроль чок чорук чүге чедиргенил дээрге улус ажыл-агыйының адырларында, хөй-хөй бүдүрүлгелерде, организацияларда болгаш совхозтарда ажыл төлевириниң темпилери күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезин мурнап турар. Эрткен чылын улус ажыл-агыйынга ажыл төлевириниң немей өзүлдези 6,5 хуу, а күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң — 5,2 хуу болган. Үлетпүрде ажыл төлевириниң немей өзүлдези 7,1 хуу, а күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүү — 6,2 хуу болган, ниити ажыглалдың автотранспортунда ажыл төлевириниң немей өзүлдези 9 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүү—6,6 хуу болган. Шак бо экстенсивтиг факторнуң күзели-биле республикада ажылчыннарга болгаш албан-хаакчыларга 2,6 млн. рубльди төлээн. Арга-арыг ажыл-агый каттыжыышкынында, «Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкынында, Улуг-Хемниң АКМК-зында, «Кызыл үлетпүр тудуг» тудуг эргелелдинде, Кызыл. Мажалыктың эът комбинадында ортумак ажыл төлевириниң өзүлдези күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезин 7—10 хуу мурнай берген.

Ажыл төлевириниң ажыттаттынып турар хевирлери ажылды организастаарының деңнелдиг аргаларын, бүдүрүп кылыышкынның эртемге үндезилеттинген нормаларын шиңгээдиринге күш-ажылчы коллективтерни эки сонуургатпайн турар. Күш-ажылчы коллективтерде ажыглап турар бот-орулга-чарылганың бирги модели ажыл төлевиринге ажыглаар хөй акша-хөреңгини тургузар арганы берип турар. Ынчалза-даа чамдык коллективтер социал болгаш бүдүрүлге хөгжүлдезиниң чугула фондуларын тургузарынче эвээш сагыш салып турар. «Тыва автотранс» каттыжыышкынында база харылзаакып бүдүрүлге-техниктиг эргелелинде арткан арыг орулганың 50 хуузун шалың төлевирин немей өстүрериңге киирген. Бот-орулга-чарылганың ийиги хевиринге күш-ажылчы коллективтерниң киирерин белеткээри ажыктыг деп бодап турар бис. Орулга чүден тургустунарыл, канчаар өзерил, төнчү түңнелдерге кандыг факторлар салдар чедирерил дээрзин тодаргай чижектерге көргүзүп тургаш, ажыл-ишчилерге тайылбырлаар ужурлуг бис. Ажыл төлевири, материалдыг деткимчениң өске-даа хевирлери база социал-амыдырал болгаш чуртталга айтырыгларын шиитпирлээри чагыкчылар-биле чарган керээлерниң кайы хире долу күүсеттинеринден, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң бедээринден, продукцияның база кылып турар ажылдарның шынарындан дорт хамаарылгалыг болурун билиндирип тайылбырлаары чугула.

Бараан-биле хандыртынган рубль —ажылдың түңнелинге материалдыг сонуургалдыг чоруктуң, экономиктиг идиг бериишкиниң системазының, бүдүрүлгениң база саарылганың чогумчалыг боттанырының үндезини. Чогум-на ынчангаш бөгүн рыноктү хереглел бараанары-биле долдурарының, өртектиг ачы-дуза чедирилгелериниң хемчээлин улгаттырарының сорулгазы бирги черже үнүп турар. Саарылгаже кирбээн хөй акша-хөреңгилер чонда артып турар.

1988 чылда республикага чоннуң хереглел бараанарын 70,9 млн. рубльге бүдүрген, ол ниити бараан саарылгазының дөрттүң бирин-даа эвээш. 1988 чылда ажыл төлевириниң бир рубльинге онаалтыр кылыгларны болгаш бараанарны чүгле 22 көпеекке бүдүрген болуп турарын дүвүрээзин-биле чугаалавас арга чок. Ол кончуг эвээш-тир. Районнарның, министерстволарның болгаш ведомстволарның, каттыжыышкыннарның болгаш бүдүрүлгелериниң хөй кезии бараанар бүдүрериниң планын доктаамал күүсетпейн турар. В. И. Ленин аттыг «Тывадаг-хүүтү» комбинатта (эш Ю. Т. Комаров) чонга бараан бүдүрери ажыл төлевириниң фондузунуң 1 рублинге онаалтыр 0,2 көпеек, Тываның электри четкилеринде (эш Ю. И. Сурков) — 0,1 көпеек, «Тыва кобальт» комбинатта (эш А. А. Голиков) —2,5 көпеек, автосептелге заводунда (эш В. А. Паламарчук) — 2 көпеек. Кызылдың бажың тудар комбинадында (эш А. И. Антонов) 16 көпеек болуп турар.

ЧОНГА өртектиг ачы-дуза чедирериниң деңнели чавыс болуп артпышаан. Эрткен чылын өртектиг ачы-дуза чедирери 30,7 млн. рубль, азы бир чурттакчыга онаалтыр 103,3 рубль болган, ол дээрге РСФСР-де ортумак деңнелден 2,5 катап эвээш. Сүт-Хөл районда (эштер М. Д. Кара-Сал, Ч. Б. Монгуш) бир кижиге онаалтыр 23-ле рубль болган, Бай-Тайгада (эштер Б. Д. Монгуш, В. Х. Сүге-Маадыр) —28 рубль, Өвүрде (эш А. С. Дембирел) —34 рубль. Тес-Хемде (эштер С. М. Достай, К. Л. Лапчаа)— 35,7 рубль болуп турар.

Амыдырал хандырылга талазы-биле көргүзүп турар ачы-дуза, ылаңгыя кедээде, шоолуг өспейн турар. Эрткен чылын бир кижиге онаалтыр 31,3 рубль, кедээде — 24,3 рубль ачы-дуза чедиртинген. Ол сан Сүт-Хөл районда — 9,16 рубль, Улуг-Хемде (эштер В. С. Неделин, Д. Х. Ооржак) —13,6 рубль, Чөөн-Хемчикте (эштер В. Д. Монгуш, Ф. Г. Баранов) — 15,1 рубль болган.

Бо чылдың дөрт айларында бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның үштүң бири өртектиг ачы-дуза чедирериниң планнарын күүсетпээн, дөрт бүдүрүлгениң бирээзи-ле оларның немей өзүлдезин кудулаткан. Кызылдың ТЭС-те тудуг эргелели (эш А. А. Дремов) онаалдазын 46,7 хуу, «Шагонарстрой» трест (эш Г. Я. Коркач) —38 хуу, Кызылдың даараныкга фабриказы (эш Л. И. Скалькова) —56,7, «Туваводмелиорация» каттыжыышкын (эш И. А. Жоголь) — 52,4 хуу күүседилээн. Ачы-дуза чедириниң хемчээлин Культура министерствозу (эш А. С. Серен), «Тыва автотранс» каттыжыышкын (эш А. В. Рудзинский), «Тыва хамааты тудуг» трест (эш В. Ф. Потоцкий) болгаш өскелер-даа кудулаткан.

Акша орулгаларының немей өзүлдезиниң рубль бүрүзү бараанар бүдүрериниң база ачы-дуза чедирериниң хемчээлиниң немей өзүлдези-биле дуглаттынган турарын ам турупшуу-биле чедип алыр апаар. 1988 чылда республикага ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның ажыл төлевириниң фондузу 20,6 млн. рубльге өскен, а чоннуң хереглел бараанарын бүдүрериниң база ачы-дуза чедирериниң хемчээлиниң немей өзүлдези чүгле 11,0 млн. рубль болган.

Калбак хереглелдиң бараанарын бүдүрер болгаш чонга ачы-дуза чедирериниң херектиң байдалын Министрлер Чөвүлели, Курлаан ханы анализтеп көөрү чугула, бо ажылче шуптузу каттыжыышкыннарны, бүдүрүлгелерни, организацияларны болгаш совхозтарны киириштирери албан. Мааа кооперативтерниң аргаларын ажыглаары дээре. 1988 чылда олар 1,17 млн. рубльдиң бараанарын бүдүрген база чонга ачы дузаны көргүскен. Ол кончуг эвээш.

Орулгаларны улгаттырарының, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның карылга чок болдурарының хемчеглерин бодап көөр база хемчеглерни алыр. Үлетпүрде ам 8 бүдүрүлге карылгалыг, 15 бүдүрүлге — чавыс орулгалыг. Сан-хөө баазазы кошкак болганы-биле бүдүрүлгелерниң 70 ажыг хуузу курүне бюджединче 20 млн. рубль түңнүг төлелгелерден болгаш киир салгалгалардан тур үеде костаткан. Карылгалыг бүдүрүлгелерниң бежи Барыын-Хемчик районнуң девискээринде турар: тууйбу заводу, эът база сүт комбинаттары, даараныкга-трикотаж фабриказы база Ак-Довурактың үлетпүр бүдүрүлгелер комбинаты. Партия райкому (эш Б. С. Нурзат), райкүүском (эш А. И. Ильенков) фактыларны чүгле демдеглеп. Агропромкомбинат-биле (эш И. М. Суванин), «Тыва тудуг материалдары» болгаш «Тыва тудуг» каттыжыышкыннары-биле (эштер В. И. Кап-оол, И. А. Остапец) база өске-даа организациялар-биле иштики курлавырларны долу ажыглаарының, бүдүрүлгениң ажыктыг чоруун бедидериниң аргаларын өөренип көөрүнүң айтырыгларын ханы көрбейн турарлар.

Тудуг организациялары ажылын экижидип чадап турар. Доостунмаан тудугларның хемчээли 170 миллион рубль ажып турар. Хөй объектилерниң үр туттунуп, курүнениң, ылаңгыя социал-культура объектилеринче үндүрүп берген хөреңгизин үезинде шиңгээдип албайн турарының түңнели бо. Объектини ажыглалга киирген иштен хамаан чокка, чүгле тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлиниң аа-ла улгатканындан күш-ажыл төлевири хамаарылгалыг, сан-хөөнү, материалдыг болгаш күш-ажыл курлавырларын тоо быдарадып турбас кылдыр тудуг комплексиниң удуртукчулары болгаш инженер-техниктиг ажылдакчылары бот-орулга-чарылганы минчаар организастап шыдаваан. Ол кол чүүл болгай.

Совхозтарның экономиказын быжыглаарының талазы-биле улуг ажылдарны чорудары чугула. Айтырыг мынчаар турун турар: СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң корун кааны хемчеглерни боттандырар дээш ажыл-агый бүрүзүнүң ажылын орулгалыг болурун хандырар ужурлуг бис, өскээр чугаалаарга, бот-акшаланыышкынга четчир хире акша-хөреңгини ажылдап алыр. Чүгле болза совхозтарның бар материал-техниктиг баазазын, күш-ажылчы курлавырларын ажыглаарының дээштиниң ажыл-агыйны чорударының экономиктиг аргаларын, керээниң янзы-бүрү аргаларын, кооперацияны болгаш аренданы калбаа-биле нептереткениниң үндезининге бедидериниң дугайында болуп турар. Кодээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерин улгаттырарынга совхозтарның, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның, хамаатыларның тараачыы ажыл-агыйларының деңэргезин бис херек кырында боттандырар ужурлуг бис. Бо бүгү түңнелинде кээп чоннуң аъш-чем продуктулары-биле хандырарын экижидеринге чедирер. Республиканың аграр секторунуң экономиказының хөгжүлдезиниң айтырыгларын бис СЭКП обкомунуң ам болур пленумунга чугаалажыр бис.

Улус ажыл-агыйының адырларының орулгалыг ажылдаарын чедип алырда, ажыл-агыйның чарыгдалдыг механизминден ойталаар херек. Ажылдарның, бүдүрүп турар бараанарның болгаш кылыгларның бот-үнезин үлетпүрде алды бүдүрүлгениң бирээзи-ле, тудуг —беш керээлиг организацияның бирээзи, кодээ ажыл-агыйда — ийи совхозтуң бирээзи адарадып турар.

Тууйбу, чугай, керамзит-сай, чыып эптээр демир-бетон кылыгларының коддуу, чиик болгаш чурт үлетпүрүнүң чамдык бараанарының, кодээ ажыл-агыйның продукциязының кол хевирлериниң бот-үнези чиигевейн турар.

Саналашкыннарның көргүзүп турары-биле алырга, улус ажыл-агыйында пландап ашкан чарыгдалдарның чартыын кызырар болза, 9-10 миллион рубльдиң акша-хөреңгизин камнап алыр арганы бээр. Улуг чарыгдалдар дээрге күш-ажылды болгаш бүдүрүлгениң организастаарында шыңгыы четпестерниң, бүдүрүлгелерде, организацияларда болгаш совхозтарда техниктиг болгаш технологтуг ажылдың кудузунуң түңнели болур.

СЭКП ТК-ның апрель (1989 ч.) Пленумунга ажыл-агыйжы эвес чоруктар-биле демиселди күштелдирериниң дугайында чидиг-биле чугаалаан. Бисте бо ажылды ам-даа кошкак чорудуп турар. Ажыл-агыйжы эвес чоруктуң илереашкиннери эвээжевейн турар. 1988 чылда шиитпир-биле республикада 3,6 миллион рубльдиң бараан-материалдыг үнелиг чүүлдерни самчыгдап, оорлап болгаш үрегдеп болуп турар. Совхозтарда, садыгда, тудуг организацияларында улуг чидириглерни болдуруп турар. Бо чыл эгезинде складтарда 3 миллион рубльдиң тургустунмаан дериглери чыдып турган. Ынаш тыныччыларының 30 хуудан хөйүн бокче теп турар. Чедиргелээн болгаш шыгжааны багай болганындан дыка хөй кодээ ажыл-агый продуктулары, ылаңгыя картофель, ногаа үрелип турар. ТК-ның апрель (1989 ч.) Пленумунуң негелделеринге дүүштүр шупту угаавыышкыннар талазы-биле тозарадып, янзы-бүрү чидириглер-биле, төтчеглекчи чорук-биле демиселди шыңгыырадып, бүгү хевириниң материалдарын, сан-хөөнү камналгалыг чарыгдап, курлавырлар камнаар технологияны идепкейлиг ажыглап, чиг этти бүрүн ажылдап кылыры чугула.

Шыңгыы ажылдап тургаш, ажыл-агыйны чорударының экономиктиг аргаларын идепкейлиг ажыглап, бүдүрүлгени интенсификастап, эртем-техниктиг депшилгениң чедиишкиннерин, чаа технологияны нептередип, камналга чурумун быжыглап, бот-орулга-чарылганың ханылатканының коллективтиг база аренда керээлерин бүгү талалыг калбарткааның түңнелинде, күш-ажылды организастаарын экижидип тургаш, улус ажыл-агыйының моон соңгаар хөгжүлдезин, республиканың сан-хөө байдалын кайгынчыг дарымын чедип алыр арга бар.

Бо бүгү удуртукчуларның болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларның, бүгү чаданың специалистериниң быжыг билиглиг болурун, олардан эгелекчи база сагыыгыртывынгыр чорукту, харысалганы негээр. Ажык болуулунар: оларның хөй кезии ажыл-агыйны чорударының болгаш удуртурунуң амгы аргаларын ам-даа багай билир, чаа, депшилгелиг чүүлдү эки хүлээп ап көрбейн, чамдыкта бот-орулга-чарылгалыг салбырларының ажылынче үндезин чок черте холгаарлап турарлар. Обком, партия комитеттери, Министрлер Чөвүлели, чер-чер Советтери түрмек харагалзаашкынны болдурбайн, ажыл-агыйжы удуртукчу кадрларны белеткээрин, билиин бедидерин үндезини-биле чорудар, чаа ажыл-агый механизмин практикага нептереткени экономиктиг ажылдың ужур-утказын дээй-биле өскертиптерин, оон дедир аалбеазин чедип алыр ужурлуг. Шынарлыг болгаш бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга, эгелекчи болгаш ажыл-херекке чоткадыкчы чорукту күш-ажылчы коллектив бүрүзүнге тургузарынга экономиктиг база организастыг байдалдарны тургузар херек.

ПАРТИЯ КОМИТЕДИ бүрүзүнден, партия организациязы бүрүзүнден, коммунист бүрүзүнден эде тургустунуушкуннуң идеязынга болгаш практиказынга тыныышының дугайында чүгле бүзүредиишкинни эвес, а тодаргай идепкейлиг хөделиишкиннерин үе, амыдырал боду негеп келген. Бүгү политиктиг, идеологтуг болгаш организакчы ажылды шиитпирлиг-биле идепкейжидериниң оруктарын болгаш аргаларын шымамыкайы-биле дилээр, туруп турар бодуг эвес сорулгаларны шиитпирлээринге салдар чедирериниң дээштиг чүүлдерин ажылдап кылыр ужурлуг бис.

Партия комитеттериниң, партия организацияларының, коммунистерниң ажылын экижидериниң талазы-биле оларның массалар-биле харылзаазын күштелдирериниң, боттуг ажыл-херектерже оларны мооннээрин организастаарының талазы-биле бөгүнгү активтиң киржикчилери боттарының тодаргай саналдарын бээр боор деп бодап тур мен.

Партия обкомунуң бюрозунуң сагап турары-биле алырга, эвээш эвес санныг партия организациялары айтырыгларны шиитпирлээриниң чаа оруктарын дилеп база нептередип, эде тургустунуушкунга үлүүн киириштирип, тодаргай ажыл-херектери-биле чонунуң бүзүрелин чаалап алырын кызыдып турарлар. Ол дээрге партия Мөңгүн-Тайга, Эрзин райкомнары-дыр. Ол [illegible] «Торгалыг», «Кызыл тараачын» совхозтарның, № 48 тудуг эргелелиниң, «Элегес» бүдүрүлге кооперативиниң, республика типографиязының, Кызылдың үлетпүр бараанар садыының партия организациялары-дыр.

Эрткен отчёт-соңгулдалыг кампанияның үезинде партия комитеттериниң секретарыларының составы элээн чаартылганын билир болгай силер. Ынчалза-даа ажылдың арга-методтарын чаартыры партия Чөөн-Хемчик, Өвүр, Тес-Хем райкомнарының секретарылары Б. Д. Монгуштуң, А. С. Дембирелдиң, С. М. Достайның талазындан

(Уламчызы 2-ги арында).

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ КОЛ СОРУЛГАЛАРЫ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

идепкей ындыг-ла эки кезугбейн турар. Шынар талазы-биле экижиишкиннерин Кызыл, Бии-Хем, Бай-Тайга районнарының СЭКП Кызыл хоорокомунуң дуржулгалыг секретарьлары В. С. Очур-оол, Ю. А. Чихачев, Б. Д. Монгуш, Б. П. Савицов чедип ап шыдавайн турарлар.

Ам-даа элээн хөй партия комитеттери болгаш партия эге организациялары кандыг бир айтышкыннарны мананышаан, чуртта база республикада болуп турар ниитилел чорудулгаларындан чыдып каап турарын катап база айтыр апаар. Партияның XXVII съездизиниң, XIX Бүгү-эвилел конференциязының айтышкыннары улуг политикага хамааржыр, а чер-черде практиктиг ажыл-херек бодунуң аайы-биле, шоттингөн орук-биле чоруур деп бодаалдар ам-даа бар хевээр. Ыңчангаш шуптең чорук-биле, азырадыкчы хөөн-биле, чыдып калган чаңчылдар-биле таваржып турар бис. Ол чүге эккээп бидиңгир: чамдык районнарда, күш-ажылчы коллективтерде кижилер бүдүрүлгеде-даа, социал амыдыралда өскерлиишкиннерин көрбейн турар. Ажылчы чон ону партия органнарының, партия кадрларының ажылы-биле ону дорту-биле холбап турар. Партия органнарының шупту чүве дээш харыылаары шын. Ыңчалза-даа дыка хөй партия комитеттери ажыл-херектерге салдар чедириптер боттуг түңнелдерге эккеп болур хире арга-хевирлерин четпес ажыглап база харын-даа диленин тыппайн турар. Бир-ле дугаарында, совет, ажыл-агый органнарының ажылын күштелдиргенин, оларның ажылдакчыларының харысалгазын бедиткенин дамчыштыр чедип алыр херек. Чер-черде дыка хөй совет, ажыл-агый органнары чугула айтырыгларны шиитпирлээрде олутпай болуп, боттарының айтырыгларын партия органнарының кырынче чуүй каап, бөгүн чүгле оларның боттары шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларны долузу-биле хүлээнип алырынга белен эвес болуп турарын көрүп турар бис.

Бөгүнгү актив хуралынга чамдык совет ажылдакчыларының, чижээ, улус депутаттарының Кызыл хоорай, Каа-Хем, Тожу, Бии-Хем, Чөөн-Хемчик район Советтериниң күүсекомнарының даргалары эштер Д. Л. Тимчейнин, Ч. А. Удумбораның, Н. П. Савинниң, Т. Х. Монгуштуң, Ф. Г. Бареевтуң ажылының стилинге шыңгыы чемелээшкинни чугаалаар ужурлуг бис. Олар совет органнарда чаңгыс чыл ажылдавайн турар-даа бол, чогумчалыг идепкей болгаш бедимче ам-даа эвээш.

Чер-чер Советтериниң ажылдакчылары ажылын шулуудадыр, оларга берген бүрүн эргелерин сес эвес, а ажыл-херек кырынга боттарынга алыр, ажыл-херектериң байдалы дээш харысалганы хүлээр ужурлуг. Республиканың Министрлер Чөвүлели чидиг айтырыгларны шиитпирлээринге шиитпирлиг, дүрген ажылдаар, перспективтиг айтырыгларны шиитпирлээрде көрүнгүр болгаш чайгылыш чок болур ужурлуг. Ыңчаар ажылдаарының аргалары бар, чүге дизе Министрлер Чөвүлели амгы үеде эргежок чугула кидистер-биле бүрүн хандыртынган.

Улус депутаттарының Советтериниң ажылынга кол чүүл болза, кижилерже, оларның херегледеринге, дилеглеринге чоок болуру. Кижилерге хамаарыштыр кичээнгей чок болгаш доңгун боор турарының факттарын чежен-даа көргүзүп болур. Чижээ, чоокта чаа кижилерниң транспорт болгаш гостиницалар-биле хандырылгазында шыңгыы четпестерниң дугайында айтырыгны партия обкомунуң бюрозунга чугаалажып көрген. Мында хөй, дорту-биле чугаалаарга, үенден айтырыглар чыдына берген. Республиканың Министрлер Чөвүлели бо айтырыгларны каш удаа чугаалажып көрген, ынчалза-даа бо талазы-биле чогуур өскерилгелер болбаан.

Бисте профэвилелдерниң чогум обкомнары (эштер Д. С. Оюн болгаш А. К. Бакулин) база аппаратының ажылдакчылары эвээш эвес профобпчевүлел бар-даа болза, профэвилел органнары бо айтырыгны шиитпирлеп шыдавайн турар. Оларның талазындан кижилерже ӗзулуг сагыш салышкынын, оларга кичээнгей четпейн турар. Совет болгаш профэвилел органнарының кылып чорудар болгаш шиитпирлээр ужурлуг өске-даа чидиг айтырыглары эндерик.

Совет, ажыл-агый, профэвилел органнарының ажылында шуптиин, шиитпирлиг эвес чоруктар боттарынга улуг хамаарыштыр чок айтырыгларны шиитпирлээринге киржиринче партия комитеттерин хөвар эвес чыгап турар, ам канчаар боор, бодунун хөй ажылын кагбышаан, оларны шиитпирлежир ужурге таваржып турар. Кижилерниң угаан-медерелинге болгаш культуразынга партийжи салдарының ноштак боор турары, чурттакчы чонниң ортузунга организакчы, таймыбырланчы, кижизидилге ажылын чорударынга чедир кылдынмаан чүүлдер база оон үнүп турарын айтып болур. Партияның, күрүне органнарының эрге-хүлээлгелерин аңгылап таарыштырган байдалдарда чугаа болза, ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлээринден партия комитеттериниң чайлап турарының дугайында болбайн турар. Партия ол ажылдарны кезээде кылып келген болгаш кылыр-даа. Партияның туружуун ужурутказы болза, ол ажылдарлап ойталаары эвес, а ажылдың методтарын эде тургузарында болур.

Ынчангаш эде тургустуушкунга идепкейлиг партийжи туруш практиктиг сорулгаларны шиитпирлээринге, бүдүрүлгеде болгаш социал талада ажыл-херектиң байдалын боттуу-биле экижидеринге чаа аргаларны болгаш хевирлерни киирген коммунистерниң сорулга углаашкынныг ажылы чокта бүтпес. Партия обкомунуң бюрозунуң чарлааны партия эге организацияларының дээди арга-шинээзин бедидер талазы-биле көрүлде ажылдың янзы-бүрү углаашкыннарынга тодаргай ажыл-херектерже оларның үнеринге, боттарының күженишкиннерин аңаа мөөңнээринге дузалаар боор деп бодап турар бис.

Бодунуң партия кежигүнү боор турарын чүнүң-биле көргүзер сен — ниити ажыл-херекке болдунар үлүүң-биле бе, азы чүгле кежигүн дадывыры төлээри болгаш хуралга олуржуру-биле бе деп, коммунист бүрүзүндеп айтырар үе келген деп санап турар бис.

Бөгүн кижилер улам шимчээнгир хөделирин, практиктиг түңнелдерни чедип алырын коммунистерден манап турар. Партия организациязы бүрүзүнге бүгү коммунистерниң күженишкиннери-биле бот-бодунга дыңнангыр, негелделиг, сагыш амыр орбес байдалды тургузары эргежок чугула. Мону чедип алырынга ажылдың четчир боттуг хевирлери партия организацияларында бар, оларга бодунуң өөрүнүң мурнунга коммунистерниң доктаамал отчёттары, характеристикалары партия хуралдарынга чугаалажып көөру болгаш бадылаары, коммунистерниң хөй-ниити-политиктиг аттестациязы хамааржыр. Оларны чүгле долу ажыглаар херек. Партийжи эш хуу ӗзузу партия кежигүннериниң бот-бодунга политиктиг, ажыл-агыйжы болгаш угаан-бодал негелделериниң кудулдаарының күсели-биле чедип алдынмас, ол принцип чок чорук-биле кажан-даа дүүшпес. Харын, сорулгалар нарын болган тудум-на, партия организацияларының даңзычы арга-шинээзин кудулап турар бүгү чүүлдерге эптеш чок болуру улам чидигленир. Партия хүрээлениниң арыг болуру дээш улам шиитпирлиг демисежир ужурлуг бис. Таварыылга болгай кижилерни партия кежигүнүнге киирип ап турар чоруктар эвээш эвес, боттарының багай чурум-сагылгазы-биле коммунистиң адын бужартадып турарлар база эвээш эвес. 1988 чылда болгаш бо чылдың бирги кварталында янзы-бүрү чылдагааннар-биле партия хүрээлениндөн 180 ажыт кижиниң үндүргөн. Бо улут коммунист кижилер чамдык эштерниң СЭКП-ден аңаа-ла үнүп турар таварылгаларын (бисте ындыглар база бар) сагыш амыр көрүп орбас, а бүзүреди-биле хөдөлир, партийжи бедик харысалгалы хууда үлегер-чижээ-биле кижизидер ужурлуг деп санап турар бис.

Партия комитеттери, партия эге организациялары ниитилел амыдыралын демократчыдарын калбартып турар үеде кижилерниң ниити политиктиг культуразын бедидеринче, районнарга, чурттакчылыг черлерге, күш-ажылчы коллективтерге сагыш-сеткилдиң кадык байдалын тургузарынче салдар чедирерин күштелдирери, хөй-ниитиниң бодалын бүгү талалыг болгаш доктаамал өөренип көөру, ону барымдаалап бодунун хөделиишкиннерин таарыштырары эргежок чугула. Салдар чедирери кошкаан, үре-түңнелдиг күш-ажыл кылырынга эргежок чугула байдалдарны кижилерге тургузарынга шыңгыы четпестерин көрбээчинип турар черлерде, социал талада чидиг айтырыглар кичээнгей салбайн турар черлерде күш-ажылчы болгаш өске-даа чорудаалар тыптып турар. Ындыг чорудаа чоокта чаа «Тываагроүлетпүр тудуг» каттыжышкынының автобүдүрүлгезиниң коллективинге болган, чолаачылар боттарының администрациядан негелделерин хандырган турарын чедип алыры-биле үш хүн иштинде ажылче үнмээн. Бо чорудаазын шиитпирлээринге, ону чогуур үезинде шередиринге бүдүрүлгеде партия эге организациязы, Агроүлетпүркомунун парткому, партия хоорому болгаш хооркүүском шуут-ла белен эвес болган. Бодуунунарның кудуруунга чаңгыс удаа эвес арткан.

КОММУНИСТЕР амыдыралдың хайнышып турар төвүнге чурттаар, оон кайы-даа талаларын билир, кижилерниң сагыш-сеткилин, оларның ӗзулуг хереглелдерин, чүткүлдерин болгаш бодалдарын кандыг-даа үеде частырыг чок тодарадып билир. Массаларның кызыгаар чок бүзүрелин бодунга эш хуу хамаарылгазы-биле, оон хереглелин сагыш човангыр хандырары-биле чедип ап билир ужурлуг дээрзиниң дугайында ленинчи чугула чүүл ТК-ның эрткен Пленумунга база катап дыңналган.

Хөй ниитиниң идеи-биле идепкейжип, бүдүрүлгеде демократияның хөгжүүп, бистиң амыдыралывыстың эң чидиг, чугула айтырыгларын чугаалажып көөрүнге ажылчы чоннуң киржилгезиниң аргалары калбарып, чогуур шиитпирлерни белеткээринге болгаш хүлээп алырынга оларның сонуургалының өзүп турарын сидерин-биле кады көрүп турар бис.

Мындыг байдалдарда партия комитеттери, партия организациялары боол турар болуушкуннарны көөрде, ажылының стилинге болгаш методтарынга, угаап бодаарда амыдыралдан чыдып калбас херек, массаларга дириг ажылды чорударынга өөренир, бүгү болуушкуннарның төвүнге турар, бергелер-биле таваржы бергенде уидаравас, демагогтарның, кадык эвес хөөннерниң аайынга алыспас ужурлуг. Чугаа кылырынче дидим кирер, бодунуң шынныын үнелезин-биле шынзыктырар, кижилерниң идепкейин эки талаже, боттуг, ажыктыг ажыл-херектериң талазынче угландырар херек. Чогум-на харын бо шынарлар партияның Кызыл хоорокомунда, чамдык райкомнарда, партия ажылдакчыларында, бистиң активчилеривисте четпейн турар.

Чамдык черлерде демагогтуг болгаш экстремистчи хөөннер тыптып турарын партия-ажыл-агый активиниң киржикчилери эскерип тур боор. Партия организациялары кижилерниң саналдарын болгаш сагышдырыларын хүндүткел-биле көөр, бодалдарының янзы-бүрү боор турарын барымдаалаар ужурлуг дээрзин чугаажок. Оон-биле кады олар амыдыралдың ол-бо талаларында ӗзулуг сагыш човаар, дүвүрээр болгаш сонуургаар чүүлдерни кадык эвес байдалдыг чүүлдерден ылгап билир хүлээлгелиг.

Көрүңерден, бисте чүү бар-дыр. Соңгукчуларның соңгулда мурнунуң бир хуралынга СЭКП хоорокомунуң бирги секретары эш Б. П. Савицов болгаш өске-даа удуртукчу ажылдакчылар олуржуп турда, улус депутадынга кандидат турган, пединститутуң улуг башкызы эш А. Н. Пиче-оол өөредилге черлериниң дериишкини болгаш материалдыг хандырылгазы четпес, акша-хөреңгини регионнар аайы-биле, оон иштинде бистиң хожудап калган республикавыска (оон бодазы-биле) деӊ-деским хуваавайн турар болганда, Даг-Карабахта ышкаш ындыг болуушкунга чедирип болур дээрзиниң дугайын чугаалаан. Аңаа-даа, СЭКП хоорокомунга-даа, институттуң партия организациязынга-даа дыка харысалга чок болган бо чугаага партийжи чогуур үнелээшкинни бербээн алдентиг-дир. Чүгле эрткен чылын безин амгы үениң бажыңын педучилище алган, ам ноғээ ажыл-агый техникумунуң чаа бажыңын тудары дооступ турар, башкы институдунуң өөредилге корпустарының база Красноярскиниң политехниктиг институдунуң филиалын тудуп турар, республика бодунуң хөгжүлдезинге күрүнеден эвээш эвес акша-хөреңгини ап турар дээрзиниң дугайын аңаа сагындырып болбас турган чүве ирги бе? Бодап көөрге, бо дугайын ол билип турган, ынчалза-даа чугаалаарын нугзевээн. Бо удаада оон бодалы аңгы турган: соңгукчулар мурнунга аянныг кестүр, кандыг-даа арга-биле оларның деткимчезин алыр бодаан.

Хүрээ-шажынның сайзыраңгай эвес чоруу кем-херек үүлгелир, хоойлу-дурум хажыдар болгаш өске-даа багай болуушкуннарның өзүп турарының бир чылдагааны боор турар деп сылдагалап алгаш, үндезин чоннуң ортузунга шажын чүдүүр чорукту кандыг-даа арга-биле катап тургузар болгаш идепкейжидер дээн интеллигенцияның чамдык төлээлекчилериниң оралдажышкыннарынга удур чогуур ажыл чок. Хүрээлерни тудар дугайында үнжер дыңналып турар. Ындыг чугаалар чамдык эртем ажылдакчыларындан, эмчилерден болгаш башкылардан үнүп турары чаржынчыг. Чогум-на харын олар улустуң ӗзулуг хереглелдерин эки билген турар ужурлуг. Кызыл хоорайда болгаш районнарда школа назыны четпээн уруглар албан черлери, школалар, эмнелгелер, культура-чырыдышкын албан черлери, чурттаалга бажыңнары болгаш өске-даа чугула объектилер чиңин-биле чедишпейн турарын билгени турар ужурлуг кижилер-дир. Аныяктарны, биче чаштарны кижизидеринге шажын-чүдүлге хүрээ азы мурнакчы педагогика эртемниг совет школа — кайызы эки дээрзин олар черде билир ужурлуг турганнар. Төөгү талазы-биле шын мындыг: революция мурнунда Тывага эргеледиң феодал-теократ хевирге турган, лама шажынчылар феодалдыг дарлал аппаратының чарылбас кезээ болуп, оон-биле сырый тутту берген турган. Будда-эмниң бир агымы болур ламаизм Тывага национал дес чок турган, даштыкы интервентилер түс черниң феодалдарының деткимчези-биле ону күш-биле нептередип тараткан. Феодалдарның дарлакчы идеяларын немеп баайтпышаан, шажынчы идеология оруктуу аштап арыглап, арат массаларны дарлаарын хандырып, оларның политиктиг медерелиниң болгаш сагыш-сеткил амыдыралының хожудангай чоруун харын быжыглап турган. Шажын-чүдүлгечи феодалдарның реаксылыг баштыңнары орус база өске-даа совет улустар-биле тыва улустуң чоокшулажырынга база найыралынга кезээде удур туржуп турган. Бо бүгү эки бе, азы багай бе? «Багай!» деп харыылаар бис. Чонга, аныяктарга шынны чугаалаар херек. Шажын-чүдүлге дугайында сактып, аарып турар кижилер бодунуң төрээн чонунуң белен эвес төөгүзүнче, ыдыктыг болгаш шажын-чүдүкчү феодалдарның материалдыг база угаан-бодал дарлалындан чоннуң сан-түң чок качыгдалынче болгаш хилинчээнче хенниг-даа кады болза ак сеткилдии-биле хая көрүп, ажылчы чонга, аныяктарга эртем-материалистиг делегей көрүушкүнүн хевирлээринге, амыдыралдың совет овур-хевирин бадыткаарынга партия организацияларынга дузалааны дээре эвес бе? Чугаа харын совет дээди школага дээди эртем чедип алган кижилерниң дугайында чоруп турар болгай.

База бир айтырыг. Кызыл хоорайда болгаш районнарда үнүп турар янзы-бүрү чугаа-соот база хоп-мөге дугайын чугаалаарым ол. Кызылга май байырлалдарының бүдүүзүнде чөпшээревээн митингилер болгаш хуралдар белеткеп турарының, массалыг корум-чурум чок чоруктарның, бөлүк өлүрүүшкүннер, эрге-чагыргаларның комендант шагы тургузар деп турарының болгаш өске-даа чүүлдер дугайында хөй-ле чугаалар үнүп кээп турганын сактыдыр боор силер. Бистиң бодап турганывыс ышкаш, оларның чаңгызы-даа бадыткаттынмаан. Ол-ла чугаа-соттарга болгаш нугул-хоптарга СЭКП хоорокомунуң, партия организацияларының, хоорүүскомнуң, министерстволарның болгаш ведомстволарның, албан черлериниң база организацияларының удуртукчуларының харыызы чүү болганыл дээрге, оларны шалыпкыны-биле сайгарып көөр, ажылчы чоннуң коллективтеринге барып, кандыг, чүү болуп турарын кижилерге тайылбырлаар күзел чогу база катап көзүлген.

Ол-ла бүгү чугаа-соттар болгаш нугул-хоптар, чамдык кижилерниң санап турары ышкаш, ындыг-ла кем-буруу чок эвес болдур эвеспе. Херек кырында олар болза, кижилерни хөлзедип, оларны төөредип, карзыыр-чигзиничиг чорукту хайныктырып турар. Бо бүгү чорук коллективтерге, чоннуң ортузунга таарымча чок чорукту болдуруп, кижилерни ажылдан чарлыктырып, оларның чогумчалыг чурттаалгазынга шаптыктап турар. Янзы-бүрү чугаа-соттар болгаш нугул-хоптар-биле демиселге чурттакчы чонну дүвүредип турар, шиитпирлээр айтырыглар дугайында оларга чүгле шын болгаш шалыпкын ӗзу-биле дыңнадыр эвес, харын кижилерниң сагыш-сеткилин човангыры-биле эскерип билип алыр, хөй-ниитиниң шын, чаа сагыш-бодалын хевирлээр ужурлуг радионуң болгаш телевидениениң сонуурларның ролюн дыка бедидер херек. Ол ышкаш хоойлу-дурум камгалаар органнар ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чоокта чаа хүлээп алганы хоойлуларын кажан херек апарганда ажыглаар ужурлуг.

Мурнунда үндезин чокка буруудадышкынга таваржкан улусту агартыр талазы-биле ажыл кандыг чоруп турарын улус соңгулда кампаниязының үезинде-даа база амгы-даа үеде сонуургап турар. Эш Ч. Б. Ондарны баштадыр тургускан комиссия оожум ажылдап турар, оон ажылының дугайында медээ-даа чок дээш чемелеп-даа турар-дыр. Бо талазы-биле чүну чугаалап болурул? Комиссия ажылын уламчылап турар. Ол херекти хоойлу-дурум камгалаар органнардан тускай тургускан улус база көрүп турар. Комиссия чамдык материалдарны чугаалажып көрген болгаш оон дугайында парлалгага дыңнаткан. Хамаатыларның чагаа-бижиктеринге харыыларны чогуур органнар база берип турар. СЭКП обкомунуң чанында партия комиссиязының киирип келгенин ӗзугаар СЭКП-ниң хүрээлеңинге элээн каш кижини катап тургускан, чамдык коммунистерниң партстажынга үзүктелиишкиннерин соксадыр деп шиитпирлээн. Оон-биле кады комиссияның көрүп, кылып турар ажылы дыка-ла бергелиг деп дорт чугаалаар херек. Дыка хөй санныг архив материалдарын көдүрер, өөренип көөр болгаш катап-катап хынаар, оларның талазы-биле түңнел үндүрер ужурга таваржып турар. Хамык-ла чүүлдү дүрген-не билип алыр болгаш боттарының айтырыгларынга харыыларны улустуң алыксап турар чүткүлүг биске билдингир. Комиссия болза далаш, эрениейлеп көөр чорукту болдурбайн, улуг харысалгалыг болгаш эп-чөп-биле ажылын үргүлчүлээр болгаш чугаалажып шиитпирлээн херектериң түңнелдериниң дугайында чонга доктаамал дыңнадыр ужурлуг.

АНЫЯКТАР кижизидилгезиниң шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларынга черле тускай доктаар бодаан чүве бо. Сөөлгү үеде бистиң аныяктар-биле чорудуп эгелээнниис ажыл ам-даа дыка четпес, мында тодаргай болгаш ханы чорук чок боор турар. Бо ажылче дыка хөй партия комитеттери, партия организациялары, совет болгаш ажыл-агый органнары, профэвилел база хөй-ниитиниң өске-даа организациялары ӗзулуг ханызы-биле ам-даа эгелеп кирбээннер. Шак бо херекке комсомол обкому, хоорком болгаш райкомнар кандыг-ла-бир кыдыра, чаңгыс аай турушту ээлеп турар. Аныяктар-биле кызымак, шудургу идей-политиктиг, организакчы ажылдың орнунга акша ажылдап алыр бодап, видеосалоннар, дискотекалар организастап, садыг-саңажылга ажыл-чорудулгазынге хары хандыга бергеннер. Бо бүгү база херек-ле харын, ынчалза-даа кыдыг-кызыгаарлыг болур ужурлуг. Аныяктар кижизидилгезиниң дугайында эвээш сагыш салыр кижилерге хөлзедип, саткылапкан видеосалоннарның репертуары чеже хире чемелээшкиннерни, килеңнээшкиннерни болдурбады дээр.

Аныяктарның кандыг-кандыг кол айтырыглары бөгүн бистиң дүвүредип турарыл? Кол айтырыгның бирээзи — аныяктарның чамдык кезииниң чүнү-даа кылбайн турары. Кызыл хоорайда болгаш районнарда аныяк кижилерниң дыка хөйү кайда-даа ажылдавайн, өөренмейн турар. Ол дээш бис оларны чөп чемелеп турар бис. Оларның чамдык кезии, шынап-ла, чүнү-даа кылыр хөңнү чок, ада-иезиниң акша-хөреңгизи-биле амыдырап, хоойлу-дурум үреп чоруп турарлар. Хөй-ниити салдарының күжүн, хоойлунуң күжүн ажыглап турган, оларны хөй-ниитиниң ажыктыг ажылынга киириптирер, өөредип чоруткулаар херек. Бо талазы-биле бистиң туружувус чаңгыс аай болур ужурлуг. Оон-биле кады дыка хөй аныяк кижилерге бистиң кичээнгейивис, бистиң деткимче, дузавыс аажок-ла херек боор турар. Мында олуржуп турар эштерден кым-на бодунуң чоок болгаш таныш кижилерин ажылга киирер ужурга таваржып турганыл, ол кайы хире берге чүүл дээрзин билир деп бодай-дыр мен. Айтырыгны шиитпирлээриниң орнунга дыка хөй организациялар курут аазаашкыннар кылып, харын доңгуп болгаш чүвени хамаанчок көөр чоруун көргүзүп турар. Бо бүгү-ге чаа-ла амыдырап-чурттап эгелээн аныяк кижи белен бе, ынчаш? Чамдыкта ындыг эвес болдур ийин. Ыңчангаш ам бистер аныяктарны ажылга киирериниң айтырыгларынга эң-не оваарымчалыы-биле сиңнигип, ону шиитпирлээр ужурлуг бис. Бисте элдеп чиктиг байдал тургустунганын көрүңер даан. Чүгле тудугжуларга безин 1500 кижи немей херек. Совхозтарга, садыгның, амыдырал-чурттаалга-коммунал ажыл-агыйының бүдүрүлгелеринге ажылчын күш херек. 1989 чылдың январь 1-де 1833 кижиниң ажылдаар чери хостут бар болган. Өске талазында 4 муң хире кижини, оларның кол кезии аныяктарны, ажылга киирип чадап турар бис. Бо чылдың дөрт айларында ажылга киирер тепту дамчыштыр Кызылга чүгле 135-ле кижини ажылга киирген. Дыка хөй районнарда бо ажылче болур-чогууру-биле кирбээн.

Министрлер Чөвүлели, Курплан, Күш-ажылыкомиту, хоорайкүүскомнар чоннуң ажылдавайн турар кезээн ажылга киирериниң программазын чоокку үеде ажылдап кылгаш, ону бадылаар ужурлуг. Ниитилелге ажыктыг күш-ажылче хаара тутуулаан аныяк болгаш улуг кижилерниң материал-эт-хөреңги байдалдарын ханызы-биле анализтеп база шиичилеп, ону күрүне ужур-дузалыг айтырыг кылдыр көөр херек. Улустуң ажылдаар черлерин тургузар талазы-биле дөөлгаларны, улустуң ажылдап болур хостут черлерин болгаш ажылдаар кижизи чок хостут черлерин четчелээр талазы-биле хемчеглерин алырын министерстволарга болгаш ведомстволарга, бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга дагаары чугула. Ажылга чаа хүлээп ап турар улуска ниити чурттаалга бажыңнарын тударын бүдүрүлгелер болгаш организациялар көөр ужурлуг. Ажылчын кадрларны белеткээр, оларны катап өөредиринге ажыл-агый удуртукчуларының хамаарылгазын үндезини-биле өскертири чугула. Чоокку үеде бисте цемент заводунга, аъттыг тон даараар фабрикага, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың даг-дүгүнден шифер кылыр цегинге мергежилдиг ажылчылар херек апаар. Оларны амдыгааштан-на белеткээр херек. Дыка хөй санныг аныяктарны республикада бисте бар профтехучилищелерге, тускай ортумак өөредилге черлеринге база республикадан дашкаар-даа белеткеп ап болур турган. Бо тергиин чугула ажылды партия комитеттери, хоорайкүүскомнар, ВЛКСМ обкому, Улус өөредилге министерствозу шуут дарый кылыр херек.

Бистер национал аразының харылзааларының кол айтырыглары-биле хөй удаа база черле эки ажылдаар ужурлуг бис. Политика талазы-биле, бышпаан чамдык кижилер республиканың чамдык черлеринде национал аразында харылзааларны чидиглендирерин, янзы-бүрү нация улустар аразынга бүзүрел чок чорукту өөскүдерин оралдажып турарын эскербейн барып болбас бис. Оон аңгыда бөлүктерниң дужуп хараар, чер-чурт тыртар чорук база илереп турар апарган. Национал аразының холбаазында тыптып кээп турар кол айтырыгларны ой-шаанда, топтуг болгаш онза харысалга-биле партия база совет органнар, хөй-ниити организациялары шиитпирлээр ужурлуг. Бистиң партийжи хүлээлгевис болза, тыва, орус болгаш өске-даа совет улустарның аразында бүзүрежилгени, бот-бодун хүндүлежирин болгаш найыралын быжыглаарының оруунда шаптараазыннарны шиитпирлии-биле чок кылыры болур.

Аныяктарның шериг-патриоттуг кижизидилгезинче кичээнгейни база күштелдирер херек. Мында база таарымча чок чүүлдер тыптып кээп турар апарган. Чамдык аныяк кижилер Совет Армияның хүрээлеңинге албан эртиреринден ойталаарын оралдажыр, олар шериг кезектерин кара туразы-биле каапкаш чоруй баарының аажы херек кырында шуут дезиптерниң таварылгалары бар болуп турар.

СЭКП ТК-ның апрель (1989 ч.) Пленумунга хоойлужудулганы болгаш корум-чурум камгалалын быжыглаарының айтырыгларынче улуг кичээнгейни угландырган. Демократияны калбартыры, амыдыралды гуманчыдар чорук кем-херек үүлгедикчилери-биле эптеш чок демисел-биле кады чоруур ужурлуг дээрзин айыткан. «Демократияның хөгжүлдези кем-херек үүлгедикчилеринге элээн өршээлдиг байдалдыг болур боор деп бодал чамдык кижилерге турган чадавас. Шынында, амгы демократияның байдалдары кем-херек үүлгедикчилеринге берге, а хамаатыларга эки болган турар ужурлуг» —деп, Пленумга М. С. Горбачев айыткан. Шак мындыг туруш-биле бис корум-чурумну болгаш сагылга-чурумну быжыглаар талазы-биле бүгү ажылывысты чорудар ужурлуг бис.

Партияның область конференциязының, партия-ажыл-агый активиниң хуралдының шиитпирлери боттандырбышаан, партия-совет, хоойлу-дурум камгалаар органнар, күш-ажылчы коллективтер, хөй-ниити болза, кем-херек үүлгедии, корум-чурум үрээшкиннери-биле демиселди күштелдирериниң айтырыглары-биле элээн тода ажылдап турар апарганнар. Бо чылдың бирги кварталының көргүзүглеринге бодаарга, апрель-май айларда кем-херек үүлгедииниң өзүлдезиниң темпизин элээн чавызадыр аргалыг болган бис. Эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, 1989 чылдың эрткен үезинде назы четпээннерниң кем-херек үүлгедири 34,3 хуу кызырылган. Каа-Хем, Тандгы, Тожу база Мөнгүн-Тайга районнарда корум-чурум үрээр чорук эвээжеп келген.

Ынчалза-даа сагыш амыраар, бот-оожургаар чорук биске черле турбас ужурлуг. Бисте кем-херек үүлгедииниң деңнели бедик дээрзин кезээде бодап чоруур ужурлуг бис. Кызыл хоорайда оперативтиг байдал черле оожум эвес, а чамдыкта харын дүвүреңчиг. Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Өвүр районнарда таарымча чок чоруктар-биле демиселде чогумчалыг түңнелдер чок. Кижилерни аар кемдээшкинге чедирер, оларның амы-тынынга чедер чоруктар, автомобильге оназ-ондактар ам-даа хөй болуп турар. Бижектежир чорук деңдеп барган, а аңаа удур дээштиг хемчеглерни мынчага чедир тып шыдаваан бис. Кызыл хоорайда болгаш чамдык районнарда күрүнениң болгаш хуу кижилерниң өнчү-хөреңгизин оорлаар чоруктар дыка хөй хевээр.

Чамдык хамаатыларның корум-чурум чок болгаш кабы хамаанчок чоруунга чогуур ойтур шавыышкынны партия, совет органнар, күш-ажылчы коллективтер, хөй-ниити бербейн турар. Бо херекке хоойлунуң күжүн база кошкак ажыглап турар. Чамдык кижилер боттарының хүлээлгелерин шуут уттуп, демократияның болгаш ажык-чарлыг үениң байдалдарында чүнү-даа канчап болур деп соора билип турар. Эрге-чагырганың чер-чер органнарының багай ажылдап азы шуут ажыл чорутпайн турар черлеринде арагачылар болгаш алкоголиктер, корум-чурум үрекчилери, хулиганнар туразында чаңнап турар.

Бистиң моон соңгааргы ажылывыстың угланыышкыны кандыгыл? Хамыктың мурнунда партия, күрүне, профэвилел болгаш комсомол организациялары, күш-ажылчы коллективтер, калбак хөй-ниити, бүгү удуртукчу кадрлар, бүгү актив, коммунист болгаш комсомолчу кижи бүрүзү кем-херек үүлгедир чорукка удур корум-чурумну быжыглаары дээш демиселге киржир ужурлуг. Профилактиканың болгаш кем-херек үүлгедиишкиннерин боддурбазының ажыктыг хевирлерин болгаш методтарын доктаамал дилеп тывар, ол ажылды кошкатпайн, эң идепкейлиг ӗзу-биле чайгылыш чок комплекстиг чорудар херек. Улам бурунгаарлаар болгаш ханы ажылдаар, күженишкиннерни бүгү тала-биле улгаттырар. Бо ажылга бистиң кичээнгейивистиң төвүнге янзы-бүрү аажы-чаңныг болгаш сагылга-чурумнуг, аңгы-аңгы негелде-хереглелдерлиг тодаргай кижилер турар ужурлуг.

Кол кичээнгейни назы четпестер-биле, кайда-даа ажылдавайн база өөренмейн турар кижилер-биле, арагачылар болгаш алкоголиктер, наркоманнар-биле, кем-херек үүлгедиринге сундулуг кижилер-биле ажылче угландырар херек. Ажылчы чоннуң бүгү категорияларын болгаш кезектерин хөй-ниитийни салдарынче хаара тудар. Кижилер-биле ажылдап тура, негелделиг чорук-биле чергелештир улуг хүндүткел болгаш бүзүрел, оларның байдалын билип алыры дээш, оларның кандыг-бир амыдыралчы айтырыгларын шиитпирлээри дээш чүткүл турар ужурлуг. Боттарының ажы-төлүн кижизидери дээш ада-иелерниң харысалгазын бедидер херек. Таарымча чок чамдык чүүлдер хүн бүрүнүң өг-бүле амыдыралында болуп турарын фактылар бадыткап турар. Ынчангаш өг-бүлеге, чоннуң чурттап турар черлеринге кем-херек үүлгедир чоруктарның баш удур болдурбас дээш ажылды күштелдирер ужурлуг бис. Хоойлу-дурум камгалаар органнарның биндилиг болгаш харысалгалыг чоруунуң деңнелин моон соңгаар-даа бедидер, оларның ажылының стилин болгаш методтарын сайзырангайжыдар херек. Оларның коллективтеринге долу күш-биле ажылдаарының негелделиг чоруктуң байдалдарын тургузар. Оон-биле чергелештир ТК-ның Пленумунга демдеглээни ышкаш, хоойлу-дурум камгалаар органнарга бүгү талалыг деткимчени көргүзер, оларның кадрларынга мораль-политиктиг шынарларны кижизидип хевирлээри, оларның ажылдаарынга болгаш чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны экижидери дээш сагыш салыр.

НИИТИЛЕЛ хөгжүлдезиниң амгы харысалгалыг болгаш бедүүн эвес үе-чадазы партия комитеттеринден, партия организацияларындан оларның ажылын дарый идепкейжидерин, шыңгыы эдилгелерни киирерин, бодамчалыг болгаш ылаптыг сайгарылгазы кылырын, оларның авангардчы ролюн бедидерин негеп турар дээрзин СЭКП ТК-ның апрель (1989 ч.) Пленумунга демдеглээн.

Бөгүнгү бүгү партия ажылдакчылары чиик эвес болгаш нарын шылгалданы тудуп турар. Эде тургустунуушкун болгаш ниитилел амыдыралының демократчыдылгазы оларның мурнунга чаа негелделерни салып, ажылдың эрги хевирлери болгаш методтары ажыглаттынмас байдалды тургузуп турар. Партия ажылдакчылары бөгүн аар чүъкту бодунга алыр, ажыктыг кылдыр шиитпирлээр, эгелекчи болгаш ажыл-херекчи болур, тургустунган айтырыгларны шалыпкын шиитпирлээр, совет, ажыл-агый болгаш хөй-ниити органнарының орнунга айтырыг шиитпирлээр практиканы чүткүлдүг чайладыр, политиктиг болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээрде технократчы чоруктан чайлаар ужурлуг. Партия ажылының кол угланыышкыны — ол дээрге кижилер, эде тургустунуушкунуң кол фактору — кижи фактору дээрзин кажан-даа уттпас херек. Партия ажылдакчызы кижи бүрүзү бодунуң ажылын кижилерниң идепкейлиг чоруун хөгжүдеринче, оларның негелделерин болгаш хереглелдерин хандырарынче угландырар ужурлуг.

Бо ажылга хөй-ле чүүл партия обкомундан, оон аппаратының ажылдакчыларының инициативчизинден болгаш чүткүлдүүнден, ажыл-херекке чогаадыкчы чоруундан хамааржыр дээрзин эки билип турар бис. Обком секретарьларының, кидистер эргелекчилериниң ажылының стилинде болгаш методтарында ам-даа четпестер хөй дээрзин ажы-биле чугаалаалы, оларны чайладыр дээш чүткүлдүг ажылдаар ужурлуг бис. Обком аппаратында эде тургускан соонда социал экономиктиг болгаш күрүне эрге-хоойлу кидистери (эштер В. Х. Кара-оол, Б. Д. Ондар) херек кырында ажылга туружун ам-даа тып шыдавайн турар. Идеология кидизи (эш Л. С. Зорина) долу күжү-биле ажылдап эгелевээн. Партийжи-организастыг болгаш кадр ажылының кидизи (эш В. М. Евтешин) амгы үениң негелдезинге дүүштүр эде тургустунмаан. Бодувустуң ажылывысты шүгүмчүлекчи ӗзу-биле көрүп турар бис, ол шын. Ажылга эде-хере туттунар дээш моон соңгаар-даа күженишкиннеривисти үндүрер бис. Бистиң шуптувус практиктиг ажыл-херектеривис-биле массалар ортузунга ӗзулуг аттарны чаалап алыр, чамдыг кижилерниң талазындан партия ажылдакчылары дээрге-ле бюрократтар, чүве тоовас дужуметтер дээр шын эвес бодалын эдер ужурлуг бис. Партия обкому чоокта чаа партия ажылдакчыларының аттестациязын эрттирер дугайында шиитпирни хүлээп алган, ол чорук биске кижи бүрүзүнүң тодаргай арга-байдалын болгаш партияның область организациязының амыдыралын моон соңгаар чаартырынга, эде тургустуушкунну боттандырарынга салышкынын илередип үнелээринге дузалаары чугаажок.

Эде тургустунуушкун үезинде партия ажылдакчыларының, партия комитеттериниң болгаш партия организацияларының ролюн болгаш ат-алдарын бедидеринче кичээнгейни угландырып тура, бистиң четпестеривисти болгаш чедир кылбайн турар чүүлдеривисти бот-шүгүмчүлекчи ӗзу-биле үнелевишаан, бис өске удуртукчулардан, албан-дужаалдыг кижилерден база-ла ындыг принципиалдыг болгаш шыңгыы негелдени кылыр эргелиг бис. Бо азы өске удуртукчу коммунист бодунуң хүлээлгезин канчаар күүседип турарыл, үениң негелдезинге ол дүгжүр бе, ажылче бодун мобилизастап шыдаар бе? Айтырыгны бөгүн ынчаар тургузар херек. Боттуг херектер-биле бадыткаттынмайн турар кандыг-даа сөстер болгаш аазаашкыннар кичээнгейге алдынмас. Республика, хоорай азы район деңнелиниң удуртукчу бүрүзү, соңгулдалыг партия, профэвилел, комсомол органнарының, өске-даа хөй-ниити организацияларының кежигүн бүрүзү, ССРЭ-ниң улус депутаттары болгаш чер-чер Советтериниң депутаттар бүрүзү ажылдың кайы-бир ол участогу дээш харысалганың бодунга онаашкан үлүүн хандырар ужурлуг. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, СЭКП ТК-ның апрель (1989 ч.) Пленумунга түңнел сөзүнге М. С. Горбачевтуң чугаалааны ышкаш, бистер шуптувус ажылдың стилин шиитпирлии-биле өскертир, кижилер аразынче кирер, оларның айтырыгларын, эрге-ажыктарын болгаш оларны дүвүредип турар чүүлдерин амыдыралга шиитпирлээр ужурлуг бис. Маңаа илеткелди доозарын, көдүрткүнген айтырыглар талазы-биле идепкейлиг санал-онал солчуушкунунче келген активти кыйгырарын чөпшээреп көрүңер.

* * *

ИЛЕТКЕЛ СООНДА САНАЛ-ОНАЛДАР ЭГЕЛЭЭН.

Ю. Т. КОМАРОВ, Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чиигине директору:

— Улус ажыл-агыйының хереглелиниң барааннарын бүдүрерин комбинат күүсетпейн турарын мында хончуг шын шүгүмчүледи. Ук четпестерни чок кылыр дээш элээн хемчеглерни алган. Бо чылдың баштайгы кварталында улус ажыл-агыйының хереглел барааннарын бүдүрериниң планын ажыр күүсеткен бис. Даг-дүгү болбаазырадыр цехти ажылдаалга киирип, даг-дүгүнүң картоннарын бүдүрүп турар апардывыс.

СЭКП ТК-ның апрель (1989 ч.) Пленумунга чурттуң экономиказын бедидерин чугулалап көрүп, ол дээш харысалганы бедидерин айыткан. Ынчаарга, ажыл-агый болгаш Советтер органнары бо талазы-биле ажылды эде тургузуп шыдавайн турарын аңаа демдеглээн. «Тыва даг-дүгү» комбинатта ындыг янзылыг четпестер бар. Коллектив эрткен чылын бир миллион 100 муң рубль карыгалыг ажылдаан. Мындыг карыгга кайын тыптып келгенил? Ажыл-агыйның экономиказын көдүрери болгаш продукцияның бот-үнезин чиигедириниң хемчеглерин багай алганывыс шын-на ыйнаан. Ынчаарга бот-орулга-чарыгга болгаш бот-акшаланыышкынче кирген соонда, бүдүрүлге черниң артыкка төлээр акша-хөреңгизиниң түңү улгаткан. Чижээ, Тыва АССР-ниң Материал-техниктиг хандырылга талазы-биле Күрүне комитеди бисти эргежок чугула бараан-биле хандырганы дээш 30 хуузун ап турар. Оон мурнунда Красноярскиниң шак ындыг хандырылга баазазынга чүгле сес хуузун төлеп турдувус.

(Төнчүзү 3-кү арында).

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ КОЛ СОРУЛГАЛАРЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Материал-техниктиг бараан-нар-биле хандырылганың четпезинден улуг каражага таваржып турар бис. Чүгле дугуйлар резиназын чедир албайн турарывыстан «БелАЗ»-тар анаа турар. Оон ыңай автомашиналарывыс ажык чок черге артык километрлерни куруг маңнап эртип турар. Чогум-на хандырылга базазын шын эвес тургусканындан хөй акша-төгерикти агаарже чашканнап турар-дыр бис.

Чамдык бүдүрүлгелер бараанының өртээн хөлүн эртир улгаттырып турар деп бодаар мен. «Тыва тудуг материалдар» каттыжышкының дижик. Ында туйбунуң өртээн 2,5 копеек улгаттырып алган. Бистер ук каттыжышкынга 123 муң рубльди артыкка төлеп турар бис. Мындыг таварылгаларны черле чурумчудар үе келген деп бодаар мен. Бо чорук чүгле коллективтиң бодунуң эрге-ажыын хараан эвес бе? А ол дээш өске бүдүрүлгелер карылгага онаажып турар. Ол база күрүне бүдүрүлгези деп чүвени билир болгай бис. Бодап-даа көрүнер даан. Чүгле боттарының эрге-ажыын хараан бүдүрүлгелер продукциязының өртээн улгаттыргаш, штадын улгаттырып ийикпе, ажылдакчыларының шалыңын өстүрүп турар.

В. Д. МОНГУШ, СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары:

— Эде тургустунуушкунга партия организацияларының ролюн бедидер талазы-биле ажылды күштелдирерин чедип ап шыдавайн турар бис. Партия райкомунга аттестацияны чорудуп. Ынчалза-даа оон чогуур түңнелдер ам-даа үнмейн турарын миннир апаар.

Районда удуртур кадрлар-биле ажылды кошкак чорудуп келдивис. Чогум-на моон уткуундан кандыг-даа ажылды эде тургустунуушкун таптыышкында деп билип турар бис. Бүдүрүлгелерниң болгаш өске-даа адырларда удуртур кадрларны коллективтер боттары соңгулда ёзугаар шилип ап турар. Ынчалза-даа партия организацияларының сүмелээн кандидатураларны чамдыкта тоомчага албайн баргылаар. Бодунуң мөзү-шынары, удуртур ажылга мергежили кошкак эштер депшиттирип-даа алыр. Анаа партия болгаш хөй-ниити организациялары боттарының хамаарылгазын кошкадып турарының херечизи ол-дур.

Районда социал-экономиктиг байдалдар ам-даа экижиишкин чок. Уруглар албан черлери, чурттаалга тудуглары күүсеттинмейн турар. Районда КМК-ны бот-орулга-чарылгаже шилчиткен-даа болза, оон бот-башкарып ажылдаар аргазы ам-даа чок деп чугаалап болур. Чогум-на моон уржуундан ук коллективтиң боттарының мурнунда салдынган кол пландарын болгаш хүлээлгелерин чедир күүсетпейн турар.

Чурттакчы чонну ажылга хаара тударының айтырыы ам-даа нарын болуп артып-тыр. Мону чедип алырда, районга тудуг болгаш өске-даа организацияларны ажылдары эгежок чугула. Ынчангаш Чадаана хоорайда ажыл чок кижилерни болгаш аныктарны ажылга хаара тударынга биске чамдык дуза база херегленип келир-дир.

Районда кооперативтерни организастаап-даа болза, ону улам хөгжүдерип чедип албаан бис. Ук ажылды улам калбартып, ону бүгү талалыг деткиир болза, чонну долузу-биле ажылга хаара тударының база бир аргазы деп бодап турар бис.

Районда кем-херек үүлгедир чоруктар эвээжээрден, харын-даа немежип турар апарган. Кем-херек үүлгедиглериниң коллуунда аныяктар кылып турар. Аныяктар ортузунга кижизидилге ажылын кайда-даа кошкадып, арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демиселди кошкак чорудуп турарывыстың херечизи-дир. Ниитизи-биле районда кем-херек үүлгедиишкини эрткен чылгызындан 17 хуу өскен.

Бистиң районнуң адынга хамаарыштыр илеткелге болган шүгүмчүлелди долузу-биле хүлээп ап, боттуг ажылдарны чорударын районнуң партия организациязы чаа ёзу-биле алыр.

О. С. СААЯ, Ак-Довурак хоорайның күүсекчи комитединиң даргазы:

— Ак-Довурак хоорайның чурттакчы чонунуң саны он беш муң кижи. Мында бүдүрүлгелер, албан организациялар болгаш өске-даа коллективтер хөй. Ынчаарга күүсекомнуң штадынга чүгле үш кижи бар бис. Кылыр ажылдар эндерик. Хоорайның чурттакчыларындан янзы-бүрү хомудалдар база эвээш эвес. Хоорайның боттарының күжү-биле кылыптар ажылдарны ой-шаанда күүседип турар бис. Ынчаарга бистиң боттарывыстың кылыптар аргавыс чок ажылдарны күүседири берге. Ылап-ла үстүвүсте удуртулгалардан чөпшээрел, дужаал манаар ийикпе, чамдыкта мырыңай дилеңир-даа апаар-дыр бис. Ылангыя кудумчуларны асфальтылаары, чаагайжыдылга болгаш өске-даа чамдык ажылдарны чорударда, республика черлениг организацияларның акша-төгерик чарыгдалы болгаш күжү негеттинер. Чогум-на мындыг ажылдар күүселде чок артып калыр.

Хоорайда корум-чурум үрээр, кем-херек үүлгедири эвээжевейн турар. Кем-херек үүлгедиглериниң оруун дуглаарынга хоорайның күүсекчи комитеди четпес хемчеглерни ап турар. Чүнүң-даа мурнунда бүдүрүлге болгаш өске-даа коллективтерниң дежурныйлаашкынын чогуур деңнелде тургузуп албаанывыс-тыр. Чүгле милиция ажылдакчыларынче көрүп алгаш олурар болдувусса, ук четпестерни дүрген чайладыры канчап-даа болдунмас. Ынчаарга бо талазы-биле ажыл база чорудуп турар. Хоорүүскомнуң иштики херектер килдизи корум-чурум үрээр чоруктар-биле демиселди чорудуп турар. Чамдыкта оларның ажылы түңнел чок артып каары база бар. Кем-херек ийикпе, корум-чурум үрээкчилерин олар тодарадып кааш, херекти районнуң прокуратура, суд черлеринче шилчидип бээр. Чамдыкта кем-херек үүлгедикчилерни кезээнче херээнге онаапшайн, хостуг кылаштажып турар боор-дур. Чогум-на мындыг кижилер кем-херек үүлгедиглерни өөскүдүп турар болгай.

Ак-Довуракта чурттаалга айтырыы берге болуп артып-таан. Хоорүүском шыдаар шаа-биле хемчеглерни ап чорудуп турар. Ылангыя чурттаар оран-савазы кижилер боттары тудуп алырының хемчеглерин алган. Ынчаарга бодунуң күзели-биле бажың тудуп алыр дээн хамаатыларга чээли бээриниң айтырыы берге-дир. Хамаатыларны бажыңны тудуп алыңар, күрүне силерге чээли бээр деп пропагандалап турар бис. А херек кырында акша чок.

Б. С. ШЫЫРАП, Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң политкилдизиниң начальниги:

— Ниитиниң корум-чурумун камгалаар херек чүгле милиция органнарының эвес, бүгү хөй-ниитиниң база херээ болуру билдингир. Республиканың болгаш чер-черле партия, совет органнарның дузазы-биле бо ажылче кижилерни кээдүрүп ап шыдаан бис. Ылангыя ажылчы чон кем-херек үүлгедиишкиннерниң өзүп турарынга сеткилдүвүреп турарын тодаргай билжип, корум-чурумну камгалаар талазы-биле ап чорудар хемчеглерге хамаарыштыр саналдарын киирип турарлар.

Сөөлгү үеде үнүп турар ажылчын дружиналар хөй чүүлдерни кылып турар. Ындыг хемчеглер ап эгелээнинис соонда кем-херек үүлгедир чоруктар эрткен чылдың бо үезинден 50 хуу кызырылган. Ындыг-даа болза, арагалаашкынның уржуундан кем-херек үүлгедир чоруктар ам-даа читпейн турар. Үш үүлгедиишкинниң бирээзин-не эзирик кижилер кылып турар. Ам арагачылар бажыңнарында ижип, бажыңнарынга ыттышмаан үндүрүп турар апарган. Ол ышкаш араганы чинжен өртекке садар чоруктар ам-даа кызырылбайн турар. Машина-биле оорлаар чоруктар хөй.

Бо бүгү таарымча чок чүүлдерге удур демисежир бир эптиг арга — ажык-чарлыг чорук. Амгы үеде бүгү чүүлдерни парлалга, радио болгаш телевидение дамчыштыр чонга чарлап турар. Ол ажылды моон соңгаар-даа идепкейжидер бис.

В. В. МАРТЫП-ООЛ, Тандының Дуржулга станциязында партком секретары:

— Кем-херек үүлгедир, ниитиниң корум-чурумун хажылар, мөзү-шынар чок чоруктарны болдурбас талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээр ужурлуг тускай албан черлери бар болгай, хамыктың мурнунда олардан негелдени күштелдирер херек. Ол дээрге чүгле административтиг органнарның кезээнче хүлээлгези эвес, юристерниң лекция-беседалары база чугула рольдуг.

Сөөлгү үш чыл дургузунда республиканың Юстиция, Иштики херектер министерстволарының, Дээди судтуң, оон туржук, СЭКП обкомунуң эрге-хоойлу килдизиниң лекция, беседа кылган кижилерин көрбээн, дыңнаваан бис. Бо чугула ажылды чүгле хөй кижилер мурнунга эвес, эвээш кижилерлиг безин коллективтерге долу күш-биле чорудар херек.

Партияның болгаш чазактың хүлээп ап турары чугула доктаал-шиитпирлери күүсеттинмейн баар-дыр. Чижээ, СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң клуб албан черлериниң ажылын экижидер талазы-биле хүлээп алган доктаалы үш чыл бурунгаар үнген. Ында культура албан черлерин хөгжүдер талазы-биле дыка эки хемчеглерни ажылдап кылган. Оон күүселдези бистиң республикада көзүлбейн турар.

Б. П. СВИНЦОВ, СЭКП Кызыл хоорkомунуң бирги секретары:

— Кызыл хоорайда бо талазы-биле чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар хөй. Ол дугайында соңгулда кампаниязының үезинде соңгукчулар база ажыглыг-биле чугаалап, боттарының чагыгларынга киирип турганнар. Чижээ, хоорайның хем ол чарлыында ортумак школа чок дугайында хөй кижи чугаалап турар, а ында эрги школа бүстүп дүжер чеде берген. Ону кылырынга шаптыктап турар чүүл — телевидениечилерниң чылыг чогу. Хоорайда мынча хөй телевидениечилер кижилер аразындан кым-даа ынаныс боор чүве-дир, телевидениечилерниң ижин бүгү аргаларда ажыглап турган, өске кижилерге кылдырып тур бис.

Амыдырал хандырылга бажыңы, спорт комплекизи дээн ышкаш чугула тудуглар дыка оожум чорупп турар. Ону кылырынга деткимче көргүзер кижи черле чок боор-дур.

Хоорайжыларның кезээ ажыл-агыйы продуктулары-биле хандырылгазы сөөлгү үеде улгаттелип турар. Чурттакчылар чем продуктуларын садып алыр талоннарлыг болгай. Үези көөрге ону садып алыр чүве чок болур. Ынчангаш хомудалдар үнүп кээп турар. Ол айтырыгны шиитпирлээрде дузалал ажыл-агыйын хөгжүдери чугула.

Д. Х. ООРЖАК, улус депутаттарының Улуг-Хем район Советиниң күүскомунуң даргазы:

— Өске черлерниң дуржулгазын өөренип көөргеш, кезээ Совет күүскомунуң даргазының болгаш совхоз директорунуң хүлээлгезин чаңгыс кижи күүседир аргалыг Чаа-Хөлде шенеп эгелээн бис. Мурнунда бергедеп турган айтырыгларны шиитпирлээринге ол дузалыг болгаш ону чон деткип турар. Дузалал ажыл-агыйын хөгжүдери, чурттаалга бажыңнары, кударыларны улаарга дээн ышкаш хөй айтырыгларны ам бөлүп-биле шиитпирлеп ап болур. Удуртукчулар бистерни деткип боор деп бодап турар бис. Тоорагыг кезээ Советтиң күүскомунуң даргазы аарый бээрге, совхоз директору ону солуп, хуралдарны он хонук эрттирип, удурукчуларны чорудуп турар.

Район эвээш эвес чурттакчылыг. Чурттаалга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелериниң салбырын тургусса деп саналды киирип турар бис.

Корум-чурум үрээшкиннери кызырылбайн турар. Хоорай-дугурум камгалаар органнарның телеолекчилери чүнү-даа чугаалавайн турар. Ниити саннар аазарынга ынак. «Советская Россия» солундан номчуурумга, чамдык 30 муң чурттакчылыг областарда дөртен участок шагдаалары бар боор чорду. Бистиң 12 муң чурттакчылыг хоорайывыста ийи кижи бар. Оларның четтикпейн турары чугаажок. Ажылчын отрядтарны дузалаштырар болза эки. Амдызында районнуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары безин олар-биле кандыг харылзаа тударын безин билбес.

Медицина албан черлериниң байдалы бистиңиде багай. Чээрби беш километр черден кээп эмчилеп турар. Хүнде үжен ажыг чаш уруглар төрүттүнүп турган. Эмнелгелер тарсанитар байдалы эки эвес боорга, хаап турган. Ындыг түрбүже, топ эмнелге тудуунга ажылдап турган бригадаларны Кызылдан келген даргалар бажын тудуунче чорудупкан.

Тудуг ажылы оожум темпилиг. Л. Ткаченкону үш удаа партия райкомунуң бюрозунче чалаарга келбээн. Тудугга болгаш цемент заводунга ажылчыннар белеткелинче сагыш салыры чугула. Обкомнуң кадр ажылының талазы-биле килдизиниң эргелекчизи В. М. Евтешин кадрлар айтырыын хынамчалыг чорудары күзенчиг.

В. Б. ПЕТРОВ, СЭКП Каа-Хем райкомунуң бирги секретары:

— Партия организациялары эде тургустунуушкунну амыдыралга боттандырарынче кичээңгейни угландырып турар. Адаккы болгаш үстүкү звенолардан чептиг шүгүмчүлелдер кирип турар. Анаа үндезилеп ажылывысты чаарты тургузарын кызып турар бис.

Массаларны дыңнап өөрениринге бистиң чаңчыктырып кижилидер болза эки. Чаңчыккан айыывыс-биле саазын тудуп алгаш-ла, каас, чараш сөстер номчуурундан уштунмайн турар-дыр бис. Улус ону канчаар дыңнап турарынче кичээңгей салбас. Чон-биле чугаалажып билири, тодаргай ажыл-херектерже кирери чугула. Мээн саналым, бирги секретарьлар моон соңгаар саазын чокка чугаалазын.

Хуралдарга сөс алган улус уткалыг, шын чугаалап турар болза, он беш минута чедир оон чугаазын үзедип чүге болбас деп.

Хынаалда чорудуп турар хөй-хөй организацияларның ажылга чедирип турар шаптараазыннарының дугайында илеткелде чугаалавайн барды. Чагырып-дужаар аргалардан олар уштунмайн турар. Мал оолдаашкынының үезинде өөреникчилерни ала-недиже дузалажыры-биле неделя бурунгаар чаңдырыптар дээрге, санэпидстанция чөпшээревес — он сес хар четпээнде уругларны мал ажылынче киириштирбес дээр. Олар дөмей-ле чанар болгай, ынчап канчаарыл?

СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозта кран үрели берген. Республиканың дагтехниктиг инспекциязының ажылдакчылары бир удаа кранның ону таарышпас дээш дараазында чолаачының техниктиг хынаалда эрткенинин үези эрткени-биле ат салып бербээн, а ажыл туруп турар.

Районда социал-культура объектилериниң тудуу хожудап турар. Авиабүдүрүлгелерниң удуртукчулары бот-орулга-чарылгаже шилчээни-биле Бүрен-Бай-Хаакта самолёт хонар шөлдү орулга чок боорга, хаарын негеп турар. Чон ол чокта канчап аргыжарыл?

СЭКП обкомунуң секретарьлары райкомнарның бюроларынга олуржуп турары ажыктыг деп көрүп турар мен.

К. Д. ОНДАР, республиканың кадык-шээ министри:

— Кадык-шээ байдалын доктаамал хынап, Министрлер Чөвүлелинге ону чугаалажып турар. Бот-орулга-чарылгаже шилчээн соонда, арыг орулга бүдүрүлгелериниң боттарының эргезинче кирер болгаш үстүнде турар организациялардан күрүне дузаламчызы 103 миллион рубль чедип турар. Бир эвес ийи-үш чылдарда карылгалыг бүдүрүлгелерни кызырып, эвилел болгаш республика (РСФСР) чагыргалыг бүдүрүлгелерниң арыг орулгазындан төлевирлерни бистиң бюджетче шилчидер-даа болза, күрүне дузаламчызын чүгле 10 миллион рубль хире кызырып болур бис.

Чүгле чарыгдалдарны боттарының күжү-биле дуглап тургаш, орулгалыг ажылдап болур. Чер-черде акшаны чүгле негеп билир, боттары ажылдап алырын бодавас. Чамдык бүдүрүлгелерде күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң деңнелинден шалың мурнап турар. Сүт комбинадында ол ийи ажыг катап улуг.

Тургустунган байдалдан республика бот-орулга-чарылгазынче кирип тургаш уштунуп болур. Чиик үлетпүрнү сайзырадып, чиг эт болбаазырадырының аргаларын ажыглап эгелээр болза эки. Бир эвес дукту болбаазырадып кылыр болза, 30 миллион рубльдиң арыг орулгазын ап болуру санаттынган. Чыжырганааны, ыяшты, өлүкту болбаазырадып кылыры чугула. Төтчеглекчи чорук-биле, самчыгдаашкын-биле демиселди шыңгыырадыры чугула. Иштики курлавырлар ажыглаттынмайн турар. Чоннуң хереглел бараанарын, телевирлиг ачы-дуза чедириилгезин планныг үндезинге чорутпайн турар.

К. К. КУДАЖЫ, Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы:

— Бистер, чогаалчылар, экология болгаш кагдынган суурлар дугайында база өске-даа айтырыгларны тургузуп турар улус бис. Мен бодум хуумда кагдынган суурлар дугайын база солунга бижидим. Ол материал талазы-биле СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак-биле беседалашкаш, шынап-ла, ындыг суурлар дугайында айтырыгны шиитпирлээр деп турарын чугаалады. Ынчан февраль айда чүве, ам май ортаа үези, мынчага чедир кылган ажыл чок-ла-дыр.

А Шагаан-Арыгга цемент заводунуң дугайында айтырыгны мендеп аңгыда, чогаалчылар Е. Танова, М. Кенин-Лопсан база тургустулар. Бистер ону тударынга шуут удур эвес улус-тур бис ийин. Чүгле Улуг-Хемниң кыдыынга база Шагаан-Арыг хоорайга тударынга удур бис, чүгле ол черлерге эвес, а оон ырак черге тудар болза эки деп тур бис. Мурнунда Ак-Довуракның чонунге дар-дугунуң дозуну хора чок деп турган болгай бис. ам ийи-чаңгыс-таа болза, асбестозтан аараан улус ында илереп турар-дыр.

Экология талазы-биле айтырыглар көдүрерге, чамдык удуртукчу эштер удур боор чүве-дир. Чок болза тоовас. Бистерни буруудадыр. Ам цемент заводунуң экспертизазын мынчага чедир кылбаан болганда, ону кайда тударын шиитпирлээри ам-даа орай эвес.

Тожу дугайында айтырыг бар. Ында шаандан тура-ла ваңжылер, аңчылар чурттап, ажылдап турар. Сөөлгү үеде харын заповедник кылгаш, ийи малдың ыяаар оъттаарын-даа, аңчыларның аңнаарын-даа хорупп каан. Харын заповедник ажылдакчылары боттары аңны, балыкты төтчеглеп кырып турарлар. Бо-ла чүүлдер дугайында улус биске бижип, камгалаарын дилеп турар боор-дур.

Бистер, чогаалчылар, чоокта чаа чыылгаш, парк дугайында бир чугула айтырыгны көдүрер деп шиитпирледивис. Көрүп көрүнер даан: паркта чаа ыяш ам үнместээн-дир, чаңагаштанган.

Бистерни, чогаалчыларны, чамдык эштер харын «аксылар-биле айтырыг көдүрер силер, чогум кылыышкан ажылыңар чок» дээрлер-дир. Чогаалчылар шупту 16 кижи-дир бис, чүнү кылып дузалажыптар бис ам?

Тыва дыл дугайында каш сөс. Кызылда тыва бир школа бар. Ам база бир школа турза кандыгыл? Тыва ясли-садик база чок-тур. Амгы хоорайда ясли-садиктерде ылап-ла орус дыл кырында уругларны өөредип турар. Тыва дылды оскунар болзувусса, тыва нация чок болур болгай.

Оон ыңай соңгулдалар талазы-биле бодалым бар чүве бо. Эрткен соңгулдаларга партия обкомунуң талазындан контроль чок болган, бодап көрүнер даан: депутаттарның аразында бедууи ажылчын, арат кижи чок-тур. Кандидаттар интеллигенция, удуртур ажылдакчылар болур-дур.

База бир айтырыг: 30-50 чылдар үезинде үндезин чокка кем-буруута таваржып турган улустарның херээн катап көөрүнүң талазы-биле комиссия бар деп турар-дыр. Оон кежигүннери кымнарыл, канчаар ажылдап турарыл, чонга тайылбырлап, дыңнатса чүл? «Тываның аныяктары» солунга О. Полаттың чүүлдүн парлады. Ында үндезин чок истеп сургуушкуннерге болуп агартынар дээн саптыг кижи болду. Чүнү-даа билбес мен деп турар. Ынчан ол иштики херектер министри турган. Ол-ла бүгү чүүлдерге Совет Эвилелинден келген чөвүлекчилер буруулуг деп санап турар. Оларга бүрүү харын чүү деп. Республиканың хөгжүлдезин дээш ажылдап турган улус-тур. Оларже херекти чаа каарга, шын эвес-тир. Үндезин чокка буруудаттырганнарының херээн катап көөр талазы-биле айтырыгны шиитпирлээрин шеер болза хоржок, чамдык кежигүннериниң хар-назыны улгады берген, ол ажыл төнмейн турда-ла олар пенсияже үне бээр. Ынчангаш комиссияның ажылы ужамчалын туруп бергей-ле. Ол айтырыгны дүрген шиитпирлеп көөр херек. Өске улус база санал-оналын киирзиннер.

Чамдык ындыг чиик айтырыглар тургусарга, партия обкому солунга бербейнер дээн боор-дур. Ам таптаашкын үези эвес ышкажыл. Улус болалып хостуу-биле илередир ужурлуг.

Чоокта чаа бистер Май 1-ниң чыскаалын эрттирдивис. База-ла иңдирде даргалар, удуртукчулар туруп каапкан, хөй чон оларның баары-биле эрткен турар. Ам чыскаалдарны бир янзы эрттирзе кандыг чүвел бо? Районнарда база мындыг. Эде тургустунуушкун эвес-тир ол. Бистер, чогаалчылар, эде тургустунуушкунну иийн-биле деткип турар улус бис. Амгы үеде совет-кызат харылзааларының экижээниниден «Бурунгаар» биле «Улуг-Хая» совхозтарда кытаттар ажылдап турлар. Ону чогаалчылар амырап деткип тур бис.

В. Д. ХЕМЕР-ООЛ, СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары:

— Бөгүн бистер республиканың партия-ажыл-агый активиниң хуралынга партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының соонда кылган ажылывысты СЭКП-ниң апрель (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр түңнеп турар-дыр бис. Ол талазы-биле илеткелде кылган түңнелге, эң ылангыя чоокта чаа болуп эрткен соңгулдалар талазы-биле түңнелге бүрүн каттыжып тур мен.

Бистер № 652 соңгулда округунуң талазы-биле эгезинден тура-ла частырыгларны СЭКП обкому-биле-даа Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиуму-даа кылган бис. Ол округка 3 районну кадып каан турган. Чамдык айтырыглар талазы-биле ол районнарның төлээлери-биле безин дугуржуп чадашкан бис. Айтырыг берге, нарын болду.

Кандидатка ажылчын кижи киирип чадаап болгай бис. Улус анаа сеткилин таарышпас чорду. Таптаашкын үезинде депутатка ажылчын, болуун-даа кижилерни соңгуп ап турган болгай бис дижир-дир.

Оон аңгыда база бир айтырыг бар. Советтерниң ролюн бедидер-ле деп турар бис. Херек кырында ындыг эвес болгулаар-дыр. Бо чылын бистиң районга улуска садары-биле 2 автомашинаны берген, фонд алдывыс. Ол автомашиналарны садып алыры-биле чамдык улус Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серяковка билдиришкиннер киирген. А районда кым канчаар ажылдап, ажы-төлүн канчаар кижизидип турарының дугайында райкүүском дыка эки билир-ле болгай. Ынчангаш автомашинаны кымга садарын база райкүүском бодунуң билир ужурлуг. Чер-чер органнарының ажылынга үстүкү органнарның киржип чорукту бар. Чижээлээрге, респотребсоюзтуң даргазының оралакчызы А. А. Мегеин бистиң районче телефоннааш, автомашиналарны мындыг-мындыг кижилерге садар силер деп-даа айтыышкын бээр боор-дур.

М. Т. КАРА-САЛ, СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары:

— Бистиң районда бүгү коммунистер, партия организацияларының секретарьлары СЭКП ТК-ның апрель (1989 ч.) Пленумунуң материалдарын аажок соңуургап, номчуп таныжып турар боор-дур. Ук Пленум бистиң ажылдаарывыска улуг рольдуг болган. Моон мурнунда барык согур чүгүны ажылдап келдивис. Партия болза ажыл-агый башкарылгазынга кириппес, холчаарлавас дээр болгай бис. А ынчаарга ам политиктиг удуртулганы канчаап организастаарыл ынчаш? Ол дугайын бирден-бирээ чокка кайда бижип каанылг? Бо талазы-биле ам-даа билдинмес чүүлдер хөй.

«Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге!» деп дозун бар. Чогум ынчаш олар канчаар ажылдаар ужурлугул? Коллективтерде чөвүлелдер бар, анаа кезээ Совет кириппес ужурлуг, боттары коллектив шиитпирлээр дээр. База билдинмес-тир.

Ажыл-агый органнарының херээнче кириппезин СЭКП-ниң XIX партия конференциязынга соксадып каан. Идеология ажылын-на удуртур, чорудар ужурлуг бис. Бистиң районну алыр болза, бо ажыл дыка-ла хоюп чадап турар. Кадрларны бистер политикага, экономикага-даа өөредип-ле турар бис. Ынчалза-даа идеология ажылы кошкак хевээр. Оон бир чылдагааны болза, идеология талазы-биле бисте райкомнуң ачы секретары чок, ол ышкаш херээженнер ортузунга ажыл чорудар талазы-биле килдис чок. Бистиң районда 12 муң ажыг чурттакчы чон бар, херээженнери улуг. Ынчангаш СЭКП обкому биске бо айтырыгны шиитпирлеп бээр боор деп бодап-тыр мен. СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязынга болза партияның тей органнарын кызырар, кезээ райкомнарны харын быжыглаар дээн болгай. Бо айтырышкынның күүселдезин амдызында бис көрбейн тур бис.

Республиканың Министрлер Чөвүлелинде хамык-ла килдистер тургустунган дээрзин илеткелде айытты. А олар районнарга шуптузунга баргылаан бе, чогуур дуза көргүскен бе? Мен ам мынча бот-ка Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. П. Болбатты бистиң районга көрбээн мен, келгенин билбээн мен.

Бистиң районда чоннуң идепкейи аажок апарган. Малчыннар бот-орулга-чарылгаже, аренда керээзинче кирип турар. Ол ышкаш депутаттар кагдынган үүрмек суурларның дугайында айтырыгны көдүрген. Ында экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин шиитпирлээр талазы-биле депутаттарның ол дилээ-биле хемчеглерни ап тур бис.

Ынчаарга бөгүн бо пленумга тургусса деп бодаан айтырыым бар: кадрлар талазы-биле бисте черле бергедир бо 80 чылдарга чедир келзе партком, күүском даргазы, профком даргазы, комсомол комитединиң секретарының дугайында айтырыг белен турган болгай. Чүге дизе мынчан совет-партия школазынга улусту өөредип ап турган болгай бис. Ам совпарт школажы улус чорутпастаан бис. Партия школазы дооскаңнар совхозка барып партком секретарьлаксавас болгай. Кедээге кадрлар кошкакта соңгулдалар белеткен, ону эрттирерде бода берге-дир. Ынчангаш ам СЭКП обкому кадрлар талазы-биле тускай сорулгалыг программа ажылдап кылыр болза эки деп саналдыг мен.

Бистиң район болза чоокта чаа тургустунганы билдингир. Бо аразында кылган чүүлдер хөй. Улус ону көрүп, эскерип турар чүве-дир. Оон-биле кады бергелер бисте хөй. Борта Улуг-Хем районнуң күүсекомунуң даргазы Д. Х. Ооржак санал берген. Районда тудуглар дугайында чугаалады. Ол районга чорупарга, шынап-ла, тудуглар аажок хөй. А бисте чөгенчиг-дир ийин.

Бистиң районну тургузуп турда, Министрлер Чөвүлели бодаарга, районга дузалаар талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алган турган боор, чогум ындыг доктаалды тыппадым. СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чурумчулгазындан алырга, кайы-бир девискээрге дузалаар дугайында каттышкан доктаалды хүлээп ап турар ышкажыл. Ынчангаш, бир-тээ, чоокта чаа тургустунган район болганда, Сүт-Хөлге дузалаар дугайында республика база доктаал хүлээп алыр болза эки боор ийин.

Бистер болза районга хамааржыкан айтырыгларны обкомнуң секретарьларынга, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазынга, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга шиитпирледип алыр-дыр бис. А министрлер болгаш ведомстволар удуртукчулары биске дузалашпас-тыр.

Эрткен чылын биске улуг чер болду. Ол дугайын республиканың удуртукчу ажылдакчылары билир. Олар бистиң районга дузалажып талазы-биле даалгаларлыг. Ол үүрээн күүсетпес боор-тур.

В. А. БАЛУЛИН, ССРЭ-ниң Күрбанкызының Тыва республика конторазының эргелекчизи:

— Ажылчы чонга телевирлиг ачы-дуза чедирериниң, касса планын күүседириниң, чоннуң амыдырал хандырылгазын экижидериниң айтырыглары чугула черни ээлеп турар. Ылангыя республиканың чамдык районнары касса планнарын күүсетпейн турган. Бо талазы-биле Улуг-Хем, Бай-Тайга, Тожу болгаш өске-даа районнар планныг оналдаларын чедир боттандырбаан. Касса планы күүсеттинген турар ужурлуг. Районнарга неделе пландарны база берген болгай. Ындыг болганда оон күүселдезин организастаар дээш чогуур хемчеглерни алыр апаар.

СЭКП райкомнары бо чугула херекти боттандырарынга практиктиг дузаны шоолуг-ла чедирбейн турар.

П. К. ООРЖАК, Өвүр районда «Кызыл тук» совхозтуң хойжу бригаданың бригадири.

— Бригаданың малчыннары планныг оналдаларын болгаш социалистиг хүлээлгелерин күүседир дээш кызымак ажылдап, бо чылын багай эвес көргүзүглерни чедип алган — деп, ол чугаазының эгезинде демдеглээн. Партия организациязының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидеринче угланган ажыл-чорудулгазын хуралдың киржикчилеринге ол таныштырган.

Чурттаалга тудуун дүргедедир дээш ээзэн хемчеглерни ап турарын ол чугаалавыл, ында четпестерге доктаасан. Тудуг материалдары-биле хандырылга кончуг четпес, ол уржуундан чурттаалга бажыңнары айыткан хуусааларында ажыглалга кирбейн турар. Сөөлгү үеде шифер шуут чок болганы-биле бажыңнарның крышазы чок көстүп турар.

— Бистиң районнуң прокуратура, суд ажылдакчылары негелдеге чедир ажылдавайн келген. Херектерни истээрин, шиитпирлерни кончуг эрептеп чорудуп турар. Улуг кем-херек үүлгеткен кижилерни салып үндүрүптер ийикпе, азы чиик шиидер чоруктар бар, ону ажылчы чон эскерип, билип турар. Ол ышкаш ындыг-ла улуг эвес кем-херек үүлгеткен улусту шииткеш, хоойлу-дүрүмде көрдүнмээн хөй чылдарны берип турар. Ол таарымча чок чүүлдерни сайгарып көөрү чугула.

С. А. ПОПОВ, интернационалчы дайынчылар каттыжыышкынының даргазы:

— Бистерге, интернационалчы дайынчыларга улуг дузаны чедирерин дилеп турар бис. Чурттаар бажыңнары чок кижилер безин бар. Интернационалчы дайынчыларга дузаа чедирерин дилээн чижикти Кызыл хоорүүскомунга үш удаа киирген бис. Ол харыызын албаан бис — деп, ол саналының эгезинде айыткан. Интернационалчы дайынчыларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынга дузаны, деткимчени көргүзерин ол тодаргай чугаалаан.

Олар аныяктарның интернационалчы кижизидилгезин экижидер херекке боттарының үлүүн киирерин, чүнү кылып болурун таныштырган. Студентилерниң, суругуулдарның, школачыларның ортузунга интернационалчы, шериг-патриотчу кижизидилге талазы-биле эвээш эвес ажылдарны олар кылып болурлар.

— Каш чыл мурнунда аныяк оолдар шеригже ээлчег күзелдии-биле чорун. Ылангыя Афганистанга барып интернационалчы хүлээлгени ыдыктыы-биле күүседирин илереткен билдиришкиннерни безин киирип турганнар. Ам байдал ындыг эвес болу берген. Шериг хүлээлгезин эрттирерниден оспаксыраар чоруктар илереп турар, ол болза шериг баар ужурлуг аныяктар-биле ажылдың кошкаанының херечизи-дир.

СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин түңнел сөс чугаалаан.

— Республиканың партия-ажыл-агый активиниң хуралының киржикчилери хүн айтырыгын сайгарып чугаалажырынга идепкейлиг киришти, ынчангаш салган сорулгазы чедип алган деп бодап тур мен — деп, ол чугаазының эгезинде демдеглээн.

— СЭКП ТК-ның апрель (1989 ч.) Пленуму партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының кылыр ажылдарын тодаргай айыткан болгай, орта дүүштүр республиканың партия, совет, ажыл-агый органнарының ажыл-ижин, ажыл-чорудулгазын ханыызы-биле анализтеп көрүп, четпестерни илереткеш, кылыр ужурлуг ажылдарывысты дугуржуп, чугаалажып алдывыс.

Ам чүгле практиктиг ажылче ханылап кирери чугула айтырыг болуп турар. Эде тургустунуушкунну, демократияны ханыладыр, калбартыр, ында четпестерни, частырыгларны кыска хуусаада эдер, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир сорулгаларны боттандырар дээш тодаргай ажылдарны чорудар.

Ылангыя аъш-чем, чурттаалга тудуунуң программаларын күүседир, ажылчы чонну чугула хереглелдиң бараанары-биле хандырар, амыдырал хандырылга айтырыын экижидер, кем-херек үүлгедир, арагалаар чоруктарга удур демиселди күштелдирер талазы-биле ажылды кажангызындан-даа артык дээштиг чорударын ол айыткан. Бо чугула херекти боттандырарынга партия, совет, профэвилел, ажыл-агый органнары улуг рольду ойнаар. Ынчангаш олар бир дугаарында чон ортузунга ажылды идепкейжидерин бирги секретарь чугулалап көрген. Партияның салган улуг хемчээлдиг программаларын боттандырары олардан хамааржыр болганда ажылчы чоннуң политиктиг болгаш күш-ажылчы идепкейин көдүрер ажылды калбартыр, ол багай эвес түңнелдерни бээри чугаажок.

Коммунистерниң авангардчы ролюн бедидеринче Г. Ч. Ширшин улуг кичээңгейни салган. Партияның область организациязынга он дөрт муң ажыг коммунист бактаап турар, ол канчаар-даа аажок улуг күш. Партия кежигүнү кижи кайда-ла ажылдап турар болдур, анаа бодунуң ажыл-ишке, хөй-ниитиниң херээнге, амыдыралга төлептиг үлегер-чижээн көргүзер хүлээлгелиг, өскелерге салдарын чедирер, оларны салдынган сорулгаларны боттандырарынче эвилелээр ужурлуг. Бо чугула херекти кылыр дээш партия организациялары хүн бүрү ажылдаар апаар. СЭКП обкому партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидер талазы-биле көрүлдени чарлаан болгай, ында коммунистерниң авангардчы ролюн бедидери кол черни ээлеп турар. Ындыг болганда бо айтырыгны чугулалап көөр херек.

Удуртукчу коммунистерниң дааңдырган ажылдары, чон ортузунга кижизидилге ажылын күштелдиреринге хамаарылгазын бедидерин партия организациялары чедип алыр.

Республиканың партия-ажыл-агый активиниң хуралының шиитпирлерин, оон салган сорулгаларын партия организацияларынга чугаалажып көргеш, орта дүүштүр чер-черде байдалды анализтеп көрүп, четпестерни эдериниң хемчеглерин ажылдап кылыр, ону амыдыралга боттандырар дээш шудургу, партийжи ёзу-биле ажылдаарынче бирги секретарь кыйгырган.

Актив хуралынга чүве чугаалаан эштерниң саналдарын, шүгүмчүлелдерин хүлээп алыр, оларны күүседир хемчеглерни ажылдап кылыр. Ажылда четпестерни эдер, чаартыр, эде тургузар дээш чүгү-ле хемчеглерни ап ажылдаарын ол түңнелинде чугаалаан.

Партия-ажыл-агый активиниң хуралы чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

БАШТАЙГЫ ОН ХОНУКТА

Майның баштайгы он хонуунда республика девискээринге 16 озал-ондак болган. Туннелинде 1 кижи амы-тынындан чарылган, 15 кижи кемдеп бертинген. Ээрик чолаачыларның уржуундан 7 озал-ондак болган. Ол үеде Кызылга орук шимчээшкининиң дүрүмүн хажыткан 535 таварылганы КАИ ажылдакчылары илереткен. Эзирик чораан 58 чолаачының машина башкарар эргезин казаан.

«Коммунизмниң херели» совхозтуң УАЗ-452 61-16 ТВЛ автомашиназының чолаачызы О. К. Оюн, хуу автомашиналар ээлери Агроүлетпүртранс-1-ниң автобудүрүлгезиниң чолаачызы С. К. Старелов, № 1 АТБ-ниң чолаачызы Е. П. Рассказов, Агроүлетпүртранс-2 автобүдүрүлгезинден В. А. Смирнов хуу мотоциклинге, № 2 КМК-ның чолаачызы В. В. Романченко, «Өөк» совхозтан чолаачы Ю. Н. Байкара, Кызылдың № 1 профтехучилищезиниң улуг мастери С. П. Шашков олар эзирик чораан туттурганнар.

Он хонукта машина болгаш мотоциклдер оорлаан 40 таварылга болган. Ынчангаш хамаатыларга сагындырып каар чүүл болза, машина болгаш мотоциклдерниңерни кадат чокка кагбазыңарны диледивис. Бо талазы-биле орук шимчээшкининиң дүрүмүнде айыткан болгай.

Майның бирде Ак-Довурак—Абаза оруунуң 7-ги километринге мотоциклди эзирик башкарып чораан С. А. Блочита аңдарылганының түннелинде пассажири А. В. Блочита болгаш боду аар кемдээн. Ол-ла хүн Чадаана хоорайның Лесная-Чадаана кудумчуларының белдиринге «Хемчик» аңныыр-тывыыш ажыл-агыйының ажылчыны Э. Н. Куулар хуу машиназын эзирик башкарып чораан, «Хемчик» кооперативтиң таңныылы база эзирик чораан С. С. Куулардың «Иж-Юпитер-5» маркалыг мотоциклинге үскүлешкен. Түннелинде мотоциклге чораан үшкү класстың Д. М. Монгуш, алды харлыг М. М. Монгуш кемдээннер.

КАИ экраны

Кызылдың Рабочая кудумчузунга май 5-те ажыл чок А. А. Аскыров «Минск» маркалыг 32-52 ТВА мотоциклди эзирик башкарып чорааш, орук шимчээшкининиң дүрүмүн хажыдып, ВАЗ «Жигули» машинаны үстүрген түңнелинде ол кемдээн.

Майның 10-да Ак-Довурактың Пушкин-Дружба кудумчуларының белдиринге ВАЗ-21013 «Жигули» автомобиль биле «Восход-3м» мотоцикл үскүлешкен. Түңнелинде мотоциклди эзирик башкарып чораан М. М. Ооржак болгаш пассажир А. Д. Ооржактың буду сынган, а машинага чораан пассажир Т. К. Рахимова бажынга кемдээн.

Мергелдейниң фельетону

ДЭЭРБЕК

ОНУ КАНЧААР ҮЗЕ ШАВАРЫЛ?

Саян дээрбээниң дугайында дыңнаваан кижи ховар боор. Бир эвес дыңнаваан кижи бар болза, кысказы-биле тайылбырлайн: ол дээрге Кызылдан үнгеш, Туранны аш, Абаканга чедери, оон Абазалааш, Ак-Довуракка келири, оон Чадаана, Улуг-Хем таварып чораш, дедир Кызылга келири-дир. Ол аян-орукту дедир-даа углангышкын-биле кылып болур.

Саян дээрбээ чайгы үеде автотуристер оруу чорбадыве. Хуу машиналыг кижилер өг-бүлезин, ажы-төлүн олуртуп алгаш, бо оруктап аян-орук кылып, төрээн Тывазының, кожавыс областың хоорай, суурларын көрүп, ажылчын-биле таныжып ап турар. Чамдыкта ийи-үш машина-даа өөрлежип алган чоруур.

Саян дээрбээ-биле улус ажыл-агыйының чүъгүн база сөөртүп турар. Чижээ, Ак-Довуракта даг-дүгүн алгаш чоруптар, дедир кээрде Абакандан эт-бараан эккээр. Ынчангаш бо орукту кырындан хайгаараар болза, чаъс мурнуннуң кымыскаяк хөвүрээзини сагышка кирер турган боор. Аай-дедир машиналыг-ла турар аан.

Шак ынчаар Саян дээрбээ бистиң амыдыралывыстың судалы болуп турар. Ол дээрге бистиң бүгүнгаар хөгжүлдевистиң дамыры-дыр. Саян дээрбээ чок турда, Саян ыңдыы-биле аргыжары дыка берге турганын хоочуннар сактып орар. Күштүг чыгааннар белиин каш хонуп чорупкаар.

Ийет, ол магалыг, чаагай оруувус-биле аргыжып турар чүс-чүс машиналарның чамдыктары бистиң республикаже ээртир суксуннар сөөртүп турарын дыңнаваан кижи ховар боор. Садыг шугуму-биле аан. Хааржак-хааржак «кылан-каралдарны» эккел чыдар чолаачының путёвказында бижээни-биле-даа алырга, чүъктүң документизин-даа көөрге, арага сөөртөкенин бадыткап каан болур. Ону хынаан КАИ ажылдакчызы эптиг ёзулааш, чолаачыга ак оруктү күзээр.

А кузовунда чүдүрген чүъгү өске эт-бараан, азы кедээ ажыл-агыйның херекселдери болур, документизинде айыткан база ындыг, ынчалза-даа сөөртөкен чүъгүвүн бүдүн-бүрүнүн хынап көөрге, харын-даа «артык» чүък чоруур чолаачылар турар. Каптыг «артык» чүъгүл дээрге ийи-чаңгыс шил эвес, он чээрби, бир чүс, ийи чүс шил «кылан-каралар» болбазыкпе. «Че, кайынам, ындыг чүве турбас!» деп меңээ удурланыр кижилер турар чадавас. Бадыткаарын оралдажып көрейн.

Чоокта чаа чүве ийин. Тоджургайлаарга, май 17-де КАИ ажылдакчылары-биле Туран хоорайның постузунга турган бис. Бистиң сорулгавыс — машиназын ээрик-элээр мунуп чоруур тенекпейлер турар чадавас дээш хынаары. Оон кадында сөөртүп чоруур чүъгүн база көөр апаар. Дүрүм ындыг. Артык-дүдүү чүве-даа ап алган чоруур чадавас.

Мындыг өлдептиг чүүлдү ол орукка тура эскердим. Бистиң республикаже кирип орар машиналарның хөй кезиинде ээртир суксунну ыяап чорууру. Ол хүн каш шак дургузунда турган, хөй эвес машина хынаан, сонуургаам аайлыг эвес, санап турдум, ниитизи-биле 600 шил арага аймаан бисче эккеп турарын көрүп кагдым. Чамдык кижилер ийи-бир шилди эвес, а мөөн-мөөну-биле эккээр. Суксак чурттуг Салчак Ким-оол деп хамаатың 300 (!) шилди эккеп чытты. «Ол хире хөй араганы канчаарын ол?» — деп сонуургаарывыска, «Куда-дой эрттирер дээн мен» — деп харыылаар болду. Тес-Хем чурттуг М. Биче-оол 150 шил кызыл-арагалыг «аалдап» чаңын чыдыр, база-ла «куда» дээр.

Аайлатпас, «кара хүнде» турун алган боор мен дээш, даартазында база ол оруктага туруп алдым. Дүүнгү байдал хевээр. Арага сөөртөкен кижилер хөй. Красноярск машиналарының бирээзиниң башкарыкчызы Ряженко деп хамааты (адын бижип албааным мен, буруудатпайн көрүмер) 200 санныг «байлан-шил», 12 шил водка эккел чораан. Ону канчаарын айтырарывыска, таныштарыңга аппарып бээр дээни чугаалады. Т. Седеп-оол деп хамааты 80 шил кызыл-арагалыг, 28 шил водкалыг чаңып ор. «Тыва газ» эргелелинде ажылдап турар Н. Оюн 33 шил ээртир суксунут...

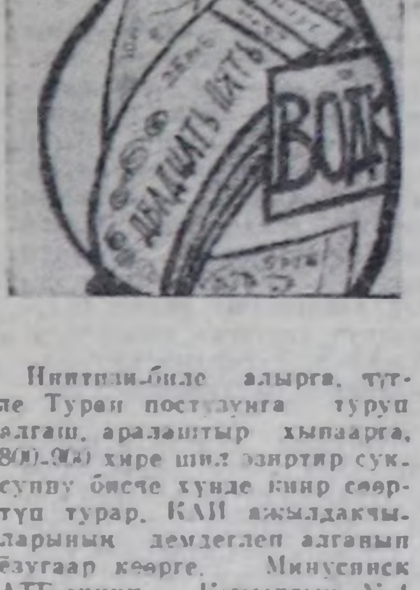

Ниитизи-биле алырга, түгле Туран постузунга туруп алгаш, аралаштыр хынаарга, 800-900 хире шил ээртир суксунну бисче хүнде кирип сөөртүп турар. КАИ ажылдакчыларының демдеглеп алганын ёзугаар көөрге, Минусинск АТБ-зиниң, Кызылдың № 1 АТБ-зиниң, чамдык совхозтарның чолаачылары бээр хөй арага эккеп турар.

Бо сан-түңнү көрүп ора, чамдык кижилерниң эккеп турары ол «поганая чыланыын» үлгелип турар чүүлдериниң дугайында чайгаар бодай бердим. Куда болур черге чүс-чүс шилди эккелгени дижик, массалыг арагалааштың ышкажыл. А ындыг арагалааштың экп чүвеге чедирер бе? Алгыш-кырыш, топ-содаа, оон кедерезе өлүр-күпчидир-жир орукка чедер. Ил-дадай! А бистиң республикавыста ол ховар бе? Ындамыңда ээрик кижилер онү мону үүлгеткен, ындыг халап болган дижип чугаалажып тур ышкажыл бис. Оон бир чылдарганы — ээртир суксуп сөөртүп турарывыстың бир уржуу-дур.

Араганың хаяы оон-биле доостур бе? Чок. Чүү-даа чүве өртек-үнелиг болгай, араганы акша-биле садып алыр апаар. А бистиң республикавыстың банкыларынга саарлыр ужурлуг муң-муң акша кожаларывыстың касса планынче кирип турар дээрзин билир кижилер база хөй боор. Майның баштайгы дөрт хонуунда бистиң республиканың хамаатылары Саян ыңдындан 9 муң рубльдиң арагазын кирип эккелген эвеспе. Байырлал хүннери таварышкан болгай, арага садар эвес, ол хирезинде каш хонуктарда 9 муң рубльди кожавыстың кассазынче кирип каапкан-дыр бис. Ол чүгле хынаттынган машиналардан тывылганы-дыр, а хынаттынмааны та чеже! Оон уламындан «банкыда акша чок» дээп чылдагааннар үнүп, чамдыкта шалыңывыстың бөзип саадап турарын билир кижилер бар ирги бе?

Араганың оон дора бир уржуу бар. Чүл дээрге ээртир суксун аймаан бистиң республикага чиижек өртек-биле садар чорук. Эрткен чылын милиция ажылдакчылары араганы чиижек өртек-биле садып турганының 27 фактызын илереткен. Ниити түңү 7 муң рубль араганы 34 кижи садып турда туткан-дыр. Бо база долу эвес сан болгай, туттурбааны та чеже.

А бо чылын база байдал оон дээредевес. Эрткен дөрт айда он бир таварылга болган чорду. А оларны сайгарып көөрге, чүгле олча-ажык сүрген, чиижек кижилер бистиң республикада талон системазын ажыглап, бөттарының карманнарын «дүптеп» алыр дээш аар өртекке арага садып тургулаан.

Бо чылдың март эгезинде Бии-Хемниң Аржаан суурга хуу машиналыг Рачко ирейкадай оон чурттакчыларынга арага садып турган. Бир шилдиң өртээ үрмектеп садар кылдыр доктааткандан оранчок улуг. Кажан милиция ажылдакчылары оларны тудуп алганда, артыкка киирип алган «орулгазы» 500 рубль ажа берген турган.

А Красноярскиниң медицина институдунуң студентилери Ермаков, Любимов, Алексеев, Гриштейн олар Саян дээрбээ-биле чораш, Шемиге, Хорум-Дагга, Чадаанага кээп, араганы улуг өртекке садып турда туткан. Олар машиназын база аңдарып турганнар. Ук студентилерниң «орулгазы» 200 хире рубль болган.

Ол-ла бээр сөөртүп турар арагавыстың хайындан автомобиль аймаан ээрик башкарар чоруктар кызырылбайн турар. Хүнүң-не республика девискээринге 18-тен 30 чедир ээрик чолаачылар туттуруп турар. Ээриктер сергедир черже 15-тен 40 чедир, чамдык хүннерде 80 чедир кирип турар...

Ол бүгүнү бодап орарга, Саян дээрбээн дургаар бистиң амыдыралывыска багай чүүлдерниң дээрбээ база шуужуп турар. Саян ыңдындан арага кээп, биске багай уржуктарны чедирер, а коон акша-көреңги, алгы-кеш, дүкчээк дээп ышкаш үнелиг чүүлдер соңгаар шуужуп турар. Ол дээрбекти канчап үзе шаварыл? Оону кайтыл?

МЕРГЕЛДЕЙ.

ДАШ ҮЕ-ЧАДАЗЫНЫҢ ЫЯЖЫ

Хөй миллион чылдар бурунгаар турган ыяштар чоорту даш болу бергенин билдингир болгай. Ынчаарга Канаданың соңгу девискээринде Аксель-Хейберг ортулукта бурунгу шагның ыяштары тывылган. Дөртен ажыг метр бедик болгаш дендии чоон ол ыяштар 45 миллион чыл дургузунда чер адаанга чыткан. Ыяштарның чудуктары, төштери бичии-даа дапталбаан, харын оларны хирээлеп, оваар чүүл кылдыр ажыглап турар. Ынчалзажок эрте-бурунгу шагның ыяштарын төөгүнүп тураскаалы кылдыр кадагалаарын тус черниң эрге-чагыргалары шиитпирлээн.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ

Понедельник

МАЙ 22

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Мультфильмнер. 9.10 Бут бөмбүүнүң дончулалы. 9.40 «Баштайгы ужуражылышкын, сөөлгү ужуражылышкын». Уран-чечен фильм. 11.10 Медээлер. 11.20 Концерт. Профэвилелдериниң «Лада» деп улусчу ансамбли ойнаар. 11.50 — 12.50 «Дириг амытаннар оранында». 15.30 Медээлер. 15.40 Эде тургустунуушкун прожекторy. 15.50 А. Князев ойнаар (виолончель). 16.20 «Көдээниң деңгемнери». Барымдаалыг фильмнериниң баштайгы көргүзүү. 16.50 Поэзия минуталары. 16.55 Уруглар шагы (француз дыл кичээли). 17.55 Фестивальдың демдектери. 18.25 Мультфильмнер. 18.45 Концерт. 19.00 «Автопортрет». «Бис болгаш экономика». 19.50 В. Тендряков — «Ытка хлеб». Телешии. 21.00 «Үе». 21.35 Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45 «Медерeп билингени». Т. Котанның музыказынга фильм-балет. 22.20 Бут бөмбүүнүң дончулалы. 22.50 Бөгүн делегейде. 23.05—00.25 Чараш кыстарның I Бүгү-эвилел конкурзу.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 8 класс. «Ажылчын аңгыының хосталыры дээш демиселдиң эвилелі». 9.00 Итали дыл. 10.05 Социология: кижи болгаш оон ажылы. 10.35; 11.35 Биология. 6 класс. Моллюскалар деп чүлерил? 11.05 Орус дыл. 12.05 «Чаш назынының байырлалы». Уран-чечен телефильм. 13.30 Медээлер. 13.40 Телефильм. 14.00 «Совет Эвилелинге бараан боop тур мен!». 15.00 — 16.00 Спорттуң гимнастика. Европа чемпионады. Херээженнер. 17.00 Медээлер. 17.05 «Салым-чол демдээ». Уран-чечен телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.25 «Улус өөредилгезинде эде тургустунуушкун — бүгүнгүнүң херээ». 18.50 «Мээң суурум — мээң салым-чолум». 19.20 «Тыва черле». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Советтер болгаш амыдырал». «Ажылчын контроль». 19.50 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Телефильм. 20.45 Бичии концерт. 21.00 «Үе». 21.35 Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45 «Салым-чол демдээ». Уран-чечен телефильм. 23.05 Барымдаалыг фильм. Ленинградта А. С. Пушкинниң музей-квартиразының дугайында. 23.15 «Эртенги почта».

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.00 Медээлер. 17.05 «Салым-чол демдээ». Уран-чечен телефильм. 18.25 Гандбол. Европа чемпионнарының кубогу. Эр кижилер. СКА (Минск) — «Стяуа» (Румыния). 19.00 «Ыракты Чоон чук». Киножурнал. 19.10 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Челябинск телестудиязының программазы. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Вторник

МАЙ 23

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Мультфильм. 9.05 В. Тендряков — «Ытка хлеб». Телешии. 10.15 Медээлер. 10.25 Уруглар шагы. 11.25 «Ол болган... болган...» 11.45 — 12.15 Бут бөмбүүнүң дончулалы. 15.30 Медээлер. 15.40 Концерт. 16.10 Барымдаалыг фильмнер. 16.45 Поэзия минуталары. 16.50 Экии, музыка!. Черновцы хоорайда уругларның аас чогаал байырлалы. 17.25 «Африка: бурунгу база келээдиле аныяк». 18.35 Мультфильм. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 «Тайга ырлары». 19.30 Улуг кижилерге мультфильм. 19.40 Крым татарларының аялгалары болгаш ырлары. 20.00 Барымдаалыг фильм. 21.00 «Үе». 21.35 ССРЭ-ниң улус депутаттары чугаалап тур. 21.45 РСФСР-ниң алдарлыг артизи Е. Камбурованың киржилгези-биле «Мээң театрым» деп музыкалыг уран-чечен телефильм. 22.50 — 23.10 Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Өг-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы. 9 класс. Чагааларга харыылар. 9.05 Француз дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Чер бөмбүрзээниң географтыг карты. 11.05 Француз дыл. 12.05 «Салым-чол демдээ». Уран-чечен телефильм. 13.25 Медээлер. 13.35 Ритмниг гимнастика. 14.20 — 14.40 Телефильм. 17.00 Медээлер. 17.05 А. П. Чеховтуң чогаалдарын экранчыдыганы. «Губерния амыдыралындан чамдык чүүлдер». Уран-чечен телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.35 Уругларга фильм. 18.45 «Сонуургактарга». 19.15 «Аяң тоォу». Үндүрүлгеде: Медээлер. Ленинградка ужуражылышкыннар. «Тываның көдээ ажыл-агый техникуму — чаа мергежилдер». 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Латвия ССР-ниң Күртелерадиозу. «Дүвүренчиг башкы биске херек бе?». 21.00 «Үе». 21.35 ССРЭ-ниң улус депутаттары чугаалап тур. 21.45 «Губерния амыдыралындан чамдык чүүлдер». Уран-чечен телефильм. 23.15 — 23.40 Телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.00 Медээлер. 17.05 «Губерния амыдыралындан чамдык чүүлдер». Уран-чечен телефильм. 18.35 Мультфильм. 18.50 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Алтай телестудиязының программазы. 19.10 Реклама. 19.15 Ритмниг гимнастика. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Среда

МАЙ 24

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Экии, музыка! 9.20 Мультфильм. 9.50 Концерт. 10.15 Медээлер. 10.25 «Аян-оруктукчулар клуву». 11.25 — 12.30 «Мээң театрым». Музыкалыг уран-чечен телефильм. 15.40 Медээлер. 15.50 Музыка эртинези. И.-С. Бахтың чогаалдарының концерти. 16.30 БУР-нуң барымдаалыг фильмнери. 17.00 Уруглар шагы. 18.00 Компьютер-биле чугаа. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Силер мону шыдаар силер. 19.30 Резонанс. Даштыкы политика болгаш чоңга медээлерни чедиргир тайылбырлап чедиргени. 21.00 «Үе». 21.35 ССРЭ-ниң улус депутаттары чугаалап тур. 21.45 Бүгүдеге спорт. 22.00—00.20 ССРЭ-де Куба республиканың культуразының хүннериниң ажыдыышкыны. Төнгенде (00.00) — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 7 класс. М. П. Мусоргский. 9.05 Немец дыл. 10.05 Биология. Үлүштер камгалаарының биологтуг арга-хевирлери. 10.35; 11.35 Физика. 6 класс. Космос ужудуушкуннары. 11.05 Немец дыл. 12.05 «Губерния амыдыралындан чамдык чүүлдер». Уран-чечен телефильм. 13.35 Медээлер. 13.45 «Музыкалыг ярмарка». 15.00 — 15.50 «Чагаада ийи сөс». Телефильм. 17.05 Медээлер. 17.15 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Элезинниг ховуда чараш бойдус чуруmaлы». Уран-чечен телефильм (Казахфильм).

КЫЗЫЛДАН

18.20 Уругларга фильм. 18.30 «Орус дылды өөренип тур бис». 18.50 «Бистиң адресивис: Кечил-оол кудумчу, 315». 19.10 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. СЭКП-ниң XII съездизин аттыг совхозта политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге. Делегей байдалының дугайында беседа. 19.40 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.20 Киргиз ССР-ниң алдарлыг артизи С. Чотбараеваның концерти. 20.50 «Экранда — Сибирь». Киножурнал. 21.00 «Үе». 21.35 ССРЭ-ниң улус депутаттары чугаалап тур. 21.45 «Элезинниг ховуда чараш бойдус чуруmaлы». Уран-чечен телефильм. 22.50—00.50 Бут бөмбүг. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Тбилиси) — «Спартак».

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.05 Медээлер. 17.15 «Элезинниг ховуда чараш бойдус чуруmaлы». Уран-чечен телефильм. 18.20 Мультфильмнер. 19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Ростов телестудиязының программазы. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Четверг

МАЙ 25

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Уругларга фильм. «Тимур болгаш оон командазы». 9.55 Бут бөмбүг. Европа чемпионнарының кубогу. «Милан» (Италия) — «Стяуа» (Румыния). 11.35 — 12.30 Барымдаалыг фильм. 13.15 ССРЭ-ниң улус депутаттары чугаалап тур. 13.25 М. Глинканың симфониялыг бичии чогаалдары. 13.55 ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизиниң ажыдыышкыны. Төнгенде — ССРЭ улустарының ырлары болгаш танцылары. 15.30 Архитектура тураскаалдарында музыка. 16.00 «Сеңээ ынак мен, амыдырал». Фотоконкурс. 16.05 «Сымон-музыка». Музыка-поэтиктиг фантазия. 16.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 17.25 Мультфильм. 17.55 Үрер хөгжүм оркестри ойнаар. 18.05 Бөгүн делегейде. 18.20 В. Славкин — «Чурук». Телешии. 19.20 Бут бөмбүг. Европа чемпионнарының кубогу. «Милан» (Италия) — «Стяуа» (Румыния). 21.00 «Үе». 21.35 Эфирде музыка. 22.35 Бөгүн делегейде. 22.50 —00.00 Эфирде музыка.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45; 9.35 Бойдус эртеми. 4 класс. Суг үнүштериниң болгаш дириг амытаннарының хөй хевирлери. 9.05; 9.55 Испан дыл. 12.40 ССРЭ-ниң улус депутаттары чугаалап тур. 12.50 «Театр сезону». Уран-чечен телефильм. 13.55 ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизиниң ажыдыышкыны. Төнгенде — ССРЭ улустарының танцылары болгаш ырлары. 15.30 XXI чүс чылче экспедиция. 16.30 Компьютер-биле чугаа. 17.15 Музыка. А. П. Бородинниң чогаадыкчы ажылында маадырлар овур-хевири. 17.55 «Александр Покрышкин». Телефильм. 18.55 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Үежи». Наркомания — ак өлүм. 19.50 «Аян товү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Социал программа — боттаныышкынында». «Арага ишпес чорук — амыдыралдың негелдези». 20.20 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.30 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.45 Телефильм. 21.00 «Үе». 21.35 «Театр сезону». Уран-чечен телефильм. 22.40 — 23.15 Телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.55 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 19.00 Концерт. 19.55 Узбек ССР-ниң Күртелерадиозу. «Болбайн барып болур турган херек». 20.30—20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

МАЙ 26

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Мультфильм. 8.55 В. Славкин — «Чурук». Телешии. 9.55 Улустуң хөгжүм херекселдериниң үннери. 10.25 «Циркке шупту ынак». 11.05 Уругларга фильм. «Чажыт ортулук». 12.35 Кижи. Чер. Октаргай. 13.35 В. Крутлов ойнаар (домра). 13.55 ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизинде. 14.05 «Мээң амыдыралым — музыка». Фильм-концерт. 14.55 Уруглар шагы. 15.55 Г. Каменный ырлаар. 16.20 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литератураже оюн. 17.05 Барымдаалыг фильм. 17.30 «Интермедээ». 18.00 Советтерге — эрге-чагырганы. Телекөвүрүг Москва — Рязань — Брест. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 «Ол болган... болган...» 19.20 Т. Уайлдер — «Бистиң хоорайжыгажывыс». Шии. 21.00 «Үе». 21.30 «Үзел-бодал». 23.00 —01.10 ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизинде. Информация үндүрүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Ону утпайн чоруур кижилер дугайында». 8.45; 9.35 Бистиң долгандыр турар оран. 2 класс. Орук шимчээшкиннериниң дүрүмнериниң хүндүткел кичээлдери. 9.05 Англи дыл. 9.55 Эртем: теория, шенелде, практика. 10.40 География. 5 класс. Н. Н. Миклухо-Маклайның истээшкиннери. 11.10 Англи дыл. 11.40 — 12.10 Ритмниг гимнастика. 13.55 Бис-биле кады, бис ышкаш, бистен дээре кыл. ГТР-ден дамчыдылга. 14.55 ССРЭ-ниң улустуң артизи И. Кобзон ырлаар. 16.00 «Театр сезону». Уран-чечен телефильм. 17.05 Телекөвүрүг Москва — София.

КЫЗЫЛДАН

18.20 Моол артистер концерти. 18.45 «Сылдысчыгаш». Республиканың Алдан-Маадырлар музейиниң 60 чыл болганы оюнга. 19.15 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «ССРЭ-ниң профчевүлелдериниң эргелериниң дугайында Хоойлунуң төлевилелин чугаалажып тур бис». 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Ритмниг гимнастика. 20.45 Улусчу аялгалар. 21.00 «Үе». 21.30—00.00 «Мени ындыг дээр сактып алыңар». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.05 Телекөвүрүг Москва—София. 18.20 Мультфильмнер. 19.10 Чечен-Ингушетияның программазы. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Суббота

МАЙ 27

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Өг-бүле академиязы. 9.05 Мультфильм. 9.20 Телефильм. 10.20 Социализм чурттарында. 10.50 Андрей Мироновтуң киржилгези-биле фильмнер. «Фаряттевтиң фантазиялары». 1-2 сериялары. 13.15 Бөгүн делегейде. 13.30 Концерт. 14.00 «Бүзүренчиг-даа болза, элдептиг». 15.00 Школаларда бот-башкарылганың чаа хевирлери. Телефильм. 15.30 Мультфильм. 15.50 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 16.00 РСФСР-ниң алдарлыг артизи, уругларның «Весна» деп ииниги ыры школазының директору болгаш уран чүүл удуртукчузу А. Пономаревтиң-биле ужуражылышкын. 17.45 «Херээженниң амыдыралындан 15 минута». 18.00 Концерт. 19.30 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 19.40 9-ку студия. 20.40 «Телекорукчунуң спутниги». 21.00 «Үе». 21.35 Мультипликацияда шоодуг. 22.05 «Кандыг чурттап тур силер?». РСФСР-ниң алдарлыг артизи Е. П. Петросянның концерти. 23.50 Медээлер. 23.55 —00.50 Днепродзержинскиде «Битлз» музыказының I делегей фестивалының дугайында.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Көдээден дамчыдылга». 9.20 Концерт. 10.15 Делегейниң эң улуг музейи. Лувр. 10-гу сериязы. 10.45 Фильм-концерт. 11.45 Мультфильм. 11.55 Музыка телеабонементизи. Импровизация оранында. 13.10 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 13.55 Концерт. 14.10 Телефильм. 14.30 «Мен истекчи мен...» Уран-чечен фильм. 15.55 Концерт. 16.30 Мультфильм. 16.55 С. Прокофьев. Соната № 6. 17.25 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 17.30 Тобольскиниң архитектуразы. 17.55 «Бис болгаш бистиң чуртувус». 18.25 Хостуг хүреш. Делегей кубогу. АКШ-тан дамчыдылга. 19.10 «Илегел оруу-биле». Телефильм. 19.40 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 19.55 Баскетбол. АКШ чемпионады. 20.55 Реклама. 21.00 «Үе». 21.35 Эвилелдешкен республикалар студиялары. Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. ? 23.40 — 00.30 Томскиден музыкалыг дамчыдылга.

Воскресенье

МАЙ 28.

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 Эртен эрте. 10.00 «Совет Эвилелинге бараан боop тур мен!». 11.00 «Эртенги почта». 11.30 «Делегейниң дескиндири». Альманах. 12.30 Тоол аалдап келген. «Мария Мирабелла». Уран-чечен фильм. 14.00 «Музыкалыг киоск». 14.30 «Кадыкшыл». 15.15 Бөгүн — Кызыгаар шериниң хүнү. 15.30 Концерт. 15.55 «Сеңээ ынак мен, амыдырал». Фотоконкурс. 16.00 «Айтматов болгаш театр». Бүгү-эвилел театр фестивалы. 17.00 «Көдээден дамчыдылга». 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен телефильм. 8-ки фильм —«Ырак кызыгаарда». 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.35 «Экии, музыка!». 21.50 Кинопанорама. 23.20 Чаңгы: неделяның болуушкуннары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Барымдаалыг фильм. 8.30 Реклама. 8.35 Делегейниң эң улуг музейи. Лувр. 11-ги сериязы. 9.05 Барымдаалыг фильмнер. 9.50 «Мени ындыг хевээр сактып алыңар». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 12.15 Телефильм. 13.45 «Ажыктыг чорук» фестивальдың барымдаалыг фильмнери: «Даарта байырлал», «Фонтан чанында сценалар». 14.35 Спорт болгаш кижи. Ольга Морозованың теннизи. 15.05 «Джульбарс». Уран-чечен фильм. 16.20 Мультфильм. 16.30 Балтийн далай чурттарының чадаг-тергеге маргылдаазы. 16.50 Фильм-концерт. 17.00 ТТ-ниң аныяктар редакциязы силерни чалап тур. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 ТТ-ниң аныяктар редакциязы силерни чалап тур. 21.00 «Үе». 21.35 «Экии, доктор!». 21.50 «Ёзулуг өлүмче бар чораан мен». Барымдаалыг фильм. 22.10 ТТ-ниң аныяктар редакциязы силерни чалап тур. Неттерекгей музыка концерти. 23.40—00.15 Суг полозу. Делегей маргылдаазы. Түннел.

КИНО

МАЙ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Офицер с розой» 9.10, 11.20, 13.30, 17.30, 19.40, «Власть соловецкая» 15.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Рыцари Золотой перчатки» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Спаса и Нели» 9.00, 12.10, «Золотые рога» 10.30, 13.40, «Долгая разлука» 15.20, 18.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Подвиг разведчика» 12.00, «Враг мой» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к.-б: Киносборник 14.00, «Вам что, наша власть не нравится?» 16.00, 18.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Легенда о Нарайаме» 13.00, 15.30, 18.40 шактарда.

агаар

Республикага булуттап аязыр, чагбас. Хат күштелгенде секундада 14 метр чедер. Дүне 5—10, хүндүс 24—29 градус чылыг.

Кызылга булуттап, аязыр, чагбас. Хат күштелгенде секундада 14 метр чедир дыңзыыр. Дүне 8—10, хүндүс 27 —29 градус чылыг.

Автоорuktарга кестуругү эки.

Культураның болгаш дыштаныышкының Н. Гастелло аттыг парыгының Ногаан театрынга май 25-те Моол Арат Республиканың Убса-Нур аймаңының улусчу коллективтериниң концерти болур. Эгелээри 19 шак.

Билеттерни республиканың эртем-методиктиг төвүнде садып турар. Оон адрези: Ленин кудумчузу, 15.

«Тыва тудуг» девискээр тудуг каттыжышкынынга Кызыл болгаш Шагаан-Арыг хоорайларда оон салбырларынга ажылдаары-биле дараазында мергежилдерниң ажылчыннары болгаш бүдүрүлге удуртукчулары негеттинип турар:

эгелелдиң кол инженери;

эгелелдер начальниктери;

бүдүрүлге талазы-биле оралакчы;

батпалыг кран машинистери;

аар кран машинистери;

экскаватор машинистери.

Ажылга хүлээп алдынганнарны чурттаар чер-биле хандырар.

«СУКПАК» совхоз 350 килограмм чедир дириг деңзилиг аныяк бода малды түлээп алыр болгаш оон килограмм дириг деңзизинге онааштыр 2 рубльди, 350 килограммдан өрү деңзилиг малдың бир килограмм дириг деңзизи дээш 1 рубль 80 копейкти төлээр.

Совхозтуң хүлээп алыышкын баазазынга эртенинн-не 8 шактан 16 шакка чедир, субботада—8 шактан 14 шакка чедир малды хүлээп алыр.

Мал дужаар хамаатыларның чагыып ёзугаар транспорт-биле совхоз хандырар.

1989-1990 өөредилге чылында дараазында тускай эртемнерге сургуулдарны доктаамал өөренип кылдыр хүлээп алырын Кызылдың медицина училищези чарлап тур: «Эмнелге херээ», өөренир хуусаазы—2 чыл 6 ай, «Сестра ажыл-херээ», өөренир хуусаазы — 1 чыл 10 ай, 30 хардан өрү эвес назылыгларны хүлээп алыр.

Училищеге өөренип кирерлер орус дыл болгаш литература талазы-биле (сочинение азы диктант), химия талазы-биле (аас-биле) шылгалдалар дужаар.

Билдириишкинге дараазында документилерни кожар:

1. Ортумак эртемниң дугайында аттестат (боду болгаш хоолгазы).
2. 286/У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы.
3. Өг-бүле байдалының дугайында шынзылга.
4. Ада-иезиниң азы төрелдериниң таңныышының дугайында шынзылга.
5. Күш-ажыл дептериниң хоолгазы, ону администрация чери бүзүредип шынзылдар.
6. 3х4 хемчээлдиг 6 фото-чуруктар.
7. Топ район эмнелгезиниң болгаш хоорайларның эмнелге-профилактика албан черлериниң өөренип дээш чоруткан бижиги.
8. Паспорт (ону документилер-биле кады боду дужаар).

Билдириишкиннерни 1989 чылдың июнь 1-ден июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Кирериниң шылгалдаларын 1989 чылдың июль 15-тен август 25-ке чедир дужаар.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың № 2 «а», хүлээп алыышкын комиссиязы.

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241

ШЫНның телефоннары:
Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93; партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-99; 3-41-23; үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-38-73; агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-37-11; чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; корректорлар — 3-34-19; бухгалтерия — 3-43-41; очулга килдизи — 3-34-93; үндүргүкчүлер — 2-27-41; солун үлезиин барганы — 2-37-75.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга албазы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 280. ТС—00161.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 24
среда
№ 121 (14021)
1925 чылдан үндезилеттинген.
Өртээ 3 кап.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

СЭКП Төп Комитединиң Пленуму 1989 чылдың май 22-де болган. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизин эрттирери-биле холбашкан айтырыгларны Пленум чугаалажып көрген.

Бо айтырыглар талазы-биле илеткелди СЭКП ТК-ның Чиигине секретары М. С. Горбачев кылган.

Пленумга санал бергеннер: Г. П. Богомяков — СЭКП Тюмень обкомунуң бирги секретары, Ю. А. Манаенков — СЭКП Липецк обкомунуң бирги секретары, Я. П. Погребняк — Украинаның Компартиязының Львов обкомунуң бирги секретары, А. С. Дзасохов — СЭКП Соңгу-Осетин обкомунуң бирги секретары, Б. Н. Ельцин — ССРЭ-ниң Күрүнениң тудуг комитединиң даргазының бирги оралакчызы — ССРЭ-ниң министри, А. А. Логунов — ССРЭ-ниң ЭА-зының оралакчы президентизи, Москваның М. В. Ломоносов аттыг күрүне университединиң ректору, А.-Р. Х. Везиров — Азербайджанның Компартиязының ТК-ның бирги секретары, В. И. Потапов — СЭКП Иркутск обкомунуң бирги секретары, К. Махкамов — Таджикистанның Компартиязының ТК-ның бирги секретары, В. И. Мироненко — ВЛКСМ ТК-ның бирги секретары, В. В. Карпов — ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң бирги секретары, Р. Н. Нишанов — Узбекистанның Компартиязының ТК-ның бирги секретары, И. К. Полозков — СЭКП Краснодар крайкомунуң бирги секретары, Г. В. Колбин — Казахстанның Компартиязының ТК-ның бирги секретары, А.-М. К. Бразаускас — Литваның Компартиязының ТК-ның бирги секретары, А. Г. Басистов — ССРЭ-ниң Радиоүлетпүр министерствозунуң радиоприбор тудуунуң эртем-шинчилел институдунуң чиигине конструктору, В. М. Фалин — СЭКП ТК-ның Делегей килдизиниң эргелекчизи, А. А. Малофеев — Белоруссияның Компартиязының Минск обкомунуң бирги секретары, Л. М. Замятин — ССРЭ-ниң Великобританияда Онза болгаш Бүрүн эргелиг элчини, Ю. Г. Самсонов — СЭКП Ульяновск обкомунуң бирги секретары, Е. Д. Похитайло — СЭКП Омск обкомунуң бирги секретары, С. Г. Арутюнян — Арменияның Компартиязының ТК-ның бирги секретары, Н. А. Назарбаев — Казах ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, В. А. Масол — Украин ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, А. П. Думачев — СЭКП ТК-ның чанында Партийжи контроль комитединиң кежигүнү, Ю. Н. Прокопьев — СЭКП Якутск обкомунуң бирги секретары, Н. И. Рыжков — ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, В. А. Коптюг — ССРЭ-ниң ЭА-зының оралакчы президентизи, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының даргазы, С. В. Колпаков — ССРЭ-ниң кара металлургия министри, Е. П. Велихов — ССРЭ-ниң ЭА-зының оралакчы президентизи, атомнуг энергетиканың И. В. Курчатов аттыг институдунуң директору, В. С. Черномырдин — ССРЭ-ниң газ үлетпүр министри, М. И. Щадов — ССРЭ-ниң хөмүр-даш үлетпүр министри, Ю. А. Израэль — ССРЭ-ниң Гидрометеорология талазы-биле күрүне комитединиң даргазы, В. Г. Бойко — ССРЭ-ниң Элчин чериниң Румыния Социалистиг Республикада экономиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи.

Пленум СЭКП ТК-ның Чиигине секретары М. С. Горбачевту ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга соңгуур кылдыр сүмелээн.

Пленум чугаалажып турар айтырыглар талазы-биле доктаалдар хүлээп алган.

Пленумнуң түңнелинде СЭКП ТК-ның Чиигине секретары М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

Пленумга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачевтуң медеглелин номчаан. (Ол медеглелди солуннарга парлаар). Пленум Е. К. Лигачевтуң медеглелинде кирген айтырыгларны ССРЭ-ниң Прокуратуразы чугаалажып көрүп турарын дыңнадыг кылдыр хүлээп алган. Оон түңнелдерниң дугайын дыңнадыр.

СЭКП ТК-ның Пленуму ооң-биле бодунуң ажылын доосkan.

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның Политбюрозу май 20-де болган хуралдынга бо чылдың май 22-де болур СЭКП ТК-ның Пленумун эрттирери-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып көрген.

СЭКП ТК-ның Политбюрозу СЭКП ТК-ның Чиигине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң Кыдат Улус Республиказынга албан-ёзу аян-чорууну, кыдат удуртукчулар-биле аңаа болган чугаалажыышкыннарның болгаш беседаларның, Кыдаттың хөй-ниитизиниң болгаш ажылчы чонунуң төлээлекчилери-биле ужуражыышкыннарының түңнелдерин чугулуг деп санаан.

Дээди деңнелге совет-кыдат ужуражыышкынының чугула ужур-дузалыы улуг сеткил ханыышкын-биле демдеглеттинген. Ол эрткен-барган чүүлдерни соксаткан болгаш совет-кыдат харылзааларда чаа үе-чаданы ажыткан. ССРЭ биле КУР-нуң удуртукчуларының ужуражыышкыны күрүнелер аразында харылзааларны чогумчуткан, СЭКП биле ККП-ның аразында харылзааларны катап тургускан.

Ужуражыышкынның кол түңнели болза талаларның суверенитедин, хамаарышпас чоруун болгаш бот-боттарының бот-тускайлаң чоруун хүндүлеп көөрүнге. Ийи чурттуң эрге-ажыктарын дең эргелиг партнерлар болгаш тайбың-чаагай кожалар кылдыр үнелеп көөрүнге болгаш калы ажылдажылганың бүгү талалыг хөгжүдеринге талаларның белеңин көргүскен күрүнелер аразының болгаш партиялар аразының чаа үнелелдерин дугуржуп алганы болур. Совет-кыдат харылзааларының экижип чогумчаазы ушкү чурттарга улуг утпаймаан болгаш ССРЭ-ниң база КУР-нуң өске-даа күрүнелер-биле харылзааларынга база калы ажылдажылгазынга канчап-даа хора чедирбес деп чаңгыс аай билиишкин чедип алдынган.

М. С. Горбачевтуң КУР-ка чорупп турганы, он-он чылдар дургузунда аралашпас чорук туруп келген-даа болза, ийи чурттуң улустарының чаңгыс болган найыралдыг хүндүткелди болгаш бот-боттарынга хаы хүндүлээшкинин камгалап арттырганын бадыткап көргүскен.

Ийи чурттуң аразында харылзааларның бирги ээлчээнде садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш өске-даа харылзааларны дүрген калбартырының, амыдыралдың көргүзүп турары калы ажылдажылганың чаа-чаа ажыктыг хевирлерин шиңгээдириниң сорулгалары туруп турарын Пекинге болган чугаалажыышкыннар көргүскен. Угаан-бодал талазынга совет болгаш кыдат улустарының аразынга дуржулга солчуушкуннары эгээртинмес аргаларлыг боор турар.

Ужуражыышкынга чедип алдынган дугуржулгаларны боттандырарын — хамаарышкан совет ведомстволар болгаш ведомстволарның боттарының ажыл-чорудулгазының чугула утканыышкыны кылдыр көрген турары чугула деп СЭКП ТК-ның Политбюрозу санап тур.

Ийи таланың совет-кыдат кызыгаар районунга чепсектиг күштерин эң эвээш хемчээлге чедир кызырарының хемчеглерин алыр. Совет Эвилели-биле Кыдаттың аразында кызыгаар айтырыгларының чөөн болгаш барыын кезээнге бир утка чептиг болгаш ажыктыг кылдыр шиитпирлээр талазы-биле кылдынган дугуржулганың улуг ужур-дузалыы демдеглеттинген.

Совет-кыдат харылзааларының чогумчалыг шиитпирлеттинигени чүгле ССРЭ биле КУР-нуң аразында харылзааларга эвес, Азия-Оожум океан девискээрге ниити-биле база эки салдарны чедирериңге, делегей хөгжүлдезиниң амгы угланыышкынынга дорт хамаарылгалыг кылдыр каттыжарынга, делегей ареназынга бот-боттарынга улуг туржур чоруктан күрүнелерниң бир демниг хөделииштиинче киреринге, бузуредии болгаш калы ажылдажылганы быжыглаарынга дузалаарынга бүзүрел илереттинген.

Хуралга АКШ-тың күрүне секретары Лж. Бейкер-биле М. С. Горбачевтуң беседазының, Э. А. Шеварднадзениң чугаалажыышкыннарының түңнелдерин чугаалажып көрген. Совет-американ харылзааларының болгаш делегейниң чугула айтырыгларының талазы-биле бүгү талалыг ханы санал-сонал солчулгазы чепсеглеништиниң дүжүрер, делегейге доктаамал эки болгаш айыыл чок чорукту хандырар талазы-биле чугаалажыышкыннар чорудулгаларын илеткейжидер арганы берип турар.

Амгы үеде делегей харылзааларында үндезин айтырыг болур чепсеглениишкинниң кызыгаарлаарынга болгаш кызырарынга хамаарыштыр беседа үезинде илдип үндүрткен чугула совет инициативалар принципиалдыг ужур-дузалыг боор турар. Европада аңаа чепсектиг күштерин кызырар талазы-биле ниити чугаалажыышкыннарынга Совет Эвилелиниң кииргени тодаргай саналдарның ужур-дузазы онзалап демдеглеттинген.

Тактиктиг ядролуг чепсектиң айтырыы ковчуг ылдыг тургустунуп турар, ооң кандыг янзылыг шиитпирлеттинерилеп чүгле Европада эвес, харын-даа ниити делегейде шериг-стратегтиг болгаш политиктиг байдал дорт хамааржыр. АКШ-тың күрүне секретарының аян-чорууунуң үезинде Варшава Керээзиниң эвилелчи чурттарының девискээрлеринде тургускан 500 кезек тактиктиг ядролуг чепсекти кызырар дугайында совет удуртулганың хүлээп алган шиитпири — Европа диптикe чаа шериг-политиктиг байдалды тургузарынга болгаш быжыглаарынга чугула базым болур. АКШ-биле чугаалажыышкыннарның бо утканыышкынынга ССРЭ-ниң боттуг көрүүшкүнү Варшава Керээзиниң организация болгаш НАТО чурттарының чепсектиг күштериниң чүгле камгалаышкынныг хевирлиг болдурарынга шиитпирлиг бурунгаарлаашкынны чедип алыр болгаш ракетага күүн камгалаар керээниң 1972 чылда аңаа ат салдынганында чаңгыс турганын бурун барымдаалап турган, истелделерни сагывышаан, стратегтиг шаап-халдакчы чепсекти 50 хуу чедир кызырар дугайында керээни ажылдап кылырын доозар сорулганы сагып турар.

Түс-түс девискээрлерде боор турар чөрүлдээлерни чогумчалыг кылдыр таарыштыр шиитпирлээриниң айтырыгларын ужуражыышкынга ханызы-биле чугаалажып көргени, ук чөрүлдээлерни кандыг янзылыг көрүп турарында болгаш үнелээшкиннинде ылгалдыышкак чүүлдер бар-даа болза, оларны политиктиг арга-биле чептиг шиитпирлээрин тып алыр талазы-биле ССРЭ болгаш АКШ-тың практиктиг калы хөделиишкинниде боттут аргаларның бар боор турарын көргүскен. Чугаалажыышкыннарга транснационал айтырыглары сайтарып көөрүнүн, совет-американ харылзааларының янзы-бүрү талаларының, бүгү деңнелдерге ССРЭ биле АКШ-тың аразынга үре-түңнелдиг политиктиг чугаалажыышкынны хөгжүдеринге лараазында кылыр базымнар дугайында чедип алдынган чүүлдериниң талазы-биле санал-онаа солужарының аргазы бар дээрзи демдеглеттинген.

Э. А. Шеварднадзениң Германия Федеративтиг Республиказынга ажылчын аян-чорууну, ооң федералдыг канцлер Г. Коль, даштыкы херектер министри Г.-Д. Геншер-биле беседаларының түңнелдериниң дугайында дыңнадыгны дыңнаан. Ол беседаларга кол кичээнгейни М. С. Горбачевтуң ГФР-ге болур албанның аян-чорууун белеткээриниң айтырыгларынче угландырган турган. Совет-барыын-герман дээди деңнелге ужуражыышкынның ханы утказы болур болгаш ийи чурттуң аразында харылзааларда боттуг утканыышкыннарны быжыглаарынга дузалаар дээрзинге бүзүрел илереттинген. ССРЭ биле ГФР-ниң аразында харылзааларның ындыг янзылыг хөгжүлдези Европага чаа байлаллы болгаш калы ажылдажылганы тургузарынга улуг салыышкын боор болур.

СЭКП ТӨП КОМИТЕДИНГЕ

1989 чылдың май 12-де ССРЭ-ниң Прокуратуразының истекчизи Н. В. Иванов хээли алган дугайында кеземче херээнде «Политбюронуң чаа кежигүннериниң аттары адаттынган» деп медеглээн. Ынчан мээң фамилиямны база адаан. Бо медеглелди чөңгээлээшкин, кара нүгүл деп санаар мен. Ол болза хамааты мени, СЭКП ТК-ның кежигүнү кижиге, аар кем-херек үүлгедиишкиннге каразыышкынны таварыштырып турар-дыр.

Кандыг сорулга-биле ону кылганыл деп айтырыг чайгаарда тургустунуп келир. Мээң бодап турарым-биле алырга, ол бүгү партияның амгы удуртулгазының ат-алдарын баксырадыр болгаш политиктиг эрте-дужаал сүрүкчээн орукта-биле ол кылдынган деп бодаар мен. А ол ышкаш херектер истелгезинге хамаарыштыр хамаатыларның хөй-хөй чагааларында Н. В. Ивановка таварышкан шынчы буруудадыышкыннар дээш харысаалгазын ооң чайлаарының аргазы-дыр.

Шак ындыг нүгүлдээшкинниг буруудадыышкыннар чүгле мээң ат-алдарымга база кижизиг чорудумга эвес, харын СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң арын-нүүрүнге, ат-алдарынга база хамааржып турар деп мээң бодалымга каттыжар боор силер.

Ооң-биле чергелештир ларазында чүүлдерже кичээнгей салыр бодааш ийик мен. Парлалга эде тургустунуушкунга хейнү кылган болгаш кылып-даа турар деп чүве билдингир болгай. Ынчангы-же массалыг информацияның чамдык чепсектери прокуратураның чамдык истекчилеринге болгаш парлаан чүүлдерниң чамдык авторларынга кижилерни бужартадып нүгүлдээр арганы берип, суд мурнунда-ла оларны кемниг херек үүлгедиишкиннеринге буруудатпышаан, ооң-биле миллион-миллион хамаатыларның бажын төөредип, истелгеже белин кирбээн кижилерге хамаарыштыр хөй-ниитиниң бодалын удур тургузуп турар-дыр.

Бо фактыларны чугаалажып көөрүн СЭКП ТК-ның Политбюрозундан дилээр-дир мен.

Өске бир чүүлдү база демдеглексээн ийик мен. Партия моон соңгаар-даа демократияны болгаш ажык-чарлыг чорукту, шүгүмчүлелди сайзырадыр, ниитилелди боттуу-биле башкарарынче ажылчы чонну кииримтирер база хоойлу-дүрүмнерге, хөй-ниитиге, күш-ажылчы коллективтерге даянмышаан, дужүметтиг чорукту, албан-дужаалдың соора ажыглаар чорукту, хаалдаашкынны узуткаар, сагылга-чурумну база корум-чурумну быжыглаар ужурлуг. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, совет кижи бүрүзү хостуг ажылдап база чурттазын дээш бүгү-ле херек чүүлдерни кылыр ужурлуг.

Күштелип турар политиктиг карьеризм база бир янзы айыылдыг болуп турар-дыр. Ооң-биле шиитпирлиг демисежири чугула херек дээрзинге бүзүреддиг мен.

Хүндүткел-биле
Е. ЛИГАЧЕВ.
1989 чылдың май 21.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму ССРЭ Прокуратуразының истекчилери Т. Х. Гдляннын болгаш Н. В. Ивановтуң талазындан истелге ажылдары чорудуп турар үеде хоойлу-дүрүмнү каржызы-биле хажыдып турганының талазы-биле хөй санныг билдириишкиннерни болгаш хомудалдарны хынап көөрүн ССРЭ-ниң улус депутаттарындан, улуг эртемден-юристерден, эрге-хоойлу органнарының төлээлекчилеринден тургускан тускай комиссияга даасканын парлалгага дыңнаткан болгай.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң комиссиязы ук даалгага дүүштүр ССРЭ-ниң Чиигине прокурорунуң чанында онза аар херектер талазы-биле улуг истекчи эш Т. Х. Гдлян баштаан истекчилер бригадазының Узбек ССР-ге кеземче херектерин истеп турар үеде хоойлу-дүрүмнү хажытканының дугайында хомудалдарны хынаар талазы-биле ССРЭ Прокуратуразының, Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң, ССРЭ-ниң Дээди Судунуң кирип келген материалдарын чугаалажып көрген. Комиссияның ажылының үезинде бо бригаданың чамдык истекчилери-биле, хайгааракчы прокурорлар-биле, эш Т. Х. Гдлян-биле база эрге-хоойлу камгалаар органнарының өске-даа ажылдакчылары-биле беседаны кылган.

1983 чылда УзССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитеди хээли ап турар үеде туттурган. Бухара облкүүскомунуң социалистиг өнчү-хөреңгини оорлаарлар-биле демисел чорудар килдистиң (ОБХСС) начальниги Музафаровка хамаарыштыр кеземче херээ оттурган турган.

Ол херекти ооң ыңай истеп-хынаары-биле ССРЭ Прокуратуразынче шилчиткен. Т. Х. Гдлян баштаан истелге бөлүүн тургускан. Янзы-бүрү үелерде бо бөлүкке 200 чедир болгаш оон-даа хөй кижилер ажылдап турган. Бо бөлүк беш ажыг чылдарның дургузунда Узбекистанга истээн херектер талазы-биле кеземче харысаалгазынга 70 кижини кирген. Судче 19 херекти дамчыткан, 40 кижини шиитken.

Истелге бөлүү ажылдап турар үеде партияның төп болгаш совет органнарже истелге херээ чорудар үеде хоойлу-дүрүмнү хажыдып турарының дугайында хамаатылардан хомудалдар болгаш билдириишкиннер кирген. Сөөлгү үеде ындыг билдириишкин, хомудалдарның саны дыка өскен.

Хамаатыларның материалдарында, чагааларында болгаш хомудалдарында, ооң иштинде истелге болгаш прокурор херээниң ажылдакчыларының дыңнадыгларында айтып турарын ёзугаар алырга, хээли ап турган харысаалгалыг ажылдакчыларның санын көвүдедир дээш Т. Гдлян болгаш ооң салдары-биле ажылдап турган истекчилер социалистиг хоойлу-дүрүмнүң норма-чижектерин каржызы-биле хажыдарының оруунче кирген илдең боор турар. Хээли алганы дээш кижилерни үндезин чокка буруудадырының шын эвес практиказы, каразаан кижилерни болгаш буруудаттырып турарларны «буруузун миннеринче» албадаары, кижилерни тудуп хорутдаар, чөңгээлээр, коргудар чорукtарның турганын чоннуң хомудал, билдириишкиннеринде айтып турар.

ССРЭ-ниң Айыыл чок чорук комитединиң кирген материалдарын ёзугаар алырга, Гдлян, Иванов болгаш оларга чоок истекчилер хоругдалга кирген кижилерни ховар эвес доравчылап, кижилерниң ат-алдарын кудулаадып, боолаар деп коргудуп турган. Бо материалдарда айтып турарын ёзугаар алырга, истелгеде турар кижилер дээди хемчег-биле шииттирериндеп чайлаар, хосталгазын казыдып шииттирер эвээш хуусаа алыр деп бодаар болза чүгле оларга онааган буруудадыышкынны миннип, хүлээп алыр. «Үстүү черлерге» азы республиканың болгаш чурттуң удуртукчу ажылдакчыларынга хамаарыштыр өчүк бээр болза чүгле ынчаарда олар эвээш хуусаага шииттирериниң дугайында боладды оларга албадап, чыгап турган. Ол ышкаш истелгеде турар кижилерге өчүк бээриниң баш удур ажылдап кылган программазын, хээлилерниң түптүп, хээли ап турган албан-дужаалдыг кижилерниң данзызын берип турганын бадыткап турар.

Мындыг янзылыг барымдаалар дугайында медээлер чүгле чагааларда болгаш хомудалдарда эвес, харын истелгеге турган, амгы үеде агарткан кижилерниң билдириишкиннеринде. ССРЭ-ниң Чиигине прокурорунуң чанында онза аар херектер талазы-биле истекчи О. М. Литвактың, Т. Х. Гдляннын бөлүүнге ажылдап турган он бир истекчиниң дыңнадыгларында бар боор турар.

ССРЭ Прокуратуразының медээзин ёзугаар алырга, туттуруп хорутдаттырган хөй-хөй кижилер албадаткан мелге өчүктер бээриндеп ойталап турган, ынчалза-даа ол дугайын истелге протоколдарынга биживейн турган, а истекчилер буруудаттырган кижилерге хамаарыштыр чидиргени салдарын катап тургузарының дүрген хемчеглерин ап турган. Чижээ, истелгеге турган Орлов дээрзи ССРЭ-ниң Чиигине прокуроруну турган Рекунковтуң болгаш ооң оралакчызы турган Сороканың адынга ийи билдириишкинни бижээш. Усманходжаевтиң, Осетровтуң болгаш Ишковтуң ону кагдынып турганының дугайын айыткан. Оон даразында хүн Иванов ону кыйгыртып аппарган ... шак дургузунда бөйыcаап келген. Бир эвес ол эрги өчүктериң ол-ла хевээр өчүүр болза ону хоругдалга тударының хемчээн кайнаар-даа үнүп чорутпас дугайында хол үжүү бижип бергеш, үндүрерин аазап турган. Ол ышкаш ооң мурнунда хүн бижээн билдириишкиниң ора соккан октаптарын сүмелеп турган. ол билдириишкин чогуур черинге четпээн, а истекчиниң холунга кирген.

Буруудаттырып турар кижилерге болгаш херечилерге хамаарыштыр хоойлуга удур ыйыышкын кылыр чорукtар херекти судче чорутканының соонда безин үргүлчүлеп турганының дугайында бадыткаашкынны ССРЭ Прокуратуразының дыңнадыында айтып турар. Истелге бөлүүнүң кежигүнү Т. Вафин хосталгазын казыттырып шииттирген Алимовтуң, Дустовтуң, Юлдашевтиң, Салахетдиновтуң болгаш өскелерниң-даа херек эрттирип турган черлеринге кээп, Яхъяев болгаш өскелерниң-даа сойталап турар, истелге үезинде берген өчүктерин өскертпейн, судка бадыткаарын оларга бүзүредирин оралдажып, кеземче шиидекелиниң чиигедирин аазап турган. Бо дыңнадыгны ёзугаар алырга, Т. Вафин Гдлян-биле телефон дамчыштыр чугаалажыр аргазы Алимовка берген. Гдлян база ол дугайын оон диләэн боор турар.

Мурнунда шииттирген Ш. Рахимов ССРЭ Прокуратуразынга берген бодунуң тайылбырынга мынча дээн: Чурбановтуң болгаш өскелерниң-даа херээниң талазы-биле суд чорудулгазы эгелээринге чедир ийи хонук арткан турда мени истекчи Иванов келдирткен, аңаа чеде бээримге, Рахимовтуң шииткел хуусаазын кызырар дугайында судья-биле дугурушканын дыңнаткан болгаш ындыг болганда Кахрамановтуң болгаш Каримовтуң хээли ап турганының дугайында судка медеглээрин оон диләэн боор турар.

Хыналда материалдарының бадыткап турарын ёзугаар алырга, истелгеде турар кижилерге ыйыышкын кылыр сорулга-биле хөй кеземче херектерин истээриниң хуусаазын өжегээр узамдыктырып турган. Моон ужурунда истелгеге турган Г. Мирзаевти дөрт чыл алды ай ажыг үеде, Т. М. Умаров, Р. Балтаев, Я. А. Ильясов оларны үш чыл ажыг үеде, Т. Н. Осетров, Г. М. Орлов, К. Камалов болгаш өскелерни-даа ийи чыл ажыг үеде кара-бажыңга үндезин чокка тудуп турган.

ССРЭ-ниң Дээди Судунуң медээзин ёзугаар алырга, туттуруп бажыннаткан чамдык кижилерге психологтуг салдар чедирери-биле оларны үр үениң дургузунда байысаавайн турган боор турар. Чижээ, Чурбановтуң херээниң талазы-биле шериг коллегиязының агартканы Кахрамановту байысаарын дөрт ай ажыг үеде узуктелдерип келген. Кахрамановту туткуп хоругдаан соонда барык бир чыл эрткен соонда аңаа хээли берип турган деп херечи Дустов чугаалаан. Бо үениң дургузунда Кахрамановту куткуп, кагдынып алырын мендеп негеп турган, ынчангаш ону ынчаар кылыр ужурга таварыжып турган мен деп судка ол медеглээн. Барык ийи чыл дургузунда истелгеге турган Умаров хээлини бе-

(Уланчызы 3-кү арында).

ЭШ А. А. ВЕРИЧЕВТИ КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ УЛУС СУДУНУҢ УЛУС СУДЬЯЗЫНГА СОҢГУУР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

Эш Анатолий Анатольевич Веричевти Кызыл хоорайның улус судунуң улус судьязынга соңгуур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч. Д. ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1989 чылдың май 22.

ЭШ Б. Ш.-К. КОЧАГАНЫ СҮТ-ХӨЛ РАЙОННУҢ УЛУС СУДУНУҢ УЛУС СУДЬЯЗЫНГА СОҢГУУР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

Эш Байыр Шурун-Караевич Кочаганы Сүт-Хөл районнуң улус судунуң улус судьязынга соңгуур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч. Д. ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1989 чылдың май 22.

ЭШ З. К. ООРЖАКТЫ БАЙ-ТАЙГА РАЙОННУҢ УЛУС СУДУНУҢ УЛУС СУДЬЯЗЫНГА СОҢГУУР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

Эш Зоя Кызылооловна Ооржакты Бай-Тайга районнуң улус судунуң улус судьязынга соңгуур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч. Д. ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1989 чылдың май 22.

ЭШ О. А. СТАРИНЕЦТИ КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ УЛУС СУДУНУҢ УЛУС СУДЬЯЗЫНГА СОҢГУУР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

Эш Олга Акимовна Старинецти Кызыл хоорайның улус судунуң улус судьязынга соңгуур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч. Д. ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1989 чылдың май 22.

ЧАЗАЛГА

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың № 646 Чөөн национал-девискээр округунга май 21-де болган катап базылаашкынның түңнелдериниң дугайында дыңнадыгда округтуң соңгулда комиссиязының бурууну-биле частырыг болган. Ол дыңнадыгга «Соңгукчулар данзызынга 13.194 соңгукчу кирген турган» деп домакты «Округтуң соңгукчулар данзызынга 18.275 соңгукчу кирген турган» деп эде номчуур.

Округтуң соңгулда комиссиязы болдунган частырыг дээш солуннуң номчукчуларының мурнунга буруузун миннип тур.

Округтуң соңгулда комиссиязы.

ДЕПУТАТТАРНЫҢ БОЛГАШ ЧАЛАТТЫРГАННАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң чээрбиги чыыжының онгу сессиязы бо чылдың май 26-да СЭКП хоорkомунуң хуралдаар залынга 15 шакта эгелээр.

Партия бөлүүнүң хуралы 14.30 шакта болур.

ХООРКҮУСКОМ.

СЭКП ОБКОМУНДА

Мурнунда репрессияга таварышкан кижилерни партия талазы-биле агартыр болгаш оларның партия стажында үзүктелиишкинни чок болдурар талазы-биле материалдарны СЭКП обкомунуң бюрозу чугаалажып көрген.

Дараазында эштерни партия хүрээлеңинге катап тургузар деп шиитпирлээн:

Иргит Чапсынович Шагдыржап (мөчээниниң соонда), ооң үзүткел чок партия стажынга 1923 чылдың августан эгелээш 1959 чылдың мартка чедир үени кирип санаар. И. Ч. Шагдыржап Тывага улусчу революция болган соонда арат ажылчы чоннуң эрге-чагыргазын быжыглаарынга идепкейлиг киржип турган. 1925 чылдың декабрьдан 1928 чылдың январьга чедир ТАРЭ ТК-ның даргазы тургаш, аныяктар ортузунга ооң политиктиг болгаш организакчы ажылын баштап турган. 1929 чылда ону ТАРН-ның VIII съездизинге ТАРН ТК-ның Чиңгине секретарынга соңгаан соонда, ооң организакчы аргалары болгаш талантызы улам долу илергейлеттинген. Ол улуг албан-дужаалга тургаш, И. Ч. Шагдыржап антифеодалдыг революцияны доозар болгаш чурттуң капиталистиг эвес оруктап социализмче хөгжүлдези дээш демиселче партия база чонну мобилизастаар талазы-биле улуг ажылды чорудуп турган. 1933 чылда И. Ч. Шагдыржап аар аараан. Меге медээ бижээр, кандыг-даа тодаргай үндезини чокка Бичии Хуралдың Президиуму 1941 чылдың апрель 7-де И. Ч. Шагдыржапты, Республика орденин хавырып албыштаан, чазак кежигүннериниң составындан үндүрген. Үндезини чок черге база ооң кадыының байдалын өөренип көрбейн, И. Ч. Шагдыржапты партия организациязындан хоорулган, идепкей чок кижи дээш 1945 чылдың май 22-де болган ВКП (б) Тыва обкомунуң бюрозунуң доктаалы-биле ону ТАРН кежигүнүнден ВКП (б) кежигүнүнге хүлээп алырындан ойталаан.

Баир Амыртаевич Аракчаа (ону Амыртаа Аракчаевич Чоодуй деп база адаар), ооң үзүткел чок партия стажын 1941 чылдың февральдан эгелеп санаар. Контрреволюсчу элементилер-биле харылзаалыг турган деп меге чүүл болгаш ажылынга харысаалга чогу дээш ВКП (б) Тыва обкомунуң 1945 чылдың январь 11-де болган бюрозунуң доктаалы-биле Б. А. Аракчааны ТАРН кежигүнүнден ВКП (б) кежигүнүнге хүлээп алырындан ойталаан. Б. А. Аракчааның авазының акызының оолдары Соян Баадыр-Хөө биле Соян Хелиң-Хөөнүң контрреволюсчу хөделиишкиннер кылып турган деп чүве-биле буруудаттырган, шииттиргенин тодараттынган. Оларны сөөлүнде агарткан.

Михаил Белекпенович Сундуй, ооң үзүткел чок партия стажын 1942 чылдың февральдан эгелеп санаар. Националисчи хөделиишкиннерни болгаш революсчу хоойлу-дүрүмнү сагываан дээш политиктиг чылдагааннар-биле М. Б. Сундуйну СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң 1950 чылдың июнь 6-да болган бюрозунуң доктаалын ёзугаар ВКП (б) кежигүнүнден үндүрген. СЭКП обкомунуң чанында партийжи контроль комиссиязының чоруткан хыналдазы ук шиитпирниң үндезинделдиин бадыткаваан.

СЭКП обкомунуң 1973 чылдың октябрь 18-те болган бюрозунуң доктаалындан демдеглээн коммунист Н. Л. Кунчүңнүң партия стажынга 1950 чылдың июльдан 1966 чылдың октябрьга чедир үзүктелиишкинни чок болдурар деп шиитпирни СЭКП обкомунуң бюрозу база хүлээп алган.

Апрельде «Шынга» 614 чагаа келген.

Ол айда ниитизи-биле солунга 422 чагааны парлаан.

Апрельде 200 чагааны авторларга харыылап берген.

Апрельде «Шынга» 65 шүгүмчүлелдиг чагаа келген.

ТЕЛЕФОН АЖЫКТЫГ, ДУЗАЛЫГ

Чоннуң амыдыралынга телефоннуң ажыктыы агаар, суг-биле дөмей-ле. «Мөрең» совхозтуң № 3 хойжу бригадазының малчыны Даалын Кыргысович Дончут суурнуң харылзаа салбырындан Владимир хоорайда өөренип турар уруу-биле телефон-биле чугаалажыр чагыг кииргеш, чанында турганы дег, тода чугаалажып турарын бодаарга, магалыг-ла. Ынчаарга районнуң совхозтарының кузеглеринде, кыштагларында телефон киирттинмээнинден ындыла ол чээрби километр хире черге эмчиде чалаавда аъттыг улус чорудар. Бир эвес харылзаа турган болза, дораан долгаптас бе.

Хем кежилдир аалдардан көвүрүг чавырып долганып чорда, аалы үе эртер. Кыргыс-Тей, Үнегети, Ямаалык хову турлагаларында электри чырыын киирген. Оңгар-Өдекте «Мөрең» совхозтуң мурнакчы малчыны Додум Сояннын аалы сайгылгаанныг. Кандыг чорук, аарыг-аржык турбас дээр. Район төвү-биле телефон харылзаазы чокта, дыка берге. Телефон чогундан ол хире аъттыг азы машиналыг аай-дедир чорун кээрининң чарыгдалындан харылзаа шугумун киириптери эки эвеспе.

Бо айтырыг кедээ ажылчыннарының ажыл-амыдыралы-биле тудуш харылзаалыг. Чер ырак болганындан чалаткан эмчи кээп турда, аарыг улус шыдашпайн-даа баар. Ажыл-агыйны удаан башкарарынга телефон турган болза дыка эки турар эртик. Сезоннуг ажылдар болгаш мал оолдаашкынының үезинде ындай-бээр шаап турбайн, кывар-чаар чүүлдерин камнап ап болгай. Кайы хире ажыл хүнү камнаттынгы дег-дир.

Бо дептиилгелиг үеде телефон чок олуруп турарывыска боор бе?

Константин ХАНГАЙ.

КАМНЫГ КАДАГАЛААР

◆ Машина-техника кадагалаар, септээр звено ◆ Экономиктиг харылзаалар

Ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидери машина-трактор паркызын септеп, ону кадагалаарындан база кончуг хамаарыжыр. Машина-техника септээр, кадагалаар черлерни материал-техниктиг баазазын быжыглаарынче республиканың совхозтары кошкак сагыш салып келген. Машина-трактор мастерскаялары септелге чорударынга херек дериг-херекселдер-биле четче хандыртынмаан, техника аймаа тургузуп кадагалаар шелдер тускайлаттынмаан. Эң ылаңгыя кедээ ажыл-агыйның кожуг машиналарының кадагалалы кончуг багай. А оларның өртээ бүдүрүлгелерниң кол фондуларының өртээниң 22 хуузу болгай. Каш-ла саның совхозтар эки дериттинген машина-техника тургузар, кадагалаар черлиг боор турар. Нарын техника кадагалаары-биле кырын шып каан шелдер ажыл-агыйларның чүгле чартыында бар. Эстакадалар, консервация кылыр постулар, дериг-херекселдер шыгжаар складтар совхозтарның 40 хуузу хиреизинде кылдынган. Каа-Хем районнуң «Кызыл тук», Чөөн-Хемчик районнуң «Тыва», Улуг-Хем районнуң «Ак-Туруг» совхозтары эки кылдынган машина тургузар черлерлиг. Ынчалза-даа бо совхозтар бедии техниканы хову турлагаларында тургузуп турар. Бо таварылгада машина-техника аймаан кадагалаарга белен самчыдаттынмас деп бо ажыл-агыйларның удуртукчулары тайылбырлап турар. Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Бии-Хем, Таңды районнарның совхозтарында техника кадагалалынга таарыштыр дериттинген тускай черлер эвээш. Бар черлерниң дериттинганы дыка багай. Чамдык ажыл-агыйларда ол черлерни өскээр ажыглап турар. Чижээлээрге, «Ак-Туруг» совхозта техника кадагалаарынга таарыштыр дерээн кыры шывыглыг шалде-минералдыг чемиштидилгениң кадагалап турар. 1988–89 чылдарның кыжынында техника чогуур черинге кадагалаттынар деп, совхозтуң директору Алдын-оол Даргын-оолович Түлүш аазаан. Ынчалза-даа эрткен кыжын база кедээ ажыл-агый техниказы ажык дээр адаанга тура кыштаан.

Бистиң кедээ ажыл-агый машиналарының кадагалалы тускай негелделерге дүүшпес деп, Күртеххайгаарал органнарының хыналдазы көргүскен. Хынаттынган 2661 машинаның 25 хуу хиреэзи техника кадагалаарының негелделериндең ыракта карышкак болган. 80 машинаны чүгле 1 чыл хире ажыглааны, 40 машинаны тоймагланы хыналда үезинде илерээн. Тоймаглаттынган кедээ ажыл-агый машиналарының саны Кызыл, Таңды дээш өске-даа районнарда хөй. Ындыг чорук машина-техника кадагалаар тускай чери чок ажыл-агыйларда кончуг нептерээн. Хайгаарал чок тургаш, тоймаглаттынганының түңнелинде машина-техника долузу-биле ажыглаттынмайн турар. Машина-техника кадагалаарының, ону ей-шаанда септээриниң айтырыгларын дарый шиитпирлевес болза, сөөлгү үеде ажыл-агыйларга кээп турар нарын техниканы долузу-биле ажыглаарының айтырыы улам бергедээр. Кедээ ажыл-агый техниказын кадагалаарын болгаш техниктиг ажаалдазын эки органзызастаан совхозтарда машина-техниканың ажыглалы эки. Чижек кылдыр Таңды районнуң «Россия» биле «Революцияның чалбыыжы» совхозтарын адап болур. Ында машина-техника паркызын Михаил Иванович Фефелов база Николай Васильевич Бутин удуртуп. Кедээ ажыл-агыйның кожуг машиналарын септээр кижилерниң мында аңгылаан. Кожуг машиналарын эки шынарлыг кылдыр септеп, ажыглаар үези эртип, үндүр бижиттинген машиналарны чазып, үрелбээн кезектерин ажыглаарыбиле складка дужаап турар. Шак ындыг чорук кедээ ажыл-агый машиналарын долузу-биле ажыглаар, артык кезектер чедишпезиниң айтырыын шиитпирлээр арганы «Россия» биле «Революцияның чалбыыжы» совхозтарга берген. Ооң түңнелинде хову ажылдарының үезинде техниканың үрелир чоруу эвээжээн, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедээн, техника ажаалдазынга септелгезинге үндүрүп турган чарыгдалдар кудулаан. Ажыл-агыйлар боторулга-чарылгаже шилчип турар үеде үстүнде аттарын адааным совхозтарда ышкаш кылдыр техника аймаан ажыглап эгелээри чугула.

Кедээ ажыл-агый техниказының ажыглалын экижидеринге коллективтиг керээ ёзугаар ажылдаары улуг идиглиг боор болур. Артык кезектер-биле хандырарын, ажылдаарынга эргежок чугула байдалды тургузарын совхозтуң администрациязы, техника аймаан ей-шаанда кадагалалга тургузарын, септээрин, үндүр бижиттинген машиналарны чазып, ооң кезектерин аңгылап, оларның арасындан катап ажыглап болурун, артык кезектер складынга дужаарын, үрелик кезектерни металлолом кылдыр дужаар дээш өске-даа ажылдарны кылып чорударын кереге кедээ ажыл-агый машиналары кадагалаар болгаш септээр черниң коллективи хүлээнип алыр ужурлуг. Септекчи звенонуң кежигүннеринге ай санында чээли шалыңны берип турар. А звенонуң удуртукчузу, өске кежигүннерге деңнээрге, чээли шалыңны 15 хуу хөйнү алыр. Техника кадагалаар, септээр коллективтиң чарыгдалдарының лимидин кадагалаар болгаш септээр техниканың өртээнден хамаарыштыр тодарадып бээр. Чарыгдалдарны кызырганы дээш немелде ажыл төлевирин доктаадып каар. Камнап алган чарыгдалдарның 40 хуузун машина кадагалаар болгаш септээр коллективке, а 10 хуузун машина-техниканы ажыглап турар коллективке төлеп бээр. Септекчилерниң ажыл төлевирин машина-техниканы ажыглап, продукция бүдүрүп турар хову бригадазының ажылының төнчү түңнели-биле база хамаарыштырар. Пландан ажыр бүдүрген продукция дээш немелде ажыл төлевирин керээге быжыглаар.

Бир эвес техниканы чогуур үезинде белеткевээн азы септевээн, багай шынарлыг септээниндент ажыл үезинде үрелген болза, машина-техника кадагалаар болгаш септээр звено катап септээр, а техниканың ажыл чок туган үелиниң өртээн звенодан төледип алыр. Техника механизаторларның буруузу-биле үрелген болза, трактор бригадазының күсели-биле септелгени чорудар. Техниканың үрелгенинге буруулуг кижилерни баш бурунгаар тургускан комиссия илередир.

Үндүрген чарыгдалдары, чедирген ачы-дузазы дээш бүгүле төлевирлерни чек дептерибиле чорудар.

Хову бригадазы ажыглавазы кедээ ажыл-агый машиналарын кадагалаар болгаш септээр звенога доктааткан хуусаа иштинде хүлээдип бээр ужурлуг. Техниканы хүлээп алырының кол негелдели — машина бурунгуну долу четчеттеттинген боору. Бир эвес кандыг-бир кезек чедишпес болза, чок кезектиң өртээн хову бригадазындан тыртып алыр.

Шак мындыг янзылыг экономиктиг харылзаалар кедээ ажыл-агый техниказының кадагалалын, септелгезин болгаш ажыглалын экижидер. Бир эки чүве — чарыгдалдарны кызырар сорулга-биле үрелген кезектерни катап тургузарының кевүдээрп.

Борис БОГДАШКИН.
Күртеххайгааралдың кол инженер-инспектору.

МАЛЧЫННЫҢ ЧАГААЗЫНГА ХАРЫЫ

Мен Каа-Хем районнуң «Совет Тыва» совхозунга 20 чыл хөй кадаргаш, ам Таңды районнуң «Коммунизмниң херели» совхозунда 18 дугаар чылымче кирип, хөй малдап чор мен. Ам чай-шелээ чок, изиг изиг дивейн, соокту соок дивейн, кыш-чай чок ажылдааш, 37 чыл ажып чор мен. Ооң чылдагааны-биле аарып, баксырап келдим, аалымның херээжен ээзиниң кадыы база баксыраан — пенсиялыг. Ам үш чыл бичии ажып чорааш пенсиялаар назынымга чедир анаа эмчилеп, аржааннап ап, дыштанзымза кандыгыл?

Пенсиялаар үем кээрге, пенсиям акшазы кудулай бербес бе? Ону канчаар санаарыл?

Үр үеде кызып, ак сеткилдиим-биле ажылдап алганым хөй стажым үзүктели бербес бе?

Персоналдыг пенсияны кандыг таварылгада бээрил?

Хевертей СЕДЕН-ООЛ.
«Коммунизмниң херели» совхозтуң кадарчызы.

Хөй чылда малчынап келген хоочун хойжунуң бодунуң ажыл-амыдыралынга хамаарышкан чугула айтырыынга Социал хандырылга министерствозунуң пенсия килдизиниң эргелекчизи М. Д. Даржай тайылбырны берген. Ону моон адаанда парладывыс.

Силерниң күш-ажыл стажыңар ниитизи-биле 37 чыл чедип турар болганда, пенсия назыны (60 хар) четкиже ажылдавайн, назыңар бүтпээн дыштанып алырыңар ... жыттап, дыштаныр дээр болзуңарза, болуңар эргенер болур.

Ынчалза-даа силерниң пенсиялаар назыныңар чедип турар үеде 1991 чылдан эгелеп пенсия дугайында чаа хоойлу күштүг апаар. Ол Хоойлунуң төлевилелин ёзугаар пенсия санаарының чамдык дүрүмнери өскерлир. Пенсияның кол хемчээли чүгле ортумак шалыңдан эвес, нинти ажыл стажындан база дорт хамааржыр болу бээр. Ынчангаш стаж хөй болган тудум пенсия хөй болуру чугаажок. Чижээлээрге, эр кижиниң ниити стажы 35 чылдан өрү болза, ооң пенсиязы ортумак шалыңның 65 хуузу болур болгаш ооң кырынга 35 чылдан артып турар долу чыл бүрүзү дээш 1 хууну база немей санаар. А пенсия санаар ортумак шалыңны чүгле сөөлгү 10 чылдың иштинден кайы-даа дес-дараалашкак 5 чылындан санаар апаар. Амгы үеде күштүг болуп турар Пенсия хоойлузун ёзугаар үстүнде айыттынган пенсия санаарының чурумундан аңгыда, сөөлгү 12 айның ортумак шалыңындан база санап болур болгай.

Пенсия дугайында чаа хоойлунуң төлевилелин ёзугаар үзүктел чок ажыл стажы дээш немелделер санаары көрдүнмейн турар.

Персоналдыг пенсияны чүгле хөй чыл стажтыг дээш тывыспайн турар. Ону улус ажыл-агыйынга онзагай ачы-хавыязы дээш орденнер-биле шаңнадып, ССРЭ-нин азы Тыва АССР-ниң депутадынга депшиттирип чораан ийикпе азы алдарлыг аттыг, чижээ, «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» суг дээн чижектиг шаңнал-маңталдыгларга тыпсыр.

КҮЗЕНЧИГ ААЛЧЫЛАРЫВЫС

Ак-Туруг — Улуг-Хемде база бир улуг суурларының бирээзи. Ында узун дургаар чоруткан кол кудумчуларының саны безин алды чедип турар. Ак-Туруг суур чайгаарла (хем аксы үзе киргеш) ийи үсту берген болгай. Ынчангаш ону алдыы, үстүү суур деп адай берген ужурлуг-даа ында. Ооң аайы-биле Ак-Туруг суурувуста ийи почтачыны ажылдаар кылдыр тургусканын бээр дыка хөй чыл эрте берген.

Суурнуң почтачылары Анайбан Чүлдүм, Тамара Серээ олар кайызы-даа бо ажылынга 15 чыл четкен. Оларны кижи көөрге хүнну-не улуг сумкаларны чүктеп кээп билдин-ле таныш оюнгарлы-биле арта-ла шошкуй аарак аай-дедир чоруп турарлар. Бо чылын оларның чүгү аар. Төп солуннар база журналдар барык муң чыгыы, республика, район солуннары сес чүс ажыг кезек. Чагылгалар чыл хуусаалыы эки.

Монтёрлар Болат-оол Конгарак, Михаил Санаан оларның ажыл-ижи база мактаалдыг. Олар суурда, ыяш ажыл-агыйының салбырында, оруктудуг черниң септелге участогунда, фермада, хойжу бригадаларның чамдык кодээнарында радио точкалары 425 чедип турар. Суур иштинде телефон 70 хире. Кызыл-Даг суурну база бо монтёрлар харыылаар.

Ийи хойжу бригадага база Чаш-Тал сүт-бараан фермазынга шуптуу 43 өрегениң чагыдылгазын аныяк ажылчын Андрей Сайбуу база озал чокка чедирип турар.

Сапчи-Мидип СОТПАМ.

ЧЫЛГЫ МАЛГА ПАСПОРТ ХЕРЕК

Совет Эвилелиниң девискээринде чурттап чоруур хөй аңгы нацияның улус-чону чылгы малды азырап, ооң ажык-дузазын көрүп чоруур. Тывалар база бурунгу төөгүзүнден-не аътка ынак, ону үнелеп билир чон. Аъттың даштыкы байдалындан ооң ээзиниң мөзү-шынарын ылап тодарадыр чораан. Эрес, кежээ кижиниң ады кезээде тодуг-тогаа, челер, саяк, үезинде оъткарттынган, чели таарыштыр десилээниң демдеглеп чугаалажырлар. Шаанда машина, техника ховар шагда ажыл-агыйга-даа аът чугула, орук чоруп мунарда-даа аът — хөлге болур. Дыштанып, хөглээрде, байыр-наадымга-даа аътты онзагай кичээнгейге тудуп, чарыштырып чораан. А чоокку эрткен чылдарда аътты улуг херек-севес, ону тудуп сагбас-даа турган. Бениң хымызы онзагай, суксун хандырар болгаш туберкулёз аарыын эмнээринге ажык-дузалыг деп көрген. Ынчангаш бо малдың азыралынче чогуур кичээңгейни салып, чурумчудар үеэ келген. Хуу кижилерниң аът болгаш өске-даа инек малының, саң, чизезин кедээ Советтер кылып, бүрүткеп турар болганда, мындыг тодаргай сүмени киирип чоруур мен. Хуу болгаш күрүнениң аът бүрүзүн, аңгы-аңгы им-демдек-биле ылгай демдектээр болгаш, ооң харын, чүзүнүн, им-демдээн бижээн паспортту тургузар. Кажан хуу аъттың ээзи садып азы солуур дей берген таварылгада ол дугайында паспортка бижип демдеглээр. Күрүнениң хамаарылгазында совхоз чылгызын база харын, им-демдээн айыткаш, ниити паспортту мал талазы-биле бухгалтерниң харыысалгазынга тургузар. Бо таварылгада хуу болгаш совхозтуң аъттарын сагыштыы-биле ажык-ончаа бодап орнап, солуур чүүлдер болдунмас апаар. Ол ышкаш оорлаткан, чидирген таварылгада илеп тывары эптиг. А паспорт чок хуу малды оорлай бээр таварылгада истелге органнары ол дугайында билдириишкинни безин хүлээп албас кылдыр чурумчутса. Мен хуумда чылгы малга паспорт тывсыры аът оорлаар чорук-биле база бир тодаргай дээштиг демисел деп бодаар мен.

Лопсан КЕЧИЛ-ООЛ.
«Искра» совхоз.

Кадыкшыл бистиң байлаавыс

УШУ БӨЛГҮМҮ

Кызыл хоорайда культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг паркынга шагның дөрт эвилчээнде сула шимчээшкиннер кылып, шошкуп, селгүүстеп турар улусту — хоочуннарны болгаш аныяктарны бо-ла көрүп болур.

Мурнунда паркка коллдуунда улуг назылыг кижилер сула шимчээшкиннер кылып чоруп турган болза, ам аныяктар, школачылар база кестүп келгенин өөрүнчүг. Оларга күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннары А. Пахомова, Л. Токарева болгаш өскелерниң-даа үлегери дузалыг болганы чугаажок.

Бо чылдың апрель 15-тен эгелеп, парктың спорт шелдиде кыдат улустуң ушу гимнастиказын өөренип эгелээн. Ону «Тыва система» комплекстиг коммер төптүң ажылдакчызы, Томскинин медицина институдунуң доозукчузу В. Оруе-оол эки туразы-биле удуртуп турар. Кадыкшылга бөлүүнүң ол кичээли эртен 6 шак 15 минута турда эгелээр. Ында янзы-бүрү мергежилдиг улуг назылыг база аныяк-даа улус күзелдиг-биле киржип турар.

Раиса ТОЛЗАТМАА.
Кызыл.

«Шынга» парлаттынган соонда

АМДЫЫЗЫНДА ХОСТАЛГАН БАЖЫҢДАН

Бо чылдың март 12-де «Шынга» Өвүрнүң Хандагайтыдан Алдын-оол Степанович Сыгыртааның «Ындыг-за эки эвес-тир» деп материалы парлаттынган. Ында ооң хомудап турары болза, бажың ээлчээнде беш чыл турар, үр үеде бажыңны бээрин саадатканындан, ооң хөй уругларлыг өг-бүлезин таарымча чок байдалда чурттап турар деп бижээн.

Райкүүскомнуң харыысалгалыг даргалары боттары каре турарында ийи квартиралыг, чаагайжыды туттунган бажыңны туттуруп алган деп үстүнде автор база хомудаан. Хомудалдарны сайгарып көргеш, редакцияже харыызын чорударын дилээн чагааны СЭКП Өвүр райкомунче чоруткан. Аңаа харыыны партия райкомунуң бирги секретары А. С. Дембирел чоруткан.

Бо өг-бүле чурттаар бажыңын экижидер оочурга 1984 чылдың декабрьдан бээр турар. Хөй уругларлыг өг-бүле болгаш, эрткен чылдың март 1-де оларның оочуру 38 турган, бо чылдың март бирде ол ээлчег 24 дугаарлыг апарган.

Чурттаалга бажыңнарын тудуп турарының темпизин ёзугаар 1979, 1980 чылдарның ээлчегде турар хамаатылар бо чылын бажың алыр ужурлуг болуп турар. А. С. Сыгыртааның чурттаалга байдалын экижидери-биле аңаа эрткен чылын чээли-биле бажың тудуп алырын чөпшээрээн турган. Ынчалза-даа ол боду чээли алырындан ойталаан.

Чурттаар оран-бажың айтырыының талазы-биле хөй ниити комиссиязының калбак хуралынга А. С. Сыгыртааның болуунуң киржилгези-биле хосталган бажыңдан аңаа ээзи эки байдалдыг делгем бажыңны бээр, ооң чаа чурттаалга бажыңы алыр ээлчээн хевээр арттырар болгаш ниити ээлчег чурумун барымдаалап бажың бээр деп шиитпирлээн.

1988 чылдың майда дужааган райкүүском даргаларының ийи квартиралыг чурттаалга бажыңының дугайында А. Сыгыртааның хомудалы үндезин чок. Чүге дээрге, ол бажыңны тудар дугайында шиитпирни эрткен чылдың февральда республиканың Күртүдүү-биле база Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң капитал тудуг эргелели-биле чөпшээрежип дугурушкан турган. Чылыг-биле хандырылганы харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелели-биле дугуржуп, чөпшээрелди алган.

БЭЭР ДЕП ШИИТПИРЛЭЭН

Бо чылдың апрель 25-те «Шынга» парлаттынган «Аалашкын чүге куругул?» деп Бай-Даг суурда Маадыр-оол Чыскал Балдарның бажың-биле үр үеде хандырбайн турар дугайында хомудалын Эрзин райкүүскомче хемчег ап дузалаары-биле чоруткан турган. Аңаа харыыны Эрзин АҮК-түң даргазы У. Д. Демир-оол редакцияже улуг саадал чокка чоруткан.

Маадыр-ооннуң хомудалы үндезинниг. Ол ээзин каш удаа бажың бээр дугайында айтырыгны тургузуп турган болгаш, аңаа дорт харыы албайн, холдуунда ааган-ла келгениш болган. Ол айтырыгны совхоз директору Дамба Соянович Хорлуу база чурттаалга бажыңнарын хуваар комиссияның даргазы, профком даргазы Оюмаа Ширинова Лойгу-биле дугуржуп чугаалажып көөрге, айтырыгны чогумчалыг кылдыр шиитпирлээр болган. Хомудакчының боду-биле база чугаалашкан. Бо чылын туттунуп турар бажыңнарның бирээзинден аңаа бажың бээр деп шиитпир хүлээп алдынган.

Мергелдейге харыы

ТОДАРГАЙ ЭВЕС

Февраль 19-та «Шын» солунга үшкү арынга «Алло деп-ле турар» деп материалды Мергелдей бөлүүнүнге парлаан. Өвүрде ниитизи-биле харылзаа албанында четпестер дугайын ында бижээн. Солун чедирилгези чамдыкта саадай бергилээр. Ажылдакчыларның аразында күш-ажылдың сагылга-чурумун үрей бээр таварылгалар безин тургулаан. Телефон харылзаазы багай. Хандагайты иштинге безин чугаалажыры берге, өскээр улажыр азы чүү-даа билдинмес болгулаар. Бо бүгү четпестерниң дугайын улус депутаттарының район Совединиң сессиязынга чугаалашкан турбуже, четпестер дүрген чайлаттынмаан.

Өвүр райкүүскомдан О. В. Стихив ат салган харыы тапкы-ла ийи чартык ай болгаш келген. Ол материалды районнуң харылзаа белдирлинге сайгарган. Хандагайты суурнуң телефоннарының өскээр долгаттывары база шыдааш туруп бээри бадыткаттынган. Бо четпестерниң чайладыры-биле харылзаа белдириниң инженери М. Л. Иргитке база АТС-тиң электромеханиги Ю. Бюрбюте даалганы берген. Ол ышкаш АТС-тиң профилактиказын чорудар. Ажылдавайн турар комплектилерни дарый ажылдадырын дааскан.

Почта чедирилгезинде саадай бээр чүүлдер болгаш күш-ажылдың сагылга-чурумун үрээрлерге хамаарыштыр кандыг хемчеглер алдынганы билдинмес. Харыы тодаргай эвес болган.

ЭРТКЕН ДӨРТ АЙЛАРДА

Бо чылдың эрткен дөрт айларында капитал тудугну чорударынга күрүнениң 32,2 миллион рубль түңнүг акша-хөреңгизин чарыгдаан. Бүдүрүлге объектилерин тударынга чарыгдаан акша-хөреңгиниң түңү барык-ла 15 миллион рубль болган. Ниитизи-биле капитал салыышкыннар 1,5 хуу өскен, а бүдүрүлге объектилерин тударынга үндүрген капитал салыышкыннар 2,3 хуу кызырылган. Бо эрткен үениң дургузунда тудуг-монтаж ажылдарын 25,9 миллион рубльге боттандырган.

Тываның электри четкилери, Тываның ыяш-одаар чүүл дээскээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны, чер-чер Советтериниң бүдүрүлгелери болгаш организациялары эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, капитал тудугнуң темпизин кудулаткан.

Күрүнениң капитал салыышкыннарының күсели-биле эрткен дөрт айларда 20 муң дөрбелчин метр ажыг чурттаар оран-бажыңны ажыглалга киирген. Бо акша-хөреңгиниң күсели-биле чурттаар оран-бажыңны ажыглалга киирери эрткен чылдың дөрт айларынга бодаарга, 37 ажыг хуу улгаткан.

Республикага ниитизи-биле тудуг-монтаж ажылдарын чыл эгезинден бээр 38 миллион рубльге кылган. Ынчалза-даа дөрт айларның программазы күүсеттинмейн барган. Керээлиг ажылдарның иланын күүсетпейн барганындан 9,2 миллион рубль каражалыг болган. Чыл эгезинден бээр керээ ёзугаар 36 муң дөрбелчин метр чурттаар оран-бажыңны туткаш, ажыглалга киирген. Тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлиниң бүгү өзүлдезин күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедиткениниң ачызында чедип алган.

Николай ВАНЬКОВ.

50 ХАРЛААН ШКОЛА

Бора-Тайга ортумак школазы тургустунганындан бээр бо чылын 50 чыл болуп турар. Школаның өөредилге-кижизидилге ажылынга янзы-бүрү арга-хевирлерни башкылар ажыглап турар. Класстар, отрядтар аайы-биле төрээн суурунуң, школазының төөгүзүн бижииринге идепкейлиг киржип турарлар. Бөргө өөренип, башкылап чораан кижилер-биле чагаалажып, школа музейин дерип, кылып турар.

Турумчаан эки чаңчылдар школада хөй. Турисчи походтарга өөреникчилер-даа, башкылар-даа демнин-биле киржип, районга беш катап тиилекчи болган. Республика слёттарынга бирги болгаш ийиги черлерни ээлеп турган.

Часкы дыштанылгада аныяк истекчилерниң музей чевүделииниң удуртукчузу, улус өөредилгезиниң тергиини Александра Монгуштуң удуртулгазы-биле өөреникчилер республиканың аныяк натуралистер станциязының шаңнаан путёвкалары-биле Москва четкеш келгеннер.

Школаның чартык чүс чыл болганынга делгелгелерни дерээн, ужуражыышкыннарны органызастаан. Май эгезинде школаның чээрби беш турисчи походу солун эрткен. Поход үезинде өөреникчилер Чечектиг хойжу бригадазының малчыннары-биле ужурашкан. Төрээн черниң дириг амытаннарының дугайында материалдарны чыып алган. Олар кыпсырынга, чем хайындырарынга, хүрээн эмчи дузазы чедирериңге олар мөөрейлдашкан.

Турисчи ырларның болгаш хана солуннарының көрүлдезин, спортчу маргылдааларны органызастаан. Слёттуң кубоктарын үш бөлүкке үзүп тургаш, түңнеп, тывыскан. Башкы Р. Б. Кууларның удурткан 10 «А» классы улуг бөлүктен, башкы З. К. Ховалыгның 6 «Б» классы ортумак бөлүктен, башкы Р. М. Ховалыгның 1 «Б» классы эге класстардан тиилеп үнгеннер.

Алексей ХОВАЛЫГ.
Бора-Тайга ортумак школазының башкызы.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНДА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

рип болгаш ап турганының дугайында хөй санныг медээлерни чугаалаан. Хосталгаже үнген соонда ол чугаалаан сөстеринден ойталаан. Ооң ужурунда ону катап туткаш кара-бажыңга олуртуп каарга баштай берген өчүүнге эглир ужурга таварышкан. Чөптүг-биле тургускан медээлерге холбаштыр Умаровтуң өчүүнүң чайгылчак боор турарын база ол өчүктерни берип турган үениң байдалдарын барымдаалааш, суд оларны Чурбановтуң буруузунга шыңзыдыг эвес деп санаан.

Т. Х. Гдляның хоойлу-дүрүмнү хажыдып турган чоруу ылаңгыя Бухара областың херетлекчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазы турган Г. Мирзаваевти барык беш чыл дургузунда хорутталга тургузуп келгениинден илерээн деп ССРЭ Прокуратуразындан келген дыңнадыгга айтып турар. 1988 чылдың ортан үезинде бо херекти истеп-хынаарын барык доосан турган, ынчалза-даа ону бо хүнге чедир судче киирбээн боор турар.

ССРЭ прокуратуразының материалдарында айтып турарын ёзугаар алырга хорутталдырган кижилерге психологтуг шыышкын кылыры-биле оларның төрелдерин тудуп, хорутдаар чорукту калбаа-биле практикалап турган боор турар. Партияның Бухара обкомунуң секретары турган Каримовтуң хэрээниң талазы-биле ооң 16 төрелдерин 5-тен 8 ай чедир хуусаада тудуп, хорутдаан боор турар. Ындыг янзылыг хеленишткиннерни Усманходжаевтиң, Мусахановтуң, Камаловтуң болгаш өскелерниң-даа чоок кижилеринге хамаарыштыр кылган. Бо кижилерниң хөй нуруузунга хамаарыштыр оларның херек үүлгеткен барымдаазы чок деп көргеш, кеземче херээ онаарын соксаткан. Бо кижилерниң чамдыктары оларга күш дөгеп, психологтуг бастып турганын база дыңнатканнар.

Хоойлу-дүрүмге дүүшпес тудуп хорууушкуннарны Гдляның бөлүүнүң истекчилери болдуруп турганын 20 ажыг хамаатыларның билдиришкиннеринде бадыткап турар. Карши хоорайның чурттакчызы Муянов чылдагаан чокка бир чыл, дөрт ай иштинде, Р. Каримов — үш чыл хиреде, Н. Р. Ахадова саатты турган безин чээрби хонук тудуп хорутдаашкынга турган. Кем-херек үүлгеткен барымдаазы чок болганы дээш үстүнде айыткан болгаш өске-даа кижилерге хамаарыштыр херек оттуруп, кедүрерин соксаткан. Албан-дужаалдыг кижилерниң хээли ап турганының дугайында өчүк бээринче оларны албадап, коргудуп турганының дугайында билдиришкиннерниң үстүнде адаан хамаатыларның чамдыктары ССРЭ прокуратуразынга киирген.

Гдляның бөлүүнүң истекчилери буруудадып билир «өлүгелдинге» херечилерни тып алыры-биле хээли берикчилерниң болгаш ону дамчыдып бээр кижилерниң, а ол ышкаш аар кемниг херек үүлгеткен кижилерниң кеземче харысалгазындан үндезин чокка хостап турганын Узбек ССР-ниң дээди судунуң тускай доктаалында айыткан. Ол доктаалда айтып турарын ёзугаар алырга, ылангыя Бухара облкуускомунуң ИХЭ-ниң удуртукчу ажылдакчыларынга хамаарыштыр кеземче херээниң истелгезин чорудуп турар үеде садыг болгаш иштики херектер органнарынга ажылдап турган кижилерден социалистиг өнчү-хөреңгини оорлап база хээли берип турган 40 хире кижини харысалгага онаарынга киирбээнин база оларның хөй кезиин эрги албан-дужаалдарында хевээр ажылдап турарын база дыңнадып турар. Бо фактыларга хамаарыштыр УзССР-ниң дээди суду кеземче херектерин оттурган.

ССРЭ-ниң Прокуратуразының бадыткааны-биле алырга кем-херек үүлгедикчилерни кеземче харысалгазындан барымдаа чок черге хоставышаан, истекчилер чамдык таварылгада ол кижилерни партийжи болгаш албан-ажыл харысалгазынга киирер дугайында айтырыгны чер-черде партия, совет органнарның мурнунга тургускан турган. Ооң туржук ол кижилерни ажылындан үндүргенинин дугайын дыңнап кааш, оларның ажыл тып алырынга дузалаарының дугайында айтырыгларны партия органнарынга албан ёзузу-биле тургузуп турганнар.

Бухараның хоорай садыының начальниги турган Ш. Кудратовка хамаарыштыр шиитпир кылдынган соонда акаа хээли берип турган, ындыг болзажок кеземче харысалгазындан барымдаа чок черге чайлаан самчыгдакчыларның бөлүүн садыг системазындан үндүрүпкен турган. Ук бөлүктүң истекчизи Боров ооң соонда 20 кижилиг ол бөлүктүң бүгү кижилеринге «оларның мергежилиниң аайы-биле» ажыл тып бээрин негеп, Узбекистанның Компартиязының Бухара обкомунче чагаа чорудкан.

Гдляның бөлүүнүң чамдык истекчилериниң херектерни истеп чорул турган үеде үнелиг чүүлдерни болгаш өске-даа эт-херектерни хавырып алыр сорулга-биле буруудадып турар кижилерниң болгаш оларның төрел-дөргүлдериниң бажыңнарынга чиндип-ужээшкиннер кылырда, оларны хоойлуда көрдүнген негелделерин каржызы-биле хажыдып турган, кылып турганының дугайында чижектер ССРЭ-ниң Прокуратуразының болгаш ССРЭ-ниң Дээди судунуң киирген материалдарында бар. Хавырып ап турган үнелиг чүүлдерни, эт-херекселдерни, оларны тус-тустап адап турган, чогуур документилерге киирбейн турган, акшаны колдуунда санавайн турган. Үнелиг чүүлдерни тодарадып дандылаарын, оларны хавырып алган соонда, каш хонганда кылып турган.

Буруулуг деп карадыттырып турар кижилерниң төрелдериниң хууда чыып алган акшазын Гдляның айтыышкыны-биле хавырып ап турганы чамдык хамаатылардан (Усманходжаев, Каримов, Камалов болгаш оон-даа өскелерден) киирген хомудалдардан болгаш билдиришкиннерден билдинип турар.

Истекчилерниң санап турганы-биле истелгени чорударынга хоойлуга таарышпас методтарны ажыглап турарынга удурланып турган истекчилерни истелге бөлүүнүң составындан хостап турганының дугайында истекчи Б. И. Северцевтиң болгаш өскелерниң-даа билдиришкиннери бар.

Истекчилер Гдлян, Иванов олар судтуң хамаарышпас болгаш чүгле Хоойлуга чагыртыр дугайында конституцияда көрдүнген норма-чижектерни хажыдып, боттарының истээн херектери судка сайгартынып турда, анаа дүрүмге удур киржип турганын ССРЭ-ниң Юстиция министерствозу болгаш ССРЭ-ниң Дээди суду дыңнаткан. Чижээ, Музафаровтуң херээн Узбек ССР-ниң Дээди суду сайгарып турда суд даргазынга, күрүне ялалакчызынга болгаш херечилерге салдар чедирерин олар оралдажып турган. Ол хажыдышкыннар дээш оларга хемчегени ССРЭ-ниң Чиигине прокурору 1986 чылдың февральда хүлээткен. Ындыг турбажок Гдлян биле Иванов 1988 чылда Чурбановтуң болгаш өскелерниң-даа херектерин сайгарып көрүп турда, ССРЭ-ниң Дээди судунга база-ла салдар чедирерин оралдажып турган болгаш шииткелди үндүрген соонда, ол сорулгага массалыг информация чепсектерин ажыглап алгаш, бадыткаттынмаан буруудадышкыннар-биле ССРЭ-ниң Дээди судунуң кежигүннериниң доравчылап көрген чүүлдерни чугаалап турганнар.

Гдлян биле Иванов ол шииткелди «Шииткел талазы-биле истелге» деп чүүлүнге («Новое время» 1989 чыл, № 6) ужур-дүрүм чок чоруктуң дээди чадазы» деп адааннар. 1989 чылдың февраль 12-де Актёрнуң төп бажыңынга чуве чугаалап турган, Иванов «ындынчыг ол шииткелдиң дугайын моон соңгаар чугаалаар хөңнүм чок» деп медеглээн, а ооң соонда Гдлян «мораль талазы-биле алырга-даа үүлгедикчи ол шииткелге ол кортукпайлар чүге ат салганыл» деп медеглевишаан, шииткелди «мораль талазы-биле үүлгедикчи шииткел» деп санаан.

Дээди судтуң Хиптин агарткаш, Гдлян апрель 30-де «эстон национализтерни... Москваның партияда турар хээлилекчилериниң суулчуузунуң түңнели-дир» деп медеглээн.

1989 чылдың май 12-де Ленинград телевидениезинге чуве чугаалап турган, Иванов кеземче хэрээнде Романовтуң, а ол ышкаш «Политбюро кежигүннери Соломенцевтиң, Лигачевтуң болгаш ССРЭ-ниң Дээди судунуң даргазы турган Теребиловтуң аттары база көзүлгүлээн» деп медеглээн.

Кандыг-даа боттуг бадыткашкыннарга үндезилеттинмээн ындыг чергелиг буруудадышкын дээрге кижиниң хоойлуда камгалаттынган аттарын болгаш адын каржызы-биле бужартадып баксыратканы ол болур.

Гдлян биле Ивановтуң сөөлгү айларда боттарының албан-хүлээлгезин күүседиринден херек кырында чайлааның ССРЭ-ниң Прокуратуразы дыңнаткан. 1989 чылда Гдлян Узбекистанга үш хүн чораан, а Иванов чаңгыс-даа катап барбаан. Гдлян ССРЭ-ниң Чиигине прокурорунуң болгаш ооң оралакчыларының айтыышкыннарын тооп көрбестей бергенинден кеземче херектерин истээрин прокурор хайгааралындан шуут дашкаарлаткан болгаш ону истелге бөлүүн удуртур хүлээлгезинден чайлаткан. Ам ону ССРЭ-ниң Прокуратуразының истелге килдизиниң начальнииниң оралакчызы Т. Галкин баштай берген.

Эрге-хоойлу камгалаар төп ведомстволарның ниити саналы-биле алырга кеземче херээн истээринге хамаарыштыр Гдлян биле Ивановтуң ажылының үстүнде көрдүнген стили, оларның чүгле буруудадырын күзээр хөөнү, буруунуң бадыткалын чедип алырда ынчан бодбас ужурлуг болгаш шүгүдээшкинниг методтарны ажыглап турганы Кахрамовка хамаарыштыр агартыр шииткелди үндүрер. Яхъяевтиң херээн истелгеже дедир чорудар, кескү эстон эртемден Хиптиниң өлгениниң соонда ССРЭ-ниң Дээди суду агартыр ужурга таварыштырган болгаш социалистиг хоойлу-дүрүмнү быжыглаар херекке улуг хораны чедирген.

Комиссияга беседалажышкын үезинде Гдлян улуг албан-дужаалда турар кижилерни харысалгага онаар дугайында айтырыгларны шиитпирлээринге ооң бодунга болгаш ооң удуртуп турган бөлүүнге доктаамал саат ужуражтырып турган деп медеглээн. Истелге бөлүүнүң удурткучузундан ону халааны болгаш ол бөлүктүң ажыл-чорудулгазын хынаар комиссияның тургусканын чылдагааны база-ла ында деп ол санаан.

Материалдарны өөренип көргениинден, эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылдакчылары-биле беседаларлаан алдынган медээлер Гдляның удуртуп турганы истелге бөлүүнүң ажыл-чорудулгазында социалистиг хоойлу-дүрүмнү каржызы-биле үреп турганының улуг үндезиннерниң барын херечилеп турар.

Ол бүгүнү барымдаалааш, санаарывыс болза:

Гдляның болгаш Ивановтуң кеземче херектерин истээрде, ооң иштинде истелге бөлүүнүң ажылынга прокурор хайгааралының байдалын база, хоойлунуң негелделерин каржызы-биле хажыдып турганының дугайында бүгү билдиришкиннерни болгаш дыңнадыгларны коңчут кичээнгейлиг хыналдазын органиастаарын ССРЭ-ниң Прокуратуразынга дагзыр. Эрге-дужаал ажыглап алгаш кылган үүлгедиглерни, социалистиг өнчүнү оорлап-самчыктаар, хээли алыр болгаш корупция кылыр чоруктар талазы-биле истелге ажылын илеңкейжидер. Ындыг херектер талазы-биле ялалалдың чайлаш чок болуруның болгаш кеземче хэрээниң истелгезиниң хоойлунуң негелдезин тыңгыы сагып турган, кыска хуусаада доостурган турарының принциптерин хандырар. Хоойлу-дүрүмнү үрээшкиннерниң болдурбас сорулга-биле чогуур прокурор хайгааралын хандырар. Төп, партия, күрүне органнарының харысалгалыг ажылдакчыларының үүлгедикчи бөлүктер-биле харылзаазынга хамаарыштыр келген бүгү медээлерни, дыңнадыгларны коңчут кичээнгейлиг истээр. Ооң түңнелдериниң дугайын хөй-ниитиге болгаш улус депутаттарынга доп-дораан дыңнадып чедирер.

Ю. Х. Калмыков — ССРЭ-ниң улус депутаты, Саратовтуң юридиктиг институдунда кафедра эргелекчизи, юридиктиг эртемнерниң доктору.

Д. А. Керимов — ССРЭ-ниң улус депутаты, СЭКП ТК-ның чанында ниитилел эртемнериниң академиязында кафедра эргелекчизи, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының корреспондент-кежигүнү, юридиктиг эртемнерниң доктору.

В. Н. Кудрявцев — ССРЭ-ниң улус депутаты, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының оралакчы президентизи, академик.

В. И. Семенко — ССРЭ-ниң улус депутаты, Иванов областың судунуң даргазы;

А. М. Яковлев — ССРЭ-ниң улус депутаты, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Күрүне болгаш эрге институдунда сектор эргелекчизи, юридиктиг эртемнерниң доктору.

А. Я. Сухарев — ССРЭ-ниң улус депутаты, ССРЭ-ниң Чиигине прокурору.

В. В. Бакатин — ССРЭ-ниң иштики херектер министри.

Б. В. Кравцов — ССРЭ-ниң юстиция министри.

В. А. Крючков — ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы.

С. И. Гусев — ССРЭ-ниң Дээди судунуң даргазының бирги оралакчызы.

В. Ф. Яковлев — Совет күрүне тургузуушкунунуң болгаш хоойлужудулганың Бүгү-эвилел эртем-шинчилел институдунуң директору, юридиктиг эртемнерниң доктору.

ОЛАР-БИЛЕ ЧӨПШЭЭРЕШПЕС МЕН

Бо чылдың февраль 18-те «Тываның аймактары», февраль 26-да, март 12-де «Шын» солуннарга Ооржак Ламаның база Николай Кунчун оларның мени хамаарыштыр бижээн материалдарынга харыы болгаш тайылбыр бээри эргежок чугула деп бодап-дыр мен.

1935 чылдың июль 25-тен 1937 чылга чедир Тываның АРЕВЭ ТК-ның агитация болгаш пропаганда килдизиниң эргелекчизинге 1937—1938 чылдарда АРЕВЭ ТК-ның орг-килдизиниң болгаш ТАРН ТК-ның херээженнер килдизиниң эргелекчизинге даңкырлап ажылдадым. 1938 чылдың төнчүзүнден 1940 чылдың төнчүзүнге чедир ТАРН ТК-ның херээженнер килдизиниң эргелекчизи болгаш ТАР Биче Хурал Президиумунуң Даргазының оралакчызы. 1941 чылдың июньдан 1944 чылдың октябрь 30-те чедир ТАР Биче Хурал Президиумунуң Даргазы чордум. Совет Тываның чылдарында кала ажылдап чорааным билдингир.

Солуннарда парлаан чүүлдерниң дугайы. Март 12-де үнген «Шын» солунда О. Ламаның бижээни одуруглар бар: «ТАР үезинден бээр чолаачылап келген мен. Ынчан (ол кайы чылдарыл?—Х. Т.) чиик машиналыг албан черлери бар эвес, чүгле —ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы Сат Чүрмет-Дажының машиназы үрели бээрге, даңкырлап, кожууннарже Тока, Байыр, Товарыштай, Чүрмет-Дажы, Хемчик-оол, Ойдуп, Данчай, Лопсаң-Самбуу, Хавакчап, Биринней болгаш өскелерни-даа сөөртүп турдум» дээн. Төөгүнү өскертип болбас, шыны-биле бижиир, чугаалаар ужурлуг болгай. Мээң Кызылга кээп (1935 ч.) ажылдап эгелээн үемде-ле чиик машиналар бар чоржук. М-1, ГАЗ-1 деп марказыг совет болгаш «Бьюк» база «Форд» марказыг американ машиналар маңнажып туржук. Мээң бээн билирим «Совтыватранс», «Тыва Төпкоор», Минусинск — Усинск — Кызыл аразының оруун кылып турган «Орук тудуу» дээш М-1, ГАЗ-1 марказыг чиик машиналар ол албан черлеринге-даа турган болгай. «1937—38 чылдарда ТАРН ТК-ның секретары С. Токага «Бьюк» деп машинага чолаачылап турган мен» —деп, О. Ш. Соскур-оол сактып чугаалаар. Ол ам-даа чурттап чоруур. Шынап-ла, ол ынчаардагы бир сураглыг чолаачы турган. Тываның база бир хоочун чолаачызы Алексей Карашпаевич Ак-оол Тывадан аппарганы «Форд-4» деп автомашиназы-биле Тываның Моолга элчин чериниге 1936—1938 чылдарда ажылдап турган, ол-ла машиназы-биле аймактар дамчыштыр 1938 чылда дедир чанып келгеш, Сайыттар Чөвүлелинге ажылдай бержик. Күш-ажылдың болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну Алексей Карашпаевич амгы үеде бистиң аравыста чурттап чоруур. Виталий Константинович Ядришев деп эрес чолаачы «Форд» марказыг машиназы-биле кезек [illegible] ажылдап турзу. Ону хөй-хөй ажылдакчылар билир. Ооң фамилиязын-даа адавас, анаа «Форд-ьфаныч» деп шолалаар чүве. Күш-ажылдың болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну ол кижи ам-даа дириг бар. Сапагов, Дажы дээш оон-даа өскелерни адап болур.

Бо чылдың февраль 18-те «Тываның аймактары» солунга ол-ла авторнуң: «Оон [illegible] белбаанда Политбюро (ынчаарда Президиум дээр турган.—Х. Т.) даңны өтеш хуралдааш, Чүрмэт Дажы биле Хемчик-оолду [illegible] алган. Мен ол турал болуп турда, эжик аксынга хол [illegible] хондур олурган мен» — дээн сөстери бар. А үстүк кырында мындыг болган чүве. Президиум хуралының айтырыын бижиир-биле АРН ТК-ның ажылдакчызы, бир эки бижикчи эш Серенин (херээжен кижи) база мени мобилизастаан. Президиумнуң хуралы болуп турда, эжик аксынга болгаш даштыгаа Курпрокуратураның төлээлери эштер Шоома, Отемчик болгаш Иштики херектер яамызының ажылдакчылары таңныылдап турган база элээн каш автомашиналар межурмайлаан чүве ийин. Ону билир кижилерниң бирээзи эш Отемчик ам-даа Кызылда чурттап чору. Бижиир ажыл доостурга, Серенин-биле чанып чорупкан бис. Президиум ажылын үргүлчүлеп артып калган чүве.

Удаваанда ажык, оваа суд болган. Ажык, оваа судтуң кежигүннериниң бирээзинге мени херээженнер өмүнээзинден киирген болза-даа, ат кадагалаан кижи болган мен. Чүге дээрге уруумну божуурунуң мурнуу үези турган. Судка баштайгы хүн олурушкаш, өскелеринде долу хүн олуруп шыдавайн чанып турдум. Ажык, оваа суд дээрге-даа чоннуң киледиин тургузар дээш ёзу барымдаалаан чүве ийин ол.

Ол-ла солунга Ооржак Ламаның «...ол чылдарда кандыг-ла-бир херек чок чорук дээш, чүве-ле болза дойлаар, шайлаар, дашка кодурер таварылгалар эрге-чагыргаының үстүнү чадазынга элээн эвес турган. Мээң машинамга кезээде ыштын алыш-чем, арагалары-биле доллурган улуг чемодан чоруур чүве» — деп бижээни тодаргай эвес. Нийти удуртулгаже хөме таварааи бо эрегтей чүүл амгы номчукчуга шын эвес билиишкин берип болур. Чамдык удуртукчуларның албан-дужаалын ажыглап, арагага хандыкшыр. Салдынчак чүүлдерни тургулаан хапын. Олар партия талазы-биле хемчеглер алдыртып тургулаан. Чүгле ол чылдарда-даа эвес. ТАР бодунуң бюджет акша-хөреңгизиниң чыылдазы, чарыгдалын болгаш контроль-хыналдазын эргелеп баштыкарар бүдүн аппараттарлыг: Саң яамызы, банк, план органнары ажылдап, ол бүгү чүүлдерни хайгаарап-ла турган болгай. Төөгүлүг болуушкуннарның чаңчыккан бадырылгаларын ынчаардагы үениң чурумнарын ёзугаар планныг эрттирип турган болбайн канчаар.

База бир чүүл: үстүнде айытканым солунга ол-ла авторнуң «...Чамыныың херээ үстүкү шүүгү черинге ажылдап турган Онгай-оол көргеш, дээди шииткел берген. А шииткелди күштүг кылдыр бадылап, ат салган кижи... Биче Хурал Президиумунуң Даргазы апарган Х. Анчимаа-ла болгай» — дээн. Бо айтырыгны көрүүскени бугалчак-тыр. Чогум чүү дээш дээди хемчегге онаашканын архив материалдарындан ылавылаар херек. Ол айтырыг дээрге ынчаардагы ТАР-ның күштүг болуп турган Кеземче хоойлузун ёзугаар Үстүкү шүүгүнүң шиитпири-биле болган болгаш ону Биче Хурал Президиуму үзе бадылаан, ийи органның үзе көрген айтырыы-дыр, а ийи-ле кижиниң кара туразында шиитпири эвес.

Үе эртип, салгалдар солчуп, хоойлу-дүрүм өскерлип, төөгү төнмези-биле чурттап, кижилерниң угаан-медерели дээди сайзыралче чорун орар бо үеде, эртенги төөгүвүсче хой көрүп, ажык-чарлыы-биле түңнел кылып турарывыс коңчут шын. Ынчаарга тускай үндүрүп тура, төөгүвүстүң үе-үелерде күштүг боон турган хоойлу-дүрүмнеринге дүүштүр айтырыгларны коллективтиг ёзу-биле шиитпирлеп турганын хоп-меге чүүлдерге дааныр алгаш, хоойлу-дүрүмнү каржызы-биле хажыдып турганнары ылгап көөр ужурлуг бис деп бодаар-дыр мен. Бистиң төөгүвүстүң балалчак арыннарын чырыдар даан шын. Ынчалза-даа хамык чүве ылап шын, чөптүг болур ужурлуг. Ол дээрге бистиң арын-нуурувустуң айтырыы-дыр. Болган төөгүвүске кандыг-даа немелде, казыышкын турбас, шын херек.

КУТВ-ту доосааш, аймактар, херээженнер ортузунга ажылдап чораан. Тываның революсчуларының бирээзи И. Шагдыржапты, революстуг Тываның чазааның күрүне органнарының, оон-даа өске удуртукчу ажылдакчыларын таныыр, чоп-биле кады оларны хүндүткеп чордум. Бодуун кара угаан-биле-даа бодап көөрге, үш-ле чыл ажылдаан, 26-ла харлыг аныяк херээжен кижи, мен ол үеде оларның аңгы-ызыгуурун кааып, коптарып, оларның ажыл-чорудулгазын, политиктиг үзел-бодалын тывып, ревизиялаар деп чүве мээн бажымга-даа канчап сыгар, ынтежир турганын, бодап көрүңер даан!

Үстүнде авторларның мени халдаашкын кылып турары шуут элдеп чүве.

Мээң ажылдап эрткен чылдарымга Тываның төөгүзүн карарты бээр чүүлдер чок. Төөгү кезээде чоннуң шыңгалдазында. Эки-бак чүүлдер кезээде ылгаттынар, төөгү келир үеге кезээде чагыг, сагындырыг, кичээндириг.

Үстүнде айытканым авторлар-биле чөпшээрешпес-тир мен.

Хертек АНЧИМАА-ТОКА.

ЧЕДИ КЕЖИГҮН НЕМЕШКЕН

Даймының болгаш күш-ажылдың хоочуну Иван Васильевич Сакинниң чуруктары делгелгеге каш удаа болганын көрүкчүлер билир. Тываның чурукка уран чүүлүн сайзырадырының организастаарынга болуушкуну эвээш эвес үлүүн киирип келген эшке чурукчу өөрү байыр чедиргеннер. Ону ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүнге чоокта чаа хүлээп алган.

Республиканың Чурукчулар эвилелиниң баштаар чери кежигүнге чаа кирген алды аныяк чурукчуга база кежигүн билеттерин байырлыг байдалга тывыскан. Монументалист Хеймер-оол Ондар, скульптор Александр Ойдуп, ооң дуңмазы даш чонукчузу Орлан, монументалист Вячеслав Самыя, сураглыг даш чонукчузу Раиса Аракчааның хеймер оглу Володя болгаш база даш чонукчузу Алексей Кагай-оол оларга база өөрү байыр чедирген.

Тываның чурукчуларының саны ам 39 кижи апарган.

Бистиң корр.

КӨРҮШТҮГ, ЧАРАШ ЭВЕС

«Чыраа-Бажы» совхозтуң Хорум-Даг салбырының коммунистериниң болгаш активчилериниң хуралы болуп эрткен. Суурнуң чаагайжыдылгазының дугайында чылдың доктаал, шиитпирин хүлээп ап турар, а ооң күүселдези боттанмайн турарын салаа бергеннер шүүмчүлээн.

Суурнуң кудумчуларында ыяш тарып олуртур, өске-даа чаагайжыдылгага хамаарылгалыг айтырыглар үттүндүрген деп болур. Суурнуң ногаан-дооразыну кижи кылаштаар арга чок. Колхоз турган үезинде тарып каан ыяштар артып калган. Суурувуста чоо туттунгаш, ажыглалга кирген он ажыг чурттакчы бажыңнары бар. Оларның чанында чаңгыс-даа дөс ыяшты тарып олуртпаан.

Салбырының конторазының болгаш клувунуң чанында кескү агитация, чуруктар, плакаттар чок. Ол черлерни даштын дерип кылып каар болза база көрүштүг болгу дег.

Колхоз Совет күүскомунуң даргазы Билзей-оол Саая үстүнде айтырыгларны эдип алыр дээш хөлезе эки боор.

Колхоз Советте 25 депутат бар. Олар округунга соңгукчулар-биле ужуражыышка хуралын кылбайн турар. Колхоз Совет күүскомунуң талазындан депутаттарның ажылынга хыналда чок. Суурнуң ажылчы чонунуң хуралын эрттирер дээрге чон база чыылбас. Ында хөй-нииити организацияларының ажылын четпес удуртуп турар.

Үстүнде адаттынган четпестерниң болгаш чонуң негелделериниң хомудалын ой-шаанда күүседип ажылдаары күзенчиг.

Григорий ХИРБЭЭ.

Бөмбүрзектиң судалы

БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

ДАККА. (СЭТА). Бангладештиң президентизи Х. М. Эршад чоокта чаа боор эрткен совет-кыдат дээди деңнелге ужуражыышкыннарга бедик үнелелди берип. Пекинге болган чугаалажыышкыннар дээрге делегейниң дүшкүүрлүг чоруун чавырылдырарының херээнге база бир улуг салыышкын болган деп демдеглээн. Пекинге чугаалажыышкыннарның чедиишкинниг доозулганы-биле холбаштыр ССРЭ-ниң болгаш КУР-нуң удуртукчуларынга байыр чедиришкинниг ол чорудкан. Ийи улуг күрүнениң аразында найыралчы харылзааларның катап тургустунганы болгаш кады ажылдажылганың хөгжүүр орары чүгле Азия-Оожум океан девискээрге эвес, а бүгү делегейге тайбынның болгаш айыыл чок чорукту быжыглаарынга эки салдарын чедирер дээрзин демдеглевишаан, «дээди деңнелге ужуражыышкын үезинде ийи таланың көргүскен тайбынның быжыглаарынче угланган шиитпирлиг чүткүлдү бистер деткип турар бис» деп ол байыр чедириишкининде онзалап демдеглээн.

• • •

УЛАН-БАТОР. (СЭТА). МАРН ТК-ның органы болур «Унэн» солун бодунуң чүүлүнге совет-кыдат дээди деңнелге ужуражыышкынының чедиишкинниг доозулганын онзалап демдеглевишаан, аңаа байыр чедирген. Ийи улуг социалистиг күрүнениң аразында бүгү талалыг харылзаалар чүгле катап тургустунган эвес, а социалистиг системаның келир үелерин хөгжүдериниге дедтем орун ажыттынган деп, солун демдеглээн.

М. РАКОВСКИЙНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ВАРШАВА. (СЭТА). Пиля хоорайның соңгукчулары-биле ужуражыышкынга чуве чугаалап турган, ПКАП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ПУР-нуң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Мечислав Раковский июнь айда болур сейм соңгулдалары Польшаның бүгү чонунга улуг шылгалда болгаш Польшаның моон соңгаары хөгжүлдезинге канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг болуушкун болур деп медеглээн. Чоннуң идепкейиниң бедии турарынга, база депутаттарның кандидаттарының болгаш сенаторларның чурттуң мурнунда туруп турар айтырыгларны шиитпирлээринче бедик чүткүлдүүнге байыр чедирген.

Ындыг болзажок соңгулда мурнунуң кампаниязының үезинде оппозицияда турар күштерниң улам чиигделиниң турарын ол дүвүрээзинниг байдал-биле демдеглээн. Оппозицияның деңнипткен кандидаттары эрткен үелерде боор турган частырыгларны ноллады коптаргаш, чуртта байдалды экижидип алырынга дузалаар хемчеглерин дүүргежип, чугаалажып алырынче чонну кыйгырбайн турар деп, ол чугаалаан. Бистиң ноя сорулгавыс — политиктиг системаны сайзыралтайжылары, чурттуң экономиказын экижидери болур деп ол демдеглээн.

БРИГАДИР, ООҢ ЭШ-ӨӨРҮ

Чурумал

Үш кезектен тургустунган, панельден тудткан дөрт каът чурттаар бажыңы хоорайның төп кудумчуларының бирээзинде. Олап эрткен кижилерниң кичээнгейин чайгаарала хааре тудуп, ол аяа-шимчилиг кестүп турар. Ооң алдан аал чурттаар бир кезээнче чурттакчылар эрткен күзүн кежуп кирген. Ам дөртен аал чурттаар кезээниң сөөлгү иштики ажылдары доостур, ажыглалга кириринин кырында келген. Арткан кезээ парааз... ээлчеттле. Чаагайжыды кылдынган, чырык, делгем өрээлдерлиг, ваннг, соок суу белен, ваннадыг квартираларже кежуп кирер дээш ээлчээ апаа таварышкан аас-кежиктиг хөй өг-бүлелер четтикпейн манап турар. Хоорайда ындыг квартиралар чүгле мында эвес, өске хөй каът бажыңнарда-даа чеже чүве. Бети кылыы, ооң мурнунда ажыглалга киирген бирээзинге-ле чүс чээрби аал чурттаар ийи бажың ол.

Чамдыкта бис шак ындыг магалыг бажыңнарга чурттап олурааш, ону кылган буянныг, шевер холдуг кижилерниң дугайын уттуп алыр болгай бис.

Үстүнде адааныс бажыңнар «Шагаан-Арыг тудуг» трестиниң № 18 КМК-зында Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу И. М. Карповтуң бригадазының чүгле сөөлгү 2—3 чылдарда ажыглалга киирген тудуглары-дыр. Бо бригада мынаа бир-ле дугаарында панель-биле бажыңнар тударының белен эвес нарын аргаларын шиңгээдип алган, ам шуут мергежээн деп болур.

Чүс ужен тос аал чурттаар бажыңның мырынай чанында база бир бажыңның таваан белеткеп казып турарын көөр кижи мен. Кыштың коңчут соогунда-даа мынаа ажыл үргүлчүлеп турган. Марттың сөөлгү он хонуунуң эгезинде бир эртип чыткаш көөрүмге, бирги каъттың ханаларын салып эгелей берген болду. Ооң каш хонганда, ол каът мырыңай шуудаан. Ону бодаарга, ындыг бажыңнарның таваан салып алыры, ханазын тударындан-даа берге, шүүттүг ажылдарның бирээзи хире.

Бригадир Иннокентий Маркеловичиге ужурашкаш сонуургаарымга, бажыңның таваан эрткен чылдың декабрьда-ла эгелээн улус болду. Бирги каъттыг чаа-ла эгелеп турда, анаа таваржы берип-тир мен. Дээр шаар талыйты белин үне берген суургалыг улуг кран панель ханаларны черден алгаш тавар үндүрүп бээрге, тудугжу эрлер уткуп алгаш, туруужунче эптей салган турдар.

Бир эскерген чүвем, мында чанывыста чылыг четкизин чүгле кырын базырып дуй хөмеринге белеткеп каан. Доңмазын дээш тускай чылыг материал-биле шуглай орай шарып каав чергелеп-нек чоон, сарыг хоорзалары кестүп чыдыр. Мооң мурнунда ол чүтула ажыл ыяап-ла соннаар чүве болгай. Ажылдавас болган деп катап кастаан, эде кылган-даа турар. Бо дээрге бригаданың ажылында чаа чүүл. Ооң онгазын артында хол-биле казар ужурга таварышкан.

— Мону казарынга техника маңнаан болза, ай-даа иштинде хоржок бис. Бригаданың оолдары боттары хол-биле касканы ол-дур. Оларның ачызында дүрген доостувус. Чүс кубометр хире довурак. Ты сес кижи үш-ле хүн иштинде ушдур октапканы ол-дур — деп, бригадир сеткили хандыг хөөрей-дир.

Черле ынчаш, бригаданың материалдар болгаш техника-биле хандырылгазы кошкак чорду. Хоорайда № 14 механизация участогу кранны хөлчок-ла озалдаткан. Тудугжуларны дыка-ла ур маннатканы. Чаа эккелген ажылдап турары ол. Артында шимчедикчилери үрелик: дөрт шимчедикчинин чүгле чаңгызы ажылдаар. Ол организацияның удуртукчулары та чүнү болап турган чүве? Кызылдың бажың тудар комбинадындан демир-бетон кезектерни, электродтарны үезинде эккелбес. Чорудупкан электродтарының шынары багай болур.

Ындыг четпестер бригаданың чаңгыс аай, бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга шаптыктап турар. Тудугну бо чылдың декабрьда ажыглалга киирерин планнаан. Чугула объект. Мынаа Тывада бир дугаар цемент заводунуң ажылчыннары чурттаар. Ындыг четпестер эвес болза, бо бичии тудугжу коллективтиң дүрүжүлгалыг, бедик мергежилдиг, эп-найыралдыг тудугжулары ону айыткан хуусаазында туржук, ооң эрте-даа доозуптарының аргазы бар.

Ол бажыңга шинчиил-биле чүс өг-бүле чурттаар, ооң ам алдан аал чурттаар кезээнде ажыл чоруп турары бо. Дөртен аал чурттаар өске талазынга амдыызында хол четпээн, таваа салдынмаан. Чаа дужуп, хүн дурту узап, чырык үе көвүдээн-биле тудугга ам ийи ээлчег-биле ажылдап турар.

Бригаданың кежигүннери хөй чылдар иштинде кады ажылдап келген болгаш боттарын эки билчир. Бызанчылар, монтажниктер, дашчылар, каңнакчылар, холушкак мергежилдиг, колдуунда дөрткү разрядтыг ажылчыннар.

Ылангыя он ажыг чыл иштинде ол-ла бригадазынга доктаамал ак сеткилдиг, үре-түңнелдиг ажылдап келген Виктор Егоровту, Тока Очур-оолду, Николай Чамзырынны, Владимир Моляновту, Иннокентий Хайнацкийни дээш оон-даа өскелерни чоргаарал-биле адап болур.

Ындыг коллективтиң тургустунарынга оларның бригадири И. М. Карповтуң үлүү черле улуг. Ортумак сынныг, ажылга дадыккан, чазык чаңныг кижини даштындан көөрге, өске өөрүндез ылгалбас. Ажылдап келген үезиниң иштинде чылыг сөстерни дыңнап, мактадып-даа, ховар таварылгада чемелдеп-даа дыңнап келген.

Шоома ДАРЖАЙ.

Школа амыдыралы: күш-ажылчы
к и ж и з и д и л г е

ХАРЫЛЗААВЫС ЭКИ

Мөңгүн-Тайга районнуң Мугур-Аксы ортумак школазында доктаамал ажылдаар бригада чок. Ынчалза-даа өөреникчилерниң ниитиге ажыктыг күш-ажылын канчаар организастаанывысты кысказы-биле бижип көрейн.

Бисте класс бүрүзү кооператив кылдыр ажылдап турар. 2-6 класстар шупту школа иштинде ажылдарда быжыглаттынган. Олар безин ниитиге ажыктыг ажылды кылып турар. Чижээ, 4 «а» класс (башкызы О. Уепун) боттарының кылган чем аймаан садыглааш, беженрубльди ажылдап алган, ийи удаа тимурчу ажылды организастаан. 2-7 класстар школаның 150 дагааларын чемгерип турар болгаш оларны ажаап өстүрериниң дугайында бедиүн билиглерни алган. Бөгүн үеде 4-10 класстар шеф ажылынга шупту киришкеш, 290 рубльди ажылдап алган.

Бо үеге чедир түс-түс класстарның ажылдап алган акшазы 3 муң ашкан, ол акшаның хөй кезиин кооператив кежигүннеринге үлээн, чамдыызын класстарның ниити херээнге ажыглаан.

10 «а» класстың (башкызы В. Шолбан) кооперация талазы-биле дуржулгазы шору. Класстың өөреникчилери күзүн, октябрь байырлалының бүдүүзүнде, тыва далган, тарааны боттары соктап белеткээш, сатканы солун. Бир субботa кежээзинде олар школага кафени база организастаан. Ол класс беш малчынның кажаазының көржениин кощтарын аштап берген.

Күзүн үстүкү класстарның 170 өөреникчизи совхозка көк-сула ажаалдазынга киришкен, март айда 90 өөреникчи чартык ай иштинде сакманчылап ажылдаан, төлевирин алган.

Эрткен чайын өөреникчилерни янзы-бүрү ажылдарга хаара туткан бис. Оон иштинде 14 уруг саанчылап чайлаан. Оларның шуптузун совхоз Шушенскоеже халас экскурсияладкан.

Үстүкү класстарның өөреникчилерни күзел аайы-биле түс-түс организацияларга быжыглаан бис. Олар доктаамал барып ажылдап турарлар. Чижээ, амыдырал хандырылга комбинадында даараныкчы, чурук тыртырыкчызы боол, почта салбырында радистер боол. эмнелгеде ажылдарга дузалажып турар 40 хире өөреникчилеривис бар. Школа соонда малчыннаар күзелдиг 14 кижи совхозта кичээлдеп, малчын бригадаларының хуралдарынга киржип, коданнарга барып турар. Оларны «ССР Эвилелиниң 60 чылы» совхозтуң улуг зоотехниги Л. Доскаар болгаш башкы Н. Очур баштап турар. Төөкү класстарның 22 өөреникчизи чолаачының практиказын совхоз баазазында эрттирип, слесарьлап турарлар. 7-8 класстарны совхозтуң сүт-бараан фермазында, школаның столоваяларында быжыглаан бис.

Шуут ажыл кылбайн турар класс бистиң школада чок. Чайгы үеде барык бүгү өөреникчилерни ажылга хаара тудар бис. Малчыннарның ажы-төлү ада-иезинге дузалажырлар. Бо чылын совхоз өшкүнү, хойну саар деп шиитпирлээн, аңаа хөй уруглар ажылдаар. Сарлык саар күш-ажыл лагерин организастаар бис. Үстүкү класстардан күзелдиг өөреникчилер олаар ыяш белеткээр кооперацияны тургузар. өөреникчилерни школа септелгезинге, тараа шөлү суггарарынга, хөй өөреникчилерни погаа өстүрүлгезинге ажылдадыр кылдыр хуваарган. Бо чайын совхоз-даа, школа-даа түс-түзүнде теплицаларны тудар.

Совхоз болгаш өске-даа район төвүнүң организациялары-биле харылзаавыс багай эвес, школа дугайында айтырыг тургузарга хая көөр удуртукчу чок. Бистиң совхоз школавыска автомашинаны, тракторну үндүрүп берген. Чайын башкыларны, ажылчыннарны Шушенскоеже экскурсияладырынга автобузун база аазап турар.

Адыг ХЕРТЕК.
Школада ниитиге ажыктыг күш-ажыл организатору.

ШЫН УГЛАНЫЫШКЫН

Ындыг үзел-бодал кажан, кайыын тыптып келген чүве ийик, мурнунда бис ажы-төлүвүске диплом чок кижи бүдүн-бүрүн кижи эвес деп угаадып чораан бис. Ынчангаш ада-иелер ажы-төлү салым-чаяан, күзел-чүткүл бар-даа, чок-даа болза, кандыг-даа арганы ажыглап тургаш, институт аттыг черже-ле киирип кызыдып турган боор. Ам-даа чамдык ада-иелер ажы-төлүн эдертип алгаш, дуу-ла Ленинград, Москва чедир чоруп турза-даа, дипломга бистиң хамаарылгавыс бир янзы апарган хире ийин. Көрүп чорурга, эки ажылдап чорууp бедүүн ажылчыннар кандыг-даа дарга-башкылардан дээре чурттап чоруур боор-дур. Кандыг-чүү-даа болза, шевер сапык даараныкчызы черик дуглап чорууp инженерден дээре.

Бо чүүлче мен бистиң районнуң Шекпээр ортумак школазының башкыларының күш-ажыл кижизидилгезин экижидер, бүдүрүктүг күш-ажылды кижизидилге ажылы-биле холбаар дээш кылып эгелээн баштайгы оралдажыышкыннарының дугайында бижикседим. Маңаа бир дугаарында школаның дузалал ажыл-агыйының тургустунганындан эгелезе эптиг боор. Эгезинде ындыг бодал та кымның бажынга кирип келген чүве ийик, школаның ада-иелер хуралынга бир кижи школага дузалал ажыл-агый организастаарынга дөгүм-не болур ийнаан, ада-иелер бодунда бар шаа-биле малдан халаска салза чүл деп савал үндүрүп келген. Кижи бүрүзүнде эвес-даа болза, мал бар чүве болганда, ажы-төлүнүң өөренип турар школазынга анай, хураган салыптарга, кым ядарай бээр деп чөпшээрешкеннер. Ол-ла хуралга кымның, кандыг чүзүн малды салырын дансылааш, ол бүүгаар белерге, 36 хаван, 42 пээр чүве болган. Ийи чыл бурунгаар Шекпээр ортумак школазының хууда өнчүзүнүң өөзү ынчаар тургустунган.

Карылгалыг ажыл-агый деп бажым саныңда шүгүмчүледип турза-даа, «Шекпээр» совхозтуң директору бо айтырыгны кедизеп бодап, хандыр көрүп турар. Школаның ада-иелерден чыып алган малын совхозтуң эн-ве шыырак кадарчыларының бирээзи Көк-оол Ооржактың малдап турары совхоз хоюнга каткан. Малга кажаа база херек болгай. Бо айтырыгны школа биле совхоз аразында дүгүрүшкаш, кайызында-даа өкпелээрыш чок кылдыр шиитпирлээн.

Чаа школаже көшкен соонда, эрги школаның бир талазын совхозка уруглар-сады кылдыр берипкеш, орнунга белен мал кажаазы алган, ол-ла болган. Совхоз школага 120 муң рубльдиң бригада төвүн, 32 муң рубльдиң ийи кудуун кылдыртып, 40 гектар черни, «ГАЗ-53» машинаны, «Беларусь» тракторну аңгылап берген. Школа Көк-оол Ооржактың кадарып турары 300 совхоз хураганын эрткен чылдан эгелеп арендага алган. Амгы үеде совхоз биле школаның аразында чер арендазының бүдүрген продукциязының өртээн төлээриниң айтырыглары дугуржуп дооскан.

Бо чылын школа совхозка 31 муң рубльдиң продукцияны бээр, ону бүдүрер дээш үндүрген чарыгдалдарының артыын боттары алыр ужурлуг. Школа совхозтан алган 40 гектар черниң 20 гектарынга кызыл-тасты, 10-унга суланы, артканынга картофельди тарыыр. Эрткен чылын школаның бүдүрүлге бригадазынга ажылдап турган өөреникчилер 30 тонна сиген, 20 тонна саванны белеткээн. Боттарынга 35, совхозка 78 тонна картофельди ажаалган. Бүдүрүлге бригадазының кежигүннери чайгы дыштанылгазының үезинде ажылдап алган акшазы-биле Шушенскоеже экскурсиялап чораан.

Совхоз школаны чүгле машина-техника-биле эвес, а кадрлар-биле хандырарының аргазын база бодап турар. Мал ажылынга үр чылдарда ажылдаан, арга-дуржулгазы улуг, совхозтуң бол зоотехниги турган Вера Моңгуш ам школада доктаамал ажылдай берген. Ол кичээлдер эрттирбишаан, мал ажылынче хаара туттунган өөреникчилерниң бүдүрүлге практиказын удуртуп турар. Ада-иелерниң салган малы база өзүп турар ам каттышкаш 160 челе берген. Школада бора-тоолайлар база бар. Мурнунда мындыг мал тудуп чорбаан болгаш, эгезинде бергедээшкиннерге элээн таварышкан. Малды ажаап-тежээринге, чем-суурун белеткээринге өөреникчилерниң күжүн колдадып турары хоп чүү чүгула. Амгы үеде үстүкү класстың өөреникчилери ийи кижи-ле ийи хонук кыштагже үнгеш, кадарчыга дузалажып турар. Чайгы үеде хой кадарар эрге чедип алыр дээш, ынаргыя 7-8 класстың өөреникчилериниң аразында чарыш аажок калбарган. Чайлаглаашкын үезинде 10 кижи майгыннарлыг чартык айлап ээлежип ажылдаан.

Совхозтуң директору Иван Идам-Сүрүн, школа директору Эрес-оол Моңгуш бо ажылдың алыс кедизин бодап турар деп эгезинде айыткан болгай бис. Амгы үеде Шекпээр ортумак школазының сөөлгү чылдарда доозукчуларындан 18 кижи тракторист мыйызынга холга алган, 8 кижи малчыннап, дөрт оол чолаачылап, ийи уруг саанчылап турар. Ынчангаш бо школаның башкызы, мында партия эге организациязының секретары Моңгуш Бөйбупуң «Алышында барып ада-иезин солуп бээр улус бо» деп чугаалап турарында ужур бар.

Школада өөреникчилерниң бот-башкарылыр чорууп сайзырадыр, өөредилгениң амыдырал-биле холбаар дээш кижизидилгениң чаа арга-хевирлерин дилеп турар башкылар хөй. Эге класстар башкылары Анна Достай-ооловна Моңгуш, Валентина Бойдуевна Куулар, Чеченей Кунчекааловна Саая, Инесса Ыдыковна Ооржак класстан дашкаар ажылдар организакчызы Ирина Долег-ооловна Ооржак, үстүкү класстар башкылары Урана Болустаевна Дамдын-оол, Марина Болустаевна Куулар, Тамара Достай-ооловна Ооржак коллективинде чаа эгелээшкиннерниң, идээшкиннерниң кол өөзээп тургузуп турар.

Амгы үеде Шекпээр ортумак школазы дузалал ажыл-агыйын аренда көрээзинге үндезилээш хөй адырлыг ажыл-агый кылдыр сайзырадыр сорулганы салган. Мен барган хүнүмде эрги школага мастерская турган бажынны кыштагже көжүрген. Аңаа ажылдаар школачыларның чурттаар бажыңы ол болур. Чупар-бажыңны тудар, школачылар чурттаар бажынга телевизор, ойнаар херекселдер садар дээш кылыр чүүлдер-ле хөй. 40 тонна картофель шыгжаар черни тудуп дооскан, погаа өстүрер теплицаның тудуун эгелей берге... Школага Кызылдың даараныр фабриказының салбырын ажылдарын база планнаан. 15 даараныр машина салыр ораалын белеткээн, аңаа 30 уруг ийи ээлчег-биле ажылдаар. Ам Кызылда даараныр фабриказының даргалары-биле керээ чарары, документилер долдуурары арткан.

Школада уруглерниң күш-ажылчы кижизидилгезин экижитпээн оларның сагылга-чурумун быжыглаарынга база улуг салдарны чедирип турар. Бо школага мурнунда ышкаш кара таакпы тыртар, янзы-бүрү химиктиг бүдүмелдер тывар хүлгганнаар чоруктар ховартаан. Бо чылын чүгле чаңгыс корум-чурум үрээкини болган. Ынчангаш школа өөреникчилерин чүгле эртем-билигге эвес, а бир-ле чүгаарында хамаатылыг мөзү-шынарга кижизидер дээш ажылды калбартан, ол шын угланыышкын.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ.

ӨРТ ӨЖҮРҮК ЧҮЛЕРИ

Красноярскиниң ужар чүүл баазазының арга-арыгны ужар чүүлдүң дузазы-биле камгалаар талазы-биле Чадаанада салбырының өрт өжүрүкчүлериниң харыылап турар участогу улуг. Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл база Улуг-Хем районнарының девискээринге өрт халавын болдурбас дээш салбырның өрт өжүрер парашютистери улуг ажылдарны чорудуп келген. Өрттүң боол турар кол-ла чылдагааны тарап аңгызы хоорзун өрттедип турарында деп өрт өжүрүкчүлери чугаалап турар. Бо чылын безин Улуг-Хемниң Арыг-Үзүүнге, Торгалыгга беш черге өрт болган. Ол ышкаш Хөндергейге болгаш Алдыгаты бажынга өрттер болган. Ниитизи-биле чеди черге болган өртту салбырның өртчү-парашютистери өжүрген.

— Силерниң өртчү-парашютистериңер белеткелди каяа, кажан эртип турарыл? — деп, салбырның начальниги Николай Владимирович Саблинден айтырарымга:

— Өртчү-парашютистер белеткелди чылдың-на эртип турар. Самолёттан парашюттуг халыырынга, вертолёттан чадалап бадарынга олар чылдың-на тренировкалар эртер болгаш өөренип база турар. Мынчап кээрге бистиң парашютистеривистиң белеткели шыырак. Апрель айның 15-тен эгелээш, октябрь 15-ке чедир өрт өжүрүкчүлерниң кылыр ажылы чамдыкта ködей бээр.

— Силерниң салбырның өртчүлери чүгле Тыва девискээринге болгулаан өрттер өжүрүп турар бе, азы...?

— Красноярскиниң ужар-чүүл баазазының арга-арыгны ужар чүүлдүң дузазы-биле камгалаар салбыры болганывыста өрт хөй болган черлерже бисти кайы-даа үеде октап болур. Эрткен чылын Томск, Иркутск, Тюмень, Якутия дээш чорбаан черивис чок. Бо черлерге болгулаан өрттерни өжүреринге бистиң өртчүлеривис идепкейлиг киришкен.

— Эки ажылдап турар кижилериңерни адап көрүңерем.

— Кайызын кандыг дээр боор. Шуптузу чаңгыс иениң оолдары дег ажылдап, чурттап турар улус-ла болгай бис. Ынчалза-даа чамдыызын маңаа адап берейн харын. Командалың инструктору Василий Моңгуш, өрт өжүрер десант бөлүүнүң инструктору Михаил Ооржак, парашютистер Карбы Ондар, Валерий Моңгуш оларның ажылдап турары черле эки.

Чадаана салбырының өрт өжүрүкчүлери өрт өскүп болгу дег черлерни доктаамал хайгаарап, бичии-ле өрт кыпкан черже ужудуп үнүптеринге кезээде белен. Өртчү-парашютистер парашюттуг шенелде халыышкынны кылыр деп белеткениг турда, чурукка тырттырып алган бис.

Манай-оол ОЮН.

ЧУРУКТА: салбырның өртчү-парашютистери.

Юрий МОНГУШТУҢ фотозу.

Чаңчылдар дугайында

«КАРА ДАШКА ХАРЫЫЛЫГ» ЭВЕС...

Мактанып канчаар мен,мынча ботка чүнү көрбедим дээр. Адыс угум болза Оюн кижи мен. Ёзу-чаңчылдар дугайын чугаалап көрейн.

Бүгү дөрт чүгүнче хараттынып көөрүнге-ле, хамык чараш үнелиг чүүлдер кижи дугайын сагындырып келир. Кадыкла чорза, кижиниң кылбас-тутпас чүвези, барбас-четпес чери бар эвес. Совет улус, ылаңгыя совет үеде—амгы шагда чалгынныг боол ужуп, чапталыг боол эштип чорууp апарган улус-тур бис. Бүянныг чүвени кылып чораан тоотуг, чаагай кижи өлү бээрге, оон дугайында чүгле эки сактыышкыннар болгап ооң балалбас «нап» амыдыралга артар. Ол дээрге кижиниң эки бүдүш-шынары, чаагай күш-ажылы-биле холбашкан чүүлдер-дир.

Кижи өлү бээрге, ону оршукшудуп үндүрер хүнүн айтырын алыр дээш «бүдүү билир, төлгечи» кижи сураглап, аңаа алыксалымы берип, чаңнып туруп бээриңе мырыңай чаңчылчаан. Ынчангаш ындыг «төлгечилерни» мырыңай амдажыдып алыр. Оон ыңай, «ол чеди хонгаш, дөртен тос хонгаш, аал-оранынга кирип кээр» дээш чижектиг коргунчугөстерни дыңнап болур. Бот дугайты ону сагыырын күзевес мен. Хей-ле шуудеп, өлген кижиниң бажын «ковайтып» турган херээ чүү боор. Дөргүл-төрелдери болгаш чоок кижилеринге аажок харзаданчыг боол, оларның сагыш-сеткилинге артып каары чугаажок.

Тыва улустуң чаңчылдарында шаанда, мен билип кээримде, кижи хоорҗуткен черге аныяктар хамааңчок, улуглар безин арага ишпес боор чүве чораан. Таптаашкын үезинде пат кайгап эвергени мен, хоорҗудулгеге-даа, кудадаа дүшкен черге дашка уунтар-ла кижи араганы ижип-ле турар, ону хоруур, кызыгаарлаар кижи-даа чок. Массалыг арагалаашкынның уржуундан, «бикка бак улажып» дээн ышкаш алгыш-кырыш, чогуш-содаа, өлүм-чидим-даа болгулаар таварылгалар турду. Араганың элбек турганындан ындыг чүве ийикпе, ылаңгыя таптаашкын үезинде шаандагы чаагай чаңчылдар үрелген. Ылаңгыя аныяк-өскелиниң арага-дарыга хандыгар чоруу барык-ла таптаашкын үезинден эгелээн сөөлгү чылдарда улам улгаткан.

Өг-бүле тудар дээн аныяк оолдуң, кыстың амыдырал-чурталгазында бир онзагай болуушкун—куда. Ол оларга уттундурбас боол артып каар. Өгленишкен аныяктарның дүжүрген кудазы оларның сеткилинге эки боол артып каар бе, азы багай боол артып каар бе деп айтырыг тургустунуп кээр. Куданы организастап эрттирген ада-ие, улуг кижилерден ол кол хамаарҗыр. Куданың эки эртери аъш-чемниң болгаш арага-дарыының элбек болуруунда болгаш чалаткан-нарның бээр белектериниң хөйүнде база эвес. Кудага араганың чыды-даа турбас болза улам эки. Амгы үеде арага чок кудаларны эрттирип турарынга шитимде дыка өөрүп чорууp-дур мен. Арага кая-даа хамык чүвени черле бузаар болгай. Араганың үстүнге чүгле чам үнген дижиривис-ле тыы.

Чоокта чедир-ле оолдуң ада-иези, дөргүл-төрели баштай чыылганнарга аъш-чемин салып, арага-дарыны кутсан соонда, «кара дашка харыылыг» дээш кыстың талазындан улус демги-ле чүүлдерин ыдаар-ла-шаа-биле оон-даа хөйнү (ажар сорулга-биле) сөңнеп сунарын оралдажыр турду. Оон-на эндерс ижип-чип алган кудалар чүү боор. өг-бүле туткан аныяктарга өнчү кылдыр белек-селек аазап «өчи-жип» туруптар. Бирээзи туруп келгеш, молдурга аазаар. ийиргизи туруп келгеш, мотоцикл аазаар, үшкүзү— чиик машина... дээш-ле бээр. Бо факт ол кижилерниң бедүүн, бичe сеткилдиг эвезин көргүзүп турар. Ол черле эки үлегер-чижек эвес деп бодаар мен. Харын-даа аныяк кижилерни алыскак-чикеск болурунче кыйгырып турганзыг. Ындыг кудаларны мен-не чараш, эки эвес дээр мен.

Оюн ДАНЧАЙ-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл хоорай.

ТИИЛЕКЧИЛЕР ИЛЕРЭЭН

Район төвү Хандагайты суурга шыдыраага командалар аразынга база шак-биле дүрген ойнаарынга хууда бирги чер дээш маргылдаа чидиг демиселге эртип, ийи хүн уламчылааш доозулган. Районнуң шыдыраа федерациязының даргазы Ооржак Кызыл-оол шыдыраа спортунда чаа чүүлдерни таныштырган. Баш удур дыңнадып каан турбуже, чамдык суурлар, организациялар спортчуларын чорутпаан. Маргылдаа үезинде чөптүг-даа, чөп чок-даа негелделер тургустунуп кээп турган. Ак-чыраазыларның шыырак составтыг командазын хүп чуруму үрээн дээш уттурган деп санаан. Чамдык командаларның кежигүннери долу эвес болган.

Буфетти организастап, ойнакчыларга таарымчалыг байдалды тургускан. Республика төвүнге тускай чараш, көрүштүг кубокту кылдыртып эккелген. Шыдыраачыларның түңнел хуралынга районга бо спортту сайзырадырының перспективалыг талаларын дугурушкан. Моон соңгаар туруп болгу дег чоргудаалернин чылдагааннарын сайгарып көргеннер.

Бо маргылдааның баштайгы кубогун алыр аас-кежик оруктудут эртелеринге онаашкан, ийиги, үшкү шаңналдыг черлерге районо, эмнелге командалары төлептиг болганнар. Маңаа эң идепкейлиг киришкен Саглының командазын демдеглээн. Боттарының холдеринге тиилекчилер болган Кызыл-оол Ооржакты, Мадон Моңгушту, Кызыл-оол Дончукту, Евгений Ооржакты, Лина Куселдейни, Доңгак Оолакайны дипломнар, хүндүлүг бижиктер, өртектиг белектер-биле шаңнаан.

Ам дараазында болур маргылдаа моон-даа чидиг демиселге эртер, чүге дизе киржикчилерде кошкак, «чиилке» баар кижилер эвээш болган.

Николай ООРЖАК.
Өвүр району.

спорт

МААДЫРНЫҢ КУБОГУ

Чоокта чаа Совет Эвилелиниң Маадыры Чүргүй-оол Хомушку аттыг кубок дээш маргылдаа Тес-Хем районда маадырның адын эдилээн совхозка болуп эрткен. Чылдың-на эрттирип турарындан ук маргылдааның шынары экижип, спортчуларның саны-даа, мергежилы-даа бедип турар.

Деңзи аайы-биле хүрешке Арам Санчат, Бады-Сагаан Матпаргы, Сарыг-оол Соян, Владимир Куңзеп, Валериан Төмүр, Сергей Даңдаа, Эдуард Доңгак, Шамит Сүктер олар чемпионнаан.

Хол бөмбүүнге «Кызыгаар» совхозтуң эр, херээжен спортчуларының командазы бирги черни ээлээн. Эр улус аразынга ийиги черни Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң болгаш үшкү черни Самагалдайның командазы, а херээжен улус аразынга О. Шынаа болгаш Берт-Даг суурларының командалары ийиги, үшкү черге төлептиг болган.

Уламчылаан чарыштыртан чүгүрүк аъттарның баштайгыларының бораанын көстүп келген. «Кызыгаар» совхозта Слава Арианың аъды бир дугаарында келген. Ол-ла совхозтан Ламаа Хорлайның аъды ийиги, а Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта Араптан Артимниң аъды үш дугаарында келген.

Стадионнуң шөлүнге хөглүг жүм үнелгези-биле 64 шилиндек мөге дэвип үнерге, чон адыш часкаашкыны-биле уткаан. Оларның аразында Моол Арат Республиканың Убса-Нур аймааның арзылаң мөгези Юмрия Эртине, Куржап Янчаа, республиканың сураглыг мөгелери Сүктер Шимит, Сергей Даңдаа, Василий Чазыр, Василий Хурагак болгаш өскелер-даа бар. Адактың соонга дээр арзылаң мөге Юмрия Эртине биле Сүктер Шимит арткан. Демисел үр болгаш чидиг болган. Сүктерниң хеделиишкининиң удур кажар арга ажыглааш, арзылан мөге шуулген. Үшкү, дөрткү черлерни Сарыг-оол Соян, Владимир Калаа дараалаштыр алгылаан.

Команда аайы-биле бирги черни «Кызыгаар» совхозтуң спортчулары ап, Маадырның кубогун чаалап алган.

Бичe-оол ДОЮНДУП.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫНЫҢ ШАҢНАЛЫ

ВЛКСМ Сүт-Хөл райкому Афган Демократтыг Республиканга интернационалчы хүлээлгезин күүседип тургаш маадырлары-биле өлген Бора-Тайга чурттуг Аадын-оол Ондарга чарыттыныг сактыышкып бүдүлады кылдыр спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге маргылдааны чоокта чаа ооң төрээн суурну Бора-Тайгага организастап эрттирген.

Маргылдааларның түңнелинде тыва хүрешке 64 аныяк мөге күжүн тенешкен.

Хүрештиң эртип турар талазында чамдык четпес чүүлдер барын айытпышаан, ону эдип алыр боор дээрзинге бүзүрел артым. Чамдык адыг-сураа алгыдаан аныяк мөгелерниң бажынып дүктери узун, өңбегер. Хүрежиринче үнерде солак-шуудаа чок бозгулаан. Аңаа-ла белинде кур баглаап алган үнүп келгилээр. Өске национал көрүкчүлер база көрүп турган. Эвчогун кандыг дээрил аап. Бо чорук ада-өглебериниң дамчып келген тыва хүрежиниң сузун базып, аңаа хүндүткел чок хамаарылгавысты көргүзүп турар.

Ачыр-дачыр демиселдиң түңнелинде кубоктуң эрткен чылгы эдилекчизи национал хевирге РСФСР-ниң спорт мастери Михаил Ондар бо удаада октадыпкан, а ынчан үжүүрлешкен мөге Кара-Чыраа ортумак школазында күш-культура башкызы Алексей Моңгуш тиилген, аныяк мөге Айвар Ондар үжүүрлешкен.

Альберт МОНГУШ.

ТВ

МАЙ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Экии, музыка! 9.20 Мультфильм. 9.50 Концерт. 10.15 Медээлер. 10.25 «Аян-чорукчулар клуву». 11.25 — 12.30 «Мээң театрым». Музыкалыг урап-чечен телефильм. 15.40 Медээлер. 15.50 Музыка эртинези. И.-С. Бахтың чогаалдарының концерти. 16.30 БУР-нуң барымдаалыг фильмнери. 17.00 Уруглар шагы. 18.00 Компьютер-биле чугаа. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Силер мону шыдаар силер. 19.30 Резонанс. Даштыкы политика болгаш чонга медээлерни чедирип тайылбырлап чедирсеңи. 21.00 «Үе». 21.35 ССРЭ-нин улус депутаттары чугаалап тур. 21.45 Бүгүнге спорт. 22.00— 00.20 ССРЭ-де Куба республиканың культуразының хүннериниң ажыдыышкыны. Төңгенде (00.00) — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 7 класс. М. П. Мусоргский. 9.05 Немец дыл. 10.05 Биология. Үнүштер камгалаарының биологтуг арга-хевирлери. 10.35; 11.35 Физика. 6 класс. Космос ужудуушкуннары. 11.05 Немец дыл. 12.05 «Губерния амыдыралындан чамдык чүүлдер». Урап-чечен телефильм. 13.35 Медээлер. 13.45 «Музыкалыг ярмарка». 15.00 — 15.50 «Чагаада ийи сөс». Телефильм. 17.05 Медээлер. 17.15 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Элезинниг ховуда чараш бойдус чурумалы». Урап-чечен телефильм (Казахфильм).

КЫЗЫЛДАН

18.20 Уругларга фильм. 18.30 «Орус дылды өөренип тур бис». 18.50 «Бистиң эдеривис: Кечил-оол куду́мчу, 415». 19.10 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. СЭКП-ның XII съездизи аттыг совхозта политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге. Делегей байдалының дугайында беседа. 19.40 Медээлер. 19.50 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунап, чаштар!». 20.20 Киргиз ССР-ниң алдарлыг артизи С. Чоткараеваның концерти. 20.50 «Экранда — Сибирь». Киножурнал. 21.00 «Үе». 21.35 ССРЭ-ниң улус депутаттары чугаалап тур. 21.45 «Элезинниг ховуда чараш бойдус чурумалы». Урап-чечен телефильм. 22.50—00.50 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Тбилиси) — «Спартак».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 Медээлер. 17.15 «Элезинниг ховуда чараш бойдус чурумалы». Урап-чечен телефильм. 18.20 Мультфильмнер. 19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Ростов телестудиязының программазы. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

«НАПЫРАЛ»: «Роман с камнем» 9.20, 12.40, 14.50, 17.10, 19.30, Спецсеанс 11.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Подранки» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «На златом крыльце сидели» 9.30, 14.40, «Красный галстук» 11.00, 13.00, «Офицер с розой» 16.10, 18.20, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Долгая разлука» 14.00, 16.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Потерпевшие с Лигурии» 14.30, 18.10, «Для счастья нужны трое» 16.20, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Враг мой» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

агаар

Бөгүн чамдык черлерге ак чаъстаар. Хат кошкак. Дүне 11—16, хүндүс 22—27 градус чылыыр.

Кызылга хат кошкак. Дүне 13—15, хүндүс 23—28 градус чылыыр.

Республика девискээринге өрт кыва бээриниң айызы улуг. Ынчангаш чурттакчылардан арга-арыгга чораашот-биле кичээнгейлиг болурун сагындырып тур.

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары:
- Редактор — 3-43-34;
- оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
- приемная — 3-34-26;
- харыысалгалыг секретарь — 3-34-92
- оралакчылары — 3-45-93;
- партийжи амыдырал килдизи — 3-36-42; 3-36-25
- совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23;
- үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
- агроүлетпүр килдизи — 3-41-16;
- пропаганда килдизи — 3-34-57;
- культура килдизи — 3-39-15;
- информация килдизи — 3-37-11;
- чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39;
- корректорлар — 3-34-19;
- бухгалтерия — 3-43-41;
- очулга килдизи — 3-34-93;
- үндүрүкчүлер — 2-27-41;
- солун кезбейн барганда — 2-32-75

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлаглы арын. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 261. ТС—00513.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 25 четверг № 122 (14022)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 кап.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи бөгүн Москвага ажыттынар

ЧОННУҢ ТӨЛЭЭЛЕРИ ЧЫЫЛГАН

ССРЭ-ниң улус депутаттары кылдыр Тыва АССР-ден соңгутканнарны Москваже үдээн соонда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга кирип, оон Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар-биле ужуражып, ам ажыттынар Советтерниң Съездизиниң дугайында, бистиң республикага эрткен соңгулдалар дугайында кады сөс солчур бодаан мен.

Чимит-Доржу Байырович телеграмма көргүстү. Ону ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинче чалаан болду. Ынчангаш чугаа баштай Съезд дугайында болган.

— Улус депутаттарының Съездизинге кандыг эң кол шиитпирлер хүлээп алдынар ирги?

— Сөөлгү он-он чылдар дургузунда бир дугаар чыглып, эде тургустунуушкунуң негелделерин ёзугаар политиктиг системаның чаартылгазын боттандырарынга улуг салдарлыг улус депутаттарының Съездизи хөй талалыг айтырыгларны чугаалажыр деп бодаар мен. Анаа чүгле организастыг айтырыглар чугаалажыр эвес, өске-даа хөй-хөй шиитпирлер анаа хүлээп алдынар. Депутаттарның хүлээп алыры шиитпирлери бодамчалыг, тодаргай болуру идеген турар мен.

Мурнуку чылдарда ышкаш, чыыштың ажылдаар хүннерин безин бо удаада доктаадып тургуспаан болгай. Депутаттар эргежок чугула деп санаары, херек өйген бодалдарын бүрүн чугаалаар арганы оларга бээр. Бо Съездиге бистиң чуртувустуң, оон иштинде республиканың амыдыралынга эргежок чугула айтырыгларны чугаалажып, тодаргай хемчеглерни алыр деп бодаар мен. Манаа депутаттарның идепкейи, билдилии эргежок чугула.

— Чимит-Доржу Байырович, бистиң республикага соңгулда кампаниязының канчаар эрткениниң дугайында дыңнадып келген бис. Массалыг информация чепсектериниң дамчыштыр эрткен медээлер долу бе, анаа немээр чүүлдер бар бе? Бо дугайында Съезд бүдүүзүнде номчукчуларга база катап сонуургадыры чугула боор.

— Республика солуннары, телевидение болгаш радио соңгулда кампаниязын долу чырыдарын оралдашкан дээрзин демдеглээр апаар. Кол-кол чүүлдерни ажылчы чөнгааш илередип шыдаан. Ынчалза-даа чамдык коллективтерге депшиилге хуралдарын, округтарның соңгулда мурнуунуң хуралдарын чырыдып күш четпейн барганы хомудалчыг. Дараазында соңгулда кампаниязының үезинде ындыг чүүлдерни болдурбазы күзенчиг.

Ынчаарга соңгулдалар бистиң чуртувуска, республикага кажангызындан-даа онзагай байдалга, ажык-чарлыг чорук, калбак демократчыдылганың байдалынга эрткен. Чуртта 1500 мандатка 7,5 муң кижини чугаалажып кирип турган. Хөй-ниити организациялары база боттарының төлээлекчилерин дешпиткен болгаш пленумнарынга соңгаан.

Тыва АССР-де бир девискээр болгаш 11 национал-девискээр соңгулда округтарынга дешпидери-биле 155 кижиниң кандидатуразын чугаалашкан, 69 кижини дешпиткен. Кижи бүрүзүн ажылчы чоп, соңгукчулар бүгү тала-биле сайгарып турган. Бадылаашкын хүнүнде чажыт бадылаашкын бюллетеньнеринге 23 кандидаттың адын киирген турган. Март 26-да 10 улус депутаты соңгуткан, а Кызылдың Барыын № 647 соңгулда округунга катап бадылаашкын кылыр, Чөөн № 646 соңгулда округунга катап соңгулдалар эрттирер апарган. Чоннуң күзел-чүткүлүн барымдаалаар дээш негелделиг бо үеде мындыг соңгаарладыышкында багай чүве чок. Катап соңгулдалар болган округка катап бадылаашкын база болган, чаа доозулганы бо-дур.

Совет херээженнер комитединиң каттыштырган чөвүлелден ССРЭ-ниң улус депутадыкылдыр Улуг-Хем районда уругларкомбинадының эргелекчизи Г. С. Сагаандайны соңгаан чорук бистиң республиканың херээженнер чөвүлелдеринге, херээженнеринге улуг бүзүрелди көргүскени ол деп көөр апаар. Ону үнелеп, ындыг бүзүрелди шынныктырар дээш ажылдаар ужурлуг бис.

Эрткен соңгулдаларның түңнелин үндүрүп тура, соңгулдалар бистиң чуртувуста болгаш республикада болуп турар чаартылгаларның көргүзүү болган дээрзин демдеглээри чугула. Олар калбак демократчыдылганың, ажык-чарлыг чоруктуң байдалынга эртип, херек өйген бодалдарны ажык-биле чугаалаар идепкейин көдүрүп турган. Чоп эде тургустунуушкуп дээш бадылаан. Ам сорулга — чоннуң берген чагыгларын күүседири болур.

— Соңгулда кампаниязы чорупп турар үеде Дээди Советтиң Президиуму, республиканың чазаа, министерстволар болгаш ведомстволар кандыг ажылдар кылып турганын кыска-биле чугаалап көрүңерем.

— Бо чылдың эгезинде, тодаргайлаарга, февраль айда Өвүр болгаш Тес-Хем районнар Советтеринде соңгулдаларга белеткел ажылдарының канчаар чоруп турарын Президиум хуралынга чугаалажып, чамдык четпестерни айтып, сүмелерни киирген бис. Ол районнарны анаа-ла шилип албаан, ырак-узак черлер боорга, ол-бо хандырылгада кандыг бергелер барын илередир, методиктиг дуза көргүзер сорулга-биле оларны шилип алган бис.

Ол ышкаш республика деңнелинге, районнарга семинар-чөвүлел хуралдарны база эрттирип келген бис, анаа райкүүскомнар удуртукчулары, округ соңгулда комиссияларының даргалары кирипшкилээн. Участоктарның соңгулда комиссияларының кежигүннерин чыып, ындыг семинарларны чер-черге база эрттирген.

Республиканың чазаа, министерстволар болгаш ведомстволар ажылдакчылары чер-черлерже үнүп, Советтерге, соңгулда комиссияларынга, ажыл-агыйларга түс-түс дузаны көргүзүп келген. Ол ышкаш хамаарышкан адырының аайы-биле кайы-даа министерство, ведомство харысалгалыг турган. Чижээ, Садыг министерствозу садыг хандырылгазы дээш, харылзаа эргелели харылзаа дээш...

— Бо харысалгалыг үеде четпестер база тургулаап боор аа?..

— Чок деп болбас. Элээн үе эрткенде чер-чер Советтериниң соңгулдалары болур болгай, анаа ындыг четпестерни катаптавас дээш чугаалаар апаар. Соңгуттурган депутаттарывыс аразында ажылчыннар шуут чок, херээженнер элээш, тодаргайлаарга, национал-девискээр соңгулда округтарындан чаңгыс кижи кирген. Чогум дешпидип турда ажылчыннар, хойжулар, механизаторлар кирип турган, округтуң соңгулда мурнуунуң хуралдарынга, оон соонда соңгулдаларга олар эртпейн баргылаан. Төлей чок кижилер кирип турган дивейн-дир мен, ажылчын кижилерни соңгукчуларның чедир үнелевейн барганы ол ыйнаан, бадылаашкынны олар эвээштиг ап турганнар. Бо талазы-биле тайылбыр ажылын кошкак чоруткаңывыс ол деп миннир апаар бис.

Ийет, округтарның соңгулда комиссияларынче төлээлекчилер дешпидилгезиниң дугайынга чугула айтырыгны эрттирипттер часкан-дыр мен. Бо удаада ынаар дешпидилгелер чамдык черлерге ээзу барымдаалап болганын чугаалаар апаар. Оон түңнелинде хөй-ниити ажылга идепкей чок, соңгулдаларга хамаарыштыр белеткели кошкак, соңгулда дугайында Хоойлу-биле таныштырбаан кижилер ынаар кирип бергилээн болган. Оон уламындан округтарның соңгулда комиссияларының ажылы хөнүкпейн турган.

Чамдык чер-чер Советтерниң дээрге соңгулда комиссияларының херээ дээш болгаш оларның ажылынга дузалашпайн, харын-даа хайгааракчы хөөнүүг турганы чажыт эвес.

Депутатка кандидат кылдыр дешпиттирип турган кижилерниң программалары кол черин ээлээр болгай. Ук кижиниң билиг-мергежилдиин ажыл-агыйжызын, кандыг айтырыгларны канчаар шиитпирлээр деп турарын программазы базытып көргүзер. Соңгулда мурнуунуң кампаниязының үезинде дыка хөй кандидаттарның программалары тодаргай, билдилиг болгаш дээди эрге-чагырга органынга ажылдаар кижиниң негелдезинге дүгжүп турган. Ындыг программалыг эштерниң хөй кезии соңгуткан-даа.

А чамдык эштер хоозун аазааашкыннар берип, кылып күш четтинмес айтырыглар казып, соңгукчуларның кичээнгейин хаара тудар дээш өске-даа чараш эвес аргалар ажыглап турган. Ындыгларлан кым-даа соңгутпаан, аазааашкынны хоозун, үндезин чок деп чүвени чоп көрүп каап. Оон аңгыда хуралдар үезинде канчап-даа тургаш, бодунуң коллективиниң кижизин киирер дээш өске таланың кандидадының төлептиг мөзү-шынарын херекке албайн баргылаар чоруктар тургулаан. Мындыг чүүлдерни дараазында соңгулдаларга шуут болдурбас ужурлуг бис.

Адак соонда бир кол айтырыгга — соңгукчуларның чагыгларынга доктаап көрээли. Бир эвес ук-дөзүн алгаш көөр болза, депутат кижиниң соңгаан херээ — социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедедиринге эргежок чугула чагыглар бээри болгай. Эрткен ужуражылгаларда үезинде тодаргай, чугула чагыглар кирип турган, оларны күүседир дээш депутаттар бүгү күжүн бээрлер, олар соңгукчуларынга ынчаар аазааннарлаа.

Ынчалза-даа тодаргай эвес чагыглар кирер-дир. Оларны канчап күүседирил?

Ам сорулга чүл дээрге политиктиг амыдыралга кижилерниң сонуургалын улам бедидери, бар четпестерни чайлатыры дээш кылдынган ажылдарны улус депутаттарының чер-чер Советтериниң хаңы сайгарары, удавас болур соңгулдаларга белеткелди болгаш оларны эрттирерин эң организастыг байдалга боттандырары болур.

«Шынның» корр. Дангыт ЧЫДЫМ беседалашкан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы май 23-те болган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң дааскапын ёзугаар ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хуралдарын белеткээри организастаарынга холбашкан айтырыгларны анаа чугаалажып көрген. Съездиге болгаш ам соңгудар ССРЭ-ниң Дээди Совединге чугаалажып көөрү-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарындан кирген саналдарны барымдаалап ажылдап кылган чамдык документилерни кирген.

(СЭТА).

Төп соңгулда комиссиязында

Май 22-23-те Звиллер бажыңынга ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының хуралы болган.

Май 18-тен 21-ге чедир үеде девискээр болгаш национал-девискээр чамдык соңгулда округтарынга чоруткан катап бадылаашкыннарның түңнелдерин чугаалашкан. Бо айтырыглар талазы-биле комиссияның даргазы В. П. Орлов дыңнадыг кылган.

Чогуур соңгулда комиссияларының киирип келгени протоколдарын чугаалажып көрген. Төп соңгулда комиссиязы девискээр аайы-биле 76, национал-девискээр 46 округтарга соңгуткан ССРЭ-ниң 122 улус депутаттарын бүрүткээн. Төп соңгулда комиссиязы арткан соңгулда округтарынга май 23-те эрткен катап бадылаашкыннарның түңнелдерин чер-черден протоколдарны алган соонда чугаалажып көөр. Бүрүткеттирген ССРЭ-ниң улус депутаттарының данзызын парлалгага үндүрер.

Соңгулда кампаниязының доостуң турарынга холбашкан өске-даа айтырыгларны комиссияның хуралынга база чугаалашкан.

(СЭТА).

ДЕПУТАТТАРНЫҢ БОЛГАШ ЧАЛАТТЫРГАННАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң чээрбиги чыышкының онгу сессиязы бо чылдың май 26-да СЭКП хоорком унуң хуралдаар залынга 15 шакта эгелээр.

Партия бөлүүнүң хуралы 14.30 шакта болур.

ХООРКҮҮСКОМ.

КАРТОФЕЛЬ БОЛГАШ НОГАА ПРОГРАММАЗЫ

Дуржулга, аргалар-даа бар. Ону эки ажыглаар

Кижиниң организминге картофель биле ногаалың ужурдузазы канчаар-даа аажок улуг. ССРЭ-ниң Медицина эртемнериниң академиязының ажылдап кылганы аъш-чем нормазын ёзугаар картофель бир кижиге чылда 105 килограмм, ногаа база бахча культуралары 140 килограмм онаажыр ужурлуг. Ынчаарга бистиң республика амдызында бо чугула аъш-чем аймаан нормадан ораңчок куду бүдүрүп турар. 1988 чылда бир кижиге онааштыр 54 килограмм картофельди, 53 килограмм ногааны ажаап, садып алган бис. Көрбес бе, дыка эвээш-тир. Шак ындыг багай ажылдың түңнелинде чүгле чиир картофель эвес, харын бо чылын олуртур үрезинге дыка-ла бергедеп турар бис.

Амгы үениң бир онзагай шынары болза, совхозтар бот-орулга-чарылга-биле ажылдап турар. Өскээр чугаалаарга, боттары мениир дээни ол. 1988 чылда бистиң ажыл-агыйларывыс база экономиканы башкарарының чаа аргазы-биле ажылдаан. Ол хиреде чүге ындыг эвээш дүжүт алганы ол? Бир талазында, эрги арга-методтардан ам-даа уттунуп чадаан. Хамык ужур ында. Кижилер эде тургустунмаан. Ийиде, агаар-бойдустуң таарымча чок чоруунга база сылдап болур-ла.

Ажылды организастаарының деңнелге чижээ: «Барлык» совхоз 1 гектардан 204 центнер, а С. Тока аттыг совхоз 9-ла центнерни эрткен чылын ажаап алган. Ужурунда Элегесте байдал таарымчалыг. Бо ийи ажыл-агыйның тарылга шөлүнүң температуразы, хөрзүнү-даа аңгы-аңгы, ол ышкаш дуржулга-даа талазы-биле дөмей эвес. Херектиң ужуру чүл дээрге ажылды организастааны ийи аңгы болганында.

Барлыкчылар картофельди эң дешпилгелиг арга-биле — астрахань методу-биле тарып өстүрген. Чер аразы ырак-даа болза, оларның төлээзи Астраханьга барып, ол дуржулганы хынамчалыг көрүп, өөренип алгаш келген. Оон аңгыда ногаа өстүрер талазы-биле республикада шыырак көргүзүглүг «Кара-Хаак» совхозка «Барлык» совхозтуң бригада улуу база кээп чораан. Шак ындыг организастыг болгаш харысалгалыг ажылдың түңнелинде барлыкчылар картофель өстүрер талазы-биле республикада эң дээре көргүзүглүг болган. А элегестчилер канчаганыл? Картофель өстүрүкчүлери мурнуку хевээр-ле, ында төнчү түңнел дээш ажылдаарынче кым-даа сагыш салбаан, өөретпээн. Оон аңгыда черин суггарарда хөрзүнүнүң ниити байдалын өөренип көрбээн, чаштырган суг хөөлбектелгеш, довурак тырылгаш, картофельдиң үнүжүн кызып каапкан.

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында Михаил Захарович Родькин удурткан звено картофель тарып өстүрер талазы-биле аажок дуржулгалыг. Эрткен чылын ол коллективтиң кежигүн бүрүзү 43 муң рубль түңнүг продукцияны бүдүрген. 1988 чылда 55 гектар шөлдүң бир гектарындан 135 центнер дүжүттү алган.

— Бистиң ажылывыста онзагай чүүл-даа чок, кол агроном аажок дуза лап тур. Кижи бүрүзүнүң ажылдаарындан-на хамааржыр чүве ийин — деп, М. Родькин чугаалап турар. Шынап-ла, оларның ажылында өскелериниңден ылгал чүл дээрге технологияны шын сагыырында: өй-шаанда черин белеткеп алыр. Бо чылдың дүжүдүнге олар 75 гектар шөлүп барык 1988 чылдың күзүнүнде, дүжүттү ажаап алганының соонда белеткеп алганнар.

Бистиң чамдык ажыл-агыйларывыс кандыгыл дээрге черин удур аңдарар, плиниртээр. А дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында ындыг эвес — технологтуг карта ёзугаар ажылдаар. Бо звено картофель шөлүнге чаңгыс килограмм минералдыг чемиишкиндилге-даа ажыглаваан. Ол дээрге чемиңиң шынарынга эң чугула негелде-дир. Сөөлгү үеде чамдык ажыл-агыйлар минералдыг чемиишкиндилгелерни хөйнү ажыглап турарындан картофельге нитраттар көвүдей бээриниң дугайында чугаалар бо хүннерде солун, сеткүүлдерде-даа парлаттынгылаан. Чүгле бистиң республикада эвес, харын ниити чуртта ындыг чүүлдер бар. Михаил Родькинниң 3 кижилиг звенозунда техниканы бижыглаан. Картофельдиң боттары ажааган, сөөрткен, складка шыгжааш, ону боттары-ла карактап, ажаап турар. Черин дескилээр, хөрзүнүн чымчадып, үлдүрертир, картофель үнүп келгенде, оон дөзүнде хөрзүнүн коптарып хөмери — бо бүгү чүүлдериниң дугайында Дуржулга станциязының эртем ажылдакчылары системаны ажылдап кылган, ынчангаш звено эртемденнериниң сүмезин ёзугаар ажылдаапнар.

Черле ынчаш картофельди база ногаадан бедик дүжүт өстүрериниге ажыл-агыйларының специалистери ёзулуг технологтар болур ужурлуг. Амгы үениң негелдези ындыг.

«Кара-Хаакта» А. Немцованың удурткан ногаажылар звенозу база-ла астрахань арга-биле ону тарып өстүргеш, капустадан бир гектарга онаажтыр 500 ажыг центнер дүжүттү кара-хаакчылар өстүрген. Бо дээрге тергиин эки көргүзүг-дүр.

Үстүнде киирген чижектерден көөрге, бистиң Тывага картофельден база ногаадан чаагай дүжүттү алырының бүгү-ле аргалары бар. Чүгле ажылды шын организастаар херек. Кара-Хаактың ногаажылары безин чамдыкта дирекция эки-ле деткивейн баары дээш хомудалдыг. Оон аңгыда садыг четкилери-биле керээниң чарып алырга безин, помидорну хүлээп алырындан эрткен күзүн Кызылдың аъш-чем садызы ойталаан турган таварылгалар бар. Бир эвес ногаа аймаа-биле республиканың чурттакчы чону бүрүн хандыртынган, ону харын кадагалап шыгжаар складтар чедишпес турган болза, өске херек.

Бо чылын бистиң республика күрүнеге картофель база ногаа садарын эрткен чылдаазынга бодаарга, ийи катап көвүдедир ужурлуг. «Картофель болгаш ногаа» деп программада ынчаар айыткан. Ажыы-биле чугаалаарга, бо культуралар республикада чедишпезиндеп ажыл-агыйлар түрей-ле турар: эрткен күзүн база бо чазын Саян ындындан картофель үрезинин диленип, дыка хөй кижилерни база автомашиналарны чорудар ужурга таварышкан бис. Ол чүл? Артык үе-шак, артык чарыгдалдар-дыр. Оон аңгыда арай деп тыптыпып алгылаан үрезиннивисти соок складтарга шыгжааш, ону доңуруп алгылаан таварылгаларывыс база бар. Сүт-Хөлге, Таңдыга, Бай-Тайгага, Кызыл районга чамдык ажыл-агыйлар ынчанган.

1988 чылда бистиң республика 26,5 муң тонна картофельди бүдүрген, а 1989—1990 чылдарда программа ёзугаар оон чылда ортумак бүдүрүлгезин 29 хуу көвүдедир ужурлуг бис. Ногааны бистер эрткен чылын ниити республика 7,2 муң тоннаны ажаап алган-дыр бис. Аъш-чем программазын ёзугаар оон чылда ортумак темпизин 64 хуу өстүрер херек.

Бо сорулганы күүседириниң аргалары бар бе? Бар. Ол дугайын бистиң чамдык бригадаларывыстың, звеноларывыстың дуржулгазы бадыткап турар.

Аъш-чем программазының чугула кезээ болур картофель биле ногаа аймаан республикага көвүдедириниң талазы-биле бо чылын ажыл-агыйлар, агроүлетпүр органнары-даа элээн хемчеглерни ап чоруткан болгаш чорудуп-даа турар. Бо айтырыгны совхозтар директорларының, агрономнарның интенсивтиг күш-ажыл коллективтер удуртукчуларының семинарларынга чугаалашкылаан. Анаа 1988 чылдың түңнели-биле эң эки көргүзүглүг болган бригада, звено удуртукчуларының дуржулга талазы-биле чугаалары дыңнаан.

Мурнунда картофель, ногаа тарывайн турган «Кызыл-Даг» совхоз бо чылын ону тарып өстүрери-биле ажылдарны чорудуп турар. Бо дээрге республикага картофель болгаш ногаа өстүрер талазы-биле болгулаап шыгжы чугаалыг түңнели деп санаар херек. Бо чылын бистиң республикада кызат вирүстер чедип келген, чамдык ажыл-агыйлар-биле керээ чаргаш, картофель өстүрери-биле ам кидин түлүк ажылдап турар.

Удавас партия обкомунуң пленуму СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр республиканың аграр секторунда байдалды анализтеп чугаалажыр. Анаа картофель болгаш ногааны моон соңгаар көвүдедир талазы-биле хемчеглерни айтыр.

Бот-орулга-чарылга үезинде экономиканы башкарарындан, дешпилгелиг аргалары ажыглаарындан чедиишкин хамааржыр. Ындыг аргалар бисте бар.

МУРНАКЧЫ ДААРАНЫКЧЫ

ЧУРУКТА: Бай-Хаактың дааранылга цегиниң хоочун мастери Александра Шыыраповна Серен кылын хептерни бижып, даарап турар. Чээрби ажыг чылда амыдырал хандырылга черинге доктаамал ажылдап, чарышка тиилекчи болуп турган бо бедик дуржулгалыг ажылчын аныяктар бригадазының ажылын база башкарып турар.

Цехте оон салгакчылары хөй, ажылга башкарып, өөредип алган өөреникчилери аңгы-аңгы бригадаларда дааранып, чарышка тиилекчилерге санадып турарлар. Александра Шыыраповнаның кылын хептер даараар бригадазы эрткен айларда планнарын боттандырып, бедик көргүзүглерлиг болган.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

КОМИССИЯНЫ ТУРГУСКАН

Республика найысылалынга ийиги национал школаның ажылдарының айтырыының талазы-биле Кызылдың чамдык школаларының ада-иелер хөй-ниити телээлери сөөлгү үеде республиканың база Кызыл хоорайның партия болгаш совет органнарынга, республика солуннарының редакцияларынга, Тыва АССР-ниң Телерадиокуркомитединге чагааларны база аас-биле-даа дилеглерни киргилээн.

Бо айтырыгны хаңы болгаш бүгү талалыг чугаалажып көөр сорулга-биле республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы К. А. Масмык-оол баштаан комиссияны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында тургускан. Комиссияда оон аңгыда республиканың улус өөредилге министри Н. С. Коштар, гартия Кызыл хоорком унуң бирги секретары Б. Н. Свинцов, Кызыл хооркүүскомунуң даргазы Д. Л. Тинмей, СЭКП обкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизиниң бирги оралакчызы Н. Д. Дамба-Хуурак, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң килдис эргелекчизи С. Ы. Монгуш, Кызылдың № 2, 3 база 9 школаларының директорлары Л. Х. Куулар, В. Н. Ведецкий, С. Н. Мечников, ада-ие болгаш төрелдер хөй-ниитизиниң эгелекчи бөлүүнүң кежигүнү А. С. Калга-оол олар кирип турар.

Бодунуң санал-оналын бо чылдың июнь 1-ге чедир Министрлер Чөвүлелинге кирип кээрин комиссияга даасканы.

Комиссияның баштайгы хуралы май 24-те болган.

ДОПЧУ МЕДЭЭЛЕР

● СЛОБОДЗЕЯ. (Молдав ССР). Слободзеяда чаптылган. Молдавияда эң улуг садты чаарты кылырын ажыл-агыйлар аразының «Ильичиниң тураскаалы» дээр бүдүрүлгезиниң ажылдакчыларынга дааскан. Перспективтиг сорттарны олуртурунуң күзели-биле сорт составын улам ыңай экижидерни төлевилелде көрген. Шыгжаар черлерниң, болбаазырадыр цехтерниң четкизин калбартыр. Оларның хөй пурузун плантацияларның шуут чанынга тудар. Ол садты В. И. Ленинниң төрүттүнгениниң бээр 100 чыл болган оюнда үнгезилеп тургускан турган. Ол сад чүгле эрткен чылын бе: миллион чартыы тонна кат-чимисти берген. Бо үениң дургузунда сад 130 миллион рубль арыг орулганы берген.

● КУЙБЫШЕВ. Таакпы кылыгларының бүгү хевирлеринден кижиге ажык берип болур чаңгыс хевир бар, ол болза таакпы доозуну-дур. Куйбышевте «Гигиена» деп кооперативтиң сапаа турары-биле алырга, ында таакпы фабриказының бүдүрүлге артынчыларын садып алгаш, олар хоралыг мыыраа-сээктерге удур ажыктыг бүдүмелди кылган боор турар. 400 грамм деңзилиг, бир рубль өртектиг ындыг доозун дача участогунда мыыраа-сээк болгаш хоралыг курттарны узуткап шыдаар. Ол эм доозун кижиниң казынынга бичии-даа хора чок.

● АЛМА-АТА. Казахстанда чурттап турар немец дылдыг кижилерге «Гутен абенд!» — — «Кежээкиниң мендизи-биле!» деп телепрограмма немец дылда үнүп эгелээн. Программаның сорулгазы — немец национальдыг совет хамаатыларның дылын, культуразын болгаш чаңчылдарын хевээр арттырары болгаш хөгжүдери болур. Немец дылга телеламчыдылганың хемчээли моон соңгаар улам өзер.

(СЭТА).

ТУДУГЖУЛАР

«Тыва тудуг» каттыжыышкынының № 48 тудуг эргелелинде аныяк коммунист Ооржак Эрес-оолга удуртткан бызанчы комсомолчу-аныяктар бригадазы тургустунганда-ла чаа 5-6 ай чедип турар. Олар шупту шериг албаны эрттирер хүлээлгезин күүседип келген аныяк оолдар. Ынчангаш олар шеригге бүгү-ле дадыгышкынны алган болгаш күш-шыдал, сагылга-чурум-даа талазы-биле быжыг турушттуун көргүзүп турар. Ук бригада бо чылдың бирги кварталында планныг онаалдазын ажыр күүсеткеш, мурнакчыларның одуруунда кирген.

ЧУРУКТА: бригаданың мурнакчылары Хомушку Эрес-оол (солагай талазында) биле Куулар Омак.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Партийжи амыдырал

ОРУК УЗУН. АЖЫЛ АМ-ДАА ХӨЙ

Күш-ажылчы кижилерниң кылып чорууру, балалбас ис боор артып каар бүдүмелдиг херектери-ле хөй. Ол дээрге ажылдың ажыр бүрүзүнде бар. Чижээ, чогаалчы кандыг-бир алум чок чогаалды бижип каар, ону чүс-чүс чылдар иштинде хөй-ле чаа-чаа салгалдың кижилери номчуур, кудуктуг кайып шаандыр. Ол база-ла хөй чылдарда ажыглаттынар, орук чок черден орук изеп каан кижи база-ла бүдүмелдиг, а тудугжуларның тудуп каан бажыңы дээрге кижиниң амыдыралынга салгалдан дамчып артып каар эң-не балалбас истерниң бирээзи.

«Тыва тудуг» каттыжыышкынының № 48 эргелелиниң ажылчыннары тургустунуп келген үеиинден эгелээш, та чеже-чеже бажыңнар тудуп хүлээткен?! Олар хөй-ле салгалдарга уттундурбас, чаагай белек боор артып каар. Ук эргелелде хөй-хөй национуң кижилери ажылдап турар болгаш эп-найыралдыг. Барык бригада бүрүзүнде коммунистер бар, а харын ылаңгыя чаа тургустунган бригадага тудуг талазы-биле арга-дуржулгалыг коммунист кижини бригадир кылдыр томуйлаарын эргелелде партком (секретары Н. Н. Соломатова) шагда-ла практикалап эгелээн. Ол чорук коммунистерниң авангардчы ролюн бедидеринге болгаш харысаалгалыг болурунга эки салдарлыг боор турар. Коммунист кижиден негелде база улуг, оон ыңай ол сагылга-чурум-даа, ажыл-даа талазы-биле бот-үлегерин эскелерге көргүзер.

Чогум-на харын коммунистерниң авангардчы ролюн бедиткениңден чамдык бригадалар бедик көргүзүгнү чедип ап, шаңнадып мактадып турар. Чижээ, Нина Донгактың, Галина Оюнуң шеверлекчилер бригадалары, Михаил Горбачевскийниң, Ооржак Эрес-оолдуң бызанчылар бригадалары чыл эгезинден бээр планда көрдүнген ажылдың 120-150 хуу ажыр күүсеткилээш, мурнакчыларның одуруунда киргилээн. Чижек кылдыр чамдык бригадаларның көргүзүглерин сан-түң-биле көрүп көрээлинер. Галина Оюнуң шеверлекчилер бригадазы чыл эгезинден 26 муң рубльдиң шеверлел ажылын кылыр турган, марттта херек кырында 36,5 муң рубльге, азы 140,4 хуу кылдыр күүсеткен. Аныяк коммунист Ооржак Эрес-оолдуң бызанчылар бригадазы 126 муң рубльдиң (чыл эгезинде) ажылдын күүседир турган, ону бирги квартал 160 муң рубль ажыр күүсеткен.

— Бир эвес тудуг материалдары-биле үзүк чок хандырып турар чүве болза, мээң бригадам оолдары коллуу-ла шериглен келгилээн болгаш, сагылга-чурум-даа, ажыл-даа талазы-биле каң дег дадыгышкынны алган хын дээн аныктар болгай. Бис бызанчылар бис. Ынчангаш шала тырып салыр, соңга-рама, эжик дээш белен ылаш материалдар биске херек. Соңгаларны шилдээрин база бис харылаар бис. Чамдыкта бо материалдар чедишпейн баар, азы шуут чок боор. Оон ужундан план күүсеттинмейн баар. Бригада кеэзи-биле ажылдап турар улуска так ындыг моондактар таваржырга дыка берге. Тудуг материалдары чокта бүдүн бригада, бисте ам 14 кижи, ара олуруптар-дыр. Акша-төлевирни доктаадырда херек кырында кылган ажылдың хемчээлин, шынарын барымдаалаар. Ынчангаш ажыл бүтпээн болза, чүнү санаар боор, курут үнер. Оон ыңай бисте бир хомудалчыг чүве — мастер чок. Бригада бүрүзүнде мастер бар. Мастер болза бригадага херек бүгү-ле чүүлдерни чогуур черлерден негеп эккеп хандырар хүлээлгелиг. Мастерден тып берип дээр деп каш катап эргелел начальнигинден (Б. И. Алехин) чадашкан мен. А оон орнунда бригадир кижи бодум херек чүүлдерни негеп ап чоруп тур мен. Чаргылдажып, ол-бо маңнап турда-ла, халас үе эртер; аажок берге чүве-дир, бодумнуң дорт хүлээлгезин күүсеттинмейн баар. Биске тускай мастер тып бижыглап берген, тудуг материалдары-биле үзүктел чок хандырар болза, планныг онаалдаларывысты ынап-ла күүседип шыдаар бис! Бригадам кежигүннериниң күжүнге бүзүрээр мен — деп, бригадир Ооржак Эрес-оол чедишкиннерин-четпестерин-даа чажырбайн чугаалады.

Тудугжу аныяк коммунистиң эрткен оруу бригадазында эш-өөрү-биле барык дөмей. Школа дооскаш, шеригге албан-хүлээлгезин эрттирип чораан. Ак-Довурактың № 41 профессионал-техниктиг училищезин дооскаш, амыдыралының күш-ажылчы эге базымын тудугжунуң чымыштыг, чаагай үүле-херээ-биле эгелээн. Ол эң баштай Чадаананың кожуун чорууур механизастаттырган колоннаазынга ажылдап турган, Кызылдың тудугларынга ажылдаары-биле шилчиттирип келген. Ол өг-бүлелиг, уруг-дарыглыг. Кадайы Анна Ооржак база штукатурщу болуп ажылдап турар. А уруу Эмма Ооржак сески классты дооскаш, ада-иезиниң аайы-биле тудугжу болур деп шиитпирлээш, Кызылдың № 4 профессионал-техниктиг училищезинге чедиишкиниг өөренип турар. Моон алгаш көөрге безин бригадирниң өг-бүлези тудугжу тускай мергежилди шилип ап турары таварылга эвес. А бажың-тудуг дээрге-ле кижилерге меңгежерге турасканылыг белек-тир. Оон-биле канчырлаштыр ол дээрге амыдырал-чурттаалгага тудугжунуң арттырып каар балалбас ижи-дир! Ооржактарның өг-бүлези аныяандан тудугжунуң белен эвес, ынчалза-даа чаагай ижин шилип ап тураары—эки күзел-чүткүл. Олар шилип алган хүзелиниң алыс үнезин, ужур-утказын эки билир болгаш билиин, күжүн харам чокка өргүп чоруурлар. Оларның эртер оруу узун, тудуп кылчыр тудуглары ам-даа хөй. Ол ышкаш О. Эрес-оолдуң комсомолчу-аныяктар бригадазының эртер оруу узун, кылыр бүдүмелдиг чаагай херектери база хөй. Кылыр ишти дүрген болгаш шынарлыг бүдүрериинге, материал-биле хандырылганы чугаалаваска, эп, дем, арга-дуржулга база херек.

1988 чылда № 48 тудуг эргелелинге аныяк бызанчылар бригадазын немей тургузарын негеттинип келген. Беш кижи составтыг бызанчылар бригадазын ол чылдың ноябрьда тургускан. Оон бригадиринге төлептиг, аныяк коммунист Ооржак Эрес-оолду томуйлаан. Ук бригаданың кежигүннери ам 14 чедир өскен. Барык шупту-ла шериг херээн эрттирип каапкан аныяк оолдар. Оон иштинде Семен Мижит-оол харын Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин эрес-дидим күүсеткеш келген. «Афган» солдат моджахедтерге удур чидиг согуржуп алыышкыннарның, казы чораан эштериниң дугайын тудугжу өөрүнге бичии чапсар-дыт аразында бо-ла хөөрей берген олурар. Ол бригаданың кежигүннери шупту разрядтыг бызанчы тудугжулар. Ынчангаш олардан негелде улуг. Бригада кеэзи-биле ажылдап турар болгаанда кылыр ажылдың хемчээлин нити кижи саны-биле барымдаалап доктаадып тургузуп каан. А оон дооар хуусаазын база айтып каар. Ынчангаш кижи бүрүзү-ле чаңгыс аай айыткан норма-чижекти күүседир, а алыр акша-төлевирин разряд барымдаалаар. Бир кижи эвээште кылыр, өскези хөйнү кылыр деп ындыг ужур-дүрүм турбас. Өөрүнден чылып каап, шала ишпейн ажылдап турар болза, эштери-даа чемелээр, а бодунуң арын-нүүрүнге-даа таарышпас, эпчок апаар. Ынчангаш кижи бүрүзү чугле кызып ажылдаар! Ак сеткилдиг, эрес-шудургу ажылдаарын кижиниң ажылчын арын-нүүрү-ле ала-чайгаар негей бээр. Бригада кежээзиниң күштүг салдары ол. А бир эвес кандыг-бир чылдагаан-биле ажылче үнмейн баар болза, ол кижи бодунуң артып калган улуг-хуузун дыштаныр хүнннерин ажыглап турган, ынап-ла чедир кылыр. Бригаданың кайы-бир кежигүнүнүң сагылга-чурумну кошкай бээр болза, ажылдап турган черинге-ле ону чапсар үезинде хурал кылгаш, дүрген сайгарып чугаалажыптар. Хуралдың шиитпирин профкомга, комсомол комитединге, СЭКП кежигүнү кижи болза, парткомга ыдап дыңнадыр. Бригаданың нити хуралының шиитпирин хамааржышкан хөй-нитиниң организациязы өөренип көөр. Ол база-ла ук бызанчылар бригадазында үе-шак камналгазынга, бот-боттарын эки билчир апарган быжыг коллективте бичии-даа бол, гуманныг чаагай арга-дыр. Маргылдаалыг айтырыгларны баштай база-ла бригаданың хуралынга чугаалажып көөр. Ону бригадир коммунист О. Эрес-оол ынчаар ыяк чурумчудуп алган.

О. Эрес-оол — партбюро кежигүнү. Боду биле Валерий Чоодуң оон бригадазында ийи коммунист бар. Олар өске эш-өөрүнге боттуг дузаны чедирип, төлептиг үлегер-чижээн көргүзүп турар. Партия хуралдары болуп турар. Ажаа коммунистерниң отчедун дыңнап турарындан аңгыда, хөй нурууэунда бүдүрүлгеге айтырыгларын болгаш чедерчетпестерни чугаалажып турарын, чаа чогаадыкчы бөу-биле ажылдааш, чүм харлыг черже орук изеп, үндүрүпкен чүве чогуң О. Эрес-оол чугаалады. Оон бригадазы ам Кызылдың төп кудумчуларының бирээзинде 56 аал иштиг чурттаар беш каът чаа бажыңда ажылдап турар. Ону удавас ажыглалга кирер.

Социалистиг чарышты бригадалар аразында чарлааш, оон түңнелин квартал болгаш чыл төнчүзүнде үндүргеш, тиилекчилерни шаңнап мактап турар. Комсомолчу-аныяктар хостуг шактарын чеп ажыглап, оюн-концерт көргүзеринге, спортчу маргылдааларга хаара тутттунган. Чоокта чаа коммунист Ооржак Эрес-оол баштаан эр, херээжен спортчу аныяктар Ак-Довуракта В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың тудугжулары-биле ужуражып, спортчу маргылдаалар эрттирген. Кызылдың аныяк тудугжулары ол спортчу маргылдааларның чамдык хевирлеринге тиилелгени чедип алгаш эап келгеннер.

Ажылды шын удуртуп-башкарар, хостуг шакты ажыктыг чеп эрттирер — ол-ла бүгүде парткомнуң-даа, комсомол комитединиң-даа, профкомнуң-даа улуг-хуузу доктаамал кирип турар.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

Херээженнер чөвүлелдеринде

БИСТЕ МЫНДЫГ

Кандыг-даа ажылга херээжен чон шимчедикчи күш дээр болзумза, частыг болбас. Шынап-ла, бодап-даа көрээлинер, оларның идепкейлиг киржилгези, сүмези чокта шиитпирлеттинер хире айтырыг барык кайда-даа чок. Ылаңгыя кожээ черлерде чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле чорудуп турар оларга хамаарышпайн барбас ындыг чүве чок. Ынчап келирге, херээженнер чөвүлелдериниң ажыл-ижи чер-черде хөй талалыг. СЭКП Бай-Тайга райкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизиниң удурткулгазы-биле районнуң херээженнер чөвүлелдери чамдык тодаргай ажылдарны кылып чоруткан. Кижизидилге ажылын үениң негелдезинге дүүштүр тургузар дээш оралдажыышкыннарын, [illegible] нерин чорудуп турарын оларның ажыл-херектериңден билип ап болур. Партия райкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизи Валентина Васильевна Эренчина-биле ол дугайын чугаалажы бергеш, чамдык айтырыгларны оон сонуургадым. Херээженнер чөвүлелдериниң ролюн бедиткен дугайында тускай дүрүм бар, ол дугайында чүнү чугаалап болурун айтырып, актив өөредилгезин канчаар организастаарын база билип алыксадым.

— Дүрүм дугайында. Ындыг дүрүм бар деп чугле харын дыңнаан мен. Ол чүүл бисте ам-даа келбээн. Кызылга республиканың херээженнер чөвүлелиниң актив хуралынга база бистиң ажыл-чорудулгавысты бижээн ол дүрүмнү негеп турдувус. Херээженнер чөвүлелдериниң ролюн бедидер дугайында тускай дүрүмнү үе негеп келген деп бодаар мен. Херээженнер чөвүлелдериниң активиниң семинарларын, дуржулга солчулгаларын район иштинге доктаамал чорудуп турар бис. Чижээ, Эр-Хавак сүт-бараан фермазынче, ылаккы «Кара-Хөл» совхозче үнүүшкүннерни кылып, аңаа актив өөредилгезин эрттирдивис. «Мурнакчы» совхозка баары көрдүнген. Эки ажылдыг чөвүлелдер районда эвээш эвес. Дуржулгазын өөренип болур черлер бедин бар. Бай-Тал, Шуй, Кызыл-Даг суурларында херээженнер чөвүлелдериниң ажылынга өөреттиниг чүүлдерни билип ап болур. Ылаңгыя Бай-Талда чөвүлелдиң чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле чорудуп турар кижизидилге ажылын, нитизи-биле ажылын черле демдеглекзээр мен. Суурнуң чурттакчы чонун хөй-нити ажылынче эвилеңнеп хаара тудар, киириштирер талазы-биле демниг улус.

— Район мал чер ажыл-агыйлыг болгай. Ол ажылга херээжен чоннуң киржилгезиниң дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Районнуң ажыл-агыйларынга ажылдап турарларның 51 хуузу херээженнер. Моон алгаш көөрге, ажылдың ажыр бүрүзүнде херээжен чон — кол күш болуп турар-дыр. Ынчалзажок мээң сеткилимни ээлип чоруур бир айтырыг бар: малчыннарны шаңнап-мактаарда мурнакчылар аразында оларның ат-сывын адаарда, оларын чугле эр кижини адаар боор-дур. Черле ындыг ийик чоп, ажылды кады кылып турар чаңгыс өг-бүле улус-тур, оларның херээжен эжиниң [illegible] турар чүвүрдүг болгай. Мындыг таварылгада, оларның кайызын-даа адап демдеглээр болза эки эвес болган чорууур мен. Чижээ, бистиң районда [illegible] малчыннар бар болгай, ол дугайын чугаалап туре, чугле Өзер-оол Салчакович Мөңге дээрил? Өзер-оол Салчакович, Чылбак Хомушкуевна Мөңгелер диле, аңаа чижек кылдыр киирип турарым ол-дур, эпчок чүве болбас-ла боор.

— Ажылда хаара туттунмаан херээженнер бар бе? Бар болза, оларны ажылга киирер хемчеглер алдынып турар бе, Валентина Васильевна?

— Аныяк херээжен кижилерниң аразында харын ажылда хаара туттунмаан улус бар болуп турар. Оларны коллуунда-ла сезоннуг ажылдарга: сиген кезилдезинге, сакманчылдарынга киириштирип турар. Аныяк кижилерниң шимчээшкини — ыңай-бээр чорууру хөй болуп турар, ынчангаш оларны, чижээ, кооперативтерге эвилеңнээри болдунмайн турар. Болдунар аргазын көрүп турган, аргыыр, дааранр кооперативтер тургузар соруглыг бис. Шевер кижилери орта хаара тудуп болур, а тыва чем, ылаңгыя тыва далган белеткээр кооперативтер районнуң чамдык суурларында ажылдап эгелей берген. Бүдүрген продукциязын чонга садып турар апарган.

— Хууда дузалал ажыл-агыйын хогжудер ажылга херээженнер чөвүлелдери канчаар киржип турарыл?

— Өг-бүле бүрүзү хууда дузалал ажыл-агыйлыг болурун кызыдып, ону чедип алыр соруглыг бис. Кожээде чурттап турар кижи ногаа, картофель-биле болгаш боду хандырар кылдыр айтырыгны ынчаар көрүп турар. Оралдажыышкыннар, бергедээшкиннер-даа бар. Моон мурнунда ногааны, чимисти хөйнү-биле тарып өстүрүп чорбаан болгаш дуржулга четпейинден эрей бергедээшкиннерге таваржып турар улус-тур бис. Ынчангаш ол талазы-биле сүме болур кылдыр семинарларны организастаан. Ногаа тарып өстүреринге хамаарышкан бир ындыг өөредиглиг семинарны февральда эрттирдивис. Кузун дүжүт ажаап алырының бетинде ногааны канчаар ажаарын, дузаарын, шыгжаарын өөредир бис.

Сайлыкмаа КОМБУ.
Бай-Тайга район.

«Тыва кобальт» комбинатының гидрометаллургия цехинде коммунист Виктор Саттың удурттаны септекчи-слесарьлар бригадазы бо чылдың бирги кварталында бедик көргүзүглерлиг болган.
ЧУРУКТА: бригаданың мурнакчы ажылчыны септекчи-слесарь Вячеслав Уэуй-оол ажыл үезинде.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

ФАБРИКА ТУДУУНДА

Шефтеп турар тудуг организацияларының чарыжынга бирги кварталда тиилекчи деп санаттырган, СЭКП обкомунуң, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, профэвилелдиң болгаш ВЛКСМ обкомунуң шилчир Кызыл тугу-биле шаңнаткан «Уралавтотудуг» трестиниң Кызылда участогунуң коллективиниң тудугжулары хой кежиинден тон даараар фабриканың тудуун эгелээнден бээр ийи чыл ашкан. Тудугжулар бо үениң дургузунда 5 миллион 500 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиитгээткен. Бо чылдың бирги кварталында 460 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр турган, ону 486 муң рубльге боттандырган.

Тывага чугула ужур-дузалыг бо фабриканың кол корпузунуң тудууун демир-бетондан кылгаш, бо хүннерде ында монтаж ажылдарын чорудуп турар. Ук бүдүрүлгени 1990 чылда ажыглалга киирери көрдүнген. Ынчалза-даа ССРЭ-ниң Чиик үлетпүр министерствозу бо чылын эвээш акша төлевилеп каан. Акталандырылыышкын эвээш болганында тудугжулар хомудап турганын дыңнаан мен.

Фабрика долу күчүзү-биле ажылдай бергенде чылда 20 миллион рубльдиң хевин даараар. Эр, херээжен кижилер, бичии уруглар кедер алгы тоннарны мында даараар. Ол ышкаш хөй кежинден кылган бөрттерни, хол-хаптарын, тон моюндуруун база-ла мында бүдүрери көрдүнген. Чаа туттунган фабрикага ажылдаар ажылчыннарның, инженер-техниктиг ажылдакчыларның саны 500 ажыг кижи. Ам безин 20 ажыг специалистерни өөредип чорутткан. Бо чылдың төнчүзүнден эгелеп ажылчыннарны өөредип эгелээр. Фабрика нарын дериг-херекселдер-биле дериттинер, бүгү ажылдарны механизастаан болур. Ынчангаш мында тускай өөредилге эртпээн кижи ажылдаары берге.

Челябинск областан Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге дузалажып келген тудугжулар ээлчежип ажылдап турар. Ээлчег бүрүзү фабрика тудуунга он беш хонук ажылдааш, оон Челябинскиде аалынче чанып, дыштанып ап турар. Ажылды ынчаар организастаарга, ырак-узак черден ажылдап келген улуска ажыктыг боор турарын тудугжулар чугаалап турдулар.

Тудугжулар ээлчежип ажылдап турар болганда, оларның ажыл шагы база узун. Хүнде олар 12-13 шак ажылдап, планныг онаалдаларын доктаамал ажыр күүседип турар. Ээлчежип ажылдап турар тудугжулар аразында чарыштыг. Амдызында Минтам Кенжегалеевтиң удурттуп турар ээлчээ чарышта мурнап турар. Бо ээлчегиниң тудугжулар коллективи интернационалчы. Мында орус, казах, татар национуң тудугжулары эптиг, найыралдыг ажылдап турар. Ажылдап турар кижилер 50 кижи. Оларны беш звенога үскеш, звено удуртукчуларынга тудуг талазы-биле арга-дуржулгалыг кижилерни соңгаан.

Аныяктарның дагдынычызы хоочун тудугжу Александр Петрович Семин, тудугжулар Александр Курчавов, Николай Берестнев, Владимир Веселов, Сергей Леоненко болгаш өскелер-даа даандырган ажылын ак сеткилдиг күүседип, мурнакчыларның одуруунга чорууп келген. Оларның кылган ажылының шынары эки.

М. Кенжегалеевтуң ээлчээниң тудугжулары он беш хонук ажылдап кааптан соонда даараазында он беш хонукта Александр Павлович Дубовиковтуң бригадазының тудугжулары халап ап турар. Тудугжулар Виктор Дементьев, Владимир Калмыков, Александр Кругляков, Виктор Колегов — бо бригаданың шалыпчы ажыл-ишчилери.

— Мында ажылдап турар тудугжуларыңарның ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээр дээш кандыг хемчеглерни ап турар силер? — деп, участоктуң кол инженери Валерий Батраковтан айтырдым.

— Тудугжуларывыс телевизел өзугаар туткан вагончугаш бажыңнарда чурттап турар. Ында чылыгны болгаш чырыкты киирип каан. Кыжын чылыы кончуг. Чунар-бажыңывыс база бар. Кызыл-булуңувуста өңнүг телевизор бар. Аъш-чем белеткеп бээр поварларывыс база-ла ээлчежип ажылдап турар. Оларның кылган чеми амданныг. Аъш-чем-биле хандырылгавысте хомудаар чүве чок — деп, кол инженер чугаалады.

Участокта күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелин тудугжу Минтам Кенжегалеев бедик билдилиг удуртуп турар. Чөвүлелдиң кежигүннери 19 кижи. Ында коллдуунда-ла бүдүрүлгениң мурнакчылары кирген. Чурум үрей бээр ийи-чаңгыс кижилерни чогуур өйүнде хемчег ап, чорудуглуг айтырыглар тургустувуп келирге, ону шиитпирлээр. Шалың төлевирин кижилерниң күш-ажылчы киржилгезин барымдаалап хуваар дээш чөвүлелдиң кылбас-ла ажылы чок.

Челябинск областан келген шефчилеривис чаа фабрика тудуун дүргедедир, ону чогуур хуусаазында ажыглалга киирер дээш кызымак ажылдап турары өөрүнчүг. Ынчалза-даа шефчилерниң бедик темпилиг ажылдаарынга тудуг материалдары-биле хандырылганы багай организастааны тудугну шалыпкын чорударынга шаптыктап турар.

Ким-оол ХЕРТЕК.

Үндезин реформаның оруу-биле

ДОЛУЗУ-БИЛЕ КИРБЕЗИВИССЕ-ДАА

Бо чылдың планнарын болгаш социалистиг хүлээлгелерин күүседир талазы-биле Тываның ужар чүүл бүдүрүлгезиниң коллективи кужениишкиннинг ажылдап турар. 1989 чылдың бирги кварталында республиканың транспорт болгаш харылзаа бүдүрүлгелериниң аразында социалистиг чарышка тиилекчи кылдыр санаткаш, СЭКП обкомунуң, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, профэвилелдиң болгаш ВЛКСМ обкомунуң шилчир кызыл тугу-биле бистиң коллективтиң шаңнатканы бүдүрүлгениң ажыл-ишчилерин улам сорук киирген.

Бистиң коллективтиң күш-ажылчы бо чедиишкиннери чайгаар-ла чедип келбээн. Оп ийги беш чылдың эрткен чылдарында күрүне чагыын болгаш планныг контроль чурагайларын күүседип келдивис. Ажыл-агыйны башкарарының чаа аргазынче долузу-биле кирбээн-даа болзувусса, планда кирип турар көргүзүглерниң санын эвээжеткенивис соонда чүү чүвеже кол кичээнгейни утландырза эки деп чүве биске билдинип келген.

Хамааты ужар чүүлдүң бүдүрүлгезинге күрүне чагыы деп чүл ол? Ол дээрге пассажир саарылгазы, кывар-чүүлдүн тускайлап берген лимидинге дүүштүр ужар чүүл-биле аргыштырылгага болгаш сөөртүлгеге негелдени боттандырары. Херек апарганда агаар судноларының кандыг хевирин ажыглаары ажыктыг болурун бүдүрүлгениң боду шиитпирлээр аргазы биске бергени эвээш ажыктыг болган. Мында үндезилээш, ыңай-бээр аргыжар пассажирлерниң саны эвээжей берген таварылгада пассажирлерге-даа эптиг болзун дээш, ЯК-40 самолёттуң орнунга эвээш кижи олурар Л-410 дээр самолёт-биле пассажирлерни аргыштырып турар бис. Чамдыкта ол-бо черлерже чоруур пассажирлер ийи-чаңгыс кижилер-даа болгулаар. Ону база өөренип көрүп турар бис.

Бо чылдың планын ажылдап кылып туре, мону база өөренип көргеш, кывар чүүлдү эвээш чарыгдаар, ужудуушкуну шагының бот-үнезин дыка эвээш Л-410 самолёттарның рейзизин көвүдедир деп түңнел үндүрген бис. Чүге дээрге ЯК-40 самолётка көөрде, кывар чүүлдүн чарыгдалы эвээш. Ынчангаш республика иштинге болгаш республикадан дашкаар ужудуушкуннарны оон-биле хөй-ну боттандырып турар апарган бис.

Пассажир саарылгазының талазы-биле планныг онаалдаларывыс улуг-даа турган болза, бо чылдың бирги кварталында бо көргүзүг ажыр күүсеттинген. 1 миллион пассажир-километрни немей кылган. Самолёттарны, ылаңгыя Л-410-ну эки ажыглаашкынывыстың ачызында мындыг өзүлдени алдывыс. 19 кижи олурар Л-410 дээр самолёттар алган соонзуга рейс бүрүзүнде-ле пассажирлерни немей чорудуптар аргалыг болу берген бис.

Самолёттарның бүгү хевирлеринге ужудуушкунуң бүдүрүкчүлүү алдан өскен. Бирги кварталдың социалистиг чарыжынга бедик көргүзүглерни чедип алгаш, шаңнаадыг черлерни ээлээн агаар судноларының экипажтарын мында демдеглээле черле артык эвес боор. Командир Михаил Скворцовтуң удуртуп турары ЯК-40 самолёттуң, Николай Барииновтуң Л-410 самолёдунуң, Владимир Белекпенниң МИ-8 вертолёдунуң экипажтары болгаш өске-даа экипажтар кывар чүүлдү эвээштиг чарыгдааш, ужудуушкунуң бүдүрүкчүлүүн бедиткен.

Күрүне чагыында ийиги кол көргүзүг — пассажирлерни аргыштырыгаш, киирип алган акша орулгазы. Ужуткан пассажирлерниң санындан бо көргүзүг кончуг хамаарылгалыг. Пассажир аргыштырылгазындан киирип алган актавыс түңү 1424 муң рубль болду. Пландан ажыр аргыштырган кижилеривистиң саны 5,8 муң. Мынча пассажирни ужудуушкуну шагын көвүдетпейн турган, чедип алган бис.

Бирги кварталдың планныг даалгазын чедиишкиниг боттандырарынга коллективтиң кежигүн бүрүзү үлүг киирген. Хоорайда агентствонуң база аргыштырылга килдизиниң ажылдакчылары кол үлеги чүктеп-даа турар болза, чер-черде самолёт хонар черлериниң ажылдакчылары база планныг онаалданы күүседиринге төлептиг үлүүн киирген. Мугур-Аксында самолёт хонар чериниң начальнигинге Дамба Салчакович Доржу 1974 чылдан бээр ажылдап келген. Мында пассажирлерге таарымчалыг байдалдар тургустунган. Оон ажылдап турар бичии бажыңчыгазы арыг-силиг, чылыг. Септелгени чогуур үезинде чорудуп турар. Мугур-Аксында хөй пассажирлер чыглы берди деп оон медээ алгаш, немелде рейстерни организастап чорудуп турар бис. Пассажирлер чорударының болгаш акша киирип алырының планын ол доктаамал ажыр күүседип келген. Хову-Аксында ажылдап турар Николай Степанович Кутаевский, Кунгуртугда Виктор Идам, Тожуда, В. Чинхотыын, Сарыг-Септе ажылдап турар бистиң хоочун ажылдакчывыс С. Микова оларны чоргаарал-биле адап турар бис.

Коллективтиң кежигүннериниң материалдыг сонуургалы бедээниңден бүдүрүлгевистиң орулгазы 163 муң рубльге өскен. Бирги кварталда күш-ажылдын бүдүрүкчүлүү 3,4 хуу өскен. Иштики бот-орулга-чарылганы нептереткениниң соонда хөй орулга киирип алырының оруктарын дилеп эгелээн бис. Ону чүнүң ачызында чедип ап болурул? Кывар чүүлдүн лимидин камналгалыг чарыгдап турган, немелде рейстерни чорударындан, чагыкчы-биле дугуржулга өзугаар керээде көргүзүлген тарифтерни ажыглаарындан кол хамааржыр. Ужар чүүлдү улус ажыл-агыйынга ниитизи-бүрү ажылдарга ажыглаашкындан пландан ажыр орулга киирип алыры черле ажыктыг боор турар. Копеек бүрүзүн сапап бодап кылдыр өөренип алыры чугула. Чагыкчының чагыын өзугаар МИ-8 вертолётка бир шак ужударга бүдүрүлгеге 530 рубль, АН-2-ден 170 рубль, Л-410-дан 380 рубль кирер. Ынчангаш моон ажык улуг боор турар.

1989 чылдан эгелеп МИ-8 вертолёттар салбырларының ажылдакчыларын шаңнап-мактаар системаны чогаадып кылган бис. Одаар чүүлдү ажыр чарыгдавайн турган, пландан ажыр киирип алган орулга дээш шаңнал акшазын төлеп турар. Немелде ажылды кылырының болгаш орулга киирип алырының ийи оруу бар, ол чүл дээрге:

— ужудуушкун шагын көвүдеткениниң күсели-биле;

— камнап алган одаар чүүлдү-биле немелде ужудуушкун кылгаш база вертолёттарны долдур чүдүрүп турганы.

Шак ындыг хемчеглерни ап чорутканывыстың түңнелинде вертолёттар экипажтарының материалдыг сонуургалы бедээн, орулга киирип алыр план ажыр күүсеттинген.

Пландан ажыр киирип алган орулгавыстың күсели-биле бүдүрүлгениң карыгга зын 91 муң рубльге кызырып экелген бис. Чарыгдалдарывысты кызырар дааш хөйнү кылып турар. Кол-кол фондуларывыстың саны кызырып, биске артык боор турар 15 кижи олурар Л-410 самолёттарны херегле турар өске бүдүрүлгелерге дамчыдып берип турар бис. Ажыглаар арга чок апарган АН-2 самолётту, ажылдаар хуусаазы арткан автомашиналарны болгаш оон-даа өске кол-кол чепсек-херекселдерни үндүр бижип турар. Бүдүрүлгеге ажыглаттынмас хире артык келектерни, агрегаттарны, четчелеттинмес кылмыларны илередип тыпкаш, ону ажыглапкы дег улус ажыл-агыйының өске алырларынга магазин дамчыштыр садып турар. Чоокта хөлезилиг ачы-дуза чедирерин чурумчудуп, кооперативтер-биле керээлерни чарып турар бис.

Тываның ужар чүүл бүдүрүлгезиниң ажылдакчыларынга ам харысаалгадыг үе келген. Чайгы шөлээ үези, дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче кирер дээш аныяктарның, студентилерниң, чоннуң ыңай-бээр чоруур көвүдээн амгы үеде ужар чүүл ажылдакчыларының кылыр ажылы көвүдээн. Ынчангаш мында белеткел ажылдары ам калбарган. Самолёттар болгаш вертолёттар келзэде белен турзун дээш белеткел ажылдарын кыла берген. Оларны артык кезектер болгаш агрегаттар-биле четчелээн. Чайгы үеде ажылдаар-биле билет садар кассирлерни ажылга хүлээп ап турар бис.

Улустуң аң хөй чоруп турар черлери Красноярск — Абакан аразында рейстерниң санын көвүдеткен. Май 12-ден эгелеп Кызыл — Иркутск — Улан-Удэ аразында рейстерни АН-24 самолёт күүседип турар болу берген.

Любовь АЛЕКСАХИНА.
План-экономиктиг килдистиң начальниги.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргенинин демдээ кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаары болза:

КАА-ХЕМ РАЙОНДАН

Килина Наталья Семёновна — Ильинкада участок эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Мааады Алдын-оол Сумбаевич — Дерзиг-Аксының уругларның бажың-интернадының директору.

Мильчаков Валерий Леонтьевич — районнуң төп эмнелгезиниң эмчизи.

Старолумов Анатолий Серафимович — улус депутаттарының Бүрен-Аксы кожуун Совединиң күүскомунуң даргазы.

Сувак Бейыр Начыновна — Суг-Бажының кодээ Культура бажыңының техажылчыны.

Чаар Сергей Тойтукпанович — «Енисей» совхозтуң чолаачызы.

(«Бүрен» совхозтан)

Аржаков Алексей Григорьевич — чолаачы.

Быянды Күске Начинович — малчын.

Мелентьева Валентина Васильевна — ажылчын.

Миков Андрей Федотович — инек кадарчызы.

Миков Харлам Федотович — ажылчын.

Рязанов Степан Емельянович — моторист.

Сапарова Ирина Игнатьевна — уруглар садының повары.

Тамарских Анна Куприяновна — ажылчын.

Ширабокова Прасковья Дмитриевна — ажылчын.

ӨВҮР РАЙОНДАН

(«Кызыл тук» совхозтан)

Донгак Базыр-Сат Чукуй-оолович — малчын.

Донгак Карма Ымажапович — малчын.

Донгак Очур-оол Лопсанович — инек кадарчызы.

Донгак Хеөкүн-оол Докович — малчын.

Дондук Алдын-оол Балчый-оолович — малчын.

Иргит Севээн Кандан-оолович — малчын.

Кара-Сал Көк Сандыкович — инек кадарчызы.

Куулар Картышка Шажыкович — малчын.

Куулар Санчы-Бидип Шантышович — инек кадарчызы.

Моңгун-оол Чодураа Моңгун-ооловна — ажылчын.

Ооржак Баян Калгажыкович — малчын.

Ооржак Докпак Дөрбет-ооловна — малчын.

Ооржак Чамбылдай Кылын-оолович — малчын.

Саая Бадын-оол Эрелчинович — малчын.

Саая Девер-оол Хунажыкович — малчын.

(«Коммунизмче орук» совхозтан)

Базыр-оол Болат Коковна — малчын.

Базыр-оол Сесер-оол Монгушович — малчын.

Кенен Дочун Хереловна — малчын.

Монгуш Бичии Монгушовна — ажылчын.

Монгуш Минчвир Кашпыковна — малчын.

Монгуш Санаа Манзырыкчыевна — малчын.

Монгуш Чимизин Санчаевна — ажылчын.

Норбу Кара Демировна — секретарь-машинакчы.

Сарыглар Стан Дондук-ооловна — малчын.

Шойдан Сандый Ойдупович — хойжу бригадазының бригадири.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Гой Надежда Ивановна — электри четкилериниң Шагаан-Арыгда участогунуң энергия талазы-биле контролёру.

Рыжикова Нина Васильевна — электри четкилериниң Шагаан-Арыгда участогунуң контролёру.

(«Күш-ажылдың хостуу» совхозтан)

Афанасьева Раиса Павловна — уруглар садының повары.

Баштак-оол Серенмаа Донгаковна — саанчы.

Ваулин Анатолий Андреевич — энергетик.

Кенден Долума Кыргысовна — ажылчын.

Лобаченко Виктор Фомович — кол агроном.

ЭРЗИН РАЙОНДАН

Азыраа Бадма Кыргысовна — Булуң-Бажы суурда ясли-садтың ажылчыны.

Док Альбина Чамыяновна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң санхоо килдизиниң кол бухгалтери.

Өртен Салчак Серенотович — СЭКП райкомунуң иштики килдизиниң эргелекчизи.

Оюн Анна Маадыр-ооловна — Булуң-Бажы суурда ясли-садтың повары.

Чамзырын Чымба Казакович — «Тыва хамааты тудуг» трестиң септелге-тудуг участогунуң бызанчызы.

Шара-Хээ Ноозун Папаевна — Булуң-Бажы суурда ясли-садтың ажылчыны.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖЫН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1989 чылдың май 17.

АЖЫГЛАЛГА КИИРЕР МУРНУНДА

Кызылдың № 48 тудуг эргелелинде Галина Оюнга удурткан 25 кижи составтыг шевердекчилер бригадазы бо чылдың бирги кварталында бедик көргүзүглерни чедип алгаш, мурнакчыларның одуруунда кирген.

Чижээ, бирги кварталда ол бригада 10 муң рубльдиң ажылын кылыр тургаш, ону 19.7 муң рубль кылдыр күүсеткен, азы тодаргайлаарга, 198 хуу болган. Олар ам коммунист Нина Донгактың бригадазы-биле кады 60 аал иштиг чурттаар чаа бажыңның шевергел ажылын кылып доосааш, ажыглалга киирериниң кырында келген.

ЧУРУКТА: Галина Оюннуң (солагай талазындан, мурнуку одуругда ийи дугаарында олурар) шевердекчилер бригадазының кежигүннери.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Часкы хову ажылдары

АЖЫГЛАТТЫНМААН КУРЛАВЫРЛАР

— Канчап тараа өстүрүп алырыл, ал-ла сагыш бо ийин—деп, «Ак-Туруг» совхозтуң мурнакчы коллективиниң удуртукчузу С. М. Бегзи чугаалаан.

Чүгле Смирнов Монгушевичиниң эвес, а Тываның шупту тараажыларының сагыжы бөгүн ындыг боор. Тараажының дүвүрели ховуда ажылдың шуудавайн турарындан эвес, а бо чазын агаар-бойдустуң таарымча чок байдалындан доюлган.

Совхозтуң мурнакчы тараажы коллективи бедик дүжүттү өстүрер дээш бодунуң талазындан бүгү-ле чүүлдерни кылган. Ажыл-ишке тура-соруктуун оон кежигүннери мурнуку чылдарда өстүрген бедик дүжүдү-биле бадыткаан-нар.

Бо чылын коллектив аренда керээзинче шилчип, ажылды организастаарының чаа аргазын шиңгээдип ап эгелээн. 4123 центнер кызыл-тасты, 1479 центнер арбайны, 23188 центнер сенажты бүдүрерин коллектив аренда дугайында керээге хүлээнип алган. Өстүрген дүжүдүн совхозка садарының өртектерин, ажыл төлевириниң хемчээлин, чарыгдалдарын, орулгазын керээде айыткан. Аренда дугайында керээни көрүп ора, керээ ёзугаар ажылдаарынга кажарай берген коллективтерниң дугуржулгага албан киирип алыры бир чүүлдүң чогун эскердим. С. Бегзиниң бригадазы пландан азы совхозтуң чагыындан ажыр киирген продукцияның канчаар сайгарарының дугайында тодараттынмаан болду. Оон чүгле керээге кирбейн барганың «Ак-Туруг» совхозтуң кол экономизи аренда керээзин тараажыларның чаа шиңгээдип ап эгелээни. совхозтуң чагыындан ажыр бүдүрген продукцияны көрдүнген өртектер ёзугаар совхоз садып алыры-биле тайылбырлады. Чагыгдан ажыр бүдүрген продукцияны тараажылар боттарының күзели-биле сайгарар азы ону совхоз керээде көрдүнгенинден улуг өртек-биле садып алыр деп керээге айыткан болза, тараажыларга ажыктыг болур турганы чугаажок. А чагыгдан азы пландан ажыр бүдүрген продукцияны күш-ажылчы коллектив боду сайгарар дээн негелде бедик дүжүттү өстүреринге механизаторларның сонуургалын улам көдүрер турган ийик. Ол материалдыг сонуургал бөгүн тараажыларның аренда дугайында керээзинде быжыглаттынмаан.

Чогум-на бо чылдагаан-биле каш чыл улаштыр бедик дүжүттү өстүрүп келген мурнакчы коллективте интенсивтиг технология бодунуң туружун тыппааны ол эвес ийнаан? Оларның ажылында интенсивтиг технологияның кезектери безин чок дээрзин Смирнов Монгушевич чажырбады. Минералдыг чемиштчидиигенин безин херээнге кандыг өйчүжектиг чажып турар дээрзин механизаторларның билбези аравыста чугаадан билдиндип. Химиктиг бүдүмелдерни кандыг-даа хыналда, хайгаарал чокка ажыглаарга тараа, ногаа аймаанга нитраттар көвүдеп, кижилерниң кадыкшылынга хоралыг дээрзи бөгүн бадыткаттынган болгай.

Республикада интенсивтиг технология-биле тараа тарып өстүрериниң дугайында чугаа ам 4 чыл хире чоруп турар. Аңаа хамаарыштыр хуралдар, семинарлар чеже эртпели дээр. А ат-сураг алгаан бо коллективте ол технологияны амга чедир шиңгээдип ап эгелевээн. Мөңаа механизаторларны буруудаткан херээ чок боор. Ынчалза-даа сөөлгү үеде аастан дүшпес апарган интенсивтиг технологияны олар боттары сонуургаан болза, база-ла артык эвес. Мөңаа совхозта чер ажылын организастап турар кижилер боттарының удуртукчу шаг-шинээн көргүзер ужурлуг болбайн аан.

Чылдың агаар-бойдузунуң байдалы берге-дир. Ону часкы хүннер көргүстү. Керээде айыттынган хүлээлгелерин күүсетпейн баар, харын-даа дүжүт безин албайн барып болурунуң демдээ бар. Ындыг таварылгада тараажыларга акша-шалыңны канчаар төлээрил? Ону база аренда дугайында керээде тодаргай эвес айыткан. Боттарының тараажыларын, барып-барып мурнакчыларны совхоз кайын акша-төгерик чок арттырып каар деп. Ынчалза-даа ону керээге ылавылаар ужурлуг турган. Чогум-на ындыг чүүлдерден ажылчын коллективтер биле чамдык совхозтарның администрациязының аразынга маргылдаалар тыптып кээп турган болгай. Аас-биле дугуржуру алызы барып ындыг-ла ылаптыг эвес апаарының чижектери ажыл-агыйда бар.

База бир солун айтырыг. Технологтуг картаны чүге тургузуп турарыл? Чүгле агроном биле экономист ажыглазын дээш бе? Технологтуг картага тараажының кандыг ажылды канчаар кылырын, аңаа кандыг чарыгдал үнерин бирден бирээ чокка айтыр ужурлуг болгай. А Смирнов Монгушевич технологтуг картаны холунга безин тудуп көрбээн кижи болду. Тараажы бодунуң ажылын чеже-даа аки билир болза, кадыг шөлге канчаар ажылдаарын технологтуг картадан көрүп алыр ужурлуг эвес бе? Чүге дээрге тарылга ээлчештирилгезиниң ааны-биле шээ бүрүзүнге тарып өстүрер культуралар солчуп турар болгай. Кылыр ажылының технологтуг картазын көрбээн тараажының чугаазын дыңнааш, ындыг бодалдар бажыма кирди.

Аренда керээзи-биле ажылдаары, интенсивтиг технология-биле тараа өстүрери — чаа чүүлдер-дир. Ынчангаш аңаа частырыглар-даа, чедир кылбаан чүүлдер-даа туруп болур. «Ак-Туруг» совхозтуң Улуг-Ховy бригадазының ажыл-ижи-биле таныжып каш, кижилерниң боттары башкарлып ажылдап өөренип бар чыдарын эскердим. Бригада бодунуң хууда дузалал ажыл-агыйын тургузар деп турар. Ховy турлаанга мал азырап, бригаданың кежигүннериниң өг-бүлелерин эът-биле хандырар деп шиитпирлээн. Малды ховy турлааның таңныылы Б. Суван азырап болур. Ындыг эгелээшкин чаа чүүл-дүр.

Смирнов Монгушевичиниң удурткан бригадазының кежигүннерин суда ажылдап турар деп бактавадым. Чедир кылбаан деп эскергеним чүүлдерин чугаалап, дүжүттү өстүрүп алыр дээш кызып ажылдаарынга, оларның ажылга шудургу чоруун билир болгаш, бүзүрээр мен.

Ак-Туругнуң тараажылары чаъсты чүден-даа артык манап турар. Ынчаар дузалаптар болза, олар бо чылын база бедик дүжүттү ажаап алырлар. Ынчап Олег Чамыяң, Конгар Биче-Шой, Виктор Сирин дээш бригаданың шупту кежигүннери эрес-шудургу ажылдаап деп билип алыр бис. А улам эки ажылдап болурунуң бар курлавырларын олар долу ажыглавайн турар-дыр.

Шангыр-оол СУВАН.
(«Шын» корр.).

КЫСКА ХУУСААДА ДООЗАР ДЭЭШ

«Шекпээр» совхозта Биче-Тейниң хову шөлдеринде ажылдап бо хүннерде тайлыышкынныг. Тараа, сиген өстүрер арендалыг звенону хоочун механизатор Оттук-оол Сенгилдигович Куулар удурткан турар. Ында 16 кижи бар. 1989 ажыл-агый чылында звенонуң иштиңлери 1300 гектар черге чер ажылын кылыр. Оон иштинде 700 гектарга тараа культураларын өстүрүп, ортумаа-биле гектардан 12,5 центнер дүжүттү алырын шиитпирлээн. Чер ажылдыгларының ажылдаар, дыштаныырынга таарымчалыг байдалдарны тургускан. Столовая ажылдап турар.

Бо хүннерге чедир олар 400 гектар черниң тыгын базырып, 300 гектарны КПЭ-3,8 деп культиватор-биле болбаазыраткан. Минералдыг чемиштчидиилгелерни шөлдерге чажып, суггадын чоруткаш, 100 гектар кызыл-тасты чаштырган.

Механизаторлар Достак-оол Монгуш, Григорий Сарыглар, Торофей Куулар, Дадар-оол Черлигеш болгаш өскелер-даа хүн үлүүн ажыр күүседип, тарылганы бөгүнге чедир доозар дээш шудургу ажылдап турарлар.

Дондуп ООРЖАК.

Партия обкомунуң пленумунга уткуштур

АДЫ-ЛА СУГГАТТЫГ...

СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр республикада агрэр айтырыгны партия обкомунуң ээлчеглиг пленумунга удавас чугаалажыр чүве болганда, бистиң республиканың эң суггаттыг районнарынга санадыр Бай-Тайгада бо ажыл херек кырында кандыгыл дээр дугайында мени дүвүредип турар бодалдарымны, саналдарымны солунга бижиир бодаан кижи мен.

Ийе, бистиң районда суггаттыг шөлдер-ле хөй. А херек кырында ады-ла ындыг. Ниити тарылга шөлү 8180 гектар, оон иштинде суггаттыгы — 4006 гектар. Барык 50 хуузу аа. Мурнунда 60—70 чылдар үезинде районнуң тарылга шөлүнүң хөрээнүң эки, суггат база шынарлыг турда, элээн эки дүжүттү ап турган бис. Ону билир улустан айтырар-даа болза ындыг, ол дугайны чотуур документ-биживтерде-даа бар боор. Ол үеде курунеге 1200 тонна чедир тарааны дужаап турганын сакты-дыр мен.

Ам чүге ынчап барганыл? Бо дээрге мени «өрү-шеп» чоруур айтырыг апарды. Арга бар чүве-дир ийин, бар-бар. Черни ээ ёзу-биле көрбес-тир бис. «Бай-Тал» совхозтан Иргит Дамбый, Натпит Ооржак, «Тээлиден» Бугалдыр Ногай, Чылбак Хертек, «Мурнакчыдан» Серепот Хертек, Кочаа Хертек олар мурнунда га бүрүзүнден 25—30 центнер тарааны ап турган ышкажыгай. Бистиң кожавыс «Хемчик» совхоз — чүгле Барлык хемниң ыңдыы талазында чыдар ажыл-агый, Шуй-биле шуут кожа — арткеп чылын суггаттыг чериниң бир гектарындан (100 гектар деп дыңнаан мен) 37 центнер тарааны өстүрүп алган-дыр. Ийи кожа ажыл-агыйның тарылга шөлү, суггалы-даа шуут дөмей.

Районда суггаттыг шөл 4006 гектар дидим. А оон бир гектарындан оода 10 центнерни алыр болза, чеже дүжүттү ажаап ап болур-дур. Бөдүүнү-биле санаарга, ол шөлдерден 4000 тонна тарааны, 2000 тонна саванды бай-тайгажылар, бистер, ап болур бис. Тараа культураларындан аңгыда районда хөй чылдыг мал чеми — мелени 1852 гектарда тарып тур бис. Оон бир гектарындан 25 центнерни алыр болза, малга 4630 тоннаны белеткеп ап шыдаар бис, а чаңгыс чылдыг сиген шөлү 5298 гектар, оон бир гектарындан оода бир тоннаны кезип ап шыдавас деп бис бе?

Амгы үеде бистиң районда мал чеми белеткээриниң планы 14 муң тонна. А суггаттыг болгаш суггат чок-даа черлерни негелде ёзугаар ажыглаар, кызып ажылдаар, ёзулуг-ла ээ болур болзувусса, мээң санап турарым, 17128 тоннаны белеткеп ап болур бис. Пландан хөй.

Мээң бо айтырыгны хөлзеп бижий берген бир чылдагааным болза, районувуста мал бажы дыка-ла кудулап тур. Амгы үеде 56891 шээр, 10827 бода база 1623 чылгылыг бис. Бо чылдың январь 1-де турган медээ ол-дур. 1985 чылдың январь 1-де шээр мал 64211 турган.

Бистиң районнуң мал-маганы түс черниң байдалынга таарышкан болгаш кыжын безин колдуунда чер оъттаар. Фермаларда саар инектерни харын түргузу азыраар-дыр бис. Мурнакчы кадарчылар кышка удур 20—30 тонна-ла сиген белеткеп алырга, кыжын малы ажырбас, анай, хураганынга-даа четчир-ле-дир. Көрүп турарга ындыг. А оон-даа хөйнү — 40—50 тонна сиген белеткеп аптар кадарчылар бар болгай. Ынчаар сиген белеткеп алганнарының хою, өшкүзү чылдың-на хүр-мендилер болур-дур.

Суггарылга системаларын шык ажыглаар чүве болза, тарааны, мал чемин-даа ап болурунуң аргалары бисте бүрүн барын база катап чугаалап каайн. Мал биле чер аразында тудуш харылзаалыг, ол билдингир, ону дүүн, бөгүн биле берген эвес бис.

Районнуң ады-ла суггаттыг боордан башка, ону ажыглап турарывыс дыка багай, элээн-не шөлдү үндүр бижип каапкан, ону суггаттан үнген деп акт-документилерни-даа тургускан-дыр бис. Бистиң совхозтарывыстың бута-каналдарының дөзүн көөр болза, мурнунда араттарның даш оваалап, чыып тургаш, кылып кааны хевээр-ле болгай. А шөлдерде инженерлиг системаларны көөрге, чогум суггуну ол-бо арыктарже чаяр дөзүн база эки-ле кылбаан.

«Мурнакчы» совхозтуң суггарылга системазының дөзүн инженерлиг система-биле кылбааныйдан суг улгадып кээрге, харын суурну алгаш баар чыгыы үерлээр. А суг сыыкта оон унунга суг безин келбес, ол ышкаш Хемчиктен үнген буталарда база ындыг. Оон ындыг чоруунуң бир эпчоту чүл дээрге чазын суг бадырарда, бир-тээ, инженерлиг ёзу-биле кылган дөс чок болганда, биеэги-ле ёзу-биле ажылчыннар дош шаптылаар, довурактаар, даш чырыктаар. Ынчап турда хөй үе эртер, артык чарыгдал база чыл санында үнер. Мындыг кончуг ажыл-агыйжы эвес-тир бис. Бо кымдан хамааржырыл?

Бир-ле дугаарында, ажыл-агыйларның удуртукчуларында, ону харыылаар специалистерде. Сугну таарыштыр аксып алыр аргавыс чок-тур. Ийиде, мурнунда республиканың Мелиорация болгаш суг ажыл-агыйы министерствозу, ам «Тыва суг мелиорациязы» каттыжышкыны районга ажык чок, хөй акша түңнүт ажыл кылган. Планда көрдүнген акшаны-ла «карманнап» алыры-биле кызытаардаттынып, огулут ажыл кылбаан. Кооштадан каналдар кылып каан-дыр. Бай-Тала, Тээлиде, Шуйда-даа ындыг. Ол каттыжышкының бисте организациязы — районнуң суггарылга системалар эргелели бар (начальниги Д. Балчый). Ол эргелелде техника четчир харын. Олар оон-биле совхозтарның аңгы-аңгы адырларынга ажылдааш, хөй орулга киирип алыр бодаар, ынчангаш районда эң бай организация ол боол турары таварылга эвес.

Ынчангаш ам Бай-Тайга районда суггаттыг черлерни чеп ажыглаар талазы-биле республика органнары боттут дузаны чедирбес болза хоржок. А бистер, боттарывыс, иштики аргаларны чеп ажыглавас-тыр бис. Суггаттыг черлер дугайында кайы-бир хуралга шыңгыы чугаалажып турганын кижи дыңнавас-ла-дыр. Специалистер, суггатчылар, директорлар база АҮК-туң ажылдакчылары, Советтер активтери чыглып алгаш, районда суггат дугайын чугаалашпас болза, черле моон соңгаар ат болур дей бердивис. Шынап-ла, ынча дээр мен. Районга хуралсуглаалар база совхозтарга-даа суггатты четче ажыглаваазының дугайын ниити чугаалажып-ла турар. А херек кырында чүнү кылыпкан бис ынчаш? Хол-биле тудуп кирбес болза чүү бүдерил, кандыг дүжүт немежирил?

Бир дыка эки арга. — Бүскү суггатты чүге ажыглавас бис? Өстүрүп алган дүжүдүвүстүң чамдызын малга чүге «дойладып» алыр бис?

Боттарывыс чүнү кылбайн турар бис, а «Тыва суг мелиорациязы» каттыжышкыны чүнү чедир кылбайн турарыл? Ак, кара чокка чугаалажылынар, буруудутларны чок мурнунга тургузуп айтыраалынар. Кол-ла чүве — дүтүрүшкаш, шупту деңге, черге ёзулуг ээ болуп ажылдаалынар. Эрги-барлыкчыларның дуржулгазын-даа барын өөренииннер, ону бодувуска шиңгээдииннер. Хөй черни одарда-даа, тарылга шөлүнде-даа чок кылдыр кара-девис кылдыр чарып аңдарарының оранынга, суггаттыг черлерни чеп ажыглаалынар деп районнуң тараажыларынга, ажыл-агыйлар-ның удуртукчуларынга, специалистеринге кыйгырыым бо. Сеткилим ийүн чорааш байты бодалым мындыг ийин. Арендаңы, бот-орулга-чарылганы ажыглаалынар. Аргалар бар, күш бар. Суггаттыг чер дугайында сагыш салыр болзувусса, ол биске дүжүттү харам чокка бээр.

Адыг-оол СЮРЮН.
«Тээли» совхозта профком даргазы.

РЕДАКЦИЯДАН: номчукчу Адыг-оол Хертекович Сюрюн, шынап-ла, районда суггаттыг черлерни четче ажыглавайн турарының дугайында, бис бодаарывыска, дыка-ла чеп айтырыгны көдүрүп, сагыш-сыртап турар-дыр. Совхозтарның удуртукчулары, чер ажылының специалистери, суггатчылар, механизаторлар-даа чаңгыс чер чуртуунуң бо ажык чагаазын улуг кичээнгей-биле номчуп танышкаш, ынап-ла бир янзы хемчеглерни алыр боор деп болай-дыр бис.

Бо материалга хамаарыштыр черле суггаттыг черлерни ажыглаарының чедер-четпес талаларының дугайында солуннуң номчукчулары боттарының санал-оналдарын бижиир боор деп идегедивис. Шупту демнежип тургаш, сүмележирге, ёзулут шын, чеп шиитпирни үндүрер апаар. Ынчангаш чагааларыңарны манап тур бис, эргим номчукчулар.

ЭЛЕГЕСЧИЛЕР КАНЧААРЫЛ?

Республикага база районга-даа болгудаан хурал-суглаага элегесчилерни картофельден эң-не чавыс дүжүттү алганы дээш каш-даа удаа шүгүмчүлээн. Ол черле чеп. Ажылы-биле чугаалаарга, С. Тока аттыг совхозтуң картофель өстүрүкчүлери эрткен 1988 чылда тарып олурткан үрезинин безин дедир эгидип шыдаваан.

Бо ажыл-агыйның тарылга шөлүнүң хөрзүнү, черле агаар-бойдузу-биле республиканың барык, мурнуу талакы совхозтарынга бодаарга, тараа болгаш картофель, ногаа өстүреринге таарымчалыг деп дорту-биле чугаалаар херек. 200 гектарга картофель олурткаш, күзүн оон бир гектарындан 9-ла центнер дүжүттү ажаап алган, ол дээрге республикада эң кудуку көргүзүт. Ынчангаш олурткан үрезиниң өртээн, аңаа үндүрген күш-ажылдың чарыгдалын безин дуглап шыдаваан, каражалыг, хөй черге ажылдаан болган. А совхоз республиканың өске ажыл-агыйлары-биле бир дөмей, 1988 чылда бот-орулга-чарылга-биле ажылдаан болгай.

200 гектар дээрге картофельге хөй шөл-дүр, артында-ла суггаттыг. Элегесчилер ук культураны бир-ле дугаарында тарып эгелээн, ол талазы-биле дуржулга чок турган болза, өске херек. Ол хиреде чегенчиг көргүзүглүг болганы дыка элдеп аа.

1988 чылда картофельден чүге ындыг куду дүжүт алганының совхозта чамдык эштер агаар-бойдуска шамнаар, өскелери үрезин багай болганынга сылдаар болду. Ынчаарга ам «Барлык» совхоз бир гектардан 200 ажыг центнер алган, а үрезин база-ла Элегеске олурткан үрезин-биле дөмей-ле дишилер. Ынчангаш ам хамык ужур картофельди тарыырының бүгү-ле агротехниказын барымдаалаарында, ажылды организастаарында турган. Болап көрээлинерем. С. Тока аттыг совхозтуң ажылчыннарының бажың даштынга участоктарынга тарып олуртканы картофелиниң дүжүдү багай эвес болган. Ажыы-биле чугаалаарга, олар бодунуң хуузунда ажылын ак сеткил-биле кылган, а ниитизинге — совхозтуң «өскезин» кылдыр көрген-ол-дур. Бөдүүн ажылчыннар-даа, совхозтуң агрономнары-даа. Хөрзүнү үлдүредир, чымчадыр, суггарар, чашпан-богун аштап арыглаар, черни чемиштчидер болза, картофель Элегестиң шөлдеринден үнер. Дуржулга ону бадыткап турду.

Эрткен чылдың частырыын болдурбас дээш элегесчилер ам бо чылын чүнү канчап турарыл? Бо талазы-биле совхоз директору А. Тас-оол база кол экономист О. Оюн-биле чугаалажырга, оларның тайылбыры мындыг:

— Бо чылын 220 гектарга картофель олуртур бис. Ук шөлдү баш бурунгаар болбаазырадып, аңдарган, суггарган. Үрезин чедишпес турганы билдингир. Ынчангаш 100 тоннаны республика иштинден тыптынып алган, а 275 тоннаны Саян ындындан — Забайкальеден чудуруп алыр кылдыр шуут ыяк дугурушкан. Ону Минусинскиге демир-орук-биле эккээрге, оон автомашиналар-биле чудуруп алыр. Үрезинни демир-орук станциязындан дүжүрер болгаш бээр чудурер кижилерни ынаар аъткарып чоруткан.

Бо чүүлдерден алгаш көөрге, хемчеглерни ап турар-дыр. Ам ажыл кидин түлүк. Картофельди олурту берген. М. Олай-оол баштаан бригада үрезинни суггаттыг черлерде тарып олуртуп турар. Ажылды керээ-биле кылыр. Ындыг болганда, бо чылын черле чүгээр дүжүттү алыр боор бис деп, элегесчилер идегеп турар. Эрткен чылдың түңнелдери оларга шыңгыы-ла кичээндирик болган. Чыл берге. Элегестиң девискээринге мынчага чедир чаъс-даа барык чагбаан. Кара чаңгыс идегел — суггат.

С. Тока аттыг совхозтуң картофель өстүрүкчүлери ам июнь айда Барыын-Хемчиктиң «Барлык» совхозка барып, ол ажыл-агыйның картофельчилериниң дуржулгазын көөр, оон өөренип алыр деп турар. Эки-дир. Өскелерден өөренир, оларның эки дуржулгазын өттүнер апаар. Бо ийи ажыл-агыйның эрткен чылда картофель дүжүдүнүң чүге ийи аңгы болганыл — түңнээр, деңнээр. Өөрүнүң эки аргаларын өөренип, шиңгээдип тургаш, ажылга бедик түңнелдерни чедип алыры — бистиң кол сорулгавыс.

Дартан-оол ЕНДАН.

АМ ӨШКҮ КАДАРА БЕРГЕН

Болай-оол Дуң биле Марина Конгар олар совхозунга аныяандан тура-ла малчыннап келген. Стажы ам 20 чыл. Төрүүр инек кадарып тургаш, 100-тен 80 ажыг бызааларны ап келген. Оон соонда хойжулаар малчыннар чугула херек апаарга, хой хүлээп алгаш, 7 чыл дургузунда ажылдааш, база-ла шалыпчыларга санадып, 100-тен 90—95 хураганнарны дужаап турганнар.

Кандыг-даа ажыл дагзырга, черле алыс кежээ, кызымак болгаш үргүлчү эки көргүзүглерлиг болур улус чоруур. Болай-оол биле Марина ындыг. «Торгалыг» совхоз хой-биле чергелештир өшкүнү база өстүрер деп сорулга салгаш, Ирбитейге тускай бригада тургузарга, бо малчыннар аңаа барып ажылдай бергеннер. Аңаа ангор өшкү кадарар дуржулгалыг улус чок турганы билдингир.

Өг-бүлениң кежигүннери аңаа баргаш, кээрэ чаргаш, оон негелделери-биле ажылдап кирипткен. 100 өшкүден 80 анай, бир өшкүден 900 грамм дүк кыргыыр — планы ындыг. Ам херек кырында даалгазындан 32 килограмм дүкту хөйнү кырган. 100 өшкүден 85 анайны доруктуруп турар. ам-даа төрүүр малы бар. Келир чылдан эгелеп, олар арендаже кирери-биле белеткени бергеннер.

Ирбитей бригадазында комсомолчулар 15 кижи. Оларга малчыннарының арга-дуржулгазын дамчыдып берип, дагдыныкчы хүлээлгезин Болай-оол Дуң биле Марина Конгар — найыралдыг, күш-ажылчы өг-бүлениң кежигүннери база ак сеткилдиг күүседип турар.

Николай ТЮЛЮШ.
Өвүр район.

МИЛЛИОН АЖЫГ ОРУЛГА

«Барлык» совхозтуң Хөнделең салбырында өшкү бригадазының малчыннары кыштаглааштыкынны эки эрттиргеш, дүк, анай алыр талазы-биле планныг даалгаларын ажыр күүседип турар. Ниитизи-биле 3,5 тонна дүк кыргыыр планын 4 тонна ажыр күүсеткен. Серге кадарчылары Дадар-оол Ооржак, Балдый-оол Ооржак, Малчын-оол Байлың-оол, өшкү кадарчылары Хүрең-оол Хүлер-оол, Лариса Күжүгет олар эң хөй дүкту кыргып алганнар.

Совхозтуң дирекциязы өшкү кыргылдазын эки организастап, аңаа совхоз төвүнден, Бижиктиг-Хая, Хөнделең салбырларының ажыл-ишчилерин база шефтедип кииришкен.

Чоннуң хуузунда өшкүзүнүң дүгүн садып алыр ажылды совхоз бо чылын база эки организастаан. Белеткелчи Зоя Хомушкунуң кызымак чоруунуң түңнелинде чоннан 10 ажыг тонна өшкү дүгүн садып алган. Оон чартык кезиин Оренбургта, а бир чартыын Черногорскиде фабрикаларга дужаагаш, 1 млн. ажыг рубль орулганы киирип алган. Чоннуң хууда өшкүлериниң дүгүн садып алыр ажыл ам-даа уламчылап турар.

Хоюг-оол МОНГУШ.
Барыын-Хемчик район.

МОСКВА ЧЕТКЕН

Назын-оол Сангыевич Ооржак «Алдан-Маадыр» совхозта 29 чыл дургузунда малчыннап келген. Бо үениң дургузунда ол төрээн совхозунга хөй баш малды өстүрүп, тонна-тонна дүкту, эътти курунеге дужааган.

Орту-Шөл ховузунда Тербе-Даштa кодан ында 300 баш хою бо хүннерде шупту оолдапкан. Бир дугаар төрүүр 100 хойдан 85 хураганны алыр хүлээлгезин ажыргаш, Москвада УАЧД-же чораан келген.

Борат ОНДАР.

ШКОЛАМ ДУГАЙЫНДА

Кижиниң төрээн школазы авазы дег. Башкылар: «Ол — мээң өөреникчим» деп чоргаарланып орары дээрге оларның ажылының үре-түңнели.

Долгандыр дагларга куржаткан ырак суур Бора-Тайганың школазын тургусканнарның бирээзи — Владимир Каттырарович Назып-оол. Хоочун коммунист ам «Тыва кобальт» комбинаттың ажылчыны. Доржу Серенович Ондар бо школаны директорлап турганын кызыл-исчилер тохараткан. Школаның доозукчуларының бирээзи Биче-оол Сарыг-Хапович Куулар чаңгыс эвес он чыл дургузунда төрээн суурунда төөгү башкылап турар.

Мен өөренип турумда-ла күш-ажыл башкылап турган тыва улустуң национал хөгжүм херекселдерин кылырынга мергежээн, он дөрт уругларның адазы Маржымал Очурович Ондар чоокта чаа пенсияже үнген. Оон удурткан школаның «Сарадак» ансамбли көрүлделерге эки үнелелди ап келген.

Башкылардан аңгыда кижизидилге ажылынга школаның техниктиг ажылдакчылары улуун киириштирип чоруурлар. Шаглан бөр ажыл-агый эргелекчилээн Дартан Дандарович Ондар, повар Көк Сарыг-ооловна Монгуш, интернатта ажаакчы Хүрең Ашак-ооловна Ооржак, аштакчы, Маадыр-ие Хоор Дагбаевна Ондар болгаш өскелери-даа аңгы-аңгы чылда дооскан сургуулдар чылыы-биле сактып, бодап чоруурлар.

Бо школада амгы үеде доозукчулардан РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы Александра Бораевна Сарыглар, улус өөредилгезиниң тергиини Александра Бораевна Монгуш, үр чыл интернат эргелекчилеп, класстан дашкаар ажылдар удуртуп келген Алексей Алдын-оолович Ховалыг, школа директору Валентина Тоорукпаевна Ондар, школада партия организациязының секретары Даниил Суванович Ховалыг, орус дыл башкызы, суурда херээженнер чөвүлелиниң даргазы Розалия Бораевна Куулар ажылдап турар.

Баштайгы башкым Хөвең Шүрженеевна Ооржак, башкыларым Дудак Хунаевич Ооржак, Соскур-оол Кыртышпанович Ондар оларның чагыг-сөзү-даа ам-даа сүмелекчилерим болбушаан хевээр.

Артык ХОВАЛЫГ.

ТАНЫШКАННАР

«Тыва даг-лүгү» комбинаттың Культура ордузунга литература чогаалдарынга тураскааткан кежээлерни эртирери чаңчыл болу берген. Бо удаада хоорайның номчукчулары чогаалчы, артист, кинорежиссёр В. М. Шукшинниң чогаадыкчы ажылы, амыдыралы-биле таныжар дээш чыглып келгеннер. Чогаалчының төрээн сууру Сросткиге каш удаа чораапкан, чаңгыс чер чурттуглары-биле ужуражыышкыннарының дугайында, оон ном, открыткалар, чуруктарының чыыкчызы, оон кайгамчык салым-чаяаның ханы хүндүлекчизи Ак-Довурак № 3 школазының башкызы Н. К. Вдовина чогаалчыга хамаарышкан чыып алган чүүлдери-биле кежээге келгеннерни таныштырып, көргүзүп чүве чугаалаан.

Ол-ла школаның литератору Е. С. Х. Замула, Культура ордузунуң директорунуң оралакчызы А. Ф. Гайнутдинова база уруглар килдизиниң эргелекчизи М. Н. Давыдова башкының чугаазынга немээшкиннер кылып, В. Шукшин дугайында солун дыңнадыгларны кылган. Кежээге чогаалчының рассказтарын, тоожуларындан үзүндүлерни номчаан.

Оон-биле чергелештир бо-ла кежээни № 3 школаның башкылар өөреникчилер коллективинге база эртирип, моон соңгаар өске-даа шүлүкчүлер, чогаалчыларның чогаадыкчы ажылынга, амыдыралынга тураскааткан кежээлерни эртирер деп киржикчилерниң саналы ишиг деткимчени алган.

Александра ГАЙНУТДИНОВА.

Кызылдың уран чүүл училищезиниң культура-чырыдыышкын ажылдарының салбыры чоокта чаа чээрби беш чыл болганын демдеглээн. Салбырның башкылары сургуулдарга быжыг билигни бээр дээш кызымак ажылдап турарлар. Улан-Удэниң опера болгаш балет театрынга 9 чыл балет артизи боор ажылдаан Тамара Васильевна Бочкарёва салбырның хореография бөлүүнде башкылап турар.

ЧУРУКТА: Т. В. Бочкарёва кичээл үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Культура болгаш амыдырал

НЕГЕЛДЕЛЕРГЕ ДҮҮШТҮР

Ак-Довуракта Культура ордузунуң ажылынга хамаарыштыр элээн хөй чагаалар келген. Чагааларның допчузун мында кыдыр бодавыс. Ордуда уруглар-биле ажыл (директору М. Давыдова), культура-массалыг ажыл (Б. Кензин), политиктиг чырыдыышкын (У. Ванданова) килдистери ажылдап турар. Оларның ажылдакчылары чоннуң сеткил-сагыжының сонуургалдарын ёзулаар, культурлуг негелделерин, херегледерин өөренип көрүп тургаш, таарыжыр хемчеглерни ап чорудуп турар. Мындыг байдал кижи бүрүзүнүң иштики сеткил-сагыжының сайзыраарынга ханы дээштиг, идиглиг, төлептиг мөзү-шынарны хевирлээринге дузалыг.

Ажы-төл ниитилелдиң келир үези деп чүве кымга-даа билдингир болганда, оларның өзүлдезинче, кижизидилгезинче улуг кичээнгейни, сагыш човаашкынны доктаамал угландырары — бистиң дорт хүлээлгевис. Уруглар-биле ажыл килдизи чедимчелиг, солун хемчеглерни чорудуп турарын М. Давыдова номчукчуларга сонуургаткан. Сонуургалдар аайы-биле тургустунган танцы, цирк, театр, үрер хөгжүм, уран номчулга, чымчак ойнаарактар бөлгүмнери уругларның салым-чаяанын сайзырадып, сонуургалдарын, уран чүүлге хандыкшылын оттуруп турар. Бөлгүмнерни удуртуп турар ажылдакчылар бодунуң ажыл-херээнге кызымак, бердинген, уругларны ажыктыг чүүлдерге өөредиринин, оларга быжыг билиглерни дамчыдып бээриниң ораллдажыышкыннарының түңнелинде бөлгүмнерде хаара туттунган киржикчилерниң саны хөй болуп турар. Литературлуг викториналар, «Че-ве, кыстар!», «Че-ве, оолдар!» конкурстар, хоорайның эң биче чурттакчыларынга хөглүг старттар эртирери килдисте чаңчыл болган.

«Элээди болгаш хоойлу», «Светофор», «Кадыкшыл» дээш ышкаш кинолекторийлер доктаамал ажылдап, чидиг айтырыгларга харыылаарлыг, тайылбырларлыг, солун темалыг номчулгаларны, киноларны үндүрүп турар. Наркология кабинединиң ажылдакчылары өзүп орар чаш организмге наркомания, таакпы, алкогольдуң кайы хире хоралыг салдарны чедирип турарын, амыдыралдың кыдыг, шынныг эвес оруктарынче чая тыртып алгаш баарының айыылдыын херек кырында чижектерге даянып тургаш, «Чараш чечек», «Үениң быжар-дымаазы» деп беседаларынга чырыткан.

Киддистиң ажылын оон-даа идепкейжидери-биле оон ажылдакчылары эвээш эвес кужениишкинин үндүрүп турарын М. Давыдова чагаазында демдеглээн.

Культура-массалыг ажыл килдизинде тускай сорулгалардыг клубтар ажылдап турарын Б. Кензин бижип турар. «Подружка» деп клуб аныяктарны энилең-эдилек аажы-чаңга, таарыштыр, чаражтыр, моданың чаа чүүлдерин, сүмелерин ажыглап тургаш кеттинеринге, кыс уругларны арын-баштың шын ажаарынга, макияж кылырынга база өске-даа хүн бүрү амыдыралга, ажыл-ишке херектиг бөөр ажыктыг чүүлдерге өөредип турары кончуг эки.

«Мөңгүлек» клуб турист ажылын, спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге маргылдааларны, төрээн чериниң бойдузунуң каас-чаражы-биле таныжар арганы бээр походтарны организастап чорудуп турар. Аңгы-аңгы национал кижилерниң бот-боттарын эки билчир, оларның аразында найырал, күш-ажылчы харылзааларны улам быжыктырар сорулга-биле чоруттунуп турар «Орус шай» деп клуб, «Шагаа», «Кыш уделгези» дээш өске-даа массалыг байырлаашкыннар кижи бүрүзүнүң амыдыралын ханы утказыг, солун болдуруп, хөй-ниитиниң амыдыралынга бичии-даа болза, улуун киирер, идепкейлиг болурунга күзелдин оттуруп турар. Ниити ыры бөлгүмүнүң киржикчилери хөй национал-дыг, ында чорудуп турар ажыл уран чүүлдүг ханы билии ап, совет композиторлар, музыкантыларның чогаалдары-биле таныжар арганы берип, иштики сагыш-сеткилди, иштики культураны бедидеринге эки ужур-дузалыг деп чүвени Б. Кензин чижектер-биле бадыткап турар.

Черле ындаш киддистиң ажылы хөй талалыг, оон ажылдакчыларының кызымааи автор бижип турар.

Политиктиг чырыдыышкын киддизи ажылдаа-за нйи-даа чыл четпээн. Оон сорулгазы политиктиг культуразы, иштики сеткил-сагыжы делгем, байлак, быжыг амыдыралчы туруштуг, кижилиг мөзү-шынарлыг кижилерни кижизидери деп, У. Ванданова бижээн. Киддис эрге-хоойлу билиглерин база «Кадыкшыл» университеттерин, политиктиг лекторийни, «Кижи болгаш хоойлу» кинолекторийни, «Келир үениң дайынчызының клувун» организастаан. Бо каттыжыышкыннар тускай мергежилдиг ажылдакчыларны чалап, лекция, беседаларны чорудуп, нарын айтырыглар чырыттынган дыңнадыышкыннарны чыылганнарга таныштырып турар. Ол хемчеглер делегейде политиктиг болуушкуннарны шын үнелеп билиринге, амы-хууда быжыг амыдыралчы туруштуг болурунга улуг деткимчени берип турар.

Чоокта ажыттынган тыва дыл өөредириниң бөлгүмүнүң кичээлдерин чалаттырган башкылар эртирип, херек кырында кескү түңнелдерни чедип ап турарын автор дыңнаткан. Оон аңгыда, «Сеткилдиң ханызындан» деп кежээлер эртирери база чаңчыл болу берген. Кежээлерге заңының болгаш күш-ажылдың хоочуннары, мурнакчы, төлептиг ажылдакчылар, коллективтер-биле ужуражыышкыннарны организастап чорудуп турары өскелерге-даа өөредиг болурун чугаажок. Чорудуп турар хемчеглер ажыктыг, үре-түңнелдиг болуру-биле киддис ажылдакчылары өске-даа албан черлериниң арга-дуржулгазы-биле таныжып, деңнелгедиг чаа аргаларны, хевирлерни тып, ажыл-ижинге ажыглап турар.

Ниитизи-биле Культура ордузунуң кайы-даа киддизи бөгүнгү амыдыралдың негелделеринге дүүшкен, кижи бүрүзүнүң политиктиг, культурлуг, амыдыралчы өзүлдезинге билдингир идигни берип турар тускай сорулгаларлыг, ханы утказыг хемчеглерни ап чорудуп турары авторларның чагааларындан илдең.

Удавас комбинаттың 25 чылы оюн демдеглээр. Коллективтиң ажылдакчылары аңаа белеткенип, эде тургустунуушкуннуң негелделеринге дүүшкен культура-массалыг, политиктиг хемчеглерни ап чорударынга белеткенип турарын авторлар дыңнаткан.

Надежда ДОНГАК.

ЧУРУКЧУНУҢ ДЕЛГЕЛГЕЗИ

1919 чылда Бии-Хемде Өөк суурга ажылчын Сергей Кузьмич болгаш Анна Филипповна Суздальцевтерниң өг-бүлезинге бичии оол төрүттүнген. Бичии Георгийниң чаш болгаш элээди чылдары Өөк, Каа-Хаак, Чербн суурларга эрткен. Тыва оолдар, уруглар-биле хой, пнек, өшкү кадарып чораш, ол тыва дылды, чоннуң культуразын, чаңчылдарын өөренип билип алган.

Бедик дагларлыг, шапкын хемнерлиг, ногаан арга-арыглыг Тыва чериниң делгемнери келир үеде чурукчу болур оолдуң уран талантызының сайзыраарынга улуг салдарны чедиртени чугаажок. Ол аъттыг-даа, чадаг-даа үе-чергелиг оолдар, уруглар-биле ойнап, хөглеп эр боор өскен. Школачы чылдарында-ла ол чуруттунуп турган. Кызылдың № 1 ортумак школазын дооскаш, Георгий Суздальцев Свердловскиниң чурулга училищезинге өөренип кирген. Ону дооскаштың Тывага чанып кээп, Кызылдың башкы училищезинге, № 1 школага чурулга болгаш черчение кичээлдерин башкылап турган. Чогаадыкчы ажылга хостуг үезин эртирип, портреттерни, пейзажтарны, этюдтарны кылып турган.

Сибирь зоназының чурукчулар делгелгезинге, РСФСР-ниң автономнуг республикаларының чурукчуларының делгелгезинге 1960 чылдарда киржип, бодунуң ажылдарын делгээн. Аңаа «Кызыгаарда» деп чуруу үнелелди алгаш, аныяктар календарынга, журналдар болгаш номнар арыннарынга парлаттынгылаан. Тываның ажыл-ишчилериниң, агаар-бойдузунуң дугайында хөй янзы чуруктар Красноярскиниң, Иркутскиниң, РСФСР-ниң хоорайларының делгелге залдарынга делгеттинген.

Эрткен неделяның төнчүзүнде Тываның Чурукчулар эвилелинге Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу, Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналының лауреады Георгий Сергеевич Суздальцевтиң 70 харлаан байырлалынга тураскаадып, оон хууда делгелгезин организастаан. Оон ажыдыышкынынга Тываның Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы С. Ш. Саая, СЭКП обкомунуң культура секторунуң эргелекчизи Ч. М. Чүлдүм, культура министриниң оралакчызы М. А. Аракчаа болгаш уран чүүл училищезиниң студентилери, уран чүүлге, чурулгага хандыкшылдыг кижилер киржип, чурукчуга төрүттүнген хүнү-биле байыр чедиргеннер.

Фойеде ажылдарының арасында «С. К. Тока сумуда», «Бот-тывынгыр хөгжүмчү Шактар», «Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Е. К. Дорофеев», «Мөңгүн-Тайга» деп ажылдар көрүкчүлерниң сонуургалын хайныктыра берген. Ийиги каътта делгелге залынче үне бээрге, ында кылдынган ажылдарның чежезин ол дээр боор. Георгий Сергеевич көрүкчүлерге чурук бүрүзүн тайылбырлап, аңаа хамаарышкан каш одуруглуг кыска шүлүктерни номчуй каапкары кижиниң кичээнгейин хаара туда бээр.

Сагыш-сеткилдиң ханызындан кылдынган ажылдарның аразындан кижиниң онзагай бүдүштүүн тодазы-биле көргүскен ажылдар хөй. «Эки турачы В. С. Белекей», «Милиционер С. С. Сотнам», «Улуг-Хемниң ээзи», «Актёр Дарый», «Лариса», «Күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуну Е. Я. Михайлов» болгаш өске-даа сураглыг кижилерниң портреттери, бойдустуң чаас-чаражын көргүскен ажылдардан «Хайыракан», Енисейниң этюдтары болгаш натюрморттарны сонуургап болур.

Хоочун чурукчу И. Ч. Салчак эжиниң дугайында:

— Георгий Сергеевич Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнүнге хөй удаа соңгуудуп келген. Бо хүннерде баштаар чериниң оралакчы даргазы. Аныяк чурукчуларга арга-дуржулгазын дамчыдып берип чоруур. Бодунуң чуруур аргалары аңгы-аңгы. Импрессионистиг хевирдаа, нарын шыйыглар аргазы-биле-даа чуруп турар — деп чугаалаар болду.

Тыва тоннуг кеткен аяныы кончуг олурар араттың портрединге чоокшулай бергеш, көрүкчүлерге тайылбырлап турда, ол чогум кым деп кижи дээрзин сонуургаарымга, чурукчу хүлүмзүрээш:

— Эрзинниң Нарын чурттуг үе-шевер дарган Панчаа Чампыл-дыр. Оон кылып турган ажылдары Тывага суртаалап турган. Делгелгеге үнелелди алганындан бо чурукту ийи удаа хоолгалап майыын кылган мен дей-дир.

— Георгий Сергеевич, силерниң чогаадыкчы планыңарда кандыг ажылдар барыл? Чүнү сонуургап турар силер? — деп оон улаштыр айтырдым.

— Тываның партия ажылдакчылары чораан хоочуннарның, ол ышкаш чогаалчыларның, артистерниң портреттерин кылырын шаннап турар мен. Чамдык кижилер-биле дугуржуп алган мен. Оларны хостуг үеде чуруур. Ам бо хүннерде А. Емельяновтуң портредин доозуп турарым бо — деп харыылады.

Ниитизи-биле чурукчунуң ажылдарын шуптузун көргеш, оон Тываның булуң бүрүзүнге чедип, хөй-хөй кижилер-биле таныжып, оларны уран арга-биле чуруп көргүскенин магадап, аңаа кандыг дег кадыктыңзы. Бүгү-ле чүүлдерге чедимиишкиннерни күзедим. Залче хөй-ле чоннуң шуужуу үргүлчүлевишаан.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТА: делгелге залында.

Чоннуун — чонга

ААС ЧОГААЛЫН АЖЫГЛААРГА ЭКИ

Улусчу чогаадылганың ушку Бүгү-эвилел фестивалының көрүлделери республикада болуп эртип турда, оон негелделериниң бирээзинде аас чогаалын улам хөгжүдер дээнин чүүлдүгзүнүп деткиишаан, бо дугайты чамдык бодалдарымны илередиксе-дим.

Шынап-ла, болуп эртип турар фестивальдарны, көрүлделер болгаш конкурстарны билдилиг ажыглаар чүве болза, чоннуң уттундурган азы уттундуруп бар чыдар чаагай чаңчылдарын аас чогаалын дамчыштыр катап тургустундурерингге, чоннуң угаан-бодал культуразын сайзыраңгайжыдарынга, черле ындаш, национал уран чүүл хөгжүдеринге дыка-ла идиглиг. Эрткен-даа, амгы-даа фестивальдың негелделери хамыктың мурнунда, чоннуң аас чогаалын нептередирин массалыг болдурарының аргазын тургузуп турар. Херектиг чүве чүл дээрге, эрткен фестивальдың чорудуп турарының үезинде түс-түс коллективтер, организацияларга фольклор ансамбльдерин организастап тургузарындан аңгыда, аас чогаалының чыылдазын идепкейжидип, ону массалыг болдурарын ораллдажып көргеш, ындыг ажылды чорудары чүгле херектиг эвес, а эргежок чугула деп түңнелге келген бис.

Чыл келген тудум-на аас чогаалының ёзулуг эдилекчилери — улуг назылыгларывыс саны эвээжеп орар. Ол чорук чүгле хараадалды эвес, а дүвүреңниг байдалды тургузуп турарын маңаа чугаалавас аргам чок. Бо херекке фестивальдың чорудулгазынга Тываның эртем-шинчилел институду, оон аас чогаалының сектору көзүндеп тура эң идепкейлиг, чогаадыкчы ёзу-биле киржип, чер-черде организастыг комитеттер-биле быжыг харылзааны тудуп, харын-даа фестивальдың бо чугула кезээн холга ап, ук комитеттерниң иштинден фольклор талазы-биле харыылаар кижилерге тускай семинарларны эртирип, бижимел консультацияларны, сүмелерни берип келген болза, аас чогаалын чыып бижииниң ажылы ёзулуг массалыг болуп болур. Хамык ужур фестивальдың дүрүмүнге ындыг негелделерни шуут дорту-биле айтып, чогуур хемчеглерни ап чорударында.

Б[...] эрткен ийиги фестивальдың үезинде бо ажылга [...]йонуң школалары, [...] Торгалыг ортумак [...]ның коллективи, ын[...] «[...]Даг» чечен чогаал идепкейлиг кириш[...]нап-ла, фестиваль [...]урарының үезинде [...]ыры-кожаңнарын, ал[...]ылдерин, чалбарыг, [...]ерин чүгле улуг па[...]ының күүселдезинден [...]кергеп эвес, а харын [...]гуну тускай альбом[...]ып бижээш, конкурс[...]ириштирип, жюри[...]елинче киирип тур[...] чорукту школалар[...] музей-булуңнарын, ылаңгыя Торгалыгның С. А. Сарыг-оол аттыг бажың-музейин тургузарынга, оон фондузун байыдарынга дыка дузалыг болган.

Амгы үеде барык район бүрүзүнде тургустунган чечен чогаал каттыжыышкыннарын, школаларда литература бөлгүмнерин, чамдык кодээ суурларда музейлерни безин аас чогаалы чыырынга ажыглап болур. Оларның ажылын ТДЛТЭШИ-ниң, ында аас чогаалының салбырының билдилиг, чогаадыкчы ёзу-биле организастаары негеттинип турар. Тываның эртем төвү бо ажылды эртем деңнелинге чорудуп келген болгаш чорудуп-даа турарын эки билир бис. Эде тургустунуушкуннуң амгы үе-чадазында чоннуң ботмедерээшкинин улам идепкейжип, национал төлеп чорукче, бодунуң эрткен төөгүзүнче бир янзы үнелел-билиишкин-биле көрүп турар апарган бо үеде ажылдың аян-хевирин бир янзы кылдыр көрзе чүл?

Чугаалап турар айтырыывыска хамаарыштыр алыр болза, үстүнде адааныс олла каттыжыышкыннар, бөлгүмнер, музейлер коллективтери ТДЛТЭШИ-биле тускай керээ-дугуржулганы чарып, эртем-шинчилел институдунуң чарлаан конкурстарынга идепкейлиг киржип тургаш, аас чогаал чыылдазын улам шапкынчытса деп саналдыг мен.

Маңаа эң идепкейлиг киришкен тиилекчи коллективтер, музейлер канчаарга-даа эртем төвү чериин тускай хүндүлел бижиип ап, ону шыгжап, кадагалап чоруур болза, ол безин, барза-барза, төөгү ышкажыл. Ол ышкаш хууда эң идепкейлиг киришкен киржикчилерге (чыып бижикчилерге) тускай херек демдекчигештерни чүге тывып болбазыл? Ындыг школачыларны, аныяктарны ТДЛТЭШИ-ниң шугуму-биле эртем институттарынче, өске-даа төптерже сонуургалын, оозу шылгараанын барымдаалап, өөредири чугула. Бо чижектиг ажылдар ТДЛТЭШИ-ниң талазындан чоруттунуп турза-даа, аныяктарга, ылаңгыя школа доозукчуларынга оон ажык-чарлыг чар-тайылбыры ындыг-ла көскү эвес. Бир эвес институт конкурска киришкен ажылдарның дээрелерин тускай бюллетеньнерге парлап, тиилекчилерниң ат-сывын солуннарга-даа үндүрүп турар болза, эртем-шинчилел төвүнүң ат-алдарын алгыдарынга, аңаа кижилерниң сонуургалын оттурарынга дегүм болур ийик.

Чап ЧҮЛДҮМ.

УТКАЗЫ ЧЕГЕЙ

Кижилерниң сеткил-сагыжын дүвүредип келир, солун утка-шынарлыг киноларны чон кинотеатрларга, клубтарга база телевизорга көрүп турар. Бо бүгү аныяк-өскенниң эстетиктиг кижизидилгезинге эки. Оон чижээнге чоокта чаа телевизорга үнген Бразилияның хөй серияныг «Чалча кыс Изаура» деп киноны чугаалап болур. Бистер өг-бүлевис-биле ону улуг сонуургал-биле көрдүвүс. Ында кандыг-даа хоорадыг чок, амыдыралды шын көргүскен. Кулак ыюктаалдырып келир үен-дааң кааңгыраан музыка-даа чок. Хөгжүм аялгазы безин тааланчыг. Кинода кижизиг аажы-чаңныг кижилерни база каржы, дерзии тургузуттуң ядыы-түреңги амыдыралын чиге көргүскен. Улуг, биче чоп көөрүнге таарымчалыг.

Чамдык таварылгаларда 16 хар чедир назылыг кижилер көөрү хоруглуг диген киноларны безин элээдилер көре бергилээр. Кызыл хоорайның автовокзалда, өске-даа кыдыг черлерде өртээ бир рубль киноларны үндүрүп турар. Ол хиресинде ол киноның утказы чегей, кижизидикчи, өөредиглиг чүүлдер чок. Харын-даа дорамчылаашкын, оштээшкин, күштээшкин база өлүрүүшкүн дээн эң багай талаларны көргүскен. Ол киноларны колдуунда аныяк-өскен, харын-даа өөреникчилер безин массалыы-биле көрүп турар.

Бистиң республика девискээринге корум-чурум быжыглаар, арагалаар, хулиганнаар, ниитиниң болгаш хууда өнчү-хөреңгизин оорлаар, уптээр чоруктарга удур демисел чорүп турда, ындыг дерзии көргүзүглерлиг киноларны аныяктарга нептереңгей көргүзүп болур бе? Ол бүгүнү көрген кижилерниң сагыш-сеткилинге, кижизидилгезинге кандыг салдар чедирерил?

Бодум ада кижи мен. Хоорайның кыдыг черлеринде үндүрүп турар ындыг киноларны чүге албан черлериниң база организацияларның удуртукчулары чөпшээреп турарыл? Бир эвес масса чон көөр турган болза, кинотеатрлар бар-дыр.

Мартын САНДАП-ООЛ.
Кызыл хоорайның чурттакчызы, ажылчын.

ТВ

МАЙ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Уругларга фильм «Тимур болгаш оон командазы». 9.55 Бут бөмбүү. Европа чемпионадының кубогу. «Милан» (Италия) — «Стяуа» (Румыния). 11.35 — 12.30 Барымдаалыг фильм. 13.15 ССРЭ-ниң улус депутаттары чугаалап тур. 13.25 М. Глинканың симфониялыг бижии чогаалдары. 13.55 ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизиниң ажыдыышкыны. Төңгеде — ССРЭ улустарының ырлары болгаш таңныылары. 15.30 Архитектура тураскаалдарында музыка. 16.00 «Сеңээ ынак мен, амыдырал». Фотоконкурс. 16.05 «Симон-музыка». Чурукка-поэтиктиг фантазия. 16.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 17.25 Мультфильм. 17.55 Үрер хөгжүм оркестри ойнаар. 18.05 Бөгүн делегейде. 18.20 В. Славкин — «Чурук». Телешин. 19.20 Бут бөмбүү. Европа чемпионадының кубогу. «Милан» (Италия) — «Стяуа» (Румыния). 21.00 «Үе». 21.35 Эфирде музыка. 22.35 Бөгүн делегейде. 22.50 —00.00 Эфирде музыка.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45; 9.35 Бойдус эртеми. 4 класс. Суг үнүштерниң болгаш дириг амытаннарының хөй хевирлии. 9.05; 9.55 Испан дыл. 12.40 ССРЭ-ниң улус депутаттары чугаалап тур. 12.50 «Театр сезону». Уран-чечен телефильм. 13.55 ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизиниң ажыдыышкыны. Төңгеде — ССРЭ улустарының таңныылары болгаш ырлары. 15.30 XXI чүс чылче экспедиция. 16.30 Компьютер-биле чугаа. 17.15 Музыка. А. П. Бородинниң чогаадыкчы ажылында маадырлар овур-хевири. 17.55 «Александр Покрышкин». Телефильм. 18.55 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Үежи». Наркомания — ак өлүм. 19.50 «Аян тенүү». Үндүрүлгеде: Медээлер, «Социал программа — боттанып кылдында». «Арага ишпес чорук — амыдыралдың негелдели». 20.20 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.45 Телефильм. 21.00 «Үе». 21.35 «Театр сезону». Уран-чечен телефильм. 22.40 — 23.15 Телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.55 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 19.00 Концерт. 19.55 Узбек ССР-ниң Күрүнеле-радиозу. «Байбайн барып болур турган херек». 20.30—20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

МАЙ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Приключения Спаса и Нели» 10.00, «Роман с камином» 11.20, 13.30, 15.40, 17.50, 20.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Подранки» 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «На златом крыльце сидели» 9.30, 13.10, «Красный галстук» 11.00, 14.10, «Офицер с розой» 16.10, 18.20, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Маленькая волшебница» 10.00, «Долгая разлука» 14.00, 16.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Враг мой» 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Вам что, наша власть не нравится?» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

агаар

Республикага биче булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың күжү секундада 5—10 метр. Дүне 5—10, чамдык черлерге 1—4 градус чылыыр.

Кызылга биче булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың күжү секундада 5—10 метр. Дүне 7—9, хүндүс 23—25 градус чылыыр.

1989-1990 ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЫЛЫНДА ИРКУТСКИНИҢ УЧЕТ-КРЕДИТ ТЕХНИКУМУНУҢ хүндүскү болгаш бот-өөредилгелиг салбырларынга сургуулдар хүлээп ап эгелээрин ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының эргелели дыңнадып тур. Ону доосканнар кредит албан черлеринге ажылдап болур тускай эртемниг болур.

Техникумга ортумак школа доосканнарны хүлээп алыр. Өөренир хуусаазы 1 чыл 8 ай.

Техникумга кирерде дараазында экзаменнерни дужаар: орус дыл болгаш литература (сочинение), математика (аас-биле).

Кирериниң экзаменнерин Кызыл хоорайга бо чылдың июль 25-тен 31-ге чедир хүлээп алыр.

Өөренирин күзээннер дараазында документилерни эккээр: тускай хевирниң билдириишкинин, ортумак эртемниң дугайында документини (боду-биле), администрация чери бадыткаан күш-ажыл дептеринден ушта бижиглеге, 3х4 см хемчээлдиг 4 фото-чурук, паспорт, өөредилгеже чоруткан бижик, № 086 У хевирниң медицина шынзылгазы, өг-бүле дугайында херечилелдиң хоолгазы.

Документилерниң дараазында адреске эккээр: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 31, ийиги каът, кадрлар килдизи. Телефон № 2-22-25. Документилерни 14 шактан 17 шакка чедир хүлээп алыр.

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

367000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

ШЫНЫҢ телефоннары
- Редактор — 3-43-34;
- оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
- приемная — 3-34-26;
- харыысалгалыг секретарь — 3-34-92;
- оралакчылары — 3-43-93;
- партийжэ амыдырал килдизи — 3-36-42; 3-36-25;
- совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23;
- улегтүр килдизи — 3-31-49; 3-36-73;
- агроүлетпүр килдизи — 3-41-16;
- пропаганда килдизи — 3-34-57;
- культура килдизи — 3-39-15;
- информация килдизи — 3-37-11;
- чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-30;
- корректорлар — 3-34-19;
- бухгалтерия — 3-43-41;
- очулга килдизи — 3-34-93;
- үндүрүкчүлер — 2-27-41;
- солун кезбейн барганда — 2-32-75

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга viazы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгларының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 281. ТС—00516.

БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 26 пятница № 123 (14023)

1925 чылдан үндезилеттинген. Өртээ 3 көп.

ШИЛИИШКИННИҢ БОЛГАШ ШИИТПИРЛЭЭРИНИҢ ОРУУ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи Москвада ажыттынган

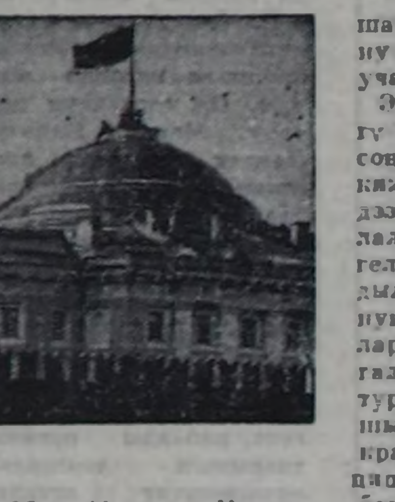

Май 25-те 10 шакта Кремльдиң Съездилер ордузунга ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи бодунуң ажылын эгелээн.

Ону ажыдып тура, Төп соңгулда комиссиязының даргазы В. П. Орлов Төп соңгулда комиссиязының өмүнээзинден бистиң чуртувустуң күрүне эрге-чагыргазының дээди органынга соңгуттурганы база оларга совет улустуң улуг бүзүрелин көргүскени-биле холбаштыр депутаттарга чүректиң ханызындан байыр чедирген.

Соңгулдалар болгаш оларга белеткел моон мурнунда кезтүп көрбээн ажыт-чажыт чок болгаш ажык-чарлыг база ажылчы чоннарның кайгамчык бедик политиктиг идепкейлиг чорууннун байдалдарынга эрткилээн деп, оратор демдеглээн. Ол дугайын март 26-ның воскресенье хүнү бүзүрелдиг бадыткаан. Ол хүн 172 миллион совет кижилер, соңгукчулар даңзызынга кирген бүгү соңгукчуларның барык 90 хуузу, ниитилел сапаалдалының янзы-бүрү ылгалышкыннарын илеретпишаан, эде тургустунуушкунну деткиир дээш соңгулда участоктарынга келген.

Эде тургустунуушкуннуң бүгү улустуң херээ апарганын соңгулдалар көргүскен. Совет кижилер ону улам ханыладыр дээш, амыдыралдың бүгү талаларынга эки утже өскерилгелерни боддурары дээш бадылаашкынын берген. Бодунуң чаа чүүлдериниң, массаларның аңаа улуг сонуургалдыы-биле соңгулдалар эде тургустунуушкунну байлакшыткан. Соңгулдалар демократияны хөгжүдерниңге принциптиг ужур-дузалыг улуг базым болган болгаш бистиң ниитилелививсти партияның XXVII съездизиниң болгаш партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының айыткан оруу-биле бурунгаарлаткан.

Совет ниитилелдиң хаара тудар аргалыг болгаш ооң бүгү аргаларын каттыштырып шыдаар база чугула айтырыгларны шиитпирлээриниң болгаш бергелерни ажып эртериниң ажыктыг оруктарын тып шыдаар күштүг Ленинниң партиязы деп чоннуң көрүп турарын соңгулдалар бадыткаан.

Коммунистиг партияны, ооң чаартылгаже угланышкынын деткээн бо хире улуг хемчээлдиг чугаалажып көрүүшкүн биеке моон мурнунда кажан-даа турбаан. Боол эрткен соңгулдалар политиктиг системаның реформазын херек кырында боттандырарынга, улусчу эрге-чагырганы хевирлеп тургузарынга улуг салыышкыны болган деп ам чугаалап болур. Соңгулдалар совет демократияны чаа деңнелче көдүрүп үндүрген болгаш бистиң социалистиг күрүнениң бүгү ниитилел амыдыралының хөгжүлдезинге болган чугула болуушкуннарының бирээзи кылдыр кирер.

Соңгулда кампаниязының үезинде совет улус өске чүвеге деңнешпес политиктиг дуржулганы шиңгээдип алган. Чурттуң ниитилел-политиктиг хөгжүлдезиниң улуг күрүне айтырыгларын шиитпирлээрынге оларның үнү чугула черни ээлеп турар дээрзин миллион-миллион соңгукчулар чүгле ам херек кырында медерэп билген.

Амгы соңгулда кампаниязы онза чугула ужур-дузалыг болган. Чүл дээрге, ук кампания бистиң ниитилелде бар туруштарның, үзелдерниң, бодалдарның хөй янзылыын көргүскен. Ук кампания ССРЭ Конституциязының чаа чүүлдерин бир дугаар ажыглааныын. Соңгулдалар дугайында мырыңай чаа Хоойлуну боттандырганының бир янзы шылгалдазы болган. Соңгулдалар дугайында чаа Хоойлу соңгулдаларны ёзулуг демократтыг үндезинге чорудар арганы, чаа соңгулда практиказын боттандырар арганы берген.

Ооң-биле чергелештир кыпажылчы коллективтерге эрткилээн соңгулда мурнунуң хуралдарынга, массалыг информация чепсектеринге Хоойлуда көрдүнген чамдык нормаларны болгаш чорудулгаларны эдип-чазаарының эргежок чугулазының дугайында күзелдерни илереткен. Ол бүгү чүүлдер шупту чогуур кичээңгейни болгаш анализти негеп турар.

Ук айтырыглар талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының адрезинге келген бүгү саналдарны ук комиссия ССРЭ-ниң Дээди Соведиңге дамчыдып бээр.

ССРЭ-ниң соңгуттурган 2249 улус депутаттарының 2155-и Съездиде олуржуп турар деп, В. П. Орлов дыңнаткан. Соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында, депутаттарның составының дугайында тодаргай сан-түңнерни Мандат комиссиязы дыңнадыр деп ол чугаалаан. Ук комиссияны Съезд соңгуп тургузар болгаш депутаттарның бүрүн эргелериниң хынаарынга эргежок чугула бүгү документацияны Төп соңгулда комиссиязы аңаа дамчыдып бээр.

Бөгүн бо залда ажылчыннар, колхозчулар, бүдүрүлгениң удуртукчулары, эртемденнер, культура ажылдакчылары, шериг албанныглар, янзы-бүрү мергежилдерниң, янзы-бүрү салгалдарның кижилери, чоннуң улуг политиктиг дуржулгалыг болгаш угаан-сарыылдыг төлээлекчилери олуржуп турар деп, ол уламчылаан. Оларның санында 65 нацияларның болгаш биче улустарның төлээлекчилери бар. Амгы депутаттар ниити-күрүне ужур-дузалыг сорулгаларны шиитпирлээр апаар. Ындыг сорулгаларны шиитпирлээрин бистиң Конституциявыс хамыктың мурнунда улус депутаттарының Съездизинге хүлээткен. Улус депутаттарының Съездизи күрүне эрге-чагыргазының дээди органы болбушаан, нииты ССРЭ-ниң эргезинге хамаарышкан кандыг-даа айтырыгны шиитпирлээр эргелиг болгаш Дээди Советтиң, күрүнениң өске-даа бүгү органнарының ажыл-чорудулгазының кол шугумун тодарадыр.

Бүгү ажылчы чоннарның кичээңгейи болгаш сагыш-сеткили бөгүн ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинче угланган. Оон хөй чүүлдерни манап турарлар. Хамыктың мурнунда кижилерни дүвүредип турар айтырыглар — эде тургустунуушкуннуң моон соңгааргы оруу-биле холбашкан айтырыгларга харыыны улус манап турар. Депутат мандаттар-биле кады соңгукчулар депутаттарга боттарының эки амыдыралга бүзүрелин, Совет Социалистиг күрүнениң чечектелиишкининге болгаш күчүлүг болурунга бүзүрелин бергеннер.

Улус депутаттарының Съездизи чоннуң күзелдерин шыңнадыр, депутат бүрүзү бодунуң дуржулгазының, угаан-сарыылының болгаш күш-ажылының улуг социал-экономиктиг болгаш угаан-бодал чорудулгазының чаа деңнелдерин бистиң ниитилелививстиң чедип алыры че угланган кады күженииишкиннерниге киирер дээрзинге оратор бүзүрелин илергейлээн.

ССРЭ Конституциязының 110 чүүлүнге дүүштүр В. П. Орлов Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң улус депутаттарының Съездизиниң бирги хуралын ажыттынган деп чарлаан.

Съездиниң президиумун 18 кижи составтыг кылдыр ССРЭ-ниң улус депутаттары соңгаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының бирги оралакчызы, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат А. И. Лукьянов, Төп соңгулда комиссиязының даргазы В. П. Орлов болгаш эвилелдешкен республика бүрүзүнден бир төлээ Съездиниң президиумунга соңгуттурган.

Съездини даргалаарын ССРЭ-ниң улус депутады М. С. Горбачевка даасткан. Съездиниң президиумунуң өмүнээзинден көргүскен бүзүрел дээш өөрүп четтиргенин илередирип чепшээреп көрүңер деп, ол чугаалаан. Бистиң салдынган сорулгавысты эчизинге чедирер дээш ханы харылзаалыг ажылдаарын оралдажыр бис. Бистер Съездиниң хүн айтырыын болгаш ажылдаар чурумун бадылап алыр ужурлуг бис. Делегацияларның төлээлекчилери — 446 кижи дүүн тос шак дургузунда хуралдап келген дээрзин ССРЭ-ниң улус депутаттарынга, Съездиге дыңнадыр бодап тур мен. Саналдар белеткеп алыр дээш бо айтырыгларны эң-не ылаптыг сайгарган бис.

Съездиге бадылаары-биле дараазында хүн айтырыын болгаш ажылдаар чурумну киирген, ында мындыг айтырыглар бар:

1. Съездиниң Мандат комиссиязын соңгууру.
2. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазын соңгууру.
3. ССРЭ-ниң Дээди Соведин соңгууру.
4. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызын соңгууру.
5. ССРЭ-ниң иштики болгаш даштыкы политиказының кол угланыышкыннарының дугайында. Илеткелчи — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы.
6. ССРЭ-ниң чазааның чоокку үеде ажыл-чорудулгазының программазы. Илеткелчи — ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы.
7. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазын бадылаары.
8. ССРЭ-ниң Конституция Хайгаарал комитедин соңгууру.
9. ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазын, ССРЭ-ниң Дээди судунуң даргазын, ССРЭ-ниң Чиңгине прокурорун, ССРЭ-ниң Кол күрүне арбитрап бадылаары.
10. Янзы-бүрү айтырыглар.

Съездиниң хүн айтырыын болгаш ажылының чурумун чугаалажып көрүп турда, депутаттар Н. А. Назарбаев, А. Д. Сахаров, Г. Х. Попов, Е. Н. Мешалкин, Р. К. Шедрин, В. Н. Беляев, А. Г. Костенюк, Ю. Ю. Болдырев чүве чугаалааннар.

Айтырыгларны чугаалажып көөрүнүң чурумун өскертир дугайында саналдар кирип турган, чижээ, баштай илеткелдерни дыңнаар, оларны чугаалажып көргеш, а оон соонда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазын болгаш ССРЭ-ниң Дээди Соведин соңгуур дугайында саналдар кирип турган. Өске талазындан, Съездиниң хүн айтырыын болгаш ажылының чурумун моон бүдүүзүнде делегациялар төлээлекчилериниң чөвүлел хуралынга чугаалажып көргеш, саналдап кииргенин ёзугаар ол хевээр айтырарының үндезинниниг боор турарын чамдык ораторлар онзалап демдеглээн.

Депутаттар ажык бадылаашкынның түңнелдерин үндүрериниң чурумун болгаш бадылаашкынны санап-түңнээр бөлүктү бадылаан.

Бадылаашкынның түңнелинде Съездиниң саналдап киирткен хүн айтырыы болгаш ажылының чурумун хөй санныы-биле хүлээп алдынган (удур бадылааннар 379, дадагалзааннар — 9 депутат).

Депутаттар Съездиниң хуралдарын эрттирериниң түр регламентизин чугаалажып көөрүнче кирген. Ол айтырыг талазы-биле депутаттар К. А. Антанавичюс, В. В. Ландсбергис, А. В. Левашев, А. А. Плотниеке, С. Б. Станкевич, Ю. Р. Боярс, А. Е. Себенцов, Г. М. Курочка, А. М. Адамович, А. Н. Саунин, К. Д. Лубенченко, А. Д. Сахаров, В. Н. Ревнивцев, Б. В. Гидаспов, А. П. Айдак чүве чугаалаан.

Дискуссия соонда түр регламент бадылаттынган. 17 депутат аңаа дадагалзаан.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының бүрүн эргезин хынаары-биле Съезд Мандат комиссиязын соңгаан.

Бирги хуралга депутаттар Тбилисиге өлгеннерниң сагыштыышкынын кылып, бут кырынга туруп алган.

Депутат негелдезин кылгып, депутат В. Ф. Толпежников чүве чугаалаан. Бодунуң соңгукчуларының даалганы ёзугаар апрель 9-та Тбилисиге болган тайбың чыскаалдың киржикчилерин эттеп база хоралыг бүдүмелдерни ажыглап турган, таразып ойладыр дугайында дужааалды берген кижилерниң аттарын Съездиге адап дыңнадырып ол негээн.

Съездиниң бирги хуралы ажылын дооскан.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң улус депутаттарының бөлүктер төлээлекчилериниң хуралы

Май 24-те Кремльге СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачевтуң даргалааашкыны-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының бөлүктер төлээлекчилериниң хуралы болган. ССРЭ-ниң улус депутаттарының ол ажылчы органын ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге шиитпирлээр айтырыгларны баш удур чугаалажып көөрү-биле тургусканы. Хуралдың составынга төлээлекчилерни Съездиге белеткел үезинде тус-тус республикаларда чурттап база ажылдап турар депутаттарның эвилелдешкен республикаларга болган чөвүлел хуралдарынга депшиткен.

Хуралга Съездиниң хүн айтырыын болгаш ажылдаар чурумунуң айтырыгларын, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң составының дугайында, Съездиге соңгуур азы бадылаар дээди албан-дужаалдыг кижилерниң кандидатураларының дугайында саналдарны, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизин организастап эрттирери-биле холбашкан өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

(СЭТА).

1989 чылдың май 18, 19, 20, 21 болгаш 23-те болган катап бадылаашкын ёзугаар ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында

Төп соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

Катап бадылаашкын ёзугаар ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында округтарның соңгулда комиссияларындан келген протоколдарны сайгарып көргеш, Төп соңгулда комиссиязының дыңнадыры болза:

«ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 60 чүүлү-биле дүүштүр 78 девискээр болгаш 48 национал-девискээр соңгулда округтарынга 1989 чылдың май 18, 19, 20, 21 болгаш 23-те катап бадылаашкыннар болуп эрткен. Соңгукчуларның даңзызынга 43.944.600 кижини киирген турган. Бадылаашкынга 34.089.147 кижи, азы соңгукчуларның 77,6 хуузу киришкен. Катап бадылаашкынның түңнелинде айыткан округтарга ССРЭ-ниң улус депутадынга 126 кижи соңгуттурган.

Девискээр болгаш национал-девискээр тус-тус соңгулда округтарының талазы-биле катап бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында округтарның соңгулда комиссияларының дыңнадыгларын чер-черниң солуннарынга парлаан.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы.

Часкы хову ажылдары

ЧЫЛЫГ, ЧЫРЫК НЕМЕШСИН

Час тараажыларга озалдап келген. Совхоз механизаторлары орайтаан дээш олутпай хөөнперге алзыр эвес дипкеп, шык базырылышкынып, тарылгага шөлүн ажылдап кылырын катап-катап хынамчалыг чоруткан.

«Искра» совхоз ниитизи-биле 3500 гектар тараа шөлдүг. Ону бир бригада, 3 звено аразында үлешкеш, бот-башкарнып ажылдап кирипкен. Оларның бирээзин хоочун тракторист Шооча Шыырапович Сат удуртуп турар.

— Шөлдүп бок сигенин аптап, черни үлдүреттирип чаштырылга-биле катай ам-даа уламчылаар бис — деп, ол чугаалай-дыр. — 4 тракторда 6 кижи ажылдап турар. 1280 гектарга мал чеми культураларны тарыыр. Чаштырылга мурнунуң ажылдары органистыг эрткен.

Механизаторлар экономиктиг чаа байдалдарда төнчү түңнелдер дээш бригада, звено керээзи-биле ажылдап турар. Ынчалза-даа материалдыг баага баш удур тургустунмаан. Артык кезектер тывылбазындан ажылга саадаашкын бо-ла болгулай бээрин механизаторлар хомудап турдулар. Холда бар техника колдуунда эргижирээн.

Ш. Саттың звенозунда аныяктар Радик Сат, Чимис-оол Сат, Буян Ооржак, Сергей Монгуш, Тигран Ховалыг 4 трактор-биле хамаарышкан участогунда ажылдап турар. Кайы-даа звенода кожуг машиналары чедишпес. Культиваторларның хөрзүн үлдүреттир бистерин саңдан үндүр элеглеп калгылаан. Совхозтуң өске-даа механизаторлары шак мындыг бергедээшкиннерге таваржып турар.

Юрий Ооржактың 6 кижи составтыг звенозу аренда керээзинче кирерииге белеткенип турар. Ол звенонуң трактористери Шиви-Кудуруу, Хөлчүк, Дөргүн, Шат-Кыры, Даштыг-Хову ынчаар кызыл-тас, сула тарыыр. Шык базырылышкынын, часкы чер аңдарылгазын үезинде дооскаш, чаштырылгаже кирипкен.

Чаңгыс-Хадында тараа шөлдүг Эрес-оол Ховалыг, Виктор Ховалыг, Валерий Ховалыг алышкылар чаштырылганы бригадага бир дугаарында эгелээн. Шөлдерге чемишчидилгени төккеш, бок үнүштү каш удаа арыглап аптаан. 2 трактор-биле (бир «К-700», бир «Беларусь») ниитизи-биле 1300 гектар шөлге ажылдаары арай аар-дыр дээрзин Эрес-оол Бавууевич ажыы-биле чугаалап, аренда керээзинче чоорту шилчиирин өөренип көрүп турарын дыңнатты.

Бистер ынчан аңаа чоруп турувуста Чаңгыс-Хадын хову-трактор бригадазының төвүнге дүштеки чем соонда механизаторларның хуралы болган. Кол агроном Юрий Бичипжик отчёдун бербишаан, чүнү чедир шиитпирлээриниң талазы-биле сорулгалар салган. Аңаа олурушкан трактористер агрономдан-даа, совхоз директору Бута Шимитович Монгуштан-даа айтырыг салырга, кол-ла четпес чүве — материал-техниктиг хандырылганың кошкаанда, деригхерекселдерниң эргижирээнинде, артык кезектерниң тывылбазында. Совхозтуң удуртукчулары тодаргай кандыг боттуг дуза көргүзерин дугуруштайн, апаа-ла куруг аазаашкын кылып, адаанда дужаалдыгларга айтышкын берип кааш, тарап чоруй баргылаан.

Тараажылар ажыл-агыйны башкарарының чаа байдалдарында чогаадыкчы, тывынгыр чорууң көргүзүп, демир кандаар, дуңзаалаар деригни безин боттарының күжү-биле кылып алгаш ажыглап турар. Олар машина-техника үрели берген үелерде ыяап-ла дораан септеп, оон ажылдаап турарын күзээр. Олар артык кезектерни улус холундан садып ап, ачылап, эвеленип, болдувар-ла аргаларны ажыглап келген.

— Материалдыг хандырылгага шак мындыг саңдаралгай турда, чамдызының чөгели төнүп, тура-соруу шоюгуп, сеткил-хөөнү дөгейленип, башкарган техника турупкан баш мунгаш өйде кандыг шиитпир үндүреринден дадагалзап, аренда керээзи мыкаш дешпилгелиг арга же кирериниден сестип турар эвеспе? — деп, совхозка мурнакчы механизаторларның бирээзи Эрес-оол Ховалыгга айтырыг салдым.

— Бот-орулга-чарылга, ботакшылалдыышкын биеэги ышкаш азырадыкчы угаашкыннардан уштунарын чайгаар албадап келген — деп, ол тайылбырлай-дыр. — Каңнап дуңзаалаар аппаратты боттарывыс нииты акша салышкаш, садып-даа ап турар-ла-дыр бис. Ам канчаар, арга-ла херек болгай. Артык кезектер-ле турда, бистинде чогаадыкчылар, чаартыкчылар тыпты бээр болдур ийин.

Элбек дүжүттү өстүрер дээш кижилерниң ажылга хамаарылгазында, угаап бодаашкыннарында чаа чүүлдерниң тыптып кээп турары демдеглексенчиг. Звено, бригада кежигүннери чүнү кылырын сүмележип дугурушкан соонда үстүнден куду айтышкын манап орбас. Олар кедилиг келир үени планнап, черниң дүжүткүрүн бедидерииге салышкынын киирип турар. Ажыл-агыйжы чорудулга эки талазынче шуудап, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүгүн улгаттыраарынче чүткүл көдүрүлген.

Чаңгыс-Хадың хову-трактор бригадазында чаштырылга шапкынчаан. Чамдык звенолар ам ийи ээлчег-биле ажылдап турар. Ам тараажы бүрүзү хөрзүннүң шыгы улам немежип, чылыг хүннер, үзүктелиишкин чок чаашкыннар көвүдезин деп күзээр.

Даңзы САЛЧАК.
(Бистиң корр.).

СООЛГУ КОҢГА

База бир өөредилге чылы дооступ турар. Дүүн доозукчу класстарга соолгу коңганы эдискен. Чурттуң бүгү школаларындан база бир доозукчулар үнүп турары бо. Шылгалдаларны дужаагаш, олар амыдыралдың делгем оруунче шымнып кирип. Төрээн чуртунуң эде тургустунуушкунунуг ажыл-херээниң идепкейлиг киржикчилери болур дээш улаштыр өөренип, ажылдап кипиптерлер. Оларның мурнунда белен эвес оруктар ажыттынган, ынчалза-даа амыдыралга шын туружун тып алырынга оларны школазы, башкылары өөредип каан.

Бистиң республиканың школаларын бо чылын 4053 онгу класстың, 6436 сески класстың доозуп турар. Кижиниң бүгү назынында уттундурбас өөрүшкүлүг-даа, муңгарандыг-даа хүннериниң бирээзи болур соолгу коңга хүнүнде олар өөредип, кижизидип каан ылак башкыларынга өңгүр чараш чечектерни сунуп, өөрүп четтиргенин илередип, идегелиин шынзыктырарын аазааннаан. Оларның мурнунда — шылгалдалар.

ЧУРУКТА: Кызылдың № 4 школазынга соолгу коңга үези.

Владимир САВИНЫХТЫҢ фотозу.

ДООЗУКЧУЛАРЫ БИС

Чадаананың № 1 школазын кандыг эртемниг кижилер дооскан дээр. Ынчангы 1969 чылгы доозукчулар база-ла өске доозукчулардан ылгалыр чүвеси чок. Ынчалза-даа элээн байырлалчыг үеде дооскан бис. Чүге дээрге, бирээде, Тываның Совет Эвилелиниң хүрээлеңинге киргенден бээр 25-ки чылы, ийиде, төрээн школавыс ынчан бодунуң 40 чыл болганын демдеглеп эрттирип турган.

20 доозукчунуң сагыш-сеткилдериниге ол хүн та кандыг бодалдар чуруттунуп турган. Ынчалза-даа школавыс директору Маннай-оол Чульдумович Ооржактың соолгу коңгага: «Бистиң калбак делгем Төрээн чуртувустуң булуң бүрүзүнге, ажыл-агыйның алыр бүрүзүнге ажылчын холдар, мергежилдиг кижилер негеттинип турар. Күрүне шылгалдаларын чедиишкиннig дужаагаш, кижи бүрүзү тускайлап чурт-талгаже, амыдыралдың делгем далайынче эштип кирер силер. Ынчалза-даа төрээн школаңарны, бистерни, башкыларыңарны уттпайн, төлептиг ишчилер боор чорунар» — деп чагаан сөстерни доозукчу бүрүзү бодандырыпкан.

Ам бо хүннерде Чадааананың № 1 школазының чартык чүс ажыг доозукчулары: «Эрткен 20 чылдарның дургузунда чуртунарга ажыктыг, чонуңарга төлептиг чүнү кылган силер?» деп айтырар болза:

— Чуртувустуң булун бүрүзүнде, аңгы-аңгы мергежилди шилип алган. Төрээн Тывавыстың 45 чыл оюн төлептиг уткууру-биле ажыл-херээвисти чедиишкиннig уламчылап, ажы-төлүвүстү кижизидип чор бис — деп, чоргаарал-биле харыылаашы, ажыл-херээвис дугайында дараазында одуругларны немеп каар бис. — Д.-Б. Ч. Монгуш келир үениң чалыы салгалы чырык, чылыг делгем бажыңнарга чурттазын дээш тудугжу боор ажылдап чор. Чаагай аъш-чем кылыгларыбиле хүн бүрүде бисти С. Н. Сат өөртүп чор. Кодээ ажыл-агый талазы-биле тускай эртемниглер Н. В. Саая, В. Д.-Б. Сат, юристер Н. А. Ондар, З. С. Шивит, Т. С. Донгак, эмчилер Р. С. Шүшей, М. М. Монгуш, харылзаа ажылдакчылары Д. Д. Тюлюш, Д. К.-Л. Донгак, партия, совет ажылдакчылары Б. А. Тугур-оол, Б. К. Монгуш, Т. К. Ондар болгаш башкылар М. С. Куулар, Р. Ш. Лааптык база бо одуругларның автору тус-тузунда чедип алган мергежилин алдаржыдып, аныяк специалистерниң дагдыныкчылары боол багай эвес көргүзүглерлиг ажылдап чорлар. Шак бо бүгү кижилерни болгаш эрткен-дүшкен аалчы чонну Чадааананың № 1 школазының эрги бажыңының мурнунда аалчылар бажыңында бистиң бир чаңгыс класстывыс Раиса Оюновна Ойдупаа чылыг, чымчак сөстери-биле, эелдек-эвилең хүлүмзүрүү-биле уткуп хүлээп ап турар.

Дүүн база-ла № 1 школаның бо чылгы доозукчулары соолгу коңганың үнүн дыңнап, бедик чаагай чылыг, чырык школазының мурнунга чыскаалдынган.

Олег ШҮҮНЕЙ.

ЧАШТЫРЫП ТУРАР

Улуг-Хемде «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң Арыскан салбырында бот-орулга чарылгалыг бригаданың механизаторлары мал чеми культураларының чаштырылгазын эрткен чылдаазындан эрте эгелээн. Ам 170 гектарга сула биле бурукту, 150 ажыг гектарда кукурузаны тараан.

Тараа культураларының чаштырылгазы база шуудаан. 400 ажыг гектар сула чежаа турган, ону доозупкан. Мал чеми культураларда минералдыг чемишпидилгени үрезин-биле кады угда чаштырган. Механизаторлар Михаил Ховаа, Михаил Көшкендей, Валерий Самбуу, Юрий Сат, Александр Кыргыс, Борис Чаптыы база Ним биле Бавуу Нававжап адалышкылар ээлчег нормазын доктаамал ажыр күүседип, ажылды бедик шынарлыг кылып турар. Хоочун чолаачылар Александр Куулар, Дунгар-оол Балган Арыг-Узүүнде төп шаңдан хову шөлдерге чедир ийай-бээр 20 ажыг километр черге үрезинни сөөртүрүнге, а Олег Чап-оол минералдыг чемишчидилге хажыглаарынга шалыпкын чорууну көргүзүп турар. Ам чемисканчылар план ёзугаар 430 гектар арбайны Кызыл-Хаак ховузунда чаштырып турар.

Совхозтуң дирекциязы хову ажылдакчыларын кежүп чоруур вагон-биле хандырган. Повар Серенмаа Дөтпе амдан-ныг чемни механизаторларга белеткеп берип турар.

Түлүш ОЧУР-ООЛ
Улуг-Хем район.

АЖЫЛ-АГЫЙ БҮРҮЗҮНДЕ

Барыын-Хемчиктиң ажыл-агыйлары бо чылын ниитизи-биле 4471 гектарга тараа культураларын тарыыр. Амгы үеде 1500 гектарны тараан. Бо сезонда «Хемчик» биле «Барлык» совхозтар эки ажылдап турар. Каңызы-даа 500-500 гектарда тарааны чашкан. Ынчалза-даа ажылдың хемчээли оларда улуг: «Хемчик» — 1100, а «Барлык» — 2100 гектар тараа культураларын тарыыр.

«Дөң-Терезин» бо хүннерде тараа чажар планын күүседипкен. Ам бүгү күштү өске культураларны тарыырынче угланаан.

Районнуң ажыл-агыйлары картофель олуртулгазынче база кирипкен. Мында эргибарлыкчылар мурнап турар. «Дөң-Терезин» совхоз бо чылын 90 гектарга картофель олуртур планныг. Ынчангаш тус-тус херэглекчилер-биле керээни чарган. Ниитизи-биле бо ажыл арай саадап турар. Ам районнуң девискээринде пааг хүннер эгелээн. Ынчангаш картофель олуртурунче база бүгү күштү салыр херек.

Барыын-хемчикчилер мал чеми культураларын тарыырын саадаткан. Суг кызыы болганы-биле суггарылганың темпизи куду. Барлык системазын ийи совхоз график ёзугаар ажыглап турар.

1989 чылдың часкы тарылгазында «Хемчик» совхозтан Мартан-оол Сааяның, Болат Хомушкунуң, «Барлыктан» Сеспе Ооржактың, «Шекпээрдел» Эрес-оол Бадыының бригадалары мурнап турар. Олар шупту бот-орулга-чарылга-биле ажылдап турар.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

СПЕЦИАЛИСТЕРНИҢ ХАРЫЫСАЛГАЗЫ—КОЛ НЕГЕЛДЕ

• СЭКП Таңды райкомунуң пленумундан •

СЭКП Таңды райкомунуң үшкү пленумунга аграр политиканың айтырыгларын чугаалашкан. Илеткелчи партия райкомунуң бирги секретары Ю. К. Губарев кодээ ажыл-агыйының байдалын анализтеп, сорулгаларга доктааган. Кодээге социал-экономиктиг чаартылгаларны, янзы-бүрү экономиктиг аргаларны—бот-орулга-чарылганы, аренданы, кооперацияны сайзырадып турганы, дужаап-чагырар аргаларындан адырлып, удуртулганың демократчы хевирлеринче шилчип турганы чедип ап болурун ол чугаалаан.

Кодээ ажыл-агый продукциязының кол хевирлериниң талазы-биле план канчаар күүсеттингенин дыңнаткан.

Бо үеде совхозтарның кол фондулары 33 хуу өскен. Ол ам 67,2 миллион рубль. 27,2 миллион рубль капитал салыышкыннарны шиңгээткен. 1985 чылда кол фондуларның 1 рубльунге продукцияны 32 копеекке бүдүрүп турган болза, ам ол 26 копеекке баткан. Фонд эгидилгези 15,7 хуу кудулаан. Ылангыя ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхоз кол фондуларын 24 хуу улгаттырганы, 1 рубльге оваштыр чүгле 24 копеек ажылдап алган. А «Россия» совхоз—22 копеек. Чүгле «Коммунизмниң херели» совхоз 32 копеек, ол дээрге республика деңнелинден бичии ажыг турар.

Ажыл-агыйларда күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн [illegible] өстүрери ажыг турар. ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхоз күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн мурнуку чылдыындан 4 хуу кызырган. Ортумак шалын планнаттынганындан 2 хуу өскен. Совхозтарның банкыга өрези 23,4 миллион рубль чедип турар. Шалыны ниити орулга барымдаалап төлээри чамдык күзенчиг эвес түңнелдерге эккеп турар.

Экономиканы башкарарының чаа аргалары-биле ажылдап турар коллективтер — «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында Н. Чупинниң, «Революцияның чалбыыжы» совхозта Н. Ефимовтуң удурткан трактор-хову бригадаларында күш-ажылды эки организастааныындан оларның түңнели бедик болуп турарын илеткелчи сан-чурагайлар-биле бадыткап көргүскен. Ол ышкаш «Россия» совхозтан В. Сюрюннуң бригадазы бир кижиге оваштыр 58 муң рубльдиң продукциязын бүдүрген.

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының сүт-бараан фермазы эрткен чылын саар инек бүрүзүнден 3083 килограмм сүттү саап алган. Он саанчы үш-муңчуларның олуруунда кирген. Үш чыл дургузунда сүт бүдүрери 30 хуу өскен. Коллективтиг керээже кирген Успенка фермазы сүт бүдүрерин мурнуку чылдаазындан 207 килограммга кудулаткан хирезинде, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнден шалыны 4 хуу өстүрген. ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң партком секретары В. А. Саланов, директор В. А. Гольцов бо чорук-биле энтежип орары канчап-даа таарышпас.

Чаа аргаже шилчииринге удурткучуларының, специалистерниң дилээшкинин, харыысалгазы негеттинер. Чамдыктары арендадан чалданып-даа турар. Кадрларның үнер-кирер чоруу кызырылбайн турар. 1987 чылдан тура районга сес директор, он ийи зоотехник, алды мал эмчизи, алды экономистер солушкан. Тока аттыг совхозка специалистер кызырылмас.

Экономиктиг эде тургустуушкунну чүгле аксы-биле чорудуп, хамык ажылды бир-ле кижи кылып бээр боор деп манап орарга, кандыг-даа экижиишкин чок болуп турарын пленумга чугаалашкан. Эрткен чылын ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозка 1232 кижи-хүн үстүнген, өскелеринде ооң чартыы хире, бо саннар безин эвээжедип адаттынган саннар, а билдинмейн турары та чеже.

Ю. К. Губарев илеткелдиң чамдык кезиин дузалал ажыл-агыйынга тураскааткан. Районда өг-бүлелерниң 23,6 хуузу хууда ажыл-агыйы чок. Чурттакчыларның 30 хуузу участоктарын чеп ажыглавайн турар. Ынчангаш ногааны кижир садып, немелде курлавырлар дилээр ужурга таваржып турар. Алды бүдүрүлгеде дузалал ажыл-агыйын тургускан. «Тыва кобальт» комбинатта, Дүрген, Элегес, Межегей суурларда бо ажыл эки. Амгы үеде дөртен бир мыйыстыг бода малды, дөрт чүс хаванны, үш чүс хойну, чеди аътты, чээрби беш арыы өөн дузалал ажыл-агыйлары тудуп турар. Олар чылда 10 тонна картофельди, 35 тонна ногааны, 24 тонна эътти, 19 тонна сүттү бүдүрүп турар.

Кол-ла сорулга — кодээниң ажыл-ишчилериниң амыдырал байдалын экижидеринче сагыш салыры. Оруктарның үр үеде кылдынмайн турары, харылзаа ачы-дузазының, садыг, эмнелге черлериниң ажылында четпестерни пленумга илеткелчи-даа, санал бергеннер-даа чугаалап турган. Хууда бажың тударынга банк 34 муң рубльди чегдирген-даа болза, «Россия» совхозта беш бажың туттунган дээрден башка, удурткучулар материал-биле хандырбайн, дыш олуруп турарлар.

Экономиктиг өөредилгени амыдырал-биле холбавайн, ооң шынарын экижитпейн турарын санал бергеннер айыткан. Пропагандистерниң 40 хуузу дээди эртем чок, удурткучуларның чүгле 23 хуузу семинарлар удуртуп турар. Мурнакчы дуржулганы өөренип, нептеретпейн келген. Коммунистер боттары чамдыкта эки үлегер көргүспейн турар. Чижээ, Тока аттыг совхозта бригадир А. Бегзи эвирик ажылга кестүп турганын орта бүрүү шапкан. Дөрт ай планын үжен беш коммунист күүсетпээн.

Санал бергеннер хөй болган — он ийи кижи. Оларның чамдыызы хүн айтырыындан үнүп, сагыжын өйүп чорааны өске чүүлдерни көдүрүп турган. Дүрген кодээ Совет күүскомунуң даргазы С. С. Петенев районнуң бүдүрүлге черлериниң боттарының туралы-биле черлерни херимнеп ап турарын, чамдык улустуң ийи-үш участок ээлеп турарын шын эвес деп санаалдаан. Ол бежен чылдарда күүскомга кодээ ажыл-агый харыылап турар ийи ажылдакчызы хамык ажылды удуртуп четтигип турганын сактып, амгы АҮК-терниң хөй улузу чүгле сан-медээ чыырынга мергежип турарын шүгүмчүлээн.

Таңды АКМК-зының начальниги А. Ф. Бочкарев тудуг ажылын ийиги чергениң кылдыр көрүп, оличе сагыш салбайн турарын демдеглевишаан, бо адырга совхоз удурткучуларының дузазы херек дээрзин чугаалаан. Төлевилел-смета документациязын олар баш удур шилип, өөренип көрбейн турар. Олар эргижиреэниинден эде кылыышкыннарга тудугжулар таваржып турар. Дөртен чедиги серия шынар чок, хаалаарын албан-биле туйбудан, керамзиттен кылырга соок. Суурларда тудугнуң чиигине планы чок, туралаап черге туттурар. Электри энергиязы чок черге тудугжулар канчаар, кодуртур ажылдар кылып шыдавас.

Биче механизация чок, материалдарны оорлап, дажыглап, мырыңай белен бажыңның эжик-хаалгазын туруп аппаар, боттарынга-ла тудуп турда билбес. Оруктар багайындан шил хамаанчок, бетон бузук кээр, ол чедирип дээш кым харыысалгалыг болурул? Хандырылга база багай. Цемент, металл, хоолай чок турар.

«Коммунизмниң херели» совхозтуң партком секретары Т. П. Оюн малчыннарның хандырылгазынга доктааган. Малчыннар чедишпес, душкапна кижини хүлээп алырга, харыысалга чок болур, моон малдың чидер, хораар чоруу үнер. Чупар-бажың чырык чокта, хол-биле кылыр ажыл колдаап турда, аныяктарны мал ажылынче эвилелдээри болдунмайн турар. Дөртен алды малчын коданнарының аразы ырак, ийи автолавка четтикпес. Чамдыктарынга баргаш, өскелеринге барык курут чыгыы халдып чедер. Хой оолдаашкынының үезинде читир, дус безин чок олуруп турган улус бар.

Хову-Аксының шагдаа князиниң начальниги Н. Н. Куракин дузалал ажыл-агыйын сайзырадыр херекке удурткучуларның ролю улуг деп чугаалаан. Бир эвес бо ажылче анаа кылаштажып турар аныяктарны хаара тудар болза, кем-херек үүлгедиишкинни-даа эвээжээр. Чал-Кежиг, Элегес суурларда чашпан үнген огородтарны эрткен-дүшкен кайгап эртип турарын ол айыткан. Чүгле шүшпек чорук-биле мону тайылбырлап болур.

«Революцияның чалбыыжы» совхозтуң директору Н. В. Чучев черни чарып каапканындан мал одары артпайн барганын, чупар-бажың өрттенн бээрге, үезинде харылзаа чок болганындан дуза ап чадаганын, соодукчу үрелип турарындан сүт ирип төктүнгенин айыткан. Тока аттыг совхозтуң малчыны Ш. И-Х. Доргуй-оол мал оорлаар чоруктуң көвүдеп турарын, бо-та шагдааларның олуттай чоруун шүгүмчүлээн. Өг-бүле керээзи-биле элээн өг-бүлелер ажылдап турар. Үжен сес өг-бүлениң тозу орулгалыг ажылдаан.

Харылзаа дугайында хөй шүгүмчүлелдерге районнуң харылзаа бөлдериниң начальниги В. А. Скабелкин харыылаан. Ол удурткучулар тудугларны харылзаа шугумнарының чанынга тудуп, ону үрегдеп турарын демдеглээн, чамдык бергедеп турар айтырыгларын чугаалаан. Транспорт чедишпес, кадрлар чедишпес. Орук тудуунуң талазы-биле начальник В. Г. Ковелубов сөс алган. Өөредилге-бүдүрүлге бригадаларының ажылынче сагыш салырын районнуң инспектору М. Ф. Благинина сагындырган.

Кодээ ажыл-агыйның дуржулга станциязының директору В. А. Барышников ажылды экижидер дизе, специалистерни база катап өөредип, семинарларны организастаары чугула деп көрүп турар. Чамдык агрономнар ажылын шоолуг билбес боор. Эртемниң түңнелдерин ажыл-агыйга ажыглаарынга сагыңгыр чорук, чүткүл негеттинер. Ол удурткучуларда ам-даа четпейн турар. Экономиктиг өөредилгени бедик деңнелче көдүрүп, бригада, фермаларга кичээлдерни организастап, экономиктиг санаашкыннарга, чаа аргаларның ужур-утказын билип алырынга малчыннарны өөредири чугула болуп турар. Ол дугайын «Россия» совхозтуң директору И. П. Лавриненко база демдеглээн.

Пленумнуң ажылынга СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак киришкен болгаш чүве чугаалаан.

Пленум чугаалашкан айтырыг талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алган.

Артык ХОВАЛЫГ.
(«Шынның» корр.).

Номчукчунуң бодалы

БИС БАЗА ӨӨРЕНИИЛИ

«Шын» солунуң арыннарынга аренда, бот-орулга-чарылга дугайында материалдарны парлап турары кончуг-ла эки чорду. № 87 «Шын» солунда Чөөн-Хемчик районнуң «Чыраа-Бажы» совхозунда экономиктиг өөредилгени эки организастап, совхозтуң ажыл-ишчилеринге бот-орулга-чарылга, аренда дугайын өөредип, ооң соонда оларны кооперативтер айы-биле ажылдаарынче шилчиткенин бижээнин аажок-ла магадап номчудум. Ол совхозтуң директору Макар Бавыкович Доңгак сагыңгыр, ажылзаңчы, ажылды организастаарда кижилериниң материалдыг сонуургалын билдиниг ажыглап турар дарга-дыр деп билдим. «Чыраа-Бажы» совхозка аренда, бот-орулга-чарылгаже шилчииринге 1986 чылдан эгелеп белеткенип кирипкен, ажылды организастаарының деңнелгелиг экономиктиг аргаларын дээштиг ажыглап турар апарган-дыр. Экономиктиг билиглерге малчыннарны, өске-даа ажыл-ишчилерни өөреткен. Ынчаар ажылдаарга, ажыл-иш ылап-ла бүдүнгүр болбайн аан.

Ам бодумнуң совхозумда бо ажылдың канчаар чоруп турарының дугайында бижип көрейн. Улуг-Хем районнуң «Ак-Туруг» совхозунда байдал «Чыраа-Бажы» совхозтан өске хевирлиг. Ажылдап турар совхозумну багай дивейн-дир мен. Шыырак дээн ажыл-агыйларның бирээзи чүве. Сооңгу чылдарда эът, сүт, тараа бүдүрер планын үргүлчү ажыр күүседип-даа келди. А мени дүвүредип келген чүүл —совхозтуң ажылчыннарының экономиктиг билиглериниң үндезининге, аренда, бот-орулга-чарылга дугайында билиглерге өөредип турары сула. Ооң түңнелинде, арендаже шилчий берген коллективтер, ооң кежигүннери, малчыннар дыка хөй чүүлдерни билбес болгулаан. «Чыраа-Бажы» совхозта кижи бүрүзүнге саазын, демир-ужукту туттуруп, ажып, салбыр, бригада айы-биле кижилерни өөредип турар-дыр. Экономиктиг өөредилге бистиң совхозта шуут чорбайн турар дээр болза, меге апаар. Өөредилгени специалистер боттары эртирип турар. А кижи бүрүзүн тодаргайы-биле өөретпейн, ажыл-агый-биле харылзаштырбайн, анаа-ла кайы-бир лекция хевирлиг кылдыр өөредилгени эртирип келген. Экономиктиг өөредилгеге пропаганда, агитация хевирлиг артыышаан. Бир эвес өөредилгениң организастаарынга, ону эртирериниң арга-хевиринге бергедээшкиннерге таваржып турар болза, «Чыраа-Бажы» совхозка чедип, арга-дуржулгазын билип алза.

Янчап БҮРБҮ.
Чолаачы.

СЭКП обкомунуң пленумунга уткуштур

«КЫЗЫЛ-ДАГ»: баштайгы түңнелдер, бергелер

Бо ажыл-агый 1988 чылдың январьда тургустунган. Кол угланыышкыны —өшкүнү өстүрүп хөгжүдери. Баштайгы чылдың түңнели кандыгыл, кандыг бергелер барыл?

Бистиң корреспондентивис Седен Хертек чоокта чаа ук совхозка чораш, кол зоотехник Б. М. Кара-Сал, директор С. Д. Дун-биле ужурашкаш, олардан чамдык айтырыгларны сонуургаан.

— Бадаң-оол Мынын-оолович, силерниң совхоз тургустунгандан бээр барык бүдүн чартык чыл чедип бар чор. Бо аразында мал ажылының талазы-биле түңнелдериңер кандыг болуп тур ирги? Удавас ам СЭКП обкомунуң пленуму база болур, республиканың аграр айтырыглары СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлериниң күүселдезин чугаалажыр болгай. Аңаа мал ажылын, ооң ниити байдалын болгаш перспективазын база ылап-ла хандыр-биле анализтээр апаар ужурлуг.

— Шын харын, ажыл-биле чугаалаарга, СЭКП ТК-ның март Пленуму болгу[м] хуумда дыка манап, аңаа черле кодээ ажыл-агый талазы-биле терээниң ужур-дузалыг шиитпирни хүлээп алыр боор деп ынчап бодап турган-даа мен. Обкомнуң пленумунуң мурнунда районнарга пленумнарны баштай эртирип дээн база бир чаа чүүл-дүр деп санап тур мен.

Бистиң совхозтан обкомнуң база райкомнуң-даа пленумнарының индиринден келурер ужурлуг айтырыгларывыс эвээш эвес. Бир-тээ, кол зоотехник кижи болганымда, бисте мал ажылының байдалын чугаалап көрейн. «Тээлиден» аңгыланып, чаа совхоз апаарда, оон 4949 өшкүнү, 2468 хойну, 599 сарлыкты, 225 чылгыны хүлээп алган бис. Өзүлдевис бар, чүгле өшкү, безин бо чылдың май 1-ле медээ-биле алырга, 6006 баш болуп турар.

Өшкүнүң ара салыр чоруу бисти бергеледип тур. Ооң уламындан база кыштаглаашкынының берге болганындан 1988 чылда 100 өшкүге оваштыр чүгле 60 анай алган бис. А бо чылын өшкүлеривис апрель 10-дан эгелеп төрээн. Мурнукузундан чүгле дээре — 100-тен 73 анайны ниитизи-биле алыр боор бис. А хоюгетуң хурагазы эки. 100-тен 83 хураган болуп тур.

— А дүк талазы-биле көргүзүүнер кайы хире боор-тур ирги?

— Бистиң кол байдалывыс ол болур ужурлуг. 1988 чылда 470 муң рубльди ооң киирин алыр турган, херек кырында 505 муң рубль орулганы алдывыс, бир өшкүден 1150 грамм дүктү кыргылыывыс. А бо чылын 1,3 килограмм болур. Ынчаарга ам улустуң хуузунда өшкүлериниң дүгүн база садып ап тур бис, оон-биле катай бо чылын 12 тонна дүктү курлугге садар бис. Мында бир чаа чүүл бар. Республиканың өске ажыл-агыйлары-биле бир демей, бистер өшкү дүгүн Оренбургка барып садар бис. Мурнунда Черногорскиде фабрикага дужаап турганывыс-биле өртээниң ылгалы дыка көвүдээр. Ынчангаш орулганың түңү улгадыр дээрзи билдингир. Ол бисти өөртүп тур.

Дүк талазы-биле четпейн турар чүүлүвүс дүктүң шынары куду, саргылыг дээш ниитизи өртээниң 10 хуузун эрткен чылын казаан. Бо чылын база улуг-ла дээредээр чүвевис чок.

Кыргылда талазы-биле чаа чүүлүвүс болза, бо чылын тепте кыргылда пунктузунга хөй өшкүнү кыргыдывыс. Ол чорук дүктүң шынарынга база ажылдың темпизинге таарымчалыг. Аалдарның коданынга барып, хол-биле өшкү кыргып деп чүве база багай болгай.

Өшкүнүң саргылыг болуп турары бир талазында, үстүнде чугаалааным ышкаш, шынарынга багай. Ийиде, саргы дүктү база хоралыр. Үште, янзы-бүрү аарыглар тарадып болур. Бисте мал эмчилериниң ажылы кошкак дээрзин бо факт бадыткап турар. Ынчангаш бистиң совхозтуң зооветспециалистериниң ажылының бир угланыышкыны саргы-биле демисел болур ужурлуг.

— Совхозтуң малчыннары ажылынга деңнелгелиг аргаларны канчаар ажыглап турарын база сонуургадып көрүңерем, Бадаң-оол Мынын-оолович?

— Бистиң өшкүвүс 17 коданда турар. Эрткен чылын ниити малчыннардан 15 өг-бүле, ооң иштинде кол нуруузу өшкү кадарчылары ниити орулгадан шалын-биле санажып ажылдап турду. Олар 500-тен 2000 рубль чедир немелде төлевирни чыл түңнелинде алганнар. Малчыннарны арендаже киирер дээш өөредип тур бис. Чеди өг-бүле бо аргаже кирди. Бергелер бар. Арендаже кирганнер кажаа-хораның, оларның өртээн эвес, а хөлезин төлеп турарлар. Дыка хөй малчыннар чек-биле санажып апарган. Дагбы Кара-оолдуң ол коданга, ооң өг-бүлези 15670 рубль түңнүг продукцияны бүдүрер турган, херек кырында 21720 рубльдиин кииргени. Борис Хомушку — чарыгдалдардан 1800 рубльди камнап алган, пландан ажыр 5110 рубльдиң продукциязын бүдүрген.

Бо ажылды бисте чедир тайылбырлаар, өөредир чүүлдеривис хөй.

— Ындыг-дыр, харын. А малчыннарда социал хөгжүлде дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Өшкү кадарчыларындан 6 өг-бүле бажың чок, өглерге кыштаар. Бо чылын оларга 2 бажыңны тудар бис. Ыяжы белен. Бир бажыңны совхозтуң тудугжулары эгелей берген. Тудугга бергелеп турар чүүлүвүс шифер, манза, цемент четпес. Фонд эвээш. Малчын коданнарда өрүмнеп каскан 4-ле кудук бар. Эвээш. Ынчаарга ам ийи чыл дургузунда кадарчыларга 8 чупар-бажыңны, 8 бажыңны тудар бис.

Малчыннарны хүлүретип турар бир кол социал айтырыг болза, оларның шөлээзи болгай. Ону солуннарда-даа каа-биле бижип турар. Бис бо айтырыгны база шиитпирлеп тур бис. Шөлээзи малчыннарның орнунга тур кала ажылдаар улусту дугуржуп тур бис. Оон аңгыда, бистиң совхозтуң девискээринде Бел аржааны деп база сурагжыг аржааныбыс бар. Аңаа профилакторийни тудар бис.

Бо чылын социалистиг чарыштың негелделерин дыка хынамчалыг ажылдап кылдывыс. Шылгараакчыларны аът, телевизор, соодукчу, мотоцикл база Москвага Улуг ажыл-агый чедиишкиннериниң делгелгезинче баар путевкалар-биле шаңнаар бис.

— Өшкүнү өстүрериниң талазы-биле перспективалар кандыг ирги, бергелер чүү барыл?

— Бисте төрүүр өшкүнүң ниитизин деңзигүүрү эвээш. Ону 60 хуу чедирер бодап турар бис. Оон аңгыда, чурттакчы чондан бо чылын 300 өшкүнү садып алырын көрген. Бергелеривис бар. Одар чедишпес. Ниити өшкүвүс ам 6006 дээн мен. Ону 10 муң чедирзе деп бодап турар улус бис. Берге чүве —одарларның чедишпези. «Тээли» совхоз бистиң беш кыштаавысты девискээри-биле кады алыр бис деп тур. Эдеп чүве. Бистиң ол ажыл-агыйдан чарарда комиссия ажылдап турган чүве-дир. Чаа совхозтуң ынчан кол специалистери чок турганын ажыглааш, «акывыс» болур кожавыс совхоз бисти арай хомудадыпкан ийин. Ийи кодан өшкүзүн база бербейн барган улус-тур. Девискээривис аажок кызыы. Бо чылын ниитизи-биле 7 кодан немежир. Ооң кырындан тээлижилер 5 коданны дедир эккелиңер деп туруп берген. Бо чаргыны район база республика органнары чарбас, шиитпирлевес болза хоржок ийин. Районнуң иштинге мону чугаалашкаш чадаштывыс.

Кол зоотехник кижиниң, мээң, мал ажылының талазы-биле хомудалым бо-дур. А өскезин, ниити совхозка хамааржырын, директор харыылаза эки боор ийин.

Сесер-оол Донгакович Дун:

— Бир-тээ, бистиң совхозтуң удурткучуларындан «Шын» солун интервью ап турар болганда, амгы үеде бисте бар бергелерниң дугайын кол зоотехниктиң чугаазынга немептейн харын.

Бир кол айтырыывыс —чер дугайы. Мурнунда «Бай-Тал»-биле Мугур-Тал деп черни дугуруушкаш, мал чемин алган бис. Бо чылын база-ла ону суггарып алырывыска, ол совхоз дедир алымнас аппарды. Директор-биле дугуржуп чададым. Коллектив хоржок-тур дидир. Чаа тургустунган ажыл-агыйның бергезин көрзе, мону район организацияларын дамчыштыр база чугаалажып, шиитпирлеп бээрин дилээр-дир бис. Оон аңгыда, бо Көп-Сөөк шынаазын курганыры-биле буга тыртып каан турган. «Тээли» совхозтуң улузу ону бистиң ажыл-агыйның балансызынче киирип каан. Чогум ажык-даа чок канал-дыр ийин, суг кургалыр дээш ынчанган.

Ооң өртээ 162 муң рубль. Бир чылда-ла 10 муң ажыг рубльди бистен тыртар. Чаа тургустунган, кассазы хире-дир улуска дыка берге-дир. Чогум ол канал ийи совхозтуң девискээринде чүве бо. Чүге черле мону чүгле биске «чүдүрүп» каан чүве ийик. Ынчангаш «Тыва суг мелиорациязы» каттыжыышкын (Н. А. Жоголь) бо айтырыгны биске дораан шиитпирлеп бээрин дилеп тур бис.

Бисте бо чоокку ийи чылда безин тудутлар хөй: ийи база чаңгыс квартиралыг 24 бажың, малчыннарга 8 чупар-бажың, уругларга 90 олуттуг ясли-сад, уруглар кухнязы, 1000 тоннага тараа шалы, столовая, аалчылар бажыңы, эмнелге пунктузу дээш өске-даа тудутлар бар. А тудуг материалы эвээш. Чижээ, цементини чүгле чылда 20 тоннаны фонд-биле үндүрүп берген, херек кырында 100 тонна ажыг болза ам четчир. Черле чаа совхозтуң баазазын быжыглаар талазы-биле республика база район-даа организациялары чогуур дузаны чедирер болза эки-дир ийин. Бис ону курут черден негевейн, дилевейн турар бис. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы, Агроүлетпүркомунуң дужаалы-даа бар. Ында чүүлерни кылырын тодаргай айтып каан чүве. Ол доктаал-шиитпирлерниң күүселдезин харыылаар, хынаар харыысалгалыг эштер база бар болур ужурлуг. Олар папкаларын ажып көргеш, чаа совхозтарга чүнү кылыр, кым кылыр дээрзин база катап сагындырзын. Негезин деп, дилээвис мындыг ийин.

Чаа совхозтарның байдалының дугайын СЭКП Тыва обкомунуң пленумунга база сайгарар боор деп бодаар-дыр мен.

ИДИК СЕПТЭЭР МАСТЕР

ЧУРУКТА: Таңдының Бай-Хаакта идик септээр мастер Анатолий Яковлевич Еженов бодунуң хуузунда планныг даалгаларын ажыр күүседип, цехте чарыштың тиилекчизи болуп келген. Ооң ажылдаар өрээлинден идиктер септедип алыр дээн улус үзүктелбес, кээп-ле турар. Узун уннуг идиктерниң севту берген тиглерин ол машинага даарадыптар. Ол идиктер септээр мастер болуп он беш чыл ажылдап, районнуң амыдырал хандырылгага бүдүрүлге эргелелинде хоочун мастерлерниң бирээзинге санадып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Суггарылга—магадылал

СУГ ӨРТЕКТИГ БООР

• Хемнерден хову-шөлдерже үндүрүп турар суг база продукция-дыр •

Сугну ажыглааны дээш доктааттынган өртекти төлээрин ажыл-агыйларга боттандырарының аргаларын бистиң чуртувустуң чамдык девискээрлеринге 60 чылдардан бээр шенеп келген. Суггарылга системаларын тудуп, техниктиг ажаалдазын харыылаар организацияларның акшаланырының механизмнерин өскертип, а сугну ажыглап турар ажыл-агыйларның экономиктиг сонуургалдарынга дегбейн келгениинден ук шенелделер чогуур түңнелдерни бербейн барган. Сугну ажыглааны дээш күрүнениң акша-хөреңгизи-биле санажып турган болгаш, ол ажыл-агыйлар сугга камналга чок турган. Хемнерден ховуларже үндүрүп турар суг база продукция-дыр. Аңаа камналгалыг болур дээш экономиктиг аргаларны ажыглаарынче сооңгу чылдарда кичээнгейни салып эгелээн. Ооң-биле кады бар суггарылга системаларын чаартыры, суггарылганы механизастаары, ажыглаан сугнуң хемчээлин тодарадыр дериг-херекселдерни тургузары дээн ышкаш ажылдарны кылып турар.

Сугну камналгалыг ажыглаарының, суггаттыг шөлдерниң беримчезин улгаттырарының аргазының шын оруу ол. Сугну долузу-биле ажыглаарынга 1989 чылдан эгелеп тускай доктаадыр лимиттиг (лимиттиг) суг ажыглалды көвүдедир идигиг боор ужурлуг. Шак ындыг лимиттерни ажыл-агыйның бүгү-ле алырларынга киирери көрдүнген.

Бүдүрүлгениң технологиязы ёзугаар сугга херегжелдиң хемчээлин көрүп турганы, ол лимиттерни тодарадыр. Ынчангаш суг хереглекчилери ажылдың технологиязын сагыырынга улуг харыысалгалыг апаар. 1991 чылдан тура сугну ажыглааны дээш өртектерниң узун хуусаалыг экономиктиг нормативтерин киирери көрдүнген. Улус ажыл-агыйы сугну ажыглааны дээш төлээр, ооң күзели-биле чорудар ажыл узун хуусаалыг экономиктиг нормативтерниң кол үндезини болур. Суг ажыглалы дээш киирген акша-хөреңгини суггарылга системалары, суг хоолбектери, суг дамчыдыкчылары дээш өске-даа тудугларны тударынга чарыгдаар.

Кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелезинге сугну ажыглааны дээш төлевир амгы үеде доктааттынган. Күрүнениң суггарылга системаларындан ажыглаан суг дээш өртек үш кезектен тургустунар. Бирээде, хемден, хөлден дээш өске суглуг черлерден сугну суггарылга системазынче сордуруп алганы дээш күрүнениң ниити тарифтери-биле төлээр. ССРЭ-ниң Өртектер комитединиң 1988 чылдың октябрь 18-те доктаадып кааны ёзугаар алыр болза, Улуг-Хем унунуң суглуг черлеринден сордуруп алган 1 кубометр сугнуң өртээ 1,2 копеек боор. Сугну сордурганы дээш чарыгдалдарны сугну ажыглап турар ажыл-агыйларның суг дээш төлевири-биле дуглаар. Сугну ажыглааны дээш төлевирни доктаадып тура, сугну сордурган черден ону ажыглап эгелээн черге чедир сугнуң чидирин казаан. Бир эвес ажыл-агый бүрүзү бодунуң суггарылга системазының дөзүнге чарыгдаттынган сугнуң хемчээлин тодарадыр дериг-херекселдиг болза, суг дээш төлевир улам тодаргай болуру магат чок. Шак ындыг байдал суггарылга системаларының эргелелдериниң ажыл-агыйлар аразында суггарылга четкилерин эки шынарлыг кылдыр тургузарынче албадаптар ийик. Ынчан сугнуң ажыглал чок агары соксаар. Ажыл-агый бүрүзү сугну камналгалыг ажыглаар дээш сонуургалдыг болу бээр. Ийиде, ажыл-агыйлар аразында суггарылга четкизин септээринге, техниктиг ажаалдазын чорударынга үнген чарыгдалдар, суггарылга четкизин ажыглааны дээш төлевир тарифке кирер. Үште, суггарылга четкизиниң ажыглалын бедидери-биле экономиктиг сонуургал фондузу база тарифке кирер.

Үстүнде айыттынган арга ёзугаар санап көөр болза, суг херегле[к]чизиниң алганы 1 кубометр сугнуң өртээ 6 копеек хире боор. Ажыл-агыйлар аразында четки бүрүзүнге сугнуң өртээ аңгы-аңгы боору чугаажок. Чүге дээрге, шупту чүве суггарылга четкилериниң байдалындан, сугнуң ажыглалындан хамааржыр.

Чаа чүүлдү боттандырары-биле шенелдеге белеткел ажылдарын Кызыл районнуң Баян-Кол суггарылга системазында эгелей берген бис. Суггарылга эгелээринге чедир ажык хевирниң суг хемчээкчилерин тургузаар бис. Ооң соонда сордурган сугнуң ниити хемчээлин тодарадыр хемчээкчини эптеп кылыр.

Сугнуң өртээниң хемчээли тодараттынган. Ону ажыглаарының чурумун, акшаланыыларының аргалары доктааттынган. Оларны шенелде үезинде ажыглаар.

Сугну ажыглааны дээш төлевирни тургусканы кодээ ажыл-агый продуктуларын бүдүреринге үндүрүп турар чарыгдалдарны эвээжедири чугаажок. Ону боттандырып болуруның бир кол байдалы —суг чарыгдалының учёдун шыңгыы тургузары. Бистиң республикада ажыл-агыйлар аразында 9 суггарылга четкизинде суг чарыгдалының учёду херек 63 пункт бар. 1990 чылда ол пунктуларны дериириниң төлевилел-смета документилериниң белеткели дооступ турар. Суг чарыгдалының учёдун чорудар дериг-херекселдерни эптээриниң бүгү ажылдарын 1991 чылдың суггарылга сезонунга чедир доозарын бодап турар бис. Ол ажылдарны кылып чорударда, бөгүн бисте бар дериг-херекселдерни ажыглаар. 1991-95 чылдарда оларны чаартыры планнаттынган.

Виктор КРЕНЦ.
«Тыва суг мелиорациязы» каттыжыышкынның чиңгине директорунуң оралакчызы.

КИЖИ БОЛГАШ ХООЙЛУ

ЭЛЕП ЧИТПЕС АЛДАР

Тыва улустуң «Эки кылган ажыл — элеп читпес алдар» дээн үлегер домаа дыка чиге сөглеттинген.

1950 чылдарда Өвүр районнуң ИХК-ның начальниинге Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Ооржак Чээнекейович Комбуй ажылдап турган. Ол ам бистиң аравыста чок. Ынчалза-даа ооң буянныг ажыы Чөөн-Хемчик болгаш Өвүр районнарның чурттакчылары чоргаарал-биле сактып чоруурлар. Чоннуң адап алганы «Комбуй шагдаа» улуурлуг уйгу чок, дүн-даа, хүн-даа дивес, кезээде-ле чон аразынга хоойлу-дүрүм ажылын сурталдаан, истелге, хыналда ажылын чорудуп чоруур турган. Ооң тускай эртеми чок-даа чораан болза, бистиң районда бо үениң хөй билиглиг иштики херектер ажылдакчыларында анаа деңнешки дег бүдүштүг кижи ховар. Мен ооң удуртулгазы-биле 10 хире чыл ажылдааш, быжыг туруштуг, төлептиг мөзү-шынарын дыка-ла магадаар, салгап алыксаар чордум.

«Комбуй шагдааны» бистиң районнуң чурттакчылары дыка-ла хүндүлээр, харын-даа оон сестир чораан. Кожазында суурга Ооржак Чээнекейовичиниң сураа дыңналып келирге, кедээ Совет даргалары, таныыдылар четпестерин элдип, билдинмес айтырыгларын белеткеп алгаш манаар турганнар.

1960 чылда «Кызыл тук» колхозтуң даргазынга ажылдап тургаш, О. Комбуйнуң быжыг корум-чурум тудуп, тургузар дээш амыр-дыш чок сагыш аарып, Саглы — Хандагайты аразы 80 километр черге херек апарганда чаңгыс эвес удаа чорууп, колхозтуң активизиниң, специалистерниң хуралдарынга киржип, кижизиделге, корум-чурум, күш-ажыл сагылгазының дугайында ажыктыг сүмелерин дыңнап, чер-черде байдалды эки билир турганын ам-даа чоргаарал-биле сактыр мен.

Оор херектерни «изиг изи-биле» арт-сын кезип, манап, хөй-ниитини эвилеңдеп турган ылап-ла ажыдып тывар турган.

Ол үеде бо хүннерде ышкаш тускай машина, өске-даа техниктиг дериг чок. Шагдаа ажылдакчыларының чаңгыс идегелдиг хөлгези аът турган. О. Комбуй чоннуң хүндүткелин чаалап алганы үндезинниг.

Сергей СЕДЕН.

Партия, күш-ажылдың хоочуну.

ӨРТТЕН АРТПАС

Амгы үеде бистиң республиканың девискээринде өртке айыылдыг үе тургустунган. Ооң уламындан кайда-даа дыка хөй өрттер болуп, бойдуска улуг когараалды чедирип турар.

Өрттүң бир болуп турар чылдагааны — кижилерниң кайы хамаанчок чоруу. Арга-арыг киргеш, от-көстү душкан черинге салыр, ону хайгааравас чоруктар ол улуг халапты болдурар дээрзин мээң ажыл-агый черинин шугумунга хөй чылдарда ажылдап келген дуржулгамдан көрдүм. Ылангыя бо чаъс-чайык чок, кургаг үеде бичии-даа кос улуг өрттүң өөскүдүкчүзү болур.

Арга-арыгга өрт болдурбас хемчеглерин баш удур алыр ужурлуг кижилер — лесниктер. Оларның шудургу ажылындан хөй чүүл негеттинер. Чамдык лесниктер онаалдынган участоктарынга үр үеде барбас боор-дур, ындыг харыысалга чок чорук өрт айыылынга чедирип турар.

Чадаанада мээң ажыл-агыйым девискээринге хамааржыр черге бедии чылдың-на өрт болур. Ооң чылдагаанын кым-даа сураглавас, тодаратпас, өрттүң кайынын-даа өөскүп турарын сонуургавас.

Черле ынчаш өрт айыылын болдурган буруулуг кижилерни илередип тып турарывыс кошкак-тыр. Лекция-беседа база ховар.

Бо ажылды кайа-даа күштелдирип, өрт айыылын болдурбазы чугула, өрттен чүү-даа артпас дээрзин сактып чоруулу.

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.

ДЫҢНАДЫРГА-ДАА...

Тожу районга оорлаар чорук шаг-төөгүден тура черле туруп көрбээн. Ынчалза-даа 1970 чылдан бээр районнуң совхозтарының кижилериниң хуу мал-маганы чидер, бажыңнардан өнчү-хөреңги оорлаар чоруктар көвүдеп турары ук черниң чурттакчыларын дүвүредип, ол талазы-биле шыңгыы, дээштиг хемчеглерни алырын негеп келген.

Доктаамал кылган ажылы чок, суурлар аразында кезип чоруп турар аныяк кижилер оор чорукту үүлгедип турар деп бодаар мен. Олар кожавыс Каа-Хем районда оорлар-биле тудуш. Чүге дизе бистен читкен аъттарны чамдыкта ол райондан тып ап турар. Чижээ, Ий суурнуң чурттакчызы Даш-оол Кол читкен адын Каа-Хем райондан тып алган. Сөөлгү үеле чүгле мал оорлап турар эвес, а аңчы Лайка уксаалыг ыттарны база оорлаар болу берген. Алексей деп оол чоокта чаа Ий суурдан 5 аңчы ытты оорлап алгаш, Каа-Хем районга барып мөңгүн чулар, чүтенге орнап саарган. Ол алган аът херекселдерин чылгычыларга садып чоруп турганын улус чугаалап турар. Чамдык кижилер көрзе, билзе-даа чогуур хоойлу-дүрүм органнарынга дыңнатпас, чажырар. Чажырып турарының уг-жуузундан районда оор чорук улам нептереп, күрүнеге болгаш хуу кижилерге эвээш эвес түңнүг когарал чедиртинип турар. Малчыннарның болгаш пенсионерлерниң мал-маганын чырык хүндүс боо, бижек деп турган күш-биле былаап алгаш барып турар. Ол дугайында кедээ Совет күүскомунга дыңнадырга херекке албас, оорларны тудуп, чогуур кеземчени онаавайн турар. Ажыл чок, мангыстал-чак амыдыралга сундулут Максим, Аңчы-оол, Сергей, Херел ышкаш аныяк кижилер кара туразында чаңнап, бажы эттенип, суурлар аразында аъттар мунуп алган тояап чоруп турар. Мунган аъттарын кайыын алганын хынап чүге болбазыл? Чидип турар аъттарны олар ап, Каа-Хем районга аппарып орнап, садып турар деп каразыг чугаа бар болгай.

Районнуң ИХК-ның ажылдакчыларының ажылынга харыысалга, негелде чогунуң база бир чижээ: Ий суурнуң ясли-садынга быжыглаан аътты «Тоора-Хем» совхозтуң инек кадарчызы кижи оорлап алгаш, бодунуң хуу аъды-биле домей эдилеп, эгидип бээрин бодавайн турар. Малчыннар Даржаа Чылбак, Будет Оюн-оол, Бичекке Кара-оол оларның аъттарын оорлаан дугайында дыңнадыгны ИХК-ге, кедээ Совет күүскомунга дыңнатканнар. Ынчалза-даа читкен аъттарны дилеп тывары-биле кандыг-даа хемчег алдынмайн турар. Ол читкен аъттар «Тоора-Хем» совхозта барганын танаан, көрген улус өөлериңге чугаалап турар. Когараннар ол дугайында ИХК-ге дыңнадырга бо хүнге чедир тодаргай хемчег албаан.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Тожу райкүүскомунуң ИХК-зи оор чорук-биле демисели кошкадып турар болгаш чоннуң чөптүг негелде, хомудалынга дыңнангыр эвес.

Дмитрий АИР-САНАА.

Ий суур.

Эрткен үеже хая көрнүүл

АЙТЫЫШКЫН-БИЛЕ

Үжен-дөртен чылдарда болгаш бежен чылдарның эгезинде кандыг-даа кем-буруу чок черге буруудаттырган кижилер Тывага база хөй болган. Ам оларны агартып турар болу берген-дир. Ол үеде прокуратурага ажылдап чораан болгаш, чамдык херектер канчаар «чогааттынып» турганын база билир мен.

Тожуга ажылдап тургаш, 1952 чылдың сентябрьда Сүт-Хөлге прокурорлап чеде бердим. Ооң мурнунда кады ажылдап чораанным, чаңчылым эштер Анатолий Агбаан, Сергей Сериң-оол. Мен [illegible] олар контрлар бөлүүн удуртуп тургаш, бажыңнаткан, оларның бөлүүнүң артынчылары ам-даа бар деп медеглелди дораан алдым. Ук бөлүктү ам-даа илередир, аңаа дузалажырын СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң ийиги секретары турган Улькин айтыышкын берген. Агбаан, Сериң-оол олар-биле кады ажылдап турган болгаш, канчап ынчаар будалы бергени чоор деп кайгап каап мен.

Бир хүн ажылдап олурумда, партия райкомунуң ийиги секретары Улькин келдирткен. «Алдан-Маадыр» колхозтуң хову бригадири кижи күрүнеге дужаар тарааның кырынче довурак, дап холуп турар-дыр. Черже эвээжедип [illegible] турары база бар. Ону [illegible] келирин даасган. Аңаа чеде бергеш, арыглап тудуп тарааны көрдүм: арыг тараа-ла болду. Хову бригадирин Ыргак-оолду тып алдым. Ооң-биле кады ажылдап [illegible] мен. Мындыг айыылдыг херек үүлгедип бээр кижи эвес ышкажык. Шанда болгу кээп тарааны тарады эштирип, мында бок чогун, ылавайн чыдарынга бүзүредим. Ол дугайын секретарьга илеткээримге, мецээ аажок хорадаар чораан. Ооң соонда ийи хонтанда, бригадир Ыргак-оолду тудуп аппарганын дыңнадым.

Ол аразы база үр болбаан. Райкомнуң бюро кежигүннери чыглыр диген. Айыткан шагында чеде бердим. Ийиги секретарь, Күрүнениң айыыл чок чоруунуң район килдизиниң начальниги Пурчаннов, ниити килдис эртемденчизи кижи, мен база райкүүском даргазы Чүлдүм бар болдувус. Майор Пурчаннов сөс алган, контрлар бөлүүнүң кол удуртукчузу Чүлдүм деп дыңнаткан. Ону дол дорзап тудуп бажыңнаар, партия кежигүнүнден үндүрерин шыгтаныр дээрин дилээн. Улькин ону деткип бадылаадырга, мен кайгап кедүрбедим. Пурчаннов күш-биле Чүлдүмнү өске оралдыпве киире берген. Чүгле ийи кижиниң каразымышкыны-биле ону ынчаар тудуп хоругдаан прокурор кижи караам-биле көрген мен. Ону амдыгаа чедир бодап чордум.

Эртенинде секретарь мецээ база-ла ажынып, контр бөлүүнүң удуртукчузун тудуп бажыңнаар дээрге, чүге бадылавайн турдуң деп коннуттунуп турган.

Улькин дарга дараазында айтыышкынын Хөр-Тайгаже берген. Ында ийи орус бажыңның суг ап турар кудуун кажаалап каан. Ынчалзаар Хемчиктен суг дажыттап, хиниичектениип турар. Мону национальстер кара өжээр кылып турар. Буруулуг кижилерни тудуп экээрин даас-кан. Аңаа чеде [illegible] ашак кудукту сентеп турлар. Чайын тенек оолдар [illegible] ва бок октап каапкан. Улус оон суг албас кылдыр шоочалаа, арыглааш ам ажылладыр деп турар болду. А школага база башкыларга ижер сугну тергелиг аът-биле сөөртүп турар.

Хөр-Тайгадан болгаш Алдан-Маадырдан келген медээлер хоп-меге-биле холдуннган, кандыг-даа кем-буруу чок кижилерни карартыр дээн бодалдар чораан. Шак ындыг янзылыг чазыглар черлерге база болгулаапы чугаажок. Бодум хуумда кем-буруу чок черге кижилерни буруудга онаавааным ам сактып чоруур мен.

Хөр-Тайга школазындан келген херек бадыткаттынмаанын Улькинге илеткээримге, даалга күүсетпээн дээш мени кончуп каапкан. Эртенинде школаның директорун партия кежигүнүнден үндүргеш, ажылындан база халап каапкан.

Октябрьның төнчүзүнде Агбаанның өөрениг турган оолдарын школадан үндүрген. Кадыны Тожуже кожуп чоруур деп барган. Оолдары-биле кады машинага хер-херекселин чүдүрүп чадап турда, аңаа дузалашкан кижи мен. Ол дээш Улькин мени байысаан. Контрларның өг-бүлезинге дуза көргүзүп турдуң, канчаар төрел сен дээш, мени дивзээн чок.

Сөөлүнде Кызылдан төлээ биске чораан, контр Чүлдүмнү партиядан үндүрер деп тургаанын удурланып турган сен, ол дугайында тайылбыр бижиш дээн. Чүлдүмнүң үүлгеткен херээн билбес болгаш, ону партиядан үндүрер дээнинге удурланганым деп тайылбыр бижип бердим. «Хамык херек билдингир-дир. Сөөлүнде кире бээр сен» деп, төлээ чугаалаан. Ооң чугаазының сөөлүнде сагышым кара чыдап артып калган. Чүгле 1953 чылдың июньда «Сүт-Хөл херээн» дозу агартып каапканда, ам кээп амыраан мен. Агбаан биле Очурну дээди хемчег-биле ялалаан. Ол үш кижиниң чааргы бээш, бир кижини он чылда шииткен турган чүве. Кем-буруу чок черге хөөкүй амытаннар ынчаар шүүдээн, түрээн.

Хамык-ла бак херекти үүлгедип турган Улькин, Пурчаннов оларны чүтле ажылындан хостааш, кеземче харыысалгазы онаавайн, көжүрүп чорудупкан.

Шыныг херек черле тындээр. Кем-буруу чок черге амыдыралындан чарлыткан, сагыш-алдын дужурганнар бергелерин көрүп, эрткен кижилерниң ам агартып, солуннарга чарлай бергени өөрүнчүг-дүр. Ынчалза-даа ук херектерни кылырынга хорт каржы турган кижилер солуннарга боттарын агартыныып, чүүл бижип турарын улус домей-ле хүлээп албас.

Донгак МИЖИТ.

Хөй чылдарда прокурорлап чораан пенсионер.

САНАЛ: УЛАМ ШЫҢГЫЫРАДЫР

«Чагаалар допчулалы»

Бистиң чуртувуста, бистиң ниитилеливисте бүгү чүүлдер эде тургустунуушкунунуң негелдезин ёзугаар чаартынып, өскерлип турар. Социалистиг ниитилелди улам ыңай хөгжүдериниң эң ажыктыг аргаларын болгаш оруктарын дилеп тып, ажыглаттынып болуруи шиңгээдип ап эгелеп турар. Ол дээрге чайгаар тургустунуп турар болуушкун, амыдыралдың бөгүнгү негелдези-дир.

Ол бүгү-биле чергелештир хоойлу-дүрүм база сайзыраңгайжып, чаартынып турар. Оларның бирээзи — ССРЭ-ниң болгаш эвилелдешкен республикаларның Кеземче хоойлузунуң үндезиннериниң төлевилелин ам-даа чугаалажып турар бис. Ында хоойлуну гуманизастаар болгаш өске-даа чүүлдер талазы-биле саналдар хөйү-биле киирген. Ук төлевилелге бо ниитизи-биле Кеземче хоойлузунга, ниитиниң корум-чурумунга хамаарыштыр «Шынның» хөй-хөй номчукчулары боттарының херек өйген бодалдарын сагыш-сеткилиниң ханызындан ажыт-чажыт чокка бижип турар. Ук чагааларның кыска допчулалын бөгүн көрээлиңер.

Чөөн-Хемчиктиң Чыраа-Бажында чурттап турар күш-ажылдың хоочуну Б. С. Монгуштуң чагаазы чаңгыс арын, ында хөй эвес домактар бар. Ынчалза-даа автор ол каш одуругларда оорланыр, хулиганнаар чоруктарның ниитилелге хоралыын, ону үүлгедип турар кижилер чүгле бодунуң эвес, чаңгыс черде чурттап турар төрелчонунуң, ха-дуңмазының, харын-даа ниити тыва улустуң ат-алдарын бужартадып турар деп килеңи-биле бижээн. «Ынчангаш ындыг төлеп чок чоруу-биле чонну каражададып турарларны тутса-даа, оон хераан чиик көрүп турар — деп, Бопеш Содунамович бижээн.— Өлүрүкчү болгаш оор херек кылган өөдежоктарны эң шыңгыызы-биле көөр кылдыр хоойлу-дүрүмнү кадыыразыры чугула».

Кызыл хоорайда чурттап турар Т. Т. Адыг-Түлүштүң чагаазының эгези безин «Хоойлу-дүрүмнү шыңгыырадыр». Мурнунда «Шынга» үнүп турган чүүлдерде хоойлу-дүрүмнү шыңгыырадыр дээн саналдарны автор деткиишаан, бодунуң бодалдарын киирген. «Кеземче хоойлузунга дээди хемчег-биле шиидер чүүл черле турар ужурлуг — деп, ол бижээн.— Ылангыя бистиң Тыва АССР-ниң байдалынга ол аажок чугула. Кижи өлүрер чорук бисте көвүдеп турар. А оларның бажы эттеинип турар чоруу дээрге хоойлу-дүрүмнүң чымчаан ажытлап турары ол». Автор ол бодалын тодаргай чижек-биле бадыткаан. 1977 чылда ооң малчыннап ажылдап турган ажы-төлдүг оглун Арыг-Бажы суурга бир кижи бижектеп өлүрген. Өлүрүкчүнү улус суду 8 чылда шииткен, ол ам чанып келген, амыр-шелээн чурттап турар, а хоочуннуң ажы-төлдүг оглу чырык өртемчейде чок, уруглары өскүс өзүп турар.

— «Өлүрүкчүлерге өршээл көргүспес, оларны эң дээди яла-биле шиидерин дорту-биле негеп тур мен — деп, Мөңгүн-Тайганың Кызыл-Хая суурда И. Успун-Доржу бижээн.— Ниитилелге эң таарымча чок бо чүүлдер дугайында солуннардан номчааш шуут кылыым хайныпгар-дыр. Бистиң республиканың чурттакчылыг черлеринде кем-херек үүлгедир чоруктарның көвүдеп турары дүвүренчиг. Чүгле шыңгыы хоойлу херек».

Автор «Шын» солуннуң бо чылдың апрель 14-те үнген номеринде парлаттынган «Чеде бээр бис, акый» деп чүүлге бодунуң хамаарылгазын бижээн. Ол чүүл кижиниң сагыш-сеткилин доюлдуруп, карак чаштары чайгаар-ла төктүп көөр дээрзин бижээн. Шак ындыг кижи дүрзүзүн оскунган дериин өлүрүкчүлерни эң шыңгыы шиитпишаан, суд хуралын телевизор дамчыштыр көргүзүп, солуннарга чырыдып турган, оларның бужар үүлгедиин сойгалаар болза эки деп автор саналын киирген.

Редакцияның почтазы-биле келген чагааларда мындыг утказыгаары эвээш эвес, оларны бижээн авторлар шупту хоойлуну шыңгыырадырының чугулазын демдеглеп турар. А шиитпилге үезинде бүгү талалыг истелге кылбайн, херекти кыры-биле көргеш, эмин эртир аар яла онаар чоруктар барын база чамдык авторлар бижип турар. Аңаа чижек. Улуг-Хемниң Чаа-Хөл суурда С. Түлүш деп ие оглунуң дугайында бижип турар. Оон Казахстанга өөренип турган оглу эжиниң төрүттүнген хүнүнге баргаш, чокшуп турган кижилер чарып турган, оларның бирээзи бижек чайып туруп бээрге, контактап ооң «быктынче бичии-ле танчыпкан». Ол дээш 6 чылда хосталгазын казыттырып шииттирген.

Районнуң улус суду бо херекти көрүп тура, оолдуң өөренип турарын-даа, когаранның хомудаваанын-даа барымдаалаваан, хөй чылга шииткен деп, ол бижээн. Ие кижиниң дүвүрелин, сеткилиниң хомудалын эки билип тур мен. Шынап-ла, ие кижиге төлү эргим болгай. Айыылга таварышкан ол иеге дузалажып, арга-сүме кылып келген кижилерниң эвээш болганы чагаадан илдең, а харын-даа оон оглун карартыр дээш оралдажып турганнар хөй. Буруулуг кижилер хөй деп С. Түлүш бижип турар. Участок төлээзи-даа, кедээ Совет күүскомунуң ажылдакчылары-даа дуза көргүспээн.

Бо чүүлге шииткелдиң аар, чиик болганын чугаалап шыдавас бис. Херектиң материалдарын көөр апаар. Иениң буруудадып турар кижилеринге хамаарыштыр мындыг-мындыг дээрн база берге, хомудаан кижиниң сеткили-дир. Ынчалза-даа тус черде кады чурттап турар кижилер ол иеге чөвениң алыс шынын угаадып, чөптүг, чөп чок чүүлдерин эки тайылбырлап бербээнинден, эргежок чүгула апарган деткимчени көргүспээнинден ук ие редакцияже он бир арын чагааны бижээн. С. Түлүш оглун агартпайн турар дээрзин айтыр апаар, ооң буруулуун ылап, ынчалза-даа аңаа берге үелерде арга-сүме катпаан, деткимче көргүспээн кижилерниң чок болганы хомуданчыг.

Келген чагааларны сайгарып орарга, болуп эрткен суд хуралдарынга хамаарыштыр бодалдар аңгы-аңгы болур. Херекти үүлгеткеннерниң чоок кижилери шииткелди аар-дыр деп санаар, а когараннарның талазындан чиик дээр. «Аар» деп көргенниң чижээн үстүнде көрдүвүс, а «чиик» деп турар кижилерниң бирээзи — Кызыл хоорайда Р. Кенден. Эрткен чылдың июньда Кызылга бир оол ооң дуңмазын чылдагаан чок черге эттеп, бажының сөөгүнге аар кемдээшкин чедирген дээрзин ол бижээн. Декабрьда кезиишкин кылган, башта пластмасс суп каан. А ону эттеп, кемдеткен оолду 4 чыл хуусаалыг шенелдеге шииткен. Ону Р. Кенден чиик деп санаан. Тыва АССР-ниң Дээди судунче хомудал киирген, ук хомудалды сайгарып көргеш, дедир чорутпкан. Суд мынчага болбайн туруп берген. Чамдык херечилер шериг-даа чоруй барган. Ынчангаш автор редакциядан «Суд кажан доостурул?» деп айтырып турар.

Мындыг хомудалдар чүгле бо эвес, моон өске база тургулаар. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, улус судтарының ам-даа шимчеңгир болуруң, кайы-даа таланың дилеглерин, хомудалдарын кичээнгейлиг көөрүн чугула деп бадыткап турар. А авторнуң айтырыынга хамаарыштыр дорт харыы бээри берге, судтуң кажан доостуруп чүтле суд билир, оларда тускай график, хуусаа бар, бүгү ажылды ында хоойлу ёзугаар чорудуп турар. Ынчалза-даа чоннуң киирип турар саналдарын, шүгүмчүлелдерин судтар барымдаалаар, өөренип көөр ужурлуг.

Бии-Хемниң Ээрбек суурда чурттап турар В. Т. Оюннуң улуг эвес чагаазы база хөй бодалды илередип турар. Автор Кызылга кем-херекти районнардан келген оолдар үүлгедип турар дээрзинге удурланып, ону шын эвес деп санап, хоорайның болуунда өөредилгезин каттап, ажыл кылырынга сундулу чок, чалгаапайлар үүлгедип турар дээрзин бижээн. Шупту-ла үүлгедиишкиннерни районнардан келгеннер үүлгедип турар деп бүзүретпейн турарывысты мааңа чугаалаар апаар, шынап-ла, авторнуң бижээни дег чалгаапайлар база хоорайда эндерик, олар база херектерни үүлгедип турар. Ынчалза-даа районнардан маңаа кээп, үүлгедип каапкаш чиде хона берип турарлар база хөй дээрзин чугаалаар апаар. Ындыгларны тудуп, келген черин милиция органнары тодарадып, тус-тус чурттап турар черлеринче дыңнадып турар.

Ол-ла автор ук чагаазынга өлүрүкчү херек кылган кижини эң дээди яла-биле шиидерин база саналдаан. «Кижи тынынга четкен кижиниң чырык чер кырынга кылаттаар эргези чок» — деп. Валентина Түлүшовна Оюн бижип турар.

А Чөөн-Хемчиктиң Бажын-Алаакта автор Б. Д. Монгуш оорларга өршээл көргүспезин негээн. «Үлгады берген кижилерниң менди солчуру безин өскерилген — деп, ол дыңнаткан.— Шаанда «Мал-маган ыт-куштан менди тур бе?» дижип мендилежир турган болза, ам «Мал-маган оор-суктан менди-дир бе?» дижир апарган. Ынчангаш оорларның оруун дуглаар, ындыгларны сула салбас хемчег херек болуп турар дээрзин автор айыткан.

Аар-даа, чиик-даа үүлгедиишкиннерни болдурбазынга, ниитиниң корум-чурумун быжыглаарынга чугула хемчег — профилактиктиг ажылдар. А ол ажылдар хөй таланы хаара тудуп турар. Ында лекция-беседалар, янзы-бүрү кежээлер, тайылбыр ажылы, чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле кылып турар ажылдар... Ындыг хемчеглер бистиң республиканың чер-черде калбарган. Ол дугайын авторлар база биске дыңнадып турар. Чижээ, Бай-Тайганың Тээли суурга «Элээдилер болгаш хоойлу» деп темага болган «Төгерик стол» дугайында Б. С. Барба бижээн. Аңаа 8—10 класстарның өөреникчилери, ада-иелер база олурушкан. Корум-чурум байдалын анализтеп, чаа-чаа сорулгаларны тодаратканнар.

А Тес-Хемниң улус судунуң ажылдакчылары квартал санында эрттирип турар чанчылчаан семинарын база чоокта чаа эрттирген деп, улус төлээзи К. М. Чипмит бижээн.

Мындыг ажылдарның дээштиг, ажыктыг болуп турары маргылдаа чок. Ынчалза-даа кем-херек үүлгедиишкинниң болдурбас талазы-биле ажылга чаа, ажыктыг аргаларны ам-даа дилеп тывары чугула. Аңаа амгы үеде чугаалажып турарывыс чаа Хоойлу идиг бээр боор дээрзинге идегел улуг.

Совет тургузуг килдизи.

БАГАЙ КИЖИЗИДИЛГЕНИҢ ТҮҢНЕЛИ

Тыва улустуң «Аныяандан адың камна» деп үлегер домаа ханы утказыг. Шынап-ла, ылангыя эр кижи ук төөгүнүң уламчылакчызы, салгакчызы. Ынчангаш тыва эр кижилер ада-өгбезиниң адын сыкпас дээш дыка кызар чораан. «Ат өлүрүнүң орнунга, бот өлгени дээре» деп чугаалажыр болгай. Оор кылыр, арага ижер кижилер-даа чок турган. А амгы үениң аныяк оолдары ада-өгбелериниң ол эки чаңчылын херекке албас апарган. Ада-өгбезин хамаанчок, бодунуң ат-алдары, кижи үези дээш кандыг-даа харыысалга, сорулга, чүткүл чок.

1985 чылдың январь 22-де назы четпес Адар-оол Хертек өнчү-хөреңги оорлааш, РСФСР-ниң Кеземче хоойлузунуң 89 чүүлү-биле шииттирген. Назы-хар четпээнин барымдаалааш, шииткелиниң күүселдезин 2 чылга соңгаарлатканы. Ынчалза-даа оорнуң караа черле хоптак. Адар-оол 1988 чылдың октябрь 17-де база-ла хуу өнчү оорлааш, шииткелге ужурга таварышкан. Суд бо удаада база А. Хертектиң хосталгазын казываан, шииткелдиң күүселдезин бнезин дег база соңгаарлаткан. Судтуң ол идегелин, шиигелдезин тооп көрбейн, оорнуң бажы эттенип, харын-даа кем-херек үүлгедир бөлүк тургузуп, 1989 чылдың март 9-та Седип К-ның бажыңын оорлаан болгаш аңаа 983 рубль түңнүг когарал чедирген. Чүгле бо удаада суд Адар-оолду Хертекти 4 чылга хосталгазын казып шииткен.

Улус суду Адар-оол Хертектиң баштайгы шииткелдерин 2 удаа соңгаарладып, бир удаа шенелдеге солуп турбайн, чогуур шииткелди үндүрген болза сөөлгү кем-херектер үүлгеттинмес, кижилерге когараалдар четтинмес, өске назы четпес оорлар бөлүү турбас ийик.

Бистиң районнуң ИХК-ның байысаакчылары оор херекти тып, ажытса-даа, оон болу берген чылдагаанын тодаратпайн турар. Кем-херекти болдурбазы-биле шыңгыы дээштиг аргаларны үезинде алыр болза катап-катап кем-херек үүлгеттинмес ийик. Ол дугайында байысаалга, суд, прокуратура ажылдакчыларындан хоойлу ёзугаар негеп турар болгай.

Кем-херектерни хөй кезиинде, өг-бүлезинде шын кижизидилге, хайгаарал чок назы четпестер үүлгедип турар. Адар-оолдуң ада-иези оглунуң кижизидилгезинче улуг дыка сагыш салбайн турганы кескү. Олар оглунуң багай кижизидилгезин бот-боттарынче чүүй каар болган. Адар-оол баштайгы кем-херекти үүлгеткенин шииттирген соонда холга кирип, көрген болза, ол өске кем-херектерни үүлгетпес-даа турган чадавас. Ындыг ада-иелерниң ажылдап турар коллективтери өг-бүле кижизидилгезин кичээнгейге тудуп, чогуур негелдени тургузары чугула.

Аким ОЧУР.

Бай-Тайга району.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

КАТМАНДУ. (СЭТА). Ийи улуг кожа күрүне болур ССРЭ биле КУР-нуң аразында бүгү талалыг найыралчы харылзааларның катап тургустунганынга Непалдың удурукчулары байыр чедирип, ол чурттарның чагыктарынче тускай бижиктерни чоруткан деп, непал чазактың тускай төлээзи Р. Ш. Биста медеглээн.

ССРЭ биле КУР-нуң боттарының шериг күжүн, ылангыя кызыгаар чоогу черлерде турар шериглериниң санын кызырар дугайында чедип алган дүгүржүлгезин Азия диптe болгаш Оожум океан девискээринде чурттап турар улустар түүлдүгээзүнүп деткип, бүгү делегейде тайбыңны быжыглаарынче угланган тодаргай базым кылдыр санап турар.

Азия диптe турар бичии чурт Непал ийи улуг [illegible] дугуржулгазынга ынчаар [illegible] байыр чедирген деп, ол СЭТА-ның корреспондентизинге чугаалаан.

ПАРИЖ. (СЭТА), Парижтиң [illegible]

БАЙДАЛ НАРЫН

ПЕКИН. (СЭТА). Кыдаттың найысылалында студент аныяктарның хөделиишкини соксавайн турар. Чурттуң эрге-чагыргазы улуг айыыл болу бээрин бодап көргеш, эрткен субботада Пекинге онза байдалды чарлаан. Пекин хоорайны долгандыр шериг кезектерни тургускан. Олар хоорайже угланган улуг оруктарны хайгаарап турар. Студентилер хоорайже кирген оруктарга дүне-ниң-не моондактарны тургузуп, хүндүс оларны ап каап турар.

Пекинниң улуг шөлү Тяньаньмэньни долдур аныяктар чыскаалып чоруп турар. Эрткен ийи хүнде улуг чаашкын чагган болза-даа студентилерниң хөй кижи киржикчилиг чыскаалы уламчылаан. Чыскаалдың киржикчилери «Интернационалды» ырлажып, шериг байдалын чарлаан чорукту дужурерин, Конституцияны камгалаарын база кижиниң эргезин магадылаан хемчеглерни алырын негээн лозунг, плакаттарны тудуп алган чоруп турар. Эрткен хүннерде студентилер Кытай Чеүлелиниң кол удуртукчузунга удурланган лозунгнарны салып, удурланыышкын чыскаалын кылган.

КУР-нуң Күрүне Чөвүлелиниң Премьери Ли Пин Пекинниң чамдык районнарынга шериг байдалын чарлаан-даа болза, хоорайның кудумчуларында кижилер чоруп турар деп, Синьхуа агентилел дыңнадып турар.

АЖЫЛ СОКСАДЫЫШКЫННАРЫ

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Бо хоорайның Манхэттен дээр кезээнде турар эң улуг эмнелге чери хагдынган. Ында чүгле дүрген дуза чедирер салбыр ажылдап турар. «Сент-Люк» дээр бо эмнелге төвүнүң 1300 медицина ажылдакчылары күш-ажылдың чаа дугуржулгазын чарып алыр дээш ам беш ай уламчылыр тур[illegible]

[illegible] чөөн талазында вокзалдан бо хүннерде пассажирлер аргыштырар чаңгыс-даа поезд чорувайн турар. Демир-орук ажылдакчылары материалдыг байдалы болгаш күш-ажылдың камгалалын экижидерин негеп, ажыл соксадыышкынын чарлаан. Ылангыя пассажирлер поездилериниң контролерларының күш-ажылын [illegible]

Кабул — улуг садыг төвү хоорай. Бо хоорай делегейниң улуг-улуг чурттарының аразында садыг-харылзаа тудар черлериниң бирээзи боопшаг-төөгүден бээр сайзырап келген болгаш ам-даа ындыг. Эрге-чагыргага удур туржуп турар бөлүктер Кабулду уругулчу боолап, мында байдалды дүшкүүрлүг болдуруп турар-даа, хоорайда амыдырал уругуралдап турар.

ЧУРУКТА: Кабулдуң кудумчуларының биринде. СЭТА-ның фотозу.

«АЗИЯ ТӨВҮ» ШАҢНАЛ: ХҮРЕШТИ КЫМ-ДАА СОНУУРГААР

«Азия төвү» шаңнал дээш хостуг хүреш талазы-биле Бүгү-эвилел маргылдаазы Кызыл хоорайда ам 9 удаа эртип турар. Ол үениң иштинде дыка хөй аныяк оолдар ССРЭ-ниң спорт мастери деп аттарны чедип алган. Бо чылын ол атты чедип алыры-биле 180 хире мөгелер хүрежир. Маргылдаага белеткел ажылдарын кылыры-биле 15 кижи составтыг оргкомитетти тургускан. Ам оон даргазы Ш. Д. Куулар-биле бистиң корреспондентивистиң интервьюзун парлаадывыс.

— Шулуу Даваевич, ам болур Бүгү-эвилел маргылдаазы эрткен чылдарга бодаарга чүнүң-биле онзаланып турарыл?

— Бо чылын бистиң республиканың найысылалы Кызыл хоорай тургустунганындан бээр 75 чыл оюн демдеглээр. Ол — Сибирьде аныяк хоорайларның бирээзи. Каа-Хем биле Бии-Хемниң белдиринде туттунган. Ол ийи хем каттышкаш Улуг-Хем болуп соңгу чүкче агып чыдар. Улуг-Хемниң эриинде «Азия төвү» тураскаалды кылган. Кызылга келген аалчылар бир дугаарында ону барып көөрлер. Кызылдың 75 чыл оюн бо маргылдаа-биле капсырлажып турар диве частырыг чок. Хоорайны арыг-силиг тудар, культурлуг дыштанылгаларны органзастаар, спортчу маргылдааларны чорудар дээш элээн хөй ажылдар кылдынып турар. Кызыл хоорайда ийи стадион, 22 спорт залы, Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг паркы ажылдап турар. Бир эштир бассейн туттунуп турар. Хоорайда 80 муң кижи чурттап турар. Оон аңгыда чаа тудуглар ажыглаалга кирер.

— Республиканың чурттакчы чонунга хамаарыштыр күш-культура болгаш спорт талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Тываның чурттакчы чону күш-культурага болгаш спортка хандыкшылдыг. Республикада спорттуң 26 хевири хөгжүп, ажылдап турар. Ол шилгээ күш-культура коллективтеринде ниити күш-культура белеткелиниң болгаш кадыкшылдың клубтары ажыттынгылаан. Эртенниң-не маңнажыр кижилерниң саны көвүдээн. Бистиң тыва спортчуларывыстың аттары чүгле Тывада эвес, а харын делегейде безин билдингир апарган. 1985 чылда Елена Тутатчикова ча адар талазы-биле аныяктар аразынга Европа чемпиону болду. Ам ССРЭ-ниң шилиндек командазының кежигүнүнге кандидат болгай. Бистиң республикавыста эң-не пентерээн спорт — хостуг хүреш. 166 спортчу секцияларда, 97 күш-культура коллективтеринде, уруглардың 19 спорт школаларында 7 муң хире кижи хаара туттунган. Спорт залы чок черлерниң саны эвээш. Тываның спортчуларындан ССРЭ болгаш Европа чемпиону, делегей чемпионадының мөңгүн медальның эдилекчизи, делегей Кубогунуң ийи дакпыр эдилекчизи, ССРЭ-ниң делегей чергелиг спорт мастери хүндүлүг аттарны Александр Доржу бир дугаарында чедип алган болгай. Ыйнчалза-даа ол спортчунуң соонда эки түңнелдерни көргүспээн бис. Тренерлер мурнакчы дуржулгазы шоолуг шингээдип албаанындан четпес ажылдап турарывысты ол херечилеп турар. Ыйнчалзажок чоокку үелерде Россия мөгелериниң аразынга телептиг черни ээлеп болуруунуң аргалары бар. Александр Медведьтиң шаңналы дээш делегей чергелиг маргылдаага спорт мастери Орлан Монгуш шаңналдыг черни алган. РСФСР-ниң чемпиону Роман Монгуш, ССРЭ-ниң спорт мастерлери Маадыр Доңуй-оол, Альберт Лапкин оларга бүзүреп болур бис. Хостуг хүреш талазы-биле спорт мастериниң эвес бүдүүнү Тывада чок деп болур. Бистиң чонувус кандыг-даа хүреш дээрде оон чыда калбас. Спорттуң ол хевиринге тергиин-не шак улус бо.

— Оргкомитеттиң ажылының дугайында таныштырып көрүңерем?

— Бистиң оргкомитетте 15 кижи бар. Кижи бүрүзү бот-тарының шаа-биле кызып ажылдаан. Спортчуларның удуур-чыдар черлерин бүрүн белеткээн. 200 хире кижиниң удуур-чыдар чери белен. Спортчулардан аңгыда, моол артистер база келир. Оларга база чер херек. Бүгү ажылды холбаа кылыры кылдынып турдувус. Мөгелерниң уткуп алырын органзастадывыс. Моолдан келир мөгелерни уткууру-биле ийи машинаны тускайлаан. Ол-ла машиналар оларны дедир база чедирер. Спортчуларның дедир чоруур билеттерин аэропортта болгаш автовокзалда органзастаан. Ижер-чиир аъш-чемин бүрүн белеткээн. Эң ылаңгыяа мөгелерге эът херек болгай. Эътти болгаш колбасаны немей берген. Ижер сускунну стадионга болгаш парктың буфеттеринге садар. Чамдык мөгелерниң деңзилээрге деңзизи улуг апаар. Ыйнчангаш деңзи бадырары-биле чунарбажыңнарны белеткээн. Багай чүве чүл дээрге чунарбажыңнарда деңзи чок. Келир чылга чедир ону өөренип көөр бис. Эң-не чугула чүве ол. Ам келир ужурлуг мөгелер шуптузу келген. Хөй мөгелер Бурятиядан келген. Бо маргылдааны органзастап эрттирери-биле судьяларны база чалаан бис. Бүгү-эвилел категориялыг алды республика категорияглыг спорт судья киржир. Баштайгы хүнде мөгелерге хоорайны таныштырып, көргүскен бис. Ийиги хүнде бүдүрүлге база ооң болгаш ортумак өөредилге черлеринге чедирип, оларның амыдырал-чуртталгазы-биле таныштырдывыс. Ам хостуг хүреш эгелээр. Эң сөөлүнде «Найырал» шаңналы дээш 64 мөге хүрежир. Ону профэвилелдер органзастап эрттирер.

Беседаны Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ кылган.

Чайгы дыштанылга

КҮШ-АЖЫЛЧЫ ДАДЫГЫЫШКЫН

Өөредилге чылы төнеринге чедир каш-ла хонуктар арткан. Барыын-Хемчиктиң школа коллективтери школачыларның чайгы дыштанылгазын үениң негелдезинге дүүштүр хоглуг, солун кылдыр эрттирериниң, оларны ажыктыг күш-ажылче эвилелдээриниң планнарын баш удур ажылдап кылып, улус өөредилгезиниң район чөвүлелинге чугаалажып көрген, бадылаан. Бистиң солунувуң тускай корреспондентизи Александр Хертек чооккта чаа райкүүскомунуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Чамыян Бимбаевич Ондарга ужурашкаш, интервью алган. Ону моон адаанда парлаадывыс.

— Школалар чанының дуржулга участоктарынга бо чайын чүнү кылырыл, ажылды канчаар органзастаарыл?

— Районнуң 13 ортумак, сес чыл школаларының 3-7 класстарының 3697 өөреникчизи программада көрдүнген өөредилге практиказын аңаа ээлчег ёзугаар ылап-ла эрттирер. Мурнуку чылдарда турганы ышкаш эрең-гейлээшкиннерни бо чайын болдурбас. Дуржулгалыг биология башкыларының удуртулгазы-биле янзы-бүрү чечектерни, ногааларны, тараа культураларын тарып, өлекшидилгени, суггарылганы шын чорудуп, оларның дүжүүн ажаарынга өөренир. Ниитизи-биле 4 га черден өстүрер чамдык ногаалар, картофель аймааның дүжүүн чоога болгаш урутлар албан черлериниң столоваяларынга садар. Эрткен чылын 342 рубльдиң орулгазын киирип алган болза, ам ону 2-3 катап көвүдедириниң аргазы бар. Бо ажылдың түңнелин башкыларның август айда болур хуралынга чедир үндүрүп, тиилекчи болган школа коллективтерин, удуртукчу башкыларын шаңнап мактаар.

— Кодээ школаларының алзы өөреникчилери совхозтарның баазазынга ажылдаар ужурлуг болгай. Бо талазы-биле тодаргай планнарыңар бар бе? Чурттаар черлериниң байдалы кандыгыл?

— Эрткен чылгы турган байдалдан эгелээйн. Ыйнчап план ёзугаар 6 бригаданы тургузар ужурлуг турда, «Барлык», «Шекпээр» совхозтарның удуртукчулары Аксы-Барлык, Алдынгаты ортумак школаларынга ажылдаар арга бербээн. Эрги-Барлык, Барлык, Дон-Терезин, Шекпээр школаларының өөреникчилери каттышкаш, 28617 рубльдиң продукциязын бүдүрген. Боттарының интернаттарының столоваяларынга херегтээр картофельди өстүрүп ап шыдаан. Бо чылын 6 кодээ школаның бригадалары ботору-тарылга-биле ажылдаан, 100 га шөлден картофельди, ногааны, тараа болгаш мал чеми культураларын тарып өстүрер. 125 тонна чайгаар үнген сигенни белеткээр.

Шекпээр ортумак школазында күш-ажыл кижизидилгези өскелерге үлегерлиг. Эрткен чылын ол школаның өөреникчилери 18117 рубльдиң ажылдарын кылган. Ам оларга 20 га тарааны, 10 га көк-суланы, 10 га картофельди өстүрерин бүзүрээн. Совхоз (директору И. С. Идам-Сурун) 120 кижи чурттаар 2 бажыңны, столованы тудуп берген. Электри чырыын киирген, кудук ажылдап турар. Оолдардан тургустунган звено турлаап долгандыр чаа тайжыдып, оон чоогунга хөй, инек кажааларын, чунарбажыңны тудар. Бригадада тускай эртемниглерни, дагдынныкчыларны болгаш техниканы быжыглаан.

Амгы үеде школаларның күш-ажыл лагерьлери-биле совхозтар керээлерин чарып, кылыр ажылдарының хемчээлин, орулгазын, чарыгдалын санаан, технологтуг карталарны тургускан. Ажылды хөнүүлери, оон түңнели удуртукчуларының талазындан ону шын органзастап башкарарындан ажылдаар, чурттаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалды тургузарындан хамааржыр. Совхозтар удуртукчулары боттарының ажылчыннарының ажы-төлү — өзүп орар салгалды күш-ажылга белеткээринче кол кичээнгейни салыр хүлээлгелиг. Ындыг турбуже, «Хемчик», «Барлык» совхозтарның девискээринде турар 3 ортумак школаның бүдүрүлге бригадаларының чурттаар бажыңнары, столоваялары мырнага чедир септеттинмээн. Таңныылдар тургуспаанындан үрелиишкиннерге тазарышкан. Долгандыр девискээри поганчыттынмаан, спорт шөлдери кылдынмаан, ишти-дашты дериттинмээнинден эстетиктиг көрүш чок.

Интервью

Алдынгаты школазының өөреникчилери 35 га девискээрде тараан ыяштың өзүлдезин хайгаарап, камгалап, ажаалдазын чорудары-биле кады 20 килограммдан эвээш эвес эм оъттарын чыыр. Кызыл-Мажалык № 1 школазының бир отряды чыжыргана плантациязынга барып ажылдаар.

Өөредилге чылы төнерин билек, школалар, интернаттар, столоваялар бажыңнарын келир өөредилге чылынга дүрген, шынарлыг белеткээр, хөй күш негеттинер ажылдар база келир. Ыйнчангаш чайгы үеде үстүкү класстарның 176 өөреникчизин септелгеге киириштирери база көрдүнгенин мындаа немеп каалы.

— Ак-Довурак хоорайда, Кызыл-Мажалык суурда 5 ортумак школаның өөреникчилери каяа, чүнү кылырының дугайында чүнү чугаалап болур силер, Чамыян Бимбаевич?

— Ак-Довурактың үш школазындан күш-ажылчы тос отряд ажылдап чайлаар. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың аңгы-аңгы бүдүрүлгелерин, ногаа өстүрер чери. «Тыва даг-дүгү тудуг» эргелелиниң тудугларын оларны хүлээп алыр. Кызыл-Мажалыктың 100 өөреникчизи хөй адырлыг чуртталга-коммунал ажыл-агыйының бүдүрүлге эргелелиниң баазазынга барып, бажыңнарны септелгезинге, суур чаагайжыдылгазынга үлүүн киириштирер.

Ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колоннаның аңгы-аңгы тудуг бригадалары база чалаар. Районнуң Культура бажыңы бо чылын ажыглаалга кииреринге, дузалал ажыл-агыйны хөгжүдеринге 2 отряд дузалажыр.

Хоорайның, район төвүнүң өөредилге мастерскаяларынга өөреникчилер чоннан, коллективтерден чагыгларны хүлээп алыр. Ак-Довурактың № 1, Кызыл-Мажалыктың № 2 школаларының агар саннарында кады алырга 4700 рубль орулга киирген. Ак-Довуракта школа кооперативин тургузуп, уставын, чөвүлелин бадылаан. Чайгы үеде оларның ажыл-ижи уламчылаар.

«Тыва даг-дүгү тудуг» эргелели, арыглаал фабриказы, АУК-туң септелге-техниктиг бүдүрүлгези, автотранспорт бүдүрүлгези, комбинаттың ажылчын хандырылга килдизи, септелге-тудуг эргелели, хлеб заводу шефке алган школаларының материалдыг баазазын быжыглаарынче, өөреникчилерин күш-ажылга кижизидеринче доктаамал сагышты салып турар. В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың акша-херекгизи-биле школалар аразының бүдүрүлге өөредилгелиг комбинадын ажыдып, турар бажыңын септеп, дериг-херекселдерни чечелеп эгелээн. Аңаа металл болбаазырадылгазын, чазаныышкын, хлеб болгаш булочка быжырарының, дааранырының, электроннуг саналганың цехтерин чаа өөредилге чылы эгелээри-биле ажылдадып эгелээр болгаш мергежил шилип алырынга белеткел быжыглаан. Оон-биле чергелештир Кызыл-Мажалыкта тууйбу, сүт заводтарының, Ак-Довуракта ниити орук эргелелдериниң, Барлыктың суггарылга системазының эргелелиниң, «Агропромэнергосектөн» удуртукчулары өөреникчилериниң дыштанылгазын органзастаар, школага дуза көргүзер ажылдарны тооп көрбейн турары-биле эптежирп берге.

— Школалар чанынга дузалал ажыл-агый тудар талазы-биле чаа чүүлдер силерде бар. Ол дугайында кыскаш-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Ажын чем айтырыы — бүгү чоннуң херээ. Негелделер улус өөредилгезиниң коллективтеринге база хамааржыр. Сөөлгү үеде олче кичээнгейни салып, огородка ногаа, картофель тарып, мал-маган өстүрер хемчеглерни ап турар. Бо дугайында эки эгелээшкинни Шекпээр ортумак школазы эрткен чылын эгелээн. Совхозтуң дирекциязы, партия комитеди, кодээ Совет, школаның администрациязы, ада-иелер комитеди сүмелешкен, школага 300 рубль-биле аңайларны, хавак оолдарын ада-иелерден чыып берген. Чоорту саны 33 хаван оглу, 23 өшкү, 11 хой, 2 молдурга, 18 бора-тоолайга чедир көвүдээн. Бо чылын аңаа 33 хаван немешкен. Өшкүзүнден 20 килограмм дүктү, 3 хаванны саткан, 1429 рубльди киирип алган. Амгы үеде кодээ школаларның барык шуптузу хаваннарны болгаш шээр малды тудуп эгелээн. Хаваннар саны ам 112 баш четкен. Күрүнеге 2150 рубльдиң эъдин саткан. Бо чылын Дон-Терезин, Шекпээр, Аксы-Барлык, Алдынгаты, Барлык школалары интернаттарын тарып алган картофель-биле хандырар. Аңаа база-ла өөреникчилер ажылдаар.

— Ырак, чоок лагерьлерже уруглар дыштандырар дугайында тодаргай планнарыңар бар-ла ыйнаан?

— Ийе, бар. Бүгү-эвилелдиң 3 пионер лагерьлеринге 18 пионерлер, комсомолчулар чоруур. Район девискээриниң Акта, Алдынгаты лагерьлеринче үш сезонда 870, республиканың өске лагерьлеринче 136, школалар чанының хүндүс ажылдаар бөлүктеринге 550 пионерлерни дыштандырарын планнаан. Лагерь удуртукчуларын, пионер вожатыйларын баш удур шилиир, чурттаар черлериниң септелгезин кылыр, хандырылгазын экижидер хемчеглерни ап турар.

Оон аңгыда сагыш салыр ажылдар-ла хөй. Бо чылын школаларның 8-ки класстарын 749, онгу класстарын 484 өөреникчи дооскун үнер. Оларның аразындан 261 доозукчу бүдүрүлге өөредилгезинге алган билиин ёзугаар тускай мергежил алырынга экзаменнерни дужаар. Доозукчуларны ажылга доктаамал тургузар, өөредип чорударынче кол кичээнгейни угландырар.

БАШТАЙГЫ ШКОЛАМ

Институт дооскаш, Чырыдылгазын министерствозунуң хуваалдазы ёзугаар Бора-Тайга школазынга 1964 чылда ажылдап чеде берген мен. Бора-Тайга школазы — мээң башкы кылдыр төрүттүнген школам. Бичии-даа болза эки эгелээшкиннер — өөрүшкү, муң-чулуп бергелээшкиннер — муңгарал, ажаашкын — шуптуу оон эгелээн. Ол школаның 50 чыл оюн болур деп дыңнааш, хая көрүнүп, бодавыр ужурга тазарыштым. Бирги өөредилге чылында Алдан-Маадыр, Ак-Даш, Бора-Тайга — үш суурнуң оолдар, уругларындан тургустунган 9 дугаар класс алдым. Башкылаар эртемим — 9-10 класска тоогу. Чаа институт дооскан кижиге бергелер-ле хөй: канчап өөреникчилер-биле ниити дыл тып, кады ажылдаарыл? Чүден эгелээрил, канчап кижи бүрүзүн эки танып аарыл? Кичээлге канчаар белеткенирил, ону канчаар чорударыл? Бирги кичээлге канчап арын чазып кирерил? Уйгу-даа келбес.

Ажылдап эгелей бергенимде, бир берге айтырыг база тургустуна берген. Ак-Даш, Алдан-Маадырдан келген өөреникчилер суббота, понедельникте шак үзүп чанар. Баштай ол суурларже улусчунде чадаг кылаштап, өөреникчилерни бажыңнарындан сүрүп ап, ада-иелери-биле чугаалажып турдум. Сөөлүнде хоюг үени, байырлалдарны канчаар органзастаарын өөреникчилерим-биле сүмележип, кады демниг ажылдап эгелээн бис. Чоорту коллектив хевирлеттиниp эгелээн, кичээл үзер чорук читкен. Бир Чаа чылды уткаанывысты сактып ор мен. Эвилелдешкен республикаларның төлээлери кылдыр кеттинип алгаш, ол республикаларны көргүзер деп баш удур чугаалашкаш, белеткенип эгелээн бис. Төлээлер бодунуң республиказының тоогузу-биле хире-шаа-биле таныжар, шүлүктерин, ырларын, танцызын күүседир. Чаа чылдың кежээзинде рользуун тергиин эки күүсеткеш, бирги черни ап, таңнаткан бис. Белеткел үезинде хеп кылырынга мээң бажыңымда бар-ла ядык хеп, соңга-хаалга пөстерни шупту ажыглаттынган.

Демниг ажылдың түңнелинде уругларның ниити билиглери делгемчип, өөредилгеге сонуургалы улгадып эгелээн. Бот-боттарынга дузалажыр ажыл күштелген. Ол бирги класс-биле ам бо хүнге чедир харылзаа үзүлбээн, аттыгжып турар бис. Олар ам республиканың аңгы-аңгы булуңнарында янзы-бүрү мергежилдиг кижилер-дир. Чамдыктарын сактып бижиирге мындыг: эмчилер — Ак-Довуракта Савия Ондар, Сүт-Хөлде Валентина Кызыл, Серин Монгуш, юрист — Дээди судта Валентина Куулар, Кызыл хоорайның күүскомитединиң даргазының оралакчызы Александр Монгуш, башкылар — Сергей Ооржак, Суворов Монгуш, Раиса Монгуш, Анзат Кечил-оол, Оюн-оол Ондар, культура ажылдакчылары — Галина Монгуш, Колхозчай Кызыл, Айгерим Сандан...

Чоокта чаа школамга Моолдуң Баян-Өлгий аймааның Сенгел сумузунуң тыва башкылары-биле чордум. Бир-ле дугаар мээң өөрүнчүг болган чүве школаның администрациязы: директор Валентина Тооруктаевна Ондар, өөредилге эргелекчизи Зоя Хоолур-ооловна Сарыглар, органзатор башкы Лидия Менгиш-ооловна Монгуш шуптузу мээң өөреникчилерим. Башкылар коллективинде база мээң өөреникчилерим хөй чорду. Шупту дээди эртемниг янзы-бүрү мергежилдиг башкылары соңгу болуушкунуң мергежилиниң салгакчылары боорга, орта өөрүвейн чүге өөрүвүр боор! Оларның аразында арга-дуржулгазы өскен мурнакчылар база бар. Оларның иштинде Алексей Алдын-оолович Ховалыг. Оон дуржулгазын солун, радио дамчыштыр өске башкыларга өөредиглиг кылдыр таратып турар. «Аът болуру — кулунундан, кижи болуру — бажыындан» деп үлегер домакта ышкаш, Алексей Ховалыг бичиизинден-не тывынгыр-сагынгыр, боду чогаадыр, кандыг-даа ажыл-иштен дадай диведеттинниң бирээзи чорду. Ыйнчап Бора-Тайга школазы бот-тывынгыр урок чүүл көрүлдезинге «звонга келдуу»-ла бирги черни ээлээр турду. Аңаа Алексейниң рольу улуг — ол парлаар, бижиир, басыр, шүлүктерин четтигзир, чугаалаар, чурукка тыргырар. Концерттиң программазын, аңаа литература-музыкалыг композицияларны кезек башкы дүн-хүн чок олуруп турган, чогаадып тургузаар турдувус. Башкылар, ажылчыннар концертти белеткээш, өске школаларга барып көргүзер турган. Кыштың соогунда чүък машиназының кырынга савап дежээш, чагылар кеткеш чоруп турган бис. Концерттерден аңгыда, өөреникчилер-биле бир хүннүг, 3 хонуктуг, он хонуктуг походтарже колдуу-ла шупту башкылар чоруур турган, кым-даа ойталавас, харын барыксаар, чаңчыл апарган. Субботa, улуг-хүннерде коллективтиг коньки ааар турдувус: башкылар, өөреникчилер, школазның ажылчыннары. Өөреникчилер, башкылар кады походтап, ойнаар-хөглээр чоруп турарга, бот-боттарын кончуг билчир болур. Ажылдаарынга-даа, өөредиринге-даа деткимче, дуза болур. Ол школага 1978 чылга чедир ажылдаан мен.

Дулаа ООРЖАК,
Республиканың башкылар билиин бедидер институдунуң тыва дыл кабинединиң эргелекчизи.

«ШЫННЫҢ» ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалы 1989-1990 өөредилге чылында агрономия болгаш зооинженерия факультеттериниң хүндүскү салбырынга өөренир студентилерни хүлээп ап турарын чарлап тур. Билдириишкиннерни бо чылдың июнь 25-тен июль 15-ке чедир хүлээп алыр.

Ук факультеттерге кирериниң экзаменнери: химия болгаш биология (аас-биле) орус дыл болгаш литература (бижимел-биле).

Директорнуң адынга бижээн билдириишкинге өөредип болур бир дээш факультедин айтыпышааан, дараазында документилерни кожар: ортумак эртемниң дугайында документ (боду-биле), сөөлгү ажылдап турган чериниден азы школадан характеристика, ону ол чериниң удуртукчузу, партия, профэвилел органнзацияларын шынзыктыргаш, сүлделиг таңма баскан болур, 286 азы 086У хевирниң медицина шынзылгазы, күш-ажыл дептеринден уштап бижидилге, 3х4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук. Паспортун болгаш шериг документилерни институтка ап алгаш келир.

Филиалга кирериниң бир ай хуусаалыг белеткел курстарынга өөренирин күзээннерни база хүлээп ап турар. Директорнуң адынга бижээн билдириишкинни болгаш өөредилге дээш телевирин төлээниниң дугайында квитанцияны эккелген соонда курска хүлээп алдынган деп санаттынар. 20 рубльди филиалдың бухгалтериязынга төлээр.

Кичээлдер июнь 20-де эгелээр.

Бистиң адривис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу 1 «в». Телефон №№ 6-11-67, 6-13-96.

Өөредилге черлериниң ботору-тарылгаже кирген база кадрларны кереэ үндезининге белеткээр апартапы-биле холбаштыр хуу автомашиналыг кижилерни «А» болгаш «В» категорияның чолаачылары кылдыр министерстволарның болгаш ведомстволарның улус ажыл-агыйынга чолаачы кадрларны белеткеп турар өөредилге черлеринге өөредип болур.

• • •

Республиканың музыкалыг уран чурулга школазы 1989-1990 өөредилге чылында өөреникчилер хүлээп ап эгелээнин дыңнадып тур. Ниити билиг школазының 1—3 класстарында өөренип турарларны фортепиано, скрипка, флейта, труба, баян салбырларынга хүлээп алыр.

Уран чурулга салбырынга 4-5 класстарның өөреникчилерин хүлээп алыр. Олар боттарының чураан чуруктарын эккеп көргүзер.

Хүлээп алыышкын экзаменнери июнь 5, 6, 7 хүннеринде 9 шактан 12 шакка чедир уран чүүл училищезинге болур. Өске черлерден келген уруглар интернатка чурттаар.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 2. Телефон № 3-25-23. 20 дугаарлыг кабинеттен айтырыгларны билип ап болур.

Кызылдың башкы училищези школа назынын четпээн уруглар албан черлеринге ажылдаар кижизидикчилер белеткээр хүндүскү салбырга сургуулдар хүлээп ап эгелээнин чарлап тур. Ону дооскаңнар уруглар садтарынга кижизидикчилеп ажылдаар. Өөрениириниң хуусаазы — 3 чыл.

Салбырга чүгле уруглар албан черлеринде кижизидикчилер болуп ажылдап турар ортумак эртемниг кижилерни хүлээп алыр. Назы-харын барымдаалавас.

Кирериниң экзаменнери: орус дыл (сочинение), ССРЭ тоогузу (аас-биле). Национал школаларда кердүнгени-биле орус дыл өөренип турарлар диктант бижиир.

5 чыл ажыг үеде кижизидикчилеп ажылдап турарлар экзамен дужаавас. Оларны беседа түңнели-биле хүлээп алыр.

Училищеге кирерде дараазында документилерни эккээр: доктааткан хевирге бижээн билдириишкин, эртемниң дугайында документ (боду-биле), № 086У хевирниң медицина шынзылгазы, күш-ажыл дептеринден уштап бижидилге, ону администрация чери шынзыткан болур, характеристика, 3х4 см, хемчээлдиг 4 фото-чурук.

Документилерни май 31-ге чедир хүлээп алыр. Экзаменнерниң ийиги ээлчээ июнь 2-ден 10-га чедир болур.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу 69. Телефон № 2-63-84.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

КУЛЬТУРАНЫҢ БОЛГАШ ДЫШТАНЫЛГА ПАРЫГЫ

Май 27-де. Ногаан театрга Тываның улустуң чогаалчызы К.-Э. К. Кудажы, чогаалчылар Э. Л. Донгак, К. К. Чоодуу оларның-биле ужуражылга 13 шакта эгелээр.

Май 27-28-те. Ногаан театрга комсомолчу аныяктарның «Самбажык» клувунуң «Улу чылы» деп бөлүүнүң концерти. 15, 17 шактарда эгелээр.

Май 28-те. Дискотека. 19 шакта. Бильярд, теннис болгаш ойнаар автоматтар залдары 10 шактан эгелеп ажылдаар.

«КОЛОС» КУЛЬТУРА БАЖЫҢЫ

Май 27-28-те. «Өңнүктерниң аразынга» деп дискотека кежээлери. Видеозал ажылдап турар. 19 шакта эгелээр.

СПОРТЧУ МАРГЫЛДААЛАР

«ХҮРЕШ» стадионга

Май 27-28-те. Бүгү-эвилелдиң «АЗИЯ ТӨВҮ» шаңналы дээш хостуг хүрешке маргылдаа. 10 шакта эгелээр.

Май 28-те. Республиканың бирги чери дээш футбол маргылдаазы. Аңаа Кызылдың «Динамо», Турандың «Автомобилист» командалары ойнаар. Эгелээри 12.00, 14.00 шактарда.

Автоорук техникумунуң спорт шөлү

Май 28-те. Хоорайның бирги чери дээш баскетболга маргылдаа. 11 шакта эгелээр.

Бурятияның күрүнениң хореография училищезинге (балет артизи мергежил талазы-биле) сургуулдар хүлээп ап эгелээнин Тыва АССР-ниң Культура министерствозу чарлап тур. Училищеге 3 классты дооскан, 4 класске шилчээн уругларны хүлээп алыр. Аңаа уругларын өөредирин күзээннер май 25-тен 31-ге чедир бүгү ажыл хүннеринде хөгжүм-шии театрынга 15 шактан эгелеп кээп болур.

Айтырыгларны Культура министерствозунуң кадрлар килдизинден билип алыр. Оон телефону 3-23-83 болгаш 3-23-82.

Тываның радиотелеевүнге дараазында мергежилдиг инженер-техниктиг ажылдакчылары херегжеттинип турар: программист-инженер, улуг инженер-электрик, электроник инженерлер, электромеханиктер, техниктиг контрольдуң улуг инженери. Оон аңгыда, бызанчы база негеттинип турар.

Төптүң ажылдакчыларынга ай санында болгаш чыл түңнели-биле шаңнал акшаны тыпсып турар. Буфет болгаш ажылдакчылар аргыштырар автобус ажылдап турар. Шефке алган уруглар садты база бар.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Горная кудумчузу, 29, Телефон № 3-35-01.

ТВ

МАЙ 26

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Мультфильм. 8.55 В. Славкин — «Чурук». Телешпиь. 9.55 Улустуң хөгжүм херекселдериниң үннери. 10.25 «Царкке шупту ынак». 11.05 Уругларга фильм. «Чажыт ортулук». 12.35 Кажи. Чер. Октаргай. 13.35 В. Круглов ойнаар (домра). 13.55 ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизинде. 14.05 «Мээн амыдыралым — музыка». Фильм-концерт. 14.55 Уруглар шагы. 15.55 Г. Каменный ырлаар. 16.20 «Онур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литературжу оюн. 17.05 Барымдаалыг фильм. 17.30 «Интермедээ». 18.00 Советтерге — эрге-чагырганы. Телекөвүрүг Москва — Рязань — Брест. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 «Ол болган... болган...» 19.20 Т. Уайлдер — «Бистиң хоорайжыгажывыс». Шии. 21.00 «Үе». 21.30 «Үзел-бодал». 23.00 — 01.10 ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизинде. Информация үндүрүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Ону утпайн чоруур кижилер дугайында». 8.45; 9.35 Бистиң долгандыр турар оран. 2 класс. Орук шимчээшкиннериниң дүрүмнериниң хуулуткел кичээлдери. 9.05 Англи дыл. 9.35 Эртем: теория, шенелде, практика. 10.40 География. 5 класс. Н. Н. Миклухо-Маклайның истээшкиннери. 11.10 Англи дыл. 11.40 — 12.10 Ритмниг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

12.55 «Сылдысчыгаш». 13.25 Медээлер.

МОСКВАДАН

13.55 — 00.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизинде.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.05 Телекөвүрүг Москва — София. 18.20 Мультфильмнер. 19.10 Чечен-Ингушетияның программазы. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

МАЙ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Роман с камнем» 9.00, 11.10, 13.20, 15.30, 17.40, 19.50 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Бобби» 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 162» 9.30, 12.20, «Похищение в Тютюрлистане» 10.40, 13.30, «Кинг-Конг жив!» 15.10, 19.10, 21.00, «Власть соловецкая» 17.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Пусть я умру, господи» 14.00, «Долгая разлука» 16.40, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «На острие меча» 20.00, «Брат, найди брата» 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Враг мой» 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

агаар

Республикага биче булуттаар, чагбас. Чамдык черлерге дикмираар чадавас. Чоон чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 9—14, чамдык черлерге 5 градус чедир, хүндүс 23—28, чамдык черлерге 14—19 градус чылыыр.

Кызылга биче булуттаар, чагбас. Хүннүң бийиги чарлынында дикмираар чадавас. Чоон чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 11—13, хүндүс 26—28 градус чылыыр. Агаарның базыышкыны 707 миллиметр, ол-шыгы 29 хуу.

Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалы кыска хуусаалыг белеткел курстарынга бо чылдың май айында Совет Армияның хүрээлелиниден халажып келген дайынчыларны хүлээп ап турарын чарлап тур. Курска кирерде филиалдың директорунуң адынга билдириишкин бижиир.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1в, Телефон №№ 6-11-67, 6-13-95.

Редакторнуң оралакчызы
К. К. САТ.

Индекс 54241

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

«ШЫННЫҢ» телефоннары

- Редактор — 3-43-34;
- оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
- приемная — 3-34-26;
- харыысалгалыг секретарь — 3-34-92
- оралакчылары — 3-45-93;
- партийжи амыдырал килдизи — 3-36-42; 3-36-25;
- совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23;
- үзэтпур килдизи — 3-34-49; 3-38-73;
- агроүлетпүр килдизи — 3-41-16;
- пропаганда килдизи — 3-34-57;
- культура килдизи — 3-39-15;
- информация килдизи — 3-37-11;
- чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-30;
- корректорлар — 3-34-19;
- бухгалтерия — 3-43-41;
- очулга килдизи — 3-34-93;
- чырыткычылар — 2-27-41;
- солун кезбейн бергенде — 2-32-75

Чылда 300 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга кады
Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 282. ТС—00516.

республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 27 суббота
№ 124 (14024)
1925 чылдан үндезилеттинген.
Өртээ 3 кап.

ШИЛИИШКИННИҢ БОЛГАШ ШИИТПИРЛЭЭРИНИҢ ОРУУ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи ажылын үргүлчүлеп турар

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ПРЕЗИДИУМУ

Азизбекова Пюста Азагаевна кызы — Азербайджан ССР-ниң ЭА-зының Азербайджан төөгү музейиниң директору.

Айтматов Чингиз — Кыргыс ССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы, «Иностранная литература» журналдың кол редактору.

Амбарцумян Виктор Амазаспович — Армян ССР-ниң ЭА-зының президентизи.

Бразаускас Альгирдас-Миколас Казе — Литваның Компартиязының ТК-ның бирги секретары.

Воротников Виталий Иванович — РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү.

Горбачев Михаил Сергеевич — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары.

Горбунов Анатолий Валерьянович — Латви ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы.

Ишанов Хеким — «Туркменнефть» бүдүрүлге каттыжыышкынының кол инженери. Туркмен ССР.

Кожахметов Ибраимжан — Талды-Курган областың Панфилов районунуң Киров аттыг колхозунуң даргазы. Казах ССР.

Киселева Валентина Адамовна — Гродноның ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг «Химволокно» бүдүрүлге каттыжыышкынының аппаратчизи. Белорус ССР.

Курашвили Зейнаб Гивиевна — Тбилисиниң «Гдани» пөс-таавы бүдүрүлге каттыжыышкынының даараныкчы-моторизи. Грузия ССР.

Липпмаа Энделъ Теодорович — Эстон ССР-ниң ЭА-зының Химиктиг болгаш биологтуг физика институдунуң директору.

Лукьянов Анатолий Иванович — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының бирги оралакчызы, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнүң кандидат.

Мухабатова Сонябиби Хушвахтовна — «Хаети-Нав» совхозтуң фермазының бригадири. Таджик ССР-ниң Гарм районну.

Нишанов Рафик Нишанович — Узбекистанның Компартиязының ТК-ның бирги секретары.

Орлов Владимир Павлович — ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдааларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының даргазы.

Патон Борис Евгеньевич — Украина ССР-ниң ЭА-зының президентизи.

Ротарь Светлана Анатольевна — Молдав ССР-ниң Дондюшан районунуң «Молдова» колхозунуң машина-биле сүт саарының мастери.

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ХҮН АЙТЫРЫЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездиниң **доктаалдыры болза:**

Съездиниң хүн айтырыынга дараазында айтырыгларны киирер:

1. Съездиниң Мандат комиссиязын соңгуурy.
2. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазын соңгууру.
3. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң соңгууру.
4. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызын соңгууру.
5. ССРЭ-ниң иштики болгаш даштыкы политиказының кол угланыышкыннарының дугайында (илеткелчи — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы).
6. ССРЭ-ниң чазааның келир үеде ажыл-чорудулгазының программазы (илеткелчи — ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы).
7. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазын бадылаары.
8. ССРЭ-ниң Конституция Хайгаарал комитедин соңгууру.
9. ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазын, ССРЭ-ниң Дээди судунуң даргазын, ССРЭ-ниң Чиңгине прокурорун, ССРЭ-ниң Кол күрүне арбитрин бадылаары.
10. Янзы-бүрү айтырыглар.

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИН ХҮЛЭЭП КӨӨР ДУГАЙЫНДА

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

ССРЭ Конституциязының 110 чүүлүнге дүүштүр Мандат комиссиязының киирген чүүлүн чугаалажып көргеш, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездиниң **доктаалдыры болза:**

Девискээр соңгулда округтарындан соңгуткан 749 ССРЭ-ниң улус депутаттарының, национал-девискээр соңгулда округтарындан соңгуткан 750 ССРЭ-ниң улус депутаттарының болгаш ниити эвилелдиң хөй-ниити организациялырындан соңгуткан 750 ССРЭ-ниң улус депутаттарының бүрүн эргелерин хүлээп көөр.

Михаил Сергеевич ГОРБАЧЕВ

Михаил Сергеевич Горбачев 1931 чылдың март 2-де Ставрополь крайның Красногвардейск районунуң Привольный суурунга тараачын өг-бүлеге төрүттүнген. 13 харлыындан эгелеп колхозка үе-үелеп ажылдап турган. 15 харлыында МТС комбайнериниң дузалакчызы боор, өөредилгениң тараа шөлүнге күш-ажылбиле холбап турган. Москваның М. В. Ломоносов аттыг күрүне университединиң юридиктиг факультедин (1955 ч.) болгаш Ставропольдуң көдээ ажыл-агый институдунуң экономика факультедин (1967 чылда) бот-өөредилге-биле дооскан.

Университетти дооскаш, төрээн чери — Ставрополь крайга юрист мергежилиниң аайы-биле ажылдап турган, удаванда комсомол ажылынче дешпиттирген: ВЛКСМ крайкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы, ВЛКСМ Ставрополь хоорккомунуң бирги, а оон соонда ВЛКСМ крайкомунуң ийиги болгаш бирги секретары боор ажылдап турган.

1962 чылдың мартта Ставропольдуң девискээр-бүдүрүлге колхоз-совхоз эргелелиниң парторугунга депшиттирген, а ол-ла чылдың декабрьда СЭКП крайкомунуң партийжи органнар килдизиниң эргелекчизинге бадылаткан. 1966 чылдың сентябрьда партия Ставрополь хоорккомунуң бирги секретарынга соңгуткан. 1968 чылдың августан эгелеп СЭКП Ставрополь крайкомунуң ийиги секретарынга ажылдаан, а 1970 чылдың апрельде крайкомнуң бирги секретарынга соңгуткан.

1971 чылдан бээр СЭКП Төп Комитединиң кежигүнү. Партияның XXII, XXIV, XXV, XXVI, XXVII съездилериниң, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының делегады. 1978 чылда СЭКП ТК-ның секретарынга, 1979 чылда — СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнүң кандидадынга соңгуткан. 1980 чылдың октябрьда СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнүң кандидадындан кежигүнүнче шилчиттирген.

1985 чылдан эгелеп — СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң элээн каш чыыштарының депутады, Дээди Советтиң Президиумунуң кежигүнү. 1988 чылдан бээр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы. ССРЭ-ниң Камгалал чөвүлелиниң даргазы.

1989 чылдың май 25-те ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга соңгуткан.

Элээн каш күрүне шаңналдарынга төлептиг болган: үш Ленин ордени, Октябрь Революциязы, Күш-ажылдың Кызыл Тук, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденнер болгаш медальдар.

Михаил Сергеевич Горбачев — совет ниитилелдиң амыдыралының бүгү талаларын эде тургузар революстуг чорудулганың эгелекчизи. Делегейге чаа политиктиг бодаашкын концепциязының, айыыл чок болгаш дарлыг чепсек чок делегейни тургузарынга хамаарыштыр бүгү бөлүк улуг эгелекчи саналдарның боттанып эгелээни оон ады-биле холбаалыг.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң **доктаалдыры болза:**

Эш Михаил Сергеевич **Горбачевту** ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга соңгуур.

Съездиниң кежээки хуралы Мандат комиссиязының илеткели-биле эгелээн. Хуралды даргалаан депутат **И. В. Воротников** оон даргазы **Б. В. Гидаспов**ка сөс берген.

Эштер депутаттар! ССРЭ-ниң улус депутаттарының болуп эрткен соңгулдаалары ССРЭ-ниң политиктиг системазының реформазының бир эң чугула үе-чадазын доозуп турар-дыр.

Дыка хөй он-он чылдарның дургузунда бир-ле дугаарында чуртта әзулуг демократтыг соңгулдааларны эрттирген. Бүгү чуртка миллион-миллион кижилер кандидаттарны депшидеринге, соңгулда мурнунуң дискуссияларынга эң-не сонуургалдыг киришкеннер.

Соңгулда кампаниязы бистиң амыдыралывыстың нарын, чаа болуушкуннарын көдүрүп үндүрген, иштики болгаш даштыкы политиканың бөлүк улуг айтырыгларының талазы-биле хөй-нииттиң сагыш-бодалын илередиринге дөгүм болган. Соңгукчулар болгаш хөй-ниити организациялары улус депутаттарынга муң-муң чагыгларны база саналдарны бергилээн. Соңгулдаалар эде тургустунуушкунну чорудуушкунунга тутчуп каттыжа берген, оон деткимчезин бүгү улустуң бадылаашкынын аарган.

Эштер! Съездиниң 47 кижи составтыг соңгуткан Мандат комиссиязы ССРЭ Конституциязының 110 чүүлүн ядуртулга болдурган. 1989 чылдың мартта, апрельде база майда соңгуткулаан ССРЭ-ниң улус депутаттарының бүрүн эргелиниң хынап көргеш болгаш ол ажылдың түңнелдерин чугаалажып көөрү-биле силерге киирип тур.

ССРЭ Конституциязы база соңгулдаалар хоойлузу-биле дүүштүр ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдааларын 750 девискээр округтарының, 750 национал девискээр округтарының талазы-биле база бир-ле дугаарында 750 депутат мандаттарны берип кааш ниити эвилел хөй-ниити организацияларынга дорт эрттиргилээн.

Төп соңгулда комиссиязының даргазы В. П. Орловтуң илеткээни ол комиссияның дыңнадыышкын әзугаар алырга, ССРЭ Конституциязы база соңгулдаалар дугайында Хоойлуга дүүштүр соңгулдааларны эрттиреринге соңгулда округтарынга болгаш хөй-ниити организацияларынга эргежок чугула таарымчалыг байдалдарны тургускан турган.

Депутаттарга кандидаттарны депшидер талазы-биле күш-ажылчы коллективтерниң болгаш хөй-ниити организацияларының аргаларын соңгулда хоойлузу калбарткан билдингир болгай. Ол эргени бир-ле дугаарында улустуң чурттап турар чериниң аайы-биле соңгукчуларның хуралдарынга берген.

Депшиттирген кандидаттарны, оларның соңгулда мурнунуң программаларын чугаалажып көөрү-биле болгаш кандидаттарны бүрүткээр дугайында шиитпир хүлээп алыры-биле 836 соңгулда округтарынга округтуң соңгулда мурнунуң хуралдарын эрттирген.

Соңгулда мурнунуң ажылдары ажык-чарлыг чоруктуң байдалынга эрткен. Соңгулдаалап хүннеринде соңгулда участоктарынга бадылаашкыннар түңнелин санап турар үеде, соңгулда комиссияларының хуралдарынга болгаш соңгулдаалар түңнелин үндүрүп турда, депутаттарга кандидаттарны бүдүреттирген кижилери, күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-ниити организацияларының төлээлекчилери, массалыг информация чепсектериниң ажылдакчылары киришкен.

2250 мандатка ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр 9.505 кижиниң депшиткен турган. Депутатка 282 кандидатты соңгукчуларның чурттап турар черлериниң аайы-биле хуралдарга депшиткен. Ажылкы коллективтерниң саналдааны он-он муң кандидатурлардан 923 кандидатты хөй-ниити организацияларындан депшиткен. Шак ындыг альтернативтиг боттуг соңгулдааларның практиказының эгезин тургустунган.

ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидаттар кылдыр 5074 кижини бүрүткээн турган, оларның 2195-и девискээр округтарынга, 1967-зи национал девискээр округтарынга, 912-зи — хөй-ниити организацияларынга бүрүткеттирген. 399 округтарга депутатка бир-бир кандидат кирип турган.

Депутаттарга кандидаттарны бүрүткээн дугайында соңгулда комиссияларының протоколдарын болгаш чогуур округтарынга болгаш хөй-ниити организацияларынга бүрүткедир чепшээрелин берген дугайында билдиришкиннерин хынап көргеш, бүгү кандидаттарны бүрүткээни хоойлу әзугаар кылдынган деп, Съездиниң Мандат комиссиязы санап тур.

Бо чылдың март 26-да болган ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдааларынга 172,8 миллион соңгукчу, азы даңзыда киргеннерниң 89,8 хуузу киришкен. Бистиң соңгулда практикавыска бир дугаарында чаңгыс аай соңгулда кампаниязынга дүүштүр катап бадылаашкыннар болгаш катап соңгулдаалар түс-түс 76 болгаш 198 округтарга болган. Казах ССР-де № 619 девискээр соңгулда округунга мечээн депутаттың орнунга соңгулдаалар эрттирген.

Хөй-нииты организацияларындан соңгулдаалар үезинде бадылаашкыннарга 16,2 муң кижи, азы бадылап турарларның даңзызында киргеннерниң ниити саны 84,2 хуузу киришкен. Хөй-нииты беш организацияларга катап соңгулдаалар болган.

Соңгулда комиссияларының протоколдарында үндезилеп Төп соңгулда комиссиязы соңгуттурган 2249 депутатты бүрүткээн.

Соңгулдааларның түңнелдерин үндүрүп тура, Төп соңгулда комиссиязы, округтарның болгаш участоктарның соңгулда комиссиялары, хөй-нииты организацияларының соңгулда комиссиялары ниитизи-биле соңгулдааларны Конституцияның болгаш соңгулда дугайында Хоойлунуң негелделерин әзугаар эрттирген дээрзин демдеглээри чугула. Оон-биле черге лештир, Төп соңгулда комиссиязы ажылдап турар үезинде 8 муң ажыг чагааларны болгаш телеграммаларны алганын, муң хире хамаатылар соңгулдааларны организастаар айтырыглар талазы-биле хүлээп алыышкынга киргенин Съездиге илеткээри чугула деп, Мандат комиссиязы санап тур.

Хамаатылар соңгулда комиссияларының ажылынга, кандидаттарны депшидерин организастаанынга, а ол ышкаш округтарның соңгулда мурнунуң хуралдарын эрттиргенинге таарымчааның чугаалап турганнар. Төп соңгулда комиссиязының адресинге база шугумчуулелдиг саналдар кирген. Соңгулда дугайында Хоойлунуң чамдык дүрүмнериң чамдык черлерге аңгы-аңгы ажыглап турарын айтып турган. Депутаттарга кандидаттарны бүрүткээрин чылдагаан чок черге ойталап турганынга хомудаалдар база кирген.

Соңгулда мурнунуң хемчеглеринге кандидаттарны деңэвес киириштирип турганының дугайында, ындыгы оларның чамдыктарының массалыг информация чепсектериниң ажыглаар аргалары улуг болуп турганының дугайында хомудалдарны Төп соңгулда комиссиязы сайгарып көрген.

Кандидаттарның, оларның бүдүреттирген кижилериниң бот-боттарын эвилеп эвес көөр чоруктарының, соңгукчуларга албадаашкын кылыраның оралдажыышкыннарының фактыларының дугайында дыңнадыгларны берип турган. Чамдык соңгулда округтарынга соңгулдааларга белеткелди чаңгыс талалай чырыдып турганынче кичээнгейни угландырган турган.

Чамдык депутаттарны соңгааның бүрүн эргезиниң айтырыгларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының адынга келгилээн билдириишкиннерниң болгаш хомудалдарның хыналдазының түңнелдериниң дугайында Төп соңгулда комиссиязының информациязын Мандат комиссиязы чугаалажып көрген. Оларның чамдыктарында ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдааларының түңнелдери чиганчыг деп демдеглээн.

Бо бүгү нечелде хомудалдарны Төп соңгулда комиссиязы көрген. Соңгулдааларның түңнелинде хоойлу хажыткан чиганчыг хире чүвени Төп соңгулда комиссиязы тыппаан. Бо түңнел-биле чөпшээрежип болур деп, Мандат комиссиязы санап турар.

Оон-биле черге лештир соңгулдааларга белеткелди чорып турган үезинде болгаш ону эрттирип турар үеде бар боор турган четпестер соңгулдаалар дугайында Хоойлунуң чамдык чурумнарын чедир ажылдавайн кыйбаанының болганын Мандат комиссиязының кежигүннери демдеглээн.

Мандат комиссиязынга келгилээн чагааларны болгаш билдириишкиннерни база көрген. Соңгулдааларның түңнелдери-биле чамдык хамаатыларның чөпшээрешпейн турарын ында илереткен. Соңгуттурган депутаттарның политиктиг, ажыл-ишчи болгаш моральдыг мөзү-шынарының чедимче чок талаларын саналдап турар. Хамаатыларның саналдарының әзугаар алырга, ССРЭ Конституциязынга, совет хоойлуларга дүүшпес чүүлдерни чугаалап тургулааның болгаш өске-даа чылдагааннарны барымдаалаваш, депутаттарның бүрүн эргезин хүлээп көрбезин чамдык чагааларда саналдап турар.

Ол нетелделерни хынап көргеш, соңгулдаалар дугайында хоойлу-дүрүмнүң хажыдыышкыны болбаан деп комиссия түңнел үндүрген, өске айтырыглар оон шиитпирлээр айтырыы эвес боор турар. ССРЭ-ниң улус депутаттарының шуптузунуң бүрүн эргелерин хүлээп көөрү чугула, а айыттынган чагааларны болгаш билдириишкиннерни ССРЭ-ниң ам соңгулдаар Дээди Совединге дамчыдып бээри чугула деп, комиссия санап турар.

Бо бүгүнүң түңнелинде шупту соңгуттурган 2249 ССРЭ-ниң улус депутаттарының бүрүн эргезин хүлээп көөрүн Мандат комиссиязы саналдап тур. Бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның, ниити эвилел органнарының болгаш хөй-нииты организацияларының съездилериниң конференцияларының, пленумнарының киржикчилериниң эргежок чугула саныг бадылаашкынын олар соңгулдааларга алган.

Ындыгаш бир эвес комиссияның саналы хүлээп алынар болза, депутат чүгле чаңгыс соңгулда округунга соңгуттурган.

Эвилелдешкен республикаларда хөй-нииты организацияларындан соңгулдааларның түңнели-биле кады ССРЭ-ниң улус депутаттарының дараазында бөлүү тургустунган. РСФСР-де — 1069 улус депутады, Украина ССР-де — 262, Белорус ССР-де — 94, Узбек ССР-де — 108, Казах ССР-де — 99, Грузия ССР-де — 91, Азербайджан ССР-де — 72, Литва ССР-де — 58, Молдав ССР-де — 55, Латви ССР-де — 52, Кыргыс ССР-де — 53, Таджик ССР-де — 57, Армян ССР-де — 53, Туркмен ССР-де — 48, Эстон ССР-де — 48 улус депутаттары бар. Съездиде ол ышкаш бүгү автономнуг республикалар, автономнуг областар, автономнуг округтар төлээлерлиг ССРЭ-ниң улус депутаттарынга 65 нацияның төлээлери соңгуттурган.

Улус депутаттарының бүгү санының 88,1 хуузу чурттуң күрүне эрге-чагыргазының төлээлер дээди органынга бир дугаар соңгуттурган. 1957 улус депутаттары, азы 87 хуузу. СЭКП кежигүнү болгаш кежигүнге кандидат болуп турар.

Бистиң Съезд совет ниитилелдиң социал профессионал структуразын долузу-биле илередип турар.

Съездиниң составында 557 улус депутады азы 24,8 хуузу — үлетпүр, тудуг, транспорт болгаш харылзаа ажылдакчылары, 425 улус депутады, азы 18,9 хуузу — көдээ ажыл-агый ишчилери. Бистиң арывыста 532 депутат, азы 23,7 хуузу — боттарының куш-ажылы-биле, тодаргай ажыл-херектери-биле бистиң ниитилелдиң чаартылга программазын амыдыралга боттандырып турар ажылчыннар болгаш анаа колхозчулар-дыр.

Депутат мандаттарының дыка хөйүс 616-зын, азы 27,4 хуузун, соңгукчулар эртем болгаш чогаадыкчы интеллигенцияга тыпсыкан. Депутаттардан 1806, азы 80,3 хуузу, 30-ден 60 хар иштинде. 187 депутат — 30 харлаан эвес, олардан эң аныы кижи 21 харлыг. 133 улус депутады ВЛКСМ кежигүнү. Улус депутаттарынга 352 херээжен соңгуткан.

Күрүне эрге-чагыргазының дээди органынга соңгуткан депутаттарның билиг деңнели дараазында көргүзүглер-биле тодарадтынар. 1702 улус депутады, азы 75,7 хуузу дээди болгаш доостаан дээди эртемниг, беш кижиниң бирээзи-ле эртем чадалыг азы эртем аттыг, оларның арызында ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының 140 академиги, корреспондент кежигүнү кирип турар. 528 депутат, азы 23,5 хуузу ниити ортумак база тускай ортумак эртемниг.

Улус депутаттарының арызында 152, азы 6,8 хуузу — үлетпүрниң каттыжыышкыннарының болгаш бүдүрүлгелериниң удуртукчулары, 192 кижи, азы 8,5 хуузу — колхозтарның, совхозтарның база агроүлетпүр каттыжыышкыннарының удуртукчулары.

Депутаттарның арызында эртемниң, дээди школаның

(Уланчызы 2-ги арында).

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ МАНДАТ КОМИССИЯЗЫ

Комиссияның даргазы

Гидаспов Борис Вениаминович — «Гипх» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору. Алырлар арызының «Технохим» күрүне каттыжыышкынының баштаар чериниң даргазы. Ленинград хоорай.

Комиссияның даргазының оралакчылары

Ивашко Владимир Антонович — Украинаның Компартиязының ТК-ның ийиги секретары.

Кликунене Ванда Стяповна — Литва ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының оралакчызы. Вильнюс хоорай.

Комиссияның секретары

Орипов Абдулла — чогаалчы, Узбекистанның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң секретары.

Комиссияның кежигүннери:

Агрба Виолетта Иосифовна — ССРЭ-ниң Медицина ЭА-зының эртем-шинчилел институдунуң шенелде патология болгаш терапия лабораториязының удуртукчузу. Грузия ССР.

Акромова Тамара Мусоевна — Матчия район эмнелгезиниң салбыр эргелекчизи. Таджик ССР-ниң Ленинабад область.

Амзараков Владимир Григорьевич — Красноярск крайның Хакас автономнуг областың Аскиз районунуң Калинин аттыг совхозунуң автомобиль чолаачызы.

Босенко Николай Васильевич — пенсионер. Москва хоорай.

Василенко Михаил Федорович — Киргизияның Компартиязының ТК-ның органнар-партийжи болгаш кадр ажылы килдизиниң эргелекчизи. Фрунзе хоорай.

Владиславлев Александр Павлович — ССРЭ-ниң Эртем болгаш инженер ниитилелдериниң эвилелиниң баштаар чериниң бирги секретары. Москва хоорай.

Воробьева Анастасия Николаевна — кежүп чоруур механизастаттынган № 1 колоннаның шеверлекчилер бригадири. Москва областың Каширы хоорай.

Гейба Янис Алоизович — Латвияның Компартиязының Даугава райкомунуң бирги секретары.

Гриненков Григорий Захарович — Белоруссияның Херек-лекчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазы, Минск хоорай.

Громов Борис Всеволодович — генерал-полковник, Киевтиң Кызыл туктуг шериг округунуң шериглериниң командылакчызы.

Губин Виктор Александрович — «Соломбальский целлюлозно-бумажный комбинат» бүдүрүлге каттыжыышкынының инженер-технологу, Архангельск хоорай.

Гуськова Лидия Михайловна — Астраханьның профэвилелдериниң область чөвүлелиниң даргазы. Астрахань хоорай.

Дементей Николай Иванович — Белоруссияның Компартиязының ТК-ның секретары.

Довлатян Фрунзик Вагинакович — «Арменфильм» киностудияның уран чүүл удуртукчузу. Ереван хоорай.

Думбравян Михаил Георгиевич — Молдав ССР-ниң Рышкан районунуң Киров аттыг колхозунуң даргазы.

Животов Алексей Александрович — Ростов областың Октябрь районунуң «Россия» колхозунуң даргазы.

Заславский Илья Иосифович — Москваның А. Н. Косыгин аттыг пөс-таавы институдунуң эртем ажылдакчызы.

Климук Петр Ильич — ужар чүүлдүң генерал майору. Ю. А. Гагарин аттыг космонавтар белеткээр Төптүң политкилдизиниң начальниги. Звездный хоорайжыгаш. Щелковск район. Москва область.

Князев Николай Трифонович — Казахстанның Компартиязының Кустанай обкомунуң бирги секретары.

Коновалов Александр Иванович — Казаньның күрүне университединиң ректору.

Коршунов Александр Александрович — Ташкентиниң В. П. Чкалов аттыг ужар чүүл бүдүрүлге каттыжыышкынының бригадири, Узбек ССР.

Кублашвили Вахтанг Владимирович — Тбилисиниң Димитров аттыг ужар чүүл бүдүрүлге каттыжыышкынының механика-эптээр ажылдарының слесары.

Кукушкин Николай Тимофеевич — Куйбышев областың Похвистневск районунуң «Северный ключ» совхозунуң директору.

Кухарь Иван Иванович — Владимир Ильич аттыг колхозтуң даргазы. Москва областың Ленинск район.

Кучер Валерий Николаевич — «Магнитогорский рабочий» солунунуң редакторy, Челябинск область.

Лауринкус Мечис Мечио — Литва ССР-ниң ЭА-зының Философия, социология болгаш эрге-хоойлу институдунуң эртем ажылдакчызы.

Марченко Георгий Александрович — Нижнетуринскиниң Төп хоорай эмнелгезиниң кол эмчизи, Свердлов область.

Медиков Виктор Яковлевич — Сибирьның металлургия институдунуң проректору, Кемерово областың Новокузнецк хоорай.

Памфилова Элла Александровна — «Мосэнерго» бүдүрүлге каттыжыышкынының төп септелге-механика заводунуң профэвилел комитединиң даргазы. Москва хоорай.

Полозков Иван Кузьмич — СЭКП Краснодар крайкомунуң бирги секретары.

Распутин Валентин Григорьевич — чогаалчы, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң секретары, Иркутск хоорай.

Рзаев Фирудин Орудж оглы — Бакуның Азербайджанның Компартиязының 40 чылы аттыг автодугуйлар заводунуң эптекчизи.

Рыжов Алексей Андреевич — Уфаның машина тудуунуң конструктор бюрозунуң кол конструктору, Башкир АССР.

Савицкий Михаил Андреевич — чурукчу, ССРЭ-ниң Чурулга академиязының чогаадыкчы мастерскаязының удуртукчузу. Белорус ССР.

Салыков Какимбек — Узбекистанның Компартиязының Каракалпак обкомунуң бирги секретары. Нукус хоорай.

Селимов Нурназар — Туркменияның Компартиязының Кизыл-Арват райкомунуң бирги секретары.

Федоров Святослав Николаевич — Алырлар арызының «Микрохирургия глаза» эртем-техниктиг комплекизиниң чиңгине директору. Уругларның болгаш калыкчылдың Совет фондузунуң даргазы, Москва хоорай.

Хауг Арво Вольдемарович — Таллинниң психоневрология талазы-биле республика эмнелгезиниң кол эмчизи.

Хохлов Александр Федорович — Горькийниң Н. И. Лобачевский аттыг күрүне университединиң ректору.

Цыбух Валерий Иванович — Украинаның ЛКСМ ТК-ның бирги секретары.

Шуляк Василий Корнеевич — Хмельницк областың Теофипольск районунуң «Труд» колхозунуң даргазы.

Яковлев Александр Максимович — юридиктиг эртемнерниң доктору. ССРЭ-ниң ЭА-зының Күрүне болгаш эрге-хоойлу институдунуң сектор эргелекчизи. Москва хоорай.

Якушин Иван Никитович — Москва областың Люберецк районунуң Ленин аттыг [illegible]

ШИЛИИШКИННИҢ БОЛГАШ ШИИТПИРЛЭЭРИНИҢ ОРУУ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

болгаш чырыдышкынның 316, кадык камгалалының 95, культураның болгаш уран чүүлдүң 146, массалыг информация чепсектериниң 58 ажылдакчылары бар.

Улус депутаттарының аразында 237 партия ажылдакчызы кирип турар. Ол болза СЭКП ТК-ның база эвилелдешкен республикаларның ТК-ларының секретарьлары, крайком, обком, округком, хоорком, райком, ол ышкаш партия эге организацияларының секретарьлары болуп турар. Ийи депутаттың бирээзи-ле улус депутаттарының Советтеринде ажыл дуржулгалыг.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң 80 улус депутады тодазылаан. Шажын-чүдүлгениң 7 ажылдакчызы бир-ле дугаар улус депутады болган.

Үстүнде киирген чүүлдерден алгаш көөрге, ССРЭ-ниң улус депутаттарының составы күрүне эрге-чагыргазының чаа дээди органнарынга чогумчалыг ажылдап шыдаар аргалыг билдингир-дир.

Эштер!

ССРЭ-ниң улус депутаттары ол бедик атты ак сеткилдиг-биле шыназдар. депутатка хамаарыштыр чоннуң салып турары негелделерниң деңнелинге кезээде турар дээрзинге Съездиниң Мандат комиссиязы бүзүрелин илередип тур.

ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгуткан шупту 2249 депутаттарның бүрүн эргелерин хүлээп көөр дугайында доктаалды депутаттарның хөй нуруузунуң бадылаашкыны-биле хүлээп алган. Бир соңгуда округунга соңгуда эртирбээн.

Соңгудалар дугайында конституция ёзугаар хоойлужудулгага, эрткен соңгудаларга болдурган чамдык хажыдышкыннарга, Тбилисите база ооң мурнунда Сумгаитке болган онзагай болуушкуннарга холбашкан медеглелдерни болгаш депутат негелдезин кылып, депутаттар И. А. Куценко, Э. И. Шенгелая, Г. С. Игитян, В. И. Алкснис, М. Р. Мамедов олар чүве чугаалааннар.

Депутаттарның медеглелдеринде көдүрген айтырыгларны шиик өөренип көөрү-биле тускай комиссияны тургузарын Президиумга дагзыр, ооң түңнелдерин Съездиге азы ССРЭ-ниң Дээди Совединге илеткээр дугайында шиитпирни Съезд хүлээп алган.

Депутат И. И. Заславский бодунуң медеглелинге улус депутаттарының соңгудалары хагжып-чижир байдалга эрткенин база оларны моон соңгаар-даа хоойлуга хажыдышкын чок боттандырары чугула боол турарын демдеглээн.

Депутаттар ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазын соңгуур айтырыгже шилчээн.

Депутат Ч. Айтматовка сөс берген.

Бодумнуң назы-харым болгаш депутат стажым ёзугаар алырга, бо залда олуруп турар парламентарийлерниң хоочун салгалынга хамааржыр кижи болгай мен. Чогум-на моон ужурунда чамдык хайгааралдашкыннарымны үлежири артык эвес боор. Ындыг-ла ырак эвесте Дээди Советтиң хуралдарынга, Съезд мурнунуң хүннеринде болгулаан демократтыг хайныышкын, ылаңгыя бөгүн бистиң баштайгы ужуражылышкынывыста, бо шакта боор турар ышкаш, ындыг байдал турбаан чүве болгай. Моон мурнунда Дээди Советтиң бажында турар удуртулгазы таваар, таарымчалыг салдап орар боор чүве, бир эвес чыл иштинде ийи катап театрга келген чүве дег эрге-дужаал ёзугаар анаа-ла олуруп эрттирип каарын санавас болза аан. Ооң чылдагааны болза чурттуң Дээди Совети бодунуң тургустунуушкунунуң баштайгы хүннеринден эгелээш, авторитарлыг ёзу-чурумнарның аар базылышкынынга таварышканы болур. Ындыг ёзу-чурумнар хоойлужудулганың дээди органының ролюн кудулатпышаан, аппараттың ёзу барымдаалаан немелде чүүлү апаарынга, утказы-биле алырга ёзулуг улусчу эрге-чагыргага чок чорукту чарлаар дыңнангыр албан чери апаарынга чедирген. Ол дугайын бүгү кижилер билир турган. Мындыг [illegible] байдалдың иштинге хоралыг [illegible] деттигиттер кижилер кажан-даа турбаан.

Хамаатыларны онзагай болгаш [illegible] биле шаннааны, бодап көөрге, аңаа бөгүн херек [illegible]. Ол бегин Дээди Советтиң хевинге турбаан болур ийин. А өске чүүлдерниң дугайында, эрге-дол башкарылганың демократтыг хевириниң кол утказы болур [illegible] улусчу амыдыралдың [illegible] кол айтырыгларын боттуг шиитпирлээрин болгаш [illegible] парламентиге санал-оналдар дугайында, чүү дээр ийик бис, бодаан-даа херек чок. Чүге дизе парламент демиселиниң диалектиказы практикадан база ёзу барымдаалап улусчу тележелтениң медерелинден бүрүнү-биле уштунган турган болгай.

Ооң харын бир-ле кижи келгеш, таптаашкынның даамчыраан тамчыын хөлзедипкен. Ол кайы-бир доорадан келбээн, а ол системаның бодунуң иштинден-не чаартылганы таварты амыдыг үнериниң аргазы болуп тыптып келген-даа чадавас. чүге дээрге, төөгүлүг байдалдың туружундан алырга, таптаашкын үези чүтан харын борбаа дег, чүтле ниитилелдиң бодунуң иштинге эвес, харын долгандыр турар делегейге безин айылдыг апарган шоюгуушкунуң болгаш эрге ёзудан халбактаныр чоруктуң үрегдекчи күжүн бодунга улам-на хөйү-биле чыып ап турган-на болгай. Ол кижи салым-чол боол, удуртулгага ёзулуг-ла ойнуде келген. Мурнунда турганнарның оруу-биле чораш, ол бодуп могатпас-даа боол болур турган. Байырлыг президиумнарга дүш-даа чок саадап, секретарьларының бижип каапы сөзүглелдерни индирлерден серте-даа чок номчутулап каап болур турган. Ынчан бүгү чүве таптаган орук-биле чутлуп, шимчеп чоруп-ла турган. Ынчалза-даа кижиниң шыдавазы болгу дег чүвеже — ниитилелдиң социалистиг ёзу-тургузуун арттыргаш, угаан-сарыылдың революциязынче дидими-биле ол кирипкен. Ол сорулга дээрге аңаа бис силерниң-биле херечилери бис, тергиин улуг харысалганы негээр, чок дээп берге сорулга-дыр. Ынчалза-даа ол кижи шак ындыг чорукче аалдар-мактал кордаат эвес, а ниитилелдиң улам кедерээн аарыы харын чиидирепт, хөй талалыг догматизмниң болгаш эрткен таптаашкын үезиниң ээргижинден улам-на уламып кел чоруур улуг дош болуп көдүрлүп үнүп орган экономиктиг кризистиң байдалында партияже буруушкын улам диргелип олурар боорга дидимненипкен. Ол кижи социал чаартылганың оруунче дидимненген болгаш аңаа эде тургустунуушкунуң күштүг хадынга удур туруупкан. Чугаа болза Михаил Сергеевич Горбачевтуң дугайында чоруп турарын шупту улуска билдингир боор.

Амгы бо байдалдың утказы чүл дээрге кажан ам бистер хостаалта болгаш демократия ёзузунуң амданын апканывыста, кажан эде тургустунуушкун болгаш ажык-чар биске делегейни чаа ёзу-биле көөрүн, чаа идеяларны ажыдып, кижиниң сайзыраңгай өтчизинче бистиң мурнувуска оруктү ажытканда, кажан ниитилелдиң угаан-бодал ужугуушкуну эрткен-барган үй-балай үези, бистиң экономиктиг, технологтуг хожудаашкынывысты улам ажыдып, кажан бистиң амыдыралывыстың харын мырыңай кол утка-шынары апарган чыгы болгаш ында бис ылап-ла тергиидеп, алдаржаан бис дээрзинге космосче салаавас-биле айтып, соора көөрдеттинге бербейн, ол дугайын ажык-биле чугаалап турар апарганывыста, кажан ниитилелдиң угаан-сарыыл талазы-биле катап тургустуушкуну ангы-ангы социал бөлүктерде улам-на чаа-чаа идепкейлиг күштерни хүн бүрүде илип үндүрүп турда, кажан долгандыр турар делегейге бистер таныттынмас, кайгамчык кижилер апарганывыста, кажан бистерни делегейниң чаа угаан бодаашкыннарының эдилекчилери болгаш эге үндезилекчилери деп кайда-даа санап турар апарган бо байдалдарда, бистиң шугумчулекчи үзел-бодалывыс болгаш негелделеривис хайнып меөрээн далай чалгыглары дег, шак ынчалдыр кикткээн. ол чалгыглар шак бо төөгүлүг шимчээшкинниң тургузукчузунуң бодунче көрүнүп келген.

Бөгүн бистиң шугумчулеливис Горбачевка база хамааржыр. Ол дээрге база билдингир херек-тир. Амгы ёзулуг демократияның ёзузунга ол дүшкен-дир. Ол ындыг болур-даа ужурлуг. Ниитилел аарыгдан эттинип, демократия-биле эмнеп тур. Мону мээң чугаалап турар чылдагааным болза, Горбачевка болчур, харын мырыңай ону кандыг-бир арга-биле камгалаар дивейн тур мен. Чок, ол ону көңгүс херелевес-даа. Мен мону эрткен үеде хууда эрге-чагырганың үр хуусаалыг диктатуразының доралчылап, хажыдын кааны база ооң хай-бачыдым, политиктиг репрессиялары өске сеткилдиглерни истеп сүргени, оларның өскен-төрээн черлеринден бүдүн улус чонну күш-биле шеддүрүүнү, шериг кужу-биле коргудаарының аргазы база бот-тогдунарының үлүүргак көөрлеттиниң, бистиң сагыш-сеткилинистиң өскерилишкинниң хемчээлин чорун көргүзер дээш чугаалап турарым бо.

Ол бүгү эрткен-барган чүүл, коргунчуг дүш дег, эртип тур. Ам бистер чаа демократтиң магалыг, чаагай агаарын тыныш тур бис, бисте ам чаартыкчыларның дидим энергиязы хайнып чор. Эде тургустуушкунуң болгаш ажык-чарлыг чоруктуң тывылдырганы бисте аңаа эвес социал бөктен адырылганывыс үеде, кажан ановык депутат өскелер-биле бир деңн эргелиг мен дээш, Горбачев-биле бодунуң чөпшээрешпезин балкон кырындан алгыра кааптып болур үеде, магалыг эптиг-ээлдек болгаш мерген угаанның ол көргүзүп тур ышкажыл, чүге дээрге ол бодунуң эгелээн херээниң салым-чолу дээш харысалганы бодунга чүктеп алган болганда, өске кымнан-даа артыкка, чоннуң катап төрүттүнгениниң долу үнезин медерел биле чорур болгаш шак ол нарын бодуушкунунуң генератору база чаңгыс чайладыкчызы болуп чоруур-дур. Шуут көңгүс чаа, чаартыкчы шыңарның политиктиг ажылдакчызы болур кижиниң, ооң күжү болгаш чаа чүүлү ында. Бистер ам эде тургустунуушкунуң идеологиязының болгаш практиказының кижилерниң угаан-сарыылынга база сеткил-хөөнүнге тергиин улуг салдарының түңнелинде дыңнап көрбээн парыдаан алачурттум чаа херек кырында байдалдарының мурнунда туруп тур бис. Кыжаныышкыннар болгаш ажелекчи хөөннер турза-даа, өске бүгү идеялардан болгаш сорулгалардан ниити кижи амытанның идеалдарының приоритеди-биле чаа төөгүлүг бодаашкыннарның бүгү делегей чорунуң медерелинче база-ла эттир бурунгаарлаашкынның болдурганы кижи төрелгетенниң дириг артарынга улам быжыгып турар идегелдери-биле долдунган делегейниң амгы херек кырында амыдыралының арнының мурнунда туруп тур бис.

XX чүс чылдың канчаар-даа ааскок угаапыышкыннарының түдүшкаанда, бедиринде бистер эде тургустунуушкунуң белен эвес үезинде Горбачев биле бистиң кады тып алганывыс төөгүлүг дуржулгага хаһымылаап, туруп тур бис. Ол дуржулганы бистиң бодувустуң эрге-ажыктарывыска, гуманизацияның болгаш моон соңгаарты демократчылыганың эрге-ажыктарынга дүүштүр ниитилел хөгжүлдезиниң үезинде ону улам-на байыдып, сайзыраңгайжыттырып, ону бар-ла шаа-биле ажыглаар херек. Амдызында бо кижиниң энергиязы кыптыккан, амдызында ооң угаан-бодалы амыдыралдың чаңгыс аай бар чүүлү болур делегейниң шиитпирлээр бүгү-ниити улуг айтырыглары. Биле чоннуң амыдыралының хүн бүрү херегледдерин каттыштыр хаара тудуп турда, амдызында ол ынк угаап билир болгаш политиктиг улуг түннээшкин кылып шыдаар болганда, мен бодаарымга, хөй националдыг совет улустуң материалдыг болгаш угаан-бодал амыдыралын үндезинни-биле экижидерниң оруктарын шиитпирлээр, дилээр база тывар дээш бистер ооң-биле кады кожа, а ол бистерниң-биле кады кожа чоруур ужурлуг.

Мээң чугаам соора тайылбырлаттынга бээрин күзевейн тур мен. Авторитарлыг ёзу-чурумнарга база политиктерниң бургачылар чузун-баазын чоруктарга бодумнуң сеткил-сагыжымдан-на удур мен. Ынчалза-даа ам бо таварылгада өрттемчейде чүтле бистер чааскаан чурттап турар эвес-ле болгай бис деп чүвени өөренип көргеш, бистиң удуртукчувустуң политиктиг үзели көрүнчүк дег билдингир болганда, ол дээрге чаа бодаашкынның концепциязы-дыр деп ажыл-херекти долузу-биле угаап билгеш, база борта бүзүрелдиг болгаш эде тургустунуушкун чоруп турар үеде, хамыктың мурнунда чурттуң-түрегин экономиктиг байдалынга, а ол ышкаш националдар аразының харылзааларында чидиглениип келген айтырыгларынга хамаарыштыр шыңгы чеппестерни демдеглеп турар болганывыста, совет ниитилелге ам-даа элээн күштүг бараан болзун дээш улус депутаттарының бирги Съездизинден Михаил Сергеевич Горбачевка болза чогуур үнелелди бээри эртежок чугула болгаш чогумчалыг боор деп санап турар мен. Ынчалза-даа ол онзагай чугаа. Ындыг чүве болганда, бистер шуптувус борта буруулуг бис. Бистиң ниитилел системавыс боду база-ла маңаа буруулуг болуру чугаажок.

Ооң кадында бистиң ниити ажылывыстың чорудулгазының үезинде ниитилел амыдыралының кайы-бир айтырыгларының талазы-биле ылгалдыг чүүлдер илереттинип көөр база чадавас боор деп бодап тур мен. Ооң-биле чергелештир кайы-бир айтырыгларны ниити шиитпирлеттерниң аргазын тып турар үеде, бо чөрүлдээлер чок кылдыва бээр боор дээрзинге бичии-даа чигзинмейн турар мен.

Мээң бүгү-ле чугаалаан чүүлүмнү кол саналымга киирипде кылдыр хүлээп азырын дилеп тур мен.

Эштер, эш Михаил Сергеевич Горбачевту ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга соңгуур дугайында саналды депутаттар бөлүктериниң хуралының өмүнээзинден, а ол ышкаш улус депутаттарының партия хуралының бир эп-сеткилдиг санал-оналын барымдаалааш киирер дээш даалгалыг кижи мен.

М. С. Горбачевтуң кандидатуразын деткиир мен — деп, депутат В. А. Логунов медегээн. Ынчалза-даа соңгуда мурнунуң кампаниязы чоруп турар үеде соңгукчуларның М. С. Горбачевту ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга соңгуптар болза, СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының албан-хүлээлгезинден ол хосталыр ужурлуг деп турганын чеже-даа катап дыңнаап мен.

Эрткен чылын Белорус ССР-ниң төлээлери-биле кады АКШ-ка үш неделя иштинде чораан, бистиң эде тургустуушкунувусту даштыкыда канчаар көрүп турарын, бот-боттарын билчирип болгаш бот-боттарынга бүзүрежирип улустар аразынга катап тургузары кайы хире чугулал деп чүвени медереп билир аргалыг болдум деп, депутат В. Л. Белуля чугаалаан. Даштыкы политика айтырыгларынга, тайбың дээш демиселге бистиң эде тургустунуушкунувустуң политиказы ааҗок үнелиг болуп турар деп, ол санап турар.

Хостуг соңгуттурган депутаттар бир дугаар чыглып турарывыс бо-дур деп, оратор уламчылап чугаалаан. Съездиниң күзел-соруундан, ооң чөптүг бодалындан бистиң келир үевис хамааржыр. Ада-чурт төөгүзүнге шиитпирлиг, революсчу эргилде тайбың арга-биле чедип алдынган, бот-боттарын билчир чоруктуң — дошкуурaлдыг чорукка, чаңгыс эпти — ежээпнешкек чорукка, демократияны — экстремизмге удур чайгылыш чок чорудуп турар политиктиг ажылдакчы М. С. Горбачевка чогуур үнелелди бээр ужурлуг бис.

М. С. Горбачевтуң кандидатуразын оратор деткээн.

Демократияже бистиң шимчээшкиннивисти көргүзүкү дег чүүл — янзы-бүрү кандидатуралардан шилип тургаш, соңгуп алган болзувусса, тергиин-не таарымчалыг турар турган ийик деп, депутат В. А. Яворивский демдеглээн. Украинаның төлээлери, бистер Горбачев дээш бадылаар бис, ынчалза-даа Ельцин болган болза деп бодал база сагыжывыска артып каар. Дараазында соңгудаларда президентиниң бүгү улус соңгуур кылдыр бөгүн бодап көрээлиңер даан. А бөгүн хуузунда Горбачев дээш бадылаал!

Чиигине секретарь делегей аренахынче үнген турары-биле сөөлгү үеге чедир-ле албан-дужаалдарны дакпырлаары эргежок чугула турган деп, депутат Б. В. Крыжков чугаалаан. Ол улусчу эрге-чагыргага көңгүс-ле идиг бербээн, а баштыңчыларга чүдүүр чорукту болгаш өлген соонда оларны шугумчулаар чорукка чедиркен болгай. Чурт моон шуут-ла могап-шылаан. Ооң-биле чергелештир Съезд кол ужур-дузалыг болзун деп күзээр болзувусса, азы биргээр чугаалаарга, чуртту партия аппаратын дамчыштыр башкарбайн, а ажылдап турар коммунистерни дамчыштыр башкарар болза, Чиигине секретарының албан-дужаалы дакпырлаан турар ужурлуг деп бодаар-дыр мен деп, оратор демдеглээн.

Бистиң чуртувустуң хөй миллион мусульманнарының мурнундан Ортаакы Азияның болгаш Казахстанның мусульманнарының шажын эргелелиниң президиумунуң даргазы, муфтий депутат Мухаммад-Садык-ибн-Мухаммад-Юсуф чыыганнарны М. С. Горбачев дээш бадылаарынче кыйгырган, чүге дээрге ол совет улус дээш хөйнү кылгап, моон соңгаар база ол ышкаш хөйнү кылыр дээрзинге бүзүреп болур.

Берге үеде чурттап тур бис деп, депутат В. П. Хмель чугаалаан, шуптувуска чурттаары берге-дир, ылаңгыя сибирьжилерге. ынчалза-даа бис бодап алган эргилделиг оруувустуң ортузунда чор бис. Мону угаазылалдыы-биле көрүп, эки бодап көрээлиңер, ынчангаш эде тургустунуушкунну катап эгелевес кылдыр, шак ынчаар кылыылыңар. Ону төнчүзүнге чедирип көрээлиңер. Ынчангаш сибирьжилерниң мурнундан М. С. Горбачевтуң кандидатуразын бадылаашкынның даңзызынче киирбишаан, СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының база ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалдарын дакпырлаары дээш бадылаар деп саналдап тур мен.

В. А. Бирюков ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалынга Б. А. Ельциниң кандидатуразын саналдаан.

Даргалакчы ону сагындыргаш, амдызында М. С. Горбачевтуң кандидатуразын чугаалажып көрүп турар болгаш, шала сөөлзүредир өске кандидатураларны чугаалажы бээрге, саналдарын сүмелээн.

Эстониядан депутат М. П. Лауристин мынча деп чугаалаан: Прибалтиканың улус-демократтыг шимчээшкинин хамыкты мурнай-ла эде тургустунуушкунну камгалап, Михаил Сергеевичиниң демократчы баштайн кылдыр көрүп турарын чугаалаксадым. Ооң кандидатуразындан өске альтернатива чок деп көрүп турар бис.

Бисте чамдык айтырыглар бар. Бирги айтырыг: Совет Эвилелиниң Конституциязынга националдарның бот-башкарттынылгазының база тускай догуннаашкынывыстың камгалалынга кандыг юридиктиг болгаш политиктиг магадылалдар чугула болуп турары?

Ийиги айтырыг: бистиң чуртувуска демократияның, эрге-хоойлулуг күрүнениң хөгжүлдези-биле кады шериглиг хамааты чонга удур кезедикчи хемчеглерге ажыглаары чүүлдешкек бе? Тбилисиге болган өлүм-чидимниң шуптувус хараазырал-биле көрүп турар бис. Ооң-биле чергелештир мындыг айтырыг бар: демократтыг күрүнеге оваа сорулганың шериглерни чок болдурар дээр ветелдениин силер канчаар көрүп турар силер, Михаил Сергеевич?

Үшкү айтырыг: Тбилисиге шериглерни ажыглаар дугайында бодалды СЭКП ТК-ның Политбюрозу кежигүннериндеч кым баш бурунгаар билип турганыл? Силер бодуңар ону кажан билип алганыңарны билип алыксап турарывыс кончуг ийин.

Дорт болгаш дидим чоруктуг кижи боорга, М. С. Горбачевту хүндүлээр болгаш үнелээр мен деп, депутат В. А. Бобликов чугаалаан. Биске ам ажылгыйжы, шимчеңгир кижи херек. Чогум-на ындыг кижи кылдыр Михаил Сергеевич бодун көргүзүп шыдаан.

Амгы үеде чуртка партияның дээди болгаш күрүне албан-дужаалдарын дакпырлаары чугула дээрзиниң дугайында бодунуң бодалын депутат илереткен. Күрүнеге эде тургустунуушкун-биле кады партияның бодунуң база эде тургустунуушкун эргежок чугула деп чүвени ол демдеглээн. М. С. Горбачевтуң кандидатуразын деткиири дээрге-ле политиктиг быжыг туруш угланыышкынын деткээни-дир. Политикага чүвениң баш удур билдинмес болуруптан чоорту угаап, үе-чадалап идегелдиг боор деп санаар мен деп, депутат медеглээн.

Бодунуң мурнунда ораторну деткивишаан, депутат Ю. Б. Соловьев Дээди Совет Даргазы биле СЭКП ТК-ның Чиигине секретары эрге-дужаалды чарыпса улуг чазыг болбаа дег дээн. Ынчалза-даа менде мындыг негелде бар. Даштыкы делегей талазы-биле, чорғаарланып болур хире чайынанчак чедиишкиннер-биле кады сөөлгү үеде чурт иштинде аңаа дүгжүр чедиишкин-даа чок-тур. Ынчангаш шуптувустуң деткиивис, үлежирвис болгаш боттарывыстың идепкейлиг киржирвис-биле шиитпирлиг болгаш шимчеңгир хөделишкинни М. С. Горбачевтан манап тур бис.

М. С. Горбачевтуң эгелээни эде тургустунуушкунну бүгү сеткилиндеп деткип турарын депутат А. Д. Сахаров медеглээн. Ооң-биле кады Михаил Сергеевичиниң кандидатуразын ооң деткип турары чижеглээн янзылыг дээрзин ол чугаалаан. Политиктиг кол айтырыгларга дискуссиядан, ооң М. С. Горбачевтуң дыңнааны чүүлдерге хамаарыгазындан өөренип көөр кылдыр ону тургузуп тур мен. Ол дээрге ханы болгаш принципиалдыг айтырыг. Ёзу барымдаалап соңгудаларга кылып шыдавас бис. Тургустунуп келген байдалдарда соңгудаларга киржирим албан деп санавас мен дээрзин оратор медеглээн.

Даарта бистиң президентивис болу бээр кижиден айтырыглар салып чаңчыкпаан бис — деп, Ленинградтан депутат А. А. Щелканов демдеглээн. Ынчалзажок бөгүн хомудаңчыг айтырыглар үези-даа бол, аңаа хомудавазывыс үе-дир деп чүвени шуптувус билип алыр ужурлуг бис. Ынчангаш шиитпир хүлээп алыр бетинде Михаил Сергеевичиден харыы дыңнаксап тур мен: Чиигине секретарь эрге-дужаалдан хосталыр аргага хамаарыштыр ол хууда чүнү бодап турарыл: Крымда туттунуп турар чайлаг-дача дугайында чоруп турар чугаа дугайында чүнү чугаалап болурул; ооң ат салганы-биле хүлээп алдынган чамдык шиитпирлер чонга чүге четпейн турарыл. Амгы бо үе-чадада президент-биле эң арыг, шынчы кижиниң база соңгудалар чорудуунда тыптып келген чоннуң күүзелдүт шимчээшкиниң аразынга эң чоок холбаа чугула деп, оратор демдеглээн.

Баштыңчы эвес, а удуртукчу коллега съездиде соңгуттуруп турар деп, депутат Д. Э. Ивапс айыткан. Бир эвес маңаа дидим чорук дугайын чугаалаар болза, Горбачевтуң дидим чоруу бистиң дидимнивистеп хамааржыр. Салым-чолдуң моон соңгаар кандыг болуру бистиң чоннуу хөлезеп турар деп, оратор чугаалаан. Михаил Сергеевичиниң болгаш ооң-даа өске удуртукчуларның бистиң эвилелде дең эргелиг тускай догуннаан күрүнелер, националдарның болгаш биче улустарның бот-башкарыр эргезиниң дугайын чугаалап турарын улуг соңургадыг ёзу-биле номчуп турар бис. Ынчангаш Михаил Сергеевичиден мындыг айтырыг салып бодап тур мен: Совет Эвилелиниң националдарының бот-башкарыр эргезин моон соңгаар камгалаарын ол канчаар көрүп турарыл, биче улустарны камгалаар арганы канчаар көрүп турарыл?

Бодунуң фамилиязын адаваан депутат соңгуда мурнунуң кампаниязы чоруп турда, «Биске соңгудалар мурнунуң кампаниязын чорударынга шаптыктап турган партийжи бюрократияның бүгү күчүзүн, күжүн, кара сагыштыын, кадыг-дошкунун болгаш идегел чогуну шыдажып арткен кижилерниң мында барын чугаалаан. СЭКП ТК-ның Чиигине секретары албан-дужаалдан ойталарынче М. С. Горбачевту бистерниң депутаттарның талазындан албадаар болзувусса, ол ершээл турбас чазыг болур.

Чурттакчы чоннуң ээлээш хандырылгазыг кезээ-биле шымрак хандырылгазыг кезээниң амыдырал деңнелин чоокшулаштырары чугула дээрзинче кичээнгей салыр талазы-биле М. С. Горбачевка күзээшкиннерин депутат Л. И. Сухов кылган. Силер дээш шын сеткил-биле бадылаар мен. Михаил Сергеевич, чүгле мээң ол саналымны өөренип көөрүн дилеедим деп, оратор чугаалаан.

Хуралды чорудуп турарының талазы-биле депутат В. И. Воскобойников санал берген. Ат салбаан бижиктер номчуп турбайн, санал-оналды кызыгаарлаарының дугайында санал кииргеннериң аттарын адаары чугула-дыр деп айыткан. Кайы-даа депутатка сөс алыр аргадап бээр. Ол М. С. Горбачевтуң кандидатуразын деткээн, ынчалза-даа күрүне болгаш партийжи удуртукчунуң эрге-дужаалын дакпырлаарынга удур болган.

Депутат Е. Л. Головлев, ооң санап турары-биле алырга, бисте эде тургустунуушкунуң концепциязы ам-даа чок боол турар. Чуртту башкарып турар партияның концепциязы база чок. Ынчангаш партияның болгаш күрүнениң ийи дээди албан-дужаалын дакпырлаары частырыг болур деп, оратор санаан.

Комсомолдуң Епакиев хооркомунуң бирги секретары, депутат В. В. Гончаров М. С. Горбачевка чоннуң идегели кончуг улуг деп санап турар. Ындыг болзажок, ооң санап турары-биле алырга, ол идегел бюрократтыг аппарат болур ортумак звенонуң политиказының уржуундан сөөлгү үеде кудулап эгелээн. Амгы үеде чон ортузунга шуут кирип ажылдаар херек. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң келир үезеги Даргазын массалыг информация чепсектерин улам долу ажыглаарынче депутат кыйгырган. Үргүлчү телекыйгырыгларны кылыры, телевидение болгаш радио дамчыштыр чон-биле сүмележири чугула. Ол дээрге соңгукчуларның негелдези-дир деп, оратор чугаалаан.

Депутаттарның чамдык бөлүктери, чижээ, Москваның, Ленинградтың, Прибалтика республикаларының боттарының санал-оналдарын чугаалаар улуг аргаларлыг болдулар деп, Туркменияда Калинин аттыг колхозтуң даргазы, депутат Р. А. Аллаяров демдеглээн. Ынчаарга Кавказтың ийи төлээлекчизинден аңгыда, Ортаа Азия-даа, Сибирь-даа, Ыракты Чөөн чүк-даа ам дээрезинде бо бедик индирни ажыглавадылар. Өске девискээрлер ышкаш, эвилелдешкен республикалар база Съездиге төлээлеттингиен турар ужурлуг.

Бистиң делегациявыс М. С. Горбачев дээш бир эп-сеткилдиг бадылаар. Чүге? Чүге дээрге бистиң кол чедип алган чүүлдеривис — демократия, ажык-чарлыг чорук. Ол бүгү келир үеде чуртка азымчемниң элбекшилинге чедирип келир.

Партия кежигүнү эвес-даа болзумза, бистиң партиявысты хүндүлээр мен деп, Узбекистандан депутат Т. И. Каюмова чугаалаан. Узбек делегациязының болгаш бодумнуң соңгукчуларымның өмүнээзинден эш М. С. Горбачевтуң кандидатуразын деткип тур мен. Бо улуг болгаш чымыштыг ажыл-херекке аңаа чедиишкиннерни база кадыкшылды күзедивис деп, ол чугаалаан.

Депутат Н. П. Бехтерева партия бөлүүнге бо айтырыгны чугаалажып көрүп турда, М. С. Горбачевтуң кандидатуразын деткээнин чугаалаан. Амгы байдалда бо ийи албан-дужаалды дакпырлаарын херек кырында бистер оон негээр ужурлуг турган бис. Кандыг соңгудаларны эртеннивистеп, чуртта байдалды эки билир силер, ол ийи албан-дужаалды дакпырлаарының кайы хире чугулазын база билир силер. Мен бодаарымга, моон өске санал турбас ужурлуг.

Херээжен кижи болганымда, Р. М. Горбачеваның бистиң чуртувустуң делегейге чедиишкиннеринге, бистиң чаавывыстың делегейге чедиишкиннеринге киирип турар улуг ролюн демдеглевес аргам чок деп, депутат демдеглээн.

Эстониядан депутат Е. В. Коган эде тургузуушкун чорудулгаларының национал айтырыгга чүткүлдүг-биле киржип эгелээнинче кичээнгейни угландырган. Ол мынчага чедир беступ көрбээн нарын байдалдыг апарган. Бисти шуптувусту дуңгуретпес элээн каш болуушкуннар болгулаан. Ындыг чүүлдер соксаваан, ам-даа үргүлчүлеп турар. Бо айтырыг талазы-биле Прибалтика база-ла берге девискээр боол турар, ындыг чүүлдер шуут кедереп, кескиленнеп турбас-даа болза.

Ынчангаш националдар аразында харылзааларга хамаарыштыр кончуг кичээнгейлиг болуру чугула деп, оратор демдеглээн. Прибалтикада орус дылдыг кижилерниң таарзынмайн турары шиитпирлерниң Михаил Сергеевичиниң ады-биле чажырттынып турарын дыңнадып каар бодап тур мен.

Дыл дугайында — федералдыг болгаш ниити эвилел дылдарга хамаарышкан Хоойлу дугайында айтырыгны ол тургускан. Ол кончуг чымыштыг болгаш ур үени негээр ажыл болур-даа болза, ону кылып чорудар апаар бис деп, оратор демдеглээн.

Эрге-чагырганы чаңгыс кижиге тудзуп каарга, эрге-хоойлулуг күрүнениң демократияның принциптеринге таарышпайн баар деп, депутат С. И. Звонов санап турар. Удуртулганың политиктиг методтарын чагырып-дужаар методтарже шилчиптер арга тургустунуп келгей-ле.

Ораторнуң бодап турары-биле алырга, партияда байдал элээн шыңгы боол турары-биле албан-дужаалдарны дакпырлап болурунуң кара чаңгыс барымдаазы ол боол турар. Бо ажылды баштапкы дег кижи Политбюрода чок болганы ол чоор бе деп, депутат айтырыг салган.

60 чылдарның бүтпейн барган социал өскерилгелериниң дуржулгазы бистиң чуртувустуң төөгүзүнге турганын билип болгай бис деп депутат Л. А. Арутюнян чугаалаан. Ол дуржулга чүге бүтпейн барганын анализтеп көөр ужурлуг бис. Чаа социал реформаларны эчизинге чедирер дээн чоннуң идегели чаа удуртукчу-биле холбашкан. Бо угланыышкынны эчизинге чедирикчи дег кижи М. С. Горбачев деп чүвени армян төлээлер санап турар.

Хамык чүве дооступ турда соңгуттурган депутаттарның саныңга киржир кижи мен деп, А. Ф. Емельяненко чугаалаан. М. С. Горбачевтуң адының кырынга мактаалдыг сөстерни дыңнаар дээш эвес, а оон бодунуң пландарын болгаш бодап алган чүүлдерин деткиир дээш съездиже чүткүдүп оганывыс шын чүве харын. Чаңгыс кижи партия удуртукчузунуң болгаш күрүне баштыңының албан-дужаалынга кирип болуру таарымчалыг болур бе дээрзинче депутат кичээнгейни угландырган, бо албан-хүлээлгелерни дакпырлап болурунуң үндезин барымдаазын болгаш чылдагааннарын М. С. Горбачев боду чугаалап бээрин дилээн. Бир эвес М. С. Горбачев СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының албан-дужаалын хостап бээр болза, телептиг удуртукчу партияда тывылбас деп айтырыг тургузар болза, ол шын эвес болур болгаш М. С. Горбачевтуң бодунга-даа хомудаңчыг болур ийик деп, санал берген кижи чугаалаан. Шак ындыг кижи тыпты бээр, а кылыр ажыл кайда-даа четчир.

Ооң бодунуң бодап турары-биле депутат Н. В. Федоров М. С. Горбачевтан принципиалдыг айтырыгны салган. Конституция ёзугаар ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму боду-ла Чарлыктар үндүрген, хоойлуларның утка-шынарын өскертир эргези чок. Шагда-ла чаңчыл болу берген шак ындыг практика ам-даа уламчылап туруп бээр бе?

Амдыгаа чедир-ле чуртта президент чок боол турда, президентиден отчёт негеп болбас болгай дээрзинче Москва областан депутат К. Д. Лубенченко съездиниң киржикчилериниң кичээнгейин угландырган. Президенттиң соңгуп алган соонда оон негелдени кылып болур-ла болгай. Партияга болгаш күрүнеге албан-дужаалдарны дакпырлаарының дугайында айтырыгны база ынчаар шиитпирлээри эргежок чугула деп, ол чугаалаан. Эрге-чагырганың хевирлерин аңгылаар деп турган-ла, каттыштырар дугайында бөгүн мында чугаа кылып турар-дыр бис. Коммунистер болганывыста үстүнде турар партия органнарының мурнунга бо айтырыгны тургузар ужурлуг бис деп санап турар мен.

М. С. Горбачев бистиң удуртукчувус боол турар болгай деп, депутат Н. В. Есейкин чугаалаан. Ол Совет күрүнениң баштыңы болбушаан, партияның баштыңынга ол артып каар ужурлуг деп, оратор санап турар. Бо чүгле ооң бодунуң саналы эвес, харын-даа Рязань областан улус депутаттарының саналы дээрзин депутат демдеглээн.

Депутаттар бөлүүнүң наас-кааның ёзугаар М. В. Спиридонов М. С. Горбачевтуң кандидатуразын ниити-биле деткээн. Чуртта боол турар эки өскерилгелер, эде тургустунуушкунуң улам ынайты депшилгези болгаш аграр айтырыгның шиитпирлээшкини, дужуткур эвес хорлуунуг төрээн черниң суурларының болгаш кодаа черлериниң катап тургустунганы бөгүн М. С. Горбачевтуң ады-биле холбашкан, деп, ол чугаалаан.

Ол Ставропольеге, а мен Кубаньга-даа төрүттүнген болзумза, М. С. Горбачев дээш ийи холум-биле бадылаар мен деп, съездиге ат-фамилиязын безин адаваан депутат чугаалаан. Михаил Сергеевич — шынчы ленинчи деп сөстер маңаа дыңналып турду, ол, шынап-ла, ындыг. Ынчалза-даа Ленин ийи албан-дужаалды дакпырлап турган ийикпе, ону сактып көрээлиңер?

Ийи албан-дужаалды дакпырлаарынга хамаарыштыр бодунуң бодалын илергейлевишаан, депутат С. И. Конев мынча деп медеглээн. Ол бо албан-дужаалдарны колдуунда-ла аңгылаза эки боор деп бодап турар. Ынчалза-даа амдызында М. С. Горбачев бо албан-дужаалдарны дакпырлаза ажырбас боор дээн кижилерниң саналынга ол каттышкан.

Ам херек кырында республикаларда, областарда болгаш тус-тус черлерде партия аппарады колдуунда-ла бүрүн эрге-чагырганы холунда алган болгай. Демократтыг соңгудаларны эртирбээн таавыста, бо бүгү четпес чүүлдерни болгаш хажыдышкыннарны чок кылбаан таавыста М. С. Горбачев бо албан-дужаалды ээлээр ужурлуг.

Депутат ВЛКСМ ТК-ның бирги секретары В. И. Мироненко М. С. Горбачевту эмин эрттир мактаан херээ чок деп бодалды илереткен.

Депутат Логачевтуң саналындан Горбачевту партократиядан камгалаар дугайында сөстер дыңналган, ол Чиигине секретарь болгаш СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң кежигүнү албан-хүлээлгелерин дужаап бээр ужурлуг. Маңаа илереттинген бодалдар эде тургустунуушкунну ажыктыг чүүлге чедирбес. Олар эде тургустунуушкунга ажыктыг болбас деп, депутат онзалап демдеглээн. харын-даа бис ону болдурар болзувусса, аңаа аажок улуг болгаш маргыш чок хораны чедирер бис.

Депутат П. П. Фальк бир эвес М. С. Горбачевту ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы кылдыр соңгуп каар болза, ССРЭ-де чурттап турар немецтерниң келдередилгезин дүрген боттандырарын, оларның социал-административтиг автономиязының дугайында айтырыгны дүрген шиитпирлээрин Горбачевтан дилээн.

Съездиге бодун таныштырбаан депутат мынча дээн: Бистер, херээженнер, Горбачевка бо хүнде каас-чараш мактаашкыннар болгаш чугаалар эвес, а бүгү талалыг болгаш шыңгы деткимче херегин кымдан артык билир бис. Эвилелде амгы үеде шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй. Ынчалза-даа арагалаашкын-биле болгаш бистни оорлап турарлар-биле демиселди кым эң баштай эгелээнил? Кым биске дидим чорукту бергенил болгаш дыка хөй чүүлдерже караавысты ажыткаанил?

Съездиде чээрби беш муң чартык ажыт колхозтарны болгаш оларның 26 миллион кежигүннерин төлээлеп турар мен деп, депутат Н. И. Кухарь чугаалаан. Ынчангаш бистен бүгү чон аграр политиказынга улуг шиитпирлерни манап турар. ынчангаш М. С. Горбачев кедээ ажылагыы талазы-биле тускай эртемниг кижи болганда, чуртту бо адырда бергедээшкиннерден үндүрер дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыр боор деп идегеп турар бис. Бо таварылгада Дээди Советтиң Даргазының болгаш СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының албан-дужаалдарын каттыштырарының эргежок чугулазын ол айыткан.

Депутат В. А. Мартиросян националдың армян кижи мен, а төрүттүнген болгаш өскен черим Азербайджан деп, демдеглээн, а депутат кылдыр мени Украинага илип үндүрген. Эң берге үелерде мындыг кыйгырыг турган: «Төрээн чурт — не кыйгырып тур». Амгы үеде ол кыйгырыг кончуг үезинде. Бистиң амгы сорулгавыс — бистиң Төрээн чуртувустуң салым-чолун шиитпирлээри. Кол чүве — эң чугула, берге, бүгү совет чоннуң эрге-ажыктарынга хамааржыр айтырыгларже күштү мөөннээри.

Михаил Сергеевич Горбачев бодунуң ажылы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга соңгуудуп болурун бадыткаан. Ынчангаш ол албан-дужаалга бирги херек кылдыр Армения болгаш Азербайджанның депутаттарын эптештирер сорулганы ол чугаалаан, олар моон ооңнуктер боол чаңар ужурлуг.

Шериг кижи болганда Грузияга болган билдингир болуушкуннарны сайгарар комиссияның составынга ону кииреринин дугайында саналды ол киирген. Прибалтикада болуп турар болуушкуннарга хамаарыштыр ол республикаларның чурттакчыларын девискээр чоогунун дугайында эвес бүгү-эвилел дугайында соңуургалдар дугайында хөйү-биле бодаарын кыйгырган.

Депутат Е. П. Велихов съездиге дараазында саналды киирген:

(Уланчызы 3-кү арында).

ШИЛИИШКИННИҢ БОЛГАШ ШИИТПИРЛЭЭРИНИҢ ОРУУ

(Төнчүзү. Эгезинин 1-ги, 2-ги арыннарда).

Бис ам эрге-чагырганы каттыштырарының болгаш чарарының дугайында чугаалажып турар-дыр бис. [illegible]

[illegible] М. С. Горбачев Съездиге чүве чугаалаан.

Бо залда боор турар болуушкуннар бистиң шуптувуска чаа чүүлдер болур деп, М. С. Горбачев чугаалаан. Мен ону кайы-даа талазындан, кандыг хевирлиг боор турарындан-даа алгаш көөрге, эде тургустунуушкунуң бурунгаарлап бар чыдарының бүзүределдиг бадыткалы кылдыр үнелексээр мен. Принципиалдыг ёзу-биле алырга, бистиң шилип алганывыс бо орукка: эде тургустунуушкунга демократчыдылганың принциптеринге бистиң ниитилеливисти чаартырынга, ажык-чарлыг чорукка, кижиниң хүндүлелдиң ёзу-биле көөрүнге бистиң ниитилеливисте кижи бүрүзүн алдаржыдып көдүрериңге бердингенимни, чүнүң-даа мурнунда силерге бүзүредип сеп туп мен. Бо угланыышкынга бердинген мен, ынчангаш өске политиканы чорудуп шыдавас мен. Ол дугайын эштер билгеп турар ужурлуг. Мен ам тодаргай чүүлдер дугайын чугаалавайн тур мен. Бир эвес силер айтырыгны шиитпирлептер, соңгуушкун болу бээр болза, ынчан тодаргай чүүлдериниң дугайында чугаа болу бээр апаар. Ам ниити принцип талазы-биле бодумнуң туружумнуң дугайын чугаалап көрейн.

Деткиишкин дээш эштерге четтирдим. Ону эскерип тур мен. Ол маңаа илереттинди. Мээң ажылымның стилин көрүп тура, эскерген чадапчок боор силер, чүвени бюрократтыг узамдыктырып туруп бээр чорукка бюрократизм. Чондап хоорлуур, хагдынчак чорукка хөңнүм чок дээрзин силерге бүзүредип тур мен. Ындыг чүүлдерни сеткилимниң ханызындан хүлээп албас мен. Ындыг бүзүрелимниң бодумнуң ажылымга, шыдаар шаам-биле боттандырып чоруур мен. Чуртка чугаалажыышкын дээш, чоннуң бүгү кезектери-биле, бүгү хөй-ниити шимчээшкиннери-биле партияның чугаалажыышкыннары дээш туржуп турар мен, ындыг чугаалажыышкыннар чамдыкта берге, олар чамдыкта бистиң кол үнелиг чүүлдеривисти болгаш бистиң чаалап алыышкыннарывысты уттуп турар-даа болза. Ындыг болганда бистиң чуртувуста боор турар бүгү чүвениң дугайында чугааны бистер кылыр ужурлуг бис. Ол бүгүнү ажыглаары — кол чүүл.

Кажан мени чурт дискуссия клуву болуп бар чыдар деп буруудады бээрге, мынча деп чугаалаксаар мен: бистер шуптувус демократияга өөренип турар бис, шуптувус өөренип турар бис. Бистер политиктиг культураны ам-даа тургузуп, демократияның чүүлдерин ам-даа шиңгээдип ап турар бис.

Ийет, бистиң частырыгларывыс хөй. Сеткил-сагыш хөлзээшкинин эмин эртир хөй боор турар. Политикага бодун тогдунуушкун, эрү көрдүнер чорууп, карьеристи туруштарын хандырып алыры болгаш өске-даа бодалдар-биле чамдык кижилер ону ажыглап турар. Канчалза-даа чогуур байдалды олар тодаратпайн турар. Ажыл-херекти оон өскээр чорудуп шыдавас бис деп бодап тур мен. Оон башка бистиң бодувустуң чонувуска, оон алыс утказы болза ажылчы чоннуң тургузуу болгаш ажылчы чоңга тургузуг болур социализмге бүзүрелививис ол апаар. Ынчангаш бистер ол оруктап чоруур, дуржулганы чедип алыр ужурлуг бис.

Эде тургустунуушкун аар чорук орар дээрзин билдингир. Менээ меддэлер четпейн турар боор деп чуртта чүү боор турарын база-ла билбес деп санап турар кижилерге билиндирип, ажыл-биле чугаалап кагайн, эштер. Оон туржук, бир болган таварылганың дугайын база билир мен: Москвага сөөлгү автобуска хоочуннар мындыг «кескү аппликацияны» тудуп алган чоруп органнар — Брежневтиң херек чуруунда орденнер кадаан. Горбачевтуң херек чуруунда талоннар кадаан. Боол турар бүгү чүвени билир мен. Харын-даа силерден хейну билир боор мен. Силерниң шуптуңардан кайын хейну билир мен, бир эвес кижи бүрүзүнге хамаарыш-

[illegible] рарын көрдүвүс.

Ам ол политика кижилеп дашкаар турбайн турар, бүгүдеге хамаарылгалыг кылдыр дээп эгелээн. Экономикага — ажылчын аңгыга, чүнүң-даа мурнунда, деңге үлеп хуваарынга болгаш ортумаа-биле санап көөрүнге өөрепген кижилерге. Ол бот-орулга-чарылганың байдалдарында ажылдап билбес ажыл-агый удуртукчуларынга база дээп турар, чүге дээрге олар чаа ёзу-биле ажылды уштап-баштап шыдавастар, оларның ындыг байдалының дугайын кижилер көрүп, билип, оларны солуурун күзеп турар, чүге дээрге бот-орулга-чарылга — түңнел көргүзүглерин барымдаалап, ажылдап шыдаар шаң-биле амыдырап чурттаары-дыр, ынчангаш кижилерге угаанныг удуртукчу херек.

Ол политика бистиң үндезиннинге кирип кызырып турарывыс эргелеп башкарылга аппаратынга база дээп турар, чүге дээрге амыдыралының хөй кезиин ындыг янзылыг чурттап эрттирген кижилер өске ажыл диләэр, амыдыралының хевирин өскертир ужурга таваржып турар. Ол белен бе? А партияда боор турар чүүлдер белен болдувуп турар бе?

А эртем черлериниң чамдыктары он-он чылдар дургузунда чаңгыс-даа чогаадылга, чаңгыс-даа чаа ажыдыышкын кылып көрбээн турда, бистерниң эртемни бюджетке туттпайн, бот-орулга-чарылгаже шилчидип турарывыс? Ол белен деп бе?

А армияда? Бистер бо айтырыгны үндезини-биле шиитпирлеп эгелээн бис. Ында шиитпирлээр айтырыглар эвээш эвес — ол база-ла белен деп бе?

А угаан-бодал талазын ап көрүнерден. Оон туржук, бистер бо айтырыгны шиитпирлеп эгелээривиске он-он чылдар дургузунда тургустунуп келген бистиң структуравыс, система боду аңаа удурланып эгелээн. Бүгү чүвени өскертип солуур, бурунгаар шимчээр дээрзин билип турар бис, а система ону болдурбайн турар. Ынчан политиктиг реформа тыптып келген, демократчыдылгага бурунгаарлап эгелээн, демократчыдылга чорудулгаларын дамчыштыр кижиниң бирги черге тургузар, ону шиитпирлиг күш болдурар дээш бистер ол чорудулгаларны боттандырып эгелээн бис.

Съезд — реформаның бирги үе-чадазы, кол чүүлге часпааныбысты ол көргүзүп-даа турар-дыр. Эки хоойлу, багай хоойлу деп азы кайы округка кымны, буруудатпайн көрүнер, кым «мегелепкенил» деп-даа чугаалап болгай-ла. А мен мынча деп база чугаалап болур мен: кайы округка кым артык аааашкын берипкенил деп бодап көрүнер. Ындыг чүүлдер база тургулаан. Бистерниң чамдык кижилер мандаттарны шүгүмчүлээрин мурнадып, удуртулганы эки шүгүмчүлеп турар болзуңза, сеңээ бүзүрээр болур-ла болгай. Ам канчаар — ындыг чүүлдер база тургулаан. Ындыг болзажок, ол бүгү чүүлдер эде тургустунуушкуннуң бо эң берге болгаш шиитпирлиг үе-чадазында харысалганы бодунга ап болур кадр корпузу, депутат корпузу мында олуржуп турар деп чүвени базып шыдавас — ынчаар бодап-даа турар мен. Чурттуң салым-чолу дээш харысалганы база.

Мынча деп чугаалаксап тур мен: ийе, эштер, хөй чүүлдерниң талазы-биле бистер бурунгаарлаашкынны кылган бис, ылангыя кымнар бис деп чүвени, делегейде бистиң долгандыр чүү боор турарын билип алырывыска, ону шиитпири политикавыска. Делегейниң кандыг янзылыг көөрүвүске канчаар ажыглаарын тодаразын алырывыска база. Бистер бодувустуң чуртувуска шын стратегтиг угланыышкынны саналдап киирген боор бис деп бодап тур мен. Бүгү делегейге биске хамаарылганы дорааң-на өскертипкен саналдарны база илиш үндүрген бис.

Алдаггалдар, улуг частырыглар база болгулаан. Оларның дугайын Дээди Советтиң Даргазы-даа, ылангыя бистиң чазаавыстың удуртукчузу-даа чугаалаар ужурлуг деп бодап тур мен, чүге дээрге ындыг тре-түңнелдиг дискуссия болгаш шиитпирлер ажылдап кылыышкынны болдурмаанда бистиң политикавыска тодарадыышкынны киирери болдунмас. Кол чүүл талазы-биле ол-дур.

Ийе, эштер, маңаа дыка-ла хөй айтырыглар көдүрүлдү, оон иштинде улут частырыгларының-даа, бистиң эрткенивис айыыл-халаптарның-даа барының дугайында чугаалар бар болду. Оларның чамдызы болбайн барып болур турган. Ийе, болбайн барып болур турган. Ол дээш сеткилимниң ханызындан сагыжым аарып чоруур.

Бодап көөрүмге, байдал оон-даа багай турарын күзеп турар деп мени каразып бербес боор силер. Байдалды ам чаа-ла холга ап эгелээн бис. Ап эгелээн бис, а ол ынчалза-даа бистиң холдарывыстан уштаттынып, алдыртпайн турар. Реформа алдыртпайн тур, политиктиг чорудулга алдыртпайн тур. Сагыш-сеткил, угаан-бодал талазы-биле бүгү-ле чүүлдер чаа-ла эгелээн. Ындыг — күш күшке удур арын көрүшкен — сегиржип алыышкынның соонда бистиң дээди сонуургалдарывыс дээш, чурттуң эрге-ажыктары дээш, ол сорулгаларны чедип алыр дээш бар-ла күштү мөөңнээриниң, каттыштырарының дугайында угаап-бодаашкын чайгаар-ла боду тыптып келген. Бистиң дээди эрге-ажыктарывыс дээш, чурттуң эрге-ажыктары дээш, ол сорулгаларны чедип алыр дээш. Ынчангаш, бодап турарымга: ол үе-чадага чедип келген бис, экономиктиг реформага эргежок чугула чүүлдерни кылыр бис. Ийиги үе-чадада политиктиг реформаны бурунгаар канчаар шимчедиривис дугайында хаптыр бодаар ужурлуг бис. Чаартылганың идеологиязын дамчыштыр, мөзү-шынарның тиилелгезин дамчыштыр, шуптувустуң ындык үнелиг чүүлдеривистиң тиилелгезин дамчыштыр (а олар дээш даңгыраглап турар бис) бистиң ниитилеливиске бүгү чонну сырый каттыштырарының дугайында бодаар ужурлуг бис. Ындыг болганда, хамыктың мурнунда, ол амыдыралдың бодунга болур.

Делгереңгейи-биле чугаалавайн, харылаар бодап тур мен, чүге дээрге айтырыглар, ылангыя Эстонияның депутаттарындан дыка хөй болду, кижилерге, эш Лауристин дыка хөй айтырыгларны салды, ынчангаш оларга ам дээрезинде принципиалдыг хевирлиг харыы берейн. Бодап көөрүмге, бо съездиге ол шупту айтырыгларга харыыны бериптер, бар чүүлдерни чугаалажып көөр ужурлуг бис. Ынчангаш ам бо сайгарылга чоруп турар үеде, чүве чугаалавайн барып шыдавас-тыр мен, силер база Горбачевтуң бодалын, ооң чүнү бодап турарын биликсеп турар болгай силер. Ол бүгү болган чүүлдү ам-даа сайгарып көөр ужурлуг болзувусса-даа, ону көрээл — чурум тургузарынга, Тбилисиге болган ышкаш ындыг хемчеглерни чорударынга шериг ажыглаар деп айтырыгны ынчаар тургузуп болур бис бе? Дорту-биле чугаалаайн: шериг бодунуң хереэн кылыр ужурлуг. Политбюронуң болгаш чазактың бо талазы-биле бодалы ындыг. Моон соңгаар ону кажан-даа болдурбас, байдалды аңаа чедирбес дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыр ужурлуг бис. Мындыг чугаалар бар: шериглер канчап аңаа чеде бергенил? Бодап көөрүмге, Сумгаитке болган ышкаш чүүлдү катап болдурбазы-биле, канчап-даа бол, чурумну тудар дээш милицияга дузалажыры-биле бистиң шериглеривисти чалаан дээнде, ону чугаалажып көөрү чугула боор. Чугаалажыр херек. Ынчалза-даа бо таварылгада байдалды канчап-даа тударының чугулазының дугайында бодалды барымдаалаан. Комендант шагын киирип, байдалды канчаар-бир холга алырындан дөрт-ле хак озалдаан — ооң түңнелинде чүү болганын көрүңер. Ынчангаш кандыг-бир кижи чонну томаартыры-биле шериг ажыглаар деп турар дугайында кымга-даа, кандыг-даа караалыышкын турбазын дээш ол механизмни хынамчалыг-биле өөренип көөр апаар бис. Ынчалза-даа таарымчалыг, турумчуй берген байдалды тудары-биле, херек апарганда, бүгү-ле күштү киириштирип турар бис: политиктиг, органнизастыг күштерни, милицияны, активти, чонну... шуптузун. Дээди органнарны тургузуп алгаш, ол шупту механизмнерни чугаалажып көрээли. Шупту-ла чүве Дээди Советке, а эң улуг, чурттуң салым-чолунуң дугайында айтырыглар —ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге сайгарылгага болгаш хүлээп алдынган шиитпирлерге үндезилеттинер ужурлуг.

Тбилисиге чүү болганының дугайында бис дараазындагы хүннүң эртенгиниң 10 шакта билген бис. Оон бүдүүзү хүнде, субботада, албан ёзузунуң аян-чоруундан Москваже ээп келгенимде, аэропортка, аян-чорук нарын болган-даа болза, —үш чуртка чораам болгай бис—эш Шеварднадзе болгаш эш Разумовский оларны ынаар дораан чорударының дугайында дугуружкан бис. Ужуп үнүптериңге белен самолёт-даа турган. Ынчалза-даа эш Шеварднадзеге Тбилисиден телефон долгаан болгаш оон аңаа келириниң эргежок чугулазы чок боор, байдал чүтээртеп турар-даа мышкаш деп дыңнаткан. Ол медээни меңээ база чедирген. А улут-хүнде чүү болганының дугайында билдим.

Шупту-ла чүвени хынамчалыы-биле сайгарып көрээлинер. Ында прокуратураның истелгези шагда-ла чоруп турар. Республика комиссиязы болгаш төптен бистиң чорутканывыс комиссия ажылдап турарлар. Ол бүгү материалдарны ниитилештирип түңнээш, Съездиге тургузарывыс комиссияга дамчыдып бээрэли. Ол ону шуптузун өөренип, сайгарып көрзүн. Херек болза, аңаа ам-даа четкеш келгеш, биске илеткезин. Ынчангаш ол бистиң шуптувуска өөредиг болур ужурлуг. Оон чайлаар бодаан хереэ чок.

Националдар аразының айтырыгларынга эштер келдилер. Бир эвес мынча хөй чон болгаш биче улустар каттышкан бистиң эвилеливиске улуг болгаш биче улустарның байдалы багай болур болза, чүнү-даа шиитпирлеп шыдавас бис. Реформаның ийиги чадазының үезинде бот-боттарының аразында сырый харылзаалыг базымнар, хоойлу-дүрүм актылары дамчыштыр националдар аразында харылзааларны чогумчударынга болгаш эвилелдешкен республикалар, шынап-ла, эвилелдешкен республикалар турар кылдыр оларның тускай догуннаашкынын улам күштелдирериңге чедер ужурлуг бис. Оларның бот-тускайлаң чорууну база улам калбартыр апаар, ындыг болганда — бот-харыысалгазын база-дыр. Бистер, эштер, кижи бүрүзүнге, ол кандыг-даа национал дыг болза, каяа-даа чурттап чорза, шупту-ла чүве эки болурун чедип алыр ужурлуг бис. Россияга-даа, Прибалтикага-даа, Закавказьеге-даа — каяа-даа кижи бодун хостут бодаар, хостут тынар ужурлуг. Бир эвес оон өске турушттуг болур болзувусса, бир эвес бистиң улустарывысты болгаш биче улустарывысты тус-туста аңгылай көрүп, оларның аразынга байзалар тургузуп эгелээр болзувусса, бир эвес чуртувусту андазын-биле дег аңгылай чарып эгелээр болзувусса — ол дээрге, бүзүредип тур мен, өлүмнүг орук болур. Бүгү-ле чүвени хүндүткелдиң, деңэргениниң оруу-биле, бот-догуннаашкынны, бот-боттарының аразында харылзааларны долу боттандырарының, культураларның, дылдарның калбак хөгжүлдезиниң, оларның солчулгазының, харылзаазының, кады ажылдажылгазының оруу-биле шиитпирлеп болур, чүгле ынчаар шиитпирлээр. Чуртта чоруп турар демократчыдылга чорудуунуң шугуму-биле, эрге-ажыктарны дыңнап билиптер, оларны сайгарып шыдаптар, политикага болгаш практикага боттандырыптар чаа структураларны тывылдырып турар ол чорудугнуң шугуму-биле бо айтырыгларның шиитпирин тып ап болур бис деп бүзүреп турар мен. Бис бо эң чугула болгаш чиңиг айтырыгларга харыыны тыптар бис деп чүвеге шупту кижилер бүзүрезин.

Албан-дужаалдарны дакпырлаарының дугайында. Амгы байдалдарга ниитилел хөгжүлдезиниң амгы үе-чадазынга дүүштүр партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязы шын сүменни хүлээп алган деп бүзүреп турар мен. Аңаа ханы бүзүреп турар мен, эштер. Чүге дээрге эде тургустунуушкуннуң, политиктиг реформаның чорудуу, ажыл-хүлээлгени аңгылаарының чорудуу, партия ниитилелдиң политиктиг авангарды болур бодунуң ролюн угаап билири база ооң күрүне, ажыл-агый хүлээлгелериндеи хосталыры — бо чорудуглар чүгле эгелеп турар. Маңаа партияның дузазы чокка, партияга даянмайн ол чорудуг багай шимчээр деп чүвени медереп билири чугула. Бөгүн ол дакпырлаашкын эргежок чугула — мен ол дугайын чугаалап-даа турган мен, аңаа бүзүреп артып турар мен. Оон аңгы арга чок. Бо тема дараазында чаа соңгулдалар чооккшулап келирге кол темаларның бирээзи апаар деп бүзүреп турар мен. А оон мурнунда-даа көдүрлүп келири чадавас. Бо айтырыгны чугаалажып көөрүнче Съезд эглип келири база чадавас. Съезд база XIX конференция ышкаш ындыг түңнелге кээр ышкаш. Амгы байдалдарда — бо шын орук деп бүзүреп турар мен.

Адактын сөөлүнде, эштер. Бис хөй чүүлдерни сайгарып көөр ужурлуг бис. Маңаа хууда амыдыралга хамаарышкан айтырыгларны база көдүрду. Чамдык чүүлдер дугайында парлалгага чугаалаарын кызыттым. Айтырыгны салган чүве болганда, дача айтырыының дугайында база катап чугаалаксай-дыр мен. Мен бодум-даа, мээң өг-бүлемниң кежигүннери-даа хуу дача чок турган болгаш чок-даа. Күрүне дачаларын амгы ажылдап турар удуртукчуларга тыпсып турар. Чүгле удуртулгага эвес, а бисте академиктерге, чогаалчыларга болгаш өске-даа кижилерге дачалар бар болгай.

Крымда дача дугайында. Ийе, планнаттынган дачаларның тудуун дооскан бис. Амгы үеде өске улут чорудут эгелээш бис ол чүүлдерни сайгарып көргеш, ам безин он хире дачаларны кадык камгалалынга, хоочуннарга, культура сорулгаларынга база өске-даа улуг шилчиткен бис. Моон ыңай канчаар кылырын көөр апаар бис. Хостап болурларын, төлээлелге сорулгаларынга болгаш удуртулганы хандырарынга, дээди удуртулгага — ол дээрге эвээш кижилер ышкажыл — күрүне дачаларын ажылдап турар үезинде берзе-ле эки боор — оон арткан демократчыдылга чорудулгаларын барымдаалавышаан, хостаар херек. Ынчалзажок бо дээрге база нарын айтырыг. Мен мынча деп болур мен: артык эргелер болгаш чиигелделер кайда-даа бар. Маадырга — бар, шахтёрга — бар. Соңгу чүкте — бар, академикке — бар, профэвилелдеринде — бар, бүдүрүлгелерде — оларның боттарының артык эргелери бар. Бөгүн мен радиодан чаңгыс чер чурттуум эш Постниковтуң радиога чугаазын дыңнадым. Олар боттарының арыг орулгазының күсели-биле бүдүрүлгезинге 20—30 чыл ажылдаан пенсионерлеринге 70—70 рубль немелдени берип турар-дыр. Бисте эвилелге албаны безин ведомстволар аайы-биле хөгжүп турду. Министерстволар боттары пансионаттарлыг-даа, санаторийлерлиг-даа. Заводтар чамдыкта кижи дүжүнге безин кирбес баазаларлыг болур-дур. Мен мындыг санал киириксеп тур мен, бир эвес илеткел кылырым эргежок чугула апарза, катаптаар-даа боор мен. Дээди Советтиң комиссиязын тургускаш, бүрүткелден кылыылынар, бисте бо талазы-биле кандыг байдалдыгыл, канчап ынчап барганыл, көрүп көрээлинер, ынчангаш сарыылдыг сайгарып, бо айтырыглар талазы-биле ниити шиитпирден хүлээп алыылынар.

Бо дээрге тодаргай айтырыг талазы-биле чугаалаксаан чүвем бо. Улуг деткиишкин дээш силерге өөрүп четтирдим. Ажыл-херекчи, шүгүмчүлекчи саналдарны эш хуу ёзу-биле хүлээп ап тур мен. Шүгүмчүлелди кандыг-даа удурланыышкын чок хүлээп алыр мен. Бодумнуң амгы-даа, даартагы-даа албан-дужаал байдалымны бодумнуң-на удур туржуп чораан чүүлдеримниң кылыр дээш кажан-даа ажыглавазымга бүзүрел болур силер. Моон соңгаар-даа демисежир мен, чон болгаш партия кандыг черге ниг дагзыр болдур, аңаа дүүштүр бүгү-ле чүүлдерни демиселге тураскаадыр мен. Бистиң амыдыралывыска кажан-бир шагда турган чүүлдер моон соңгаар кажан-даа катаптавазын дээш демократияның шугумун туюлунга чедирер дээш кызыдар мен деп, М. С. Горбачев түңнелинде чугаалаан.

Оон чугаазын Съездиниң киржикчилери чылыы-биле уткуп хүлээп алган.

Оон соонда депутаттар ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазын соңгуур талазы-биле чажыт бадылаашкынның бюллетенинге М. С. Горбачевтуң кандидатуразын киирер дугайында шиитпирни хүлээп алган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалынга бодунуң кандидатуразын дешшидип киирер дугайында Съездиге медеглел кылган депутат **А. М. Оболенскийге** сөс берген.

Бодунуң программазын дыңнадып тура, Апатиты хоорайдан келген инженер-конструктор чоокку чылдарда эң кол сорулга болза эрге-хоойлулуг күрүнени тургузары, ведомство талазы-биле норма чогаадыр чорукларны хоруууру, конституциялыг судту тургузары болгаш оон хамаарышпас чорууун хандырары болур деп демдеглээн.

Көдээ ажыл-агый айтырыгларының дугайын чугаалап тура, оратор тараачынны бодунуң күш-ажылының үре-түңнелдеринге сонуургалдыг болдурарының, ону черниң ээзи болдурарының чугулазын демдеглээн. Депутаттың программазының политиктиг кезээнде — күрүне эрге-чагыргазын херек кырында аңгылаарының принциви. Советтерниң чер-черге бот-башкарылгазын хандырары кирген. Ораторнуң экономиктиг планында — адырлар министерстволарын доп-дораан узуткаары көрдүнген, чурттуң моон соңгаар дефициттиг байдалга турарын болдурбас ужурлуг деп, ол санаан.

Демократияны демократчы оюннар болдуруп, болбас, бо ордунуң ханаларының ындында кижилер бистерден лозуннарны эвес, а тодаргай, бүгү чүвени барымдаалап көрген шиитпирлерни манап турар деп, депутат **А. А. Коршунов** чугаалаан.

Депутат А. М. Оболенскийниң кандидатуразынга хамаарыштыр бодунуң саналын илередип тура, ол оон санап турары-биле алырга, ук кандидатура Совет күрүнениң удуртукчузунуң албан-дужаалынга канчап-даа таарышпас деп санаан.

Карелде күрүне университединиң улуг башкызы депутат **С. В. Белозерцев** ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалынга кандидатты дешшидип үндүрериниң дакзызынга А. М. Оболенскийниң кандидатуразын киирер дээш бадылаашкынны кылырынче кыйгырган. Ол соңгуттунмас, ындыг болзажок, бистер оон-биле ындыг чүүлдү кылып болурун көргүзээлинер, шилип алыышкынның кылып болурунуң үлегерин тургузааалы деп чугаалаан. Ындыг чорук принципиалдыг болур.

Мени бээр чоруткан соңгукчулар эде тургустунуушкун дээрге оюнчук эвес, шыңгыы болгаш делир эгиттинмес чорудулга деп санап турарлар. Михаил Сергеевич Горбачевтуң бистиң чуртувустуң мурнунга ачы-хавыязы канчаар-даа аажок улуг деп, депутат **Л. И. Сандуляк** чугаалаан. Ол амгы үениң шылгараңгай политиги дээрзи билдингир. Ол —бисте чаңгыс. Ол, шынап-ла, чаңгыс бе? Ону билип алыр арга чок турганындан бистер өскелерин билбес бис. Чажыт бадылаашкынның дансызынга А. М. Оболенскийни киирери ол кыйгырган.

А. М. Оболенскийниң кандидатуразын депутат **А. А. Собчак** база деткээн.

Ол айтырыгны чугаалажып көргениниң соонда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазын соңгуур талазы-биле чажыт бадылаашкынның бюллетенинге А. М. Оболенскийниң кандидатуразын киирбес деп шиитпирни депутаттар бадылаашкынның хөй кезии-биле хүлээп алган.

Оон соонда санал берген Свердловск областан келген депутат **Г. Э. Бурбулис** соңгукчуларының Съездиге киирген чагыын дамчыдып берген: ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалынга Б. Н. Ельцинни сүмелээр.

Альтернативтиг кандидатураларны чажыт бадылаашкынның бюллетенинге киирериниң чугулазының болгаш Съездиниң хуралының чоруп турарының дугайында депутаттар **В. Л. Фоменко, С. С. Сулакшин, А. Н. Крайко, В. А. Челышев** саналдарын берген. Депутат **Р. Г. Воронина** бодунуң соңгукчуларының күзелин барымдаалавышаан, М. С. Горбачев дээш бадылаар мен деп чугаалаан.

Оон соонда депутат **Б. Н. Ельцин** сөс алгаш, бо таварылгада партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының албан-дужаалдарны дакпырлаап болуруунуң дугайында шиитпирин болгаш партия Төп Комитединиң май Пленумунуң Михаил Сергеевичини бо албан-дужаалга сүмелээн шиитпирин барымдаалап көрүп турарын чугаалаан. Пленумга мендеп: партия Төп Комитединиң май Пленумунуң шиитпирин күүседир силер бе деп дорт айтырган. Эде тургустунуушкун дээш, ону улам шиитпирлиг болгаш идепкейлиг чорудары дээш туржуп турарымны барымдаалап көргеш, коммунист кижи күүседир мен деп харылаан мен. Ооda үлегер-чижек болуру-биле, бистиң аныяктарывысты кижизидери-биле, аныяктар моон соңгаар бо угланыышкынга кандыг-бир бурунгаар базымны кылыры-биле канчалза-даа кайы-бир альтернативтиг кандидатураны дешшидип болуруун өөренип көргеш, ынчан бадылаашкын үезинде дадагалзаан мен деп, ол уламчылаан.

Эки ажылдап база эде тургустунуушкунну хүлээп көрүп тургаш, идип үндүрткен кайы-бир кандидатурага чөпшээрежип болур-ла харын. А ам бодумнуң кандидатурамдан бодум ойталап тур мен деп, ол чугаалаан.

Кандидатуразындан ойталап турарының дугайында Б. Н. Ельцинниң диләэн депутаттар хандырган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалынга кандидатуралар чугаалажып көөрүн Съезд доскааш, чажыт бадылаашкын чорудары болгаш оон түңнелдерин тодарадыры-биле 75 кижи составтыг саналга комиссиязын соңгаан.

Оон соонда соңгулда болган.

Чапсар соонда Съездиниң саналга комиссиязының даргазы депутат **Ю. А. Осипьян** ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының с[...]лдаларының талазы-биле чажыт бадылаашкынның түңнелин дыңнаткан. М. С. Горбачев дээш 2123 кижи бадылаан, 87 кижи удур болган.

Бадылаашкынның түңнелин барымдаалап, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи М. С. Горбачевту ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга соңгуур дугайында доктаалды хүлээп алган.

М. С. Горбачев кыска дыңнадыг кылган.

Силерниң мурнуңарга илеткел кылыр ужурлуум ам билдинип келди силерниң, совет улустуң төлээлекчилериниң меңээ көргүскен бедик бүзүрелинер дээш ханы өөрүп четтиргенимни илередир бодап тур мен. Улуу-биле четтирдим.

Силерниң-биле, ССРЭ-ниң улус депутаттарының чаа корпузу-биле кады соңгулдаларга бисти деткээн ажылчы чоннарга даянмышаан, бодумда бар бүгү чүүлдерни, чаа аргаларымны болгаш хүлээлгелеримни бистиң ниитилеливисти чаартырының, демократияны, ажык-чарлыг чорукту хөгжүдериниң болгаш быжыглаарының, бистиң ниитилеливисте кижиниң амыдыралын болгаш байдалын экижидериниң эрге-ажыктарынга эде тургустунуушкунуң өндүр улуг хереэн бурунгаарладыр дээш ажыглаарынга бо чаа хүлээлгеге меңээ идиг болуп турар деп хүлээп көрүп тур мен. Чаа хүлээлгениң меңээ берип турар бүгү чүүлдерин чүгле боже, өске чүүже-даа эвес, ажыглаар мен. Ол дээш чигзинмейн барып болур силер.

Оон ыңай, Бадылаашкынның түңнелдерин болгаш бөгүн меңээ көргүскен силерниң бүзүрелиңерни бистиң кылып турар ажыл-херектеривисти деткип турары кылдыр үнелеп турар мен. Бо дээрге бурунгаар улам бүзүрелдиг чорууурунга улуг идиг бериишкин-дир. Мынчага чедир кылып келгенивистен ону эки кылдыр кылыылынар, Съездиниң болгаш Дээди Советтиң ажылының хүннерин эң чиңиг айтырыгларны чоокку үеде шиитпирлээрин чедип алыры-биле, бистиң чуртувусту чаартынган ниитилелдиң оруу-биле бурунгаарлаарының быжыг үндезинин тургузары-биле эде тургустунуушкунның оруу-биле бурунгаарлаарының эң ажыктыг аргаларын диләэринге үндүрээлинер. Ону шыдаар боор бис деп бодай-дыр мен, чүге дээрге бисте дуржулга-даа, улуг күзел-даа, чоннуң деткимчези-даа бар. Четтирдим.

Съездиниң кежээки хуралы оон-биле доозулган.

Май 26-ла Съезд ажылын уламчылаан.

(СЭТА).

СЭКП ОБКОМУНДА

СЭКП обкомунуң секретариады ажылчы чоннуң интернационалчы кижизидилгезин экижидер талазы-биле ажылының дугайында «Тыва кобальт» комбинаттың парткомунуң отчёдун дыңнап чугаалашкан.

Партком, партия эге организациялары СЭКП-ниң XXVII съездизиниң, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин удуртулга болдурбушаан, ажылчы чоннуң интернационалчы кижизидилгезин экижидер талазы-биле чамдык ажылдарны кылып турар дээрзин демдеглээн. Хову-Аксы суурнуң дыка хөй коллективтеринде аңгы-аңгы национал кижилери ажылдап турар, оларның аразында деңэрге, бот-боттарынга бүзүрел болгаш хүндүткел тургустунган. Хөй-хөй күш-ажылчы коллективтерде, школаларда, школа назыны четпээн уруглар албан черлеринде ажылчыннарны, албан-хаакчыларны, чаштарны совет патриотизминиң, социалистиг интернационализминиң, ССРЭ-ниң улустарының найыралының болгаш акы-дуңмалышкы чорууунуң ёзузунга кижизидер талазы-биле ажыл сайзыраңгайжып турар.

Оон-биле чергелештир ажылчы чоннуң интернационалчы кижизидилгезиниң талазы-биле парткомнуң ажылында көскү четпестер бар дээрзин СЭКП обкомунуң секретариады айыткан. Аңгы-аңгы национал дыг кижилерниң аразында харылзааларның хөгжүлдезин партком ханы сонуургавайн, морально-психологтуг байдалды шүгүмчүлекчи ёзу-биле көрбейн, ажылчы чоннуң, ылангыя аныяктарның интернационалчы кижизидилгезиниң талазы-биле ажылды экижидери дээш бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның удуртукчуларындан, комбинаттың профкомундан, ВЛКСМ комитединден, партия эге организацияларындан чогуур негелдени партком тургуспайн турар. Национал дар аразының харылзааларында чиңиг чүве чок дээн эрги хөөнүер партия организацияларының угаан-бодалында ам-даа хевээр, интернационалчы кижизидилгениң аңгы-аңгы хевирлерин болгаш методтарын чедир ажыглавайн турар. Аңгы-аңгы национал дыг оолдарның болгаш кыстарның белдүүнерге болгаш спортчу секцияларга, культура бажыңнарынга, дискотекаларга нацияллар аайы-биле чету бээр чоруун болдуруп турар. Орус дылдыг чурттакчыларның тыва дылды, үндезин чурттакчыларның дылды өөренирин күш-ажылчы коллективтерге, школаларга, школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге организаставайн турар.

Суурнуң партия, совет, ажыл-агый органнарының ажылының, оларның шиитпирлеп турар айтырыгларының дугайында чурттакчы чонга доктаамал дыңнадыр система ажылдап кылдынмаан. Суурга дыка ур үениң дургузунда тус черниң радио дамчыдылгазы ажылдаваан, политиктиг аас болгаш көргүзүг агитациязының аргаларын чедир ажыглавайн турар, чурттакчыларның чыыштары ховар эртип турар.

Аныяктарның интернационалчы кижизидилгезинче партия, комсомол эге организацияларының, өске-даа хөй-ниити организацияларының, педагогика коллективтериниң, бүдүрүлгелер болгаш организациялар удуртукчуларының күженишкиннерин партком кошкак угландырып турар. Оларның чамдыктары идей-политиктиг болгаш интернационалчы кижизидилге талазы-биле дээштиг ажыл чорутпайн турар.

Удуртукчу кадрларны, инженер-техниктиг ажылдакчыларны шилиир болгаш кижизидер. Хову-Аксы суурнуң, республиканың өске районнарының аныяктарындан специалистерни, бедик мергежилдиг ажылчыннарны белеткээр талазы-биле ажыл дээш комбинаттың удуртулгазындан негелдени партком бедитпейн турар.

Ажылчы чоннуң интернационалчы кижизидилгезиниң талазы-биле «Тыва кобальт» комбинаттың парткомунуң (секретары С. М. Климошенко) ажылын секретариат четпес деп санаан болгаш ол ажылды сайзыраңгайжылдар, ажылчы чоннар коллективтеринге, школаларга, школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге, чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле морально-психологтуг чогумчалыг байдалды, аңгы-аңгы национал дыг кижилерниң бот-боттарының хүндүлежир чорукту тургузар талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырын болгаш боттандырарын негээн.

Эде тургустунуушкунуң эң чугула сорулгаларын шиитпирлээри, чоннуң бүгү кезектеринге национал дар аразының бедик культуралыг харылзааларны, бүгү нациялар ның болгаш биче улустарның төөгүзүнге, дылынга, чаңчылдарынга хүндүткелдиг хамаарылганы кижизидери дээш партия организацияларының, коммунист бүрүзүнүң харысалгазының деңнелин чүткүлдүг бедидерин парткомга сүмелээн. Күш-ажылчы коллективтерде удуртукчу кадрларның, специалистерниң интернационалчы кижизидилге дээш ролюн болгаш харысалгазын бедидерин чедип алыр.

Кежигүн дадывырын төлээрин, оон үчёдун болгаш отчёдун кылырын, партияның район организациязының сан-хөө ажыл-агыйын канчаар чорудуп турарының дугайында СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары Б. С. Нурзаттың информациязын СЭКП обкомунуң секретариадынга дыңнап, чугаалашкаш, Уставта нормаларны болгаш партийжи сагылга-чурумну коммунистерниң сагыыры дээш негелдени СЭКП райкому, партия эге организациялары кудулаткан, партияның кежигүн дадывырын төлеп, сан-хөө ажыл-агыйын кылып турарында шыңгыы четпестерни болдуруп турар деп айыткан.

1989 чылдың дөрт айында ай санында 30 ажыг коммунист партия дадывырын төлевейн, өрелиг болуп артып турар. В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинатта, Ак-Довурак хоорукуускомунда, «Дөн-Терезин» совхозта, септелге-техниктиг бүдүрүлгеде партия дадывырын чогуур үезинде төлевес дыка хөй коммунистер бар. Чамдык партия организацияларында коммунистер дадывырны ажылдап алган акшазының долу хемчээли-биле төлевейн турар. Чедир төлеттинмээн акшаның түңү 1988 чылдаазындан улгаткан. В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың бөдүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цегиниң, «Тыва даг-дүгү тудуг» эргелелиниң, өске-даа черлериниң партия организацияларында чедир төлевес чоруктар илерээн.

Ажаалга банкызының албан черлеринге партия дадывырын чогуур үезинде дужаавас чорукларның фактылары база бар. Кызыл-Мажалыктың септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң, бот-орулга-чарылгалыг участоктуң партия организацияларының секретарьлары дадывырны Ажаалга банкызынче ай ажыр безин дужаавайн тургулаан.

Партияның кежигүн дадывыры төлээн ведомостарны дыка хөй партия эге организациялары шын эвес доллдуруп, аңаа түңнер эдер чоруктар болдуруп турар, чамдык ведомостарда секретарь, коммунистер ат салбаан болуп турар.

Партия дадывырын чогуур үезинде болгаш бүрүнү-биле төлээри дээрго партия кежигүнү кижиниң Устав ёзугаар кол хүлээлгелериниң бирээзи болур дээрзин СЭКП райкому чедир үнелевейн, коммунистер-биле кижизидилге ажылын кошкадып турар.

Бар четпестерни чайладырын, коммунистерниң партияның кежигүн дадывырын төлээринде чурумну тургузарын болгаш оларның отчёдун, сан-хөө сагылга-чурумун экижидер хемчеглерни алырын СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бюрозунга, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың парткомунга саналдаан. Уставтың негелделериң күүседири дээш партия эге организацияларының секретарьларындан болгаш коммунистерден негелдени күштелдирер, коммунистерниң кежигүн дадывырын төлээриниң чурумун хандыбайн турар ажылдакчыларны партийжи харысалгага онаар.

ХАН ТӨРЕЛ БОЛГАНДА

Бежен чылдарның эгезинде төрээн дылдан өске кичээл бүрүзүн ийи башкы эрттирер турган: бирээзи — эртемни өөредир, өскези — ону очулдурар. Сөс билбес өөреникчилерге ону шиңгээдип алырының берге турганы, үс-шактың, кижи күжүнүң, шалыңтөлевириниң болгаш өске-даа чарыгдалдарның ынчан хөй болуп турганы чугаажок.

Самагалдайга орустаар кижилер тывылбас, школага хелемечилер чедишпес турган. Ол үеде акым Хөпеек садыгның түр курузун дооскаш, райпога ажылдай берген. Чеди чыл школазын чаа дооскан хирезинде, та кая, та канчап өөренип алган кижи ийик, орустаары шору. Райпо эргелекчизи Оюн Дүмбүү кайызын бээр чугаалажып, комсомол райкомунга чедирип тургаш, Хөпеектиң школага хелемечилээрин чөпшээрелин апкан.

Ботаника биле химияны чаа башкы башкылай берген, адын Нина Алексеевна дээр. Бала комсомолчу. Хелемечизи — Хөпеек. Олар ол олчаан чарылбааннар, чайын өгленичип алганнар. Мен ол өг-бүледен ийи кижиниң эртем кандидаттары аттарын камгалап алганын, ам бирээзиниң бо чайдан бээр аспирантура доозуп кээрин, бир кижиниң Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкызы болганын, черле оларның ажылын болгаш амыдыралын чугаалаар сорулга салбадым: херек — эске.

Чоокта чаа ол бажыңга орарымга, чеңгем бир ном ап берди. Кадыг карттыг, 270 арынныг, адын «Свидание» дээн. Иштики арнында, тываларга мынча дээн турускаал бижиктиг: «Эргим Нинага, ооң уругларынга болгап уругларының уругларынга Тыва черге ужураш-кыже! Бо номнуң авторларының бирээзи Ю. Бугровтан. Курск».

Ук номда Төп Кара хөрзүннүг (Липецк, Воронеж, Белгород, Курск, Тамбов) областарның шүлүкчүлериниң бөлүк-бөлүк чогаалдары кирген. Юрий Александрович Бугровтуң база. Ол Горький областың Болдинге төрүттүнген. Ленинградтың прибор тудуунуң институдун дооскан, Курскиниң заводтарының бирээзинде конструктор. Ооң чогаалдары «Подъем», «Уральский следопыт» сеткүүлдерге, «Литературная Россия» болгаш өске-даа солуннарга үнгүлээн. Ол ам ужар чүүл заводунда «Спектр» чечен чогаал каттыжыышкынын он беш чыл удуртуп турар. Юрий Александрович бодунун сактыышкынынга мынчаар бижээн.

«Василий Копейл — алыс тыва, а мен — ёзулуг орус, ынчалзажок хан төрел бис. Дуңмам Нина Вязникиге институт дооскаш, тыва уруглар өөредирин-биле кайда-чүле Самагалдай дээр черге чеде берген чүве. Үш чыл хүүсаалыг чораш, ужен-дертен чыл чедип, бүгү назынында ында арты.

Василийге баштай Ниитилел эртемнериниң академиязынга өөренип турар үеде ужураш-кан мен. Оожум, томааннг, ынчалзажок шиитпирлиг кижи чүве. Орус дылды тергиин билир: бижип-даа, чугаалажып-даа. Бир катап «Марьино» санаторийлен бистиинге кээрге, шүлүктерим номчуп бердим. Боду чогаал бижип чораан, та чообаап кижи, а мээң шүлүктеримни аажок туралыг сайгарды, харын каңчаар бижиирин безин сүмеледи. Ол бүгү мени кайгадыпкан. Ооң бээр тыва культураның хөгжүлдезин хайгаарап, делегей культуразын байлакшыткан Надя Рушеваның дугайында безин каш шүлүк бижидим. Ындыг чоң-биле хан төрел болганымга чоргаарланыр мен».

Найыралдың холун сунган орус шүлүкчү, Курскиде «Спектр» чечен чогаал каттыжыышкынының удуртукчузу Юрий Бугровтуң «Хуу-салым» деп шүлүүн бодумнун очулгам-биле номчукчуларга бараалгаттым.

Кара-Күске ЧООДУ.

ЧУРУКТА: Ю. Бугровтуң чечен чогаал каттыжыышкынының магавыр демдээн ужудукчу-космонавт ГЛАЗКОВКА тыпсып тур.

Найыралда кызыгаар чок

САЛЫМ-ХУУ

Хуу-салым чамдыкта
Хутбай кадай чаңы-ла:
Моцартты хораннаап,
Могатканбоол хөлүйжүк.

Харлыг кыжын шүлүкчү
Кара хемге боолатчык.
Хайлыг салым, өрээл дег,
Каткызын теп, ойнажык.

Рушева Наданы ол
Ужурлапкан болбаспе.
Оскундурган бийир
Ол-ла олчаан баржык чоп.

Ынчалзажок ажыы ...
Ынакпыыл олбежик:
Пушкинни магадааш,
Буукавывыс чазылчык.

Хуу-салым чамдыкта
Хутбай кадай чаңы-ла.
Өшпес алдар күчүлүг:
Өжүккен дег, чурттай бээр.

ССРЭ — бистиң ниити чуртувус

ШАРОРА — ИЙИ ЧОННУҢ КЫЗЫ

Грузияның Телави хоорайының чурттакчызы Вахтанг Басилашвили эрткен чайын Таджикистанның Гиссар районунга чер шимчээшкини бооп, ол черниң чурттакчылары олумчулунге, улуг когаралга таварышканының дугайында медээни дыңнааш, айыыл-халапка таварышкан чонга дузалажыр дээш өске эш-өөрү-биле кады ынаар чорупкан. Өске республикалардан келген эки турачылар чер шимчээшкининден баткан улуг көңкелерге хөмдүре бастырган бажыңнарны калып аптап, бертилип-бежелген болгаш ыш-биле барган кижилерни уштуп ап турган. Көңкеге таварышкаш, буступ дүшкен бир бажыңның калбак бүзүүзүнүң адаанга төрүттүнге-ле алды хире хонган чаш уругнуң чаңгыз боор диирг тывылганының дугайында чугаа дыңналы берген.

Вахтанг ону дыңнай сал-ла ыңаа чеде берген. Шынап-ла, бичии чаштың дуңукесурган апарган ыглаан үнүн ол дыңнап кааш, иштин-хөңнү коптарлы берген. Уругнуң аданының кайызының-даа чок апарганын кыштактың чурттакчылары бүдүү чугаалажып, карактарының чажын чодуп каап турган. Бичии чаштың туут өскүс артканын билип алгаш, Вахтанг мындыг дилегни кылган:

— Хүндүлүг чонум, силер-даа болза, мен-даа болзумза, даглыг чер чурттуг улус-тур бис. Бо бичии кижиниң мээң берип көрүңер. Чаңгыс кыстыг улус бис, аңаа дуңма, а биске хеймерек болгай аан. Чөпшээрептер болзуңарза, доп-дораан кадайымче телеграммадан чорудуптайн.

— Үрелип бузулган суурнуң улуг кижилери белдүнчүп алгаш, элээн-не чугаалашканнар. Ооң соонда эң улуг назылыгларының бирээзи аңаа чоокшулап келген.

— Сетбия-чүрээң даглыг черниң хады дег, арыг-чаагай-дыр, оглум. Мындыг язылыг дугуруштувус, шын билип ап көр, болуң-даа билир боор сен — дагльг чер чурттуг чоннуң салгап чоруур чаңчылын. Дагльг чер чурттуг кижиниң төрел-дөргүлү үстүп төнүп калбаанда, ол кажан-даа чааскаазыравас, өскүс болбас чүве болгай. Ылангыя өскүс арткан бичиилерни ваал коданындан өскээр чорутпас улус бис. Бо бичии чүвениң чоок кижилеринден даайы боор оол артып калган. Ол ону азырап алыр апаар. Хомудап, бисти бурудатпайн көр, оглум. Ол оол-биле таныжып алгаш, алышкылар боор алыңар. Ынчангаш бо чаш база сээң кызың апаар.

...Грузин, таджик ийи оол ол чеге алышкылар болурунуң суурнуң чонунуң мурнунга даңгыраан бериштен. Ынчаарга ам бичии кижини кым деп адап алыры арткан. Орус, грузин, таджик аттар дыңналып-ла турган. Черле таарыштыр ат тывылбастаан.

Демги кырган мындыг саналды киирген:

— Чонум, өске черлерден дузалажып келген хүндүлүг ооллдарым. Бо суурну Шарора деп адаар болгай. Ханы утказыг чараш ат. Кызывысты суурувус ады-биле адап алыңар.

Аңаа турган чон алышт частап, чөпшээрешкен. Шарора дээрге чаптанчы дээн сөс. Бичии уруг ындыг аттыг болган.

Телави хоорайда ук фабриказында юристеп ажылдап турар В. Басилашвили чанып келгеш, база бир кыстыг болганының дугайын чоок кижилеринге, кады ажылдап турар өөрүнге төөгүп берген. Удаваанда ол чугаа хоорайга тараан. А фабриканың коллективи Шарораның адынга агар сайны ажаалга кассазынга ажыткан — бичии кижи өзүп келгеш, өөренип, эртем-сургуул чедип алырынга база өгленип-бажыланырынга акша-көпеек херек апаар болгай деп, коллектив кежигүннери дугурушкан. Удаваанда Телави хоорайга «Шарораның фонду» деп фонд тургустуна берген.

В. Басилашвили кадайы-биле кады чоокта чаа уруунга четкеш келгеннер.

Г. ГРИДНЕВА,
СЭТА-ның корр.

ТВ

МАЙ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Өг-бүле академиязы. 9.05 Мультфильм. 9.20 Телефильм. 10.20 Социализм чурттарында. 10.50 Андрей Мироновтуң киржилгези-биле фильмнер. «Фарятьевтиң фантазиялары». 1-2 сериялары. 13.15 Бөгүн делегейде. 13.30 Концерт. 14.00 «Бузуренчиг-даа болза, алдентиг». 15.00 Школаларда бот-башкарылганың чаа хевирлери. Телефильм. 15.30 Мультфильм. 15.50 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 16.00 РСФСР-ниң алдарлыг артизи, уругларның «Весна» деп ниити ыры школазының директору болгаш урап чүүл удуртукчузу А. Пономарев-биле ужуражылга. 17.45 «Херээженниң амыдыралындан 15 минута». 18.00 Концерт. 19.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 19.40 9-ку студия. 20.40 «Телекөрүкчүнүң спутниги». 21.00 «Үе». 21.35 Мультипликацияда шоодуг. 22.05 «Кандыг чурттап тур силер?». РСФСР-ниң алдарлыг артизи Е. П. Петросянның концерти. 23.50 Медээлер. 23.55 — 00.50 Днепродзержинскиде «Битлз» музыказының I делегей фестивалының дугайында.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Кедээден дамчыдылга». 9.20 Концерт. 10.15 Делегейниң эң улуг музейи. Лувр. 10-гу сериязы. 10.45 Фильм-концерт. 11.45 Мультфильм. 11.55 Музыка телеабонементизи. Импровизация оранында. 13.10 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 13.55 Концерт. 14.10 Телефильм. 14.30 «Мен истекчи мен...» Урал-чечен фильм. 15.55 Концерт. 16.30 Мультфильм. 16.55 С. Прокофьев. Соната № 6. 17.25 Оваа-ондак чок шимчээшкин дээш. 17.30 Тобольскиниң архитектуразы. 17.55 «Бис болгаш бистиң чуртувус». 18.25 Хостуг хүреш. Делегей кубогу. АКШ-тан дамчыдылга. 19.10 «Ийгел оруу-биле». Телефильм. 19.40 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 19.55 Баскетбол. АКШ чемпионады. 20.55 Реклама. 21.00 «Үе». 21.35 Эвилеңнештиккен республикалар студиялары. Урал-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 23.40 — 00.30 Томскиден музыкалыг дамчыдылга.

КИНО

МАЙ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Роман с камнем» 9.00, 11.10, 15.00, 17.10, 19.30, «Приключения Спаса в Исаи» 13.20 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Бобби» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник 121» 9.40, 12.00, «Похищение в Тютюрлистане» 11.00, 13.50, «Кинг-Конг жив!» 15.30, 17.40, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Офицер с розой» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Враг мой» 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Долгая разлука» 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

агаар

Республикага кезек булуттаар. Чамдык черлерге ыжырадыр чаъстаар. Дүне чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 7—12 метр. Дүне 10—15, чамдык черлерге 1—6 градус, хүндүс 22—27, чамдык черлерге 13—18 градус чылыыр.

Кызылга кезек булуттаар. Чагбас. Дииңмирээр чадавас. Соңгу-барыын чүктен хаттың күжү секундада 7—12 метр. Дүне 10—15, хүндүс 25—27 градус чылыыр. Агаарның базыышкыны 707 миллиметр, а өл-шыгы 27 хуу.

Бурятияның күрүнениң хореография училищезинге (балет артизи мергежил талазы-биле) сургуулдар хүлээп ап эгелээнин Тыва АССР-ниң Культура министерствозу чарлап тур. Училищеге 3 класстты дооскаш, 4 класска шилчээн уругларны хүлээп алыр. Ацаа уругларын өөредирин күзээннер май 25-тен 31-ге чедир бүгү ажыл хүннеринде хөгжүм-шии театрынга 15 шактан эгелеп кээп болур.

Айтырыгларны Культура министерствозунуң кадрлар килдизинден билип алыр. Ооң телефону 3-23-83 болгаш 3-23-82.

ХӨҢНҮМ ЧАЗААР ХӨӨМЕЙ, СЫГЫТ

(КЫСТАР ХӨҢНҮ)

Хөөмейимге, сыгыдымга
Хөңнүм чазап алыксаар мен —
Көвей хемнер, харлыг сыннар,
Көктүг шыпаам көстүп келир.
Көшкен булут орааттынып,
Хөлдүң чалгызын кырлай бээр
мен —
Эштип ойнаан эжеш куулар
Эдип ырлааш, өпейлеп кээр.
Сыгыт, хөөмей дыңнаавымда
Сыннар кырлап хараксаар
мен —
Күзел чаян чалгынынга
Хүнче бедип ужугар мен.
Хөңнүм арай уяраксаар.
Хөйнү бодааш ындыг мен бе?
Чүрек көзүн хөрлээледип
Чүге мени хөлзедир сен.
Өгбелерим үнүн манап,
Өскен чуртум хадын тыңгаш.
Чулазы хып чүрек ырлаар
Чуртталгага ынаам демдээ.

Алексей АРАПЧОР.

ЫРЫ БООЛАТТЫРБАС

(ПАРОДИЯ)

...Борбак чүрээм бора хек дег,
Бооладып кагбаан шаанда,
Чараш куштуң тенмээн ырын
Сактып чораш, ырлап каар
мен.

Антон ҮЕРЖАА.

• • •

Каржы кижи боолап каггап
Бора хектиң кээргенчиин!
Бойдус төлү хөөкүйге
Качыгдавас арга-ла чок!
Ындыг-даа бол, боладыныың
Ыдазында хирелиин аа!
Чииртим дерии кулутурга
Шиикелиң кайы чүвел?
Ыры черле боолаттырбас,
Ырак-чоокка чаңгыланыр.
Амдыы куштуң тенмээн ырын
Ажы-төлү улаштырар.

Түлүш КАРЫМА.

КРОССВОРД

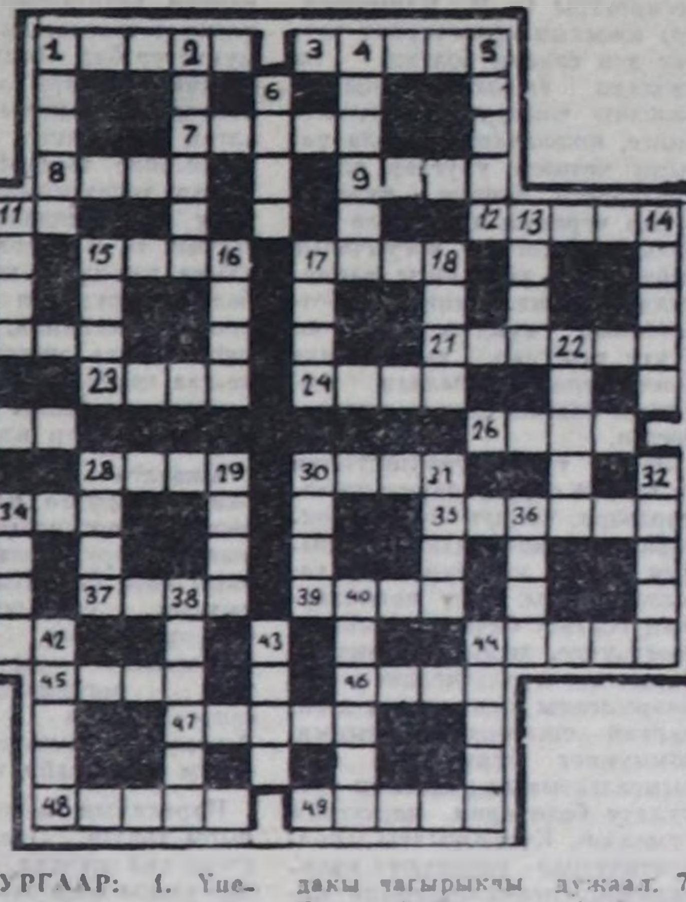

УЗУН ДУРГААР: 1. Үнелиг казымал байлак. 2. Өг эдилели. 4. Өөрүшкүнү илередир сөс. 5. Тывада суур. 6. Буга суу. 10. Акша болгаш үнелиг өске-даа чүүлдер шыгжаар хааржак. 11. Бодалдың төвүзүн илередири. 13. Араатан аң. 14. Кавказ улузунуң оюну. 15. Саарылганың үнелиг биледи. 16. Бода мал. 17. Тудугжунуң херексели. 18. Хосталга оргулуу. 20. Россияда хем. 22. Улуг суг. 27. Красноярск крайда хоорай. 28. Дүктүг аң. 29. Шериг кезээ. 30. Аарыг ады. 31. Будук. 32. Тыва ак чем. 34. Австрияда хоорай. 36. Черниң хевири. 42. Байырлал. 43. Тыва шиизде кол маадыр. 44. Малдың чаш төлү. 38. Пес аймак. 40. Телевизор марказы.

ДООРА ДУРГААР: 1. Күш-ажылга хүндүткел. 3. Шаандакы чагырыкчы дужаал. 7. Терек. 8. Өг кезээ. 9. Онгар. 10. Цирк артизи. 12. Соок чепсек. 15. Тывада хем. 17. Үнелиг тывыш. 19. Шаандакы тыва от. 21. Иракта хоорай. 23. Сап ады. 24. Аңныг каас-чараш хеп дугайында журнал ады. 25. Тывыш. 26. Малдың чуруу. 28. Араатан куш. 30. Урал чүүлдүн хевири. 33. Бүгү-эвилелдиң XIX партия конференциязынга Тывадан делегат. 35. Дүрүм. 37. Мал ииптиг-ырыйндан тыва чоннуң кылыр хүндүлүг чеми. 39. Бойдустуң каас булуңу. 41. Дамейлешкек аттар. 44. Бойдуста чүве ады. 45. Кожа чурттуң ажыг суксуну. 46. Частып бүдүмел. 47. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, ыраажы. 48. Чыпык дүн. 49. Шыныгы бадыткал.

Кроссвордту Татьяна ООРЖАК тургускан.

КОНЧУГ УЛУГ ОГУРЕЦ

ПАРИЖ. Ирландия Бонет дээр уругвай кижиниң өстүрген огурезин огурецтер аразында рекордемен деп дүрүм ёзугаар адап болур. Деңнээн 21 килограмм болгаш узуну 110 сантиметр чедип турар огурецти ол бодунуң огородунга өстүрүп алган.

Франс пресс-информация агентизелиниң дыңнадып турары-биле алырга, огород өстүрүкчүзү кандыг-даа чемишчидилгелерни ажыглаваан болгаш ол кайгамчык ногааны анаа үрезинден өстүрүп алган. Ол боду Артигас деп суурда чурттап турар, бо огурецтиң үрезинин ооң өңнүү берген.

БЕДИК БАЖЫҢНАР

ПЕКИН. Сөөлгү он чылдарда КУР-да бедии 75 метр чедип турар 100 ажыг бажыңнарны тудуп доосан болгаш тудуп турар. Пекинде, Шанхайда, Шэньчжанда бедии 200 метр чедип турар 10 бедик бажыңнар көстүп келген. Бедик бажыңнарны чүгле административтиг бажыңнар эвес, харын чурттаалга бажыңнары кылдыр ажыглап турар.

Эң улуг хоорайларның амгы үедеги архитектуразында бедик бажыңнар улам-на көскү черни ээлеп турар болу берген. Оларны тудуп турары хоорай тудуунуң шөлүп билдиини-биле кызытаарлаар, инженер талазы-биле чаагайжыдылганың чепсек-херекселдерин чогумчалыг ажыглаар, транспорт шимчээшкинин организастап чорудар, амгы үениң негелделеринге дүүшкек инфраструктураны тургузар арганы берип турар.

АНАА ЭВЕС СУРГАКЧЫЛААШКЫН

БЕРЛИН. 365 метр бедикче анаа эвес сургакчылаашкынче Герлиц хоорайның (Дрезден округ) инженерлериниң болгаш техниктериниң бөлүү чорупкан. Олар Берлинниң сурагжаан телесуургазының бажынче үнер ужурлуглар. Ону Александерплац кудумчуда тургускан.

Чээрби чыл иштинде ол бодунуң хүлээлгезин кончуг эки эрттирип келген. Ол болза ГДР-ниң найысылалының эң солун черлериниң бирээзи болуп турар. Специалистерниң бодап турары-биле алырга, ооң «кадыкшылын» ылавылалдыы-биле шинчилеп көөрү эргежок чугула болу берген. Ооң фото-чуруун база кылыр ужурлуг.

Баш дескинге бээр ындыг бедикке ажыл бодуун эвес болгаш айыылдыг. Хеп-херекселдер болгулаар хат кончуг шаптыктап турар. Ынчангаш ол бөлүкке дуржулгалыг альпинистерни киирген. Оларның кайызы-даа бодунуң кол тускай эртеминден аңгыда, бажың кыры шывар база тускай эртемниг болуп турар. Телесуургаыны шинчилеп турар үеде ооң профилактиктиг септелгезин база чорудар.

(СЭТА).

ХӨӨРЭЭРНИҢ БАШТАЙГЫ УЖУРАЛЫ

Кара чажымдан тура чулукаре өлүп, оон мал-маган азырап, тараа-быдаа тарып, аңнап-меңнеп чурттап келдим. Мен хөөкүйнү чүнү кылбады, кая чорбады дээрил аан. Та чүге-ле ийик, уруг-дарыг, улуг-биче кижилер: «Солун чугаадан, бир чүведен хөөреп көрем, Шынчык» — дижип, эптиг-ле аарежи бээрлер. Чежемейниң-даа чай чок далажып чораш, «Чажам» дивейн, коргунчуг ужуралдарга таваржып, оортан тын мени чайлап чораанымны болгаш хөктүг таварылга болгулаанын көвүк дег хөөретпейн, кара шынын оларга чугаалап бээр чордум. Мени ам кээп Хөөредир дижип, шолалаарлар-дыр. А мен хөөкүй ада-иемниң тыпсып берген Шынчык деп чиңгине адынга дамей-ле шынчы боол артып каар мен. Ам херек кырында болган баштайгы ужуралымны чугаалап бээйн, ону база хөөреткен дээр силер бе?

Саглының Дужерлик чурттуг даайым апактаа: «Бир кош тараадан эккеп көр, чээн оол» — диртен дамчыыр сөс келди. Тос-тостуң соок кыжы тура дээ, назыдай берген күжүр даайымны кээргээш, аът коштап ап-ла, дыңчааскаан Улуг-Чыргакының эрү ап, Шокар-Тайга колдуунга ара хонуп алгаш, эртенинде ону ажып баткаш, узун калбак сайырны кежип келдим. Дужерлик ховуну шаар-ла, Моол чурттуг шейлүн бады барган чыдыр. Чоннуң «Сагыш шыкап чүве болза, Саглы ышкап хову болза!» дижир чери бо-ла болгай. Чырып турза-даа, чылыпас, дорүп каан медээжок улуг сүт дег, топ-тегерик, кыйгак хүн дээрде астыла берген тур. Ховугайның ховузунда куйт дээр кускун-даа дыңналбас, элеш-караш дээр чүзе-даа сураг болду. Кожум четкен, дилги кежи оваалай бөргүмнү хавааимче хавыктай тырткаш, кадыр хавак эрин-биле чоктап ор мен. Хенертен аъдым хаайын каргыырт кылгаш, тепсенип турумда-ла тура дүшкеш, хажыыынче сирбейти кайгай берди. Карак бо, эскербээн-дир мен. Даг дег каг-жыр кара буура бажын башкы мегениниң кырында сыртай салыпкан, бир кодан ингиннерин сыныдыр беле хавырып, оларны долгандыр алчаңнадыр челип тур. Ооң адагаштар дег даваннарындан чапттаан хан дувүлевип-ле турар болду. Бо дээрге бурраның «Силер, ингиннер, ынай бээр тарап чоруй барбайн, чаңгыс черге шыгырт тур пкаш, мени манап турунар. Мен чугула херек чогударым ол-дур. Силерни чай аразында база караксап турар мен» дээн хевирлиг чагыг-демдээ болгу дег. Ии дадай! Киргин буура кижиже шаап халдаар талаар чүве дээн деп сестип, хейде-ле аңгадай берген көрүп тур мен. Буура ингиннер тырлып мээңнежи бээрге, тура дүшкеш, узун мойнун дээр шаар кожуйтуп алгаш, хаайы коңзая берген «Уткуй келген сенден бе, удур турар менден бе!» дээнзиг пыгырт кайгап тур. Оон алгы эвес алгызын кыпсынчыдыр буулап, бакпен хараган кырынта чыда дүшкешле, оларны уу-чаза соястап каапкаш, дагын тура халааш, менче бирде шошкуп каап, оон делир дээриглеп, бирде чыда дүжүп, «Буук, буу-ук!» деп, хөректенмишаан, дилээлеп чоруп олур. Шаа ынай болгаш, четтирбейн баар харык кайда боор. Карак чивеш аразында хөме таварааш, мени аът-хөлүм-биле кады хүл долганнап каапкай-ла. Аргахорга эреп, ол-бо дилегзиндим. Авыралдыг аллайым! Ырак эвесте чекпур чоон хам-ыяш саглая берген тур-ла. Шымдай-ла аъттарымны хараганга баглай тырткылааш, эскыр негей тонут кижи хар-хөртүкке дүже-дүже, хам-дытче ужа-тура: «А богда, өршээ хайыракан!» — дивишаан, сыр кара күжүм-биле тепсиртүплеттим. Дытка үзе-тура четкеш, хербектенип элээн үнүп келгенимде, буура соңгу эзэмдеп халырт кылдыр сегирип алгаш, дадырадыр оре соп аппарды. Бедип үнүп келгеш, бурраны ам-на топтадым. Коргунчуг деп чүвези кижи көрүп көрбээн арзагар азыг-диштерлиг, хылын чел-чогзурлут, агдагар даван-даактыг арзатан адыгуузун сагыштка кирер. Чөлбүйүн бады келгиндээн чирик эриннеринден кестүп турар салаалар дег сарыг-сарыг диштериниң аразындан арбак хире чиңнер огуп, былгырган санында-ла уштунуп чаштап тур; ак шаң кылдыр хыраалай берген кирбиктерлиг, сыпыгыр карактары кылыя шурулар-ла; чогзуруннуң узун, суук кара-сарыг дүктери келек-келек тудуштур коңгуралары бергилээн; соңгу мөгениң болгаш ийи талакы чаяаларын кудурру-биле дошталдыр шаптап каапкан... Келек туруп-туруп, чөгел төңгеш, өөрүнче чоруйла баар ийнаан бо моома деп серте-даа чок, чооп будук кырында ээр дег хонуя берген манап ор мен. Катканың хувурааның ындыг боор, кончуг аъаң турза-ла турар. Оон мээң аъдымны чылга адап кирзин дээш, күске биле маргыжып, хүн кайы чүктен үнүп кээрин манааш чыдыпкан теве дег, буура ингиннерже көрүндүр чыдыпкаш, алыгларын хыыладыр кегжээн берди. Ам-на мага-бодум сиринейнип, коргуп эгеледим. Мынчап-ла бо хам-ыяш будуунуң аразынга сыртая доңуп, сөөк салырым ол-дур! Билип-ле олурумда, хол-будум, даван-даям шылап-ыстап, чоорту соон чоруп олур. Мээң мында хамдыттың чекпур, пырыш будуктарында чыпшына доңуп калганымны эрткен-дүшкен чон эскерип, тып аарлар ирги бе? Ээ-даа, чегенчиг-ле боор. Час дүжүп, хар-чам эрип, көк чай хөлбенейнип кээрге, кандыг ирги? Авайым дег олдын тандым, амы-тыным оочула! Чүзүн-баазып, уен-даян бодалдар бажым иштинде хайнып-ла тур. Оон чоннун «Киргин-ниң шавар буура кижиниң чүс сөөгүн санап турган, шуптузун сый үгүштаан, ам амыраар чүве» дээрин сактып келгеш, будуктардан туттунуп чоруй, тура халыдым. Хамык будук сып, хой кежи негей чурумну дартайтыр тырааш, ортузундан курлуг кижи хевирлиг кылдыр боолуйтур так куржааш, бодум хам-дыттың чекпур будуктарының аразынче ажыттай олурупкаш, шартагар адыр чуврумну аңдара илип бадырыптым. Буура түп-тура халааш, оон кырынга ееди чыда каапкаш, соястай аарак кизиредир угуупттайла берди. Дааш-шимээн чиде берген боор, буура тура халааш, сиягиленип, улуг чүве бүдүрүп каан чүве дег, бусталдыр улуг тынып, эгиштегилээш, ингиннеринче шывареш-ла диди. Бараапнап орарымга, оларын дескиндир ийи-үш-даа удаа шывараңнадыр челди. Оон доктаагаш, узун хоюг кылдыр буккулай-дыр. Бо база-ла буураның «Эргимнерим, мени манап пат-ла болдунар бе? Чорук-даа чогуду. Ам кым-даа шаптык катпас, шөлээн черже чоруулуңар чөп» дигенмедээ-демдээ болгай аан ол деп билдим. Ур-даа болбаанда, шынап-ла, мени кыштын бо дошкун соогунда мынчаар хилинчектээн кончуг удурук ингиннериниң баштарын хочунадыр, мөгелерин саглаңнадыр элертип алгаш, тура дүжүп каап, хая көрнүкөрнү ховуну куду бадыпты. Мен база-ла хостуг улуг тынгаш: «Ом-мани-патни-хом! Бак чүве ынай турзун!» — деп чалбарылааш, амы-тыным алган хам-ыяштан дүжүп бадыптым.

Түрексинип чалгааравас болзуңарза, ийиги ужуралымны хөөреп, ок, келек, хөөреп даадым, чугаалап бээйн бе?

Куулар ОРГУ.

Редакторнуң оралакчызы
К. К. САТ.

667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100 — Индекс 54241

ШЫННЫҢ телефоннары
Редактор — 3-43-34
оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17;
приемная — 3-34-26;
харыысалгалыг секретарь — 3-34-92
оралакчылары — 3-45-93;
партийжи амыдырал килдизи — 3-36-42; 3-36-25
совет тургузуг, солуна айтырыглар килдизи — 3-34-06, 3-41-23
үлетпүр килдизи — 3-34-49, 3-36-73;
агроүлетпүр килдизи — 3-41-16
пропаганда килдизи — 3-34-57
культура килдизи — 3-39-15
информация килдизи — 3-37-11
чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39
корректорлар — 3-34-19;
бухгалтерия — 3-43-41
очулга килдизи — 3-34-93;
үндүрүкчүлер — 2-27-41;
солун келбейн барганда — 2-32-75

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлаанга аяны. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 282. ТС—00522.

БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 28 воскресенье № 125 (14025)

1925 чылда үнүп эгелээн. Өртээ 3 кап.

ШИЛИИШКИННИҢ БОЛГАШ ШИИТПИРЛЭЭРИНИҢ ОРУУ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хуралдарының түр регламентизи

1. ССРЭ Конституциязынга дүүштүр ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң ээлчеглиг хуралдарын чылда бир катап эрттирер. Ээлчег чок хуралдарны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң инициативазын ёзугаар, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының бирээзиниң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының, ССРЭ-ниң улус депутаттарының беш тиң бир кезииндеен эвээш эвес кезииниң саналын ёзугаар азы эвилелдешкен республиканың өмүнээзинден оларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органының инициативазын ёзугаар чыылдырар. (ССРЭ Конституциязының 4 кезээниң 110 чүүлү).

2. ССРЭ Конституциязының 108 чүүлүнде кирген чүгле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге хамааржыр бүгү айтырыгларны ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хуралдарынга чугаалажыр. (ССРЭ Конституциязының 3 кезээниң 108 чүүлү).

ССР Эвилелинге хамааржыр кандыг-даа айтырыгны чугаалажып көөрү-биле болгаш шиитпирлээри-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи хүлээп алыр бүрүн эргелиг. (ССРЭ Конституциязының 2 кезээниң 108 чүүлү).

3. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге хоойлу саналдаар эрге ССРЭ-ниң улус депутаттарынга, Эвилел Совединге, Национальдар Совединге, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунга, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга, ССРЭ-ниң Конституция Хайгаарал комитединге, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге, эвилелдешкен республикаларның өмүнээзинден оларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарынга, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының палаталарынга болгаш комитеттеринге, ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединге, ССРЭ-ниң Дээди судунга, ССРЭ-ниң Чиңгине прокурорунга, ССРЭ-ниң Кол күрүне арбитринге онаажыр. (ССРЭ Конституциязының 1 кезээниң 114 чүүлү).

Ол ышкаш хоойлу саналдаар инициатива хөй-нийти организацияларының өмүнээзинден оларның ниити-эвилел органнарында болгаш ССРЭ-ниң Эртемнер академиязында бар. (ССРЭ Конституциязының 2 кезээниң 114 чүүлү).

4. ССРЭ хоойлуларын болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездилериниң доктаалдарын Съездиниң хуралдарынга ССРЭ-ниң улус депутаттарының ниити санының хөй кезииниң бадылаашкыны-биле, ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер кирер дугайында ССРЭ Хоойлузун — ССРЭ-ниң улус депутаттарының ниити санының үштүн ийи кезиинден хөйүнүң бадылаашкыны-биле хүлээп алыр. (ССРЭ Конституциязының 4 кезээниң 108 чүүлү, 174 чүүлү).

Хоойлуларны болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң шиитпирлерин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының болгаш комитеттериниң чогуур доктаамал комиссияларының төлевилелдерни баш удур чугаалажып көргениниң соонда, хүлээп алыры чурум болур. (ССРЭ Конституциязының 1 кезээниң 123 чүүлү).

ССРЭ Хоойлуларынга болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хүлээп алганы өске-даа актыларынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы ат салыр. (ССРЭ Конституциязының 1 кезээниң 121 чүүлү).

5. ССРЭ Конституциязының 111 чүүлүнүң негелделеринге дүүштүр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ССРЭ-ниң улус депутаттарының аразындан чажыт бадылаашкын-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи соңгуур. (ССРЭ Конституциязының 3 кезээниң 108 чүүлү, 2, 4 кезектериниң 111 чүүлү).

Эвилел Совединиң болгаш Национальдар Совединиң составының беш тиң бир кезиин ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи чыл санында чаартыр. (ССРЭ Конституциязының 5 кезээниң 111 чүүлү).

6. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазын ССРЭ-ниң улус депутаттарының аразындан чажыт бадылаашкын-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи соңгуур. (ССРЭ Конституциязының 3 кезээниң 108 чүүлү, 2 кезээниң 120 чүүлү).

7. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызын болгаш ССРЭ-ниң Конституция Хайгаарал комитедин соңгуур. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызының кандидатуразын болгаш ССРЭ-ниң Конституция Хайгаарал комитединиң хуу составының дугайында саналды соңгууру-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы кирер. (ССРЭ Конституциязының 3 кезээниң 108 чүүлү, 1 кезээниң 121 чүүлү).

8. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң соңгааның азы томуйлааның соонда, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының киргенин ёзугаар ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазын, ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазын, ССРЭ-ниң Дээди судунуң даргазын, ССРЭ-ниң Чиңгине прокурорун болгаш ССРЭ-ниң Кол күрүне арбитрин ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи бадылаар. (ССРЭ Конституциязының 3 кезээниң 108 чүүлү, 1 кезээниң 121 чүүлү).

9. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң ажылын организастаарын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму хандырар. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге чугаалажыр ужурлуг айтырыгларны белеткээриниң ниити удуртулгазын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы боттандырар. (ССРЭ Конституциязының 1 кезээниң 118 чүүлү, 1 кезээниң 121 чүүлү).

10. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хуралдарын Москвага, Кремльдиң Съездилер ордузунга эрттирер.

ССРЭ-ниң улус депутаттары хуралдаар залга партерге девискээр принцивин ёзугаар олурар: девискээр болгаш национал-девискээр округтардан депутаттар — оларның соңгуттурганы республикалар, крайлар, областар аайы-биле; хөй-нийти организацияларындан депутаттар — оларның чурттап азы ажылдап турары республикалар, крайлар, областар аайы-биле.

11. ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулда соонда бирги хуралын ССРЭ-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының даргазы, оон соонда — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы азы оон оралакчызы эрттирер. (ССРЭ Конституциязының 5 кезээниң 110 чүүлү).

12. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи соңгулда соонда бирги хуралынга ССРЭ-ниң улус депутаттарының аразындан Мандат комиссиязын соңгуур.

Мандат комиссиязының киирип келгени-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи депутаттарның бүрүн эргелерин хүлээп көөр дугайында, а соңгулдалар дугайында хоойлужудулганы хажыткан таварылгаларда — тус-тус депутаттарны соңгааның күш чок болдурар дугайында шиитпирин хүлээп алыр. (ССРЭ-ниң Конституциязының 2 кезээниң 110 чүүлү).

13. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң эртенги хуралдарын 10 шактан 14 шакка чедир 30 минута чапсарлыг, а кежээкилерин — 16 шактан 18 шакка чедир эрттирер. Съездиниң шиитпирин ёзугаар хуралдарның оон аңгы үезин доктаадып болур.

Илеткелге чурумчутканы-биле бир шак 30 минута хире үени, эдеривчи илеткелдерге — 30 минута хире үени бээр. Илеткелдер болгаш эдеривчи илеткелдер талазы-биле санал берикчилеринге 15 минута чедир үени, катап немелде санал бээринге — 7 минута чедир, кандидатуралар талазы-биле саналдарга — 5 минута чедир, хуралды чорудуп турар чурумунга, бадылаашкынның чылдагааннарынга хамаарыштыр саналдарга, тайылбыр бээринге — 3 минута чедир үени бээр.

14. Саналдаары-биле сөс бээр дугайында медегелдени ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунга баш удур азы ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң ажылдап турар үезинде — хуралда даргалакчыга кирер.

Чугула айтырыгларны чугаалажып турда, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, девискээрлериниң, а ол ышкаш хөй-нийти организацияларының өмүнээзинден саналдаар ССРЭ-ниң улус депутаттарынга сөс бээрин хандыртынар.

Хүн айтырыының кол-кол айтырыгларының талазы-биле эвилелдешкен республика бүрүзү ССРЭ-ниң үштен эвээш эвес депутаттарынга сөс бээрин негеп болур эргелиг.

15. Саналдарны кызыгаарлаарын ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң ССРЭ-ниң улус депутаттарының ниити санының үштүн ийи кезиинден эвээжевес хөй кезииниң хүлээп алганы шиитпири-биле боттандырар.

Саналдарны кызыгаарлаар дугайында шиитпирни хүлээп ап турда, эвилелдешкен республикадан соңгуткан депутаттар, бир эвес ол республикадан соңгуткан депутаттарның үштүн ийи кезиинден эвээш эвези деткээн болза, ол республикадан депутатка сөс бээрин негээр эргелиг. Айыттынган бо таварылгада саналдарны кызыгаарлаарынга бо чүүлдүң бирги кезээнге дүүштүр чорудар катап бадылаашкын негеттинер.

16. Хоойлулар болгаш өске-даа актылар төлевилелдеринге эдилгелер дугайында саналдарны бижимел-биле кирер.

17. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хуралдарынга депутат ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң тургузары азы соңгууру өске-даа органнарның удуртукчуларынга негелделиг тургузуп болур. ССРЭ-ниң улус депутаттарының негелделерин бижимел-даа, аас-биле-даа кирип болур. Негелдеге харыыны үш хүнден эртпес хуусаа иштинде Съездиге бээр. (ССРЭ Конституциязының 1 кезээниң 124 чүүлү).

18. ССРЭ-ниң улус депутаттарының хуралдарынга чугаалажып көрдүнүп турар айтырыглар талазы-биле шиитпирлерин ажык бадылаашкын-биле хүлээп алыр. ССРЭ Конституциязында көрдүнген таварылгаларда азы Съездиниң шиитпири-биле чажыт бадылаашкынны чорудар.

Ажык бадылаашкын үезинде бадылаашкын санын санаарын Съездиниң доктааткан санныг депутаттар бөлүүнге дагзып болур. Чажыт бадылаашкынны организастаарынга болгаш эрттирерин-ге улус депутаттарының аразындан саналга комиссиязын соңгуур. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң шиитпири ёзугаар тус-тус кижи аайы-биле бадылаашкынны эрттирип болур.

19. ССРЭ-ниң улус депутадынга ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге идепкейлиг киржир эргени хандырар.

ССРЭ-ниң улус депутады саналдарга киржир, саналдың кирер. Съездиниң тургузуп турары органының ол-бо кижи киржилгелиг составының болгаш Съездиниң соңгууру база бадылаары албан-дужаалдыг кижилерниң кандидатуразының талазы-биле бодунуң бодалын илередир, айтырыгларны салыр, тайылбыр бээр эргелиг, а ол ышкаш ССРЭ Конституциязынга болгаш ССРЭ-ниң өске-даа хоойлуларынга дүүштүр өске-даа эргелерни ажыглаар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хуралдарынга чугаалажып көрүп турар айтырыглар талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутады шиитпирлежип бадылаар бүрүн эргелиг. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң составында кирбейн турар ССРЭ-ниң улус депутады ССРЭ-ниң Дээди Совединиң болгаш оон палаталарының хуралдарынга чөвүлежир эргелиг киржип болур. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палатазының комиссиязының база Дээди Советтиң комитединиң кежигүнү эвес ССРЭ-ниң улус депутады ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палатазының комиссиязының азы Дээди Советтиң комитединиң хуралынга чөвүлежир эргелиг киржип болур.

ССРЭ-ниң улус депутадынга ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге чугаалажып көөр хоойлулар, доктаалдар болгаш өске-даа документилер төлевилелдерин чурумчутканың ёзугаар ийи неделя хуусаадан эрте баш удур тывыжары-биле бертинген турар ужурлуг. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму ССРЭ Конституциязының 118 чүүлүнге дүүштүр ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң ажылын организастаарын хандырбышаан, ССРЭ-ниң 20-ден эвээш эвес санныг улус депутаттарының саналын ёзугаар оларның белеткээн материалдарын ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң албан хуузунда документизи кылдыр тарадып болур.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң чоруп турар үезинде депутаттарга хуралдарның стенографтыг отчёдун бээр. Саналдаарын кызыгаарлааны-биле холбаштыр санал берип четтикпейн барган улус депутаттарының саналдарының бижимелин Съездиниң шиитпири-биле стенографтыг отчёттарга кирип болур.

20. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хуралдары ажык болур.

Хуралдарга күрүне органнарының, хөй-нийти организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң, парлалганың, телевидениениң, радионуң төлээлекчилерин, а ол ышкаш өске-даа кижилерни чалаар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң шиитпири ёзугаар чажыт хуралды эрттирип болур.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи ажылын үргүлчүлеп турар

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң саналга комиссиязы

Абдурахимов Абдурахман — Узбек ССР-ниң Наманган облазының Наманган районунуң Свердлов аттыг колхозунуң кол экономизи.

Абуталипов Шамиль Абдулажанович — Павлов уруглар бажыңының директору, Ульянов область.

Азизова Зенфира Азиз Кызы — Азербайджан ССР-ниң Кутканшен районунуң М. Ф. Ахундова аттыг колхозунуң саанчызы.

Акрамов Эрнст Хашимович — Республиканың клиника эмнелгезиниң салбыр эргелекчизи, Фрунзе хоорай.

Анишиев Владимир Петрович — Узбекистанның компартиязының ТК-зының ийиги секретары. Ташкент хоорай.

Ануфриева Лидия Алексеевна — Повенец ортумак школазының директору. Медвежьегорск район, Повенец суур, Карел АССР.

Апостол Вениамин Гаврилович — Кишинёвтуң Чехов аттыг орус драматургия театрының кол режиссёру. Молдавияның Театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар чериниң даргазы. Кишинёв хоорай.

Арбатов Георгий Аркадьевич — академик. ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының АКШ болгаш Канада институдунуң директору, Москва хоорай.

Байрамова Нармина Алиман Кызы — Азербайджан ССР-ниң Уджар районунуң Физули аттыг колхозунуң хевен ажаакчызы.

Баранникова Ольга Вячеславовна — Туланың политехниктиг институдунуң студентизи. Тула хоорай.

Батиашвили Станислав Андреевич — Лагодехи машина тудуг заводунуң ажылчыны. Лагодехи хоорай. Грузия ССР.

Бегельдинов Талгат Якубекович — пенсионер. Алма-Ата хоорай.

Бехтерева Наталья Петровна — академик. ССРЭ-ниң Медицина эртемнериниң академиязының экспериментал дыг медицина эртем-шинчилел институдунуң директору, Ленинград хоорай.

Воробьёв Николай Николаевич — Пыталов СЭКП райкомунуң бирги секретары, Псков область.

Горелкина Валентина Алексеевна — Улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилелиниң Красноярск край комитединиң даргазы, Красноярск хоорай.

Григорян Ашвин Гайкович — архитектор. Арменияның Архитекторлар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы. Ереван хоорай.

Гуммыев Отуз — Туркмен ССР-ниң Ташауз облазының Октябрь районунуң «Совет Туркменистаны» колхозунуң бригадири.

Данилова Любовь Андреевна — ортумак школаның директорунуң өөредилге-кижизидилге ажылының талазы-биле оралакчызы. Мелеуз хоорай. Башкир АССР.

Деревянко Борис Федорович — «Вечерняя Одесса» солунунуң редактору. Одесса хоорай.

Ероховец Ирина Яковлевна — Минскиниң Саналга техниказының бүдүрүлге каттыжыышкынының Г. К. Орджоникидзе аттыг электроннуг саналга машиналар заводунуң монтажниги, Минск хоорай.

Есейкин Николай Викторович — Шилов районунуң «Доброволец» колхозунуң аренда кезээниң механизатору, Рязань область.

Закис Юрис Родерихович — Латвияның П. Стучка аттыг күрүне университединиң ректору, Рига хоорай.

Золотарёва Людмила Александровна — Воронежтиң Кольцов аттыг Академиктиг театрының артизи, Воронеж хоорай.

Ибраева Кульжария — Казах ССР-ниң Талды-Курган облазының Алакуль районунуң «Сарыкумский» совхозунуң звенозу.

Иваненко Николай Ильич — Краснодар крайының Щербиновск районунуң «Приморский» колхозунуң бригадири.

Каримов Джамшед Хилолович — Таджикистанның компартиязының Душанбе хоорсомунуң бирги секретары, Душанбе хоорай.

Кобалия Лариса Нодаревна — Абхаз АССР-ниң Гальск районунуң «Сабчота чай» шай өстүрүкчүлүг совхозунуң механизатору.

Коберидзе Вардишели Георгиевич — Руставиниң ДОСААФ хоорай комитединиң даргазы, Рустави хоорай. Грузия ССР.

Косарчук Валерий Петрович — «Молдсельмаш» бүдүрүлге каттыжыышкынының кол технологу. Бельцы хоорай. Молдав ССР.

Ласута Елена Петровна — Пинскиниң Улуг Октябрьның 60 чылы аттыг бүдүрүлге арттырга-трикотаж каттыжыышкынының цех начальниги, Брест область, Пинск хоорай. Белорусс ССР.

Лекеня Николай Сергеевич — пенсионер. Райчихинск хоорай. Амур область.

Лукьяненко Ольга Федотовна — Волын областың Маневич районунуң «Світанок» колхозунуң зоотехниги, Украин ССР.

Магомадов Леча Довачевич — Чечен-Ингуш АССР-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң даргазы, Грозный хоорай.

Мансуров Рафис Хамзеевич — Өрүмнээр ажылдарының Азнакаевск эргелелиниң өрүмнээр мастери, Татар АССР.

Маркевич Анатолий Лаврентьевич — Облученск вагон депозунуң начальниги, Еврей автономнуг область, Хабаровск край.

Мельников Александр Иванович — Куйбышев областың Сызрань районунуң Ленин аттыг колхозунуң бригадири.

Мельников Александр Ильич — Ленинградтың адмиралтей каттыжыышкынының металл судноларының корпустар чыыкчызы, Ленинград хоорай.

Мисриканов Керимхан Замрудинович — Махачкаланың машина тудуунуң заводунуң слесарь-эптекчилер бригадири. Махачкала хоорай, Дагестан АССР.

Миталене Она Антановна — Клайпеданың хоорай эмнелгезиниң кол эмчи сестразы, Клайпеда хоорай, Литов ССР.

Назаренко Арнольд Филиппович — «Южное» конструктор бюрозунуң кол инженери, Днепропетровск хоорай.

Нефф Эрика Матвеевна — Караганда областың Ульянов районунуң «Пролетарский» совхозунуң машиналыг саалда оператору, Казах ССР.

Нурм Хассо Эрикович — «Эстагрострой» республика каттыжыышкынының инженери, Таллин хоорай.

Новожилов Генрих Васильевич — Москваның С. В. Ильюшин аттыг заводунуң чиигине конструктору, Москва хоорай.

Ниинас Тойво Адольфович — Эстонияның далай пароходствозунуң начальниги, Таллин хоорай.

Озолиньш Леопольд Алфредович — Латвияның травматология болгаш ортопедияның эртем-шинчилел институдунуң улуг эртем ажылдакчызы. Рига хоорай.

Осипов Анатолий Константинович — Мордваның Н. П. Огарёв аттыг күрүне университединиң партия комитединиң секретары, Саранск хоорай.

Осипьян Юрий Андреевич — Академик, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының вице-президентизи. ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының кадыг телолар физиказының институдунуң директору, Москва хоорай.

Оськин Анатолий Дмитриевич — Сосногорск мыш-үлетпүр ажыл-агыйының «Ухталес» бүдүрүлге каттыжыышкынының директору. Сосногорск хоорай. Коми АССР.

Павленко Виктор Павлович — Воронеж областың Новоусманск районунуң «Масловский» куруксажыдылга заводунуң директору.

Павлов Анатолий Васильевич — Кунгурнуң машина тудуушкун заводунуң токарь-оператору, Кунгур хоорай, Пермь область.

Пашян Степа Андраникович — Абовянның «Измеритель» радио-аппаратура заводунуң регулировщиги, Абовян хоорай. Армян ССР.

Петров Никифор Николаевич — Среднеколымск районунуң ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозунуң директору, Среднеколымск хоорай. Якут АССР.

Приходько Екатерина Степановна — Сумск районнуң Великочернетчанскиниң херреглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы, Украин ССР. Сумск область, Сумы хоорай.

Пылин Борис Филиппович — подполковник. Качинскиниң Мясников аттыг дээди шериг ужар чуул училищезиниң улуг башкызы, Волгоград хоорай.

Пындык Галина Владимировна — Львов областың Золочевск районунуң Чапаев аттыг колхозунуң машиналыг саалда оператору.

Рынка Анатолий Андреевич — улус депутаттарының Новоград-Волынск хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы. Новоград-Волынский хоорай. Житомир область.

Савостина Зинаида Семёновна — Челябинск областың универсалдыг эртем библиотеказының директору, Челябинск хоорай.

Самаев Петр Лиджиевич — «Калмстрой» тедевидел тудуг-монтаж каттыжыышкынының Элиста бажың тудуу комбинадының начальнигиниң оралакчызы, Калмык АССР.

Саркисян Сос Артагесович — Сундукян аттыг күрүнениң академиктиг театрының артизи. Ереван хоорай.

Скоков Юрий Владимирович — «Квант» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиигине директору, Москва хоорай.

Снегур Мирча Иванович — Молдавияның компартиязының ТК-зының секретары.

Соловьев Юрий Борисович — ССРЭ-ниң Дизайнерлер эвилелиниң баштаар чериниң даргазы.

Струков Николай Алексеевич — Курск областың прокуратуразының улуг истекчизи. Курск хоорай.

Сычев Юрий Петрович — Подполковник, Ленинградтың Ю. В. Андропов аттыг агаардан халдааткыылдан камгалалдың дээди шериг-политиктиг училищезиниң кафедра башкызы.

Тарнавский Георгий Степанович — Белорус ССР-ниң прокурору, Минск хоорай.

Ткемаладзе Григорий Абелович — «Чиатурмарганец» бүдүрүлге каттыжыышкынының профком даргазының оралакчызы. Чиатура хоорай. Грузия ССР.

Умарходжаев Мухтар Ишанходжаевич — Андижанның күрүнениң дылдарның педагогика институдунуң ректору. Андижан хоорай. Узбек ССР.

Усиченко Иван Игнатьевич — Украин ССР-ниң Кызыл Крест ниитилелиниң Төп комитединиң даргазы, Киев хоорай.

Черкашова Любовь Петровна — Новоалександровск районнуң Карл Маркс аттыг колхозунуң механизатору, Ставрополь край.

Шерали Лоик — шүлүкчү, «Садои шарк» журналдың кол редактору. Душанбе хоорай.

Шлячите Зита Леоновна — Клайпеданың юридиктиг консультациязының болчукчузу, Клайпеда хоорай. Литва ССР.

Эвизов Атабай — Марый областың Туркмен-Кала районунуң Ленин аттыг колхозунуң бригадири, Туркмен ССР.

Эргешов Абдимапап Эргешович — Ош областың Базар-Коргон районунуң Фрунзе аттыг колхозунуң бригадири, Кыргыс ССР.

Юсупов Эркин Юсупович — Узбек ССР-ниң Эртемнер академиязының вице-президентизи, Ташкент хоорай.

Яненко Аркадий Петрович — Новосибирскиниң инженер-тудуг институдунуң ректору.

ДЕМОКРАТИЯ—БИСТИҢ ТӨӨГҮЛҮГ ШИЛИЛГЕВИС

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинде

Май 26-да эртенгиниң 10 шакта Кремльге ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң үшкү хуралы ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле ажыттынган.

Депутаттар ССРЭ-ниң Дээди Совединиң соңгуузу дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүнче кирген.

Улус депутаттарының бөлүктериниң төлээлекчилериниң өмүнээзинден депутат Е. С. Строев Эвилел Совединиң соңгулдаларының талазы-биле чажыт бадылаашкынның бюллетеньнге төлээлекчилер хуралынга дуржулгааш депутаттарның кандидатураларының ханызын кирер деп санал берген.

Кирген саналды чугаалажып көөрүнүң мурнунга чамдык депутаттар митингилерни эрттирериниң болгаш хоойлу-дүрүм камгалалының органнарының хевирлишкиннериниң практиказы-биле холбашкан негелделерни болгаш меделгелдерни кылган.

Депутат Т. И. Заславская эртен дүне Москваның Пушкин шөлүнге депутаттар биле москвачыларның ужуражыышкыны болур ужурлуг турган деп дыңнаткан. Ынчалза-даа депутаттар сааадаш келбейн барган, мынчангаш кижилер Кремльниң Боровицк хаалгаларынче оларга ужуражып ээш чорупкан. Депутатта бар медээлер ёзугаар алырга, митингиниң тарады сывырарынга тускай шериглерни ажыглаар болгаш тудуп хоругдаашкынны кылган.

Оон-биле холбаштыр саналдакчы Съездиниң ажылының үезинде биллингир чарлыктарның күштүг болурун түр соксадыр дугайында саналды депутат Адамович дүүн кирген, ынчалза-даа ол айтырыгны бадылаашкынга кирбээнин сагындырган.

Оратор ССРЭ-ниң иштики херектер министринге чүге ындыг хемчеглер алдынганыл деп негелде кылган. Оон санал турары-биле демократчы эвес ол чарлыктарның Съездиниң ажылдап турар бүгү хуусаазында күштүг болурун соксадыр дугайында айтырыгны бадылаашкынга кирерин ол саналдаан.

Негелдеге харыылап тура, ССРЭ-ниң иштики херектер министри В. В. Бакатин Съездиниң ажылының бирги хүнү митинги-биле чурттаа ээн хүлээп алдынган ынчалза-даа бүгү талалыг лек-лески эвес деп дыңнаткан. Министрниң чугаалаашкыны-биле, дыка хөй девискээрлерге Съездиниң ажылын телевидениеге болгаш радиога көргүзүп, дамчыдып турган чорудууну сайгарган соңгукчуларның баш удур оорганизаставаан ужуражыышкыннары эрткилээн. Кайда-даа, чаңгыс-даа черге кымны-

(Уламчызы 2-ги арнында.)

ДЕМОКРАТИЯ—БИСТИҢ ТӨӨГҮЛҮГ ШИЛИЛГЕВИС

(Уламчызы. Эгези 1-ги арында).

даа түдүп хоругдаваан, кымны-даа тарады сывыртаваан. Кандыг-даа тускай шериглерни анаа ажытлаваан.

Москваның чамдык хамаатыларының Пушкин шөлүнге «Лира» кафениң чанынга эрттирер деп белеткээн чөпшээрел бербээн митингизинге, чөпшээрел чокка-даа эрттиреринге шаптык катпас деп шиитпирлээн турган. Милиция болгуушкуннарга холгаарлаваан, кандыг-даа хөделишкин үндүрбээн, кымны-даа түдүп хоругдаваан.

Съезд В. В. Бакатинниң тайылбырын кичээнгейге алган.

Депутат Т. И. Заславскаяның көдүрген айтырыгның талазы-биле депутаттар З. З. Вайшвила, С. Б. Станкевич, В. П. Филиппов, А. Д. Сахаров, Ю. Т. Акбаров, А. С. Самсонов олар чүве чугаалаан.

ССРЭ-ге хуралдарны, митингилерни, кудумчуга чыскаалдарны организастаарының болгаш эрттирериниң чурумунуң дугайында Чарлыкты Съездиниң ажылының үезинде күш чок кылдыр тур соксадырының дугайында саналды бадылаашкынның хөй кезии-биле хүлээп албаан.

Съездиниң ажылының дээштиин бедидер сорулга-биле хуралдар залдың бүгү эртиглеринге микрофоннар тургузарын база саналчыларның санын көвүдедирин депутат Г.-И. А. Какара саналдаан.

ССРЭ-ниң Дээди Советинге соңгуткан депутаттар, профессионал парламентарийлер дег апаргылаашаш, боттарының ам ажылдап турар ажылдарын албан каар ужурлуг бе деп айтырыгга харыы бээрин депутат И. А. Андреева дилээн.

Хуралды эрттирип турган М. С. Горбачевтуң берген тайылбырынга ССРЭ-ниң Дээди Совели ооң депутаттарының чамдык кезии, бир эвес ол оларның күзээшкиннеринге дүгжүп турар болза, боттарының эрги албан-хүлээлгелеринге ажылдап артарынга соңнуургалдыг деп демдеглеттинген. Ук депутаттарның ССРЭ-ниң Дээди Советиниң комиссияларынга ажыл-чорудулгазы база онза ажыктыг болур ийик деп демдеглеттинген. Ынчалзажок канчалза-даа депутаттарның көлдүт кезии төлевилеп турары-биле чурттуң эрге-чагыргазының дээди органынга доктаамал үндезинге ажылдаар апаар. Бо айтырыгны шиитпирлээринге, депутаттарның ээлчежип солчулгазын барымдаалап турганда, дуржулганы мооңнээр болгаш сайгарып көөр апаар.

Литва делегациядан депутат В. А. Статулявичюс ийи палаталарның кайызынга-даа соңгулдаларны республикалар аайы-биле эрттирерин, а ооң соонда бадылаашкынның протоколдарын күштүг кылдыр бадылаарын саналдаан. Ол ону ындыг чурум турда соңгулдаларның шынчызы хандыртынары-биле, оон өске таварылгаларда дыка хөй депутаттарга билбези кижилер дээш бадылаары таваржыры-биле тайылбырлаан. ССРЭ-ниң Дээди Совели ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге республикалардан келген улус депутаттарының санындан тургустунган бөлүктерден соңгуурун болгаш Съездиге бадылаарын анаа отчеттуг болуп артарын өөренип көргеш, ам күштүг болуп турар ССРЭ Конституциязынга өскерилгелерни киирерин оратор саналдаан.

Дээди Советке ажылдаары ёзулуг илепкейлиг болурун база үе-шак чарыгдаарын негээр төлээде, ол органга ылаңгыя ажылдап шыдаар болгаш ону ханызы-биле медерел билир турар кижилерни шилип ужурлуг деп, депутат В. Л. Гинзбург чугаалаан. Дээди Советтиң составын бир чыл болгаш эде соңгуурда ол депутаттар хуралдарга канчаар кээп турганын, боттарының хүлээлгелерин канчаар күүседип турганын өөренип көөр чугула. Багай ажылдап турганнарны Дээди Советтиң составындан үндүрер херек.

Демократия ёзугаар алыр болза, ийи палаталыг парламентиже чүгле аңгы-аңгы кандидаттар эвес, харын аңгы-аңгы соңгукчулар турары онза чугула деп, депутат В. Н. Ирналов демдеглээн. Националдар Советинге соңгулдалар үезинде, ол чуртта национал эвээш кезиктиң магадылалын хандырып турар, делегацияларның төлээлери соңгукчулар болур. Эвилел Советинге соңгулдалар үезинде, ол ниити эвилел эрге-ажыктарын хандырар, национал хамаанчокка девискээрниң бүгү хамаатыларының эрге-ажыктарын хандырар бүгү эвилелдиң делегаттары соңгукчулар болур.

Эвилел Советинге соңгулда үезинде альтернативтиг болур чорууктуң принцивин сагыырын хандырарының чугулазын депутат айыткан. Конституцияда айытканы ышкаш девискээр бүрүзү тодаргай түңнүг олутту кураазынарды чугула. Болду соңгулдарынга удурланганындан аңгыда девискээр шупту кандидаттарны ийи үндүрер. Съезд соңгуур. Хөй сан алган кандидат соңгуткан деп санадыр.

Эвилел Совели база Националдар Совели ажылчын органнар болур ужурлуг, ынчангаш ооң составынга кирген харысалгалыг партия ажылынга депутаттар боттарының депутат хүлээлгелерин долузу-биле күүседип шыдавайн баарлар деп, депутат В. И. Самарин демдеглээн. Эвилелдешкен республикалардан, крайлардан, областардан күүседикчи эрге-чагыргаларының төлээлери депутаттар боттарының девискээрлериниң эрге-ажыктарын барымдаалап, хоойлу-дүрүмнер ажылдап кыла берип чадавас деп, оратор айыылзыныышкынын илереткен.

Улус депутаттарының бөлүктериниң төлээлекчилериниң май 24-те хуралынга шупту палаталарга кандидаттарның дугайында айтырыгны чугаалашканын депутат В. И. Борковец айыткан. Тодаргайлаарга, Красноярск крайдан үш кандидатураны доктааткан сан ёзугаар киирген. Ынчанмыже даңзыларда оларның бирээзиниң — А. Ф. Вепревтиң кандидатуразы кирбээн болган, ынчангаш бистиң делегациявыс ооң фамилиязын даңзыже киирерин кызыдып тур бис.

Депутат Б. Ф. Пылин Дээди Советти 542 эвес, 812 кижиден тургузарын саналдаан, ооң түңнелинде ийиниң аразынга артар депутаттарның отрядындан адырлып апаар. Олар Дээди Советтиң составынга кирбес, ынчалза-даа комиссияларга ажылдаарлар. Депутат шак ындыг хемчээлдиг доктаадып саналдаан: хөй нийти организацияларындан — 270 кижи, коммунистиг партиядан, профессионал база кооператив эвилелдеринден — кайызындан-даа 36-36 кижи, өске организациялардан — 27-27 кижи. Соңгулданы чажыт бадылаашкын-биле ийи ээлчеге чорудар: биргизинге — девискээрлер аайы-биле, ийигизинге — организациялар аайы-биле.

Депутат А. Н. Коновалов Дээди Советти өңгүүр талазы-биле тускай даңзыны сайгарып чугаалажыры ам-даа эвес дээр хевирлиг бодалын илереткен. Баштай депутаттың статузун тодарадып алыр. Съездиниң депутады база Дээди Советтиң депутады канчаар, кандыг эргелерлиг болурунуң дугайында. Комитеттерниң база комиссияларның составының дугайын билип алза чогуур. Бо айтырыгларны Съезд соңгулдалар мурнунда шиитпирлептер ужурлуг.

Депутат С. Н. Федоровтуң бодалын ёзугаар Эвилел Советинге девискээрлерниң төлээлерин соңгувайн, а националдың интеллектизин соңгуур. Хамаатытурушуг, онза чаагай сеткилдиг кижилерни шилип алыр херек, олар бүгү чурттуң айтырыгларын шиитпирлээр ужурлуглар. Кандыг-бир девискээрниң эрге-ажыктарын камгалаарынга Националдар Совели бар болгай.

Индирде Донецкиниң депутады А. Н. Бойко. Элээн хөй республикаларга Дээди Советке кандидатуралар идип үндүрерде «аппарат» методун ажыглаан. Радикалдыг арганы ажыглаар болгаш ССРЭ Конституциязынга эдилгелер киирер деп Донецкиниң бөлүк депутаттары саналганнар. Дээди Совет — Съездиниң доктаамал ажылдап турары ажылчын күүседикчи болгаш контрольдаар органы. Ынчан шуугаашкын көскүзү-биле чавырлыр. Чамдыктар комиссияларның болгаш комитеттерниң доктаамал кежигүннери болур, өскелер — доктаамал эвес. Ынчалза-даа оларның үннери дең эргелиг. Советтерниң бүрүн эрге-чагыргазын боттандырарынга Дээди Совет ССРЭ-ниң чазаанга база ооң кежигүннеринге бүзүревезиниң вотумун үндүрүп болур эргени бээрин чугула деп санап тур бис.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң персоналдыг составының дугайында айтырыг принципиалдыг ужур-дузалыг боор турар деп, депутат В. П. Золотухин чугаалаан. Дээди чадаларның удуртукчу ажылдакчыларындан элээн хөй кижилерни, чижээлээрге, Узбекистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретарын, республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазын болгаш өскелерниң-даа чурттуң Дээди Советинге соңгуурун Узбек ССР-ден саналдап киргенин ол дыңнаткан.

Мындыг айтырыг тургустунуп кээр: чер-черде доктаамал ажыл-чорудулгазын олар ССРЭ-ниң Дээди Советинге ажыл-биле канчап дакпырлаштырып шыдаарларыл? ССРЭ-ниң Дээди Советин соңгуурда түс-түс девискээрлерниң чеже төлээлекчилерлиг болурун тодарадырының чугулазын, депутат бөлүктерни тургузарының принцивиниң ёзулуг демократчы болурун четтип алырын ол саналдаан.

Ам дээрезинде бистиң республикавыстың саналы узбек делегацияның коллективтиг ажылдап кылган саналы болбайн турар деп, ол чугаалаан. Кандидатуралар талазы-биле ёзу барымдаалаан бадылаашкынны безин республикага чорутпаан. Чурттуң эрге-чагыргазының дээди органынга ажылдаарынга саналдаттынып турар кандидатуралар талазы-биле чугаалажып чорууштуну болгаш чажыт бадылаашкынны чорударын эки деп, оратор саналаан.

Катап соңгулдалар үезинде соңгуттурган ССРЭ-ниң бөлүк улус депутаттарындан Съездиге кыска кыйгырыгны депутат Я. Я. Безбах номчаан. Ораторнуң дыңнатканы-биле алырга, олар өске депутаттарга бодаарга, дең эвес байдалга таварышканнар, чүге дээрге төлээлекчилер хуралынга ССРЭ-ниң Дээди Советиниң составынга кандидатуралар дешшидилгези оларның киржилгези чокка боор эрткен. Чөптүг чорукту катап тургузары-биле ол бөлүктүң киржип турары (6 кижи) Украинадан республика делегациязынга ССРЭ-ниң Дээди Советинге республикадан саналдаттынган кандидатураларның баштайгы даңзызын немээр азы эде көөр арганы бээриниң дугайында айтырыгны тургускан.

Депутат О. Т. Богомоловтуң саналдап киргени болза: Дээди Советтиң кежигүннеринден болгаш Съездиниң Дээди Советке кирбейн барган депутаттарындан дең эгеге тургустунган кайызы-даа бадылаар эргелиг комитеттерни чугула күрүне айтырыгларының талазы-биле доктаадып тургузар. Ындыг комитеттер, Дээди Советтен аңгыда, чугула күрүне айтырыгларын чугаалажып көөрү-биле чылда каш удаа кыска хуралдарга чыглып болур. Оларга кайы-бир айтырыгны бедик мергежилдиг, билир кижилерниң хаара туттунган турары болгаш бүрүн эргениң бүгү хуусаазының дургузунда оларның ажылдаан турарын чедип алыры кончуг чугула.

Москвачыларның чаңгыс-даа артык чер алырынче чүткүвейн турарын депутат А. П. Мурашев бүзүреткен. Доктаадып тургускан 29 чер кандыг-даа таварылгада бүрүн сагыттынар. Москва депутаттарының даңзызында хөй кижиниң киргени дээрге эки күзелдиг илергейлээшкиниң болгаш Съездиге бедик бүзүрелдиң база бир барымдаазы болур. Чажыт бадылаашкынның чурумунга мындыг янзылыг эдилгени киирерин депутат саналдаан: 271 ажыт кандидатты арттырып каан бюллетеньнерни күш чок деп санаар. Соңгукчуларның билип алыры-биле Дээди Советке кандидаттарның даңзызын «Известия» солунга парлаар.

Дээди Советке депутаттарның даңзызы-биле таныжып көөрге бистиң чуртувус чүгле эртем-билиглиг кижилерлиг — эртемденнер, академиктер, профессорларлыг — боор турар ышкаш кылдыр сагындырар-дыр. Ынчаарга бистер, шахтерлар чүге бо хүннерге чедир хүүректеривисти холдан салбайн турар бис деп, депутат А. И. Тхор чугаалаан.

Дээди Советке төлээлежилге темазынга хамаарыштыр ооң ындай чүве чугаалаан, оратор «Бүгү эрге-чагырганы ажылчыннарның болгаш тараачыннарның Советтеринге!» деп бистиң лозунувусту сагындырган. Ооң санап турары-биле алырга, ажылчын аңгының эрге-ажыын профессор эвес, а ажылчын кижи камгалаар ужурлуг.

Саналдаттынып киирип турар Дээди Советтиң депутаттарын соңгуурунуң системазында, ооң бодалы-биле алырга, улуг четпестер бар боор турар — Съездиниң бодунуң улуг эргези, эвээш саныгларының эргези хажыттынып турар. Бир эвес соңгуушкун девискээрлер аайы-биле болур болза, ол демократчы эвес болур. Чижээлээрге, эрге-чагыргалар талазы-биле тускай доктаадылыышкыннар Россия Федерациязынга шуут херек чок деп депутат санаан. Кандидаттар даңзызынга ам-даа хөй фамилияларны киирерин ол саналдаан, чүге дээрге альтернативтиг соңгуушкун болзун дээш.

Депутат Ю. А. Левыкин Националдар Советин тургузарда, хуваалда барымдаалаар дээр чүүл-биле чөпшээрешкен, ынчалза-даа Эвилел Советин ынчаар тургузарынга удурланган. Ол палатаны ниити эвилелдиң эрге-ажыктарын бистер чер-черде будуңнарже лажыглаарын оралдажы бербезин дээш харын бодап тургусканы ол-дур деп, оратор чугаалаан.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң кежигүннеринге депутаттарны дешшидип үндүрүп турда, аппаратты эрги-ле система-биле ажылдаар кылдыр база-ла ынчаар саналдап турар-дыр деп шугум илден-не көстүп турар. Шак бо бодал депутат В. Я. Шевлюганың чугаазынга дыңналган. Хөй янзы кажар аргалардан миллион ажыт чурттакчылыг Дону-Ростов чурттуң күрүне эрге-чагыргазының шак бо дээди органынче бодунуң төлээзин делегат кылдыр чорудар аргазы чок болду, ынчангаш Ростов областың депутаттарының ниити санынга киирипттир эмчи В. Н. Зубковка Дээди Советтиң кежигүнү болур арга бээри-биле ону ат-даңзынга киирери эргежок чугула деп, ол медеглээн.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң чугаалажып көөр ужурлуг ындыг айтырыгларны шиитпирлеп шыдавас депутаттар бар деп чугааларга хамаарыштыр В. Я. Шевлюга ону шын эвес, чүге дээрге депутаттарның шуптузун улус чон соңгаан дээрзин медеглээн.

Бодунуң чугаазынга депутат В. В. Гулий ийи чүүлдү демдеглээн. Донбасстан келген депутатка харылаваштаан, ол боду ажылчын эвес, а журналист болза-даа, ажылчын аңгының эрге-ажыктарын камгалаарын медеглээн. Интеллигенцияны ажылчын аңгыга удур тургускан херек чок деп, оратор айыткан. Парламентиже кандидатураларны дешшидериниң механизми чедир тургустунмааның депутат айыткан. Шак ындыг түңнелди үндүрерде ол ССРЭ-ниң Дээди Советинге Сахалинден төлээни бүгү талалыг санал-онаа чокка сүмелээни-биле холбаштыр, санал берген кижиниң бодап турары-биле алырга, РСФСР-ден улус депутаттарының хуралынга ол айтырыгны чугаалажып турда, аай-баш чок маргылжышкын болган фактыга сылдак тырткан.

Бистер, Латвияның депутаттары, хоойлу-дүрүмнүг күрүнениң принциптеринге туржуп турар бис, ынчангаш Конституцияны база бо Съездиге хүлээп алган шиитпирлер чамдык таварылгаларда биске таарышпайн баар-даа болза, оларны хүндүлээр бис деп, депутат И. О. Бишер медеглээн. Эрткен чылын Конституцияга база соңгулда Хоойлузунга ынчан саналдап киирип тургулааны чамдык өскерилгелер бистиң сеткиливиске таарышпайн турган. Бистиң демиселивис, эң ылаңгыя соңгулда мурнунуң хуралдарынга удур демисел, ындыг-ла үндезин чок эвелиин соңгулдаларның практиказы көргүсту.

Маңаа саналдап киирип турары, ынчалза-даа Эвилел Советинге амдызында бадылаваан ол хуваалда, биске таарышпыр-дыр деп, оратор уламчылаан. Чоннуң бир хуузу чурттап турар республикага үш олутту үндүрүп бергени — ол дээрге база-ла барык бир хуу-дур. Бир-тээ ынча олутту республикага үндүрүп берген болганда, ону кым төлээлээр ужурлуун республика боду-ла билир ужурлуг деп санап турар бис.

Бис ам онзагай чугула факт-биле — чүгле санал-бодалдарның аңгызы-биле эвес, харын аңгы-аңгы бөлүктерниң болгаш националдарның эрге-ажыктарының аңгы болуп турары-биле таваржы бердивис ышкажыл деп, депутат Ф. М. Бурлацкий чугаалаан. Канчаарыл ам: ханага удур хана тудар бе азы чөпшээрежип дугуржур, эрге-ажыктарны холбаштырар бе? Чүгле ийиги арга туруп турар деп, оратор айыткан. Мооң-биле холбаштыр депутат элээн каш саналдарны киирген. Оларның бирээзи — депутат хуваалдазын кылырда, девискээр принцивин хууда шилилгениң бодамчалыг принциви-биле холбап билири болур.

Бодунуң ол саналының ужурун тайылбырлап тура, Съезд болза парламенттиң ажылдаар кезээн соңгуп турарын депутат айыткан. Эвилел Советинге база Националдар Советинге-даа депутаттарны шилиириниң принциви туруп кээр ужуру ында. Палаталарның составынга профессионал ёзу-биле ажылдаар ындыг улусту шилип алыр херек. Бир эвес бистер ССРЭ-ниң Дээди Советинче ам база-ла «кудайга барган генералдарны» чорудуптар болзувусса, чурттуң күрүне эрге-чагыргазының дээди органының мурнуку составынга кандыг туржук бис, ол-ла хевээр болур бис деп, депутат айыткан.

Депутат В. А. Писаренконуң бодап турары-биле алырга, кол чугула айтырыг хоойлу чогаадып тургузары болур. Бо херекке, эң ылаңгыя ССРЭ Конституциязынга чазалгалар хүлээп алырынга далажып болбас. Хоойлу хүлээп алырының чурумунуң дугайында хоойлу ажылдап кылырын ол саналдаан. Дээди Советке соңгуткан депутаттарны кол ажыл-хүлээлгелеринден бүрүнү-биле хостаар херек деп, депутат санап турар. А черчерге артып калыр ол депутаттар боттарының соңгукчулары-биле ажылдаар аргалыг болур ужурлуг. Амгы байдал ёзугаар депутаттар документилерни Съездиге чедир ийи неделя бурунгаар алгаш таныжар. Ол дээрге, депутаттың бодап турары-биле эвээш. Соңгукчулар-биле сүмележип, оларның санал-оналдарын чыып алыр аргалыг болур дизе, бети чээрге-ле, ийи ай херек. Соңгулда мурнунуң кампаниязының үезинде дыка хөй программалар тывылган болгай. Оларны чытташ, түңнээр, эң эки саналдарны шилип алыр болгаш моон соңгаарты ажылга оларны өөренип көөр апаар.

Чуртка профессионал политиктер херек. ССРЭ-ниң Дээди Совели ынчангаш доктаамал ажылдаар чер болур ужурлуг деп, депутат В. П. Гришук санап турар. Төлээлекчилерни хуваары дээн ышкаш шак мындыг дискуссия болдурган мындыг чидиг айтырыгга хамаарыштыр депутат дугуржулга санал киирген: Националдар Советинге хуваалданы хевээр арттырар, а Эвилел Советинге хуваалданы амгы туруп турарындан тозан хуу хемчээлдиг кылдыр доктаадыр. Арткан тос хуузу, ораторнуң чеченчиткени ышкаш «хостуг рыноккче» октаптар херек. Ол чүл дээрге Эвилел Советинде онзаң эвээш хуваалдалыг республикадан Советте ооң олудун хураавайн барып болур.

Парламент ротациязының дугайын чугаалап тура, ооң бодап турары болза, ротация ужур эдерген сорулга эвес болурун депутат медеглээн. Депутаттың бодунуң күзелинден база чурттуң эрге-чагыргазының дээди органынга ооң ажылының ажыктыг болурундан өөренип көөр ужурлуг.

Мен бодумнуң оргулууумга ханы ынак мен, ынчангаш ССРЭ-ниң Дээди Советинге ону кым төлээлээри мээңээ хамаан чок эвес деп Сахалинден келген депутат С. В. Караганов чугаалаан. Шилилгелиг соңгулдалар, кандидаттарның боттарын дешшидери чүгле кажан олар тодаргай хөделишкиннер-биле, боттуг саналдар-биле, чугаалажып турар айтырыглар талазы-биле боттуң тускай туружу-биле быжыглаттынганда эки талалыг боор болур. Ону барымдаалаат, оратор Сахалинниң төлээлекчизи кылдыр ыяш-үлетпүр ажыл-агыйының бульдозер машинизи депутат И. А. Жданеевти дешшидерин саналдаан.

Съездиде хайбарган, чамдык таварылгаларда эки аян, хүндү чок чыгыы, маргылжылгаларга хамаарыштыр депутат Р. З. Сагдеев мынча дээн: бир эвес бистиң аразында кызыгаар бар чүве болза (ындыг-ла шыңгыы карышкактыг эвес боор деп бүзүреп тур мен) — ол дээрге чаа болгаш эрги бодаашкыннарның аразында кызыгаар-дыр. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң составының дугайында айтырыгны шиитпирлээриниң дилээшкиннеринге боттарынга таарыжырын тыварын ол саналдаан. Арынныүрүнү барымдаалап шилип алыр херек деп, академик чугаалаан.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаттары доктаамал ажылдаар профессионал парламентарийлер болур ужурлуг деп санап турарларның үнүнге ол каттышкан. Ынчалзажок девискээрлерниң саналдааны даңзызында эвилелдешкен республикаларның ТК-ларының болгаш партияның өске-даа девискээр комитеттериниң эвээш эвес санныг бирги секретарьларын ол санаан. Депутат оларга мындыг айтырыгны салган: парторганизацияларга олар чүнү чугаалаарыл, ында олар боттарының ажылын Москвага доктаамал ажылдаар дээш каап турарлар бе? Бир эвес ындыг чүве болза, Съезд дүвүрел чокка олар дээш бадылап киирер, киирбезин шиитпирлээр апаар.

ССРЭ-ниң Дээди Советинге кордакчыларның даңзызында бүгү кандидаттарга доктаамал ажылын каар дугайында негелдени салыр херек деп, эртемден санап турар.

Бүгү депутаттар — Дээди Советке кирерлери-даа, ынаар кирбестери-даа — бот-боттарының аразында дең эргелиг деп маргылдаа үезинде үнүп келген төзиске таарзынмас хамаарылгалыын депутат В. Н. Кудрявцев илереткен. Ооң бодап турары-биле, олар соңгукчуларның мурнунга дең эргелиг, ынчаарга Дээди Советтиң ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр алырга, ооң кежигүннери шиитпирлеп бадылаар бүрүн эргелиг, а бүгү арткан депутаттар чүгле чөвүлежир эргелиг. Дээди Советти соңгууру орнунга шилип алыр кандидаттарны дешшидери-биле кады чорун турар болурун саналдаан саналды ол деткээн, Конституцияның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының ажыл-хүлээлгезинге хамаарышкан чамдык чүүлдерин тайылбырлаан.

Соңгулдаларның чорудуунуң дугайында бодунуң бодалдарын депутат В. А. Гиро илереткен. Чижээлээрге, чон депутаттар кылдыр чүгле боттарының билир кижилерин дешшиткен деп, ол айыткан. Ындыг чорудугну бис ССРЭ-ниң Дээди Советин соңгуурда база быжыглаар ужурлуг бис. Күрүне эрге-чагыргазының дээди органы бодунуң ажылынга бүгү бир кужу-биле киржирин негээр деп, оратор чугаалаан. А ынчаарга Таджикистанның компартиязының ТК-зының бирги секретары Дээди Советке база кады канчап ажылдап шыдаарыл? Ынчангаш бистиң эде тургустунуушкунувустуң корабли канчалза-даа бурунгаар шимчезин дээш бис республиканың компартиязының ТК-зының бирги-даа, ийиги-даа секретарып бээринге белен бис, маңаа бистиң делегациявыс принципиалдыг чөпшээрелдиг. Депутат бүрүзү анаа чүү чүве эргимил — бодунуң кандидатуразын ойталаары бе азы бистиң дээди органывыска ажылдап баары бе деп чүвени бодунга боду шиитпирлезин.

Депутат А. Ю. Смайлис чаа Дээди Советтиң хоойлуларны бадылаарының чурумунуң дугайында саналды киирген. Бир эвес кандыг-бир хоойлунуң төлевилели бүгү депутаттарга таарышпас болза, парламент практиказында билдингир механизмни: хоойлуну түр када күш чок болдурар янзылыг «вакацио легис» дээр чурумну киирерин саналдап турар. Съездиниң делегаттарынга төлевилел-биле таныжарынга, эдиглерни кииреринге болгаш ону Дээди Советке катап кииреринге үш ай бердинип турар. Бир эвес Дээди Совет эдиглерни таарышпас деп санаар болза, хоойлуну улус депутаттарының ээлчеглиг Съездизинге чугаалажып көөр ужурлуг апаар.

Бис соңгулда чорудуун болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалажып көөрүнге мынча хөй үени үндүрүп турарывыс черле кончуг чөптүг деп, депутат В. М. Котляков чугаалаан. Ынчалзажок чугаалаан саналдарны канчаар бүрүткеп, түңнептирип турары тодаргай билдинмес. Саналдакчының бодап турары-биле, Дээди Советти соңгуурунга шилип алыр кандидатуралар эргежок чугула. А Съездиниң депутаттарынга херек кырында чүгле боттарының төлээлекчилерин делегаттадырын саналдап турар-дыр. Ынчангаш ам безин ол даңзыны немээринче киирери онза чугула.

Санал-онал солчуушкунунга депутаттар Г. В. Кошлаков, В. В. Карпов, С. А. Цыпляев база киришкен.

Дискуссия үезинде болгулаан саналдарны өөренип көргеш, бадылаашкынга ийи саналды киирген: бирээде, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң составынга соңгуттурган депутаттар чурум ёзугаар боттарының доктаамал ажылындан хостаттырар, ийиде, ССРЭ-ниң Дээди Советинге соңгуттурган бүгү депутаттар боттарының доктаамал ажылындан хостаттырар деп.

Депутаттарның хөй кезии ССРЭ Конституциязынга дүүшкен бирги саналды бадылаан.

Дискуссия үезинде болган бүгү саналдарны болгаш шүгүмчүлелдерни сайгарып база ниитилештирип көргеш, бодунуң кылган түңнелдерин даразында хуралга киирип көөрүн Съезд президиумга даашкан.

Съездиниң үшкү хуралы ооң-биле ажылын дооскан.

Съездиниң дөрткү кежээки хуралын ажыдып тура, хурал даргазы М. С. Горбачев эртенги хуралга депутаттарның берген шүгүмчүлелдериниң болгаш саналдарының талазы-биле Президиумнуң үндүрген түңнелдерин дыңнадыры-биле депутат А. И. Лукьяновка сөс берген.

Съездиниң киржикчилеринге удуртулга болдурар кылдыр Президиумнуң сүмелеп турар саналдарын депутат чугаалаан.

Бирээде. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң палаталарын тургузуп тура, күштүг болуп турар ССРЭ Конституциязын болгаш ында доктааттынып тургустунган чүүлдерни барымдаалаар. Конституцияга эргежок чугула өскерилгелерни сөөлүнде чоорту ыяап киирер. Ону кылыры-биле тускай комиссия тургустунар. Амдызында Конституция күштүг болуп турар болганда ону бүрүнү-биле сагыыр херек, ол ышкаш палаталарны тургузарының принциптериниң дугайында 110 чүүлдү база долузу-биле сагыыр.

Ийиде. Дээди Советтиң составынче кандидатураларны дешшидип турар үеде аңаа кирген ССРЭ-ниң Дээди Советиниң кежигүннери Конституцияның 124 чүүлүн ёзугаар боттарының албан-дужаал болгаш бүдүрүлге хүлээлгелеринден хостадып болур дээнин барымдаалаары ажыктыг деп Президиум санап турар. Конституцияда «болур» дээн, ынчангаш ол дүрүмнү барымдаалааш депутаттарны хостап болур. Шупту эвес дээрзи билдингир. Ажылдакчыларның чамдыктары боттарының чурттап турар черлеринге, эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтериниң Президиумнарынга ажылдап, чурттуң Дээди Советиниң-биле черлерниң быжыг харылзаазын тургузуп болур.

Үште. Ону барымдаалааш ССРЭ-ниң Дээди Советиниң палаталарынга болгаш комитеттеринге ССРЭ-ниң Дээди Советиниң кежигүннери-даа, Дээди Советче кирбейн барган депутаттар-даа соңгудуп болур. Оларның санын дең кылдыр көрген. Комиссияларны болгаш комитеттерни ССРЭ-ниң Дээди Советиниң кежигүннери удуртур. Комиссияга соңгуткан Дээди Советтиң кежигүннери болгаш өске-даа улус депутаттары комиссияларга бадылаар эргелиг киржир.

Дөртте. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң комитеттериниң болгаш комиссияларының составынга соңгутпаан улус депутаттары Дээди Советтиң палаталарының, комитеттериниң болгаш комиссияларының оларны сонуургадып турар айтырыглар талазы-биле хуралдарынга чөвүлээр эргелиг киржир болгаш бо айтырыглар талазы-биле эргежок чугула сан-медээлерлиг, документилерлиг болур.

Беште. Бо дээрге ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Статузунуң болгаш оларның бүрүн эргелериниң хамаарылгазының дугайында баштайгы айтырыгга харыы болур. Комиссия тургустунар, ооң иштинде Конституция комиссиязы тургустунар, ол улус депутаттарының Съездизи биле ССРЭ-ниң Дээди Советиниң бүрүн эргелериниң аразында хамаарылгазының бүгү айтырыгларын ылап сайгарар.

Бо айтырыглар бодамчалыг ажылды негеп турар, ону дүрген шиитпирлээри болдушмас. Съезд чугаалажып көөр кылдыр ССР Эвилелинге хамаарыжыр кандыг-даа айтырыгны хүлээп алыр эргелиг. Конституция ёзугаар Съезд ССРЭ-ниң Дээди Советиниң хүлээп алганы кандыг-даа документини, кандыг-даа хоойлужудулга актызын солуп азы өскертип болур эргези бар.

Съездиниң президиумунуң үндүргени хамаарылганың болгаш түңнелдериниң принциптери бо-дур.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң составынга соңгуур кылдыр кандидатуралар даңзызын тургузуп тура, аңаа үнелээн кылдыр улус депутаттарының бөлүктер төлээлекчилериниң хүнзедир хуралдап келгеш тургусканы саналын хүлээп алыр болза ажыктыг болур деп президиум санап турар деп, оратор чугаалаан.

Бөгүн Съездиге тургустунган даңзыны немээр дугайында, азы түс-түс девискээрлерден соңгуткан депутаттарны чажыт бадылаашкын бюллетеньнинге киирери-биле өскертир дугайында дугуржуп ап болур бис. Бадылаашкын үезинде 50 хуудан хөй болгаш өске депутаттардан хөй сан алган депутаттарны Дээди Советке соңгуткан деп санаар чурумну моон соңгаар-даа арттырып алыры чугула деп түңнелди президиум үндүрген деп, депутат чугаалаан.

Бо таварылгада бадылаашкынны мынчаар санаар: Эвилел Советинге — Москваның бир аңгы, РСФСР болгаш өске-даа эвилелдешкен республикаларны бир аңгы санаар. Азы 16 ындыг даңзы турар. Бир эвес ол даңзы долдуртунмаан болур ийикпе азы 50 хуу сан алган депутаттар хөй соңгуттурган болур болза, бо таварылгада чүгле чаңгыс даңзыны бадылаар.

Мооң-биле холбаштыр чажыт бадылаашкынны эрттирериниң болгаш ооң түңнелдерин үндүрериниң чурумун бадылап ап болур. Маңаа бүгү депутаттарның саналын алыры билдингир. Бир эвес Съезд бо принциптер-биле чөпшээрежип турар болза, палата бүрүзүнче кандидаттар даңзызын чугаалажырынче кирип болур.

Бадылаашкын чурумунуң айтырыгларының дугайында депутаттар В. В. Ландсбергис, Р. А. Медведев, Ю. А. Осипьян, А. И. Бурачас, А. Г. Кулиев, С. П. Залыгин, В. Д. Романенко, Я. С. Канович олар санал бергеннер.

Депутат А. И. Лукьяновтуң киргени ёзугаар президиумнуң саналын депутаттар хөй кезииниң бадылаашкыны-биле деткээн.

Ханы чугаалажып көргеш соонда дешшиттирген кандидаттарның аттарын ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Эвилел Советиниң болгаш Националдар Советиниң соңгулдаларының талазы-биле чажыт бадылаашкын бюллетеньнеринче киирген.

Кежээ бадылаашкын болган. Май 27-де Съезд ажылын уламчылаан.

МОСКВА. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи Кремльдиң Съездилер ордуузунда ажылын уламчылап турар.
ЧУРУКТА: хуралдар аразының чапсар үезинде Съездилер ордуузунуң чанында.
СЭТА-ның фотозу. (Чурукту фототелеграф дамчыштыр хүлээп алган).

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ АДРЕЗИНГЕ ХАМААТЫЛАРДАН КЭЭП ТУРАР САНАЛДАР, БИЛДИРИИШКИННЕР БОЛГАШ ХОМУДАЛДАР ДУГАЙЫНДА

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаадыры болза:

1. Чогуур материалдарны болгаш шиитпирлерни белеткеп турар үеде хамаатылардан Съездиниң адрезинге кээп турар саналдарны дүрген чугаалажып көөрүн болгаш барымдаалаарын ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң президиумунга болгаш секретариадынга дагзыр.

2. Хамаатыларның Съездиниң адрезинге чоруткан хууда дилеглерин болгаш хомудалдарын хоойлу ёзугаар тургускан чурум ёзугаар чугаалажып көөрү-биле күрүнениң болгаш хөй-ниитиниң чогуур органнарынче чорудар. Хамаатыларның билдириишкиннеринде тургускан айтырыглар талазы-биле хүлээп алдынган хемчеглер дугайын билдириишкин ээлеринге болгаш ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунга дыңнадыр.

1989 чыл. Май. № 15

ТӨРЭЭН ЧУРТТУҢ ЫДЫКТЫГ КЫЗЫГААРЛАРЫ

Мурнуу кызыгаарның заставаларының бирээзиниң ленинчи өрээлинде камныг-биле кадагалаттынып чыдар альбомда хоочун кызыгааржыларның аныяк салгалга арттырып кааны чагыгны номчудум: «Сактып алыңар! Төрээн чурттуң айыыл чок чоруу дээш эң дээди харыысалга силерге онаажыр. Ол дугайын чаңгыс-даа минутада утпаңар!»

Төрээн чурт. Оон айыыл чок чоруу дээш харыысалга. Бо сөстерниң кожа турары таварылга эвес. Совет кызыгааржыларга олар ыдыктыг болгаш чарылбас тудуш. Оларда ёзулуг күрүне масштабтыг, улуг политиктиг ужур-утказы албанның — кызыгааржы шериг албанының алыс утказы сиңниккен.

Кызыгаарга шериг албаны — ол бижык идейлиг дадыгыышкын, сывыра тыртып каан дег, шилиттинген профессионал мергежил, карак чивеш аразында политиктиг шын шиитпирин, манавааны болуушкунну хүлээп алтар кылдыр кызыгааржының бодун өөредири, дадыктырары-дыр. «Бистиң-даа чуртувустуң, бистиң-биле кожа күрүнелерниң-даа национал сонуургалдарын тооп көрбес, Совет Эвилелиниң кызыгаарларынга байдалды чидиглендирерин оралдажып турар эвээш эвес «аңчыларның» барын амыдырал чаңгыс эвес удаа бадыткаан болгай» — деп партияның XXVII съездизинге демдеглээн. Чогум-на ынчангаш бис «боттарывыстың кызыгаарларывыстың айыыл чок чоруун хандырарынче кичээнгейни кошкатпас ужурлуг бис — кургаг черниң-даа, далайның-даа...»

1918 чылдың май 28-те кызыгаар камгалалын доктаадып тургускан Улус Комиссарлар Чөвүлелиниң Декредиңге В. И. Ленин ат салган.

Ол тураскаалдыг хүнден бээр чеден бир чыл эрткен. Бистиң күрүнениң алдан муң ажыг километр шөйлүп чорутжан кызыгаарында бөгүн каш дакпыр берге шериг албанында турар ногаан фуражкалыг дайынчыларга ол дээрге кадыг-берге шыгалдалыг үеде совет улустуң үлүүнге онаашкан тайбыңның болгаш социализмниң херээ дээш карак кызыл демиселдиң бүдүн үе-чадазы, эрес-дидим чорук, сыныш чок, быжыг туруш-тур. Ол чылдарда кызыгаар шерии Совет Эвилелиниң үш чүс ажыг Маадырларын кижизиткен. Чүс ажыг кызыгаар заставалары болгаш таныыл корабльдер Төрээн чурттуң күрүне кызыгаарларын камгалаар болгаш кадагалаар херекке боттарының амы-тынын бергеннерниң адын эдилеп турар. Олар — совет кызыгаарның таныылдарының амгы салгалының базымын хемчээп ап чорууру кайгамчык демиселчи төөгүнүң өлүм чок үезидир.

Бистиң чурттаң ажылдап, албан эртирип турарывыс амгы үе — онзагай, революсчу эде тургустунуушкунну партияның чоннуң боттандырып турары, бистиң ниитилел амыдыралын үндезинниг-биле бүгү талалыг чаартып турары үе. Кызыгаар шериинин амгы үеде шиитпирлеп турар сорулгаларының төвүнде туруп турар кол айтырыг — чаа ниитилел-политиктиг байдалдарда Төрээн чурттуң ыдыктыг кызыгаарларының айыыл чок чоруун идегелдиг хандырары. Совет Эвилелиниң тайбың эгелээшкиннериниң ачызы-биле чедип алдынган делегей байдалының элээн чымчаан амгы үезинде безин кызыгаарда байдал нарын болуп артпышаан: националисчи болгаш оон-даа өске антисоветчи организациялар бистиң чуртувусче террористерни, эмиссарларны, шпионажкыннерни, контрабанданы, улус төөредир чүүлдерни, диверсияны ыдалавышаан.

Ол ышкаш буржуаз пропаганданың барыын «радиоунивери» бистиң кызыгаарларывыста ажыл-херектерни бар-ла күжү-биле хажыды сөглээрин кызыдып турар. Совет кызыгааржылар колдуу-ла «ССРЭ-ден ойлап чорутхаш, дедир ырбаан» кызыгаар үрекчилерин тудуп ап турар дээрзин бадыткаары олар оралдажып турар. Ол, чымчады чугаалаарга, ёзулуг шындан ырак чок ырак билиг-дир.

Кызыгаарның бөгүнгү амыдыралында база бир кескү чүве — ажык-чарлыг чорук. Чонувустан чажырар чүвевис чок, кызыгаар шерии чоннуң күселиниң-биле тургустунган, оон эрге-ажыы дээш ажылдап турар болгай.

...Кызыгаарда кижилер — тергиин кижилер. Олар — кызыгаар шериинин кол байлаа. Чоокта чүве. Шеригже келдиртип турар москвачы аныяк кижиден биске чагаа келген: «Комсомолчу эвес мен — деп, ол бижээн.— Шагдан тура күзеп келгеним кызыгааржы болурумга ол шаптыктыг болу бербес бе?» «Чок, шаптыктавас!» — деп харыыладывыс. Берге албан хүлээлгеге бодун баш удур белеткеп алганнарны кызыгаар шериинче чорудар.

Анаа үнелел барымдаа чаңгыс: дайзын-биле тулчуушкунга ачыр-дачыр сегиржип ап турган чээрби харлыг, дидим чүреккир В. Капшук азы ефрейтор И. Васюхно олар ышкаш кылдыр бо аныяк кижи берге минуталарда тулчуп шыдаар бе? Совет Эвилелиниң Маадыры В. Капшуктуң адын Кавказта бир застава эдилеп турар. Бир эвес бо айтырыгга «ийе» деп харыы алзывысса, ону бистиң салбырывыс бирээзинге өөрүшкү-биле хүлээп алыр бис.

А кызыгаар шерииниң кол күжү коммунистер. Эде тургустунуушкунуң идеяларын амыдыралга долузу-биле деткип база боттандырбышаан, олар хөй националдыг дайынчы коллективтерни сырый каттыштырып, кайда-ла берге, олар херектиг апарган болдур, анаа бирги одуругга туруп, биске шаптыктап турар янзы-бүрү байдалдарга удур дидим туржуп турарлар. Ындыгларга кызыгаар отрядының начальниги полковник Т. Умбетбаев, Ыраккы Чөөн чүкте эң улуг назылыг дээн кызыгаар отрядтарының бирээзиниң политкылдыс начальниги подполковник П. Шишомин оларны адап болур. Хоочуннарның оруун солуур идегелдиг аныяктар база бар: ССРЭ-ниң улус депутады, аныяк политажылдакчы лейтенант С. Беляевти адап болур мен.

Бистиң кызыгааржылар Төрээн чуртунуң мурнунга дааган хүлээлгезиниң харыысалгалыын ханы медерелдиг-биле билип турар. Экономикага, ниитилел амыдыралынга революсчу чаартылгаларже хаара туттунган совет кижилер Төрээн чурттуң ыдыктыг кызыгаарлары дээш сагыш амыр туруп болурлар.

Н. БРИТВИН.
Шериг Чөвүлелиниң кежигүнү — ССРЭ-ниң КАЧК кызыгаар шерииниң политиктиг эргелел начальниги, ССРЭ-ниң улус депутады.

Май 28 — Кызыгааржы хүнү

ТЕРГИИН ЗАСТАВА

Новороссийскиниң кызыгаар отряды 63 чыл бурунгаар үндезилеттинип тургустунган. Ол үениң дургузунда кызыгааржылар серемчилелдиг, быжыг туруштуг болгаш эрес-дидим чорукка шыңгыы шылгалдаларны туткан. Кызыгаар үрекчилерин, диверсантыларны тударынга оларның билиг-мергежили, дуржулгазы улуг. Ол отрядтың он ийи кызыгааржызы Совет Эвилелиниң Маадыры атты алган, а отряд боду Кызыл Тук орденниг.

Отрядтан майор В. И. Масюра удурткан застава ийи чыл улаштыр социалистиг чарыш тиилекчизи болуп келген.

(СЭТА).

САННАР БОЛГАШ ФАКТЫЛАР

● ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели 1958 чылдың май 15-те Кызыгааржы хүнүн доктаадып тургускан болгаш ону чылдың-на май 28-те демдеглеп эртирип турар.

● 1918 чылдың май 28-те В. И. Ленин РСФСР-ниң кызыгаар камгалалын доктаадып тургузар дугайында Улус Комиссарлар Чөвүлелиниң Декредиңге ат салган.

● «ССРЭ-ниң Күрүне кызыгаарының дугайында» Хоойлу 1983 чылдың март 1-ден эгелеп ССРЭ-де күштүг болуп ажылдап турар.

● Ада-чурттуң Улуг дайынының эгелээриниң мурнуу чарында кызыгаарга байдал дыка нарын турган. Кызыгаар шерии империалистиг күрүнелерниң хайгыылчы ажыл-чорудулгазынга, контрабандага, чажыды-биле кызыгаар эртиии, ССРЭ-же шургуп кирерин оралдашкан янзы-бүрү дээрбечилерге удур демиселди чорудуп турган.

● Дайын мурнунуң чээрби чылының дургузунда 432 млн. рубль өртектиг янзы-бүрү үнелиг чүүлдериң, оларның иштинден 2 тонна алдынны кызыгаарлап эртирерин оралдажып турда хавырган.

● 1939 чылдың октябрьдан 1940 чылдың декабрьга чедир чүгле барыын кызыгаар девискээринден дайзынның 5000 хире агентилерин туткан.

● Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында кызыгаар шерии армияга боттарының командылал кадрларының 50 хуузун берген, дайын мурнунда турган кызыгаар шериинин 72 хуузу тулчуушкуннарга киришкен.

● Сөөлгү бүдүн чартык чыл дургузунда контрольэртирилге пунктуларынга тонна хире наркотиктерниң, муң ажыг янзы-бүрү боо-чепсекти хавырган, делегейде террорисчи ажыл-чорудулга кылырынга сонуургалдыг он-он кижини туткан. Өске кижиниң документизи-биле азы неге документ-биле Совет Эвилелинче шургуп кирерин оралдашкан таварылгалар база болгулап турар. Миллион хире рубль өртектиг контрабанда херекселдерин, янзы-бүрү чүүлдерни хавырган.

Бистиң бо хүннерниң кызыгааржылары — Төрээн чуртунуң кызыгаарларын эрес-дидим камгалап чораан ада-өгбелериниң дайынчы алдарының төлептиг салгакчылары. Оларның дыка хөйү күрүнениң бедик шаңнаалдарын алган. Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атты кызыгаар училищезиниң курсантызы В. Капшук, капитан Н. Лукашов болгаш оон-даа өскелер бо хүннерде эдилеп чоруур.

Чаңгыс чер-чурттугларывыс

ДАЙЫНЧЫНЫҢ ҮШКҮ САЛГАЛЫ

Бир кызыгаар заставазынче сургакчылап чораан, анаа дайынчы Милан Николаевич Балган-оол-биле таныжып алган мен. Тыва АССР-ден келдирткен дайынчыларга ооң мурнунда анаа таварышпаан мен. Бодунуң төрээн республиказының девискээринде шериг албаны эрттирип турар кижи болган. Милан билип кээргеле ооң ада-иези малчыннар чораан. Авазы Светлана Арзыланованың кадыкшылының баксыраанын-биле эмчилерни мергежилин солуурун сүмелээрге, өг-бүле Бүрен-Бай-Хаакче кожуп кээп, ногаа өстүрер ажылче шилчээн. Олар өг-бүле кэрээзи-биле ажылдап турар.

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну, эки турачы кырган-ачазы Павел Отукович Балган-оол дугайын Милан чоргаарал-биле сактып чугаалаар. Дайын шөлүнге пулемётчу турган, дайынчы шаңналдарлыг кырган-ачазы оон ээп чанып келгеш, база-ла төрээн чери Каа-Хем районнуң сураглыг малчыны чораан, төрүүр чүс баш хойга онаашпын чыл санында чүс он чедир хураганны ап, ук салгаан ынак ижинге оглу Николай Балган-оолду өөреткенин ол билир. Кырган-ачазының күш-ажылчы, дайынчы эки чаңчылдарын Милан база дозеп салгаан. Чажындан-на күш-ажылдың үнезин билир, аът мунуп, тараа тарып, ада-иезиниң ажыл-ижинге дузалажып өскен болгаш ол бүгү дадыгыышкын шериг албаны эртгиреринге дыка дегүм болган.

Шериг албанынче келдиртип бергеш, өөредилге пунктузунга баштайгы айларда болгаш заставага чедип келгенде кандыг бергелер турганын ооң сонуургадым. «Мунчулуп дивидээр хире бергелерге таварышканым сагынмас-тыр мен» — дээн ооң харыызынга элдепсинмээн мен. Чүге дизе ол шериг албанынга белеткелди бичиизинден-не бажынынга эгелээн. Кызыгаар шериинге албан эрттирер, кызыгааржы болур күзел анаа школага 7-ги класска өөренип турда-ла төрүттүнген. Курлавыржа халашкан кызыгааржыларның солун чугаазын дыңнап, кызыгаар амыдыралының дугайында уран-чечен номнар, журналдар номчуп, кинофильмнер көрүп, кызыгаар дугайында ол хөйнү билип ап чораан. Ол ышкаш Даманск оттулукка болган болуушкун дугайында дыка хөйнү ол билир. Кажан төс класска турда, шеригже келдиртирниң эмчи шинчилгелерин эрттирип турар апарганда, ол кызыгааржы болуксап турар күзелин чажырбаан. Ооң күзели боттанган. 1987 чылдың ноябрьда ол шериг албанынче аъттанышкан. Приморск крайга өөредилге пунктузунга белеткел эртип, түс чериниң агаар-бойдузунга чаңчыгып, өөредилгеге сундулуг чорун турда үе эрткени билдиртпээн. Белеткел өөредилге сөөлзүреп турда, эң баштай кызыгааржы наряд үнүп дежурныйлааны амыдыралынга тураскаалдыг хүн болуп артып калган. Ол шактарда кандыг-ла-бир чорбаарачыг сеткиишкин ону бүргеп турган, сүрээдеп, сеткил-сагыжы дүвүреп турган-даа дег. Аалынга турган шаа-биле чедип алган билии анаа дыка дузалаан. Ол наряд удуртукчузу дежурныйлаашкын түңнелин заставаның начальниинге илеткеп тура, анаа дайынчы Балган-оолдуң серемчилелдиин, караанның кескүзүн онзалап айыткаан. Өөредилге пунктузунга дайынчы өөредилге үезинде «кызыгаар үрекчизин» канчаар тудуп турганы ооң сагыжынга бо-ла кирер турган.

Аныяк кызыгааржыларны түс-түс заставаларже тарады хуваарының комиссиязы болуп турган. Миланның кирер ээлчээ-даа келген. Оон элээн каш айтырыглар салган. Харыылаачыга болгаш чазыг чок. Комиссия даргазы ооң манаваан айтырыг салгап: «Ак-көк Тыва чуртуң сакты бердиң бе?» Балган-оол айтырыгның утказын орта-ла билбейн барган. «Өскен-төрээн чуртунга албан эрттирер аас-кежиктиг болган-дыр сен» — дээн. «Ындыг-дыр!» — деп ёзулааш, Милан үне берген. Чүвениң ужурун орта-ла билбээн дайынчы коридорга алан кайгап базып турган: «Шын чоор бе?! Ындыг аас-кежик кайда турар!»

Эң эки өөредилгелиг беш кызыгааржыны тыва, моол дылдарга хелемечи кылдыр база ажыглаары-биле төрээн Тывазынче чорудар болган. База катап узак орук. Өөредилге эртип турган чериңге чаңчыгып, анаа артар боор мен деп бодааны соора болган. Ынак Тывазының аң-меңниг бедик тайгалары, арыг, кылаң суглардыг шапкын хемнери, төрээн чону ону кый деп тургаанзыг. Шеригже келдиртириниң бичии-ле мурнунда кудадоюн эрттирип, салым-чолун кошкан ынак эжи Еленаның хүлүмзүрээн овур-хевири карактарынга чуруттунуп чораан: анай кара чажындан кады ойнап өскеш, школачы чылдарын база кады, чаңгыс класска эрттирген ийи эжишки бот-боттарын беш салаадан-даа артык билчир. Чаптанчыг чаш кызы Тайганазының бопугур чаактарын сагыжында суйбай каап чораан...

Милан Балган-оолдуң турар заставазынга ооң ада-иези, кадайы, уруу кээп чораан. Ол чорутканда кандыг-кандыг чаартылгалар болгулааның чоок кижилериндеп дыңнаан. Ынчалза-даа адазының: «Ак сеткилдиг, шынчы бол! Ада-өгбең адын сыкпа!» дээн чагыы кайыын уттундурар. Ада сөзүн ажырып болбас. Милан шериг албанын тергиин эки эрттирип турар. Заставаның начальнигиниң политкезек талазы-биле оралакчызы офицер Н. А. Ермаков Балган-оол дугайын мынчаар тайылбырлады: «Милан Балган-оол ышкаш кызыгааржылар-биле кызыгаар күштүг. Бирээде, ол тергиин хайгааралчы, кандыг-даа нети ол шын номчуур. Ооң кылбас-тутпас чүвези чок. Ол повар, тракторист, артист... Эш-өөрүнге сагыш човаачал, кичээнгейлиг чорук-биле хүндүткелдиг. Кызыгаар чоогунуң чурттакчы чону-биле эптиг-ээлдек чугаалажып билир. Кескү агитация ажылынга эң идепкейлиг киржип турар.

Комсомол организациязының секретары сержант Н. М. Михайлов: «Ооң-биле кады чораш, сеткилиң сергек болур сен. Кедээге өскен болгаш ооң күш-ажылга ынаа, кадыкшылының быжыы мыгалдыг-дыр. Аът мунуп турда, тергиин. Комсомолчу эвес-даа бол, хөй-нити ажылы дээнде бир дугаарында кээр. Ону ам удавас ленинчи комсомолдуң хүрээлеңинге хүлээп алыр бис. «Кызыгааржы» хана солунунуң редакторy...

Кызыгааржы Милан Николаевич Балган-оолдуң шаңналдары хөй. Чоокта чаа ол «Кызыгаар шериинин тергиини» деп херек демдээниң I чергези-биле база шаңнаткан. Кызыгааржы хүнүн уткуштур анаа эң өөрүшкүлүг шаңнал — элээн хуусаада чанар шөлээ алганы. Анаа дайынчы Балган-оол бо хүннерде аал-оранында чеде берген, өг-бүле кэрээзи-биле ажылдап турар улузунга дузалажып турар.

Анаа дайынчы Балган-оолдуң бир күзели — шериг албанының хуусаазы төнерге, каш хондур чангаш, улузу-биле дугуржуп чугаалашкаш, дедир кээп, прапорщик боол ажылдап артары.

Николай ГОНЧАРОВ.
Капитан.

ДОКТААМАЛ ДЕТКИМЧЕ ХЕРЕК

«Пограничник Забайкалья» округ солунунуң корреспондентизи майор Е. В. Качев кызыгаар отрядының офицери И. В. Егоровтан отрядтың дайынчыларының ажыл-херектериниң дугайын болгаш Кызыгааржы хүнүн дайынчы кандыг чедиишкиннерлиг уткуп турарын сонуургап айтырган. Евгений Егоровичиниң айтырыгларынга Игорь Васильевичиниң харыыларын моон адаанда парладывыс.

— Кызыгаар эвээш эвес маадырларны кижизиткен. Отрядыңарда орден-хавыялыг хоочун офицерлер, прапорщиктер албан эрттирип турар дээр-дир. «Шынның» номчукчулары-биле оларны таныштырып көрүңерем.

— Хоочуннардан амгы үеде дуржулгалыг офицер А. Н. Ягодин, майорлар Н. В. Андреев, С. Е. Киселёв, улуг лейтенант И. А. Ефименко, прапорщиктер В. В. Панкин, С. В. Огородников олар албан хаап турар. Олар шупту Кызыл Сылдыс орден-биле шаңнаткан. Ылангыя заставада улуг лейтенант И. А. Ефименко дугайын онзалап демдеглексеп тур мен. Бо орденден аңгыда «ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге Төрээн чурт дээш шериг албаны эрттирип турары дээш» деп орденниң үшкү чергези-биле, «Эрес-дидим чорук», «Дайынчы шылгарал дээш», «ССРЭ-ниң Күрүне кызыгаарларын камгалаарынга шылгарал дээш» деп медальдар-биле ол шаңнаткылаан...

— Силерге эң чоок кызыгааржы дузалакчыларыңар кымнарыл, оларның аттарын адап болур силер бе?

— Кызыгаар камгалалынга, кызыгаар чурумунуң дүрүмнерин күүседириниң контролюн боттандырарынга түс чериниң партия, совет органнары, ажыл-агыйлар, организациялар удуртукчулары, кызыгаар чоогунда черлерниң чурттакчылары, чуну-даа мурнай, ЭУД (эки тура улусчу дружиналар) кежигүннери улуг, үре-түңнелдиг дузаны көргүзүп турар.

1983 чылда хүлээп алдынган «ССРЭ-ниң Күрүне кызыгаарының дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 38-ки чүүлүнге дүүштүр кызыгаар чоогунда районнарның партия, совет органнары чурттакчы чонну кызыгаар хайгааралының, ону камгалаарының херээнге киириштирер дээш ажылды сөөлгү үеде идепкейжиткенин демдеглээр апаар.

Отрядтың участогунда ЭУД-туң район штабтары ажылдап турар. Эки тураның түс-кайжыттынган улусчу дружиналары эвээш эвес кижини бөгүн болуунда хаара тудкан. Оларның дорт киржилгези-биле эрткен чылын күрүне кызыгаарының чаңгыс эвес үрекчизин туткан, кызыгаар чурумун үрээн фактыларның 20 хуузун база олар илереткен.

ЭУД кежигүннериниң болгаш түс чер чурттакчыларының бедик серемчилелдиин, политиктиг билиглиг-биле кызыгааржыларга көргүскен дузазының эвээш эвес чижектерин адап болур мен. Ү-Шынаа суурдан ЭУД кежигүннери Б. Д. Кунает, М. А. Чуркпан, С. Д. Шыырап застава кызыгааржыларынга идепкейлиг дузалажып турар.

О-Шынаадан ЭУД кежигүннери В. Д. Колап-оол биле В. Б. Эртине олар кызыгаар камгалалынга дуржулгалыг дузалакчылар болуп, бүгүнүг бо херекке аныяк салгалды, ылангыя школачыларны эвилелдээринге эң идепкейлиг чоруун көргүзүп турарлар.

Ындыг чижектер кайы хөй. Күрүне кызыгаарын камгалаар херекке идепкейлиг киржип тура, серемчилелдиг чоруу дээш бо чылын чээрби төс дружинниик шаңнадып мактаткан. Кызыгаар чоогу районнарның, түс чериниң байдалын көнчүг эки билир чурттакчылары кызыгааржы составтың дежурныйлаашкынынга киржип, орук-чирик берге, ырак-узак черлерже үнүп, кызыгаар чурумунуң дүрүмнерин күүседири дээш хыналдага эң идепкейлиг киржип чаңчыга берген.

— Кызыгаарны идегелдиг камгалаарының сорулгаларын боттандырып тура, кандыг айтырыгларга, бергелерге таваржып турар силер?

— Чөптүг айтырыг-дыр. Чедир ажыглаттынмайн турар күш, аргалар ам-даа бар. Эчизинге чедир шиитпирлеттинип чадап турар, бисти дүвүредип, ол дугайын онзалап адаптар хире айтырыглар бар. Кызыгаар шугумунга ажыл-агыйжы ажылдар кылып турар үеде совет хамаатыларның кызыгаар чуруму үрей бээр, кызыгаар эртип, малмаган оорлаар, контрабанда кыла бээр таварылгалар уламчылавышаан. Ооң уламындан мал чидирер, кызыгаар чуруму үрээр таварылгалар көвүдеп турар. Бо талазы-биле түс-түс партия райкомнарынга, район Советтериниң күүскомнарынга сагындырыглар бистиң таладан болгулаза-даа партия, совет органнар дээштиг хемчеглер албайн турар.

Бистиң чурт-биле найыралдыг күрүне Моол Арат Республика-биле кызыгаарны камгалап турар бис. Амгы үеде ийи чурт аразында экономика, культура, садыг харылзаалары дыка калбарган. Ол бүгү бистиң улустарывыстың акы-дуңма найыралын улам быжыглаарынга улуг илиглиг. Ооң-биле кады чамдык, арыг эвес сеткилдиг кижилер дуржулга солчулгазынга сылдаглап, амы-хуузунда ажык-олча сүре бээр таварылгалар база туруп кээр. Эрттирилге-хыналда пунктузунга улуг түңге контрабанда барааннарын ап чораан кижилерни кызыгааржылар туткан...

...Кызыгаар камгалалынга бис түс чериниң чурттакчыларының, дружинниктерниң күжүн, деткимчезин доктаамал көрүп турар бис.

КАМЧАТКАНЫН КЫЗЫГААР ОКРУГУ. Чериниң эң кыдыында, океан чалгыы эрикти часкап чыдар черде, эрик дургаар элезинниг дилиндек шөйлүп чорутжан. Ол бистиң чуртувустуң Чөөн кызыгаары-дыр. Дүн, хүн чокка, кыжын-даа, чайын-даа, чаъс-чайыкта, шуурган-хаттыгда аныяк оолдар бистиң амыр-дыжывысты камгалавышаан, кызыгааржы шериг албанын эрттирип турар. Ол застава 1944 чылда дайын шөлүнге эрес-маадырлы-биле өлген Камчатка чурттуг кызыгааржы Совет Эвилелиниң Маадыры Гавриил Федотович Кирдищевтиң адын эдилеп турар.

МОЛДАВ ССР. Хайгыыл оруу Прут хем эриин дургаар шөйлү берген. Дөртен бир чылдың июньда заставаның дайынчылары фашист агрессорлар-биле дең эвес тулчуушкунга киришкен. Ооң ынчангы начальниги лейтенант Иван Булгаков маадырлыг чорукту кылган. Ооң командазы-биле кызыгааржылар Прут хемнин кежеринче семээн дайзынга өлүмнүг харыыны берип турганнар. Ындыг-бир дең эвес тулчуушкунга лейтенант Булгаков маадырлыы-биле өлген. Ам ол застава ооң адын эдилеп турар.

Политиктиг белеткелге болгаш дайынчы өөредилгеге тергиин атты чедип алган ол заставаның амгы салгалы лейтенант Булгаковтуң чырык адынга тураскаадып, совет кижилерниң тайбың күш-ажылының камгалалы дээш кызыгаар албанын үлегерлиг эрттирип турар. Иван Булгаков аттыг заставаның начальниги капитан В. П. Сутилинниң, бичии сержант В. Крупаның, анаа дайынчы Ю. Фоменконуң болгаш заставаның бүгү дайынчыларының сорулгазы — ССРЭ-ниң Күрүне кызыгаарларын карак огу дег камгалаары.

ЧУРУКТАРДА: кызыгаар отрядының дайынчыларының бир хүнү.
Ефрейтор Джасурбек КЛЫЧЕВТИҢ фотолары.

Найыралда кызыгаар чок

ӨҢНҮКТЕРИВИС ХӨГЖҮМҮ КУТТУЛУП ТУР

Моол Арат Республика биле Тыва шаг-төөгүден бээр харылзажып, быжыг найыралдыг чурттап келген. Ылаңгыя сөөлгү ийи чылдарда культура харылзаазы кажан-тыңындан-даа артык херин базымныг кылган. Эрткен чылын Убса-Нур аймактың культура хүннери Тывага болуп эрткенин утпаан бис. Ынчан Улангом хоорайның хөгжүмнүг театрының артистери, чогаалчылары, чурукчулары, композиторлары, «Билиг» пинтилелиниң кежигүннери бистиң республикага катаптаттынмас уран чүүлүн бараалгаткан. А бо хүннерде Убса-Нур аймактың «Тес», «Өмнөговь», «Тэрхалзч», «Малчин», «Хяргас» «Баруунтуруун» «Зүүнговь» сумуларының улусчу чогаадылгазының уран чүүлүнүң бот-тывынгыр артистери аалдап келген. Олар өрүк вайы-биле Өвүр, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик районнарның ажыл-ишчилеринге концертин бараалгадып, культура албан черлериниң ажылы-биле таныжып, арга-дуржулга солчуушкунун кылган. Дараазында найысылал Кызыл хоорайга уран чүүлүн бараалгадып чедип келген. Ук концерт Гастелло аттыг парктың Ногаан театрынга болуп эрткен.

Тыва АССР-ниң культура министри А. С. Серен чоокку чылдарда Моол Арат Республика биле Тываның аразында культура харылзаазы шаңкыны-биле сайзырап, чечектелдир хөгжүп орарын демдеглеп, аалчыларга чогаадыкчы чедиишкиннерни күзеп, байыр чедирген. Дараазында Убса-Нур аймактың хөгжүмнүг театрының кол режиссёру, балетмейстер Б. Лхасурен сөс ап, чүве чугаалаан, ак-көк хемнерлиг, даглыг Тываның театрынга найырал, тайбың дээш концертивис силерге бараалгадыр бис. Өөрүшкү-маңнайывысты илередир сөстер тыппас-тыр бис дээрзин чугаалаан.

Мээң чанымга Эрзин чурттуг, моол дылды эки билир кижи орган. Кызылдың ийи дугаар божудулга бажыңында ажылдап турар Нина Сандыевна Баазан дээр болду. Чанында олурган улуска моол артистерниң күүселделерин ол тывалап очулдуруп, тайылбырлап берип орду. Танцылап турда аныяк-чалыы, кырганы дивес магалыг ойнаар улус болган. Оларның кашпагайын, чүзүнүң ээлгирин, шимченгирин, адак-бышкааның чиик-сергээн артынга олурган ТАР-ның баштайгы чолаачыларының бирээзи чораан Чаңгаа Кеневовна Ондар магадап орду.

Бот-тывынгыр артистерниң чартык кезии пенсионерлер. Олар 55 хардан 65 харга чедир назылыг улустар боор турар. 59 харлыг Д. Намзаг уруу Н. Дуламжав-биле «Хото» танцыны теве бээрге, көрүкчүлер карактарынга бүзүревейн бар часкан. Ооң соонда алышкылар Б. Зинамидар биле Б. Надмиг танцылап үнүп келген. Ч. Цэолей, Б. Шинэн, Я. Балам, А. Чулуун оларның «Дөрвөл» танцыны тепкени база солун болган. Моол улустуң национал хөгжүм оркестринге аялгалары болгаш ыры, танцыны национал хөгжүм херекселинге үдеп турары онзагай. А бисте национал тыва хөгжүм оркестри бар иийик бе? Чок ышкажыгай. Убса-Нур аймактың сумуларындан келген улусчу чогаадылганың уран чүүлүнүң бот-тывынгыр артистериниң концертинде өөредиглиг чүүлдер-ле хөй. Эр улус мөңгүн-биле шуткуп силбээн оттук-бижээн, даңза хавын куруңда аяныы кончуг кылдыр астып алган, улгады бергеннери кагыг [illegible]-лиг. Оларның кеткен идик-хевинден эгелээп, ырлаан, алгыр-йөрээлдеринден кижи кандыг-даа очулга чокка бурунгу моол улустуң национал культуразының кадагалаттынган ёзу-чаңчылдарын билип алыр. Лауреаттар Ж. Жомьян, Я. Балам, Ч. Цэолей, Ж. Долгорсурэн, Б. Зинамидар, Т. Баян, Д. Цэзпел олар ырлап, танцылап, хылдыг хөгжүмге ойнап, бүгү талазы-биле уран чүүлге салым-чаяанныын көргүскен. Хоочун пенсионерлер хөгжүм тутса ырлаар, ойнаар, танцылаар — кылынмазы-ла чок. Кажан бурунгу моол улустуң сес чокка бадырыптар ырызы сценага куттула бээрге, бай Моолдуң чаттылып чоруткан делгем ховулунда мал-маганы, мөөгү ышкаш докулдур ак-ак өглери кижиниң караанга чуруттунуп, кижиниң сеткилин таалазы өпейлеп кээр. Ёзулуг чогаадыкчы уран талант деп чүве ол болбазыкпе. Концертиң программазында моол улустуң шаг-төөгүзүнден бээр ойнап келгени оюннарын, чаңчылдарын амыдыралчы ёзу-биле көргүзүп, ойнап, самнап турарындан кижи хөй чүүлдерин билип алыр. Чижээ, эң баштайгы номерде хойжу кижиниң амыдыралындан анай, хураган, хой эткилежири, хураганын хоскан хойну тоотпалап, ырлап ора алзыры.

База бир көргүзүгде ийи саплык бугазы ачыр-дачыр сегиржип, үскүлежип бээрге бичии оол биле урут ону чара сывыртап чадааш, ооң хөгжүмнүн таалаңчыг кылдыр оларга ойнап бээрге, сегиржип турган ийи буга таалалдан найыралдажып, эргеленчи бээр. Ол чүнү көргүзүп турарыл ол дээрге, ылаңгыя хөгжүм аялгазындан мал-маган-даа болза кижиниң сеткилин билип, чаажыгып, оожургаар дээн утка бар. Бодаганын чидирген теве дег, кээргенчиг амытан чок. Ооң сеткил сагыжын оожуктуруп, сеткилин чазаарда, чүгле хөгжүмнүң таалаңчыг үнү ону оожуктуруп болур. Моолдар шаг-төөгүден бээр мал-маганының өң-чүзүнүн адап, ылаңгыя челер, маңнаар, чарыш аъттарының чаражының дугайында кедергей алгап, ырлаар. Ылаңгыя аът дугайында ырыны олар чежемейни-даа ырлаза пекпес. Аът чок болза буду чок дег, чалгыны сыйык куш дег оларга сагындырар.

Моол артистерниң концертин доостуру билек, чамдык дылдажыптар кижилер оларның-биле ужуражып, өөрүшкүзүн илередип турду. Оларның аразында бир тывалаар моол-биле чугаалажып, таныштым. Ооң ады Лийлаа Сонон дээр. Ол театрда 25 чыл дургузунда ажылдап турар, балетмейстер. Бодунуң дугайында ол кыска-ла-биле мынча диди:

— Мен Бөгмөрен сумузунга төрүттүнген мен. Ада-ием малчын. Силерде база Бөгмөрен (Мөген-Бүрен) бар болгай.

— Ол дээрге мээң чуртум ышкажыл. Шара-Хорагай деп черни билир силер бе? Мээң авам, ачам база малчын улус. Шаанда моол, тыва аалдар аңаа холуй чурттап турган — деп чугаалаадым.

— Ийе, ийе. Мээң ада-ием Шара-Хорагайга база чурттап турган. Ынчаарга төрел-дир бис—дээш, хүлүмзүрдү. Кижи чугаалажып таныжар деп чүве бо ышкажыл.

Удавас чеди айның ортан үезинде Тыва АССР-ниң культура хүннери Моол Арат Республикага болуп эртер. Бо база өөрүнчүг дыңнадыг. Аңаа Тываның хөгжүм-шии театрының артистери боттарының уран талантызын бараалгадыр. Моон алгаш көөрге, сөөлгү чылдарда республиканың культура хөгжүлдези шаңкыны-биле сайзырап, чаа-чаа чогаадыкчы дилээшкиннерни тып турары өөрүнчүг.

Найыралда кызыгаар чок. Найырал турда — тайбың. Тайбың турда —аас-кежик.

Лидия ИРГИТ.

БАШТАЙГЫ ТИИЛЕЛГЕЛЕР

«Азия тову» шаңнал дээш

«Азия тову» шаңнал дээш IX Бүгү-эвилел маргылдаазының киржикчилери болгаш судьялары баштайгы хүнде Кызыл хоорай-биле таныжып, маргылдаага белеткел ажылдарын чоруткаңнар. Мөгелер деңзиге хынап, аргаларны катап-катап өөренген. «Мөңгүлек» аалчылар бажыңының конференц-залынга кол судья Анатолий Леонидович Медведев келген төлээлерге болгаш судьяларга чаа дүрүмнерни база катап тайылбырлап, частырыг чокка шиитпирлериниң талазы-биле бир шактың семинарын эрттирген.

Ооң соонда келген төлээлер-биле болгаш судьялар-биле хуралды Тыва АССР-ниң Спорт болгаш күш-культура талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Н. А. Авдеев эрттирген.

Эртенинде 10 шак турда «Хүреш» стадионга маргылдаалар эгелээн. Баштай 48 килограммның мөгелери-биле 52 килограммның мөгелери ийи хевиске хүрешкен. Бирги хевиске 48 килограммның мөгелеринден Мерген Самбуу биле Амур областан келген мөге Руслан Мухамедтинов хүрешкен. Амурнуң мөгези эки хүрежип чадаан. Судьялар үш катап сагындырыг бергеш тиилеттирген дээн.

52 кг деңзилиг мөгелерден бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс Юрий Моңгуш биле Чүсүмаа чараш хүрешкеннер. Ачыр-дачыр тудушкаының түңнелинде сан 12:11 болуп, Моңгуштуң тиилелгези-биле төнген.

Бирги хевиске 57 кг деңзилиг мөгелерден Ховалыг Доо биле МАР-ның мөгези Цэвээн Пүрэвдорж хүрешкен. Ийи минута иштинде хүрежип турда сан 13:0 апарган. Бистиң мөгевис мурнуу чоруп турган. Ооң соонда Лодоо адаанче киргеш моол мөгени ийлендир октааш чаа бажынга чыттыр базыпкан.

Ийиги хевиске 62 кг деңзилиг мөгелерден Далаев Байыр (Хабаровск) биле Рабжуев Радна-Цырен (Улан-Удэ) хүрешкен. Бурятияның мөгези 10:3 санга тиилээн. Ол-ла деңзиге Асат Корпебаев (Павлодар) биле Александр Варламов (Амур) хүрешкен. Асат 8:0 санга тиилээн. Улан-Удэниң мөгези Монхо Модасов Красноярскиниң мөгези Арян Дегтерев-биле хүрешкеш үш сагындырыг алгаш октатканы-биле чорупкан. Ол деңзиге шупту 35 мөге хүрежир. Бистиң мөгелеривис Артём Чамбал Якутияның мөгези Вячеслав Охлопковту, Толбан Сылам-оол Хабаровскиниң мөгези Аслан Жирковту арыг тиилээннер.

Кежээкиниң 18 шак турда байырлыг ажыдыышкын болган. Аңаа кызылчылар болгаш келген аалчылар киришкен. Маргылдааның киржикчилери, спорттуң хоочуннары база судьялар чыскаалын алгаш марш аялгазы-биле стадионнуң ортузунга чедип келген. Парадты В. С. Биче-оол командылаан. Оргкомитеттиң кежигүннеринге рапорттаан. Оргкомитеттиң даргазы Ш. Д. Кууляр спортчуларга байыр чедирген. Ооң соонда Убса-Нур аймактың төлээзи Гөмгүй Намуу сөс алган. Кол судья А. Л. Медведев (Павлодар) маргылдааның эртер чурумун тайылбырлаан.

Маргылдааның түгүн командаларның капитаннары көдүрген. Бичии уруглар туристиг вымпелдерни командаларга тутсукан. Ону көрүкчүлер адыш частаашкыннары-биле үдээн.

Оркестр ойнап доосканының соонда маргылдааны уламчылаан.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ӨЗҮМНЕРНИ ДЕТКИИР

Назы-харым улгадып, 71 чеде берген. Колхозтуң, ооң соонда совхозтуң малчыны болуп пенсияже үнгүже чедир ажылдадым. Мээң бөгүүн ажыл-ишкимни үнелээни чазак шаңналын алганым, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп атты тывысканы болур. Хүндүлүг дыштанылгаже үдетсе-даа, аңаа олуруп шыдавас, хеп даараарынга, аргызырынга, шокарлаарынга, аъш-чем белеткээринге агит-квартирам девискээринде херээженнерни өөредип, аныяктарның дагдыныкчызы хүлээлгемни күүседип чор мен.

Хемчик бажынга кады чурттап келген чонумнуң төрел угум болур даг-алтайларының аас чогаалын чыып, кожамык аяңныг кыска шүлүктерни бижип, оларның чамдызын «Шын», «Хемчиктиң сылдызы» солуннарга парлаткыладым.

Чоокта чаа мени «Мөңгүлек» чечен чогаал каттыжыышкынга кел дээн. Аалымда «түжемни» барбалап, автобуска олурупкаш, Тээлиге чеде бердим. Айыткан черни СЭКП райком биле райкүүскомнуң бажыңынче кире бээримге, чыылганнар зал долдур олурупкан.

Баштай бот-тывынгыр композиторлар Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүң биле Борис Чамбыттың ырларга үдээни-биле «Мөңгүлектиң» киржикчилери Багай-оол Барбаның, Кан-оол Чүлдүмнүң, Сарыг-оол Салчактың болгаш өскелерниң шүлүктеринге бижээн чаа ырларны Тээлиниң Культура бажыңының чанында агитбригаданың бот-тывынгыр артистери ырлапты.

СЭКП райкомунуң чанында парткомиссияның даргазы «Мөңгүлек» чечен чогаал каттыжыышкынның үндезилекчизи болгаш удуртукчузу Кан-оол Чүлдүм районда чогаадыкчы каттыжыышкыннарның ажылын чаңгыс аай углап баштаар деткимче көргүзер дугайында чугаалады. Шынап-ла, аңаа бот-тывынгыр композиторлар, чогаал бижиирин шенеп чоруур кижилер, чурукчулар, кино тырттырыкчылары шупту чыылган. Район девискээринде республика солуннарының кадээ бижикчилерин чалап келдирген. Оларның аразында «Шын» солуннуң корреспондентилери Манай-оол Оюн, Александр Хертек, «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редактору Василий Хомушку, Барыын-Хемчикте «Мажалык» чечен чогаал каттыжыышкынның удуртукчузу Чкалов Мандыынчы база бар болду.

Баштайгы номун үндүрүп четтигипкен шүлүкчү Сарыг-оол Салчак, кино тырттырыкчызы Виктор Даназы, Кызыл-Даг школазында чечен чогаал бөлгүмүнүң удуртукчузу Хүреган-оол Түлүш, «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редактору Василий Хомушку болгаш өскелер-даа санал берген. Элээн хөй кижи чогааткан шүлүктерин номчаан. Бодумнуң ажылдарымны база көргүстүм. Чурукчулар, бот-тывынгыр композиторлар, кадээ корреспондентилер ыңгы чыгдып, сүмележкен.

Бай-Тайга — аттары сураглаан талантылыг кижилерниң чурту. Амгы каттыжыышкыннардан кандыг-даа кижилер үнүп болур. Өзүмнерниң ажылын үнелеп, моон соңгаар-даа деткиир дээнинге сеткилим хайлы.

Алаш ИРГИТ.

Кадыкшыл—байлаавыс

СЕТКИЛИВИС ХАНЫЗЫНДАН...

Мээң оглумну Хүлер Моңгуш дээр. Ол 16 харлыг турган, эрткен чылдың августа хенертен эъди изип аараан. Баштай Чадаана хоорайда ниити аарыглар эмнелгезинге чыттырып эмнедип турду. Терапевт, невропатолог эмчилер ийи-үш удаа эмнеп келген. Эмчиден үнүп келгешле, катап-ла эъди изий бээр турган. Ооң невропатолог эмчи Эрес Тасович Ширлей республика эмнелгезинче баар бижик берген. Ында республика эмнелгезинде невропатологка баарын сүмелээн.

Республика эмнелгезинге кээрге, эмчилээриниң бергези кончуг болган. Харын ол черниң улуг эмчизи Ю. И. Кузьмин ёзулуг-ла сеткилиниң ханызындан дузалашты. Кижилерге ол хире ээлдек-эвилең, ооң ак сеткилдиг ажылдап чоруурун өг-бүле кежигүннери аңаа турган үевисте бүзүредивис. Оглумнуң аарыын шын тодарадырынга эмнелгениң хөй эмчилери билиин, күжүн үндүрген. Людмила Зудилова, ол урология салбырының эргелекчизи кижи, Неврология салбырының эргелекчизи Галина Осипова, уруглар нейрохирургу Валерий Насюрюн, кезер эмчи Леонид Осмоловский оларга өөрүшкүвүс илеретпес аргавыс чок. Олар боттарының мергежилинге хамаарышкан аарыглар чогун бадыткаан. Ооң соонда бистиң анализтер эрттирип, рентгенге тырттырган чуруктарывыс травматология салбырының эргелекчизи, кезер эмчи Виктор Александрович Верещагинниң столунуң кырынга барган. Ол чуруктарны эмчи көргеш, оглувустуң хендирбе сөөгүнде кемдээшкин барын тодараткаш, кезиишкин кылырын сагындырды. Ооң чыттырып алгаш шинчилге эрттирип, хайгааралга алырын чугаалады. Бодум аалымче чана бердим. Каш хонганда, оглумнуң эмчилери чагаа чоруткан. Ында «Дүрген келиңер, оглуңарны кезер апарды». Чүгле ада-иениң чөпшээрели херек» деп бижээн. Шынап-ла, чөпшээрешкеш, «оглумнуң амы-тынын силерге бүзүредим» деп сөглеттим.

Оглувус декабрь 22-де кестирген. Ол үелерде не кижи мээң сагыжымга кандыг бодалдар кирбеди дээр. Базарбаар-даа чер тыппайн турдум. Кезиишкин үр болбаан. Чүгле Виктор Александровичиниң кеступ келирин четтикпейн манап турдум. Ол хенертен чедип келгеш, «Кезиишкин эки эртти» деп дыңнадыры билек, өөрээнимден ыглапкан мен. Белин «четтирдим» деп чугаалаарын уткан болдум. Оглумну өске эш-өөрү дег, чырык чер кырынга омак-хөглүг чурттаар кылдыр сегиткен эмчилер Игорь Юрьевич Блиновка, Александр Юрьевич Щербаковка четтиргенним со-лун дамчыштыр илеретпес аргам чок.

Оглумну ай хире чанынга туруп азырадым. Ол турган үелеримде травматология салбырының улуг, биче ажылдакчыларының эптиг-найыралдыын, аарыг кижилерге ээлдек-эвилениин эскердим. Салбырның өрээлдери кезээде арыг-силиг турар. Шимээн-дааш безин чок. Шынап-ла, оларның ажылдакчыларының кайызын ол дээр боор. Дегерези кижилерниң кадыы дээш чаңгыс сорулгалыг, сагыш човаашкын-биле ажылдап турар коллектив-тир.

Сагыш човаачал эмчилерниң, эмчи сестраларының база санитаркаларының хайгааралынга чыткаш, оглум чанып келгенинден бээр ам беш ай чедип чор. Кестирген чери гипстиг хевээр. Хүндүлүг эмчивис Виктор Александрович Верещагинниң оглумну чогумчалыг кезип, кадыын экижиткенинге өөрүп ор бис. Кижилерниң амы-тыны дээш ол хире билиин, күжүн үндүрүп чоруур эмчиниң мергежилинге дуржулгазы моон-даа соңгаар чаа-чаа билиглер-биле долдунган, арга-дуржулгазы улам байлак болзун деп йөрээп олурар бис. Четтирдивис, Виктор Александрович!

Чылбаан МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

Ногаан аптека

ЭМ ОЪТТАРНЫ ЧЫЫР

«Хемчик» аңныыр-тывыш ажыл-агыйының база бир сорулгазы—эм оъттарны чыыры. Бо талазы-биле планны күүседир дээш чылдың-на кызып [illegible] жыглаар, эм болур, бедик үнелиинниң талазы-биле сураглаан үнүштер бисте кайы хөй. Чоннуң калбак ажыгзылгазынга кирген эм болур [illegible] бо оът-сигенни чыып, дужаап турар. Бо ажылга ажыл-агыйывыстың штаттыг аңчылары улуг-хуузун киириштир [illegible]

Арагана ДОҢГАК.
Чөөн-Хемчик район.

ТВ

М А Й

Понедельник

МАЙ 29
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 «Сеткилдиң ханызындан». Томскиден дамчыдылга. 9.20 Мультфильмнер. 10.05 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 10.35 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 8-ки сериязы. «Ырак кызыгаарда». 1—2 серияларя. 12.50 «Бүзүренчиг-даа болза, эндептиг». 13.50 ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинде. 14.00 С. Рахманинов. Концерт. 14.45 «Уруглар шагы». 15.45 «Айтматов болгаш театр». Бүгү-эвилелдиң театр фестивалы. 16.45 Чурт телестудияларының барымдаалыг фильмнери. 17.25 Концерт. 18.00 Барымдаалыг телефильм. 18.30 «Делегатскаяда музей». «Оруе баалың». 18.50 Мультфильм. 19.00 Сантьяго-де-Кубаның аас чогаал бөлүүнүң концерти. 19.25 Улуг кижилерге мультфильмнер. 19.40 А. П. Чеховтуң театры. «Ваня акый» Ленинградтың М. Горький аттыг күрүнениң академиктиг улуг шии театрының фильм-шиизи. 21.00 «Үе». 21.35 «Ваня акый» Фильм-шииниң уламчызы. 22.55 Бөгүн делегейде. 23.10 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 23.40 —01.05 «Тео Адам чалап тур». Музыкалыг дамчыдылга. (ГДР ТВ-зи).

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Студия көргүзүп тур. Чернигов хоорайның төөгүзү. 8.55 Итали дыл. 9.25 «Скрипка хавы» деп операция». Уран-чечен фильм. (ГДР). 10.35 Алла Кудлай ырлаар. 11.00 Мультфильмнер. 11.25 Фильм-концерт. 12.05 «Совет Эвилелинге бараан боор тур мен!». 13.05 Белорус ССР-ниң Күртелерадиозу. «Силерни Новополоцк херекглеп тур».

КЫЗЫЛДАН

13.30 Медээлер. 13.45 Медээлер.

МОСКВАДАН

13.55—00.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинде.

Вторник

МАЙ 30
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.30 Дамчыдылгалар программазы. 8.35 Мультфильмнер. 9.15 А. П. Чехов. «Ваня акый». Фильм-шии. 11.55 «Ол болган... болган...» 12.10 «Уруглар шагы». 13.10—13.40 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 15.45 И. Брамс. Концерт. 16.30 Мультфильм. 16.50 Барымдаалыг фильмнер 17.20 «Экии, музыка!». 18.15 [illegible] —23.30 «Чүгула объектив». Барымдаалыг фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Эртем болгаш техника». Киножурнал. 8.25 Француз дыл. 8.55 «Тайга черниң ырлары». Владивостоктан дамчыдылга. 9.25 Француз дыл. 9.55 Скульптор Меркулов. 10.30 Ритмиг гимнастика. 11.15 «Ол бистиң хереэвис». Читадан дамчыдылга. 11.45 Теннис. Франция чемпионады. Францияда дамчыдылга. 12.30 «Ырак—чоок». Барымдаалыг фильмнер.

КЫЗЫЛДАН

13.05 Медээлер. 13.20 Барымдаалыг фильм. 13.35 Медээлер. 13.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

13.35 ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинде. 00.00 Концерт. 00.15 — 01.05 Бокс. Европа чемпионады. Грецияда дамчыдылга.

Среда

МАЙ 31
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.30 Дамчыдылгалар программазы. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Делегейни дескиндир». Альманах. 10.05—11.35 «Кинопанорама». Журналист Ю. Гладильщиков чорудар. 13.10 «Экии, музыка!». 13.55 ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинде. 14.05 «Музыка эртинези». М. И. Глинка. Романстар. Фильм-концерт. 15.15 «Бис-биле кады, бис ышкаш, бистен дээре кыл». ГДР-ден дамчыдылга. 16.15 Мультфильм. 16.25 Барымдаалыг фильм. 16.55 «Уруглар шагы». 17.55 Концерт. 18.30 Бөгүн делегейде. 18.45 Депшилге. Информация. Реклама. 19.30 Улусчу аялгалар. 19.45 «Туруш». 21.00 «Үе». 21.30 Концерт. 22.10 Барымдаалыг фильмнер. 23.00 Бут бөмбүг. Бут бөмбүүнге делегей маргылдаазынга шилилге оюннар. ССРЭ биле Исландияның шилиндек командалары. Чапсарла — Кулумчу театрларының делегей фестивалы. 00.50 — 01.10 Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35 Немец дыл. 9.55 Уругларга фильм. «Сураглыг аң өөредикчизи». 9.05 Мультфильм. 9.25 Немец дыл. 11.15 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 11.55 Чурукчулар дугайында чугаалар. Ладо Гудиашвили. 12.40 «Ол бистиң хереэвис». Читадан дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

13.10 Медээлер. 13.25 Киножурнал. 13.35 Медээлер. 13.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

13.55—00.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинде.

Четверг

ИЮНЬ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.30 Дамчыдылгалар программазы. 8.35 Мультфильмнер. 9.00 Концерт. 9.30 Бут бөмбүг. [illegible] 21.00 «Үе». 22.30 Бөгүн делегейде. 22.45 [illegible] ССРЭ биле Исландияның шилиндек командалары. 11.30 «Уруглар шагы». 12.30 «Туруш». Г. Боровик чорудар. 13.50 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 14.00 Концерт. 15.40 «Аян-чорукчу чалаашкын». Запорожьеден дамчыдылга. 16.10 Уруглар камгалалының Бүгү-делегей хүнүнге. Барымдаалыг фильмнер. 17.30 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.15 «ТелеЭКО». Журнал. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Мультфильм. 19.30 А. Мироновтуң киржилгези-биле фильмнер. «Томуйлаашкын». 21.00 «Үе». 21.35 «Остоженкода, кызыл майгыннарда» 22.35 Бөгүн делегейде. 22.50 —23.45 Джаз панорамазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Мультфильм. 8.35 Испан дыл. 9.25 Испан дыл. 9.55 «Лобо». Уран-чечен телефильм. 11.10 «Чырык, өөрүшкү, амыдырал». Телеочерк. 11.30 Поэзия. К. Рылеев. 12.05 Теннис. Франциядан дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

12.50 «Бөгүн — Уруглар камгалалының Бүгү-делегей хүнү». «Хөглүг үннер». 13.25 Медээлер. 13.40 Медээлер.

МОСКВАДАН

13.55—00.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинде.

Пятница

ИЮНЬ 2
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.30 Дамчыдылгалар программазы. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Остоженкода, кызыл майгыннарда». 10.05 Медээлер. 10.15 Барымдаалыг телефильм. 10.55—11.25 Концерт. 15.30 Медээлер. 15.40 Барымдаалыг фильмнер. 16.40 Узбек ССР-ниң «Шалола» аас чогаал ансамблиниң концерти. 17.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». дамчыдылгага капсырылга. 18.00 Эртем: теория, шенелде, практика. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Философчу беседалар. «Өлүм, өлүм чок чоруктуң база амыдыралдың ужур-утказының дугайында». 20.05 Киноконцерт. 21.00 «Үе». 21.35 «Ол болган... болган...» 21.50 «Үзел-бодал» 23.20—23.35 Улуг кижилерге мультфильмнер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.00 Англи дыл. 9.30 Аныяк көрүкчү театры. Телешии 1-ги кезээ — «Тывылдык», 2-ги кезээ — «Тывары». В. Каверинниң тоожузунга үндезилээн. 11.25 Барымдаалыг фильмнер. 11.35 Англи дыл. 12.05 «Импде». Уран-чечен телефильм. (БУР). 13.25—14.05 Ритмиг гимнастика. 17.00 Медээлер. 17.10 «Манаар мен». Уран-чечен телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Спорт». «Азия тову» шаңнал дээш Бүгү-эвилел маргылдаазындан репортаж. 19.20 «Азия тову» Үндүрүлге [illegible] 19.50 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Арена». Спорт программазы. 21.00 «Үе». 21.35 «Манаар мен». Уран-чечен телефильм. 22.55—00.00 Европа чемпионады. Грецияда дамчыдылга.

Суббота

ИЮНЬ 3
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 «Бистиң садывыс». 9.05 Мультфильм. 9.20 Амгы болгаш шаандакы ырлар. 10.05 «Кижи институду». 11.05 Бүгү-эвилел номчулга конференциязы. «Юность» журналдың авторлары база редколлегиязы-биле ужуражылга. 12.30 «Ниvель Счастливыйның Витебскиде вернисажы». 13.05 Социализм чурттарында. 13.35 «Бистиң өрелеривис». «Катунь шимээргеп чыдыр». 14.20 «Экранда Сибирь». № 8 киножурнал. 14.30 Бөгүн делегейде. 14.45 Италия телевидениезиниң программазы. 15.45 «Дириг амытаннар оранында». 16.45 «База катап-ла силерни-биле мен». Уран-чечен телефильм. 18.05 Мультфильм. 18.30 «Планета». Делегей программазы. 19.30 Телетаныжылга. А. Вознесенский. У. Отт чорудар. Таллинден дамчыдылга. 21.00 «Үе». 21.35 — 00.20 Рок болгаш поп музыка күүседикчилериниң делегей фестивалы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Көдээден дамчыдылга». 9.15 Делегейниң эң улуг музейи. Лувр 12-ги, 13-кү серияларя. 10.15 Депшилге. Информация. Реклама. 10.45 «Өлүт даңгына база чеди маадыр дугайында тоол». Мультфильм. 11.15 Бичии концерт. 11.30 «Ажыл-агый дайыны биле ынакшыл». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 14.05 Музыка телеабонементизи. Чурттуң камерлиг оркестрлери ойнаар. Концерт. 15.05 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Стенограмма». Барымдаалыг телефильм. А. Рыбачук, В. Мельниченко скульпторлар дугайында. 16.00 Телекөвүрүг Москва — Бостон. Экологияның нарын айтырыглары. 17.00 Мультфильм. 17.30 Бокс. Европа чемпионады. Грецияда дамчыдылга. 18.15 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.00 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Пи» демдек адаа-биле эртем-тайылбырлыг программа. 21.00 «Үе». 23.35 «Пи» демдек адаа-биле эртем-тайылбырлыг программа. 00.05 — 01.10 Бокс. Европа чемпионады. Грецияда дамчыдылга.

Воскресенье

ИЮНЬ 4
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». Уругларга дамчыдылга. 10.00 «Совет Эвилелинге бараан боор тур мен!». 11.00 «Эртенги почта». 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 Уругларга информация-публицистиг программа. 14.00 «Музыкалыг киоск». 14.30 «Кадыкшыл». 15.15 «Киноафиша». Кинорежиссер К. Шахназаров чорудар. 16.15 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының VIII делегей фестивалы. 17.00 «Көдээден дамчыдылга». 18.00 Делегей панорамазы. 18.45 Улуг-хүн кинозалы. Мультфильмнер. Барымдаалыг фильм. «Билдинмес чүүлдүң байдалдарында». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.40 «Экии, доктор!». 21.55 Бокс. Европа чемпионады. Грецияда дамчыдылга. 23.55 —00.15 «Чаңгы: неделяның болуушкуннары».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 9.40 «Манаар мен». Уран-чечен фильм. 10.00 Гагауз музыканың концерти. «Дюз-два». Молдавияның күрүне филармониязы. 10.30 «Экранда 01 албан чери». Өртке удур айыыл чок чорук дугайында фильмнер. 11.10 Мультфильм. 11.30 «Аян-чорукчулар» клуву. 12.30 Владимировтуң театры. Ленинградтың Ленсовет аттыг театрынга чаңгыс хүн. 14.00 Барымдаалыг фильм. 14.50 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Шерригже келдирткеннер». Уран-чечен телефильм. 15.45 «Тиилекчилер». 17.15 Силернин шыдаар силер. Кижиниң арга-шыдалы болгаш курлавырларының дугайында А. Чумаков база ооң пациентилери-биле ужуражышкын. 17.45 Чаңгыс актер театры. А. Филиппенко. Совет шоодут кежээзи. 19.00 Информация-публицистиг программа. 19.30 Улусчу хөгжүм херекселдериниң үннери. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Барымдаалыг фильм. 20.25 «Меререн билинмеңер». Т. Коганның музыказынга фильм-балет. 21.00 «Үе». 21.35 «Экии, доктор!». 21.50—23.05 «Ырак чалыы чагының чангызы». Уран-чечен фильм.

КИНО

МАЙ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Роман с камнем» 9.00, 11.10, 15.00, 17.10 19.30. «Приключения Спаса и Нелли» 13.20 шактарда.

«ВИДЕОЗАЛ»: «Бобби» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник 121» 9.40, 12.00, «Похищение в Тютюрлистане» 11.00, 13.50, «Кинг-конг жив!» 15.20, 17.40, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Пусть я умру, господи» 12.00, «Офицер с розой» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Мой дом на зелёных холмах» 14.00, «Проделки в старинном духе» 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Зловредное воскресенье» 10.00, «Враг мой» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Сказки о прекрасной Айсулу» 12.00, «Долгая разлука» 13.30, 16.10, 18.50 шактарда.

агаар

Республикага дымыраалчаас чаар. Хат чоорту күштелир. Агаар дүне 10—13, хүндүс 20—25 градус чылыг.

Кызылга дүне бичии чаар. Хат күштелир. Агаар дүне 11—13, хүндүс 20—22 градус чылыг.

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241

ШЫНЫҢ телефоннары: Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-53-91; 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-43-93; партийжи амыдырал килдизи — 3-35-68; совет тургузуг, соцпал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-20; үлетпүр килдизи — 3-34-49; чагаа килдизи — 3-38-73; агроүлетпүр килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; информация килдизи — 3-38-21; 3-39-03; [illegible] — 3-34-39; корректорлар — 3-34-19; бухгалтерия — 3-43-41; очулга килдизи — 3-34-93; [illegible] — 2-27-41; [illegible] — 2-32-75.

Чыыжа 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлаттыг хууда. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш номну садыглаар херектер талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1. Чагыг № 283. ТС-00524.

республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 30 вторник

№ 126 (14026)

1925 чылдан үндезилеттинген. Өртээ 3 көп.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинде

ШИЛИИШКИННИҢ БОЛГАШ ШИИТПИРЛЭЭРИНИҢ ОРУУ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи ажылын үргүлчүлеп турар

Май 27-де Кремльге ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы **М. С. Горбачевтуң** даргалаашкынны-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң ээлчеглиг хуралы ажыттынган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Соведиге болгаш Националдар Соведиинге соңгулдалар талазы-биле май 26-да болган чажыт бадылаашкынның түңнелдерин дыңнадыры-биле сөстү Саналга комиссиязының даргазы депутат **Ю. А. Осипьянга** берген.

Ол ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Соведиинге соңгулдалар талазы-биле бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында комиссияның протоколун номчаан.

Съезд бадылаашкынның түңнелдерин бадылаан. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Соведиинге 271 депутат соңгуткан.

Эвилел Соведиинге бадылаашкынның түңнелдериниң талазы-биле протоколду Саналга комиссиязы амдызында чедир кылып четтикпээнин ол дыңнаткан болгаш ук ажылга ам-даа кезек үени бээрин дилээн. Съезд ооң-биле чөпшээрешкен.

Ооң соонда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң улус депутаттарының Съездизиниң ажылының чугула айтырыгларының талазы-биле дискуссия эгелээн.

Бир дугаарында, депутат **Ю. Н. Афанасьев** сөс алган. Бистер шупту чуртта байдалды шүгүмчүлекчи бөдүү-биле көөр ужурлуг бис, ынчангаш бо Съездиге боттарывыстың ажыл-чорудулгавысты база-ла ниитизи-биле шүгүмчүлекчи бөдүү-биле көөрүвүс чугула деп, ол чугаалаан. Съездиниң дүүнгү хүнү мээң сагыжымга дыка-ла таарышпады деп, депутат медеглээн. Дүн ортузу барык чедип турда, карабах делегацияның үнүнге бис кандыг-даа тогумчалыг харыы бербедивис. Ооң бичии мурнуу чарыында Съезд литва делегацияның медеглелин база-ла улуг-ла херекке албады, ук саналдың сорулгазы чедимче чок болган чадавас, ынчалза-даа ук саналды шуут херекке албайн барып болбас турган деп, ол чугаалаан.

Депутат Дээди Советтиң составының дугайында бодунуң хууда бодалын чугаалаан. Бир эвес бо нарын байдалдарда эргежок чугула профессионализмниң демдээн алыр болза, бис сталинчи-брежневчи Дээди Советти соңгуп алдывыс деп, ол медеглээн. Съездиниң хөй нуруузу агрессивчи-чаңнаарлы хевиннут-дур, деп ол демдеглээн, олар дүүн чоннуң манап турганы, съездиниң шиитпирлерин күүсетпедилер деп буруудаткан.

Депутат **Г. Х. Поповтуң** бодалы-биле алырга, демократтыг угланыышкынның депутаттар бо Съездиге ылаптыг эвээш кезин болур апаар. Биеке ажыл-херектиң ийи янзы вариантызы турду. Чүл дээрге чок-ла болза эң-не эгезинден тура кандыг-бир оппозицияның ролюн күүседир, а чок-ла болза Съездиниң үре-түңнелдиг ажылынга киржир. Бис ийиги вариантыны шилип алган бис. Чурттуң байдалы кончуг берге чүве болганда, бис оппозицияның ролюн күүседип арга чок бис дээрзин билген бис деп, ол чугаалаан.

Москва депутаттарының ажылчын бөлүү Съездиге канчаар белеткенгенин депутат база чугаалаан болгаш ук бөлүк дыка хөй саналдарлыг келген деп демдеглээн. Ынчалзажок ук ажыл, ооң сөзү-биле алырга, эң-ле билдингир четпээн болгаш депутаттар анаа баш бурунгаар-ла бузуревээн.

Дээди Советти соңгуп турар үеде бадылаашкын шын эвес болган, санал-оналдары боттарының делегацияларының хөй нуруузунуң санал-оналдары-биле каршылак болган, депутаттарны шуут херекке албаан. Съездиниң ажылынга аппарат дорт салдар чедирерин оралдажып турар-дыр дээрзи биске билдингир-дир деп, ол медеглээн. Депутаттың бодалы-биле алырга, ону аппаратка чагыртыр Дээди Советти соңгуп алыр дээш база чурттуң удуртулгазының үстүкү кезээнге Дээди Советтиң өмүнээзинден ыйыышкын кылыр дээш кылган боор турар.

Москвадан соңгуткан кезек депутаттар ниити Москва делегациязындан үнер деп шиитпирлээн болгаш кымдан-даа хамаарышпас регионнар аразының депутаттар бөлүүн тургузарын депутат Г. Х. Попов саналдаан болгаш ук бөлүкке каттыжарынче чыылганнарны кыйгырган. Ук бөлүк Съездиге эдеринчи илеткелдерни кылыр аргалыг болур ужурлуг деп, ол айыткан.

Бис анаа эвес Съездиде олуржуп турар-дыр бис деп, Карелиядан депутат **В. Н. Степанов** чугаалаан. Бо дээрге бирги Съезд-дир, бистер чаа аъттты эрги тергеге күрген-не суга каантар деп оралдажып турар-дыр бис. Москваның делегациязы бистиң дамчыштыр улус чоннуң Съездиге удур эвилелдеп алыр бодап, бистиң аарышкылыг черлеривисче базыптар бодап турар-дыр. Хоойлужудулганың элээн чамдык актыларын чаартыр херек. Конституцияны база чоорту эде көөрү негеттинип турар. Ынчалза-даа хамык чүвени шуптузун хары үгда кылып болбас болгай. Бис дээш чоннуң төлеп берип турары үе-шактың чамдыкта халас эртирерин бээривис Съездиниң ажылдаар когум-чорумунга таарышпайн-даа баргылаар-ла-дыр харын.

Харын силер, москвачылар, бүгү Россияны аренда, кооперативтер болгаш өске-даа чүүлдер-биле төөредип турбаан силер бе? Силер харын чон-биле-даа сүмелешпейн, Политбюрога болгаш чазакка идеяларны саналдап турбаан силер бе деп, оратор чугаалаан. Мен бодаарымга, эш Афанасьев депутаттарның кол нуруузун доромчылады. Москва — ол дээрге бүгү чон эвес дээрзин уттуп болбас ужурлуг. Москваның ажылчыннары эштер Афанасьевти, Поповту болгаш өскелерни-даа деткип турар дээрзинге чигзинер-дир мен деп, депутат медеглээн. Съездиге оппозиция бөлүүн тургузаар деп саналды оратор таарышпас чүүл-дүр деп адаан. Съездиниң шиитпирлеринге сандараашкын кылбас база ону шиитпирлээр ужурлуг эргежок чугула айтырыглардан чардыктырбас, а чонну чемгерер, экономиканы тургузар херек.

Бир эвес бистер мааңаа шыңгыы-шыңгыы чугаалаар болзуувусса, актыг шынга чоокшулап бээривис чадавас бис деп, депутат **В. Ф. Толпежников** шиидирлеп медеглээн. Бодунга кым-на бүзүрел чогул, ындыг кижилер сеткили хомудаарлар.

Литва делегациядан депутат В. В. Ландсбергистиң улусту чогум-на канчаар шилип алырының бөдүүт утказын илереткен чугаазын дүүн бистер аажок-ла тоомча чок дыңнадывыс. Ону бис шын хүлээп ап, үнелээр аргавыс чок болган. Далашпаадынарам, бистиң далашкан херээвис чок.

Боттарының эш-өөрү түве чугаалап турар үеде шимээргеп, алгырып депутаттарны залдан үндүрер херек деп саналды оратор киирген.

Мен — сырый каттыжыышкын дээш мен деп, депутат **А. М. Адамович** медеглээн. Ооң бодап турары-биле алырга, чуртта дээди эрге-чагырга улус депутаттарының Съездизинге турар ужурлуг. Ынчангаш эрге-чагырганың өске бүгү деңнелдеринге контрольдуң механизминиң дугайында, ооң иштинде партия аппаратынга, экономиканың органнызастаарынга улустуң контролюнуң дугайында айтырыг чайтаар-ла тургустунуп келир. Чуртта эрге-чагырганың бүгү-ле хевирлерин болгаш үнер дестерин улустуң контролюнга тургузар билее, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының болгаш ооң кабинединиң шыырак болгаш хамаарышпас туружун хандырар херек. Мааңаа холбаштыр оратор эрге-чагырганы чаңгыс холга бар-ла шаа-биле мөөңнээриниң камгалалдың шиитпирлээр айтырыгларын көдүргеш, ол талазы-биле тодаргай саналдарны киирген.

Бодунуң чугаазынга ол кедээ ажыл-агыйның байдалынга аажок-ла доктааган. Съездиниң байдалын үнелеп көрүп тура, Съездиниң киржикчилериниң кол кезээниң энергиязын өскээр угланмышаан турар эвес ирги бо деп айтырыгны салгаш, «дыңнаарының халдакчы чоруу» деп сөстү оратор ажыглаан.

Эвилел Соведиге чажыт бадылаашкынга Төлээлекчилер Чөвүлелиниң даңзызы бадылап турарының мурнуу чарыында ВЛКСМ-ден депутат Ю. Чемодановтуң адып киирген турганын депутат **С. П. Головин** дыңнаткан. Ынчалза-даа сөөлгү даңзыга ооң орнунга өске ат көстүп келген. Санал берикчизи ол херекти сайгарып көөрүн Съездиден дилээн.

Депутат **Е. И. Мешалкин** бодунуң саналынга Афанасьевтиң болгаш Поповтуң саналдарын оларның боттарының байдалынга сеткилиниң ханмааны кылдыр үнелеп көрген. Олар эвээш кезиинге болган болгаш оларның сеткилин ол хандырбаан.

Баштай ажылчын органны органызастап турар болгаш методиктиг ажылдаа эгелээр херек турган деп, оратор бодунуң бодалын чугаалаан.

Чуртта тургустунуп келген байдалга өскелерден эвээш эвес сагыш салып турарын оратор онзалап демдеглээн. Ону шүгүмчүлеп турарлар, ынчалза-даа боттут саналдарны бербээннер. Айтырыг үнүп келирге-ле, бис күрүне кораблин эжелеп алган дээрбечилер ышкаш болуп, ону бүгү-ле наястройкалар-биле буза шавар ужурлуг эвес-ле болгай бис. Депутат чаңгыс эпти болгаш эп-сеткил каттыштырылгазын хевээр арттырарынче кыйгырган.

Азербайджанның төлээлекчизи депутат **В. Г. Мамедов** Ю. Н. Афанасьевтиң болгаш Г. Х. Поповтуң үзел-бодалдары-биле шуут чөпшээрешпейн турарын илереткен. Чамдык кижилер Съездини өскээр аппарып, кол айтырыгларны процедуралыг чугула эвес чүүлдер-биле аткаарладырын оралдашса-даа, Съезд демократтыг бөдүү-биле бурунгаарлап турар деп, ол санаан. Кол илеткелдиң ам-даа чугаалажып көөр, янзы-бүрү ажылчын органнарны тургузар ужурлуг. Аңаа депутаттарның практиктиг ажыл-чорудулгазы чоруур ужурлуг.

Митингилер айтырыынга хамаарыштыр олар бакучыларны хөй чүүлге өөреткен деп, депутат онзалап демдеглээн. Амгы үеде өйү келген айтырыгларны чугаалажып көөрүн күш-ажылчы, өөредилге болгаш өске-даа коллективтерже шилчиткениниң дугайын ол чугаалаан.

Депутат **В. И. Карасев** Съездиниң баштайгы ийи хүнде ажылынга хамаарыштыр чамдык шүгүмчүлелдер кылган. Ол депутаттарның чамдык саналдарының, ылаңгыя ССРЭ Конституциязынга эдилгелер дугайында, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының Статузунга өскерилгелер дугайында саналдарны сагындырган. Хоойлу саналдаар инициативаның ол актыларын хөй кезииниң хүлээп албааны-биле бадылаттынмаанынга хомудаанын илереткен.

Бедик билиглиг болгаш угааныг политиктер — эде тургустунуушкун чорудулгазынга эң чугула дээрзин депутат демдеглээн. Ооң-биле холбаштыр Украин ССР-ге болган соңгулдаларның түңнелдериниң дугайын чугаалаан. Ооң сөстери-биле алырга, күрүне болгаш эрге-хоойлу талазы-биле чаңгыс-даа эртемден Съездиже соңгутпаан. Депутат Съездиниң президиумунга хамаарыштыр чамдык шүгүмчүлелдерни кылган, регламентиниң үреп турар чоруктар бар дээш, ол чамдык чижектерни киирген.

Депутат **Т. В. Момотова** боттут чугаажа киреринче өөрүн кыйгырган. Съездиниң ажылынга киржип турар депутаттарның хөй кезии сталинчи-брежневчи аппараттың улузу деп, Ю. Афанасьевтиң чугаалааны-биле шуут чөпшээрешпейн турарын ол чугаалаан. Бис ук аппараттың бодалын илеретпейн, Афанасьевтиң болгаш Поповтуң туружундан ылгалып турар боттарывыстың туружувусту илередип турар бис.

Москва делегациязының туружу-биле кичээнгейлиг таныштым деп, ол чугаалаан. Ында ажыглаттынып болгу дег чүүлдер бар, а чамдык ажык чок чүүлдер база бар. Ол черле ындыг болур харын. Ынчалза-даа депутаттарже ындыг ыйыдыышкын бар чүве-дир деп чүүл мени кайгатты деп, оратор чугаалаан. Өске туруш-биле чөпшээрешпес болзуңза, ону деткивес болзуңза, таптаашкын үениниң кижизи болур ышкажыңчыл.

Ооң соонда **Ю. А. Осипьян** ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Соведиге соңгулдаларның түңнелдерин Съездиге илеткээн.

Кандидаттар деңнелдериниң чурумунуң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң соңгулдаларының дугайында айтырыглар талазы-биле депутаттар **В. Н. Воротников, С. П. Головин, О. М. Савостюк, Г. А. Погосян, Г. В. Старовойтова** болгаш өскелер-даа чүве чугаалааннар.

Съездиге Азербайджан ССР-ниң ДКАО-дан ССРЭ-ниң Дээди Соведиинге төлээлелге, РСФСР-ден ССРЭ-ниң Дээди Соведиинге төлээлелге дугайында, депутат Ю. М. Чемодановтуң кандидатуразы-биле болган таварылга дугайында дискуссия калбарган. Ол айтырыглар талазы-биле депутаттар **Г. А. Посибеев, А. В. Шаронов, А. А. Собчак, А. В. Оборин, В. А. Зубанов, В. А. Мартиросян, М. А. Ибрагимов, Н. М. Воронцов, Э. Т. Арутюнян, А. Х. Везиров, С. Г. Арутюнян Н. С. Сазонов** олар чүве чугаалааннар.

Дээди Советче бодунуң кандидатуразын киирери-биле бо чылын негелде киирбейн турар дугайында депутат Ю. М. Чемодановтуң медеглелин Съезд хүлээп алган.

Националдар Соведиинге Азербайджан ССР-ден, ылаңгыя ДКАО-га хамаарыштыр соңгулдаларның түңнелдерин Съезд хөй кезииниң бадылаашкыны-биле күш чок болдурган. Бо айтырыгны ажылдап кылырын болгаш саналын киирерин Съездиниң президиумунга болгаш Азербайджан ССР-ниң делегациязынга дааскан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Соведиге соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында Саналга комиссияның протоколун Съезд бадылаан. Палатага 271 кижи соңгуттурган.

Националдар Соведиинге Даг-Карабах автономнуг областың төлээлээшкининиң дугайында Президиумга база Азербайджан ССР-ден делегацияга Съездиниң дааскан айтырыг нарын болганы-биле немелде сүмележиишкиннер негеп турарының дугайында депутат **А. И. Лукьяновтуң** медеглели-биле кежээки хурал эгелээн.

Депутаттың дыңнадыын Съезд кичээнгейге алган.

Ооң соонда эртенги хуралга калбарган дискуссияны уламчылаан.

Ю. Н. Афанасьевтиң бодалдарындан хөй-ле чүүлдү үлешпишаан, чаа-чаа соңгуткан ССРЭ-ниң Дээди Соведин ооң канчаар көргенин, «Сталинчи-брежневчи Дээди Совет» дээни-биле депутат **О. О. Сулейменов** чөпшээрешпээн. Аажок-ла күштүг сөстер-дир, олар олурганнарны тургузуп, чыылган улусту, чонну хөлзедип болур, ынчалза-даа олар чөптүг бе?

Бөлүктерже кыйгырыглар, Съездиниң ажылын хөлзедип, күш кирип эгелээн демократчы болуушкунну хөглеп, сергедип турар-даа болза, санал берген депутаттың бодалы-биле алырга, чоннуң бистен шиитпирлээрин манап турары ол бүгү кол айтырыгларны шиитпирлеп шыдавастар. Олар Съездини чүгле чарып, аңгылап болур. Съездиде «солагай талакы чалгын» оң талакызынга бодаарга, хөй карбап эжип олурар, ол дээрге органызастаттынганының чечени-биле оратор эскерген. Ынчаарга ол эжиништериниң башкарып олурары хеме, бир эвес солагай талакы эжиништер-биле улам күштүг эжер болза, оң талазынче дескинип чоруй баар.

Бистиң ам сорулгавыс болза, чуртта калбарып үнген чорудуушкунну, аравыста чугаалажыышкыннарны камгалап арттырар, ону уламчылаар, соксатпас болгаш ооң-биле демократияның хөгжүдеринге деңгүм болур дээрзин оратор чугаалаан. Съездиде туруп турар байдал илдең-не кылык-тандырганындан, кезенип алган турар деп ооң чугаалааны ол күштерни ам хөлзетпези эргежок чугула. Шиитпирлиг кыйгырыглар-даа, шуут-ла улус чондан деткимче дилээри, чыскаалдарже үндүлзэриниң кыйгырары байдалдың быжымчалыг чоруун будаар, харын Съездиниң ажылынга болгаш черле ниити эде тургустунуушкунга шаптыктаар деп, депутат сапап турар.

Ю. Н. Афанасьев биле Г. Х. Поповтуң чугаалары бистиң соңгулдаларның айтырыгларынче эгидип эккелди. Оларның чугаа сөстеринде эвээш эвес чөптүг чүүлдер бар, чүгле чөрүү кижи ону эскерип көөрүн бодавас боор деп, депутат **Е. В. Яковлев** чугаалаан. Мен бодаарымга, оларның ынча дээни-биле холбаштыр корткан база кандыг-бир хевир-биле хорадаан-даа херек чок деп, оратор медеглээн. Бистиң залывыстың байдалы ниитилелдиң байдалын шак-ла ынчаар көргүзүп турар. Ол шын-дыр. Ынчаарга ам бо байдалдан канчап уштунарыл, хамыктың мурнунда, Съездиниң ажылын таарымча чок органызастааның канчап эдерил, ам бодаваны дээре.

Ооң соонда депутат дөзевиллеттиниң келгизээн бөлүктерниң айтырыынга доктааган. Фракция биске харын — анаа эвес чүүл, барык романтиктиг чүүл-дүр. Ынчалза-даа сырый каттыжарының аргалары амдаа чиде бербээн, олче чүткүүр херек. ССРЭ-ниң соңгуткан Дээди Совединиң составынга бодунуң сеткил ханмайн турарын оратор илереткен, депутаттарның кайызы Дээди Советке доктаамал, а кайызы — «дүрүм ёзугаар» ажылдаарыл деп айтырыгны салган.

Хоочуннар дугайында айтырыгларже кичээнгейни депутат **В. С. Образ** бодунуң чугаазынга угландырган. Коллективизацияның болгаш индустриализацияның, репрессияның бергелерин, дайынның болгаш үрелген ажыл-агыйны катап тургузарының кадыг бергелерин шыдажып эрткен ол кижилерниң дыка хөйү, боттарының салым-хуузун доп-дораан экижидерин негеп турар деп, ол медеглээн. Ораторнуң бодап турары-биле алырга, процедура айтырыгларын шоери, «шүгүмчүлелдиң кижиишкини», митингилерже кыйгырыглар Съездиге тургузуңар деп чоннуң дааскан эң чугула айтырыгларны шиитпирлээрин харын соңгаарладып турар.

Чуртта байдалды мындыг-дыр деп көрүп тура, кажан ниитилелдиң бүгү-ле күштериниң мөөңнээри шак бо хире эргежок чугула апарганын даңын сөөлүндеги бүгү үеде черле билбезин депутат чугаалаан. Кол айтырыгларны шиитпирлээрде «национал, шажын-чүдүлгеге бүзүрел, бөлүктерниң база харын аңгы талазы-биле эрте-ажык болаар чоруктардан» эки тура-биле ойталаар херек. Ооң бодап турары-биле алырга, эң чугула айтырыгларның бирээзи — чоп күзел-биле ажылдазын деп бодаар болза, кижизидилгени чогуур деңнелче келүрер дизе чүнү канчаарыл? Депутаттың сапап турары-биле алырга, кижизидилгениң шиитпирлээр айтырыглары-биле бистиң чуртувуста кым-даа шыңгыызы-биле ам-даа ажылдаваан. Кижизидилгениң бодунуң концепциязын тургузар, бо чугула херекке эртемденнерни болгаш специалистерни киириштирер, ам кээп, шынап-ла, орус «далаш чорукту» чок кылыр үе келген. Митингилерден тода, улуг ажыл-херекче шилчиир үе келген.

Залда байдал бистиң ниитилелде болгаш бистиң чуртувуста тургустунган ол байдалды дыка-ла көргүзүп турар-дыр деп, Казахстандан келген депутат **Н. С. Петрушенко** сапап турар. Шак мындыг чуртту башкарары кайы хире бергел база демократияның үрүглаар аарыын аарып эртип турар мындыг чаңгыс аай эвес Съездини башкарары кайы хире бергезин хамыктың мурнунда билип көөрүн депутаттардан дилээр бодай-дыр мен деп, ол чугаалаан.

Съездиниң байдалы чамдык депутаттарның ССРЭ-ниң Дээди Совединиң составынга ылап-ла кирер дээн чүткүлү-биле дыка-ла ваигленип тур дээрзин санал берген кижи демдеглээн. Ораторнуң бодап турары-биле алырга, тургустунуп келген удурланышкак чорук — республика бүрүзүнге хамаарыштыр демократизацияның болуушкуннарындан Съездиниң залында демократтыг чорудуушкуннар элээн хожудап турарының уржуунда болуп турар.

Соңгуда мурнунуң митингилеринге, политиктиг дискуссия клубтарынга канчап-чоор тургаш-ла, «портфель» үлежипри чорупп турары мени коммунисти база депутатты сезиндирип тур деп, санал берген кижи чугаалаан. Съездиге белеткел үезинде эгелекчи саналдары дээш аажок ханызы-биле хүндүлээрим Москвадан депутаттарга сагындырып каар деп бодааным болза, канчаарга-даа бистерни, депутаттарны «портфельдерни» үлешсин деп бүрүн эрге тывыскап чүве-дир ийин. А ону Лужниктерге митингилерге эвес, бо залга үлешсин дээн.

Шак бо шиидирден бөгүн москвачыларның дугайында, Москва делегациязының дугайында сөстер удаа-дараа дыңналып тур деп, депутат **Л. Н. Кравченко** бодунуң саналынга чугаалаан. Ынчалза-даа Москваның кандыг-бир бөлүү чок, ону тургуспас-даа деп бүзүрээр мен деп, оратор айыткан.

Депутаттар Афанасьев, Попов база Адамович оларның чугааларынга бодунуң хамаарылгазын чугаалавышаан, ол ук депутаттарны демократияның туруштуг талалакчылары деп билирин депутат дыңнаткан. Ынчалза-даа демократия дээрге өске бодал-сагышка шыдамыын көргүзүп турар деп, ол чугаалаан. А бо депутаттар өске бодал-сагышка чүгле шыдашпазын эвес, а Съездиде бир янзы бодал-сагыштыг хөй кезикке шыдашпас, таарышпазын көргүзүп турлар. Мындыг таварылгада демократияның принциптерин ынчалдыр камгалаарының туруштуунга бүзүревестээринден өске чүү-даа артпас-ла-дыр.

Бистиң чамдыктарывыска чамдыкта бот-хууда база бүдүрер көрдүвүс ышкажыл, политиктиг-даа улуургак сеткил-бодал шаптыктап турар-дыр деп бодай-дыр мен. Депутаттың бодап турары-биле, бөгүн ол турамык сеткил Съездиниң ажылының утказын тодаратпас ужурлуг. Чуртта тургустунган байдалдың чылдагааннары чүдел деп айтырыгга бис бүрүн четчир кылдыр харыылаадывыс. Ынчаарга бөгүн бистиң мурнувуста чүнү кылырыл, канчаар кылырыл деп айтырыг туруп турар.

Дыка хөй депутаттарның саналдарында эки ажылдап билир херек деп чугаалааны аңаа харыы ол-дур. Ол чокка бистер экономиканың кол айтырыгларын-даа, социал кол айтырыгларны-даа шиитпирлеп шыдавас бис.

Биске депутаттарның мандаттарын бүзүреп берген улус биске идегеп, ол мандаттарны бөдүүт политиктерге бүзүрээн бис деп оларның идегеп турарын депутат **В. Н. Кириллов** чугаалаан. А политика — болдунар чүүлдүң урап чүүлү-дүр деп, оратор айыткан. Чүнүң-даа мурнунда ону барымдаалаар херек.

Үре-түңнел чок чугаа-соот кылырынга үе-шак чидирбейн, а бистиң ниитилелдивисте таптаашкынның кол чылдагааннарын чөптүг-биле чугаалажып көөрүнче, бистиң бүгү четпестеривистиң өзээ болу берген экономикада ведомство монополизмин чугаалажып көөрүнче дүрген кирерииче депутаттарны ол кыйгырган. Ораторнуң бодалы-биле алырга, чогум-на харын ведомство монополизми өртектер өзерин, орулгалан чарыгдалдарын көвүдээрин болдуруп, кем-херек үүлгедир чоруктарның, бараннарның чарыс шынарлыг болурунуң чылдагааны боор турар. Ведомство монополизми — чуртка эртем-техниктиг болгаш технологтуг революцияны саадатпын, доктаалырының, бистиң чуртувусту сайзыраңгай чурттарның чиг эт хандырыкчызы болдурарының, экология айыылының, алактың соонда — күрүнеге националдар аразында дүшкүүрлүг чоруун херлээлериниң чылдагааны болу берген деп, ол демдеглээн.

Монополизмге удур политика талазы-биле тускай комиссияны тургузарын, монополизмге удур хоойлужудулганы киириштирбишаан, монополизмге удур хемчеглерниң планын күскү сессияга чедир белеткээрин ол комиссияга дагзырын депутат саналдаан.

Дискуссия чугааны эгелеп четтикпээнивисте-ле бистиң доктаалырын оралдажып турар-дыр деп, Днепропетровскиден келген депутат **С. Н. Конев** чугаалаан. Ажылдаар-ла, ажылдаар деп кыйгырыг 70 ажыг чылдарда дыңналып келген, ынчаарга ол кыйгырыглар чүге боттанмайн турарын сайгарып көөр херек. Чүге дээрге, ону чагырып-дужаар системаның органы камныы-биле камгалап турар. Хүлээп ап турар хоойлулар — чартык хемчеглер-дир, а чурт экономика болгаш экология талазы-биле үнери берге ханы оңгарның эриинде келген, кижи күзевес социал-политиктиг чорудуушкуннар өзүп турар. Бир эвес боттут хемчеглерни албас болза, ындыг чорудуушкуннарны доктаадыры берге. Ону Польшаның чижээ көргүзүп турар.

Прибалтика республикаларынга хамаарыштыр хөй шүгүмчүлелдер дыңналды. Ынчалза-даа ында үнелиг эвээш эвес дуржулга чыгдынган. Реформаларны болур-чогуур-биле боттандырарынга чорудуушкуннарны калбартыр талазы-биле республикаларның аразында ылгалдар шаптыктап турар.

Бистиң Съездивисте экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээрин доозар болгаш чагырып-дужаар системаны бузар ужурлуг. Ынчалза-даа политиктиг бо айтырыгны ам дээрезинде шимчезин шылаваан. Эрге-чагыргаже чүткүп турар силер деп бистиң буруудадып турар-дыр. Ынчалза-даа эрге-чагыргаже шагда-ла чүткүп кире берген болгаш оон чарлырын күзевейн турар кижилер чогумна харын ону кылып турарын мээң дуржулгам көргүзүп турар.

Эде тургустунуушкунуң чединмейн кижилериниң херегцелдеринче бистиң кайы хире көрнүрүвүстен, ылаңгыя социал камгалаттынмаан бөлүктерже көрнүрүвүстен хамаарыжып апаар деп депутат демдеглээн.

Сырый каттыжарынга хөй нуруузу сонуургалдыг болзун деп чугаалаар дээш мында чедип келдим деп, депутат **А. Н. Крайко** бедик шиидирден медеглээн: демократияны өөренип ап турар-дыр бис, ол демократия бистиң ниитилелиистиң чогумчалыг байдалы болуп, Съезд бистерни хөй чүүлдерге өөредирин күзеп турар бис.

Чурттуң янзы-бүрү регионнарындан келген депутаттар Съездиге боттут аргаларлыг болурунга хамаарыштыр оратор чугаалаан. Ол аргалар бир демей деп болгаш оларны чүгле үе бир демей бээр дээрзинге идегелди ол илергейлээн.

Бо Съезд болза сырый каттыжыышкынның Съездизи болуп, ынчалзажок принциалдыг, плюралистиг бөдүүге үндезилеттинген турары эргежок чугула деп, депутат уламчылап чугаалаан. Сөс алганнарның эвээш нуруузунуң санал-оналын президиум болгаш залда олурганнар эңне кичээнгейлиг барымдаалап көөрү күзенчиг-дир. Президиум болза бистерниң кырывыска турбас ужурлуг, бо шиидирден чүнү чугаалап турарын дыңнаар ужурлуг, ынчаарда хөй айтырыглар тургустунмас турган ийик.

Чуртта болгаш бо залда безин чамдык күштер Дээди Советке бөдүүт ажылдавайн турар дээрзинге хамаарыштыр сеткил хомудаашкынын оратор илергейлээн. Ооң бодалын бөдүүгаар алырга, харын-даа СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери безин эрге-чагырганың дээди органынга илепкейлиг ажылдап байдал берген хевирлиг болуп турар.

Депутаттың чугаалавышын бөдүүгаар алырга, Дээди Советке Б. Н. Ельциниң «таарышпайн барганы» шыңгыы айтырыг-дыр деп ол адаан. Б. Н. Ельцин ышкаш кижилер чурттуң политиктиг амыдыралынга кайда-бир митингиге эвес, а мааңаа, ССРЭ-ниң Дээди Соведиинге, илепкейлиг киришкен турар кылдыр күжениишкиннерни уламчылаар херек деп, оратор чугаалаан.

Депутат **Ч. Айтматовка** сөс берген. Съездиниң ажылының дугайында бодунуң бодалын оратор илергейлээн болгаш турамында шиңчилиг байдалы, ниитилелииштиң болгаш белеткел чок, кыска чугааларның колдаанын демдеглээн. Бот-боттарын шыдамыккайы-биле дыңнаар болгаш ниити чугаалажыышкыннарның сарыылдыг аргаларын дилеп тывар херек деп, депутат айыткан.

Дээди Советтиң Даргазы илеткел кылган соолунда чогумчалыг санал-оналдар эгелээр деп бодап турарын оратор чугаалавышаан, ам дээрезинде далажып турар-дыр бис деп демдеглээн.

Бистиң хөй-ниити болгаш социал-экономиктиг амыдыралывыста таарымча чок чүүлдер-биле холбаштыр Ю. Афанасьевтиң болгаш өске-даа эштерниң саналдарында сеткил хувраашкынынге депутат каттыжып турар. Съездиге баштай бир айтырыгны шиитпирлээш, дараазында айтырыгже ооң сөөлүнде шилчиирин оратор кыйгырган. Кылдынган шүгүмчүлел-биле ол каттыжып шаан, тодаргай, чугула саналдарны киирер херек деп, онзалап демдеглээн.

Фракциялыг чорукка шиитпирлиг удурланыышкынын депутат чугаалаан болгаш ооң бодалын бөдүүгаар алырга, фракциялыг чорукта таарымчалыг үндезин чок болуп турар. Бистиң бүгү дүвүрээшкиннеривисти болгаш айтырыгларывысты өскүткен херээ чок, аңгылаарының дузаанче чүткээн-даа херээ чок деп, ол демдеглээн. Айтырыгларны сарыылдыг болгаш чогумчалыг бөдүү-биле шиитпирлээринче оратор кыйгырган. Эки эртирер ниитилелиишкиннер колдаан байдалга Съездиниң үргүлчүлээри эде тургустунуушкунга ажыктыг болбас деп, ол айыткан.

Херек кырында өске, улам күчүлүг чорудулгалар болдунуп турар болганда, күзээшкиннер, ниитилелиишкиннер, негелделер чүнү-даа өскертип шыдавас деп, эртемден депутат **В. А. Пальм** чугаалаан. Каржы күзелдиг болгаш чаа-

(Уланчызы 2-ги арында).

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАР СЪЕЗДИЗИНИҢ СЕКРЕТАРИАДЫ

Апостол Вениамин Гаврилович — Кишинёвтуң Чехов аттыг орус шии театрының кол режиссёру, Молдав ССР.

Бочаров Михаил Александрович — Бутовскиниң тудуг материалдар комбинадының директору, Москва хоорай.

Варе Велло Иосифович — Эстон ССР-ниң Эртемнер академиязының төөгү институдунуң улуг эртем ажылдакчызы.

Ералиев Жолдасбай — Чимкент областың Октябрьның 30 чылы аттыг совхозтуң директору, Казах ССР.

Игрунов Николай Стефанович — Белоруссияның Компартиязының ТК-зының ийиги секретары.

Капто Александр Семенович — СЭКП ТК-ның Идеология килдизиниң эргелекчизи, Москва хоорай.

Крылова Зоя Петровна — «Работница» журналдың кол редактору, Москва хоорай.

Кударраускас Сигитас Позович — Каунастың политехниктиг институдунуң кафедра эргелекчизи, Литва ССР.

Мамедов Сулейман Фархад оглы — Азербайджанның Компартиязының ТК-зының Кировабад хоорkomунуң бирги секретары.

Медведев Сергей Александрович — Киргизияның даг-металлургия комбинадының директору.

Назаров Талбак — Таджик ССР-ниң улус өөредилге министри.

Назарян Спартак Егоевич — «Маралик» агрофирма-колхозтуң даргазы, Армян ССР.

Оразмурадова Оразгуль Мухиевна — Серах районунуң төп эмнелгезиниң уруглар эмчизи, Түркмен ССР.

Пирцхалайшвили Зураб Георгиевич — Тбилисиниң электровагон септээр заводунуң токары, Грузин ССР.

Плотниекс Андрис Адамович — Латвияның П. Стучка аттыг күрүне университединиң профессору.

Усманов Рустамжон Казакевич — Фуркат аттыг № 20 школаның орус дыл болгаш литература башкызы, Узбек ССР.

Щербак Юрий Николаевич — чогаалчы, Украинаның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң секретары.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинде

ШИЛИИШКИННИҢ БОЛГАШ ШИИТПИРЛЭЭРИНИҢ ОРУУ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

гай күзелдиг депутаттар бар деп бодалды Съездиниң ажылынга барымдаалап көрбезинче ол кыйгырган. Ынчаарга ол дээрге, чөрүлдээлериниң чогу эвес-тир, ындыг чөрүлдээлер херек кырында бар-дыр. Ынчалзажок депутаттар маңаа боттарының хууда тура-соруун эвес, а ниитилелдиң янзы-бүрү кезектерин, бөлүктерин, националдарны төлээлээн депутаттар соңгукчуларының эрге-ажыктарын илергейлеп турар дээрзин олар тодаргай билген турар ужурлуг. Соңгукчуларының эрге-ажыктарын тодаргай билип алыр, чогумчалыг шиитпирлерни тывар төлээде, сарыылдыг угаанның тын тура-соруу негеттинип турар. Эмин эртир ээнгелениг чорукту шеглээр дугайында дугуржуп алыр болзувусса, ам бурунгаарлаар апаар бис деп, оратор уламчылап чугаалаан.

Кажан эрге-ажыктар аңгы-аңгы болганда, чөрүлдээлерден чайлаары болдунмас болур. «Оолдар, найыралдыг чурттаалыңар» деп формула баштаар бүгү-ле чүве кайын бүде бээр деп. Ынчалзажок маргыжып чугаалажыры политика талазы-биле культурлуг, бот-боттарын хүндүлежиринге үндезилеттинген турар ужурлуг. Чурттуң таварыышкаңы байдалдан ону үштүп алыр төлээде, деңнелгелиг бүгү күштерни сырый каттыштырары чугула.

Депутат А. С. Самсонов найысылалда боор турар митинглерге болгаш чыскаалдарга хамаарыштыр Москваның төлээлекчилеринге чүве чугаалаан. Москваның депутаттары Съезд ажылдап турар үеде боттарының левискээр соңгулда округтарынга барып, соңгукчулары-биле ужуражып турарын саналдаан. Москваның чамдык депутаттарының фракциялыг туружун ол бүрүн шапкан.

Г. Х. Поповтуң саналы-биле шуут чөпшээрешпейн турарын ол медеглээн. Бистер ажылхеректи демократчы шуугаашкыннар-биле солуп эгеледивис деп, ол чугаалаан. А. С. Самсонов директорлап турары Москваның бирги шак заводунче Поповту чалааш, болдуңуң кылза чогуур деп туржуп турар чүүлүн аңаа херек кырында организастап көөрүн аңаа сүмелээн.

Съездиниң организастаалынга, ону белеткеп база эрттирип турар үелерде улуг частырыглар болган дугайында бодалын депутат Т. В. Мошнягага илереткен. Чүге ындыг боол турарын ниитилелдиң демократияга ам-даа өөренип ап турары-биле ол тайылбырлаан.

Москваның ийи депутаты Афанасьев биле Поповтуң саналдарынга хамаарыштыр калбарып эгелээн дискуссия Эвилел Соведиге болгаш Националдар Соведиге кандидатуралар дешкидеринде база бадылаашкынны чорудуп турар үеде чедир кылдынмаан чүүлдерниң уржуундан болдунган деп демдеглээн. Ындыг янзылыг чедир кылдынмаан чүүлдер ССРЭ-ниң Дээди Совединиң болгаш ооң палаталарының ажылынга моон соңгаар-даа тургустунуп кээр чадавас деп чигзиниишкинин ол илереткен. Ону болдурбас дугайын амдыгааштан эгелеп бодаар херек. Ону канчап болдурбазыл? Чүнүң-даа мурнунда, Съезд кандыг айтырыгларны, а ССРЭ-ниң Дээди Соведи кандыг айтырыгларны шиитпирлээрил деп чүвени тодарадып алыр херек деп, ол санаан. Съездиниң ажылын башкарып чорударының хөй-хөй айтырыгларын дүрген шиитпирлээри-биле компьютер системазын доп-дораан маңаа тургузарын ол негээн.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң составынга чуртка билдингир хөй-хөй эртемденнерниң — экономистерниң, политологтарның, юристерниң, тооткучулерниң кирбейн барганынга чөпшээрешпейн турарын ол илереткен.

Депутат Г. Х. Попов сөс алган. Мында эде тургустунуушкунуң эрге-ажыктарындан өске эрге-ажык кымда-даа чок деп, ол медеглээн. Мен маңаа чамдык кижилерниң шүгүмчүлеп, оларның-биле чөпшээрешпейн-даа турар болзумза, эде тургустунуушкунну күзевейн турар деп оларга каразывайн турар мен. Чугаа болза өске чүвениң дугайында боол турар — эде тургустунуушкунга чүү экил база ажыктыг болур кандыг орукту шилип алза чогуурул деп.

Бодуңуң эртенги хуралга саналынга «фракция» деп сөс чугаалаканының, бөлүк кижилерниң тодаргай айтырыгны белеткеп кылып алыр дээн кордазын фракция-биле холбаары кымга херектиг боол турарын ол демдеглээн. Моон ыңай чүвү кылырыл деп тургузукчу санал-оналче кирээнгейниң мөөңнээрин ол чугаалаан. Ч. Айтматовтуң кады ажылдап болур арга бар боол турда кады ажылдаалыңар деп саналынга каттыжып турарын илереткен.

Саналдарны доозар дугайында шиитпирни Съезд хүлээп алган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачев ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызын соңгуп кирерин саналдаан. Депутат А. И. Лукьяновка күрүне болгаш совет тургузуунуң талазы-биле эки белеткелдиг, ол ажылды кылып шыдаар арга-билиглиг кижи кылдыр характеристика берип, ооң ажылының дуржулгазы ажыктыг болгаш херек апаар деп чугаалааш, ону ук албан-дужаалга М. С. Горбачев саналдаан.

А. И. Лукьяновтуң кандидатуразын чугаалажып көөрүнге депутаттар А. Д. Сахаров, Г. И. Фильшин, Г. В. Старовойтова, А. В. Оборин киришкен.

Депутат А. И. Лукьяновту ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызының албан-дужаалынга соңгуур дугайында айтырыгны Съездиниң май 29-та болур даразында хуралынче шилчидер деп шиитпирни депутаттар хүлээп алган.

Апрель 9-та Тбилисиге болган болуушкуннар-биле холбашкан байдалдарны истеп көөр депутат комиссиязының составының талазы-биле саналды ажылдап кылырып Съезд президиумга дааскан.

Т. Х. Гдляның баштап турганы истелге болуушкунуң ажыл-чорудулгазының материалдарын хынаары-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарындан комиссияны тургузар деп санал киргеп. Ол айтырыгны чугаалажып көөрүнге депутаттар Н. И. Заславский, Т. Х. Гдлян, В. А. Ярин, А. И. Баранов, Г. И. Янаев киришкен.

Ол комиссияның составының дугайында саналды белеткээш, Съездиге бадыладыры-биле кирип кээрин депутаттар президиумга дааскан.

Май 26-ның кежээзинде депутаттар Съездиниң Секретариадын соңгаан болгаш Съездиниң адрезинге хамаатылардан кээп турар саналдарны, билдиришкиннерни база хомудалдарны сайтарып көөрүнүң дугайында докладды хүлээп алган.

* * *

Май 29-та Съезд ажылын уламчылаан.

(СЭТА).

ШЕВЕР ООЛДАР ЧАЛАП ТУРУ

• Дублёнка даараар кооператив ажылдап эгелээн •

Кооператив дээрге-ле ам дээрезинде, чүге-ле чүве ийик, шиштээн эът саттып келир мен. Кол нурууузунда эът бо черниң магазиннин, шиштеп турар кижи... Малмаганныг, машина-балгаттыг, черле бүгү-ле аргаларлыг Моңгуш-оол эът шиштевейн турар. Билбезин ол бе? Ыядыры бе? Дидинмейн турар бе? Улус чыгаы бээр хире черге бети дээрге суттуг сарыг шай хайындырып, ооза чадаарда хаарган далган садып турар чүве болза аан. Че, ол ындыг-ла-дыр.

А бис бир онзагай кооператив дугайын хөөрекседивис. Ооң ады — «Шевер». Хеп даараар, ындыг боорда, артында-ла тос-тостуң соогунда, ажыг кыштыг черивиске кедер тон аан. Тон боорда, чылыг-даа болза амгы үеде, ылангыя аныяк өскенниң кочуурган көөрү «ас-кыр» негей эвес, а ёзулуг-ла мода — алгы тон — дублёнка. Кайынаам че? Шын-шын, бүзүредим тур мен, бодум көрдүм, суйбап, тыртып шинчип пат болдум. Кедип көрдүм. Эки-ле!

Адыр, баштай ол тонну даараан, «бүдүрүп» турар кижилерден эгелезе эки ыйнаан.

Бо чуруктарның бирээзинде бодунуң даараан тонун кедип көрүп турар кижи — Анатолий Догуй-оол-дур. Шеверлерниң бирээзи ол. Мырыңай бичиизинден авазындан чарылгаш, амыдыралдың хөй талазын көрген, кандыг-даа ажылды кылып чаңчыккан. БАМ тудуунга-даа комсомолчу путёвкалыг четкен кааптан. Өгленген. Кат-иези Наталья Лукчуновна сураглыг мастер кижи болган — даараныр. Ооң оглу Александр Отоол (чурукта — бичии кижи кедер тон көргүзүп тур), уруу Светлана, күдээзи оон бөрт даарап өөренип алганнар.

Сөөлзүреди Тоя Кызылда алгы тон даараар цехке ажылдай бергеш, шынап-ла, дыка мергежээн. А бөжыкчы Ахмед Ховалыг (чурукта — оң талазында) база аңаа ажылдап турган. «Ахметтиң бөжары эки-ле кижи, чаа чүвени дораан шиңгээди тыртып аар, черле шевер-дир» — деп, бичии коллективтиң удуртукчузу, сап-даа талазы-биле тускай эртемниг, эвээш эвес стажтыг Кара-оол Догуй-оол чугаалай-дыр.

Шынап ындыг дээрзин мен бодум карааң-биле көрдүм, бүзүредим, үлегер кылдыр даараан, алып каан турар эр, херээжен, бичии улус тоннарын онзагай бышкан чараан. Тайылбырлаптар дээримге, специалист эвес болгаш, сөстер тывбас-тыр мен. Моңаа — садып алыкчыта, ылап-ла таарышты ийин. А даараан кааны? Бүзүренер: тергиин эки. Ол — колдуунда Анатолийниң ажылы. Сеске бүзүревес болзуңарза, кооперативке чеде бериңер, адрези: Кызыл хоорай, Складская кудумчузу, 1 «а».

А бо бичии чурукта — Александрның даараан бөрттери-дир. Күстен бээр аңгы фермаларындан чит эт ап турар апаарга, бөрт-даа, мөөңдүрүк-даа ында эвесте.

Ийе, кооператив чалап турар. Өске чүнү даарадып ап болуруул? Алгы куртканарны — шывыттыг, шывыт чок хеп аштаар, будуур фабрикага ону керээ ёзугаар эттедип, будудуп турар: хүрең, сарыгзымаар-хүрең өңнүг болур. Өскезин кооператив боду кылыр.

А бир эвес чагыкчы алгыларын боду «дергилеп» келзе? Ол магалыг-дыр, диштилер. Чүгле эки дузап, идээлеп каан болур ужурлуг. Алгы эки шыварлыг болган тудум-на (саргы хегбээн, холаң чок, кеспээн, үревээн) тон чараш болуру чугаажок. Маңаа билип алыры чугула чүүл бар: өгте, бөдүүн арга-биле дээрим ол, эттеп каан алгыны будуурга, хоржок чүве-дир, корзагар, кадыг апаар. Ооң орнунга ол олчаан даарадканы дээре. А бир эвес бодунга тааржыр кылдыр будудуп алгаш, чагыг киирер болза база даарап-ла бээр. Фабрика аргазы-биле эттээн болза (чижээ, Эрзинде садып турар Моолдан эккелген алгы ындыг), эки будуттунар. «Таңмыылдар кедер негей тондан дублёнка даараарга, тергиин-не» — деп, аныяк мастерлер сүмелеп ордулар. Бир тонга 8-9 алгы херек. Ортумаа-биле.

Че харын, ындыг-ла-дыр, а чогум оларның ол тонунуң өртээ кажыл ынчаш? Номчукчу ындыг айтырыынга харыыны четтикпейн маңаары чугаажок. Ооң өртээнге чогум чүү кирерил, көрээлем: алгы өртээ, ону хергени, ооң дүгүн кыргааны, кешти эттеткени, будутканы, тонну бышканы, даараны дээш телевир, өске материалдар (өөк, удазын) өртээ, бажың арендалааны, электри энергиязы ажыглааны, дериглер эленди, транспорт дээш чарыгдал... Шуптузун акшаже шилчидип, санап канчаар бис, ол берге, бо удаада херээ-даа чок боор. Чүгле чаңгыс мону чугаалаал: бир кешти саткаш эттедирге, 26 рубль чеде бээр хире чорду. Ынчангаш бодунуң материалы-биле (алгы, мөөңдүрүк) даарадыр болза, кайы хире ажыктыг билдингир боор. А дублёнканың өртээ хемчээлинден хамааржыр: 400-тен 500, бичии уруглары — 50-60 рубль (ол күрүне садынынга-биле дөмей чиигелделиг — уругларга хевиниң дээш) чедир. Колдуунда бо-ла-дыр. Чагыгдан кылыр бис бе?

(лодарлыг, лодар чок). «Аляска»-даа даараар улус бис дээр оолдар чоржук.

Чагыг киирер соруглалыг чеде берген болгаш, дыка-ла хейну айтырып, тодарадып алган мен, ынчангаш эте өөрге дамчыдып орарым бо. Билип алза черле артык эвес боор.

Кооператив Кызыл райпозунга хамааржыр. Даараан кылыгларының өртээ — шуптузу күрүнениң-биле, прейскурант ёзугаар. Белен хепти магазин дамчыштыр садар.

Кооператив хой кежин белеткел конторалырындан, совхозтардан садып алыр (амзынында ол талазы-биле бергедээшкин бар). Кызылда

Кооперативтиң дүрген тургустунуп, продукция берип эгелей бергенинде райпо даргазы Агбаан Сурунович Херлектиң ачызы улуг болган, ол дугайын аныяк кооператорлар онзалап чугаалап турдулар: склад турган өрээлдиң хоставаан, септеткен, чугайлатканы, херек чүүлдерни дарый тып берип турар.

Демьян БИРСАН.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотолары.

АРЕНДАТОР

Очерк

Александр Сарыглар мурнунда совхозка өске ажыл кылып турган. Хой кадарар, хойжу болур деп ол дүжевейн-даа чораан. Салымчолта элдеп чүвелер база тургулаар. Бир-ле эртен Саша канчангаш-ла совхоз конторазынга чеде берген. Моңгуш Очур-оол ону көрүп кааш, кажаршыргыы хүлүмзүрбүшаан, хөөрээн:

— Чыткан теве аксынга каңмыыл кирген деп чүве болдур, але. Мээң куспаамче чайгаар-ла кире халып келдиң, Саша! Кымны алыр чоор деп алаң кайгап, аңгадап турган болбас ийик мен бе. Совхоз директору бир кижиден тып эккел дээн чүве болгай. Ам Куулар Балчыр-ооловичиге дүрген барааалы.

— Бо канчап бардың, Моңгуш?! — деп, Александр Сарыглар чүнүң-даа ужурун орта билбейн, кайгай берген. — Теве-тава аксынче кирген деп ол чүнүл? Мен дээрге каңмыыл ышкаш чүглүп чорбас, кижи ышкажыл мен.

— База шору шоодуглуг эр ийин моң! — деп, Моңгужу удур шаалдалаан. — Чугаа көвүдээрге, аскак хой ыраар, алдырбас чүве болгай, дом. Че, дүрген директорга бараалы. Чүвениң ужурун ынчан билип алыр сен.

Хойжулар бригадири турган Моңгуш Очур-оол Сашаны ынчаар директорга «сөөртүп» кирип берген. Ооң бригадир директорга чугаалаан:

— Силерниң айтыышкыныңар ёзугаар чок дээн тулган аныяк, күдер эрни эккелдимне, дарга. Чогум кижи бо деп бодай-дыр мен.

Директор Куулар Балчыр-оолович демги ийи эрже хүлүмзүрүй аарак көрбүшаан, чугаалаан:

— Тулган-даа эрни шилип алган-дыр сен, Моңгуш. Олла болгай, харын. Сашага аазаан кижи мен. Сактып олур сен ыйнаан, Сарыглар? Совхозтан өнчү-селик бээр мен деп аан?..

Чугааның ужуруң Александр Сарыглар ам чаа билип каан. Бодунуң Вера-биле өгбүле тудуп, куда кылган кежээзинде директор сөс ап, байыр чедирип, чүве чугаалааш: «Аныяк улус малчынназа чогуур-дур. «Аныяктарны — мал ажылынче!» деп кыйгырыг бар болгай. Ынчангаш силерге совхозтуң бир кодан хоюн кадарары-биле бээр мен» дээнин сактып келген. Шынап-ла, дарга ам ол аазаашкынын күүседир деп орары ол ышкажыл.

— Кодан хой үзүп бээр деп аазаан кижи болгай мен — деп, директор уламчылаан. — Кодан хойну хүлээп алыр апаардыр сен. Аныяк кижи ажырбас, малчыннап өөрени бээр сен. Кол-ла чүве — ажылды берге, белен деп шиливейн, ону тура-соруктуу-биле сегирип алырында. Ооң арткаңы амыдыралдың бодундан чедип алдыңар. Хойжулаар, ындыг-дыр але, Саша?

Он бээр он беш чыл эртип турар. Ол бүгү чүүлдер ам сактыышкын болуп арткан. А Александр Сарыглар чаа-ла четчип турар он тос харлыг оол эвес, амыдыралчы арга-дуржулгалыг, ажыл-херээнге кажараап, арбын ажы-төлдүг адазы, совхозта ат-сураглыг дээн шыырак малчыннарның бирээзи апарган.

Чалык-чаагай арын-шырайлыг, чугаа-сооткур, даштындан көөрге, назыны кижи ортузу четкелек хире, узун эвес дуртсыныг, шевергин мага-боттуг эр-биле шала часкаар. Хылдыг-Үзүкте кыштаанга турда, барып ужуражып, ооң ажылхожулуун сонуурган чугаалажыр аргалыг болган мен.

— Мээң ажылымда ындыгла онза чүве чок ийин — деп, Александр Сонам-оолович мээң айтырыымга харыылады. — Хой кадаргандан бээр бис ам чаа-ла он беш чылдың иүүрүн көрүп турар мындыг улус бис. Биске бодаарга, барык бүгү амыдыралында мал кадарып келген улустар совхозта бар болдур ийин. Бир-тээ, мээң дугайымны сонуургап турар болганда, чугаалаар-ла мен ыйнаап харын. «Кежээ, кызымак» дижир-ле чүве-дир. Мен бодап көөрүмге, черле кижи бүрүзү ындыг болур ужурлуг. Бодап-даа көрүңер даан. Хөйнүң хереңгизин хүлээнип алган-дыр. Канчап черле сагып амыр олурар боор! Барып-барып мал кадарган кижи. Ажыл-хожулдуң аайы чайгаар-ла кижини кежээ, кызымак болуруңче албадай бээр боор чүве-дир. Малчын кижи үргүлчү бут кырынга турар дээрн кончуг шын. Ылангыя бо хой оолдай бергенде, ажылдың чымыштыы мырыңай кызыт-чай чок апаар. Кызыпкылаарга-ла эки түңнел чедип алыр. Бис бодувустуң дуржулгавыстан аңаа бүзүредивис. Ынчангаш хойжу кижи черле кежээленмес арга чок.

Чыткан теве аксынга каңмыыл кирген дижири ышкаш, малчын кижиге чедиишкин чайгаар-ла чедип келбес болбайн аан. Улуг күжениишкинни үндүрери, эвээш эвес арга-дуржулганы мөөңнеп алыры, ол эрте-бурунгу мергежилдиң чажыттарын шиңгээдири негеттинер. Александр биле Вера Сарыгларларга база-ла хамык чүве эң эгезинден тура дең-дески, шаптык, даржык чок бүдүп турбаан.

Чаа өгленген аныяк кижилер хойжулааның баштайгы чылында тогду хойларның чүс бажынга онаапшыр дөңгүп-ле 48 хураган алган. Ол кыш аныяк хойжуларның сагыжында ам-даа уттундурбаан. 350 ажыг тогдулар. Олар ынчан дуңгужун төрүүр турган. Күзүн хүлээп ап турда, кужу база арган болган. Ооң кадында кыш соок болгаш хар улуг. Шала часкаар мал чеми база кызагдалы берген. Ол бүгү чүүлдер капсырлашкаш, ажыл дуржулгазы чок аныяк улус адактың сөөлүнге дүшкен.

Часкы санаашкын үезинде бригадир чедип келген. Александр аңаа хараадал-биле чугаалаан:

— Бүзүреди тынзыдып шыдавас улус-тур бис, дарга. Ам черле бо коданны дужаагаңывыс дээре эвеспе?..

Оозу оларны чектевээн, кезек боданып олура, харыылаан:

— Адыр, Саша, мындыг үлегер чугаа бар: суг көрбейн идиин ужулбас, даг көрбейн эдээн азынмас дээр чүве. Сен чаңгыс чыл безин четпейн чыткаш, дедир буруурунга кайын боор! Эки деп чүү дээр мен, ынчалзажок сени бактаар хөөн менде база чок. Кыш дургузунда каш катап кээп, карааң-биле көрүп, арга-сүме-ни-даа берип, болдунар дузаны көргүзүп турдум. Уйгузын дивейн кызып-кылайып турганыңарны билир мен. Бо черле берге кыш болду. Ооң аңгыда, силерниң бо тогдуларыңар брупеллёзтуг мал болгай. Арган-доргаан чүвелерни кызын күрүнеге дужаар эвес, аргажоктуң кырындан арттырып кагдывыс. Ам бо чайын эки семирткеш, садыптар малдыр. Өске кодан хүлээп алыр силер...

Аныяк хойжуларның көргүзүү ооң соонда-ла чылдан чылче улам бедип келчыткан. Ооң-биле кады оларга ажыл дуржулгазы немежип, бодунуң күжүнге, малчыннап болуруңга бүзүрел база бөжыдып турган. Малчыннааның ийи дугаар чылында чүске онаапшыр 79 хураганны менди доруктурган. А үш дугаар чылындан эгелээш-ле, ам бо үеге чедир чыл бүрүзүнде коданда кадарган хойларының чүс бажынга онаапшыр 89—100 чедир хураганны менди доруктуруп, бир хойдан-на 2,2 кг дүктү кыргып ап келген.

Кежээниң мурнунда — мактал деп үлегер чугаа бар. Александр биле Вера Сарыгларлар хойжулап келген үезиниң дургузунда кежээ, кызымак күш-ажылы-биле совхозунуң ажыл-ишчилериниң хүндүткелин чедип алган. Оларның ат-сураа ам чүгле төрээн совхозунда эвес, харын-даа республикада билдингир апарган, хөй удаа шаңнадып мактадып келген.

Эскет чок малчын. Шынапла, аңаа бодап көөрге, хойжу кижиниң ажылында онзалаы бээр чүве чок ышкаш кылдыр сагындырар. Ол чүгле даштындан көөрге, ындыг. А бир эвес ооң диалектиктиг алыс утказын хандыр бодап, сан-чурагайларны сайгара бээр болза, улуг үүле-херектиң бүдүрүкчүзү деп чүве ам-на каракка тодаргай көстүп кээр. Ону бадыткаары-биле Александр Сонам-ооловичиниң эрткен он бирги беш чылда бүдүрген ажылының түңнелин үндүрүп көрээлиңер. Ол чыл бүрүзүнде 350-ден эвээш эвес хойну кадарып, чылдың-на төрүүр чүс хойга онаапшыр 80-ден кудулавас хураганны, хойдан-на 2,2 кг дүктү ап келген. Беш чыл дургузунда совхозунга ортумаа-биле 1400 баш хойну немей өстүрүп берген. Азы ону немелде деңзиже шилчидерге, 560 центнер эът ийик. Күрүне өртээ-биле 90 муң ажыг рубль болур. Кыргаан дүгү 3,85 тонна. Ооң өртээ — 27 муң рубль. Ниитизи-биле совхозка киирген орулгазы 117 муң рубль! Бодап көрүңерем, ынча хөй акша-биле чеже техниканы садып ап болурдур? Ол мурнакчы малчынның беш чыл дургузунда кыргып дужааган дүгү-биле барык-ла дөрт муң чыгы кижиге тулган дээн эки шыпарлыг костюмну даарап кедирип болур. Мындыг кижини канчап эскет чок дээр боор! Бо дээрге чаагай кежиктиң ёзулуг чаакчызы ышкажыл.

Эде тургустунуушкун деп чүве, шынап-ла, магалыг-дыр — деп, малчын чугаалай-дыр. — Бодум коммунист кижи болгаш, партияның чорудуп турар эде тургустунуушкун политиказын бурунгу-биле деткип турар мен. Бистиң совхозтуң бүгү ажыл-ишчилери шуптузу чаа ёзу-биле керээлиг ажылдаарынче шилчээн мындыг. Совхозувус бот-орулгачарылгаже шилчээш, сөөлгү ийи чылда арыг орулганы ап турар апарды. Ол кончуг өөрүнчүг-дүр. Ынчангаш кижи бүрүзү чаа ёзу-биле ажылдаарынче, ажылынга чаа, тывынгыр-сагынгыр, эгелекчи чорукту тыварынче чүткүүр апаар чүве-дир.

— Силерни арендаже шилчээн баштайгы хойжуларның бирээзи дээр-дир, ол дугайын тодаргай чугаалап көрүңерем, Александр Сонам-оолович — деп оон диледим.

— Бо чылдың эгезинде совхоз-биле керээ чаргаш, арендалыг ажылдап эгеледим — деп, ол чугаалады. — СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунуң материалдарын кончуг сонуурган, кичээнгейлиг номчуп көрдүм. Бот-орулга-чарылгаже шилчииринин, керээлиг ажылдаарының, аренданың ужур-дузазының дугайын Пленумнуң материалдарында кончуг тодаргай бижээн чүве-дир. Ажыл-ишчи бүрүзү бүдүрүлгениң чериниң бурун ээлериг ээзи болур ужурлуг дээн-дир. Ынчап кээр орта, бир-тээ, кижи боду ээ болганда, черле канчап багай ажылдаарын бодаар боор! Ооң ачызында ажылдың үре-түңнели бедик болуп турарын бистиң совхозтуң чижээ-ле тодаргай көргүзүп турар-дыр. Совхоз-биле чарган керээмде чүнү чедип алырын, аңаа чеже чарыгдалды үндүрерин тодаргай айтып каан. Ында айытканындан эвээш чарыгдал үндүрер болза, мээң орулгам хөй болур. Ооң ыңай, керээде айытканындан артыкка бүдүрген продукция база мээниң болур апаар. Моон ужурундан мээн материалдыг сонуургалым улгадып турар мындыг. Аренда керээлиг ажылдаарының артык шыпарлыы ында-дыр. Керээ чарып алган болганда, кайы-кайы талапың харыысалгазы база күштелир боор-дур. Ону барымдаалааш, совхоз бисти херек чүүлдер-биле чогуур үезинде четчир санныг кылдыр хандырар апаар.

Арендатор-малчынның бо чылгы ажыл-херээ-даа эки чорул турар болду. Коданда 364 хойлуг. Оларның баш саны менди кыштаан. Төрүүр чүс хойга онаапшыр 95 хураганны менди доруктуруп турар. Кыштың кончуг берге үези эки эрткен. Ам безин немелде деңзи дээш арендатор-малчынның санында 4600 ажыг рубль орулга кирип бижиттинген. Чылды ниитизи-биле ол бедик түңнелдерлиг доозар дээрзинге чигзинмейн барып болур.

Малчынның кежээ, кызымаап коданын көрүп болур дээрн шын. Александр Сонам-ооловичиниң коданынга баарга, арыг-силиг аажок, хамык-ла чүве эмге-сескелиг. Ажылчып кижи-дир бо деп дораан-на эскерип каар. Малчынның чүгле мал суруг эзуп, ковудеп турар эвес, ооң ажы-төлү база арбын апарган. Ийи оглу школада өөренип турар, бичии кызы малчын ада-иези-биле кады.

Күзел турда, дагны-даа тура казыптып болур дижир болгай. Арендаже баштай шилчээн тура-соруктуг малчын моон соңгаар-даа улуг чедиишкиннерлиг болурун аңаа күзевишаан, оон-биле байырлаштывыс. Кежээки түнүн кызыл херелдери Хылдыг-Үзүктүң кырында арткан. Ынчалзажок малчын коданда чымыш ам-даа уламчылавышаан турган кады.

Куулар АРАКЧАА.

Чөөн-Хемчик район.

30 ЧЫЛ СТАЖТЫГ

Хову-Аксы суурнуң чурумчуларынга эртен-кежээ ыңай-бээр маңнагылап, бок дажып чорун турар автомашинаны бо-ла көрүп болур. Ооң кабиназында назы-хары улгады берген чолаачы кестүп чорур. Ону Көк-оол Чаңгыл-оолович Чечек дээр.

30 чыл бурунгаар ол Ак-Довуракка чолаачылар курузун доосхан, ооң соонда тракторну, комбайнны-даа башкарар кылдыр өөренип алган. Техникага салымныг. Бо аразында ооң кызымак ажылдап келгениниң херечизи — хөй санныг хүндүлел бижиктер болгаш дипломнар бар.

Амгы үеде ол Хову-Аксында ажылдап, чурттап турар. Ону суурнуң чону эки билир. К. Чечек өг-бүлезинге база үлегерлиг.

Хүлер-оол МАҢГЫП.

Хову-Аксы суур.

Партийжи амыдырал

САНАЛ БҮРҮЗҮ — НЕГЕЛДЕ, СҮМЕ

СЭКП Кызыл райкомунуң пленумундан

СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин күүседир талазы-биле районнуң партия организацияларының сорулгаларын чугаалашкан пленумга партияның Кызыл райкомунуң бирги секретары В. С. Очур-оол база санал бергеннер кодээ ажыл-агыйның бөгүнгү байдалынга ханы анализти кылып, принципиалдыг партийжи үнелелди аңаа бербишаан, аграр политиказын үениң негелдезинге дүүштүр боттандырар дээш моон соңгаар кылыр ажылдарже кичээнгейни углап, сорулгаларны тодараткан.

Районнуң агроүлетпүр комплекизинде чамдык эки көргүзүглер, продукция бүдүрүлгезинде он бирги беш чылдың дециелиндеп көскү өзүлде — кодээ ажыл-агыйның бүгү адырларында күш-ажылды организастаанында депшилгелиг аргаларны ажыглап, коллективтиг, өг-бүле кержээзи, аренда-биле, кооперативтерниң ажылы-биле, совхозтарның бот-акшаланыышкынче шилчип, чаа байдалда ажылдап, бүдүрүлгеге депшилгелиг технологияны ажыглап турары-биле тайылбырлаттынар. Ооң аңгыда, районнуң агроүлетпүр комплекизиниң тургузуун өскертип, эргелеп-башкарылганың демократтыг органын — агрофирманы тургускан. Бо чүүлдерниң түңнелинде кодээ ажыл-агый продукцияларын бүдүрериниң, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өскенин, моон мурнунда карылгалыг болуп турган чамдык совхозтарның ам оруулгалыг ажылдап турарын илеткелчи тодаргай чижектерге деңнелге кылып, көргүскен. Ол сан-түң тараа, картофель, ногаа, эът, сүт, чуурга бүдүрүлгезинде өзүлдени көргүзүп турар. Күш-ажылчы коллективтерниң сорулгаларын боттандырарынга партийжи салдарның көскүзү-биле күштелгенин ол фактылар бадыткаар. Районнуң кодээ ажыл-агыйында чедип алган эки көргүзүглер шынап-ла бар, ынчалзажок пленумга чугаа колдуунда-ла ажыл-агыйжы эвес чоруктарже, чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларже, ындыг байдалдың чылдагааннарын, дөзүн илередиринче көрүндүр тургустунган, чедир ажыглаттынмайн турар курлавырлар эвээш эвес.

Партия райкомунуң пленумунга кирипкен СЭКП обкомунуң нийти секретары Г. Н. Долгополовтуң чугаалааны ышкаш, районну аграр цех деп болур-дур. Кодээ ажыл-агый продуктуларының янзы-бүрү хевирлерин бүдүрүп турар бо районда ол талазы-биле чүү чедир кылдынмайн турарыл?

Кандыг-кандыг айтырыглар пленумнуң киржикчилерин дүвүредип турарыл? Мыйыстыг бода малдың, шээр малдың баш санының өзүлдезиниң байдалы оожургаарының барымдаазын амдызында бербейн турар. «Чамдык ажыл-агыйларда байдал чүге мындыгыл» деп айтырыгга харыыны пленумга киирген саналдарга үндезилеп, берип болур. Ол талазы-биле чедир ажылдавайн турар удуртукчулардан, специалистерден партийжи негелдениң чавыс болуп турарын чүгле ооң-биле безин тайылбырлап болур-дур. Агрофирма, ооң специалистери чугула бо айтырыгны база холга ап, олче ажыл-агыйжы ханылаары негеттинип турар. Кандыг-даа ажылга баштайгы базым чиик эвес деп чүве билдингир. Ынчалзажок ажыл-херекке шиитпирлиин, туруштуун көргүзери база артык эвес: Пленумга ооң адрезинге кирген шүгүмчүлелдер, күзээшкиннер түңнел үндүреринге идиг болур ужурлуг. Саналдардан алгаш көөрге, районнуң ажыл-агыйлары агрофирманың специалистеринден тодаргай ажыл-херекти манап, негеп турар деп чүве илдең. «Сукпак» совхозтуң директору В. Г. Бессонов сөс алгаш, агрофирманың моон соңгааргы салым-чолу ону дүвүредип турарын чугаалады, ооң ажылын кыдыындан көрүп, хайгаарапчы болуп олурбайн, ажыл-агыйларның дузазы, деткимчези аңаа херек дээрзин ол дыңнаткан. Ажыл улуг, бир эвес бистиң районга кодээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрериниң айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээрин чедип алыр дээр болзувусса, демниг, тодаргай ажыл бистен негеттинип турар. Шак ол бодалды «Көк-Тей» совхозта партбюро секретары В. А. Черкасов саналынга база уламчылаан болгаш дараазында чүүлдерже кичээнгейни угландырган. Агрофирманың комплекстиг планныг болурунуң чугулазын, райкүүскомнуң талазындан тодаргай дузаның оларга херегин ол чугаалаан. Агрофирманың Кызыл хоорайда ажыдып алганы магазининге продуктуларның ассортиментизиниң кызыы болбазын күзээн.

Чамдык ажыл-агыйларда малдың баш санының өзүлдезиниң куду болуп турарының чылдагаанын коммунистер илередип, харын ындыг байдалдан үнүп кээп турар чөрүлдээлер барып дыңнадып турдулар. Чижээ, Кызыл райпозунуң хереглекчилер ниитилелиниң белеткелчилериниң чурттакчы чондан оларның артыкшылдыг малын садып алыры белен эвес апарган. Чүге? Чон малын ынаар дужааксавайн турар бе? Чок, чылдагаан ында эвес. Ол айтырыгга харыыны райпо баштаар черниң даргазының белеткелдер талазы-биле оралакчызы Ю. С. Монгуш саналынга берген. Күрүнеге эът, сүт, дүк садарының планының күүселдезин совхозтар колдуунда-ла чурттакчы чондан кирген продукция-биле ону дуглаар чаңчылче кирген. Бодунуң малының баш саны өспейн, немешпейн турар-дыр, ам канчаарыл. Көрдүнген планны күүседир апаар, ындыг болганда, эң белен арга ол-ла-дыр — чоннуң малы. Ниитиниң малының баш санын өстүрер айтырыгже совхозтарда кичээнгейни кошкаан ол кончуг четпес деп ажыы-биле чугаалаан.

Моон алгаш көөрге, чурттакчы чоннуң артыкшылдыг малы дээш демисел совхоз биле белеткел конторазының аразында чоруп турар-дыр. «Х Улуг хурал» совхозтуң малчыны А. Б. Содунамның бодалы база ындыг:

— Айтырыг херек кырында тургустунуп келирге, ажыл-агыйжы эвес чорук көстүп келгени ол-дур. Райпо даргаларының негеп турары база шын-дыр. Совхоз директорларының талазындан ындыг ыйыдыышкын бар болдур ийин. Мен база ону билир мен. Ажыы-биле «Малың өскээр дужаай бердиң» дээр болгай. Холда чокта, шынап-ла чүнү дужаар боор, ынчангаш арга херек.

Районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы В. С. Дандар саналынга мал базының өзүп көвүдевейн турарын специалистерниң чедир ажылдавайн турары-биле тайылбырлаар апаарын, оларның ажылында өскерлиишкиннер барык көзүлбейн турарын чугаалаан. Байдалды ол мынчаар тайылбырлаан: чамдык специалистер кандыгыл, беш чыл мурнунда турганы дег, эртенги шакта чыглып келгеш, тарай бээр... ажылдың ындыг арга-хевиринден ам-даа уштунуп чадап турарлар бар.

Аъш-чем программазын боттандырар херекке чоннуң хууда дузалал ажыл-агыйының районда улуг ниитизи-биле биче эвес. Ынчалзажок чугула бо ажылга бүдүрүлгелерниң, организацияларның идепкейлиг киржилгези негеттинип турар.

Чербиле урутларының дузалал школазының башкылар коллективи хууда дузалал агыйының кодээ черге ажыын эки билип турарын ында партия организациязының секретары К. Х. Доржукай чугаалаан. Ынчалзажок «Кара-Хаак» совхозтуң дузазы, деткимчези чокка шиитпирлеттинмес деп көрүп турары — чайын инек тудар, сиген белеткеп алыр чер дугайында айтырыгны тургузуп, дуза диләэн.

Кодээниң социал чаартылгалары... СЭКП ТК-ның март Пленумунга ол чугула чүүл кылдыр тургустунган болгай. Ону районга хамаарыштыр чугаалап тура, илеткелчи кичээнгейни чурттаарга шөлү биле хандырылгаже углаан. Баян-Колда, Кунгуртуга, Шамбалыг, Каа-Хем суурларда ол чидии-биле тургустунуп турар. «Тере-Хөл» совхозтуң малчыннары колдуунда шупту өглерде. Аграр политиканы амыдыралга боттандырары кодээге кым, кандыг специалистиң ажылдап келиринден база улуг хамаарылгалыг дугайында чугаа пленумга база болган. Ооң аңгыда, кодээниң социал айтырыгларындан, ажылчын кижиниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалдардан, сеткил-сагыштан үүле-херектиң алыс түңнели улуу-биле хамааржыр. Мында база чедир көрдүнмейн турар чүүлдер бар.

Кадрлар айтырыын пленумга чугулалаан. Партия райкому, совхозтарның парткомнары, агрофирма ынчангаш специалистерниң белеткелинче, кижизидилгезинче кичээнгейни моон-даа соңгаар күштелдирерин чугулалап турар.

СЭКП райкомунуң пленумунга хүн айтырыынга хамаарыштыр чугаа тодаргай, ажыл-херекчи болган. Аъш-чем программазының күүселдези — партия ажылдакчыларының, партком, партбюро секретарьларының организакчы, политиктиг ажылындан, коммунист ишчилериниң үре-түңнелдиг ажылындан, удуртукчуларның харысалгазындан хамааржыр дугайында чугаа районнуң аграр политиказынга тодаргай угланыышкынны берген деп болур.

СЭКП обкомунуң нийти секретары Г. Н. Долгополов пленумнуң ажылынга киржип, чамдык айтырыгларга доктаап, анализ кылганы — районнуң агрокомплекизиниң моон соңгаарты сорулгаларынга идиг болур. Агрофирманы тургусканы ажылдың депшилгелиг бир арга-хевири, ынчангаш ону деткип, сайзырадырының чугулазын демдеглээш, айтырыг чоннуң аъш-чем-биле хандырарының дугайында чоруп турар болганда, харысалгалыг болурун ол чугаалаан. Экономиктиг реформаның өске-даа айтырыгларынга база доктааган. Март Пленумунуң шиитпирлерин боттандырар херекке партия организациялары бодунуң туружун тодарадыр ужурлуг дээрзин сагындырган болгаш ол талазы-биле сорулгаларга доктааган.

Вера КУУЛАР.
(«Шынның» корр.).

ТАНЫЖЫҢАР: кадык камгалалында бригада кержээзи

Күш-ажылды организастаарының болгаш төлевириниң депшилгелиг аргазы болур бригада кержээзи-биле ажылдаарынче республиканың кеш аарыглары диспансериниң коллективи бо чылдың январьдан эгелеп кирген. Диспансерниң коллективи комплекстиг чаңгыс бригада болуп алгаш ажылдап турар. Оларда ам, эвээш-биче-даа бол, чаа дуржулга бар апарган. Ынчангаш медицина ажылдакчыларының профэвилел обкому бо диспансерниң дуржулгазынга даянып, бригада кержээзин шиңгээдип алырының дугайында темага семинарны кадык камгалал албан черлериниң коллективтеринге организастап эрттирген. Бистиң республикада медицина албан черлеринден кержээлиг ажылдаар арганы баштай шиңгээдип ап эгелээн диспансерниң арга-дуржулгазын өөренип, көрүп алыры-биле Ак-Довурактың, Бай-Хаактың, Туранның, Кызылдың-даа эмнелгелеринден төлээлекчилер келгилээн.

Кызылда психиатрия болгаш халдавырлыг аарыглар эмнелгелериниң коллективтери депшилгелиг ол арга-биле ажылдаарынче чылдың ийиги чартыында шилчииринге белеткенип турар.

Бии-Хем районнуң төп эмнелгезиниң нийти аарыглар салбырында, республика эмнелгезиниң урология, травматология салбырларында кержээлиг аргаже шилчээн бир-бир бригада (медсестра-санитарка) ажылдап турар.

Диспансерниң коллективи чаа чүүлдү эгелээр мурнунда ылап белеткенгенин оларның баштайгы түңнелдери көргүзүп турар. Белеткелди чогумчалыг кылып, депшилгелиг арганы ажыл-херекке боттандырарынга кадык камгалалдың хоочуну, эмнелгениң кол эмчизи Лидия Алексеевна Охотниковаың чүткүлдүг ажылы, хууда салыышкыны улуг рольдуг болганын мааа демдеглээри артык эвес. Бригада кержээзин диспансерниң коллективи канчаар шиңгээдип ап турар дугайында ооң чүүлүн моон адаанда парладывыс.

Кандыг документилерни барымдаалаарыл?

Билип алыры чугула чүүлдер

Кемерово, Новосибирск, Ленинград болгаш Россия Федерациязының өске-даа областарында кадык камгалал албан черлери ажылын бригада хевиринче эле организастаан. Ол ышкаш Прибалтиканың бүгү республикалары 1986 чылдан эгелеп база ындыг арга-биле ажылдап кирген. 1988 чылдан Кемерово, Куйбышев, Ленинград областарының кадык камгалал ажылдакчылары шеделде кылдыр долу бот-орулга-чарылга-биле ажылдап турар.

Бригаданың ажылын төнчү түңнелди барымдаалап планнаары, үнелээри болгаш төлээри ында кижилерниң сонуургалын оттуруп, харысалгазын улгаттырып турар.

Күш-ажылды организастаарының болгаш төлээриниң бригада хевири мындыг ниити негелделерлиг:

— Бригада бүдүрүлгеден бот-тускайлаң апарып, ажылды эгезинден төнчүзүнге чедир технология талазы-биле долу күүседир.

— Бригаданы чугула эт-херексел-биле бижыглаар.

— Администрация-биле бригада аразында кержээ чарып, кайы-даа тала тодаргай хүлээлгелерлиг болгаш харысалгалыг болур.

— Бригада коллективи кежигүннериниң ажылын бот-тускайлаң организастаар. Бүдүрүлгени башкарар болгаш коллективтиг ажыл төлевирин үлежир. Бо бүгү байдал бригаданың кежигүн бүрүзүнүң бот-идепкейин көдүрер, харысалгазын бедилдеп болгаш кижизидилгениң кол бырадзы апаар.

Кадык камгалал болгаш социал хандырылга ажылдакчыларының шалыңын өстүрер дугайында СЭКП ТК-ның, Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң 1986 чылдың октябрь 16-да хүлээп алганы доктаалында кадык камгалал удуртукчулары профэвилел комитеттериниң чөпшээрели-биле ортумак болгаш биче звенонуң медицина база социал хандырылга, кадык камгалал албан черлериниң албан-хаакчыларын, специалистерин база ажылдакчыларын кержээлиг арга-биле ажылдап киирерин көрген.

Ук доктаалдың соон дарый 1986 чылдың октябрь 24-те ССРЭ-ниң кадык камгалал министриниң № 1420 дугаарлыг дужаалы үнген. Ында айыткан кержээлиг ажылдап турар бригада кежигүннери ажылдың шынарын экижидипишаан, соң хемчээлин көрдүнген нормазындан көвүдедир күүседир болза, ортумак болгаш биче звенонуң медицина ажылдакчыларының шалыңынга 75 хуу, специалистерге, албан-хаакчыларга болгаш ажылчыннарга 50 хуу чедир немелде төлээр. Ол ышкаш шалыңының 25 хуузу чедир шанналды база берип болур. Кол ажылындан хостатпаан бригадир бригаданы удуртуп турары дээш шалыңынга бригаданың составы 5—10 кижи болза 10 хуу, ооң көвүдээрге 15 хуу немелде төлевир алыр. Үстүнде көрдүнген немелде төлевир болгаш шанналдар планнаттынган шалың фондузундан боттаныр.

Кадык камгалал болгаш социал хандырылга албан черлериниң ажылдакчыларының күш-ажылды организастаарының болгаш төлээриниң бригада хевиринче кииреринин чуруму бадылаттынган. Ону ажыл төлевириниң чуруму-нуң дугайында болгаш өске-даа документилерге үндезилээн.

Оон аңгыда, назыны улгадып келген бригада кежигүннеринге пенсияны канчаар санаарының айтырыглары дүвүредип турар. Пенсия санаарда, хереглеттинер ортумак шалыңга чүү хамааржырын көрээлиңер. Кержээлиг ажылдап турда шалыны, бюллетень акшазы болгаш божуур мурнунда, божаап соонда пособие — шупту ортумак шалыңны санаарынга кирер. Оон аңгыда, ССРЭ-ниң Кадык камгалал министерствозунуң 1988 чылдың февраль 24-те үндүргени № 01-14/3-24 «Эмчилерни болгаш фармацевтика ажылдакчыларын бригадага киирериниң дугайында» чагаазында оларга 1,5 шалың, бригадага кирип турда чедир база 25 хуу шанналды алырын чөпшээреп каан. Ооң-биле чергелештир өске бир черге дакпырлап ажылдаарын, дүнеки төлевирлиг дежурныйлаашкын кылырын база чөпшээрээн. Пенсия, пособие санаарда, барымдаалаар ортумак шалыңның хемчээлин тодарадырынга ол бүгү немелде төлевирлер база хамааржыр.

База бир чугула документини мааа айтып каалы. «РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында хоойлулар дүрүмүнүң» ХУ-А кезээнде күш-ажылчы коллективтиң эргелериниң, хүлээлгезиниң дугайында тодазы-биле бижип турар.

Мынчаар белеткендивис

Кол эмчи азы ооң оралакчызы удурткан инициативачы бөлүктү тургузуп алыр. Ындыг бөлүктүң составынга салбырларның удуртукчулары, кол эмчи сестразы, кол бухгалтер, экономист, кадр килдизиниң ажылдакчызы, хөй-нийти организацияларының төлээлери кирер. Ук бөлүк бригада кержээзинче шилчииринин чогумчалыын, ажыктыын тодарадып, сайгарар болгаш бүгү коллективти белеткээр. Дараазында документилерни кылыр:

1. Бригада кержээзин шиңгээдип алырының дугайында дужаал.
2. Бригада дугайында дүрүм.
3. Администрация биле бригада аразында күш-ажыл кержээзин белеткеп тургузары.
4. Бригаданың күш-ажыл паспорту.

Медицина ажылдакчыларының профэвилел Төп комитеди чамдык черлерниң (Ново-Алтайның, Горькийниң) бригада кержээзиниң талазы-биле дуржулгазын парлалгага үндүрүп, сүмелеп турар.

Бистиң диспансерниң коллективи Свердловскиниң урутлар эмнелгезиниң, Латвияның кержээлиг ажылдаар аргаларын база өөренип көрген. Свердловчулар дараазында чүүлдерни барымдаалап көрүп турар:

киирген ажылының хемчээли — ККК (күш-ажылга киржилге коэффициентизи) 40 хуу.

күш-ажылды интенсификастааны — ККК 35 хуу.

ажылдың шынары — ККК 25 хуу.

Латвияның методунда 4 чүүлдү барымдаалаарын сүмелээн:

1. Ажыл хемчээли. 2. Удуртукчунуң сагындырыглары. 3. Коллективтиң сагындырыглары. 4. Хөй-нийти ажылдарга киржилгези. А дараазында санаашкыннарны туская ажылдап каан шкаланы барымдаалап кылыр.

Бригаданың структуразы аңгы-аңгы боор болур: мергежил аайы-биле специализастаттынган болгаш комплекстиг. Мергежил аайы-биле бригадага кезер эмчилер, эмчи сестралары, регистраторлар, электриктер болгаш оон-даа өскелер туруп боор. А комплекстиг бригадага янзы-бүрү мергежилдиг төлээлекчилери турар. Эмчилер, сестралар бригадазы дыка ажыктыг, чүге дээрге бүгү-ле эт-херекселдери нийти, а бир эвес эмчи сестразы чокта азы сестра эмчи чокта ажылдаая болза, ажылдааның барымдаалап төлевир алыр.

Бригаданың ажылы дээш контрольду үш деңнелге чорудар:

1. Бригадага — бригадир болгаш коллектив кежигүннери.
2. Салбырга — салбыр эргелекчизи болгаш улуг эмчи сестразы.
3. Албан чериниң деңнелинге — бригада чөвүлели.

Материалдыг сонуургал бедээн тудум-на, бригада кержээзи эки пөштереп турар. Чижээлээрге, физиокабинеттиң эмчи сестраларынга бригада аргазы кончуг эптиг. Аңаа ажылдап турда оларга 1,5 төлевирге ажылдаарын чөпшээревес турган. Азы кадрлар-биле 80 хуудан өрү эвес четчелеттинген таварылгада. Ажылын чедиишкинниг күүсеткени дээш бригадада эң эки ажылдакчыга 30 хуу чедир немелде төлевирни чыл хуусаалыг бээр. Бо немелде төлевирни эвээжедип-даа, бербейн-даа барып болур.

Бригада кежигүннери бот-боттарын долу солуптар деңнелге турар ужурлуг. Чүгле шак эрттирип 1,5 шалыңга ажылдаары дээш 10-12 шак иштинде олурары албан эвес. Эвээш шакта хөйнү кылып болурун кержээлиг ажылдап турар кижилер көргүскен.

Бригада аргазы-биле ажылдап турган, ол-ла үениң — 7 шак 42 минутаның дургузунда (чаңгыс шалыңның ажылдаар шагы) эки организастаашкын уламындан 1,5 шалыңның нормативинде көрдүнген ажылды кылып болур. Кадр четчелээшкини 90 хуу хире болза эки. Ажыл төлевириң ККК (күш-ажылга киржилге коэффициентизи) барымдаалап тодарадырда, кандыг-даа немелде дужаал херээ чок. Бир эвес кым-бир ажылдакчы аараан азы шөлээде болза, салбыр эргелекчизи болгаш бригадир аңаа хамаарышкан айтырыгны хемчээн ап, шиитпирлептер. Кол эмчи чүгле болуңун ажылын кылыр аргалыг болу бээр.

Ажылдың төнчү түңнели-биле санажыр апарганда, бригада кежигүннериниң бот-боттарынга негелдеэ болгаш харысалгазы бедиир. Чүге дээрге, шалың чүгле кижи бүрүзүнүң кызыл күжү-биле ажылдап алдынар болганда ол чөптүг.

Шилчип киргенивис

Тускай инициативачы бөлүк сапалдап киирген документилерни сайгарган соонда, бригада кержээзи-биле ажылдаарынче шилчип кирдивис. Ону коллектив хуралынга таныштырып, бригадаларны, оларның составын тургускан, бригадирлерни, звено удуртукчуларын соңгаан. Кержээни база чарган, бригада чөвүлелиниң составын база дугуржуп тургускан бис. Кол эмчиниң дужаалы-биле бо бүгүнү документ ёзугаар кылгаш, учёт талазы-биле документацияны канчаар кылырын, ажыл төлевирин санаары-биле табель бээриниң база күш-ажыл паспорту бээриниң дугайын сүмележип алыр.

Бригадалар биле администрацияның аразында күш-ажылчы кержээниң хевирин, бригадир, звено удуртукчузу дугайында дүрүмнү доктаадып тургузар. Шак ол дүрүмнерге оларның эргелери, хүлээлгелери тодараттынар. Чижээлээрге, бригадир күш-ажылчы кержээни чарарынга киржир, бригада чөвүлелинге ажылды организастаарының, ооң төлевириниң дээш, өске-даа айтырыгларны чугаалажырынга киржир эргелиг.

Бригадирниң хүлээлгези: бригадада эмнээшкин-профилактика ажылын сайзырангайжыдар, кадрларны чогуур черинге эң-не чогумчалыг, ажыктыг кылдыр ажыглаарын контрольдаар, бригадада санитар-эпидемиологтуг чурумну боттандырар, ажыл төлевиринге хамаарышкан негелделерни звено удуртукчуларынга тайылбырлаар.

Күш-ажылчы кержээ дээрге таладарның бот-боттарының мурнунга хүлээлгези, ажылды кылыр хуусаазы, ооң хемчээли, күш-ажылдың сагылга-чурумун боттандырары, дериг-херекселдерниң бүрүн-бүдүн турары болур.

Кылыр ужурлуг ажылды бүрүн күүсетпээн таварылгада администрация бригаданы акшаландырарын кызыра бээр. Чижээлээрге, аарыг улусту чыттырып эмнээриниң орун-хүн планы азы кылып турар анализтер хемчээли күүсеттинмээнде, вакансиялардан хостуг акшаларның 10 хуузун администрация кызырып каапты болур.

Күш-ажылчы паспортту звено удуртукчузу хүннүң-не долдурар. Алдырткан хемчеглерин азы немей кылган ажылдарны бригаданың кежигүнү турда демдеглээр. Ай төнчүзүнде паспортта бижээн чүүлдерни барымдаалап, бүгү түңнелдерни үндүрер. Ооң дугайын бригаданың кежигүннеринге чарлаар, чөпшээрежир, чөпшээрешпезин илередип, адын салырлар.

Паспортта дараазында хевирлиг графалар кирип турар. Фамилиязы, ады, адазының ады; кылып турар ажылы; тариф ёзугаар шалыңы; кылып болгу дег немелде ажылдың хемчээли; кылган ажылы; ККК-ның санааны; шанналды санааны; ооң аңгыда ККК-ның хуузу база акшазы, шанналдың хуузу база акшазы.

ККК-ны база шанналды санаары

Бо талазы-биле бистиң байдалдарывыска таарыштыр Свердловск аргазын ажыглап турар бис. Айның 22-23 хүннеринде улуг медсестралар ажылдааның табелин бухгалтерияга бээр. Ол-ла айның 25-тиң хүнүнге чедир тарифте көрдүнгенин ёзугаар ажылдаан үезин барымдаалап шалыңны санакчы санаар. Ооң-биле чергелештир хостут (вакансияда) турар хереглилер дугайында шиизылганы тургузар. Ол чүл дээрге, бригаданың план ёзугаар фондузу-биле ажылдаап үени барымдаалап санап каан түңнүг аразында ылгалы болур. Арткан шак ындыг «хостуг» акшаны мынчаар чарыгдаар.

Ооң 25 хуузу шанналга, 2 хуузу администрацияның фондузунга кирер.

75 хуузу ККК-га (күш-ажылга киржилге коэффициентизинге) киирер.

Чаңгыс ККК-ның өртээн санаарда, бригаданың шупту ККК-зын каткаш, оларны ук түңге үлээр, ооң соонда пропорция аайы-биле бригаданың кежигүн бүрүзүнүң ажылдааның тыварда, бир ККК-ның өртээн ол кижиниң ажылдаап күш-ажылга киржилге коэффициентизиниң түңүнге көвүдедиптер.

Шанналдың түңүн үндүрери база шак ындыг хевирлиг. Ону санаарын шыңгыыраткан, бедиш, чавызап турар коэффициентини барымдаалап турар.

Чижээ, бригаданың 20 кежигүнүнден 16-зы шанналга кирген дижик. Түңнү 16-га үлептеш, 100 хуу шанналды тодаратып алдывыс. Ону барымдаалап 90, 50, 30 хуу дээш ышкаш, кым каштын алганын оон санаптар. Бир эвес 100 хуудан эвээш болган таварылгада, артканын администрацияның фондузунче киирер.

Бригаданың ажылын үнелээри

Шупту көргүзүглер кижи бүрүзүнге аңгы-аңгы болгаш мергежилдер аайы-биле бөлүктеттинген.

Ону мынчаар кылган бис. Бригада чөвүлели чаңгыс шалыңга (ставкага) онаавштыр бригада кежигүнү бүрүзүнүң немелде ажыл хемчээлин тодараткан. Азы чаңгыс шалыңны (ставканы) 100 хуу деп алгаш, кылыр ажыл бүрүзүн коэффициент-биле үнелээн. Чижээ, санитарканың айда кылыр ажылының өртээ мындыг:

туалет аштаары — 15 хуу;
улуг арыглаашкын — 30 хуу;
туалеттен бок үндүрери — 10 хуу;
лабораторияга анализ чедирери, экиээри — 1 хуу;
аарыг кижилерге иштики хеп, орун херекселдери солуурy (30 кижиге) — 5 хуу болгаш оон-даа өске.

Бир эвес санитарка онаашкан черинден өске черге кандыг-бир ажылды кылган болза, аңаа хамаарыштыр ККК-ны алыр, чижээ, туалеттен бир хүн бок үндүрген болза, немей алыры — 10:30 хүн 0,3 ККК. Бригада, звено кежигүн бүрүзүнге ынчаар санаар.

Санаашкынны ажык байдалга бригада чөвүлелиниң кежигүннериниң киржилгези-биле чорудар. Бригада чөвүлели ай бүрүзүнүң 27-28 хүннеринде чыглып хуралдаар болгаш аңаа бригада кежигүннери база киржип болур.

Кажан ККК-ны болгаш шаннал акшаны санаан соонда, шалың табелинде «ККК» болгаш «шаннал» деп графаларны долдурган, санакчыга табельди дедир эгидер. Ооң соонда кижи бүрүзүнге ажылдап алганы акшазын санакчы түңнээш, үндүргүнү, страхованиени, чээлиин болгаш өске-даа тырттырар ужурлуг чүүлдерни казааш, холга бээрин санап каар.

Табельди шын долдурары дээш бригадир харыылаар. Бригада чөвүлелиниң протоколундан «айның ажылын түңнээни» деп ушта бижилгени табельге ылап-ла кожуп каар.

Диспансерниң администрация-ажыл-агый бригадазының шалыңын санааның чижекке кержээлиңер:

Шалың фондузу — 4120 руб. 20 копеек.

Санааны — 2477 руб. 47 копеек.

Артканы — 1216 руб.

Бригадирге 15 хуу — 26 руб. 28 копеек.

Шалың фондузундан 25 хуу шаннал — 304 руб. 00 копеек.

Администрацияның фондузу — 15 руб. 10 копеек.

Бригада кежигүннериниң шаннал акшазы — 243 руб. 27 копеек, 100 хуу — 15 руб. 20 копеек.

ККК — 912 руб. 27 копеек, бригаданың ККК түңү 421, 1 ККК-2-16. Бригада кежигүнү повар Н. Х. Денеге 30 ККК алган — 64 руб. 80 копеек болгаш 90 хуу шанналы — 13 руб. 80 копеек. ниитизи-биле шалыңынга немей алыры 78 руб. 60 копеек.

Шупту көргүзүглер доктаамал эвес болгаш ажылдаан кижи санындан, ажылдың шынарындан хамааржыр.

• • •

Эрткен дөрт айларда диспансерниң ажылының чамдык түңнелдери көстүп келген деп болур. Бирги кварталда база апрель айда эмнелге эвээш чарыгдалдарны үндүрүп тургаш, шынар талазы-биле көргүзүглерин шуптузун күүседип алган. Ол-ла үениң дургузунда эмнелгениң чыттырып эмнээр аргазы бедээн, орун-хүн ажыглалы көвүдээн.

Эмчилерниң, лаборантылар, медсестралар, санитаркаларның талазындан ажылынга харысалгазы бедээн, аарыг кижилерни бүгү талалыг, шынарлыг шинчиирин, эмнээрин оралдажып турарлар. Күш-ажылдың сагылга-чурумун үрээр таварылгалар чок болган. Эмнээриниң болгаш шинчииириниң чаа аргаларын ажыглаарынга сонуургал улгаткан, техниктиг персоналдың бот-боттарын солууру долу шиитпирлеттинген.

Моон алгаш көөрге, ажылдың технологиязын, сагылга-чурумун экижидеринге экономиктиг фактор дыка дээштиг болуп турар. Мааа кол-ла чүве чүгле акша-төгерикти камныг ажыглаарында эвес, а аарыг кижилерниң эрге-ажыынга кончуг дузалыг боор турары.

Чамдык чижектерни чугаалаайн. Диспансерниң клиниктиг лабораториязы чыдып эмнедип турган кижилерниң «хыл курттарга» (яйцоглистеты) анализин моон мурнунда кылбайн турган болза, январьдан эгелеп кыла берген. (Лабораторияның ажылы хөй, четтикпес деп турган). Эмчи аарыг кижиге кандыг-бир эмни (преднизалонну дижик) берип тургаш, 7 хонгаш хан анализин кылыр, 10 хонгаш өске-бир препаратты берип эгелээр тургаш, ону уттуп каш, үезинде кылбаан болза, оргкиддис ону илереткеш эмчиниң чедир кылбаан ажылы дээш ККК-ны дораан кудуладырын саналдаар.

Моон мурнунда чылдарда профилактиктиг шинчилгеге кылырынче эмчини, медсестраны чорудары берге турган болза, ам кажан хүлээп алыр (приём) аарыг кижилер саны эвээш апарганда, профшинчилгеже баарын боттарыла саналдай бээр апарган. (Чүге дээрге, ажылдың тодаргай нормазын тургускан болгаш ол күүсеттинмээн болза, ККК-ны кудуладыр апаар).

Дружинник дежурныйлаашкынынче үнмээни дээш шаннал акшазындан 5 хуузун кызыры, санитар-чырыдыышкын ажылын кылбааны дээш 10 хуузун кудуладыры көрдүнген.

Бо чылын эмнелгениң коллективи коммунистиг субботникке 100 хуу кирипкен. Күш-ажылдың сагылга-чурумун хажыткан чаңгыс-даа таварылга болбаан.

Ынчангаш ажылда бот-башкартынылга көстүп келген. Кымны-даа албадаан херээ чок, кижилер боттарының күүседир ажылдарын долу кылып турар апарган.

1990 чылдың январьдан бүгү кадык камгалал албан черлери ажыл-агый чорудулгазының чаа аргазынче шилчиирин көрдүнген болгай. Бо эмнелгениң бичии-даа бол дуржулгазы мааа дегүм болуру чугаажок.

ЧУРУКТАРДА: поликлиника эргелекчизи Л. В. Коноваленко (солагай таладан); Г. В. Балашова (СПИД лабораториязының эргелекчизи) база А. П. Галактионова; эмчи М. Ю. Леонов хүлээп алыышкында.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ЧЕДИ МАСТЕР НЕМЕШКЕН

«Азия төвү» шаңнал дээш хостуг хүрешке Бүгү-эвилел маргылдаазы үш хүн үргүлчүлээн. Аңаа 21 командадан 200 ажыг мөгелер хүрешкен.

Сөөлгү хүнде база хүн эки болган. Чүгле түңнел оюннарга хүрежир мөгелер арткан. 100 кг деңзиге чедир мөгелерден 1-2 дугаар чер алганнары ССРЭ-ниң спорт мастериниң нормативин күүсеткеннер.

Чартык аар деңзиге Красноярскиниң мөгези Дмитрий Иваньев биле Кемероводан келген спорт мастеринге кандидат Сергей Покасов хүрешкен. Ол ийиниң тиилээни чемпион болур. Баштай Красноярскиниң мөгези бир санны апкан. Чүс килограммның мөгелери хүрежи бээрге, көрүкчүлерниң сонуургалы улам хей-аът кирип орар. Чартык аар деңзиниң мөгелери шоолуг шимченгир эвес болур. Бирээзи барып ужарга, өскези база чанынга ужар, оон соонда сан алыр дээш аажок кызар. Үш минута хүрежип чорда-ла, Дмитрийниң туруңканы илдең апарган. Беш минута үргүлчүлээн оюнга Кемеровонуң мөгези 6:1 санга тиилээш, «Азия төвү» шаңналдың чемпиону болбушаан, спорт мастери атты чедип алган.

Оон соонда бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс Сарыг-оол Оюн биле Аян-оол Ондар чемпион ат дээш 48 кг деңзиге хүрешкен. Сарыг-оол дуржулгалыг мөге. Ол баштайгы минутала үш санны ойнап апкан. Аян-оол чүгле чаңгыс сан алган. Сан 6:1 болуп, Сарыг-оолдуң талазынче көвүдээн. Аян-оол чараш арганы ажыглааш, Сарыг-оолду чаа бажынга салыр дээш бар күжүн үндүрген. Ийи минута иштинде Сарыг-оолду арыг тиилээн. Аян-оол Тере-Хая ортумак школазының онгу клазының өөреникчизи. Ону бо хүрешке бирги черни алыр деп кым-даа бодаваан. Тренерлер Сарыг-оолга бүзүреп турган. Өөреникчиниң баштайгы тренери Николай Монгуш. Ол тренер ам «Сукпак» совхозта ажылдап турар. Дүрүм ёзугаар алырга, тренер кижиниң эргези дөрт чыл иштинде күштүг болур.

52 кг деңзиге база-ла бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс хүрешкен. Олар кайызы-даа спорт мастеринге кандидаттар. Мастериниң күүседипкеннер. Кымның чемпион болуру билдинмейн турган. Бо удаада Дамбый Аруи Тоглакпан Владимирден артык күштүүн көргүзүп турган. Ол Владимирни арыг октааш, чемпионнаан.

Ол ийи мөге хүрежип турда, маргылдааның кол судьязы Анатолий Леонидович Медведевтен «Азия төвү» шаңнал дээш маргылдааның чорун турарының дугайында айтырган мен.

— Бо маргылдаа Тбилиси маргылдаазының соонда ийиги черде чорун турар дизе, хөөредиг эвес. Чүге дизе, маңаа киржип турар командаларның саны чылдан чылче көвүдеп турар. Мен бо чылын «БАМ» шаңналы дээш маргылдаага база чордум. Ынчангаш деңнелгелерни кылып олурарым ол-дур ийин. Бо маргылдаада аар деңзиниң мөгелери эвээш болган. Ынчангаш олардан спорт мастериниң нормативин күүседир арга чок. Өске деңзилерниң мөгелери шупту күүседиптер.

— Тыва мөгелер дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Силерниң мөгелериңер аразында чараш хүрежир оолдар бар-дыр. Сөөлгү дөрт чыл иштинде ССРЭ-ниң шилиндек командазынга чаңгыс-даа мөге кирип көрбээн силер. Ам силерде шыырак оолдар бар-дыр. Олардан ам баштай ССРЭ-ге, оон соонда Европага, делегейге чемпионнаары арткан. Чүгле оларны эки белеткээри тренерлерден кончуг хамааржыр.

— Силерниң күзелиңер?

— Маргылдааны организастааны кончуг эки. Ол дугайында бисте хомудал чок. «Хүреш» стадионну чараштыр дерип кааны безин мөгелерни хей-аът кирип турар-дыр. Мындыг черге хүрежирге кижиниң хөөнү келир чүве болгай. Ол дугайында маңаа хүрежип келген мөгелер-даа, келген тренерлер-даа чугаалажып турар чорду. Көрүкчүлер база хөй-дүр. Өске черлерде мындыг эвес. Чүгле чаңгыс ону безин чугаалаары өөрүнчүг чорду. Чаңгыс-ла хомудаар чүвем чул дээрге, ниег хүнден «камгаланыры». Силерниң чонуңарга бүгү-ле эки, а мөгелериңерге улуг чедиишкиннерни күзээр-дир мен.

— Четтирдивис, Анатолий Леонидович!

— Силерниң эки хүлээп алыышкыныңарга бис четтирдивис, байырлыг!

52 кг деңзиге Додоо Ховалыг биле Сылдыс Коңзай-оол хүрешкен. Олар кайызы-даа мастериниң нормативин күүседипкен. Ам чүгле кымның бирги чер алыры арткан. Кайызы-даа бистиң республиканың шилиндек командазының кежигүннери. Ийи минута иштинде Сылдыс удурланыкчызын арыг октааш, чемпион болган.

68 кг деңзиге Абаканның мөгези Александр Бельтереков биле Радислав Нөмажап хүрешкен. Бистиң мөгевис спорт мастери деп атты моон мурнунда-ла чедип алган. Ол деңзиге бистиниден Радик чаас-каап хүрежип турган. Үш минута дөрбен беш секунда иштинде Радик удурланыкчызын арыг октааш, чемпионнап каан. Ол кымга-даа октатпаан.

Түңнел оюнда 62 кг деңзиге мөгелер хүрешпээн. Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Эдуард Чымба чемпион болгаш, спорт мастери атты чедип алган. Оон удурланыкчызы Казахстандан келген мөге Арыстан Ахмедов хүреш үезинде кемдээшкиниң алганы-биле оон хүрежирин эмчи чөпшээревээн.

74 кг деңзиге Кемеровонуң мөгелери Игорь Титов биле Михаил Баранов олар хүрешкен. Олар база мастер аттарны алган. Ынчалза-даа кымның чемпион болуру билдинмээн.

Үш хүн үргүлчүлээн маргылдааның түңнелинде Тываның мөгелери 7 спорт мастерлиг болуп үнген. Ол дээрге хостуг хүреш талазы-биле улуг чедиишкин. Спорттуң бо хевирин улам сайзырап орарын көргүзүп турарының херечизи-дир.

Маргылдаа болганының соонда «Азия төвү» шаңнал дээш маргылдааның шаңналдыг чер алган мөгелерин шаңнаан. Чемпионнарга алдын медальдарны болгаш өртектиг бараанарны тывыскан. Оон аңгыда хүреш үезинде чараш аргаларны көргүскени дээш Радислав Нөмажапка тускай шаңналды тывыскан. Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Роман Монгуш бодунуң аргадуржулгазын аныяк мөгелерге дамчыдып берип турары дээш тускай шаңналга төлептиг болган.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТА: маргылдаа үезинде.

Ондар ДУКУРОВТУҢ фотозу.

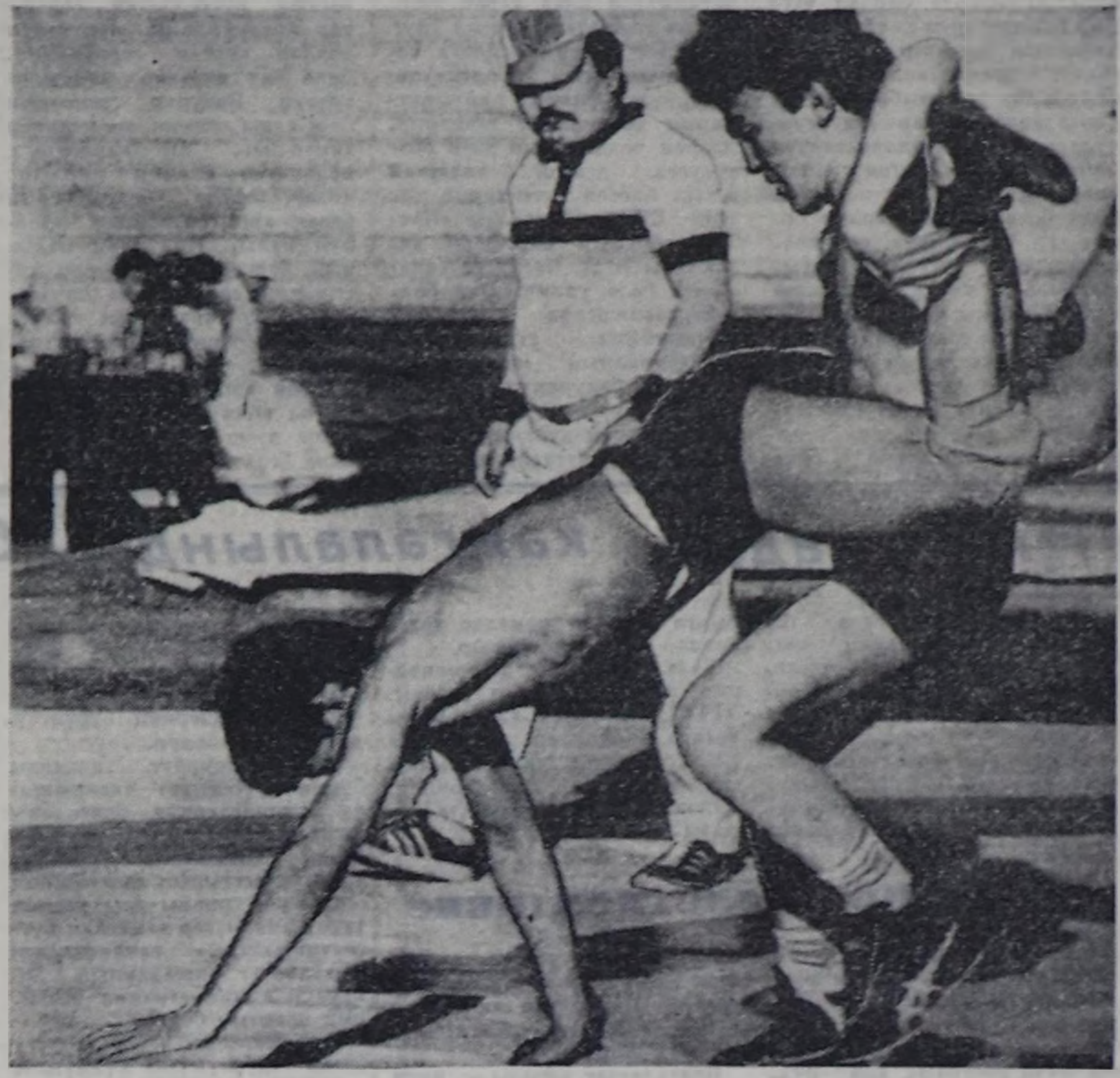

Мөгениң бодалы

ДҮРҮМ НОМУНДАН ҮНДҮРЗЕ

Мен бодумнуң бодалдарымны база күзелимни бижип көөр деп черле бодап алган чораан кижи мен. Чогум кайыын эгелеп бижиирин аайын тыппас кижи-дир мен, чүге дизе солунче бир-ле дугаар бижип тур мен. Мынчалдыр эгелезе аан боор.

Кажан мен бичии турган, суурга-даа, «Чодураа» совхозка, район төвүнге-даа болган спортчу маргылдааларны көрүп, сонуурган, бодум хуумда түңнелин үндүрүп көөр турган мен. Ол үеде хүреш биле волейболду улус кончуг хүндүлеп, ону чараштыр ойнап турган деп бодаар мен. Чүге дизе стадион долдур улустар боттарының командаларынга «аарып», шолдуң ол-бо талазынче, ойнакчыларның аайы-биле кожуп чорүп турганнар чүве. Ылаңгыя Май 1, Май 9, район наадымы ышкаш маргылдаалар кончуг солуң, чидиг байдалдарга эртип турган.

Районнуң бирги чери дээш волейбол маргылдаазынга «Чодураа» колхозтуң ойнакчылары (ынчан колхоз турган) шыырак турган боор. Чүге дизе бирги черни бо-ла алыр турганнар. Ынчан эки ойнап чораан ойнакчыларны саптып бижип көрейн. Оларга Амет акый, Бугаллай бөшкы, Окчаа, Белчит акый, Байыр башкы база мээң ачайым Болат-оол Шокар-оол бо улус шыырак ойнап турганнар.

Даайым районнуң база бир шыырак дээн мөгелериниң бирээзи чораан чүве. Шоладын «Тевер-Кара» дээр турган. Ол мээң-биле волейбол ойнаар, хүрежир турду.

Чайын кырган-авам сутка дыштанылгада эштерик оолдар, уруглар чыгдып кээр бис. Ойнап, хүрежип, хой кадарып чайлаар турган бис. Кырган-ачам бисти үргүлчү хүрештирер турган.

Шаанда кырган-ачамны «Чодураа» совхозка, ынчан колхоз турган, школа ажыдыышкынынга хүрешке сөөлгү катап шуглап каан дээр чүве. Ынчан кырган-ачам 53 харлыг турган. Кырган-ачамның адын Шокар-оол Соосович Сапчат дээр.

Ам бодап чоруурумга, алаөгбениң салгалын дамчып, ады кижи бүрүзүнүң боттарының ынак мөгелеринге аарып, болчуп, оларны өттүнүп, мен база мындыг болзумза деп ала-чайгаар-ла бодал тыптып кээр турган боор.

Ынчангаш мен бодаарымга, кижини бичиинептен эгелеп, хей-аът кирип, эки өөредип, эки хыналдага ап турар болза чүгле экини чедип ап болур.

Мээң чаңгыс класстыларым оолдарның ада-иези, акылары, төреллери спортка ынак, аңаа киржип чораан болгаш эки салдарны көргүскени моон ап көөрге-ле илдең. Олар Иван Хураган, Валера Белчит, Александр Купгаа, Александр Бай-Кара база Владимир Нурсат тыва, самбо, дзюдо, хостуг хүрештерге спорт мастери, спорт мастеринге кандидат деп аттарны чаалап алганнар.

Амгы үеде тыва хүрешти сайзырадырының дугайында болгаш чаштарга кандыг хүрешти арттырып, канчалдыр өөредириниң дугайында бодум хуумда саналым киирикседим.

Маңаа бир-ле дугаарында киирикседип турар чүүлүм болза, тыва хүрештиң аргалары база дүрүмүнүң дугайында туүт аңгы номдан үндүрзе. Канчаар черле спорттуң кандыг-даа хевирлериниң дүрүмүнүң ному ынап-ла турар-дыр. Ол номга аргаларны, дүрүмнү чүгле биживейн, а чурап көргүзүп, эки тайылбырлап бижиир болза эки деп бодаар мен. А номнуң эгезинге тыва хүрештиң төөгүзүнүң дугайында бижизе чогуур. Кым каяа, кажан, каш катап шүүлгенин база ол мөгениң ынак аргаларын тайылбырлап бижип көрзе. Мөге кижиниң идик-хевиниң кандыг болуру, чазалчыларның (мөге салыкчыларының) хүлээлгезин база бижиир болза эки.

Ийи дугаарында киирикседип турар чүүлүм болза, мөгелерни канчалдыр хүрештирер дугайында. Маңаа чазалчылар мөгелерниң аттарын кол судьяның столундан эвес, а аңгы, чүгле мөгелерниң аттарын бижээш суп каан хааржак иштинден алыр. Ол болза, аңгы бичии столчугаштарны салган турар ужурлуг, бирээзинге октаан мөгениң адын бижээн саазын сугар, ол столга кым-даа орбас.

Чазалчы кижи ол столга келгеш, чаңгыс саазынны алгаш, судья информаторга чугаалап бээр. Кайыын келгенин, кым деп мөгени таныштыргаш, ынчап салып үндүрер. Ынчап кээрге, мөгелерни боттарынга чиптирип салыр чүве чидер. Көрүкчүлер чүү дээр ийик. «Чаа ол оолду өжегерээн каап берипти, азы ол ийи мөгени өжегерээн таварыштырыпты» дээр болгай. Ынчап кээрде шак мындыг чугаалар чидер эвеспе. Ак сеткилдиг, арыг, шынчы хүреш моон үнер-даа ужурлуг. Кол судья чүгле мөгелерниң хүрежин хайгаарап көөр ужурлуг. Кандыг ийик, чамдыкта: «Сен бо кижини ал, а ол кижини элекке салба, хоржок» — деп, шак мындыг чугаалар болбазы-биле мынчалдыр кылза деп бодаар мен.

Үш дугаарында саналым болза, 15-теп 17 харга чедир элээди оолдар аразынга тыва хүрешке республика чергелиг, деңзи аайы-биле база чылда бир катап улуг маргылдааны эрттирзе. Чүге дизе ол маргылдаадан шыырак оолдар көстүп келир, олар аныяк команда деп билдинер. База келир үеде районнуң-даа, Тываның-даа адын камгалап хүрежири билдингир. Шериг чоогаш кээрге, 21—22 хар чеде берген турар.

Бистиң улуг улустуң маргылдаалары четчир. Аңаа хомудалым чок. Бистиң ада-өгбелеривистиң эрттирип, хүрежип чорааны Наадымны бо чылын эрттирер дээнинге өөрүвес арган чок. Аңаа хүрежири — улуг байырлал-дыр.

Ынчангаш бо чылын болур маргылдааларга чүгле шыырак мөгелер, ойнакчылар эвес, а кижи бүрүзү бодунуң кадыкшылы дээш шупту спортчу шөлдерже үнерин күзээр кижи-дир мен.

Максим ДАЖЫВАА.
РСФСР-ниң спорт мастери.
Тес-Хем район.

Культура амыдыралындан

ИДЕЙЛИГ УТКАЗЫ СЫР ДЕДИР

Бо чылдың январь 20-де Кызыл-Эник Кудажының «Аът» деп кыска чечен чугаазы «Шынга» парлаттынган. Бо чугааны товарылга диалог болганда, ында чурумалдарны чогаадыглыг чечен чугаа деп билдим. Ол чечен чугаада хоочун хойжу Чалбаа Түлүш хой кадарып чораш, дүъште аалынга келгеш, хепертеп маңнаан. А мунуп чораан аъды 3 хонукта бөгда хевээр турган. Чанынче улус чагдатпас боорга, чээни оол боолап каан. Чүге, чүү дээш?

Кым кижи, аң эвес, азыраан малын боолап чораан, кандыг кончуг кээргел чок чүвел? Шак мындыг айтырыглар кижиниң дувүредип кээр-дир. Аът дээрге, эп-ле угааныг, ажылгыр, ээзиниң чоок эжи. Тоолдарда, тоолчургу чугааларда аъттар будуктуг ыяштың кыры-биле, булуттуг дээрниң адаа-биле ужуп, эргелиг ээзин ажелекчи дайзыннардан камгалап [illegible], эм-сагаан, дом-сагаан оъду-биле диргизип-даа алыр болгай.

Шаг-төөгүден тура, тыва кижилер ажелекчи дайзыннарны чүгле чүгүрүк аъттарның [illegible]-биле чурттап үндүр сывырып чораан. Бистиң Тываның эки турачы дайынчылары эзир дег эрес аъттарны мунупкаш, немец ажелекчилерниң ырмазын сы, акы-дунма Украинаның төөгүлүг черин хосташканын кайын уттур деп бис.

Мынча чурттап келгеш, аът болгаш өске-даа азыраан малды боолап елүрген деп чүвени черле дыңнап көрбээн мен. Тываларга мындыг чаңчыл шуут турбаан ол боор. Аңны безин тускай чөпшээрелдиг, эрин, кызын көрүп чораш, чогуур үезинде четтирер. Бо чечен чугаада кандыг-даа кижилиг эвес, кээргел чок байдалды көргүскен-дир. Оон аңгыда, ол аъттың аргаларны ажыглап, баанда чежип чорууптар турган. Совет чечен чогаалдың партийжи шынары чогаалчы кижиге удуртулга болбас чүве бе? Бо дээрге амыдырал кандыг болдур, ону шын-биле чуруп көргүзери, бир медулеш овур-хевирлерниң демиселчи идейлиг утказын бүдүрелдиг тодарадыр дээни ол-дур. Бо таварылгада идейлиг утказы сыр дедир болу берген.

Амгы үеде мал-маганны боолап, ол туржук кижилерже-даа ок-боо арны бээр болза, канчап аныяк-өскенин гуманныг чоруктуг, төрээн бойдуска ынак болурунга кижизидер бис? Сурагдыг чогаалчы К. Кудажының бижээн чогаалдарын, шиилерин сеткил хапыышкын, улуг үпелел-биле номчуп турар бис. Ынчалза-жок сөөлгү чылдарда идейлиг утказы болгаш урам-чечени чавыс чогаалдарны [illegible] турары таарымча чок. «Шагаан-Арыг шаровары» деп шиини чөптүг-биле шүгүмчүлээн. Бодум хуумда ол чүүлге бүрүн-биле катты жар мен.

Сүлүп ДОҢГАК.
Улус өөредилгезиниң тергиини.
Өвүр район.

ЧООК БИЛИП АЛЫРЫНГА ДУЗАЛААР

Москваның «Советская энциклопедия» ном үндүрер чери чырыкче чаа «Народы мира» деп төөгү-этнографтыг тайылбыр номун үндүрген. Ол номну хөй кижилерниң кичээнгейинге барааллаткан. Бистиң чурттуң улусталарының эрткен үезин, чаңчылдарының, амыдыралының болгаш аас чогаалының дугайында сонуурган чоруур кижилерге дузаны чедирер. Ында чурттуң хөй национал дыг кижилериниң дугайында долузу-биле материалдарны парлаан. Номну үндүреринге, оон материалдарын байлакшыдзарыбиле чүгле Москваның этнограф-эртемденнери эвес, а өске-даа эвилелдешкен болгаш автономнуг республикалардан тускай эртемниглер киришкен.

Тыва чоннуң амыдыралының дугайында арыннарны база ук номда чырыткан. Номчукчулар тываларның төөгүзү, чоннуң кол ажыл-агыйы — мал, чер ажылдары болгаш аңнаашкын ус-тывыжының дугайында ханызы-биле билип алыр.

Чаа ном чырыкче 100 муң тираж тыг үнген. Боттарының чонунуң болгаш кожазында акы-дуңма улустарның төөгүзүн ханы билип алыксаннарга эстетиктиг тааланды бээр.

Георгий ХОБОТЬЕВ.

Чаа ном

МЕТОДИКТИГ СҮМЕЛЕР

Школа реформазын амгы эде тургустунуушкун үезинде чедиишкиниң боттандырарынга кол бирa бүгү эртемнерни бедик шынарга өөредири, ону амыдырал-биле чоок холбаалыг болуп турар. Ынчангаш башкылар ажылынга дузалал ажылдар ыяап-ла ажыктыг. Бо чүгүла сорулганы амыдыралга боттандырарынга дөгүм болдуруп, методист педагог Эртине Деспижековна Ондар үшкү класска «Тыва дыл» ному-биле ажылдаар башкыларга дузалаар «Методиктиг сүмелер» деп аттыг чаа номну бижээн, ону профессор Ш. Ч. Сат редакторлаан.

— Домак-биле ажыл — уругларның аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр талазы-биле ажылдарның бир кол хевири. Үшкү класска домак-биле ажылдың негеделери чоорту нарылдаар болгаш ханылаар ужурлуг. Уругларның аас чугаазын сайзырадырда, чүгле монолог чугааны ажыглавайн, диалогтуг-даа чугааны ажыгдаары чугула деп автор эге чүүлүнде бижээн.

Ылаңгыя аныяк башкыларга чугула өөредиглиг чаа номда дараазында кол-кол эгелер кирген: «Сөстүң тургузуу», «Чугаа кезектери», «Домак болгаш харылзаалыг чугаа» болгаш оон-даа өске эгелер бар.

Башкыларга «Методиктиг сүмелер» ному дөрт муң кезек тираж-биле чырыкче үнген.

Сандю САНДАН.
Номчукчу.

ТҮҢНЕЛ КОНЦЕРТ

Чоокта чаа Кызылдың уран чүүл училищезиниң залынга уран чүүл школазының концертин улуг сонуургал-биле көрдүвүс.

Школаның чурулга салбырының өөреникчилериниң кылган ажылдарын делгеп ассылааны сонуургалдыг болду. Концертти ужеп кижи киржикчилиг хөгжүм ансамбли-биле ажыткан. Удурткан башкызы Таисия Өртепей. Келир үениң кижилериниң бичии чаштарывысты көрүп магадап олурарга, кымның сагыш-сеткили өөрүвес деп аан. Тывавыстың янзы-бүрү булуңнарындан чыгдып келген чаштарывыс, мынчаар магалыг эп-найыралдыг ойнап, ырлап, өзүп, өөренип турарынга ада-иe кижи бүрүзү чоргаарланмас арга чок.

Чурулга салбырының өөреникчизи чедиги классчы Хомушку Буянның чурааны «Маёвка», «Сактыышкын» деп чуруктары каракка илдиптир турар, кайгамчык чараш. Оон-даа өске кандыг чуруктуң ында чок дээр. Бирги класстылардан эгелээш, элээдилерге чедир чугаап чуруктарын делгеп салган. Аян Чошкак, Ким Кыныраа, Эзир-оол Ондар олар чуруктарын таладкан ада-иелер, келген аалчылар улуг сонуургал-биле көрүп, утка-шынар талазы-биле сайгарып, удурдедир тайылбырлажып турдулар. Боттарының өөредип турар эртемнериниң аайы-биле уруглар ойнап турда кижи магадап ханмас.

Бирги классчы Оюмаа Дагбаның фортепьянога тыва аялгалар ойнаарын көрүкчүлер таалап дыңнадывыс. Эрес Саттың дошпулуурга ойнап турда салымның, сонуургалдыын чыылганнар магадап чугаалатты. Черле кайын кандыг дээр боорлаан. Үрер хөгжүмчүлер Аяс Хертек, Саян Чамбыл база дөрткү классчы Урал Түлүш бызаанчыга ойнап турда магалыг. Бөлүк хөмүсчүлер тыва национал хөгжүмнүң ансамбли ойнай бээрге, адыш часкаашкыны үзүктелбээн. Бешки классчы Долаана Монгуштуң ятхаага ойнааныл көрүкчүлер сонуургаан. Чедиги классчы Оксана Түлүштуң аялгазын бижээни «Ынак авам» деп ырызын ырлай бээрге, адыш часкаашкыны чаңгыланып келир. Концертти башкарып турар башкылар Чечек Хереловна, Маргарита Аркадьевна, Светлана Викторовна, Виталий Сергеевич дээш, оон-даа өске башкыларның уругларга ээлдек, эвилең хамаарылгазын, тарээп ада-иелери-биле демей чаптап, чараш шынарларын кыдыындан көрүп олургаш, магадап өөрүүр-дүр мен. Бистиң уругларывыс ниилап алган эртемнинге моон-даа соңгаар быжыг билиглиг, турушттуг болуп, боттарының келген булуңнарынче тарап, культура ажылын улам экижидеринге киржирлер.

Ирина ДАВАА.

«ЧЕТКЕР ЧЕТКИЗИН» КӨРГЕШ

Оорлар-биле демиселди чүштелдирери — чугула айтырыг. Бодунуң чонун хоозурадып турар, кайыын бир өске чурттап келбээн, тыва сорларның дугайында бижиири безин човаңчыг. Оорнуң бужар-бак чаңчылының дугайында чаа шиини экспериментилдыг театр студиязы «Күзел» көргүзүп чорүп турар.

«Четкер четкизин» деп ол шиини А. Даржайның чогаалынга үндезилеп тургускан режиссёру Алексей Ооржак. Сүт-Хөлдүн Ийме суурунга, район төвү Сүт-Хөлге шиини көргүскүлээн-даа болза, катап көөр-биле сүт-хөлчүлер база чалдааннар. «Четкер четкизин» үнген сөөлүнде. Культура бажыңын доллур олурган чонның мурнунга театрның аныяк артистери-биле кады районнуң удуртур ажылдакчылары «Төгерик столга» олуруп каш, шиини сайгарылгазын кылганнар. Шиинге хамаарыштыр оп кижи боттарының бодалдарын, сүмелерин берип, саналдаапнар.

Аныяк артистерниң ажыл, амыдыралы-биле болгаш моон соңгаарты сорулгалары-биле чыылганнарга Сергей Ооржак таныштырган. Аныяк артистер 13 кижи, 21 кижи киржикчилиг шиини рольдарын чедиишкиннииг ойнап тывыдаашар. Ылаңгыя шиинин кол маадыры Кежик Монгуштуп ролюн артист Сергей [illegible] ойнааны демдеглеп турдулар. Сайгарыкчылар шиинин хөгжүм каасталгазын, сес-сомаан, түс-түс рольдарның күүселделеринге чедир хөйнү чугаалааннар. Чамдыкта харын маргыжар-даа чыгыы турдулар.

Сайгарып, чугаалажып келгенниң түңнелинде, демейле кадып каалтар, шын эвес дээр чүүлдер тывылбаан. Улуг эвес, бичии этип ап болур чүүлдерни артистер боттары-ла чугаалап турдулар. Сайгарылгага партия болгаш комсомол райкомнарының ажылдакчылары, интерн херектер килдизиниң начальниги, башкылар идепкейлиг киришкеннер.

Эргиниң артыышкыннарындан артып калган эп-ле багай чаңчылдарны арага болга таакы деп санап турар бис. А бо шиини көрүп олургаш, эскерерге, ол ийи артынчы чаңчылдар оорнуң өзулут чарылбас эштери-дир. Сөөлгү чылдарга чедирле Тываның чамдык районнарынга оор чок турганын билир бис. Оорланыр чүгле хуваап чивес «ап ырымнытг» дижирииис кижилерлиг районнарга, суурларга бо «Четкер четкизин» салып, оон-биле кады кижизидилге ажылын, лекция, беседаларны чорударын артык эвес.

Чаа-ла чыл ажыр ажылдап бар чылар бот-орулга-чарылгалыг «Күзел» театрының артистери, «Хайыраан боттуг» шаанда канчаар көргүзүп турганыл, ынчаар ойнап чедип келиринерин, Сүт-Хөл чону күзеп артылар.

Чап-оол ОНДАР.

ТВ

МАЙ 30

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.30 Дамчыдылгалар программазы. 8.35 Мультфильмнер. 9.15 А. П. Чехов «Ваня акый». Фильм-шии. 11.55 «Ол болган... болган...» 12.10 «Уруглар шагы». 13.10—13.40 Бут бөмбүүнүң хоочуулалы. 15.45 И. Брамс. Концерт. 16.30 Мультфильм. 16.50 Барымдаалыг фильмнер. 17.30 «Экии, музыка!» 18.15 Мультфильм. 18.45 Бөгүн делегейде. 19.00 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 19.30 А. Князев ойнаар. 20.00 Леонид Леоновтуң төрүттүнгенинден бээр 90 хар болганынга. «Алыс тыныш үези». 21.00 «Үе». 21.30 «Балет... балет...» 22.30 Бөгүн делегейде. 22.45—23.30 «Чугула объектив». Барымдаалыг фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Эртем болгаш техника». Киножурнал. 8.25 Француз дыл. 8.55 «Тайга черниң ырлары». Владивостоктан дамчыдылга. 9.25 Француз дыл. 9.55 Скульптор Меркулов. 10.30 Ритмниг гимнастика. 11.15 «Ол бистиң херээвис». Читадан дамчыдылга. 11.45 Теннис. Франция чемпионады. Франциядан дамчыдылга. 2.30 «Ырак—чоок». Барымдаалыг фильмнер.

КЫЗЫЛДАН

13.05 Медээлер. 13.20 Барымдаалыг филм. 13.35 Медээлер. 13.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

13.35 ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинде. 00.00 Концерт. 00.15 — 01.05 Бокс. Европа чемпионады. Грециядан дамчыдылга.

КИНО

МАЙ 30-ДЕ

«ПАЙЫРАЛ»: «ЧП районного масштаба» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.30, 19.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Живет такой парень» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «После дождичка, в четверг» 9.20, «Возвращение к свободе» 11.00, 12.50, 14.20, «Роман с камнем» 16.30, 18.40, 20.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Долгая разлука» 14.30, 17.10, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Власть соловецкая» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-6: «Враг мой» 18.00, 20.00 шактарда.

АГААР

Республикага кезек булуттаар. Чамдык черлерге хар холумактыг чаъстаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 7—12 метр. Дүне 5 градус чедир чылыыр. Хөрлүнче ханызы 3—8 миллиметр хонаттаар. Хүндүс 10—15, чамдык черлерге 1—6 градус чылыыр.

Кызылга кезек булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 7—12 метр. Дүне 2 градус, хүндүс 11—12 градус чылыыр.

«Радость» уруглар клувунуң концерти июнь 1-де Н. Гастелло аттыг парктың Ногаан театрынга 12 шакта болур.

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

367000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100 — Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары:
Редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91, 4-34-17; приемная — 1-34-26; [illegible]
партийжи амыдырал килдизи — 3-36-42; 3-36-23; совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-99; [illegible]
агропромышленность килдизи — 3-41-16; пропаганда килдизи — 3-34-57; культура килдизи — 3-39-15; [illegible]
корректорлар — 3-34-19; бухгалтерия — 3-43-41; очулга килдизи — 3-34-93; [illegible]
Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга [illegible]. Тиражы 25400 экз.
Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыглыгы херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1. Чагыг № 281. ТС-00603.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1989 ч. май 31 среда
№ 127 (14027)
1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 кеп.

ССРЭ-НИҢ ИШТИКИ БОЛГАШ ДАШТЫКЫ ПОЛИТИКАЗЫНЫҢ КОЛ УГЛАНЫЫШКЫННАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

Май 30-де эртенгиниң 10 шакта Москвага, Кремльдиң Съездилер ордузунга ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи ажылын үргүлчүлээн.

Президиум кежигүнү депутат Р. Н. Нишановтуң даргалаашкыны-биле эртенги хуралга депутаттар ССРЭ-ниң иштики болгаш даштыкы политиказының кол угланыышкыннарының дугайында айтырыгны чугаалажып эгелээн.

Илеткел кылыры-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачевка сөс берген.

Хүндүлүг эштер депутаттар!

Кремльдиң бо залынга болуушкунче бүгү-ниитиниң кичээнгейин угланган турар дугайында бо индирден чаңгыс эвес удаа медеглеп келген. Ол медеглелдер кандыг таварылгаларда байдалдың шынныынга дүүшкенин, а кандыг таварылгаларда чүгле күзээшкинни боттуг чүүл кылдыр чарлап турганын саваап көргеш-даа канчаар бис. Ылаптыг билир болганывыста, бистиң Съездивисче бүгү совет улустуң, делегейниң бүгү хөй-ниитизиниң кичээнгейи угланган турун турар деп бөгүн бадыткаар бүрүн эргелиг бис.

Човулаңга таваржып, бергелер-биле болгаш царыыдаашкыннар-биле демиселге месилдежип чораан Совет Эвилелиниң политиктиг төөгүзү демократтыг чаа үе-чадаже кирип турарын бадыткаан болуушкуннар бо хүннерде Кремльде болуп турар-дыр. Совет чаа парламент чөрүлдээлерден болгаш чидиг маргылдаалардан төрүттүнүп, бот-башкарылганың чиик эвес күш-ажылынга бүгү хамаатыларны херек кырында киириштирер күрүне механизминиң чаа системазы тургустунуп турар. Бо дээрге — бистиң чехословак өнүүктеривистиң «Руде право» солунга чугаалаан бодалы-дыр.

Съезд бешки хүн ажылдап турар. Беш хүн дургузунда бо залда хайнышкынныг чугаа болуп турар-дыр. Съездиниң ажылы амыдыралдың демократтыг чаартылгазының, ниитилелде революстуг хаңы чорудулгаларының бедик чалгыында чорупп турар дээрзинге шуптувус чөпшээрежир бис деп бодаймен.

Съездиниң боду, ооң мурнунда болдунган бүгү чүүлдер, эгелээн дискуссияның байдалы — ол дээрге эде тургустунуушкунуң бүзүрелдиг тиилелгези, бистиң күрүневистиң салым-чолунда херек кырында чаа арын болуп турар дээрзин тайылбырлаап херээ чок боор.

Бистер шуптувус дем-биле, бистерниң иштивистен кижи бүрүзү алыс шынны тып билип алыры — чиик эвес чорудулга, ынчалзажок ол чорудулга биске амыдыралчы эргежок чугула-дыр, эштер депутаттар. Бистиң бүгү-ле ажыл-херектеривисти ажыы-биле чугаалажып көөрү, тургустунган байдалдың чылдагааннарын, эгелээн чаартылгаларның чорупп турарын ажыт-чажыт чокка анализтээри — ол бүгү дээрге даамчыргай болгаш херекке албас чоруктуң асгаандан ниитилелди уштуп, угаан-бодалдарның хайнышкынын, туруштарның болгаш саналдарның үскүлежиишкинин болдуруп турары черле чүүлдүг, чөптүг болуушкун-дур.

Санал-оналдарның бүгү хөй янзы хевири турза-даа, Съездиге дискуссия 1985 чылдың апрельдиң сөөлүнде СЭКП-ниң, ылангыя партияның XIX конференциязынга, партияның соңгулда мурнуунуң программазынга көдүрген кол үндезин идеяларынга дүгжүп турар. Ону сагыш-сеткилдиң кайгамчык улуг хаяышкыны-биле демдеглеп тур мен, чүге дээрге эде тургустунуушкунуң политиказын чоннуң чугула деткиишкинин ол илергейлээшкини мында деп санап турар мен.

Чуртта болдунуп турар нарын болгаш чөрүлдээлиг чорудулгаларны бистиң Съездивис баштайгы хүннеринде-ле көргүскен, ооң өскээр болдунмас-даа турган. Чаңгыс черге тантаашкынның хөй чылдарының түңнелинде чурт 80 чылдарның эгезинге чедир, амыдыралдың бүгү талаларын шыва алган шыңгыы кризистиң байдалынга кирген турган. Шиитпирлиг эргилдени кылырын байдал партиядан негеп келген. Ол дээрге харысалгалыг шиитпир алышкын-дыр, партия ону кылган-даа.

Ол шилип алышкынның шынныын бөгүн шуптувус көрүп турар-дыр бис. Чаартылганың чалгыы чуртту оттуруп каан. Ниитилел амыдыралының чаа хевирлерин экономикага, политикага, культурага шиңгээдип алырының чорудулгазы эгелээн болгай, эштер.

Эде тургустунуушкун дээрге бистиң салым-чолувус, төөгүнүң биске берген бир аргазы-дыр деп хандыр билиишкинни бистиң Съездивис база катап бадыткап көргүскен. Ол хилис эртпес болгаш оскундурган турупп болбас ужурлуг. Санал-оналдарның бүгү хөй хевирлиг болгаш чөрүлдээлиг турза-даа, чаартылгаже, социализмниң үндезини-биле чаартырынче политиктиг угланыышкынны солупку дег чүүл чок дээрзинге ниити-национал чөпшээрежилгениң бир янзы хевири тургустунган-дыр.

Байдал ындыг болуп турар-дыр. Ынчаарга эде тургустунуушкунуң канчаар боттанып турарының шынныг анализин бээрин чурт бөгүн Съездиден манап турар. Ол чүнү бергенил, кайда, чүге ам-даа чедир бербээнил, бергелер болгаш шиитпирлеттинмээн айтырыглар кайда, чүге тыптып келгенил дээрзин тодаргайлаарын чурт манап турар. А кол чүүл — бурунгаар шимчээшкинни хандырар тодаргай шиитпирлерни кижилер манап турар.

Съездиге эгелээн чугаа ынчангаш дыка чугула болуп турар. Ук чугаа ооң ажылының хостуг-шөлээн, ажык болурун ужукталаан. Бистерни бөдүүн эвес шиитпирлер манап турар, ук шиитпирлер дээш совет улустуң мурнунга шуптувус харысалгалыг болур ужурлуг бис. Ынчалзажок байдалды үнелеп көөрде болгаш практиктиг хемчеглерни тодаргайлаарда, бистиң Съездивис ылаптыг шиитпирлээшкинниң болгаш күрүнениң мерген угаанның чорууп чиргениишкин чок көргүзер дээрзинге бүзүрээр мен.

Кедээ ажыл-агый, чиик үлетпүр, хереглел адыры ышкаш ындыг үндерээшкинниг адырларга хеппертен өскерилгелерни манаары хоржок дээрзин черле билдингир. Ынчалзажок эң чугула айтырыгларны шиитпирлээринче бүгү күжениишкиннерни соңгаарладыышкын чокка ам угландырар херек. Съездиниң, Дээди Советтиң, чаа чазактың кол сорулгаларының бирээзи ол болур деп бодаар мен.

I.

Эде тургустунуушкунуң үндезинниң, ооң сорулгаларын чедип алырының шиитпирлиг фактору — экономиктиг болгаш социал адырларга хаңы чаартылгалар болур. Бо талазы-биле бүгү ажылдың алыс утказы — экономиканы кижиже угландырары, совет кижилерниң ажылдаарынга болгаш чурттаарынга бистиң үеге дүүшкен чогуур байдалдарны тургузары болур. Аъш-чем хандырылгазы, чурттаглга бажыңнары, ачы-дуза чедирилгези, кадыкшылды болгаш бойдусту камгалаары, өөредилгени, эртемни болгаш культураны көдүрери ышкаш айтырыглар дугайында хамыктың мурнунда чугаа болуп турар.

Тургустунуп келген байдалды шыпшыг, боттуг болгаш негелделиг турушту өзүгаар көрбүшаап, ону коллективтиг сайгарып көөр херек. Чедип алдынган таарымчалыг бүгү-ле чүүлдерни быжыглаар, шапкынчыдар болгаш быжыг турушту болдурар, ооң-биле чергелештир — политикага болгаш практиктиг ажыл-чорудулгага төпке болгаш чер-черге кылдынган частырыгларның уржуу болган чүүлдерден шиитпирлиг адырлыр төлээде, бүгү байдалды ол-ла хевээр, кандыг болдур, ынчаар тода билдип алыры чугула.

Экономиканы чоннуң социал хереглелдеринге дүүштүр эде тургузар боттуг чорудуушкунуң эгелээнин дугайын чугаалаар эргелиг бис деп бодай-дыр мен. Сөөлгү үш чылда чурттаглга тудуунуң чылда ортумак хемчээли эрткен беш чылдарынга деңнээрге, 15 хуу улгаткан. Бо дээрге совет кижилер 900 муң хире квартираларны алганы ол-дур. Эрткен чылын хууда чурттаглга тудуунга 1,9 миллиард рубльди үэлидеп — 1985 чылга бодаарга, 6 катап хөйнү үзүп берген. Чурттаглга тудуу калбарып турар.

Экономикага берге байдалдар турза-даа, калык камгалалынга 6 млрд. рубль болгаш өөредилгеге — 6 млрд. ажыг рубль немелде акшаландырылгашкынны тып берген. Башкыларның ажыл төлевирин өстүрген, эмчилерге болгаш медицинаның өске-даа ажылдакчыларынга ону өстүрери уламчылап турар. Ап чорутган хемчеглерниң түңнелинде эрткен беш чылдының бодаарга, бо беш чылдың чыл санында-ла: поликлиникаларны — 39 хуу, школаларны — 37, школа назыны четпээн уруглар албан черлерин — 14, эмнелгелерни — 20, клубтарны болгаш культура бажыңнарын — 54 хуу хөйнү ажыглалга киирген. Назылап кырааннар болгаш инвалидтер чурттаар бажың-интернаттарны эрткен беш чылда тутканы хиреңи ажыглалга киирген.

Чоннуң хереглел барааннарын бүдүрериниң өзүлдезин бистиң экономикавыстың төөгүзүнде бир-ле дугаар ниити үлетпүр хөгжүлдезин ийи чыл улаштыр мурнап келген. Аъш-дуза чедирилгези эрткен чылдарга бодаарга, ийи катап дүрген — чыл санында-ла 15 хуу өзүп келген. Сөөлгү үш чылда 5 млн. ажыг өг-бүлелер сад участоктарын болгаш коллективтиг огородтар тарыыр черлерин алган.

Эртем-техниктиг депшилгениң күштелдирериниң оруу-биле күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң айтырыглары эде тургустунуушкунуң баштайгы чылдарында-ла бистиң мурнувуска тургустунган. Экономиканы хөгжүдер болгаш кижилерниң амыдыралын экижидер талазы-биле боттуг планнарны чүгле ындыг үндезинге тургузуп болур турган. Он ийиги беш чылда машина тудуушкунунуң болгаш электрониканың эң чугула угланыышкыннарының хөгжүдеринге курлавырлар талазы-биле шарып байдал турза-даа, эрткен беш чылга бодаарга, колдуунда ийи катап хөй капитал салыышкыннарын үзүп берген. Бистиң чаа инвестиция политикавыска кол чүүлдү социал айтырыгларже угландырып турар. Ооң-биле кады чоннуң амыдыралын экижидери-биле келир үеде-даа курлавырларлыг болур дээш улус ажыл-агыйының эртем-техниктиг депшилгезин бедидери-биле холбаштыр ажылдарны кылырынче чүткүп турар бис.

Бистер ам дээрезинде бо хемчеглерден боттуг эгидиишкиннерни албаан бис. Хөй-хөй улус депутаттары-биле чугаалажып көөрге, депшилгелиг техниканың болгаш дериг-херекселдерниң чедишпейн турары үргүлчү дыңналыр боор-дур. Ынчанмыже машина тудуушкун продукциязын чаартырының темпин өзүп эгелээн. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн өстүрери дүргедээн, материалдыг бүдүрүлгеде ажылдап турарларның саны кызырлып эгелээн. Бо дээрге бистиң экономикавыстың төөгүзүнге база-ла бир дугаар болган.

Моон дугайын чүге чугаалап турарым ол? Бистиң ажыл-херектеривисти мактап хөөрээр, оларны магалыг чаагай кылдыр көргүзер дээш чугаалавайн турувумну билип турар силер. Ындыг чүүл бо залда олурар кижилерге болгаш бистиң Съездивистиң ажылын кичээнгейлиг-биле хайгаарап турар миллион-миллион кижилерге човарчыг апаар болгай.

Тургустунуп келген таарымчалыг чүүлдерниң болгаш чорудуушкуннарның оруунда тыптып келген кошкак черлерни, бергедээшкиннерниң белдирлерин илередиринге, бооп турар болуушкуннарны хапыызы-биле сайгарып, билип алырынга бо чүүлдер эргежок чугула.

Эки-даа кылып каап чүве ам безин чүге эскертинмейн турарыл, ужуру чүл? Чүнүң-даа мурнунда чүл дизе чурттуң сан-хөө системазының дыка харыксыраазы, хереглел рынокунуң үндерээни-дир. Янзы-бүрү чедишпес чүүлдер, барааннарга хамаарыштыр дүвүрээшкиннер кижилерниң чидиг болгаш дүрүм ёзугаар таарзынмас чоруун, ниитилелге социал нарыыдаашкынны болдуруп турар.

Ооң чылдагааннары янзы-бүрү. Бо дээрге эрткен үениң аар уржуктары, одаар чүүлге болгаш чиг этке делегей өртектериниң баткапы-биле, Чернобыль халавы-биле, бойдус халаптары-биле холбашкан улуг чидириглер-дир. Ынчалза-даа шыны-биле миннир херек: экономикада байдал эвээш эвес кезинде эде тургустунуушкун чылдарында бистиң хууда четпес хеделиишкиннеривис-биле, харын-даа чамдыкта шуут кылбаан ажылдарывыс-биле холбашкан.

Күрүнеде акша-хөреңги чедишпес чорук ам-даа уламчылап турар. Бо беш чылда бюджетке чарыгдалдар национал орулгадан дүрген өзүп турар. Экономика талазы-биле бо дээрге шуут-ла болдурупп болбас чүүл-дүр, ону ажыл-агый политиказынга шыңгыы частырыг деп көөр херек, ол дээш бирги ээлчегде ССРЭ-ниң Сан-хөө министерствозу болгаш ооң аппарады харысаалга хүлээр.

Капитал тудугда доозулбаан ажылдарының хемчээли XXVII съездиниң шиитпирлеринде көрдүнгенин ышкаш, чүгле кызырылбаап эвес, а шуут дедир — 30 млрд. рубльге өскен. ССРЭ-ниң Күрпланы-даа, Күртудуу-даа ведомстволарның болгаш чер-чер органнарының ындыг харыысалга удур туруп шыдаваан, а чазак чогуур негелдени кылбаан.

Күш-ажылдың төнчү түңнелдерин ооң төлевир фондуу-биле таарыштырар база холбаштырар механизмни тургузары ышкаш экономиктиг реформаның ындыг үндезин айтырыын шиитпирлевээн, ол чокта экономика талазы-биле бурунгаар шимчээри болдунмас. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнге бодаарга, ажыл төлевиринге чарыгдалдар дыка дүрген өзүп турар байдал тыптып келген.

Кижилер акша-шалыңны хөйнү ажылдап алзын дээш, оларның ажыл төлевири чайгылыш чок өзүп турзун дээш туржуп турар бис. Ынчалза-даа бо чүүл оларның күш-ажылының боттуг төнчү түңнелдери-биле холбашкан турар ужурлуг. Ооң башка акша хөй, бараан эвээш апаар. Ниитизи-биле, эштер, бо айтырыгны шиитпирлээр ажыл-агый механизмин ажылдап кылырын соңгаарладыышкын чокка эгелээр херек. Баштайгы базымнарны кылган, баштайгы саналдар бар. Ону маңаа, Съездиге, ханы, билдилиг-биле чугаалажып көөрүнге илегеп турар мен.

Ажыл-агыйжы эвес чоруктардан, күш-ажылдың сагылга-чурумунуң кошкаандап мурнуку хевээр чидириглерниң улуг боор турарын айтпас болза, тургустунуп келген байдалдың чылдагааннарын анализтээри долу эвес болур ийик. Бо бүгү чүүлдер чаа механизмни шиңгээдип алыры-биле холбаалыг болбайн аан. Ынчалза-даа ол база янзы-бүрү боор турар: чамдыктар бот-орулга-чарылга харылзааларын ылк сегирип алган, ол чорук бодунуң түңнелдерин берип эгелей берген, өске бир чамдык кижилер эрги ёзу-биле хевээр чурттап, чаңгыс черде таптап турар. Маңаа хамаарыштыр бүгү деңнелдерниң кадрларының харысалгазының, үениң негелдезинге дүүштүр оларның харысалгазының дугайында айтырыг тургустунуп келир-дир.

Бистиң бүгү чедир ажылдаваан чүүлдеривис, четпестерни болгаш бергедээшкиннеривис бетүнүң шиитпирлээр эң кол айтырыынга — рыноктуң дүүшкек эвес чорудунга каттыжа берген. Экономикада, социал адырда амдыгааштан эгелээн, амдыызында эвээшбиче-даа бол, чогумчалыг бурунгаарлаашкыннарны чүгле ол чер алыспайн турар. Бо айтырыг политиктиг шынарлыг апарган.

Таарымчалыг эвес болуушкуннарның өзүүшкүнүн доп-дораан соксадыр болгаш хамыктың мурнунда рынокта байдалды экижидип чогумчудар — бо хүнде соңгаарладып болбас эң чугула сорулга ол.

Мында кол чүве — акша орулгазы-биле деңнээрге, барааннарның фондуларының мурнап турар өзүлдезин хандырар сорулга-биле барааннар бүдүрүлгезин база ачы-дузаны шапкын калбартып күштелдирери болур.

Шын харын, өске бодал база-ла бар. Бо кол чугула айтырыгны рынок экономиказының механизмнерин долузу-биле ажылдадып тургаш шиитпирлээр херек, рынок хамык чүүлдү шуптузун туружунга салып каай-ла деп санап турарлар. Бис ындыг шиитпирни үлешпей турар бис, ол чорук социал бүгү байдалды дораан-на чаза тепсип, чуртта бүгү чорудуушкуннарны быдап каапканы-ла ол.

Бо чылын барааннар бүдүрүлгезин 37 млрд. ажыг рубльге көвүдедир сорулганы салган. А келир чылын-на байдалды эки экижидер дизе, эртемденнерниң болгаш специалистерниң санап турары болза, шак бо өзүлдени 55-60 млрд. рубль чедирер херек.

Маңаа дүүштүр ам адырларда болгаш республикаларда улуг ажыл калбарган. Төптүң-даа, чер-черниң-даа база күш-ажылчы коллективтерниң-даа канчаар-даа ажок, тергиин улуг деп чугаалап болур күжениишкиннери негеттинер. Ынчалза-даа шиитпирлээр бо айтырыг талазы-биле ажыл болза, боттуг аргаларлыг болуп турарывысты көргүзүп турар-дыр. Чүгле чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң, кедээ ажыл-агыйның эвес, харын аар үлетпүрнүң база камгалал бүдүрүлгелерин киириштир бистиң экономикавыстың бүгү-ле секторларының аргаларын ажыглаап турар ужурлуг. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чурттакчы чонга херек улустуң хереглел барааннарын бүдүрүп үндүрериче бо хүнде углап болур бүгү-ле бүдүрүлге күчүлерин ол сорулгага ажыглаар ужурлуг.

Бар курлавырларны канчаар ажыглап эгелээривиниң рынокту барааннар-биле долдурарының дугайында чер-черлерден хөй-ле саналдарны киирип тура Чазактың чаа составы республикаларның киржилгези-биле бо ажылды доозар, ажылдың тодаргай планын чогаадып кылыр болгаш ону Дээди Советке киирер ужурлуг. Бөдүүн барааннарга хамаарыштыр чүл дээрге бо талазы-биле тодаргай харыыны бистиң чазаавыстан бистер Съездиге дыңнаар ужурлуг боор бис ийин.

Ынчаарга сан-хөөнү кадыкшыдар болгаш чурттуң акша саарылгазын чурумчудар талазы-биле эң-не шиитпирлиг хемчеглерни алыр ужурлуг. Маңаа чурттуң бүгү ажыл-агый ажыл-чорудулгазынга эргежок чугула эдилгелер чокка, эң-не шыңгыы камналганың бюджедин ажылдап кылбаан шаанда, канчап-даа хоржок бис. Съезд бо айтырыг талазы-биле Чазакка тускай даалганы бээр боор. А олар мында улус депутаттарының аразында бар.

Адактың сөөлүнде, чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң хөгжүлдезинге база рынокту хереглел барааннары-биле долдурарынга-даа импорттуң аргаларын тоовайн баар аргавыс чок.

Бо талазы-биле айтырыг, мен бодаарымга, билдинтир болза-даа, үргүлчү-ле дискуссия чорупп турар, эштер. Бистер чурттуң бараан-биле хандырылгазын импорттан хамааржыр кылдыр тургузуп болбас бис. Чонга херек барааннар бүдүреринге болуувустуң илегелдиг баазавыс херек. Стратегтиг угланыышкынывыс ол. Ооң-биле кады бистиң рыногувусту даштыкы барааннар-биле долдурарынга чамдык валюта акша-хөреңгилерни үндүрбейн барып база хоржок. Амгы үеде рынокта байдал дүшкүүлүг болуп турары-биле холбаштыр аңаа немелде аргаларны дилеп тывары-биле эки ажылдаар херек. Ынчалза-даа катаптап чугаалаайн, маңаа өй-хемчээл херек. Бодувустуң ажыл-агыйжы эвес чорувувус дээш харысалганы бистиң уруг-дарыывысче чаа каап, улуг өре-ширеге дүжүп болбас.

Бирги ээлчегниң эң чугула сорулгазы кылдыр аграр политиказының болгаш Аъш-чем программазының айтырыгларының талазы-биле ТК-ның март Пленумунуң шиитпирлерин күүседирин онзалап көөр херек. Чүге дээрге ол болза бүгү чоннуң кужениишкинниң негээр соңгаарладып болбас ажыл-херек-тир, чүге дээрге кедээде экономиктиг харылзааларның эде тургустунуушкуну, ажыл-агыйны башкарарының чаа байдалдарынче шилчиири аажок чыл дыш чок чорупп турар, ону чедир билбес, а чамдыкта харын аңаа шуут удурланыр-даа чоруктар бар.

Күрүне ужур-дузалыг бо айтырыгны март Пленумунуң политиктиг айтыышкыннары, амыдыралдың негелделери-биле дүүштүр база катап чугаалажып көрээлинер. Кедээге экономиктиг харылзааларның үндезин эде тургустунуушкуну чокка ажыл-херек бурунгаарлаваас. Аъш-чем айтырыы шиитпирлеттинмес деп түңнелге шупту келдивис. Бир эвес бо үндезин чугула айтырыг шиитпирлеттинмес болза, чеже-даа акша-хөреңгини ынаар углаар болзувусса, чогумчалыг ажык бербес ийин.

Ынчаарга бистер ынча деп чөпшээрежип турар болзувусса, а ындыг дугуржулга Пленумнуң бүдүүзүнде-даа, база Пленумнуң бодунга-даа чедип алдынгап, соң шиитпирлеринде кирген, — ам херектиң ужуру чүдел ынчаш?

Кажан колхозтарның болгаш совхозтарның удуртукчулары база специалистери-биле чугаалажырынга, техниканы, капитал салыышкыннарын ам-даа немей бээр, кедээниң социал чаартылгазын дүргедедир дээрин дыңнаар сен. Ол шын, ол дугайын бистер март Пленумунга база чугаалашкан бис. Хамыктың мурнунда кедээниң социал-хөгжүлдезинге, кедээ ажыл-ишчиниң амыдыралынга чогумчалыг байдалдарны тургузарынга бүгү-ле чүүлдерни кылыр херек. Черле дүргедээр херек.

Ынчаарга ол эштерниң чамдыктары ажыл-агыйны башкарылганың чаа хевирлеринче — «кооперативтерниң кооперативтери» тургузарынче, арендаже, тараачын ажыл-агыйларынче ындыг-ла тура чогун эскерип билгеш мен. Оларның бирээзи турташ, хабын менээ: «Арендазияның ол идеязын Силерге, Михаил Сергеевич, кайызы суна каапты?» — деп чугаалады.

Арендаторлар-биле чугаалажып көөрүнге, оларның бодалы база аңгы болур. А олар мында улус депутаттарының аразында бар. Олар кедээге экономиктиг харылзааларны эде тургузары дээш туржуп, ол талазы-биле ТК-ның март Пленумунуң айтыышкыннарын чугулалап деткип турар. Ынчалза-даа ук шиитпирлер турбуже, аренда дугайында Чарлык, чазактың чогуур доктаалдары бар турбуже, ажыл-агыйны чорударының чаа хевирлери саалап, чүүл-бүрү бюрократчы моондактарга таваржып турар деп, олар чугаалап турарлар. Ажыл-агый кижилери-биле беседаларның бирээзиниң үезинде ол дугайын мен база дыңнаан мен.

Арендаторлар мынча деп турар: тус черниң органнары колхозтарны болгаш совхозтарны командылаарын уламчылап турар, а колхоз, совхозтарның удуртукчулары болгаш тускай эртемниглери боттарының ээлчээнде тараачыннарга, совхозтар ажылчыннарынга хамаарыштыр база-ла командылаарының ындыг аргаларындан адырылырын күзевейн турар. Оларның дыка хөйү ажыл-херекти эрги ёзу-биле чорудуп, тараачыннар черни болгаш бүдүрүлге чепсек-херекселдерин арендага алыр күзел чок-тур деп чылдактап, кедээге бот-орулга-чарылга харылзааларын калбартырынга шаптыктап турарлар.

Мында янзы-бүрү, аңгы-аңгы сонуургалдар үскүлежип турары илдеп хире. Бо талазы-биле санал-оналывысты солчуру херек болуп турар, эштер, ажыы-биле дорт чугаалажырывыс херек. Оон башка Пленумнуң чугула шиитпирлери хилис баар, а кол-ла чүве — аъш-чем-биле холбашкан байдалды экижидери чугула.

ТК-ның март Пленумунуң политиктиг айтыышкыннарының болгаш шиитпирлериниң кол утказы мындыг болгай: ажыл-агыйны чорударының чаа аргаларын дамчыштыр кижиниң черже эгидер, бүдүрүлгениң чепсек-херекселдериниң ооң эргезинге бээр, ону черге ээ болдурар болгаш оон-биле кедээ ажыл-агый продукциязын бүдүрериниң көвүдедиринче ооң хууда сонуургалын оттурар, материалдыг сонуургалын күштелдирер.

Моон-биле холбаштыр демдеглексеп турар чүүлүм болза — эң-не бир дугаарында, кедээниң социал талазын көөрү. Кедээге садыгны, чурттаглга тудуун, коммунал ажыл-агыйны, бүгү инфраструктураны, эң ылангыя оруктарны хөгжүдериниң мырыңай эргежок чугулазы-дыр. Чурттуң бүгү регионнарында кедээ чурттакчылар газ киирип ажыглаарының айтырыын чидиг-биле тургузуп турарлар. Аажок улуг аргаларлыг бис, ол айтырыгларны база шиитпирлээринден чайлаар эргевис чок.

Кедээ ажыл-агый секторун төлээлеп турар ССРЭ-ниң улус депутаттарының чугаалап турары-биле алырга, кедээге техника болгаш чемиштидилгелер бүдүрүп турар министерстволар болгаш ведомстволар кончуг оожум эде тургустунуп турар. Бо чүүлдү сайгарып көөр ужурлуг бис. Бир талазында, чуртта хөй техниканы бүдүрүп турар, өске талазында, ол четпейн турар дугайында чугаа дыргын. Ындыг болганда, ёзулуг херек техника бүдүртүнмейн турар ышкажыл. Ынчаарга черле ам боттарывыстың программаларывысче эргежок чугула эдилгелерни киирзал — бүгү регионнарның колхоз, совхозтарынга, арендаторларга, хууда тускалаг ажыл-агыйларынга херек техниканы бүдүрерин мырыңай чоокку бо чылдарда органзастаар сорулга-биле. Өртек чогумчалыг болур ужурлуг, ол кончуг чугула. Машина кылыкчылары бүгү техниканың өртээн хөлүн эрттир улгаттырган, бүдүрүкчүлүү колдуунда өскерилбээн.

Келир үеде социал-политиканың өске-даа мурназы көөр ужурлуг чүүлдерниң дугайында база сүмележип көөрү эргежок чугула-дыр. Чоннуң эвээш хандырылгалыг кезиини — пенсионерлерниң, хөй уруглуг өг-бүлелерниң, өскүстерниң болгаш инвалидтерниң — амыдырал деңнелин бедидериниң дугайында айтырыгны эң чугула черге бирээзи кылдыр тургузар апаар.

Амгы байдалдарда бо айтырыг канчаар-даа аажок социал-политиктиг ужур-дузалыг болуп турар, эштер. Чугаа болза эвээш орулгалыг 40 миллион ажыг кижи дугайында болуп турар болгай. Амгы дыка аар сан-хөө байдалында ону шиитпирлээри кайы хире-даа берге болза, ону кылыр, кылырда дүргенне кылыр херек. Ол талазы-биле эң чугула хемчеглерниң аразында пенсиялар дугайында чаа Хоойлуну күштүг болдуруп киирери туруп турар, ооң төлевилелин чазак белеткеп турар. Ону ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирер болгаш бүгү улустуң чугаалажып көөрүнге киирер. Ындыг чугула ол хоойлуну ооң соонда Съездиге хүлээп алза эки боор.

Медицина хандырылгазының шынары кижи бүрүзүнге хамаарылгалыг чүүл болуп турар. Нептерээн кадыкшылы — ооң бүгү херектерге чедишпеушкиннериниң эң чугула негелдези. Эң чаа аппаратура-биле дериттинген эмнелгелерниң болгаш поликлиникаларның четкизин бүгү чуртка калбартып турзун дээш, чоннуң ам-биле хандырарының айтырыын шуут долузу-биле шиитпирлеттинген турзун дээш күжениишкиннерни харам чок үндүрер ужурлуг бис, эштер.

Хөй бергелер турза-даа, ол сорулгаларга акша-хөреңгини тып турар болгаш тывар-даа бис. А ол хөреңгилерни шиңгээдир талазы-биле ажыл амдыызында кедергей багай.

Амыдыралдың кадык хевирин бадыткаарынга бойдусту камгалаарынче аңы, ам чугаалап турары-биле, экологтуг айыыл чок чорукче онзагай кичээнгейни салыры чугула боор турар. Мында байдал дүвүренчиг. Харын-даа оон-даа күштүг чугаалап болур. Чурттуң чүс ажыг хоорайларының агаарында хоралыг бүдүмелдер чогуур нормалардан хөй. Суг курлавырларын, чемнерин, арга-арыгны камгалаарынга, казар байлактарны ажыглаарынга берге байдал тургустунган. Черни, ооң иштинде суггаттыг черлерни камгалап арттырарының айтырыы чер болганда чидигленген. Доп-дораан хедерээ, ажылдаар херек.

Бис маңаа ийи оруу-биле чоруур ужурлуг бис. Бирээде, ам чыгыы берген айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле тода программа хе-

(Уламчызы 2-ги арында).

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДАРГАЗЫНЫҢ БИРГИ ОРАЛАКЧЫЗЫН СОҢГУУР ДУГАЙЫНДА

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаалдыры болза:

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызынга эш Анатолий Иванович Лукьяновту соңгуур.

Анатолий Иванович ЛУКЬЯНОВ

Анатолий Иванович Лукьянов 1930 чылдың май 7-де Смоленскиге төрүттүнген. 1953 чылда Москваның М. В. Ломоносов аттыг күрүне университедин дооскан. 1955 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Юридиктиг эртемнерниң доктору. СЭКП ТК-ның кежигүнү.

Күш-ажылчы амыдыралын 1943 чылда камгалал заводунуң ажылчыны болуп эгелээн. Университетти болгаш аспирантураны дооскан соонда, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында юридиктиг комиссияның улуг консультантызы болуп ажылдап турган. 1961-1976 чылдарда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң улуг референтизи, Советтер айтырыгларының талазы-биле килдис эргелекчизиниң оралакчызы. 1976 чылдан эгелеп СЭКП ТК-ның Партийжи-органнарстыг ажылдар килдизиниң консультантызы. 1977-1983 чылдарда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретариадының начальниги. 1983 чылдан бээр СЭКП ТК-ның Ниити килдизиниң эргелекчизиниң бирги оралакчызы, а 1985 чылдан бээр — СЭКП ТК-ның Ниити килдизиниң эргелекчизи. 1987 чылдың январьдан эгелеп СЭКП ТК-ның секретары, а 1987 чылдың ноябрьдан — СЭКП ТК-ның Административтиг органнар килдизиниң эргелекчизинге дакпырлап ажылдаан. 1988 чылдың октябрьдан — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының бирги оралакчызы.

1981 чылдан бээр СЭКП-ниң Төп Ревизия Комиссиязының кежигүнү, а 1986 чылдан бээр СЭКП Төп Комитединиң кежигүнү. СЭКП-ниң XXVI, XXVII съездилериниң болгаш СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының делегады. 1988 чылдың сентябрьда СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидатка соңгуттурган.

ССРЭ-ниң улус депутаты, РСФСР-ниң Дээди Совединиң депутаты.

Октябрь Революциязы, Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнер-биле болгаш медальдар-биле шаңнаткан.

1989 чылдың май 29-та ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызынга соңгуттурган.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

рек. Бо чүүлдер үлетпүр, кедээ ажыл-агыйга, суг курлавырларынга, чаңгыс сес-биле чугаалаарга, бисти хүрээлээн бүгү чүүлдерге хамааржыр. Мээн бодап турарым-биле, бо талазы-биле национал программаны ажылдап кылыры улам дыгып турар хире. Бис Съездиге бо ажылды дүргедедир ужурлуг кижилерниң адрезинге шуут тодаргай негелделерни чугаалаар ужурлуг бис.

Оон ыңай бо херекке тускайлап берип турар акша-хөреңгилер долузу-биле ажыглаттынгап турары чугула. Чурттаар бажың, аъш-чем, барааннар дээш ышкаш, өске-даа хөй айтырыглар мөөңнелген, оларны соңгаарлатпайн шиитпирлээр деп чугаалап турар-дыр бис. Ол база шын. Бир эвес чурттап турар хүрээлелче кичээнгей салып, ооң айтырыгларын шиитпирлевес болзувусса, халапка таваржыр бис. Ол ам безин эжикте соктап келген, ооң-биле бис дорт үскүлежип келдивис деп болур. Ынчалзажок көрүп көрүңер: бойдус камгалалының сорулгаларынга үндүрүп турар курлавырлар чылдан чылче көвүдеп-даа турар болза, ам-даа эвээш, а аңаа капсырлаптыр ону чартыындан эвээштии ажыглап ап турар. Ындыг болганда, эштер, бо айтырыгны чүгле шүтүмчүлел хевиринге эвес, а тодаргай ажыл-херектерни кылыышкыннар, оларны херек кырында шиитпирлээлиңер. Ажыл-херекти болгаш шудургу болур херек.

Оон ыңай ийиги, оон дора эвес чугула утланышкын. Кандыг-даа төлевилел болгаш эртем-техниктиг шиитпир экологтуг айыыл чок чорукту хандырган турар кылдыр, ынчаар тургузар херек. Ону чедип алырда олар экологтуг арыг болурунга эң шыңгыы хыналданы эртер ужурлуг. А бис дээрге тудугнуң өртээн чиигедир дээш, экологтуг айыыл чок байдалындан алгаш көөрге, шуут канчап-даа таарышпас төлевилелдерни эрттирерин уламчылап турар-дыр бис. Шаанда чорааным Амурда-Комсомолскиден келген депутаттарның бирээзи-биле чугаалашкан мен. Ында ажылчы чон оларче мебельди төптен сөөртүр ужурга таваржып турарынга хомудалын илереткен. А ынчангы министр эш Белоусов аңаа мебельди 20 миллион рубльге бүдүрүп болурун чугаалаан. Эки херек-тир. Боттандырып эгелээн, даштыкыдан дериг-херекселдерни садып алган, ынчалзажок экология-биле холбашкан кезээн садып албайн барганнар. Ындыг камгалал кымга херегил? Бо талазы-биле Амурда-Комсомолскиде ам безин митингилер эртип турар. Ниитизи-биле, катаптап тур мен, бүгү төлевилелдер экологтуг арыг болурунуң талазы-биле эң шыңгыы хыналданы эрткен турар ужурлуг.

Соңгулда мурнунуң кампаниязы чорупп турар үеде чамдык каналдар, атомнуг станциялар, химиктиг бүдүрүлгелер тудар дугайында айтырыгны экологтуг айыыл чок чоруктуң негелделерин бузутаар чидиг чугаалажып турганын билир силер. Бо айтырыгларны эң ылаптыг чугаалажып көөр болгаш шиитпирлээр кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совети, ооң чогуур комиссиялары дораан хүлээп алыр ужурлуу тодаргай. Бо таварылгада экологтуг негелделер-даа, чурттакчы чоннуң эргежок чугула негелделерин хандырары ол чокка болдунмас, бистиң экономикавыстың улам ыңайтыг хөгжүлдезиниң эрге-ажыктарын-даа кичээнгейге алдынар ужурлуг.

Социал айтырыгларны чугаалажып көрүп турары-биле холбаштыр Съезд партияның XXVII съездиниң чурттаар оран-бажың айтырыын шиитпирлээр — өг-бүле бүрүзүн 2000 чылга чедир аңгы квартира азы бажың-биле хандырар дугайында политиктиг айтырышкынын бадыткаар дээрзинге бүзүрелимни илередир бодап тур мен. Бо дээрге дыка шарып сорулга. Чурттуң бүгү девискээрлеринге ажылчы чоннар-биле ужуражып тура, айтырыгны ынчаар тургусканының үндезилелдиинге улам улуг бүзүреңдиг апарган мен. Дорту-биле чугаалаайн, беседалар үезинде тургузар бирги черге айтырыг — аъш-чем-даа, бараанар-даа эвес, а чурттаар оран-бажың айтырыы. Хоорайларда болгаш суурларда чурттап турар миллион-миллион кижилерниң бо айтырыышың чидиин барымдаалап көргеш, бо пландарны долу үнелеп, чурттаарга тудуунуң хемчээлдерин калбартырынга чаа-чаа аргаларны дилеп тывар херек.

Бо байдалды өөренип көөр болгаш бо айтырыгның шиитпирлээр аргазын ылап тывары дээш, чон мурнунга ындыг хүлээлге алгаш канчап сетка олурбас дээш чүнү кылза чогуурун тодарадыр даалгаларны берген бис.

Он бирги беш чылда 550 муң дөрбелчин метр чурттаарга шөлү туттунганын сагындырайн. Он ийиги беш чылда чурттаарга тудуун 650 миллион дөрбелчин метрге чедирер сорулга салдынган, бис ону күүседир бис, ол ам безин илдең. Он үшкү беш чылда баштайгы төлевилелдерге чурттаарга тудуунун хемчээлин 820 млн. дөрбелчин метрге чедирер сорулганы салып турган, а ам бодап турарга, 900 млн. дөрбелчин метрге, оон дөрткү беш чылда — 1 миллиард дөрбелчин метрге үнер херек. Чүгле ынчан салдынган сорулганың чедиишкинниг күүсеттингениниң дугайын бүзүрел-биле чугаалап болур.

Ону чедип алырда бүгү курлавырларны, бүдүрүлгелерниң, хуу болгаш кооперативтиг чурттаарга тудуунуң бүгү аргаларын ажыл-херекче киирери чугаажок чугула. Инициативтиг чорук четчир, кижилер тудуп алыксап турар. Ынчалза-даа ону саададып турар чүве дээрге тудуг материалдарының, сантехниканың, чурттаарга шөлүн чаагайжыдарынга эргежок чугула бүгү чүүлдерниң чедишпейн турары болур. Ол дугайында хомудалдар кайын-даа кээп турар. Херектиң ужуру — бистиң планнарывыска албан көргүзүтлерипе, кичээнгейге алыр ужурлуг хемчеглеривисте эвес болдур ийин. Чурттаарга шөлүнүң тудуунче шупту кирер, түс черниң бүгү курлавырларын ажыглаар херек. Бо дээрге эрге-чагырганың республика болгаш чер-чер органнарының, оларның ажыл-агый организацияларының эң чугула сорулгаларының бирээзи деп чугаалаар ийик мен.

Саналдар үезинде бо теманы чугаалажырын улам ханы көөр болгаш Съезд тускай даалганы Дээди Советке болгаш чазакка бээр боор деп идеген тур мен.

Эштер! Ниитилелдиң аңгы-аңгы социал кезектериниң эрге-ажыктарын көрбейн баар чүве болза, социал политика ажыктыг болбас. Бот-тускайлан амыдыралче кирип турар чаа салгалдарның амыдыралының эге байдалдарын эки хандырары дээш, боттарының чогаадыкчы арга-мергежилин ажылдарынга, чалыы назының энергиязын илередиринге, күрүнениң ажыл-херектеринге идепкейлиг киржиринге эргежок чугула бүгү чүүлдер оларга турарынга, бистиң ниитилеливис ханы сонуургалдыг. Мында эвээш эвес айтырыглар мөөңнелген.

Аныяктар дугайында Хоойлу төлевилелин ВЛКСМ ТК белеткээн болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединге чугаалажып көөр кылдыр хоойлужудулга инициативазы чергелиг киирген дээрзин билир силер. Ынчалза-даа чүгле хоойлу хүлээп алгаш, ол эң дергиин-даа болза, айтырыгны шиитпирлээри болдунмас болгай. Аныяк салгалдың белеткелиниң, ооң улуг амыдыралче таптыг кирериинге эргежок чугула социал болгаш өске-даа байдалдарны тургузарының айтырыгларынче кичээнгейин чер болганга утландырган турары чугула. Бо талазы-биле доктаамал улуг ажыл негеттинип турар. Чурттуң аныяктарынга хамаарыштыр социал политиканың айтырыгларын чугаалажып көөрүнге аныяк депутаттарның-даа, харын бүгү улус депутаттарының боттуг саналдарын, салыышкынын манап турар бис.

Херээженнерниң таваржып турары хөй санныг чидиг айтырыгларын шиитпирлээринче доп-дораан кирер ужурлуг бис. Маңаа нени, херээженнерниң күш-ажылын болгаш кадыкшылын камгалаар, оларның бажың ажылын болгаш амыдыралын чиигедир дугайында сагыш салыышкынны хаара тудуп турар хемчеглерниң бүдүн системазы эргежок чугула. Бо талазы-биле соңгулда кампаниязының үезинде соңгукчулар дыка хөйнү чугаалаан болгай, херек кырында бүгү улус депутаттарының программаларында бо айтырыглар калбаа-биле киирттинип турган. Оларны эң ылаптыг болгаш тодаргай көөрү — бистиң аргаларывысты барымдаалап турган болбайн аан — чугула. Олар дээрге шуптузу улуг айтырыглар-дыр. Оларны комплекстиг, түс-түс кезектерге чарбайн көөрү албан.

Бо бүгү айтырыгларны тодаргай ажылдап кылыры-биле Дээди Советке доктаамал комиссияларны тургузары чугула дег. Азы ол комитет-даа боор болгай — сүмележир херек. Ниитизи-биле Дээди Советке боттуг саналдарны белеткеп кээр структуралар тургустунган турар ужурлуг.

Бистиң мөзү-шынар талазы-биле хүлээлгевис болгаш иштүрүвүс — **дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының** дугайында, Ада-чурттуң дайынынга бистиң Төрээн чуртувустуң хамаарышпас чоруу дээш демисежип турганнарның дугайында, берге чылдарда чурттуң экономиказын кодурун, ооң индустриалдыг күчүзүн быжыглап турганнарның дугайында, бисте бар чүүлдерни чогудуп бергеннер дугайында доктаамал сагыш салыры болур.

Хоочуннарның күзелдерин болгаш негелделерин өскелерден артык билир хоочун эштеривис бистиң улус депутаттарының аразында бар. Оларның сүмелерин дыңнаар, амыдыралдың бөгүн тургузуп турар айтырыгларын чөптүг-биле шиитпирлээр ужурлуг бис.

Маңаа хамаарыштыр мындыг чүүлдү чугаалаксап тур мен, эштер. Кандыг-даа бергедээшкиннер болгаш үстүнден айтыышкыннар чокка, чер-черлерге, харын-даа республика органнарынга шиитпирлээр ужурлуг бөдүүн амыдыралчы айтырыглар эмгежок. Харын-даа маңаа хамаарыштыр Съездиниң директиваларын чокка күрүне органнарының шиитпирлери бар болгай, оларда дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының дугайында сагыш салырын, оларның чугула айтырыгларын хамыкты мурнай шиитпирлээрин хүлээндирип турар.

Инвалидтер, афган дайынның бүгү киржикчилери эң кижизиг хамаарылганы херээглеп турар дээрзин чугаалавайн барып шыдавас мен.

Чурттуң социал-экономиктиг айтырыгларын шиитпирлеп тура, бис социал чөптүг чоруктуң принциптерин амыдыралга чайгылыш чок боттандырарын барымдаалаар ужурлуг бис. Олче кыйгырары эвээш — бистиң хөгжүлдевисте доктар чедирип турар кол чүүл — дециништирилгелерни, угаан-медерелге хапы сиңниге берген азырадыкчы хөөннү чайладыр арганы берип турар социал болгаш экономиктиг механизмнерни ажылдадып эгелээр херек.

Социал чиигелделерниң болгаш артык эргелерниң айтырыын Съездиге чугаалап турган мен. Аңаа дараазында чүүлдү немеп каайн. Чиигелделер системазы — пенсияларның болгаш шөлээлерниң ылгалдыы, кадык камгалал азы чурттаарга шөлү, чурттакчы чоннуң болгаш девискээрлерниң янзы-бүрү социал, хар-назы, профессионал бөлүктериниң, а ол ышкаш аңгы-аңгы ведомстволарның материалдыг болгаш угаан-бодал кежиктер хандырылгазы он-он чылдарның дургузунда тургустунуп келген. Бо айтырыгны бир талада, салым-чаңнга болгаш бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажылга ииг бээри-биле, өске талада — чурттакчы чоннуң мындыг чиигелделер негеттинип турар бөлүктеринге дуза көргүзери-биле шиитпирлээр херек. Бо талазы-биле хажыдыышкыннарны, оон туржук, албан-дужаал соора ажыглаар чоруктарны маңаа шиитпирлии-биле болдурбас херек.

Бо чүүлдерни барымдаалап тургаш, бүгү чиигелделерни болгаш артык эргелерни «шүүрээрин» база чогуур саналды киирерин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң тускай комиссиязынга дагзыр деп санал моон үнүп кээп турар. Мээн баштайгы сайгарылгам — бо канчап тургустунуп келгениил, ол кандыг янзылыг деп чүвени билип алыксааным — бо айтырыгны түңнелинге чедир сайгарып көөрүнүң эргежок чугулазынга үскен.

Социал адырда кайы хире хөй айтырыглар чыылганын көрүп тур бис, эштер депутаттар. Бо азы өске негелделерни хандырар дугайында дилеглер болгаш күзелдер кайын-даа дыңналып кээп турар. Ол чүүлдерни бистиң боттуг аргаларывыс-биле таарыштырары билдингир.

Маңаа чүнүң дугайында бодаар ужурлугул? Хамыктың мурнунда — **эң өйү келген айтырыгларны шиитпирлээринге ажыктыг кылдыр бар курлавырларны хуваары.**

Чурттуң инвестиция комплекизинде ажыл-херектерниң байдалын экижиткениниң, бүдүрүлге тудуунда капитал салыышкыннарының хемчээлин дарый кызырарының күсели-биле эвээш эвес курлавырларны тып ап болур. Ындыг кызырылданың аңгы-аңгы сан-түңнерин — дыка эвээштен эгелээш, оннар-биле санаар хуулар чедир адап турар. Бо талазы-биле баштайгы базымнар кылдынганын база айыткан. Чаа тургустунган чазактың бо талазы-биле бодунуң саналын ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирери ажыктыг. Оларны комиссия специалистерни, дуржулгалыг ажылдакчыларны, эртемденнерни хаара тудуп тургаш, хандыр өөренип көрүп аңаа үндезилээш, капитал тудугнуң программазынга чогуур эдиглерни киирип болур. Бис берге-даа болза, эргежок чугула шиитпирлерни хүлээп алыр ужурлуг апаар бис, кайы бирээзин шилип алыр, өскелериндеп ойталаар ужурлуг апаар бис.

Ынчалза-даа дараазында бодалды база илередиксеп тур мен. Бар күчүлер-биле, материалдыг болгаш күш-ажылчы курлавырлар-биле капитал тудугнуң хемчээли дүүшкен турар ужурлуг деп чурумну шыңгыы сагыыр ужурлуг бис. Чүгле ынчан тудугга үзүктелиишкин болур чорукту чайладып, тудуг ведомстволарының болгаш организацияларының чагырып дужаар база харысалга чок чоруун ажып эртип шыдаар бис.

Социал программаларны боттандырарының үндезиннериниң база бирээзи болза, **шериг чарыгдалдарын кызырары,** камгалал адырларының улуг күчүлерин хамаатызы сорулгаларга ажыглаары-биле холбаштыр конверсияларны хандырары болур.

Эң аар уржуктуг дайынны чурттап эрткен бистиң чонувуска идегелдиг камгалал амыдыралчы ужур-дузалыг айтырыг болуп артар. Айыыл чок чорукту политиктиг болгаш дипломаттыг аргалар-биле хандырарының аргалары амгы делегейде көвүдеп турар. Ол чорук шериг чарыгдалдарын чурттуң камгаланыр аргазынга когарал чедирбейн, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге чаа шынарларны киирип тургаш, кызырар арганы берип турар.

1987—1988 чылдарда шериг чарыгдалдарын өстүрбээн, доктааткан бис. Ол чорук бюджетке беш чылдыында төлевилээнинге бодаарга, 10 миллиард рубль камналганы берген. 1989 чылда шериг чарыгдалдары 77,3 миллиард рубль түңнүг — бо херек кырында бар санны Съездиге чарладым — болур. 1990—1991 чылдарда шериг чарыгдалдарын база катап 10 миллиард рубльге, азы 14 хуу кызырарып саналдап киирип турар. Ынчангаш Дээди Советке бүгү бо нарын комплексти — иштики негелде-хэрегелдерни-даа, чурттуң идегелдиг камгаланыр аргаларын хандырарының сорулгаларын-даа барымдаалап тургаш, улам ыңай сайгарып ажылдап көөрү чугула.

Космос программазынга чарыгдалдарның чамдыызын кызырган. Олар ындыг-ла улуг эвес. Оларны тодарадып кылыр үеде таныжып боор силер. Бо угланыышкынга моон соңгаар аргаларны дилээр херек. Ынчалза-даа космоска чаа чогаадылгалар ачызында ховар дээп технологияны ап турарывысты ыяап-ла барымдаалаар херек. Бир эвес оларны улус ажыл-агыйынга азы даштыкыже үндүр садары-биле дамчыдып бээр болза, чүгле «Буранның» төлевилелинге чогаадып кылдынган эң чаа ажылдап кылыышкыннар миллиард рубль ажыкты бээр болгай. Маңаа хамаарыштыр Камгалал Чөвүлелинге ийи томнуг саналдарны киирген, оларны улус ажыл-агыйының он-он бүдүрүлгелеринче, организацияларынче чоруткан. Космосту шиңгээдип алырынга холбаштыр бистиң таваржып турар чарыгдалдарывысты чүгле ооң-биле дуглап болур. Камгалал үлетпүрүнүң бүдүрүлгелеринге ажылдап кылган ховар дээп технологияларны хамаатызы секторга ажыглаар болза, кайгамчык улуг аргаларны бээр. Ажыктыг эвес чажыт чорукту узуткаарынга, «иштики КОКОМ»-ну чок кылырынга бөгүн таарымчалыг байдалдарны тургускан.

Курлавырларны социал талаже эде хуваарынга **эргелеп башкарылга чарыгдалдарын кызырары** эвээш эвес аргаларны берип турар. Ажыл-агыйны чорударының чаа байдалдары эргелеп башкарылга системазын үндезини-биле эде тургузарының оруу-биле чоруур арганы берип турар.

Бо айтырыгны Дээди Советке үндезини-биле өөренип көөрүнүң негеттинип турар ужуру мындыг. Сөөлгү чылдарда эргелеп башкарылганың үстүү звенозунда боттуг өскерилгелер болган болгаш чаа өскерилгелерни кылыр деп турар, ол дугайын чазак илеткээр. Чер-черде ылаңгыя каттыжыышкыннарның болгаш бүдүрүлгелерниң боттарында эргелеп башкарылга дециелдерин алырга, ооң персоналының саны ам дээрезинде чүгле кызырылбаан эвес, харын-даа улам өскен боор турар.

Биргээр чугаалаарга, тускайлан болур арганы тыпсып бээрге ажылдакчыларның саны өзүп турар. Ажылдап турар адды кижиге онаалтыр — удуртукчу, специалист кирип турар. Ынчангаш кым-бир кижиге ажыктыг боор турар-дыр.

Чуртка эргелеп башкарылга аппарадын тударынга чылда 40 млрд. хире рубльди чарыгдап турар бис, ооң иштинде күрүнениң эргелеп башкарылга органнарын тударынга — 2,5 млрд. рубльди, артканын — каттыжыышкыннарның болгаш бүдүрүлгелерниң эргелеп башкарылга аппарадын тударынга чарыгдап турар. Бо айтырыгны тодарадыр херек.

Социал айтырыгларны шиитпирлээриниң эрге-ажыынга дүүштүр улус ажыл-агыйында курлавырларны эде хуваарының өске-даа аргалары бар. Оларның шуптузун ажыглаары-биле киирген турар ужурлуг. Ынчалза-даа кол-ла чүве — улус ажыл-агыйын үндезини-биле чаартырынга үндезилээш, бүдүрүлгениң ажыктыын, продукцияның шынарын бедидери, бүдүрүлгениң бүгү факторларын ажыглаарын экижидери болур.

Чүгле эртем-техниктиг дециилгениң дүргедедириниң, үндезин эртемнерни мурнады хөгжүдерин хандырарының, мурнакчы технологияларны ажылдап кылырының болгаш шиңгээдип алырының оруктары-биле бирги ээлчегниң социал айтырыгларын шиитпирлеп база келир үеге белеткелди тургузуп ап болур бис деп чүвени шуут тодаргай билген турар ужурлуг бис, эштер.

База бир өске чүве билдингир турар ужурлуг: шиитпирлиг экономиктиг реформа чокта, ажыл-агыйларның бүгү звеноларын долу бот-оруулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче шилчиттээн шаанда, арендаңы болгаш кооперацияны калбаа-биле хөгжүтпээн шаанда, экономиканы чиңдирээшкинден уштуп алыры болдунмас. Бис реформаны дамчыштыр экономиканың чаа моделинге чедип кээр бис.

Экономиктиг реформаның дугайында, ооң чүнү бергедииниң, ону боттандырып турар үеде кандыг айтырыгларның тургустунуп келгениниң дугайында амгы үеде ниитилелде чидиг чугаа боор турарын дорту-биле айтып болур. Мону барымдаалааш, бистер экономиктиг реформаның чоруп турарының байдалын Төп Комитетке дыка хапы анализтеп көрген бис. Бо айтырыглар талазы-биле эвээш эвес ужуражыышкыннарны эртемден-экономистер, удуртукчулар болгаш специалистер, бүдүрүлге коллективтериниң төлээлекчилери-биле кылган. Ниити түңнел мындыг: реформаның стратегиг ужур-утказын, ооң кол угланыышкыннарын шын тодараткан.

Ынчалза-даа реформаның херек кырында боттандырары дараалашкак эвес, шиитпирлиг эвес, кезик-чамдык, үндүрүкчүниң болгаш харын-даа аткаарлаар ужурга таваржып турар. Эң-не четпес чүве — экономиктиг механизмни ажылдап кылыр болгаш ажыглаарга киирер айтырыглар дыка оожум, улуг озалдаашкын-биле шиитпирлеп турарывыс болур. Биргээр чугаалаарга, реформаның күш кирип калбарары база манап турарывыс түңнелдерниң бээри экономиктиг байдалдарны тургузарынга озалдап турар бис. Херектиң байдалын ап көөрге амгы үеде экономиктиг ындыг механизмнерниң чок боор турарындан реформаның бурунгаарлаашкыны саадап турар.

Чогум-на харын мындыг байдалда реформаның моон соңгаар салым-хуузунга хамаарыштыр янзы-бүрү чугаалар үнүп келген. Экономикада бистиң хөй-хөй четпестеривисти ажыл-агыйны чорударының чаа аргаларып тывылдырган, ынчангаш реформаны чорударынга далашкан херээ чок деп чугааларны дыңнап болур.

Ындыг бодалдар-биле чөпшээрежип болбас. Улус ажыл-агыйын хөгжүдерин и ажык болгаш калбак оруу экономиктиг реформаны чайгылыш чок калбартыры болур деп, ТК болгаш чазак санап турар. Бистер бо угланыышкынга бистиң экономиктиг политикавысты болгаш херек кырында ажыл-чорудулгавысты таарыштыр эде көөрү эргежок чугула деп санап турар бис.

Реформаны хары утда кылыр чүүл кылдыр боттандырары болдунмас дээрзин дурзу-ла көргүзүп турар. Ажылдап турган бир чурумундан өскезинче экономиканы шилчидери — нарын херек. Ону чедипшкиниң эртер төлээде планнаашкынның методтарын, сан-хөө бырлаларын, өртектерни, үндүрүглерни, күш-ажыл төлевиринин негелделерин, ажыл-агый механизминиң арткан бүгү звеноларын дараалаштыр өскертиринче угланган бот-бодунга холбашкан дыка хөй базымнарны ажылдап кылырын болгаш боттандырарын дүргедедири эргежок чугула. Бо чүүлдерниң хөй кезиин он үшкү беш чыл планын боттандырып эгелээринге чедир кылган турар ужурлуг.

Оон ыңай, эштер. Экономиктиг реформа социалистиг өнчү-хөреңги харылзааларын үндезини-биле чаартпас, ооң янзы-бүрү хевирлерин хөгжүтпес болгаш таарыштырбас болза, шуут болдунмас дээрзин амыдырал бадыткаан. Бис ниитилел байлакшылын ажыглаар талазы-биле ээлдиг болгаш дээштиг харылзаалар дээш, өнчү-хөреңгиниң кайы-даа хевири өлүүт чарышка, чөптүг маргылдаата бодунуң амыдыралчы күжүн база болун бадыткаар эргези дээш бис. Мындыг байдалда идип үндүрер кара чаңгыс негелде болза — кижи мөлчүүр чорукту, ажылдакчыны бүдүрүлгениң чепсек-херекселдериндеп аңгылап адырылдырарын болдурбазы болур.

Өнчү-хөреңгиниң мынчаар көөр чорук-биле экономиктиг реформаның өске бир шиитпирлиг угланыышкыны — долу күчүлүг социалистиг рынокту тургузары тудуш харылзаалыг. Чүгле чаңгыс рынок бүрүн күштүг эвес деп чүве билдингир. Ажыл-агыйны чорударының оон өске, оон ажыктыг болгаш демократчы хевирин кижи төрелгетен чогаатпаан. Социалистиг планнаттынган экономика ону оюп эртип шыдавас, эштер. Ону хүлээп көөр херек.

Реформа ханылаан тудумна ажыл-агыйга эрге-хоойлужуттунган экономика деп адап болур харылзааларның системазы хевирлеттинип болур деп санап турар бис. Ындыг экономика административтиг чөпшээрелге, дужаалдарга эвес, а хоойлу ёзугаар таарыштырган харылзааларга үндезилеттинер. Ынчап экономиканы күрүне талазы-биле удуртуру-биле ажыл-агый башкарылгазындан тодаргайы-биле аңгылапыр.

Экономикага кол рольду бүдүрүлгелер, концерннер, акционер ниитилелдери, кооперативтер ойнаар апаар ужурлуг. Ниити сорулгаларны шиитпирлээри болгаш күжениишкиннерин таарыштыр тургузары-биле олар эки тура ёзузу-биле каттыжыышкыннар, эвилелдер болгаш ассоциациялар тургузарының оруунче кирер боорлар. Ынчаарга ам министерстволарның күүседип турары ажыл-агый башкарылгазының хүлээлгелери оларже шилчиир. Ындыг оруктуң чөптүүн бистиң дуржулгавыс-даа, экономика хөгжүлдезиниң талазы-биле делегейде болуп турар чорудулгалар-даа бадыткап турар.

Бир эвес ону министерстволар-биле, а ажыл-агыйны эргелеп башкарарын күрүне удуртулгазы-биле будап холувас болза, ындыг угланыышкын күрүне ролюн кудулаадыр дээни ол эвес. Күрүне тодаргай ажыл-агыйларны хүн бүрү эргелеп башкарарынче дорт холгаарлап кирер функциядан хосталыр болгаш оларның ажыл-чорудулгазының ниити нормативтиг кызыгаарларын болгаш байдалдарын тодарадып тургузарынче күжүн мөөңнээр. Оон харыылаары чогумчалыг айтырыглары болза эртем-техниктиг дециилгениң өзек угланыышкыннары, инфраструктура, долгандыр турар хүрээлелди камгалаары, кижилерниң социал талазы-биле камгалалдыг болурун хандырары дээш контроль, үндүрүг хемчеглерин кииржиирбишаан, саң-хөө системазы, ажыл-агый талазы-биле, ооң иштинде — ону монополчуларынга база ооң ниитилелге когаралдыг үр жүктарны чедирерринге удур, хоойлужудулга болуп артар.

Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынының) болгаш кооперация дугайында хоойлуларны хүлээп алгаш, ындыг экономиканы хөгжүдеринге чугула, ынчалзажок эге базымнарны кылган бис. Ол хоойлуларны боттарын безин улам сайзыраңгайжыдары негеттинип турар. Бо дугайты ниитилелде калбак санал-онал солчуушкуннары чоруп турар. Экономиканың аңгы-аңгы секторларынга хамааржыр бүдүрүлгелерниң талазы-биле аажок хөй шүгүмчүлелдер үнүп турар. Моон-биле холбаштыр бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазының чаңгыс аай экономиктиг база эрге-хоойлу үндезиннерин ажылдап кылырының дугайында айтырыгны эртемденнерниң, ажыл-агый кадрларының ажылчы чоннарның эң хөй талаларындан улам-на шүлүгүзү-биле тургузуп турар. Депутаттар-биле беседалар үезинде ону база чугаалап турдулар. Мен бодаарымга, ол айтырыг дыка улуг ужур-дузалыг болгаш Съездиниң талазындан улуг кичээнгей салырынга төлептиг.

Бистиң моон соңгаарты ажыл-чорудулгавыска реформаны моон ыңай-даа улам хөгжүдериниң болгаш ханыладырының айтырыглары эң кол черни ээлээр дээрзи билдингир түп боор, эштер.

Дээди Советке-даа бо бүгүге дүгжээр структураларны болгаш механизмнерни тургузары чугула дээрзи илдең боор. Реформа талазы-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчыларының бирээзин баштадыр чазактың тускай таарыштырыга-координация кылыр органын тургузарының шыңгыы барымдаазы бар.

II.

Эштер депутаттар! Эде тургустунуушкунуң эң улуг чаалап алыышкыны болза, — ол бодал маңаа илереттинди, — **чурттуң күрүне болгаш хөй-ниити амыдыралының дыка калбарган демократчыдыгазы болур деп бүрүн барымдаа-биле шуптувус демдеглеп болур бис.** Оон бүзүрелдиг бадыткалы — ССРЭ-ниң улус депутаттарының эрткен соңгулдазы, бистиң Съездивистиң ажылы, ооң болуп эртип турар байдалы.

Хамык чүүлдүң эгезинде айтырыгны мынчаар тургускан бис: ниитилелдиң амыдыралын үндезини-биле чаартырының талазы-биле кандыг-даа бодал, бир эвес болупуң ужур-утказының талазы-биле бо революсчу ажыл-херекче ооң эң эгезинден тура ниитилелдиң бүгү кезектерин, бүгү чонну хаара тутпас болза, бурап дужер. Бо чүүл СЭКП ТК-ның 1985 чылдың апрель Пленумундан эгелээп болгаш делгеренгей үндезилээшкинниң XIX партия конференциязынга алган бистиң бүгү шиитпирлеривистиң үндезин дөзү болган. Конференция эде тургустунуушкунуң стратегиг угланыышкыннарының бирээзи — политиктиг үндезин реформазын боттандырары болгаш социалистиг эрге-хоойлу күрүнезин тургузары дээрзин хүлээп көрген.

Реформаның баштайгы үе-чадазының сорулгаларын шиитпирлээриниң ажыктаны аажок улуг аргаларны ажыглап турган, ам улам бурунгаарлап болур бис. Амгы Съездиниң чыылдырганың болгаш эрге-чагырганың дээди органнарын тургусканын мында чугаалап турарым бо.

Ажыл-чорудулганың тодаргай программазы маңаа, Съездиге, Дээди Советтиң, ооң палаталарының, чаа тургустунган комитеттерниң болгаш комиссияларның хуралдарынга ол бүгү айтырыгларны чугаалажып көргеен соонда тодаргайлаттынар. Ынчангаш мээн бодап турарым-биле, бистиң ниитилеливисти улам ыңай демократчыларынга принциптиг ужур-дузалыг чамдык айтырыгларга доктаап көрейн.

Хамыкты мурнай ол дээрге бистиң катап илдип үндүргениивис «Эрге-чагырганы — Советтерге!» деп төөгүлүг лозунгну боттандырары-дыр. Конституцияга дүүштүр чоннуң төлевилел органнарын чаартыры, оларның эргелерин болгаш бүрүн эргелерин бүгү хемчеглер-биле калбартыры, аппараттың оларга албан чагыртыры — бо дээрге Советтерге эрге-чагырганы болгаш эргелеп башкарылганың быралларын эгидериниң бирги негелдези-дир. Ону маңаа дыка хөй кижилер чугаалады, ону бис Съездиниң түңнел документилеринге демдеглээр ужурлуг бис.

Өске бир негелде — партия болгаш күрүне органнарының **ажыл-хүлээлгелерин тодазы-биле аңгылаары.** Бодунуң организациялары совет органнарны солуп, чогум-на ажыл-агыйны, ол ышкаш амыдыралдың өске-даа талаларын олар дорту-биле эргелеп башкарарының функцияларын күүседип турганын партия шиитпирлии-биле буруу шапкан. Бодунга таарышпас сорулгаларны холга алгаш, партия комитеттери ниитилелдиң хөгжүлдезин шүгүмчүлекчи ёзу-биле көөр аргазын болгаш ооң авангардчы күжү болур ролюн ышкынып бар чыткан.

Эде тургустунуушкунуң эгелекчизи болгаш ооң кол шимчедикчи күжү болбушаан, Коммунистиг партия бөгүн ол революстуг ажыл-херектиң магадылакчызы, шаптылапчак-даа, хөлүн эрттир чөөн үзелдиг-даа элементилерден ооң камгалакчызы болуп турар. Чогум-на партия каттыштырыкчы рольду ойнаар, ол чокта социализмниң чаартырының херээп чедиишкинге чедирери болдунмас.

Демократчы үндезиннерге эде тургустунуушкун партияның ролюн, ооң күрүне, хөй-ниити организациялары-биле харылзааларын чаартып турар. Бөгүн партиялга кол чүүл болза кол-кол социал бөлүктерниң эрге-ажыктарын дүүштүрери, ниитилелдиң политиктиг системазының бүгү кезектериниң ажыл-чорудулгазын каттыштырарын хандырары болур.

Партия бүгү хөй-ниити организацияларынга болгаш шимчээшкиннерге чугаалажыышкынарже база кады ажылдажылгаже кирерин саналдап, оларны эде тургустунуушкун болгаш ниитилелди чаартыр талазы-биле демниг хөделириинче чалап турар.

Политиктиг реформаның ийиги үе-чадазының эң кол өзек айтырыы — **республикаларга, крайларга болгаш областарга, хоорайларга болгаш районнарга эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың органнарының чаа структураларын тургузары.** Ол чорук хамыкты мурнай ам болуп эрткен соңгулда кампаниязының түңнелдерин болгаш кичээндириглерин өөренип көргеш, соңгулда системазынга эргежок чугула эдиглерни киирерин негеп турар. Ол ажылды бичии-даа соңгаарлатпайн эгелээри чугула, чүге дээрге, мээн билип турарым-биле, ол дээш маңаа санал берип турар улус депутаттары үнүн кадып турар.

Оон түңнелинде эрткен соңгулдаларның демократчы ап-шиңчизин хандырган бүгү эки чүүлдү болурунга сиңирер болгаш илереттинген четпестерни ыяап-ла чайлаткап, шак ындыг соңгулда хоойлузун хүлээп алыр ужурлуг бис.

База бир, оон-даа дулгалавас чугула айтырыг. Төлээлелгениң чаа органнары чүгле бүрүн үнелиг юридиктиг долу эргелерни эвес, а эрге-чагырганың боттуг быраларын холунга алыр ужурлуг. Ону чедип алырда Дээди Совет республикаларның бот-оруулга-чарылгазының болгаш бот-акшаланыышкынының, бот-эргелеп башкарылганың болгаш түс черниң ажыл-агыйының дугайында хоойлуларны доп-дораап белеткеп кириптери чугула. Бо чугула документилерни белеткээш, улус депутаттарының ийиги Съездизинге чугаалашкаш, хүлээп алган турар кылдыр комиссияларның болгаш палаталарының ажылын таарыштыр организастап тургузары чугула боор.

Чугаа болза федеративтиг күрүнениң структура-тургузуунга, чер-чер Советтериниң эргелеринге болгаш хүлээлгелеринге, бистиң бүгү политиктиг системавыска бот-эргелеп башкарылганың эгелерин улам калбартырынга хамаарышкан айтырыглар дугайында чоруп турар.

Дорту-биле чугаалаайн: ол хоойлуларны ажылдап кылбас болгаш хүлээп албас болза, «Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге!» деп лозуң агаарга хоозун астыпып каар, ол чүгле лозуң, кыйгы болуп артар. Бо-даа Съездивиске улус депутаттарынга бо талазы-биле чугаалаар чүве бар дээрзи билдингир. Ол болза ук документилерни моон соңгаар ажылдап кылырынга үнелиг салыышкын болур.

Айтырыгны ынчаар көрүп турары-биле холбаштыр республикалар болгаш чер-чер Советтеринге соңгулдаларны эрттиреринин хуусаазының дугайын шиитпирлээр херек. Ону бис келир күзүн эрттирер деп бодап турганывысты сактып тур боор силер. Политиктиг реформаның айтырыгларын чугаалажып тура, XIX партия конференциязынга, чүү-даа болза ынчаар дугурушкап бис.

Ынчалзажок бүгү-ле чүүлдү дендигүүрлеп, бүгү чүүлдү бап удуп көрүп шыдавас боор бис. Соңгулда эрттирериниң бүгү эрге-хоойлу негелделерин тургузар, оларны болаачалыы-биле белеткээри ам-даа хөй ажылды чорударын негеп турар дээрзин политиктиг реформаның боттуг чорудулгалары бадыткап турар. Ол ажылды амдыгаштап эгелээр херек. Ынчалза-даа чүгле күзүн, ийиги Съездиге, республикалар болгаш чер-чер Советтеринге хамааржыр хоойлуларны хүлээп алыр боор бис.

Ам безин партия болгаш совет органнарда ээлчегниг соңгулдаларны Конституцияда көрдүнген хуусаада, өскээр чугаалаарга, амгы Советтерниң бүрүн эргези дужер үеде, келир чазын эрттирер дугайында саналдар кирип турар деп чүвени чугаалаар ужурлуг мен.

Политиктиг реформаның баштайгы үе-чадазы-даа, ооң дараазындагы үе-чадаларында кылыр ужурлуг бүгү чүүлдеривис-даа социалистиг эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарының оруунга бурунгаарлаашкын болур. Ону тургузары-биле холбашкан сорулгалар ооң-биле кызыгаарлаттынмас дээрзи билдингир. Ол сорулга бо бүгүден улуг хемчээлдиг, ниитилел амыдыралын демократчы ёзу-биле таарыштырарының дыка хөй талаларын хаара тудуп турар.

Маңаа кижиниң эрге-хоойлу талазы-биле камгалалдыг болурунуң айтырыы, хамаатыкижи бодунуң бүгү эргелерин ажыглап, ооң-биле чергелештир күрүне мурнунга бодунуң хүлээлгелерин күүседип болур бүгү байдалдарны тургузары бирги черге үнүп турар.

Эрге-хоойлу күрүнезин тургузарынче бистиң бүгү базымнарывыс, оларның дээштии үнелелдиң эң-не кол чүүлү — ол бүгү совет кижиге чүнү берип турарыл деп чүүл-биле хемчээттинер.

Хамаатыкижиниң төлептиг чоруунуң дугайында, ооң эрге-хоойлу камгалалының дугайында айтырыгны соңгулдалар үезинде соңгукчулар эң чидии-биле тургузуп турганы билдингир. Улуг мурнуунда бо чүүл эрткен политиктиг практиканың, кажан күрүнениң эрге-ажыын кижилерниң хууда эрге-ажыындан артыкка ажыр көрүп турганының уржуу-дур. Ужур-дурум чок аажылалдың, хамаатыларның конституциялыг эргелерин үреп турганының, ону дужуметтиг ёзу-биле көрүп турганының фактыларын күрүне эрге-ажыының камгалалы-биле агартып турган.

Ындыг чүүлдерни ниити демократтыг болгаш социалистиг үнелиг чүүлдерге база идеяларга дүүшпес дээштиң шиитпирлии-биле үзе шаап турар бис. Чаңгыс кижиге безин хамаарыштыр болдурган чөптүг эвес чүүлге үндезилеттинип, ниити чаагай чорук тургустунуп болбас. Хамаатыбүрүзү бодунуң чурум-дурум чок аажылалдың хөделиишкиннери дээш ниитилел мурнунга, а күрүне кижиниң хоойлу ёзугаар эргелерин хүлээп көөрү, ооң хууда бодунуң болгаш өнчү-хөреңгизиниң бүдүн-бүрүн болуру дээш хамаатының мурнунга харысалгалыг болур ужурлуглар.

Бо бүгү дээрге ниити принциптер-дир, эштер. Олар дээштии-биле ажылдап эгелээп, бистиң ниитилел практикавыска кирзин дээш, бүдүн бөлүк хоойлуларны хүлээп алыр ужурлуг. Оларның чамдыызын ам ажылдап кылып турар, ындыг үр болбайн оларны Дээди Советтиң комиссияларынга чугаалажып көөрү-биле киирер. Ол дээрге чүлүүр-тудувезиниң хостуунуң, парлалга, хөй-ниити организацияларының, аныяктар дугайында болгаш өске-даа хоойлуларның төлевилелдери-дир. Кеземче-даа, хамаатылыг, күш-ажыл, өг-бүле-даа хоойлужудулгазын үениң негелдезинге, чаа билиглерге болгаш сорулгаларга дүүштүрер ужурлуг бис. Ол кээр чугаалаарга, чаартынган ниитилел чаартынган хоойлужудулгага даянып ужурлуг. Кижи эргелериниң талазы-биле бистиң хоойлужудулга-

(Уланчызы 3-кү арында).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

(Тончузу. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

высты чаартырының эргежок чугулазы Совет Эвилели Вена дугуржулгаларының киржикчизи болганда, ооң-биле база тодаргайлаттынып турар, ынчаарга эрге-хоойлунуң бисте күштүг норма-чижектери делегей фактыларынга дүүшкен турар ужурлуг.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ниитилел амыдыралының бүгү талаларын эрге-хоойлунуң быжыг баазазынга тургузаар дээш Дээди Совет, а ооң соонда Съезд улуг ажылды кылыр апаар. Ол дээрге чүгле кижиниң, хамааты харылзааларының байдалынга эвес, харын эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазынга, экономикага, хөй-ниитиниң корум-чурумунга болгаш өске-даа чүүлдерге база хамааржыр.

Хоойлулар төлевилелдерин бүгү чоннуң чугаалажып көөрү бисте шуут-ла чаагай чаңчыл болу берген, ынчаарга оларның ниитизинден эң чугула хоойлуларны ооң-биле чергелештир бүгү улустуң бадылаашкынынга кирер дугайында айтырыгны көдүрген депутаттарның бодалын чүүлдүгзүнүүшкүн-биле көрүп турарымны чугаалаар бодай-дыр мен, эштер.

Суд-эрге-хоойлу реформазы болза эрге-хоойлулуг социалистиг күрүнени тургузарының оруунда дыка чугула үе-чада болуп турар. Конституцияга немелделерни эрткен күзүн кииреде, улус судьяларын улус депутаттарының үстүнде турар Советтери соңгуур дугайында чүүлдү анаа немээнин билир болгай силер. Судьяларның хамаарышпас чоруунуң эң чугула ол негелдези бүгү чоннуң негелдези болуп турар.

Ынчаарга бо угланыышкыннарга ам-даа хөй айтырыгларны шиитпирлээри, бирги ээлчегде —шын шиидилгениң боттандырар, хоойлу-дурумну шыңгыы сагыырын хандырар, хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар хүлээлгелиг кадрларның деңнелин бедидери негеттинип турар. Чуртта юридиктиг өөредилгениң калбартырының улуг программазын ажылдап кылгаш, боттандырар, суд-истелге органнарының материалдыг баазазының дугайында, ол адырның ажылдакчыларының материалдыг байдалының дугайында сагыш салыр херек. Суд реформазы-биле холбаштыр ам тургустунуп турар хөй айтырыгларның чогумчалыг кылдыр шииттеттинери хандыртынган турар ужурлуг. Ол айтырыгларны бистиң Съездивистиң хуралынга база көдүрген. Чоннаң соңгааннар киржир судту тургузуп болурунда, истелгениң, ону контрольдаарының чурумунга болгаш өске-даа чүүлдерге хамаарыштыр чугаалап турарым бо-дур.

Суд реформазының талазы-биле бүгү улуг ажыл анаа-ла херек эвес, а чуртка эрге-хоойлуну быжыглаарының эрге-ажыынга херектиг болуп турар. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң, оларның аразында саттыныкчы чорук, мафия, кыжавып, үптээри ыткаш айыылдыг үүлгедиглерниң көвүдээни-биле холбаштыр ол сорулга онза чугула ужур-дузалыг. Кижилерниң амыдыралының, күш-ажылының болгаш дыштанылгазының таарымчалыг байдалдарын божаңнадып турар хулиганнаар чорукка удур демисел эң чугула айтырыг болуп турар.

Социалистиг хоойлу-дурумнуң бүгү негелделерин хоойлу-дурум камгалаар органнар чайгылыш чокка күүседирин, кем-херек үүлгедиишкиннерин когун үзе узуткаарынче угланган дээштиг хемчеглерни оларның ап чорударын чедип албышаан, ол органнарны быжыглаарының эргежок чугулазы-биле депутаттар чөпшээрежир боор деп бодаар мен.

Бүтүде — күрүне, хөй-ниити организациялары, коллектив бүрүзү, хамааты бүрүзү боттарының эргелерин болгаш хүлээлгелерин чиге-биле боттандырарга, чүгле ынчаарда демократия туруп болур. Ол дээрге бадыткаттынган маргылдаа чок шын-дыр.

Бистиң улузувусту улам-на хөй дүвүредип турар чүүлдүң дугайында чугаалавайн барып шыдавас мен. Массалыг корум-чурум чок чоруктарны организастап, күчүлээшкин үүлгедиглерин өөскүдүп турган, боттарының хуузунда азы бөлүктежиишкиннериниң сорулгаларын чедип алыр дээн чамдык кижилерниң болгаш бөлүктерниң оралдажыышкыннарынга хамаарыштыр чугаалап турарым ол. Эрге-хоойлулуг күрүнеге ындыг болуушкуннарны канчап-даа болдуруп болбас. Дүрүм бузуптаар сорулгаларны хоойлу аргазы-биле чөнү алыр апаар, дүрүмге удур сорулгаларны — сый шаап соксадыр херек. Демократияны, ажык-чарлыг чорукту камгалап шыдавас болзувусса, ол байдал чурттуң болгаш чоннуң салым-чолунга кедергей халаптыг уржуктарлыг болур ийик.

Кысказы-биле чугаалаарга, хоойлу-дурумге дүүшпес бүгү хөделиишкиннерге удур чүгле сарыылдыг угааның барымдаазын, арын-нүүрлүг болурунче кыйгырыгларны, хөй-ниитиниң санал-оналын эвес, харын хоойлунуң күжүн ажыглаар херек. Демократтыг ниитилел чүгле ынчаар чурттап база хөгжүп болур.

III.

Эштер! **Национал айтырыгның чидии**, националдар аразында харылзааларның нарыны Съездиниң ажылының баштайгы хүннеринде-ле база катап илереп келди. Шынап-ла, хөй нацияларлыг чорук — бистиң күрүневистиң болгаш ниитилеливистиң онзагай бүдүш-шынары-дыр. Бир талазында, ол дээрге —ооң күжүнүң үндезини дөзү-дүр. Өске талазында — национал политикага хензиг-даа хажыдыышкын кылдына бээр болза, ол чорук күрүнениң кошкаарының, ниитилелге божаңнаашкынның баш удур билири берге, дендии аар уржуктарлыг чылдагааны болу бээр.

Владимир Ильич Ленинниң айыткан национал политиканың шыныын үе бадыткап көргүскен. Ол политиканың бистиң бүгү улустарывыска берген түңнелдери кайгамчык чаагай үнелиг. Национал мөлчүглени болгаш деңэргелиг эвес чорукту узуткаар, чуртта бүгү нацияларның экономиказын көдүрер, культуралыг хөгжүлдер талазы-биле дыка улуг ажыл кылдынган. Бистиң дуржулгавысты бүгү делегейде дыка сонуурган келген, ону канчап-даа уттуп болбас ужурлуг бис.

Ынчалзажок ленинчи национал политиканы 30 чылдарда эң-не каржызы-биле хажыткан болгаш божаңнаткан турган. Анаа барык бүгү улустар таваржып эрткен. Национал харылзааларның хөй хевирлерин бөдүүнчүдүп соора билгени, холужуп каттыжарынче чүткүүшкүннерин деткээни, национал сайзыралдың онзагай чүүлдерин хүлээп көрбээни, кара туразында күчүлээшкиннин болгаш хоойлу-дурум үрээшкинин ажыглааны, бүдүн-бүдүн нацияларга политиктиг буруудалыышкыннарны онаштырганы, кижилерниң национал сагыш-сеткилин националисчи илерээшкиннерге дөмейлеп, каржызы-биле буруу таап келгени — бо бүгү бистиң амыдыралывыска болдунуп турган. Ол ындыг турган, ону немээр-даа, казыыр-даа арга чок.

Чогум-на бедүүн эвес уржуктар биске артып калган турган. Национал харылзааларында таарымча чок чорудулгаларны чаңгыс черге таптааш кыны үезинде херекке албайн, азы чажырып турган чорук ол харылзааларны улам-на чидиглендирген. Таарымча чок ол чорудулгалар орай-даа бол, эрте-даа бол, дөмей-ле көстүп келир турган.

Демократия болгаш ажык-чарлыг чорук бүгү шынны көөр база болдунган халышкыннарны эдип эгелээр, чөптүг эвес чорукту узуткаар арганы берген. Эде тургустунуушкунуң эгезинде бистер национал политиканы чаартырының чугулазын бүрүн долузу-биле үнелеп көрбейн барганывысты миннир апаар. Чамдык соңгаарладып болбас ужурлуг айтырыгларны шиитпирлээрин саадаткан хевирлиг бис. Ынчап кээрге чыглып мөөңнеттинген экономиктиг болгаш социал чугула айтырыгларга хамаарыштыр чайгаар тывылган таарзынмас чорук национал эрге-ажыктарның кызышкыны дег билдинер болу берген. Шак ындыг ниити бергелерни мурнунга идип алгаш, чамдык элементилер байдалды улам чидиглендирерин чүткүп турганнар. Бо бүгү чамдык республикаларга хөй-ниити чурум үрээшкиннеринге чедирип, кижилерниң амы-тыны-биле холбашкан биске шуптувуска билдингир аар-берге уржуктарга чедирген.

Кем-бүрүү чок кижилерниң чок болганы-биле холбаштыр бистиң ниити ажыг-шүжүүвүстү, качыгдаашкынывысты улус депутаттарының Съездизиниң бо индириинден илередирин чөпшээрер көрүңер.

Национал харылзааларны долузу-биле чогумчалыг болдурар, бистиң моралывыска база идеологиявыска, социализмниң гуманныг принциптеринге оларда чүү удурлашкак болуп турар болдур, ону ап каар ужурлуг бис.

Национал политиканы чаартырының дугайын чугаалап тура, бис ону амгы бо хүннүң боттуг чүүлдери-биле таарыштыр тургузар дээрзинге ол болур. Шупту республикаларның экономиказы, демография, социал болгаш национал структура өскерилген. Национал бот-медерел өскен, угаан-бодал амыдыралында чаа негелделер тывылып келгилээн. Национал харылзааларның дыка хөй талалары ам чаазы-биле илереттинип турар апарган.

Национал харылзааларның айтырыгларын утаазылалдыг болгаш чөптүг көөрүнүң политиктиг механизмин ам тургустунуп турар деп чугаалап болур, ол совет нация бүрүзүнүң, ол ышкаш ниити чоннуң эрге-ажыктарынга дүгжүп болур. Шак ындыг шиитпирлерни ажылдап кылыр. Бо айтырыглар талазы-биле парлаттынган хоойлуларның төлевилелдериниң дугайын, анаа турас-каттынар ТК-ның Пленумунуң дугайын, ол ышкаш онза чугула — Дээди Советтиң, ооң комиссияларының моон соңгаар чорудар ажылының дугайын чугаалап тур мен. Анаа национал айтырыглар комплекстиг болгаш бүгү талалыг шиитпирни чедип алыр ужурлуг.

Ленинниң идип үндүрген национал бот-башкартыныышкынның принцизи Коммунистиг партияның национал политиказының эң кол чүүлдериниң бирээзи болуп келген болгаш артар-даа. Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин тургузуп турда, социалистиг күрүнениң үндезинин кылдыр ол кирген.

Төөгү талазы-биле барымдаалар-даа, экономиктиг санаашкын-даа, политиктиг медерел-даа федеративтиг эвилел күрүнезиниң иштинге бүгү совет нацияларның сайзыралының амыдыралчы чугулазының дугайын чугаалап турар. Анаа хамаарыштыр эң чугула барымдаа болза эде тургустунуушкун болур, ук эде тургустунуушкун моон мурнунда болган кандыг-даа частырыгларны болгаш өскертилгелерни эдеринге, ооң ачызында националдар аразында харылзааларны ылаптыы-биле экижээн турарынга, каяа төрүттүнгени, чурттап база ажылдап турары хамаан чокка кижи бүрүзүнүң национал бот-билиишкиниң чогумчалыг болдурарынга таарымчалыг байдалды тургузар.

Ам күрүнениң федеративтиг тургузуун политиктиг база экономиктиг боттуг утказы-биле долдурар, ол хевир нацияларның эрге-ажыктарын болгаш күзел-чүткүлдерин хандырар, амгы үениң боттуг чүүлдеринге харылаар.

Эде тургустунуушкунуң национал политиказының кол чүүлдерин мынчаар көрүп турар бис.

Политика талазы-биле — эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, өске-даа национал тургузулгаларның эргелерин калбартыры; эргелеп башкарарының элээн хөй функцияларын чер-черже дамчыдар, республика болгаш түс чер органнарының бот-тускайлаң болгаш харысалгалыг чоруун күштелдирер. Федеративтиг күрүнеге эвилелдиң компетенциязынга чүү хамааржыры, а республиканың, автономияның бот-эргезинге чүү хамааржыры чиге тодараттынган болур ужурлуг. Оларның бот-боттарының аразынга тыптып кээп болур маргылдаалыг чүүлдерни шиитпирлээриниң эрге-хоойлу талазы-биле механизмнерин ажылдап кылыры чугула.

Экономика талазы-биле — эвилелдиң болгаш республикаларның аразында оларның экономиктиг бот-тускайлаң чоруунга база ниити эвилел күш-ажыл хуваалдазынга үндезилээн харылзааларын чогумчалыг болдурары чугула. Шак ындыг байдалга чурттуң чаңгыс аай ажыл-агый комплекизин башкарарын эде тургускаш, республикаларны, девискээрлерни, крайларны, областарны бот-башкартынылга база бот-акшаланыышкынче шилчирип боттарынга түдүш кылдыр совет экономиканы чаартырының ниити чорудулгазынче шилчитсе эки.

Амгы делегейде анахронизм болуп турар республика ажыл-агыйын база түс чер эргелеп бот-башкартыныышкынын сайзырадыры автаркияга чедире бербейн, а харын республика бүрүзүнүң база бүгү чурттуң эрге-ажыктарынга харылап турар кооперацияны ханыладыры онза чугула.

Экономиктиг айтырыгларга демографтыг база экологтуг айтырыглар ханы каттыжып турар.

Угаан-бодал талазы-биле эң улуг социал болгаш төөгүлүг үнелиг чүүл, бистиң эвилелдиң эң ховар байлаа болур национал культураларның хөй талалыын хүлээп көрүп турар бис. Оларның чаңгызын-даа чедир үнелевейн баар азы чиирер эргевис чок, чүге дээрге оларның кайызы-даа катаптаттынмас.

Бис улус бүрүзүнүң төөгүлүг, бүгү талалыг хөгжүлдезин дээш, бүгү нацияларның, бисче улустарның болгаш национал бөлүктерниң деп эргелиг болгаш найыралчы харылзааларын дээш бис.

Улус депутаттарының Съездизинге, ССРЭ-ниң Дээди Советинге национал аразында харылзаалар талазы-биле эвээш эвес нарын айтырыгларны шиитпирлээри негеттинип турар. Ынчангаш оларны ханы ажылдап көөрү ленинчи национал политиканы хөй национал Совет күрүнениң бөгүнгү боттуг байдалдарынга дүүштүр байлакшыдар арганы бээр, ооң-биле бистиң чуртувустуң моон соңгаары буурээлдиг хөгжүлдезинге идегелдиг политиктиг үндезинни тургузар дээрзинге бүзүрелди илередирин чөпшээреп көрүңер.

IY.

Эштер! Совет Эвилелинде эде тургустунуушкун бистиң бүгү **делегей ажыл-чорудулгавыска** салдар чедирбейн барбас ийик, ынчалзажок ол ооң мурнундагы даштыкы политиканы хевээр арттырган турда боттанып шыдавас турган.

Даштыкы политиктиг угланыышкынның үндезин өскерилгези чаа политиктиг угаан бодаашкын-биле холбашкан. Ол ооң мурнундагы дөгейлевээн чүүлдерден, бодунуң үезинде шын турган, ынчалзажок бистиң хүннеривистиң боттуг байдалдарынга дүүшпес апарган түңнелдерден хосталганының айы-биле ажылдап кылдынган.

Чаа угаан бодаашкын — ол дээрге дириг шимчээшкинниг концепция-дыр, ол улай хөгжүп, ханылап орар. А ооң кол даянгыыш болур пунктузу болза, СЭКП-ниң XXVII съездизиниң ядролуг чепсектиг болгаш боо-чепсектерни эндере бүдүрериниң кижи төрелгетенниң чурттап артарынга өлүмнүг айыылының дугайында, амгы делегейниң бүдүн-бүрүнүнүң болгаш бот-боттарындан хамаарылгалының, ооң чөрүлдээлериниң хевирлериниң база бүгү делегей дециилгезиниң ужур-утказының өскерилгениниң дугайында түңнели боор артар.

Чаа политиктиг угаан бодаашкынның үндезини болза, ниити кижи төрелгетенниң эрге-ажыктарын болгаш үнелиг чүүлдерин коллдай хүлээп көөрү; бүгү-ниити хүлээп көрген мораль нормаларын кандыг-даа политиканың албан-күүседир негелдези кылдыр көөрү; кандыг-даа күрүнениң херектеринге холгаарлаарын буруу шаап турар социал-политиктиг шилилгениң хостуун хүлээп көөрү; күрүнелер аразында харылзааларның идеологиядан дашкаар болуунуң эргежок чугулазын хүлээп көөрү болур. Социал системаларның ханы ылгалдары турзажок, оларның түс бүрүзүнде кижи төрелгетенниң төөгүзүнде принциптиг чаа, тайбың үе-чадаже үнериниң боттуг аргалары тывылып келген.

Бисти долгандыр боттуг амыдыралда чаа угаан бодаашкынның агымынга канчап-даа таарышпас хире шак ындыг фактылар эмге тикчок. Эрткен үениң күштери болгаш эрткен үеден салгап алган чөрүлдээлер бар. Ынчангаш бис шериглерден ойталап шыдавас, боо-чепсектерни октаптып шыдавас бис. Оларны хевээр арттыраары чүгле бистен хамаарышпас, шериг эвилелдериниң дугайында база ону чугаалап болур.

Ынчалзажок эрги хевирлер болгаш аргалар чеже-даа эргежок чугула болза, олар делегей харылзааларын тургузарының чаа аргаларын мооңдактаарын болдурбас херек. Кандыг-даа улуг политиканың мерген угаанны ында болуп турар. Эде тургустунуушкунуң даштыкы политиказының мерген угаанны ында болуп турар. Эде тургустунуушкунуң даштыкы политиказының шынар талазы-биле ылгалы база мында. Ол дээш бис ам бар боттуг түңнелдерге даянып алгаш, чугаалап болур бис. Дыка хөй чүүлдер ам безин чаңгыккканывыс, ындыг болур ужурлуг деп көөр чүүлдеривис апарган. Бир эвес бүгү чүве ол ынчаап эрткен турган болза, бисти чүү деп үнелээр боор, кайда турган дээр боор?

Делегей байдалының дүшкүүрлүг чоруунуң халыдашкыны намдаан. Ядролуг дайынның дого кыжаны чок. Аңгы-аңгы чурттарның кижилери бот-боттарының арыннарынче көрүшкеп дег, ежээпнежилгениң ужур-утказын билип каан. Ядролуг чуулавырларны кызырары эгелээн. Делегейде эң айыылдыг боон турар Европада шериг удур туржуушкунун чавырылдырарынче европейжилер кирген. Бис Афганистандан шериглеривисти үндүрүвүс. Оларны эвилелчи чурттардан үндүрерин база эгеледивис. Чурт даштыкы делегейге ажык апарган, ынчангаш делегейниң күш-ажыл хуваалдазынга төлептиг черни ээлээр болгаш ооң артык талаларын ажыглаар апаар. Бистиң ниити делегей айтырыгларын шиитпирлээринге дээштиг киржиривиске, эртем болгаш культура солчулгазынга шаптыктап турган кызыгаарлаашкыннар болгаш хожуданган артыышкыннар ап кагдынган.

Бистиң даштыкы политикавыс бүгү делегейге көрүнген. Ынчалзажок түс бүрүзүнде тодаргай таварылгада бодунуң тускай ылгавыры, бодунуң онзагай чугула им-демдээ бар. Ону ийи талалыг-даа үндезинге, девискээр болгаш делегей айы-биле ужур-утказы-биле [illegible]

Бирги ээлчегде, бо социалистиг чурттарга хамааржыр. Оларның-биле харылзаалар социалистиг делегейниң хөгжүлдезинде эң харысалгалыг үе-чадазынга илередип тур. Ону бис бистиң улуг кожавыс Кыдат Улус Республиказынче аян-чорук үезинде долу хемчээлге медерепбилген бис. Ооң-биле харылзааларны таарымчалыг болдурары — бүгү делегей ужур-утказыг болуушкун.

Социалистиг чурттарның бот-боттарының аразында харылзаа-хамаарылгаларының чаа хевирин тургузарының бергелери бар болгаш турупдаа болур. Олар — аңгы-аңгы чурттарда болуп турар нарын болгаш янзы-бүрү уткалыг объективтиг боттуг чүүлдерде бар. Ынчалзажок ол бергелерни ажып эртип болур. Маңаа кол негелде —бот-боттарын хүндүлежири, бот-боттарының херектеринге холгаарлашпазы, найыралчы ёзу-биле билчири, түс бүрүзүнүң дуржулгазынга ханы сонуурган болгаш кады ажылдажылгага негелде-херегледини, кады деңге шудургу ажылдаарынга белени. Ол бүгү бар-даа.

Бистиң даштыкы политиктиг ажыл-чорудулгавыстың эң чугула угланыышкыны — «ниити-европейжи бажыңның» тудуп тургузуушкунунга киржилге. Принципиалдыг идеялар билдингир. Олар хөй-ниити бодалының болгаш чугаалажыышкыннар практиказының дылында кирген. Хельсинки чорудуунда киржип турар бүгү күрүнелер-биле кады-чаагай, эде тургустунуушкунуң ёзузунга дүгжүп турар харылзааларның үндезини салдынган болгаш шапкын хөгжүлдези ап турар.

Азия-Оожум океан девискээринге Владивостокка салдынган угланыышкынны бис дыка чокка уламчылаар бис. Мында сорулгаларның хөй талалыы улам улуг. Дыка хөй чурттар-биле «хүн чуруму», харылзааларның аян-шынчызы-даа тодараттынган. Ол дээрге эки сеткилдиг, боттуг, хүндүткелдиг аян-шынчы-дыр. Мында база кайдаазында-даа дег, оларның-биле харылзааларга онза кичээнгейни моон соңгаар-даа салырывыс чурттар бар, чижээ, бирги ээлчегде — өндүр улуг Индия.

Совет-америк харылзаалар делегей политиказынга эң улуг ужур-дузалыг дээрзи бистиң шуптувуска билдингир. АКШ-биле бис баш удур билдиниң болур болгаш чайгылыш чок үндезинге кады ажылдап, уламчылалдыг чорукту чаа идеялар-биле холбаштырбышаан, бурунгаарлаарынга белен бис.

Латин Америка-биле болгаш Африка-биле ам-даа чоок болгаш үре-түңнелдиг харылзаалар тударының онзагай аргалары бар дээрзин бо чылдарда билдивис. Мында база ниити айтырыглар-даа, чамдык чурттар-биле харылзааларга хамаарыштыр бодунуң онзагай талалары-даа бар.

Бүгү-ле кызыгаарлашкак күрүнелер-биле чаагай кожа-хелбээ чорукту быжыглаары бирги черге сагыш салыр чүүл болуп биске артар ужурлуг.

Чоокку келир чылдарда бистиң даштыкы политиктиг угланыышкынывыстың принциптерин улус депутаттарының Съездизи чугаалажып көөр болгаш Хоойлу кылдыр бадылаар ужурлуг. Чугаа дараазында чүүлдер дугайында болур деп бодаар мен:

— чурттуң айыыл чок чоруу хамыктың мурнунда демилитаризация, демократтыглыга болгаш делегей харылзааларының гуманизация чорудулгазының үезинде бүгү-ниити болгаш деңгел айыыл чок чоруктуң кол кезээ болур политиктиг аргалар-биле, КНО-нуң ат-алдарынга болгаш аргаларынга даянмышаан, хандыртынар ужурлуг;

— күрүнелерниң ядролуг күчүзүн дүжүрериниче болгаш сарыылдыг деңнелге чедир кызырарынче угланган чугаалажыышкын чорудулгазының үезинде ядролуг чепсек дүжүртүнген турар ужурлуг;

— кандыг-бир политиктиг, экономиктиг азы өске-даа сорулгаларны чедип алыры-биле күш ажыглаарын болгаш күш дөгээрип болдурбас; өске чурттар-биле харылзааларга бот-догуннаашкынны, хамаарышпас чорукту, девискээриниң бүдүн-бүрүн турар чоруун чугаажок хүндүлээр;

— делегей айтырыгларын шиитпирлээринге, чөрүлдээлерни чок кылырынга кара чаңгыс арга болза удур туржуушкун эвес, а эрге-ажыктарны деңней көрген дугуржулгалар болгаш чугаалажыышкыннар болур ужурлуг;

— совет экономиканы делегей ажыл-агыйынга кымтаажыктыг болгаш деңэргелиг үндезиннерге киирери, делегейниң амгы үедеги күш-ажыл хуваалдазын хевирлеп тургузарынга болгаш дүрүмнерин сагыырынга идепкейлиг киржилге, эртем болгаш техниктиг солчулга, садыглаашкын дээш, анаа бедик чурт бүрүзү-биле кады ажылдажылга дээш туржуп турар бис.

Ам база бир принципиалдыг айтырыг.

Ооң мурнунда бистиң даштыкы политиктиг практикавыс чамдык таварылгаларда социалистиг даштыкы политиканың чарлаттынгылаан өндүр улуг принциптеринге чөрүштүр чоруп турган. Чуртту шыңгыы каражага чедирип, ооң делегейде ат-алдарынга багай салдарлыг боор турган кайы-хамаан чок хелелиишкиннер кылдынып турган. Ол дээрге ол-ла командылап дужаар системаның салдары, ооң ужур-чурум чок шиитпирлер хүлээп алыр шынарының чылдагааны ол.

Бистиң чаартып турар политиктиг системавыстың бир чугула сорулгазы — ындыг чурумнарны болгаш аргаларны чок кылыры. Улуг ужур-дузалыг даштыкы политиктиг бүгү шиитпирлер моон соңгаар Дээди Советке болгаш ооң комиссияларынга мылаптыг сайгартынып көрдүнген соонда чүгле ынчан хүлээп алдынар ужурлуг. А оларның эң улуг ужур-дузалыглары, чижээ, эвилелчи хамаарылгалар-биле, эң чугула керээлерни чарары-биле холбашканнары — улус депутаттарының Съездизинге чугаалажып көөрү-биле киирдинер.

Адаттынган принциптерни ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң деткиири дээрге чүгле юридиктиг эвес, харын-даа делегейге болгаш чурт иштинге политиктиг улуг ужур-дузалыг чүүл болур.

Бо оруунту бис кезээ-мөңгезин-биле шилип алган бис, ону өскертир дивейн турар бис дээрзинге Барыын чүк эки-ле бүзүревейн турар. Бистиң чуртувуста безин чамдык кижилер чаа угаан бодаашкынга үндезилеттинген даштыкы политиканың алыс утказын чедир билбейн турар. Ону чамдык кижилер тактиканың бир хевири, тур үениң хайыышкыны, харын-даа Барыын чүкке дужуп бериишкин деп санап турар.

Бо дээрге бистиң ханы үнелиг, совет улустуң эрге-ажыктарын илергейлеп бистиң бүзүреп турарывыс, бүгү кижи төрелгетенниң эрге-ажыктарынга хүткүп турар стратегтиг угланыышкынывыс-тыр деп медеглелди Съезд деткиир боор деп идегеп тур мен.

Маңаа, бо Съездиге, бистиң Съездивистен делегейниң улустарынга кыйгырыг үндүрерин саналдап турду. Чер бөмбүрзээниң кижилеринге бисте чугаалаар чүве бар деп бодай-дыр мен.

Y.

Эштер депутаттар! Бистиң ажыл-чорудулгавыстың хемчээли аажок улуг дээрзин көрүп тур силер. Бүгү талаларга — социал-экономиктиг политикага-даа, күрүне-эрге-хоойлу-даа, национал-даа, делегейге-даа— революсчу шынар-байдалдыг хөй-хөй улуг сорулгаларны шиитпирлээр деп. Айтырыглар мээң бо илеткелге кииргенимден үсчок хөй, ынчангаш Съездиге дискуссия ону көргүзе бээр деп бүзүреп тур мен.

Бодувустуң ажыл-чорудулгавысты канчаар организастап шыдаар бис, эрге-чагырганың чаа дээди органнары боттарынга хамааржыр хүлээлгелерин күүседирин кажы хире дүрген чедип ап, бүгү чаартылга ажылдарын чуртка канчаар удуртуп эгелей бээр болдур, чедиишкин оон аажок улуу-биле хамааржыр дээрзи билдингир.

Ол темага дискуссия херек кырында эгелей берген, ол талазы-биле элээн каш принципиалдыг айтырыглар бирги одуруже үнүп келген, оларның талазы-биле сүмележип көрзүвүссе чогуур.

Оларның бирээзи — Съезд биле ССРЭ-ниң Дээди Советиниң аразында эрге-хүлээлгелерин аңгылап тодаргайлаары. Бо дээрге анаа-ла-бир айтырыг эвес, чүге дээрге ам бисте киирип турар эрге-чагырганың дээди органнарының структуразы социалистиг революциядан төрүттүнген бистиң совет чаңчылывыс-биле, төлээлеттирилгелиг органнарның ажылының делегейде ниитизи-биле хүлээп көрдүнген дуржулгазы-биле каттыштыр дүүштүрериниче чүткүүге үндезилеттинген болуп турар.

Бистиң системавыста онзагай орган болза, хамыктың мурнунда улус депутаттарының Съездизиниң боду болуп турар. Ол чогум-на съезд-дир, доктаамал ажылдаар сорулга ооң мурнунга салдынмайн турар. Ук съезд бистиң дугуржуп алганывыс ышкаш, күрүнениң иштики болгаш даштыкы политиказының үндезин айтырыгларының талазы-биле чурттуң эң чугула хоойлуларын болгаш шиитпирлерин хүлээп алыр, эрге-чагырганың өске-даа органнарының ажылын үнелеп көөр болза контрольдаар, эргежок чугула апаргандан Конституцияга өзилге киирер болгаш политиктиг системаның бодун өскертир дээш чылда ийиден эвээш эвес катап чыглыр ужурлуг.

Политиктиг реформаның алыс утказы-биле алырга, чаа хевириниң Дээди Совети хоойлу үндүрер болгаш ол ышкаш кол-кол күүседикчи эрге-хүлээлгелерин күүседир, эрге-чагырганың доктаамал ажылдап турар органы болур ужурлуг.

Ам хоойлу үндүрер болгаш күүседикчи эрге-чагырганың деңзигүүрүнүң дугайында. Ук айтырыг кончуг нарын. ол тускай ажылдап кылыышкынны болгаш өөренип көрүүшкүнү негеп турар. Ынчалзажок бир талазында, Дээди Советтиң палаталарының, комиссияларының болгаш комитеттериниң база өске талазында күүседикчи органнарының аразында харылзааларын амгы үеге чедир тургустунуп келгени-биле деңнээрге, боттуу-биле өскерткен турар ужурлуг деп бөгүн-не чугаалап болур.

Күрүне планнарының онаалдаларын болгаш күрбюджеттиң чүүлдерин Дээди Советтиң комиссияларынга болгаш комитеттеринге чугаалажып көөр, улус депутаттарының Съездизиниң болгаш Дээди Советтиң бодунуң принципиалдыг айтыышкыннарынга оларның дүгжүп турарын үнелеп көөр ужурлуг боор.

Комиссияларның шиитпирлээр ужурлуг болуп турары өске чугула сорулга болза, күрүнениң кол-кол эрге-дужаалдарынга кандидатураларны чугаалажып көөрү болур. Чижээ, министрлерни, даштыкы чурттарга элчиннерни болгаш өскелерин-даа. Ол ийи эрге-хүлээлге эрге-чагырганың херек кырында боттуг бырааларын бодунуң холунга тударының болдунар аргазын бистиң парламентивиске берип турарын көөрү берге эвес-тир.

Стратегтиг ужур-дузалыг айтырыгларга чазактың ажыл-чорудулгазын контрольдавышаан, Съезд болгаш Дээди Совет болза, чазак харысалганы бүрүнү-биле бодунга алгаш, Конституцияның хемчээлдеринге күрүнени эргелеп башкарарының сорулгаларын долу чергези-биле шиитпирлеп шыдаар болзун дээш сагыш салыр ужурлуг.

Реформаның утказы-биле алырга, алыс утказында конституция суду хевирлиг кылдыр ажылдаар ужурлуг Конституция хайгааралының Комитеди бистиң политиктиг системавыска чугула рольду ойнаар ужурлуг. Баш удур бурунгаар көрбүшаан, бүгү-ле деңнелдерге административ органнарның ажыл-чорудулгазы дээш суд контролюнуң хөгжүлдези социалистиг эрге-хоойлу күрүнезиниң чарылбас чүүлдериниң бирээзи болу бээр ужурлуг боор деп чугаалап каайн.

ССРЭ-ниң улус депутадының статузунуң дугайында айтырыгны съезд мурнунуң хүннеринде идепкейлиг чугаалажып көрген болгай. Депутаттың байдалын, ооң эргелерин болгаш хүлээлгелерин айылап таарыштырып турар чаа документини ажылдап кылыры база ону Съездиге киирери эргежок чугула деп, бистер дугуржуп алган болгай бис. Ынчалзажок чамдык принципиалдыг чүүлдер бар, бүгү эштер идепкейлиг ажылче кирип шыдаар болзун дээш ол чүүлдерниң талазы-биле ам дугуржуп шиитпир хүлээп алыр херек. Маңаа чүнү көрзе чогуурул?

Бирээде — ол дээрге депутат статузунуң чаңгыс эптиг болуру-дур. Бүгү-ле депутаттар оларның девискээрниң, национал-девискээрниң округтарындан азы хөй-ниити организацияларындан соңгуттканындан хамаарылга чокка, бир дөмей эргелиг болур.

Дараазында чүүл депутаттарның боттарының аразынга күш-ажыл хуваалдазынга хамааржыр. Съездиден Дээди Советке соңгуткан ол эштерге немелде үүрге онаажыр болгаш боттарынга онаашкан хүлээлгелерин күүседиринге дүгжүр чогуур немелде болдунар аргалар бар турар ужурлуг болбайн аан.

Дээди Советтиң кежигүннериниң онза эрге-хүлээлгелиг болур чоруу кандыг-даа чергези-биле өске улус депутаттарының ролюн кудулаткаан ол эвес болур ужурлуг. Хамыктың мурнунда чылдың-на бештиң бир кезии чаартып турар Дээди Советке соңгуткан турарының болдунар аргазы оларның түс бүрүзүнге хевээр арткан турар.

Хөй-хөй депутаттар Дээди Советтиң комиссияларының болгаш комитеттериниң составынга кирер. олар оларның кежигүннериниң чартык кезиин четпишаан, бадылаар эргени ажыглаар апаар. Оларны ук органнарның даргаларының оралакчылары кылдыр, комиссияларны болгаш комитеттерни удуртурунга-даа хаара туткан турары чогумчалыг болур.

Мээң билип турарым-биле алырга, ССРЭ-ниң улус депутат бүрүзү бодунуң күзээнин ёзугаар ол-бо комиссияларның азы комитеттерниң ажылынга, Дээди Советтиң палаталарының хуралдарынга киржип болур дээрзинге бистер шуптувус каттышкан болгай бис. Дээди Советтиң, чазактың болгаш эрге-чагырганың өске-даа органнарының агар ажылының дугайында четче-бүрүн информацияны кижи бүрүзү алган турар ужурлуг. Адактың сөөлүнде, соңгукчулары-биле доктаамал харылзааны тудушаан, кандыг-бир негелделерни болгаш саналдарны эрге-чагырганың чер-чер болгаш төп органнарынга киирбишаан, бодунуң девискээринге азы хөй-ниити организациязынга идепкейлиг политиктиг ажылды чорударының болдунар аргазы депутат бүрүзүнде бар болуп турар. Хамаатыларны хүлээп алырының, соңгукчулар-биле ужуражырының эргежок чугула байдалдары депутаттарга бар болур ужурлуг, ынчаарга черлерниң органнары ол дугайында сагыш салза чогуур. Бо айтырыгларны соңгаарлатпайн шиитпирлээр херек.

Совет системаның эң-не үнелиг шынарын — улустуң төлээлекчилериниң бодунуң ажылчы чону-биле доктаамал харылзаазын, В. И. Лениниң сөстери-биле чугаалаарга, «парламентаризмниң ажыктыг чоруун дорт болгаш шуут демократияның ажыктыг чоруу-биле» тудуштурарын бистер ындыг янзы хевээр арттырып шыдаар-дыр бис.

Съездиниң болгаш Дээди Советтиң ажылын организастаарының дугайында каш сөс. Янзы-бүрү эрге-ажыктарны — социал, национал, профессионал, назы-хар, девискээр эрге-ажыктарын төлээлеп турар улус депутаттары хөй янзы үзел-бодалдарны болгаш амыдыралчы дуржулганы боже, Кремльче, эккелген-дир. Ындыг болганда, санал-оналдарга, маргылдааларга, дискуссияларга дүүшпейн баар чоруктар кады ажылдажыышкынга черле турар апаар. Ындыг маргылдажыышкыннар Съездиниң ажылының баштайгы шагындан эвес-даа болза, баштайгы хүнүнден эгелээн, ынчангаш мен ооң кандыг-даа багай чүве көрбейн-дир мен. Харын-даа санал-оналдарның янзы-бүрү болур чоруу болдунуп болур шиитпирлер хүлээп алырының чергезин калбартып, чугаалажып көрүп турар чүүлдүң дугайында бодалды улам ханыладырының аргазын берип турар-дыр.

Ынчаарга санал-оналдарның каржы бээр чоруу угаан-сарыылдыг шиитпирлерни хүлээп алырынга шаптыктаашкын болу бербес ужурлуг болбайн аан.

Санал-оналдар янзы-бүрү боор болур, ынчалза-даа биске политика чаңгыс—революсчу эде тургустунуушкуннуң политиказы болур ужурлуг деп, маңаа эштерниң бирээзи шын чугаалады. Ындыг болганда, дугуржуушкунну чедип алыры-биле бүгү-ле чүүлдерни кылыры, бот-бодун билчирин кызары, ажыл-херектиң эрге-ажыын бодааш, бот-бодунга кандыг-бир аайынга киржир чорукту кылыры эргежок чугула. Ынчаарга кажан ол чорук чедип алдынмайн барганда, сөөлгү сөс хөй кезииниң болуру черле билдингир. Демократияның хоойлузу ындыг.

База бир чугула маңаа хамааржып турар чүүл бар. Депутаттар янзы-бүрү сылдаглар-биле ССРЭ Конституциязынга ындыг-ындыг өскерилгелерни киирер деп саналды кылып турдулар. Үндезин Хоойлуну далаш-биле эдер дээр чорукту болдурбазынче кыйгырып турган ындыг кижилерге мен база каттыжып тур мен. Конституция дээрге ооң бижимел сөстерин тургустунуп кээп турар кандыг-бир байдалдарга таарыштыр эдип болбас кедергей чугула политиктиг документ-тир.

Өске айтырыг — ынчаарга анаа бисте шуптувус чаңгыс аай бис, мен ынчаар билдим, — чурттуң чаа Конституциязын ажылдап кылырының болгаш хүлээп алырының эргежок чугула болуп турары. Эде тургустунуушкунуң чорудулгазында боттандырып турар революсчу чаартылгаларны анаа быжыглаары оларның хажыттынмас болурунуң эң чугула магадылалдарының бирээзи болур. Ынчалзажок, ам реформа кидин тулук болуп турда, чаа Үндезин хоойлуга тырттынган турар ужурлуг айтырыгларның бүрүн комплекизин барымдаалап көөрүнүң болдунар аргазы бисте ам-даа чок болуп турар-дыр.

Чуртта байдалдың үнелээшкиниң кысказы-биле, бистиң күрүневистиң келир үеде иштики болгаш даштыкы политиказының кол-кол угланыышкыннары ындыг болуп турар-дыр, эштер.

Түңнелинде мындыг чүвени чугаалаар бодай-дыр мен.

Бистер бодувустуң ажылывысты куруг эвес черге эгелеп турар бис. Эде тургустунуушкуннуң экономиктиг болгаш политиктиг реформаның концепциязы бисте бар апарган. Ол айтырыгларны кандыг-бир хевир-биле, ханызының база шугумчулелдиниң кандыг-бир чергези-биле партияның, күрүнениң, хөй-ниитиниң янзы-бүрү шуулганнарынга көрүп, күш-ажылчы коллективтерге, массалыг информация, чепсектеринге чугаалажып турган. Тодаргай практиктиг базымнар-даа кылдынган.

Ынчалзажок үе байдалды дүргени-биле өскертип, чаа сорулгалар, чаа хереглелдер тургустунуп кээп турар-дыр. Чоннуң коллективтиг угаан-сарыылын илергейлеп турар бистиң Съездивис келир чылдарда Совет күрүнениң ажыл-чорудулгазының үре-түңнелдиг болур программазын ажылдап кылып шыдаар, ниитилелдиң революстуг чаартылгазының бүгү чорудулгазынга чаа күштү бээр дээрзинге бүзүрелди илередир бодап тур мен.

(Үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыннары).

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинде

Май 29-та Москвага, Кремльниң Съездилер ордузунга, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи ажылын уламчылаан.

Эртенги хуралды ажыдып тура, даргалакчы ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачев бөлүк депутаттар президиумга Съездиниң ийиги чамдык ораторлар боттарының көргездириинге ажыглап турары-биле холбаштыр Съездиниң ажылын Төп телевидение болгаш Бүгү-эвилел радиозу дамчыдып дорт көргүзерин соксадыр саналды киирген деп дыңнаткан.

Даргалакчы Съездиниң ажык байдалдың арттыраарын саналдай чугаалааш, Съездиниң хуралдарын дорт дамчыдарын моон соңгаар-даа уламчылаарын саналдаан.

Депутаттар ол саналды хүлээп алган.

Съезд ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызының албан-хүлээлгезинге кандидатураны чугаалажып көөрүн уламчылаан.

Депутат А. И. Лукьяновка сөс берген.

Оон мурнунга хуралга анаа депутаттарның салган айтырыгларынга харыылааш, оратор оон соонда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң моон соңгааргы ажыл-чорудулгазының кол-кол угланыышкыннарының талазы-биле бодунуң туружун чугаалаан.

Бирээде. Бистиң чурттувуста эрге-чагырганың дээди органының кижиге чүдүүр чорукту болгаш таптаашкынның үезинден келген ужур эдерер, кудуу деңнелдиг, дыка хөй кезинде көргеттинер байдалдыглап кажан-кезээде чарлыр херек. Ол дээрге ажыл-херекчи, ажылдап турар, негелделиг орган болур ужурлуг. Анаа аңгы-аңгы бодал, туруштарны, солун болур телевиделерни чүүлдештирип көөр арганы бээр, азы кижилерниң болгаш соңгукчуларның бодалдарының бүгү талаларын, аяның илередир аргалыг болур ужурлуг. Ынчаарга эң-не кол чүүл — маңаа нийтилелде болуп турар бүгү чүүлдерге кам-хайыра чок реалистиг үнелелди бээр, бүгү-ле үези келген чидиг айтырыгларны шиитпирлээриниң дээштиг оруктарын дилээр арганы бээр херек.

Ийиде. Улус депутаттарының Съездизинге болгаш Дээди Советке чугаалашпас болгаш шиитпирлевес бистиң нийтилеливистиң хөгжүлдезиниң шак ындыг чаңгыс-даа чугула айтырыг, хааглыг айтырыг турбас болгаш турар-даа ужур чок. Экономиканың кижиже ээлдирерин, диспропорцияларны узуткаарын, акшаландырыышкынны кайнаар углаарын, чөөлиин бээрин, өртектерн тургузулгазын, националдар аразында харылзаалар, экологтуг байдал, шериг контингентилериниң чурттап дашкаар ажытлаарын, чурттакчы чонуң ол-бо бөлүктериниң девискээрлериниң, экономиканың адырларының херек кырында байдалы, кол чүве — херек кырында байдалы — бо бүгүнү сайгарып, чугаалажып көөр апаар. Ынчаарга кол-ла чүве — күрүнениң кандыг-даа органының азы эрге-дужаалдыг кижиниң харысалгазы эң кол чүүл ол. Бо бүгү эрге-чагырганың дээди органының доктаамал карак салбас хайгааралынга турар ужурлуг. Оон өскээр болуп болбас ужурлуг, ындыг турбас болза, олар эрге-чагырганың органнары болбайн баар.

Үште. Бистиң Съездивис болгаш Дээди Совет — бистиң чурттувустуң Советтериниң 50 муң кижилиг корпузунуң чүгле эң бедик бажы деп чүүл шуут билдингир. Ында чер-чер Советтери база кирип турар. Ынчаарга бир эвес Дээди Совет ол органнар дугайында сагыш салбас болза, бис дазылдарывыс өзулуг чидирер бис. Мону барымдаалааш, Советтериниң материал-санхөө баазазын үндезини-биле быжыглаары, эвилел, республика болгаш чер-чер органнарының, ылангыя бисте шуут-ла харык чок апарган көдээ болгаш суур Советтериниң аразында бүрүн эргелерин тодаргай ылгаары негеттинип келген. Ынчаарга бо бүгү эң чоокку үеде хоойлу-биле быжыглаттынган турар ужурлуг.

Дөртте. Демократтыг күрүне бүрүзүнге колдап турар чүүл хоойлу болур ужурлуг. Бис күүседикчи органнарның эң чугула айтырыгларны бедээр таарыштырары турары янзы-бүрү инструкцияларынга, янзы-бүрү доктаалдарынга эмин эрттир чаңчыгып калган бис. Эң чугула хоойлуларны эң ылавылаалыг чугаалажып көөр, бүгү улустуң чугаалажып көрүүшкүнүнге, референдумга киирер херек. Чүнүң-даа мурнунда бистен канчаар-даа ажок улуг ажыл негеттинип турар. Эң бедики саналыышкыннардан алгаш көөрге, 50 хире чаа хоойлужудулга актыларын херек боор турар. Бирги ээлчегде пенсия хоойлужудулгазы, күш-ажыл хоойлужудулгазы, аныяктарның эргелериниң дугайында хоойлужудулга, чуртталга хоойлужудулгазы, чер хоойлужудулгазы, үнүүрүг хоойлужудулгазы ышкаш хоойлулар негеттинер.

Алактың соонда кижилерниң эргелериниң дугайында, хамаатының эртелериниң дугайында бүдүн бөлүк хоойлу актылары-дыр. Ол дээрге парлалганың хостуу, эки турачы нийтилелдер, профэвилелдер болгаш оон-даа өске. Маңаа дыка хөй чүүлдерни кылыр херек, ылангыя судтуң ролюн бедидер талазы-биле.

Беште. Улус депутаттарының Съездизи болгаш Дээди Совет күүседикчи болгаш өске-даа күрүне органнарының ажыл-чорудулгазынга контрольду кол өөзэ болур ужурлуг. Бо талазы-биле улуг роль бистиң комиссияларывыска, Конституция хайгааралының Комитединге онаажыр апаар. Ынчалзажок эң-не кол чүүл — маңаа кадрлар айтырыы үндезилелдии-биле шиитпирлеттинер ужурлуг, бистиң күрүневистиң бүгү эрге-дужаалдарынга томуйлаашкын — кол чүүл болур.

Алдыда. Бистиң демократиявысты камгалаарының механизми долу хемчээлдиг-биле ажылдаар ужурлуг. Мен бодап көөрүмге, кем-херек үүлгедикчини-биле чүгле демисежир эвес, а харын дайылдажыышкының нийти эвилел, нийти күрүне программазы херек ышкаш. Ынчангаш бо чорук бистен суд-эрге-хоойлу реформазын боттандырар талазы-биле бүгү ажылды доңдораан дүргедедирипче чыгап турар.

А ам алактың ээлгүнде. Съездиниң, Дээди Советтиң, оон органнарының ажылы ажык-чарлыг чорук, демократия чокка капчап-даа бүтпес. Нийтизи-биле Дээди Совет демократтыг чоруктуң органызастының, дээштииниң үлегер-чижээ болур ужурлуг. Ындыг болганда соңгукчулар-биле эң тайы харылзаа херек, хамаатыларның эргелериниң, чагаа-бижиктериниң талазы-биле комиссияларны, депутат комиссияларын тургузары-даа чугула ышкаш.

База бир эң чугула чүүл чүл дээрге бистиң Съездивистиң, Дээди Советтиң үлегери-биле чоп чаңгыс эптиг, сыырый каттыжылганың, ажыл-херекче угшигниң талазы-биле деңнежир апаар. Нийтилелдиң эп-сеткил каттыжылгазы — бо дээрге бистиң бирги черге харыысалгалыг сорулгавыс, ол дээш депутат дорт харыысалгалыг.

Оон соонда бадылаашкын чурумунуң айтырыгларының талазы-биле чүве чугаалаан депутаттар А. А. Щелкановка болгаш А. И. Коноваловка сөс берген.

Депутат Коновалов ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызын соңгуурунуң регламентизиниң теленнелерин Съездиге саналдап киирген болгаш ону чугаалажып көөрүн дилээн.

Даргалакчы ол илеңны деткээн, ынчалза-даа тайы угаап бодаашкынның негеп турар ындыг чугула айтырыгны шиитпирлээрде далашпазын, оон улус депутаттарының ээлчеглиг Съездизинге чугаалажып көөрүн саналдаан.

Бадылаашкынның түңнелинде депутаттар ындыг бодал-биле чөпшээрешкен.

Ийиде — депутат В. П. Носов. Съездиге депутаттар Афанасьев, Попов, Адамович оларның чугааларын деткиириин дилээн бодунуң соңгукчуларының чагаазын номчаан. «Съездиде идеяларның болгаш программаларның янзы-бүрү болуп турары дээш, кагжыкчыларынга хундуткели болгаш эрги системадан кижи бурузунуң камгалалдыг болуп турары дээш» оларның сеткили ханып турарын ол база чугаалаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы эрге-дужаалга А. И. Лукьяновтуң кандидатуразын деткиириншаан, чагырып-дужаар бюрократтыг аппаратты шуут чок кылырып болгаш чаа, диним, чогаадыкчы, инициативатыг, ажыл-херекчи аппаратты тургузар дээш бүгү-ле чүвени кылыр херек дээрзин база ол чонга ажыктыг, кижилерге билдингир, бедүүн болурун депутат демдеглээн.

Бөгүн бистен херек кылыышкынга бистиң күрүневисте ийиги кижиниң эрге-дужаалының кандидатуразын чугаалажып көрүп турар-дыр бис деп, депутат А. И. Демидов демдеглээн. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң удуртукчузунуң талазы-биле оон ролю оңгарай улуг, а М. С. Горбачевтуң Дээди Совединиң Даргазы болгаш СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары эрге-дужаалын даксырлап күүсетириниң байдалынга оон ролю оон-даа улам улгады турар.

Бо эрге-дужаалга кордактылыг кижиниң шыңгартарының дугайында бодунуң бодалдарын оратор чугаалаан. Оон бодап турары-биле алырга, ол күрүне тургузуунуң адырынга шыырак специалист, бо адырга конструктивтиг идеяларның генератору болур ужурлуг. Дээди Советтиң Даргазының бирги оралакчызы бистиң чурттувуска ат-алдарлыг кижи болур, ол Дээди Советтиң болгаш оон аппаратының ажылының талантылыг организакчызы кижи болур ужурлуг дээрзин саналдакчы демдеглээн.

Оон соонда оратор А. И. Лукьяновтуң кандидатуразы маргыжыг чок черле эртпес деп санап тур мен деп медеглээн. Депутат бодунуң бо бодалын Съездиниң белеткелинде болгаш ону эрттирип турарында чамдык четпестер-биле холбаан.

Съездилер Ордузунуң спецназындан депутаттарның — СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннериниң болгаш өске-даа эптериниң олурар сандайларын ап каапканынга таарзынганын ол чугаалаан болгаш ынчалза-даа ол депутаттар бөгүн-даа шала озалааш олуруп турарынче кичээнгейин угланган. Бир эвес олар түс-түс делегациялар-биле кады олургулап алгылаан болза эки турар ийик деп, ол чугаалаан. Депутат ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы эрге-дужаалга бадылаашкынны чажыт эрттирерин саналдаан.

Улуг харыысалгалыг чорукту Съездиниң киржикчилериндеен бодунуң соңгукчуларының телеграммаларынга, телефон-биле-даа негеп турарын депутат А. Г. Журавлёв демдеглээн. Бадылаашкын чурумунуң айтырыгларын чугаалажып көөрүнге үе чарыгдаар эргени биске бөгүн кым-даа бербээн деп, ол чугаалаан.

Четпес чүүлдерни эп Лукьяновтан-даа, бистиң кижи бүрүзүнден-даа тып ап болур деп, оратор уламчылаан. Ынчалзажок оон ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызынга соңгуурун база Съездиниң ажылын уламчылаарын саналдап тур мен. Депутат чортта тургустунуп келген байдалдар дугайында бодалдар киирип турар ажылчын А. В. Вызряниниң чагаазын М. С. Горбачевка дамчыдып берген болгаш аргалыг-ла болза ону парлаарын дилээн.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы эрге-дужаалдың улуг ужур-дузалызын демдеглээшиннаан, депутат Ю. А. Кольцов бодунуң айтырыгларының хөй кезиинге харыыны депутат А. И. Лукьяновтуң чугаазындан алганын база ол харыыларга чепсүнүп турарын медеглээн.

Ындыг болзажок, бир айтырыг билдингир эвес арткан деп, оратор уламчылаан. Чугаа болза депутаттарның ажылчын олуттарын дериирээниниң дугайында болуп турар. ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчеглиг Съездизинге чедир хуусаада шалыпкын бадылаашкын болгаш түс-түс олуттардан чугаа кылырынга бүгү-ле эргежок чугула чүүлдер-биле хуралдаар залды дериир саналды ол киирген.

Соңгукчулар-биле болгаш чер-черде ажылчын коллективтер-биле дорт харылзаа тударын сайзырангайжыдар күзелдер илереттинген турган. Амдызында ындыг харылзаа чок деп, оратор санаан.

Оон соонда депутат Съездиниң аппаратының ажылының байдалын бедидериниң айтырыгларынга тодаргай доктааган. Депутат чагыгларының бирээзиниң чиде бергенин ол чижек кылдыр киирген. Ийи Хоойлунуң — ССРЭ Конституциязы биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының бүрүн эргелериниң дугайында Хоойлунуң аразында амдызында бар болуп турар юридиктиг дүүшкек эвес чорукту чок кылырын илергейлээн чүүл саналга үнген. Депутаттың саналы-биле алырга, бо ажылды Съездиниң сөөлүнче тырткан херээ чок болуп турар.

Чечен-Ингуштан депутат Х. А. Фаргиев сөс алган. Бодунуң соңгукчуларының дилээн ёзугаар ол «1934 чылда Ингушетияның хоойлу барымдаалавайн дужурүп каапкан автономиязын катап тургузарының дугайында» айтырыгны ол тургускан. Чугаалажып көрүп турар тема талазы-биле чүве чугаалаарын залдан сагындырарга, оратор оон чугаазы национал-даа, девискээр-даа эвес, а хоойлу-дурумнуг күрүнени тургузарынга хамаарыжыр дээрзин айыткан. Айтырыгның төөгүзүн чугаалааш, депутат чүгле ингуш улуска эвес, а харын чамдык өске улустарга хамаарыжыр чагыгны номчаан.

Күрүне болгаш политиктиг ажылдакчыга оон профессионал билиин болгаш хамааты туружун чүлеп артык үнелеп көөр херек дээрзин демдеглээш, депутат С. Б. Агузарова Дээди Советтиң Даргазының бирги оралакчызы эрге-дужаалга эп Лукьяновтуң кандидатуразын илип үндүрерин деткээн. Ону ол Лукьянов — юридиктиг эртемнерниң доктору, эде тургустунуушкун концепциязын боттандырарынга бердингени, шыдамык болгаш өскелерниң саналын дыңнап билири чижектиг чүүлдери-биле үндезилээн.

М. С. Горбачевтуң талазындан чүгле билдилиг башкарып турарының ачызында Съезд ажылдап турар-дыр деп бодал тургустунуп келир-дир деп, депутат А. Е. Себенцов демдеглээн. Баштай бүгү депутаттар боттарының саналдарын илередип каапканда шала сөөлзүредир шуулганның президиумунга бадылаар арганы бээрин саналдаан соңгукчунуң бодалын ол киирген.

Бедик күрүне эрге-дужаалынга А. И. Лукьяновтуң кандидатуразын чугаалажып көрүп турары-биле холбаштыр депутат Т. Х. Гдлян оон СЭКП ТК-ның аппаратында ажылынга, күрүнеде хоойлу-дурумнуң болгаш корум-чурумнуң байдалынга, ораторнуң бодап турары-биле алырга, оон истелге бөлүүнүң массалыг информация чепсектеринде таваржып турары кызагдалдыг чүүлдерге, алдын тывыжының үлетпүрүнде улуг хемчээлдиг самчыгдаашкыннарның истелгезин соксадканынга хамаарыштыр чамдык айтырыгларны салган.

Депутат А. И. Лукьянов мурнунда чүве чугаалаан ораторларның салган чамдык айтырыгларынга харыылаан.

Оон соонда чүве чугаалаан Ленинградтан депутат Н. В. Иванов сөөлгү үеде бистиң чурттувуста демократияның чаалап алыышкыннарындан барыын үзелдиг чылыышкын болгаш аткаарлаашкын билдине берген деп медеглээн. Соңгулда мурнунуң кампаниязының үезинде партийжи аппараттың ажыл-чорудулгазы, «Ельцинниң хэрээниң» база катап тыптып келгени, көзүлдүр-ле демократчы эвес чарлыкты бо чылдың апрель 8-те хүлээп алганы, Тбилисиге кижилерни эттеп сокканы, Гдлянның истелге бөлүүн бүгү аппараттың, оон иштинде хоойлу-дурум камгалаар органнарның оон бодалы-биле алырга, деннээр чүве чок политиктиг кызып-кыйыышкыны оон дугайында херечилеп турар деп, ол чугаалаан.

Амгы үеде аар кем-херек үүлгедиишкини көвүдеп, оларны илередири кудулап турар деп, оратор чугаалаан. А. И. Лукьяновка чамдык тодаргай айтырыгларны депутат салган.

Бодунуң соңгукчуларының дилээ-биле Челябинскиде «Коелгинский» совхозтуң директору депутат И. Н. Шупдеев элээн каш айтырыгларны тургускан. Оларның бирээзи — соңгукчуларның демократтыындан съезд чүге чайлааныл. А. И. Лукьяновтуң кандидатуразынга альтернатива чүге чогул? Эде тургустунуушкуннуң корабльинге бүзүрелдиг команданы чыып алыр херек деп, чүвени саналдакчы демдеглээн. Чүгле капитан эвес, а пассажирлер база кайнаар болгаш канчаар бистиң корабльвис чоруурун билири чугула. Оон угланыышкынындан бистиң келир үевис хамааржыр деп, оратор чугаалаан.

Депутат В. Н. Кудрявцев президент команданы чыып ап тур, хөй чурттарда ынчаар болуп турар деп чугаалаан. Ол команданың бирги кежигүнү, мээниң-биле алырга, А. И. Лукьянов база таарыжыр-дыр. Ол дээди мергежилдиг юрист, юридиктиг эртемнерниң доктору. Билбес мен, шынап-ла, ол канчап эртем ажылын кылып четтигип турар ирги, чүге дээрге оон ажыл хүнү 16 шак болгай, а 1985 чылдан тура, күш-ажыл хоойлузун үреп, шөлээлевээн.

Кем-херек үүлгедиишкиннерниң айтырыгларынга хамаарыштыр ол дугайында чугаалажыр үе, ийи эвестир деп, оратор демдеглээн. Залда олурар мээн үе-чергем кижилерниң 10 хуу хирезиниң төрелдери боттарының үезинде репрессияга таварышкан. XX вектиң 80—90 чылдарында ол төөгү катаптаарын күзевес мен. Биске мафия, рэкет, уптекчилер болгаш дээрбечилер херек чок, хоойлу-дурумну үреп байысаар истекчилер. Төрелдери-биле кады бичии уругларны хоругдап алыр болгаш бодун боду буруудадырын кижиден негээр кижилерниң база хереэ чок.

Депутат Р. А. Медведев Дээди Советтиң Даргазының бирги оралакчызы Дээди Советтиң Даргазының программазындан ылгалдыг программаны таныштырары албан эвес деп санаан. Бистиң күрүне корабльин башкарар кижиниң шиижи аптура, долу билдилиг-биле ындыг команданы чыып бээр ужурлуг бис деп, мурнуку ораторларның бирээзи чугаалады, оон нептээни-биле алырга, ол корабльдың капитаны дыштаныйт турда, ол-даа үс-биле команда чорудар ужурлуг, а дедир эвес.

М. С. Горбачев шөлээже азы даштыкыже чоруптары билек, күрүнениң бүгү политиказы идеология база өске-даа хөй талаларга, ораторнуң сестери-биле алырга, өскерли бээр. Чамдыкта илдени-биле өскерли бээр. Баштакчы удуртукчу чокта кым херек кырында ону чорудуп турарындан хамаарыштыр үстүкү удуртулганың политиказында ындыг чайгылыышкыннарны, оон бодалы-биле алырга, херечилеп турар хөй чижектерни ол айыткан.

Ынчангаш тодараткан угланыышкын ёзугаар бистиң корабльдиң шимчээшкинин уламчылаар ындыг оралакчы херек деп, ол чугулалаан. Чаңгыс сөс-биле, бот-боттарынга долузу-биле бүзүрээр кижилерни Съезд шилип алыр ужурлуг. М. С. Горбачев биле А. И. Лукьянов шагдан тура таныжарының херечизин тып алырының аргазын депутатка оон төөгүчү соңуургалы берген. Чижээлээрге, 50 чылдарда «Московский университет» солунунуң үндүрүлгелериниң бирээзинге юридиктиг факультеттиң комсомол комитединиң өөредилге-кижизидилге секторунуң даргазынга студент Лукьянов соңгуткан, а оон оралакчызынга — студент Горбачев.

Сибирьжилерниң мурнундан А. И. Лукьяновтуң кандидатуразын депутат Р. Х. Солнцев деткээн. Михаил Сергеевич бодунуң оралакчызының албан-дужаалынга бодунуң чок черинге күрүне корабльин бүзүреп болур, оон-биле ажылдаары эптиг болгаш бүзүрелдиг кижини биске сүмелээр чигзиниш чок эргелиг боору чугаажок деп, ол чугаалаан. Ынчалза-даа, бис бир дугаар ындыг Съездиде болганывыста, бис бот-боттарывыска ажык болур ужурлуг бис деп, ол медеглээн. Ону бистен бистиң соңгукчуларывыс негеп турар. Оон-биле холбаштыр депутат Красноярскидеен соңгукчуларның чагаазын номчаан, кайы-даа депутаттарның чугаазын оларның шынгызы-биле үнелеп турарын. Альтернативтиг кандидаттарже, бодал солчуп турар кижилерже ыйыышкынны кылбазын олар ында кыйгырган.

Узбек делегацияның хөй кезии эп Лукьяновтуң кандидатуразын деткип турар деп, депутат А. Якубов чугаалаан. Эрге-хоойлулуг күрүне тургузары, элээн каш хоойлу-дурум актыларын дүргени хүлээп алыры-биле харылзашкан чамдык айтырыгларны бодунуң чугаазынга ол көдүрген.

«Узбек херек» деп адаттынган херекти эң-не хынамчалыг-биле болгаш чүгле хоойлу-дурумнуң үндезининге бүгү талазы-биле сайгарып көөрүнүң чугулазын саналдакчы айыткан. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң комиссиязының парлаан дыңнадыындан чүү-даа билдинмес. Ол дыңнадыгда шупту чүве кандыг-ла-бир элдептиг туман-биле шыптынган. Анаа хамаарыштыр ол комиссияның кежигүннериниң аразындан кым-бир кижи чүве чугаалаан болза, эки ийик деп, оратор медеглээн.

Оон соонда ол парыын херекти шынчы шиитпирлээри дээш делегация туржуп турарын дыңнаткаш, Съездиниң тургузуп турары ол херектиң байдалдарын өөренип көөр комиссияның составынга Узбекистандан улусчу депутаттарны киирерин ол сүмелээн.

Бобруйскиден депутат С. Ф. Калашников, ВЛКСМ-ден бөлүк депутаттарның база девискээрлерден аныяк депутаттарның даалгазы-биле чүве чугаалаан: А. И. Лукьяновтуң кандидатуразын шилип алганының шынныынга чигзинмейн, Съездиниң эрттирериниң белеткээнинге чигзиниип турарывысты илергейлеп тур бис. Аныяк депутаттар боттарының чөвүлел ужуражыышкынынга чамдык саналдарны ажылдап кылган болгаш ону эп Лукьяновка дамчыткан, ынчалза-даа амга чедир ол сүмелер болгаш саналдар кичээнгейге алдынмаан. Ынчалзажок база катап чамдык айтырыглар талазы-биле, ылангыя аныяктарның ажыл-херектериниң келир үедеги комитединиң дугайында, боттарывыстың туружувусту бижимел-биле илередиринге белен бис. Ынчалза-даа Съездиге дыңналган чамдык санал-оналдар ышкаш кылдыр оларны астыктырып каапдызынга бүзүрел чок, ораторнуң бодалы-биле алырга, эрге-чагырганың үстүкү эшелоннарын тургузарының чигзиниг механизми тывылган. А. И. Лукьянов дээш бадылаарда, аныяктарның шынгызы айтырыгларынга оон хамаарылгазын билир херек, оон ынай ол айтырыгларны шиитпирлээринге оон аныяктарны деткииринге чүү хире беленин база. Ол айтырыгны оон-биле ажылчын байдалга чугаалажырынга белен бис.

Депутат А. И. Лукьянов бодунуң чугаазынга депутаттарның чаа айтырыгларынга харыыларны берген.

Дээди Советтиң даргазының бирги оралакчызынга М. С. Горбачевтуң сүмелээн кандидатуразы чүүлдүг дээн херниң талазында мен деп, депутат В. К. Старовойтов чугаалаан. Белоруссиядан делегаттарның хөй кезииниң бодалы база ындыг.

Депутат Э. В. Бичкаускас сөс алган. Ол А. И. Лукьяновка айтырыг салган, анаа харын, оон бодалы-биле, бүгү Прибалтикага кончуг чугула эрге-хоойлулуг күрүнениң тургузарынга херек боор. Бадылаарының мурнунда Литваның депутаттары «Риббентроп-Молотовтуң пактызынга» болгаш ССРЭ биле фашистиг Германияның аразында дагын чажыт дүгүрүжүлгеге хамаарыштыр А. И. Лукьяновтуң туружун билип алыксаапкан.

Депутат Т. В. Гамкрелидзе, Грузин ССР-ниң ылаптыг болгаш бот-догуннаан магадылалын боттандырарының айтырыгларынга доктааган. Республикада шупту айтырыглар оон девискээринде чурттап турар шупту националдарның эрге-ажыынга, аңгы-лумма, бот-боттарын хуулгаажырыны, политиктиг, экономиктиг болгаш социал чоппуттуг чорукка үндезилеп, шиитпирлеттинер ужурлуг. Эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарынче угланган эде тургустунуушкуннуң шупту кескү өскерлиишкиннериниң бүгү талазы-биле деткиир херек. Бо айтырыглар Дээди Советтиң Даргазының бирги оралакчызының бадылалдыктары билек, оон кичээнгейинче төвүнге апаар боор деп, идегелди оратор илереткен.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызынга А. И. Лукьяновту бадылаар дугайында М. С. Горбачевтуң дилээн Азербайджанның төлээлериниң өмүнээзинден деткиир деп, депутат Г. П. Исаев кыйгырган. ССРЭ-ниң күрүне системазын сайзырангайжыдар талазы-биле ажылга хөй чыл дургузунда бараан боор келген чурттуң кескү күрүне ажылдакчыларының бирээзи кылдыр санал берген кижи характеристика берген.

Дараазында оратор келген телеграммаларның болгаш республиканың соңгукчулары-биле телефон дамчыштыр чугаалажыышкыннарның утказын олуржуп турар кижилерге чугаалап берген. ДКАО-нуң айтырыгларынга хамаарыштыр депутаттар Старовойтов болгаш Игитян оларның саналдары бүгү нийтип элдепсинишкинни болгаш кайгаашкынны болдурганын ол чугаалаан. Партия, күрүне болгаш хөй-нийти организациялары амыдыралдың чогумчалыг байдалдарын катап тургузар талазы-биле кончуг улуг күжениишкиннерни ап чорудуп турда-ла, шак ындыг саналдар бистерни үре-түннел чок маргылдааларга киирриштирер база Съездиниң хүн айтырыының айтырыгларын чугаалажып көөрүндеен чардыктырар дээп бодал-дыр деп чүвеге чедирип кээр-дир.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызының албан-дужаалынга А. И. Лукьяновтуң кандидатуразын Таджикистанның улус төлээлериниң өмүнээзинден деткивишаан, депутат С. Х. Негматуллоев оон соңгукчуларының Съездиге келдирип деп дилээн чамдык айтырыгларынга доктааган.

Бирээде, оларны дүвүредип турар чүүл — ижер суг. Республикада бөлүп-бөлүп районнар суг-биле эки хандыртынмаан деп, депутат демдеглээн. Делегейде эң улуг дээп меңгилерниң болгаш хемнерниң эгезин алган черлерде ындыг-дыр! Өске бир айтырыг — сейсмиктиг (чер шимчээшкиннер) талазы-биле эки-ле камгалаттынмааны. Республиканың ажылчы чоннары сейсмиктиг талазы-биле эң-не берге черлерде чурттап турар, ынчалза-даа бойдустуң болуп болгу дег айыыл-халавындан кижилерни идегелдиг камгалап аппы дег чогуур хемчеглерни чер болганда алдайн турар деп, депутат демдеглээн.

Бирги оралакчының албан-дужаалынга А. И. Лукьяновтуң кандидатуразын депутат Г. А. Амангельдинова бодунуң саналынга деткээн. Оон бодап турары-биле алырга, амдызында ону солуптар кижи чок боор турар, ынчангаш чоннуң соңгааны бүгү кижилер ону бо албан-дужаалга депшиткен М. С. Горбачевка депутат деткимчени көргүзер ужурлуг.

Туркмен ССР-ден улус депутаттарының даасканын ёзугаар депутат Р. А. Базарова ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызынга А. И. Лукьяновту соңгуур дугайында саналды деткээн. Политиктиг реформаның кол-кол угланыышкыннарын чогаадып кылырынга хөйнү кылган улуг специалист, эртемден, республикага эрге-хоойлу айтырыгларын шиитпирлээринге элээн-не дуза чедирген кижи кылдыр ону санап турарын санал берген кижи демдеглээн.

Партияның эгелеп кааны эде тургустунуушкун эгелей бергениниң ачызында бо залда чыгып келгенивис олдуур деп бодал бистиң сагыжывыстан ыравайн турар деп, депутат Н. П. Кириак чугаалаан. А бир эвес ажылы-биле чугаалаар болза, оон эгелекчизи М. С. Горбачев болгай. Ынчалза-даа ол чааскаан эвес болдур ийин, эде тургустунуушкуннуң херектеринге шылгаттынган оон чаңгыс аай үзелдиг талалакчылары болгаш идегелдиг дузалакчылары тургулаан болгаш бар-даа болдур ийин. Оларның бирээзи А. И. Лукьянов ол.

Чурттуң бүгү эде тургустунуушкунуң салым-хуулун М. С. Горбачевка депутаттар бир эп-сеткилдиг бүзүрээн чүве болганда, база анаа дуза кадарынга белен болганда, эчиинге чедир чайгылыш чок туруштуг болур ужурлуг бис, ынчангаш Дээди Советке ажылдаарда дузалакчыларны бодун тып алырын анаа бүзүрээр ужурлуг бис деп, санал берген кижи чугаалаан. Ол А. И. Лукьяновту совет тургузуг талазы-биле бир кескү эртемден, политиктиг системаның реформазының, оон амгы байдалда боттаныышкынының авторларының болгаш күүседикчилериниң бирээзи кылдыр демдеглээн.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызының албан-дужаалынга кандидат дээрге-ле улусчу эрге-чагырганың деңнээчи идеязының улуг пропагандизи болгаш боттандырыкчызы болур ужурлуг. Теоретиктиг болгаш практиктиг айтырыгларның бүдүн комплекизин ажылдап кылган удуртукчулуг болур ужурлуг бис.

Түңнелинде А. И. Лукьянов салдынган айтырыгларга харыы берген.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызынга Съезд ажык бадылаашкын-биле А. И. Лукьяновту соңгаан болгаш чогуур доктаалды хүлээп алган. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи ажылын уламчылап турар.

Кежээки хурал эгелээриниң мурнунда президиум кежигүнү депутат А. В. Горбунов Съездиниң ажылының чурумунуң талазы-биле чамдык айтырыгларынга хамаарыштыр депутаттарга дыңнадыг кылган.

Съезд А. В. Горбуновтуң дыңнадыын хүлээп алган.

Оон соонда санал-оналдар эгелээн.

Чуртта болуп турар дыка хөй таарымчалыг чорудулгалар М. С. Горбачевтуң болгаш оон кады ажылдап турар улустарының ады-биле холбашкан деп, депутат С. Н. Хаджиев чугаалаан. Борта олче ол-бо талазындан ыйыдыышкыннарны кылып турар-дыр. Ол ындыг болур ужурлуг-даа, ынчалза-даа улустуң хөй кезии Михаил Сергеевичтиң ажыл-херектерин нийтизи-биле деткип турар.

Хүп келген түлүм Съезд өске талаже чайлып, дүвүрепчиг байдал тыптып турары хомудалчыг-дыр деп, оратор уламчылаан. Чүгле М. С. Горбачевту деткип, херек таварылгада оон ажыл-херээн бодамчалыг болгаш чептиг шүгүмчүлеп турган, эде тургустунуушкуннуң сорулгаларын чедип ап шыдаар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Съездиниң ажылын эки кылдыр организастаарынче угланган чамдык тодаргай саналдарны депутат киирген. Ылангыя ол организастыг болгаш процедура бөлүктерин тургузарын, хуралдарның кол башкарыкчызының дужаалын кылырын саналдаан. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги эргезиниң хуусаазы тенерге. Дээди Советтиң аппаратының удуртукчу ажылдакчылары ажылындан халажырын, бир дугаар ындыг халажылга бо Съездиниң төнген соонда болур ужурлуг деп саналды база киирген. Делегейниң бүгү улустарынга болгаш парламентилеринге бүгү-ле чугула айтырыглар талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң туружун бижээн кыйгырыгны белеткээрин оратор база сүмелээн.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хоойлу, доктаалдарын аданга ол актыларны белеткээн кижилерниң фамилиязы албан турар ужурлуг — ындыг бодалы депутат В. Н. Киселев чугаалаан. Бодунуң чугаазынга ол парламент ажылының этиказынче улуг кичээнгейин угландырган. Ылангыя депутат бүрүзү бодунуң хууда бодалын маргылдаалыг байдал үезинде чугаалаар эргелиг дээрзин медеглээн.

Хүн чурумунуң шынгызы сагыырынче оратор Съездиниң президиумун кыйгырган болгаш бодунуң бодап турары-биле дээштиг ажылдаар арганы берип болур чамдык саналдарны ол киирген.

Бүгү делегацияларның төлээлери массалыг информация чепсектеринге Съездиниң түңнелдеринге үнелел бээр ужурлуг деп, бодалды ол илереткен. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы даңгырак бээр ужурлуг деп саналды киирген, күрүне эрге-чагырганынга томуйлап турар үеде хар-назының көөрү, ону кызыгаарлаары эргежок чугула дээрзин чугаалаан. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ажылын контрольдаар организацияны тургузуп болурунуң дугайында айтырыг тургустунган.

Бодунуң соңгукчуларындан келген телеграммалар-биле коллегаларын депутат таныштырган. Оларның чамдыктарында Съездиниң ажылын шүгүмчүлеп турар. ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазынга депутат Б. Н. Ельцинниң кандидатуразын илип үндүрерин оратор саналдаан.

Съездиниң ажылы-биле холбашкан найысылалда болгаш чуртта политиктиг байдалга үнелелди берип тура, депутат Ю. Е. Бурых москвачылар-биле ужуражыышкыннарының, воскресеньеде болган митингиге киришкениниң дугайында чугаалаан. Бодунуң бодалын оратор мындыг сөстер-биле илергейлээн: «Политиктиг хоомча чок болгаш хөлзүүргей чоруктуң узуткаашкыны чоруп турар-дыр. Кижилер чугула айтырыгны чугаалажырынга өөренип турар. Ынчалзажок солуптар хире бодалдары чок өөредилге чоруп турар-дыр, ылангыя Москвада».

Съездиден дашкаар хөй муң кижи киржикчилиг политиктиг маргылдааларга депутаттар — партия болгаш совет удуртукчулар киришпейн турарынга депутат хомудалын илереткен. Ону чидиг политиктиг айтырыгларны чугаалажырындан ойталааны деп үнелеп болур.

Сөс алган кижи Дээди Советче соңгулдалар талазы-биле бадылаашкынның түңнелдерин багай деп үнелеп, оон бодап турары-биле чажыт бадылаашкынның принциптерин долузу-биле сагыттынмаанын айыткан. Маргылдаалар үезинде кирип турар эрге-хоойлу талазы-биле инициативаларга Съездиниң президиуму кичээнгейлиг болуп, оларны хурал соонда көөрүн ол база саналдаан.

Процедура айтырыглары кол өзек айтырыглар болур деп, депутат Н. Н. Кашников чугаалаан. Чогум-на бо Съездиге эрге-чагырганың дээди органнарын хевирлээриниң механизмин тургустунар. Чогум-на бөгүн тургустунган процедураның ачызында, ажылдап билир, билдилиг шыырак органнарны тургузуп ап болур бис, оон башка Съезд соонда соңгукчуларның чегели тенүп болур. Ол органнар эвээш-бичче-даа бол, эде тургустунган болур ужурлуг. Съездиниң сорулгазы — оларны улам эде тургустунуушкунче углаары. Ынчангаш бөгүн бо талазы-биле бүгү санал-бодалдарны дыңнаары чугула.

Москвачылар бөлүүнүң саналдарынга хамаарыштыр оратор доктааган. Ол бодамчалыг болгаш боттуг болур деп, ол демдеглээн. Кымның-даа бодунуң санал-бодалын чугаалаар эргезин кизып болбас. Чурттуң саналгай байдалдан уштуруп барымдаалаан алгаш көөр болза, Москва бөлүүнүң чугааларындан бүгү-ле дээре, шын чүүлдерни ап болур.

Бөгүн, ол системни долу утказы-биле алырга, чуртту камгалаарының төөгүлүг аргазы тургустунуп келген шак ындыг байдал турупн турарын депутат О. В. Чернышев чугаалаан. Ынчалза-даа ол арганы чүгле эде тургустунуушкуннуң талалакчылары эвес, удурланыкчылары база алган. Ындыг болганындан соңгулда кампаниязынга-даа, борта, Съездиге-даа, чидиг демисел болуп турар-дыр.

Ниитиги айтырыгларны чугаалап тура, депутат бистиң нийтилелдиң шынгызы-биле аарыглыг болуп турарын, организацияларның барык бүгү аймакларынче оон тарап турарын ол медеглээн. Ол дээрге — национал айтырыглар, экология, экономика, инфляция болгаш өске-даа айтырыглар-дыр.

Редакторнуң оралакчызы
К. К. САТ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

«ШЫННЫҢ» телефоннары:
- Редактор — 3-43-34
- оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17
- приемная — 3-34-26
- харыысалгалыг секретарь — 3-34-92
- оралакчылары — 3-45-93
- партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25
- совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-08; 3-41-23
- үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73
- агроүлетпүр килдизи — 3-41-16
- пропаганда килдизи — 3-34-57
- культура килдизи — 3-39-15
- информация килдизи — 3-37-11
- чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39
- корректорлар — 3-34-19
- бухгалтерия — 3-43-41
- очулга килдизи — 3-34-93
- [illegible] — 2-27-41
- солун кезбейн барганда — 2-32-75-че долгаар

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажы. Тиражы 25400 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин база Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 284. ТС—00607.